

ЛІНГВІСТИЧНІ СТУДІЇ

Збірник наукових праць

Випуск 15

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ЛІНГВІСТИЧНІ СТУДІЇ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 15

Серія заснована у 1994 році

Донецьк ДонНУ 2007

УДК 801.808.804.807

ББК Ш 12 = 41

Л 59

Редакційна рада: Анатолій Загнітко, доктор філологічних наук, професор (науковий редактор) (Україна); Іван Вихованець, доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент НАН України (Україна); Катерина Городенська, доктор філологічних наук, професор (Україна); Ніна Клименко, доктор філологічних наук, професор (Україна); Євгенія Карпіловська, доктор філологічних наук, професор (Україна); Майя Всеволодова, доктор філологічних наук, професор (Росія); Марія Конюшкевич, доктор філологічних наук, професор (Білорусь), Василь Рагавцов, доктор філологічних наук, професор (Білорусь), Михайло Сарновський, доктор філологічних наук (Польща); Лариса Пісарек, доктор філологічних наук, професор (Польща); Алеш Брандлер, доктор філологічних наук, професор (Чехія); Станіслав Жажа, доктор філологічних наук, професор (Чехія); Людмила Попович, доктор філологічних наук, професор (Сербія).

Редакційна колегія: Євген Отін, доктор філологічних наук, професор (Україна); Микола Луценко, доктор філологічних наук, професор (Україна); Михайло Сенів, доктор філологічних наук, професор (Україна); Ольга Бессонова, доктор філологічних наук, професор (Україна); Каленик Шульжук, доктор філологічних наук, професор (Україна); Віра Познанська, кандидат філологічних наук, доцент (Україна); Любов Фроляк, кандидат філологічних наук, доцент (Польща); Михайло Вінтонів, кандидат філологічних наук, доцент (Україна); Володимир Мозгунов, кандидат філологічних наук, доцент (Україна); Ірина Домрачева, кандидат філологічних наук, доцент (Україна); Світлана Богатирьова, кандидат філологічних наук, доцент (Україна); Ганна Ситар, кандидат філологічних наук, доцент (відповідальний секретар) (Україна); Ілля Данилюк, ас. (секретар) (Україна).

Рецензенти: Грещук Василь, доктор філологічних наук, професор (Прикарпатський національний університет); Сологуб Надія, доктор філологічних наук, професор (Інститут української мови НАН України).

Видання затверджене ВАК України як фахове («Перелік № 1 наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук» // Бюлетень ВАК України. – 1999. – № 4).

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серії КВ № 8925 від 01.07.2004 року.

Затверджено до друку вченою радою Донецького національного університету (№ 10 від 29.12.2006 р.).

Засновник: Донецький національний університет, кафедра української мови

При використанні матеріалів серії покликання на «Лінгвістичні студії» є обов'язковим.

Електронна версія збірника доступна на Донецькому лінгвістичному порталі за адресою www.mova.dn.ua

Л 59 **Лінгвістичні студії**: Зб. наук. праць. Випуск 15 / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. — Донецьк: ДонНУ, 2007. — 556 с.

ISSN 1815-3070

ISBN 966-7277-88-7

Розглядаються актуальні проблеми теорії мови, функціональної граматики, з'ясовуються напрями еволюції морфологічних і синтаксичних категорій, а також їхні функціональні вияви в тексті, простежуються особливості українських говорів, встановлюються особливості функціональної семантики фразеологічних і лексичних одиниць, висвітлюються тенденції сучасного словотвору.

Для науковців, викладачів, аспірантів і студентів-філологів.

© Автори статей, 2007

© Донецький національний університет, 2007

© Редакційна рада, 2007

ЗМІСТ

ВСТУП		7
Дзюба Іван	Донецька складова української культури	9
РОЗДІЛ I	Теорія мови	28
Виноградова Ольга, Шевчук Ольга Всеволодова Майя	Двомовність: причини й наслідки (на матеріалі україномовної преси міста Донецька) Функционально-семантические поля и функционально-семантические категории (К вопросу о структуре содержательного пространства языка)	28 34
Глущенко Володимир, Овчаренко Вадим, Каламаж Марія Краснобаєва-Чорна Жанна	Теорія «родовідного дерева» та «хвильова» теорія в європейському мовознавстві XIX ст. – 30-х рр. XX ст. Класифікаційні параметри концепту <i>життя</i>	43 48
Луценко Николай Наумук Ольга Пилипак Валерія	Из последних этимологий Когнітивні особливості продукування поради Вираження лексико-семантичної опозиції ‘там’ – ‘тут’ у рекламних текстах	54 63 67
Скаб Марія Таукчи Елена	Граматичні засоби вираження концепту Диахронический аспект предикативных единиц с компонентом «soul»/«душа»	75 81
Яковець Руслана	Особливості українського лінгвопуризму (синтаксичний аспект)	86
РОЗДІЛ II	Актуальні проблеми морфології	91
Баранівська Оксана	Спроба зіставного аналізу деяких польських і українських прийменників	91
Бичкова Тетяна	Традиція і народнорозмовні впливи у системі словозміни прикметників рукописних апокрифічних збірників XVII – XVIII ст.	97
Данилюк Ілля	Специфіка синкретичних явищ у межах семантичного підходу до частин мови	101
Домрачева Ірина	Квалітативно-квантитативний аналіз функціонально-семантичного поля кількості	106
Дубова Олена	Семантична структура морфологічних категорій (еволюційний аспект)	112
Загнітко Анатолій	Прийменники у структурі тексту: первинні і вторинні вияви	120
Загнітко Анатолій, Загнітко Надія	Синтагматика прийменників зі значенням мети	131
Конюшкевич Марія	Белорусские предлоги и их аналоги: принципы атрибуции при формировании реестра	142
Куц Наталія	Семантична еволюція службових слів: на матеріалі сучасних українських прийменникових еквівалентів	150
Lachur Czesław	O strukturze semantycznej polskich przyimków prefigowanych (na tle języka gósyjskiego)	155
Лушай Валентина	Від синтаксичної конструкції – до слова	158
Назаренко Інна	Граматична транспозиція категорії числа іменників <i>singularia tantum</i> і мовна норма	164
Николаенко Оксана	Пространственные отношения в диапазоне ‘близко-далеко’, выраженные предложными сочетаниями в белорусском языке	170
Панков Фёдор	Морфо-синтаксические типы русских наречий	174
Піддубська Інна	Транспозиція форм наказового способу у сферу дійсного	183
Романюк Юлія	Утворення паралельних форм минулого часу дієслів української мови	188
Сентябова Анастасія	Предложно-падежные синтаксемы с нумеративно-именным лексическим компонентом в русском и белорусском языках: сходства и различия	191
Тесленко Наталя	Статус займенникової семантики в лінгвістичній системі: еволюція поглядів	195
Тукова Татьяна	Морфологическая вариативность как лингвистическая проблема	204
Чекалина Валерія	К вопросу об описании предлогов в диахронии и синхронии	209

РОЗДІЛ III	Теоретичні питання синтаксису	216
Адінцева Юлія	Типологія дієслівних компонентів в описовому дієслівно-іменному предикаті	216
Александрова Вікторія	Еліпсис у системі близьких і споріднених синтаксичних явищ сучасної англійської мови	220
Балко Марина	Синтаксична і фразеологічна варіативність: особливості утворення та функціонування варіантів	223
Важнік Сяргей	Спроба тыпалогії синтаксичних слоўнікаў славянських моў	228
Виноградова Катерина, Ситар Ганна	Моделі модальних модифікацій можливості речень з акціональними предикатами в українській і російській мовах	234
Гринишин Марія	Вокативні речення в асиметричних ситуаціях спілкування	243
Дяговец Иван	Глубинные истоки процесса парцелляции (уровень сложноподчинённого предложения)	248
Каленич Володимир	Ситуативна одновалентність дієслівних предикатів	252
Карпенко Надія	Розрізнення описового і фразеологічного сполучень	257
Климова Поліна	Інфінітивні конструкції як ускладнювачі синтаксичної структури сурядно-підрядного поліному в німецькій мові	261
Кобченко Наталя	Слабке керування й вільне поєднання у відмінковому вияві як реалізація валентної й невалентної сполучуваності	265
Ковальова Наталя	Синтаксичні форми односуб'єктних і двосуб'єктних допустових речень	270
Коробко Тетяна	Темпоральні синтаксеми найменування релігійних свят як засіб вираження часового простору	273
Кульбабська Олена	«Уживати без порушення духа мови» (погляди М. Равлюка на додаткову предикацію у реченнях з партиципними формами)	277
Кутня Галина	Семантичні ознаки «статичність» і «динамічність» у канві предикатної типології	282
Лешкова Наталя	Модусно-диктумна структура детермінантних складнопідрядних речень й особливості її співвідношення із закономірностями актуального членування цих конструкцій	286
Минчук Інна	Понятіе «конверсив» в языкознании	290
Мусатова Алла	Парадигматика українського спонукального речення	294
Онищенко Ірина	Одиниці інфраструктури речення як засіб вираження оцінності в публіцистичних та інформаційних текстах	299
Пацаранюк Юлія	Парентетичні конструкції у реченнєвій структурі іронічних висловлень: їх ознаки та функції	303
Попович Наталя	Числівниково-іменникові сполуки у функції детермінантів з причиновим та цільовим значенням	309
Приходько Анатолій, Пустовар Ольга	Лінгвосинергетичний механізм парцеляції синтаксичних одиниць	312
Путіліна Оксана	Знахідний відмінок як репрезентант глибинного об'єктного значення в сучасній українській мові у зіставленні з англійською	318
Скаб Мар'ян	Ще раз про семантико-синтаксичну варіантність вокатива в українській мові	325
Шептуха Олена	Односкладні особові речення в публіцистичному стилі української мови	330
РОЗДІЛ IV	Функціональна семантика лексичних і фразеологічних одиниць	334
Битківська Ярина	Сленгові англізми в системі української граматики	334
Венжинович Наталя	Основні проблеми дослідження ідіоматики в сучасній лінгвістиці	339
Верста Ірина	Словосполучення як засіб номінації родо-видових понять соціолінгвістики	346
Ветрова Ельвіра	Звертання <i>пане, пані, добродію, добродійко</i> в українському мовному етикеті	351
Герасименко Ірина	Смысловое наполнение адектива <i>красный</i> в фольклорных и древних литературных текстах	355
Грицаєнко Людмила	Невідмінювані назви грошових одиниць в українській мові	362
Журавльова Наталя	Лексико-фразеологічне мікрополе передачі привіту епістолярної ввічливості XIX – початку XX ст.	366
Іваницька Наталя	До проблеми онтології процесів мовлення і їхнього дієслівного найменування в українській та англійській мовах	371

Каламаж Марья, Смычек Габриэла Ковтун Альбіна	Распределение русско-польских фразеологических омонимов по тематическим группам Зміна семантики церковно-релігійного слова <i>хрест</i> у художньому тексті	376 379
Колган Олена	Структурні особливості термінів-словосполучень української гірничої термінології	383
Сидельников Валентин	От «согласия» до «консенсуса», от «лика» до «имиджа», или как пополняются синонимические ряды	390
РОЗДІЛ V	Словотвір: напрями, аспекти дослідження	393
Жижома Оксана	Текстовірна функція індивідуально-авторських новотворів (на матеріалі поетичних творів 80-90-х років ХХ століття)	393
Кардашук Олена	Лексико-граматичні засоби вираження заперечення в сучасній українській мові	397
Карпіловська Євгенія Ландер Майя	Функціональний потенціал та підтримка мовних інновацій Механізм формування словотвірної категорії інструменталія як самостійної категорії непередикатного типу	402 407
Потапова Галина	О морфологии русских отглагольных словообразовательных гнезд (на материале СГ с вершинами глаголами звукообозначения и звукоподражания)	411
Семиколенова Елена	Грамматикализация как процесс (на материале суффиксальных видовых пар русского глагола)	416
Теркулов В'ячеслав Ярошенко Наталія	Про можливі реалізації базової ономаціологічної одиниці Статистична формула словотвірного гнізда в зіставному аспекті (на матеріалі російської, української, польської та англійської мов)	421 425
РОЗДІЛ VI	Лінгвістика тексту	431
Вуколова Виолетта	Заголовки с логической и эмоциональной доминантой смысла и их роль в формировании подтекста художественного произведения	431
Голі-Оглу Тамара	Час і простір у східнослов'янській концептуальній картині світу та їх відображення в ритуальному дискурсі	436
Гриценко Галина	Редукція та експансія синтаксису сучасної художньої літератури у роботі редактора	440
Дорофеев Юрий	Интенциональность грамматических форм и конструкций в тексте	444
Коваленко Євгенія	Прагмалінгвістичні особливості українських рекламних текстів	449
Пац Любов	Функціонально-семантичні вияви категорії зв'язності в художньому тексті	453
Поперечна Олена	Прислівні складнопідрядні речення як диференційна ознака художнього тексту	458
Романюк Ілона	Діалог як структурне утворення	464
Сегол Радміла	Редагування перекладу текстів англомовних телевізійних програм на прикладі перекладу серіалу «Баффі – переможниця вампірів» та емоційно-експресивна лексична парадигма	468
Скоробогатова Елена	Актуализация системных отношений единиц морфологического уровня как антиэнтропийный механизм (на материале поэтического текста)	472
Тищенко Галина	Директивні висловлення як загальний інтенціональний тип дискурсивного простору	479
Трищук Ольга	Цілісність реферативного тексту	484
РОЗДІЛ VII	Особливості говорів української мови	490
Білик Іліана	Семантика і функції дієслівних конструкцій з прийменником <i>до</i> у східностепових говірках	490
Гажук-Котик Лілія	Словозміна іменників III та IV відмін у буковинських говірках	495
Костів Оксана	Зона вібрацій на наддністрянсько-подільському діалектному суміжжі	499
Кудрейко Ірина	Фонетичні особливості мовлення мешканців малих міст Донеччини: сучасні тенденції	505

РОЗДІЛ VIII	Проблеми ономастики	510
Буга Тетяна	Варіантність чоловічих імен говірки с. Мічуріне Тельманівського району Донецької області	510
Кравченко Юлія	Ад'єктоніми в топонімічній системі Нижньої Наддніпряни	514
Марочкіна Ольга	Відапелятивні імена та пізніші індивідуальні прізвиська в основах прізвищ Розточчя	518
Полосіна Марина	Особливості найменувань підприємств м. Донецька та м. Макіївки	
РОЗДІЛ IX	Рецензії та анотації	528
Дорошенко Сергій	Помітний внесок у вивчення теоретичних основ синтаксису. Рец. на кн.: Загнітко А.П. Основи українського теоретичного синтаксису: В 3 частинах. – Горлівка: ГДППМ, 2004 (Ч.1. – 246 с.; Ч.2. – 254 с.; Ч.3. – 266 с.); Загнітко А.П. Теорія сучасного синтаксису. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 378 с.; Загнітко А.П. Лінгвістика тексту. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 289 с.	528
Загнітко Анатолій	Увесь обшир мовознавчої актуальності. Рец. на збірник наук. праць: Rozprawy Komisji Językowej XXXIII / Red. W. Wysoczański. – Wrocław: Wrocławskie Towarzystwo Naukowe, 2006. – 306 s.	531
Загнітко Анатолій, Домрачева Ірина	Традиційна і нова інтерпретація. Рец. на кн.: Дорошенко С.І. Загальне мовознавство: Навчальний посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 288 с.	533
Загнітко Анатолій, Краснобаєва-Чорна Жанна	Комунікативна компетенція творчої особистості. Рец. на кн.: Космеда Т. Комунікативна компетенція Івана Франка: міжкультурні, інтерперсональні, риторичні виміри. – Львів: ПАІС, 2006. – 326 с.	535
Загнітко Анатолій, Путіліна Оксана	Нариси з історії мовознавства. Рец. на кн.: Рагаўцоў В.І. Гісторыя мовазнаўства: вучэб. дапам. – Магілёў: МДУ імя А.А.Куляшова, 2005. – 496 с.	537
Загнітко Анатолій, Путіліна Оксана	Проблеми комунікативно-прагматичного опису складного речення. Рец. на кн.: Абашина В.И. Вопросы коммуникативно-прагматического описания сложного предложения в русском языке: аспект актуального членения. – Львов: Издательский центр ЛНУ им. И. Франко, 2006. – 344 с.	542
Загнітко Анатолій, Радіонова Тетяна	Синтаксис української мови у вищій школі. Рец. на кн.: Мойсієнко А.К. Структурно-семантична організація простого, ускладненого речення. – Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. – 167 с.	544
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ		547
THE CONTENTS		551
ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ		555

ВСТУП

Пропонований п'ятнадцятий випуск серії “Лінгвістичні студії” окреслює і репрезентує стійке зацікавлення науковців цілим рядом мовознавчих проблем й у своєму змісті охоплює перебіг вивчення й аналізу різноманітних аспектів і вимірів мовних ярусів: морфологічного, лексичного, словотвірного, семасіологічного, синтаксичного, стилістичного з простеженням особливостей міжярусної взаємодії і взаємовпливу, взаємовідношення і взаємовияву з визначенням спектрів взаємозумовленості, вияскравлює різноманітні спектри науково-теоретичного і теоретико-прикладного осмислення проблем теорії мови, її історії; охоплює розгляд еволюції, динаміки і статичності, статусу, структури, семантики і функцій мовних одиниць. Від самого першого випуску серії і до сьогоднішнього (див.: [Лінгвістичні студії: Вип. 1 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін.– Донецьк: ДонДУ, 1994.– 210 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 2 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін.– Донецьк: ДонДУ, 1996. – 351 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 3 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін.– Донецьк: ДонДУ, 1997. – 214 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 4 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 1998. – 271 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 5 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 1999. – 318 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 6 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2000. – 352 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 7 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2001. – 301с.; Лінгвістичні студії: Вип. 8 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2001. – 319с.; Лінгвістичні студії: Вип. 9 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2002. – 237 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 10 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2002. – 223 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 11 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2003. – Ч. I. – 330 с.; Ч. II. – 306 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 12 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2004. – 432 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 13 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2005. – 408 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 14 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2006. – 291 с.]) започатковано і збережено основні концептуальні розділи, в межах яких й уміщено заявлені дослідження¹. У силу певних об'єктивних причин, на жаль, не знайшов розвитку, започаткований у попередньому випуску розділ „Лінгвістична спадщина кафедри української мови ДонДУ”, в якому уміщуються наукові праці викладачів, що в різний час працювали на кафедрі української мови і дослідження яких сьогодні з тих чи інших причин є мало доступними. Його продовження буде в шістнадцятому випуску.

Випуск розпочинається програмною статтею І.Дзюба з проблем української культури та її статусу в ній донецького складника. Це, власне, доповідь, що була виголошена на пленарному засіданні VI Міжнародного конгресу асоціації українців, що проходив з 28 червня по 2 липня 2006 року в м. Донецьку на базі Донецького національного університету. Проблеми мови і культури нерозривно пов'язані, тому уміщення цієї проблемної статті у суто мовознавчому виданні є цілком логічним і мотивованим.

Увесь обсяг наукових досліджень нинішнього випуску складають оригінальні виступи учасників міжнародної науково-теоретичної конференції “Грамаічні читання – IV” (м. Донецьк, Донецький національний університет).

Питання співвідношення концептуальної й мовної картин світу як похідних етнічних менталітетів, корелятивності / некорелятивності функціонально-семантичних полів і функціонально-семантичних категорій, системи мови як системи і системності як атрибуту мови в аспекті функціональної граматики, інтегрального підходу до інтерпретації концепту (філософський та лінгвокультурологічний вектори) та засобів його вираження, постання двомовності з окресленням причин і наслідків висвітлено в розділі „Теорія мови”.

У п'ятнадцятому випуску уміщено проблемні матеріали з актуальних питань теоретичної (теоретично-описової, теоретично-порівняльної, теоретично-ідеографічної та ін.) і функціональної морфології, значна частина з-поміж яких приділена проблемам: 1) семантичної структури морфологічних категорій в еволюційному аспекті; 2) квалітативно-квантитативному аналізу функціонально-семантичного кількості; 3) встановлення реєстру приєменників слов'янських (білоруської, української мови) мов та простеженням особливостей їхньої еквівалентності, визначенням специфіки їх семантичної і/або формальної співвідносності в різних слов'янських мовах (українська і польська, російська і польська), з'ясуванням закономірностей семантичної еволюції службових слів, зокрема приєменників; характеристики перспектив розгляду приєменників та їхніх еквівалентів у різних розрізах з простеженням особливостей сучасних підходів та інтерпретації специфіки граматики приєменника; опису приєменників у синхронії та діахронії; 4) морфо-синтаксичних типів російських прислівників; 5) транспозиції форм наказового способу та утворення паралельних форм минулого часу в українській мові; 6) визначення особливостей морфологічної варіативності і под. Прокоментовано також статус займенникової семантики в частиномовній системі з окресленням еволюції поглядів та ін.

Дослідження теоретичних проблем синтаксису охоплюють розгляд: а) еліпсису в системі близьких і споріднених синтаксичних явищ сучасної англійської мови; б) синтаксичної і фразеологічної варіативності: особливості утворення та функціонування варіантів; в) моделей модальних модифікацій можливості речень з

¹ Усі матеріали випуску авторизовані (редколегія).

акціональними предикатами в українській і російській мовах; г) вокативних речень в асиметричних ситуаціях спілкування; експресивного у структурі рекламних текстів; г) розрізнення описового і фразеологічного сполучень; д) інфінітивних конструкцій як ускладнювачів синтаксичної структури сурядно-підрядного поліному в німецькій мові; е) семантичних ознак “статичності” і “динамічності” в канві предикатної типології; є) лінгвосинергетичного механізму парцеляції синтаксичних одиниць; ж) лінгвістичного поняття конверсива; з) форм знахідного відмінка як репрезентанта глибинного об’єктного значення в сучасній українській мові у зіставленні з англійською тощо. Водночас значна увага приділена простеженню закономірностей актуального членування нерозчленованих складнопідрядних речень, аналізу лінійного статусу тих чи інших темо- і ремоіндикаторів і темо- та ремоідентифікаторів зі встановленням особливостей їхнього внутрішньореченнєвого переміщення і співвідношення / неспіввідношення з формально-граматичним, семантико-синтаксичним і власне-семантичним ярусами речення тощо.

Аналіз функціональної семантики лексичних і фразеологічних одиниць охоплює 1) розгляд сленгових англізмів у системі української граматики; 2) аналіз основних проблем дослідження ідіоматики в сучасній лінгвістиці; 3) дослідження зміни семантики церковно-релігійного слова *хрест* у художньому тексті; 4) простеження структурних особливостей термінів-словосполучень української гірничої термінології та ін.

Досить ґрунтовно прокоментовано статус невідмінюваних назв грошових одиниць в українській мові, роль звертань *пане, пані, добродію, добродійко* в українському мовному етикеті, смислове наповнення ад’єктива *красний* у фольклорних і давніх літературних текстах.

З-поміж актуальних проблем лінгвістики тексту варто наголосити на: а) аналізі заголовків з логічною й емоційною домінантою смислу та їхньої ролі у формуванні підтексту художнього твору; б) розгляді часу і простору в східнослов’янській концептуальній картині світу та їхнє відображення в ритуальному дискурсі; в) дослідженні редукції та експансії синтаксису сучасної художньої літератури в роботі редактора; темарематичних відношень у ритуальному дискурсі; г) простеженні прагмалінгвістичних особливостей українських рекламних текстів; г) з’ясуванні функціональних особливостей форм категорії зв’язності в художньому тексті; д) розгляді проблеми тексту і текстових категорій у сучасній лінгвістиці тощо.

Досить ґрунтовним постає розгляд проблем сучасного словотвору, з-поміж яких особливу увагу привертають студії з: 1) аналізу функціонального потенціалу та підтримки мовних інновацій; 2) вияву механізму формування словотвірної категорії інструменталія як самостійної категорії непредикатного типу; 3) дослідження можливих реалізацій базової ономасіологічної одиниці та ін.

Належна увага приділена питанням сучасних східностепових українських говорів, де знайшли висвітлення проблеми а) семантики і функцій дієслівних конструкцій з прийменником *до* у східностепових говірках; б) словозміни іменників III та IV відмін у буковинських говірках та ін.

Актуальними питаннями ономастики постали: 1) варіантність чоловічих імен говірки с. Мічуріне Тельманівського району Донецької області; 2) ад’єктоніми в топонімічній системі Нижньої Наддніпряни; 3) відапелятивні імена та пізніші індивідуальні прізвища в основах прізвищ Розточчя; 4) особливості найменувань підприємств м. Донецька та м. Макіївки.

Не обійдено увагою і нові лінгвістичні праці, які розглядаються у розділі “Рецензії та анотації”, висловлюється оцінка їхньої актуальності та значущості для розвитку сучасного мовознавства.

Автори випуску “Лінгвістичні студії” сподіваються, що уміщені в ньому статті спонукатимуть до міркувань та дискусій. Відгуки і пропозиції слід надсилати на адресу: Редакція серії “Лінгвістичні студії”, кафедра української мови, вул. Університетська, 24, Донецький національний університет, корп. I, 83055, м. Донецьк, Україна.

Анатолій Загнітко, науковий редактор

ДОНЕЦЬКА СКЛАДОВА УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Уже доводилося говорити про те, що в сучасному українському суспільстві недостатньо усвідомлені регіональні джерела й багатства національної культури і разом з тим недостатньо закріплені її загальнонаціональні символи. Донеччина тут в особливому становищі, оскільки її культурне життя не сповна інтегроване в культурне життя всієї України, а значна частина населення живе в ілюзії належності до сфери російської культури, – насправді фактично не засвоєної і здебільше й не уявлюваної адекватно.

Оголошена тема є надзвичайно широкою і складною, потребує спеціальних ґрунтовних досліджень, і тут можна лише в загальному окреслити кілька її аспектів. А саме: Донеччина як об'єкт суспільних і культурних проєктів української інтелігенції; Донеччина як тема української літератури й мистецтва; Донеччина як суб'єкт українського культурного життя чи генератор культурних ініціатив.

Мабуть, немає потреби починати з етнічної історії Донеччини – вона в загальних рисах відома, досліджена особливо в працях останніх років (наприклад, у публікаціях доктора історичних наук Василя Пірка), і тільки лінощами думки або політичною упередженістю можна пояснити, з одного боку, нескінченні спроби заперечити або применшити присутність українського етнічного елементу в цих краях, починаючи з XVI ст., так і, з другого боку, ігнорування масштабів міграційних потоків у XIX й XX століттях і волонтаристського державного оргзабезпечення робочою силою грандіозного індустріального будівництва в часи УРСР та як наслідок – нагромадження відповідних етнокультурних проблем і суперечностей.

Але попри все, Донеччина в усі часи була частиною України та її культури.

Вражає вже тільки простий перелік імен видатних особистостей, яких Донеччина дала українській культурі. Родина Алчевських, Микита Шаповал, Микола Скрипник, Володимир Сосюра, Архип Куїнджі, Іван Карабиць, Микола Руденко, Іван Світличний, Анатолій Солов'яненко, Михайло Гришко, Леонід Биков, Вадим Писарев, Василь Голобородько, Павло Байдебура – це далеко не всі... А скільки видатних учених вийшло з Донеччини!

У Донецькому українському муздраттеатрі в 1933-1935 рр. працювала Любов Гаккебуш, яка 1933 р. разом з Володимиром Добровольським заснувала Сталінський театр ляльок. У Маріуполі працював видатний фольклорист-славист Михайло Гайдай. З Донецьким оперним театром пов'язані імена М.Момота, Ю.Гуляєва, Р.Колесник; з драматичним театром – імена О.Утеганова, В.Грипича та інших видатних діячів театру; у передвоєнні роки в Донецькій опері працював Натан Рахлін – один із найскравіших диригентів другої половини XX ст.

З Донеччини вийшли не тільки відомі державні діячі СРСР та Української РСР, а й визначні постаті української діаспори: Павло Гладкий – орієнталіст, організатор Владивостоцької української громади (1906-1910), редактор ж. “Вестник Азии” (1914-1917), голова української громади Манчжурії; згадуваний уже Микита Шаповал – видатний політолог і соціолог, дослідник робітничого питання і національного руху; з покоління Другої світової війни – поети Леонід Лиман, Володимир Біляїв; прозаїк Василь Гайворонський, поетеса, прозаїк і художниця Емма Андіївська, одна з найоригінальніших постатей української літератури, а вже в наш час – видатний мовознавець Олександр Гаркавець, який уперше описав вірмено-кипчацьку та урумську мови.

Історію з'яв української професійної культури на Донеччині можна починати з 80-х років позаминулого століття (фольклорну творчість тут оминаємо), коли в Маріуполі, де було створено перший на Донеччині театр, виступали П.Саксаганський, І.Карпенко-Карий, М.Садовський; сюди приїздили трупи М.Кропивницького, М.Старицького.

До речі, тим, хто дотримується версій про відрубність Донеччини від усієї України, а особливо зловживає протиставленням Донбасу Галичині, цікаво буде знати, що ще 1902 р. на Донбасі поширювалися політичні летючки з Галичини (див.: “Робітничий клас і українське національне питання”, с. 4). Пояснюється це просто: на Галичині, на нафтових промислах Дрогобиччини, організований робітничий рух розвинувся раніше, ніж на Донбасі, і там був досвід, яким нафтовики готові були поділитися із шахтарями.

В літературі донецька тематика вперше з'являється в творчості Бориса Грінченка, який учителював на Донеччині. В оповіданнях “Каторжна” (1888), „Панько” (1893), „Батько та дочка” (1893), “Серед чужих людей” (1890) зі співчуттям змальовано злиденне життя й жахливі умови праці шахтарів. Разом з тим шахтарське середовище з його п'ятикою, вульгарністю й суржиковою мовою постає як чинник деморалізації та денационалізації села. Можна, звичайно, говорити (і багато говорилося) про обмеженість народницького ідеалу письменника, але й заперечувати правдивість змальованих ним картин не доводиться. Як і його широкого співчуття до тяжкої долі шахтарського люду, що особливо знайшло вираження в оповіданнях “Панько”, “Батько і дочка”.

І все-таки Б.Грінченко дивився на Донеччину збоку, з села, шахтарі для нього, як і для його героїні Сохвії, “чужі люди”, і не випадково деякі його герої, скуштувавши гіркого шахтарського хліба, вертаються на село, звідки втекли в пошуках кращої долі. Інакше у Миколи Чернявського, який надовше вкоринився в

Донеччині (вчителював у Бахмутській духовній семінарії в 1889-1901 роках). Для нього Донеччина – „рідний край”, і в його „Донецьких сонетах” уперше постають ліричні пейзажі цього краю, оповиті роздумами про історію, про соціальні колізії життя. Він приєднався до маніфесту Михайла Коцюбинського із закликом розширювати ідейно-тематичні обрії української літератури, виходити за межі села, писати про інтелігенцію, робітництво, і його оповідання засвідчували поважність намірів наших реформаторів.

Учителював на Донеччині (в 1899-1908 роках) і молодший колега Чернявського, його учень Спиридон Черкасенко. Як і Чернявський, він пише про тяжку працю та безпросвітний побут шахтарів, але й пристрасно заперечує недоброзичливі стереотипні уявлення про них.

Ви смістесь, що п'яний я?

Та байдуже мені!

Горить, болить душа моя

І серце все в огні...

На чужий присуд: “Тварюка він”, – поет відповідає:

... Дурні! Дурні!

як вийде з голови

Колись той хміль, то – навісні –

заплачете і ви!..

У прозі Черкасенка маємо картини шахтарського побуту й праці; участь шахтарів у революції 1905 року відгукнулася в його творчості образами молодого покоління шахтарів, які стають на шлях боротьби за визволення від експлуатації (“Страйк”, “Повинен”, “В шахтах”, “Сашків кінець”). 1909 року вийшла збірка його оповідань “На шахті”.

Критика давно звернула увагу на те, що українська література не тільки раніше за російську звернулася до зображення боротьби робітництва (І.Франко написав повість “Борислав сміється” 1881 року, коли ні в російській, ні в західноєвропейських нічого подібного не було; Е.Золя написав свою “Прорість” 1885 року), а й шахтарів Донеччини “побачила” раніше. Нариси О.Серафимовича “На заводі”, “Под землею”, “Под паздник” з’явилися 1899 року. Більше того, мотиви шахтарських оповідань Б.Грінченка відгукнулися в російській літературі. Сюжет оповідання “Панько” переказано в книжці Лібермана “В угольном царстве”, що з нього, як відомо, скористався Пільняк у своєму “Голом годе”, а сюжет “Батька та дочки” повторив російський письменник А.Свирський у своїй повісті з життя шахтарів “Чорні люди” (Ів. Ткаченко. “Донбас у художній літературі”. – “Забой”, 1930, ч. 6, с. 36-37).

У радянській українській літературі першим визначним твором, пов’язаним з Донеччиною, стала поема Володимира Сосюри “Червона зима” (1921). Хоч того ж таки 1921 року вийшла поетична збірка Миколи Хвильового “Молодість” з програмовим віршем-звертанням “Рудням” і не випадковим посиланням на Франка.

О рудні, ваше свято,

вітайте жебрака.

Приніс вам слово-злато

Яскравого Франка.

І в цій збірці, і в наступній – “Досвітні симфонії” (1922) – М.Хвильовий намагається ввійти в роль пролетарського поета, але залишається на рівні декларацій: “Аз єсьм робітник”, “Моя блюза пахне – вугіллям”... Завод і шахта – швидше екзотичне тло романтичних пристрастей поета: “Ми проходили повз шахти... //Ми – любовниця і я//... І звернули ми на стежку//... чи то в сонце увійшли? //...Метушилася заграва: //в спогад бив прозорий шлак, //Леопардило м’язами – //... Я як криця був міцний...” Але його патетичні тиради „електричному вікові”: „Отче наш, електричної системи віку, да буде твоя непохитна воля там – на землі, як тут у заводі”, – справляли велике враження на молодих українських літераторів і переорієнтовували їх із села на місто.

Усе-таки великий талант Миколи Хвильового з усією силою розкрився не в поезії, а в прозі, де він, залишаючись поетом у рвності свого натхнення, заглиблювався в густий життєвий матеріал та складні психологічні колізії. І написане в ті ж роки оповідання “Юрко” (1922) може залишитися яскравим свідченням про настрої та соціальний побут донецького робітництва перших пореволюційних літ, про назрівання драматичної суперечності між пориваннями революційних мрійників та рутиною стабілізованої щоденності. (Микола Хвильовий у 1916-17 рр. працював на Дружківському заводі чорноробом у котельному цеху, грузчиком коксу в Горлівці. До теми Донеччини звертається Хвильовий і в оповіданнях та картинах останніх років життя – “Щасливий секретар”, “Останній день”, “Майбутні шахтарі”, – але тут уже відчувається певна кон’юнктура: Хвильовий мав довести свою “ідеологічну витриманість” перед лицем шалених політичних атак на нього...)

Образ Донеччини постійно з’являється у віршах і поемах Володимира Сосюри тих років (“Залізниця”, “Хлоня”, “Шахтьор”), – але швидше як антураж до його лірико-романтичних пристрастей, ніж у якійсь самостійній художній функції. 1922 року виходить поема Івана Дніпровського “Донбас”, герой якої – шахтар з діда-прадіда, відзначився як воєнком у війні з біляками, але попався на гачок такої собі буржуазної панни, зрадив революцію і за присудом ревтрибуналу був розстріляний. Такі екстремальні сюжети – нехитра спроба заінтригувати й розчудити читача – були модними і стали попередником пізніших сюжетів про шкідників і

шпигунів, ворогів народу. В обох випадках це була кон'юктурна компенсація малозмістовності. Але характерне оце прагнення українських письменників "приписатися" до Донбасу, що захопило навіть таких „селюків”, як Андрій Панів. Якоюсь мірою це було і змагання за Донбас із російською літературою.

В перші роки радянської влади літературне і культурне життя на Донеччині намагається монополізувати російський Пролеткульт, його "Кримско-Донбасское организационное бюро Центрального Комитета Всероссийского Совета Пролеткультов". Та його претензії не були підкріплені ні якимись помітними акціями, ні наявністю якихось яскравих особистостей. Трохи виразніше виступив російський літературний комсомол. Видавництво ЦК ЛКСМУ в Харкові друкує 1922 р. книжку Михайла Голодного "Сван", про яку сам автор в "Автобіографії", написаній 1932 р., каже: "Сван" был первой книгой комсомольской лирики на Украине" ("Вопросы литературы", 1968, № 10, стор. 21). Це не так, бо вже вийшла, 1921 року, "Червона зима" Володимира Сосюри. Для М.Голодного, присланого в губком комсомолу "после окончательного разгрома всех сил противников нашими войсками на Украине", Україна – лише географічно-адміністративне поняття: ні про українську літературу, ні про український народ в його "Автобіографії" немає жодної згадки.

"Пролеткульт" намагається підпорядкувати собі літературну організацію "Забой", що об'єднувала переважно початківців з числа тих, хто невдовзі засвідчив помітний хист. "Забой" претендував на роль єдиного справжнього літературного представника донбасівського пролетаріату і не дуже потребував пролеткультівського протегування. Спершу трибуною забойчан були літературні сторінки газети "Кочегарка", а з вересня 1923 р. починає виходити журнал "Забой" – спершу як щомісячний додаток до "Кочегарки", а потім як окреме видання. Першими редакторами були В.Валь і М.Слонімський, серед авторів – робкор Борис Горбатов, поети Юрій Черкаський, Михайло Матусовський, Олександр Фарбер. Власне, найпомітнішими в журналі були вірші талановитого шахтарського поета Павла Беспощадного, про якого ще буде мова далі. Загалом же своїх творчих сил бракувало, і "Забой" друкує московських авторів – поета Ярослава Смелякова, О.Безименського, критика А.Селівановського та ін. З'являються на сторінках "Забоя" Дем'ян Бедний і Михайло Зошенко, публікуються статті про Анатолія Франса, Серафимовича, – але відчувається випадковість і хаотичність, відсутність якогось свідомого редакційного курсу. Починають з'являтися вірші українських авторів – Костя Герасименка, Миколи Упеніка, Миколи Рудя; Володимир Сосюра, тепер уже харків'янин, сприймається тут як свій.

Починаючи від 1925 року "Забой" починає відгукуватись на процеси українізації. Хоч у 24-х числах журналу українською мовою надруковано тільки вірш В.Сосюри "В забой" та два – В.Краматорського (якщо не рахувати уривка з поеми Т.Шевченка "Сон", з портретом Кобзаря), але є вже статейка "Литературные мастера Украины" (в ч. 7), з якої можна бачити, що "Забой" починає шукати своє місце в українському літературному процесі. Він бачить його не в "Гарті" Василя Еллана-Блакитного, який, мовляв, об'єднує "литературных тяжеловесов", що, мовляв, і "заставило представителей массовой пролетлитературы решительно отмежеваться от замкнутой организации литературных мастеров" ("Забой", 1925, № 7, с. 17). "Забой" хоче бути "вместе с "Плугом" та з ВУАПП, тобто, солідаризується з орієнтацією цих останніх на масовий літературний актив, з якого і мають вийти справді пролетарські письменники, а не дрібнобуржуазні попутники.

Саме під цим кутом зору зустрічний інтерес до "Забоя" як до можливого свого резерву виявляють і самі ВУАПП та "Плуг".

У числі 19-20 "Забоя" за 1926 р. читаємо вірші "плужанина" В.Найди "На Донбас! Привіт "Забоя":

*Знов п'є перо із нетрів ясних –
Його і тут я не спиню,
Свій миргородський "Плуг" в Донбасі
"Забойським" кайлом заміню!
Бо у "Забой", як і в "Плузі",
Кується новая доба,
І у братерському Союзі
Злились Україна й Донбас!*

Певна річ, за цими літературними рекогносцировками стояли глибокі суспільно-політичні процеси та демографічні зміни. На донецькі шахти й заводи приходили в пошуках роботи маси українського селянства. Водночас за умов внутрішньопартійної боротьби в політбюро більшовиків політика українізації (коренізації), на яку зорієнтував партію Ленін задля утримання під її контролем українських мас, діставала нові акценти. Для зміцнення своїх позицій у партійному керівництві Сталін потребував підтримки України, отож прихильники політики українізації могли активізувати свої зусилля, спираючись на загальне піднесення українського культурного життя. "Забой" реагує на цю тенденцію, певно, не без "скрипу". В ч. 15-16 за 1926 р. друкується редакційна стаття "Певец великого пролога. (К 70-летию со дня рождения Ив.Франко)", в якій українського письменника оголошено ледве чи не предтечею пролетарської літератури, але чомусь із посиланням на "особенности русской обстановки" та на "художественное творчество дореволюционных русских писателей..." (підкреслення мої. – Авт.) – "Забой", 1926, № 15-16, с. 25. У ч. 19-20 – апологетична стаття П.Кулиниченка "М.С.Грушевський. (По случаю 60-летия со дня рождения и 40-летия научной деятельности)". А в ч. 23-24 – стаття К.Довганя "Украинская литература перед девятым октябрем". Стає традицією березневі числа журналів

відкривати портретами Т.Шевченка й матеріалами про нього. Так, у ч. 3 “Забоя” за 1928 рік надруковані статті С.Щупака “Шевченко тепер” та під криптонімом “И. С-н” – “Певец селянської України”, а в ч. 7 – нарис Петра Шахтьора (псевдо Амоліна) “По Шевченковским местам”.

У ч. 4 “Забоя” за 1928 р. з’явилось знаменне гасло: “Рабочие Донбасса должны знать украинских писателей”. Воно було приурочене до приїзду на Донеччину П.Тичини, В.Сосюри, І.Микитенка, О.Вишні, П.Панча (автора чи не найцікавішого з тодішніх творів про Донбас – „Повісті наших днів”). Їх урочисто зустрічали, возили на виступи по шахтах і заводах. У журналі з’являються рубрики: “Украинскую книгу – в массы”, “Обзор украинских журналов”. У ч. 6 – велика стаття І.Ткаченка “О современном украинском романе” з оглядом творів О.Досвітнього, А.Головка, П.Лісового, В.Підмогильного, Є.Плужника, О.Донченка. Оцінки критика стримано доброзичливі, хоч і з елементами політичної прискіпливості та вульгарного соціологізму.

В наступному, 7-му числі, – під криптонімом “С.” стаття “Лирник революции. О творчестве В.Сосюры”. Основна думка: “Он нам рассказал о жизни горняка, о жизни и борьбе шахтеров из донбасских угольных пещер, рассказал просто, но захватывающе и убедительно”.

Українізація набула на Донеччині особливо важливого політичного і культурного значення. Один із її ідеологів та організаторів, старий більшовик Микола Скрипник, сам донеччанин, так характеризував ситуацію: “Колись багато товаришів гадало, що Донбас – це не Україна, а робітники Донбасу здебільше не українці. Виявляється тепер, що це цілком не вірно; серед гірників 3/4, цебто близько 70 відсотків робітників, українців. До нових заводів, копалень ідуть нові тисячі, десятки й сотні тисяч робітників з села, треба, щоб основні кадри донбасівського кваліфікованого пролетаріату оволоділи українською мовою, українською книжкою, українською культурою для того, щоб мати можливість впливати на ці нові робітничі шари. Значна кількість донбаських робітників говорить ломаною мовою, мовою українською, але з домішками російських слів, з перекрученням мови взагалі, так що вони правильно не говорять ні українською, ні російською. Українська книжка, бібліотеки, український театр, українська газета допоможуть донбасівцям оволодіти українською мовою і придбати собі знання української культури” (Микола Скрипник. Статті й промови. Т. II, ч. 2, сс. 142-143).

Отож і літературне життя на Донеччині зазнає глибокої реорганізації. “Забой” як літературна спілка підпорядковується ВУСППу, а однойменний журнал перестає існувати в колишньому форматі.

На III Вседонецькому з’їзді “Забоя” ухвалено резолюцію: “Забой ставить собі одне з основних завдань – втілення української культури в Донбасі, для цього в першу чергу потрібна українізація “Забоя”. І далі: “Забой повинен бути організацією українських пролетарських письменників Донбасу з секціями пролетарських письменників нацменшостей в Донбасі”.

Після тривалої перерви у вересні 1929 року виходить перше число оновленого “Забоя” – українською мовою. У статті, якою він відкривається, говориться про гостру кризу, яку в кінці 1928 та на початку 1929 років пережила літературна організація “Забой”, а разом і її орган. Причина кризи “крилася в головній, зовсім неправильній установці, в самому характері “Забоя” як літературної організації, що працює в пролетарському промисловому центрі Радянської України.” І далі: “Справа в тім, що “Забой” від самого початку свого існування рахував себе російською організацією письменників на Україні, безпосередньо зв’язаною зі своїм керівничим літературним центром у Москві, оминаючи всеукраїнський культурно-літературний центр – Харків”. Навіть після того, як ВУСПП на своєму першому з’їзді в січні 1927 року перейняла на себе керівництво всіма літературними організаціями в Україні, а ВАПП свої осередки розпустила, “Забой” лише формально визнав нову ситуацію.

“А тим часом, – читаємо в програмовій статті нового “Забоя”, – життя на Радянській Україні плило своїм буйним нестримним потоком вперед. Разом із соціалістичним будівництвом в галузі господарства, на Україні широко розгорталася і культурна революція, що під керівництвом комуністичної партії більшовиків України проводилася й проводиться під гаслом ленінської національної політики, під знаком українізації як радянського державного апарату, так і пролетарських мас. Почався надзвичайно буйний, небувалий ще в історії розквіт української радянської культури. До процесу творення української радянської культури швидко втягалися й робітничі маси індустріальних центрів України. В цій важливій ділянці соціалістичного культурного будівництва не залишився позаду й пролетаріат Донбасу. Численні культпоходи, тижневики та місячники української культури, вечори української літератури, української книжки, тощо, виїзди українських письменників до робітничих клубів, на заводи, в шахти, величезна робота, що її розвинули в цьому напрямку партійні, комсомольські та професійні організації на Україні, дали колосальні наслідки. Найшлися українські робітники, найшовся український пролетаріат, що не тільки розуміє, але і вживає українську мову в своїм щоденнім житті як свою рідну мову. Найшовся пролетарський глядач українського театру, найшовся такий же читач української газети, журналу, української художньої літератури. Найшовся український робітник – пролетар в Харкові, в Києві, в Херсоні, в Миколаїві, в Одесі, в Дніпропетровському, знайшовся він в дуже солідній кількості і в Донбасі. Все це заставило замовкнути всіх тих, що не вірили в цей природний факт і плескали своїми язиками всякі нісенітниця проти українізації. Своє рішуче слово в справі українізації сказав господар Радянської України – сказав пролетаріат, що активно почав брати участь в процесі творення української культури як своєї пролетарської соціалістичної культури.

Донбаський пролетаріат в справі українізації не тільки не відстав, а навіть почав випереджувати своїх товаришів із деяких інших промислових центрів України. Тираж українських газет в округах Донбасу збільшився дуже швидко в декілька десятків разів, а в часи культпоходу в одній тільки Артемівській окрузі продано української літератури більш як на сто тисяч карбованців. Все це факти, що наглядно свідчать про буйний розвиток української культури, про активну участь в українському культурному процесі широких пролетарських мас Донбасу під проводом своєї партії (“Забой”, вересень 1929, с. 27). В одному з наступних чисел журналу наводяться статистичні дані, що мають підтвердити успіхи в культуризації робітництва: “Попит на книгу доходить того стану, що книга стає дефіцитним крамом, особливо щодо української книги (з книгозбірні сталінського заводу робітники сталінського заводу взяли протягом березня 1928 року 186 книг, а за березень 1929 року 6096 книг)” (“Забой”, 1929, № 3, с. 2). Тут не зайве нагадати, що, як і всі науки, статистика підкорялася волі партії.

У перших числах “українського” “Забоя” переважають ще матеріали російською мовою; українською – хіба що поезія, публіцистика та критика. Але поступово ситуація змінюється і починають переважати матеріали українською мовою. Журнал дістає назву “Літературний Донбас”, починає орієнтуватися на загальноукраїнське літературне життя.

У 1932 році та першій половині 1933 року цей український крен особливо помітний. Навіть повісті та романи авторів, які досі писали російською мовою, тепер публікуються українською. Ймовірно, це були літературні переклади, бо важко уявити, щоб такий, скажімо, виразно російський письменник, як Борис Горбатов, зміг раптом написати свій роман “Ровесники” рафінованою українською, сказати б, “націоналістичною” мовою.

Мабуть, не всім це було до вподоби, але воля рідної партії – святий закон. Хоча спрямування цієї волі часто змінювалося. Та про це далі.

Тим часом українське культурне життя на Донеччині виявляється в різних формах. Донецька тематика, донецький регіон приваблюють не лише письменників, а й відомих митців своєю неругинністю, соціальним динамізмом, своїм, можна сказати, революційним міфом, що яскраво вписувався в офіційну ідеологію пролетаріату як класа-гегемона.

За постановою президії Донецького губвиконкому від 1 серпня 1923 року в Бахмуті на майдані Свободи розпочато будівництво пам’ятника товаришу Артему. Його здійснювано за проектом молодого, але вже визнаного скульптора І.П.Кавалерідзе, що переміг на всеросійському конкурсі в Харкові в квітні того ж року. На пам’ятник працював увесь Донбас, на нього пішло 130 тисяч пудів залізобетону і споруджено його в рекордний строк – за півтора місяця. Став він шедевром конструктивістського мистецтва і переконливим символом революційного оптимізму.

1923 року на пропозицію Наркомату освіти на Донеччину виїздить Новий драматичний театр імені І.Франка, створений на рубежі 1919-1920 років у Вінниці при злитті частини Львівського нового театру та акторської трупи Молодого театру – під керівництвом Гната Юри. Цікаві подробиці про ці гастролі знаходимо в спогадах акторки Євгенії Ожеговської.

“Якось скликаються загальні збори. Всі зібрались, як тоді бувало, стовідсотково. Гнат Петрович оголошує, що НКО пропонує нашому театру влітку їхати на Донбас, куди ще не їздив жоден театр. Так яка буде думка? Почалось обговорення. Не дивлячись на те, що хтось почав переповідати чутки, ніби на Донбасі голод і шахти позаливало водою, ніхто на це не звернув уваги. Всі одногосно, з великим ентузіазмом вирішили їхати на Донбас, горді того, що є піонерами прекрасної справи і їдуть в густий робітничий центр. Ухвалили взяти з собою по 10 фунтів сала і по півпуда борошна на випадок голоду”. Вночі завантажились у Білій Церкві, а в Бахмут приїхали справжніми шахтарями, як жартували, бо виявилось, що їхали у вагоні з-під вугілля. Хазяїн готелю відмовлявся прийняти їх, аж поки не передсвідчився, що це зовсім не ті актори-п’янички з мандрівних труп, до яких він звик. “Недовіриливо поставилася до нас спочатку і публіка, – згадує Ожеговська. – На першій виставі зал був напівпорожній, але з другого вечора кожного разу були биткові аншлаги. Перед від’їздом нас вітали, дякували і взяли з нас слово, що в кінці сезону знову приїдемо”. Так само було і в Юзівці, “в напіврозваленому театрі”, і в Слов’янську, і в Луганську. “Доводилося ходити на вистави пішки верст по десять-п’ятнадцять, почувати на голій підлозі відкритої сцени, під вітром і дощем, траплялося іноді поголодувати, але ми настільки горіли до праці, до мистецтва, що для нас нічого не було важкого, незручного (...) Всіх охоплювало єдине бажання – дати найкращу продукцію, не рахуючи ні часу, ні витрати сил” (Євгенія Ожеговська. Спогади старої франківки: як ми жили в 1922-1923 роках. Публікація Валерія Гайдебурі. – “Культура і життя”, 23 березня 2005 р.).

Частим гостем на Донеччині був Театр ім. М.Заньковецької (заснований 1922 р. Б.Романицьким, спершу пересувний, а від 1931р. – стаціонарний у Запоріжжі). Тут він відзначив своє 5-ліття, з великим успіхом виступаючи на рудниках, шахтах, заводах, у робітничих клубах.

Набирає професіоналізму Сталінський держдрамтеатр. Режисер В.Довбищенко ставить тут 1933 року спектакль за п’єсою висхідної зірки тодішньої української драматургії Олександра Корнійчука “Загибель ескадри”. В ролі Оксани виступала знаменита Любов Гаккебуш.

На Донеччині створюються численні клубні гуртки та секції образотворчого мистецтва, Палаці праці та Палаці культури оздоблюють стінними розписами, часто у виконанні самодіяльних художників з робітників.

Влаштовуються виставки творів художників-самоуків з робітництва або такі, як скажімо, Всеукраїнська художня виставка союзу гірників (1928 р.), Всеукраїнська виставка Н.К.О. в Донбасі, на якій, зокрема, було представлено майстерне полотно М.Рокицького “Біля домни” – один із визначних творів виробничого жанру. Київський художній інститут зголошується “послати на місця (в Сталіне, Артемівське, Луганське й т. інш.)” свої “кваліфіковані молоді сили” (“Забой”, 1930, № 5, с. 35). Дзига Вертов ставить свій знаменитий документальний фільм “Симфонія Донбасу”.

Розпочинають діяльність нові наукові й культурні заклади: філія Книгової палати в Артемівському, Будинок науки й техніки в Луганському (“Забой”, 1930, № 5, с. 35) та ін. Інститут єврейської культури при ВУАН організовує експедиції в донецькі “промрайони”.

Культурно-освітня, культурно-масова робота проводиться на Донеччині у великих масштабах. Але це – тільки один бік історичної дійсності, до того ж і сам собою суперечливий. Адже ця робота, по-перше, була підпорядкована “класовій боротьбі”, вихованню нетерпимості до всього, що партія оголошувала ворожим або що їй здавалося малокерованим, отже, ненадійним. (Не кажучи вже про розпалювання масової антирелігійної істерії. Ось, скажімо, фото в ч. 3 “Забоя” за 1929 р.: “Велике вогнище в Горлівці. Робітники палять кілька тисяч ікон”.) Малограмотну молодь нацьковують на професійних майстрів. Ось один із типових, майже анекдотичних, однак і трагічних епізодів. На Донеччину приїхав видатний художник Федір Кричевський. Ця подія коментується так: “Старий “визначний” майстер з ім’ям Ф.Кричевський кинувся теж на Донбас заробляти собі ім’я серед робітництва, конкуруючи з молодняком”. Але він уже, мовляв, почуває свою безсилість перед молоддю. Секрет недобррозумілої іронії коментаря в тому, що Кричевського прийняли за “бойчукіста”, а саме чинено погром бойчукізму, і “робітничо-селянська молодь” мала боротися “з націонал-шовіністичними прагненнями в мистецтві”. Ф.Кричевський шле до Києва розпачливу телеграму: “Рятуйте мое ім’я”, – і це також стає предметом поглумки коментатора (“Літературний Донбас”, 1933, № 13-14, с. 43). По-друге, орієнтація на масовізм на практиці означала не так підтягування маси до високого мистецтва, як опускання мистецтва до нерозвинених смаків, а головне – до ролі маніпулятора свідомістю мас у потрібному партії напрямку. Мистецтву ставляться злякисні утилітарні та вбивчо оперативні завдання. Літературна хроніка рясніє бойовими повідомленнями на зразок: “Тов. Топчій дістав запрошення від робітників (заводу ім. Рикова – Авт.) написати будь-який твір з життя їхнього заводу” (“Забой”, 1930, № 7, с. 48). Письменники записуються в ударні бригади для написання творів про шахти й заводи, беруть на себе соціалістичні зобов’язання й звітують про їх виконання перед робітничими колективами. Літературна атмосфера заряджена закликком: “Створимо магнетобуди літератури!” (малося на увазі ударне будівництво Магнітогорського комбінату).

За всім цим стояла складна і напружена політична ситуація в СРСР; у Донбасі вона мала свою специфічну гостроту – під оглядом і соціально-економічним, і національним, і внутрішньо-партійним.

Робітничий Донбас завжди завдавав немало клопоту більшовицькій партії та її каральним органам. Значних розмірів досягли у 1924 р. заворушення серед шахтарів і страйковий рух, унаслідок чого на 20% скоротився річний видобуток вугілля. Вбачаючи за цим дію організованих шкідницьких елементів, партія орієнтує чекістів на ліквідацію вогнищ змови. Розкрито “Харківський центр”, що складався з інженерно-технічних працівників державного об’єднання “Донвугілля”. У 1928 р. гучна “Шахтинська справа” дала поштовх усесоюзній боротьбі з економічною контрреволюцією. Громлять “шкідників” по всьому Донбасу, викрито ворогів на Макіївському металургійному заводі імені Томського та Сталінському комбінаті імені Сталіна. Якщо вірити ДПУ, то Донеччина була справжнім осиним гніздом троцькістів. А з кінця 20-х років роботи ще додалося: “куркульський саботаж” колективізації, потім голодні бунти 1933 року і, звичайно ж, націоналізм, як і в усій Україні (13 лютого 1933 р. В.А.Балицький, тоді заступник голови ОДПУ СРСР, повідомляв: “Аналіз ліквідованих справ говорить про те, що у даному випадку ми зустрілись з єдиним, ретельно розробленим планом організації збройного повстання на Україні до весни 1933 року з метою повалення радянської влади та встановлення капіталістичної держави, так званої “Української незалежної республіки”). На відміну від деяких сучасних тверджень про те, що “Донбасс порожняк не гонит” і що українством тут ніколи не пахло, чекісти дотримувались іншої думки. Вони ліквідували донецький осередок “Української військової організації”, провели арешти у справі “козаків”, перешкодили створенню “Соборної України” та припинили інші форми української націоналістичної діяльності. Але й цього здавалося мало, і начальник секретно-політичного відділу НКВС УСРР наказував “переключитися на українську роботу”.

Водночас наполегливо вказувалося на необхідність посилити роботу серед національних меншин, особливо серед поляків та німців, у числі яких було й чимало комуністів, які емігрували з гітлерівської Німеччини. Терор проти поляків і німців мотивували інтригами Польщі та Німеччини, які мріяли приєднати – кожна до себе – Радянську Україну і відповідно готували, разом з українськими націоналістами, повстання. Необхідність викрити польську інтригу була такою великою, що коли не вистачало до виконання плану арештів достеменьних поляків, арештовували українців і змушували їх визнати себе поляками.¹

Останніми роками опубліковано чимало архівних документів на ці теми. Є і фундаментальна праця японського дослідника Гіроакі Куромія “Свобода і терор у Донбасі”, який, зокрема, стосовно цього періоду

¹ Вадим Золотарьов. ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині: люди та долі. 1919-1941. Х., 2003. Сс. 77, 78, 93, 99, 115.

пише: “...Є докази, що Донбас був серед регіонів країни, які найбільше постраждали від сталінського кривавого терору”².

Жертвами цього терору стали й українізація та ті, хто її здійснював або просто зазнав її впливу.

Більшовицька партія, яка в національній політиці певний час балансувала між двома, мовляв, небезпеками – великодержавного шовінізму і українського буржуазного націоналізму – нарешті вирішила, що в неї є лише одна, і то смертельна, небезпека: національне відродження України. Успішно завершивши боротьбу з українським селянством за допомогою голодомору 1933 року, вона зосередилась на винищенні молодій українській інтелігенції. На Донеччині ця боротьба з українською інтелігенцією мала ту особливість, що тут частіше, ніж у решті України, звинувачення в буржуазному націоналізмі поєднувалися із звинуваченнями в троцькізмі.

Насамперед це відбулося на долі письменницької організації та її журналу. Дев’яте, вересневе, число “Літературного Донбасу” за 1933 рік було останнім. У кінці року виходить “зтросене” число журналу (10-12) уже під російською назвою: “Литературный Донбасс”. У редакційній статті повідомлялося вже відоме: що листопадовий пленум ЦК і ЦКК КП(б)У визнав головною небезпекою в Україні “местный украинский национализм, смыкающийся с империалистическими интервентами”; що націоналістичну контрреволюцію розгромлено, а шпигунів і диверсантів викрито; що “ставка буржуазно-националистической контрреволюции на культуру была бита”; що, зокрема, “были разоблачены двурушники, троцкисты, затесавшиеся в ряды советских писателей Донбасса”. Серед них – і редактор “Забоя”, а потім “Літературного Донбасу” “троцькіст” Григорій Багнюк, Сава Божко, Лев Скрипник та інші українські автори, прізвища яких зникли зі сторінок журналу: відбувся фактично розгром українських літературних сил на Донеччині. Заарештований 1933 року, Г.Баглюк 1938 р. був розстріляний у Воркуті разом з 1200 ін. в’язнями.

Нова безіменна редакція, яка тепер знаходилася не в Артемівському, а в Сталіному, повідомляла також, що “с 1-го января 1934 года журнал начинает выходить при ближайшем участии лучших советских писателей Москвы, Ленинграда, Харькова и Киева”.

Журнал також інформує, що “с 20 по 23 ноября в Сталино проходил первый съезд советских писателей и кружковцев Донбасса” і друкує матеріали цього з’їзду, який викликав на змагання письменників Уралу. Головну доповідь на з’їзді письменників і гуртківців Донбасу зробив гість із Москви, один із керівників РАППу А.Селівановський. В ній говорилося про все, крім, зрозуміло, питань української культури.

З українізацією і в Донеччині, і в усій Україні було покінчено раз і назавжди, хоч самий цей термін ще деякий час зустрічався в партійному лексиконі. Тут не нагода сперечатися з тими, хто сьогодні поверхово судить про українізацію та упереджено її засуджує, не відрізняючи того, що було потребою національного життя, від того, що було партійною політикою. Але хочу навести один момент зі спогадів відомого державного діяча, корінного і доволі молодого донеччанина, юність якого припала якраз на оті роки українізації, – Олександра Павловича Ляшка. Коли в 1972 році усували від влади П.Ю.Шелеста, йому на засіданні політбюро ЦК КПРС закидали, зокрема, й те, що в книзі “Україна наша Радянська” він у неосудливому плані згадував про українізацію. Про це розповідав О.П.Ляшку М.В.Підгорний. Ляшко ніби-то відповів Підгорному: “Николай Викторович, я и сам проходил когда-то украинизацию в школе. Благодаря чему, наверное, и родной язык выучил, и приобщился к чтению классиков украинской литературы” (Александр Ляшко. Груз памяти. Трилогия. Воспоминания. Книга третья. Часть первая. На ступенях власти. – К., 2001, с. 383). Може, й наївно, але багатьом варто б задуматися над такими розумними словами.

Але вернімося до 30-х років. Атмосферу їх чудово відтворює вірш Ярослава Смелякова “Июнь 1933 года”, надрукований в “Літературному Донбасі” у вересні того ж року. В Україні лютував голод. Але московський поет – у тім, як і його українські побратими, – співає про інше страхіття:

*... От Юга до Урала
Подымают голову враги.
Враг идет зеленый и небритый
На меня и на моих друзей.*

*Бей его штыком и динамитом,
Словом золотым.
И недобитых
Словом перекошенным добей.*

Я навів цитату із Смелякова, талановитого культового комсомольського поета, задля цього дивовижно виразного останнього рядка. Так, недобитих (ще нерозстріляних ГПУ) добивали “словом перекошеним”. “Перекошеним” сліпою ненавистю й самороз’ятрованою злобою до видимого (ще не названого, але назвати могли кого завгодно і коли завгодно) ворога.

Сталінська теза про загострення класової боротьби в міру успіхів соціалістичного будівництва, шпигуноманія та оргія викриттів ворогів народу виявилися “вдячними” для тих літераторів, які свою мистецьку неспроможність сподівалися компенсувати “виграшною” політико-кримінальною фавулою. Оповідання, повісті

² Гіроакі Куромія. Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870-1990-і роки. К., 2002, с. 19.

й романи рясніють прихованими ворогами, троцькістами, націоналістами, мстивими куркулями та іншою нечистю, яка організовує диверсії, аварії, підпали, вбивства активістів і т.д. Власне, цей ентузіазм класової пильності панував у всій радянській літературі, принаймні, у її видимій частині. Але для творів про Донбас особливо характерним був образ куркуля, який втік із свого села і переховується на шахті чи заводі, маскуючись під пролетаря, щоб потай гальмувати переможну трудову ходу колективу (“Захар Вовгура” В.Гжицького, “Гинда” Д.Гордієнка; цьому агітстереотипові віддав данину і М.Хвильовий в оповіданні “Останній день”). Але надії його даремні – куркуля скрізь знайдуть. В оповіданні М.Ковшика “Блиски на перевалах” шахтар-ударник Гнат Бухта глибоко під землею розпізнає колишнього куркуля і білогвардійця Кукіля, не залишаючи йому жодного шансу:

“Ні, браток. У шахті схованки нема. Ми в шахтах радянську владу боронили. Кров’ю стікали на фронтах. Життя віддавали. А ти шурем проліз! Тут нори шукаєш? Знайдемо! В норі, у темряві, навпомацки, по голосу, по очах упізнаємо!...” (“Літературний Донбас”, 1934, № 11-12, с. 55). Пафос “невідворотності” класової кари заливає друковану продукцію тих часів.

Цікаво, що коли в журналі “Читач-рецензент” (1930, № 11) був надрукований лист одеських робітників із закидами письменникові Дм.Гордієнку, який, мовляв, надто концентрує свою увагу на ворожих постатях замість показати героя-робітника й трудовий колектив (видно, шпигуноманія набридла читачам), – Дм.Гордієнко виправдовувався у дуже характерний спосіб: мовляв, треба “показати силу й хижість класового ворога, його ненависть до робітничої кляси”, – “щоб викликати в робітництва таку ж ненависть до того ж клясового ворога, організувати робітників на боротьбу з контрреволюціонерами-шкідниками” (“Лист-відповідь Дмитра Гордієнка робітникам Одеси”. – “Читач-рецензент”, 1931, № 1). Не знати, чи справді письменник вважав своїм літературним обов’язком слідчі дії та виховання чекістських чеснот, – чи, відчуваючи художню неспроможність творчого задуму, хотів урятуватися за допомогою політичних міфів. Але, в усякому разі, ціну їх він міг оцінити, коли настала і його черга опинитися перед невідкупним оком ГПУ.

Та хоч якою нестерпною була літературна атмосфера тих літ, письменницьке сумління штовхало декого до пошуку способів сказати бодай дрібочку правди, розраховуючи на здогадливість когось із читачів.

Скажімо, в літературі й пресі не можна було згадувати про голодомор. Голоду в Україні не було. Були труднощі з хлібозаготівлями, викликані куркульським саботажем. Куркульня готує бунти, стріляє в активістів, ховає і гноїть зерно. Однак важко сховати щось від класово-гострого зору комсомольців зі щупами – геніальним винаходом борців за хлібоздачу. В романі М.Ковшика „З берегів” („Літературний Донбас”, 1933, №№ 7-8, 9; „Літературний Донбас”, 1933, № 10-12) маємо справжню поетизацію шукання закопаного зерна зі щупами. Натхнення додає комсомольцям бадьора пісня:

*Ой щуп – щупачок,
Щупнем Мину у бочок,
А Минуху в пузанець,
Нехай везе ячмінець.*

Але голод був у капіталістичних країнах. І от В.Краматорський (напевне, псевдо) друкує в „Літературному Донбасі” (1933, № 1) красномовного вірша „Похід голодних”:

*Їм роти скривавив голод –
Є добра в панів,
Та вони голодні, голі, –
З них ніхто не їв.*

Голод бував і в дореволюційній Україні. Отож у розпал „труднощів із хлібозаготівлями”, у березні 1933-го, в тому ж таки „Літературному Донбасі” з’являється вірш Миколи Решітника „Весна”:

*Тільки глянь-но сюди – тут сади.
Квітнуть в саду пишно вишні.
Не життя, а, як кажуть, – „рай”.
Та чомусь не радіють селяни,
Бо діти: – Тату, їсти дай.*

Зрозуміло, це було до революції. А тепер: артіль „Червона Зірка” вивершила хлібоздачу, куркулеві ж – „Соловки, Соловки, дальня дорога...”

Навряд чи це був просто цинізм – важко уявити таку міру цинізму; швидше, у такий моторошний спосіб доводилося „озвучувати” заборонену тему. Мабуть, були все-таки читачі, до яких можна було адресувати таким чином.

А ось у який спосіб інформує про голод Іван Ле в оповіданні „Її кар’єра”. Зразкова партійка Христя Стодольна викриває голову колгоспу Гуглю – шкідника, який зв’язаний з контрреволюційною організацією, що призвела до катастрофи в цілому районі.

“В районі є міцна контрреволюційна організація, що діє нечуваними засобами. Адже тільки в цьому районі і саме в цих чотирьох селах така жахлива нестача хліба, голодування майже поголовне, а в ямах час від часу викопують сотні пудів зігнилого в землі хліба. До посівної готуються тільки непомірною кількістю архіреволюційних ухвал, а машин у колгоспах не ремонтують, коні дохнуть, люди вмирають з голоду...” („Літературний Донбас”, 1933, № 9, с. 19-20).

Попри блюзнірське ідеологічне криводушіє, такі пасажі все-таки засвідчують факт голоду.

Ті прозаїки, що писали про робітництво, по-своєму намагалися хоч трохи наблизитися до реальності, вмонтовуючи в наперед задані схеми класової боротьби та долання ворожих підступів то картини розвалу виробництва, то проникливі міркування негативних персонажів (звісно, засуджуючи їх), то відхилення в „побутовізм” або еротичу.

Але час порівняної терпимості до таких маленьких диверсій швидко минув, і авторів знаходив суворий суд партійної критики, – при чому дуже часто самі судді невдовзі опинялися під судом нової хвилі правосуддя. Ось лише кілька прикладів. 1929 рік. У ч. 3 – стаття Ю.Макаренка „На ворожих рейках”: про оповідання М.Соболенка „Темпи”, де старий більшовик Пронь Попруга, мовляв, висловлює зневіру в революції. У ч. 9 – стаття Ол.Фарбера „Поєма про Донбас”: про поему Я.Гримайла „Вугільні барикади”; поетові закидається неправильне зображення ставлення старих робітників до мобілізованих на Донбас комсомольців. У ч. 11-12 – стаття К.Маслівця „Співець куркульських обривів” – про Д.Антоненка-Давидовича.

Особливо вражливим на ідеологічні проробки був 1932 рік. У збірці оповідань Андрія Клоччі „Героїка” неправильний показ Червоної армії, некритичне зображення Василя Блакитного та Гната Михайличенка, зокрема їхніх поглядів у національному питанні (Ю.Западинський. Спотворена героїка. – „Забой”, 1932, № 3-4, с. 38-40).

У цьому ж і в наступному числі під обстріл узято Юхима Зорю, який у романі „Депю”, зображаючи робітниче життя загалом у душі офіційних уявлень, водночас не оминає непривабливих сторін побуту, казенщини в партійно-комсомольській роботі, деградації частини активістів, дає відчуття колізії між недавньою революційною романтикою і нудьгою, сірістю пореволюційної буденщини. Присуд однозначний: „Цей роман від початку до кінця просякнуто троцькістською ідеєю термідоріанського переродження партії і радвлади” (А.Чулков. Про троцькістську концепцію одного роману. – „Забой”, 1932, с. 25).

Звинувачення саме в троцькізмі не випадкове: щойно з’явився лист тов. Сталіна до редакції журналу „Пролетарская революция” – „О некоторых вопросах истории большевизма”, – спрямований проти лібералізму у ставленні до троцькізму. І скрізь кинулися вишукувати своїх троцькістів.

Наступного року обрії донецької партійної критики розширюються. В ч. 4 під криптонімом Г.Б. друкується стаття „Донецька радянська література на новому етапі”, в якій, однак, взято під приціл і інші (зрештою, вже пристріляні) явища української культури:

„Виступ Тодося Осьмачки, єдиний формою, далеко не єдиний своїм куркульсько-шовіністичним змістом. Досить зазначити на одеську „Творчу групу письменників-мариністів” з петлюрівською орієнтацією, „Орден зеленого світлячка” та „Ховрашок” Валер’яна Поліщука, на „Чорногор’я” Івана Сенченка, що приховує під машкарою ніби придуркуватої наївності куркульсько-шовіністську ідеологію...” („Літературний Донбас”, 1933, с. 96).

Політичні сигнали змінювалися так швидко, що, скажімо, роман Фелікса Ковалевського „Гута”, публікований у 1932-1933 рр. як зразок твору на робітничу тематику, оголошують ворожим за перебільшення труднощів і критику партії вустами „якобы отрицательных героев” (В.Горин, А.Фарбер. Литературная трибуна троцкизма. – „Літературний Донбас”, 1934, № 9-10). В число тих, хто „помогал троцкистским клеветникам”, потрапляє і критик Ю.Западинський, сам автор викривальних статей, про які згадувалося вище.

Кожен струс на верхніх поверхах політичного і літературного життя гостро відлунював і на Донеччині. Авантюра з убивством Кірова стала приводом для розстрілу групи українських письменників у Києві, і викриття ворогів на Донеччині дістає новий імпульс. Добивають “недобитих”, шукають нових.

«В донецкой литературе, достигшей в последнее время ряда серьезных общественно-политических успехов, на протяжении долгого времени «работали» такие «писатели», как Баглюк, Соболенко, давно уже разоблаченные, как ярые троцкисты, враги рабочего класса. Не лишне вспомнить и имя Ковалевского, автора клеветнического троцкистского контрреволюционного романа «Гута» [...] Редакция журнала «Литературный Донбас» допустила грубейшую и тягчайшую ошибку, проявила потерю большевистской бдительности, предоставляя свои страницы Костю Герасименко, агенту классовых врагов, проникшему в советскую литературу лишь благодаря отсутствию должного внимания, должной бдительности» (А.Фарбер. Враждебный поэт. О стихах К.Герасименко. – «Литературный Донбас», 1935, № 1, с. 87, с. 96).

Можна лише дивуватися, що після такого присуду Кость Герасименко вцілів і, переїхавши до Харкова, утвердився в українській літературі як талановитий поет. Його загибель на фронті була однією з великих утрат нашого письменства.

А от інший талановитий поет Микола Дубовик після наскоків критики „помандрував” на схід...

1937-й рік приніс нову швилю керованої “класової” люті. Поети невиразного поетичного, але гучного політичного голосу славлять справедливий вирок справедливого радянського суду зінов’євсько-бухаринській банді і вимагають нових кар:

Осліплі під промінням нашим,

Від власного скажені зла.

Земля і тіл не прийме ваших,

Як ваших діл не прийняла.

(Григорій Триліський. Зрадникам. –

“Литературный Донбасс”; 1937, № 1-2).

Недоноски! Повзучі, злі,
З коліски прокляті до гроба.
Чужа і на чужій землі
Родила їх, щенят, утроба!

Все, що зробив і що здобув.
Живе й твориме – всю країну
Хотіли за одну добу
Перетворити на руїну.

Благословляю гнів і меч,
Що голови знесе зміїні!
(Микола Рудь. Вбивці. – “Литературный
Донбасс”, 1937, № 1-2).

Як зразок для літератури газети і журнали друкують спішно зварганені шедеври „фольклору”:

Горы-вершины
Мы вас перейдем,
Буржуев стало мало –
Последних перебьем.

(«Литературный Донбасс», 1938, № 2, с. 9-10).

30-і роки принесли великі втрати українській культурі, в тому числі й на Донеччині. Звичайно, життя тривало, працювали культурні установи, відкривалися нові навчальні заклади, виходили книжки. Тяжкі рани “лікували” урочистими звітами про небувале піднесення української культури. Ще з більшою помпою, ніж раніше, проводилися зустрічі з уцілілими письменниками.

«31 августа (1935 р. – Авт.) в Сталино приехала бригада украинских писателей в составе: председателя Правления союза писателей Украины тов. Сенченко (А.Сенченко, больше партчиновник, ніж письменник; не плутати з шельмованим письменником Іваном Сенченком. – Авт.), прозаика тов. Панча и драматурга тов. Корнейчука. Приехавшие были встречены на вокзале представителями партийных, общественных и писательских организаций Сталино.

Первого августа прибывшие писатели посетили Макеевский завод имени Кирова. Вечером знатные люди завода организовали встречу гостям. Побывав у кировцев, гости вернулись обратно в Сталино, где приняли участие в работе пленума Городского совета.

Второго числа бригада киевских писателей встретилась с писательским активом г. Сталино [...] Вечером второго числа в клубе им. Балицкого актив Сталинской парторганизации встретился с бригадой выдающихся украинских писателей для обсуждения итогов Всемирного конгресса защиты культуры [...] Бурными аплодисментами было встречено появление на трибуне драматурга Александра Корнейчука. Остроумная речь писателя о его заграничных впечатлениях, прослушанная с огромным вниманием, неоднократно прерывалось аплодисментами.

Второго августа на вокзале гостей провожали представители сталинских организаций. Бригада писателей выехала в Луганск и Мариуполь для проведения встреч с пролетарской общественностью Донбасса» («Литературный Донбасс», 1935, № 8-9).

От такою була невсипуща партійна і всенародна увага до літератури й товаришів письменників. Не те, що нині. Але чомусь не з’являлося яскравих творів про робітничий Донбас – попри безперервні заклики, вимоги, постанови обкомів партії та комсомолу, виклики на соцзмагання, тощо.

“Треба викликати на змагання таких російських письменників, як Безименський, Жаров, Караваєва та інші. Скласти договори на соцзмагання, взяти конкретні зобов’язання, розпочати змагання, й твори про комсомол Донбасу будуть” (Леонід Первомайський. Про виховання нових почуттів і наше літературне сьогодні. – “Літературний Донбас”, 1933, № 7-8, с. 166).

Були і конкретні соцзобов’язання. “Письменник Г.Баглюк зобов’язався написати низку новел “Друзі мого дитинства” і закінчити їх до 15-річчя комсомолу; донецький поет Ю.Черкаський зобов’язався написати цикл віршів “Ячейка”; К.Герасименко – книгу віршів “Молодість”; письменник Ключчя зобов’язався написати п’єсу для Донецького ТРОМу; Смеляков зобов’язався приїхати до Донбасу й написати цикл віршів” і т.д. (там само, с. 177).

На творчій нараді комсомольських письменників Донбасу висловлюються претензії до старших майстрів: “...Перебудова Донбасу є чи не найвідповідальніший акт у всьому соціалістичному будівництві нашої країни на даному етапі. Чому ж великі майстри художнього слова, зростаючи в процесі нашого будівництва, проходять мовчки повз цю тему? (там само, с. 162).

Нарада звертається з відкритим листом до письменників усього Союзу, запрошуючи „кращих майстрів художнього слова приїхати на певний час до Донбасу” (там само, с. 160). Цей заклик підтримала

інтернаціональна бригада МОРП: „Ми, персонально познайомившись із життям Донбасу, в своїй творчості про нього будемо всіма силами намагатися показати ударників комсомольців у всьому житті Донбасу” (підписи: Леон Муссінак, Франція; Емі Сяо, Китай; Олександр Барта, Угорщина; Лінард Лайценс, Латвія, – там само, с. 178).

Чому ж доводилося вдаватися до таких екстраординарних, по суті “силових” і малопродуктивних заходів? Річ не в тому, що робітнича тематика невдячна або протипоказана мистецтву. І дарма сьогодні це поняття вживають хіба що з іронією, як релікт тоталітарної доби. Насправді на той час у світовому мистецтві вже була велика традиція звертання до життя робітництва, і навіть виробничий процес не раз ставав об’єктом зображення та поетизації. Але радянським письменникам важко було змагатися з європейцями, бо їм ставлено фальшиві завдання: життєвий матеріал підпорядковувати поточним утилітарним гаслам партії. („Є правда наша і не наша”, – вказував П.Постишев у промові на Пленумі правління СРПУ, закликаючи творити „не скороспілки, а великі художні полотна” – див. „Літературний Донбас”, 1935, № 6, с. 5). Навіть якщо прямо цього не вимагалось або й декларувалась творча свобода митця, на практиці оцінку плодів його праці здійснювали саме з цих позицій. І не було кінця ні грізним звинуваченням, ні дріб’язковим причіпкам з приводу справжніх або уявлених відхилень від зигзагів “генеральної лінії” партії. Особливо беззахисними були менш відомі місцеві автори. Тут уже залишалось мало місця для того, щоб розкривати в робітничому житті глибини людських пристрастей і світ суверенної людської особистості або не допускати фальшу в естетизації праці. Не більше творчої свободи мав письменник і при звертанні до інших тем, іншого матеріалу.

Отож у підсумку з донецької літературної продукції 20-30-х років мало що залишилося помітними явищами в історії української чи російської літератур. Після Володимира Сосюри Донеччина дала ще одного справді талановитого поета – Костя Герасименка. На Донеччині сформувався Михайло Дубовик. Ввійшли в літературне життя Олександр Левада, Микола Упеник, Микола Рудь. Решта імен так і залишилися на сторінках “Забой” та “Літературного Донбасу”. З прозових творів усе-таки заслуговують уваги пізніше викреслені з літератури “Горизонти” Г.Баглюка, “Депо” Юхима Зорі та “Гута” Фелікса Ковалевського як спроби бодай почасти дотримуватися реальності. Цікаво починають у ці роки Павло Байдебур та Андрій Клочья – останній більше виявив себе в літературній і театральній критиці. Але з погляду пізнавального чимало можна почерпнути і з поезії та прози малохудожньої, аматорської, навіть графоманської – вона дає відчуття панівної настрої, а інколи й деякі реалії доби, особливо якщо враховувати “коефіцієнт викривлення”, вгадувати, що криється за спотвореннями. Так, зрештою, доводиться читати всю літературу 30-х років, принаймні публіковану.

Якщо говорити про “Забой”, “Літературний Донбас” і “Літературный Донбас”, то на їхніх сторінках друкувалися твори не тільки донеччан (можливо, їх бракувало), а й інших українських та російських авторів. Нерідко саме вони надавали ваги журналові. В усякому разі, цим журнал здійснював важливу функцію ознайомлення своїх читачів з творчістю визнаних майстрів та створення ширшого літературного контексту для своїх донбасівських публікацій. Так з’являлися на його сторінках “Роман Міжгір’я” Івана Ле, окремі поезії В.Сосюри, Л.Первомайського. Звичайно, добір запрошуваних авторів суворо регламентований: тільки “надійні”! Журнал дбайливо оберігав своїх читачів від “ідейно невитриманої” літератури.

Те ж саме можна сказати і про публікації російською мовою. З прози найпомітніша публікація – повість М.Ляшка «Доменная печь». Журнал охоче друкує поезії А.Безименського, Я.Смеякова, М.Матусовського – спрямування також зрозуміле. З-поміж власне донецьких прозаїків вирізнявся Борис Горбатов, який швидко вийшов на всесоюзну літературну арену. Більш як півстоліття був пов’язаний із Донеччиною своєю літературною працею Ілля Гонімов; його оповідання та повісті з шахтарського життя і сьогодні зберігають певний пізнавальний інтерес. У 30-і роки почався письменницький шлях Петра Северова, в широкому тематичному діапазоні творчості якого Донбас посідає чільне місце.

Серед молодих російських поетів вирізнявся Юрій Черкаський; 1943 р. він загинув на фронті.

На жаль, немає змоги тут докладніше говорити про єдиного справді шахтарського поета – шахтарського і в розумінні особистої долі та способу життя, і в розумінні головної поетичної пристрасті: про Павла Беспощадного. Його спадщина нерівноцінна, багато речей скороспілих і скороминущих, багато продиктованого політичною кон’юнктурою та самозахистом від нападок вульгаризаторської критики, але ті кілька поетичних шедеврів, які в нього є («Коногон заболел», «Ночью», «Старый шахтер» та ін.), на мою думку, мали б забезпечити йому і місце в історії літератури, і вдячну пам’ять земляків. Мали б...

В одному з віршів Павел Беспощадний писав:

*Путь Донбасса извилист, неровен
Для горняцких простых увертюр.
Но придет все же черный Бетховен
Из подземных гранитных конур.*

«Черный Бетховен» так і не прийшов, великий борг не сплачено і вже ніколи не буде сплачено, але сам Павел Беспощадний був талановитим творцем отих “горняцких простых увертюр”. На жаль, і він не зміг сповна розкритися через умови, в які був поставлений, через вимоги, які йому ставлено, через власну залежність від ідеологічних орієнтацій, які нав’язувалися суспільству.

П.Беспощадний прагнув подати, часом полемічно, не плакатний, а реальний образ Донбасу:

*Не скажу я лживо: «дни так сладки!»
И по строчкам правды не сомну.
Раз забойщик в пьяненьком порядке
Вдрызг избил тяжелую жену.*

*И не золотом сверкают шахты толици –
Далеко до пламенной зари...
Загуляла по Донбассу поножовщина,
Хулиганство в рудниках царит.*

*Ой вы будни, горестные будни,
Ой вы шахты, угольные ямы!
Рудник, рудник, дорогой мой рудник,
Раздирает сердце жизни драма.
Я не даром стал твоим поэтом,
Твои раны тяжки мне и жгучи,
Я иду к тебе с словами света,*

Ты ж меня коверкаешь и мучишь...

Такі вистраждані слова Павла Беспощадного гостро контрастували з риторикою поетичної комсомолії, і дивно, як його не звинуватили у зневірі, тобто троцькізмі. Мабуть, урятував шахтарський стаж. І претензії до нього звучали швидше комічно. Так, з приводу знаменитого вірша «Коногон заболел», де так щемливо змальовано прощання смертельно хворого шахтаря з вірним другом усього життя конем Стрепетом, а власне і прощання Стрепета зі своїм хазяїном, – рецензент пише: «Беспощадному все-таки жалко коня, подземного товарища Стрепета. Но ведь Стрепет в глазах читателя не просто симпатичный конь. В таком контексте он не может оставаться просто конем, он уже перерастает в нечто большее и уже выражает собою прошлое шахты». Отже, виходить, поет романтизує минуле, а може, й жалкує за ним? В іншому вірші Беспощадний полемічно запитує: «Видали вы когда-нибудь || Шахтера, шедшего с работы?» – і малює картину не для реклами. Рецензент, хоч і доброзичливий, не утримується від докору: «...Перед читателем встает образ, о котором никак не скажешь, что это образ рабочего Донбасса, уже вступающего в социалистическую пятилетку». І порада: «Подобный образ можно перенести в другие условия, в иную (не нашу) действительность, чтобы он зазвучал художественно-правдиво и убедительно» (В.Соболев. О поэзии Павла Беспощадного. – «Литературный Донбасс», 1934, № 6, с. 106, 108).

Це й не дивно – критика підносила інші зразки, як-от у статті Ю.Западинського “За велике більшовицьке мистецтво” (“Забой”, 1932, № 1): “Бригада” – вірш Калгинова – це зразок пролетарської лірики, сповненої радощів молодого творця соціалістичних форм праці:

*Я сегодня счастлив и рад,
В груди – погода солнечного дня.
Потому что наша лучшая бригада
Разогналась, цифрами звеня”.*

— x — x —

У повоєнні роки Донбас, нарощуючи свій економічний потенціал, стає і потужним науковим центром. Однак не може похвалитися аналогічним зростанням культурної інфраструктури. Так, кількість театрів навіть зменшилася порівняно з довоєнним періодом: у Ворошиловградській області їх було 6 у 1940 р. і тільки 2 у 1966. Зате розширювалася мережа культурно-освітніх закладів, художніх та музичних училищ; заохочувано художню самодіяльність: у середині 70-х років у Донецькій області було понад 8 тисяч колективів художньої самодіяльності, у Луганській – 5,5 тисячі. Причому самодіяльна художня творчість меншою мірою, ніж професійна, втрачала своє національне обличчя.

Загалом же зусилля влади були зосереджені на виробництві: за Донбасом і далі зберігалася роль “Всесоюзної кочегарки” та “Всесоюзної кузні”.

У цікавих, дуже змістовних спогадах відомого державного діяча Радянської України, колишнього першого секретаря Донецького обкому КПУ, а потім голови Ради Міністрів України, Олександра Ляшка чимало матеріалу про політичні та соціально-економічні процеси на Донеччині в 50-60-і роки, є й ремінісценції, що стосуються репресій 30-х років та голоду 1932-1933 і 1946-1947 років. Але характерно, що, докладно описуючи перипетії партійно-господарського життя, автор нічого не може пригадати з життя культурного, мистецького. Зрозуміло: ця сфера була на периферії інтересів партійних керівників.

А втім, один епізод є, і він надзвичайно промовистий. Відомий український композитор Вадим Гомоляка написав музику до балету “Чорне золото”, присвяченого епопеї будівництва комсомольських шахт у Донбасі. Дія відбувалася на шахті “Закарпатська – Комсомольська”, в основі лібретто – любов дівчини із

Закарпаття і хлопця-будівельника, що став шахтарем. Балет був поставлений 1958 року в Донецькому театрі опери і балету, ішов також у Києві й Будапешті. При перегляді спектаклю в Донецьку А.Ляшко як секретар обкому висловив зауваження, що донецька тема звучить у музиці блідіше, ніж карпатська. Композитор щиро зізнався, що “написання музики до фону Донбасу” становило для нього труднощі: «Я мало жил на этой земле, хотя люди здесь золотые. Земля донецкая пока что для меня по-настоящему не звучала, не запела. Другое дело Карпаты. Там, каждый уголок, каждая смерека, каждый камешек на перекатах горных речек поют своим голосом. Даже капли дождя».

Це багатозначне зізнання натякає на причини невдачі багатьох творів навіть талановитих авторів на “задану тему”.

Але в епізоді з балетом “Чорне золото” є ще один цікавий момент. Захотів його подивитися шеф ідеологічного відділу ЦК КППС Л.Ф.Ільчов, який приїхав на Донбас на чолі групи, що готувала питання про масово-політичну та виховну роботу в області для розгляду на нараді в ЦК КППС. Після першої дії високий гість, схваливши музику, висловив невдоволення одним персонажем – Яшкою-стилягою, який мав символізувати негативні явища серед молоді. Коли почалася друга дія, Яшки-стиляги не стало. Тоді високий гість поцікавився: куди він дівся? Головреж пояснив: після «тонкого замечания» парткерівника його прибрали зі сцени. Парткерівник-ліберал розсміявся: це вже занадто! Тоді головреж пообіцяв: у третій дії «Яшка попадет в бригаду коммунистического труда, и по мере его перевоспитания там будет меняться характер его танцев. Его полюбит хорошая девушка».

Ільчов, чоловік недурний і не без почуття гумору, робить висновок: “Видите, Александр Павлович, как все в искусстве просто?” (Александр Ляшко. Груз памяти. Трилогия. Воспоминания. Книга вторая. Путь в номенклатуру. – К., 1997, с. 375-378).

У 60-і-80-і роки Донбас виходить на одне з перших місць в Україні та в усьому Союзі за освітнім потенціалом, кількістю масових бібліотек, тиражами місцевої преси на душу населення. Однак у статистичних довідниках дарма шукати, скажімо, даних про мову навчання в школах, мову книжкової та газетної продукції тощо. Такі дані стали засекреченими по всій країні, в Донбасі ж вони могли б просто шокувати на тлі офіційних політичних версій про розквіт української соціалістичної національної культури. Не заслуговував цей край, цей люд такої міри деукраїнізації! Адже елементи національного самоусвідомлення, імпульси національної гідності ще жили і шукали виявлення. Ось, скажімо, широко відзначалося 150-річчя від дня народження Тараса Шевченка, і, попри зрозумілий казенний характер відзначення, воно давало вихід і щирим почуттям пієтету, що єднали всю Україну. Цікаво, що в IX обласній виставці творів художників Луганської області, де більшість із 240 картин 101 автора була присвячена шевченківській тематиці, взяли участь ще й 58 учнів Луганської дитячої художницької школи зі своїми версіями образу Шевченка. Не останнім вогнищем українського культурного життя була Донецька філія Спілки радянських письменників України: Павло Байдебура, Андрій Ключня, Віктор Соколов, Григорій Кривда, Євген Летюк, журналісти „Радянської Донеччини”. Але треба підкреслити, що й ті поети та прозаїки, які писали російською мовою – Володимир Труханов, Михайло Фролов, Віктор Шутов, Петро Сєверов, Тарас Рибас (луганчанин), – також відчували себе причетними до української культури.

Шістдесятницьке відродження оживає і на Донеччині: Василь Голобородько, Василь Стус та його друзі. Нові імена з’являються в літературі й мистецтві. Пожваблюється рух і на ідейно-естетичній трасі Київ-Донецьк. У комплектуванні заснованого 1959 р. Горлівського художнього музею брали участь Київські художники М.Глущенко, Т.Яблонська, Б.Піаніда, В.Зарецький. А в експозиції музею були представлені також твори М.Пимоненка, С.Світославського, К.Трохименка, С.Шишка, В.Касіяна, О.Кульчицької, художників Закарпаття – Ф.Манайла, А.Коцка, З.Шолтеса. У 1966 році на Донеччину приїзять відомі київські художники Г.Синиця, А.Горська, Г.Зубченко, Г.Марченко, щоб працювати над художньою мозаїкою “Прометей”. Вони проклали дорогу іншим – 1969 р. у Краснодарі над мозаїкою “Прапор перемоги” працюють В.Зарецький, А.Лимарев, П.Плаксій. Інтерес являють враження про Донеччину, якими Алла Горська ділилася в листах до Панаса Заливахи. “Земля тут стара, териконами увінчана. Люди дивні. Навіть ті, що тут народились, згадують не цю землю, де вперше ступили босоніж, а ту землю, звідки їх батьки” (А.Горська, лист до Опанаса Заливахи – 3 серпня 1969 р. || Червона тинь калини. Листи, спогади, статті. Алла Горська. К., 1996, с. 62).

“Фактично це буде історія Радянської влади на конкурентному матеріалі Краснодонської “Молодої гвардії” (62).

Лист від 9 лютого 1968: “Ми працюємо зараз в м. Краснодарі. Створюємо культову споруду – музей “Молодої гвардії”. Це надзвичайно цікаве, сучасне рішення музею, і саме музею молодогвардійців – людей, які духом не скорилися фашистам, загинули” (55).

24 вересня 1969 р.

“...Гастролювали в Краснодарі хлопці, київські хлопці, поети: Забаштанський [В-р] та Тимошенко [Б-с]. Була на одному виступі. Загалом добре. Речі цікаві і слабкі. Діти сприймали поетів добре. Більшість дорослих об’їлася побутом. [...] Із гастролів проходить аншлагом сексуально-темпераментна циганщина. А звідти і ставлення до роботи. Побачили б Ви, Опанасе, якість робіт на нашому будівництві! Не розумію держави – стільки втрачати, створюючи бидло” (97).

В 60-і роки минулого століття Донецьк стає одним із центрів джазового життя – як місцевого, так і гастрольного. (Нині, здається, відроджується ця його слава: вже п’ятий рік з успіхом проходить міжнародний

музичний фестиваль “Донецький джаз”, який засвідчує багатство різнонаціональних джазових традицій та манер виконання, цього року це був „ДоДж – 2005”: Донецьк, Київ, Москва. Будемо сподіватися, що поряд із зарубіжними зірками зростатиме участь у ньому українських джазистів, для яких він є доброю школою.)

Для індустріальних, високо урбанізованих регіонів світу не є характерними фольклорні, самодіяльні форми культурного життя. Під цим оглядом Донеччину можна вважати щасливим винятком. В 70-і роки в Донецькій області діяло понад 8 тисяч колективів художньої самодіяльності, в Луганській – 5,5 тисяч. І в них більшою мірою, ніж у професійній творчості, зберігався зв'язок з національним ґрунтом.

В повоєнні роки посилюється процес русифікації Донбасу, як і всієї України. Здавалося б, парадокс: адже в кінці 50-х рр. „на новобудови Донбасу прибували, переважно з західних областей, багато (до 200 тисяч річно) юнаків та дівчат. Вони створювали сім'ї, заводили дітей” (Г.М.Панчук. Зміни в чисельності населення Донбасу за 1959-1994 рр. // Матеріали вузівської наукової конференції професорсько-викладацького складу за підсумками науково-дослідних робіт: історичні науки, політологія. Кн.. П. Д., 1997, с. 162). Але жорстокий молох русифікації усе перемелював. Хрущовська реорганізація шкільної справи призвела до катастрофічного зменшення кількості українських шкіл, а потім усебічне забезпечення дістала цілеспрямована політика створення т.зв. “нової історичної спільності” – “єдиного радянського народу”. Результати цієї політики настільки суперечили офіційним твердженням про розквіт у СРСР національних мов і культур, що статистичні дані про мовні аспекти життя суспільства стали найбільшою державною таємницею. Відповідно і в статистичних збірниках Донецького та Луганського обласних статистичних управлінь знайдемо оптимістичні цифри про розширення мережі шкіл, збільшення кількості вузів, зростання тиражів газет та обсягів теле- і радіомовлення, але питання про мовне вираження цієї діяльності обходиться десятою дорогою. Втім, ця традиція залишається майже непорушною, і неспроста.

Усе це викликало то глухий, то дедалі більше й голосний протест небайдужої меншості, в тому числі й на Донеччині.

Репресії 1970-х років проти діячів української культури теж не оминули Донеччини. Суд м. Дружківки покарав 7-ма роками ув'язнення та 5-ма роками заслання письменника Миколу Руденка, організатора і голову Української Гельсінкської групи, а 10-ма роками ув'язнення і 5-ма роками заслання вчителя Олексу Тихого, автора рукопису “Роздуми про українську мову та культуру в Донецькій області”, де він писав: “Чи можна говорити про рівноправність двох мільйонів українців, понад ста тисяч греків, десятків тисяч білорусів, євреїв, татар та інших народностей у нашій області, як вони змушені зрікатись рідної мови, національних традицій, обрядів тощо? Рівні права на заробітну платню, ресторан чи магазин – це ж ще не рівноправність”.

Прошу звернути увагу на цю останню думку, в якій сільський учитель засвідчує глибше розуміння проблеми рівноправності, ніж деякі блискучі світові інтелектуали й політики.

І ще одне: і в цьому випадку, як і завжди, гідні оборонці української мови так само вболівали й за долю інших загрожених мов. Олекса Тихий, жертва брежнєвських таборів, як і Василь Стус, як і Юрій Литвин, як і Марченко, віддав своє життя за справедливість для всіх.

Навалити надмогильний камінь на українську мову нікому не вдалося. Але камінь на душі лежить. І цієї дразливої теми ніяк не оминути.

Донеччина в найгострішому вигляді акумулює успадковані з минулого мовні проблеми, характерні для всього Сходу й Півдня України, і тому саме вона б могла стати своєрідною лабораторією їх продуктивного розв'язання. Для цього потрібна політична і культурна воля, якої досі не було. Але воля ця не може бути сліпою. Її спрямування має спиратися на об'єктивне бачення реальної мовної картини Донеччини, на врахування мовленнєвої практики різних груп населення. На жаль, ми такого бачення не маємо, переважають поспішні суб'єктивні висновки. А потрібні докладні статистичні дані з усіх сфер життя і щодо всіх форм мовокоористування; не можна обмежуватися тим, що очевидне. Але мета, хай і віддалена, має бути чіткою: розширення сфери функціонування української мови. Не за рахунок відмови від мови російської, а завдяки опануванню мови української. Хай і в тривалому процесі, хай і в наступних поколіннях. Але тут треба звільнитись від багатьох стереотипів, упереджень, міфів – обом сторонам мовного протистояння. Патріотам української мови, на мій погляд, час відмовитися від кваліфікації російської мови як “мови іноземної держави” або м'якше “мови сусідньої держави”. Інакше ми їх на цю „сусідню державу” і орієнтуватимемо, тоді як сама собою „російськомовність не дорівнює політичній проросійськості” (Андрій Портнов. Свобода та вибір на Донбасі // „Критика”, березень 2005, с. 5. До речі, цей же автор нагадує, що похідні групи ОУН у 1941-1942 рр. на Донбасі переходили на російську мову. Див. також інтерв'ю з Євгеном Стахівим “Донбаське відлуння галицьких бід” – у газеті “Дзеркало тижня” 17 січня 2004 р.).

Треба зрозуміти, що для мільйонів громадян України, і не тільки на Донеччині, російська мова є не “мовою сусідньої держави”, а мовою, в якій вони виростили і живуть. Але водночас хочеться сподіватися, що ті, хто вважає своєю мовою російську, зрозуміють: їхній вибір чи вибір їхніх батьків, який здається їм вільним, насправді не був і не є вільним. Він продиктований вагомими обставинами, а ці обставини склалися внаслідок десятиліть і століть придушення вільного розвитку української культури, а серед способів цього придушення був і кривавий терор. Задумавшись над цим, дехто зрозуміє, що історичні кривди, завдані українській культурі й мові, годилося б відшкодувати з почуття елементарної справедливості. Не йдеться про те, щоб хтось зрікався російської мови і переходив на українську. Але хай не заважає її розвиткові, не сприймає українське слово як

загрозу своїй російськомовності. А якщо й сам оволодіє українською, зацікавиться українською культурою, то, може, зрівняється з тими українцями, які володіють обома мовами, живуть в обох культурах. Оце і буде справжня двомовність, справжня двокультурність. (До речі, не забуваймо, що є ж на Донеччині і греки, і татари, і молдавани...) А те, до чого закликають політичні інтригани, – це узаконення, під виглядом двомовності, вже реально існуючої російської одномовності, узаконення мовних лінощів та культурної деградації. Та й пряма дискримінація українства, яка триває й досі. Ось один із багатьох прикладів – у листі читача з Маріуполя: „В нашому місті [...] збудовано багато церков російської метрополії, а ось щодо української церкви, то влада знущається над віруючими, які вже вісім років не мають змоги отримати дозволу на будівництво собору Пресвятої Богородиці, і лише тому, що маріупольці там будуть молитися до Бога... українською мовою!” („Приазовський робочий”, 4.03.2005). Але, як бачимо, багато людей з таким станом речей не миряться. І скрізь є ті, хто працює на завтрашній день: день повноприсутності українського слова, хоч як їм не важко сьогодні.

Читаю в газеті „Український форум” (31 січня 2005 р.) статтю „Макіївка – сестра Донецька”. Авторка – Марія Щербатих, яка була серед киян-спостерігачів від кандидата в президенти В.Ющенка під час третього туру виборів. Виборча дільниця, на якій вона була спостерігачем, знаходилась у школі № 89. Ось враження авторки від школи:

„...Рік 2004 для неї ювілейний – 50 років. Приміщення невелике – старий і новий корпуси. 280 учнів, 22 вчителів. [...] Українських класів поки що немає, але скоро будуть (майбутні учні вже активно вчать українську мову в садочку). З ініціативи вчителя української мови та літератури Олени Миколаївни Нікітіної створена українська світлиця. В цьому їй багато допомагають і педколектив, і самі учні”. Маленький факт, але буде їх більше, – і зміниться велика картина.

Реально Донеччина має великі, ще не сповна використані, можливості для емансипації української мови та справжнього, а не декларативного піднесення національної культури. Тут є достатній інтелектуальний потенціал не лише в науково-природничій, науково-технічній, але й у науково-гуманітарній сфері та в мистецтві й літературі.

Функціонують український культурологічний центр, Донецька філія центру гуманітарної освіти НАН України, обласне відділення НТШ. (Хоч загалом інфраструктуру Донеччини не можна вважати багатою. Так, за кількістю населення Донецька область майже двічі перевищує Львівську – 4841,1 та 2626,5 тис. осіб, – але закладів культури в ній менше: театрів – 5 проти 10, бібліотек – 1011 проти 1432, кінотеатрів – 156 проти 226, клубів – 780 проти 1417. Водночас за кількістю вищих навчальних закладів Донеччина посідає 3 місце в Україні після Києва й Харкова. – Див.: Володимир Білецький. Схід України в інтерактивних процесах сучасного державотворення. Д., 2005, с. 11).

Широке коло проблем досліджують учені Донецького національного університету, Донецького державного університету ім. М.Туган-Барановського, Луганського державного педагогічного університету (тепер – Східноукраїнський університет), Горлівського державного інституту іноземних мов, Слов'янського педагогічного університету, Маріупольського гуманітарного інституту. Характерно, що окремі питання з гуманітарної сфери зачіпаються і в публікаціях технічних навчальних закладів – Донецького національного технічного університету, Краматорського машинобудівного інституту, Горлівського гірничого технікуму, Єнакієвського технікуму економіки і менеджменту. Це останнє викликане об'єктивною потребою гуманізації всіх сфер діяльності сучасного суспільства, хоч ми тільки на початку цього шляху. Характерним явищем останніх років є і для всієї України, і для Донеччини те, що глибоке осмислення й обговорення болючих політичних і гуманітарних проблем, загалом кажучи, долі України, ініціюють вчені з негуманітарної сфери. Так, доктор технічних наук, професор Донецького національного технічного університету Володимир Білецький є організатором і редактором часопису „Схід”, публікації якого мають всеукраїнський резонанс; професор В.Білецький також очолює Донецьке відділення товариства „Україна-Світ”. Тут хочеться назвати ще одного подвижника української культури, на жаль, уже небіжчика, – лікаря-онколога з Луганська Юрія Олексійовича Єненка, який створив унікальний журнал „Архіви онкології”, а за час свого нетривалого перебування на посаді заступника голови обласної держадміністрації (1992-1994) організував видання альманаху „Бахмутський шлях”, відновив музей Бориса Грінченка, вів радіопередачі „Літературна карта Донбасу”.

В наукових збірниках та виданнях вищих навчальних закладів Донеччини, насамперед Донецького національного та Луганського університетів, широко висвітлюються питання політології, історії, археології, правознавства, міжнародних відносин, екології, педагогіки та психології, лінгвістики, літературознавства. Ці публікації вписуються в загальний контекст української науки, часто звернені до проблем, що потребують переосмислення, подолання тенденційних підходів радянської доби або нових суспільно-культурних явищ, відзначаються добрим професійним рівнем (як-от, скажімо, виступи професора філософії Ігоря Паська). Водночас, скажімо, археологів та істориків природним чином цікавить місцевий, донецький матеріал, який і сам собою має загальнонаукове значення. Зокрема, по-новому, об'єктивно висвітлюється робітничий рух на Донеччині, руйнування структур селянського життя в часи колективізації та голодомору, політичні переслідування 20-х років і терор 30-х, політичне життя 90-х років. Учені Донеччини йдуть тут урівень з усією українською наукою, власне, є її активною ланкою.

Що ж до мови наукових публікацій, то якщо, скажімо, у місцевих наукових збірниках маємо українською мовою не тільки окремі публікації з математики, а й багато матеріалів з такої суперсучасної галузі науки, як інформатика, то не зовсім зрозуміло, чому їх мало в тих галузях, де існує давня україномовна традиція (ботаніка, географія, геологія), і тим більше, чому більшість публікацій на педагогічні теми – російськомовні. Тоді не зовсім зрозуміла також роль численних і кваліфікованих методологічних розробок з викладання української мови.

Не можна не оцінити широкий спектр філологічних досліджень – із загальної лінгвістики, порівняльно-історичного і типологічного мовознавства, української мови, російської мови, фольклористики, загального літературознавства, української та російської літератури; від 1993 р. в Донецькому університеті діє лабораторія вивчення єврейської культури. В науковому світі України добре відомі імена таких дослідників, як А.П.Загнітко, Є.С.Отін, Ф.Д.Пустова, М.М.Гіршман, С.В.Мишанич, В.О.Соболь, В.А.Просалова, таких молодих учених, як Анна Біла, та ін. Характерно, що літературознавці Донецького університету та Луганського педінституту активно включилися в дослідження творчості проскрибованих за радянських часів авторів: Богдана Лепкого, Уласа Самчука, поетів празької школи. Доцент Донецького національного університету Вадим Оліфіренко впорядкував збірник творів репресованих донецьких письменників “Уроки правди і добра”. В популяризацію творів земляків, які були репресовані або опинилися за кордоном, активно включився журнал “Донбас”. Тут з’являлися імена Володимира Біляйова, Василя Гайворонського, Емми Андіївської. Не так давно в Донецькому університеті проведено наукову конференцію, присвячену Микиті Шаповалу, – кому, як не землякам, актуалізувати інтелектуальну спадщину цього видатного соціолога, політолога, публіциста, в якого почуття та ідеї національної справедливості були органічно взаємопов’язані з почуттям та ідеями справедливості соціальної. Але тут же хочеться додати, що донеччани в боргу перед іншим своїм видатним земляком – Миколою Скрипником. Про нього останнім часом багато пишеться і говориться, але все поза межами Донеччини. Може, тому, що його думки про Донбас сьогодні викликали б багато гіркоти? Дарма, варто згадати те минуле, з якого ми не винесли науки.

А кому, як не донецьким дослідникам, мала б належати пальма першості в інтерпретації творчості Емми Андіївської – однієї з найцікавіших постатей в сучасній українській літературі? На конференції “Культурні зв’язки Донеччини з українським зарубіжжям” Еммі Андіївській був присвячений цікавий виступ студентки Донецького університету Катерини Бондаренко. Може, це початок роботи майбутньої дослідниці.

На Донеччині пам’ятають Василя Стуса. Йому присвячувалися наукові конференції в Донецькому національному університеті. Музей Василя Стуса в Горлівці розширює свою діяльність на всю Україну, відкриваючи в ряді інших міст свої філії.

Дещо робиться на Донеччині для розвитку зв’язків з українським зарубіжжям. Товариство “Україна-Світ”, Донецька обласна універсальна бібліотека, створені з ініціативи і за допомогою діаспори канадсько-українські бібліотеки, чи то культурні центри, в Донецьку, Луганську й Маріуполі проводять читачські конференції, зустрічі, виставки. Важливо, що є й спроби допомогти українським громадам на Сході, зокрема в етнічних українських землях. Так, журнал “Донбас” спеціальний випуск (2000 р.) присвятив українсько-кубанським зв’язкам. Донецький дослідник В.Оліфіренко і кубанський В. Чумаченко підготували, а за допомогою Українського культурологічного центру в Донецьку й товариства “Україна-Світ” видали посібник-хрестоматію “Козак Мамай” для школярів Кубані. Підготовлено посібник “Слобожанська хвиля” для вчителів Вороніжчини, Білгородщини і Курщини.

Як бачимо, багато робиться для актуалізації єдиного українського культурного простору. Чи, точніше: дещо робиться. Бо на рівні суспільної реальності, а не на рівні наукового усвідомлення, ми ще єдиного культурного простору України не маємо.

І від цього, може, найбільше страждає Донеччина. І страждає подвійно: неадекватністю засвоєння цінностей української культури і неадекватністю власної культурної присутності в усій Україні. Причина такої ситуації не локалізована в Донеччині. Це – ситуація загальноукраїнська: низька динаміка культурного “кровообігу” в суспільстві, мала пропускну спроможність каналів трансляції культурної інформації. Те, що надруковане, показане, виголошене у Львові чи Одесі, здебільше залишається невідомим у Києві чи Харкові. Під цим оглядом на особливо голодному пайку – чи, може, на спецдієті – і була Донеччина. Спробуймо пригадати: які українські театри чи виконавські колективи, скажімо, після успішних гастролів у Європі, Китаї, Японії, побували на Донеччині. Коли і перед ким виступали на Донеччині письменники з Києва, Львова, Миколаєва чи Житомира? Які виставки закарпатських, львівських, одеських чи київських художників були показані на Донеччині? Навіть сенсаційна документальна фотовиставка Віктора Марущенка „Донбас – країна мрій” про реальне життя шахтарських селищ – зворотний бік “донецького економічного чуда”, – яка, показана в Києві, мала резонанс у світі, на Донеччину не доїхала: тут побував тільки буклет. У результаті всього цього – а ця тема вичерпати важко, – україноцентрична культурна орієнтація донеччан послаблена і в багатьох випадках поступається перед російськоцентричною. Звичайно, тут є й інші причини; але й елементарна необізнаність – одна з головних. Невігластво породжує зарозумілість, тверду принциповість у запереченні того, чого не знаєш.

Так само й про Донеччину, про людей Донеччини знають в інших краях України мало. На екранах телебачення можна побачити хіба що постаті футболістів та політиків, а тепер ще й претенденток на роль топ-

моделей. До науковців чи діячів культури інтересу немає. Майже непоміченою пройшла нещодавно виставка в Києві творів видатного скульптора з Артемівська В'ячеслава Гутирі. Донецьким балетом захоплюються в Китаї, а в Україні його не бачать. Щоправда, науковці можуть не дуже засмучуватися – їхні здобутки поцінує вузьке коло фахівців. А от діячам культури, мистцям, письменникам потрібна ширша аудиторія і по можливості – загальнонаціональна. Особливо потрібна вона літературі. І є велика несправедливість у тому, що розповідане письменниками Донеччини – і українськими, і російськими, і двомовними – про цей любий їм і знаний їм край здебільше не знайшло належного резонансу на інших теренах України. А пізнавальна цінність, скажімо, романів Івана Сергійовича Костирі або Вадима Костянтиновича Перунова безсумнівна. Та й молоді мали що розповісти і про Донеччину, і про наші спільні людські проблеми: Анатолій Кравченко, Станіслав Жуковський, Станіслав Калінічев, Петро Бондарчук, Іван Білий, Юрій Доценко, Олена Лаврентьєва, Лідія Колесникова, Олег Соловей – прийшли в літературу „всерйоз”, кожен з власним естетичним кредо.

Створення насиченого єдиного культурного простору України пішло б на особливу користь російським і російськомовним письменникам, зокрема, тим, хто шукає нових шляхів у літературі, нових форм вираження, прагне універсальності. Якщо, скажімо, автори цікавого українського молодого журналу “Кальміус” уже знаходять якийсь резонанс і в Києві, і в Харкові, і у Львові, то такого резонансу не має дуже цікавий журнал “Дикое поле”; унікально талановитий рано померлий російський поет з Маріуполя Сергій Шапкін в Україні зовсім невідомий, а в Росії незапопребований. Це, доля багатьох російських авторів в Україні: вони ніби не свої, чужі і там, і там. (Так було і в минулому. Ось один із багатьох прикладів – нарікає донецький поет Олександр Фарбер: “В московской Литгазете от 31 дек. 1935 г. в статье “Поэты в 1935 г.”, принадлежащей т. Суркову, подводится некий итог работы русских советских поэтов за истекший год. [...] Я хочу отметить один, быть может, для всех пишущих на русском языке наших поэтов “неприятный” факт. Ни одно из имен русских поэтов, живущих и работающих на Украине, не названо в этой статье.” – Ал.Фарбер. Русские поэты на Украине // “Литературный Донбасс”, 1935, № 12, с. 190). Не прилучившись до української культури і не потрібні російській, такі феномени культурного життя Донеччини приречені на провінційність – попри, часто, свій неабиякий апломб, яким аж сяють місцеві ЗМІ, що самі і є творцями провінційності.

Так не повинно бути. До української культури має належати все талановите, що створене на українській землі і так чи інакше відлунує її життєвими струмами. Це вплине на розумне і продуктивне розв'язання багатьох проблем, у тому числі пов'язаних із культурними та мовними орієнтаціями. Та й ідеологічними, політичними.

Під час політичного протистояння 2004 року було, на мій погляд, багато непорозумінь і помилок з обох боків, що травмувало свідомість багатьох людей. Цю рану треба загоювати. Але є небезпека, що її роз'ятруватимуть під час нової хвилі передвиборної боротьби – цього разу парламентських виборів. Мабуть, дарма закликати наших політиків не переносити свої кон'юктурні порахунки в сферу національних орієнтацій та мовно-культурних відносин. Де ж їм і ловити рибку, як не в скаламученій ними ж воді? Але громадськість мала б не давати себе скаламутити. Нам треба пройти шлях визволення від міфів, стереотипів, упереджень. Щодо інших – і щодо самих себе. І Донбас треба побачити новими очима.

У створенні радянської міфології Донбасу свого часу не останню роль відіграли донецькі поети й мистці.

*С черным золотом мчат эшелоны,
Мчат со сталью в Москву без конца, –*

це «Песня о Донбассе» (слова А.Клычкова, муз. Г.Хархатдинова). І “конца” не передбачалося, бо:

*Сколько угля в глубинах Донбасса!
Сколько счастья, Отчизна, у нас!*

Ідилічну картину відтворював популярний у 50-і роки «Шахтерский вальс»:

*Поздним вечером, поздним вечером
Шахтеры из шахты идут.
Поздним вечером, поздним вечером
Шахтерскую песню поют.*

Поетесса пише оду “Невтомним кочегарам”:

*Шахтарям, що вірно і невтомно
Держать пар на нашім кораблі.*

...Колись на початку минулого століття чи не найталановитіший шахтарський поет Павел Беспощадний у своєму класичному “Коногоні” уявляв майбутній вихід із каторжного царства підземної праці:

*Он идет, этот сильный век,
Слышу грохот и лязг его брони.
На всю шахту один человек
Будет будто шутя коногонить.*

На жаль, цей «сильный век» так і не настав, та й навряд чи колись настане в реальності. Але він відбувався в кінофільмах і в поезії середини минулого століття:

Не хожу пешком в забой –

Есть трамваи под землей.

*Сердце-ток, сердце-ток,
 Сердце так и токает.
 Мой товарищ бригадир
 Лучше всех работает.*

Не йдеться про те, щоб іронізувати з міфів, якими жила в ті далекі вже часи вся радянська література, активно створюючи “другу дійсність” замість автентичної, коли за славою „Всесоюзної кочегарки” забувалися хижацьке спустошення „підземних комор” донецької землі, перетворення її в геологічну рану, затруєння атмосфери, жорстока експлуатація робочого людю, дореволюційні „собачовки”, цілеспрямоване придушення української культури. Говоримо про інше – про те, як склався образ Донбасу – зразкового радянського краю з богатырським людом, якому “все задачі по плечу” і який гордо крокує по життю з високо піднесеною головою “гегемона”, – образ, по-фарисейському експлуатований політиками минулого і, як не дивно, оживлюваний сьогодні.

Донецький економіст Євген Ситник пише (“Чому я не за Я, або Підказки великого міста” – “День”, 13 листопада 2004 р.): “Нині весь Донецьк завішаний білбордами з портретами Паші Ангеліної і Стаханова: “Парасковія Ангеліна – гордість Донбасу!”, “Олексій Стаханов – пролетарський характер!” Портрети добре призабутих героїв комуністичної епохи, які досить дивно виглядають на тлі численних салонів продажу дорогих автомобілів, казино й інших атрибутів “буржуазного” життя. Що хоче сказати цим влада нам, жителям епохи невивпачених зарплат і підриву будь-якої мотивації до чесної праці? Яке послання влада нам адресує?”

Як на мене, зміст послання такий: “Ви працюйте на нас так само, як колись працювали Стаханов і Ангеліна, – безплатно. А ми заохочуватимемо вас морально”. Моральне заохочення включає накачування відчуття гордості за “свій край” і заохочення видовищами. Римське “хліба і видовищ” трансформується на “хліба не обіцяємо, але видовища будуть чудові”. В арсеналі вистав – яскраві феєрверки та вражаючі футбольні битви. Майже щоночі небо над Донецьком стрясають потужні вибухи – ніхто з перехожих уже не може сказати, з якого приводу. Здрігаються старенькі, чуючи, як деренчить скло у їхніх квартирах о пів на дванадцятую ніч. Перелякані коти забираються під ліжка. Надривно й на різні лади виє сигналізація автомобілів, сприймаючи салют за пограбування.

Потужна індустрія, передові технології (місцями) та старі ідоли (скрізь) – таким є сучасний Донбас”.

Звичайно, старих ідолів вистачає і на Харківщині, і на Дніпропетровщині, і на Одещині, та й у самому Києві, але така агресивна реанімація їх – це насамперед донецький внесок в українську культуру. Причому не лише в політичну культуру. Бо свідомо й систематично насаджуване фарисейство – це неабиякий елемент загальної культури, точніше: масштабне витруювання культури.

“Рік духовності” – під символами бездуховності”, – так звалася стаття мариупольської журналістки Галини Александрової в газеті “День” (25 червня 2004 року). Рішенням Донецької обласної ради 2004 рік був проголошений “Роком духовності на Донеччині”. Крім концертів, виставок, фестивалів, конкурсів, які збагатили звіт, але хтозна чи збагатили духовність, він був ознаменований, пише журналістка, ліквідацією в Донецьку єдиної школи з українською мовою викладання (школа № 36), відмовою перейменувати вулицю, що носить ім’я ката українського народу Постишева, на вулицю Василя Стуса (як і відмовою вшанування пам’яті Микити Шаповала, Олексі Тихого, Алли Горської); впровадженням новоявленого символу Донецька – ерзац-пам’ятника: відлитої на “Іжстали” копії кремлівської “Цар-пушки”; спробою утвердити ідеологічний сурогат “ми – донбасівці” як “нову” національну ідентичність. “Тож із жалем мусимо констатувати”, – робить висновок авторка, – “поки що рік духовності на Донеччині проходить під символами бездуховності”.

Ще на один трагічний парадокс донецького „самоствердження” звертає увагу відомий поет і есеїст з Харкова:

„...Устремління Донецька до стильових вершин і соціальних позицій краще спостерігати за фасадною естетикою міста. Не за культурною ж, де навіть примітивного міжособойчика не спостерігаємо! Україномовний релікт самвидаву, журнал „Кальміус”, на шпальтах передплатного „Дикого поля” називають всього лише „екзотическим цветком” на тлі суцільної русифікації регіону. І подібні муміфіковані стосунки цілком влаштовують обидві сторони. Натомість зовні, архітектурно – все реконструюється” (Ігор Бондар-Терещенко. Пластика гетто. З книги метафізичного краєзнавства // „Кур’єр Кривбасу”, 2005, № 4, с. 200).

Певно, „екзотичною квіткою” є й „тільки одна обласна газета „Донеччина” з мізерним накладом у 20-25 тисяч примірників на місяць”, „екзотичними квітками” є й 18 інших україномовних видань, тоді як „станом на 01.01.2005 в області зареєстровано 990 періодичних видань”, а місцеві телерадіокомпанії назвати „українськими можна тільки з відомою часткою гумору” (Володимир Білецький. Схід України в інтегративних процесах сучасного державотворення. Д., 2005, с. 15, 16).

...Бертольд Брехт у “Ділах Юлія Цезаря” зауважив: ніколи на берегах Тибра не звучало стільки радісних пісень, як у дні найбільшого рабства. Певно, це загальноісторична закономірність.

Знаменитий слоган: «Донбасс никто не ставил на колени и никому поставит не дано», – народився саме тоді, коли Донбас, як і вся радянська країна, стояв на колінах. Ставили на коліна і в наш час. Відомий

донецький політик, патріот Донбасу Володимир Ампілогов самокритично визнає: після виборів 1999 року Донбас “ліг під владу з надією виростити свого кандидата на посаду президента” (Володимир Ампілогов. Часу на помилки немає... – “День”, 29 березня 2005 р.). Що було, коли з’явився “свій” кандидат, – всі бачили. Зрештою, не тільки Донбас ставав на коліна перед олігархами та бандитами, але „по степені корумпированости и жестокости «донецкие», особенно в последнее время, вышли на лидирующие позиции в стране” (Евгений Талышев. Лебединая песня // „Остров”, 13.04.05). А розпачливий характер антинаркотичної акції громадської організації „Обрихло!” в червні 2005 показав, що Донбас близький до того, щоб стати на коліна перед наркоманією. Самообманний характер має й інша формула патріотизму моїх земляків: “Донбасс порожняк не гонит”. Але ж ешелони з “відкріпниками” ганяв по всій Україні. А на київському Майдані під час інавгурації президента Ющенка в гурті донецької делегації прибічників Януковича якась дама виголошувала просто геніальний вірш: “Нас мало тут, но мы – в тельняшках, и наш Донбасс непобедим”.

Мабуть, крім тих, що в «тельняшках», вистачає на Донеччині і тих, хто в джинсах, у міні, у модних костюмах, у дранті зі старих часів, – і нікому не варто виступати в ролі символу Донбасу. Він, Донбас, різний і всякий, мінливий і ще не сформований остаточно. Ось, скажімо, саркастичний коментар донецького журналіста до спроб підняти всю Донеччину на “захист” Колесникова: “...В разговорах сквозит все же больше любопытства и сплетен, нежели сочувствия. В палаточные городки никто друг друга не зовет. Жители шахтерской столицы склонны следить за развитием ситуации по телевизору. “Я сам из Курахово. Начальство приказало – “Ехать!”, дали автобус... Вот здесь стоим. Говорят, что надо будет ехать в Киев жить в палаточном городке. Поеду – может, что заработаю”, – говорит участник митинга, мужичок лет пятидесяти, покуривая “Приму” и ежась от холодного ветра. “Посмотрите вокруг – это все, что вы видите, сделал Колесников. Это все его. Благодаря нашему лидеру вам платят заработную плату”, – орет ведущий. В защиту человека, которого Валерий Коновалюк назвал перед всей страной человеком состоятельным, скидываются по полтиннику. А собирающие бутылки на площади старички и старушки, набрав полные сумки, присоединяются к митингующим, покрикивая “защитим Донбасс”. (Антон Каменский. Полтинник для председателя // “Грани плюс”, № 9, 20-26 апреля 2005, с. 7).

І все-таки не є вигадкою, а реальністю був і залишається той донецький патріотизм, у чомусь ширший, у чомусь облудний, у чомусь і трагікомічний, а швидше, може, та розпливиста донецька ідентичність, в основі яких – відчуття (хай і перебільшене) унікальної ролі Донбасу в життєзабезпеченні країни (колись – СРСР, тепер – Україна), але також і особливий дух „неслухняності”, незгідливості, нонконформізму, непокори, що не раз завдавав клопоту різним владам. Може, найкраще сказав про це японський дослідник Гіроакі Куромія в книзі “Свобода і терор у Донбасі” (К., 2002). Йдеться не про політично артикульовану свободу, а про той складний комплекс природних людських інстинктів, що сформувався в мало контрольованому адміністраціями степу, під впливом козацької вольниці, в середовищі переселенських мас, за умов неймовірно тяжкої праці, жорстокої експлуатації та неминучого стихійного спротиву владі. Ця своєрідна донецька осібність з елементом анархічної непокірливості й інстинтивного волелюбства як компенсації відсутнього громадянського суспільства укладалася історично і в різних формах нагадує про себе і почасти в нові часи. Вона може мати і стимулюючий, і деструктивний характер стосовно всього суспільства, особливо за нинішніх політичних ігор місцевих напівкримінальних „еліт”, які за 15 літ незалежності України виробили цікаву стратегію: грабувати самим, а по несплачених зарплатах посилати в Київ. Але цю невинну хитрість уже починають розуміти і на Донеччині.

Всім українським політикам, які хочуть вирішувати проблему Донбасу, варто, на мій погляд, спершу уважно прочитати книжку Гіроакі Куромія. Вона допоможе їм розуміти, що донецькі проблеми краще вирішувати не методом приїздів і наїздів (державний секретар України Олександр Зінченко: “У Донецьк будемо приїжджати стільки, скільки треба буде, щоб забезпечити результат. Якщо треба – жити тут будемо” – “День”, 26 травня 2005 р.), а покладаючись на громадянську зрілість і розум багатьох у колі самих донеччан – не всі ж вони неповоротно дезорієнтовані.

Це стосується і політики, і культури.

РОЗДІЛ І. ТЕОРІЯ МОВИ

Ольга Виноградова, Ольга Шевчук

ББК Ш12=411.4*671
УДК 811.161.2'272**ДВОМОВНІСТЬ: ПРИЧИНИ Й НАСЛІДКИ
(на матеріалі україномовної преси міста Донецька)**

Стаття присвячена актуальним питанням сучасної соціолінгвістики – проблемі російсько-української мовної взаємодії, що з'явилася внаслідок тривалого контактного білінгвізму, спричиненого дією екстралінгвістичних чинників, а також результатам процесу двомовності – лексичній і граматичній інтерференції.

Ключові слова: білінгвізм, мовна взаємодія, метамовна свідомість, білінгв, кодові переключення, напівмовність, суржик, інтерференція.

У період розбудови незалежної України надзвичайно важливим постає вивчення і розв'язання проблем, пов'язаних з українсько-російським білінгвізмом, які є не лише лінгвістичними питаннями, а й соціальними, політичними, культурними. Масова двомовність, деформація мовної ситуації, конфліктність мовних проблем можуть мати наслідками втрату суспільної консолідації, небезпечні процеси асиміляції як мовної, так і національно-культурної.

Мета нашої роботи полягає у дослідженні явища двомовності, причин його виникнення й впливу на психіку українців, а також у виявленні наслідків такої нестабільної мовної ситуації – найбільш характерних явищ лексичної та граматичної інтерференції в мові сучасної преси міста Донецька й розроблення шляхів підвищення рівня культури мови.

У світі існують суспільства, де використовують не одну мову, а дві чи більше. Як правило, одна з них державна, загальнообов'язкова для всіх громадян. Українське суспільство може бути яскравим прикладом такої мовної і політичної ситуації. В нашій країні державною мовою є українська, і це закріплено законодавством (Конституція України ст. 10), але певна кількість людей, і вона є досить значною, використовують у повсякденні російську мову.

Як відомо, у постколоніальний період свого розвитку Україна ввійшла з тяжкою спадщиною попередньої доби – деформованою мовно-культурною ситуацією, що виявляється у поширенні у країні двох мов, кожна з яких претендує на всю повноту функцій.

На відміну від індивідуальної двомовності, властивої мовній поведінці окремих індивідів, двомовність у загальнонаціональному спілкуванні в межах однієї держави є надлишковим і неприродним явищем. “Немає двомовних народів, – пише польський дослідник Єжи Велюньський, – так, як немає дитини, у якої було б дві біологічні матері. Раніше існування явища двомовності означало, що один народ асимілює інший ... Існування цього явища у наш час не можна означати нічого іншого і, звичайно, нічого іншого не означає: мета залишається тією ж, засоби її досягнення інші, у цьому вся різниця...” (див. за [Карашук 2000, с. 25]).

Кінець другого тисячоліття подарував українцям історичний шанс на власну державність. Її життєздатність залежить від того, чи ввійде національна ідея в повсякденну свідомість громадян. Мові належить особливе місце в процесі етнонаціональної консолідації.

Масова двомовність України є наслідком тривалого процесу монокультурної асиміляції, тимчасовим перехідним етапом від української до російської одномовності. Здобуття державної незалежності спинило цей рух десь на середині відстані. У цій непевній і хиткій позиції ми залишаємося й досі, тоді як завдання збереження й зміцнення самостійності потребує рішучої зміни вектора двомовного розвитку.

Одним із наслідків явища двомовності є втрата особистістю національної самосвідомості, роздвоєння внутрішнього світу мовця. На думку дослідника Т. Возняка: “Повного забуття старого і входження в нове немає. Людина надовго, а, зазвичай, назавжди залишається в певному “між”. Цей стан, ясна річ, далекий від ідеалу і є станом розщепленості” [Возняк 1992, с. 107].

На нашу думку, проблему двомовності необхідно розглядати саме з погляду її впливу на психіку конкретної людини. Збалансована двомовна ситуація була б можлива у тому випадку, якби більшість членів деякого соціуму володіли б обома мовами в однаковій мірі, використовували б їх в будь-яких мовних ситуаціях, з легкістю переключалися б з однієї мови на іншу, не змішуючи при цьому системи різних мов. Однак, на думку таких авторитетних лінгвістів, як Б. Гавранек, А. Мартіне, Є. Хауген, повне і автономне (без змішування мов) володіння двома мовами перевищує психічні можливості звичайної людини.

Лінгвісти В. Іванишин та Я. Радевич-Винницький стверджують, що після генного коду (генної пам'яті) найважливішим є мовний код (соціальна пам'ять) [Іванишин, Радевич-Винницький 1994, с. 113]. Для більшості мовців України характерним є так зване перемикання коду, тобто перехід з рідної мови на мову

співрозмовника, що свідчить про почуття меншовартості в конкретного індивіда через ослаблення мовного імунітету та втрату престижу мови. Така мовна поведінка має місце не лише на побутовому рівні, але й у діловому спілкуванні. Вона не знімає почуття дискомфорту, яке виникає під час спілкування двох чи більше індивідів різними мовами. У більшості випадків незручно почуває себе той, хто говорить українською мовою, і саме він переходить на мову співрозмовника.

Мовна свідомість людини, яка послуговується двома мовами, може бути охарактеризована як метамовна. На цей феномен звертає увагу Ренцо Тітоне, аналізуючи роль мовної свідомості у процесі перемикання кодів [Titone 1991, с. 446]. Ідеться про рефлексивну здатність білінгва чи полілінгва порівнювати різномовні явища, функціонально диференціювати їх, розвиваючи в себе метакогнітивну здатність поперемінного, одночасного чи поперемінно-одночасного існування в двох мовних світах. Така ситуація пов'язана з проблемою ества та мовного людського ego. Перемикання і змішування кодів можна розглядати як психічне явище. Запобігає роздвоєнню свідомості людини metaego. Воно контролює та синтезує різні вербальні типи поведінки, співвідносні з відповідними мовними кодами, врівноважує сприйняття індивідом двох мовних карт світу. Система мови оживає в мовленні здебільшого без посередництва іншого мовного коду, проте в думках і відповідно в мовленні деяких осіб спостерігаємо різні національні коди.

У значній кількості мовців змішування кодів призвело до того, що вони втратили здатність говорити рідною мовою. З двомовності та частково двокультурності великого масиву суспільства виникло таке явище, як суржик (хаотична українсько-російська мовна мішанина), а також з цими процесами, на нашу думку, треба пов'язувати стан напівмовності. Напівмовність – це двомовність із неповним рівнем мовної компетенції в обох мовах [Ажнюк 1999, с. 151].

Дослідник Б. Ажнюк характеризує напівмовність як брак шести мовних параметрів або навичок:

- 1) обсягу словникового запасу;
- 2) правильності (коректності) мови;
- 3) підсвідомого, доведеного до автоматизму оперування мовою;
- 4) мовотворчості, тобто здатності творити неологізми;
- 5) функціонального володіння мовою;
- 6) образності мови.

Дослідники вважають, що мовленнєва неповноцінність зумовлена соціально: соціальним становищем, рівнем освіти і національної свідомості, мовною політикою держави тощо. Для напівмовців змішування та перемикання кодів є, в першу чергу, штучним, але з часом стає органічним процесом, у якому обидві мови сприймаються як одне комунікативне середовище. Для значної частини напівмовців такий стан є проміжним у переході на одну з мов, яка стане для них домінуючою, проте існує чимала категорія напівмовців, для яких перехід на одну з мов фактично неможливий через незнання жодної з них. Від occasionального використання мовцем макаронізмів суржик відрізняється не лише насиченістю іншомовними елементами, а й відповідним станом мовної свідомості: стирається межа між двома кодами, фактично зникає етнічна прив'язаність. Мовну ситуацію, у якій обидві мови зливаються й починають ототожнюватися мовцем, Н. Мечковська розглядає як суміщену двомовність [Мечковская 1996, с. 36]. Але оскільки межа між мовами стирається й утворюється своєрідний гібрид, який не є третьою повноцінною мовою (він немає ніяких культурних коренів і зв'язків: таким мовним варіантом не можна створити повновартісного літературно-художнього тексту, висловити глибини філософського пізнання світу), то говорити про двомовність як таку не слід. Відбувається втрата мови й культури. Коли навіть не вдаватися до пошуку чіткої зацікавленості в цьому явищі, не можна пройти повз нього, не помітивши, що активно пропагує напівмовність та напівкультурність сьогодні масова культура. Занепад мовних навичок відбувається поступово й значну роль у цьому процесі відіграють демографічні фактори: мішані шлюби, зростання географічної мобільності населення в пошуках праці й пов'язане з цим розсіювання родинно та етнічно споріднених людей. Часто суржик формується у людей, які, переїхавши з села в місто, через слабкість мовного імунітету не можуть витримати тиску російськомовного середовища й починають змішувати обидві мови. Наслідком тиску російськомовного міста, психологічного дискомфорту, який відчуває людина, що потрапляє з села в місто, є певний культурно-мовний шок, а також невпевненість у собі. Мовець починає комплексувати і переходить на суржик. Потім, повертаючись у звичне середовище, люди часто не можуть перейти на власне українську мову й спілкуються суржигом.

Систематичне перемикання кодів залежно від того, з ким говориш або хто є третім у розмові, створює певні стереотипи мовної поведінки. Під впливом оточення у білінгва відбувається поступовий перехід на його говірку навіть у ситуаціях, де раніше українська мова панувала цілком. З мови на мову, як правило, переходять не одразу, а через проміжну фазу вживання суржику.

Потреба виправдати себе перед самим собою та іншими є однією з ознак метамовної свідомості [Ажнюк 1999, с. 142]. Проте мотиви вибору мови спілкування варіюються від їхньої цілковитої відсутності (коли питання мови для людини не є принциповим і вона говорить, як уміє) до надмірної відданості іншій мові при меншій повазі до своєї.

Отже, напівмовність може виявлятися в різних формах і різною мірою. Індивід може й не говорити суржигом, не переходити з мови на мову, начебто зберігаючи мовну стійкість.

Вивчаючи суржик, деякі дослідники спрощують проблему й певними твердженнями заохочують білінгвізм. Скажімо, мовознавець В. Труб вважає суржик виявом "низького культурно-освітнього рівня" і відносить його до просторіччя [Труб 2000, с. 47]. Але у повсякденному житті часто зустрічаємося з випадками масової мовної некомпетентності, притаманної викладачам університетів, лікарям, політикам? Автор вводить також поняття "повноцінного білінгва", надлюдини, яка має "блискавично реагувати на кожну зміну комунікативної ситуації і при цьому легко переходити з однієї мови на іншу, часто навіть не помічаючи цього переходу" [Труб 2000, с. 58]. По суті, дослідник пропагує руйнівне для свідомості мовця перемикавання кодів. Зрештою, В. Труб робить висновок, який, на нашу думку, є дуже сумнівним, про те, що просторіччя є однією з нормативних підсистем мови і не загрожує її повноцінному функціонуванню.

Ми абсолютно погоджуємося з харківським філософом Тарасом Возняком, який чи не єдиний представник сучасної гуманітарної еліти поставив проблему суржику, який виникає внаслідок такої незбалансованої мовної ситуації, в контекст конкретного людського існування: "... ми не можемо не бачити того, що суржикові варіанти стали мовою для мільйонів людей, і ми повинні ставитися до них серйозно, бо, судячи з усього, матимемо з ними справу ще дуже довго... Принаймні навіть з чисто гуманних міркувань ми не маємо права відмахуватися від них і не бачити за ними проблем мільйонів людей, їх інакшого, у чомусь, можливо, збідненого, але для багатьох актуального і, можливо, єдиного світу. У суржиках українська мова, попри те, що вона не є такою далекою від російської, теж приховано існує, хоч багатьом і, можливо, справедливо, здається, що лише животіє" [Возняк 1998, с.160-161]. Суржикомовній людині позбавитися російського мовного елемента дуже важко, адже для цього треба принаймні перебудувати свій звичний мовний світ й увійти в інший, а це завжди болісно для індивідуальної психологічної екзистенції, тому що змінити власний мовний світ – це самому до певної міри змінитися. Миттєве виправлення мовного світу можливе в осіб з розвинутими лінгвістичними здібностями, у тих, хто володіє ментальною гнучкістю, а також неабияким філологічним даром. Але такі особи на становлять більшості, а тому, і на цьому треба наголосити, лінгводидактичні принципи викорінення суржикової мови повинні бути якомога коректнішими.

Отже, ситуація, що існує в нашій країні, визначається мовною нестабільністю, що призводить до нестабільності політичної. І лише рішучі дії уряду і певні зміни у свідомості людей можуть поставити крапку у питанні двомовності в Україні. Але для цього необхідний певний час, зусилля політиків й соціолінгвістів.

Наслідком тривалих українсько-російських міжмовних взаємин стало посилення процесу інтерференції на всіх рівнях сучасної української літературної мови.

На сьогодні в українському мовознавстві існують два різні погляди на явища інтерференції, зумовлені тривалим російськомовним впливом. Мовознавці 20-х років ХХ століття О. Курило, О. Синявський, В. Симович, М. Гладкий, А. Кримський, М. Сулима, І. Огієнко вважали, що ці явища негативно вплинули на розвиток української мови, бо призвели до занепаду багатьох питомих форм слововживання і заміни їх кальками з російської мови. Натомість мовознавці другої половини ХХ століття І. Білодід, О. Мельничук, В. Русанівський, Г. Їжакевич, Т. Черторизька доводять, що процес інтерференції, спричинений українсько-російським білінгвізмом, сприяв збагаченню лексичного складу і розвитку граматичної системи української мови. Останній погляд на сьогодні піддається гострій критиці.

Особливо багато фактів інтерференції знаходимо у мові преси, оскільки саме публіцистичний стиль є одним із найдинамічніших і реально відображає мовленнєві процеси. Про це свідчать праці М. Жовтобрюха, М. Пилинського, О. Сербенської, Д. Баранника, С. Єрмоленко, О. Пономарева, О. Стишова, Л. Струганець, Т. Коць та інших.

У сучасному українському мовознавстві наслідки російськомовного інтерференційного впливу розглянуті лише частково і неоднозначно (Т. Бурда, Г. Зимовець, О. Черемська та інші.). У зв'язку з цим дослідження явищ мовної інтерференції в поєднанні з аналізом спричинених нею змін у лексико-граматичній системі сучасної української літературної мови на сьогодні є важливим і актуальним. Актуальність дослідження зумовлено також нестабільністю мовної ситуації в Україні, зокрема на Донбасі, і недостатнє її вивчення в вищих і загальноосвітніх навчальних закладах.

Явище міжмовної інтерференції ми розглядаємо як один із типів мовної взаємодії, що відбувається в межах і внаслідок мовного контакту.

У соціолінгвістиці існують різні погляди на тлумачення інтерференції. Так, С. Семчинський називає інтерференцію "процесом взаємодії систем та елементів цих систем у мовах, що контактують" [Семчинський 1974, с. 3]. А. Мартіне визначає цей процес як взаємопроникнення одиниць однієї мови до іншої, відносячи до інтерференції і процеси запозичення [Мартіне 1963, с. 525]. Ю. Жлуктенко вважає, що інтерференція – це "зміни в структурі мови та її семантиці, що визначаються міжмовною взаємодією у ситуації мовного контакту" [Жлуктенко 1996, с. 76], змішуючи, на нашу думку, процес інтерференції з її можливими наслідками для мови, що зазнає впливу. Але слід зауважити, що інтерференцію як результат взаємодії мов слід відрізняти від процесів запозичення та калькування, які також є різновидами взаємодії мов, але дещо іншого типу. Дослідник У. Вайнрайх визначає інтерференцію як відхилення від норми будь-якої мови під впливом іншої [Вайнрайх 1979, с. 22], а Л. Крисін – як помилку, що виникає в мові внаслідок впливу іншої, причому під інтерференцією лінгвіст розуміє лише неконтрольовані процеси, а свідомі запозичення до неї не залучає [Беликов, Крысин 2001, с. 32]. Саме останній погляд покладений в основу нашого дослідження. Тобто процес інтерференції це

процес, у першу чергу, мовленнєвий. Але необхідно підкреслити, що “небезпечною” є ситуація, коли інтерференційні явища починають проникати в мову: відбувається заміна елементів однієї мови елементами іншої, що носіями мови сприймається як норма.

Перенасиченою інтерференційними явищами є мова сучасної україномовної преси Донецька. Це, звичайно, можна було б пояснювати індивідуальними мовними особливостями журналістів, які не вдосконалюють свої знання з мови, їх непрофесійністю. Але, на жаль, така ситуація на Донбасі набула масового характеру. Як наслідок – витісняються з ужитку існуючі в мові еквівалентні елементи, що є немотивовано заміненими, і відбувається денационалізація інтерферованої мови спочатку на рівні мовлення, а за певних соціолінгвістичних обставин і на структурному рівні.

Отже, предметом нашого дослідження є реальні лексичні й граматичні елементи російськомовного походження, що проникають до сучасної україномовної преси Донецька замість власне українських мовних елементів. Фактичний матеріал був вибраний з україномовних газет “Світлиця”, “Донеччина” й “Козацька Україна” за 2005-2006 роки.

Проаналізований фактичний матеріал свідчить, що специфічне слововживання білінгвів Донбасу, як правило, включає інтерференційні одиниці двох типів: 1) власне російська лексика, що змінила свою семантику чи функціонування під впливом відповідних (співзвучних, семантично подібних тощо) одиниць української мови (наприклад: *вершина* замість *верхівка*, *слабость* замість *слабкість*); 2) “гібридні” одиниці, утворені з російських та українських морфем (наприклад: *виростати* замість *зростати*, *покоряти* замість *підкоряти*). У межах цих двох груп виділяємо кілька морфологічних різновидів лексичної інтерференції.

Найчисельнішою групою лексичних інтерферем є іменники (~ 40%), серед яких практично однакову кількість займають як абстрактні, так і конкретні назви, наприклад: *Вони будуть не тільки розширяти кругозір (світобачення), але й даватимуть відповідні знання...* (Світлиця. - 2005. - № 77). *Чекаємо на добрі переміни (зміни) у Новому Році* (Світлиця. - 2006. - №5). *Він нагадує пластинку (платівку) з пластмаси* (Світлиця. - 2005. - №68). *З натовпу підказали, що бвиця у светрі та носках (шкарпетках)...побіг у темряву на подвір'я (Донеччина. - 2005. - № 4).*

У межах іменникових інтерферем ми виділили кілька семантичних груп:

1) лексеми на позначення назв людей за характерними ознаками: а) за місцем проживання: *дончанин – донеччанин, житель – мешканець: Господарі новобудови обіцяли жителям мікрорайону, що на місці зруйнованої будівництвом території вони розіб'ють новий сквер* (Світлиця. - 2005. - № 74); б) за професією та посадою: *скотовод – скотар, автомойщик – автомийник: Микита Пилипович працює скотоводом вже більше тридцяти років* (Донеччина. - 2005. - № 72);

2) лексеми на позначення дій та процесів (віддієслівні іменники): *зібрання – збори; обнародування – оприлюднення; переділ – перерозподіл; готування – приготування; заготовка – заготівля: Обнародування результатів парламентських виборів 2006 року відбудеться не пізніше ніж через десять днів після голосування* (Донеччина. - 2006. - № 6); *Про війни за переділ власності, яка недавно (нещодавно) вважалася всенародною, ми вже неодноразово читали, чули і бачили* (Донеччина. - 2005. - № 68);

3) лексеми на позначення конкретних предметів: а) назви побутових предметів: *зажигалка – запальничка; кружка – кухлик, горнятко; копилка – скарбничка* тощо: *До копилки досягнень нової районної влади треба віднести й побудування нового дитячого майданчику* (Донеччина. - 2006. - № 4); б) назви предметів одягу: *кофточка – кофтинка; носки – шкарпетки: «Любий, я хочу купити собі кофточку»* (Світлиця. - 2006. - № 3); в) продукти споживання: *масло – олія; сигарети – цигарки: Говорять про те, що сигарети стають доступнішими для українців* (Світлиця. - 2005. - № 66);

4) лексеми на позначення термінів різних галузей: *переломи – перелами, синяки – синці* (медичні); *достатки – статки, неправомірність – неправомірність, погрішність – похибка* (фінансово-юридичні); *границя – кордон, непогода – негода* (географічні й метеорологічні); *ток – струм* (фізичні); *кругозір – світобачення, смисл – сенс* (філософські): *За висновком судово-медичної експертизи, у дитини численні переломи верхніх і нижніх кінцівок...* (Донеччина. - 2006. - № 6); *Соціологічна погрішність становить 2%* (Донеччина. - 2006. - № 6); *Живе не за своїми достатками...* (Світлиця. - 2006. - № 13).

Наступну за кількістю морфологічну групу лексичних інтерферем складають дієслова (~ 30%): *ждати – чекати; упевнитися – пересвідчитися; порулити – покерувати та інші: Хай збудеться (здійсниться) все, що ти хочеш, хай збудеться все, що ти ждеш (чекаєш)* (Світлиця. - 2005. - № 68); *Про те, як живе Маріупольське вище професійне училище МВС України, автор упевнився (пересвідчився) на власні очі...* (Донеччина. - 2006. - № 4).

Серед інтерферем-прикметників (~ 15%) функціонують переважно якісні й відносні: *безплатний – безкоштовний; хороший – гарний, добрий; спірний – суперечливий; стиральний – пральний; горний – гірський: Ясна (певна) річ, ці міркування є досить спірними* (Донеччина. - 2005. - № 72). *Розпродаж стиральних машин та іншої бітрової (побутової) техніки в магазині...* (Донеччина. - 2005. - № 67). Сюди ж ми відносимо й інтерферемі-дієприкметники (~ 5%): *слідуючий – наступний, подальший; нерушимий – непорушний; нетерпимий – нестерпний: Слідуючим кроком нашої програми є...* (Світлиця. - 2005. - № 66).

Значну кількість лексичних інтерферем виділяємо з-поміж прислівників (~ 5%): *своєчасно – вчасно, у рамках – в межах, недавно – нещодавно: Якби діагноз встановили своєчасно, можливо, не було б таких*

жахливих наслідків... (Світлиця. - 2005. - № 73). У рамках цього багатовекторного проекту компанія вже здійснила кілька програм... (Світлиця. - 2006. - № 1).

Ми вважаємо, що особливу увагу слід приділити такому мовному феномену, як процес калькування, і відповідно його наслідкам – лексичним калькам. Оцінка лексичних кальок, як одного з механізмів міжмовної інтерференції, у сучасній соціолінгвістичній науці є досить неоднозначною, а цей процес, на сьогоднішній день, залишається практично не дослідженим. Дослідник Л. Лазаренко вважає, що необхідно розмежовувати процес калькування й процес запозичення, тому що вони різняться мотивами та механізмами утворення, а також відмінною є й оцінка наслідків цих типів мовної взаємодії [Лазаренко 1996, с. 33]. Елементи запозичення (головним чином лексичні та лексико-семантичні) вводяться до мови, що їх запозичає, з певною метою – назвати новий предмет чи явище або розширити семантику існуючого в мові слова. Цим, в основному, мотивується й утворення лексичних кальок, але механізм їх утворення, як відомо, інший. При цьому запозичення становить позитивний тип мовної взаємодії, оскільки збагачує мову, що запозичила, новими словами та семантичними відтінками. Оцінка кальок не така однозначна: частина кальок за своєю значущістю наближається до запозичень (ідеться про запозичення тільки внутрішнього плану нового слова та його моделі за реалізації подібного запозичення на власному мовному матеріалі) і сприяє, як і запозичення, збагаченню мови; інша частина кальок є інтерференційного типу (такі кальки передають існуючі в мові поняття і семантичні відтінки хоч і за допомогою власних мовних засобів, але за моделлю іншої мови). Кальки останнього типу є, по суті, “завуальованими” інтерферентами. Лінгвіст Є. Слупський зазначає, що “скалькований компонент семантичної структури дозволяє використовувати власну лексичну одиницю у нових, незвичних для неї контекстах паралельно з раніше створеними мовою номінативними одиницями з тим самим значенням, що й набутий семантичний компонент кальки” [Слупський 1991, с. 40], тобто ми бачимо, що процес калькування скоріш треба відносити до негативних типів мовної взаємодії, а не до позитивних, як запозичення. Такі дослідники, як Г. Зимовець та О. Черемська, до кальок відносять як слова, так і словосполучення [Зимовець 1997, с. 14; Черемська 2002, с. 7], ми з цим не погоджуємося, тому що для нас слово, яке зазнало інтерференційного впливу, є інтерферентом і ми, зважаючи на частиномовну віднесеність та семантичні відтінки, зараховуємо його до певної групи.

Отже, на нашу думку, лексичними кальками треба вважати словосполучення (стійкі сполуки слів), які виражають поняття, що існують в українській мові й свідомості українців, але для їхнього вираження використовується модель іншої мови (російської), і такі кальки можуть бути замінені власне українськими варіантами, наприклад: *брати під свою опіку – опікуватися; віддавати собі повний звіт – усвідомлювати; заявляти з повною відповідальністю – відповідально заявляти: Оператор мобільного зв'язку взяв під свою опіку самотніх людей похилого віку (Світлиця. - 2006. - № 13); Зрозуміло, і Юлія Тимошенко, і Віктор Янукович віддають собі повний звіт у тому, що ніякою “зрадою Батьківщині” й не пахне (Донеччина. - 2006. - № 8); Генеральний прокурор України Святослав Піскун заявляє, що у квітні 2005 року, про цю резонансну справу з повною відповідальністю (Світлиця. - 2005. - № 66).*

3-поміж лексичних кальок виділяємо окрему групу з модальним відтінком значення. До таких кальок належать, в першу чергу, кальки, що виражають модальність: *одним словом, грішним ділом, за великим рахунком: Одним словом (Отже), вибір продуктів до вечері (на вечерю) багато хто з нас автоматично робив на користь курятини (Світлиця. - 2006. - № 13); Грішним ділом (Тобто), я спочатку думав, що то тільки в нас на Донеччині, така дорожнеча (Світлиця. - 2006. - № 13); За великим рахунком (Зважаючи на це), уже можна робити висновок про розмах порушення виборчого права на минулих президентських виборах (Світлиця. - 2005. - № 78).*

Інтерференція часто виявляється також на рівні граматики, в такому випадку говорять про граматичну інтерференцію.

В межах граматичної інтерференції на синтаксичному рівні інтерференційні процеси спостерігаємо лише в поодиноких випадках. Це пов'язано зі спорідненістю російської та української мов і подібністю їх синтаксису.

Аналізований фактичний матеріал доводить, що найчастіше інтерференційного російськомовного впливу зазнають такі граматичні категорії української мови:

1) відмінок та рід іменників (заміна відмінкової флексії й категорії роду за аналогією до морфологічних норм російської мови): *змагання з футболу – з футболу; синонім достатка – достатку; шановна редакція – шановна редакціє; подарувати Юценку – Юценку; роковини смерті Шевченко – Шевченка; сильна біль – сильний біль; вдала продаж – вдалий продаж; яка птаха – який птах: Найчастіше біжимо на ринки, які останнім часом стали синонімом достатка (Донеччина. - 2006. - № 6); Шановна редакція газети «Донеччина», зрадуйте! (Донеччина. - 2005. - № 64); Чи ми настільки перелякані можливим реваншем московської партії на кишенькових виборах 2006 року, що згодні подарувати Тимошенко та Юценку (Юценку) їхню політичну неспроможність? (Світлиця. - 2005. - № 76); «Сово, я нічого не розумію, ти в нас яка птаха – нічна чи денна?» (Світлиця. - 2005. - № 73);*

2) окремі відмінкові форми прикметників, займенників, числівників, в тому числі помилки при творенні ступенів порівняння прикметників: *нижче їх – нижчі від них; старше за віком – старші за віком; гірше того – гірше за те; завдання не з легких – нелегке завдання; найменший – маленький, найменший: Це завдання було не з легких для нової влади (Донеччина. - 2005. - № 74); В нашій області нараховується понад одна тисяча*

(однієї тисячі) друкованих видань (Донеччина. - 2005. - № 74); *І вони теж не обділені увагою, для найменших у самому центрі мікрорайону діє прекрасно облаштований дитячий майданчик* (Донеччина. - 2005. - № 74);

3) порушення норм під час утворення способів дієслів, зокрема наказового: *попрацюємо відповідально – попрацюймо; зробимо – зробімо; давайте довіряти – довір'яймо: «Якщо ми попрацюємо відповідально, тоді наші виборці не розчаруються!»* (Донеччина. - 2006. - № 8); *«Все в наших руках, зробимо життя крацим»* (Світлиця. - 2005. - № 66);

4) порушення норм вживання перехідних та неперехідних дієслів: *пишуться статті – пишуть статті; робляться заяви – роблять заяви: Робляться вельми сумнівні заяви щодо їх виконання* (Світлиця. - 2005. - № 76);

5) ненормативне вживання керованих форм. У межах цієї групи виділяємо:

а) заміна прийменникового зв'язку безприйменниковим: *згідно розпорядженню – згідно з розпорядженням: Віднині, згідно розпорядженню МВС, термін навчання складе один рік* (Донеччина. - 2006. - № 4);

б) заміна безприйменникового зв'язку прийменниковим: *вступити в силу – набрати чинності: Закон про перехід від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської форми правління вступить в силу не раніше січня 2006 року* (Світлиця. - 2005. - № 66);

в) заміна одного прийменника іншим, вживання якого є притаманним російській мові: *по порядку – за порядком; заява на відпустку – заява про відпустку; компанія по виробництву – компанія з виробництва; відповідно зі статтею – відповідно до статті; звернутися за допомогою – звернутися по допомогу: Відповідно зі ст. 72 Конституції України, СДПУ (о) починає збір підписів для проведення всеукраїнського референдуму та пропонує провести його 26 березня 2006 року* (Світлиця. - 2005. - № 66);

г) неправильне вживання безособових дієслів на – *но, – то* з дієслівною зв'язкою *буде: буде приділено, досягнуто: З приходом нової команди буде досягнуто великих успіхів у цій справі* (Світлиця. - 2005. - № 66);

г) надмірне вживання пасивних конструкцій: *будується дитячий майданчик, робляться дивні речі, виконується доручення, були покладені, були виановані: Виконується доручення прим'єр-міністра щодо врегулювання цін на м'ясо-молочні продукти* (Донеччина. - 2005. - № 4); *Хвилиною мовчання були виановані полеглі мільйонери, а до підніжжя пам'ятників були покладені букети квітів і вінки* (Донеччина. - 2006. - № 43).

Як бачимо, порушення на граматичному рівні призводять до невмотивованого розширення семантичних функцій прийменників, до різкого зростання частоти вживання окремих мовних одиниць та синтаксичних конструкцій, що зумовлює порушення законів сполучуваності слів.

Отже, явище двомовності є надзвичайно нестабільним як у мовному, так і в культурно-політичному аспектах. Як наслідок – виникає явище суржику та напівмовності, тобто ми маємо справу з мовною некомпетентністю мільйонів українців, які потрапили в залежність від історичних реалій. Ці мовленнєві процеси стають надзвичайно “небезпечними”, коли вони починають проникати мову, спричиняючи інтерференцію всіх рівнів, що носіями мови сприймається як норма.

Зроблений нами аналіз лексичної та граматичної інтерференції в україномовній пресі Донеччини свідчить про широке проникнення до української мови російськомовних елементів, що зумовлено цілим рядом екстра- та інтралінгвістичних чинників, основними з яких є масове поширення російської мови на території Донбасу, обмеження сфери вживання української мови і невисокий її рівень на шпальтах газет. Низький рівень мовної культури україномовних засобів масової інформації негативно впливає на загальний рівень культури літературної мови пересічних мешканців Донеччини. Тому подібні дослідження є одним із запобіжних засобів денационалізації інтерферованої мови.

Отже, проблема двомовності є складною і неоднозначною в україністиці, а тому вимагає вдумливого ґрунтовного опрацювання. В першу чергу це стосується проблем штучного зближення української мови з російською, опрацювання шляхів розвитку української мови, її природного звучання і побудови.

Література

- Ажнюк 1999: Ажнюк Б. Мовна єдність нації. – К., 1999. – 421 с.
 Андрусів 1995: Андрусів С. Страх перед мовою як психокомплекс сучасного українця // Сучасність. – 1995. – № 7 - 8. – С. 150-159.
 Беликов, Крысин 2001: Беликов В. И., Крысин Л. П. Социолінгвістика. – М., 2001. – 384 с.
 Вайнрайх 1979: Вайнрайх У. Языковые контакты. – К., 1979. – 268 с.
 Возняк 1992: Возняк Т. Відродження іврити та української. Онтологічні підстави та наслідки // Сучасність. – 1992. – № 8. – С. 107-112.
 Возняк 1998: Возняк Т. Тексти і переклади. – Харків, 1998. – 345 с.
 Жлуктенко 1974: Жлуктенко Ю. А. Лингвістические аспекты двуязычия. – К., 1974. – 255 с.
 Жлуктенко 1996: Жлуктенко Ю. О. Мовні контакти. – К., 1996. – 325 с.
 Зимовець 1997: Зимовець Г. В. Міжмовна інтерференція в умовах контактного білінгвізму (на матеріалі мови української діаспори): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1997. – 20 с.

- Іванишин, Радевич-Винницький 1994: Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація. – Дрогобич, 1994. – 384 с.
- Карашук 2000: Карашук Г. Амбівалентність і білінгвізм українсько-польського пограниччя (на прикладі Волині) // Державність української мови і мовний досвід світу: Матеріали міжнародної конференції. – К., 2000 – С. 23-38.
- Лазаренко 1996: Лазаренко Л. О. Лексична інтерференція в усному румунському мовленні в Україні // Мовознавство. – 1996. - № 2-3. – С. 32-38.
- Мартине 1963: Мартине А. Основы общей лингвистики. – М., 1963 – 654 с.
- Мечковская 1996: Мечковская Н. Б. Социальная лингвистика. – М., 1996. – 247 с.
- Саплін 1991: Саплін Ю. Ю. Внутрішні і зовнішні чинники білінгвістичної взаємодії лексики // Мовознавство. – 1991. - № 3. – С. 42-49.
- Семчинський 1974: Семчинський С. В. Семантична інтерференція мов. – К., 1974. – 326 с.
- Слупський 1991: Слупський Є. Г. Лексичне калькування в умовах постійної двомовності (на матеріалі української мови в Канаді) // Мовознавство. – 1991. - № 4. – С. 34-40.
- Труб 2000: Труб В. Явище “суржику” як форма просторіччя в ситуації двомовності // Мовознавство. – 2000. - №1. – С. 46-58.
- Черемська 2002: Черемська О. С. Лексична та граматична інтерференція в сучасній українській літературній мові як наслідок українсько-російського білінгвізму (на матеріалі преси Харківщини 50-х 80-х років ХХ століття): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Х., 2002 – 16 с.
- Titone 1991: Titone R. Language contact and cod-switching in the bilingual personality // Languages in Contact and Contrast. Essays in Contact linguistics. – Berlin, New York, 1991. – P. 446-464.

The article is devoted to the pressing questions of the modern sociolinguistics - a problem of the Russian-Ukrainian lingual interaction phenomena that have appeared as a result of long time contact bilinguism caused by different extralingual factors and also to results of process of bilinguism - Lexical and Grammatical interference.

Keywords: bilinguism, lingual interaction, metalinguistic consciousness, bilingual, code transfers, semilingualism, interference.

Надійшла до редакції 12 вересня 2006 року.

Майя Всеволодова

ББК 81.2 Р-96

УДК 801.56

ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ПОЛЯ И ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ КАТЕГОРИИ (К ВОПРОСУ О СТРУКТУРЕ СОДЕРЖАТЕЛЬНОГО ПРОСТРАНСТВА ЯЗЫКА)

У статті розглянуто питання про співвідношення ключових понять функціональної граматики: функціонально-семантичних полів і функціонально-семантичних категорій.

Ключові слова: поле, категорія, рівні мови, граматика, лексика.

Работа в рамках функционально-коммуникативной лингводидактической модели языка [Амиантова и др. 2001] привела нас к необходимости выделять в языке четыре уровня: 1) содержательный, 2) формальный, 3) коммуникативный [Безяева 2004] и 4) уровень языковых механизмов. Каждый из уровней, как представляется, имеет свои подуровни, свою структуру и свои средства выражения. Между уровнями нет жестких границ, зоны пересечения очень обширны.

Содержательный уровень (содержательное пространство) отражает национальную языковую картину мира и обеспечивает как диктумное содержание наших речевых построений, так и национально детерминированные системы модусных смыслов. Основное средство его выражения – лексикон данного языка в определенных грамматических формах и синтаксических построениях (см. синтаксические классификации лексики [Всеволодова 2000]) – вот уже неизбежная и обширнейшая зона пересечения уровней, – и его фразеология.

Уровень **формальных**, или **грамматических средств** обеспечивает как функционирование лексики в речевых построениях (лексика вне грамматики не функционирует), так и с не меньшей силой, нежели в лексике и фразеологии, выражение языковой картины мира и концептосферы носителей данного языка. Он включает традиционно выделяемые в наших языках подуровни: фонетику, морфологию, синтаксис. Словообразование мы относим не к морфологии, а к лексике [Усикова 2005], и это подуровень зоны пересечения содержательного и формального уровней. При всей своей традиционности этот уровень ещё далеко не изучен. Практика показала непроработанность многих фундаментальных аспектов всех его подуровней.

Коммуникативный уровень содержит системы возможных для данного языка коммуникативных задач и способов их решения. Как и для уровня содержательного, предстоит выявить структуру этого уровня, его

единицы, системы смыслов – классов или категорий коммуникативных задач, решаемых при продуцировании речи; а их набор различен в разных языках. Этот аспект один из труднейших. Основная материальная единица этого уровня – текст: от однословной телеграммы, диалога до научной монографии и романа, в единстве с внеязыковыми условиями его реализации – дискурсом. Одно из основных средств выражения – интонация в конъюнкции с синтаксисом высказывания.

Уровень **языковых механизмов** обеспечивает и «конструирует» как самоё информативную, так и другие функции языка. Это – аспект функционирования языка как единой структуры и правил продуцирования речи. Сейчас нам известны два класса таких механизмов: **коррекционные**, отвечающие за смысловую и формальную правильность нашей речи, и **коммуникативные**, обеспечивающие решение важных для говорящего коммуникативных задач [Всеволодова 2000]. Возможно, есть и другие механизмы.

Можно сказать, что три последних уровня обеспечивают оптимальную реализацию уровня содержательного, а тот, в свою очередь, есть основа существования, «смысловое тело» – и в этом плане нечто материальное – всех других уровней. И этот уровень уже с первой половины прошлого века постоянно находится в поле внимания лингвистов, сначала в виде логических (понятийных) категорий [Brunot 1922], [Есперсен 1958, 57-62], [Мещанинов 1945], а затем и в виде более конкретных единиц. Говоря о логических категориях, нельзя не выделить концепцию И.И. Мещанинова, который в отличие от Ф.Брюно и О.Есперсена показал глубочайшее, в каждом языке (или типе языков) своё проникновение логических категорий в самоё структуру, грамматику языка (Это легко увидеть, сравнив названные выше работы О.Есперсена и И.И. Мещанинова). Именно на концепции И.И. Мещанинова и базируются подходы наших лингвистов к изучению содержательного уровня языка, что позволяет подойти к описанию языка «от смысла» с учётом его теснейшей связи с грамматикой.

Заметим, что подход «от смысла» впервые практически реализовали в конце 40-х – начале 50-х г.г. прошлого века преподаватели русского языка как иностранного, отказавшись от линейного (по частям речи) представления русской грамматики инофонам. Они шли от потребностей практики (обеспечение для инофона активного и многофункционального пользования языком непосредственно в процессе изучения языка, а не в отдалённой перспективе), от осознания того, что далеко не все смыслы и значения, передаваемые нашими словами и формами, укладываются в сознание инофона, и что, соответственно, соотношение этих смыслов и значений должно стать объектом сопоставительного изучения. Поэтому предложенная А.В. Бондарко в 60-е г.г. теория функционально-семантических полей (ФСП) [Бондарко 1967] дала нашему подходу теоретическую базу и была не просто «взята на вооружение», но и прошла многолетнюю проверку как в практике преподавания (что не означает изучения ФСП как единицы языка на уроках), так и в многочисленных теоретических исследованиях, выполненных в рамках данной модели языка (см. об этом в [Всеволодова 2000]). Это показало объяснительную силу теории ФСП и её несомненную научную ценность. Адекватность этой теории в рамках и других моделей и направлений в полной мере подтвердилась в фундаментальном труде «Теория функциональной грамматики» 1988 – 1996 г.г. (ТФГ) под ред. А.В. Бондарко (далее [Бондарко, ТФГ, 1]). Некоторые теоретические положения были уточнены, а другие впервые сформулированы А.В. Бондарко во «Введении» к этой работе [Бондарко, ТФГ, 1, 9-39]. Следует отметить также выход сборника «Проблемы Функциональной грамматики. Полевые структуры». – С-Птб, 2005, (далее [ПФГ 2005]). Говоря выше о более конкретных, нежели логические категории, единицах в рамках содержательного уровня языка, я имела в виду именно **ФСП как национально детерминированную реализацию понятийных категорий в каждом конкретном языке.**

Описание категорий времени, пространства, причины в целях преподавания русского языка инофонам [Всеволодова 1975], [Всеволодова, Владимирский 1982], [Всеволодова, Ященко 1988], [Котвицкая 1990], [Лебедева 2005], [Жданова 1998], [Панков 2005] и др., равно как исследования, проводившиеся в более широком аспекте, безотносительно к преподаванию, выявили некоторые особенности в структуре и типах ФСП, релевантные для характеристики ФСП в рамках названной выше модели языка и, думается, в рамках общей концепции поля, что, в свою очередь, позволяет нам предложить некоторые коррективы как к уже имеющимся описаниям типов и структуры ФСП, так и к нашим собственным положениям, высказанным ранее, например, в [Всеволодова 2000]. Мы опираемся при этом на высказанное А.В. Бондарко положение о том, что «Разработка теоретических оснований функциональной грамматики имеет поисковый характер. Предлагаемое истолкование принципов грамматического описания и системы исходных понятий представляет собой концепцию, рассчитанную на уточнение и развитие в ходе последующих исследований функциональной ориентации» [Бондарко, ТФГ, 1, 38]. Именно с этих позиций мы хотим обсудить некоторые интересующие нас положения. Объектом обсуждения в данной статье являются следующие вопросы:

1. Поле и категория. Структура поля и структура категории.
2. Функционально-семантическое поле и функционально-семантическая категория.

1. Поле и категория. Структура поля и структура категории

Определение ФСП как семантических категорий, рассматриваемых «вместе с комплексом разноуровневых средств их выражения в данном языке» [Бондарко, ТФГ, 1, 31] принципиально важно,

поскольку представляет органическое для языка единство двух, казалось бы, взаимоисключающих структур – поля и категории¹. Вместе с тем, поскольку основой формирования ФСП является его содержательный аспект, для нас так же принципиально важно выделение этого аспекта именно как категории, то есть, системы оппозиций разного уровня, что, по-моему, объясняется спецификой человеческого разума: для объективации наблюдаемых явлений мы должны их определённым образом организовать, категоризовать. Что касается структуры поля, то это общая для мироздания структура (ср. поле гравитации, электрическое поле и под.). Поэтому попытаемся разграничить такие понятия, как поле и категория, в частности, функционально-семантическое поле и функционально-семантическая категория (ФСК), которые в [Всеволодова 2000, 76-77] не разграничиваются, хотя эти единицы предполагают принципиально различные типы структурирования.

Поле определяется как континуальное образование с центром (ядром), где формирующие его характеристики представлены наиболее ярко и однозначно (в рамках актуальной для настоящего времени концепции, это морфологическая доминанта, то есть специальные форманты, однозначно маркирующие основные значения данной категории), и постепенно ослабевающими к периферии зонами, которые можно было бы (в рабочем порядке) назвать: 1) приядерной, 2) ближайшей периферийной, 3) отдалённой, 4) более отдалённой периферийной и т.д. (см. также раздел «Центр и периферия в структуре функционально-семантических полей» в [ПФГ 2005]). Очевидно, количество таких зон в разных полях различно. Поле не имеет чётко выраженных границ и пересекается с другими полями ([Бондарко 1983], [Гулыга, Шендельс 1969], [Дешериева 1975], [Всеволодова 2000]). Поля пересекаются в разных зонах, возможно, вплоть до ядра. Тот факт, что поле в своем составе имеет семантические микрополя, судя по всему, структуры оппозитивные, не связан, как представляется, с наличием зон, поскольку «зональность» формируется за счёт грамматических средств – от специально созданных в языке для выражения данных смыслов до наименее маркированных или вообще не маркированных в этом отношении единиц. Но само наличие микрополей разного уровня – принципиальная характеристика семантической категории.

Что касается категорий, то к настоящему времени лингвистика оперирует двумя типами представления структуры категории: 1) категории, формируемые в первую очередь на принципе дихотомических оппозиций; их графическое представление реализуется обычно в так называемом дереве оппозиций; 2) категории, формируемые на основе двух множеств признаков, присутствие которых и совмещение в каждом классе языковых единиц данной категории может быть представлено в виде матрицы (таблицы). Выявление дихотомических оппозиций реализуется в виде пошагового (порангового) разбиения на основе принятых в математической логике правил разбиения множества на подмножества с формулированием как основания сравнения, так и дифференциальных признаков получаемых подмножеств [Трубецкой 1961], [Ломтев 1972], [Всеволодова 2005]. Оппозиции, в первую очередь, дихотомические (что позволяет избежать ошибки непропорционального деления типа «Люди делятся на мужчин, женщин и блондинов»), как известно, могут быть по степени маркированности признака эквиполентными, привативными и градуальными, а по степени регулярности проявления – пропорциональными (наличие в разных ветвях дерева оппозиций) и изолированными, то есть не повторяющимися [Маркус 1963]. Наличие пропорциональных оппозиций характеризует категорию как грамматическую. Наши наблюдения показали, что эти признаки в высшей степени релевантны.

Вполне возможно, что «матричное» представление категории есть своего рода неразвёрнутый (и на каком то этапе более экономный) способ представления структуры категории, но, возможно, это отражение некоторых внутренних характеристик соответствующих классов языковых объектов.

Принципиальные различия в структуре ФСП и ФСК не означают их несовместимости. С одной стороны, как показал В.А. Плунгян [Плунгян 1998, 2003], сами категории в рамках Языка имеют полевою структуру с ярко выраженным центром, имеющим доминантные граммеы, например, артикли для выражения категории определённости/неопределённости субстантивов в артиклевых языках, и периферию, например, набор очень разных средств для выполнения той же функции в славянских языках. Вместе с тем, русская категория определённости/неопределённости, во-первых, имеет свою доминанту – неопределённые местоимения с маркёрами степени неопределённости, чего нет в артиклевых языках, и, во-вторых, обслуживает гораздо более мощную зону языка, маркируя не только категорию субстантивности: *кто-нибудь, что-нибудь, кто-либо, что-либо, кто-то, что-то, кое-кто, кое-что, некоторые, многие*, но и адъективности: *какой-нибудь, какой-либо, какой-то, кое-какой*, и адвербиальности: *как-нибудь, как-либо, как-то, кое-как*, и специально пространства и времени: *где-нибудь, когда-нибудь, где-либо, когда-либо, где-то, когда-то, кое-где, кое-когда, некогда* (= давно/очень нескоро); и даже количественности (нумеральности): *сколько-нибудь, сколько-то, несколько, много*. У нас до сих пор нет сопоставительного описания этой категории в восточнославянских языках. Фактически, это гораздо более мощная категория, до сих пор не получившая в наших грамматиках должного осмысления и описания (Основное внимание русистов сосредотачивается на различиях значений частиц-

¹ Нам приходилось встречаться с мнениями известных лингвистов (не будем называть их имён) двух типов: 1) исследователь должен придерживаться какой-либо одной концепции: или поле, или категория; совмещать их нельзя, это просто разные подходы к языку; 2) термины «поле» и «категория» суть синонимы, принципиальных различий между ними нет. Очевидно, что мы не согласны ни с одной из этих теорий.

маркёров неопределённости). Возможно, категория (как и ФСП) определённости / неопределённости, которая до сих пор осмыслялась в первую очередь через артиклевые языки, имеет более сложную и более интересную структуру как в артиклевых, так и в неартиклевых языках.

Но и в рамках одного языка сами оппозитивные категории имеют по-своему полевую структуру: центровую часть с большим количеством оппозиций и периферийную ветвь дерева с нейтрализованными оппозициями и скромным набором средств выражения, с одной стороны, и осложнёнными значениями (пересечение с другими категориями), с другой, причём, осложнённость основного значения, например, значения времени значениями локативности, ситуативности, каузальности и под., и «скромность» оппозиций не налагаются друг на друга, что очень чётко проявилось в категориях именной темпоральности и именной локативности (системы значений времени и пространства, выраженные словоформами существительных) [Всеволодова 1975, 1983, 2000, 2005], [Всеволодова, Владимирский 1982] и в ряде других категорий. Осложнённые значения выявляются как раз в центральной части, в левой ветви дерева оппозиций, увеличивая своим присутствием количество оппозиций (ср. одну из характеристик центра ФСП А.В. Бондарко в [ПФГ 2005, 18]: «сосредоточение связей, участие в максимальном числе оппозиций»); минимум оппозиций характерен для правой ветви (конкретный пример центра и периферийных зон оппозитивной системы см. ниже). Категории, сформированные разными частями речи, например, категории именной и наречной темпоральности (см. [Всеволодова 1983, 2005], [Панков 2005]) имеют зоны пересечения. Значение прямого повторяющегося времени, неполностью занятого действием, представлено оппозицией: формы, не дифференцированные относительно степени регулярности типа *по средам, по праздникам* (ср. *иногда / всегда по средам*) vs формы, маркированные относительно степени регулярности, в свою очередь с оппозицией значений: «время, маркированное как нерегулярное», выраженное адвербиализованными словоформами типа *порой, временами, по временам, время от времени* vs. «время, маркированное как регулярное»: *каждую среду, каждый год, изо дня в день, из года в год; раз в день, три раза в год*, однозначно входящее в категорию именной темпоральности. Ясно, что словоформы группы *порой* есть зона пересечения именной и наречной темпоральности.

В то же время само поле включает оппозитивные элементы. Во-первых, сам центр ФСП в его современном осмыслении должен представлять оппозицию [Бондарко 1983], [Гулыга, Шендельс 1969]. Вопрос о характере этой оппозиции может обсуждаться: ср., например, трихотомию прошлое:настоящее:будущее в концепции А.В. Бондарко и дихотомическое представление этой системы в [Всеволодова 2000, 101], [Всеволодова, Ким Тэ Чжин 2003]); а во-вторых, сама континуальность поля формируется и за счёт оппозиций составляющих её категорий.

2. Функционально-семантические поля и функционально-семантические категории

Рассмотрим вопрос о взаимоотношении функционально-семантических полей и функционально-семантических категорий (ФСК). Позволим себе сделать это на материале категории Времени в широком смысле слова. Сошлёмся на абсолютно правильное, с нашей точки зрения, высказывание А.В. Бондарко: «Инвариантность ряда семантических категорий не абсолютна, а относительна. Некоторые категории, несмотря на высокую степень их обобщённости, всё же могут быть подведены под более общее понятие. Так, аспектуальность вместе с временной локализованностью и таксисом образует тот комплекс семантических категорий, которые представляют собой различные стороны более общего (максимально широкого) понятия времени» [Бондарко, ПФГ, 1, 29]. Представляется, что такая интерпретация категории Времени корректирует более раннюю концепцию А.В. Бондарко, разводящую поле темпоральности (предикативная группировка ФСП) и поле времени (обстоятельственная группировка) [Бондарко 1983] и позволяет рассматривать ФСП Времени как единую структуру (см. [Всеволодова 1983]). Можно предположить, что категории именной и наречной темпоральности являются в том числе и средствами экспликации категории временной локализованности / нелокализованности.

При максимально широком понятии времени в это поле и в эту категорию помимо предложенного автором перечня собственно глагольных категорий должны войти и другие языковые средства выражения времени, а также собственно временной лексикон: существительные – названия неопределённых отрезков времени типа **время, пора, эра, эпоха, период, момент, миг, мгновение** (закрытый класс слов), названия временных единиц типа **секунда, минута** и пр. (закрытый класс слов); названия определённых отрезков времени типа **пятидневка, десятилетие** (открытый класс слов), названия временной соотнесённости с моментом речи: **прошлое, настоящее, будущее, старина, древность** и др. [Всеволодова 1975, 1983], наречия, выполняющие в первую очередь функцию временной локализованности события по отношению к моменту речи: **давно, недавно, сейчас, скоро** и пр. [Панков, 2005]; прилагательных типа **прошлый, будущий, теперешний, долгий, прошлогодний, краткий**, и пр. а также строевая лексика: глаголы типа **совпадать, предшествовать**, прилагательные типа **одновременен** и существительные типа **предшественник** – показатели смысловых отношений, или, другими словами, временные реляторы (понятие релятора, напомним, было выдвинуто Т.П. Ломтевым [Ломтев 1972], а сам термин принадлежит Н.Д. Арутюновой [Арутюнова 1976]; см. также [Всеволодова 2000, 42]), обслуживающие категорию таксиса (здесь и далее опять же в максимально широком смысле слова). А.В. Бондарко говорит о «строевых словах», включая в последние – вслед за

Л.В. Щербой – **вчера** и **долго** [Бондарко, ТФГ, 1, б] – с моей точки зрения, полнозначные слова; думается, что понятие строевой лексики требует продолжения разговора.

Примечание. Вообще, думается, что в структуру ФСП входят не только «строевые» лексические единицы, но в той или иной степени и полнозначная лексика, образующая лексикон как составную часть любого ФСП, чего не следовало бы сбрасывать со счетов, сводя лексику к периферийным, контекстуальным средствам. Для ФСП времени это названия частей суток и времён года, возрастных периодов и праздников и др. [Всеволодова 1975, 1983, 2000]. Лексика – интегральная часть синтаксиса, основная субстанция любого языка, его материальная часть. Грамматика как аспект во многом идеальный вне лексики не существует. Место лексики в структуре ФСП, с нашей точки зрения, требует изучения.

Анализ большинства неглагольных средств выражения времени позволяет сформулировать некоторые положения.

1. Следует принять абсолютно правомерное предположение А.В. Бондарко о том, что поле Времени включает (по крайней мере! – М.В.) два пересекающихся субполя: темпоральности и аспектуальности. См., например, темповые характеристики в категории наречной темпоральности: *медленно/быстро писал/написал*; оппозицию краткости/длительности временного отрезка в категории именной темпоральности: *написал статью за неделю/в неделю – неделями сидит дома* и др.

2. Поле темпоральности, как показывает наш материал, имеет два основных микрополя: микрополе таксиса и микрополе протяженности (длительности) действия, что полностью совпадает с основными характеристиками времени как категории. «Ближайшим определением времени являются его определения как длительности процессов и как порядка последовательности явлений» [Аскин 1966]. Присутствие этих микрополей в поле темпоральности не отрицает их наличия и в поле аспектуальности (хотелось бы иметь не просто список категорий аспектуальности, данных через запятую, а структуру их отношений в данном субполе и основания выделения, или сравнения (см. [Трубецкой 1961], [Ломтев 1972]). Оппозиции основных субкатегорий, общих для поля темпоральности и поля аспектуальности, могут составлять собственное категориальное образование, которое ещё требует своего исследования и осмысления. Возможно, что субкатегории (микрополя) таксиса и длительности составляют первую оппозицию в рамках, например, поля аспектуальности, а возможно и в рамках поля темпоральности тоже. Уже в рамках каждой из субкатегорий – таксиса и длительности есть оппозиция единичности:кратности, привативная в пользу единичности, ср.: *В среду / по средам у меня всегда семинар*. Важно, что в рамках конкретных категорий эти оппозиции могут иметь свою структуриацию, на что справедливо указывается в [Бондарко, ТФГ 1, 28 и след.].

2.1. Так, в рамках категории именной темпоральности (где значение длительности формулируется как «время, полностью занятое действием» – термин Т.П. Ломтева [Ломтев 1956]) микрополя таксиса и длительности дихотомической оппозиции не дают, поскольку категория длительности реализуется уже внутри таксиса, формируя в рамках как прямого, так и относительного времени привативную в пользу времени, неполностью занятого действием, оппозицию, ср.: *летом / всё лето жил в деревне; перед обедом / до самого обеда гулял; между обедом и ужином / от обеда да ужина сидел в читальне*. В случае, если ИТГ со значением времени, полностью занятого действием, сформирована названиями временных единиц, определённых или неопределённых отрезков времени (что возможно только в рамках прямого времени), налицо собственно категория длительности: *два месяца / некоторое время жил в деревне*; если ИТГ сформирована названиями частей суток, дней недели, времён года, месяцев, форм общественной организации времени и др. – налицо пересечение категорий таксиса и длительности: одновременности – *весь урок молчал*; предшествующего относительного – *до самого урока читал*; расположенного между двумя событиями: *со среды до субботы / по субботы был в командировке*.

2.2. В рамках категории наречной темпоральности первой является оппозиция «наличие/отсутствие временного ориентира», ср.: *давно, недавно – долго, часто*, что объясняется различием в лексико-синтаксических свойствах имён и временных наречий: лексическое значение существительного называет сам ориентир, а его словоформа показывает отношение к ориентиру, ср.: *урок – во время урока / до урока / после урока*, наречие же называет само отношение, а ориентир, если он требуется, либо совпадает с моментом речи, либо должен быть представлен в предтексте. Левый противочлен первой оппозиции и есть основа таксиса, в рамках которого выявляется оппозиция по характеру временного ориентира: «момент речи» vs. «некоторое событие (или календаризованный момент)», ср.: *давно / заблаговременно, преждевременно, рано, поздно, своевременно*. В рамках правого противочлена первой оппозиции далее следует оппозиция «длительность» *долго, недолго* vs. «кратность» *часто, многократно*, и далее следуют оппозиции уже внутри данного значения. [Панков 2005].

2.3. В рамках именной темпоральности значение повторяемости (кратности) реализуется специальными формами только в рамках прямого времени: *в среду / по средам*, а в рамках относительного времени в случае выражения повторяемости выступают либо вид глагола: *пришел / приходил перед уроком*, либо лексические показатели типа *всегда, каждый раз* и под., то есть, подключается наречная темпоральность.

2.4. Различия в составе и ранге оппозиций представлены и в других фрагментах. Как видим, структуриация отдельных семантических субкатегорий различна в рамках разных лексико-синтаксических категорий. К сожалению, такой категоризации для глагольного времени пока нет. Вполне возможно, что, поскольку категория глагольного времени и категория длительности в рамках русского (и шире – славянского) глагола выражаются (в отличие от невидовых языков, где средства выражения этих категорий могут выступать

как один формант) принципиально разными средствами: форма времени и глагольный вид, – такая категоризация требует значительных усилий и времени.

3. Вероятно, в рамках микрополя (широко понимаемого) таксиса первой может быть оппозиция по характеру временного ориентира – «момент речи» vs. «календаризованный (в широком смысле слова) момент» (или субъективированный:объективированный ориентир). Момент речи может быть представлен как имплицитно: *Я работаю над докладом*, так и дискретно (в терминах [Бондарко, ТФГ, 1, 26]), то есть быть эксплицированным: *Сейчас я работаю над докладом*.

4. Основным средством выражения таксиса относительно момента речи является прямое (т.е. не переносное) употребление форм времени глагола (в языках, где эта категория есть), что исключает из этой категории, например, повествование, репродуктивный регистр в концепции Г.А.Золотовой (а наш материал показывает, что понятие режима речи, разрабатываемое Е.В. Падучевой [Падучева 1996] и Н.И. Формановской [Формановская 1998], и типологии текстов и их регистров [Золотова 1982], [Золотова и др. 1997] в высшей степени релевантны для выведения правил употребления форм глагольного времени [Всеволодова, Ким Тэ Чжин 2003], что свидетельствует о многофакторности языка).

Примечание: Приведём пример. В нарративном режиме в информативном регистре наличие в предложении наречия *вчера* не позволяет употребить форму исторического настоящего, ср. в телевизионных новостях: *Вчера президент Путин встретился с представителями разных российских конфессий* (ТВ) при неотмеченности **Вчера президент Путин встречается с представителями разных российских конфессий*; но в коммуникативном (речевом в терминах Е.В. Падучевой) режиме такое употребление абсолютно правомерно: *Встречается вчера Путин с представителями разных конфессий и говорит им* (подробнее см. [Всеволодова, Ким Тэ Чжин 2003]).

В репродуктивном регистре в подавляющем большинстве случаев повествование ведётся в прошедшем времени, даже если действие относится к отдалённому будущему (в фантастике); ср. выражение одновременности: *В настоящее время этим домом владел МАССОЛИТ* (Булгаков); и единственно возможное в информативном регистре: *В настоящее время этим домом владеет МАССОЛИТ* или *В то время этим домом владел МАССОЛИТ*. (Разумеется, и в прямой речи переносное употребление форм времени системно).

Вместе с тем, будем помнить, что помимо морфологического времени глагола существует синтаксическое время предложения [Дешериева 1975], [Всеволодова 1983, 2000], которое может не совпадать с морфологическим глагольным временем. Его (как и категорию объективной модальности) маркируют лексические показатели либо в предложении (см. выше *Встречается вчера Путин...*), либо в ближайшем и даже отдалённом предтексте (подробнее [Всеволодова 2000, 196]).

5. В случае соотношения во времени двух самостоятельных действий: *сизжу и пишу, встал и вышел* – налицо совмещение таксиса субъективированного, что передаётся формой времени глагола, и объективированного, что передаётся соотношением видовых форм относительно друг друга.

6. Эксплицитным средством выражения отношения к ориентиру в этом случае являются в первую очередь наречия либо именные темпоральные группы (выражение времени падежными и предложно-падежными формами существительных – ИТГ [Всеволодова 1975, 1983, 2000, 2005]) с лексическим показателем такого же субъективированного отношения (*в настоящее время, в прошлом году, на будущей неделе*), активно участвующие в формировании синтаксического времени предложения.

7. Но если попытаться представить категорию (т.е. дихотомическую структуру) самого таксиса, то в рамках календаризованного (объективированного) таксиса (мы не настаиваем на наших терминах, употребляя их здесь как рабочие) первой, по всей вероятности, является оппозиция независимого и зависимого таксиса (термины А.В. Бондарко), что связано со способом представления событий, временное соотношение которых устанавливается. Независимый таксис, как показал А.В. Бондарко, – это случай, когда ориентир формально не маркирован, и два события (действия) выступают как равноправные, паритетные компоненты ситуации: *сидел и писал vs. написал и вышел*. В случае зависимого таксиса одно из событий маркировано как ориентир, относительно которого определяется время другого действия. Маркировка события-ориентира сводится к тому, что лексема, его называющая, по сравнению с основным событием занимает грамматически подчинённую позицию, например: *писал сидя – написав, вышел*. Так, независимому таксису типа *Допили чай и заговорили о делах* (пример из [Бондарко ТФГ, 1, 17]) можно поставить в соответствие зависимый таксис: деепричастие – *Допив чай, заговорили о делах*; придаточное времени: *Когда допили чай, заговорили о делах* (примеры из [Бондарко, ТФГ, 1, 17]). Впрочем, компоненты таксиса могут поменяться местами: *Прежде чем заговорить о делах, допили чай*. Представляется, что этот список реализаций зависимого таксиса правомерно дополнить случаями *После чая заговорили о делах*; *Перед разговором о делах допили чай*; и даже *Разговору о делах предшествовало чаепитие*; *За чаепитием последовал разговор о делах*, – где таксисные отношения выражены специальными глагольными средствами – временными реляторами [Всеволодова 2000, 41]. Денотативное содержание везде одно и то же. Соответственно, выражение времени, в том числе, зависимого таксиса средствами ИТГ столь же системно, как и деепричастия, и придаточные предложения времени. Различия между деепричастием, придаточным временем и ИТГ связаны с грамматической семантикой, которая, несомненно, различна для каждого из средств, но, честно говоря, эти различия ещё не сформулированы; см. также замечание в [Бондарко, ТФГ, 1, 241] относительно случаев *Переходя через рельсы, / При переходе через рельсы убедитесь, что путь свободен*; а также включение ИТГ с предлогами *перед, до и накануне* в таксис следования в [Храковский 2005, 69-85].

9. Таким образом, дискретный (эксплицитный) ориентир в зависимом календаризованном таксисе системно выражается не только средствами деепричастия и сложного предложения, но и средствами категорий именной [Всеволодова 2000, 183-185]), и наречной темпоральности (по отношению к моменту в тексте) [Панков 2005]. Для этого фрагмента категории таксиса глагольное время само по себе (кроме случаев дополнительно лексически маркированной ориентации типа *в настоящее время, в прошлом году, в ближайшем будущем*) не релевантно: *пришёл / приходит / придёт во время урока / до урока / после урока; сказал / говорит / скажет заблаговременно*. Как видим, темпоральные наречия, ИТГ и формы времени глагола, пересекаясь в каких-то фрагментах категорий, обслуживают разные участки микрополя таксиса.

10. Что же касается категории именной темпоральности, то первой является оппозиция именно в рамках таксиса – оппозиция прямого и относительного времени, то есть значение, когда «момент действия совпадает со временем события-ориентира» (но не обязательно с моментом речи): *летом отдыхал, в прошлом году окончил школу, на следующей неделе сдаю экзамен*; и значение, когда «момент действия не совпадает со временем события-ориентира», представленное своей системой оппозиций: *занимался до ужина, после урока пошел в читальню, между обедом и ужином съездил на вокзал*. Прямое время (левый ствол дерева оппозиций), несомненно, центральная часть категории, представленная оппозицией немаркированности / маркированности действия как протяжённого. Именно в этом центровом фрагменте «прямое время, неполностью занятое действием», выражаемым такими ИТГ, как *в среду, в мае, в прошлый май, прошлым маем, летом, на Рождество, по осени* и др., наблюдается разнообразие форм, обусловленное принадлежностью стержневого существительного к тому или иному функционально-семантическому классу слов, наличием / отсутствием и характером определения и др. факторами. Во всех других фрагментах системы разнообразия форм практически нет.

11. В субполе темпоральности категория временной протяжённости выступает как маркированный компонент оппозиции «действие, не маркированное относительно краткости/длительности» (время, неполностью занятое действием) vs. «действие, маркированное как протяжённое во времени» (время, полностью занятое действием), ср.: *в среду / вчера позвонил / гулял в парке vs. два часа / долго звонил / гулял в парке*. В субполе аспектуальности этот аспект семантической категории разработан русским языком гораздо детальнее в рамках категории лимитативности (см. [Бондарко, ТФГ 1, 46-134]). Временная протяженность в рамках категории именной темпоральности далее представлена оппозицией: «протяжённость, оценённая объективно»: *работал два дня, читал весь вечер, с утра сижу, звонил до семи*; и «протяжённость, оценённая субъективно»: 1) как краткая: *отдохнул недельку, в три года построили город*; 2) как длительная: *отдыхал целый час, годами работал, столетиями продуманный наряд*.

12. Категория лимитативности субполя аспектуальности очень глубоко пересекается с категорией именной темпоральности именно в рамках значения времени, полностью занятого действием, где выделяется оппозиция «время, не маркированное относительно завершенности / незавершенности»: *Решал задачу два часа; Проработал всего неделю vs. «время, маркированное относительно завершенности / незавершенности действия» с последующей оппозицией: «время, маркированное относительно незавершенности действия»: Решал задачу уже второй час, когда на ум пришло совершенно неожиданное решение; vs. «время, маркированное относительно завершенности действия»: Решил задачу за два часа*. Микрополе протяженности тоже обслуживается как ИТГ: *работал годами, занимался два часа, гулял с трёх до пяти*, так и наречиями: *занимался долго/недолго*. Как видим в рамках категории именной темпоральности есть специфические формальные средства, обслуживающие категорию аспектуальности. Именно их употребление вызывает трудности у инофонов.

13. Уже в рамках микрополей таксиса и протяжённости на более низком ранге разбиения появляется оппозиция единичности / повторяемости (кратности), ср. на примере именной темпоральности: *в среду / по средам у меня семинар; перед обедом гулял час/по часу* (привативная в пользу единичности как немаркированного члена оппозиция).

14. Интересно, что именно на периферии этих значений, входящих в центровую часть категории (левая ветвь дерева оппозиции) наблюдаются осложнённые значения, то есть зоны пересечения с полями локативности, как, например: *За обедом говорили о делах*; ср.: **За обедом пришёл почтальон*; и: *Во время обеда пришёл почтальон; На уроке Петя отвечал у доски и Во время урока Петя разгуливал в коридоре*; каузальности: *По воскресенью народ отдыхает; По осеннему времени легко дышалось*; ситуативности: *В сумерках белело её платье* (ср. *Он вернулся уже в сумерки*); *В ночи ярко светились окна домов*. Отметим, что на крайней периферии ФСК именной темпоральности – в рамках значения разновременности «момент действия/события, ориентированные относительно двух временных ориентиров» (крайняя правая ветвь оппозиции) – налицо всего одна оппозиция: «время, неполностью занятое действием» *позвонил между тремя и пятью часами* vs. «время, полностью занятое действием» *звонил с трёх до пяти*; все остальные значения реализуются с помощью глагольных и других средств, ср.: *с трёх до пяти решал задачу – с трёх до пяти решил две задачи*. Эта «тупиковость» и отсутствие всяких осложнённых значений в данном случае свидетельствуют о глубокой периферийности этой «веточки» оппозиций в категории именной темпоральности.

Таким образом, наш материал позволил сделать два вывода:

1. Сама семантична категорія темпоральності представляє собою оппозитивну структуру включаючу на різних рангах разбиення категорію таксиса (локалізованності події / дії в часі відносно моменту мови або іншого часового орієнтира), категорію протяжності (довготривалості) з оппозитивом немаркованого / маркованого незавершеності / завершеності дії та категорію кратності.

2. Обслуговуючі те або інші мікрополя ФСП темпоральності різні мовні засоби чітко організовані за граматичними категоріями, кожна з яких виконує свої функції, має свою дихотомію, не збігаючу з дихотомією семантичної категорії (ср. зауваження в [Бондарко, ТФГ, 1, 28-29]). Цей факт підтверджує правильність висловлювання Е.С. Кубрякової про важливість частеречних категорій [Кубрякова 1981]. В полі темпоральності як самостійні виступають:

1) **Категорія глагольної темпоральності**, обслуговуюча в першу чергу – при прямому використанні глагольних форм – підкатегорію суб'єктивної орієнтації в мікрополі таксиса і підкатегорію незалежного таксиса. Остання глибоко перетинається з субполем аспектуальності, де, крім того, діє оппозитив єдиничності: повторюваності, що виражається «сильніше» видових «предпочтень» таксиса, ср.: *встал и вышел и вставал и выходил*. І тут можна знайти спосіб введення орієнтира – деєпричастіє: *читал, подчёркивая некоторые места / читая, подчёркивал некоторые места; упав с лестницы, разбил коленку / упал с лестницы, разбив коленку*. Як бачимо, за мовну маркування доводиться платити переходом на більш низку синтаксическу позицію.

Примечание. Нам представляється, що оппозитив пряме vs. переносне використання форм часу глагола – перша в дихотомічному представленні кожної з форм часу глагола в межах категорії глагольного часу. Пряме використання – це свого роду лінгвістическа універсалія, і в найбільш загальних рисах – в залежності від ступеня складності структури цієї категорії в тому або іншому мові – використання цих форм в різних мовах буде в певній ступені збігатися. Так, в російській мові – в відмінні від англійської, де є форми континуус і індефініт, – морфологічно не відрізняються ні дійсний процесний, ні дійсний розширений, ні дійсний абстрактний, це більш загальне дійсний час, формально не диференційований відносно названих значень. Переносне використання завжди національно детерміновано, і тому, будучи системним в одній мові, може не мати відповідного еквівалента в іншій [Всеволодова, Кім Тэ Чжин 2003].

2) **Категорія іменної темпоральності**, обслуговуюча мікрополя таксиса (одночасність – пряме час: *на уроке / во время урока*) і різночасність (відносне час з оппозитивом відносно кількості орієнтирів і їх меж: *до урока – после урока – между уроками*) і – на наступному рівні разбиення – маркованість / немаркованість ступеня зайнятості часового орієнтира дією: час, частково зайнятий дією – *летом поехал на море*; vs. час, повністю зайнятий дією – *всё лето отдыхал на море*; в межах всього прямого часу далі – підкатегорія кратності.

3) **Категорія наречної темпоральності**, обслуговуюча як обидва названі мікрополя, так і мікрополе темпових характеристик: *быстро / медленно читает – быстро / медленно прочитал* і нек. др. Детальніше см. [Панков 2005].

4) **Категорія складного речення** з придатковими часами, в цьому плані, як здається, ще недостатньо проработана. В будь-якому випадку, було б цікаво подивитися на неї з точки зору дихотомічної, категоріальної устроєності і співвіднести систему передаваних значень з структурами систем інших категорій поля темпоральності. См., в частності [Храковский 2005, 36 і сліди].

5) Особливу категорію складають **прості речення** з згаданими вище **темпоральними реліаторами** – глаголами, прикметниками і іменниками типу: *Конференцию **предваряла** длительная подготовка; В этом году Рождество **приходится** на среду; За маем **следует** июнь; Эта церковь **современна** Ивану Грозному; Эти постройки, судя по характеру кладки, **разновременны**; Циолковский – **предтеча** наших космических достижений*. Це, здавалося б, лексическа групування формує, тем не менше, самостійну дихотомічну структуру, обслуговуючу мікрополе таксиса, де часовий орієнтир маркований залежимою формою імені, перетинається з мікрополем циклічності: *Проливные дожди **перемежались / чередовались** с необычайно жаркими неделями*². Глаголи-реліатори типу *длиться, продолжаться, занять, отнять, провести* [где? или как?] (скільки часу) обслуговують мікрополе часової протяжності. Наскільки нам відомо, ці засоби до сих пор об'єктом уваги лінгвістів при описанні категорії Часу не були. Повністю можливо, що з часом будуть виявлені і інші мовні засоби.

Іменно ці категорії в межах функціонально-семантичного поля ми пропонуємо вважати **функціонально-семантичними категоріями** (ФСК). Наблюдення показали, що можна говорити про ФСК іменної і наречної локалізованості, про ФСК іменної, наречної і реченнєвої каузальності (причинно-слідственні відносини), ср.: *По глупости **согласился** – Сглупу **согласился** – **Согласился**, потому что **сглупил***. В межах цього ФСП теж є категорія, формувана причинними реліаторами: *Дожди **привели** к наводнению, Наводнение – **следствие** дождей* [Беленькая 1994], [Всеволодова 2000]. Відповідно, можна утверждати, що, принаймні, деякі ФСП формуються функціонально-семантичними категоріями, утвореними граматичними одиницями одного типу. І значить, структура ФСП може бути

² Ці матеріали взяті з курсової роботи студентки філологічного факультета МГУ А. Дуліної, виконаної під керівництвом автора.

представлена не только зонами – от центра к периферии, – но и секторами, каждый из которых грамматически или лексически (например, наречная темпоральность, где нет пропорциональных оппозиций) организован. Каждый такой сектор имеет свой центр и периферию. Каждое микрополе тоже имеет свою доминанту для выражения соответствующих смыслов и слабо маркированные периферийные средства. Соотношение этих смыслов – микрополей – и выражающих их категорий ещё должно стать объектом нашего осмысления.

Литература

- Амиантова и др. 2001: Амиантова Э.И., Битехтина Г.А., Всеволодова М.В., Клобукова Л.П. Функционально-коммуникативная лингводидактическая модель языка как составляющая современной лингвистической парадигмы // Вестник Московского университета. – Серия 9. Филология. – 2001. – № 6.
- Арутюнова 1976: Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. – М., 1976.
- Аскин 1966: Аскин Я.Ф. Проблема времени. Ее философское истолкование. – М., 1966.
- Безяева 2004: Безяева М.Г. Коммуникативный уровень языка. – М.: Изд-во Московского университета, 2004.
- Беленькая 1994: Беленькая О.В. Модели простых предложений с глагольными причинными предикатами. Дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1994
- Бондарко 1967: Бондарко А.В. К проблеме функционально-семантических категорий. Глагольный вид и «аспектуальность» в русском языке // Вопросы языкознания. – 1967. – № 2.
- Бондарко 1983: Бондарко А.В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии. – Л., 1983.
- Бондарко, ТФГ, 1: Бондарко А.В. Введение // Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис / Отв. ред. Бондарко А. В. – Л.: Наука, 1988.
- Всеволодова 1975: Всеволодова М.В. Способы выражения временных отношений в современном русском языке. – М., 1975.
- Всеволодова 1983: Всеволодова М.В. Категория именной темпоральности и закономерности ее речевой реализации. Дисс. ... докт. филол. наук. – М., 1983.
- Всеволодова 2000: Всеволодова М.В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса. – М., 2000.
- Всеволодова 2005: Всеволодова М.В. К вопросу о методологиях и методиках лингвистического анализа (на примере категорий пространственных, временных и причинных отношений) (Статьи первая, вторая и третья) // Вестник Московского университета. – Серия 9. Филология. – 2005. – №№ 1-3.
- Всеволодова, Владимирский 1982: Всеволодова М.В., Владимирский Е.Ю. Способы выражения пространственных отношений в современном русском языке. – М.: Русский язык, 1982.
- Всеволодова, Ким Тэ Чжин 2002: Всеволодова, Ким Тэ Чжин. Система значений и употреблений форм настоящего времени русского глагола (в зеркале корейского языка). Фрагмент функционально-коммуникативной прикладной грамматики. – М., 2002.
- Всеволодова, Яценко 1988: Всеволодова М.В., Яценко Т.А. Причинно-следственные конструкции в современном русском языке. – М., 1988.
- Гулыга, Шендельс 1969: Гулыга Е.В., Шендельс Е.И. Грамматико-лексические поля в современном немецком языке. – М., 1969.
- Дешериева 1975: Дешериева Т.И. Лингвистический аспект категории времени в его отношении к физическому и философскому аспекту // Вопросы языкознания. – 1975. – № 2.
- Есперсен 1958: Есперсен О. Философия грамматики. – М., 1958.
- Жданова 1998: Жданова В.В. Простые предложения с именной причинной группой, выражающие причинно-следственные отношения в мире неживой природы. Дисс. канд. филол. наук. – М., 1998.
- Золотова 1982: Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М., 1982.
- Золотова и др. 1997: Золотова Г.А., Онипенко Н.К., Сидорова М.Ю. Коммуникативная грамматика. – М., 1997.
- Котвицкая 1990: Котвицкая Э.С. Типовая ситуация, отражающая причинно-следственные отношения, как содержательная единица языка (и ее речевые реализации). Дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1990.
- Кубрякова 1981: Кубрякова Е.С. Типы языковых значений. – М., 1981.
- Лебедева 1993: Лебедева Е. К. Причинно-следственные конструкции со значением эмоционального состояния человека и их речевые реализации. Дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1993.
- Лебедева 2005: Лебедева Е.К. Принципы функционально-коммуникативной грамматики и проблемы причинных отношений в русском языке // Вестник Московского университета. – Серия 9. Филология. – 2005. – № 3.
- Ломтев 1956: Ломтев Т.П. Очерки по историческому синтаксису русского языка. – М., 1956.
- Ломтев 1972: Ломтев Т.П. Предложение и его грамматические категории. – М., 1972.
- Маркус 1963: Маркус С. Лингвистический аспект логических оппозиций // Проблемы структурной лингвистики. – М., 1963.
- Мещанинов 1945: Мещанинов И.И. Понятийные категории в языке // Труды военного института иностранных языков. – 1945. – № 1.

- Падучева 1996: Падучева Е.В. Семантические исследования. – М., 1996.
- Панков 2005: Панков Ф.И. Функционально-семантическая категория наречной темпоральности и система значений времени в русском языке // Вестник московского университета. – Серия 9. Филология. – 2005. – № 1.
- Плунгян 1998: Плунгян В.А. Грамматические категории, их аналоги и заместители. Дисс. ... докт. филол. наук. – М., 1998.
- Плунгян 2003: Плунгян В.А. Общая морфология. Введение в проблематику. – М.: УРСС, 2003.
- ПФГ 2005: Проблемы функциональной грамматики. Полевые структуры. – Санкт-Петербург, 2005.
- Трубецкой 1961: Трубецкой Н.С. Основы фонологии. – М., 1961.
- Усикова 2005: Усикова Р. П. Современный литературный македонский язык как предмет славяноведения и балканистики: Автореф. дисс. в форме научного доклада на соискание учёной степени доктора филологических наук по специальности 10.02.03 – славянские языки. – М. 2005.
- Формановская 1998: Формановская Н.И. Коммуникативно-прагматические аспекты единиц общения. – М., 1998.
- Храковский 2005: Храковский В.С. Таксис следования в современном русском языке // Проблемы функциональной грамматики. Полевые структуры. Санкт-Петербург, 2005.
- Brunot 1922: Brunot F. La pensée et la langue. – Paris: Masson et Cie, 1922.

The article examines a question about correlation of key concepts in functional grammar: functionally-semantic fields and functionally-semantic categories.

Keywords: field, category, levels of language, grammar, vocabulary.

Надійшла до редакції 31 липня 2006 року.

Володимир Глущенко, Вадим Овчаренко, Марія Каламаж

ББК Ш10*00
УДК 81 – 11

ТЕОРІЯ „РОДОВІДНОГО ДЕРЕВА” ТА „ХВИЛЬОВА” ТЕОРІЯ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ XIX СТ. – 30-Х РР. XX СТ.

У статті розглянуто теорію “родовідного дерева” і “хвильову” теорію і відповідні методики моделювання історії мов. Наведено критику зазначених теорій європейськими мовознавцями кінця XIX ст. – 30-х рр. XX ст. й оцінка їх експланаторних можливостей з позицій сучасного мовознавства.

Ключові слова: теорія (модель) “родовідного дерева”, “хвильова” теорія (модель), лінгвістична реконструкція, дивергенція, конвергенція, прамова.

Дослідники сходяться в тому, що в європейському мовознавстві кінця XIX ст. – початку XX ст. важливу роль відіграли праці А.Шлейхера, Й.Шмідта та Г.Шухардта. Теорія „родовідного дерева” Августа Шлейхера пояснювала походження мов індоєвропейської сім’ї шляхом дивергенції, тобто поступового діалектного дроблення прамови; теорія була представлена у вигляді схеми, яка нагадує гіллясте дерево. Дивергентне та меншою мірою конвергентне моделювання як історії звуків і форм, так й історії мови взагалі на певному етапі її розвитку спостерігається в працях українських і російських мовознавців М.І.Надеждіна, М.О.Максимовича, М.І.Греча, І.І.Срезневського, П.О.Лавровського.

Учені Харківської лінгвістичної школи О.О.Потебня, П.Г.Житецький та М.О.Колосов у своїх дослідженнях послідовно дотримувалися моделі “родовідного дерева”. Дивергентний характер мовного розвитку, “панування одного прагнення до розпаду наріч” у мовному минулому О.О.Потебня обґрунтував посиленням на екстралінгвістичні чинники: “Чим далі в старовину, тим більш замкнутим життям живуть відособлені племена, тим сильніше несвідоме почуття цілісності мови, що припускає тільки такі нововведення, які самі собою випливають із внутрішнього життя мови” [11: 10.]. Разом з тим дослідження фактичного матеріалу дало змогу О.О.Потебні висловити думку про те, що теорії “родовідного дерева” “анітрохи не суперечило б припущення, що в нинішніх руських наріч не один родоначальник, а 2, 3 та скільки потрібно” [12: 9]. Але на практиці вчений виходив з визнання одного “родоначальника” східнослов’янських мов – спільноруської мови. Конвергентними процесами О.О.Потебня пояснював, наприклад, генезис білоруської мови: вона виникає внаслідок взаємодії південновеликоруських говорів з “малоруськими”. На конвергентні процеси вказував П.Г.Житецький; зокрема, він вважав, що південновеликоруський “говір” виник шляхом конвергенції з елементів білоруських та північновеликоруських у процесі колонізаційного руху білорусів - нащадків кривичів – на північний схід.

Явища дивергенції та конвергенції плідно досліджували вчені Московської лінгвістичної школи. На думку В.К.Журавльова, заслуга розробки теорії дивергентно-конвергентної еволюції мови належить П.Ф.Фортунатову. Він підкреслював, що історію сім’ї мов не можна представляти лише як “поступове

диференціювання”, бо тут наявні набагато складніші відношення: роз’єднання, знову з’єднання, знову розпад і т.д., що слід пояснювати історією суспільних союзів [18: 4-25, 68-71]. Ідучи за П.Ф.Фортунатовим, його учень О.О.Шахматов пов’язував конвергентні (інтеграційні) процеси з тим, що “політичні та культурні умови далеко не завжди відповідають умовам етнографічним, які відбиваються безпосередньо в мові” [21: 9]. У зв’язку з цим необхідно відзначити, що вчені Московської школи постійно підкреслювали тісний зв’язок дивергентно-конвергентних процесів з історією народу (П.Ф.Фортунатов, О.О.Шахматов, М.М.Дурново).

Але перевагу було віддано дивергенції. Це зумовлене двома чинниками, на які вказують учені Московської школи. По-перше, виходячи з реальності існування мови лише окремого індивіда, вони підкреслюють, що немає “й двох людей, навіть якщо вони є членами однієї родини, які говорять зовсім однаково” [21: 7]. Звідси висновок, що мова народу, “завдяки своїм носіям, має умови й причини своєї різноманітності, яка все збільшується протягом історії” [там же: 21: 9] (О.О.Шахматов). По-друге, ускладнення зв’язків між окремими діалектами в історії мови полягає саме в тому, що “поряд з роз’єднанням відбувається й об’єднання діалектів” [17: 79] (П.Ф.Фортунатов). Отже, чим далі в минуле, тим менш значимою стає конвергенція. У цьому аспекті заслуговує на увагу протиставлення “різноманітного” сучасного “одноманітного” минулому, між якими можна встановити “генетичний зв’язок” (О.О.Шахматов).

Характерно, що О.О.Шахматов, який першим почав досліджувати конвергентні (у тому числі фонетичні) процеси в історії східнослов’янських мов, моделював ці процеси для відносно пізніх етапів мовної історії: для XII ст. це занепад редукованих, спільнослов’янський характер якого О.О.Шахматов пояснював об’єднуючою роллю Києва та впливом давньокиївського койне, а для XIII ст. (перша фіксація – друга половина XIII ст.) – таке найдавніше спільновеликоруське явище, як перехід напружених редукованих у голосні повного творення *o, e* [19: XLIX; 20: 240].

Існує думка, що А. Шлейхер, як і його послідовники, застосовуючи методи природознавства, прямо ототожнював життя мови з життям організмів у природі. Дійсно, термін “морфологія” було запозичено А.Шлейхером саме з природознавчих наук. Але, стверджує А.В.Десницька, насправді дослідника хвилювали зовсім інші питання – у першу чергу теоретичні проблеми, пов’язані з розумінням сутності мовних явищ, та загальні питання методології лінгвістичних досліджень. У працях А.Шлейхера моделювання дивергентних історико-мовних процесів було доповнене теорією географічного варіювання мов і твердженням про значущість контактів на межі мов та діалектів.

При розв’язанні проблеми географічного варіювання мов А.Шлейхер визначав лінгвістичну безперервність співвідношення фонетичних та морфологічних ознак неспоріднених мовних груп, які розташовувалися на суміжних територіях та поступово переходили одна в одну. Таку лінгвістичну безперервність А.Шлейхер моделює з найдавніших часів.

Отже, поряд з теорією “родовідного дерева” виникла теорія, яка моделювала походження мов у вигляді поступових переходів від одних мовних груп до інших на тлі тісного їх контактування (зважаючи саме на конвергенцію), заснована вже на принципі лінгвістичної безперервності. Ідею “безперервності специфічних мовних зв’язків” висловлював А.Пікте (1959). Г.Шухардт (1870) різко протиставив теорію географічної безперервності мов теорії “родовідного дерева”. Замість теорії розпаду індоєвропейської прамови Г.Шухардт запропонував теорію змішування та схрещування мов, ставлячи під сумнів цілісність мови в географічному просторі і вказуючи на географічну безперервність мов і діалектів. Узагальненням цих ідей стала праця Й.Шмідта “Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen” (1872), у якій дослідник перш за все відкидає будь-яку можливість генеалогічної класифікації мов й обґрунтовує безпідставність генетичного зближення як окремих мов, так і цілих мовних сімей. Він заперечує існування “проміжних прамов”, говорячи, що вони є лише науковими фікціями, завдяки яким суттєво полегшується дослідження, і що всі мови, виходячи з однієї спільної основи, утворилися цілком індивідуально й незалежно одна від одної. Уже в давні часи, за Й.Шмідтом, виникають паростки окремих нарідів у вигляді різних звукових переходів у спільній мові, нових звуків і т. под. Ці початки зі свого центра розповсюджуються на сусідніх територіях, на зразок того, як розходяться, наприклад, хвилі від кинутого у воду каменя. Й.Шмідт стверджує, що між усіма сучасними мовами індоєвропейської сім’ї існують зв’язки, які не дають змоги виділити ту чи іншу мову в окрему групу і що всі ці мови – ланки одного ланцюга. Індоевропейська мова ще на своїй прабатьківщині розпалася на багато різних нарідів, причому між основними нарідями були проміжні. Пізніше ці проміжні мови зникли. Й.Шмідт виділяє такі проміжні мови: скіфську та сарматську між спільнослов’янською та індоіранською; дакійську і фракійську – між спільнослов’янською, литовською на сході, кельтською на заході та грецькою на півдні; ілірійську – між кельтською та грецькою; фрігійську – між грецькою та вірменською і т. д.

З критикою теорії “родовідного дерева” на користь “хвильової” теорії виступили такі вчені, як Я.Бодуен де Куртене, Ф. де Соссюр, Г.Пауль, М.С.Трубецької, Дж. Бонфанте та ін.

Я.Бодуен де Куртене критично оцінював теорію “родовідного дерева” і механістичні спроби реконструкції прамови, вважаючи за потрібне враховувати також географічні, етнографічні й інші чинники та визначати змішаний характер кожної окремо взятої мови [1, Т. 1: 131]. Однак прамовну реконструкцію дослідник не відкидав, говорячи, що “особливо важливо та необхідно для науки відтворити так звані первинні та основні мови, тобто мови, різноманітні зміни яких подає певна група мов. При цьому треба пам’ятати, що ці прамови у тому вигляді, як вони відтворені наукою, є не комплексами дійсних явищ, а тільки комплексами

наукових фактів, видобутих дедуктивним шляхом [там же: 70]. Я.Бодуен де Куртене вважав, що необхідно відмовитися від генетичної класифікації мов та задовольнитися точною характеристикою окремих мов та мовних сімей, а також перехідних періодів між давніми стадіями розвитку мови та наступними періодами [там же: 132].

Відаючи перевагу теорії “хвиль” перед теорією “родовідного дерева”, І.О.Бодуен де Куртене підкреслював, що й застосування теорії “хвиль” залишає в нього враження, що мова розглядається при цьому як щось незалежне від людини, зроблене з дерева або з води, або щось висяче в повітрі. Дослідник закидав “хвильовій” теорії на те, що вона “звертає недостатню увагу, зокрема, на такі безперечні факти: 1) безперервне взаємопроникнення та змішування в мовному мисленні в різних, навіть “індивідуальних” мовах; 2) переміну помешкання, пов’язану з мандрівним життям, завдяки якому відбувається постійна зміна взаємного географічного розташування так званих “мов”, тобто, точніше кажучи, носіїв цих мов” [там же: 7].

Подібну позицію займав і Ф. де Соссюр. На його думку, наука, яку створили Ф.Бопп, Я.Грім та їх сучасники і яку узагальнив А.Шлейхер, “уособлює школу мовознавства на першому етапі існування індоєвропейстики... Ця наука залишалась виключно порівняльною, замість того, щоб бути історичною” [13: 13]. Хоча А.Шлейхер “закликає завжди виходити з індоєвропейської прамови, тобто, здавалося б, виступає як справжній історик”, проте “цей виключно порівняльний метод тягне за собою цілий ряд помилкових уявлень, які не відповідають жодній дійсності і суперечать справжнім умовам існування будь-якої мови” [там же: 13-14]. Лише відома праця Й.Шмідта, за словами Ф. де Соссюра, “розплющила лінгвістам очі й поклала початок теорії безперервності, або теорії “хвиль”. Стало зрозуміло, що для пояснення співвідношень між індоєвропейськими мовами достатньо спиратися на факти їх диференціації на місці й зовсім не треба припускати переміщення народів стосовно один одного в просторі; діалектні відмінності могли й повинні були зароджуватися ще до переселення народів. Таким чином, теорія “хвиль” не лише допомагає нам скласти більш відповідне уявлення про індоєвропейську передісторію, а й пояснює основні закони всіх явищ мовної диференціації та умови, що спричиняють спорідненість мов” [там же: 263].

І хоча Ф. де Соссюр відавав перевагу теорії “хвиль”, не відкидав він і теорію “родовідного дерева” [там же: 263].

На думку Г.Пауля, схема “родовідного дерева” доволіно висмикує кілька ознак як істотних та ігнорує всі інші. Але якщо відібрані таким чином ознаки виявляються достатньо характерними та виразними, то схема може певною мірою бути допоміжним ілюстративним посібником, хоча при цьому, застерігає дослідник, не слід уявляти, що вона з вичерпною повнотою та точністю відображатиме реальні співвідношення [8: 58-59, 63].

Ж.Вандрієс категорично зауважував, що реконструйована індоєвропейська прामова позбавлена будь-якої конкретної реальності – це лише реконструкт, “система відповідностей”. Найбільше, що ми знаємо про цю мову, зводиться до принципів її граматичної будови: ніхто не може говорити цією мовою, але лінгвіст повинен знати, як в ній виражаються ці принципи, яке було значення суфіксів та закінчень. Ці граматичні дані дають нам можливість мовними засобами відновлювати історичні зв’язки, що пов’язують мови [3: 276]. Цитуючи Г.Паріса, Ж.Вандрієс зазначає, що “немає дійсного кордону, який відокремлював би говори північної Франції від говорів південної Франції. З кінця в кінець нашої національної території наші різні говори розстилаються, як величезний килим, у якому різноманітні кольори непомітно переходять один в інший невольними відтінками” [там же: 229].

М.С.Трубецької зазначав, що теза про існування в минулому індоєвропейської прамови суперечить тому факту, що, наскільки ми можемо сягати глибини століть, ми завжди знаходимо в давнині велику кількість індоєвропейських мов. Разом з тим припущення про єдину індоєвропейську прамову, за М.С.Трубецьким, не можна визнати зовсім неможливим. Однак воно не є безумовно необхідним, і без нього можна обійтися [15: 45]. Натомість дослідник вводить в обіг поняття “мовне сімейство”, яке не передбачає спільного походження мов від однієї прамови. Це “група мов, які, крім низки спільних рис мовної будови, виявляють також ще низку спільних “матеріальних збігів”, тобто група мов, у яких значна частина граматичних і словникових елементів подає закономірні звукові відповідності” [там же]. І для пояснення цих закономірностей не обов’язково припускати спільне походження мов даної групи, бо така закономірність існує й при масових запозиченнях між неспорідненими мовами [там же]. Отже, “немає ніякої підстави припускати існування єдиної індоєвропейської мови, з якої нібито розвинулися всі індоєвропейські мови. На такій же підставі можна припустити й зворотню картину розвитку: “пращури” індоєвропейських “гілок” спочатку були несхожими один на одного, і тільки з плином часу завдяки постійному контакту, взаємовпливам та запозиченням значно зблизилися один з одним, однак без того, щоб стати тотожними. Історія мов знає і дивергентний, і конвергентний розвиток [там же: 46]. Мовна сім’я може бути не тільки продуктом чисто дивергентного або чисто конвергентного розвитку мов, але й продуктом сполучення обох типів розвитку в різних пропорціях. М.С.Трубецької виділяє “мовні сімейства” за: 1) мережеподібним (або ланцюгоподібним) типом членування, що може переважати при дивергентному розвитку мов (слов’янські мови, в яких майже кожна мова є ніби перехідною ланкою між іншими; цей зв’язок здійснюється перехідними говорами, при цьому нитки зв’язків тягнуться й поверх кордонів, між групами) та 2) за цеглеподібним типом членування (при порівнянні слов’янських мов з іншими індоєвропейськими ланцюгоподібне членування припиняється), який може переважати за переваги конвергентного розвитку [там

же: 47-48]. М.С.Трубецької припускає, що індоєвропейських мов спочатку було декілька і вони утворювали “мовний союз”, з якого потім з плином часу розвинулося “мовне сімейство”. Ретроспективно лінгвісти вимушені розглядати ці члени давньої індоєвропейської групи мов як “діалекти індоєвропейської прамови”, але виводити їх неодмінно з одного спільного джерела немає ніяких підстав [там же: 53].

“Хвильова” теорія, за М.С.Трубецьким, може бути застосована не тільки до діалектів однієї мови та до груп споріднених мов, але й до сусідніх неспоріднених мов. Такі мови нібито “заражають” одна одну й у результаті отримують низку спільних особливостей у звуковій та граматичній структурі. Кількість таких спільних рис залежить від тривалості географічного зіткнення даних мов. Усе це можна застосувати й до мовних сімейств. У більшості випадків мовне сімейство виявляє певні особливості, які дозволяють об’єднатися з сусіднім сімейством. Таким чином, зазначає М.С.Трубецької, окремі сімейства утворюють цілі ланцюги [там же: 53]. Враховуючи цю схильність до “ланцюгоподібного” географічного розподілу мовних сімейств, а також те, що всі структурні риси індоєвропейської мовної будови окремо зустрічаються й у неіндоєвропейських мовах, можна з деяким ступенем вірогідності визначити приблизне географічне місце виникнення індоєвропейської мовної будови. Такі географічні вказівки М.С.Трубецької вважає задовільними. Докладно аналізуючи методику досліджень О.О.Шахматова, М.С.Трубецької зазначає, що „він завжди уявляв собі розвиток мови у формі розгалуження родовідного дерева. Так, білоруська – це дещо середнє, тобто з’єднувальна ланка між великоруською та українською. Для прихильника теорії “хвиль” у цьому випадку тут немає нічого дивного: якщо враховувати географічне положення білоруської, цей факт видається очевидним. В іншому полягає справа для визнавця (хай навіть несвідомого) теорії “родовідного дерева”: для нього перехідні діалекти – взагалі дуже складна проблема. Щоб розв’язати дану проблему в дусі теорії “родовідного дерева”, для послідовника цієї теорії залишається лише один шлях – визнати наявність етнічних і, відповідно, діалектних змішувань” [16: 145]. Через те, що теорію “родовідного дерева” А.Шлейхера можна розглядати вже як “остаточно подолану точку зору”, шахматовське тлумачення походження сучасного розподілу східнослов’янських мов повинно відпасти [там же].

Як слушно зазначають М.І.Толстой, В.В.Іванов, Т.В.Гамкрелідзе, концепція “розпаду мови” М.С.Трубецького “значно відрізняється від спрощеної теорії “родовідного дерева” А.Шлейхера” [4: 507]. “Розпад мов”, на думку М.С.Трубецького, – це не обов’язково хронологічно послідовне членування одного цілого на чималі шматки блоків, а потім розподіл цих блоків на більш дрібні частини, як це представлено теорією “родовідного дерева”. Дивергентний процес є більш складним. М.С.Трубецької це й довів на прикладі виникнення й розвитку східнослов’янського (давньоруського) діалектного континууму [там же].

У статті “Вавілонська вежа та змішання мов” М.С.Трубецької, говорячи про різноманіття національних мов і культур, вважає його наслідком “закона дроблення”. З одного боку, “мова є безупинний ланцюг говорів, які поступово й непомітно переходять один в одний”, з іншого – мови поєднуються в “сімейства”, “галузі”, “підгалузі”. Так складаються відношення мовних одиниць, що поєднуються генетично, тобто як такі, що походять від діалектів єдиної колись прамови. Отже, тут М.С.Трубецької висловлює поширену точку зору на прамову. Проте далі він подає новий підхід до проблеми генетичних спільнот. М.С.Трубецької робить далекоглядний висновок, що “союзи”, очевидно, генетично неспоріднених лінгвістичних сімейств існують по всій земній кулі. При цьому часто буває, що те саме сімейство чи окрема мова належить відразу до двох союзів або коливається між двома сусідніми союзами, граючи, таким чином, ту ж роль, що й перехідні говори в генетичній класифікації. Таким чином, беручи до уваги обидва можливі групування мов, генетичне (за сімействами) і негенетичне (у межах союзів), можна сказати, що всі мови земної кулі є певною безупинною мережею ланок, які взаємно переходять одна в одну, як кольори веселки. І саме через безперервність цієї мовної веселкової мережі й поступовість переходів від одного її сегменту до іншого загальна система мов земної кулі при всьому своєму строкатому різноманітті є все-таки певним, правда тільки уявлюваним, єдиним цілим. Таким чином, в мові чинність закону дроблення спричиняється не до анархічного розпилення, а до стрункої гармонійної системи, у якій усяка частина, аж до дрібної, зберігає свою яскраву неповторну індивідуальність, і єдність цілого досягається не знеособленням частин, а безперервністю самої веселкової мовної мережі.

Ідеї М.С.Трубецького щодо “дроблення” та “союзу” перегукуються з думками П.Ф.Фортунатова, який, міркуючи над проблемами історичної дивергенції і конвергенції мов, писав у 1902 р.: “Кожна мова належить певному суспільству, певному суспільному союзу, тобто кожна мова належить людям, як членам того або іншого суспільства. Ті зміни, які відбуваються в складі суспільства, супроводжуються й у мові відповідними змінами: роз’єднанню суспільства на ті або інші частини відповідає роз’єднання мови на окремі наріччя, а об’єднанню частин суспільного союзу відповідає й у мові об’єднання її наріч” [18: 24]. Очевидно, погляди П.Ф.Фортунатова щодо цієї проблеми вплинули на формування ідеї “мовних союзів” М.С.Трубецького.

Концепція “алогенетичного споріднення” М.С.Трубецького і “безперервності мовної веселкової мережі” дуже близька також поглядам Г.Шухардта, який писав: “Мені здається, що ... родинні відношення між діалектами можна уподібнити поняттям про нескінченне й різноманітне в математиці” [22: 274-275]. Подібні ідеї розвивав у 20-і роки ХХ ст. Є.Д.Поліванов.

На відміну від Й.Шмідта, який вважав правому науковою фікцією, М.С.Трубецької усе-таки не відмовився від поняття прамови, вважаючи її свого роду “інгредієнтною” системою і думаючи, що мови однієї сім’ї не обов’язково повинні походити з однієї й тієї ж прамови. Мовна ж сім’я може бути як результатом дивергенції (розбіжності), так і конвергенції (сходження) мов.

Дж. Бонфанте, обґрунтовуючи позиції неолінгвістів, висував низку положень, згідно з якими: 1) будь-який лінгвістичний атлас і навіть просте спостереження показують, що немає ніякої єдності мов, існує тільки велика кількість діалектів, ізоглос, переходів та різного роду хвилеподібних рухів – “безмежне й бурхливе море сил і течій, які борються одна з одною”; 2) так само як немає реальних кордонів або бар’єрів між мовами однієї групи (наприклад, французькою, провансальською, італійською і т.д.), немає їх і між мовами однієї сім’ї (наприклад, між французькою й німецькою або між німецькою й чеською) або навіть мовами різних сімей (наприклад, між російською й фінською); 3) теорія “родовідного дерева” А.Шлейхера руйнується і здебільшого не витримує іспитів; 4) етнічні змішування є причиною мовних змін [2: 307, 309] та ін.

Ці погляди зближують погляди неолінгвістів з поглядами вчених Празької лінгвістичної школи, до того ж обидві школи користуються теорією мовних союзів.

“Хвильова” модель набула поширення в працях українських і російських мовознавців С.Й.Смаль-Стоцького, О.І.Соболевського, Є.Ф.Будде, О.М.Колесси, П.О.Бузука, К.Т.Німчинова, М.Ф.Сулими. Деякі дослідники (С.Й.Смаль-Стоцький, О.М.Колесса) намагалися довести самобутність української мови (українська мова виводиться безпосередньо з спільнослов’янської прамови) зверненням саме до “хвильової” моделі. У межах “хвильової” моделі українська мова генетично зближувалася з сербською (С.Й.Смаль-Стоцький), хоча були й спроби здійснити це зближення в межах моделі “родовідного дерева” (Є.К.Тимченко). Як вважав П.О.Бузук, “хвильова” теорія і пов’язаний з нею “метод ізоглос” можуть бути “інструментом” дослідження мовної історії, у той час як теорія “родовідного дерева” і пов’язаний з нею “метод прамови” не можуть бути таким інструментом. П.О.Бузука підтримував К.Т.Німчинов, що підкреслював недоцільність застосування “методу прамови” в мовознавстві.

А.Лескін намагався зняти протиріччя між моделлю “родовідного дерева” і “хвильовою” моделлю. Його “лінію” підтримували Б.Дельбрюк, В.К.Поржезинський, Я.В.Вовк-Леванович, М.Фасмер та ін. Я.В.Вовк-Леванович і М.Фасмер зазначали, що обидві моделі потрібні в мовознавстві.

Як зазначають сучасні вчені, модель “родовідного дерева” повинна бути охарактеризована як динамічна модель, що схематизує процес мовної дивергенції, а “хвильова” модель – як статична модель, що демонструє синхронні генетичні взаємозв’язки мов на певному етапі минулого; зазначені моделі доповнюють одна одну [6: 21-22].

Література

1. Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию.- М.: Изд-во АН СССР, 1963.- Т. 1. - 384 с.; Т. 2. - 391 с.
2. Бонфанте Дж. Позиция неолингвистики // Звегинцев В.А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. – М.: Учпедгиз, 1960. - Ч. 1. - 407 с.
3. Вандриес Ж. Язык. Лингвистическое введение в историю / Под ред. Р.О.Шор. - М.: Гос. социально-экономическое изд-во, 1937. – 410 с.
4. Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В., Толстой Н.И. Послесловие / Трубецкой Н.С. Избранные труды по филологии. - М.: Прогресс, 1987. - С. 492-519.
5. Десницкая А.В. Проблема диалектного членения индоевропейской языковой общности и исследование В. Порцига // Порциг В. Членение индоевропейской языковой области / Предисл. А. В.Десницкой. - М.: Прогресс, 1964.- С. 5-26.
6. Климов Г.А. Методика лингвогенетических исследований (Введение) // Общее языкознание: Методы лингвистических исследований / Отв. ред. Б. А.Серебренников.- М.: Наука, 1973.- С. 9-33.
7. Михайлов А.В. Опыт введения в изучение русского литературного языка и письма. – Варшава, 1911. – С. 49-87.
8. Общее языкознание: Методы лингвистических исследований / Отв. ред. Б.А. Серебренников.- М.: Наука, 1973.- 318 с.
9. Пауль Г. Принципы истории языка.- М.: Изд-во иностр. лит., 1960.- 500 с.
10. Порциг В. Членение индоевропейской языковой области.- М.: Прогресс, 1964.- С. 27-81.
11. Потенбня А.А. Два исследования о звуках русского языка: I. О полногласии, II. О звуковых особенностях русских наречий.- Воронеж, 1866.- 156, III с.
12. Потенбня А.А. Разбор сочинения П.Житецкого “Очерк звуковой истории малорусского наречия”. К., 1876.- СПб., 1878.- 76 с.
13. Сосюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики. – К.: Основа, 1998. – 324 с.
14. Топоров В.Н. Индоевропеистика // Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н.Ярцева.- М.: Сов. энциклопедия, 1990.- С. 182-186.
15. Трубецкой Н.С. Мысли об индоевропейской проблеме // Трубецкой Н.С. Избранные труды по филологии. - М.: Прогресс, 1987. - С. 44-59.

16. Трубецкой Н.С. О звуковых изменениях русского языка и распаде общерусского языкового единства // Трубецкой Н.С. Избранные труды по филологии. - М.: Прогресс, 1987. - С. 143-167.
17. [Фортунатов Ф.Ф.] Сравнительное языковедение: Лекции ординарного проф. Ф.Ф.Фортунатова, читанные в 1899-1900 г.-[Литограф. изд.- М., 1899-1900.]- 286 с.
18. Фортунатов Ф.Ф. Сравнительное языковедение: Общий курс // Фортунатов Ф.Ф. Избр. труды: В 2-х т.- М.: Учпедгиз, 1956.- Т. 1.- С. 21-197.
19. Шахматов А.А. Очерк древнейшего периода истории русского языка // Энциклопедия слав. филол.- 1915.- Вып. 11.- XXVIII, II, L, 369 с.
20. Шахматов А.А. Русский язык, его особенности. Вопрос об образовании наречий. Очерк основных моментов развития литературного языка // Шахматов А.А. Очерк современного русского литературного языка.- 4-е изд.- М.: Учпедгиз, 1941.- С. 223-244.
21. Шахматов А.А. Русский язык: Лекции, читанные в Моск. ун-те. 1890-91 ак. г. [-Литограф. изд.- М., 1890-91].- 179 с.
22. Шухардт Г. Избранные статьи по языкознанию.- М.: Изд-во иностр. лит., 1950.- 292 с.
23. Leskien A. Die Deklination im Slavisch-Litauischen und Germanischen.- Leipzig, 1876.
24. Schmidt W. Geschichte der deutschen sprache. – Berlin, 1970. - 428 s.
25. Schmidt J. Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen. - Weimar, 1872.
26. Schmidt J. Zwei arische *a*-laute und die palatalen // Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen.- 1881.- Bd. 25.- S. 1-179.

The article deals with the theory of the “genealogical tree” and “wave” theory and corresponding methods of modelling of European languages history. Criticism of these theories by the linguists of the end of the XIXth century – 30s of the XX century and assessment of their explanatory possibilities from the position of modern linguistics are provided.

Keywords: theory (model) of “genealogical tree”, “wave” theory (model), linguistic reconstruction, divergency, convergency, ancestor language.

Надійшла до редакції 2 жовтня 2006 року.

Жанна Краснобаєва-Чорна

ББК 811.411

УДК 81’373.7:81’374.73=161.2

КЛАСИФІКАЦІЙНІ ПАРАМЕТРИ КОНЦЕПТУ ЖИТТЯ

Стаття продовжує цикл публікацій автора з теоретичних та практичних проблем концептів української мови. У роботі запропоновано класифікаційну схему концепту, що всебічно відображає його сутність, подано поетапний опис концепту ЖИТТЯ згідно з опрацьованою схемою.

Ключові слова: концепт, історико-культурологічний, ціннісно-соціологічний, котнітологічний параметри класифікації.

На сьогодні в україністиці не існує усталеної й вичерпної класифікації концептів. Вчені виділяють різновиди концептів лише за одним критерієм (пор. соціологічний, гносеологічний, лінгвістичний, лінгвокультурологічний, генетичний, соціолінгвістичний, естетичний тощо) [Аскольдов 1997; Карасик 2004; Кубрякова 1996 та інші]. Проте будь-який концепт одночасно підлягає класифікації за кількома параметрами, оскільки він наділений цілим комплексом ознак і характеризується багатовимірністю [Краснобаєва-Чорна 2006]. Тому метою статті постає, по-перше: опрацювання класифікаційної схеми концепту з урахуванням основних та додаткових параметрів класифікації, що всебічно відображає сутність концепту; по-друге: поетапний опис концепту ЖИТТЯ згідно з цією схемою. Розглянемо найбільш відомі в україністиці та русистиці класифікації концептів.

С.Аскольдов виділяє два типи концептів – пізнавальні та художні, акцентуючи увагу на рухомості меж між ними: *пізнавальні концепти* – схематичні, мають поняттєву природу, оброблюють сферу замінованих явищ з одного погляду; *художні концепти* – діалогічні, оскільки характеризуються чисельністю одночасно значущих поглядів. Породжувальний і сприймальний моменти свідомості у цьому випадку рівноцінні. Концепти цього типу характеризуються невизначеністю можливостей і підкоряються особливому виду прагматики – *художній асоціативності*, тому вони образні, символічні. Породжені митцем, концепти розвиваються і підлягають своєрідному збоченню під час сприйняття.

За лінгвокультурологічним параметром концепти поділяються на рамочні та концепти з міцним ядром: *рамочні концепти* (від рама – 2. Довільної форми оправа з різного матеріалу, в яку вставляють дзеркала, портрети, картини тощо [НТСУМ 2004, с. 97]) – це концепти, ідеальний зміст яких утворює своєрідну раму. Ця рама може накладатися на певні явища. При цьому ці явища можуть збігатися з межами рами, підводитися під

неї, а можуть навпаки не збігатися з нею. Отже, маємо концепти, безпосередньо пов'язані з процесом соціальної оцінки, підведення під норму, що вироблені усвідомленою діяльністю суспільних сил (концепти Інтелігенція, Цивілізація); *концепти з міцним ядром* – це культурно значущі концепти у своїй цілісності, у всьому комплексі ознак, а використання однієї з ознак як рами концепту можливе лише як штучна логічна процедура (концепти Любов, Віра) [Степанов 1997].

В.Ужченко зазначає, що серед концептів виділяють загальнокультурні й етнокультурні: *загальнокультурні концепти* – це концепти, що віддзеркалюють загальнолюдські цінності й уписані в культурно-глобальний контекст (концепти Життя, Смерть, Воля); *етнокультурні концепти* – це вербалізовані феномени з етнокультурним компонентом, уписані в культурно-національний (культурно-ареальний) контекст (для українців – це концепти Віз, Хата, Рушник; для донецького ареалу – Шахта, Лава).

А.Гуревич розподіляє культурні концепти на *космічні* (універсальні категорії культури, що перегукуються з філософськими категоріями часу, простору, руху) та *соціальні* (просто культурні категорії Свобода, Право, Багатство, Власність), а В.Маслова додає ще третю групу – *національні* концепти [Маслова 2001].

В.Карасик пропонує протиставляти три типи концептів: *етнокультурні концепти* – ментальні утворення, актуальні для всієї етнокультури; *соціокультурні концепти*, актуальні для певної групи в межах певної лінгвокультури. Концепти цього типу неоднорідні: виділяють концепти, що об'єднують великі групи людей за віковими, гендерними, освітніми, становими ознаками, та концепти, що ідентифікують малі групи носіїв певної субкультури – від об'єдань за інтересами до родини; *індивідуально-культурні концепти*, актуальні для індивідуума: індивідуально-авторські концепти, що виражаються ключовими словами, властивими письменнику чи філософу; концепти, що визначають психотип особистості [Карасик 2004, с. 118-122].

А.Вежбицька використовує семантичний параметр і вводить терміни концепт-мінімум, концепт-максимум та енциклопедичний додаток: *концепт-мінімум* характеризує неповне володіння словом, що притаманне звичайному носію мови, якому відома сама реалія, але вона є начебто периферійною для його життєвої практики; *концепт-максимум* охоплює „повне” володіння словом, що притаманне звичайному носію мови, якому реалія відома в усьому її обсязі; *енциклопедичний додаток* розширює концепт-максимум професійними знаннями.

За когнітологічним параметром виокремлюють дві групи концептів: первинні й вторинні концепти; прості й складні: *первинні концепти* – це вихідні концепти, сутність яких не підлягає аналізу; *вторинні концепти* – похідні концепти, що розвинулись з первинних, підлягають подальшому уточненню та модифікаціям, потрапляючи під вплив інших концептів постійно видозмінюються; *прості концепти* – концепти репрезентовані одним словом у мовній картині світу; *складні концепти* – концепти представлені словосполученнями і реченнями [Кубрякова 1996, с. 90-91].

У галузі творчого мислення найчастіше говорять про *наукові* та *художні* концепти, що відповідно стосуються спеціальної та естетичної сфер людського знання (Н.Данилюк, В.Івашенко, Л.Міллер). Сьогодні в галузі суспільних наук, за даними В.Івашенко, як наукові розглядають концепти Етнос, Нація, Комунікація, Спілкування (М.Каган), Ментальність (А.Соколова), Жанр (С.Штирков), Тероризм (К.Петров) тощо; у філологічній концепції – концепти Система, Функція, Домінанта (Ю.Тинянова). На матеріалі сучасних художніх, публіцистичних, фольклорних текстів вивчаються й описуються *естетичні концепти* Істина, Добро, Краса (Е.Береговська, Н.Артюнова, О.Леонтьєва, І.Тарасова).

На жаль, при вивченні концептів не враховується історичний параметр класифікації, хронологічні межі певних часових відрізків (концепти Античності, концепти Середньовіччя, концепти Відродження, концепти Просвітництва, концепти Нового часу тощо). Більшість лінгвістів говорять про приналежність концептів до культури, зазначаючи, що саме вони „формують тіло національної культури” [Степанов 1997], „наділені культурним змістом” [Жайворонок 2004, с. 27]. Традиційно культура поділяється на світову та національну [Бокань 2000; Культурологія 2000; Подольська, Лихвар, Іванова 2003; Селичев 2004; Чорненький 2004]. Тому вважаємо доречним застосовувати терміни *світові концепти* та *національні концепти*. *Світові концепти* – концепти, що постають внаслідок синтезу кращих досягнень усіх національних культур. *Національні концепти* – концепти, що є синтезом однієї культури, її різних класів, соціальних груп.

Опрацьована класифікаційна схема концепту складається з трьох основних етапів: 1) поділ за історико-культурологічним параметром; 2) поділ за ціннісно-соціологічним параметром; 3) поділ за когнітологічним параметром; і чотирьох додаткових етапів: поділ за соціолінгвістичним, лінгвокультурологічним, гносеологічним та естетичним параметрами. Актуальним також постає приналежність до традиційного чи не традиційного погляду на певні проблеми, що висвітлюються в різних роботах різних вчених.

На першій стадії класифікуємо концепт за **історико-культурологічним параметром** на *світовий концепт* або *національний*. Серед національних концептів виділяємо: *концепти первісної доби*, *концепти Давнього Світу* (концепти Давнього Єгипту, концепти Давньої Месопотамії (Дворіччя), концепти Давнього Китаю, концепти Давньої Японії), *концепти античних держав* (концепти Давньої Греції, концепти Давнього Риму), *концепти давніх слов'ян*, *концепти Середньовіччя* (концепти Середньовічної Франції, концепти Середньовічної Англії, концепти українського Середньовіччя і т.д.), *концепти Відродження* (концепти італійського Відродження, концепти Франції доби Відродження, концепти українського Відродження тощо),

концепти доби Просвітництва (концепти Франції доби Просвітництва, концепти Англії доби Просвітництва і т.і.), *концепти Новішого часу* (концепти радянського часу, концепти пострадянської Росії, концепти пострадянської України, концепти США тощо). На наступній стадії кожний з названих концептів може отримати статус *загальнонаціонального* або *етнокультурного*. Однак необхідно пам'ятати, що „концепт завжди містить етнокультурний компонент, який може виявлятися з різним ступенем виразності, бути по-різному експлікованим, але наочно прояснюється на основі порівняння з відповідними концептами інших мов чи діалектів однієї мови” [Ужченко 2005, с. 238].

На другому етапі з'ясовуємо приналежність концепту до однієї з трьох груп за **ціннісно-соціологічним параметром**: 1) *матеріальний*, 2) *духовний* (*пізнавальний, інтелектуальний, моральний, філософський, правовий, релігійний концепт*) і 3) *політичний, екологічний або економічний концепт*.

На третьому етапі окреслюємо **когнітологічні параметри** концепту: **генетичний параметр** – *первинний* концепт або *вторинний*; **структурний параметр** – *простий* або *складний* концепт; *мікроконцепт* або *макроконцепт*; **семантичний параметр** – *концепт-мінімум, концепт-максимум, енциклопедичний додаток*.

Можливі також додаткові етапи класифікації концепту за **соціолінгвістичним параметром** на *етнокультурний, соціокультурний* або *індивідуально-культурний* концепт; **лінгвокультурологічним параметром** – на *рамочний концепт* або *концепт з міцним ядром*; **гносеологічним параметром** – на *повсякденний* або *науковий* концепт; за **естетичним параметром** – на *науковий* або *художній* концепт тощо.

На першому і другому етапах класифікації концепту враховувалися традиційні погляди, що висвітлюються майже у всіх підручниках з культурології. Однак треба пам'ятати, що існують численні нетрадиційні погляди, представлені різними вченими у різні часи. Таким для історико-культурологічного параметру постає погляд М.Данилевського та його дванадцять історико-культурологічних типів, згідно з якими можна виділити концепти єгипетської цивілізації, концепти китайської цивілізації, концепти асиро-вавилоно-фінікійської цивілізації, концепти індійської цивілізації, концепти іранської цивілізації, концепти єврейської цивілізації, концепти грецької цивілізації, концепти римської цивілізації, концепти арабської цивілізації, концепти фінікійської цивілізації, концепти германо-романської, або європейської цивілізації, концепти перуанської цивілізації. Для ціннісно-соціологічного параметра актуальним також постає погляд Л.Уайта (Наука про культуру, 1949), згідно з яким доречно членувати концепти на технологічні, соціальні та ідеологічні. Тепер спробуємо застосувати опрацьовану класифікаційну схему до концепту ЖИТТЯ.

На першому етапі лише побіжно окреслимо основні віхи концепту ЖИТТЯ і розкриємо його специфіку як національного концепту Давнього Єгипту, Давньої Месопотамії, Давньої Індії, Давнього Китаю та Давніх слов'ян. Крім того, концепт ЖИТТЯ належить до загальнонаціональних концептів.

У Давньому Сході можливість всіх психічних процесів та переживань тогочасної людини перебували у стадії зародження. Усвідомлення світу відбувалося стихійно, за кожним поняттям приховувався образ, жива дія.

Давній Єгипет IV–III тис. до н.е. – межа н.е. (складники концепту ЖИТТЯ: *душа, мумія, піраміди, фараон, Сонце, Сфінкс* тощо). Найважливіша риса культури Давнього Єгипту – протест проти смерті. Пристрасне бажання безсмертя позначилося на світогляді єгиптян, сформувавши своєрідну культуру. Фахівці-культурологи вважають, що в будь-якій іншій цивілізації протест проти смерті не набув такого яскравого, конкретного, обґрунтованого й викінченого вияву, як у Єгипті. Потяг до безсмертя став підґрунтям для виникнення заупокійного культу. Саме через незгоду єгиптян з неминучістю смерті народилося вчення, згідно з яким смерть не означала кінець: прекрасне життя на землі може тривати вічно, оскільки на померлого за певних умов чекає воскресіння. Для цього одній з безсмертних душ покійника необхідно було знову з'єднатися з своїм тілом. Тому живим треба піклуватися про те, щоб тіло померлого було збережено завдяки бальзамуванню (мумії), а також, щоб продовжити життя після смерті, необхідно створити спеціальну усипальню для тіла. На думку єгиптян, вічній, але крихкій душі найкраще повернутися у своє тіло всередині міцної, захищеної від світла та сторонніх очей, усипальні – піраміди. Піраміди будувалися для фараонів, хоча, згідно з вченням єгипетських жерців, будь-яка людина наділялася вічною життєвою силою за умови, що повністю буде збережений ритуал поховання. Однак, для бідних людей бальзамування було надто дорогим задоволенням, тому їх просто ховали на кладовищах. Фараон же виступав живим втіленням Сонця і після смерті він плавав на сонячному човні вдень і на місячному вночі.

Давня Месопотамія (Дворіччя) IV тис. до н.е. – межа н.е. (складники концепту ЖИТТЯ: *зиккурат, Заратустра, мечеть*). Погляди на життя були більш реалістичними порівняно з єгиптянами. Постійне відчуття небезпеки для людини у світі поєднувалося з бажанням насолоди життям. Загадки і страхи, містика і ворожіння поєднувалися з тверезими поглядами, точним розрахунком та прагматизмом.

Давня Індія III тис. до н.е. – межа н.е. (складники концепту ЖИТТЯ: *сангіт, сутри*). У цей час створюються сутри – рекомендації з жертвних ритуалів, законодавства та правил домашнього життя.

Соціальне життя у цей період характеризується чіткою диференціацією, що завершилась формуванням замкнених суспільних груп: за прошарками – варни (аристократія: брахмани – жерці, що вступали у контакти з богами та керували державою; кшатрії – військові; трудове населення: вайш'ї, що займалися господарчими справами; шудри служили іншим кастам) і за професійною діяльністю – касты. Поза кастами перебували „недоторкани” – колишні раби та представники професій, до яких ставилися з презирством.

Межі між варнами забороняли змішані шлюби та перехід з однієї варни до іншої. Це знайшло відображення у законах способу життя – дхармах. З варно-кастовим устроєм пов'язані й уявлення про потойбічне життя: весь світ – це ілюзія, а справжня істина – це існування світового духу (Брахми). Брахмани стверджували, що тільки праця, покірність, відсутність задрощів до багатих дозволяє душі померлого відродитися у тілесній оболонці людини більш високого суспільно стану, і навпаки.

Давній Китай II тис. до н.е. – межа н.е. (складники концепту ЖИТТЯ: *дао, Будда, страждання*). Мешканці Давнього Китаю вірили, що життя – це витвір божественної, надприродної сили, що все у світі перебуває у русі і постійно змінюється внаслідок зіткнення двох протилежних космічних сил – Світла й Темряви. Дуже сильним постає культ пращурів: душа людини після смерті продовжує жити і більше того – може втручатися у справи живих. Вона зберігає всі звички, тому разом з рабовласником ховали його рабів, а в могилу клали зброю, коштовності, предмети побуту. У середині I тис. до н.е. у Китаї сформувалися три вчення, що відіграли значну роль в історії держави та житті китайців: даосизм (людина не може змінити природний стан речей, тому вона змушена пасивно спостерігати за перебігом подій та намагатися досягнути дао – основу і витоки всього, що існує. Отже, життя – це ілюзія, а смерть – повернення до дао – істинного буття безсмертної душі), конфуціанство (сутністю життя є шанування батьків та повага до старших), буддизм (життя – це ланцюг безкінечних перенароджень, однак життя і досі залишається злом і стражданням. Вихід буддисти бачили у пасивності, у відмові від радощів життя, знищенні будь-яких бажань).

Давні слов'яни V–IX ст. (складники концепту ЖИТТЯ: *Дерево життя, вода, вогонь, душа*). Життя розуміється як найвеличніший вияв божественних сил, дарований усьому світу. Життя – бажання жити в боротьбі за життя та бажання вмерти, щоб жили нащадки. Життя – це зернина, а зернина, лягаючи в землю, гине, щоб знову відродитися у новому колоску. З тих прадавніх часів, коли боги навчили людей вирощувати жито, просо, овес, пшеницю тощо (за однією з легенд, богиня Жива виростила для людей перше зерно жита), випікати хліб, бере свій початок слово *життя*, і зовсім не випадково загальною назвою всіх хлібних зерен стало *жито*.

Життя для давніх слов'ян – це досвід, мудрість, розум, творчість, віра, любов. Любов посідала одне з найважливіших місць серед ієрархії давньослов'янських категорій. Давні слов'яни поклонялися богині життя і любові – Живі (Живані, Живені, Живонії). Жива втілювала не стільки любов між чоловіком і жінкою, скільки світову любов, що є основою життя на землі. Саме цим вона відрізняється від богині всього суцього – Лади. Жива животворить, вона дарує життя незалежно від волі верховного божества. По смерті душа людини зустрічається з двома богами – Живою і Пекленцем (богом пекла). Жива бере до себе праведників і відправляє їх до раю, а душі, які потрапили до Пекленця, проходять крізь пекельні муки, перетворюються на іскри і летять на небо. Там вони знов зустрічаються з Живою, яка збирає іскри, йде у людський світ і вкладає їх у лоно вагітним жінкам. Іскри втілюються у дітей, і з цього часу вони отримують душу [Войтович 2002, с. 175].

Життя постає системою основних концептуальних протиставлень: 1) верх – низ (одна з головних опозицій народних уявлень про світ: верх наділений складниками „благополучний”, „плодючий”, „багатий”, „життєвий”, а низ – „логаний”, „недобрий”, „смертельний”, „бідний”); 2) Білобог – Чорнобог (Білобог – бог білого дня, щастя, добра, багатства, здоров'я й плодючості. Він – захисник людей від зла і постійно змагається з Чорнобогом – богом ночі, ворогом світла. Його царство – нічне сонце потойбічного світу, підземний морок, чорнота на землі і на небі. За переказами стародавніх жерців, душа людини, що підтримує зв'язок зі злим духом, стає по смерті слугою Чорнобога); 3) жива вода – мертва вода (тала, чиста, джерельна вода – жива, а стояча вода, вода у трясовинах і болотах – мертва. Живою водою очищуються, п'ючи її чи купаючись у ній, набираються здоров'я; а мертвою воду населяє нечиста сила, на неї у замовляннях шептухи посилають хвороби); 4) Правда та Кривда (одне з основних виражень віковічного протиборства Долі / Недолі, у якому, як правило, перемагає Правда) тощо.

На другій стадії концепт ЖИТТЯ можна зарахувати до групи *духовні концепти*, зокрема до філософських концептів.

Специфічну інтерпретацію концепту ЖИТТЯ маємо і у філософії. Так, у класичній філософії життя – це фіксувальний спосіб буття істот, наділених внутрішньою активністю; у некласичній філософії це поняття охоплює собою філософію “життєвого світу” і позначає цілісність реальності буття, що осмислюється інтуїтивно. Життя у метафізиці – це основний мотив споглядального світу мислення, життєва доля взагалі. Тут постають питання про смисл, цінності та цілі життя, а відповіді на них подаються відповідно до основних світоглядних передумов. З історико-культурного погляду життя виступає синонімом поняття “духовне / духовне життя” і позначає наявність протягом всієї світової історії дії ідей, ідейного змісту думок та вчинків. З бібліографічного погляду “життя однієї людини” – це її тілесно-духовно-душевне становлення, поведінка і доля в світі, від народження до смерті.

Значний внесок в опрацювання цього концепту зробили Г.Гегель, В.Дільтей, Е.Гуссерль та граф Йорк. За В.Дільтеєм, філософія життя ґрунтується на тому, що в саме життя закладено певні знання і саме життя зорієнтоване на усвідомлення себе. В такий спосіб складниками концепту ЖИТТЯ постають самопізнання, історична свідомість і момент переживання, що набуває чистого вираження у великому мистецтві.

Подальшою розробкою цього питання у сфері феноменології займається німецький філософ Е.Гуссерль, у праці “Криза європейських наук і трансцендентальна феноменологія” він вводить поняття “Життєвий світ”

(нім. Lebenswelt), однак не встигає розробити його цілком, а залишає лише окремі зауваження й загальну характеристику. “Життєвий світ” – це світ суб’єктивно-релятивного досвіду, що анонімно конструюється трансцендентальною суб’єктивністю як світ первинних очевидностей, перед-даних та постійно значущих у будь-якому об’єктивному досвіді та у якості того, що зрозуміло само собою. “Життєвий світ” охоплює особисте і суспільно-історичне життя людини. Отже, “Життєвий світ” характеризується такими ознаками: підґрунтя всіх наукових ідеалізацій; суб’єктивний, даний людині у вигляді і контексті практики; культурно-історичний світ, точніше образ світу, яким він виступає у свідомості різних людських спільнот на певних етапах розвитку; релятивний; наділений апріорними структурними характеристиками, інваріантами, на основі яких і постає можливим формування наукових абстракцій [НФС 1999, с. 240-241].

У Е.Гуссерля концепт ЖИТТЯ отримує новий складник – діяльність, оскільки життя – це не тільки „просто життя” природної настанови, життя – це трансцендентально зредукowana суб’єктивність, що саме й становить джерело усіх суб’єктивізацій. Е.Гуссерль називає життям те, що він підкреслює як свій власний здобуток („діяльне життя”), піддавши критиці наївний об’єктивізм попередньої філософії.

Для графа Йорка життя – це самоствердження. Структура життєвості полягає в тому, щоб створити праподіл, тобто у поділі та розчленуванні самостверджуватися в ролі спільноти. Граф Йорк відстоює ідею структурної відповідності життя і самосвідомості, вже розвинуто Г.Гегелем у „Феноменології духу”. В останні роки життя Г.Гегеля центрального значення в його філософії набула проблема життя. Життя визначається тим, що жива істота сама відрізняє себе від світу, в якому вона живе і з яким залишається у зв’язку, зберігаючи себе в такому саморозрізненні. Самозбереження живого відбудеться тоді, коли до нього включиться суще поза ним. Все живе існує за рахунок того, що для нього чуже. Фундаментальний складник концепту ЖИТТЯ – асиміляція.

В українській філософській традиції проблему існування людини у всесвіті опрацював Г.Сковорода у своїх діалогах і трактатах [Сковорода 1980]. У трактаті „Потоп зміїний” автор викладає ідею щодо наявності трьох світів: перший світ – великий, всезагальний і життєвий, у ньому проживає все народжене; інший світ – частковий, мікрокосм, тобто людина; ще інший світ – малий, символічний, тобто Біблія. Крім того, усі три світи складаються з двох сутностей – видимої і невидимої. Отже, основною проблемою людського життя, за вченням Г.Сковороди, є проблема виявлення невидимої сутності через видиму. Вирішує її філософ у такий спосіб: „Пізнай самого себе і ти пізнаєш весь світ”, тобто необхідно здійснити самопізнання, виявити „внутрішню”, „сердечну”, „природну” людину. Ідея „природної людини” поглиблюється ідеєю спорідненої праці, її значенням у житті кожної людини: людина має повністю розкрити свої можливості за покликанням у своєму природному званні і стані й тільки тоді вона буде щасливою. В такий спосіб складниками концепту ЖИТТЯ, за Г.Сковородою, постають такі складники: самопізнання, Бог, душевне і тілесне життя, споріднена праця, пошук нетлінної істини щастя (радість серця, премудрість, доброчесність і добродійність).

На третьому етапі визначаємо концепт ЖИТТЯ як:

1) *вторинний*, оскільки первинними концепти бувають лише на стадії свого виникнення, а формування обсягу змісту цього концепту відбувалося шляхом модифікації (процеси звуження та розширення) впродовж кількох століть [Краснобаєва-Чорна 2005а]. Так, ядро концепту ЖИТТЯ на сьогодні в українській фраземіці має сім складників: 1) існування всього живого (цей ядерний компонент реалізується семантичною групою (далі СГ)¹ „Жити”: *держатися на світі, білий світ*); 2) стан живого організму в стадії розвитку (СГ „Початок життя”: *прийти у світ, в сповитку*; СГ „Дитинство”: *без штанів під стіл бігати, смоктати мамину цицю*; СГ „Молодість”: *ще материне молоко під вусами, мало квасу випив*; СГ „Доросле життя”: *вступати у вік, входитьи у життя*; СГ „Старість”: *не першої солодкості, мохом вкрився*); 3) період існування когось-небудь, вік (семантичне поле (далі СП) „Кількісна характеристика життя”: *заживати чужого віку, до страшного суду*); 4) спосіб існування когось-небудь (СГ „Спосіб життя”: *жити собі та й хліб жувати, вибитися з колії*); 5) жива істота (семантична підгрупа (далі СПГ) „Живий з ознаками життя”: *жива душа, голова на плечах*); 6) прояв фізичних і духовних сил живих істот (СГ „Досвід”: *мати пристріляне око, не бачити смаленої сови*); 7) те, що реально існує, дійсність (СП „Дійсність”: *будувати золоті замки на вітрі, бачити все в рожевому світі*). Периферія аналізованого концепту формується через асоціації та взаємодію з іншими концептами української концептуальної фразеосистеми (Родина, Шлюб, Особа, Доля, Суспільство, Засоби існування, Умови, Період, Непередбачуваність, Ціна, Місце), внаслідок чого концепт ЖИТТЯ збагачується новими ознаками. Крім того, окреслені ядро та периферія на сьогодні не є сталими – вони підлягають подальшому уточненню;

2) *простий*, оскільки репрезентований однією лексемою – *життя*;

3) *макроконцепт*, оскільки складається з комплексу мікроконцептів, навколо яких утворюються семантичні поля [Краснобаєва-Чорна 2005б, с. 106]. Так, мікроконцепти Світ, Місце, Ціна покладені в основу семантичного поля „Життя”, мікроконцепт Вік покладений в основу СП „Період існування”, мікроконцепти

¹ Фразеологічна класифікація, опрацьована в роботі, має структуру: семантична підгрупа (СПГ) – семантична група (СГ) – семантичне поле – тематична група (ТГ), де СПГ – це сукупність фразем, об’єднаних диференційною семою, яка пов’язує їх опозитивними відношеннями схожості або протиставлення; СГ – це сукупність СПГ, об’єднаних однією архісемою, що наявна у фразеологічному значенні усіх членів групи та відображає їхні спільні категорійні властивості й ознаки; СП – сукупність СГ, об’єднаних за концептуальним критерієм навколо мікроконцепту, ТГ – це сукупність СП об’єднаних за концептуальним критерієм навколо макроконцепту.

Особа й Доля – СП „Особисте життя”, мікроконцепти Родина та Шлюб – СП „Сімейне і Подружнє життя”, мікроконцепт Суспільство – СП „Суспільне життя”, мікроконцепт Засоби існування – СП „Матеріальний стан життя”, мікроконцепти – Сприйняття, Життєвий інтерес – СП „Дійсність”, мікроконцепт Роки – СП „Кількісна характеристика життя”, мікроконцепти Умови, Спосіб, Досвід, Непередбачуваність, Період – СП „Якісна характеристика життя”. Кожен мікроконцепт має семантичні вузли (далі СВ), навколо яких утворюються семантичні групи та семантичні підгрупи у межах семантичного поля. Семантичні вузли земний / потойбічний світ формують мікроконцепт Світ, СВ постійне / непостійне місце життя, відсутність житла – мікроконцепт Місце, СВ народження, дитинство, молодість, зрілий вік, старість, жити / втратити життя – мікроконцепт Вік, семантичні вузли щастя / нещастя – мікроконцепт Доля, СВ задоволеність / незадоволеність, своє / чуже життя – мікроконцепт Особа, СВ сватання, одруження, вірність / невірність, щастя / нещастя формують мікроконцепт Шлюб, СВ злагода / незгода, родинні зв'язки, самотність – мікроконцепт Родина, СВ місце в суспільній ієрархії, роль у суспільстві, спільні / неспільні інтереси – мікроконцепт Суспільство, СВ заробіток, гроші, бідність, багатство, достаток, зубожіння, утримання – мікроконцепт Засоби існування, СВ довго / недовго, багато / мало – мікроконцепт Роки, СВ адекватність / неадекватність – мікроконцепт Сприйняття, СВ наявність / відсутність життєвого інтересу – мікроконцепт Життєвий інтерес, СВ гарний / поганий – мікроконцепт Умови, СВ – узвичаєний / неузвичаєний, правильний / неправильний, певний – мікроконцепт Спосіб, СВ наявність / відсутність життєвого досвіду – мікроконцепт Досвід.

4) *концепт-максимум* або *енциклопедичний додаток* (в тому випадку, якщо залучаємо дані філософії, природознавства та інших наук).

Додатково можна відзначити приналежність концепту ЖИТТЯ до *наукових концептів*. Так, у природознавстві цим терміном позначається такий спосіб буття систем, який передбачає обмін речовин, подразнення, здатність до саморегуляції, зростання, розмноження й адаптації до умов оточення, відповідно поняття *життя* дорівнює поняттю органічного явища.

Отже, концепт ЖИТТЯ – це національний (загальнонаціональний), духовний, вторинний, простий, макроконцепт, концепт-максимум або енциклопедичний додаток.

У подальшому актуальним постає детальний опис концепту ЖИТТЯ як національного концепту українського народу з виявленням його диференційних ознак, ядерних та периферійних складників, основних етнокультурних компонентів.

Література

- Аскольдов 1997: Аскольдов С. Концепт и слово // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста: Антология. – М.: Academia, 1997. – С. 267-279.
- Бокань 2000: Бокань В. Культурологія: Навч. посібник. – К.: МАУП, 2000. – 136 с.
- Вежбицкая 1996: Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М.: Русские словари, 1996. – 412 с.
- Вежбицкая 1999: Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков. – М., 1999.
- Войтович 2002: Войтович В. Українська міфологія. – К.: Либідь, 2002. – 664 с.
- Гуссерль 1999: Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии. – М.: Дом интеллектуальной книги, 1999. – Т.1. – 756 с.
- Жайворонок 2004: Жайворонок В.В. Етнолінгвістика в колі суміжних наук // Мовознавство. – 2004. – №5-6. – С. 23-35.
- Карасик 2004: Карасик В. Языковой круг. Личность, концепты, дискурс. – М.: Гнозис, 2004. – 392 с.
- Краснобаєва-Чорна 2005а: Краснобаєва-Чорна Ж.В. Концепт “життя” в українській фраземіці: проблема номінації та обсяг змісту // Лінгвістичні дослідження: Зб. наук. праць. – Харків, 2005. – Вип. 16. – С. 135-139.
- Краснобаєва-Чорна 2005б: Краснобаєва-Чорна Ж.В. Фразеологічна модель концепту ЖИТТЯ в українській концептуальній картині світу // Лінгвістика: Зб. наук. праць. – Луганськ, 2005. – № 2 (5). – С. 104-111.
- Краснобаєва-Чорна 2006: Краснобаєва-Чорна Ж.В. Інтегральний підхід до інтерпретації концепту (філософський та лінгвокультурологічний вектори) // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. – Донецьк, 2006. – Вип. 14. – С. 27-31.
- Кубрякова 1996: Краткий словарь когнитивных терминов / Е.С. Кубрякова, В.З. Демьянков, Ю.Т. Панкрац и др. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1996. – С. 90-93.
- Культурологія 2000: Культурологія / Под общ. ред. А.Н. Марковой. – М.: Юнити, 2000. – 319 с.
- Маслова 2001: Маслова В.А. Когнитивная лингвистика: Учебное пособие. – Минск: ТетраСистемс, 2004. – 256 с.
- НТСУМ 2004: Новий тлумачний словник української мови: У 3 т. / Уклад. В.Яременко, О.Сліпушко. – Т.3. – К.: Аконт, 2004. – 864 с.
- НФС 1999: Новейший философский словарь / Сост. А.А. Грицанов. – Минск: Изд-во В.М. Скакун, 1999.
- Подольська, Лихвар, Іванова 2003: Подольська В.Д., Лихвар В.Д., Іванова К.А. Культурологія: Навч. посібник. – К.: Цент навчальної літератури, 2003. – 288 с.
- Селичев 2004: Селичев Д.А. Культурологія: Учебное пособие. – М.: Приор-издат, 2004. – 352 с.

Сковорода 1980: Сковорода Г. Уривки з філософських творів // Сковорода Г. Сад пісень: Вибрані твори / Вступ. стаття, упоряд. та приміт. В.В. Яременка. – К.: Веселка, 1980. – 190 с.

Степанов 1997: Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. Опыт исследования – М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. – 824 с.

Сто 2002: 100 найвідоміших образів української міфології // За заг. ред. О.Таланчук. – К.: Орфей, 2002. – 448 с.

Ужченко 2003: Ужченко В.Д. Східноукраїнська фразеологія: Монографія. – Луганськ: Альма-матер, 2003. – 362 с.

Ужченко 2005: Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологія сучасної української мови. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 400 с.

Чорненький 2004: Чорненький Я.Я. Культурологія. Теорія. Практика. Самостійна робота: Навч. посібник. – К.: Цент навчальної літератури, 2004. – 392 с.

The article is the sequential of the author's series of publications on theoretical and practical problems of the Ukrainian concepts. Detailed classification schemes of a concept and stage-by-stage description of the concept LIFE according to this scheme have been given in the work.

Keywords: concept, historical and cultural, valuable and sociological, cognitological parameters of classification.

Надійшла до редакції 4 вересня 2006 року.

Николай Луценко

ББК Ш 12=411.4*316

УДК 801.311

ИЗ ПОСЛЕДНИХ ЭТИМОЛОГИЙ

У статті автор продовжує знайомити читача зі своїми етимологічними спостереженнями. Виклад базується на подоланні консерватизму традиційної етимології. Використовуються нові ідеї, що стосуються семантичної сторони мови, а також тенденцій розвитку голосних і приголосних звуків. Слово як таке тлумачиться як результат предикативного акту, носій прихованої предикативності.

Ключові слова: лексична етимологія, звукові переходи, семантичні парадигми, предикативна природа слова.

В статье реализуются нетрадиционные принципы этимологического анализа, ориентированные прежде всего на идею предикативности слова. Данной идеей предполагается, что каждое слово в своей истории проходит через учреждающий его акт предикации – осуществляемый чаще всего или посредством сдвига в форме и/или семантике, или посредством соединения с корнем или основой словообразовательного аффикса. В случаях, связанных с аффиксным словообразованием, необходимо усматривать позднейшие факты, представляющие уже «корне-аффиксное» мировоззрение носителей языка. Другие средства (сдвиги в семантике и фонетике слова, сложение изосемантических частей) – отражение первичной «техники» образования слов. Следует отметить, что для тех лингвистов, кто привык рассматривать язык только в терминах аффиксной деривации, кто корни и аффиксы считает извечным свойством языка, было и остаётся непонятным, «почему для образования одного слова нужны аффиксные резервы языка, для другого – фонетические изменения основы (корня), ещё для другого – придание уже существующему слову (с определенным значением или значениями) дополнительной семантики» [Железняк 1994, с. 39]. Достаточно оснований считать, что одним из важнейших диахронических средств предикативной обработки *слова* служило экстенсивное фонетическое его преобразование. Самые замечательные процессы, участвовавшие в подобном преобразовании – вставка у (ср. русск. *рдеть* – укр. *рудий*, ст.-сл. *мравни* – русск. *муравей* и др.), а также «структурно-композиционное» разделение начала слова, например, консонантного стыка, с последующим превращением первого его согласного в слог – прежде всего при помощи заполнения «щели» придыханием или какой-либо другой субстанцией (ср. *мга* ‘тьма’ ~ ‘покров’ > *м-га* > *мг[h]-га* > *мз-га* > *мезга* ‘внутренняя мягкая оболочка дерева’ || < ‘покров’ ~ ‘тьма’ и пр.). Как и предыдущие наши работы по истории слов, предлагаемая статья показывает, сколь полезны выводы и обобщения, которые может дать опыт этимологических этюдов, внешне не связанных и к тому же критичных к традиции.

Укр. **БАНЬКИ**. В (ЕСУМ I, 136) приведено в статье **баня**² ‘купол строения’ и т.п., но, как и это последнее, по сути, никакого объяснения не получает. Из приводимого материала как такового вытекает связь нашего слова с обозначениями выпуклости и выпуклых предметов (ср., однако, блр. диал. *банька* ‘кольцо’). В действительности же для ‘купола’, ‘тыквы’, ‘банки’ и т.д. и ‘глаз’ трудно подобрать признак, опираясь на который, можно было бы безусловно сотнести их номинативно. Слова *банькі* ‘глаза’ и **баня**¹ ‘постройка или помещение, где моются и парятся’, **баня**² связаны лишь опосредованно: *баньки* – часть ‘неба’ ~ ‘верха’ ~

‘тьмы’, т.е. ‘звёзды’, которые в народном представлении (по А.Н.Афанасьеву) ‘глаза неба’ (> ‘глаза’); **баня**² – ‘верх’ и, по этой причине, тоже репрезентант пучка ‘небо’ ~ ‘верх’ ~ ‘тьма’; **баня**¹ – ‘верх’, но как ‘крыша’, ‘дом’ (> ‘тёплое помещение’; ср. диал. *баня* ‘помещение для новобрачных’; аспект представления указанного семантического ряда здесь иной). Нет сомнения в том, что приведенные слова восходят к примитиву *бу*, наличному в русск. диал. *бухмара* ‘мгла’ и др. (см. публикуемый в другом месте этюд о словах *обувь*, *обуть*): *бу* → *бна* (> *бан*; ср. диал. *банка* ‘глубокое место’ || < ‘тьма’) → *бня* → *бань* → *баня* (> *банька* ~ *баньки*). При этом, если *баня*¹, *баня*², указ диал. *банка* и др. в своей семантике отражают лексикализацию значения единственного числа, то укр. *баньки*, напротив, – следствие лексикализации значения формы множественного числа. Таким образом, из сказанного следует: 1) нецелесообразно отрицать родство между **баня**¹ и **баня**²; 2) значение ‘помещение для мытья’ у слова *баня* вторично (исходно это просто ‘дом’, ‘изба’); 3) имя *баньки*, во всяком случае изначально, с обозначением выпуклости не связано (укр. *банькатий*, *банькуватий* = ‘глазастый’, а не ‘с выпуклыми глазами’).

ВСТРЕЧА. Исходя из того, что глаголы на *-ить*, как правило, отыменные, не можем согласиться с тем, что *встреча* – от глагола *встретить*, якобы являющегося префиксальным образованием от *срѣтити* ‘встретить, выйти навстречу’ [ЭСРЯ 1968, с. 204]. При этом неясно, для чего, собственно, понадобилось к глаголу совершенного вида *срѣтити* присоединять префикс, никакой семантической потребности в котором не было. Более естественно было бы считать *в* проявлением инерции экстенсивного фонетического развития, на основе которого, возможно, и возникло слово *встреча*. По своей изначальной сущности ‘встреча’ = ‘столкновение’, ‘удар’. Важность космических представлений для человеческого бытия, с одной стороны, позволяет предполагать, что отправным представлением в этом случае могло служить впечатление от удара грома. Ср.: *О нашей встрече что там говорить! – Я ждал её, как ждут стихийных бедствий...* (В.Высоцкий. О нашей встрече). Гром – часть ‘неба’ ~ ‘тьмы’, стало быть, номинативно – ‘тьма’. Поэтому начальной точкой экстенсивного фонетического развития, итогом которого предположительно явилось слово *встреча*, мог стать примитив *су* (*су-мрак*). Следуя по этому пути, всю цепочку сдвигов от *су* к *встреча* можно было бы представить следующим образом: *су* → *сга* [> *сра* > *стра* > укр. *стрити* ‘встретить’] → *ска* → *сча* → *суча* → *сгача* → *срача* → *среча* → *в-с-т-реча*. Но, с другой стороны, это этимологическое решение отрывает слово *встреча* от др.-руссск. *рѣть* ‘встреча’, с.-хорв. *срет* ‘то же’ и других слов с частями *рет-*, *рета-* (*обрести*, *приобрести*, *приобретать* и пр. – ср. [Булаховский 1949, с. 173]) и потому не может не считаться проблематичным. Дело в том, что семантика приведенных русских глаголов скрыто представляет смысл ‘рука’ и, соответственно, указывает на возможность обозначения названными частями ‘удара’/‘встречи’ (‘удар’ < ‘рука’; ср. *у-дар*). Ср. интересное с этой точки зрения др.-руссск. *врета* ‘деревянный идол, истукан’ (= ‘продукт руки’ || < ‘рука’). С учётом диахронической типологической связи между *r – h – j*, *d – t – k* (ср. [Луценко 2003, с. 33]) в данном случае в качестве родственных со словом *встреча* и упомянутыми глаголами следует рассматривать слова *едва* (< ‘рядом’ ~ ‘рука’), др.-руссск. *оудо* ‘часть тела’, ‘член’, *оудь* ‘то же’, *тут* (< **ут* || < ‘рядом’ ~ ‘рука’), *это*, простореч. *ето* (~ *ета* = ‘здесь’ ~ ‘рядом’ || < ‘рука’; ср. блр. *эта*), *эко*, *эка*, лат. *ециа* ‘лошадь’ (< ‘рука’ [Луценко 2003, с. 128]) и даже *рука* и др. (см. уже опубликованный этюд о слове *ёкать*). Начальный *с* в *срѣтити*, болг. *среца* и пр. при этом надлежит толковать как *s-mobile*, а начальный *в* в словах *врета*, *встреча*, *встретить* просто как протезу, а не как префикс. *Встреча* и *обрести*, *обретать* не ассоциируются друг с другом не потому, что характеризуются «разновидностью» [Булаховский 1949, с. 173], а потому, что исходный смысл ‘рука’ в составе подобных глаголов используется не для представления семантики удара, а для обозначения перехода к обладанию и обладания.

Укр. **ВУХО.** Фольклорное представление уха как ‘невидимого предмета’ (*не видать как своих ушей*) и как ‘предмета, связанного с тишиной’ (укр. *тихо, як у вусі*) позволяет предполагать, что название ‘уха’ восходит к названию ‘тьмы’ (о пучковой связи смыслов ‘тьма’ – ‘тишина’ см. [Луценко 1997]). Очевидно, наши предки рассматривали ухо как орган, важный с точки зрения пребывания в темноте, и воспользовались этой логикой при создании соответствующего обозначения. Во всяком случае, на украинском материале несложно показать, что такие слова, как *вухо* и *мла* ‘тьма’, восходят к одному примитиву – *ву* ‘тьма’. В форме *бу* с указанным значением этот примитив представлен в словах (руссск.) *бухмара* ‘мгла’, ‘сумрачность’, *бухмарь* ‘тьма’, ‘тучи’ и др. (см. опять-таки этюд о словах *обувь*, *обуть*). Следовательно, названные имена друг с другом связаны не только фонетически, но и семантически: 1) *ву* → *ва* → *мва* → *мла* (или: ...*ва* → *вла* → *мла*); 2) *ву* → *вг[h]а* → *вха* → *вуха* ~ *вухо*. Происхождение некоторых других слов, представляющих закономерный круг семантических связей (речь идёт прежде всего о пучке ‘небо’ ~ ‘верх’ ~ ‘тьма’), подтверждает наши рассуждения. К родственным с *вухо*, русск. *ухо*, в частности, можно отнести слова: чешск. *vrch* ‘верх’ (...*vha* → *vcha* → *vh-cha* → *vr-cha* → *vrch* || ~ ‘небо’ ~ ‘тьма’)¹, русск. *вошь* (...*vxa* → *виша* → *вошь* || < ‘голова’ ~ ‘верх’; сюда и укр. *воша*), *мга* ‘тьма’ (...*vga* → *мга*; ср. греч. *μέγα* ‘весьма’, ‘[на]много’, ‘очень’ || < ‘верх’ ~ ‘тьма’), *мура* (...*mga* → *мра* → *мура*; = ‘то, что сверху’, ‘мусор’, ‘пыль’ || < ‘верх’ ~ ‘тьма’), укр. *мурий* ‘смуглый’, *мурин* ‘негр’, *смуга* ‘полоса’ (...*mga* → *муга* → *смуга* || < ‘тёмное’ ~ ‘тьма’ [Луценко 2003, с. 66]), русск. *хмурый*,

¹ При реконструкции форм мужского рода (и вообще форм) на согласный следует исходить из первичности женско-собираательных форм на *-а*. Ср. сохранённое, благодаря в том числе и транспозиции в наречие, русск. диал. слово *бугра* ‘(очень) много’ (*Я седни поймал бугра рыбы*) и хорошо известное *бугор*.

смурый, смурной, мох (...*вха* → *мха* → *мох* || < 'верх' ~ 'покров'), *мошка* (...*мха* → *миша* → *мош-* || < 'верх') и др. Отметим, что русск. *ухо* возникло не так, как укр. *вухо*, – посредством перехода *в* → *у* (...*вха* → *уха* ~ *ухо*). Ещё до этого перехода, на стыке с *в*, *х* переходил в *ш*, что до сих пор отражают другие слова и формы (*ушатый, слушать, ушанка, ушат, уши* и т.п.).

Укр. **ЙОЛОП**, русск. диал. **ЁЛОП**. В (ЕСУМ II, 327) это слово считается неясным. При этом здесь же отклонены мнения, касающиеся связи между *йолоп* и укр. *оглуп* 'дурак', *йолоп* и ст.-польск. *jalat* 'паяц', укр. *яловий* 'бесплодный'. Разрабатывая проблему славянских протез, В.В.Мартынов и блр. *ёлуп, ёлоп*, и укр. *глуний* 'глупый', *глуניתи* 'пялить глаза, глазеть' соотнес с корнем *луп-* (ср. блр. *лупіць вочы* 'тарашить глаза'). По Мартынову, блр. *ёлоп*, укр. *йолоп* = 'пучеглазый, лупоглазый' (как родственные с *ёлоп* указаны блр. *валапокі*, русск. диал. *волопокий* 'то же') [Мартынов 1986, с. 129-130]. С нашей точки зрения, в случае с *йолоп*, русск. диал. *ёлоп* и т.п. нет оснований отклоняться от достаточно давно установленной, характерной для многих языков семантической тенденции – представлять 'глупость' и 'носителя глупости' как отражение свойств дерева (ср. польск. *drwa gadać* 'переливать из пустого в порожнее', *pójść we drwa* 'показать себя дураком' и т.д.) [Vulat 1923-1924, s. 615]. Важно указать и на то, что в языке с обозначениями 'дерева', 'леса' стабильно пересекается обозначение 'тьмы' (см. публикуемый отдельно этюд о слове *дерево*) – тоже символа 'отсутствия ума'. С учётом реляций «йот – зубной» (*стадо* – *стая* и т.п.), *оло* – *ла*, *ла* – *ва*, *ва* – *у* укр. *йолоп*, русск. диал. *ёлоп* и др. следует рассматривать просто как фонетическую параллель к *дуп(б)*: *дуп* > *двап* > *длап* (> *долон*; ср. фамилию *Долобо* = *Дубко*) > *йлап* > *йолоп*//*ёлоп*. Использование же слов *дуб*, *дубина*, *дубинноголовый* и пр. для обозначения глупого человека давно известно. Русск. *ёлоп*, *елоп*, кстати, сигнализируют о том, что не исключено родство между словами *дуб* и *ёлка*, *ель*, диал. *евка* 'ель' и под. Укр. фразеологизм *волосся стає дубора* показывает, что, как и существительное *дуб*, имя *йолоп* двупрimitивно и что *-б*//*-п* здесь – остаток примитива *бор* (< *бу* < *ву*). Так как при этом *ду* само по себе могло развиваться и, очевидно, развилось в *дура* (*ду* → *дз[h]a* → *дра* → *дура*), а прототип *бор*, *ву*, без каких-либо затруднений можно сопоставить с *лей* (*ву* → *лу* → *ла* → *ля* → *ляй* ~ *лей*), кроме *дуб*, к непосредственным аналогам укр. *йолоп*, русск. диал. *ёлоп* и т.д. следует отнести и слово *дуралей*. Как ясно из сказанного, своей внутренней формой оно тоже отсылает к 'дереву' и 'тьме'.

МЕНЖЕВАТЬСЯ. Жаргонный глагол *менжеваться* 'бояться, трусить' интересен прежде всего в двух отношениях. Во-первых, он иллюстрирует пучковую номинативную связанность смыслов 'страх' и 'тьма' (жарг. *менжа* 'страх, испуг' восходит к *мга* 'тьма'; см. ниже). Во-вторых, истолкование происхождения этого глагола даёт возможность показать, что при оттягивании первого согласного консонантного стыка (ср. этюд о слове *серьга* и др.) образовывавшаяся «щель» могла заполняться носовой субстанцией. В данном случае этому, конечно, способствовало то, что первый элемент стыка – носовой согласный. Слово *менжеваться*, как и *менжевать* (*минжевать*) 'бояться, трусить', 'участвовать в наведении порядка в ИТУ', безусловно, было образовано, – скорее всего, через ступень депрефиксации, – от существительного *менжа*, которое в свою очередь восходит к дериватору смысла 'страх' – репрезентирующему значение 'тьма' имени *мга*. Более конкретно преобразование *мга* в *менжа* и *менжеваться* можно описать следующим образом: *мга* > *м-га* > *мн-га* ~ *мн-жа* > *минжа* ~ *менжа* || > *сменжевать(ся)* > *менжевать(ся)*. Активная семантика глагола *менжевать* – результат лексикализации переходного значения.

МУХА. Рассматривая слово *муха*, этимологи сосредоточили своё внимание прежде всего на «морфологии» (< и.-е. **тй*, *тис-* [ЭССЯ 1994, с. 172]), забыв о фонетике – ср. внутри- и межъязыковую оппозицию «форм» типа *мува* (болг., макед. и др.) – *муха* (русс., укр. и др.). Что касается исторической семантики данного слова, то из многообразия и очевидной приблизительности мнений по данному вопросу (< 'жужжащее', 'жалящее', 'сероватое' и т.п.) ясно, что в этой области найти верное решение пока не удалось. На наш взгляд, истолковывая слово *муха*, совершенно излишне прибегать к различного рода натяжкам, например, к идее табу [Трубачёв 2002, с. 19], ибо при посредстве надлежащего инструментария (данных о фонетических сдвигах) легко показать: *муха* была названа по 'небу' ~ 'верху' ~ 'тьме'. Семантически табу обычно проявляется в устранении из слова предметного значения и замене его адъективным. Для *муха* и *мува* подобный сдвиг не отмечен. Соответствующие слова семантически варьируют лишь в рамках обозначения предметности – используются для обозначения всевозможных летающих насекомых (пчёл, мошек, комаров, жуков и пр.), не говоря уже о снежинках – *белых мухах*. Поскольку парадигматически связаны также смыслы 'тьма' и 'рот', отнюдь не случайно, что некоторые слова, обозначающие «мух», были одновременно соотнесены с 'кусанием'. В принципе, даже можно было бы согласиться с тем, что *муха* = 'насекомое с жалом' (< 'рот'), однако у полагающих так Т.В.Гамкрелидзе и В.В.Иванова, по сути, никаких доказательств в пользу этой точки зрения не приведено [Гамкрелидзе, Иванов 1984, с. 535]. Для понимания того, как возникло слово *муха*, важно, что с указанной выше вариантностью типа *мува* – *муха* в непосредственную связь может быть поставлена реляция имён (русс.) *мга* 'тьма' – (укр.) *мла* 'то же' (< *мва* < *му*). Слова *муха*, *мува* из указанных названий 'целого' были образованы посредством межконсонантной вставки *у* (*мг[h]a* → *мха* → *муха*; *мва* → *мува*). Как теперь ясно, выражение *быть под мухой* (или *с мухой*) не случайно: оно отражает некоторое замутнение сознания, т.е. непосредственно отсылает к идее тьмы. Предложенной этимологией объясняется и представление о связи мух с нечистой силой – см. об этом [Виноградов 1999, с. 337-338]. Таким образом, история слова *муха* иллюстрирует действие принципа «часть по целому» и ничего больше.

МУХЛЕВАТЬ и др. Этимологизируя глагол *мухлевать*, скрыто недружественный М.Фасмер в очередной раз поставил русское слово позади немецкого (*мухлевать* < *moheln* ‘метить карты’, откуда якобы нов.-в.-н. *mogeln* ‘плутовать, надувать’ – III, 19). На самом деле *мухлевать* – исконный глагол, имеющий своеобразную, но вполне объяснимую фонетическую историю. Условные начальные пункты этой истории – имена (укр.) *мла* и (русс.) *мгла* ‘тьма’; соотв., *мухлевать* = ‘темнить’, ‘скрывать’, ‘обманывать’ (о связи значений ‘тьма’ и ‘ложь’, ‘обман’ и др. см. [Луценко 2001, с. 271]). *Мгла* по отношению ко *мла* – отражение факта оттягивания влево начального звука консонантного стыка (ср. этюд о слове *серп*). Возникшая при этом щель между согласными сначала была заполнена придыханием (h), которое затем было превращено во взрывной согласный (g). В случае с прототипом слова *мухлевать* придыханию, напротив, было придано качество *x*, после чего между *m* и *x* был вставлен гласный *y*. В украинском до вставки *y*, вследствие стыка, *x* перешёл в *ш* – так возникло слово *мушля* ‘раковина’. Со смыслом ‘тьма’ это слово связано через значение ‘рот’ (раскрытая раковина напоминает рот), которое, как уже не раз отмечалось, является пучковым коррелятом смысла ‘тьма’ (см. также [Луценко 2001, с. 271]). Существительное *мушля* подсказывает, что, очевидно, некогда существовало слово *мухля* (~ *мухла*), от которого, вероятнее всего, через ступень *смухлевать*, и был образован глагол *мухлевать*, а также другие, похожие на него глаголы (*мухлить*, *мухлять*, *мухловать*, *мухлячить* и пр.). Более конкретно всё сказанное можно представить следующим образом: *мла* > *м-ла* > *мг[h>g]-ла* > *мх-ля* > *мухля* || > *смухлевать* > *мухлевать*; *смухлить* > *мухлить* и т.д.

НОЖ. Сравнение глаз с молниями у М.Шашкевича², с одной стороны, и их уподобление ножу у В.Высоцкого, с другой стороны (см. ниже), а также и другие выражения (русс. *режут глаза*, *пронзительный взгляд*, укр. *встромити очі* и т.д.) при учёте фактора эволюции, думается, вполне определенно указывают на номинативный перенос ‘молния’ → ‘нож’. Развитие темы в стихотворении В.Высоцкого, интересного для нас прежде всего первой строкой (она же – заглавие), сказанное вполне подтверждает:

*У тебя глаза – как нож:
Если прямо ты взглянёшь –
Я забываю, кто я есть и где мой дом;
А если косо ты взглянёшь –
Как по сердцу полоснёшь
Ты холодным, острым серым тесаком.*

Это значит, что происхождение слова *нож* надлежит связывать со средствами репрезентации семантического ряда ‘верх’ ~ ‘небо’ ~ ‘тьма’ (соотв., учитывать принцип именования части по целому – ср. этюд о слове *стрела*). Самое близкое слово, от которого в этом случае мы можем отталкиваться, – русск. диал. *мга* ‘мгла’ (< *му* || → укр. *мла*, в.-луж. *mła*, н.-луж. *mła* ‘тьма’). Конкретно преобразование *мга* в *нож* можно представить следующим образом: *мг[h]а* → *нга* (> *ног* = др.-русс. *ногъ* ‘гриф’ || < ‘небо’; > *нза* > *ноз*; ср. *заноза*, *занозить* и т.д.) → *нжа* (~ *нж’а*; как и *з*, *ж* – результат стыковой мягкости, а не ‘след’ суффикса -*жь* [Цыганенко 1989, с. 260]) → *ножь* ~ *нож*. Молния как бы протыкает небо, поэтому и нож (ср. родство между *нож* и *заноза*), вероятно, изначально представлял из себя в большей степени колющее, чем режущее орудие. Это позволяет этимологически соотнести друг с другом слова *нож* и *нора* (‘нора’ – «продукт» колющего ножа; ...*нга* → *пра* → *нор* → *нора*). Молния, как и нож, действует сверху вниз; такую же направительную оценку получили ноги (ноги, как и сосульки, бывают не высокие, а длинные). Поэтому можно допускать также родство между *нож* и *нога*, *ножка* (...*нга* → *ног* → *нога*). Сюда, разумеется, и *пронзить*, *пронзать*, а также *нанизать*, *низать*, укр. *низка* и пр.

ОБОЙМА. Это слово, с одной стороны, связывается с *объять* (с упором на сходство с *обойму* [КЭСРЯ 1971, с. 299]), с другой стороны, сближается с реконструированным (на основе *обоиматися* ‘быть собираемым’) др.-русс. **обоимати* ‘собирать’ (*обо* + *имати* ‘брать’ [ЕСУМ IV, 140]). Ввиду наличия фонетически и семантически родственного русск. диал. *обельма* ‘множество’, ‘громада’, ‘куча’, ‘гора’ (Даль II, 579) оба предположения не могут быть приняты. Возвести наше слово к глагольному прототипу мешает и его значение. В действительности в этом случае перед нами существительное, состоящее из двух примитивов с предметно-именной семантикой ‘тьма’ (~ ‘покров’ ~ ‘охват’; ср. укр. *обійми* ‘объятия’) – *обой-ма*: *обой* – из *бу*, наличного в *бухмара* ‘тьма’, *бухмарно* и др. (‘верх’ ~ ‘небо’ ~ ‘тьма’; *бу* → *бва* → *обва* ~ *обја* → *обой*), а *ма* = укр. *мла* ‘тьма’ (< *мва* < *му*). Слово *обельма* возникло точно так же (...*обва* → *обля* → *обель* + *ма*). Ср. и диал. *обильный* ‘большой’, ‘богатый’, *обилье* ‘множество’, ‘избыток’, ‘(хороший) урожай’, *обельно* ‘кругом’ (т.е. ‘езде’), *обел* ‘холоп’ (~ ‘часть множества’ || < ‘множество’) и др. Следует сказать, что глагол *обойму* – действительно фонетическая параллель к *обойма*. Глагольное значение в этом случае, однако, – результат ситуативной «расшифровки» внутреннего предикативного акта, в рамках которого с ‘я’ соотнесено значение ‘покров’ ~ ‘охват’ (< ‘тьма’ || ‘я’ – ‘тьма’ ~ ‘охват’ → [я] *обойму*). Из изложенного следует, что префикс *обо-* тоже восходит к примитиву *бу*. Так как в *му*, помимо представления ‘я’, заключена отсылка к будущему (‘небо’ ~ ‘тьма’ → ‘будущее’; ср. диал. *не му пахать* ‘не буду пахать’), *обойму* и обозначает будущее.

Укр. **ОДНАК, ОДНАЧЕ.** Союз представляет собой, как правило, предикат ко вему высказыванию, и эта его «позиция», во-первых, не позволяет соответствующему слову-прототипу оставаться именем, во-вторых,

² Ср.: <укр.> ...*брови його* [Медведюка] – *як дві чорні хмари*; а *очі його* – *з-під тих хмар дві молні* (М.Шашкевич).

предъявляет союзу требование предикативной самодостаточности. Последнее означает, что слово-союз или пережило фонетическую модификацию (и потому его предикативная целостность имплицитно-психологична), или является конструкцией из однозначных составляющих (ср. *ано* < *а-но*, *тобто* < *то-б-то* и т.п.). В случае с укр. *однак*, *одначе* имеем второе – предикативное соединение *од-* и *-нак*, *-наче*. Статическое, именное значение этих составляющих – ‘зад’ (~ ‘тьма’ ~ ‘небо’ ~ ‘верх’ и т.д.), динамически-направительное, «предикатное», – ‘назад’, ‘от’. На основе последнего и сформировалось абстрактное значение разбираемых союзов – значение контраста, противоположности тому, что было бы нормальным следствием, ожидалось бы и т.п. Ср.: *Це – старший брат. Одначе середульший не видержав, покаявся, признався* (Л.Костенко). Центробежная направленность семантики предлога (укр.) *од*, в принципе, позволяет не «раскапывать» детали, касающиеся части *од-* слов *однак*, *одначе*. Отметим, однако, что с этим *од-*, по нашим данным, находятся в родстве слова *ад*, *тьма* (< *тма* ~ *тва* ~ *та* || > *ат*, *ад*), разг. *ан* (*ан нет*; *н* ~ *д* [Луценко 2004а, с. 228]), *ад-* из укр. *адже* и др. Что касается частей *-нак*, *-наче*, то они вполне ожидаемым образом соотносятся с скр. *nák* ‘ночь’, лат. *nox* ‘то же’ (*nok-s* < *nok*), русск. *ночь* и пр. Общий знаменатель этих слов – примитив *ни* <лат.>, с которым, кроме *nák* и т.п. (*ни* → *nha* → *nka* → *nak*), можно сопоставлять русск. *мга*, укр. *мла* (*ну* → *нва* [> *на* ‘сверху’; *ан*, *но*³] → *мва* → *мва* → *мла*) и под. С номинацией ‘тьмы’ связано и обозначение сравнения (...*мва* > *мов* = укр. *мов* ‘как, словно’), поэтому часть *-наче* из *одначе* = укр. *наче* ‘как, словно’. Укр. *немов*, *неначе*, поскольку тоже являются предикативными структурами, показывают: сюда необходимо отнести и *не*, которое может быть также компаративным (*ну* > *нва* > *нја* > *ня* ~ *не*). Ср.: *Господи, які то діти в людей!.. То золото, а не Іван. Він того й батька піддержує добре...* (А.Тесленко). Русск. *однако* – того же происхождения, что и *однак*, *одначе*. Полагать, что *однак*, *одначе* – дериваты слова *один* (ЕСУМ IV, 161 – с литературой), затруднительно и с семантической, и со всех прочих точек зрения.

ОСНОВА. Традиционное мнение, в соответствии с которым имя *основа* необходимо выводить из *сновать* [Булаховский 1949, с. 173; Руг 2003, с. 292 и др.], с семантической точки зрения чересчур приблизительно, чтобы можно было ему доверять. Глагол *сновать*, конечно, связан с субстантивом *основа*, но только тем, что оба эти слова восходят к одному прототипу – примитиву *су* ‘тьма’ (ср. *су-мрак*), который, однако, в этом случае берётся в своей антропоморфной ипостаси, ‘зад’. Соответственно, ‘основа’ = ‘зад’ [~ ‘низ’] ~ ‘опора (остов)’; ‘сновать’ = ‘возвращаться назад (к «основе»)’. В формировании глагольного значения (‘двигаться назад и вперед, туда и сюда’), безусловно, сыграло роль и то, что ‘зад’, или, точнее, ‘задний рот’, некогда именовался так же, как ‘передний рот’ (перёд) [Луценко 2003, с. 108]. Особо подчеркнув важность межконсонантной вставки *у* <русск.>, конкретно фонетическое развитие от *су* к *основа* можно представить следующим образом: *су* → *сва* → *сува* → *снова* [> *снова-ть*] → *основа*. Отнюдь не исключено, что и наречие *снова* (= ‘обратно’ || < ‘зад’) имеет такое же, именное и фонетическое, а не морфологическое, отадъективное (*с-нов-а*) происхождение. Поскольку смысл ‘тьма’, как смысл с неточечной семантикой, в силу особенностей организации языковой системы, в содержательной парадигме должен иметь также аналог с точечной семантикой, имя *основа* употребляется и как обозначение ядра, скрытого начала чего-либо (отношений, политики, хозяйствования и т.д.). Соотнести напрямую эти функциональные оттенки указанного имени с глаголом *сновать* (в разных значениях), на наш взгляд, невозможно. Отметим также: то, что некоторые слова с корнем *снов-* оказались связанными с ткачеством, – в целом случайный факт. Приняв далеко не единственную и не очень надёжную, «ткаческую» этимологию слова *основа*, делать вывод о «важности ткачества в культуре наших предков» [Березович 2000, с. 119], думается, и преждевременно, и неверно.

ПУШКА. Несмотря на то, что в своё время А.Г.Преображенский (II, 158), опираясь на весьма здравые доводы, отклонил мысль о заимствовании, слово *пушка* продолжают считать германизмом [Одинцов 1986, с. 172; БЕР 2002, с. 21 и др.]. Помимо (скрытых) культурно-идеологических и политических причин, отчасти виной тому – весьма неубедительное сближение его с некоторыми глаголами (*пустить*, *пущать*, *пуцать* и др.). В действительности *пушка* – исконное отглагольное имя с инструментальным значением (ср. *резать* и *овощерезка*, *рубить* и *мясорубка* и т.п.). Изначально пушка представляла собой некий предмет для пугания (иначе едва ли можно объяснить, почему в ряде языков *пушка* – это и ‘жестяная банка’ [Черных 1994, т. II, с. 86]. Ср. и фразеологизм *братъ на пушку* = ‘братъ на испуг, испугом’). Очевидно, со временем его название перешло на ‘ружьё’ и ‘пушку’, которые к функции пугания звуком добавили функцию поражения. Последнее, вероятно, как раз и сбилось с толку этимологов, которые вариант, связанный с образованием слова *пушка* от глагола *пугать* или похожего на него глагола, до сих пор не имели в виду и не рассматривали. Между тем выделенной ранее реляции *палка* – *палач* (с учётом пересечения названий для орудия и деятеля) неплохо соответствует отношение *пушка* (< *пухка* ~ *пужка* < *пугка* || < *пугать*) – *пугач*. Различие состоит в том, что в пределах второй реляции имя на *-ка* видоизменило второй согласный корня, тогда как в слове на *-ач* он остался без изменения (*пугка* → *пугча* → *пугач*). Имя *Пугач* зафиксировано в словаре Н.М.Тупикова [Тупиков 2004, с. 325], что, возможно, указывает на него не только как на название предмета, но и название профессии. Интересно, что чуть ниже у Н.М.Тупикова приведено и имя *Лукач*. Это слово можно объяснить, «не отходя» от *пугать* (...*пугча* → *пукча* → *пукач*). Но оно, возможно, «привязывает» слова *пугать* и *пушка* к русск. диал.

³ Тоже противительные союзы.

пукать ‘стрелять’ (ср. диалектные варианты *пуга*, *пука* [= укр. *пуха*] ‘тупой конец яйца’; по В.И.Далю, *пуга* ещё и ‘кнут’, ‘плеть’), укр. *пукати* ‘стучать’, ‘стрелять’, польск. *rikać* ‘стучать’, болг. *пукам* ‘трещать, греметь’ и т.д. Однако суть предлагаемой здесь этимологической версии слова *пушка* этот факт, как это понятно, видоизменить не может.

ПЯТНО, укр. **ПЛЯМА**. Вопреки распространённому мнению (ЕСУМ IV, 652: «образовано от *рета* ‘пята, нога, копыто’»; ср. [БЕР 1999, с. 203] и др.), исторически слово *пятно* (= укр. *п'ятно*, болг. *петно*, польск. *plętno* и т.д.) непосредственно не связано с именем *пята*. Об этом свидетельствует возможность структурно-семантически приравнять друг к другу слова *пятно* и укр. *пляма* ‘то же’. Эти слова соотносительны между собой первой своей частью; при этом вторые части-предиканты данных слов с точки зрения семантики тоже коррелятивны (см. ниже). Соответствующий анализ показывает: *пятно* – номинация фрагмента ‘тьмы’ (ср. *запятнать* и др.). Говоря более конкретно, исходно ‘пятно’ = ‘тёмное место’, ‘тёмный участок чего-либо’. Поскольку при этом номинативно и ‘свет’ – ‘часть тьмы’, слова *пятно* и *пляма* обладают способностью сочетаться с прилагательными *белый*, *блilий* и, что ещё более интересно, этимологически пересекаются со словом *бельмо* (*ву* [см. ниже] = *бу*; *бу* → *бва* → *бла* → *бля* → *бель*, т.е. *бель* = ‘тьма’). Следует отметить, что смысл ‘тьма’ восстанавливается для всех структурных элементов слов *пятно* и *пляма*. ‘Тьму’ как ‘зад’ (ср. *пятиться*) представляют и составляющие слова *пята* (*пя-та*). Как и *пятно*, содержательно, однако, это слово вторично; не прибегая к натяжкам, установить реляцию прямого словопроизводства между *пята* и *пятно*, в сущности, невозможно. Части *пя-* (*пя-тно*) и *пля-* (*пля-ма*) – фонетические дериваты уже известного нам примитива *ву* ‘тьма’ (см. этюд о слове *вуха*): 1) *ву* → *вва* → *нва* → *пja* → *пя*; 2) ...*нва* → *пла* → *пля*. Вторая часть слова *пятно* как отдельное слово (*тна*) сохранилась в составе украинского фразеологизма *ані тни* ‘ни зги’ (= ‘ни звёздочки’). В преобразованном виде её отображают слова *тень* (*тна* → *тня* → *тень*) и **туна* (ср. *втуне*; *тна* → *туна*). Ясно, что и *тна* (часть по целому), и *тень*, и *туна* номинативно представляют смысл ‘тьма’. То же можно сказать о *-ма* в *пляма* и *-мо* в *бельмо*. В качестве эксплицитного лексического коррелята к ним необходимо указать в.-луж. *mla* или укр. *mla* (< *mva* || → *ma* ~ *mo*), а также нем. *Mal* ‘(родимое) пятно’. Слова же *тна*, *тень*, *туна*, части *-тно* в *пятно* и *-та* в *пята* восходят к примитиву *ту*, из которого, как было показано [Луценко 2003, с. 117], непосредственно происходит имя *тьма*.

СВИНЕЦ. Нашим предкам свинец был известен издавна, о чем можно судить по его упоминаниям в летописях. Ср.: *Того же лѣта владыка Василѣй святѣй Софіи одну сторону свиньчомъ побиль, и крестъ обнови...* (Летоп. Авраамки, стлб. 69). Из сказанного ранее (ср. лат. *plumbum* ‘свинец’ и *plumbeus* ‘синий’ и пр. – см. опубликованный в другом месте этюд о слове *олово*) ясно, что в именовании свинца отражено название синего цвета. Следует отметить, что *синий* ‘синий’ первоначально = ‘тёмный’ [Луценко 2004]; соответствующие цветовые ассоциации нами связываются и со свинцом (ср. *свинцовые тучи* и т.п.). Однако выводить имя *свинец* непосредственно из *синий*, конечно, было бы неверно. В названии свинца отражено, как можно думать, вторичное, избыточное, обозначение синего (тёмного) цвета, проигравшее в конкурентной борьбе со словом *синий* и потому не сохранившееся. Как отмечалось [Луценко 2004, с. 8], *синий* – из *су* ‘тьма’ (*су* → *сна* → *сьна* → *сьня* → *суня* → *синь* ~ *синий*). Фонетическое развитие, связанное со вставкой *у*, очевидно, некогда привело к слову *суна* ‘тёмная’/‘синяя’ (*су* → *сна* → *суна* [> *свана* > ст.-сл. *слана* ‘иней’ || = ‘покров’ ~ ‘верх’ ~ ‘небо’ ~ ‘тьма’]), от которого, во-первых, было образовано укр. *суниця* ‘земляника’ и которым, во-вторых, после дальнейшего видоизменения указанного вставного *у* (*суна* → *свина*), воспользовались также при создании слова *свинец* (*свина* → *свинец*). Безусловно, со *свинец* родственно *спина* (*свина* → *спина*) = ‘зад’ ~ ‘тьма’. Но возможно также, что сюда же и укр. *свиня*, русск. *свинья* и т.п. (< *svin'a*; *су* → *сна* → *сьня* → *суня* → *свиня* ~ *свинья*) = ‘чёрная’ ~ ‘грязная’ и пр. Может возникнуть вопрос: как к этим случаям привязать укр. *суниця*, которое, конечно, ни с синим, ни с чёрным цветом ассоциативно никак не связано? Определённая путаница с цветами, возможно, объясняется переносом на землянику названия малины, а до того, соответственно, переносом на малину названия ежевики, которая как раз представляет тёмно-синий цвет и, вопреки традиционному мнению, отражает этот факт в своём названии [Луценко 2004, с. 10]. Может быть и так, что цветовое несоответствие между *суниця* – *свинец* объясняется сложным процессом распределения оттенков между различными обозначениями ‘тёмного’ – ср. укр. *ожина* ‘ежевика’ и *ожинець* ‘пурпуровый слизняк, *Murex brandarius*’. С этой точки зрения для нас особенно интересно укр. *слина* ‘слюна’ (< *slina*), которое как обозначение ‘влаги’ ~ ‘жидкости’ и, одновременно, номинативный коррелят ‘рта’ ~ ‘тьмы’, ещё в «форме» *суна* (> *свина* ~ *слина*), могло пересечься с названием ‘крови’/‘красного’ и, далее, быть использовано при образовании украинского названия земляники.

СЕРП. Выделение в этом «общеславянском» слове, «имеющем соответствия в других индоевропейских языках» [КЭСРЯ 1971, с.407], и.-е. корня **ser-* и расширителя *-p-* [Черных 1994, т. II, с. 158] – не что иное, как, мягко говоря, игнорирования материала славянских языков. В части из них в данном слове стоит слоговой плавный (чешск. *šrp*, слвн. *šrp* и т.п.), т.е. их обозначение серпа представляет стадию, предшествующую названному индоевропейскому корню **ser-*! В действительности слово *серп* происходит из примитива *су* ‘тьма’ и представляет собой перенос названия ‘молодой луны’ на похожий на неё предмет. Луна же как часть целого своё имя получила от ‘неба’ ~ ‘верха’ ~ ‘тьмы’. Выражения типа слвн. *lunin šrp* ‘серп луны’, чешск. *srpek měsíce* ‘то же’ скрыто представляют смысловое тождество сочетающихся слов. Фонетически к русск. *серп* ближе не *су* (ср. *су-мрак* и т.д.), а основа *сна-* из *сна-ть*, которая, кстати, тоже происходит из *су* (*су* > *сва* > *сна*). Объясняя

трансформацию *сна* > *серп*, предварительно следует указать на диахроническую тенденцию «отрыва» первого звука консонантного стыка как фактор фонетического развития слова. Оттягивание начального звука влево стимулировало его превращение в слог – через стадию заполнения «щели» между согласными сначала придыханием, а затем слоговым плавным. При этом есть основания считать, что продвижение за стадию слогового плавного – знак того, что слово пребывает в естественной среде развития, т.е. является своим. Укажем теперь, как конкретно от *сна* «дошли» до *серп*: *сна* → *с-на* → *сг[h]-на* → *ср-на* [*> srp*] → *сирпа* ~ *серпа* → *серп*. Следует особо подчеркнуть тот факт, что устранение «флексии» *-а* – это не только способ получения формы единственного числа мужского рода, лишённой связи с собирательностью, но и средство, при помощи которого была осуществлена лексикализация значения данной формы. В нередуцированном виде отмеченная выше стадия *серпа* сохранена украинским именем *серпанок* (*серпа-нок*) ‘дымка’, ‘покрывало’, ‘вуаль’ и т.п. (= ‘покров’ || < ‘небо’ ~ ‘верх’ ~ ‘тьма’).

СЛЕПОЙ. В тех немногих источниках, где слово *слепой* не пропущено, сведения о его фонетической и смысловой истории отсутствуют. Отдельные упоминаемые соответствия к нему (из балтийских языков – см. ниже), оставленные без семантических и других комментариев, считаются неубедительными [О.Н.Трубачёв – Фасмер III, 671-672; Топоров 1960, с. 12]. Видимо, имея это в виду, в сравнительно недавно опубликованном этимологическом словаре русского языка Н.М.Шанский и Т.А.Боброва отметили: «Удовлетворительной этимологии (слова *слепой*. – Л.Н.) нет» [Шанский, Боброва 1994, с. 293]. Однако и то решение, которое в своём словаре отразили эти лингвисты (сближение со *слизь*, *лепить*, постулирование семантики ‘с подслеповатыми, воспаленными, гноящимися глазами’), безусловно, не является надёжным. Наша версия происхождения слова *слепой* базируется, во-первых, на определённых семантических идеях, во-вторых, на использованных и в других этюдах данных о звуковых изменениях. Как показывают наблюдения, значение ‘отсутствие зрения’ у слова *слепота* является вторичным, субъективным (в смысле А.А.Потебни). Исходно люди представляли слепоту как ‘нахождение во тьме’, короче говоря, как ‘темноту’. В древнерусских текстах отнюдь не случайно слово *слепота* употребляется в сочетании с прилагательным, посредством которого уточняется, о какой темноте идёт речь. Ср.: *И тогда... на князя Володимера слѣпота очьная нападе* (Летоп. Авраамки, стлб. 38). Стало быть, изначально и *слепой* = ‘тёмный’. Ранее уже было показано, что в основе целого ряда прилагательных-цветообозначений лежит примитив *су* (= ‘тьма’; ср. *сумрак* и т.д.) и что такие адъективы изначально возникали в форме женского рода [Луценко 2004, с. 9]. Наряду с *синий*, *серый*, *сизый* и др. к *су* возможно возвести и форму *слена*: *су* → *сва* → *сна* [*> спать*] < ‘тьма’; ср. *слеп* и гот. *slēpan* ‘спать’, англ.-сакс. *slēpan* ‘то же’ и др.] → *суна* [*> сунуться* и пр.] → *свана* [*> слаба*] → *свена* → *слена*. Номинативно по ‘тьме’ – ‘звезда’ (часть по целому), звезда же – небольшой предмет. Применительно к человеку ‘небольшой’ = ‘малый’, а ‘малый’ = ‘слабый’ (ср. значения с.-хорв. *слаб* – ‘еле заметный’, ‘неважный’, ‘малоценный’, ‘скудный’, ‘хилый’ и др.). Такой, на наш взгляд, является логика родства между *слепой* и *слабый*. Так как, кроме того, смысл ‘тьма’, несомненно, связан с номинацией прятания, скрывания, а через *h* соотносятся между собой *s* и *ž* (*su* = *hu*; см. другие этюды), отвергнутые прежде сближения слова *слепой* с лит. *žlibas*, *žlibis* ‘плохо видящий, подслеповатый’, *žlibti* ‘слепнуть, мутиться (о глазах)’, *žlèbti* ‘ослабевать’, *glèbti* ‘то же’, *slèpti* ‘прятать, скрывать’, латышск. *slèpt* ‘то же’ [Топоров 1960, с. 12] следует признать вполне корректными. Но, как вытекает из сказанного, с русск. *слепой*, укр. *сліпий*, болг. *сляп* и т.д. родственны не только приведенные балтийские слова, но и такие германские, как нем. *schlafen* ‘спать’, англ. *to sleep* ‘то же’, нем. *Schlaf* ‘сон’, англ. *sleep* ‘то же’, нем. *schwach* ‘слабый’ и др.

СНОП. Слово не имеет этимологии, ибо нельзя считать таковой тавтологическую отсылку к общеславянскому **споръ* [Черных 1994, т. II, с. 182; ср. Цыганенко 1989, с. 389]. Безусловно, фонетическая форма и значение существительного *сноп* должны быть истолкованы диахронически. Следует отметить, что множественная семантика имени *сноп* (ср. *сноп цветов*, *целый сноп* и т.д.) позволяет соотносить его со средствами обозначения ‘тьмы’ (> ‘много’). Ранее было показано, что имеющее количественное употребление слово *сила* (ср. укр. *сила народу*, русск. *несметная сила* и т.п.) происходит из примитива *су* ‘тьма’ [Луценко 2003, с. 89, 99, 127]. К этому же примитиву возможно возвести и слово *сноп*. Имя *сноп* – результат экстенсивного фонетического развития *су*, отмеченный параллельной специализацией значения: *су* → *сва* → *сна* [*> спать*] < ‘тьма’] → *суна* (ср. *сунуться*, *слепой* [см.] и пр.; сюда, очевидно, и лат. *sub* ‘под’; ср. реляцию ‘низкий’ ~ ‘подлый’ ~ ‘чёрный’) → *свана* (ср. *два снопа*) → *сноп*. Помимо русск. *сила*, лат. *manipulus* ‘сноп’, ‘пук’, ‘пригоршня’ и ‘отряд’, ‘рота’, ‘толпа’ показывает: номинация предметной множественности связана также с обозначением ‘руки’. Необходимо иметь в виду, что считающаяся обычно переносной, вторичной, семантика слова на самом деле представляет его первичное (обобщенное) значение. Наличие у слова *сноп* переносного употребления (*сноп лучей*) – свидетельство того, что оно действительно некогда пережило функциональную специализацию. В основе специализированного значения этого слова, как и множества других, лежит базовый смысл ‘тьма’.

СТРЕЛА. В древнерусском *стрѣла* не только ‘стрела’, но и ‘молния’ (ср. и слвн. *stréla* ‘молния’, ‘удар грома’ при *strélica* ‘стрела’). В современном русском языке значения ‘молния’ у слова *стрела* уже нет. Некоторым намёком на него можно считать употребление названного слова в составе оборота *как стрела* – при подчёркивании быстроты движения кого-либо. Ср.: *Вышел из дому, Алцест остановился на минуту; ...и вдруг,*

как *стрела*, помчался вдоль по Гриммской улице (А.Погорельский. Двойник). Однако чаще, конечно, в подобных случаях говорят как *молния*, *молнией*, с *быстротой молнии* (ср. чешск. *střelbitě* ‘стремительно’, ‘молниеносно’, слвн. *s hitrostjo strele* ‘с быстротой молнии’ и т.п.). Указанные и другие факты позволяют считать: исходно ‘стрела’ = ‘молния’. Следовательно, происхождение слова *стрела* необходимо связывать со средствами обозначения семантического ряда ‘небо’ ~ ‘верх’ ~ ‘тьма’ (см. этюд о слове *молния*). Есть основания считать, что это уже известный нам примитив *су*. Конкретно развитие от *су* к *стрела* можно представить как цепь следующих переходов: *су* → *сва* ([~ *сва*] > др.-русск. *совь* ‘метательное копье’) → *сла* → *сула* (> др.-русск. *сулица* ‘копье’, ‘сабля’, с.-хорв. *сѹлица* ‘копье’, ‘пика’, слвн. *súlica* ‘то же’ и др.) → *сг[h]ала* → *срала* → *страла* (ср. н.-луж. *stśaly* ‘лук [оружие]’, др.-в.-нем. *stral[a]* ‘стрела’, ‘молния’ и др.) → *стрела*. Стало быть, стрела получила своё название от молнии, а молния как часть целого – от тьмы. Наличие слов *Стрибог*, *острый*, *острить*, *застрять*, *встрять* и пр. (ср. *стрела застряла в двери*) наводит на мысль, что некогда стрела и молния могли называться и несколько иначе. И по фонетическим, и по семантическим основаниям возможно допускать родство между *стрела* и *ствол*. Отмеченные в древнерусских текстах гидронимы *Сула* и *Стрява*, безусловно, сюда же. Правда, сложно теперь установить, что конкретно они отражают – тёмный цвет воды, быстроту течения или неизвилистость русла какой-либо из рек. Реальная связанность молнии с громом и небесной тьмой обусловила, кроме того, наличие в кругу родственных с обозначениями стрелы слов значений ‘бить’, ‘удар’ (ср. чешск. *střela* ‘стрела’, ‘пуля’ и ‘удар’, в.-луж. *třelić* ‘стрелять’ и ‘бить [по воротам]’, н.-луж. *stšeliś* ‘выстрелить’ и ‘толкнуть’, польск. *ostrzy strzał* ‘резкий удар’ и т.д.), ‘испуг’ (в.-луж. *třeleny* ‘подстреленный’ и ‘испуганный’, ср. чешск. *střelený* ‘чокнутый’, ‘не в своём уме’; русск. *стреляный* [= ‘пуганный’] *воробей*), ‘сиять’, ‘сверкать’ (ср. польск. *gniew strzela z oczu* ‘в глазах сверкает гнев’), ‘верх’ (польск. *strzelać* ‘стрелять’ и ‘взлетать’, ‘возноситься вверх’, ср. *strzelisty* ‘остроконечный, стрельчатый’ и ‘высокий, стройный’, ‘возвышенный’) и др. Отнесём сюда и синонимии слов *стрельба* – *огонь* и под.

Укр. **ТАНОК**, русск. **ТАНЕЦ**. В вопросе о словах, связанных с обозначением понятий ‘танец’, ‘танцевать’, славянская этимология, вопреки фактам (чередования *к – ц*, *к – ч* и т.д.), оказалась не на высоте – малодушно согласилась признать названные слова пришедшими извне, заимствованными [Рут 2003, с. 386]. На самом деле, как показывают прежде всего укр. *танок*, диал. *танчик*, русск. диал. *танок* (Даль IV, 390), польск. *tańczyć* ‘танцевать’ и др., соответствующие слова достаточно надёжно объясняются в славянском лексическом контексте, представляя в нём не смыслы ‘тянуть’, ‘вытягиваться’, ‘выстраиваться в линию’ [Черных 1994, т. II, с. 228], а идею стука. Как и русск. диал. *полок* – из *полка*, укр. *танок* – из **танка*, от которого, скорее всего, через ступень депрефиксации, образовалось польск. *tańczyć* (*tanka* → *zatańczyć* → *tańczyć*). Фонетически **танка* соответствует более раннему *тука* (*тука* → *тняка* → *танка*; ср. укр. диал. *танко* ‘танго’, русск. личное имя *Танко* [Тупиков 2004, с. 387] и др.), которое в русском языке дало *тук-тук* и, с *s-mobile*, *стук* и др. В украинском, опять-таки с *s-mobile*, указанное *тука* представлено непосредственно глаголом *стукати*. Сюда же и *толкать* (*тука* → *твака* [> *така* > *ток-ток* > *токать*, *токовать* и др.] → *товка* → *толка-ть*), к которому в качестве соответствия тоже находится личное имя – *Талец(ь)* [Тупиков 2004, с. 386]. Упомянутое укр. диал. *танко* представляет собой, очевидно, прототип пришедшего к нам обратно *танго* (у которого слово *танко* заимствовало более узкое значение). Таким образом, ‘танцевать’ буквально – ‘стучать’, ‘выстукивать’, ‘выбивать (мелодию)’. Что касается русск. *танец*, то, как и *танок*, это слово – из **танка* (*танка* → *танця* → *танець* → *танец*), т.е. по отношению к *танок* представляет параллель, а не последующую ступень развития.

ТОСКА, ТОЩИЙ. На наш взгляд, по семантике имя *тоска* исходно – это не ‘ощущение отсутствия чего-либо’, ‘пустота’ [Цыганенко 1989, с. 431], не ‘давление’, ‘теснота’ (> ‘ощущение беспомощности’) [Черных 1994, т. I, с. 253] и пр. – при том, что ссылки на связь с *тощій*, *тщета*, *тщательный* и подобные слова у названных и других лингвистов вполне справедливы. ‘Тоска’ – ‘заноза (в сердце)’, соотв., происхождение др.-русск. *тѣска*, русск. *тоска* следует соотносить с названиями ‘палки’, ‘щепки’, ‘пики’ и т.п. «деревянных» предметов. Пойдя по этому пути, отметим прежде всего реляцию др.-русск. *тѣска* – *дѣска* ‘доска’, ‘плита’, ‘надпись’ и пр. (Срезн. I, 761). Звуки *д* и *т* в этом случае, с одной стороны, можно было бы рассматривать просто как технические взрывные согласные перед щелевым *с*. С другой стороны, что кажется более вероятным, напротив, как ко вторично появившемуся можно относиться к *с* (**тка* > *т-н-ка* > *тска*; ...*т-н-ка* > *д-н-ка* > *дска*; придыхание – для подчеркивания определенности первого звука). После согласных *д*, *т* из вокального призвука далее постепенно мог развиваться гласный *о* (ср. его отсутствие в *тщета*, *вощце*, *тщетный*, др.-русск. *цка* = *дѣска*, *дѣска*). Между прочим, наличие у др.-русск. *дѣска* значения ‘надпись’, вероятно, указывает на него прежде всего как на имя источника, орудия письма (острого предмета), а не как на обозначение ‘доски’, ‘плиты’. Однако, хотя объяснение, предполагающее преобразование **тска* (> *цка*) непосредственно в *тоска* вполне удовлетворительно, нам кажется, что в качестве основного всё же следует принять другое – связанное со вставкой *у*: *тска* → *туска* (ср. *тусклый*; рассмотрение вопроса о деталях семантической связи между *тоска* и *тусклый* опускаем). Из *туска*, далее, возникло *троска* (*туска* → *тс[h]аска* [ср. укр. диал. *траска* ‘триска’] → *троска*), которое в форме *триска* ‘щепка, щепка’, как известно, представлено в украинском. Показательна связь слова *триска* с глаголом *розтросити* ‘разбить (вдребезги)’, ‘раздробить’, ‘разнести’, ‘расколотить’. В форме без икавизма, *троска*, ближайший коррелят слова *тоска* представлен в польском, где *troska* значит ‘забота’, ‘беспокойство’, ‘хлопоты’ (ср. *troskać* ‘тревожить’, ‘беспокоить’, *troszczyć*

сіє ‘печься, беспокоиться о ком-либо’). В фонетическом плане слово *тоска* – следствие того, что $z(h)$ в **тгаска* не усилился в *p*, а просто исчез (ср. *брат* и диал. *бат* ‘то же’, укр. *крапля* и *капля* и др.). Что касается слова *тощій*, то в частности его возникновение из **тска* отличается от описанного выше перехода **тска* → *тз[h]аска* → *тоска* (прилагательное *тощій* возникло так: *тска* → *тсча* ~ *тица* → *тощ* ~ *тощій*). При этом семантически *тощій*/‘тощій’ не ‘пустой’ [Цыганенко 1989, с.432], а ‘похожий на доску (палку, щепку)’, ‘(плоский) как доска’ и т.п.

Литература

- БЕР 1999, 2002: Български етимологичен речник. Т. V. – София, 1999. – 860 с.; Т. VI. – София, 2002. – 887 с.
- Березович 2000: Березович Е.Л. Этимологический словарь русского языка для школьников. – Екатеринбург, 2000. – 206 с.
- Булаховский 1949: Булаховский Л.А. Дезтимологизация в русском языке // Труды Института русского языка. Т. I. – М.; Л., 1949. – С. 147-209.
- Виноградов 1999: Виноградов В.В. История слов. – М., 1999. – 1138 с.
- Гамкрелидзе, Иванов 1984: Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Т. I-II. – Тбилиси, 1984. – 1331 с.
- ЕСУМ: Етимологічний словник української мови. – Т. 1-й. – Київ, 1982. – 632 с.; Т. 2-й. – Київ, 1985. – 571 с.; Т. 3-й. – Київ, 1989. – 551 с.; Т. 4-й. – Київ, 2004. – 655 с.
- Железняк 1994: Железняк І.М. Слов’янські антропонімі композити на -staj-/stoj- // Мовознавство. – 1994. – № 2-3. – С. 39-48.
- КЭСРЯ 1971: Шанский Н.М., Иванов В.В., Шанская Т.В. Краткий этимологический словарь русского языка. – М., 1971. – 542 с.
- Луценко 1997: Луценко Н.А. Из записок по диахронической семантике: „тишина” // Теоретическая и прикладная семантика. Парадигматика и синтагматика языковых единиц. – Краснодар, 1997. – С. 17-26.
- Луценко 2001: Луценко Н.А. От языка к мифу // Филологические исследования. Вып. III. – Донецк, 2001. – С. 269-282.
- Луценко 2003: Луценко Н.А. Введение в лингвистику слова. – Горловка: Изд-во ГГПИИЯ, 2003. – 142 с.
- Луценко 2004: Луценко Н.А. Из записок по диахронической семантике: ‘синий’ // Нова філологія. – Запоріжжя, 2004. – № 1 (20). – С. 5-13.
- Луценко 2004а: Луценко М.О. Етимологічні спостереження // Функціонально-комунікативні аспекти граматики і тексту. Зб. наукових праць, присвячений ювілею А.П.Загнітка. – Донецьк, 2004а. – С. 224-230.
- Мартынов 1986: Мартынов В.В. Славянские протезы и этимологическая эвристика // Этимология 1984. – М., 1986. – С. 128-132.
- Одинцов 1986: Одинцов Г.Ф. Основные линии семантического развития названий оружия в русском языке // Этимология 1984. – М., 1986. – С. 171-175.
- Рут 2003: Рут М.Э. Этимологический словарь русского языка для школьников. – Екатеринбург, 2003. – 432 с.
- Топоров 1960: Топоров В.Н. Из праславянской этимологии // Этимологические исследования по русскому языку. Вып. I. – М., 1960. – С. 5-15.
- Трубачев 2002: Трубачев О.Н. Опыт ЭССЯ: к 30-летию начала публикации (1974 – 2003) // Вопросы языкознания. – 2002. – № 4. – С. 3-24.
- Тупиков 2004: Тупиков Н.М. Словарь древнерусских личных собственных имён. – М., 2004. – 895 с.
- Цыганенко 1989: Цыганенко Г.П. Этимологический словарь русского языка. – Киев, 1989. – 511 с.
- Черных 1994: Черных П.Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка. В 2-х тт. – М., 1994. – Т. I. – 623 с. – Т. II. – 560 с.
- Шанский, Боброва 1994: Шанский Н.М., Боброва Т.А. Этимологический словарь русского языка. – М., 1994. – 400 с.
- ЭСРЯ 1968: Этимологический словарь русского языка. Том I. Вып. 3. Под руководством и ред. Н.М.Шанского. – М., 1968. – 284 с.
- ЭССЯ 1994: Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. Вып. 20. – М., 1994. – 256 с.
- Bulat 1923-1924: Bulat P.K. Drvo i čovjek // Slavia. – 1923-1924. – Roč. II. – Seš. 4. – S. 613-627.

The article provides the reader with the author’s etymological observations. The story is based on overcoming the conservatism of traditional etymology. The author make use of new ideas relating to the organization of the semantic structure of the language as well as tendencies of the development of vowel and consonant sounds. The word as such, is understood as the result of a predicative act, as a bearer of implicit predicativity.

Keywords: lexical etymology, sound transitions, semantic paradigms, predicative nature of the word.

Надійшла до редакції 4 вересня 2006 року.

ББК Н7= 81. 432.1

УДК 811. 111+ 165. 194

КОГНІТИВНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОДУКУВАННЯ ПОРАДИ

У статті розглянуто проблему продукування поради в сучасній англійській мові. Когнітивний аспект дозволяє виявити особливості надання мовцем поради та послідування слухачем рекомендованій дії.

Ключові слова: мовець, слухач, порада, когнітивні особливості.

У процесі мовленнєвої комунікації від мовця до слухача не просто передаються якісь готові одиниці, мовленнєві структури із готовим семантичним змістом, процес передачі інформації завжди супроводжується когнітивними процесами, які лежать в основі мовного спілкування [Конрад 1985: 351]. Адже спілкування як спільна мовленнєва діяльність передбачає процес взаємної інтерпретації співрозмовниками висловлювань один одного з метою визначення їхнього когнітивного змісту. Когнітивна теорія вживання мови відкриває доступ до процесів, які забезпечують продукування, розуміння, запам'ятовування та інші види когнітивного опрацювання висловлювання, а також пояснює, як проходить планування, відтворення, розуміння мовленнєвих актів [Дейк 1989]. Відтак, визначення основних характеристик висловлювань поради, які є об'єктом нашого дослідження, у мовленні неможливе без компонентів, що формують когнітивний аспект висловлень.

Висловлювання поради у сучасній англійській мові неодноразово привертала увагу лінгвістів. Так, досліджувалась прагматична варіативність поради [Шеловських 1996], підлягали аналізу структурно-семантичні особливості висловлень із концептом „порада” [Бондарева 2005], оцінка у мовленнєвому акті поради була предметом дослідження Р. В. Нікіфорової [Нікіфорова 1989]. Однак недостатню увагу було приділено вивченню когнітивних особливостей продукування висловлень поради, що і обумовлює актуальність нашої статті.

Метою дослідження є ідентифікація смислового комплексу, який обумовлює породження висловлювання поради.

Досягнення мети планується за рахунок розв'язання таких завдань: встановлення когнітивних умов конструювання висловлювання поради, що пов'язані із особливостями розуміння її слухачем, та процесу продукування спонукання мовцем з позиції когнітивних засад.

Надаючи пораду, мовець прагне за допомогою вибору відповідних вербальних і невербальних засобів привернути увагу свого партнера по комунікативній інтеракції, змусити його себе слухати, досягти не лише розуміння, але й виконання адресатом спонукуваної дії. Адресат, сприймаючи висловлювання, спроможний спрогнозувати подальший зміст та проаналізувати задум адресанта. У мовця, аби він міг надати пораду, має конструюватися ментальне уявлення про те, у яку ситуацію потрапив адресат. Тому реферована стаття на даному етапі передбачає розгляд особливостей отримання інформації адресантом про ситуацію, яка склалася навколо адресата, що в результаті каузує надання першим поради своєму співрозмовникові.

Ілюстративний матеріал засвідчив про існування наступних джерел отримання адресантом інформації про свого співрозмовника:

1) вербальна інформація, отримана власне від адресата:

- а) пряме (питання), прямий запит поради;
 - б) непрямий запит (адресат непрямом розповідає про те, що з ним сталося);
- 2) поведінка адресата:

- а) у момент (розмови) надання поради (співвідноситься із теперішнім часом);
- б) поведінка адресата із позиції минулого часу.

Відтак, отримана інформація вербальним чином безпосередньо від адресата через запитання/прохання останнього надати йому компетентну пораду знаходить відображення у психіці адресанта. Із почутого питання адресант виокремлює ту систему інформації, яка допомагає йому ідентифікувати події, що склалися навколо співрозмовника. Важливим є те, що відображення світу у психіці суб'єкта завжди опосередковане внутрішніми та зовнішніми процесами діяльності. Діяльність, як основа взаємодії між суб'єктом і об'єктом, пояснює різні відображення в психіці різних індивідумів одного і того ж самого об'єкта, стану, якості і т.п., тому що вони відображаються у свідомості з того боку, з якого вони мають значення для його діяльності [Левицький 1999: 115]. Отже, вже на даному етапі отримана інформація асоціюється із тими знаннями, які стали відомі адресанту раніше. Тому при прямому запиті адресатом надати йому пораду адресант вирізняє із його концептуальної картини світу інформацію, релевантну для вирішення існуючої проблеми, яка виникла на даний момент у співрозмовника. Окрім того, поставлене питання адресата прямо вказує на потребу надання поради. Схожа ситуація спостерігається у випадку, коли адресат висловлювання описує події, які сталися з ним і які каузують потребу у пораді, про що в силу різних обставин адресат не може прямо сказати адресантові. Відтак, адресант отримує необхідні дані інформації для вираження висловлювання поради, тобто йдеться про вичленування концептуальних знань, співвіднесених із існуючою проблемою.

Джерелом отримання інформації про необхідність надання адресантом поради своєму співрозмовникові може слугувати в окремих випадках власне поведінка адресата, щодо якої існує вірогідність розгляду із позицій минулого і теперішнього часів. За умови перспективи минулого часу поведінка адресата розглядається як така, наслідки якої викликали або ж створили певний концепт у картині світу адресанта, котрий має безпосередню паралель із тою ситуацією, яка асоціюється з нагальною потребою надання поради.

З іншого боку, вчинки адресата із перспективи теперішнього часу трактуються як неадекватна поведінка співрозмовника під час безпосередньої інтеракції, що викликала у свідомості суб'єкта висловлювання необхідність (надання поради) вираження спонукання.

Отже, концептуалізація всієї ситуації спілкування ґрунтується не на обов'язковому контакті із співрозмовником, але й мовець може отримати інформацію про ситуацію або усвідомити, чи то змоделювати її на основі знань, які зберігаються у його пам'яті, а, крім того, і відтворити в результаті весь хід справ [Левицький 1999: 116].

Наприклад:

Elinor looked at him with greater astonishment than ever. She began to think that he must be in liquor; the strangeness of such a visit, and of such manners, seemed no otherwise intelligible; and with this impression she immediately rose, saying, "Mr. Willoughby, I advise you at present to return to Combe. I am not at leisure to remain with you longer. Whatever your business may be with me, will it be better recollected and explained tomorrow."

"I understand you," he replied, with an expressive smile, and a voice perfectly calm; "yes, I am very drunk. A pint of porter with my cold beef at Marlborough was enough to upset me."

[Austin 1950: 580]

У даному прикладі мовець став свідком неадекватної поведінки слухача у результаті сп'яніння останнього. І аби не сталось чогось непередбачуваного, адресат вдається до поради, у якій висловлює думку, що слухачеві краще повернутися додому. Тобто мовець не просто конструює уявлення на основі візуальних даних (поведінки адресата), а, швидше, інтерпретує вчинки співрозмовника. Очевидним стає те, що, розуміючи реальні події та мовленнєві явища, людина спроможна сконструювати ментальне уявлення, особливо нею осмислене, лише за умови, що вона володіє більш загальними знаннями про такі події. І для того, щоб інтерпретувати поведінку людини, як такої, що знаходиться у нетверезому стані, потрібно мати більш загальні знання. Звідси випливає, що мовець може інтерпретувати вчинки адресата у світлі минулого досвіду, для якого були характерні аналогічні події, і який може обумовити формування більш загальних знань. Адресат, як бачимо, у свою чергу слідує наданій йому пораді, конструюючи уявлення на основі вербальних даних, і приходить до висновку, що причиною такої поради стало саме його сп'яніння.

Як бачимо, минулий досвід людини формується на основі щойно отриманої інформації, яка при існуючій необхідності виокремлюється як один із засобів і умов виконання процесу мислення. Отже, минулий досвід є інформаційною базою мислення, котра існує у пам'яті людини, адже людська пам'ять вважається когнітивною здібністю утримувати у мозку інформацію про світ і про самого себе, зберігати накопичений досвід і знання у вигляді когнітивних і ментальних репрезентацій як певних структур представлення знань і оцінок, упорядковувати весь цей масив знань, щоб полегшити доступ до нього [Кубрякова 1997: 114]. Згідно з О.С. Кубряковою [Кубрякова 1991: 96], збереження певних концептів концептуальної системи є своєрідним устроєм, який фіксує людський досвід, вже відкладений при створенні уявлень і понять, є внутрішній лексикон. Варто зазначити, що лексикон – це швидше „процес”, а не “склад” у пам'яті людини, що співвідносить концепти і поняття з мовними знаками, і крім того відрізняє семантичні уявлення для окремих сутностей і відношень між ними. Це тим самим підкреслює динамічний рухливий характер лексикону [Кубрякова 1986].

Отримуючи деяку нову інформацію, людина конструює уявлення про неї, і в такий спосіб поповнює свою свідомість, розвиваючи мислення, і відповідно вдосконалює свою мовну і комунікативну компетенцію. Уявлення про невідому раніше із власної практики ситуацію, в якій опинився адресат, може бути помилковим. Але, якщо дана ситуація цікава для мовця як помічника у вирішенні існуючих проблем (чи то проблеми), то виникають обставини, які дають можливість мовцеві вступити в контакт і на практиці перевірити правильність свого судження. Результатом цього процесу можуть бути внесені корективи у концептуальну структуру свідомості мовцем. Особливо це стає відчутним завдяки аргументативній частині поради.

Наприклад:

In ten minutes the doctor came briskly out. "Your man," he said promptly, "is as sound as a new dollar. His lungs are better than mine. Respiration, temperature, and pulse normal. Chest expansion four inches. Not a sign of weakness anywhere. Of course I didn't examine for the bacillus, but it isn't there. You can put my name to the diagnosis. Even cigarettes and a vilely close room haven't hurt him. Coughs, does he? Well, you tell him it isn't necessary. You asked if there is anything we could do for him. Well, I advise you to set him digging postholes or breaking mustangs. There's our team ready. Good day, sir." And like a puff of wholesome, blustery wind the doctor was off. Raidler reached out and plucked a leaf from a mesquite bush by the railing, and began chewing it thoughtfully.

[O. Henry 1992:87]

Перш ніж надати пораду, мовець у наведеному прикладі осмислює інформацію, необхідну для винесення остаточного діагнозу стану здоров'я пацієнта, про якого йдеться, залучаючись більш вузькою спеціалізацією своїх професійних знань, що у підсумованому вигляді, як бачимо, знаходить свою вербальну реалізацію. У

даному випадку власне характеристика діагнозу хворого є аргументацією поради, яка надається. Поділяючи точку зору із А.Д. Белою [Белова 1997: 10] щодо суті когнітивної властивості аргументації, ми вважаємо, що у наведеному прикладі аргументація спричинила зміну структури знань не тільки слухача, але й самого мовця. Так, стає зрозумілим, що адресат до моменту, коли він почув винесений лікарем діагноз, був переконаний у тому, що пацієнт перебуває у дуже тяжкому стані, про що і засвідчує ремарка автора: *“Raidler reached out and plucked a leaf from a mesquite bush by the railing, and began chewing it thoughtfully”*. Вочевидь, почуте викликало у адресата здивування і спонукало його задуматися над існуючим станом речей. Вербалізуючи своє ментальне уявлення про стан здоров'я, мовець це робить не тільки як лікар, але й як проста людина: адже очевидно є експлікація його внутрішньої когнітивної інформації – власне його ставлення до винесеного діагнозу, яке носить прагматичний відтінок заздрості *“His lungs are better than mine”*. Тому то і висловлювання поради тут носить відчутний іронічний характер. Таким чином, аргументація, будучи сукупністю процедур над моделями світу обох інтерактантів даної ситуації, обумовила між ними перерозподіл наборів знань на основі внутрішньої когнітивної інформації. Відтак, адресат і мовець відкривають для себе цілком нову інформацію, причому перший – за рахунок почутої вербальної інформації від співрозмовника, а другий – завдяки своїм судженням виявляє, що його стан здоров'я значно гірший, ніж у пацієнта, який знаходиться у нього на лікуванні.

Не менш важливе значення в обробці інформації, що реферує до надання поради, відіграє ментальний простір суб'єкта висловлювання. Ментальний простір є областю, котра використовується для об'єднання того чи іншого різновиду інформації, тобто він акумулює інформацію у процесі обробки висловлювання поради. Ментальні простори передбачають відносно замкнуту зовнішню структуру, засновану на інтуїції індивідуума. Наголосимо на тому, що структура ментальних просторів детермінована їх функцією у процесі комунікації. Однією із властивостей вищезгаданих просторів є розширення за рахунок метафоричних та метонімічних переносів, які засновані на єдиному образі. Йдеться про те, що відбувається накладання певних ментальних просторів на основі визначеної узагальненості: так, висловлювання поради одночасно займає місце у ментальному просторі як нейтральне спонукання і як категоричне спонукання. Виокремлення ментальних просторів (чи то полів) переслідує мету категоризації явищ реальної дійсності. Категорії – це своєрідні концептуальні об'єкти, які створюють певну структуру, в основі якої лежить нерівність її компонентів, і в центрі якої розміщуються ті об'єкти, що найбільш асоціюються з прототипом. Так, для носіїв англійської мови прототипом категорії „порада” є некатегоричне спонукання [Дрінко 2005]. Процес категоризації дозволяє також пояснити існування різноманіття прагматичних модифікацій поради. Категоризація, будучи в центрі когнітивної лінгвістики, є ментальним процесом, продуктами якого є концепти. Як правило, концепти є контекстно незалежні і пов'язані із конкретною ситуацією, контекстом, когнітивною моделлю, культурною моделлю [Левицький 1999: 122]. Відтак, концепт “поради” у різних ситуаціях набуває різних когнітивних характеристик, що дає можливість стверджувати про функціонування прагматичних модифікацій. Варто підкреслити, що головними для категоризації є знання мовця про світ на основі попереднього досвіду, а також знання про мову.

А.Е. Левицький [Левицький 1999: 216] наголошує, що використання мови слід більше ототожнювати із широкою можливістю інтерпретувати комунікативну поведінку інших людей. Для розуміння значення отриманого запиту про потребу в пораді адресант повинен об'єднати свої лінгвістичні та екстралінгвістичні знання, явну і фонову інформацію, що і допоможе йому вдало висловити спонукувану дію своєму співрозмовникові. Зважаючи на те, що процес комунікації передбачає актуалізацію у свідомості інтерактантів великого об'єму інформації, необхідної для номінації того чи іншого спонукання, це обумовлює вилучення власне інформації не з лінійної послідовності одиниць, а із пам'яті індивіда. Важливим для суб'єкта висловлювання є вибір правильного мовного засобу для експлікації своєї ідеї. Мається на увазі, що на даному етапі перед мовцем постає завдання не тільки правильного вибору лексичних засобів вираження його думки і наміру, але й пошук релевантної синтаксичної структури. Вагомості набирає також той факт, що вибір обумовлюється значною мірою ситуативними нюансами спілкування. Слушним є зауваження А.Е. Левицького [Левицький 1999]: ігнорування вищезазначених умов засвідчує про недостатню комунікативну компетенцію мовця. В той час від адресата очікується, щоб він мав ясне уявлення про його попередню діяльність, а також відповідав за свої знання, бажання, відношення, емоції. Так, у разі надання йому поради він повинен усвідомлювати, що це висловлювання не суперечить його способу поведінки, ця допомога, в крайньому випадку, частково направлена на ту ж ціль, до якої прагне він сам. Інакше кажучи, той, хто висловлює раду, повинен володіти інформацією не тільки про „світ” або про соціальну структуру як частину світу, але й про адресата як про партнера по комунікації. А адресат повинен порівняти за своїм власним знанням про себе те, що пропонує про нього мовець. Важливим є також і те, що інтерактанти, інтерпретуючи отримані дані, активують і використовують внутрішню когнітивну інформацію. Тобто вагомими стають за даних умов переконання, думка, установки щодо послідування поради, а також мотивація, намір того, хто надає раду.

Наприклад:

“But, my dear sister, can I be happy, even supposing the best, in accepting a man whose sisters and friends are all wishing him to marry elsewhere?”

"You must decide for yourself," said Elizabeth, "and if, upon mature deliberation, you find that the misery of disobliging his two sisters is more than equivalent to the happiness of being his wife, I advise you by all means to refuse him."

"How can you talk so?" said Jane faintly smiling, "You must know that though I should be exceedingly grieved at their disapprobation, I could not hesitate."

"I did not think you would; and that being the case, I cannot consider your situation with much compassion."

[Austin1950:101]

У вищенаведеному прикладі мовець радить адресату не виходити заміж за чоловіка, про якого йдеться. У такій пораді прослідковується упереджене ставлення адресата до нерозважливого вибору слухача. Мовець конструює ментальне уявлення про можливий нещасливий шлюб адресата, що породжене кризь призму загальних його знань про такі вчинки у подібних ситуаціях. Окрім того, мовець залучається внутрішньою когнітивною інформацією – своїм упередженням, яке експлікується наступним чином: "I cannot consider your situation with much compassion." Адресат конструює уявлення на основі вербалізованої інформації про те, що йому радять, від того, кого він так кохає. Отже, розуміння ним поради відбувається оперативно (on-line) [Дейк 1989: 157], тобто паралельно з опрацюванням отриманих даних. У даному прикладі відбувається протистояння двох опозиційних елементів внутрішньої когнітивної інформації – переконань співрозмовників, що і спричиняє знічення адресата.

Варто звернути увагу на те, що надання поради відбувається не в ілюзованих ситуаціях, а в межах більш складних та соціальних контекстів. Мається на увазі, що мовець конструює інформацію про взаємозв'язок подій та ситуацій, тобто він володіє трьома видами даних: інформацією про самі події, про контекст та про внутрішню когнітивну інформацію. Вся інформація в об'єднаному вигляді дозволяє мовцеві скоріше і краще сформулювати ментальне уявлення про обставини, які склалися навколо адресата. Отже, для мовця важливими є не тільки та інформація, яка стала безпосередньо йому відома від адресата, а також загальні знання, що базуються на власному досвіді (і в момент внутрішнього обґрунтування висловлювання поради співвідносяться із обставинами слухача, шукаючи подібні випадки) та внутрішній когнітивній інформації: переконання, думки, які реферують до подібних ситуацій, а також мотивація, намір та особливі завдання, пов'язанні із наданням висловлювання поради. Тобто, продукуючи спонукувану дію, мовець залучається не тільки зовнішньою, але й внутрішньою інформацією. Крім того, адресант враховує можливість свого співрозмовника інтерпретувати на когнітивному рівні надану йому пораду з метою її подальшого послідування. Таким чином, для мовця процес надання поради проходить з позиції когнітивного аспекту наступні етапи:

- 1) систематизація отриманої вербальної або невербальної інформації;
- 2) зіставлення даної інформації зі своїми знаннями;
- 3) пошук у системі знань мовця найкращої альтернативи щодо вирішення питання адресата;
- 4) залучення мовцем інформації із власного досвіду, а також його переконань та намірів.

Описаний процес продукування висловлювання поради має місце перед власне процесом його вербальної експлікації під час перебігу комунікації. Отримуючи повідомлення про спонукувану дію, адресат зіставляє його зі своїми знаннями та досвідом і у такий спосіб інтерпретує його зміст.

Отже, з когнітивних засад процес надання та виконання поради адресатом доволі складний і детермінується загальними знаннями інтраквантів, внутрішньою когнітивною інформацією, інформацією комунікантів один про одного як співрозмовників по інтерації та соціальним контекстом. Продукуючи пораду, мовець систематизує отриману вербальну або невербальну інформацію, зіставляє дану інформацію зі своїми знаннями, здійснює пошук у своїй системі знань найкращої альтернативи щодо вирішення питання адресата, залучає інформацію із власного досвіду, а також своїх переконань та намірів.

Здійснений у роботі аналіз когнітивних особливостей висловлювань поради відкриває перспективи подальших досліджень концептуального поля поради.

Література

- Белова 1997: Белова А.Д. Лингвистические аспекты аргументации. – К.: Киевский университет им. Т.Шевченко, 1997. – 312 с.
- Бондарева 2005: Бондарева Н.О. Структурно-семантические и коммуникативно-прагматические особенности высказываний из концептом „порада”: Дис. ... канд. филол. наук: 10. 02. 01. – К., 2005. – 203с. Дейк 1986: Дейк Т.А., ван. Язык. Познание. Коммуникация: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1989. – 312 с.
- Дрінко 2005: Дрінко Г.Г. Спонукальні конструкції в англійській та українській мовах: Автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.17 / Донецький національний ун-т. — Донецьк, 2005. — 19 с.
- Конрад 1985: Конрад Р. Вопросительные предложения как косвенные речевые акты // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс. – 1985. – Вып. XVI: Лингвистическая прагматика. – С. 349-383.
- Кубрякова 1997: Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов. – М.: МГУ, 1997. – 245с.
- Кубрякова 1991: Кубрякова Е.С. Модели порождения речи и главные особенности речевого процесса // Человеческий фактор в языке. Язык и порождение речи. – М.: Наука, 1991. – С. 82-140.
- Кубрякова 1986: Кубрякова Е.С. Номинативный аспект речевой деятельности. – М.: Наука, 1986. – 158с.

Левицкий 1999: Левицкий А. Э. Функциональные изменения в системе номинативных единиц современного английского языка: Дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.04 / Киевский гос. лингвистический ун-т. — К., 1999. — 396 л.

Нікіфорова 1989: Никифорова Р.В. Оценка в речевых актах совета // Высказывание и дискурс в прагмалингвистическом аспекте: Сб. научн. тр. — К.: КГПИИЯ, 1989. — С.70-72.

Шеловських 1996: Шеловских Т.И. Речевой акт совета: факторы прагматической вариативности интенционального содержания // Современные прагмалингвистические исследования романских, германских и русского языков. — Воронеж: Воронежск. гос. ун-т. — 1996. — С.164-170.

Austin 1950: Austin J. *Pride and Prejudice. Sense and Sensibility* — New York: The Modern Library. — 1950. — 632 p.

O. Henry 1992: O. Henry. *Heart of the West*. — New York: Penguin Books, 1992. — 125 p.

The present paper is focused on the problem of producing advice in modern English. The process of giving a piece of advice by the speaker and following the recommended action by the addressee is revealed due to the cognitive approach.

Keywords: speaker, addressee, advice, cognitive peculiarities.

Надійшла до редакції 27 вересня 2006 року.

Валерія Пилипак

ББК Ш12=411.4*50

УДК 811.161.2'37

ВИРАЖЕННЯ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОЇ ОПОЗИЦІЇ 'ТАМ' – 'ТУТ' У РЕКЛАМНИХ ТЕКСТАХ

У статті аналізуються особливості вираження лексико-семантичної опозиції 'там' – 'тут' у рекламних текстах з позиції суб'єкта мовлення – творця рекламного повідомлення.

Ключові слова: суб'єкт мовлення, суб'єкт сприйняття, семантичні опозиції, антропоцентризм.

Вивчення семантики мовних одиниць, прагматичних аспектів їх вживання є однією з провідних тенденцій сучасних мовознавчих досліджень. Для сучасного мовознавства характерне вивчення мовних явищ та їх функціонування у зв'язку з виявленням у мові людського чинника, суб'єктивних позицій мовця та адресата висловлювання, які в реальному процесі спілкування постійно міняються ролями: мовець стає слухачем, суб'єктом сприйняття, а слухач – мовцем. Відповідно, однією з головних семантичних характеристик мовленнєвих актів є антропоцентризм – пряма їх орієнтація на задоволення комунікативних потреб суб'єкта та адресата мовлення. Антропоцентризм виявляється в значенні мовленнєвих одиниць, де суб'єкт мовлення виступає організатором, який осмислює ситуацію, її ознаки й властивості в оцінному й пізнавальному плані, формує певну просторово-часову позицію щодо об'єкта, події, адресата мовлення.

Будь-яке висловлювання будується мовцем у відповідності з власним "я". При цьому він орієнтується на своє положення в просторі ('тут' – 'там'), часі ('зараз' – 'тоді', 'давно' – 'тепер' – 'потім'), на свій статус у суспільстві, серед оточення ('я' – 'інші'), щодо стосунків власності ('своє', 'моє' – 'чуже'). Суб'єкт мовлення опозиціонує себе щодо навколишньої дійсності, протиставляє свою оцінку іншим. Це обумовлює антропоцентризм, егоцентризм висловлювання, а разом з тим наявність в семантиці мовних одиниць і висловлювань таких глибинних семантичних опозитивних категорій, як 'я' – 'ти', 'я' – 'інші', 'тут' – 'там', які є показниками оцінки мовцем всіх явищ і об'єктів дійсності відповідно своєї особи, протиставлення себе оточенню.

Здатність мислити виявляється перш за все в можливості відрізнити один від одного предмети і явища, що оточують людину, знаходити в них спільне і відмінне, зіставляти їх та пов'язувати. В. В. Учонова зазначає, що спеціалісти з палеопсихології вважають спостереження і фіксацію опозицій ніч – день, низ – верх, холод – жара, мало – багато і т. д. однією з первинних сталих мисленнєвих операцій [Учонова 2003, с. 98]. Ціннісне бачення людиною оточуючого світу породжує опозиційні оцінки 'погано' – 'добре', 'шкідливо' – 'корисно' [Осипов 1982, с. 92]. В. В. Иванов, В. М. Топоров, досліджуючи основні семантичні протиставлення на прикладі праслов'янських текстів, дійшли висновку, що принцип семантичних опозицій вкорінений в особливостях архаїчного мислення. Ще за часів античності посилилася тенденція розглядати ментальні полярності, з'явилися двоїчні класифікації, зокрема такі двочлени, як 'це' – 'те', 'подібне' – 'відмінне', 'праве' – 'ліве', 'чоловіче' – 'жіноче', 'спокій' – 'рух', 'світло' – 'темрява', 'гарно' – 'погано' та інші [Иванов, Топоров 1974, с. 304-305]. Ці твердження учених доводять, що в свідомості людини здавна з'являються опозиційні мисленнєві категорії, бінарні пари, які є одним з принципів мислення і формування картини світу.

© Пилипак В.П., 2007

Ідею наявності в семантиці мовних одиниць і висловлювань опозиційних категорій окреслили і доводили в своїх дослідженнях В. В. Иванов, В. М. Топоров, М. І. Толстой. Семантичні протиставлення розглядаються цими вченими на широкому фольклорному матеріалі в етнокультурному, лінгвогеографічному та частково прагматичному аспектах [Иванов, Топоров 1965; Иванов, Топоров 1974; Толстой 1997; Славянские древности 1995].

Про наявність мовленнєвих глибинних семантичних смислів 'там' – 'тут', 'я' – 'ти' у сучасних мовознавчих дослідженнях згадується рідко. В цій статті спираємося на ідеї С. Д. Кацнельсона та М. О. Луценка щодо вираження семантики 'там' – 'тут' у глибинному значенні конкретних мовних одиниць та граматичних категорій, зокрема відмінках [Кацнельсон 2001, Луценко 2001]. Неодноразово в мовознавстві згадується про первинність просторової семантики щодо часової [Кацнельсон 2001, с. 105, Кравченко 1996, с. 3]. Лексико-семантична опозиція 'там' – 'тут', на нашу думку, є найбільш емною, абстрактною. Її слід уважати поширеною, первинною, а інші опозиції, наприклад, 'свій' – 'чужий', 'близько' – 'далеко', 'внутрішній' – 'зовнішній', 'тепер' – 'потім', є похідними від неї.

Вираження лексико-семантичної опозиції 'там' – 'тут' спостерігаємо на різних рівнях української мови (лексичному, фразеологічному, морфологічному), на текстуальному рівні різних за жанром висловлень (художні твори, зокрема літературні казки, прислів'я та приказки).

У плані вираження лексико-семантичної опозиції 'там' – 'тут' як протиставлення антропоцентричної природи не останнє місце займають "персуазивні" [Иссерс 2002, с. 4; Мозгунов 2006, с. 98] тексти, тобто висловлювання, метою яких є вплив на адресата та зміна його позиції. Серед таких текстів найбільший інтерес викликають рекламні повідомлення, слогани.

Роль реклами у сучасному житті суспільства значна і незаперечна. Реклама як предмет дослідження входить в коло наукових інтересів багатьох галузей науки (психології, соціології, маркетингу). З лінгвістичної точки зору, реклама – це текст, мовленнєве повідомлення, що побудоване суб'єктом мовлення з урахуванням прагматичних та психологічних тактик впливу на адресата, або суб'єкта сприйняття. При цьому мета суб'єкта мовлення – максимальне ототожнення своїх потреб з потребами адресата. Відповідно, рекламне повідомлення орієнтоване на сприйняття його адресатом як максимально 'свого', здобутого своїми інтелектуальними зусиллями [Иссерс 2002, с. 228].

Тому "ігнорувати рекламний текст як феномен сучасної мови є не тільки недоречним, а й професійно шкідливим", "лінгвіст повинен зуміти піднятися на сходинку вище від звичайного споживача у сприйнятті рекламного тексту" [Мозгунов 2006, с. 98].

Досліджень, присвячених вивченню реклами як суспільного явища, є достатньо. Значна їх частина маркетингового характеру: визначення критеріїв ефективності впливу на споживача, вироблення маркетингових рекламних стратегій [Уэллс 2001; Бове, Арэнс 1995; Картер 1998; Панкратов 1998]. Останнім часом у зв'язку з поширенням рекламних продуктів та не завжди їх позитивним впливом на суспільні процеси з'явилися дослідження соціокультурних [Чепыжова 2001; Савельева 2002; Паньо 2005; Культурологические аспекты... 2006], психологічних [Попова 2002; Учёнова 2002] та філософських [Федь 2001; Учёнова 2003] аспектів рекламних повідомлень.

Від розгляду рекламного повідомлення як суспільного, економічного, психологічного явища наука перейшла до більш глибокого філософсько-естетичного, лінгвопсихологічного та лінгвокультурологічного вивчення реклами. В мовознавстві з'являються публікації, що активно досліджують мову рекламних текстів в аспекті її нормативності / ненормативності [Постнова 2001б], синтаксичних особливостей [Кохтев 1991б; Виноградова, Коваленко 2006]. Багато робіт присвячено дослідженню композиції рекламного повідомлення та функції кожного конкретного композиційного елемента (заголовка, основного тексту, закінчення, лозунгу) [Кохтев 1991а; Уэллс 2001; Бове, Арэнс 1995]. Неабияку зацікавленість лінгвістів викликає проблема вироблення комунікативних стратегій впливу і маніпуляції в сучасних рекламних текстах [Клушина 2001а; 2001б; 2001в; 2004; Сурикова 2002а; 2002б; Василевич, Леденёва 2005; Родина 2004; Кудрявцева 2005; Иссерс 2002].

Семантика і прагматика рекламного тексту як мовленнєвого повідомлення у сучасному мовознавстві, особливо українському, досліджені недостатньо. В цьому плані звертає на себе увагу стаття В. Мозгунова [Мозгунов 2006]. Автор виділяє й аналізує різноманітні модальні значення у сучасних українських рекламних текстах, досліджуючи значення і функціонування форм дійсного, умовного та наказового способів. Останні розглядаються як вираження семантики прихильного, позитивного ставлення адресата або, ширше, суб'єкта сприйняття до продукту реклами [Мозгунов 2006, с. 102-103].

У сучасних мовознавчих студіях, присвячених дослідженню рекламних текстів або рекламних комунікативних тактик, лексико-семантичної опозиція 'там' – 'тут' не згадується. Проте ми вбачаємо опосередковане виявлення цієї антропоцентричної опозиції в залежності від комунікативних та прагматичних потреб мовця-творця рекламного повідомлення. Рекламний текст, як ніякий інший, передбачає наявність сфери суб'єкта мовлення (рекламодавець) і сфери суб'єкта сприйняття (споживач рекламного продукту). Мета суб'єкта мовлення – максимально впевнити, вмовити суб'єкт сприйняття, залучити його у сферу своїх інтересів, зробити свої знання і переконання власністю адресата. Сфера інтересів, мотивів, переконань суб'єкта мовлення рекламних повідомлень окреслюється семантикою 'тут' ← 'я' ← 'моє' ← 'своє' ← 'внутрішнє'. Сфера

адресата, суб'єкта сприйняття з позиції звичайного мовця-нерекламиста визначається як 'там' ← 'він' ← 'чуже' ← 'інше' ← 'зовнішне'. Результатом їх взаємодії, комунікативного акту мовця-рекламиста та адресата-споживача має стати зближення до отождоження цих двох протилежних сфер: 'тут' (мовець) ← 'там' (адресат). Суб'єкт сприйняття рекламного тексту має прийняти сферу суб'єкта мовлення – рекламиста ('тут'), що є метою останнього. О. С. Иссерс так описує цей процес в своїй монографії: "Техніка рекламного впливу є такою, щоб зруйнувати індивідуальну оболонку (*суб'єкта сприйняття* – В. П.) і спочатку змоделювати бажання та мотиви особистості-адресата реклами. ... Для рекламного впливу характерне непряме, приховане проникнення на "територію" (емоціональний, особистісний, мисленневий рівні) адресата реклами" [Иссерс 2002, с. 231].

У дослідженнях переважно російських лінгвістів, присвячених вивченню рекламного тексту, принагідно згадуються різні семантичні позиції. І. А. Маггерамов, Т. Є. Постнова вбачають вираження опозиції 'чужий' → 'свій' у широкому використанні в рекламних повідомленнях так званих прецедентних текстів, відомих значному колу мовців однієї мовної спільноти (цитати, уривки, крилаті вислови з фільмів, художньої літератури) [Маггерамов 2002, с. 61; Постнова 2001а, с. 106]. З одного боку, використовується "чуже" слово, з іншого боку спостерігається намагання подолати цю "сторонність", щоб рекламне слово якомога більше здавалося "своїм".

О. С. Иссерс розглядає опозицію 'свій' – 'чужий' як протиставлення в рекламному тексті "території" суб'єкта сприйняття ('мое', 'свое') та вторгнення, впливу суб'єкта рекламного повідомлення ('чужий'). Семантична опозиція 'свій' – 'чужий' отождожується з протиставленнями 'внутрішнє' – 'зовнішнє', 'суб'єкт' – 'світ', 'я' – 'інші', які лежать в основі однієї з фундаментальних категорій людського мислення [Иссерс 2002, с. 229]. Зазначається також, що найбільш базовими категоріями мовленнєвого, в тому числі рекламного, впливу, крім 'свій' – 'чужий', є опозиції 'добре' – 'погано', 'вигідно' – 'невигідно', 'правильно' – 'неправильно' [Иссерс 2002, с. 115].

В. В. Учонова, описуючи явища асоціації в рекламному тексті, виділяє типи рекламних повідомлень, що ґрунтуються на асоціаціях за контрастом: 1) до ... і після ('тоді' – 'тепер'); 2) з ... і без ('тепер' – 'тоді'); 3) так було – так стало ('тоді' – 'тепер') [Учонова 2003, с. 102]. У такого типу рекламних текстах спостерігаємо вираження семантичної опозиції 'тоді' – 'тепер', яка з точки зору творців рекламного повідомлення має аксіологічне забарвлення 'тоді' → 'там' → 'погано' ↔ 'тепер' → 'тут' → 'добре'.

Виходячи з принципу, що опозиції 'чужий' – 'свій', 'інші' – 'я', 'зовнішній' – 'внутрішній' та інші є похідними від більш широкої 'там' – 'тут', вважаємо доречним розглядати рекламні тексти як об'єкти вираження лексико-семантичної опозиції 'там' – 'тут' та конкретизації її у більш вузьких протиставленнях.

Малорозробленість проблеми семантичних опозицій та недостатність семантико-прагматичних досліджень рекламних текстів у сучасному українському мовознавстві обумовлюють **актуальність** цієї статті. З огляду на це видається доцільним і важливим розглянути сучасні україномовні рекламні тексти з позиції суб'єкта мовлення рекламного повідомлення, виходячи з таких теоретичних положень:

1) сфера особистості "я" суб'єкта мовлення, творця рекламного повідомлення окреслюється семантикою 'тут' і є основною позицією для розуміння рекламного висловлення та показником його антропоцентричного характеру;

2) сфера, "територія" адресата для мовця-нерекламиста є носієм семантики 'там';

3) задоволення комунікативних прагматичних потреб суб'єкта мовлення-рекламиста досягається максимальним залученням реципієнта у сферу своїх інтересів, абсолютним сприйняттям висловленого адресатом, результатом чого є трансформація лексико-семантичної опозиції 'там' ↔ 'тут' в 'тут' (мовець) ← 'там' (адресат), тобто залучення мовцем адресата на свою територію 'тут' ← 'я' ← 'ти'.

Мета статті – проаналізувати вираження лексико-семантичної опозиції 'там' – 'тут' у рекламних текстах з точки зору суб'єкта мовлення (рекламодавця) та частково суб'єкта сприйняття мовлення (споживача-адресата), окреслити семантичні групи рекламних текстів щодо особливостей вираження в них зазначеної опозиції.

Ефективність рекламних стратегій визначається максимальним впливом на споживача – реципієнта рекламного тексту. Вербальна, найбільш впливова і важлива складова рекламного повідомлення підпорядковується установці ефективного впливу з боку суб'єкта мовлення – творця рекламного тексту на реципієнта. Виникає потреба так побудувати рекламний текст, віднайти такі комунікативні стратегії, підібрати такі мовні засоби, які б максимально залучили суб'єкта сприйняття ('там') у сферу суб'єкта мовлення ('тут'), зацікавили його тим, що рекламується мовцем. Семантика 'тут' сфери мовця-рекламодавця охоплює його власні інтереси ('мої', 'свої'), приховані мотиви і бажання ('внутрішнє'), наявні у момент мовлення, виголошення рекламного повідомлення ('тепер'). Адресат для мовця – об'єкт залучення, захоплення в свою сферу впливу, який до моменту комунікативного акту окреслюється семантикою 'там' ← 'чуже' ← 'зовнішнє' ← 'далеке'. Захоплення споживача, його інтересів, знань, прагнень відбувається через посередництво товару чи послуги, які є рекламованими об'єктами. Результатом взаємодії, комунікативного акту між суб'єктом мовлення і суб'єктом сприйняття рекламного тексту є залучення реципієнта у сферу мовця, тобто зацікавленість і придбання рекламованого об'єкта адресатом. Семантично цей процес виражає глибинна лексико-семантична опозиція 'там' ↔ 'тут', яка у випадку рекламних текстів з точки зору мовця має вигляд 'тут' ← 'ти' ← 'там'. Адресат рекламного повідомлення розглядається мовцем-рекламістом як частина його сфери 'тут' ← 'я', тобто

залучається на його (мовця) територію: 'тут' ← 'мій' ← 'ти', 'ви'. Виконання суб'єктом мовлення прагматичної установки ефективності рекламного тексту, тобто максимальне залучення суб'єкта сприйняття у свою сферу ('тут' ← 'ти'), досягається багатьма маніпулятивними, персуазивними, експресивними мовленнєвими прийомами. Яким чином визначена модель лексико-семантичної опозиції 'там' ↔ 'тут' 'тут' (мовець) ← 'там' (адресат) реалізується і конкретизується безпосередньо у текстах рекламних повідомлень? Аналіз текстів рекламних повідомлень дозволяє розподілити їх на групи щодо вираження лексико-семантичної опозиції 'там' ↔ 'тут' як найбільш загальної і широкої, яка може конкретизувати в залежності від контексту і прагматичних цілей суб'єкта рекламного повідомлення.

I. Просторова семантика лексико-семантичної опозиції 'там' – 'тут' виражена в рекламних текстах, в яких суб'єкт мовлення акцентує увагу реципієнта на семі 'місцезнаходження' необхідного йому товару, послуги або самого мовця-рекламодавця. Таким чином, мовець спрямовує адресата на свою "територію" ('тут' ← 'у мене', 'у нас' ← 'твое', 'ваше'). При цьому суб'єкт мовлення може запевняти, що 'тут', на території його впливу ('у мене', 'у нас') є рекламований товар чи послуга, необхідні адресату, або сам наближається до реципієнта, вторгається на "територію" останнього ('тут' ← 'ми' ← 'наш рекламований об'єкт' → 'у тебе', 'у вас'). Залежно від цих двох варіантів кореляції просторів мовця та адресата виділяємо дві групи рекламних текстів із загальною семою 'місце' в їх глибинній семантичній структурі.

1) Семантика 'тут' ← 'місцезнаходження мовця' ← 'наш товар' у першій групі рекламних текстів із загальною семою 'місце' виражена з різним ступенем відвертості мовця, який або прямо або більш-менш приховано визначає місце як 'тут' ← 'своє' ← 'я' та прямо або завуальовано залучає адресата у свою сферу. Наприклад, в рекламних повідомленнях *Тут дуже багато заліза* або *Тепер красиві речі зустрічаються тут* суб'єкт мовлення прямо називає місце, яке ототожнює зі своєю особою, джерелом рекламованого об'єкта ('тут' ← 'на моїй території' ← 'рекламований об'єкт'). При цьому акцент робиться на своїй території, тобто особі мовця ('тут'), що підкреслюється вживанням займенникового прислівника *тут*, без заклику до адресата ('там') "перейти" на територію суб'єкта мовлення. Тому такі рекламні тексти нагадують інформативне оголошення, констатацію факту про наявність у суб'єкта мовлення-рекламодавця певного товару. Споживачу-адресату такого висловлення залишається вибір скористатися чи ні запропонованим повідомленням. Інша справа, що суб'єкт мовлення свідомо зацікавлений у залученні споживача до свого рекламованого об'єкта, зацікавлений викликати у реципієнта бажання скористатися цим оголошенням і втрутитися на територію суб'єкта мовлення ('тут' ← 'там'). Це головна мета суб'єкта мовлення-рекламодавця. Вся схема семантико-прагматичної мовної взаємодії мовця і адресата рекламного тексту така: 'тут' ← 'на моїй території' ← 'у мене' ← 'рекламований товар' ← 'ти' ← 'твої інтереси'. Адресат з його бажаннями і прагненнями ('там') хай і не відверто, але залучається мовцем в коло своїх прихованих інтересів ('тут'). Семантика сфери адресата ('там' ← 'він') вводить в семантику місцезнаходження мовця, його території ('тут' ← 'моя територія' ← 'я' ← 'ти'). Зміст 'там' не реалізується, що є в інтересах мовця – творця рекламного тексту: не відчувувати реципієнта, а привабити, вести на свою територію, зробити своїм ('тут' ← 'мій' ← 'ти').

Приклад більш відкритого залучення реципієнта мовцем на свою територію ('тут' ← 'у мене') у рекламних текстах з просторовою семою 'місце' простежимо на прикладі повідомлення *Твій комп'ютер у нас!* (реклама магазину з продажу комп'ютерної техніки). В цьому висловленні мовець більш конкретно ототожнює місцезнаходження рекламованого об'єкта зі своїм місцем, своєю територією: *у нас* – 'тут' ← 'на нашій території' ← 'рекламований об'єкт'. Вторгнення у сферу адресата, що є метою суб'єкта мовлення, також декларується більш відкрито, ніж у вищеописаних прикладах інформативного характеру без визначення особи реципієнта. Апеляція до суб'єкта сприйняття здійснюється введенням присвійного займенника *твій*, який актуалізує зміст 'тут'. Потенційний споживач ('там') "з'являється", максимально залучається мовцем у свою сферу ('тут'). Для мовця адресат ('там' ← 'він') стає своїм, близьким ('тут' ← 'ти'). Відповідно семантика 'там' ← 'він' знімається. Кожен з потенційних реципієнтів даного висловлення отримує від суб'єкта мовлення установку 'персонально для тебе'. Це варіант персуазивного персонального впливу мовця на підсвідоме реципієнта. Суб'єкт мовлення декларує за допомогою прийому персонального підходу до реципієнта-споживача повне ототожнення потреб останнього у рекламованому об'єкті з собою, суб'єктом мовлення, зі своєю "територією" ('тут' ← 'у мене' ← 'на моїй території' ← 'рекламований об'єкт' ← 'потрібне тобі' ← 'твое'). Залучення споживача-реципієнта до себе, ствердження своєї максимальної близькості, прихильності до нього ('тут' ← 'я' ← 'ти') – необхідність для рекламіста, тому зміст 'там' будь-що приховується у рекламних текстах. На перший план виходить семантика домінування сфери мовця – творця рекламного повідомлення і споживача-адресата як невід'ємної складової рекламного простору, сфери мовця 'тут' ← 'я' ← 'свій' ← 'ти'.

Обігрування семантики 'тут' ← 'сфера мовця' ← 'я' ← 'у мене' зустрічаємо в рекламних текстах типу *Широченний вибір будь-якої сітки в одному місці; Все з одних рук для професійного будівництва*. Суб'єкт мовлення не називає прямо себе або своє місце, не окреслює відверто свою територію як джерело отримання товару чи послуги ('тут'). Ця семантика імпліцитно присутня у лексичному наповненні таких висловлень: *з одних рук, в одному місці* – 'тут' ← 'з моїх' (рук), 'у мене' (мовець-рекламодавець). Відзначимо, що сема 'місцезнаходження мовця' ('тут' ← 'моя територія') у цих рекламних повідомленнях виражена опосередковано, менш відкрито. Лексичне значення висловів *в одному місці, з одних рук* не передбачають ототожнення їх з семою суб'єкта мовлення 'тут' ← 'у мене'. Проте зміст 'тут' ← 'я' ← 'у мене' ← 'на моїй території'

обумовлюється тим, що ці вислови вжиті у рекламному тексті, специфіка якого передбачає домінування мовця ('тут') і залучення ним у сферу своїх інтересів адресата ('там'). Тому навіть такі відверто неперсуазивні (немає прямого впливу чи залучення адресата) рекламні оголошення мають семантичний ряд: 'тут' ← 'у мене' ← 'на моїй території' ← 'рекламований товар' ← 'для вас', 'для тебе'.

Немає відкритого вираження семантики 'тут' ← 'я', особи суб'єкта мовлення у рекламному повідомленні *Нове авто чекає на тебе!* Мовець робить акцент на особі споживача-реципієнта *на тебе, тебе* (← ти) шляхом приваблення останнього об'єктом реклами, який ототожнюється з 'місцем' мовця 'тут' ← 'у мене'. При цьому, реципієнт активно зтягується на територію мовця 'тут' ('тут' ← 'рекламований об'єкт' ← 'тобі' ← 'твоє'), що виражається у вживанні лексики "привабливого" для реципієнта змісту *нове* (авто), *чекає на тебе* ('буде лише твоїм і нікого іншого'). Сема суб'єкта мовлення 'моя територія' лексично не виражена, проте такі рекламні висловлення легко трансформуються у варіанти, в яких виразно видно лексико-семантичне втілення мовця: **Нове авто чекає на тебе тут!*, **Нове авто чекає на тебе у нас!* і т.д. Тому семантика 'мовець', 'рекламодавець', 'моя територія' ('тут') очевидна в таких текстах. Приховування її суб'єктом мовлення зумовлене його бажанням створити ефект концентрації уваги суб'єкта сприйняття на об'єкті реклами (*нове авто*) і на самозадоволенні останнього ('чекає на мене'). Крім того, створюється відтінок індивідуального підходу до адресата, тішення його самолюбства. Загальна глибинна семантична схема цього рекламного повідомлення: 'тут' ← 'у нас' ← 'мій товар' ← 'для тебе' ← 'твій'. Цим семантичним ланцюжком виражене намагання суб'єкта мовлення "звабити" споживача-реципієнта, залучити його в сферу своїх інтересів: продати рекламований об'єкт.

2) На відміну від проаналізованої вище групи текстів із загальним просторовим значенням 'місце', в яких суб'єкт мовлення прямо або приховано залучає суб'єкта сприйняття на "свою територію", у сферу своїх інтересів через посередництво рекламowanego товару (варіант лексико-семантичної опозиції 'тут' (мовець) ← 'я' ← 'рекламований об'єкт' ← 'ти' (адресат), в другій групі рекламних повідомлень із значенням 'місце' спостерігаємо глибинну семантику вторгнення суб'єкта мовлення на "територію" суб'єкта сприйняття [Иссерс 2002, с. 230], що виражається у варіанті лексико-семантичної опозиції 'тут' ← 'я' ← 'мій товар' (мовець) → 'для тебе', 'тобі' ← 'у вас' (адресат). Наприклад, *А ми вже в Україні* (реклама туристичної фірми); *Акумуляторна революція вже прийшла у ваше місто*. Суб'єкт мовлення входить ('тут' ← 'я') на "територію" реципієнта ('тут' ← 'я' → 'ти', 'ви' → 'у вас', 'у тебе'), визначаючи центром повідомлення місцезнаходження суб'єкта сприйняття, декларуючи своє ('тут' ← 'я') максимальне наближення до останнього. Мовець ставить за мету привернути увагу адресата до себе ('тут'), наблизившись до нього. Відбувається вторгнення суб'єкта мовлення як у фізичний простір суб'єкта сприйняття рекламного тексту, так і у психологічний. Суб'єкт мовлення, вживаючи вирази *вже у вашому місті, вже в Україні*, натякає на свій великий досвід діяльності в інших містах чи країнах, створюючи у адресата ілюзію своєї надійності та довіри до себе.

Перша модель вираження лексико-семантичної опозиції 'там' – 'тут' у рекламних текстах із загальним значенням 'місце': залучення мовцем суб'єкта сприйняття на свою територію, у сферу своїх інтересів, які окреслюються максимальним впливом на споживача з метою його зацікавлення ('тут' ← 'моя територія' ← 'у мене' ← 'рекламований об'єкт' ← 'ти' ← 'твій') більш продуктивна і частіше зустрічається у рекламних текстах. Друга модель – вторгнення суб'єкта мовлення на "територію" адресата, наближення мовця до сфери інтересів суб'єкта сприйняття ('тут' ← 'я' ← 'мій товар' → 'тобі' ← 'у тебе' ← 'на твоїй території') менш поширена в текстах рекламних повідомлень. Це пояснюється антропоцентричним характером рекламних текстів, тобто домінуванням суб'єкта мовлення в семантиці таких висловлювань. Вживання мовцем присвійних займенників *твій, ваш* на позначення суб'єкта сприйняття рекламного повідомлення створює зміст введення реципієнта на свою сферу ('тут'), ототожнення його інтересів зі своїми: 'тут' ← 'я' (мовець) ← 'ти' (адресат) і, водночас, нереалізації семантики відчуження 'там' ← 'він'. Реципієнт за прагматичною установкою суб'єкта мовлення є своїм: 'тут' ← 'у мене' ← 'ти'.

II. Спираючись на твердження С. Д. Кацнельсона та А. В. Кравченко про первинність просторової семантики щодо часової [Кацнельсон 2001, с. 105; Кравченко 1998, с. 3], вважаємо можливим застосувати морфологічну теорію заміни у тексті прислівників часу на прислівники простору з метою ідентифікації семантичних опозицій, зокрема, лексико-семантичної опозиції 'там' – 'тут'. У рекламі досить поширений прийом, коли суб'єкт мовлення визначає свою продукцію, себе-носія семантики 'тут' ← 'я', 'моє' ← 'рекламований об'єкт' як "продукт майбутнього", більш новий, відповідно не схожий на аналогічні інших виробників. Ідея майбутнього, "продукту майбутнього" не містить для мовця часового змісту віддаленості від нього – 'там'. Прикметник як частина мови не виражає дієслівної категорії часу. Вживаючи прикметник *майбутній*, мовець виражає оцінні семи із позитивним відтінком 'краще', 'привабливе', 'невідоме', 'нове'. В рекламних текстах із прикметниками *майбутнє, завтрашнє* мовець твердить про присутність нового, раніше невідомого адресату, "унікального" рекламowanego товару у нього, в його сфері ('тут'). Мовець-творець рекламного повідомлення запевняє суб'єкта сприйняття в тому, що цей 'новий', 'кращий' товар може стати звичайним і доступним для реципієнта зараз, сьогодні ('тут') на його (мовця) території у випадку входження реципієнта у сферу суб'єкта мовлення ('тут'). Семантика 'там' не реалізується, що зумовлено зацікавленістю мовця максимально перетягти суб'єкта сприйняття до себе ('тут' ← 'я' ← 'ти', 'ви' ← 'там' ← 'він'). Загальна глибинна семантична схема в рекламних текстах цього типу така: 'тут' ← 'у мене' ← 'моя територія' ←

‘рекламований об’єкт’ ← ‘новий’, ‘привабливий’, ‘кращий’ ← ‘ти’ ← ‘твій’, в яких семою ‘тут’ окреслюється сфера суб’єкта мовлення. В залежності від лексичного оформлення та особливостей вираження семантичного ланцюжка ‘тут’ ← ‘моя територія’ ← ‘рекламований об’єкт’ ← ‘ти’ такі рекламні повідомлення поділяємо на групи.

1) Рекламні тексти, в яких мовець прямо наголошує, що рекламований об’єкт – “продукт майбутнього” доступний для споживача і є в наявності у нього (мовця) як джерела рекламованого вже зараз (‘тут’ ← ‘у мене’): *Соліон. Відкриває перспективу майбутнього; Дім завтрашнього дня.* Позиція суб’єкта мовлення в цих висловлюваннях виражена у твердженні, що рекламований об’єкт, який невід’ємний від особи мовця-рекламодавця, – це продукт майбутнього, новий, раніше невідомий, тому кращий. Як результат мовець вибудовує семантичний ланцюжок ‘тут’ ← ‘у мене’ ← ‘рекламований об’єкт’ ← ‘новий’ ← ‘кращий’.

У рекламних повідомленнях *Роглід. Завтрашні проблеми вирішуємо сьогодні; Тюгама Турбо. Терапія майбутнього вже сьогодні; Розумний дім. Мрії здійснюються сьогодні.* з точки зору суб’єкта мовлення рекламований об’єкт, сфера самого мовця і часовий план моменту мовлення збігаються у семах ‘тут’ ← ‘рекламований об’єкт’ ← ‘моя сфера’ ← ‘тепер’ (сьогодні). Водночас якісні характеристики рекламованого товару чи послуги визначаються як нові, далекі від уявлень суб’єкта сприйняття, невідомі, тому кращі (‘там’). Ця “майбутня”, “перспективна” якість рекламованого об’єкта входить у сучасний, пропонований мовцем-рекламодавцем об’єкт вже сьогодні, зараз (‘тут’): ‘тут’ ← ‘рекламований об’єкт’ ← ‘моя сфера’ ← ‘тепер’ ← ‘нове’ ← ‘краще’.

2) Рекламні тексти, в яких семантика ‘кращий’, ‘новий’ виражена опосередковано, через лексеми із значенням, зорієнтованим на перспективу: *Покрівлі, які сподобаються вашим правнукам; Хутра нового тисячоліття; На крок попереду моди* (реклама нової моделі автомобіля); *Квазар-мікро. Завжди на крок попереду.* В цих висловлюваннях суб’єкт мовлення себе і рекламований об’єкт позиціонує як ‘тут’ ← ‘зараз’ ← ‘у теперішньому’. Якісні характеристики свого рекламованого об’єкта, визначені семами ‘довговічний’, ‘надійний’ ← ‘незнаний дотепер’ ← ‘новий’ ← ‘прогресивний’ ← ‘не такий, як всі інші’, мовець робить доступними для адресата на своїй території (‘тут’): ‘тут’ ← ‘у мене’ ← ‘рекламований об’єкт’ ← ‘надійний’, ‘довговічний’, ‘новий’ ← ‘перспективний’.

3) Рекламні вислови, в яких суб’єкт мовлення прямо закликає адресата рекламного повідомлення потурбуватися про майбутнє: забезпечити свій престиж, фінансовий успіх, добробут сьогодні, зараз разом з мовцем-рекламодавцем. Ця турбота про майбутнє має втілитися у придбання рекламованого об’єкта чи користування рекламованою послугою, які для мовця окреслені семантикою ‘тут’ ← ‘я’ ← ‘у мене’ ← ‘мій товар’. Наприклад, *Піклуйтесь про свій бізнес. Інвестуйте у майбутнє; Інвестуйте у майбутнє. Найкраща бізнес-пропозиція на наступний рік* (реклама престижної моделі автомобіля); *Будуймо майбутнє!* (реклама інвестиційної компанії). Заклик спрямовувати свій погляд у майбутнє зумовлений прагненням суб’єкта мовлення об’єднати свої власні зусилля (‘тут’ ← ‘я’) і бажання суб’єкта сприйняття (‘ти’), які разом втілені мовцем у змісті ‘ми’ ← ‘тут’ ← ‘я’ ← ‘ти’. При цьому, ‘перспектива’, ‘новизна’, ‘несхожість’ рекламованого об’єкта пропонується мовцем зараз, у теперішньому (‘тут’).

4) Рекламні тексти з лексемами, що мають перфектне значення *назавжди, на всі часи* містять широкий план теперішнього часу, який для суб’єкта мовлення виражає глибинний зміст ‘тут’. Наприклад, в рекламних повідомленнях *“Ваш Сад” – цінність на всі часи* (реклама фірми з ландшафтного дизайну); *В усі часи для всіх автомобілів; Раз і назавжди* (реклама курсів викладання іноземних мов) суб’єкт мовлення декларує гарантію якості, стабільності, надійності рекламованого товару вже ‘тут’ ← ‘зараз’ + ‘у мене’ ← ‘я’. Семантика ‘тут’ ← ‘я’ ← ‘сфера мовця’ об’єднує в собі у таких висловлюваннях семи ‘тут’ ← ‘рекламований об’єкт’ + ‘тут’ ← ‘доступний зараз’. Мовець вводить реципієнта як у свою просторову (‘тут’), так і в часову (‘тут’ ← ‘зараз’) сферу, справляючи на суб’єкта сприйняття рекламного повідомлення враження надійності рекламованого об’єкта і довіри до мовця-рекламіста.

III. Стратегія суб’єкта рекламного повідомлення (‘тут’ ← ‘я’) завжди зумовлена прагненням залучити реципієнта-споживача (‘там’ ← ‘він’) у свою сферу, догодити йому, зацікавити рекламованим об’єктом, а значить наблизити до себе (‘тут’ ← ‘я’ ← ‘ти’). Ця стратегія впливу, вторгнення мовця у сферу інтересів адресата простежується у рекламних текстах типу *Бембі. Ми думаємо про ваших дітей* (реклама магазину дитячого одягу); *Rampers знає, що ваш малюк бажає; У вас болять очі? Вісік – вирішення ваших проблем; Чистить за Вас!* (реклама кондиціонера); *Ваш успіх – це наша мета; Вирішення ваших завдань – це наша робота; Холодильник Samsung потурбується з розумом про ваші продукти.* В цих висловлюваннях спостерігаємо вираження семантики перенесення мовцем відповідальності за виконання певних завдань, обов’язків, вирішення певних проблем зі сфери суб’єкта сприйняття в свою сферу (мовця) – ‘тут’ ← ‘моє’. Обов’язки, проблеми, завдання реципієнта рекламного повідомлення (турбота про дітей, здоров’я, добробут, вирішення проблем і завдань) в цих рекламних текстах мовець бере на себе, робить своїми (‘тут’ ← ‘моє’). Вживання присвійних займенників *ваш, за вас, ваші* на позначення сфери суб’єкта сприйняття нівелює семантику ‘там’. Мовець вкладає в ці шанобливо-узагальнені формули семантику привернення адресата до своєї сфери, свого наближення до реципієнта (‘тут’ ← ‘я’ ← ‘моє’ ← ‘ви’ ← ‘ваше’).

IV. Прагнення суб’єкта мовлення рекламного тексту приховати зміст адресата (‘там’ ← ‘він’) з метою максимального введення останнього у свою сферу впливу: ‘тут’ ← ‘я’ ← ‘ти’ реалізується в рекламних текстах,

в яких мовець або акцентує увагу на особі реципієнта в ролі суб'єкта дії ('тут' ← 'ти'), або повністю ототожнює себе (мовця) як діяча з реципієнтом ('тут' ← 'я' + 'ти'). В обох випадках зміст 'там' знято суб'єктом мовлення. В залежності від одноособної (лише суб'єкт сприйняття) чи колективної (суб'єкт мовлення і суб'єкт сприйняття) діяльності такі тексти поділяємо на дві групи.

1) *Ваші гроші працюють на вас; Все у ваших руках!; Monte Carlo. Твої правила; Ви заробляєте разом з нами.* В цій групі рекламних текстів споживач стає діячем. Вживаючи присвійні займенники *ваші, твій*, що містять семантику мовця 'тут' ← 'поряд зі мною' ← 'як я', останній максимально вводить реципієнта на свою територію. При цьому мовець вилучає себе ('я') із рекламної ситуації або підпорядковує себе особі реципієнта. Рекламоване і всі вигоди, що з ним пов'язані ('тут' ← 'рекламований об'єкт' ← 'моє') визначаються мовцем "власністю" реципієнта ('твое'): 'тут' ← 'я' ← 'моє' ← 'рекламований об'єкт' ← 'ти' ← 'твій', 'ваш'.

2) Намагання мовця ототожнити себе, свої прагнення ('тут') зі споживачем-адресатом ('тут' ← 'ти'), його інтересами ('тут' ← 'я' ← 'ти') реалізується в рекламних текстах: *Сармат – пиво, яке ми любимо!; У що граються наші діти?; Наші почуття... Наші думки... Наші відчуття...* Вживання займенників із семантикою 'тут' ← 'я' (мовець) *ми, наші* зумовлене прагненням суб'єкта мовлення максимально наблизити суб'єкта мовлення до себе, об'єднати свої і його інтереси, бажання, окреслюється семантичним рядом 'тут' ← 'ми' ('я') ← 'наші' ← 'я' + 'ти'. Як результат, мовець знімає семантику відстороненості адресата від себе 'там' ← 'він'. Установка бути ближче до споживача-суб'єкта сприйняття рекламного тексту – одна з ознак ефективності реклами. Реципієнт таку рекламу сприймає лояльніше, бо в ній суб'єкт мовлення уникає нав'язування, безпелеяційності, які відлякують чи насторожують реципієнта. Мовець декларує рівноправність (свою і адресата), спільність інтересів. Прийом ототожнення особи мовця з адресатом викликає в останнього довіру й зацікавленість рекламованим об'єктом. Позиція мовця-суб'єкта реклами в цих текстах втілена в опозиції 'тут' ← 'ми' ← 'я' ← 'ти', 'ви'.

V. Семантику унікальності, неповторності, довершеності запропонованого реципієнту рекламного об'єкта суб'єкт мовлення декларує, наприклад, в таких висловлюваннях: *Тільки у нас оперують професори і доценти медичного університету, які пройшли підготовку в країнах Європи і США; Ми знаємо про Болгарію більше за всіх!; Ми – найкрасивіші!; Ми дали їм'я кераміці!; З нами будеться Україна!; Хто знає Європу краще за нас?* Мовець в цих текстах робить акцент на своїй унікальності та на унікальності свого рекламованого об'єкта ('тут'). Виникає загальна сема 'найкращий'. Через те, що суб'єкт мовлення це поняття асоціює зі своєю особою, своєю сферою діяльності чи своїм рекламованим товаром, виникає семантичний ланцюжок: 'тут' ← 'я' ← 'мій рекламований об'єкт' ← 'найкращий'. Водночас, в позиції мовця, вираженій в цих рекламних текстах, відчувається пресуппозиція 'там' ← 'всі інші' ← 'гірші' (*тільки у нас, ми, з нами* ← 'тут' ↔ **всі інші* ← 'там'). Мовець протиставляє свій рекламований об'єкт як 'найкращий' всім іншим аналогічним – 'гіршим', вибудовуючи опозиційний ряд 'тут' ← 'я' ← 'мій рекламований об'єкт' ← 'кращий' ↔ 'там' ← 'вони' ← 'їх' ← 'гірший' (в плані кореляції змістів 'тут' ← 'я' ↔ 'там' ← 'всі інші'). Безпелеяційне твердження мовця про свою унікальність, що виражається семою 'найкращий' має привабити, на думку рекламиста, реципієнта до таких рекламних текстів. Відповідно щодо адресата мовець вибудовує семантичний ряд 'тут' ← 'я' ← 'мій рекламований товар' ← 'найкращий' ← 'вам', 'тобі', 'для вас', 'для тебе'.

Останнім часом з поширенням серед рекламистів тенденції уникати негативного відтінку безпелеяційності, нав'язування рекламованого об'єкта споживачу-реципієнту стали зустрічатися рекламні тексти із загальною семою 'найкраще' щодо рекламованого об'єкта, які позбавлені категоричності з боку суб'єкта мовлення. Наприклад, *Кажуть, ці кофемікси кращі у світі! або Carlsberg! Мабуть, найкраще пиво у світі!* В таких рекламних текстах мовець приховує власну прагматичну мету визначити свій продукт найкращим для швидшого його продажу ('тут') за вставними словами *кажуть, мабуть*, які в своїй глибинній семантиці містять ідею мовця ('тут' ← 'я').

VI. Намагання мовця зблизити сам рекламований об'єкт і особу реципієнта рекламного повідомлення ('тут' ← 'рекламований об'єкт' ← 'ти') простежується в текстах *New Leon. Він такий, як ти!* (реклама нової моделі автомобіля); *"Поліна" знає, чого ти бажаси, тому що вона така, як ти!* (реклама жіночого журналу). Вживаючи порівняльні звороти *такий, як ти, вона така, як ти*, порівнюючи адресата зі своїм рекламованим об'єктом, мовець вводить на свою "територію" ('тут' ← 'я') через рекламований об'єкт ('мій') особу суб'єкта сприйняття ('ти'). Прагматична установка суб'єкта мовлення зумовлена декларацією наявності у рекламованому об'єкті всього необхідного для адресата-споживача, втілення в ньому ('тут' ← 'рекламований об'єкт') всіх його бажань і уявлень, наприклад, про свій автомобіль чи улюблений журнал. Через твердження мовця про абсолютну відповідність свого рекламованого об'єкта ('тут') характеру, прагненням споживача-реципієнта ('ти') відбувається зацікавлення останнього рекламованим об'єктом і самим рекламним повідомленням, максимальне залучення реципієнта у сферу свого впливу ('тут') і приховування змісту 'там', що і було метою суб'єкта мовлення ('тут' ← 'я' ← 'мій рекламований об'єкт' ← 'ти' ← 'твій').

Особливістю глибинної семантики рекламних текстів є її спрямованість у сферу мовця-творця рекламного повідомлення, його явних і прихованих мотивів ('тут'). Сфера суб'єкта сприйняття рекламного тексту для мовця також окреслюється семантикою 'тут', що зумовлюється максимальним залученням реципієнта на свою "територію" ('тут' ← 'я' ← 'ти'). На відміну від семантичної структури казок, де приваблива ідея щастя позиціонується мовцем-оповідачем як 'там' (за царя Гороха, у тридесятому царстві) і всі

його прагнення спрямовані у це невідоме ('тут' ← 'я' → 'там') [Пилюк 2006], в рекламному тексті мовець-рекламіст ідею щастя пов'язує (і для реципієнта також) зі своєю особою, діяльністю, зі своїм рекламним товаром ('тут' ← 'я' ← 'ти'). Ця семантична установка зумовлює намагання мовця максимально приховати, зняти зміст відстороненості 'там' ← 'він' і, навпаки, повністю залучити адресата на свою "територію", у сферу своїх інтересів через рекламований об'єкт, що втілюється у семантичному ланцюжку 'тут' ← 'я' ← 'мій рекламований об'єкт' ← 'ти' ← 'твій товар чи послуга'. Це досягається різними мовними засобами: вживанням займенників *ми, ти, ви, наш, ваш, твій* на позначення своєї сфери, території, спільної зі сферою адресата ('тут' ← 'я' ← 'поряд' ← 'ти'), порівняльних зворотів, побудованих за схемою "рекламований об'єкт такий, як адресат", вставних слів із семантикою першої особи – я-мовець (*кажуть, мабуть*), введення семантики унікальності рекламованого об'єкту ('тут' ← 'у мене' ← 'рекламований об'єкт' ← 'найкращий'). Таким чином, аналіз рекламних текстів показує, що мовець-рекламіст зацікавлений приховувати семантику 'там' ← 'він' ← 'чужий' ← 'зовнішне' щодо адресата рекламного повідомлення і акцентувати увагу на своїх інтересах ('тут'), максимально залучаючи на свою "територію" реципієнта ('тут' ← 'я' ← 'рекламований об'єкт' ← 'ти', 'ви' ← 'твій', 'ваш'). Це підтверджує антропоцентричний характер як лексико-семантичної опозиції 'там' – 'тут', так і рекламних текстів загалом.

Література

- Бове, Арнс 1995: Бове К. Л., Арнс У.Ф. Современная реклама: Пер. с англ. – Тольятти: Издат. Дом Довгань, 1995. – 704 с.
- Василевич, Леденёва 2005: Василевич А. П., Леденёва С.Н. Оценка характеристик рекламного текста, связанных с эффективностью его восприятия // Изв. РАН. – Серия литературы и языка. – 2005. – Т. 64. – № 2. – С. 47-56.
- Виноградова, Коваленко 2006: Виноградова О., Коваленко С. Функціонування конструкцій експресивного синтаксису в рекламних текстах // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Вип. 14. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – С. 126-130.
- Иванов, Топоров 1974: Иванов В.В., Топоров В.Н. Исследования в области славянских древностей. Лексический и фразеологический вопросы реконструкции текстов. – М.: Наука, 1974. – 334 с.
- Иванов, Топоров 1965: Иванов В.В., Топоров В.Н. Славянские языковые моделирующие семиотические системы. (Древний период). – М.: Наука, 1965. – 245с.
- Иссерс 2002: Иссерс О. С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи. – М.: УРСС Едиториал, 2002. – 284с.
- Картер 1998: Картер Г. Эффективная реклама. – К.: "Сирин" – "Либра", 1998. – С. 34-47.
- Кацнельсон 2001: Кацнельсон С.Д. Категории языка и мышления: Из научного наследия. – М.: Наука, 2001. – 360с.
- Клушина 2001а: Клушина Н. И. Восприятие рекламы // Русская речь. – 2001. – №1. – С. 64-67.
- Клушина 2001б: Клушина Н. И. Аргументы в рекламе // Русская речь. – 2001. – №3. – С. 55-58.
- Клушина 2001в: Клушина Н. И. Искусство обольщения // Русская речь. – 2001. – №4. – С. 63-64.
- Клушина 2004: Клушина Н. И. Реклама, которая лечит? // Русская речь. – 2004. – №1. – С. 64-67.
- Кохтев 1991а: Кохтев Н. Н. Психология восприятия и композиция рекламы // Русская речь. – 1991. – №4. – С. 68-72.
- Кохтев 1991б: Кохтев Н. Н. Динамический синтаксис в рекламе // Русская речь. – 1991. – №5. – С. 67-72.
- Кравченко 1996: Кравченко А.В. Когнитивные структуры пространства и времени в естественном языке // Изв. РАН. – Серия литературы и языка. – Т. 55 - №3. – 1996. – С.3-23.
- Кудрявцева 2005: Кудрявцева Л. О., Дядечко Л. П., Дорофеева О. М., Філатенко І. О., Черненко Г. А. Сучасні аспекти дослідження мас-медійного дискурсу: експресія – вплив – маніпуляція // Мовознавство. – 2005. – №1. – С. 58-66.
- Культурологические аспекты ... 2006: Культурологические аспекты мотивации и поведения потребителей // Современный маркетинг (обзор печати). – 2006. – №4. – С. 43-55.
- Луценко 2001: Луценко Н.А. К вопросу о семантике родительного падежа // Лінгвістичні студії: Зб. Наук. Праць. Вип. 7. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – С. 41-51.
- Магеррамов 2002: Магеррамов И. А. О парадоксе в рекламе // Русская речь. – 2002. – №2. – С. 59-63.
- Мозгунов 2006: Мозгунов В. Особливості модальних значень у рекламному тексті // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Вип. 14. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – С. 98-103.
- Осипов 1989: Осипов А.И. Пространство и время как категории мировоззрения и регуляторы практической деятельности. – Минск: Наука и техника, 1989. – 220 с.
- Панкратов 1998: Панкратов Ф. Г., Серёгина Т. К., Шахурин В. Г. Рекламная деятельность. – М., 1998. – 244 с.
- Паньо 2005: Паньо Т. Что такое "хорошо" и как об этом рассказывают [О социальной рекламе] // Зеркало недели. – 2005. – 22-28 января (№2). – С. 20.

- Пилипак 2006: Пилипак В.П. Особливості вираження лексико-семантичної опозиції 'там' – 'тут' в українських літературних казках та байках // Лінгвістика: Зб. наук. праць. – Луганськ: Альма-матер. – 2006. – №2 (8). – С. 155-166.
- Попова 2002: Попова Ж. Г. Идеи психоанализа в современной рекламе // Маркетинг в России и за рубежом. – 2002. – №1. – С. 102-106.
- Постнова 2001а: Постнова Т. Е. Прецедентные тексты в печатной рекламе // Вестник Моск. ун-та. – Серия 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2001. – №2. – С. 106-116.
- Постнова 2001б: Постнова Т. Е. "Страсти по мехам" и "Кошмар на улице Вязов" // Русская речь. – 2001. – №6. – С. 69-72.
- Родина 2004: Родина О. В. Прагматические пресуппозиции как фактор эффективности воздействия рекламного текста (на материале немецкоязычной и русскоязычной печатной рекламы) // Вестник Моск. ун-та. – Серия 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2004. – №4. – С. 108-118.
- Савельева 2002: Савельева О. О. Реклама хорошая, плохая, социальная // Человек. – 2002. – №1. – С. 133-143.
- Славянские древности. Этнолингвистический словарь в 5 тт. / Под ред. Н.И. Толстого. Т. 1: А-Г. – М.: Междунар. отношения, 1995 – 562 с.
- Сурикова 2002а: Сурикова Т. Требуется лохи – III [О языке рекламы] // Журналист. – 2002. – 4. – С. 78-79.
- Сурикова 2002б: Сурикова Т. Требуется лохи – IV [О языке рекламы] // Журналист. – 2002. – №5. – С. 74-75.
- Учёнова 2002: Учёнова В. В. Ценностные лабиринты рекламной деятельности // Вестник Моск. ун-та. – Серия 10. Журналистика. – 2002. – №3. – С. 5-13.
- Учёнова 2003: Учёнова В. В. Философия рекламы. – М.: "Гелла-принт", 2003. – 208 с.
- Уэллс 2001: Уэллс У., Бернет Дж., Мориарти С. Реклама: принципы и практика. – С.-Петербург: Питер, 2001. – 736 с.
- Толстой 1997: Толстой Н.И. Избранные труды в 3 тт. – Славянская лексикология и семантика. – Т. 1. – М.: Языки русской культуры, 1997. – 590с.
- Федь 2001: Федь А. М., Федь І. А. Філософсько-естетичний аспект реклами // Реклама і дизайн XXI сторіччя: освіта, культура, економіка: Зб. наук. праць. Вип. 2 – К.: ППР, 2001. – С. 66.
- Чепыжова 2001: Чепыжова Е. Рекламний кафтан с чужого плеча // Наука и жизнь. – 2001. – №1. – С. 132-135.

This article is devote to the analyze the expression of the opposition 'there' – 'here' according to the speaker and hearer in the text of advertisement.

Keywords: speaker, hearer, opposition, semantic chain, pragmatic motives.

Надійшла до редакції 30 серпня 2006 року.

Марія Скаб

ББК 81.411.1–32
УДК 811.161.2'37

ГРАМАТИЧНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ КОНЦЕПТУ

У статті розглянуто мовні засоби вираження концепту, місце серед них граматичних засобів. Автор приходять до висновку, що граматичні – як морфологічні, так і синтаксичні – засоби є важливими, хоч і другорядними, допоміжними засобами вираження концепту, урахування яких допомагає побачити і уточнити ті концептуальні ознаки, які часто є не зовсім помітними або завуальованими.

Ключові слова: концепт, концептуальний аналіз, концептуальна ознака.

Становлення когнітивної лінгвістики і розвиток однієї з її галузей – лінгвоконцептології змусили мовознавців шукати й адекватні шляхи лінгвістичного дослідження. Поступово сформувався так званий концептуальний аналіз, який „можна певною мірою трактувати як метод когнітивної лінгвістики” [Кочерган 2003: 25].

Звичайно під концептуальним аналізом розуміють один із прийомів реконструкції мовної картини світу, який полягає в аналізі метафоричної сполучуваності слів абстрактної семантики і виявляє „конкретний”, що „чуттєво сприймається”, образ, зіставлюваний у наївній картині світу з цим „абстрактним” поняттям. Цей прийом першими незалежно один від одного застосували Н. Арутюнова (1976), В. Успенський (1979), Дж. Лакофф і М. Джонсон (1980), у цьому руслі виконано перші дослідження українських концептів Т. Радзівєвською [1997; 1999] та Г. Яворською [1999].

© Скаб М.В., 2007

Зараз, на думку М. Кочергана, концепти, як правило, досліджують на основі сполучуваності, переважно предикативної, рідше – атрибутивної, комплементарної, а інколи враховують різноманітні широкі мовні контексти (фольклорні, художні, публіцистичні та інші твори) [2003: 25], на практиці ж аналізують переважно фразеологізми та метафоричні вислови як засоби мовного вираження концепту.

Однак питання про те, що ж справді є виразником концепту і які репрезентанти концепту потрібно досліджувати, залишається і далі не до кінця з'ясованим. Висвітлення цього питання, а також місця серед цих засобів граматичних і є метою нашої статті.

Ю. Степанов, автор словника культурних концептів, зауважував, що „концепти не прив'язані до тієї чи іншої матеріальної форми – вони ширяють над матеріальними формами” [2004: 3, 9], „виражаючись як у слові, так і в образі чи матеріальному предметі” [2004: 75]. Однак, безсумнівно, „ми можемо дістатися до думки тільки через слова (ніхто ще поки не винайшов іншого способу)” [Вежицькая 1999: 293].

Зв'язок концепту з вербальними засобами вираження взагалі відмічають практично у всіх визначеннях концепту (напр., [Нерознак 1998: 81; Бабушкин, Жукова 1999: 11]), однак єдності в думках щодо конкретних значущих одиниць мови, з якими співвідноситься концепт, у лінгвоконцептуалістів поки що немає [Воркачев 2002: 87], проте всі вони відзначають, що „відмітною особливістю реалізації концептуальних систем у мові є водночас той факт, що один і той самий зміст може бути переданий у мові альтернативними засобами” [Кубрякова 2004: 31].

Найчастіше представництво концепту в мові приписують слову [Вежицькая 1997: 77–79; Арутюнова 1999: 543–640; Нерознак 1998: 84–85], а саме слово отримує статус імені концепту – мовного знака, який передає зміст концепту найбільш повно й адекватно. Однак слово як елемент лексико-семантичної системи мови завжди реалізується у складі тієї чи іншої лексичної парадигми, що дозволяє його інтерпретувати як інваріант парадигми, утвореної лексико-семантичним варіантом цього слова, чи як ім'я смислового (синонімічного) ряду, утвореного синонімами, що співвідносяться з одним із лексико-семантичних варіантів слова [Лихачев 1997: 4; Москвин 1997: 67]. Оскільки, як правило, концепт співвідноситься більш ніж з однією лексичною одиницею, логічним завершенням такого підходу є його співвіднесення з планом вираження всієї сукупності різнорідних синонімічних (власне лексичних, фразеологічних і афористичних) засобів, що описують його в мові [Панченко 1999: 6], тобто, у кінцевому підсумку концепт співвідноситься з планом вираження лексико-семантичної парадигми [Воркачев 2002: 88].

М. Алефіренко вважає, що головною формою концепту є слово і словосполучення (див. [2005а: 59]), інші дослідники значно розширюють перелік мовних засобів, здатних виступати вербалізаторами концептів: синоніми, антоніми, типові синтаксичні позиції, сполучуваність, семантичні поля, метафори, фразеологія, мовні шаблони тощо [див. Арутюнова 1994: 3]. В. Левицький у цьому ряду називає ще й словотвірні гнізда [2006: 149]. В. Старко до вербалізаторів концепту відносить етимологію слів, що виражають те чи те поняття, синоніми, антоніми, типові синтаксичні позиції, контексти вживання (семантичні комплекси), семантичні поля, оцінки, образні асоціації, метафорику, фразеологію та мовні шаблони [2004: 54]; О. Єфіменко аналізує словникову, текстову та психолінгвістичну парадигми [2005]; схожу позицію, однак з опорою на текст реалізує В. Кононенко [2004]; О. Задорожна до вербалізаторів концепту зараховує синоніми, антоніми, тематичні групи, лексико-семантичні групи та поля, фразеологічне та конотативне значення [2005: 216].

Намагаючись об'єктивізувати результати дослідження шляхом формалізації (див. думку В. Левицького, який цілком слушно приходить до висновку, що „чим більшою мірою мовознавець опирається при конструюванні фрейма на формальні мовні властивості досліджуваного об'єкта, тим успішнішою буде його робота” [2006: 158]; аналогічну думку знаходимо в М. Толстого: „Лінгвістичний аналіз семантичної сторони мови (як інших його сторін), повинен опиратися в першу чергу на формальні ознаки, формальні показники, оскільки такий підхід повніше гарантує точність аналізу (описового і порівняльного) і послідовність його кроків” [1966: 17–18]) та відштовхуючись від семантики мовних одиниць (М. Алефіренко зауважує, що „семантика мовного знака – головне джерело знань про зміст репрезентованого концепту”, „тому дослідницький шлях від семантики мовного знака до змісту відповідного концепту варто вважати істинним” [2005: 183]; пор. думку В. Гака про зворотній процес: „Чим далі розвивається сучасна семантика, тим все більше підтверджується, що її проблеми не можуть бути вирішені без звернення до об'єктивної реальності, явища якої відображаються у свідомості людини і позначаються засобами мови” [1976: 75]), ми пропонуємо аналізувати динаміку концептуалізації певної сфери дійсності у мові через розгортання семантичного простору слова.

Під семантичним простором слова розуміємо всю сукупність значень слова, що функціонують у мові й мовленні та реалізуються в усіх напрямках розгортання його семантики – семантичному (розширення семантичної структури слова), словотвірному (витворенні похідних від аналізованого слова) та синтагматичному (сполучувальних властивостях аналізованого слова) (пор.: “розвиток значення слова і його кореня може виявлятися в мові трояким чином: 1) у нових значеннях самого слова; 2) в утворенні похідних слів; 3) у формуванні фразеологічних одиниць, до складу яких входить дане слово” [Гак 1998: 694]). На нашу думку, повне уявлення про концепт ми можемо отримати, лише проаналізувавши його виникнення та динаміку розвитку усіх проєкцій семантичного простору, що дасть змогу побачити закономірності формування ментальності народу, його погляду на світ і на своє місце в ньому, певною мірою реконструювати мовну

картину світу наших предків, простежити зміни у світогляді та аксіології українців, об'єктивно виявити способи україномовної категоризації світу. Дані психолінгвістичних досліджень вважаємо допоміжними і такими, що дозволяють ще одним, принципово іншим методом підтвердити дані дослідження.

Вважаємо, що структуру концепту зручно визначати за допомогою виявлення концептуальних ознак як його елементарних складників. При цьому можна використати досягнення методу компонентного аналізу, який свого часу був достатньо розроблений та апробований. Порівняння концептуального аналізу із компонентним знаходимо в праці В. Левицького, який зауважує, що слоти „багато в чому нагадують ті елементи в сигніфікативній чи денотативній структурі слова, які в традиційній лінгвістиці називають компонентами” [2006: 156], але „на відміну від компонентного аналізу, метою якого є експлікація значення слова, концептуальний аналіз має на меті отримати знання про світ” [Кубрякова 2004: 372].

Ми припускаємо, що зміст концепту членується на концептуальні ознаки подібно до того, як семантика лексем членується на семантичні компоненти, а будь-який лінгвістичний аналіз, що здійснюється в напрямі від семантики слова до змісту концепту, дає змогу за допомогою сем різного типу, що актуалізуються в сукупності випадків уживання слова, вичленити концептуальні ознаки, які утворюють зміст концепту.

Такі міркування випливають із теоретичних положень, які різні лінгвісти висловлювали про природу лексичного значення („...розуміння лексичного значення як певного відображення елементів дійсності у свідомості сьогодні є панівним, хоча визначення, які наводять різні лінгвісти, і не збігаються. „Відображення” [...] розуміємо як фіксування певних ознак елементів дійсності, достатніх для їх ототожнення і відрізнення від інших елементів у процесі комунікації. Таким чином, відображення як лексичне значення відрізняється від когнітивного поняття як результату пізнавальної діяльності людини. Лексичне значення є ніби „скороченням”, „спрощенням” когнітивного поняття” [Гудаевичус 1980: 11]; „Виходячи із розуміння значення як відображення, і сутність семи слід бачити у відображенні. Із співвідношення значення і семи як цілого і частини випливає, що сема є відображенням окремих ознак елементів дійсності, у той час як значення являє собою більш комплексне відображення цих елементів. У значенні зафіксований відносно повний образ певного елемента дійсності, сема ж складає певну частину цього образу” [Гудаевичус 1980: 11]) та компонентний аналіз („фактично компонентний аналіз [...] криється в природі самого процесу – логічного мислення, у самій природі речей” [Уфимцева 1984: 140]; „компонентний аналіз у його класичній формі являє собою не дослідження семантики слова, а виділення істотних характеристик об'єктів в реальній дійсності, засобом номінації яких служить те чи інше слово” [Гинзбург 1978: 21]; „у компонентному аналізі ознаки виділяються, по суті, не в значенні слова, а в позначуваній ним реалії” [Плотников 1984: 206]; „видима легкість застосування методу компонентного аналізу до окремих лексичних пластів приводить до помилок у формулюванні семантичних параметрів. Часто змішують власне значення слова з тими ознаками, які лежать за межами даного слова, і помилково приписують йому. Іншими словами, не проводиться строге розмежування власне семантичних ознак слова і ознак, що виводяться із мовного та позамовного контексту, що постійно супроводжує це слово” [Кузнецов 1982: 26–27]). У когнітивній семантиці питання про те, які елементи інформації повинні бути відображені у фреймі, вважають взагалі зайвими і схоластичними (див.: [Кобозева 2000: 67]). На думку В. Левицького, „такий підхід цілком виправданий, оскільки він дозволяє перебороти й усунути сумніви, які перешкоджають успішному застосуванню компонентного аналізу при побудові фреймів” [2006: 156-157].

Наш аналіз дуже складного за будовою макроконцепту ДУША дозволяє говорити про різні типи концептуальних ознак, які входять до структури концепту, що змушує використовувати різні прийоми дослідження. Так, для виділення концептуальних компонентів при аналізі семантичної проекції, тобто семантичної структури слова, використовуємо метод словникових дефініцій. Цей же прийом є частково ефективним і при аналізі словотвірної проекції семантичного простору, незважаючи на переважно відсильний характер дефініцій похідних слів. Однак аналіз синтагматичної проекції семантичного простору слова як засобу вираження концепту змушує використовувати етимологічний аналіз фразеологізмів, аналізувати смислові стосунки імені концепту в тексті, при цьому в основному користатися методом тренованої інтроспекції.

Оскільки основним вербалізатором концепту є слово, то структура семантичних ознак значення слова в цілому відбиває основу структури концепту, однак, як показує аналіз концепту ДУША, семантична структура слова виявляє логічні концептуальні ознаки (схожі на семи в значенні слова), синтагматична ж проекція, а також частково словотвірна, виражають сублогічні концептуальні ознаки, які мають вигляд фреймів (ситуацій) і які розширюють, уточнюють логічні ознаки (поділ концептуальних ознак на логічні та сублогічні запозичуємо в [Чернейко 1997]).

Виходячи із викладених нами засад, можна пояснити деякі суперечки між дослідниками щодо методики концептуального аналізу. Так, Е. Лассан щиро дивується із пояснень З. Попової та І. Стерніна, які зауважують, що „вичленовуючи й описуючи семми, а в їх складі – семи, установлюючи системні відношення між семмами за семми в рамках семантики, лінгвіст повинен розуміти, що це ще не самі концепти з концептосфери, це лише окремі складники, що репрезентуються тією чи іншою семмою чи семмою” [Попова, Стернин 2001: 58]. Отже, коментує Е. Лассан, простіше кажучи: семи (семми) – складники концепту, репрезентовані семмою чи семмою (!) [Лассан 2002]. На думку вченої, не менша неясність виникає в читача, коли він знайомиться з описом у різних термінах змісту окремих концептів: семантичні ознаки концепту, ядром концепту є конкретне поняття, ядро концепту огортається новими концептуальними ознаками [Попова, Стернин 2001: 102]. Думаємо,

що З. Попова та І. Стернін мали рацію, однак їх міркування стосувалися лише одного типу концептуальних компонентів, того, який виявляємо у парадигматиці, наприклад, у семантичній структурі слова: він справді фактично дорівнює семантичному компоненту, тобто семі (в одній семемі їх одна чи кілька); концептуальний компонент, що виражається синтагматично, звичайно має вигляд фрейму або сценарію, тобто можемо говорити про компонент фреймового типу чи компонент сценарного типу. Для їх виявлення аналізуємо як вільне вживання слова, так і фразеологізовані сполучення, метафоричні вислови чи навіть цілі тексти.

Як семема складається із сем – елементарних одиниць смислу, так концепт – із концептуальних компонентів, які за своєю вагою, за своєю структурою, очевидно, є різними. В. Гак у структурі семем розрізняє архісеми (загальні семи родового значення), диференційні семи видового значення і потенційні семи, що відображають побічні характеристики позначуваного об'єкта [Гак 1972: 371], очевидно, у структурі концепту також є головні і другорядні концептуальні ознаки. З цього приводу дуже важливо вважаємо думку А. Вежицької, яка поділяє вербалізатори концепту на прямі та непрямі. Прямі засоби вербалізації концепту – „лексичні сім'ї”, тобто слова, семантичну етимологію яких можна звести до ключової лексеми концепту, непрямі ж засоби мовної репрезентації концепту включають сполучуваність, граматичні характеристики лексем та іншу інформацію, із якої можна вивести ознаки концепту [Вежицькая 1997: 92]. Звідси ім'я концепту (у нашому випадку семантична проекція слова) найповніше виражає його основний зміст; другорядний зміст передає сполучення імені концепту з іншими елементами; тобто граматичні (як морфологічні, так синтаксичні) засоби вираження концепту належать до другорядних, непрямих засобів вербалізації концепту.

Прокоментуємо це положення на матеріалі концепту ДУША. Лексему *душа* як ім'я концепту відносять звичайно до абстрактних імен [Полюга 1991; Чернейко 1997], слів, означуваним яких є об'єкти не зовнішнього, а внутрішнього світу людини, тобто світу ідей. „Лексико-граматичний розряд конкретних іменників охоплює іменники, які позначають дискретні предмети, що існують окремо, а отже, підлягають рахункові”, „на відміну від конкретних іменників абстрактні іменники позначають не власне-предмети, не матеріальні об'єкти, а абстраговані, узагальнені людською свідомістю і представлені в мові у вигляді предметів дії, процеси, стани, якості і под., безпосередньо пов'язані з конкретними предметами” [Вихованець, Горденська 2004: 51], додамо, що вони звичайно не мають форми множини. Однак, виявляється, поведінка лексеми *душа* не така однозначна, адже вона являє собою багатозначну одиницю, окремі семемі якої позначають конкретні предмети (наприклад, значення „за релігійними уявленнями – безсмертна нематеріальна основа в людині, що становить суть її життя, є джерелом психічних явищ і відрізняє її від тварини” та значення *душа* – „людина”), а окремі, наприклад, „внутрішній психічний світ людини, з її настроями, переживаннями та почуттями”, – абстрактні явища, що позначається на її поведінці у мові. Лексема *душа* в релігійному та психологічному, як його називає А. Вежицька [Wierzbicka 1999: 533], значеннях дуже часто означається присвійними займенниками, оскільки у кожної людини своя душа, особлива, індивідуальна, і саме вона визначає характер людини, її ставлення до навколишнього світу, і навіть її місце в цьому світі; індивідуальність душі може передаватися й іменниками у родовому відмінку із значенням присвійності чи присвійними прикметниками, наприклад, *душа княгині, Андрієва душа* тощо, однак у релігійному значенні лексема *душа* може мати й форму множини, наприклад, у проповідницькому жанрі, коли висловлювання, певні поради чи міркування стосовно стану чи способу існування душі, набувають узагальнювального характеру, чи при функціонуванні лексеми *душа* у значення „людина” (*двадцять душ*). Отже, категорія числа допомагає розмежовувати різні значення слова, а відповідно є й допоміжним засобом виявлення концептуальних ознак.

Аналогічне можемо сказати й про синтаксичні засоби вираження концепту. Звичайно слово залежно від своїх лексико-граматичних характеристик виступає в реченні тим чи іншим членом. Слово-ім'я концепту *душа*, будучи полісемантичним іменником, в одних своїх значеннях заповнює всі можливі характерні іменникові регулярні реалізації структурної схеми речення (див.: [Вихованець 1992: 41]), в інших – займає лише певні позиції.

М. Одинцова про значення *душа* – „внутрішній світ людини” як компонент концепту ДУША зауважує: „базовими, такими, що організують, семантичними категоріями образної інтерпретації явищ психічного життя в російській мові є категорії (1) суб'єкта (агенса), (2) об'єкта (предмета, якого піддають дії), (3) інструмента (засобу впливу) і (4) простору” [Одинцова 2001]. Думаємо, що опис душі як внутрішнього світу людини в українській мові також відбувається за цими ж правилами, однак хочемо уточнити, що визначає ці процеси сакральна сфера, оскільки це значення є похідним від релігійного.

Саме лексема *душа* в релігійному значенні має найбільшу свободу при реалізації структурної схеми речення. Так, слово *душа*-ім'я концепту може бути суб'єктом (*Сьогодні вранці я умру... Душа у безвісті полине, очима зорі проведуть* (Костенко)); об'єктом (*Врятуй мою душу, Боже...* (Костенко)), локативом – душа як простір (*Сліди перед ним продувала, щоб по чистому ходив, щоб не то на душі, а й на ногах у його не було порошинки* (Лепкий)) тощо.

Ці ж позиції може займати й слово *душа* в психологічному значенні („внутрішній психічний світ людини, з її настроями, переживаннями та почуттями”), однак усі ці вживання є образними, мають переносне значення, можливо, в силу того, що й саме психологічне значення є похідним, переносним: суб'єкт (*Як втомилась душа у суспільній своїй німоті!* (Костенко)), об'єкт (*Як зберегти в собі цю душу в глобальнім*

клемоті біди? (Костенко)), локатив (*Хвалити Бога, на душі не хмарно* (Костенко)); інструменталь – інструмент психічних дій Я-суб'єкта (*Я пив душею світ, такий прекрасний...* (Сосюра)).

Значення „людина, особа” виступає у фразеологізованих висловах *жива душа, ні однієї душі, на душу (населення)* або в конструктивно зумовлених висловленнях, у яких сполучається із числівником і служить для визначення кількості осіб (при переліку): *десять душ*; лише зрідка це може бути вільна сполучуваність слова: *Преміальні має за кожну ввійману душу* (Гончар).

Схожу поведінку має й значення „заглибина в нижній передній частині шиї”, яке також може виступати як у фразеологізмах (*за душею нічого не мати, за душею ні копійки, за душею ні шеляга, не було (нема) за душею і щербатої копійки*) тощо, так і у вільній сполучуваності: *Та ти хоч би застебнувся, душу свою виставив* (Гончар).

Решта значень лексеми *душа* – виразників концептуальних ознак є конструктивно зумовленими:

- відтінок значення „психологічні особливості народу взагалі чи конкретного народу” вимагає біля слова *душа* відносного прикметника на позначення народу, нації: *українська душа, російська душа, слов'янська душа*;

- значення „сукупність рис, якостей, властивих певній особі” реалізує себе в схемі **людина ... душі**, де пропуск заповнює прикметник, який вказує переважно на позитивні моральні якості людини: *людина чулої, вразливої душі*;

- слово *душа* у значенні „людина як носій тих чи інших рис, якостей” вимагає біля себе звичайно якісного чи відносного характеристичного прикметника: *Саня, Саня, неспокійна душа* (Гончар);

- значення „основне в чому-небудь, суть чогось; центральна фігура чого-небудь” функціонує у сполученнях слова *душа* з іменником у родовому відмінку: *душа колективу*;

- значення „про людину з прекрасними рисами характеру” (**Він – душа-чоловік!** – *заспокоїв батько* (Гончар)) виступає у слові *душа* лише як у прикладці;

- значення „почуття, натхнення, енергія” функціонує у складі стійких висловів: *вкласти душу в щось*;

- значення „життя” також знаходимо лише у фразеологізмах: *віддати душу, покласти душу, утекти з душею* тощо.

Таким чином, основні значення лексеми *душа*, які фіксують головні концептуальні ознаки і є давнішими („безсмертна нематеріальна основа в людині, що становить суть її життя і є джерелом психічних явищ”, „внутрішній психічний світ людини, з її настроями, переживаннями та почуттями”, „людина, особа”, „заглибина в нижній передній частині шиї”), мають більшу свободу в заповненні тих чи інших синтаксичних позицій у реченні; значення, сформовані пізніше („психологічні особливості народу взагалі чи конкретного народу”, „сукупність рис, якостей, властивих певній особі”, „людина як носій тих чи інших рис, якостей”, „основне в чому-небудь, суть чогось; центральна фігура чого-небудь”, „про людину з прекрасними рисами характеру”), звичайно виступають членами конструктивно зумовлених висловлювань; окремі ж давні рідковживані значення, похідні від релігійного („життя”, „почуття, натхнення, енергія”), виступають лише у фразеологізованих усталених висловах. Тобто аналіз синтаксичної поведінки імені концепту допомагає краще усвідомити центральність / периферійність окремих значень, а відповідно й концептуальних ознак.

Отже, граматичні – як морфологічні, так і синтаксичні – засоби є важливими, хоч і другорядними, допоміжними засобами вираження концепту. Їх урахування допомагає побачити й уточнити ті концептуальні ознаки, які часто є не зовсім помітними або завуальованими з плином часу.

Література

Алефиренко 2005: Алефиренко Н.Ф. Современные проблемы науки о языке: Учебное пособие. – М.: Флинта: Наука, 2005. – 416 с.

Алефиренко 2005а: Алефиренко Н.Ф. Спорные проблемы семантики: Монография. – М.: Гнозис, 2005. – 326 с.

Арутюнова 1994: Арутюнова Н.Д. От редактора // Понятие судьбы в контексте разных культур. – М.: Наука, 1994. – С. 3-4.

Арутюнова 1999: Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – 2-е изд., исправл. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 896 с.

Бабушкин, Жукова, 1999: Бабушкин А.П., Жукова М.Г. Перевод реалий в свете проблем когнитивной семантики // Проблемы культурной адаптации текста. – Воронеж, 1999. – С.11–13.

Вежбицкая 1999: Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков: Грамматическая семантика. Ключевые концепты культур. Сценарии поведения / Пер. с англ. А.Д. Шмелева / Под ред. Т.В. Булыгиной. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 776 с.

Вежбицкая 1997: Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. / Пер. с англ. / Отв. ред. М.А. Кронгауз. Вступ. ст. Е.В. Падучевой. – М.: Русские словари, 1997. – 416 с.

Вихованець, Городенська 2004: Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. – К.: Пульсари, 2004. – 398 с.

Вихованець 1992: Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 222 с.

- Воркачев 2002: Воркачев С.Г. Методологические основания лингвоконцептологии // Теоретическая и прикладная лингвистика. Вып. 3: Аспекты метакоммуникативной деятельности. – Воронеж, 2002. – С. 79-95.
- Гак 1976: Гак В.Г. К диалектике семантических отношений в языке // Принципы и методы семантических исследований. – М., 1976. – С. 73–92.
- Гак 1972: Гак В.Г. К проблеме семантической синтагматики // Проблемы структурной лингвистики, 1971. – М.: Наука, 1972. – С. 367–395.
- Гак 1998: Гак В. Г. Языковые преобразования. – М.: Языки русской культуры, 1998. – 764 с.
- Гинзбург 1978: Гинзбург Р.С. Значение слова и методика компонентного анализа // Иностранные языки в школе. – 1978. – № 5. – С. 21–26.
- Гудавичюс 1980: Гудавичюс А.Й. Универсальное и специфическое в лексическом значении // Slavia. Časopis pro slovanskou filologii. – Praha, 1980. – Ročník XLIX. – Sešit 1–2. – С. 11–14.
- Єфименко 2005: Єфименко О.Є. Концепт „ступ” в українській мові: словникова, текстова і психолінгвістична парадигма: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Х., 2005. –19 с.
- Задорожна 2005: Задорожна О. Теоретичні засади дослідження концепту // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Мовознавство. – Тернопіль: ТНПУ, 2005. – № 1(13). – С. 206-218.
- Кобозева 2000: Кобозева И.М. Лингвистическая семантика. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – 350 с.
- Кононенко 2004: Кононенко В.І. Концепти українського дискурсу. – К.-Івано-Франківськ: Плай, 2004. – 247 с.
- Кочерган 2003: Кочерган М. Мовознавство на сучасному етапі // Дивослово. – 2003. – № 5. – С. 24–29.
- Кубрякова 2004: Кубрякова Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения: Роль языка в познании мира. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
- Кузнецов 1982: Кузнецов А.М. Семантика слова и внеязыковые знания // Теоретические проблемы семантики и ее отражения в одноязычных словарях. – Кишинев: Штиинца, 1982. – С. 26–33.
- Лассан 2002: Лассан Е. „Надежда”: семантический и концептуальный анализ // Respectus philologicus. – 2(7).– Вильнюс, 2002.
- Левицкий 2006: Левицкий В.В. Семасиология. – Винница: НОВА КНИГА, 2006. – 512 с.
- Лихачев 1997: Лихачев С.Д. Концептосфера русского языка // Русская словесность: От теории словесности к структуре текста: Антология. – М.: Academia, 1997. – С. 280–287.
- Москвин 1997: Москвин В.П. Семантическая структура и парадигматические связи полисеманта (на примере слова СУДЬБА). Лексикографический аспект. – Волгоград, 1997.
- Нерознак 1998: Нерознак В.П. От концепта к слову: к проблеме филологического концептуализма // Вопросы филологии и методики преподавания иностранных языков: Сб. науч. тр. – Омск: Изд-во Омск. гос. пед. ун-та, 1998. – С. 80–85.
- Одинцова 2001: Одинцова М.П. Образные семантические категории субъекта, объекта, инструмента, пространства в грамматике „внутреннего человека” (на материале русского языка) // www.philol.msu.ru/~rlc2001/abstract/files/yazyk_kartina.doc
- Панченко 1999: Панченко Н.Н. Средства объективации концепта „обман” (на материале английского и русского языков): Автореф. ... канд. филол. наук. – Волгоград, 1999. – 23 с.
- Плотников 1984: Плотников Б.А. Основы семасиологии / Под ред. А.Е. Супруна. – Минск: Вышэйшая школа, 1984. – 223 с.
- Полюга 1991: Полюга Л.М. Українська абстрактна лексика XIV – першої половини XVII ст. – К.: Наук. думка, 1991. – 238 с.
- Попова, Стернин 2001: Попова З.Д., Стернин И.А. Очерки по когнитивной лингвистике. – Воронеж: Истоки, 2001. – 192 с.
- Радзівєвська 1997: Радзівєвська Т.В. Концепт шляху в українській мові: поєднання ідеї простору і руху // Мовознавство. – 1997. – № 4–5. – С. 17–26.
- Радзівєвська 1999: Радзівєвська Т.В. Сумління й совість кризь призму української мови // Мовознавство. – 1999. – № 1. – С. 31–39.
- Старко 2004: Старко В.Ф. Концепт ГРА в контексті слов'янських і германських культур (на матеріалі української, російської, англійської та німецької мов): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2004. – 16 с.
- Степанов 2004: Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры / Изд. 3-е, испр. и дополн. – М.: Академический Проект, 2004. – 991 с.
- Толстой 1966: Толстой Н.И. Из опытов типологического исследования славянского словарного состава. II // Вопросы языкознания. – 1966. – № 5. – С. 16–36.
- Уфимцева 1984: Уфимцева А.А. К вопросу о так называемом дефиниционном методе описания лексического значения слова // Слово в грамматике и словаре. – М.: Наука, 1984. – С. 134–141.
- Чернейко 1997: Чернейко Л.О. Лингво-философский анализ абстрактного имени. – М., 1997. – 320 с.
- Яворська 1999: Яворська Г.М. Мовні концепти кольору (до проблеми категоризації) // Мовознавство. – 1999. – № 2–3. – С. 43–50.

Wierzbicka 1999: Wierzbicka A. *Duša – soul i mind*. Dowody językowe na rzecz etnopsychologii i historii kultury // Wierzbicka A. *Język – umysł – kultura / Wybór prac pod redakcją J.Bartmińskiego*. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1999. – S. 522–544.

The article touches upon the language means of expression of the concept and a place of grammatical means among them. The author comes to a conclusion that grammatical means - morphological as well as syntactic – are important, though minor, subsidiary means of expression of the concept, which taken into account help to see and specify those conceptual features, which are not often quite noticeable and are covert.

Keywords: concept, conceptual analysis, conceptual feature.

Надійшла до редакції 18 вересня 2006 року.

Елена Таукчи

ББК Ш 81.03

УДК 802.0-541.43:81.314.1

ДИАХРОНИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ПРЕДИКАТИВНЫХ ЕДИНИЦ С КОМПОНЕНТОМ «SOUL»/«ДУША»

Стаття присвячена проблемі теоретичного дослідження семантичних характеристик деяких предикативних одиниць англійської, російської та української мов. У роботі подається спроба історико-етимологічного аналізу окремих слів та словосполучень у досліджуваних мовах.

Ключові слова: лінгвістичні універсалії, лексична сполучуваність, предикативні одиниці, лексичне значення, семантика, етимологія.

Представление о языковой концептуализации мира, специфичной для каждого отдельного языка, прочно утвердилось в лингвистике. Оно восходит к идеям В. фон Гумбольдта, получившим развитие в виде знаменитой гипотезы Сепира-Уорфа. Язык и образ мышления взаимосвязаны: «The ‘real world’ is to a large extent unconsciously built up on the language habits of the group. No two languages are ever sufficiently similar to be considered as representing the same social reality. The worlds in which different societies live are distinct worlds, not merely the same world with different labels attached» [Sapir 1993, p. 10].¹

Иными словами, «с одной стороны, в языке находят отражение те черты внеязыковой действительности, которые представляются релевантными для носителей культуры, пользующейся этим языком; с другой стороны, овладевая языком, и, в частности, значением слов, носитель языка начинает видеть мир под углом зрения, подсказанным его родным языком, и сживается с концептуализацией мира, характерной для соответствующей культуры» [Шмелев 2002, с.12]. В этом смысле слова, заключающие в себе лингвоспецифические концепты, одновременно «отражают» и «формируют» образ мышления носителей языка.

Исходя из сказанного, объектом анализа в нашей статье служит семантика некоторых языковых единиц, используемых в английском, русском и украинском языках и находящих свое отражение как в бытовой речи, так и в художественной литературе. Однако нельзя забывать и о том, что «гипотеза лингвистической относительности» имеет смысл в сочетании с хорошо продуманной «гипотезой лингвистической универсальности». Только должным образом обоснованные языковые универсалии могут дать солидную базу для сопоставления концептуальных систем, закрепленных в различных языках и для «объяснения значений, закодированных в одних языках (или в одном языке) и не закодированных в других» [Вежицкая 2001, с.16].

С нашей точки зрения, для языков и отраженных в них способов мышления характерны как глубокие различия, так и значительное сходство. Исследование разнообразия может привести к обнаружению универсалий. Вероятно, поверхностные типологические различия в неблизкородственных языках могут быть сведены под одной рубрикой универсальных принципов, действие которых ограничено. Однако здесь возникает вопрос о методике разработки языковых универсалий. По мнению Н. Хомского, существуют два способа решения данной проблемы. «One way is by an investigation of a wide range of languages. Any hypothesis as to the nature of linguistic universals must meet the empirical condition that it is not falsified by any natural language. any language acquired and used by humans in the normal way. But there is also another and, for the time being, somewhat more promising way of studying the problem of universals. This is by deep investigation of a particular language, investigation directed towards establishing underlying principles of organization of great abstractness in this

¹ «Реальный мир» в значительной мере бессознательно создается на основе лингвистических законов, существующих в данной группе носителей языка. Нет двух языков, которые были бы настолько подобны, чтобы можно было считать, что они представляют одни и те же социальные реалии. Миры, в которых живут разные социальные общности, – разные миры, а не один и тот же мир, но с разными ярлыками, прикрепленными и тем же предметам (перевод автора).

language» [Chomsky 1993, p. 165].²

Как известно, Н. Хомский проводил исследования на материале двух типологически дистантных языков: английского и китайского. Разрабатывая проблему лингвистических универсалий мы выбрали для анализа языковые единицы разных уровней сложности в английском, русском и украинском языках.

В качестве базового конструктивного фактора мы рассматриваем предикативность слова. С точки зрения Н.Л. Луценко, «<...> это отождествление как утверждение» [Луценко 2003, с. 31], или утверждение единого содержания посредством скрещения примитивов. «Слова-примитивы как коммуникативные предикаты по отношению друг к другу становились субъектами, их соединение конструировало когнитивно-логическую предикацию, т.е. слово» [там же, с.32].

Предположим, что субстантив «Душегуб» (душа + губить) есть сумма равных по значению примитивов. Так, у Вл. Даля «Душа – бессмертное духовное существо, одаренное разумом и волей; в общем значении – человек с духом и телом» [Даль 1955, с. 504], а также «ямочка на шее над грудною костью, под кадыком; тут, по мнению народа, пребывание души» [там же, с. 505]. Сравним данное толкование с версией Е.В. Урысон: «Душа – невидимый орган чувств и предчувствий, находящийся где то в груди человека» [Урысон 1999, с. 87]. Е.В. Урысон полагает, что субстантивы «душа» и «дух» представляют собой аналоги или слова, принадлежащие к той же части речи, что и доминанта. Их значения существенно пересекаются с общим значением рассматриваемого ряда синонимов, хотя и не достигают той степени близости к нему, которая конституирует собственно синонимию. Дело, по видимому, в том, что «душа» в наивно-языковом представлении воспринимается как некий невидимый орган, локализованный внутри человеческого тела, и обладающий четко очерченными функциями, связанными с психикой и восприятием человека [Шмелев 2002, с.20]. «Дух» вообще не концептуализируется как орган. По мнению А.Д. Шмелёва, это «некоторая нематериальная субстанция, которая не столько находится внутри человека, сколько окружает его душу, как своего рода ореол <...>» [там же, с. 22]. Следовательно, несмотря на некоторые семантические различия, лексемы «душа» и «дух» можно соотнести друг с другом. (Подобную трактовку предлагает Вл. Даль [1955, с. 504-505]).

Этимологические словари предоставляют следующие версии: «р. бр. болг. душá, др. душа, п. dusza, ч. duše, слц. нл. вл. duša, полаб. dausa, м. схв. дүша, слн. dúša, псл. duša – споріднене з лит. dvasià «дух, дихання»; розвиток значення аналогічний, в лат. anima «вітер» = подих» – «душа», у гр. ψύχω «швидко дму» – ψύχή – «душа» [ЕСУМ 1985, с.150]. Русск. дух, укр. дух, болг. дух, сербохорв. дух, словен. dūh, чеш. duch, польск. в.-луж., н.-луж. duch. Другая степень чередования: дóхнуть. Родственно лит. dāšos «воздух», с другой степенью вокализма – лит. dvāse «дух, душа», dvesiù, dvesti: «дохнуть» [Фасмер 1971, с.556].

«Духъ, воздух и др.; задуха, духота, душá; душóк; душúца, душка, удúшье, душúть, дúшный, душнúк, отдúшник <...> дохнúть, дóхнуть, вздох и др. <...> áдуха, астма, удушье» [Преображенский 1959, с.242]. Как видно из приведенных примеров, субстантив «душа» посредством своего аналога «дух» соотносится с глагольным смыслом 'губить': «удушать, задушать, давить за горло, не давая дышать» [Даль 1955, с.505]. р. душить, бр. душьць [дусúць], п. dusić, ч. dusiti, слц. dusit, вл. dusyc, нл. dušyc, болг. душá, м. души, схв. дúшити, гúшити, сдн. dušiti, - псл. dusiti, dušiti, пов'язанi з дихъ «дух» [ЕСУМ 1985, с.150]. за-дух (брак повітря), удушення [Карпіловська 2002, с.270]. Губить ≈ губ-ець ≈ губ-ник ≈ убий-душа (розбійник) [там же, с.271]. Сравним у Вл. Даля: душевредитель – «посягающий на жизнь» [1955, с.505].

Таким образом, субстантивы русск. *душегуб*, *душевредитель* и укр. *убий-душа* представляют собой результат скрещения примитивов на основе их частичного семантического единства. Перечисленные примеры в очередной раз подтверждают положение Н.А. Луценко о синтаксической, а не морфологической природе слова.

Английское слово soul «душа» соотносится с лат. solum «нижняя часть» (нижний мир). Понятие жертвоприношения как приобщение к Мировой душе (то есть Божеству) отражено в хет. – suris «жертвоприношение» (ср. англ. soul) [Маковский 1999, с.344]. В данном случае мы наблюдаем некоторые смысловые параллели: soul = «душа» ≈ «жертвоприношение» ≈ «гибель». Таким образом, смыслы 'душа' и 'гибель' соотносятся друг с другом во всех языках, выбранных нами для исследования ('душа' = 'гибель').

Примеры предикативных конструкций, иллюстрирующих данную смысловую параллель, можно наблюдать и на более высоком уровне: русск. *загубить/разрывать душу*; англ. *to break smb's spirit* – «сломать дух кому-л.», укр. *скалічена/зруйнована душа* и др. Во всех случаях синтагмы образуются на основе некоторого смыслового сходства своих компонентов.

Вероятно, эти и подобные им лексические единицы, заключающие в себе наивноязыковое представление о действительности, формируют на первый взгляд неожиданные образы: Б. Пастернак называет свою душу «усыпальницей замученных живьем», «могильной урною, вмещающей их прах». Л. Костенко сравнивает душу

² Один способ решения проблемы – исследование большого количества языков. В этом случае любое предположение в отношении природы языковых универсалий должно соответствовать эмпирическим наблюдениям. При этом оно не должно опровергаться ни одним из естественных языков, то есть, ни одним из языков, которыми владеют люди. Но существует так же и другой, на сегодняшний день более перспективный способ изучения проблемы универсалий. Это основательные изыскания в рамках отдельно взятого языка, анализ, направленный на установление базовых принципов организации высокой степени абстракции в этой языковой системе (перевод автора).

с руинами: Душа, зруйнована, як Троя, и т.п.

Однако следует сделать оговорку. Слово «soul»/«душа» обладает несколькими значениями, что позволяет существенно расширить его комбинаторный потенциал. При этом каждое из перечисленных ниже значений, определяется этимологией данной лексической единицы: [ЕСУМ 1985, с.150], [Фасмер 1971, с.556], [Преображенский 1959, с.205].

Так душа отождествляется с личностью человека, его внутренней сущностью. Вот почему смыслы «человек» и «душа» в исследуемых нами языках соотносятся друг с другом.

Например, англ. *not a living soul* – ни души = ни одного человека ('душа' = 'человек');

Well, the monster's asleep in the cave and snoring like an earthquake. But not a word of this to a living soul, Kenny (C. Mackenzie);

русск. *ни души* = ни одного человека ('душа' = 'человек');

Идет, на мертвеца похожий. Нет ни одной души в прихожей.

Он в залу; дальше: никого (А.С. Пушкин);

укр. *Душа правдивая* = правдивый человек ('душа' = 'человек');

Козак – душа правдивая (Б. Лепкий).

В христианской антропологии человек имеет тройственное строение: дух, душу и тело. При этом душа мыслится как средоточие жизни в человеке ('душа' = 'жизнь');

англ. *Life and soul* [букв. жизнь и душа] – веселый (в данном контексте):

The two children are cousins, William and Janet, observing huge adults loathing a life and soul uncle, admiring a riding instructress (ODEI);

русск. *душа держится* – жизнь держится ('душа' = 'жизнь');

Тебе бы все душисть да резать. Что ты за богатырь? Поглядеть, так в чем душа держится. Сам в могилу смотришь, а других губишь (А.С. Пушкин);

укр. *напівжива душа* ('душа' = 'жизнь');

То реитки души твоєї, що напівжива (В. Стус).

Тем не менее, душа может болеть, как обычный внутренний орган, подобно плоти она может разрываться/надрываться, она может мыслиться как вместилище (подобно желудку, легким). Например, *душа пуста, душа полна ненависти/любви* и т.п. ('душа' = 'внутренний орган');

англ. *The iron enters smb's soul* [букв. железо заполняет душу] – душа ожесточается, грубеет ('душа' = 'вместилище');

He seemed to have recovered from the death of his wife, but the iron entered his soul and he never wrote a note of music again (ODEI);

русск. *душа болит* ('душа' = 'внутренний орган');

Душа, душа болит, – разгадала и сказала княжна Марья (Л. Н. Толстой);

русск. *душа разывается* ('душа' = 'плоть');

Чудно! Я не могла плакать, но душа моя разрывалась (Ф.М. Достоевский).

укр. *душа ятриться* ('душа' = 'плоть');

Різні клопоти є. Від одних розцвіта, а від інших ятриться душа, ніби рана (О. Левада).

Душа так же носитель некоего этического идеала. Это то, что связывает человека с высшим духовным началом ('душа' => 'Бог');

англ. *God rest his soul* – успокой Бог его душу ('душа' => 'Бог');

As far as I know, my father, God rest his soul, only met my mother's people at his wedding (ODEI);

англ. *to save one's soul* *спасать душу* ('душа' = 'этический идеал');

The genius of Tolstoy subdued the overbearing pretensions of Tolstoy the spiritual path-finder, intent on teaching others how to live and save their souls before he had an idea of how to save his own (ODEI);

русск. *отдавать богу душу* ('душа' => 'Бог');

Долго он стонал, /но все слабей, и понемногу/ Затих и душу отдал богу (М.Ю. Лермонтов);

укр. *праведна душа* ('душа' = 'эстетический идеал');

Діда Уласа як слід поховасмо, що від його грошей зостанеться – на церкву дамо, щоб поминали його праведну душу, а город – в обчеське ніде (Панас Мирний).

Душа противопоставляется материальному телу, которое сближает человека с животным и, само по себе не имеет ни какой этической ценности ('душа' => 'тело');

англ. *body and soul* – телом и душой:

Don't take a job in that firm: they think they own their employees body and soul (ODEI);

русск. *ни душой ни телом* ('душа' => 'тело');

Ах, Боже мой! Я ей-ей, не виноват ни душою ни телом!

Не извольте гневаться (Н.В. Гоголь);

укр. *Тільки душа в тілі* ('душа' => 'тело');

Отак вік свій увесь прожила, – думала далі баба Сикліта, – тільки душа в тілі <...> (Г.Григоренко).

«Душа» и «сердце» – слова синонимы [Урысон 1999, с. 87]. Душе приписываются так же и (физические и пр.) особенности сердца [Луценко 2000, с. 262]. Следовательно, душа – средоточие чувств и желаний:

англ. *heart and soul* – сердцем и душой, всей душой ('душа' = 'сердце');

They made he governor think they were heart and soul on his side when he wouldn't have thought any of such thing if he'd had a grain of sense (A. Sillitoe);

русск. *всей душой, всем сердцем* ('душа' = 'сердце');

Всей душой, всем сердцем тянулся он к ней (НОСС РЯ);

укр. *романтично-донжуанська душа* ('душа' = 'чувства, желания');

Генералу подобалась його витонченість і такт і навіть його романтично-донжуанська душа (Г. Тютюник).

То, что происходит в душе человека, скрыто от посторонних глаз (*Чужая душа – потемки/На дне души*). Процессы, происходящие в душе, могут противопоставляться внешней реакции человека на что-либо (*В душе он обрадовался...* и т.п.). Т.о. душа ассоциируется с тайной, чем-то сокровенным ('душа' = 'тайна').

По мнению Н.А. Луценко, в языке «наблюдается соответствие смыслов 'глубина' и 'тайна'» [Луценко 2003, с. 119]. «Можно также говорить о номинативной связи смыслов <...> 'душа' и 'тьма'. Следовательно, речение *в тайне души (сердца)* является некоей образно-художественной (тавтологической) надстройкой над узуальными выражениями *в душе* и *в сердце*» [там же, с. 119-120]:

англ. *upon my soul* [букв. на моей душе] – конечно ('душа' = 'тайна');

Upon my soul, that is about the last epithet I should have expected to hear applied to me, from such a source, Mrs. Garstairs (C. Hare);

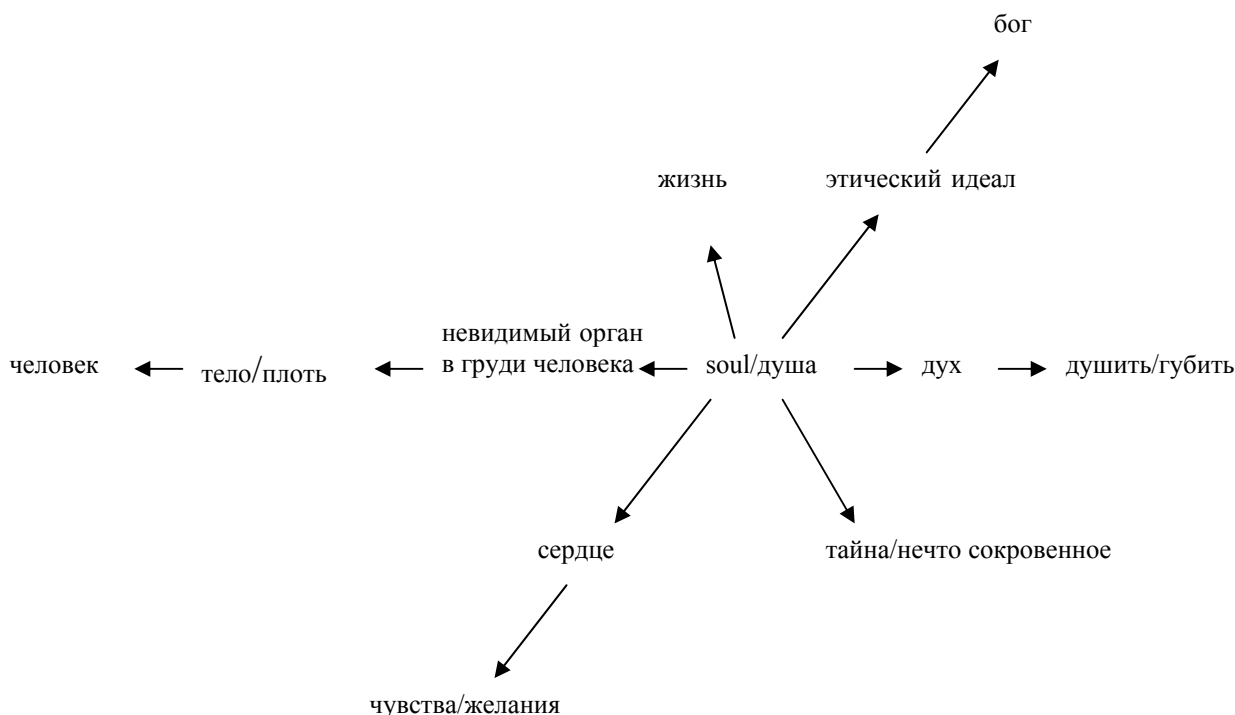
русск. *в глубине души* ('душа' = 'тайна');

Когда в семье есть больной, который болеет уже давно и безнадежно, то бывают такие тяжкие минуты, когда все близкие робко, тайно, в глубине души желают его смерти (А.П.Чехов);

укр. *кривити душею* – бути невідвертим, не щирим ('душа' = 'тайна');

Я хотів з тобою давно поговорити відверто. Якщо буду різкий – пробач. Я не вмю кривити душею (Ю. Бедзик).

Исходя из сказанного, схему семантических связей слова soul/душа можно изобразить так:

Разнообразие семантических оттенков, по нашему мнению, обеспечивает значительные комбинаторные потенции слова soul/душа в исследуемых языках. Иначе говоря, сфера сочетаемости слова определяется его семантикой.

Рассматривая вопрос о соотношении значения той или иной лексической единицы с ее комбинаторикой, Н.Г. Архипова пытается сформулировать систему понятий, относящихся к онтологической характеристике сочетаемости. Исследовательница приходит к следующему заключению: «Значение слова должно быть представлено в словаре как в концептуальном содержании, так и в системной обусловленности. Другими словами, в словаре должно быть представлено значение как концепт, связанный знаком, и его языковой статус, то есть соотносительные несодержательные признаки значения, определяющие его место в системе языковых средств номинации.

Основные статутные признаки значения лежат не только в плоскости парадигматических, но и синтагматических отношений» [Архипова 2001, с. 44]. Трудно не согласиться с подобным утверждением, поскольку сочетаемость слова можно трактовать как существенный элемент его значения, в пределах же изолированных лексических единиц смысловые отношения не выражаются. Подтверждением сказанного могут служить суждения А. Вежбицкой: «Значение слов – это, грубо говоря, то, что мы «имеем в виду» или «держим в голове», когда произносим слова. А поскольку то, что мы «имеем в виду» может меняться в зависимости от контекста или ситуации, мы должны уточнить, что значение – это только постоянные, не меняющиеся условия употребления слов» [Вежбицкая 1997, с. 243].

Литература

- Архипова 2001: Архипова Н.Г. Аспектное изучение сочетаемости слова в лексикографических целях // Вестник Амурского государственного университета. Гуманитарные науки. – Благовещенск, 2001. – Вып.14. – С. 41-44.
- Вежбицкая 1997: Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М.: Русские словари, 1997. – 329 с.
- Вежбицкая 2001: Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов / Пер. с англ. А.Д. Шмелев. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 288 с.
- Даль 1955: Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. – М.: Гос. издат. иностранных и национальных словарей, 1955. – Т. 1: А-3. – 505 с.
- ЕСУМ 1985.: Етимологічний словник української мови: в 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; Редкол. О.С. Мельничук та ін. – К.: Наукова думка, 1982-1989. – Т.2.: Д – Копці. – 1985. – С. 150.
- Карпіловська 2002: Карпіловська Є.А. Корневий гніздовий словник української мови: Гнізда слів з вершинами – омографічними коренями. – К.: Укр. енциклопедія, 2002. – 270 с.
- Луценко 2000: Луценко Н.А. Семантические парадигмы как источник поэтической образности // Филологические исследования: сб. научных работ – Вып. 1. – Донецк: Юго-Восток, 2000. – С. 256-263.
- Луценко 2003: Луценко Н.А. Введение в лингвистику слова. – Горловка: Издательство ГГПИИЯ, 2003. – 144 с.
- Маковский 1999: Маковский М.М. Историко-этимологический словарь английского языка. – М.: Издательский дом «Диалог», 1999. – 416 с.
- Преображенский 1959: Преображенский А.Г. Этимологический словарь русского языка. – М.: Гос. изд. иностранных и национальных словарей, 1959. – 1284 с.
- Урысон 1999: Урысон Е.В. Душа 1 // Новый объяснительный словарь синонимов русского языка. Вып. 1. – М., 1999. – 552 с.
- Фасмер 1971: Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. (А-Д)- 2-е изд. – М.: Прогресс, 1971. – Т 1. – 574 с.
- Шмелев 2002: Шмелев А.Д. Русская языковая модель мира. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – 224 с.
- Chomsky 1993: Chomsky N. Linguistic Theory // Landmarks of American Language and Linguistics. Volume 1. Published by the Materials Development and Review Branch English Language Programs Division – United States Information Agency. – Washington, D.C. 20547, 1993. – PP. 262-266.
- Sapir 1993: Sapir, E. The Status of Linguistics as a Science // Landmarks of American Language and Review Branch English Language Programs Division. – United States Information Agency. – Washington, D.C. 20547, 1993. – PP. 8-13.

Список условных сокращений

- НОССРЯ – Новый объяснительный словарь синонимов русского языка. Первый выпуск. – 2-е изд., исправ./ Ю.Д. Апресян, О.Ю. Богуславская, И.Б. Левонтина и др.; Под общ. рук. акад. Ю.Д. Апресяна. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 552 с.
- ODEI – Cowie A.P., Mockin R., McCaig I.R. Oxford dictionary of English Idioms. – Oxford, 2000. – 685 p.

The main purpose of the paper is to investigate semantic peculiarities of some predicative units in English, Russian, Ukrainian. The author also presents historical and etymological analysis of the described words and word-combinations.

The Keywords: linguistic universals, lexical combinability, predicative units, lexical meaning, semantics, etymology.

Надійшла до редакції 5 вересня 2006 року.

ББК 81.411.1–7
УДК 811.161.2'271.2'367

ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ЛІНГВОПУРИЗМУ (СИНТАКСИЧНИЙ АСПЕКТ)

У статті описано вияви пуризму в синтаксисі української мови у словниках та наукових дослідженнях мовознавців. Розглянуто причини виникнення цих процесів на початку XX століття та в кінці XX — на початку XXI століття. Проаналізовано позитивні та негативні ознаки виявів пуризму на синтаксичному рівні сучасної української мови.

Ключові слова: пуристичні тенденції, синтаксис, синтаксичні кальки.

Розвиток української літературної мови останніх років позначений наданням особливого статусу питомим одиницям різних рівнів. Причини такого ставлення до власних елементів – піднесення національної свідомості українського суспільства й бажання утвердити і зберегти духовне надбання нації, у якому особливе місце належить мові. Також до причин зараховуємо появу чи посилення певних соціально-лінгвістичних тенденцій, зокрема пуристичних.

Представники сучасної науки, зокрема російські лінгвісти, визначають важливість мовних одиниць в контексті їх поділу на номінативні (одиниці лексичного рівня) та релятивні (одиниці фонетико-фонологічного, словотвірного, морфологічного та синтаксичного рівнів). Одна з ознак релятивних одиниць, до яких належать і синтаксичні, – здатність відтворювати національну специфіку мови, робити її своєрідною та неповторною, тобто здатність бути носіями національно-культурної інформації [Верещагин, Костомаров 2005, с. 337]. Тому функціонування питомих синтаксичних одиниць з погляду пуризму в українській літературній мові вимагає окремих студій.

Дослідження специфічності пуристичних виявів у синтаксисі сучасної української мови – мета статті, реалізувати яку можемо, вирішивши наступні завдання: окреслити основні етапи виявів пуризму в синтаксисі сучасної української мови; проаналізувати праці українських мовознавців з рекомендаціями щодо використання питомих українських синтаксичних конструкцій; визначити особливості пуристичних виявів на синтаксичному рівні мовної системи.

Аналізові теоретичних та практичних аспектів пуристичних виявів у синтаксисі української літературної мови присвячено праці С. Караванського, О. Пономаріва, Д. Вечорек, З. Терлака, Р. Зорівчак та ін.

Історія розвитку сучасної української мови засвідчує дві найвиразніші хвилі пуристичних виявів: у період “українізації” (20-ті роки XX ст.) та в період “демократизації” (кін. 80-х – 90-ті роки XX ст. – поч. XXI ст.), які у зіставленні мають багато спільного, але одночасно різняться певними особливостями.

Представники української лінгвістики 20-х рр. XX ст., виконуючи ретельну роботу з унормування української мови, особливу увагу звертали на синтаксичні норми як “механізм” літературної мови. Адже навіть поєднавши питомі слова без урахування норм української мови, ми не отримаємо українського тексту. Мовознавці 20-х рр. минулого століття (А. Кримський, О. Синявський, О. Курило, В. Сімович, М. Сулима, М. Гладкий та ін.) вважали синтаксис духом мови, у якому втілено інстинкти особистості як представника певного етносу. Досліджуючи лінгвістичні погляди М. Гладкого, І. Гнатюк звертає увагу на ставлення мовознавця до специфічності синтаксичних конструкцій: “Елементи синтаксичні, – писав М. Гладкий у статті “Стабілізація української мови”, – особливі звороти мовні, улюблені образи, все те, що становить своєрідну фразеологію мови й являє собою витвір духовного життя цілих поколінь та має глибоке коріння в історичному минулому, в психології даної нації... власне й є та головна підвалина цілої мовної будівлі, що має змогу опанувати мову, досконало зрозуміти її як знаряддя соціального життя” [Гнатюк 1993, с. 6]. Подібні вислови з часом зазнають нищівної критики як ідеалістичні, позбавлені наукового підґрунтя, регресивні позиції. Проте М. Гладкий мав на увазі не власницькі настрої, спрямовані проти всього неукраїнського, а мовне чуття, яке, власне, криється у підсвідомості знавця рідної мови і яке допомагає безпомилково виявити “чужий” неприродний елемент.

Українські лінгвісти цього періоду радять уникати калькованих з російської мови конструкцій, що заповнили мовлення переважно міського населення. Щодо синтаксичних кальок з інших мов, зокрема з польської, аналізовані праці містять поодинокі згадки, але йдеться про вплив на говірки західного регіону, а не літературну мову, наприклад: пасивні дієслова на *-ся* у безпідметових словосполученнях типу *ся воду пило* [Курило 1942, с. 56].

На думку О. Курило, В. Сімовича, М. Гладкого та ін., українській мові не властиві фрази з нанизуванням віддієслівних іменників у формі родового відмінка, які часто трапляються в російській мові: *впечатление от слушания чтения обвинення* [Гнатюк 1993, с. 6] не можна перекласти як *враження від слухання читання обвинувачення*, адже є відповідник: *враження про зачитане обвинувачення*.

Слід також уникати конструкцій з віддієслівними іменниками на *-ння, -ття* у поєднанні з прикметником: *при означуванню напрямку вітру* замінити українським *означаючи напрям вітру*; *по дослідженню* або *після*

дослідження цього питання замінити українськими дослідивши це питання, як досліджували це питання, як хто досліджує це питання [Курило 1942, с. 44]; це не до прийняття замінити українським цього не можна, не слід прийняти або це не прийнятне; нічого не маєш до говорення замінити українським тобі нічого (нема чого) говорити [Сімович 2005, с. 281]. Отже, замість невластивих українській мові сполучень мовознавці пропонували використовувати конструкції з дієприслівниками, особовими дієсловами (О. Курило), інфінітивом (В. Сімович). Слід звернути увагу й на те, що пуристи не відкидають віддієслівних іменників узагалі. За словами О. Курило, “де треба вказати на самий процес чинності, її тривалість, там мова застосовує дієслівні речівники на *-ня, -ття* від недоконаних дієслів” [Курило 1942, с. 48-49]. На підтвердження думок мовознавець наводить численні приклади, серед яких і Шевченкове: “*Буде каяття на світі – вороття не буде*”.

Помилковими визначено словосполучення, у яких приналежність виражена іменником у родовому відмінку: *твори Шевченка* – укр. *Шевченкові твори*; *теорія Дарвіна* – укр. *Дарвінова теорія*; *гніздо птахів* – укр. *пташаче або пташине гніздо*; *хата тітки* – укр. *тітччина хата* [Курило 1942, с. 99]. Проте ця заміна не категорична. О. Курило вказує на можливе використання іменника в родовому відмінку, що виражає приналежність, якщо його заміна утворить важку для вимови форму, наприклад: *твори Квітки-Основ'яненка*, але й не заперечує проти сполучення *Квітки-Основ'яненкові твори*; якщо іменник уживано з прикметником: *твори великого Дарвіна* або використано поєднання імені та прізвища: *поезія Тараса Шевченка* [Курило 1942, с. 99].

Не варто використовувати пасивні конструкції, у яких виконавець виражений іменником в орудному відмінку, а інший компонент: пасивним дієприкметником на *-ний, -тий*: *зłodія вбив міліціонер* замість *зłodій забитий міліціонером*; формою дієслова на *-но, -то*: *головну увагу я звернув* замість *головну увагу звернуто мною*; формою третьої особи однини чи множини пасивного дієслова на *-ся*: *він видає книжки* замість *ним видаються книжки* [Курило 1942, с. 35]. У таких конструкціях за нормами української мови особа – виконавець дії – підмет, але у праці О. Курило згадує про ще один прийнятний варіант: *зłodій вбитий від міліціонера* [Курило 1942, с. 35], крім цього мовознавець залучає приклади з творів Г. Квітки-Основ'яненка, Б. Грінченка та ін. Проте така форма висловлення не стала нормою сучасної української літературної мови. Щодо згаданих пасивних дієслів на *-ся*, які побутують в українській мові, їх можна замінити безособовими формами на *-но, -то*: *зразки ґрунту не бралися, а брано* [Курило 1942, с. 55-56]. Важливо, що О. Курило не заперечує використання пасивних дієслів на *-ся* в літературній мові, надаючи їм перевагу над активними формами, що властиві народному мовленню. Варто також зазначити, що лінгвісти 20-х рр. ХХ ст. не заперечували проти використання пасивних конструкцій узагалі.

Невластиві українській мові словосполучення з елементами *було, буде* та дієслівними формами на *-но, -то*: *було чи буде зроблено* [Курило 1942, с. 34]. Оскільки форма на *-но, -то* вказує на минулість, зазначає О. Курило, то поєднувати її з формою *було* не можна: у мин. часі тільки *зроблено*. В. Сімович допускає використання конструкцій зразка *було + дієслово на -но, -то* для позначення давньоминулого часу [Сімович 2005, с. 248], який у мовленні практично не вживаний. Натомість для позначення дії в майбутньому потрібно використати пасивний дієприкметник у функції присудка: *буде зроблене* [Курило 1942, с. 34]; *щасливі, бо будуть помилувані* [Сімович 2005, с. 248], але можна використати й особову форму дієслова: *щасливі, бо їх помилують* [Сімович 2005, с. 248]. Проти пасивних конструкцій у сполученні з *бути* у третій особі однини і множини висловився В. Сімович: не *був вироблений програм*, а *вироблено програму*; не *дана була назва*, а *дано назву* [Сімович 2005, с. 247].

Висловлення з прикметником *по* також стали предметом пуристичних міркувань, зокрема, В. Сімович у статті “На теми мови” наводить чимало конструкцій, якими можна замінити неукраїнське *по+...*: *по технічним причинам – з технічних причин*; *по давній звичці – за давньою звичкою, з давньої звички*; *відділ по постачанню сировини – відділ для постачання сировини*; *по мірі потреби – в міру потреби*; *праця по упорядкуванню життя – праця над упорядкуванням життя*; *брошура по актуальним питанням – брошура на актуальні питання* та багато інших [Сімович 2005, с. 251-253].

Окрім типових зауважень, фіксуємо й окремі застереження уникати неукраїнських висловлювань, як-от: *в кожному разі* – укр. *як-не-як*; *мало того* – укр. *ще більше*; *в той же час* – укр. *рівночасно*, або *саме тоді*; *у свою чергу* – укр. нар. *і собі, самий*, укр. літ. *зі свого боку* тощо [Сімович 2005, с. 257-264]. Напевно, у таких прикладах відтворене чуття рідної мови, що дозволяє виокремлювати “своє”, відмінне від “чужих” зразків.

Таким чином, пуристичні вияви в синтаксисі 20-х рр. ХХ ст. – це вилучення з ужитку кальок з російської мови на рівні простих і складних словосполучень та їх заміна конструкціями, утвореними за законами української мови. Одночасно це досить вдала спроба теоретично обґрунтувати доцільність такого процесу.

Проте з відомих причин така мовознавча практика виявилася недоцільною в умовах політики “зближення націй і мов”, яка на десятиліття припинила появу досліджень “націоналістичного” спрямування. Опоненти пуризму не приховували, що на українському ґрунті це явище набуло надзвичайної поширеності в практиці і стає гальмом культурного процесу [Матвієнко 1932, с. 20]. Якщо застосоване на практиці, то, мабуть, прийняте, а “гальмує”, на нашу думку, поширення саме більшовицької культури. О. Матвієнко у праці “Стилістичні паралелі (проти пуризму)” намагається довести шкідливість пуристичних тенденцій в українській мові, зокрема в синтаксисі. Досліджуючи позиції пуристів 20-х років, автор використовує їхні висловлення таким чином, щоб унеможливити формулювання чітких напрямків пуристичної діяльності. Для прикладу

наведемо одну з позицій: “Система мов взагалі, зокрема синтакси української мови, настільки стала, що й нічого говорити про будь-які зміни. Причини цієї сталості криються у властивостях людської психології” [Матвієнко 1932, с. 15]. Ми зазначали вище, який зміст вкладено в цю фразу й подібні до неї, цитуючи М. Гладкого. Проте аргумент О. Матвієнка такий: “Говорити, що причини сталості синтаксичних форм криються в будові людського мозку, це значить стояти на позиціях безпорадного ідеалізму” [Матвієнко 1932, с. 16]. Хоча для того, щоб бути переконливішим, автор цитує Б. Ткаченка, який категорично висловився на адресу пуристів: “...наші мовні діячі (автори, рецензенти, редактори мови тощо) в лексичних, як і в усіх інших мовних питаннях, здебільшого воліють апелювати до того самого, вельми й віддавна шанованого, але дуже непевного “духа мови”, що завсідги являвся і являється до послуг всякому мовному філістерству” [Матвієнко 1932, с. 20]. Цікаво, що О. Матвієнко не заперечує: позиції пуристів про “сталість синтаксичних категорій” сформульовані шляхом аналізу мовних фактів, на думку дослідника, “така сталість їм потрібна для обгрунтування своїх назадницьких поглядів” [Матвієнко 1932, с. 16]. Ми погоджуємось, що пуризм може бути регресивним, але це багатогранне явище, яке поєднує протилежні властивості, тобто може бути й прогресивним. Описані приклади українських словосполучень, що, відтворюючи “дух мови”, використовуються у мовленні, на нашу думку, не можна трактувати, як витвір “назадницьких поглядів”. Але позиція, спрямована проти всього пуристичного, була вигідна радянській владі, тому подібні “дослідження” завжди підтримували на найвищому рівні.

Про розвиток української мови у “вузьких етнографічних рамках” у 20-х роках згадано й у кінці 60-х – на початку 70-х рр. минулого століття. Праця “Українсько-російські мовні паралелі радянського часу” Г. Іжакевич – це дослідження про т. зв. “українські” мовні одиниці, які “завдячують” своїм існуванням впливові російської літературної мови. Серед багатьох прикладів наведено й синтаксичні конструкції, які, на думку мовознавців-пуристів, не властиві українській мові, а саме: *було, буде* у сполученні з дієслівними формами на *-но, -то*, конструкції з віддієслівними іменниками на *-ння, -ття* [Іжакевич 1969, с. 97-98]; синтаксичні утворення з прийменником *по* [Іжакевич 1969, с. 215] та ін. Автор переконує, що паралельне існування в українській мові синонімічних прийменникових конструкцій часто призводить до їх семантико-стилістичного розрізнення, що забезпечує структурно-виразові можливості української літературної мови, наприклад: *пішла по воду, попливли за водою, нарада по координації, нарада з питань координації* [Іжакевич 1969, с. 215]. Варто зазначити, що пуристи не вимагали абсолютного вилучення прийменника *по*, зокрема “залишали” його у словосполученні *йти по воду* [Сімович 2005, с. 251], зважаючи на семантику. Г. Іжакевич справедливо покликається на мовні факти свого часу, які однак не спростовують пуристичних положень, а свідчать лише про втручання російської мови у самобутній розвиток української.

З. Терлак у статті “Синтаксичні кальки в аспекті норми”, досліджуючи цей період, згадує працю Й. Багмута “Проблеми перекладу суспільно-політичної літератури українською мовою” (1968), у якій йдеться про активне зближення синтаксичних систем української та російської мов, зокрема в публіцистиці [Терлак 2004, с. 500]. Враховуючи визначальну роль засобів масової інформації у формуванні мовного смаку носіїв мови, вважаємо зауваження Й. Багмута про недоречність використання власне українських конструкцій у перекладах з російської мови, що впливає на віддалення від мови оригіналу, необгрунтованими.

Українська мовознавча наука 70-х рр. представлена дослідженнями, що продовжили традицію зближення “братніх” мов. Зокрема О. Федик, звертаючи увагу на використання словосполучень з прийменником *по*, робить висновок, що в писемних стилях частіше, ніж в усних, конструкції з *по* заміняють синонімічними сполуками [Федик 1977, с. 51]. Слід зазначити, що для розмовного стилю характерне спонтанне формулювання думки. Тому людина, яка недосконало володіє мовою, не має мовного чуття, часто використовуватиме кальки, особливо синтаксичні. Таким чином, впроваджена радянською владою мовна політика фактично зруйнувала самобутність української мови, зокрема синтаксичної системи.

Проте були спроби пропагування поміркованих пуристичних настанов, наприклад, А. Бурячок, досліджуючи можливості використання того-таки прийменника *по*, рекомендує не зловживати ним, наводячи приклади-замінники: *дебати про п'ятирічний план*, а не *по п'ятирічному плану*; *зауваження й побажання до цієї книги просимо надсилати*, а не *по цій книзі*; *бути у відпустці через хворобу*, а не *по хворобі*; *ціну купленого товару можна перевірити за прейскурантом*, а не *по прейскуранту* тощо [Бурячок 1971, с. 86]. Мовознавець пояснює причину такої заміни, не протиставленням питомого запозиченому, а потребою звільнити мову від незграбних, набридливих канцелярських зворотів, які обтяжують сприйняття думки й роблять мову одноманітною.

Очевидно, були й інші дослідження, ґрунтовніші, а головне достовірніші, проте вони не могли вийти друком в Україні, а якщо й були надруковані, то лише незначним накладом. Для прикладу згадаємо працю Б. Антоненка-Давидовича “Як ми говоримо” (1970), розкритиковану офіційним мовознавством, хоча на той час вона була чи не найкращою. Наслідуючи мовознавчу традицію 20-х років, письменник порушує проблему використання слів та конструкцій, що з'явилися в українській мові під впливом російської, і яку намагалися не помічати представники української радянської лінгвістичної школи. До проблемних синтаксичних одиниць Б. Антоненко-Давидович зараховує: прийменникові конструкції (*приїхати в Київ* (рух напрямку до міста, села і т. ін.) – укр. *приїхати до Києва*; *ліки від хвороби* – укр. *ліки проти хвороби*; *торбинка для книжок* – укр. *торбинка на книжки*; *занедужав кором* – укр. *занедужав на кір*) [Антоненко-Давидович 1994, с. 166-170];

сполучникові (*без освіти нічого не досягнеш, як би не хотів того* – укр. ..., *хоч би як того не хотів; щоб б не* – укр. *хоч би що; хто б не* – укр. *хоч хто; де б не* – укр. *хоч де; не то справді хотів спати, не то тільки вдавав, що хоче* – укр. *чи то...чи то*) тощо [Антоненко-Давидович 1994, с. 171-175].

На жаль, поодинокі міркування щодо слововжитку питомих українських конструкцій не можемо назвати тенденцією, проте доречним буде визнання факту появи поміркованих пуристичних виявів у синтаксичній системі української мови як наслідку політичної і мовної “відлиги”.

Друга хвиля пуристичних виявів, що зародилася в кін. 80-х рр. – на поч. 90-х рр. ХХ ст., спонукала до розв’язання нових синтаксичних проблем, хоча новими їх можна назвати умовно, оскільки вони стосуються чинних норм української літературної мови, проте теоретичне обґрунтування здебільшого сформульоване українськими лінгвістами 20-х рр. минулого століття.

Сьогодні дослідження синтаксичної нормативності відбувається у двох напрямках: під впливом рекомендацій пуристичної мовознавчої школи 20-х рр. ХХ ст. і за настановами антипуристичної лінгвістичної школи 30-х – І пол. 80-х рр. ХХ ст. Власне позиція прихильників пуристичної школи (С. Караванський, О. Сербенська, О. Пономарів, П. Одарченко (про мову діаспори), М. Волощак, Р. Зорівчак та ін.) сприяла численним виявам пуризму на всіх рівнях української мови, зокрема на синтаксичному. Новітні пуристичні вияви простежуємо у замінах конструкцій, або їх компонентів, а саме:

- віддієслівних іменників на *-ння, -ття* дієприслівниковими зворотами, особовими або неозначеними формами дієслова: *не склавши відповідного плану замість без складання відповідного плану; спосіб збирати матеріали замість спосіб збирання матеріалів* [Волощак 2000; Зорівчак 2005];
- неузгодженого означення присвійним прикметником: *Тарасова гора замість гора Тараса; Лисенкова інтерпретація Шевченкових поем замість інтерпретація Лисенка поем Шевченка* [Антисуржик 1994];
- частки *давай, давайте* із спонукальним значенням частками *нум, нумо*, або вилученням часток *давай, давайте* у цьому значенні: *нум, братця, до зброї замість давайте, братця, до зброї; привітаймо замість давайте привітаємо; працюймо замість давайте працювати* [Антисуржик 1994; Зорівчак 2005];
- пасивних елементів активними дієслівними конструкціями: *я оприлюднив заяву замість мною було оприлюднено заяву; зобов’язання виконано замість зобов’язання виконані; ...яких призначає Рада депутатів замість які призначаються Радою депутатів* [Антисуржик 1994; Зорівчак 2005; Пономарів 1999];
- запозичених з російської мови моделей узгодження українськими: *цими днями замість на цих днях; цієї миті замість у даний момент; чужим коштом замість на чужий рахунок* [Антисуржик 1994; Волощак 2000];
- запозичених з російської мови моделей керування українськими: *відгук про реферат замість відгук на реферат; завдавати шкоди, стражась замість завдавати шкоду, страждання; нехтувати поради замість нехтувати порадами; повідомляти мене замість повідомляти мені; сміятися з чогось замість сміятися над чимось* [Волощак 2000; Караванський 2001; Wieczorek 1999];
- прийменникових конструкцій з *по+..., від+...* та ін. рівноцінними українськими: *майстерня ремонту (лагодження) одягу замість майстерня по ремонту одягу; працюють багато років замість працюють по багато років; задоволений співпрацею замість задоволений від співпраці; думки про зустріч замість думки від зустрічі* [Антисуржик 1994; Волощак 2000; Головашук 2001; Зорівчак 2005; Одарченко 1997; Пономарів 1999; Wieczorek 1999];
- сполучників з російської мови у складнопідрядних реченнях українськими: *Збори не відбулися, бо (тому що) прийшло мало людей замість Збори не відбулися, так як прийшло мало людей; Без освіти нічого не досягнеш, хоч би як того хотів замість Без освіти нічого не досягнеш, як би не хотів того; Що скоріше зробиш, то ліпше замість Чим скоріше зробиш, тим ліпше* [Антисуржик 1994; Волощак 2000; Зорівчак 2005] тощо.

Цей перелік лише частково ілюструє вияви пуризму в синтаксисі [див. Антисуржик 1994; Волощак 2000; Зорівчак 2005; Караванський 1994; Караванський 2001; Пономарів 1999; Терлак 2004; Wieczorek 1999], проте дозволяє зробити певні висновки.

Таким чином, пуристичні настанови в синтаксисі сучасної української мови передусім спрямовані проти використання конструкцій-русизмів, хоча трапляються й окремі висловлювання щодо впливу інших мов. Наприклад, Р. Зорівчак у конструкціях типу “*То був московський цар Пётр I, який приписав російській імперії історію...*” вбачає вплив англійської конструкції *it was...that* [Зорівчак 2005, с. 104]. На нашу думку, впливу синтаксису англійської мови на синтаксис української немає, оскільки впливати на такому рівні можуть мови з високим ступенем структурної подібності. Такий вплив можливий, якщо переклад з англійської мови здійснено без належних знань української. Тому фраза, відтворена за законами української мови, звучатиме: “*Саме (зараз; нехто інший як) московський цар...*” [Зорівчак 2005, с. 104].

Порівнюючи дві хвилі пуристичних виявів, можемо виокремити спільну ознаку – вилучення неукраїнських конструкцій, а саме, калюк з російської мови різних структурних типів. Також відзначаємо, що вияви пуризму характерні для синтагматичного синтаксису і майже відсутні в синтаксисі речення.

Пуристичні тенденції можуть негативно вплинути на формування норм, коли заміна синтаксичних конструкцій відбувається без урахування семантичної та стилістичної відповідності: *демонструвати фільм* –

крутити кіно; звернутися в різні інстанції – кинутися туди-сюди; здобувати працею – дороблятися; колись іншим разом – коли-інше тощо [Караванський 1994, с. 130-139].

Проблемна ситуація з унормування синтаксичних одиниць закономірна, бо й сьогодні не існує єдиного погляду на те, якою повинна бути синтаксична норма. Проте не можемо заперечити факт значного впливу пуристичних тенденцій на її формування. Суперечлива сутність пуризму не дозволяє беззастережно залучати до літературної мови усі пропоновані конструкції, але важливо не проігнорувати можливість звільнення української мови від непотрібних накиннутих елементів.

Література

- Антисуржик 1994: Антисуржик. Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити / За заг. ред. О. Сербенської. – Львів: Світ, 1994. – 152 с.
- Антоненко-Давидович 1994: Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо. – К.: “КМ Academia”, 1994. – 254 с.
- Бурячок 1971: Бурячок А. А. Про прийменник “по” // Рідне слово. – К.: Наук. думка, 1971. – Вип. 5. – С. 84 – 86.
- Верещагин, Костомаров 2005: Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура. Три лингвострановедческие концепции: лексического фона, рече-поведенческих тактик и сапиентемы / Под. ред. и с послесловием акад. Ю. С. Степанова. – М.: “Индрик”, 2005. – 1040 с.
- Волощак 2000: Волощак М. Неправильно – правильно. Довідник з українського слововживання: За матеріалами засобів масової інформації. – К.: ВЦ “Просвіта”, 2000. – 128 с.
- Гнатюк 1993: Гнатюк Г. Пуристичний “тріх” Миколи Гладкого // Слово. – 1993. – № 5. – С. 6.
- Головащук 2001: Головащук С. І. Російсько-український словник сталих словосполучень. – К.: Наук. думка, 2001. – 640 с.
- Зорівчак 2005: Зорівчак Р. Боліти болем слова нашого... – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2005. – 296 с.
- Їжакевич 1969: Їжакевич Г. П. Українсько-російські мовні зв’язки радянського часу. – К.: Наук. думка, 1969. – 303 с.
- Караванський 1994: Караванський С. Секрети української мови. – К.: “Кобза”, 1994. – 152 с.
- Караванський 2001: Караванський С. Пошук українського слова, або боротьба за національне “я”. – К.: ВЦ “Академія”, 2001. – 240 с.
- Курило 1942: Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. – Краків – Львів: Укр. вид-во, 1942. – 199 с.
- Матвієнко 1932: Матвієнко О. Стилістичні паралелі (проти пуризму). – Х.: Рад. школа, 1932. – 132 с.
- Одарченко 1997: Одарченко П. Про культуру української мови: Збірник статей. – К.: Смолоскип, 1997. – 320 с.
- Пономарів 1999: Пономарів О. Д. Культура слова: мовностилістичні поради: Навч. посібник. – К.: Либідь, 1999. – 240 с.
- Сімович 2005: Сімович В. Праці у двох томах. – Том 1: Мовознавство / Упоряд. і передмова Л. Ткач. – Чернівці: Книги – XXI, 2005. – 520 с.
- Терлак 2004: Терлак З. Синтаксичні кальки в аспекті норми // Вісник Львів. ун-ту. Серія філологічна. Вип. 34. – Ч. II. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2004. – С. 498 – 505.
- Федик 1977: Федик О. С. Іменникові словосполучення в усній мові // Культура слова: Респ. зб-к. – К.: Наук. думка, 1977. – Вип. 12. – С. 47 – 52.
- Wieczorek 1999: Wieczorek D. Новационные процессы в современном украинском языке // Slavia orientalis. – Roczник XLVIII. – Kraków. – 1999. – S. 435 – 441.

In article displays of the purism is described in syntax of the Ukrainian language in dictionary and scientific research of linguists. In considered reason of the origin of these processes at the beginnings XX century and at the end XX — at the beginnings XXI century. Is analysed positive and negative signs of the displays of the purism in syntax of the Modern Ukrainian language.

Keywords: purism tendencies, syntax, syntactic replicas.

Надійшла до редакції 28 вересня 2006 року.

РОЗДІЛ II. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МОРФОЛОГІЇ

Оксана Баранівська

ББК Ш12=411.4*212.71
УДК 81'367.633СПРОБА ЗІСТАВНОГО АНАЛІЗУ
ДЕЯКИХ ПОЛЬСЬКИХ І УКРАЇНСЬКИХ ПРИЙМЕННИКІВ

Пропонована розвідка присвячена зіставному аналізу польських і українських прийменників. Основну увагу зосереджено на особливостях функціонування і вживання (спільних і відмінних характеристиках) найчастіше вживаних прийменників в обох мовах, а також на синонімії прийменникових конструкцій.

Ключові слова: первинний прийменник, вторинний прийменник, відмінок, синонімія.

Вивчення прийменників польської і української мов у зіставному аспекті ще не було предметом дослідницьких студій. Цю частину мови вивчали окремо в кожній із мов (наприклад, у польській лінгвістиці це представлено працями Р. Пшибильської, Б. Мілевської, Т. Жеберек, М. Гроховського, Ч. Ляхура, Й. Оконьової та ін.; в українській мові свої студії цій проблематиці присвятили І. Р. Вихованець, З. І. Іваненко, Б. Кобилянський, О. В. Бучаков). Проте на сьогодні як в польському, так і українському мовознавстві бракує досліджень, присвячених зіставному аналізу української і польської прийменникових систем, відтак видається доцільною спроба здійснити такий аналіз цієї частини мови насамперед з огляду на спорідненість мов: з одного боку маємо прийменникові конструкції ідентичні в обох мовах, з іншого – суттєво відмінні. Звідси і випливає мета нашої розвідки: виявити спільні і відмінні характеристики (на граматичному і семантичному рівнях) польських і українських прийменників, а також простежити особливості їхнього функціонування.

Як і в польській, так і в українській мовах маємо прийменники, що можуть поєднуватися з кількома відмінками іменних частин мови, і такі, що керують тільки одним відмінком. Це і первинні, і вторинні прийменники. Останніми вважаються елементи (одиниці) різного походження і типу будови, часто такі самі, як лексеми, що належать до інших частин мови [Milewska 2003, с. 54]). Наприклад:

з **родовим відмінком** у польській мові вживаються *bez, dla, do, od, u, z kolo, obok, spośród, wśród, podczas, naprzeciwko, wzdłuż, wokół, dookoła, blisko, naprzeciw, w pobliżu* – в польській мові, *без, біля, для, до, від (од), у / в, з (зі, із), за, всередині, посеред, посередині, серед, зверху, біля, коло, поблизу, неподалік, недалеко, поодаль, поміж, проти, навпроти, супроти, позаду, поряд, збоку, збоку від, край, з-за, в бік, впродовж, близько, протягом, з приводу, з нагоди, відповідно до* – в українській тощо. Пор.

bez – без:

Za oknami mignęła postać pana zawiadowcy, wszedł do kancelarii tak jak stał, jak zbiegł z gołębnika, bez czapki, teraz zasalutował i zameldował stację [Hrabal, 50] і *Людина без книги – як риба без води* [Прислів'я, 150];

dla – для:

Była to najcenniejsza i najwyższa nagroda dla wykładowców [Dzieje, 160] і *У документі зазначалося, що їхня діяльність дає поживу для «буржуазної пропаганди», що в статтях їхніх ідеологів (І. Дзюби та І. Світличного) «однобічно, а іноді й політично неправильно трактувалися літературні та історично-суспільні явища»* [Касьянов, 29 – 30].

Проте не завжди український **для** = польському **dla**. Наприклад, словосполученню *крем для рук* у польській мові відповідатиме *krem do rąk* (відмінок зберігається, але змінюється прийменник).

do – до:

Dowodem uznania dla osiągnięć naukowych Uniwersytetu Jagiellońskiego był udział uczonych angielskich, skandynawskich, niemieckich, austriackich i z niektórych uniwersytetów francuskich w obchodach jubileuszowych 500-lecia odnowienia uczelni oraz wyrazy skierowane do społeczności akademickiej przez prof. Hermann Osthoffa z Heidelbergu i prof. Edwarda Suessa, prezesa Austriackiej Akademii Nauk [Dzieje, 160 – 161] і *У пречи почалося «обговорення» рішень наради, яке звелося до переспівування останніх з акцентом на ідеологічне цькування негодних* [Касьянов, 24 – 25];

od – від:

...To czyż takie nastawienie duszy nie będzie odrywać od stałego przebywania w niewidzianej Bożej obecności i od wylewania duszy przed Bogiem we własnych potrzebach? [Оповісці, 173] і *Відрізана скиба від хліба – вже її не притулиш* [Прислів'я, 73];

u – у / в:

Dopiero po tym, jak wyjechałeś, zrozumiałam, że przez te ostatnie lata, co Ty u nas mieszkasz, ogromnie się do siebie przywiązałam [Iwaszkiewicz, t. 1, 437] і *Гор у тебе великий жартівник: попрохав незнайому дівчину чи жінку потелефонувати з автомата, а сам ось-ось приїде* [Дмитренко, 92] та – *Валю, зготуй, а ми, Горе, сідаймо на диван – це така дивовижна річ: в мене завжди відчуття, ніби вмищують лебедів на шию, а він її поволі нахляє, нахляє* [Дмитренко, 93].

Слід зауважити, що збіг польського і українського прийменників тут частковий: в українській мові обидва прийменники можна взаємозамінювати (чергування небажане тільки фонетично; використовується для уникнення збігу голосних чи приголосних). Натомість у польській прийменник *w* узагалі не вживається з родовим відмінком, сфера вживання *u* + родовий відмінок є обмеженою [Lesz-Duk 1991, с. 374]: 1) у функції обставини місця, що означає (вказує на) особу, яка є власником місця (або належить до нього), де щось / хтось перебуває чи щось відбувається (*mieszkać u rodziców, siedzieć u Andrzeja, przebywać u niego*); 2) у функції додатка, що переважно вказує на особу, яка надає послуги або щось доставляє (*uczyc się u profesora, zamówić chleb u piekarza*); 3) у функції означення, яке вказує на те, що «щось є частиною певної речі (предмета) і утворює з ним цілісність» [USJP 2003, t. 4, с. 185] (*guzik u marynarki, palec u ręki*); 4) у конструкціях, які можна кваліфікувати як фразеологічні, а не «живі» синтаксичні моделі [Lesz-Duk 1991, с. 370] (*u bramy, u nog, u sufitu*), тобто вони вказують на малу відстань між предметом або місцем, де щось відбувається і даним місцем або територією [USJP 2003, t. 4, с. 185] (*Wioska leżała u podnóża góry* [приклад за: [USJP 2003, t. 4, с. 185]]) [USJP 2003, t. 4, с. 185]¹; в українській мові відповідником цього прийменника (при перекладі) є *біля, поблизу, коло*. Прийменникове сполучення *u* + родовий відмінок виступає після дієслів зі значенням прохання, примусу, тобто *prosić, ubłagać, wymodlić, wymóc, wymusić* тощо [Lesz-Duk 1991, с. 371]. Наприклад: *prosić u ojca, wyblagać u matki (od matki) zgody na małżeństwo*. Як зазначає польська дослідниця, можливі паралельні прийменникові сполучення – як *u* + родовий відмінок, так і *od* + родовий відмінок [Lesz-Duk 1991, с. 372].

z – z:

Jak się domyślacie, buciki z atlasu są wygodne [Janda, 145] і *Велику моральну й організаційну підтримку своїм однодумцям надали українці з Чехословаччини й Польщі* [Касьянов, 25];

koło, obok – біля, коло, обабіч:

Obok gramatyki łacińskiej w ich programach znalazły się traktaty logiczne, a także łatwiejsze pisma Arystotelesa z zakresu filozofii natury [Dzieje, 9] і *Приємно роззублена жіночка не рушала з місця, отак і стояли обабіч порогу* [Дмитренко, 149];

spośród – з-посеред:

Wprawdzie wielu spośród nich nie uzyskało katedr ze względu na swoją przeszłość polityczną (uczestnictwo w powstaniu listopadowym), jednak koncepcja Majera okazała się bardzo płodna [Dzieje, 95] і *...То її завдання не визначати фігури чергових жертв з-посеред силовиків, яких влада як великий дарунок кидатиме замість кістки, наче псу на прив'язі* [30.03.2001, www2.pravda.com.ua];

wśród – серед:

Być może jednak uczucie przygnębienia i poniżenia, jakie ogarniało profesora Winiara, ilekroć spoglądał na mur getta, wynikało z przekonania, iż po tamtej stronie cierpią również jego uczniowie, a wśród nich najlepszy matematyk kilku roczników szkolnych, wychowanek nazwiskiem Fichtelbaum [Szczypiorski, 155 — 156] і *Серед власників "Росукренерго" залишилися ті українці, які засновували цю компанію в часи президентства Леоніда Кучми* [13.02.2006, www2.pravda.com.ua]

wokół – навколо; dookoła – навколо:

...Kiedy pracowałem jeszcze u naczelnika odcinka, który dał nam po wiaderku czerwonej farby, polecając, abyśmy pomalowali płot wokół całych warsztatów państwowych [Hrabal, 34]; *Znany żeglarz z Gdańska, Roman Paszke, wyrusza - wraz z 9-osobową załogą - w rejs dookoła świata* [11.02.2004, www.gazeta.pl] і *Все більше нездорових пристрастей розпалювалися під диригуванням офіціозу довкола суто культурницьких справ шістдесятників, зокрема – літературних вечорів* [Касьянов, 27];

podczas – під час:

Patriarcha Phnom Penh - stolicy Kambodży - Non Nget oznajmił 40 tysiącom kambodżańskich mnichów buddyjskich, że nadmierna ekscytacja podczas oglądania transmisji z mistrzostw świata może grozić wykluczeniem ze wspólnoty [12.06.2006, www.gazeta.pl] і *Anetum przychodzi pod czas idu* [Прислів'я, 78];

naprzeciwko – навпроти:

Skromny pomnik Jana Pawła II stanie na placu naprzeciwko katedry - ustalili w środę jednogłośnie przedstawiciele ugrupowania Forum Samorządowe i Piotr Uszok [13. 04. 2005, www.gazeta.pl] і *Хто виграє право сидіти навпроти Кучми? Тимошенко або Азаров. Ця пара зійшла у боротьбі не тільки навколо бюджету* [21.09.2006, www2.pravda.com.ua];

wzdłuż – вздовж:

Kołobrzeska firma wygrała przetarg na budowę ponadtrzykilometrowej ścieżki rowerowej wzdłuż pasa nadmorskiego na terenie Kołobrzegu [16. 01. 2004, www.gazeta.pl] і *Вздовж дороги, якою гості проходили на території "Софії Київської", на мольбертах розставлені картини членів Національної Спілки художників України* [24.08.2005, www2.pravda.com.ua];

za – з-за:

¹ Про особливості вживання прийменника *w* у польській мові див. нижче.

Za oceanu szerokim strumieniem płyną też pieniądze – kwoty zaczynają się od kilkudziesięciu dolarów [12.10.2004, www.gazeta.pl] і *He від почутого, а від втоми на всьому тілі – сон так могутньо налягав на нього, що голос співрозмовника долинав немовби з-за стіни* [Дмитренко, 95].

Звернімо увагу і на таку особливість. У польській мові, якщо йдеться про рух у напрямі до міста, вживається прийменник *do*, натомість в українській – *до* і *в*, хоча стилістично правильним є перший. Як зазначає Б. Антоненко-Давидович, «коли мовиться про рух у напрямі міста, села, селища, тоді треба ставити прийменник *до*; коли йдеться про дію чи перебування в чомусь, тоді слід користуватися прийменником *у (в)*» [Антоненко-Давидович, с. 227]. Проте часто натрапляємо на обидві форми, особливо в ЗМІ. Наприклад:

Był to wielki cios nie tylko dla Szkoły Głównej Krakowskiej, ale także przede wszystkim dla H. Kollątaja, który rozczarowany wyjechał do Warszawy, gdzie zmarł w osamotnieniu w 1812 r. [Dzieje, 89] і *Язык до Києва доведе, але там його доведеться прикусити* [Прислів'я, 134]; *Іноземний суддя приїжджає в Київ і тут з ним дуже добре поводяться* [www.champion.com.ua].

З **давальним відмінком** поєднуються такі прийменники: *ku, dzięki, wbrew* – у польській мові і *завдяки, всупереч* – в українській. Пор.

ku (укр. *до*, який в українській мові не вимагає іменника, займенника в давальному відмінку. Однак їй властивий рідковживаний *к* + давальний відмінок [Безпояско 1993, с. 291]):

Nie mogłem się jednak dłużej nad tym zastanawiać, bo ogromny krąg, jaki zataczało wokół mnie słońce, stanął dęba wraz z równiną, ku której leciałem, po tym przechylenie nastąpił drugi, w przeciwną stronę... [Lem, 1961, 7]; *A хто стомивсь в дорозі крутобокій, Вернись к землі і спражно припади До джерела співучого потоку* [Малишко, цит. за: Вихованець 1980, с. 149];

dzięki – завдяки:

Wydział Lekarski Uniwersytetu Jagiellońskiego dzięki wykształceniu wielkiej liczby samodzielnych pracowników nauki wniósł bardzo poważny wkład w organizację fakultetów lekarskich na innych polskich uczelniach [Dzieje, 145] і *Президент Віктор Ющенко заявляє, що завдяки перебуванню поруч з ним Юлія Тимошенко покращила свій рейтинг. ...* [15.09.2005, www2.pravda.com.ua];

wbrew – всупереч:

Jeszcze w r.1609, wbrew utrwalającej się dominacji szlachty, profesor Jan Fox postulował na sejmie zniesienie ograniczeń w dostępie plebejów do godności kościelnych [Dzieje, 71] і *Мороз всупереч закликам Кучми відстоює свій проект реформи Конституційна комісія Верховної Ради має намір звернутися до фракції парламенту з проханням* [www2.pravda.com.ua].

Прийменники, які вживаються із **знахідним відмінком**, – це *o, w, przez, na, za, nad, przed* (у польській мові) і *о, в, через, на, за, по, під* (в українській). Пор.

o – про:

Wyrazem dezaprobaty i rozczarowania restrykcyjną polityką austriacką oraz pogłębiającą się z dnia na dzień germanizacją krakowskiej uczelni były rezygnacje z katedr i prośby o przeniesienie na emeryturę zwłaszcza byłych współpracowników Kollątaja i gorliwych zwolenników autonomii uniwersytetu [Dzieje, 87 – 88] і *Залишається згадати ще про одне, досить унікальне джерело інформації* [Касьянов, 10];

w – в / у (див. коментар вище (у частині статті, де йдеться про сполучування *и – у / в* з родовим відмінком):

Odbywaliśmy wspólnie nocny dyżur, przed północą robiłam sobie manicure, a że żadne pociągi nie przejeżdżały, nudziliśmy się... – *оповідала Zdeniczka wpatrując się w sufit* [Hrabal, 54] і *Забив йому сук в голову* [Прислів'я, 62];

przez – через:

Państwa zaborcze nie tylko dążyły do obniżenia poziomu naukowego i przez decyzje administracyjne do przekreślenia zakorzenionej w społeczności akademickiej autonomii uniwersyteckiej, lecz także poprzez trzykrotne próby zgermanizowania uczelni... [Dzieje, 85] і *Україна продовжила обмеження транзиту через територію Молдови* [23.03.2006, www.oglyadach.com];

na – на:

Cztery lata austriackiego budżetu wojennego, a potem kolejny polski okres okrojonych dotacji na szkolnictwo, spowodowały podcięcie materialnych podstaw uczelni [Dzieje, 163] і *Новаторство імітдесятичників стосувалося як форми, так і змісту: «Іван Світличний виводив соцреалізм на загальнолюдський простір і демонстрував теорію партійної літератури...»* [Касьянов, 17];

za – за:

...Aż energicznie ujęła go za rękę i chyba dopiero wtedy ten ból ustąpił [Odojewski, 69] і *Кара за кривду приходить помалу, але певно* [Прислів'я, 191].

З **орудним відмінком** уживаються такі прийменники: *za, poza, pod, z, nad, przed, między, pomiędzy* (у польській мові) і *за, поза, під, з, над, перед, між, поміж, поперед, поряд з, поруч з, опід, нарівні з, слідом за, згідно з, у зв'язку з та ін.* (в українській). Пор.

za – за:

Za próbą zamachu na papieża Jana Pawła II stali przywódcy byłego Związku Radzieckiego - taki wniosek znalazł się w raporcie komisji dochodzeniowej włoskiego parlamentu [2.03.2006, www.gazeta.pl] і *Тому будеме рухатися за моїми сигналами* [Дмитренко, 146];

z – z (зі, із):

Po długich chwilach walki z wodą łódź osiadła na brzegu [Landowski, 67] і *–Я нас! – категорично заявив бритоголовий зі шрамом, в окулярах* [Дмитренко, 146]; *Хоча й в обмежених масштабах, розширювалися контакти із західною культурою* [Касьянов, 14];

pod – під:

Już w 1919 r., gdy przystąpił do pierwszego w niepodległej Polsce konkursu kompozytorskiego, jego trzy utwory wysłane pod różnymi pseudonimami zdobyły trzy nagrody, w tym pierwszą za "Romans na skrzypce i fortepian", który w następnych latach ... by tak zdolny muzyk mógł wyruszyć w świat [10.11.2006, www.rzeczpospolita.pl] і *Пронав, як швед під Полтавою* [Прислів'я, 233];

nad – над:

...Szkoła Główna Krakowska odzyskała dwa najważniejsze przywileje: autonomię oraz zwierzchnictwo nad szkolnictwem średnim [Dzieje, 89] і *На Українській студії хронікально-документальних фільмів завершується робота над кінострічкою про В'ячеслава Чорновола* [09.08. 2001, www2.pravda.com.ua].

Іменних частин мови у **місцевому відмінкові** вимагають такі прийменники: *na, po, przy, w, o* – в польській мові і *на, по, при, в / у, о* – в українській. Наприклад:

na – на:

W dniu, w którym przyjeżdżał kurier z Nouméa, można go było zastać na podwórzu domu Leblonda, nim jeszcze ten zaczął urzędowanie [Szczepański, 194] і *Якби я був паном, то б усе на подушках лежав* [Прислів'я, 227];

po – по:

Tak bywało w poniedziałki i dni po świętach, spędzanych przez Genia na probostwie w Suchodole, skąd ojciec odsyłał go wczesnym rankiem wprost na pierwszą lekcję [Kuśniewicz, 82] і *Буде котюзі по заслугі* [Прислів'я, 47].

Однак мусимо зауважити, що в польській мові цей прийменник уживається також у конструкціях *spacerować po parku, podróżować po Australii*. Натомість в українській маємо безприйменникове сполучення з орудним відмінком: *гуляти парком, подорожувати Австралією*. Якщо в розмовному варіанті (в українській мові) часом ще можемо натрапити на форми *гуляти по парку, подорожувати по Австралії*, то норми польської мови не допускають уживання цієї конструкції з орудним відмінком. Тобто по-польськи не може бути *podróżować Australią*.

przy – при:

Współpracował z agencją kosmiczną NASA przy pionierskich programach wykorzystania misji do badania oceanów [10.11.2006, www.rzeczpospolita.pl] і *Його гостре слово дозволяло йому в усі віки бути на плаву - і при комуністах, і модним критиком при демократах* [22.11.2002, www2.pravda.com.ua];

w – в / у:

w – при назвах держав, місцевостей, континентів (*w Hiszpanii, w Krakowie, w Ameryce*), також при вказівці на те, що особа скерована до якогось місця або перебуває в ньому тощо (*w stronę orkiestry, w przepaść, w domu, w kościele* тощо). Норми польської мови заперечують такі поєднання, як *slużyć u wojsku* чи *u polityce zagranicznej*. І в тому, і в тому випадку повинен вживатися прийменник **w**. Наприклад: *Jest to dom przyjazny, gościnny, wesoły, wszyscy się w nim dobrze czują* [Janda, 20] і *Szweda król Szwecji wybronił u Hitlera, a Polaka ścięto* [Janda, 17]; *Чи головою об камінь, чи каменем у голову, то все одно* [Прислів'я, 40] і *Більше в розумного розуму в н'яті, як у дурня в голові* [Прислів'я, 152]. Так само, цей прийменник спостерігається у сполученні з істотами (рідко): *zakochać się w Robercie*. Таким чином, якщо в українській мові **у** і **в** вимагають іменника чи займенника в родовому, знахідному і місцевому відмінках (уживаються паралельно), то в польській прийменник **w** уживається тільки з місцевим і знахідним, а ніколи з з родовим. Наприклад: *W czasach saskich na wydziale filozoficznym dokonywał się bardzo powolny postęp, a w świadomości krakowskich uczonych zaistniało przekonanie o potrzebie dalszych zmian* [Dzieje, 54] і *Країну вдалося втримати в «соціалістичному таборі» тільки ціною дуже неприємних для ССРП поступок* [Касьянов, 13]; *Втримати угорців у східному блоці вдалося, потопивши Будапешт у крові* [Касьянов, 13];

o – о:

9 lutego o godzinie 20.00 w Grodzisku Wlkp. rozpocznie się towarzyski mecz piłkarskiej reprezentacji Polski z Białorusią [18.01.2005, www.gazeta.pl] і *Організаційний комітет Акції "Реквієм 2002 : Обличчям до Правду" звертається до українців у всьому світі 16 вересня о 12.00 вийти на вулицю біля своїх будинків та офісів запалити свічку і хвилиною мовчання вишанувати пам'ять тих, хто загинув за свої переконання в роки незалежності України* [09.08. 2001, www2.pravda.com.ua]. У польській мові цей прийменник може мати і об'єктне значення, наприклад: *Do tej pory najlepszą w naszym kraju książką o skrzydlatych braciach mniejszych były "Ptaki ziem polskich" Jana Sokołowskiego* [10.11.2006, www.rzeczpospolita.pl], при цьому зазначимо, що в українській мові це об'єктне значення передаватиметься знахідним відмінком, а не місцевим (*o skrzydlatych braciach* прийменник *o* перекладаємо українською як *про*).

Річ очевидна, що не завжди ті самі прийменники обох мовах вимагають тих самих відмінків; ці відмінності часом створюють труднощі в опануванні кожної з досліджуваних нами мов як іноземної. Наприклад:

Siadaj za kierownicą – сідай за кермо

Opowiedzieć się za zniesieniem (kary śmierci) – висловитися за скасування (смертної кару)

Pojedynek na szable – двобій на шаблях
Zapisać na dyskietce – записати на дискету
Środek przeciwko komarom – засіб проти комарів
Nabożeństwo żałobne za górników – панахида за гірниками
Zakochać się w Andrzeju – закохатися в Андрія
W odpowiedzi na państwa prośbę – у відповідь на ваше прохання
Wątpić w szczerłość – сумніватися в щирості
Układ o nierozprzestrzenianiu – договір про нерозповсюдження тощо.

Ми навели тільки частину прийменникових сполучень обох мов, у яких спостерігаються відмінності у прийменниковому керуванні; їх, звичайно, є набагато більше, про що красномовно свідчить „*Ukraińsko-polski słownik syntaktyczny*” О. Śpiwaka і М. Jurkowskiego [Śpiwak, Jurkowski 2003]. Зазначимо, що так само функціонує ряд словосполучень, які в обох мовах різняться прийменниками (частково і керуванням), наприклад:

Podręcznik do (języka) ukraińskiego – підручник з української (мови)
Komisja do spraw (ds) kultury – комісія з питань культури
Według planu – за планом
Plama po herbacie – пляма від чаю
Uciekać przed wilkiem – утікати від вовка
W niewyjaśnionych okolicznościach – за нез’ясованих обставин
Sprawozdanie ze stażu – звіт про стажування
W celu – з метою
Pod redakcją – за редакцією та ін.

Варто звернути увагу і на синонімію прийменників, наприклад польським *koło*, *obok* відповідають *біля*, *коло*, *обабіч*, прийменники *w* і *u*, які в польській мові є окремими прийменниками, а не варіантами, в українському перекладі можна передати як і *в*, і *у*, що є синонімічними (зазначимо, що зворотний переклад (польською) мусить враховувати семантику конструкції). Або ж прийменник *pod* (пол.) і *під* (укр.) в обох мовах вимагають тих самих відмінків (знахідного і орудного), наприклад *pod stół*, *pod wpływem*, *pod kierownictwem* і *під стіл*, *під впливом*, *під керівництвом*, але *pod redakcją* – за редакцією (той самий відмінок зберігається при перекладі, але прийменник змінюється).

Таким чином, спільними для обох мов є:

1) вживання прийменника *na* / *na* з назвами географічних регіонів: *pojechać na Lubelszczyznę*, *poїхати на Хмельниччину*; *do* / *до* (*в*): *do Krakowa* – до Кракова (рідше – у Краків);

2) вживання прийменника *na* / *na* при конкретних предметах: *pieniądze na bilet* – гроші на квиток; у поєднанні з іншим словом, що є назвою хвороби: *chory na gruźlicę* – хворий на туберкульоз;

3) функціонування прийменника *dla* / *для* в конструкціях з іменником, що вказує на певну річ, призначену для людини, тварини: *witamina dla dzieci* – вітаміни для дітей (але *balsam do ciała* і *бальзам для тіла*);

4) вживання прийменника *do* / *до* (*в*) у конструкціях, що вказують на рух до приміщення: *wejść do pokoju* – зайти до кімнати; в сполуках, в яких прийменник *do* / *до* виражає проникнення чого-небудь всередину якогось предмета, рідини: *włożyć do kieszeni* – покласти до кишені, *dodać cukru do kawy* – додати цукру до кави;

5) конструкція *za* + **родовий відмінок** для вираження часового моменту: *za Chmielnickiego* – за Хмельницького;

6) прийменник *o* на позначення часової одночасності-різновчасності: *o godzinie 15-j* – о 15-й годині;

7) вживання прийменника *za* – *за* при вказівці на проміжок часу (в українській мові є ще один синонімічний прийменник **через**): *będę za dwie godziny* – буду за дві години, *budu przez dwie godziny*. У польській мові у цих конструкціях неможливе вживання безпосереднього відповідника – **через**, тобто **przez**. Уживання **przez** змінить повністю значення конструкції, тобто пол. *będę przez dwie godziny* = укр. *буду протягом двох годин*;

8) конструкції з прийменником статичної локалізації *w* / *в* (*у*): *przebywać w pokoju* – перебувати в кімнаті, *mieszkać w Poznaniu* – проживати в Познані. Тут слід звернути увагу на те (про це частково йшлося вище), що вживання прийменників *w*, *u* в польській мові чітко усталене: залежить від синтаксису і семантики дієслова. Перший поєднується тільки з іменниками і займенниками у знахідному і місцевому відмінках, натомість другий вимагає іменників і займенників у родовому відмінку, утворюючи конструкції, що мають різні семантично-синтаксичні функції: можуть бути і обставинами, і додатками, і означеннями [Lesz-Duk 1991, с. 369].

9) вживання прийменникових конструкцій, де вказується початковий і кінцевий момент події *od* – *до* (в польській мові) – *від* – *до* (в українській + *з* – *по*): *Symposium odbędzie się w dniach od 15 do 18 grudnia* – Симпозіум відбуватиметься від 15 до 18 грудня (або з 15 по 18 грудня);

10) вживання прийменників із значенням загальної дискантної локалізації [Безпояско 1993, с. 284]: *za*, *poza* – *за*, *поза* + **орудний відмінок**: *za lasem* – за лісом;

11) конструкції з темпоральним прийменником *w* – *в* (*у*): *w latach 90. XX wieku* – в (у) 90-х роках ХХ століття; *ten pisarz urodził się w 1948 roku* – цей письменник народився 1948 року (рідше і стилістично гірше в

1948 році [Антоненко-Давидович 1997, с. 227–228], хоча ця конструкція надалі паралельно функціонує), *przyjdę w sobotę – прийду в суботу*;

12) вживання просторового прийменника *nad* – *над* + *орудний відмінок*: *nad portem lotniczym, nad lasem*. Зазначимо, що в польській мові функції цього прийменника ширші: він уживається в сполученнях типу *pojechali nad morze, Kraków nad Wisłą*, тоді як в українській їм відповідає *на* – *поїхали на море, Краків на Віслі*;

13) прийменник *bez* – *без* + *родовий відмінок* для позначення відсутності того, до чого належить (відноситься іменник, займенник): *bez posagu – без приданого*;

14) конструкції з просторовим прийменником *zza* – *з-за* + *родовий відмінок*: *zza oceanu – з-за океану*;

15) вживання прийменників *koło* – *коло*, що вказують на локалізацію близькості – віддаленості (*obok – біля* – для вираження загальної просторової близькості): *koło domu – коло дому (будинку)*.

Отже, наш зіставний аналіз засвідчив, що відмінності спостерігаються як на граматичному, так і на семантичному рівнях: один і той самий прийменник і в польській, і в українській мові може вживатися з кількома відмінками, так само і при перекладі спорідненою мовою може мати кілька варіантів і навпаки. Вважаємо, що ця ділянка порівняльного мовознавства не може бути повністю досліджена на сторінках однієї розвідки, що створює перспективи подальших студій у цьому напрямі.

Література

- Антоненко-Давидович 1997: Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо. – К.: Українська книга, 1997. – 336 с.
- Безпояско 1993: Безпояско О.К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
- Вихованець 1980: Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. – К.: Наукова думка, 1980. – 288 с.
- Lesz-Duk 1991: Lesz-Duk M. Konstrukcje z przyimkiem *u* w polszczyźnie // Poradnik Językowy. – 1991. – № 9-10. – S. 369–375.
- Maryniakowa 1993: Maryniakowa I. Gramatyka konfrontatywna rosyjsko-polska. Morfologia ze słowotwórstwem. – Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, 1993. – 240 s.
- Milewska 2003: Milewska B. Przyimki wtórne we współczesnej polszczyźnie. – Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2003. – 230 s.
- Śpiwak 2003: Śpiwak J., Jurkowski M. Ukraińsko-polski słownik syntaktyczny. – Warszawa: Tyrsa, 2003. – 342 s.
- USJP 2003: Uniwersalny słownik języka polskiego: W 4 tomach / Pod red. S. Dubisza. Warszawa: PWN, 2003.
- Żeberek 1994: Żeberek T. Funkcjonowanie przyimków i wyrażen przyimkowych w tekście rosyjskim i polskim. – Kraków: Wydawnictwo Naukowe WSP, 1994. – 104 s.

Джерела

- Дмитренко 1999: Дмитренко М. Чорна вівця. – К.: Редакція часопису «Народознавство», 1999. – 268 с.
- Касьянов 1995: Касьянов Г. Незгодні: Українська інтелігенція в русі опору 1960 — 80-х років. — К.: Либідь, 1995. — 224 с.
- Прислів'я 2000: Прислів'я і приказки. — К.: Редакція часопису «Народознавство», 2000. — 248 с.
- Dzieje 2000: Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego. – Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2000–242s.
- Hrabal 2002: Hrabal B. Pociągi pod specjalnym nadzorem. — Izabelin: Świat Literacki, 2002. — 104 s.
- Iwazkiewicz 1998: Iwazkiewicz J. Sława i chwała // Iwazkiewicz J. Sława i chwała: W 3 t. — W.: Wyd-wo Literackie MUZA SA, 1998. — T.1. — 680s.
- Janda 2002: Janda K. Różowe tabletki na uspokojenie. – Warszawa: WAB, 2002. – 256 s.
- Kuśniewicz 1997: Kuśniewicz A. Znaki zodiaku. — W.: Wiedza i życie, 1997. — 232 s.
- Landowski 1981: Landowski R. Jasna I Dersław. – Gdańsk: Wydawnictwo Morskie, 1981. – 172 s.
- Lem 1961: Lem S. Solaris. — W.: Wyd-wo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1961. — 200 s.
- Odojewski 1999: Odojewski W. Oksana. — W.: Twój STYL, 1999. — 568 s.
- Opowieści 1993: Opowieści pielgrzyma. – Poznań: W drodze, 1993. – 176 s.
- Szczepański 1996: Szczepański J.-J. Wyspa. – Gdańsk: ATEXT, MARABUT, 1996. — 248 s.
- Szczypiorski 1989: Szczypiorski A. Początek. – Poznań: Wyd-wo Instytutu Zachodniego, 1989. — 184s.
- www.champion.com.ua
- www.oglyadach.com
- www2.pravda.com.ua
- www.gazeta.pl
- www.rzeczpospolita.pl

The paper is dedicated to the issue of one-stem and two-stem prepositions in Polish and Ukrainian and especially to the peculiarities of function (differences and similarities) of the most common prepositions in both languages, as well as the synonymy of prepositional constructions.

Keywords: preposition, case, synonymy.

Надійшла до редакції 7 вересня 2006 року.

Тетяна Бичкова

ББК 81.411.1-0
УДК 811.161.2'367.623'04

ТРАДИЦІЯ І НАРОДНОРОЗМОВНІ ВПЛИВИ У СИСТЕМІ СЛОВОЗМІНИ ПРИКМЕТНИКІВ РУКОПИСНИХ АПОКРИФІЧНИХ ЗБІРНИКІВ XVII – XVIII СТ.

Стаття присвячена розгляду словозміни прикметників у західноукраїнських рукописних апокрифічних збірниках XVII – XVIII століть. З'ясовано, що в апокрифічних текстах переважали членні форми. Нечленні прикметники виконували здебільшого функцію іменної частини складеного присудка. Частіше ці прикметники вживалися як присвійні. Вказано, що мова пам'яток поєднує церковнослов'янські й народнорозмовні (у тому числі й діалектні) елементи.

Ключові слова: рукописні апокрифічні збірники, словозміна, прикметники, закінчення, народнорозмовні риси, церковнослов'янські риси.

Західноукраїнські рукописні апокрифічні збірники XVII – XVIII ст. є надзвичайно важливими джерелами вивчення процесів становлення і розвитку граматичної системи української літературної мови.

Морфологічні, зокрема словозмінні, особливості мови пам'яток XVII – XVIII ст. з території Західної України є одним з основних аспектів дослідження багатьох науковців. Так, наприклад, Г. Чуба, У. Добосевич вказують на специфіку морфологічної системи Учительних Євангелій XVI – XVII ст. [Чуба 1998; Добосевич 2003], С. Федак – почаївських стародруків XVIII ст. [Федак 2004] тощо. Граматична будова мови окремих апокрифічних збірників у загальних рисах була схарактеризована С. Бевзенком [Бевзенко 1959], М. Станівським [Станівський 1958], С. Перепелицею [Перепелиця 2001], Д. Гринчишиним [Гринчишин 2003]. Але ґрунтовного лінгвістичного аналізу цих пам'яток здійснено не було. Відсутністю в мовознавстві праць, присвячених системному вивченню західноукраїнських апокрифічних текстів XVII – XVIII ст. і продиктована актуальність нашого дослідження.

У статті ми аналізуємо прикметникову словозміну, вказуючи на вплив церковнослов'янської і народнорозмовної мови, зокрема південно-західних діалектів, на мову апокрифічних пам'яток. Для дослідження обрано рукописні збірники з Буковини, Галичини і Закарпаття.

Система прикметникової словозміни рукописних апокрифічних збірників XVII – XVIII ст. представлена переважно формами членних прикметників.

Називний – знахідний відмінки прикметників чоловічого роду, як правило, мають флексію **-ый** (у прикметниках з основою на твердий приголосний), як-от: *Матѣей стѣый* (ЗСтС6)¹, *рожныи цвѣтъ* (1Р(Ф)138), *злыи сѣд'* (1Тс159), *всестѣый* (2П58), *човекъ живый* (4Бр38), *кролж мильи* (Р25), *золотый погар'* (1Тс163), *ѣдъ лютый* (2Тс175), *за дарь многоцѣнный* (2РК56), *на сей темный свѣтъ* (2Тс70), *голодный* (1Р(Ф)137) та ін. Але в досліджуваних пам'ятках прикметники цієї групи досить часто вживаються із закінченням **-ий** (**-ий**), напр.: *црѣю мильи* (1Р(Ф)136) *золотий кѣбокъ* (2Т16), *мледче добрый* (1Р(Ф)136), *црѣ сватини* (2Т14), *исель худий* (2Др64), *жноша сонный* (2Р(Ф)161), *мой любый* (2У332). Таке написання, зумовлене новою традицією “в орфографічній передачі вихідної прикметникової форми”, посилюється, як зазначають дослідники, саме у XVIII ст. в пам'ятках з різних територій. При цьому малоімовірним видається припущення про те, що варіанти закінчення, зокрема орфографічний різновид **-ий**, можна кваліфікувати як відображення аналогічного впливу прикметників з м'якими основами на відповідні прикметникові основи з кінцевими твердими приголосними [Історія української мови 1978: 188-189].

Варіативність у відмінкових закінченнях (з перевагою флексії **-ий**) спостерігаємо й у прикметниках з основою на задньозязыковий приголосний, напр.: *дѣнь великый* (2Л37), порівн. також у непрямих відмінках прикметники середнього роду: *з великым' веселѣиъ* (2РК56) і форми: *црѣскій плацъ* (1РБ31), *женскій полъ* (1РБ277), *сѣхій рокъ* (2У333), *тотъ ест дикый* (2Тс69), *сѣнь человекскій* (2Р(Ф)162) тощо.

В Іспаському рукописі одним прикладом засвідчена флексія **-ы** прикметника чоловічого роду: *ѡ*

¹ У посиланнях на джерела в дужках зазначаємо том, умовне скорочення пам'ятки, відповідну сторінку тому.

нещасливы то днь (IP27). Проте маємо, очевидно, не вияв діалектного впливу, а описку автора, оскільки усічені форми прикметників чоловічого роду “особливо характерні для поліських українських діалектів” [Бевзенко 1980: 108]. Для говірок Буковини такі форми не властиві.

Прикметники чоловічого роду м'якої групи в називному відмінку однини представлені переважно формами, основа яких закінчується на шиплячий приголосний. У цих випадках послідовно виступає флексія *-ій*, напр.: *Бжій рабъ* (1P(Ф)136), *Бж Божій* (2T14) тощо.

Прикметники середнього роду в називному – знахідному відмінках однини в усіх досліджуваних збірниках мають членну нестягнену форму. При цьому прикметники твердої групи виступають із флексією *-оє*, прикметники м'якої групи – із закінченням *-еє*, порівн.: *агна незлобное* (1P(Ф)136), *дхъовное неплодство* (2PK55), *дорогое камѣна* (3ПП81), *мѣсто безъводное* (1P(Ф)291), *дорогоцѣнное* (2T15), *древо плодовиое и безплодное* (1D7), *древо разъинное* (1PB29); *гнѣздо пташее* (2PK54) і под. Стягнені форми прикметників середнього роду в апокрифічних текстах XVII – XVIII ст. не фіксуємо. Відсутність стягнених закінчень, зокрема в закарпатських рукописних збірниках, може деякою мірою пояснюватися діалектними особливостями, адже в карпатських говорах “прикметники середнього роду в називному – знахідному відмінках однини виступають у членній нестягненій формі” [Бевзенко 1980: 109]. На цю рису в пам'ятках Закарпаття вказує й Ласло Деже, зазначаючи, що в унгських урбаріальних записах початку XVIII ст. “наявні прикметники із стягненими закінченнями у формі називного відмінка жіночого роду, але у формі називного відмінка середнього роду вони зберігають закінчення *-оє*” [Деже 1977: 45].

Називний відмінок однини прикметників жіночого роду засвідчений так само переважно членними нестягненими формами із флексією *-аа* (*-аа*): *агласькая...* *мѣзика* (2PK56), *тварь...* *тасная* (2Др61), *и блѣгословеная дѣнице* (2Др62), *злая жена* (4Бр18) *стала стѣх* (2Др60) *великая радость* (2Тс65), *таблон сѣхаа* (2Тс68), *добраа рада* (2Тс72), *тѣа кровѣшинаа* (4P(Ф)262), *звѣзда прекрасная* (2T14), *горкаа сирѣть* (1PB88), *звѣзда барзо великая і чѣднаа и пресвѣтлаа* (2T14) тощо. Подібні утворення відзначені в писемних пам'ятках з різних територій України. І. Керницький фіксує ці прикметники в різножанрових пам'ятках XVI ст. [Керницький 1967: 110]. Г. Чуба наводить форми із флексією *-аа*, що постала під впливом болгарського правопису, із західноукраїнських учительних Євангелій XV – XVII ст.: *овчаа коупель*, *стѣа мл(с)ть* [Чуба 1998: 12]. Нестягнені закінчення засвідчені в Полтавських і Пирятинських актових книгах II пол. XVII ст.: *истенная правда*, *гребля нижняя* [Самойленко 1971: 15], а також у пам'ятках XVIII ст. з Волині, напр.: *непристойная рѣчь* [Федак 2004: 12] тощо. Як бачимо, збереження нестягнених форм прикметників жіночого роду було загальноукраїнським мовним явищем і не залежало від жанру пам'ятки.

Нестягненими флексіями характеризуються й форми множини прикметників. При цьому частотнішим є закінчення *-ие* (*-іє*, *-ує*), напр.: *подарѣнки дорогие* (2T15), *такіє добріє* (1P(Ф)137), *црѣ перские* (2T14), *оубогіє хатки* (2Др64), *не вѣдио гордіє* (1PB14), *сѣѣ молодые* (2Др62), *рыбы безгласные* (2Тс67), *безплодные жоны* (2Тс65), *розніє мѣзники* (1P(Ф)292) тощо. Значно рідше вживається кінцеве *-ии*, порівн.: *перскии црѣ* (2Др63), *мнозій дѣти* (2P159), *милии гостеве* (2T16), *лжкавїи дѣси* (4P(Ф)260) та ін.

Як уже зазначалося, на системі прикметникової словозміни в апокрифічних збірниках позначився вплив церковнослов'янської мови. Він виявився, зокрема, у формах множини прикметників чоловічого й жіночого родів, які в називному і знахідному відмінках могли мати флексію *-ья* (*-їа*), напр.: *члѣьскыа дѣша* (2Крх396), *Іудейскїа книги* (2PB137), *сосѣди црковныа* (4P(Ф)260), *ключи пѣсныа* (1D8), *чюдныа книги* (2Крх395), *оу стороны Ернхонскїа* (2Тс322), *силы цѣлевныа* (1Pу255) тощо.

Родовий відмінок прикметників чоловічого й середнього роду однини, а також знахідний відмінок однини прикметників чоловічого роду, що виступають означеннями при іменниках – назвах осіб, характеризуються активним вживанням церковнослов'янських форм. Досить часто засвідчуємо утворення із закінченням *-аго* (для прикметників з основою на твердий приголосний), *-аго* (для прикметників м'якої групи), напр.: *шлахецкаго* (2Др59), *ницаго* (4Бр16), *до... меншаго* (1P(Ф)137), *вельми високаго* (2PB171), *възраста великаго* (2УЛ403), *злаго* (1Др25), *з драгаго балсанѣ* (2УЛ416), *до сѣднаго дне* (1PB88), *лютаго звѣра* (1D22; 4Кл66), *до свѣтаго Іерусалима* (2Кр82), *лѣкаваго* (3PK88), *їѣ церковнаго добра* (2Кр86), *морскаго* (1Pу255), та ін.; *любити... ближнаго своего* (2Др60), *прїймет послѣднаго* (2Тс129), *їѣ Вышнаго Бѣа* (1P(Ф)136) тощо.

У рукописних збірниках наявні також форми на *-ого*, що як норма закріпилися й у сучасній українській літературній мові, напр.: *предивного знаменїа* (1P(Ф)291), *игна невгасниого* (1PB83), *не мысли злого дѣла* (2Тс123), *зѣ црѣкого поколѣна* (2Тс65), *с поколѣна жидовского* (2T14), *болю брѣчного* (2PK54), *предвѣчного* (2PK56). Флексія *-ого* виступає й у прикметниках, основа яких закінчується на шиплячий приголосний, напр.: *дол'жайшого не маешь* (1P(Ф)291), *нема лѣта горячого* (2Др61), *меншого виноватцѣ* (1P(Ф)138), *за старшого... слѣтѣ* (2Тс222).

У давальному відмінку прикметників чоловічого роду так само фіксуємо закономірну зміну [e] > [o] після шиплячого приголосного основи, напр.: *Бѣѣ всемогѣщюмѣ* (2Др60), *стѣѣшюмѣ па'рїарѣѣ* (4Др63).

У родовому відмінку однини прикметників жіночого роду найчастіше вживається флексія *-ои*: *ис простои невѣсти* (2T16), *с полночънои страни* (2T14), *їѣ сивернои страни* (2КР85). Деяку варіативність у

відмінкових закінченнях виявляють прикметники з основою на шиплячий приголосний, які виступають із кінцевими *-ои* або *-еи*, порівн.: *твоен бѣжон добротливости* (2Др60), *самои мѣтры бѣжон* (2Тс71), а також: *пришла до старшен богинѣ* (2Т15).

Родовому – місцевому відмінкам множини властива флексія *-ихъ*, напр.: *призвавъ... ѿбогихъ* (2ІР(Ф)162), *на конехъ добрихъ* (2Др64), *в сторонахъ полъденнихъ* (2Т14) та ін.

У досліджуваних пам'ятках XVII – XVIII ст. в основному зберігається тверда й м'яка відміни прикметників. Проте в рукописі С. Теслевцьового у формах родового відмінка відображено вплив твердої групи на м'яку. Фіксуємо флексію *-ий* у таких випадках: *з дав'нихъ вѣковъ* (2Тс71), *з давнихъ часовъ* (2Тс128).

Давальний – місцевий відмінки однини прикметників жіночого роду мають переважно закінчення *-ои* (у тому числі й прикметники, основа яких закінчується на шиплячий приголосний), напр.: *во великон славѣ* (1ІР(Ф)138), *в глыбокѣ старости* (2РК54), *на лснои Горѣ* (3СтС212), *оу... чѣжон сторонѣ* (2Т16), *ко меншой* (1РБ87), *ко старшой* (1РБ87) тощо. Зрідка в прикметниках твердої групи вживається флексія *-ѣй*: *в неплоднѣй оутрѣвѣ* (2РК55). І. Керницький прослідковує цю старовинну форму на *-ѣй* головним чином у пам'ятках XVI ст. релігійного змісту [Керницький 1967: 116]. Окрім того, у деяких пам'ятках (особливо часто – в рукописі І. Яремцького-Білашевича) трапляються форми на *-ей* – церковнослов'янські за походженням, напр.: *на рѣцѣ вавилонстей* (4РБ82), *в странѣ варварстей* (4РБ125), *на горѣ Фаворстей* (2РБ250) тощо.

У давальному відмінку множини фіксуємо флексію *-ым (-им)*, напр.: *са звѣратѣи земными не ѿповѣла* (2РК55), *ко всѣм оубогымъ* (2РК54), *ворогамъ дѣвными* (1Др60), *зоставил... цревничѣи перскими* (2Т14), *ко церковничѣи дверемъ* (2Кр82) і под. У цьому ж відмінку простежуємо вплив прикметників твердої групи на прикметники з основою на м'який приголосний, напр.: *пренсподнымъ своимъ* (1ІР(Ф)291).

Знахідний відмінок прикметників жіночого роду характеризується здебільшого флексією *-ую (-юю)*, напр.: *в землю Египетскую* (2Др64), *оу дорогѣ далекѣю* (2Т16), *влюбил... тем'ност' мрач'нѣю* (2Тс105), *маннѣ солодкѣю* (2Тс73), *стѣдню глыбокѣю* (3ПП117), *во лѣвѣю рѣкѣ* (1ІР(Ф)137), *на страсть волнѣю* (2Др60), *прѣч'тѣю и прѣстѣю* (2РК56), *на заднюю ногѣ* (4НДХVIII290) і под.

Стягнені форми **називного – знахідного відмінків однини** цих прикметників, а також множини засвідчуються в порівняно незначній кількості, напр.: *ширша... оутрѣва* (4РБ14), *бѣдет великѣ славѣ мѣти* (2Т14), *глыбокѣ плащеницю* (4ГБ9), *привавши столицю королевскѣ* (2Т14), *книги пр'ороческѣ* (2Т143), *чѣжѣ працю* (4НДХVIII325), *радость велика хрестияномъ* (2Т122), *горки слози лѣ* (2Кр76), *кошаркѣ пѣстѣ найшли* (2Др63) тощо.

Орудний відмінок однини прикметників чоловічого і середнього родів відзначається флексією *-им* (для твердого і м'якого різновидів): *мишлагчи... набожнимъ словомъ* (2Др60), *вилѣ теслею мудримъ* (2Др62), *стала столпомъ солнимъ* (1РБ87), яка є морфонологічним варіантом закінчення *-ым* і виникла внаслідок змін в системі голосних української мови. Зрідка, зокрема в рукописі С. Теслевцьового, фіксуємо історичне закінчення *-ым*, напр.: *каменемъ солнымъ стала* (2Тс107), *из мѣнимъ любымъ газдомъ* (2Тс66).

Прикметники жіночого роду в цьому відмінку виступають у переважній більшості випадків із закінченням *-ою*, напр.: *вареною сиолою* (2Тс106), *пицею нѣсною* (4Д25), *перед... тѣчою страшною* (2Тс70), *мѣвою людскою* (3У18), *оутѣкавъ ноцѣ темною* (2Др64), *хорою була* (2Др63), *везмѣрною радостью* (3ПП204), *тажкою працю* (2Тс176) і под. Виняток становлять прикметники з шиплячим приголосним основи, в яких наявна флексія *-ею*, порівн.: *сиолою бѣжіею* (2Тс123), *волею божею* (2Др64), *за горячею милостію* (3РК85) і под. Очевидно, таке написання зумовлене непослідовним відображенням на письмі зміни голосного [e] на [o] після шиплячих.

Орудному відмінку множини властиве закінчення *-ыми*, напр.: *встрыли рожнами* (2Тс140) тощо. Окрім того, орудний відмінок деяких прикметників замість форми множини приймає форму двоїни, напр.: *вчнми ѿцев'скими* (2Тс140), *болшими лѣтами* (2Кр87) та ін.

Місцевий відмінок прикметників чоловічого й середнього родів характеризується тільки закінченням *-ом* (у тому числі й після шиплячого основи), напр.: *оу Выфлѣм'скои повѣчѣ* (2Тс69), *оу королевствѣ нѣснои* (2Т17), *в новорожденномъ црѣ* (2Т16), *на сѣдѣ страшно* (4РБ62), *на... мѣстѣ еврейскои* (1Др31), *оу жоловѣ скотачои* (2Т120) тощо. Проте ця флексія є, очевидно, лише орфографічним виявом досить поширеного закінчення *-ім* (< -ом(ъ)/-ем(ъ) < -омь/-емь), оскільки “сила традиції у збереженні успадкованого від давньоруської мови закінчення місцевого відмінка однини прикметників чоловічого – середнього роду в писемних джерелах поступово збільшувалась на пізніших етапах становлення української літературної мови” [Історія української мови 1978: 198-199]. У досліджуваних апокрифічних збірниках XVII – XVIII ст. зміна [e], [o] > [i] в закритому складі на письмі відображена досить слабо, всупереч тому, що флексія *-ім* поширена в галицько-буковинських і карпатських групах говорів: *на добрімъ, на фійнімъ, на сінімъ* [Бевзенко 1980: 111].

Подекуди в досліджуваному матеріалі фіксуємо нечленні, короткі прикметники й дієприкметники. Вони, як правило, виконують функцію іменної частини складеного присудка, напр.: *был'... барзо богатъ* (2РК54), *вездѣд'ны были* (2П57), *велик' мои бѣтъ* (2Т15), *хочеш' совершень быти* (2ІР(Ф)160), *чи здоровѣсть ѿць вашѣ* (1ІР(Ф)136). І лише зрідка нечленні прикметники виступають у ролі означення, перебуваючи в постпозиції щодо іменника, напр.: *созда... полатѣ мѣжжъ богатѣ* (2ІР(Ф)162), *сотвори... пирѣ великѣ*

(1P(Ф)292). Частіше фіксуємо короткі прикметники, які мають значення присвійності. При цьому усі зафіксовані присвійні прикметники мають постпозитивне розташування, як-от.: *дочкѣ Матѣдановѣ* (2PK53), *кѣбокѣ цѣрѣвѣ* (1P(Ф)137), *во ѣтробѣ Мрїинномѣ* (2Тс72), *ѣ племене Рѣвниова* (2Кр75), *ковчегѣ Ноевѣ* (4Бр17), *брата Иродова* (1P(Ф)292), *домѣ Ивакиова* (2Т107) тощо. Гадаємо, що це явище ритміко-гомолетичне.

Аналіз прикметникової словозміни дозволяє зробити висновок, що в західноукраїнських апокрифічних збірниках XVII – XVIII ст. домінували членні форми прикметників. Нечленні прикметники виконували здебільшого функцію іменної частини складеного присудка і лише зрідка – означення. Частіше ці прикметники вживалися як присвійні. Членні прикметники засвідчені вже у формах, які збігаються з такими ж у сучасній українській мові. Членні прикметники вжиті у досліджених текстах переважно у нестягнених формах, що й досі є прикметною рисою південно-західних говорів. Ще одним виявом діалектного впливу є випадки уодноманітнення закінчень твердої і м'якої груп. Живомовні і церковнослов'янсько-книжні форми були поширені в українських пам'ятках XVII – XVIII ст. з різних територій.

Література

Бевзенко 1959: Бевзенко С. П. До характеристики мови оповідань з “Фізіолога” з Углянського збірника XVII ст. “Ключ” // Ужгород. держ. ун-т. Доповіді та повідомлення. Серія філологічна. – № 4. – Ужгород, 1959. – С. 35-38.

Бевзенко 1980: Бевзенко С. П. Українська діалектологія. – К.: Вища школа, 1980. – 246 с.

Гринчишин 2003: Гринчишин Д. Пам'ятки української мови XVI – першої половини XVII століть, писані поза межами України // Діалектологічні студії. 3: Збірник пам'яті Ярослави Закревської. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2003. – С. 132-142.

Деже 1977: Деже Л. Головні тенденції в розвитку граматичної будови закарпатських говорів XVI – XVIII ст. // Мовознавство. – 1977. – № 3. – С. 41-47.

Добосевич 2003: Добосевич У. Українська мова в учительному Євангелії середини XVII ст. // Діалектологічні студії. 1: Мова в часі і просторі / Відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2003. – С. 45-63.

Історія української мови 1978: Історія української мови: Морфологія. – К.: Наук. думка, 1978. – 539 с.

Керницький 1967: Керницький І. М. Система словозміни в українській мові: на матеріалі пам'яток XVI ст. – К.: Наук. думка, 1967. – 288 с.

Перепелиця 2001: Перепелиця С. Мова апокрифічного збірника XVIII століття з буковинського села Іспас // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. – Вип. 116. Слов'янська філологія. – Чернівці: Рута, 2001. – С. 74-83.

Самойленко 1971: Самойленко Л. А. Система словоизменения в памятниках украинской деловой письменности Левобережной Украины второй половины XVII века: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.661 / Одеський гос. ун-т. – Одесса, 1971. – 28 с.

Станівський 1958: Станівський М. Ф. Спостереження над мовою буковинсько-молдавських пам'яток XIV-XVIII століття // Питання історії і діалектології східнослов'янських мов. – Чернівці, 1958. – С. 3-21.

Федак 2004: Федак С. А. Українська літературна мова на Волині у XVIII ст. (фонетика та морфологія почаївських стародруків): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Ін-т української мови НАН України. – Київ, 2004. – 20 с.

Чуба 1998: Чуба Г. В. Лінгво-текстологічний аналіз Учительних Євангелій другої половини XVI – XVII ст.: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Львівський держ. ун-т. – Львів, 1998. – 18 с.

Список джерел та їх умовних скорочень

- Бр *Боршевицький рукопис XVIII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.4. – Львів, 1906.
- ГБ *Рукопис Георгія Білявського XVIII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.4. – Львів, 1906.
- Д *Дубовецький рукопис XVII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.1. – Львів, 1896; Т.2. – Львів, 1899; Т.3. – Львів, 1902; Т.4. – Львів, 1906.
- Др *Дрогобицький рукопис XVIII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.1. – Львів, 1896; Т.2. – Львів, 1899; Т.4. – Львів, 1906.
- IP(Ф) *Іспаський рукопис XVIII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.1. – Львів, 1896; Т.2. – Львів, 1899; Т.4. – Львів, 1906.
- IP *Іспаський рукопис XVIII ст.* Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України, відділ рукописів. – Ф.3, №4720.
- К *Рукопис П.Кизикевича XVIII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.2. – Львів, 1899.
- Кл *Калуський рукопис XVIII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.4. – Львів, 1906.

- Кр *Керестурський рукопис XVIII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.2. – Львів, 1899.
- Крх *Крехівський рукопис XVII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.1. – Львів, 1896; Т.3. – Львів, 1902.
- Л *Львівський рукопис XVII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.2. – Львів, 1899.
- НДХVIII *Рукопис XVIII ст. бібліотеки Народного Дому* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.4. – Львів, 1906.
- П *Перемиський рукопис XVIII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.2. – Львів, 1899.
- ПП *Перемиський Пролог XVII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.3. – Львів, 1902; Т.4. – Львів, 1906.
- РБ *Рукопис І.Яремецького-Білашевича XVIII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.1. – Львів, 1896; Т.2. – Львів, 1899; Т.4. – Львів, 1906.
- РД *Рукопис о. Івана Дашовського з Гадинковець XVIII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.4. – Львів, 1906.
- РК *Рукопис Івана Кузикевича XVIII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.2. – Львів, 1899; Т.3. – Львів, 1902; Т.4. – Львів, 1906.
- Ру *Рукописний уривок XVII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.1. – Львів, 1896.
- С *Сокольський рукопис XVIII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.2. – Львів, 1899; Т.4. – Львів, 1906.
- СтС *Рукопис Степана Самборини XVIII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.3. – Львів, 1902; Т.4. – Львів, 1906.
- Т *Рукопис Т.Поповича-Тухлянського XVIII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.1. – Львів, 1896; Т.2. – Львів, 1899; Т.4. – Львів, 1906.
- Тс *Рукопис С.Теслецького XVII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.1. – Львів, 1896; Т.2. – Львів, 1899; Т.3. – Львів, 1902; Т.4. – Львів, 1906.
- У *Унгварський рукопис XVIII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.2. – Львів, 1899; Т.3. – Львів, 1902; Т.4. – Львів, 1906.
- УЛ *Угроруський рукопис із с.Літманової XVIII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.2. – Львів, 1899; Т.3. – Львів, 1902.

The article is about the wordchanging system of adjectives the apocryphal hand-written collections of the XVII – XVIII centuries. It is proved that churchslavonic and folk-spoken (including dialectic) elements are combined in the language of these monuments.

Keywords: the hand-written apocryphal collections, wordchange, adjectives, ending, folk-spoken features, churchslavonic features.

Надійшла до редакції 2 жовтня 2006 року.

Ілля Данилюк

ББК Ш12=411.4*212

УДК 81'373.6=161.2

СПЕЦИФІКА СИНКРЕТИЧНИХ ЯВИЩ У МЕЖАХ СЕМАНТИЧНОГО ПІДХОДУ ДО ЧАСТИН МОВИ

У статті висвітлюється специфіка одного з підходів до класифікації слів за частинами мови, а саме семантичного аспекту. Висвітлюються загальні риси семантичного підходу, тлумачення частиномовної категорії. Розглядаються типології: М.Комарка, Ш.Баллі, О.О.Потебні. З'ясовуються переваги, недоліки і перспективи семантичного підходу.

Ключові слова: частина мови, семантика.

Проблема класифікації слів з огляду на свою теоретичну складність, а також важливість в аспекті автоматичного опрацювання мовлення залишається актуальною [3]. Достатньо висвітленою є питання різноманітних підходів до частиномовної класифікації [4; 5].

Семантичний підхід до виділення частин мови ґрунтується на групуванні слів за їхнім лексичним значенням: іменники – назви предметів, дієслова – назви дій і т.п. і частково перегукується з інтуїтивною класифікацією. Однак семантичний критерій сам по собі, очевидно, не здатен бути єдиним класифікаційним

принципом у силу того, що зорієнтований на позамовну дійсність, а типологія об'єктів і явищ екстралінгвістичної природи аж ніяк не належить до завдань мовознавства. Проте не можна заперечувати, що семантика слова відіграє помітну роль в інтуїтивній класифікації за частинами мови, більше того, можна припустити, як це робить Ю.О.Карпенко [5, с. 76], що первісно іменниками були *тільки* назви предметів, прикметники – *тільки* назвами ознак.

У статті ми ставимо собі за мету з'ясувати а) переваги і недоліки семантичного підходу до класифікації слів, б) природу синкретичних одиниць, виділених у межах цього підходу на прикладі окремих типологій.

У лінгвістичних класифікаціях семантичному критерію практично завжди відводиться не самостійна, однак головна роль в ієрархії принципів частини мовної типології: О.О.Потебня, Ш.Баллі використовували його в поєднанні із синтаксичним критерієм, тому їхні класифікації слід трактувати як частково гетерогенні семантико-синтаксичні, а не власне семантичні.

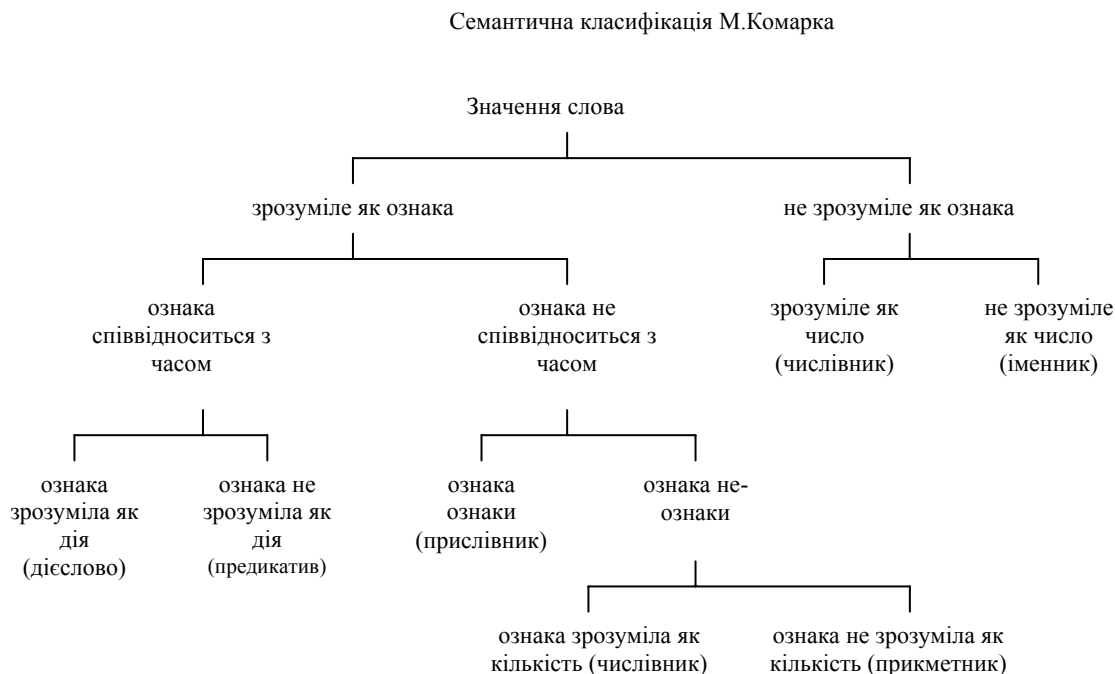
В.В.Виноградов окремо вирізняє серед принципів виділення частин мови два аспекти семантичного критерію: *розбіжності предметних (лексичних) значень слів і розбіжності в способі відображення дійсності* [2, с. 41].

У першому випадку йдеться про різницю між *денотативними* значеннями слів, носієм яких є корінь: *дерево* – конкретний предмет, *сміятися* – конкретна дія, *білий* – конкретна ознака. Однак із логічного погляду неможливо розрізнити *дерево* й *дерев'яний*, *сміятися* й *смішний*, *сміх*, *смішно*. На думку О.О.Потебні, „Дієслово *біліє*, іменник *білизна*, прислівник *біло-білісінько* з однаковим правом можна іменувати назвами якості або властивості, як і прикметник *білий*” [7, Т. 1-2, с. 93]. Отже, семантичний критерій в аспекті безпосереднього відображення дійсності на сучасному етапі не може бути підставою розмежування слів різних частин мови.

В іншому випадку, натомість, мається на увазі відмінність *інтерпретації* екстралінгвістичних явищ, несхожість більш абстрагованих, ніж денотативні, *категорійних* значень слів, носієм яких у флективних мовах є не корінь, а афікс. Постійне зростання комунікативних потреб і поступове ускладнення людського мислення обумовили в українській мові розвиток системи афіксів і відсутність у більшості випадків прямої кореляції між частини мовною природою слова і його позамовним відповідником.

Прикладом власне семантичної класифікації частин мови є типологія М.Комарка, уточнена А.Є.Супруном [8, с. 210] (схема 1). Однак навіть у ній принциповими є тільки ті семантичні множники слова, які знайшли відображення в граматиці, тому в загальних рисах вона збігається з типовою граматичною класифікацією.

Схема 1.

У такій класифікації немає, по-перше, займенників, по-друге, числівники займають дві позиції, що відображає їхню синкретичну із семантичного погляду сутність, але шкодить класифікації, по-третє, не представлені службові слова.

Власне, сам семантичний критерій як класифікаційний подекуди не визнається вченими. Наприклад, А.А.Леонтьєв вказує, що « ...,значення” частин мови формуються ... на основі системи „супутніх” морфологічних категорій і самі для неї певною мірою є супутніми. Вони виникають, очевидно, у результаті несвідомого семантичного узагальнення слів, які спочатку були свідомо зараховані до певного класу за

граматичними ознаками. ...Узагальнені семантичні представлення частин мови є лінгвістичною фікцією – еквівалентом граматичних класів у мовній свідомості носіїв мови» [6, с. 86].

Ще одним зразком частиномовної класифікації слів на основі семантичного критерію (із поєднанням синтаксичного) є типологія, запропонована Ш.Баллі. Учений називає частини мови *лексичними категоріями*, які містять „слова, а точніше віртуальні семантими, що означають предмети (істоти й неістоти), якості, процеси й різновиди якості й дії; інакше кажучи: іменники (*людина, камінь*), прикметники (*червоний, добрий*), дієслова (*ходити*) і прислівники (*добре, дуже*)” [1, с. 128]. «Крайнім випадком» лексичних категорій є вигук, який значною мірою співвідноситься з дієсловом, виявляючи в такий спосіб свою синкретичну природу: обидва виступають у реченні тільки в актуальному вигляді¹, у французькій мові в обох є транспоновані форми (інфінітив, дієприкметник).

Значення лексичних категорій невіддільні від їхніх функцій: „...прикметник покликаний слугувати епітетом іменника, а іменник може бути охарактеризований тільки прикметником, ... дієслово не мислиться без суб'єкта, а суб'єкт, яким є місцеперебування предиката, не мислиться без дієслівного означення; ... прислівник покликаний означати прикметник або дієслово” [1, с. 128].

За межами системи частин мови в інтерпретації Ш.Баллі опиняються всі слова (граматичні знаки й зв'язки), що виражають відношення й об'єднують одиниці лексичних категорій у синтагми. Це виділювані традиційно зв'язки, прийменники, сполучники, закінчення (особові займенники), кількісні визначники (числівники), а також актуалізатори (вказівні займенники, артиклі) й імпліцитні граматичні знаки. Позбавлені лексичного значення й не виражаючи віртуального поняття, вони не мають також типової для них синтаксичної функції. Зокрема, щодо числівників учений зауважує, що *кількісні визначники*, як він їх називає, лише вказують, яка частина цілого мається на увазі в кожному конкретному випадку: жодної різниці між *deux soldats „два солдати” des soldates „солдати”* немає; а порядкові числівники визначаються як специфічні вказівні прикметники: у реченні *Павло перший у своєму класі* лише вказується місце, яке займає Павло. Займенники типу *я, ти, він* і т.д. виконують функцію особових закінчень дієслова, хоча й винесені в препозицію.

Синкретичною природою в Ш.Баллі характеризуються певні типи зв'язок, зокрема, прийменники, які в багатьох випадках бувають лексикалізованими, тобто виражають часове, просторове або абстрактне поняття, що стосується згаданих чотирьох категорій: у словосполученні *битва при Лейпцигу* прийменник виражає просторове поняття близькості. Визнання наявності в прийменника, традиційно зарахованого до неповнозначних частин мови, певного лексичного значення обґрунтовується в новітніх розробках, зокрема, у рамках міжнародного проекту „Слов'янські прийменники: синхронія та діахронія” [9].

Перехід слів з однієї категорії в іншу здійснюється на основі детально описаного Ш.Баллі механізму транспозиції, яка може бути *функціональною*, коли слово приймає на себе функцію лексичної категорії, до якої не належить (іменник функціонально стає прикметником: (*system*) *planétaire планетна (система)*) і *семантичною*, коли вжите переносно слово не тільки переходить до іншої категорії, але також змінює своє лексичне значення (порівняйте *кров'яний (тиск)* і *кривавий (заколот)*). У результаті функціональної транспозиції в мові виникають синкретичні одиниці – транспоновані форми основних лексичних категорій. Це, зокрема, *інфінітив* – „транспонована форма дієслова, що дозволяє йому відігравати роль іменника” [1, с. 326]. Далі вчений прямо називає інфінітив іменником, але не коментує, яке ж предметне значення він виражає. Ад'єктивовані й власне дієприкметники зараховуються до класу прикметників [Там само].

Отже, у частиномовній класифікації Ш.Баллі можна визначити два зрізи: *власне лексичний*, на основі якого виділяються *іменник, прикметник, дієслово, прислівник* і *вигук*, і *лексико-функціональний*, за яким класи слів виділяються на основі їхньої функції й включають у себе, крім первісних, непохідних, також транспоновані форми. Виражену синкретичну природу в такій класифікації мають *вигук, інфінітив, дієприкметник*. Крім того, синкретичною є природа *прийменника*, який хоча й не включений до складу лексичних категорій, однак має певне лексичне значення. Ш.Баллі відмовив у частиномовному статусі *числівнику* й *займеннику* з огляду на відсутність у них специфічної семантики й синтаксичної функції.

Складною й неоднозначною є класифікація частин мови, викладена О.О.Потебнею у [7]. У визначенні різних частин мови вчений користується семантичним критерієм, хоча їхню природу розглядає невідривно від синтаксичної функції. Важливими видаються два ключові положення наукової концепції О.О.Потебні: а) „значення слова можливе тільки в мовленні. Вирване зі зв'язків слово є мертвим, не функціонує, не виявляє ані своїх лексичних, ані тим більше формальних властивостей, бо не має їх” [7, Т. 1-2, с. 42]; б) „Слово в мовленні кожного разу відповідає одному акту мислення, а не кільком, тобто кожного разу, коли вимовляється або розуміється, має не більше одного значення” [7, Т. 1-2, с. 15]. Отже, частиною мови слово може бути, власне, тільки в реченні й тільки з одним значенням. Урахування О.О.Потебнею синтаксичних властивостей слова відображається також у твердженні, що не всі слова в арійських мовах мають частиномовну природу – деякі з них виконують тільки вказівну функцію інших слів або речень, тому називаються граматичними, формальними або *службовими*.

Серед повнозначних частин мови вчений розрізняє такі:

¹ Актуальним віртуальне (загальне) поняття стає тоді, коли мовець співвідносить його з конкретним реальним явищем [1, с. 87].

1. **Іменник.** В історичному плані іменник виокремився з первісної синкретичної категорії *імені*, яке „відноситься до дієслова як згадка про вже пізнане до пізнаваного знову, у відношенні до пізнаваного в імені подається ознака не як така, що виробляється предметом (*сонце світить*), а як така, що подана в предметі, знаходиться в ньому (*світле сонце*)” [7, Т. 1-2, с. 93-94]. Давнє ім'я, яке поєднує в собі як ознаки власне іменника, так і пізнішої за розвитком категорії прикметника, виконує функцію суб'єкта й об'єкта (підмета й присудка) з одного боку, і використовується як означення (*жар-птиця, цар-дівця, рать-сила*), з іншого. Іменник, на думку вченого, первісно є ознакою, вміщеною (поданою) у чомусь, визначеному для думки без допомоги іншого слова. Із часом така ознака втрачається, і на сучасному етапі розвитку конкретний іменник є такою назвою певного вмістища або носія ознак, що не дає можливості визначити, яка із цих ознак ближча до свідомості. В іншому місці О.О.Потебня визначає іменник як слово, що може бути „означеним (прикметником), підметом і додатком, є граматичною назвою речі – *субстанції, суб'єкта й об'єкта*” [7, Т. 3, с. 6].

2. **Прикметник.** Ця частина мови пізніше, ніж іменник, виділилася з первісного *імені* й зберігає з іменником безпосередній зв'язок. Появу прикметника мотивує потреба мови в чистому атрибуті – поза загальним комплексом ознак і субстанції, яка їх породжує. Прикметник – „це ознака, подана в чомусь, яка без допомоги іншого слова залишається з боку змісту невизначеною” [7, Т. 1, с. 94]. Далі О.О.Потебня вказує, що граматичному терміну *прикметник* (назва ознаки, яка знаходиться в речі, означення іменника, атрибут) відповідає категорія якості або властивості речі, тобто сила в спокійному стані [7, Т. 3, с. 7]. Різниця між прикметником й іменником поступово зростає.

3. **Дієслово.** „Кажуть, що дієслово означає дію, але це одне не складає його дієслівну природу, бо слова *полит, біг* також означають дію, не будучи дієсловами” – пише вчений [7, Т. 1, с. 90]. На його погляд, різниця між дієсловом й іменником є чисто формальною, тобто полягає не в змісті, а в способі його репрезентації: у дієслові ознака подається як така, що виробляється предметом (*сонце світить*). Терміну *дієслово*, граматичному присудку (назва ознаки, що виробляється підметом) відповідає сила, властивість речі, яка пізнається за відображенням на інших речах (об'єктах), отже, властивість, у якій проявляється зв'язок між речами [7, Т. 3, с. 7].

4. **Прислівник.** Прислівник – це „ознака (а отже, повнозначна частина мови), пов'язана з іншою ознакою, даною або такою, що виникає, і тільки через неї віднесена до предмета (суб'єкта, об'єкта), а сама по собі позбавлена будь-якого з ним зв'язку” [7, Т. 1, с. 124]. Його синтаксична роль – обставина. За походженням прислівники бувають: 1) відіменні, включаючи відзайменникові, які утворилися в простих реченнях і включають підгрупи: а) похідні від узгоджуваних частин речення (наприклад, від означень у називному відмінку); б) похідні від додатків; 2) утворені від присудків (*мабуть*). До прислівників також зараховуються прикметники у формі ступеня порівняння [7, Т. 1, с. 125].

5. **Числівник.** Класифікація О.О.Потебні, на відміну від пізнішої типології Ш.Баллі, не перекреслює частини мовної природи числівника. Заперечуючи абстрактність, а отже, на думку Ф.І.Буслаєва, формальність і службовий статус категорії числа, вчений наголошував, що „не будь-яка абстрактність є формальністю. Число є однією з найвищих абстракцій, але числівник не є словом формальним... в арійських [мовах] воно містить у собі, а не передбачає тільки в минулому як лексичні, так і формальні стихії, тобто має своє спеціальне значення, і відношення” до інших граматичних категорій [7, Т. 1, с. 36]. За походженням числівники тісно пов'язані з іменниками й прикметниками.

6. **Займенник.** У класифікації О.О.Потебні займенники займають специфічне місце: вони протиставляються не кожній частині мови окремо, а всім відразу. Первісним, на думку дослідника, був поділ коренів слів на *дієслівні*, які він називає безвідносними, якісними або об'єктивними, і *займенникові* – відносні, вказівні або суб'єктивні. Пізніше, після виділення окремих частин мови, різниця між якісними й вказівними словами відійшла на другий план. З огляду на це, займенники включаються до складу інших повнозначних частин мови, зокрема, іменників, прикметників („*я, ти, він, ми, ви, вони*, незалежно від своєї вказівності, є іменами субстанцій; *той, цей, мій, твій* – це імена ознак...” [7, Т. 1, с. 100] і прислівників (*де*). Це стає можливим завдяки тому, вказує вчений, що „займенники, крім деяких випадків, позначають не відношення й зв'язки, а явища й сприйняття, але роблять це не через ознаку, узятую з кола самих сприйняття, а через відношення до мовця, тобто не якісно, а через вказівку” [7, Т. 1, с. 36]. Крім того, частина історичних займенників поповнила категорії прийменника й сполучника. Окрему групу становлять особові займенники. Щодо них О.О.Потебня зауважує, що в романських мовах такі слова є лише окремо розташованим особовим закінченням дієслова, і тільки в мовах, яким відношення особи не є властивим, вони мають речовинне значення. Особові займенники можуть бути тільки речовинними словами, або речовинно-формальними (як *той, цей*), або тільки формальними. На сучасному етапі вчений окремо виділив можливість взаємного обміну функціями між іменником і займенником: *пан* набуває вказівної функції займенника *ви*, а *сам* – означальної функції іменника *господар*.

7. **Прийменник.** О.О.Потебня фактично погоджується з Гумбольдом, який назвав прийменник „особливою частиною мови з формальним значенням” [7, Т. 1, с. 67]. Одночасно вказується, що для виникнення тільки формальних слів потрібна „тривала робота думки”, а поява прийменника з певною відмінковою формою свідчить про прагнення мови передавати складніший смисл. Крім того, кожне нове значення прийменника є підставою виділення нового відмінка: насправді за формою, наприклад, орудного ховається кілька різних

генетично пов'язаних відмінків. Найдавніші прийменники, на погляд ученого, утворилися від найдавніших займенникових прислівників.

8. **Сполучник.** Джерелом поповнення цієї категорії службових слів у сучасній мові О.О.Потебня називає прислівники й займенники [7, Т. 3, с. 182-190].

9. **Член.** Таку назву вчений дає артиклю, який розвивається в слов'янських мовах головно із вказівних займенників, але втрачає свою вказівну функцію, коли вживається із прикметниками й іншими займенниками. У певних випадках член перетворюється на частку *то*.

10. **Частка.** Щодо власне часток як службових слів, то ця група лише подекуди згадується в працях О.О.Потебні, однак детальну її характеристику, як, наприклад, для сполучників і прийменників, він не подає. Вказується, однак, можливість перетворення часток на дієслова: *гетьте, нумо, нуте*.

Тісна взаємодія виділених ученим основних частин мови відбивається в синкретичних формах, зокрема, дієприкметнику, дієприслівнику, інфінітиві, дієслівній зв'язці.

Дієприкметник як складова частина групи *імені* прямо стосується дієслова, займаючи за значенням середину між ним й іменником-прикметником. Первісне ім'я до виділення іменника й прикметника було найбільше схоже на дієприкметник без граматичних категорій часу й стану [7, Т. 1, с. 95]. Коли виникає іменник, то сама ознака не змінюється, а тільки носій ознаки стає визначеним.

Дієприслівник, виконуючи синтаксичну функцію обставини, належить до категорії прислівника, а утворюється, на думку О.О.Потебні [7, Т. 1, с. 125], з форми називного відмінка однини дієприкметника.

Щодо **інфінітива** вчений наголошує, що ця синкретична форма є *іменем* в етимологічному значенні й *дієсловом* у синтаксичному відношенні [7, Т. 1, с. 338].

Предикативну **зв'язку**, яка разом з іменем входить до складеного присудка, О.О.Потебня називає *іменниковим дієсловом* [7, Т. 1, с. 117].

Отже, у роботах видатного вченого були окреслені основні аспекти виділення частин мови за семантичним і синтаксичним критеріями. О.О.Потебня виявив синкретичну природу займенника й числівника, яка досі викликає дискусії в мовознавстві, описав напрямки й історичні причини взаємодії категорій іменника й прикметника між собою й із дієсловом, прислівника з іншими частинами мови. Певну увагу дослідник приділив синкретичними формам дієприкметника, дієприслівника, інфінітива.

Узагальнюючи огляд семантичної класифікації слів, ми дійшли висновку, що на основі послідовного дотримання тільки вказаного принципу можливою є побудова типології *семантичних класів лексики*, у яких, очевидно, не відбивається вся глибина різниці між частинами мови. Назви предметів, дій, ознак предметів й ознак дій лише у своєму ядрі співвідносяться з категоріями іменника, дієслова, прикметника й прислівника, а загалом семантичні класи являють собою синкретичні групи, у яких змішуються інтуїтивно різні частини мови. Крім того, за межами системи залишається значна кількість слів, позбавлених власного самостійного лексичного значення, що не сприяє її пізнавальній цінності.

Література

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.
2. Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). – М.: Высшая школа, 1986. – 640 с.
3. Данилюк І.Г. Проблема класифікації частин мови: досягнення і перспективи // Функціонально-комунікативні аспекти граматики і тексту / Науковий вісник Херсонського державного університету: Лінгвістика: Збірник наукових праць. Випуск І. – Херсон: Видавництво Херсонського держ. ун-ту, 2005. – С. 70-77.
4. Данилюк І.Г. Формально-граматичний підхід до класифікації слів // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 13 / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2005. – С. 40-45.
5. Карпенко Ю.О. Ще раз про критерії виділення частин мови // Мовознавство. – 2001. – № 3. – С. 76-80.
6. Леонтьев А.А. Фиктивность семантического критерия при определении частей речи // Вопросы теории частей речи на материале языков различных типов. – Л.: Наука, 1968. – С. 80-86.
7. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике: В 4 т. – М.: Учпедгиз, 1958. – Т.1-2. – 536 с.; М.: Просвещение, 1968. – Т.3. 551 с.; 1985. – Т.4. – Вып. 1. – 287 с.; 1977. – Т.4. – Вып. 2. – 406 с.
8. Супрун А.Е. Грамматические свойства слов и части речи // Вопросы теории частей речи на материале языков различных типов. – Л.: Наука, 1968. – С. 208-218.
9. Українські прийменники: Синхронія і діахронія: пробний зошит / За ред. проф. А.П.Загнітка. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 162 с.

In the article the specific of semantic approach to the classification of words by the parts of speech is lighted. The general lines of semantic approach, part-of-speech category are described. The most known classifications are

examined: by M.Komarko, S. Balli, O.O.Potebnia. Advantages, failing and prospects of semantic approach are turned out.

Keywords: part of speech, semantic.

Надійшла до редакції 3 липня 2006 року.

Ірина Домрачева

ББК Ш12=411.4*2
УДК 81'366

КВАЛІТАТИВНО-КВАНТИТАТИВНИЙ АНАЛІЗ ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ КІЛЬКОСТІ

Стаття продовжує цикл публікацій автора з функціональної граматики. У ній розглянуто типи множинності в лінгвістиці, з'ясовано статус функціонально-семантичних полів взагалі та поля кількості зокрема. Здійснена спроба поняттєво-якісного аналізу перехідної ланки функціонально-семантичного поля кількості між одиничністю та множинністю.

Ключові слова: кількість, якість, одиничність, множинність, функціонально-семантичне поле, мікрополе.

У безкінечності світу всі види та форми матерії характеризуються якісною і кількісною визначеністю, які в онтології існують нерозривно. Якість визначає істотні ознаки явищ об'єктивного світу, що відрізняють їх від інших явищ.

Сфера кількості в європейських мовах охоплює цілу серію мовних категорій та субкатегорій та містить багато перехідних явищ. Вираження ідеї кількості не завжди вільне від вказівок на якість вже тому, що нумеративи, як і квантитативи в ширшому розумінні, – це слова з сигніфікативним типом значення, що знаходять свій денотат лише у словосполученнях, в умовах „малого синтаксису”, причому інколи вибір квантитатива залежить від семантики його партнера у словосполученні [Категорія количества 1990:13].

Без сумніву, чимало знахідок та цікавих спостережень зробили автори тих робіт, у яких створювалися різного роду логічні схеми кількісності, накладаючи їх потім на мовну дійсність, що описувалася. Однак проблема окреслення сфери функціонування кількісної семантики залишається відкритою, оскільки кожен з лінгвістів кладе в основу формування польової квантитативної структури принципи, що різняться між собою: це або лексико-семантичний, або граматичний чинники. Саме тому питання диференціації функціонально-семантичних мікроструктур у лінгвістиці взагалі та граматиці зокрема залишається актуальним і на сьогодні. Поданий у дослідженні аналіз функціонально-семантичних мікрополів кількісної семантики базується на урахуванні ядерної та периферійної сфер, а також на більш ґрунтовній характеристиці перехідних зон між такими мікрополями кількісного поля, як одиничність та множинність. Метою пропонованої статті є визначення статусу функціонально-семантичного поля у лінгвістиці та якісно-кількісний аналіз функціонально-семантичного поля кількості. Функціональний аналіз здійснений з урахуванням взаємодії кількісних іменників, дієслів, займенників й інших лексем, що окреслюють свої мікрополя. Аналіз останніх досліджень з цієї проблеми засвідчив необхідність створення загальної класифікації лексем кількісної семантики. При цьому необхідним, на наш погляд, є поняттєво-оцінювальна характеристика кожного компонента зазначеної структури. До перехідних зон дослідники відносять збірні та власне сукупні іменники. У статті здійснена спроба обґрунтування складових функціонально-семантичних мікрополів кількісної семантики у розрізі квалітативно-квантитативного аналізу (Праця тісно пов'язана з попереднім доробком із запропонованої теми дослідження [Домрачева 1997; 2002; 2004; 2004а]).

Яскравим зразком класифікації вказаних компонентів є спроба О.О.Холодовича створити загальну теорію множинності в мові. Дослідником дедуктивно виведені 12 типів множинності, що зведені до 6 підтипів: 1) означена-неозначена множинність (*горошини-горох*); 2) множинність предметів-множинність предметна, де друге – множинність однакових частин, які створюють один предмет (*руки-граблі*); 3) множинність конкретна, т.т. суцільна, – дискретна (*звірина*); 4) множинність однорідна – неоднорідна (*луги – ліс і вода*); 5) множинність арифметична як сума складових – алгебраїчна як сукупність (*суниця – лижі*); 6) множинність тотальна, що охоплює всю сукупність, – партитивна, яка охоплює певну частину сукупності (*столи – три столи*) [Холодович 1946:15-36].

Одна з перших спроб власне лінгвістичного підходу до засобів вираження ідеї кількості зроблена в роботі О.В.Гулиги, Є.І.Шендельс. Комплексний аналіз різнорівневих засобів вираження, що мають спільне значення, дозволив вперше описати ці засоби як граматико-лексичне поле (маємо зазначити, що фактично таке поле є те саме, що і функціонально-семантичне поле (далі ФСП)). Домінантою поля визнаються форми множини іменників, які виражають чисту множинність. Стосовно них периферійні форми числа множини прикметників, дієприкметників, дієслів. До поля також входять засоби, що виражають неозначену множинність,

точне число (числівник), приблизність кількості (окремі прислівники), а також засоби, що передають якість множинності (сукупності) чи імпліцитної множинності.

О.В.Гулига та Є.Й.Шендельс постулюють граматико-лексичному полю ряд ознак. Вважаємо за необхідне вказати найосновніші з них:

1) наявність набору засобів різних рівнів, пов'язаних системними відношеннями. Варто зазначити, що ці засоби стають конститuentами поля;

2) загальне значення поля розпадається на не менше, ніж два значення, які можуть бути полярними. І що є особливим, кожне з них утворює мікрополе;

3) поле – складна структура, у вигляді горизонтальних і вертикальних перетинів. За горизонталлю розташовуються семантичні ділянки – мікрополя (поле часу – мікрополя теперішнього, минулого, майбутнього часів). За вертикаллю – конститuentи мікрополів, які одночасно є конститuentами макрополя. Виділяється домінанта. Домінанта використовується систематично і найоднозначніше передає семантику слова. Мовознавці зазначають, що навколо домінанти групуються компоненти, які найбільш з нею зв'язані, утворюючи ядро поля. Ті компоненти, які віддалені від ядра, розташовуються на периферії [Гулига, Шендельс 1969: 9-10].

З.Я.Тураєва та Я.Г.Біренбаум (праці 1985, 1988 років), зауважимо, вдало викладають своє розуміння основних ознак, що лежать в основі кількісної семантики, у вигляді реальних опозицій: 1) розчленованість / нерозчленованість; 2) кардинальність / ординальність; 3) зовнішня / внутрішня кількість; 4) означеність / неозначеність; 5) сумарність / дистрибутивність; 6) однорідність / неоднорідність. Вчені розглядають вияви кількості у всіх трьох сферах (предмети – процеси – ознаки) як рівнозначні. Тим самим враховується якісно-кількісний характер явищ інтенсивності якості.

Проблема дослідження лінгвістичної семантики є однією з найважливіших у сучасному мовознавстві. Лад мови не існує як абстрактний, “зовсім граматичний каркас”. Він включає граматичні одиниці в єдності з їх типовими лексичними репрезентаціями. Теоретичною основою пропонованого дослідження є теорія функціонально-семантичних полів в інтерпретації О.В.Бондарка [Бондарко 1984: 21-22].

На рівні мови, де функція виступає як можливість, потенція, де вона пов'язана з семантикою мовних одиниць, ФСК може стати тим стрижнем, навколо якого формується ФСП [Мусиенко 1992: 29]. Центральними є поняття ФСК як мовної категорії і поняття ФСП, ядром якого є функціонально-граматична категорія. Особливість функціональної граматики полягає в тому, що тут застосовується комплексний підхід, при якому за основу беруться семантичні функції формальних одиниць, що об'єднують різнорівневі мовні засоби. Мовні засоби, об'єднуючи окремі елементи різних рівнів мови, що мають спільні семантичні ознаки і взаємодіють один з одним, формують функціонально-семантичне поле. Семантичні ознаки мовних одиниць можуть бути виражені різною мірою, мати різну близькість одна до одної. Цей прийом передбачає побудову моделі за принципом “центр-периферія” і визнає наявність поступових переходів, безперервне розгортання семантичних ознак.

Поняття ФСП, введене О.В.Бондарком, – це система різнорівневих засобів певної мови (морфологічних, синтаксичних, словотворчих, а також комбінованих – лексико-синтаксичних та ін.), об'єднаних на основі спільності та взаємодії їх семантичних функцій. Термін ФСП, як зазначає О.В.Бондарко, висуває на передній план ідею угруповання (впорядкованої множинності) мовних засобів, що взаємодіють на семантико-функціональній основі, та їх системно-структурної організації. Поряд з цим поняттям наявне поняття функціонально-семантичної категорії, яке підкреслює семантико-категорійний аспект того ж дослідження сукупності. ФСП – це особлива двобічна єдність (змістовно-формальна), що охоплює конкретні засоби мови з усіма особливостями їх форми та змісту; дещо ширша реалія, ніж ФСК, що співвідноситься з ФСП як родове поняття з видовим.

Дослідження ФСП містить у собі той тип аналізу, який можна назвати моделюванням структури поля або польовим структуруванням. Це поняття передбачає такі виявлення:

- а) складу компонентів ФСП у мові на основі спільної для них інваріантної семантичної ознаки;
- б) складу центральних і периферійних компонентів поля;
- в) зв'язків між компонентами ФСП;
- г) структурного типу поля;
- г) зв'язків між даним полем та іншими ФСП (місця поля у системі ФСП).

О.В.Бондарко зазначає, що основу будь-якого ФСП, як правило, становить морфологічна категорія (МК). При тлумаченні МК за основу береться система рядів граматичних форм з однорідним значенням (МК), які протиставляються один одному; її (системи) загальне значення і значення її членів, що, власне, і є тим стрижнем, навколо якого групуються інші засоби вираження подібної семантики. Однак іноді допускається можливість існування ФСК, що не спираються на МК. Так, О.В.Бондарко стверджує, що в основі ФСП не обов'язково центральним, основним є граматична категорія. Ядром можуть виступати: певна синтаксична конструкція, лексико-граматичні розряди (збірні, власне сукупні іменники) і под.

Виваженим видається погляд Г.С.Щура, який розуміє під полем спосіб існування та угруповання лінгвістичних елементів, що належать до різних рівнів мови, які у свою чергу містять спільні (інваріантні) властивості, разом з ознаками, що відрізняють ці мовні одиниці одна від одної [Щур 1974: 68].

Л.П.Іванова робить спробу виділити риси ФСП, що найбільш притаманні головній функціональній категорії. Зокрема вона з'ясовує спільність семантичних функцій у елементів поля, констатуючи, що вони (функції) складають план змісту ФСП. Як правило, ці складові не тотожні поняттєвим категоріям, хоча і ґрунтуються на них. План змісту містить семантичні елементи в інтерпретуванні саме визначеної мови.

Г.С.Щур зазначає, що функціонально-семантичне поле – це мінімальний елемент поля функціонально-семантичної категорії, що є самостійним у плані змісту і в плані вираження (з урахуванням фактів полісемії й синкретизму) [Щур 1974: 69]. Разом з тим він констатує, що не завжди ФСП можна назвати “морфологічним полем”, оскільки на його периферії можуть виявитися неморфологічні, вільні чи напіввільні словосполучення. Тут потрібно говорити про “граматичне поле”, тому що з цієї структури вилучаються ізольовані лексичні одиниці, які семантично зближуються зі значеннями тих чи інших граматичних категорій. Останнім часом все частіше з'являються роботи, в яких поняття “поле” застосовується до груп лексем, в основу угруповання яких покладені екстралінгвістичні характеристики, напр.: групи слів, що позначають дерева, погоду.

Система ФСП є різнотиповою, вона охоплює такі угруповання полів:

- а) комплекс полів з акціональним (предикативним) ядром: аспектуальність, темпоральність, поле стану, модальні поля, персональність;
- б) угруповання полів з предметним (суб'єктно-об'єктним) ядром: суб'єктність / об'єктність; означеність / неозначеність;
- в) угруповання полів з квалітативно-квантитативним ядром: якісність, кількість, компаративність, посесивність;
- г) угруповання полів з обставинним ядром: поле причини, мети, умови, порівняння, локативності [Бондарко 1984: 60-61].

За концепцією О.В. Бондарка, можуть виділятися такі два структурні типи ФСП:

1. Моноцентричні – поля, які спираються на ГК [Бондарко 1984: 61] (наприклад, аспектуальність – центр: категорія виду; темпоральність – центр: категорія часу; компаративність – центр: категорія ступенів порівняння прикметників і прислівників). Центри (ядра) в цих полях є чітко окресленими і цілісними. Моноцентричні поля можуть мати два різновиди: а) ФСП з цілісним граматичним ядром; б) ФСП з комплексним ядром. Наведені приклади моноцентричних полів належать до першої групи. Це поля – гомогенні. Моноцентричні поля з комплексним ядром одержали назву гетерогенні, оскільки базуються на комплексі мовних засобів, які обов'язково взаємодіють між собою і можуть належати до різних рівнів системи мови (морфологічні, синтаксичні, лексико-граматичні засоби, напр., поле часової локалізованості) [Іванова 1995: 67].

2. Поліцентричні ФСП, які є слабо центровані, оскільки спостерігаються певні труднощі у виявленні ядра поля. Л.П.Іванова стверджує, що ці структури характеризуються поділом на декілька сфер, кожна з яких має свій центр і периферійні компоненти. Прикладами поліцентричного поля є поля кількості, причини, порівняння, посесивності. Якщо моноцентричні поля будуються на базі однієї висхідної системи у поєднанні із середовищем, то поліцентричні – це об'єднання декількох висхідних граматичних і лексико-граматичних систем, кожна з яких виступає у поєднанні зі своїм середовищем [Іванова 1995: 68]. У межах поліцентричного поля виділяють два основні підвиди: а) ФСП “розсіяної” (дифузної) структури; б) ФСП компактної поліцентричної структури [Бондарко 1984: 62]. У першому випадку спостерігається ряд таких особливостей: 1) слабкий зв'язок різнорідних компонентів поля або повна їх ізоляція один від одного; 2) слабкі межі між центром і периферією, їх зонами (поле означеності / неозначеності). Поле суб'єктності / об'єктності належить до поліцентричного ФСП компактної структури і базується на ГК відмінка, проте, як відомо, ця категорія не єдиний центр поля, оскільки воно охоплює і ті елементи категорії персональності, що пов'язані з характеристикою суб'єктно-об'єктних відношень. Для прикладу наведемо поле кількості, що спирається і на ГК числа, і на граматичний клас числівників, кількісно-іменникові сполучення, тобто є теж поліцентричним [Бондарко 1984: 63].

Як зазначають автори праці „Категория количества в современных европейских языках” [Категория количества 1990: 17-18], структура функціонально-семантичного макрополя кількості в європейських мовах є наступною. Макрополе загалом поділяється на два поля другого рангу: означеної кількості та неозначеної кількості. Перше з них утворюється, у свою чергу, двома полями третього рангу: нумеральності та одиничності. Друге з них утворюється також двома мікрополями другого рангу: множинності (плюральності) та оцінки неозначеної кількості. І нарешті, поле оцінки неозначеної кількості містить два поля четвертого рангу: неозначено великої кількості та неозначено малої кількості. Така структуризація не є жорсткою: різні ділянки мікрополів взаємодіють всередині макрополя і частково переходять одне в інше. Виникають проміжні явища типу мікрополя збірності в зоні зіткнення полів одиничності та множинності.

Виваженим, на нашу думку, буде аналіз поля означеної кількості, зокрема – мікрополя нумеральності. Воно об'єднує засоби мови, що виражають точні числові значення, які можуть бути співвіднесені з елементами натурального ряду чисел. Центр такого мікрополя становлять кількісні числівники [Категория количества 1990:18].

Окрім поля нумеральності, до складу поля означеної кількості входить ще одне поле – поле одиничності (сингулярності). Сама семантика одиничності в межах мікрополя неоднорідна. Ідея сингулярності по-різному втілюється в семантиці ряду лексичних, словотворчих та граматичних засобів. Дослідники відносять до

периферії лексичного сектору слова, у значенні яких сема „один” лише вторинна чи має фоновий характер (наприклад: *союз, ліга, федерація, в один голос*). На наш погляд, такі іменники мають назву „власне сукупні іменники” і становлять одне з мікрополів ФСП сукупності, що міститься в ядерній площині цього поля. Про таке мікрополе ми скажемо пізніше.

Граматичний сектор поля будується навколо граматичної категорії числа однини іменника зі значенням одиничності. Сюди відносяться такі структури, як *чашка чаю, порція новин*. У зоні перетину поля одиничності та поля множинності, що важливо підкреслити, є займенники, які дозволяють пов’язувати вказівку на множинність з вказівкою на її індивідуальні члени (*кожний, всякий, будь-який* та ін.).

Друге мікрополе другого рангу становить мікрополе неозначеної кількості [Категорія количества 1990: 24], яскравим представником якого є множинність. О.М. Полянський поділяє множинність на такі класи: 1) „неозначена множинність з верхньою кількісною межею”: *взвод, відро, клас*; „приблизна множинність”: *біля 40 вагонів*; 3) „означена множинність”: *п’ять*; 4) кількість предметів більша одного: *пара*; 5) неозначена сукупність: *табун*; 6) нерозчленована множинність: *люди*; 7) неозначена множинність, пов’язана з мірою: *багато, мало*.

Поле множинності в європейських мовах є типовим розвитком ФСП з морфологічним центром і сполученням морфологічних, синтаксичних, лексико-фразеологічних та словотворчих засобів. Ядром центру поля є форми множини іменників. В основі – не ряд чисел, а уявлення про множинність, за твердженням С.Д.Кацнельсона, дискретну, потенційну, але часто не фактично, раховану та однорідну. До периферії поля множинності належать: іменники *pluralia tantum*, засоби, що сприяють вираженню повтору, багато-, малоактності дій, багато-, малосуб’єктності дій і под. (*перебачити, навезти, набігти*) [Категорія количества 1990:26].

Важливим є виокремлення так званої перехідної зони між одиничністю та множинністю. Саме тут хочеться зупинитися на характеристиці збірних та власне сукупних іменників, які утворюють особливу область, близьку за значенням до форм множини, оскільки мають у своїй семантиці сему множинності. У європейських мовах збірність утворює своєрідне мікрополе, у якому взаємодіють лексика та словотвір.

Як бачимо, у класифікаціях відомих лінгвістів згадуються не тільки ті лексеми, що характеризуються як одиниці з повним вираженням числової парадигми (*стіл – столи; земля – землі*), а й іменники, у семантиці яких наявна сема „сукупність” і які аналізуються як структури з дискретною / недискретною множинністю. До них, як було зазначено нами раніше, відносимо збірні іменники (*козацтво, комахина*); так звані „власне сукупні” субстантиви: *полк, букет, група*. Лексеми на позначення сукупності, на наш погляд, відрізняються від збірних іменників і утворюють окремий лексико-граматичний розряд (далі ЛГР), на що вказують такі ознаки: 1) значення мовних форм власне сукупних імен визначаються на основі співвіднесеності з дійсністю: *гурт* – „зібрання, скупчення людей на протилежність одній людині” (СУМ, т. II, с. 196); 2) це угруповання має спільну семантичну ознаку дискретної сукупної множинності: *стадо* – „група тварин (переважно одного віку, виду і т. ін.), об’єднаних з певною господарською метою” (СУМ, т. IX, с.636); 3) імена сукупностей позначають певну „окресленість”, виділення з усієї необмеженої кількості об’єктів певної частини: *армія* – „сукупність усіх сухопутних, морських і повітряних збройних сил держави” (СУМ, т. I, с.61).

Як свідчить аналіз, значення збірних іменників, що репрезентують у мові суцільну множинність, ґрунтується на уявленні про повторюваність, тиражованість однорідних референтів, доведеної до кількісного завершення, пор.: *комарня* – збірн. „до комар (двокрила кровососальна комаха)”, що може бути відсутнє у власне сукупних іменників: *гарнітур* – „комплект, набір предметів, що служать якій-небудь одній меті: шафа, сервант, крісла, стільці” (СУМ, т. II, с. 35). ЛГР-и по-різному виявляють себе і в словотворі. Якщо (для порівняння візьмемо ЛГР збірності) збірні іменники мають характерні для цього розряду морфемні показники (суфікси: **-ин(н)-, -цтв-, -ія**), то власне сукупні імена „відмовляються” від такої репрезентації свого статусу, трансформуючи сему „єдності” у саме лексичне значення: *сервіз* – „повний набір столового або чайного посуду” (СУМ, т. IX, с.128).

Не менш важливою ознакою, що сприяє залученню до ЛГР сукупних іменників, є ознака неодноосновності: жоден з членів сукупності не може бути названим іменем, що є одноосновним з іменем самої сукупності, пор.: *отара* – „великий гурт овець, кіз” (СУМ, т. VI, с.103), пор. також одиничні іменники: *очерет – очеретина, цибуля – цибулина*; збірні імена: *юнацтво – юнак, мишва – миші*.

З-поміж властивостей, що відрізняють лексико-граматичний розряд власне сукупних іменників від інших розрядів, є здатність сукупних імен вільно вживатися у формі однини і множини, чого не спостерігаємо у збірних іменників, пор.: *панство* – збірна лексема і *сад – сади* – власне сукупний іменник; *мишва* – збірне ім’я і *група – групи* – власне сукупна лексема, а також абстрактні іменники: *засдроці, молодість*; речовинні: *молоко, висівки*; збірні: *татарва, жіноцтво* та ін.

Власне сукупні лексеми у своєму загалі нерівнопорядні ні за потенціалом творення форм однини і множини, ні за наповненням й окресленням семантики сукупності. Одні з них зберігають її навіть за умови вилучення тих чи інших компонентів із визначеної однини, інші ж відразу зазнають ущербності і втрачають свою цілісність: комісія може складатися з трьох і більше членів, але азбука, алфавіт містять вже визначену кількість літер. До диференційних ознак ЛГР сукупності, що відрізняють це угруповання від інших, відносимо і здатність сукупних лексем поєднуватися з числівниками, тобто реалізувати ідею рахунку: *п’ятнадцять груп*. А

лексеми з послідовною репрезентацією граем однини (збірні іменники), що підтверджується їх несполучуваністю з кількісними числівниками, не підлягають лічбі, “оскільки предметність як складовий компонент однорідної сукупності не вицленюється з ряду подібних, а сприймається як єдине ціле” [Безпояско 1991: 144]. Це ж явище спостерігається і серед речовинних іменників: *молоко* – не можна сказати *три молока*; *дріжджі* – *чотири дріжджі*; серед абстрактних іменників: *старість* – *дві старості*, *жадоба* – *п'ять жадіб*.

Отже, як свідчать спостереження, власне сукупні іменники можна кваліфікувати як ЛГР на підставі таких чинників:

- 1) наявність спільної семи дискретної сукупності для всіх компонентів;
- 2) наявність повної числової парадигми;
- 3) сполучуваність з кількісними числівниками;
- 4) неоднособовність компонентів з назвою самого угруповання;
- 5) співвідносність з фактами дійсності.

Власне сукупні іменники складають ФС мікрополе, що входить до складу ФСП сукупності.

До цього ж поля – функціонально-семантичного поля сукупності – також входять, окреслюючи ядерну зону, вербативи із сукупним значенням (*накидати, з'єднуватися, перелічити*); числівники сукупної семантики (*трьох, п'ять шостих, двадцять*) (здаємо формулювання різних за семантикою та граматичними параметрами мікрополів З.Я.Тураєвої та Я.Г.Біренбаума, О.М.Полянського та ін., у яких аналізуються подібні структури). Звичайно, і у ФСП сукупності є периферія, яка сформувалася за таким принципом: периферію ФСП сукупності становлять слова, у яких первинне значення не містить у собі семи сукупної множинності. Сукупними вони стають, потрапляючи в таке оточення, що гарантує наявність необхідного значення сукупності, яке може бути вицленоване при потребі, напр.: *колона* – несукупне значення: “споруда для підтримки будови, для прикраси архітектурних ансамблів” і сукупне значення (друге у СУМі); *солодощі* – “кондитерські вироби, ласощі і т.ін.”. І власне сукупні, і збірні іменники марковані значенням, у якому презентована домінуюча сема поля „сукупність” завжди у сполученні з семою „множинність” і більш частковими поняттєво-нейтральними та поняттєво-оцінювальними семами.

Для того, щоб охарактеризувати поле кількості, необхідно, на наш погляд, здійснити аналіз конститuentів цього поля не лише за кількісними критеріями, а й за якісними (оцінювальними) параметрами.

Як свідчать спостереження І.С.Тимофєєва, “кількість у методологічному плані є визначеність однакісних (однорідних) предметів, яка розглядається з боку інтенсивності чи ступеня вияву будь-якої ознаки” [Тимофєєв 1972: 21]. Проте серед мовознавців побутує думка, що “зовсім кількісних методів у дослідженні мовних явищ немає”. Більше того є перспективним і досить вираженим твердження багатьох дослідників, що категорія кількості є не первинною (твірною), а вторинною (похідною), котра передбачає відносно “розвинену практику і диференційоване уявлення про якість і властивість, про ціле і частину” [Шляхтенко 1968: 9]. В.З.Панфілов підтримує висловлене С.Г.Шляхтенком і додає, покликаючись на праці філософів, що саме категорія якості лягла в основу виділення категорії кількості, оскільки первинна свідомість якісної визначеності предметів стала основою угруповання їх у кількісні ряди [Панфілов 1976: 131]. Отже, досліджуючи ФСК сукупності, ми не можемо спиратися тільки на виявлення кількісних закономірностей у цій категорії. Оскільки, для отримання повного аналізу досліджуваних лексем, недостатньо зосередження уваги на інтенсивності вияву ознаки, необхідно, як нам здається, виявити в схожих предметах (речах) різницю, порівняти їх за однією чи кількома спільними властивостями. Категорія кількості буде тією формою, яка раціонально вирадить результати порівняння, ті ж інтенсивність і ступінь ознаки. На користь первинності категорії квалітативності свідчить і те, що “категорія кількості, маючи конкретний онтологічний зміст, разом з тим не має змісту без певних логіко-гносеологічних операцій” [Шляхтенко 1968: 61]. Іншими словами, “необхідно знайти спосіб виразити одне через інше, використовуючи спільний для них елемент чи одиницю”. Важливим способом подолання неозначеності і виділення думкою предмета пізнання, стверджує І.С.Тимофєєв, є встановлення якісної визначеності, яка реалізується у відношеннях тотожності й різниці з іншими предметами [Тимофєєв 1972: 41]. Але для цього необхідною умовою є цілісний розгляд ознак. Якщо йдеться про дискретні предмети, які можуть бути рахованими, то “якість, – констатує дослідник, – виділяє, формує конкретну множинність, чим створюються умови для процедури рахунку, бо раніше, ніж рахувати, потрібно знати, що рахувати” [Тимофєєв 1972: 22]. Н.О.Слюсарєва зазначає, що “стосовно опису явищ відношення кількості та якості досить своєрідні в кожному випадку, а вираження їх, як правило, часом суміщається, протиставляючи поняття” [Слюсарєва 1986: 176]. Для підтвердження цієї думки можемо взяти такі лексеми: *вівця* – *багато овець* – *отара*. Якісна характеристика ґрунтується на виявленні схожості (тварини, худоба, свійська худоба; сукупність овець – сукупність тварин, худоби). Кількісний вияв полягає у збільшенні одиниць, суб'єктів такого об'єднання; більше ніж один. Подивимось з іншого боку. “У ряд *стіл* – *багато столів*, – стверджує Н.О.Слюсарєва, – ми не зможемо додати ще один (чи декілька) член – *аудиторія (канцелярія, відділ)*”. На нашу думку, у першому прикладі, окрім кількісної характеристики (10, 56, 100 чи більше голів овець), існує якісна, що полягає у спільній меті об'єднання за спільною ознакою: тварини одного виду, одного призначення (вирушуються з метою одержання м'яса, вовни, молока). А у другому випадку така “згуртованість” відсутня. Синтез якості і кількості з домінуючою роллю першої з метою аналізу дистрибуцій очевидний. І тільки в такому руслі можна

простежити особливості досліджуваної ФСК сукупності, не протиставляючи якісний і кількісний методи аналізу

Д.І.Руденко наголошує, що “подання в мові множинності безумовно дискретних об’єктів так, наче б вона була суцільною масою, стає основою для своєрідної мовної гри” [Руденко 1990: 163]. Чимало збірних імен на позначення множинності осіб і уявлення про цінність людини, що підтримується співвіднесеністю збірних іменників із загальними, взаємодіє з формально вираженим значенням недискретності. Мова ніби заперечує сама себе з метою “відтінку”, посилення сутності певної властивості, яка притаманна багатьом об’єктам, висловлення якоїсь оцінки [Руденко 1990: 164]. Це твердження породжує думку, що теза про визначення збірності через взаємодію тільки з категоріями предметності й квантитативності вимагає суттєвого перегляду.

Оцінка виникає тоді, коли мовець показує своє ставлення до множинності, до збірності, при потребі думаючи про неї, як про недискретну множинність. Звичайно, при цьому мовець уявлятиме не об’єкт в одиничному екземплярі, а сукупність осіб, сконцентрованих, об’єднаних у цьому випадку для вираження не стільки кількості (вона невідома мовцеві), а скільки якісного осмислення множини, угруповання. Простежимо процес утворення, наприклад, частини війська – стрілецтва. Зрозуміло, що солдати (стрільці), об’єднуючись у це угруповання, не мали метою кількісне об’єднання, а передусім якісне – тобто лише тих осіб, які хотіли воювати і вміли стріляти. Закономірність, яка притаманна поняттю множинності, – зібрання людей, тобто залучення певної кількості, більше ніж один (онтологічної кількості), а інколи – ніж десять – двадцять осіб, предметів.

У збірних іменників, зауважимо, є власна смислова специфіка, що, на думку Д.І.Руденка, дозволяє виділити їх в окремий клас. У збірних іменників значення множинності має лексичний характер і суперечить значенню нерахованості, недискретності, яке виражають ці імена граматично, що служить джерелом виникнення оцінки [Руденко 1990: 166-168]. Оцінка, на наш погляд, може бути і позитивною (або нейтральною) – *купецтво, студентство*, і негативною (слабко негативною) – *офіцерня, солдатня, татарва*, що знову ж таки залежить від ставлення мовця до явищ дійсності і формальних репрезентантів емоційної характеристики об’єкта: *купецтво* – 2 значення – збірн. до *купець*.

Збірні лексеми, за словами Д.І.Руденка, розмежовують “класи людей, тварин, рослин, речей” – як через свої словотвірні ознаки, так і семантично, методом оцінки [Руденко 1990: 177]. Як стверджує В.І.Дегтярьов, таке явище має історичне пояснення: “Спостерігається семантична відмінність між збірними іменами особових значень від предметних, що базується на різному осмисленні живих (істот) і неживих (неістот) сукупностей” [Дегтярев 1982: 147]. Це явище досліджувалося лінгвістами щодо староукраїнської мови.

Збірні іменники зокрема і категорія збірності загалом, можуть бути самостійною, індивідуалізованою, самодостатньою категорією, яка характеризуватиметься як квалітативно-квантитативна, оскільки вона організована відповідно до своїх власних принципів. Квалітативність досягається: 1) оцінюванням об’єкта з боку мовця на основі порівняння; 2) тісною взаємодією об’єктів (в чому полягає завдання об’єднання); 3) особливим різновидом самого об’єднання, відношенням цілого і частини. О.О.Холодович стверджує, що саме це називають збірністю, оскільки збірність постає “сукупністю однорідних предметів, які складають одне ціле, тобто як одиниця, що протистоїть іншій сукупності, яка теж розуміється як одне ціле, знову ж таки інша одиниця. Недарма і форма в цьому випадку для множинності й до сих пір є форма однини, бо що таке однина, як не форма вираження якості *par excellence*” [Холодович 1946: 31].

Звичайно, якісна оцінка відіграє неабияку роль і при поясненні сукупних імен, проте у збірних іменників ця ознака є найосновнішою, що дає можливість відрізнити такі лексеми від інших.

Отже, збірність можна визначати як атрибутивну онтологічну категорію, що має квалітативно-квантитативний характер і виражає трактування певного зібрання предметів як неподільної спільності цих предметів у їх просторово-часовій нерозривності [Решетникова 1991: 153]. Як підтвердження цього видається слушною думка Д.І.Руденка, який зазначає, що іноді використання збірного імені є єдиним кроком, тобто відсутня можливість вибору мовного засобу, яка являє собою важливу передумову оцінки, напр.: *дворянське офіцєрство* (а не *дворянські офіцєри*), *багатомільйонне слов’янство* (а не *багатомільйонні слов’яни*) [Руденко 1990: 187]. Множинність подається через характеристику кількісного складу за допомогою прикметника (тобто квалітативну ознаку).

Отже, і збірні іменники, і власне сукупні субстантиви, як й інші представники мікрополів кількісної семантики, характеризуються лише за допомогою квалітативно-квантитативних засобів, що уможливають адекватний аналіз функціонально-семантичного макрополя кількості.

Аналізуючи все вище зазначене, можна зробити наступні висновки:

1. Функціонально-семантичне поле кількості є багаторівневим, багатofункціональним утворенням з ядрними та периферійними зонами.
2. Дослідження мікрополів, що створюють ФСП кількості, повинно здійснюватися з урахуванням якісно-кількісних параметрів.

У перспективі плануємо дослідити функціонально-семантичне поле квалітативності з метою вичерпного квалітативно-квантитативного аналізу поля кількості.

Література

- Бондарко 1984 – Бондарко А.В. Функциональная грамматика. – Л.: Наука, 1984. – 134с.
- Гулыга, Шендельс 1969 – Гулыга Е.В., Шендельс Е.И. Грамматико-лексические поля в современном немецком языке. – М.: Просвещение, 1969. – 184 с.
- Дегтярев 1982 – Дегтярев В.И. Собираемость и категория числа в истории славянских языков // Вопр. языкознания. – 1982. – № 4. – С.92-101.
- Домрачева 1997 – Домрачева І. Структура функціонально-семантичної категорії сукупності // Функціонально-комунікативні вияви граматичних одиниць: Зб. наук. праць / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – К.: ІЗМН, 1997. – С.66-69.
- Домрачева 2002 – Домрачева І. Морфологічний рівень реалізації семантики сукупності // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Випуск 10. – Донецьк: ДонНУ, 2002. – С.9-14.
- Домрачева 2004 – Домрачева І. Вивчення лексем із сукупною семантикою у школі // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Випуск 12. – Донецьк: ДонДУ, 2004. – С.399-403.
- Домрачева 2004а – Домрачева І. Лексико-семантичний аналіз збірних лексичних субстантивів // Функціонально-комунікативні аспекти граматики і тексту / Зб-к наук. праць. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – С.191-196.
- Иванова 1995 – Иванова Л.П. Методы лингвистических исследований. – К: ІСДО, 1995. – 88 с.
- Категория количества 1990 – Категория количества в современных европейских языках. – К.: Наук. думка, 1990. – 284 с.
- Мусиенко 1992 – Мусиенко В.П. Функционально-семантическая категория меры в русском языке. – Дисс. ... д-ра филол. наук. – К., 1992. – 447 с.
- Панфилов 1976 – Панфилов В.З. Типология грамматической категории числа и некоторые вопросы ее исторического развития // Вопр. языкознания. – 1976. – № 4. – С.18-38.
- Решетникова 1991 – Решетникова Н.В. Онтологическая категория собираемости: логико-философский и лингвистический аспекты / Лингвистика: Взаимодействие концепций и парадигм. – Вып.1. – Ч.1. – Харьков: ХИМЭСХ, 1991. – 239 с.
- Руденко 1990 – Руденко Д.И. Имя в парадигмах “философии языка”. – Харьков: Основа, 1990. – 300 с.
- Слюсарева 1986 – Слюсарева Н.А. Проблемы функциональной морфологии современного английского языка. – М.: Наука, 1986. – 216 с.
- Тимофеев 1972 – Тимофеев И.С. Методологическое значение категорий “качество” и “количество” – М.: Наука, 1972. – 216 с.
- Холодович 1946 – Холодович А.А. Категория множества в японском в свете общей теории множества в языке // Уч. зап. Ленинград. ун-та. Серия филол. наук. – 1946. – Вып. 10. – С.15-36.
- Шляхтенко 1968 – Шляхтенко С.Г. Категории качества и количества. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1968. – 144 с.
- Щур 1974 – Щур Г.С. Теория поля в лингвистике. – М.: Наука, 1974. – 255 с.

The article continues the cycle of author's publications in functional grammar. The types of multiplicity in linguistics are considered, the status of the functional-semantic fields in general and the amount fields in particular is found out. The attempt of concept-quantitative analysis of transitional link of the functional-semantic amount field between a singleness and multiplicity is carried out.

Keywords: amount, quality, singleness, multiplicity, functional-semantic field, microfield.

Надійшла до редакції 1 вересня 2006 року.

Олена Дубова

ББК 81.2(УКР)-922
УДК 811.161.+81'443

СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА МОРФОЛОГІЧНИХ КАТЕГОРІЙ (ЕВОЛЮЦІЙНИЙ АСПЕКТ)

У статті розглядаються еволюційні зміни в семантичній структурі категорій стану і часу як вияви специфічних закономірностей, що визначають динамічні процеси в українській мові.

Ключові слова: дієслово, морфологічна категорія, стан, час.

Специфіка конкретної мови значною мірою виявляється в особливостях її морфологічної системи, оскільки саме ця система є найстійкішим фрагментом загальної мовної системи. Однак при певному консерватизмі морфологічного устрою мови в ньому відбуваються еволюційні процеси, важливість яких полягає в тому, що вони торкаються тих властивостей, які є виявами індивідуальної специфіки мови. Утім історичні дослідження зосереджуються, як, правило, на змінах у складі формокремих морфологічних парадигм. Такі

зміни є поверхневим наслідком тих глибинних змін, що відбуваються в семантичній структурі морфологічних категорій. Отже, для визначення специфіки мови як динамічної системи необхідно з'ясувати характер еволюційних змін у семантичній структурі морфологічних категорій.

Розв'язання цього завдання можливе при застосуванні підходу “від форми до значення”, оскільки зміни в семантичній структурі морфологічної категорії фіксуються в змінах її формальної структури – складі форм парадигми.

Для системної репрезентації формотворчого репертуару мови застосовується така одиниця, як формомодель. Формомодель – це мовна одиниця-конструкт, що має неелементарну (бінарну) структурно-семантичну організацію, складається з функціонально диференційованих структурних компонентів (лексичної основи та форматива), які об'єднуються за принципом взаємозумовленого зв'язку, виявляє абстраговану репрезентацію лексичної основи й конкретизовану репрезентацію форматива.

У першому наближенні уявлення про формомодель матеріалізується у вигляді такої формули:

$$\left[\left(\frac{\text{лексичне значення}}{\text{тип основи}} \right) + \frac{\text{морфологічне значення}}{\text{форматив}} \right].$$

Бінарна структура формомоделі може мати наповнення, що відповідає репертуару основ і формативів конкретної мови. Окремі формомоделі певної мови виявляються шляхом ототожнення морфологічних форм слів (синтетичних, аналітичних) за типом лексичної основи, морфологічним значенням та конкретним формативом. Зокрема, одна формомодель виявляється при порівнянні морфологічних форм слів у кожній з наведених груп: (укр.) *принесімо, робімо, збережімо, створімо* тощо

$$\left[\left(\frac{\text{процесуальне лекс. знач.}}{\text{дієслівна основа теп. часу}} \right) + \frac{\text{морфол. знач. : наказ.сп., сумісна особа}}{-i - \quad - мо} \right]; \text{ більш вдалих, більш доцільний, більш доречний, більш точний} - \text{формомодель}$$

$$\left[\frac{\text{морфол. знач. : вищий ступінь порівняння}}{\text{більш}} + \left(\frac{\text{лекс. ад'єкт. знач.}}{\text{ад'єкт. основа}} \right) + \frac{\text{чол.р., наз.в., одн.}}{-ий} \right]_1.$$

З огляду на обмежений обсяг статті проблема еволюційних змін у семантичній структурі морфологічних категорій розглядатиметься на прикладі двох дієслівних категорій – стану і часу.

Категорія стану. Оскільки в історії слов'янських мов первинними засобами для вираження семантичного протиставлення „актив – пасив” були дієприкметники, то становлення граєм активу й пасиву ґрунтувалося на семантичних особливостях дієприкметників. Згідно з синкретизмом процесуально-означальної семантики первинне значення дієприкметникового активу можна сформулювати так: „зумовлена дією ознака, носієм якої є суб'єкт дії”, а значення дієприкметникового пасиву – так: „зумовлена дією ознака, носієм якої є об'єкт дії”. Ці значення могли мотивуватися асоціативно-метонімічними зв'язками означального та процесуального компонентів синкретичного дієприкметникового значення²⁾. Процесуальний компонент дієприкметникової семантики стимулював асоціативні зв'язки з поняттям про динамічне явище, здійснення якого уможлилювалося за наявності метонімічного зв'язку з суб'єктом. Означальний компонент асоціювався з поняттям про статичне явище – ознаку, носієм якої міг бути суб'єкт чи об'єкт. Реальність встановлення таких зв'язків аргументується не тільки вірогідними асоціативно-метонімічними відношеннями, а й тим, що зв'язки між означальним і стативним, стативним і пасивним, процесуально-динамічним і активним значеннями виявляються і в сучасних мовах [Пупынин 1991: 213 – 219]. Отже, притаманний дієприкметникам синкретизм процесуально-означальної семантики уможлилював реалізацію значень як активу, так і пасиву.

Процесуальний компонент дієприкметникового значення був пов'язаний з номінацією певного процесу, реалізованою дієслівною основою, а можливості для варіювань при актуалізації суб'єктних або об'єктних відношень створювалися завдяки означальному компоненту узагальненого граматичного (частиномовного) значення дієприкметників. У дієприкметниках означальний компонент набував вираження за допомогою синтетичних засобів: первинних власне дієприкметникових суфіксів або вторинних, що мали генетичний зв'язок із дериваційними прикметниковими формативами. Отже, оскільки початок становлення категорії стану на слов'янському мовному ґрунті мав витoki в синкретичній процесуально-означальній семантиці, то це й визначило тенденцію до формування складу синтетичних засобів у праслов'янську епоху. Діахронічні зміни в складі синтетичних засобів станового формотворення можуть бути представлені у вигляді трьох послідовних етапів.

На першому етапі, як зазначають історики української мови, первинними і довгий час (до XIV ст.) панівними для цих мов були дієприкметникові засоби вираження станових значень [Горшкова, Хабургаев 1981:

¹⁾ Докладніше про формомодель як основну одиницю морфологічного рівня див. [Дубова 2002: 38 – 56]

²⁾ Про метонімічність процесуальної семантики дієслівних форм, що зумовлює спроможність імплікувати ситуаційну інформацію див.: [Кубрякова 1992: 89 – 90].

282 – 283; Данков 1981: 92; Русанівський 1978: 307 – 309]. Тому тогочасні зміни пов'язуємо з такими чинниками, що мали вплив на певні зрушення в складі суфіксів активних і пасивних дієприкметників. Такі зрушення виявилися, по-перше, в запозиченні суфікса *-m-* і семантичній диференціації суфіксів пасивних дієприкметників: суфікси *-n-/-m-* використовувалися переважно для утворення дієприкметників доконаного виду, а суфікс *-m-* – дієприкметників недоконаного виду [Кузьміна, Немченко 1982: 366 – 371; Русанівський 1978: 264]. По-друге, усувалася надлишковість суфіксів активних дієприкметників *-ви-/-ш-, -л*, що здійснювалося в історії кожної з досліджуваних мов на користь одного з цих формативів.

Дієприкметникові суфікси формуються як кумулятивні засоби вираження станових і видових граем. Якщо протиставлення „активний – пасивний стан” представити як опозицію, так би мовити, горизонтальну, а протиставлення „недоконаний – доконаний вид” як опозицію вертикальну, то точки перетину цих напрямків утворять чотири позиції закритої системи (див. схему 1.).

Схема 1.

Система вираження станових і видових граем

Вид	Стан актив↔пасив	
	недок.	актив + недоконаний вид
↓		
док.	актив + доконаний вид	пасив + доконаний вид

На першому етапі ці позиції були заповнені нерівномірно, і еволюційні зміни полягали саме в заповненні лакун і ліквідації надлишковості, а відтак витворенні корелятивних синтетичних засобів вираження станових і видових граем. Панівний характер саме дієприкметникових засобів вираження станових граем свідчить про те, що приблизно до XIV ст. категорія стану мала одноядерну семантичну структуру і що зміни в складі цих засобів регулювалися згідно з дієприкметниковою специфікою в семантичному устрої категорії стану.

Другий етап в еволюції категорії стану в історії української мови пов'язаний з активізацією дієслівного засобу вираження пасивного стану – постфіксом *-ся/-сь* та з тими структурно-типологічними й семантичними змінами, що виявилися у формуванні нового засобу.

Власне дієслівні форми залучалися до засобів репрезентації станової опозиції вже в межах дієприкметникової категорії стану. Становими корелятами могли бути не лише дієприкметники, а й дієслова (як репрезентанти грами активу) та пасивні дієприкметники. Зближенню дієслів з грамою активу сприяли метонімічні зв'язки власне процесуального (процесуально-динамічного) та суб'єктного значень. При цьому грама активу набувала можливості звільнюватися від супроводу означальної семантики і реалізуватися у вигляді актуалізованого відношення дії до суб'єкта. Така реалізація грами активу поступово виявила факультативність зв'язків станових граем з означальним компонентом в узагальненій граматичній семантиці і визначила перспективу для витворення дієслівної грами пасиву як такої, що урівноважила б симетрію власне дієслівної станової опозиції „актуалізоване відношення дії до суб'єкта” (актив) – „актуалізоване відношення дії до об'єкта” (пасив). Потреба вираження такого типу станових значень стимулювала формування власне дієслівного засобу вираження пасиву.

Формування цього засобу синтетичного формотворення здійснилося в результаті поступових типологічних перетворень і змінення функцій займенникового елемента *-ся* (*-se*). Послідовність цих змін відтворює така схема: аналітична синтаксична конструкція (дієслово + *se*) → аналітична дериваційна модель (дієслово + *se* (*ся*) → синтетична дериваційна модель (дієслівна основа + *-ся*) → синтетична формомодель пасиву (дієслівна основа + *-ся*) [Данков 1981: 64 – 65].

Як елемент аналітичної синтаксичної конструкції (складеного члена речення) займенник *se* міг використовуватися при дієслівному предикаті, виконуючи функцію денотативно-номінативного ототожнення семантичного об'єкта дії із семантичним суб'єктом-підметом ($N^{nom./sb.} + V + se^{ob.(=sb.)}$). Далі сполучення „дієслово + $se^{ob.(=sb.)}$ ” могло набути ознак аналітичної дериваційної конструкції, оскільки займенниковий елемент завдяки регулярному придієслівному використанню перетворювався на засіб вираження модифікаційної медіальної семантики окремої дієслівної форми, а не всього речення. Згідно з такою функцією займенникового елемента і втратою ним властивостей самостійної лексики виявляються ознаки формування аналітичного засобу вираження медіальної семантики дериваційного типу.

У деяких слов'янських діалектах і мовах (зокрема, в польській, болгарській) дієслова з медіальною семантикою зберегли аналітичну структуру, але в східнослов'янських літературних мовах здійснилася синтетизація цих дієслів, окремі вияви якої зафіксовані в пам'ятках, починаючи з XI ст. [Бевзенко 1960: 351; Медведєв 1964: 228]. Різні типологічні ознаки слов'янських дієслівних форм з елементом займенникового походження свідчать про те, що синтетизація не мала обов'язкового характеру, але можливість для неї існувала [Ренцев 1996]. Зумовити її могла неузгодженість між розчленованою формальною структурою і цілісною семантичною структурою деяких зворотних дієслів. Ця неузгодженість виявлялася в тих дієсловах, що мали значення, тотожне значенню дієслів без *ся*, як наприклад у давньоруських *поститися* – *постити*, *заблудитися* – *заблудити* та ін. [Обнорский 1953: 60 – 63]. У цих умовах *ся*, дублюючи медіальне значення, виражене дієслівною основою, втрачало можливість семантичного відокремлення від неї і вільного розташування. Такі

умови могли сприяти структурному злиттю *ся* з дієсловом. Аналогічні умови виникали при зміні твірних відношень. Похідні дієслова з *ся* могли втрачати семантичні зв'язки з дієсловом без займенникового елемента, що руйнувало відношення похідного й твірного дієслів, як наприклад у давньоруських дієслів *годити* – *годитися*. У таких умовах *ся* втрачало функцію засобу, що виражав значення, додаткове до значення, успадкованого від твірного.

Специфіка первинних дієприкметникових і вторинних дієслівних станових опозицій, утворення окремих засобів для їх вираження свідчать про те, що стан не мав структурних і семантичних ознак, притаманних цілісній граматичній категорії. Поступова активізація дієслівних засобів вираження станових значень разом з функціонуванням дієприкметникових засобів свідчить про таку ситуацію в період староукраїнської мови, для якої були характерні дві станові опозиції активу й пасиву, що мали близький, але не тотожний зміст. Така ситуація склалася внаслідок дії тенденції до перетворення категорії стану з первинно одноядерної на двоядерну. Одне ядро утворило дієприкметникові одиниці станового формотворення і відповідні значення, друге – дієслівні. При двоядерному устрої категорії стану в дієприкметниковому і дієслівних протиставленнях активного і пасивного значень виявлялися спільні семи 'актуалізація суб'єктних зв'язків дії' або 'актуалізація об'єктних зв'язків дії'.

У подальшому (третій етап в еволюції категорії стану) ці семи стимулювали уодноманітнення станової семантики, дію тенденції до відтворення одноядерної семантичної структури цієї категорії, але на якісно іншому рівні, ніж первинна одноядерність. Якісно новий рівень цієї (вторинної) одноядерності категорії стану виявляється в тому, що провідну роль у ній починають відігравати дієслівні грами активу й пасиву. Доцентровий процес об'єднання дієприкметникового й дієслівного стану в цілісну категорію здійснювався на семантичному ґрунті й реалізувався в облігаторному протиставленні „актуалізація суб'єктних відношень дії – актуалізація об'єктних відношень дії”. Це семантичне протиставлення охоплювало всі форми стану, оскільки значення дії мають як дієслова, так і дієприкметники. Суб'єктне або об'єктне визначення носія ознаки стало факультативним для семантики цієї категорії, оскільки могло супроводжувати облігаторний компонент станового значення тільки в дієприкметникових формах, що мали значення ознаки. У сучасній українській та російській мов спостерігається своєрідна експансія дієслівних станових значень і засобів.

Історичний процес доцентрових змін у семантичній структурі категорії стану досяг у сучасній українській мові максимального результату, оскільки ця структура складається тільки з облігаторних протиставлень „актуалізація суб'єктних відношень дії – актуалізація об'єктних відношень дії”. Цей результат відбивають зміни у використанні засобів формотворення категорії стану. В українській мові, як відомо, більшість дієприкметникових суфіксів втратила здатність утворювати станові кореляти, а тому перемістилася на периферію засобів вираження станових значень, поступаючись більш регулярним дієслівним. Дієприкметникові засоби (суфікси *-ч-*, *-л-*, *-вѣш-/-шь-, -мъ-*), що характеризувалися непослідовністю використання при утворенні видових корелятів активу й пасиву, опинилися за межами станового формотворення, і деякі з них (*-вѣш-/-шь-, -мъ-*) були втрачені. Продуктивне формотворення пасивних дієприкметників на *-н-/-т-* було втягнуте до спільної з дієсловом системи вираження семантичного протиставлення „актив – пасив”, узгодженої з вираженням видової корелятивності. Основними за спроможністю утворювати корелятивні форми стану тут виявилися нульовий постфікс і постфікс *-ся*, що від самого початку були пристосовані до вираження суб'єктної або об'єктної актуалізації дії. У дієприкметникових суфіксах пасиву *-н-/-т-*, що зберігаються в системі формотворення категорії стану, факультативне значення нейтралізується. Ця нейтралізація зумовлена тим, що в корелятивній парі доконаного виду (дієслівна форма активу – дієприкметникова форма пасиву) це значення не має симетричної реалізації. Таким чином, засобами синтетичного формотворення категорії стану в сучасній українській мові виражається тільки облігаторне значення суб'єктної/об'єктної актуалізації дії. Скорочення кількісного складу цих засобів супроводжує одноядерну перебудову категорії стану і стає її наслідком.

Категорія часу. Вихідний склад часових формоделей в історії української та російської був репрезентований синтетичними формоделями аориста, імперфекта і теперішнього-майбутнього, а також аналітичними формоделями перфекта, давноминулого та передмайбутнього. Близькими до аналітичного часового формотворення були синтаксичні аналітичні сполучення (аналітичні предикати), що склалися з допоміжних модально-інхотивних дієслів (*хотѣти, имѣти, имати, яти, начати, почати*) та інфінітива і виражали значення, близьке до футурального [Іванов 1982: 110, 113 – 115; Русанівський 1978: 293 – 295]. Загалом семантична структура архаїчної категорії часу мала істотні відмінності від сучасної категорії української мови. Якщо семантична структура сучасної категорії часу складається з власне темпоральних граем, що визначаються за єдиним орієнтиром – моментом мовлення, то в архаїчній категорії всі грами мали синкретичне значення. Синкретичні типи темпоральної семантики виражалися як синтетичними, так і аналітичними формоделями: (а) темпоральне значення виражалось разом із певними аспектуальними значеннями (імперфект, перфект, аорист), (б) темпоральне значення мало подвійну структуру, оскільки визначалося за подвійним часовим орієнтиром – моментом мовлення та іншою дією (давноминулий, передмайбутній), (в) синкретизм темпоральної семантики формоделей теперішнього-майбутнього полягав у недиференційованій репрезентації двох часових планів. Поява аналітичних формоделей у часовій парадигмі була зумовлена специфікою категорійної темпоральної семантики, що визначалася за відношенням дії до

моменту мовлення і (за відсутності усталеної видової семантики сучасного типу) відношеннями передування між дією та її наслідком, результатом. Можливості для вираження таких значень мали аналітичні дієприкметникові предикати, наслідком парадигматизації яких і стало поповнення часової парадигми аналітичним засобами.

Жодна з формоделей архаїчної часової парадигми не збереглася до сучасності в абсолютно незмінному вигляді. У перетвореннях складу часових парадигм відбиваються зміни семантичної організації категорії часу. Чи не найскладніші наслідки мали еволюційні зміни, що охопили давні аналітичні формоделі, що мали у своєму складі дієприкметниковий основний компонент із суфіксом *-л-* (формоделі перфекта, давноминулого, передмайбутнього).

У давніх східнослов'янських діалектах усім аналітичним формоделям часу, що мали дієприкметникове оформлення основного компонента, була притаманна спільна семантична властивість. Вони були призначені для вираження часової семантики минулого або майбутнього, але обов'язково ускладнених додатковими елементами часового значення. В аналітичних формоделях давноминулого та передмайбутнього значення минулого або майбутнього були ускладнені відносною часовою семантикою, а в аналітичній формоделі перфекта значення минулого ускладнювалося відношенням результату дії до теперішнього. Реконструкція семантичних відношень в аналітичних сполученнях за первинною дієприкметниковою семантикою основного елемента відтворює мотивацію виникнення перфектного значення, значення давноминулого або передмайбутнього часу. Значення аналітичних формоделей ґрунтувалося на темпоральній семантиці форматива і тих відношеннях часової послідовності між процесом та його наслідком, що мотивуються синкретичним процесуально-означальним значенням дієприкметника. Основний компонент дієприкметникового походження на *-л-* зберігав архаїчну дієприкметниковість і зумовлював той факт, що досить довго дієприкметникові формоделі (зокрема, перфекта) залишалися утвореннями, які знаходилися на межі морфології та синтаксису. Синкретизм дієприкметникової семантики уможливував утворення аналітичних сполучень з ускладненою структурою часового значення. Аналітична структура „дієвідмінюване допоміжне дієслово + дієприкметник” імплікувала семантичну схему „локалізоване відносно моменту мовлення існування ознаки, зумовленої дією, + здійснення дії, що передує існуванню ознаки”. Разом з цим існування наслідку, ознаки, зумовленої дією, могло мати інший часовий орієнтир – момент мовлення. Різні відношення до цього орієнтиру (збіг, передування, слідування) виражало допоміжне дієслово з дійсним значенням буттєвості *бути*. Атрибутивний компонент синкретичної семантики дієприкметників визначав функціональну цілісність аналітичних формоделей, оскільки саме значення ознаки об'єднувало відношення до обох темпоральних орієнтирів (до передуючої дії та до моменту мовлення), а отже, і засоби репрезентації цих відношень – дієприкметник на *-л-* та допоміжне дієслово *бути*.

Наявність допоміжного дієслова мотивувалася синкретизмом атрибутивно-процесуальної семантики дієприкметника, оскільки здійснення дії та існування ознаки могли визначатися за різними часовими орієнтирами, а тому виникала необхідність у різних засобах вираження подвійної часової зорієнтованості.

На втрату семантичної, а отже, і структурної цілісності аналітичними формами часу, утвореними за формоделями [*бути* + (дієприкметник на *-л-*)], могли вплинути певні чинники. По-перше, могла нейтралізуватися семантична вмотивованість використання допоміжного дієслова. Така вмотивованість була стійкою в тому разі, якщо часові орієнтири для темпоральної локалізації існування ознаки та здійснення дії були різними: момент мовлення – для існування ознаки, а для здійснення дії – існування ознаки. У тому разі, якщо існування ознаки збігалось з моментом мовлення, часові орієнтири „накладалися” один на один, втрачали своє відокремлення. Таку ситуацію спостерігаємо в семантиці аналітичної форми давньоруського перфекта³⁾. Значення наслідку дії, зумовленої дією ознаки, віднесене в перфекті до теперішнього часу, зумовлювало той факт, що часовий орієнтир для попередньої дії ототожнювався з моментом мовлення. Структура темпоральної семантики спрощувалася, відтворюючи відношення як дії, так і наслідку до тотожного часового орієнтира. У складі перфекта виявилася певна надлишковість допоміжного дієслова *бути* теперішнього часу, зумовлена втратою ним функції експліцитного засобу вираження темпорального відношення до одного з двох часових орієнтирів. Така надлишковість могла спричинити матеріальну імплікацію допоміжного слова, а згодом і закріплення використання форм перфекта без допоміжного дієслова, а отже, перетворенню аналітичної форми на синтетичну.

Другим чинником, що вплинув на перетворення формоделі перфекта, стали зміни у функціональному призначенні дієприкметникового суфіксального форматива. Якщо його первинна функція полягала у вираженні означального компонента при основі з процесуальним значенням, то внаслідок ототожнення часу існування ознаки, якій передує дія, з моментом мовлення, суфікс набув значення передування дії моменту мовлення, тобто став засобом, достатнім для вираження грами минулого часу.

Оскільки суфікс *-л-* ставав засобом вираження передування дії моменту мовлення, у нього поступово нейтралізувалася функція засобу вираження означального компонента при основі. Внаслідок цього форма з

³⁾ Усвідомлюючи вплив загальновідомих чинників на зміни перфекта [Іванов 1982: 97 – 107; Русанівський 1978: 290 – 300], вважаємо, що зазначені семантичні особливості також мають підстави бути врахованими при розгляді історії форм перфекта, оскільки дозволяють визначити причини синтетизації цієї аналітичної форми.

суфіксом *-л-* втрачала синкретичне означально-процесуальне значення і набувала власне процесуального значення. Утрата основним компонентом перфекта семантичного синкретизму дієприкметникового типу і функціональна переорієнтація суфікса *-л-* спричинили початок процесу, результатом якого стала втрата давніх аналітичних формомоделей зі структурою [*быти* + (дієприкметник на *-л-*)]. В аналітичній формомоделі передмайбутнього [*буду* + (дієприкметник на *-л-*)] стали виявлятися контрарні семантичні відношення між допоміжним дієсловом *буду* та основним компонентом на *-л-*, що внаслідок вербалізації став сприйматися із значенням минулого. Це спричинило поступову втрату форм передмайбутнього українською літературною мовою [Бевзенко 1960: 327 – 328; Иванов 1982: 112, 130; Русанівський 1978: 329].

В аналітичній формомоделі давноминулого (нового плюсквамперфекта) семантичні відношення між допоміжним дієсловом та основним компонентом не виявляли контрарного характеру, що створило можливість для її збереження в українській мові [Загнітко 1996]. Певна семантична узгодженість між складниками аналітичної формомоделі давноминулого підтримувалася завдяки претеритальному значенню, що виявлялося як у формативів *був / була...*, так і в основного вербалізованого компонента.

Синтетична формомодель минулого (синтетизований перфект) мала універсальні можливості для утворення словоформ минулого як від основ доконаного виду, так і від основ недоконаного виду. Ця можливість, успадкована від аналітичного перфекта, що міг утворюватися від дієслів як з результативними, так і нерезультативними основами [Иванов 1982: 92 – 93], визначила перевагу синтетизованої формомоделі на *-л-* порівняно з аористом та імперфектом. Синтетична формомодель на *-л-* виявила більшу узгодженість з процесами, зумовленими становленням категорії виду, зокрема, дією тенденції до автономності аспектуальної та темпоральної семантики, відповідним розподілом вираження цих значень між дієслівною основою та формативом. Синтетична формомодель на *-л-* поступово усунула синтетичні формомоделі аориста та імперфекта, семантична специфіка яких полягала саме в синкретичності аспектуально-темпоральної семантики.

Синтетична формомодель із синкретичною семантикою теперішнього-майбутнього у зв'язку зі становленням категорії виду була розгалужена на дві з різними за видовими значеннями основними компонентами. Нові синтетичні формомоделі утворилися як засоби вираження елементарних граем категорії часу, що відтворюють основні три типи часової локалізації, зорієнтовані за моментом мовлення: збіг з моментом мовлення, передування йому, слідування після нього. У становленні нових синтетичних засобів виявилися зміни в окремих граем і семантичній структурі категорії часу загалом, що набула симетричної організації з єдиним центральним орієнтиром – моментом мовлення. Оскільки еволюційні зміни в семантичній організації і складі засобів вираження категорії часу перетиналися зі змінами в категоріях виду і стану, то виявилось, що нова система часових граем не знаходить симетричної реалізації в усіх видових і станових корелятах. Для витворення такої симетрії бракувало формомоделей майбутнього недоконаного і часових форм пасиву для доконаного виду.

В історії походження форми [*буду* + (інфінітив недоконаного виду)] залишається деяка невизначеність, що вимагає подальших роз'яснень. Ця форма майбутнього традиційно вважається утвореною в період окремого існування національних східнослов'янських мов, а не успадкованою з часів прасхіднослов'янської діалектно-мовної єдності, оскільки пам'ятки давньоруської писемно-літературної мови [Півторак 1993: 160; Півторак 1997: 8] не засвідчують сполучень на зразок „*буду* + інфінітив”. Процес виникнення аналітичної формомоделі майбутнього недоконаного виду [*буду* + (інфінітив)] визначається як контамінація засобів вираження основного компонента і форматива.

На нашу думку, аргументованішою є концепція, згідно з якою аналітична формомодель майбутнього недоконаного [*буду* + (інфінітив)] утворилася в українській та російській мовах шляхом певних семантичних змін предикативного сполучення „*буду* + інфінітив”, що зберігалося як цілісне утворення в східнослов'янських діалектах від праслов'янської доби. (Докладний аналіз цього питання подано в [Дубова 2000; Иванов 1984]). Розвиток значення буттєвості в дієслові *буду* зумовив оптимальну пристосованість цього сполучення до вираження значення власне майбутнього часу після утвердження цього значення в семантичній структурі категорії часу. Поява універсальної дейктичної семантики дієслівного типу в *буду* сприяла остаточному виявленню в нього ознак аналітичного форматива.

В історії української мови найвірогіднішим кандидатом на перетворення в аналітичну формомодель майбутнього, крім сполучення з *быти* (*буду*), виявилися сполучення з *имѣти* (*яти*) [Иванов 1982: 115, 130; Русанівський 1978: 295]. Парадигматизації таких сполучень могло сприяти те, що допоміжні дієслова *имѣти/яти* набули абстрактнішої семантики, ніж дієслова *хотѣти, начати, почати, стати*. Водночас той факт, що ці сполучення були близькі або залучені до парадигматизації разом зі сполученнями на зразок „*буду...* + інфінітив”, може пояснюватися тим, що їхнє співіснування не створювало надлишковості у вираженні футуральної семантики. На відміну від *быти* (*буду...*) дієслова *имѣти/яти* мали модальний відтінок обов'язкового здійснення проспективної (майбутньої) дії [Русанівський 1978: 329]. Первинні відмінності в семантичних відтінках цих двох типів сполучень, напевне, не мали яскравої виразності, актуальності. Основна роль у семантичній структурі дієслів *быти* (*буду...*), *имѣти/яти* належала семі каузованої проспективності, що й уможливило функціонально-семантичне зближення цих дієслів в умовах тотожної сполучуваності з інфінітивами.

В українській мові таке функціонально-семантичне зближення форм, що маніфестували допоміжні дієслова, *буду, будеш...* та *иму, имеш...*, не доходило до повного отождоження. Семантичні відмінності між формоделами майбутнього недоконаного з *буду, будеш...* та з *иму, имеш...* існували доволі довго і відчувалися навіть після синтетизації останніх ще в XIX ст. [Потебня 1958: 358]. Саме різним функціональним призначенням можна пояснити як залучення до аналітичного формотворення моделі з *иму, имеш...*, так і співіснування без ознак конкурентних відношень двох типів аналітичних інфінітивних формоделей з *буду, будеш...* та з *иму, имеш...* в українській мові. Модальний відтінок семантики не заважав парадигматизації синтаксичної аналітичної одиниці, оскільки для архаїчного стану категорії часу ускладнена структура темпоральних значень була типовою.

Подальша еволюція аналітичних інфінітивних формоделей майбутнього могла бути пов'язана з процесом синтетизації. Синтетизацію української аналітичної формоделі [*иму, имеш...* + (інфінітив недоконаного виду)] міг визначити морфонологічний чинник. Компоненти аналітичних форм, утворених за цією формоделлю, могли мати різні варіанти розташування, одним з яких була контактна постпозиція "інфінітив недоконаного виду на *-ти + иму, имешь...*". Очевидно, що при функціонально-семантичній єдності аналітичної форми таке розташування могло зумовити стягнення кінцевого голосного інфінітива та першого голосного енклітичного форматива. Напевне, згодом у літературній українській мові та більшості її говірок переваги набув саме такий синтетизований варіант, що поступово усунув інші позиційні варіанти форм майбутнього недоконаного з *иму/имеш...*

Якщо синтетизацію українських інфінітивних формоделей майбутнього недоконаного на *иму/имеш...* зумовив морфонологічний чинник, то подальше співіснування синтетичної (синтетизованої) та аналітичної (з *буду/будеш...*) формоделей майбутнього недоконаного в історії української мови визначалося впливом як внутрішньомовних, так і позамовних чинників. Усталене співіснування обох формоделей могло підтримуватися завдяки відчутним відмінностям їх функціонально-семантичного призначення [Потебня 1958: 358]. Подальші семантичні зміни виявилися у функціонально-семантичному нівелюванні синтетичної та аналітичної формоделей. Згодом такі зміни зумовили виникнення конкурентних відношень між двома структурно-типологічними дублетами. На коливання в перевагах одного або другого типу формоделей майбутнього недоконаного значний вплив, справляли певні позамовні чинники [Дубова 2002: 209 – 222]. Однак позиції синтетичної формоделі підтримувалися ще й внутрішньомовним чинником – тенденцією до синтетичного вираження основних (елементарних) грамем категорії часу.

Закріплення станової кореляції „актив – пасив” за всіма типами дієслівних форм української мови виявило деяку неповноту часової парадигми, оскільки засоби цієї парадигми могли забезпечити репрезентацію часових грамем тільки для станових корелятив недоконаного виду. Потреба симетричної репрезентації часових грамем в активі і в пасиві доконаного виду сприяла залученню аналітичних предикатів з пасивними дієприкметниками доконаного виду до парадигми категорії часу. Ті властивості, що були виявлені вище шляхом семантичної реконструкції в аналітичних формоделях дієприкметникового типу на *-л-*, певною мірою притаманні формоделам з пасивними дієприкметниками доконаного виду (минулого часу). Стійкий характер дієприкметникового типу формоделей в аналітичному часовому формотворенні української мови визначається пристосованістю цього типу формоделей до моделювання складної структури часового значення. Передумовою для цього є облігаторне для синкретичної семантики дієприкметників імпліцитне вираження відношення каузованої послідовності між здійсненням дії та існуванням зумовленої нею ознаки. Аналітичні предикати з пасивними дієприкметниками на *-л-/т-*, незважаючи на близькі до формоделей перфекта, давноминулого, передмайбутнього темпоральні значення, не могли втягуватися до складу засобів дієслівного часового формотворення разом з аналітичними дієприкметниковими формоделами на *-л-*, оскільки на той час у дієслівній парадигмі не існувало станової опозиції. Лише з розвитком дієслівної категорії стану стало актуальним зближення аналітичних дієприкметникових предикатів на *-л-/т-* з дієслівним часовим формотворенням. Регулярне утворення й опозитивні відношення цих одиниць із часовими формами в активі доконаного виду визначило становлення аналітичних часових формоделей у пасиві доконаного виду: [\emptyset + (пас. дієприкметник док. в.)], [*був/була...* + (пас. дієприкметник док. в.)], [*буду/будеш...* + (пас. дієприкметник док. в.)].

Усі зміни у складі часової парадигми були стимульовані перебудовою в семантичній структурі категорії часу, що набуває ядерно-периферійної організації з трьома ядерними елементарними грамами. Елементарний характер часової грами є обов'язковою передумовою для потенційної синтетизації первинно аналітичної формоделі. Становлення елементарних грамем може спричинити втрату функціональної вмотивованості аналітичним формативом перфекта, редуцію цього форматива як наслідок спрощувального перетворення ускладненої грами.

Загалом еволюційні зміни в семантичній структурі категорія часу української мови виявилися в набутті цієї категорією чіткої ядерно-периферійної організації. Семантичне ядро цієї категорії утворили елементарні грами минулого, теперішнього, майбутнього, а периферію – ускладнені грами з темпоральними або становими ускладнювальними елементами.

Отже, на прикладі категорії стану і часу простежується певна специфіка мови як динамічної системи. Еволюційні зміни в ній можуть бути спрямовані на формування одноядерної семантичної структури

граматичних категорій. Зміст еволюційних змін полягає в тому, що категорії стану і часу перетворюються з категорій з невизначеними інваріантно-варіативними відношеннями на категорії, семантичне ядро яких являє собою систему протиставлених елементарних граем, що є варіантами, об'єднаними інваріантним – типовим категорійним – значенням. Ці результати здійсненого аналізу є фрагментом картини, що має репрезентувати специфіку морфологічної системи української мови в динаміці. Відтворення цієї картини в повному вигляді може стати перспективою для дослідження семантики інших морфологічних категорій в еволюційному аспекті.

Література

- Бевзенко 1960: Бевзенко С.П. Исторична морфологія української мови: Нариси із словозміни та словотвору. – Ужгород: Закарп. обл. кн.-газ. вид-во, 1960. – 415 с.
- Горшкова, Хабургаев 1981: Горшкова К.В., Хабургаев Г.А. Историческая грамматика русского языка: Учеб. пособие для ун-тов. – М.: Высшая школа, 1981. – 359 с.
- Данков 1981: Данков В.Н. Историческая грамматика русского языка: выражение залоговых отношений у глагола: Учеб. пособие. – М.: Высшая школа, 1981. – 112 с.
- Дубова 2002: Дубова О.А. Типологічна еволюція морфологічних систем української і російської мов. – К.: Вид. Центр КНЛУ, 2002. – 302 с.
- Дубова 2000: Дубова О.А. Вплив семантичних чинників на становлення аналітичної форми майбутнього часу в дієслівних парадигмах української та російської мов // Вісник Київського лінгвістичного університету. Серія: Філологія. – 2000. – Т. 3, № 2. – С. 66 – 71.
- Загнітко 1996: Загнітко А.П. Знову давноминулий? // Лінгвістичні студії. – Донецьк, 1996. – Вип. 2. – С. 40 – 45.
- Иванов 1982: Иванов В.В. История временных форм глагола Историческая грамматика русского языка: Морфология. Глагол. – М.: Наука, 1982. – С. 25 – 131.
- Иванов 1984: Иванов В.В. Становление аналитической формы будущего времени // Русский язык: Функционирование грамматических категорий. Текст и контекст: (Виноградовские чтения XII– XIII). – М.: Наука, 1984. – С. 75 – 85.
- Кубрякова 1992: Кубрякова Е.С. Глаголы действия через их когнитивные характеристики // Логический анализ языка: Модели действия. – М.: Наука, 1992. – С. 84 – 90.
- Кузьмина, Немченко 1982: Кузьмина И.Б., Немченко Е.В. История причастий // Историческая грамматика русского языка: Морфология. Глагол / Под ред. Р.И.Аванесова, В.В. Иванова. – М.: Наука, 1982. – С. 280 – 441.
- Медведев 1964: Медведев Ф.П. Нариси з української історичної граматики. – Харків: Вид-во Харк. держ. ун-ту, 1964. – 247 с.
- Обнорский 1953: Обнорский С.П. Очерки по морфологии русского глагола. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – 251 с.
- Півторак 1993: Півторак Г.П. Українці: Звідки ми і наша мова. – К.: Наукова думка, 1993. – 200 с.
- Півторак 1997: Півторак Г.П. Мовна ситуація в Київській Русі та її вплив на давньоруську периферію // Мовознавство. – 1997. – № 4 – 5. – С. 3 – 10.
- Потебня 1958: Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – Т. I – II. М.: Гос. уч.-пед. изд-во, 1958. – 536 с.
- Пупынин 1991: Пупынин Ю.А. Активность / пассивность во взаимосвязях с другими функционально-семантическими полями // Теория функциональной грамматики: Персональность. Залоговость. – СПб.: Наука, 1991. – С. 211 – 239.
- Русанівський 1978: Русанівський В.М. Дієслово // Історія української мови: Морфологія / С.П. Бевзенко, А.П.Грищенко, Т.Б.Лукінова та ін. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 235 – 341.
- Penčev 1996: Penčev J. Functions of the formant *se/si* in Bulgarian // Revue des études slaves. – Paris, 1996. – Т.68, № 4. – Р. 497 – 515.

The article deals with the evolutionary modify in the semantic scheme of the categorys of voice and tens as manifestation of the law-governed nature of Ukrainian.

Keywords: morfological category, tens, verb, voice.

Надійшла до редакції 11 серпня 2006 року.

ББК Ш12=411.4*212.71

УДК 81'367.633

ПРИЙМЕННИКИ У СТРУКТУРІ ТЕКСТУ: ПЕРВИННІ І ВТОРИННІ ВИЯВИ

Простежено текстотвірний потенціал прийменників, з'ясовано основні функції прийменників, окреслено особливості внутрішньотекстової актуалізації прийменників і визначено особливості прийменникової актуалізації, постання оказіонального внутрішньотекстового використання прийменників. Водночас прокоментовано ієрархію внутрішньотекстових прийменникових функцій.

Ключові слова: прийменник, внутрішньотекстова функція, внутрішньореченнева функція, первинні прийменники, вторинні прийменники.

Сучасний стан української мови характеризується взаємспрямованими тенденціями синтетичності й аналітичності, що мотивується кількома вагомими чинниками: 1) народно-розмовною стихією літературної норми; 2) книжною традицією; 3) законом мовної економії тощо. Одним із яскравих виразників аналітичності постає динамічний розвиток прийменникової системи, що останнім часом характеризується активним поповненням семантично спеціалізованими двохкомпонентними, трьохкомпонентними та іншими утвореннями. При цьому граничним виявом такого аналітизму слід, поза всяким сумнівом, вважати наявність членованих прийменників типу *від... до, з ... до* (*з Києва до Донецька, з села до самого міста*). В сучасній лінгвістиці мало уваги приділяється текстотвірному потенціалу прийменників, хоча останні охоплюють різноманітні вияви внутрішньотекстової кореферентності, реалізацію різноманітних площин доцентрово-текстових категорій локативності, темпоральності та ін. Потенціал місцевого відмінка як одного з „найбільш прийменникових” українських відмінків значною мірою зумовлений регулярністю вияву прийменників типу *на*, адже саме постдієслівно-локативний статус останніх визначає функціональну значущість цього відмінка в іменниково-відмінковій системі, пор. валентну зумовленість їхнього вияву при локативних дієсловах: *зупинитися, розташуватися, знаходитися*. Уже в цьому простежується аналітичний напрям розвитку українського граматичного ладу. Надзвичайно показовим постає текстотвірний потенціал українських непохідних простих прийменників *в(у), для, до, з (із, зі), до, на, над* (*наді, надо*), *про, від, по, біля, через*, значення яких не зумовлене семантикою твірної основи. Текстотвірна функція прийменників у межах текстів виступає у внутрішньо словосполученнєвому / міжсловосполученнєвому, внутрішньо реченнєвому виявах, водночас зримими є парадигматичні відношення прийменників, їхня участь у творенні образів. В межах контексту прийменник виступає як відносно самостійний елемент з власними інвентарем дистрибуцій, фонетичних варіантів тощо. На думку В.В.Виноградова, прийменники є найменш вивченими у вітчизняному мовознавстві і знаходяться в стані „науково-дослідної невизначеності”. Українські непохідні (непохідні – термін В.В.Виноградова), або „прямі” (М.В.Ломоносов), „власні” (О.Х.Востоков та О.О.Шахматов), „справжні” (Ф.Міклошич) прийменники, функціонування яких не зумовлене значенням ввірної основи, належать до найменш вивчених (пор. праці І.Р.Вихованця, І.К.Кучеренка, А.С.Колодяжного та дослідження російських похідних в роботах О.Т.Черкасової, Г.Г.Скиби, А.М.Каламової, Є.Г.Кулинич). Не знайшли вони свого належного висвітлення і в лексикографічній практиці, де часто омонімія і полісемія прийменників послідовно не завжди розмежовується. А саме непохідні прийменники належать до найживаніших, і частота вжитку слова залежить від обсягу поняття, що міститься в його основному значенні: чим більший обсяг поняття, тим частіше використовується слово, пор. думку окремих лінгвістів про те, що прийменники складають певну аморфну масу, яка начебто не підлягають систематичному опису лексичних одиниць (Г.Є.Крейдлін, А.К.Поливанова). Такий підхід можна, очевидно, пояснити тим, що в нашому мовознавстві залишається цілий ряд не розв’язаних питань, пов’язаних з різноманітними аспектами виявлення одиниць і категорій, які формують змістовий аспект мови, мало висвітлено питання співвідношення формальних і змістових категорій. Вирішення питання текстотвірного статусу прийменників уможливить пізнання механізмів взаємодії складників і компонентів мовної системи та встановлення шляхів постання і функціонування прийменниково-відмінкових конструкцій, простеження формування власного семантичного потенціалу останніх.

Відсутність ємного дослідження семантики українських прийменників (пор. праці І.Р.Вихованця, А.С.Колодяжного, І.К.Кучеренка та ін.) мотивується поглядом на них як на „слова-скріпи” з послідовно виявлюваною технічною функцією. Погляд на прийменники як лексеми уможливує простеження їхнього стилетвірного (*у ліс по гриби — у ліс за грибами*) і текстотвірного потенціалу (*іти до найближчого села — іти до найближчого до села; зброя від терористів — зброя у терористів — зброя для терористів*). Прийменники можуть реалізувати функцію мовної гри, що легко простежити у текстових фрагментах, де прийменники актуалізують опозицію: (Петро:) *Так ти з села чи в? Обридло уже, мабуть, отак?* (В.Яворівський). Відштовхуючись від текстотвірного потенціалу прийменників, можна констатувати, що вони уміщують у собі певне повідомлення. Очевидно, розгляд прийменника слід здійснювати з урахуванням окремого семантичного мовного ярусу, що охоплює спектри морфологічної, синтаксичної тощо семантики. Поза всяким сумнівом, підтвердженням цього постає кваліфікація членів речення з урахуванням функціональних і семантичних критеріїв, пор. кваліфікацію неузгоджених означень та ін. В останніх

лексикографічних працях із семантики прийменники розглядаються поряд зі сполучниками часто як слова-зв'язки [Русский 1998, т. I]. Очевидно, у семантичному плані така кваліфікація прийменників є не зовсім коректною. У цьому разі слід згадати, що прийменники як частина мови вирізнялися по суті майже в усіх граматиках та спеціальних дослідженнях (див. праці Л.Зизанія, М.Смотрицького, М.В.Ломоносова, О.Х.Востокова, Ф.І.Булаєва, М.І.Греча, І.Могильницького, О.О.Потебні, О.О.Шахматова, І.Р.Вихованця, О.С.Ахманової, А.П.Боголепова, М.В.Всеволодової, В.Г.Гака, С.Є.Нікітіної, Ю.І.Леденева, Н.М.Леонтєвої, Л.М.Попової, Р.П.Рогожникової, О.І.Смирницького, Є.Т.Черкасової та ін.), до цих пір продовжують з'являтися студії з типології смислів українських прийменників та їхніх еквівалентів (див. роботи І.Р.Вихованця, Н.Куц, І.А.Щукіної та ін.). І водночас з усією певністю можна говорити, що до цих пір залишається відкритим питання про семантичний статус прийменників. До цього можна додати, що в лінгвістиці висловлювалися різні погляди на семантичну природу прийменників: одні дослідники обмежували значення прийменників тільки граматичною роллю в мові, кваліфікуючи їх як слова-скріпи, при цьому розглядали їх як аналітичні синтаксичні морфеми (пор. погляд Є.Куриловича щодо взаємодії відмінкової флексії і прийменника); інші вважали, що прийменники мають лексичне значення, але воно не самостійне, а таке, що залежить від значень інших слів та форм; ще інші визнають лексичну самостійність прийменників (М.В.Всеволодова, Є.В.Клобуков, І.К.Кучеренко, Р.Ласковський, М.Й.Конюшкович, Г.В.Ситар, І.Г.Данилюк та ін.). Залежно від позиції дослідника щодо визначального питання теорії прийменників – співвідношення їхніх лексичних і граматичних значень – легко простежується чотири напрями: *граматизації прийменників функціонально-аналітичної морфемізації (як граничний вияв граматизації), неповноцінності лексичного значення прийменників, самостійності лексичного значення.*

Прихильники *першого* напрямку аналізують прийменники поряд з морфемами, порядком слів, інтонацією й іншими граматичними засобами (пор. розгляд прийменників як „слів зовнішнього зв'язку”, оскільки прийменники, „не маючи лексичного значення, відповідають за синтаксис” (за Г.Є.Крейдлін)). Найпоширеніше це висвітлює Е.Косеріу, який стверджував, що „прийменники – часткові слова, тому що їхнє значення інструментальне, тобто значення морфем”. Поглибленням цього підходу очевидно постає погляд І.Р.Вихованця, який вважає прийменники синтаксичними аналітичними морфемами, а Т.О.Туліна приходиться до думки, що прийменники дублюють значення префіксів, постаючи „технічним засобом зв'язування слів, якому не властиве власне значення”. Різновидом цього слід вважати і думку Т.К.Зубкової про те, що прийменники повторюють значення відмінкових флексій і що „значення відмінкової форми є важливішим для розуміння смислу речення, ніж значення прийменника”. Граничним виявом відстоювання тези про відсутність семантики у прийменників є теза Р.В.Болдирева, який, простежуючи історичне функціонування прийменників, наголошує, що історичні зміни складу „прийменниково-відмінкових конструкцій і семантико-синтаксичних функцій прийменниково-відмінкових комплексів, які сформувалися, інколи супроводжуються в російській мові десемантизацією прийменників або зближуються із загальними тенденціями десемантизації прийменникових словосполучень”. Останнє дає підстави стверджувати, що автор веде мову про десемантизацію прийменників і навіть цілих словосполучень.

Прихильники *іншого* напрямку вважають, що прийменники мають власне значення, яке виявляється лише при повнозначних словах. Поза контекстом прийменники становлять чисту беззмстову форму. Семантична функція прийменників таким чином виявляється в маркуванні, тобто в уточненні відмінкових значень.

Аналіз цих поглядів зумовлює актуалізацію питань, пов'язаних з а) наявністю того самого прийменника в поєднанні з різними відмінками; б) наявністю тієї самої флексії у поєднанні з різними прийменниками; в) вживання прийменниками в ролі актантів: *Завжди було приємно пізно сидіти за чаєм чи без і слухати музику* (М.Матіос); г) можливість вживання прийменників не біля імені: *Живіть навколо і біля сьогодні, знайте про і за тепер* (Т.Прохасько). Водночас зовсім непрозорим постає процес еволюції системи прийменників. Якщо вони дублюють значення відмінків або префіксів, то це суперечить основній тенденції мови, яка виявляється у прагненні до економії мовленнєвих засобів, адже загальновідомою є теза про те, що в мові не буває абсолютно тотожних утворень.

Прихильники ще іншого напрямку вважають, що прийменники можуть змінювати смисл висловлення. Це дозволяє лінгвістам стверджувати, що вони мають власне значення і їм притаманна „комунікативна повнозначність” (Ю.І.Леденев): *Так, саме біля і відбувалося все* (А.Яна). Складність розв'язання питання щодо семантичної сутності прийменників зумовлена, по-перше, тим, що слово, поєднуючи в собі лексичне і граматичне значення, за своєю семантичною структурою являє собою складне утворення. Загальновизнана диференціація значень на лексичні і граматичні є важливим механізмом аналізу, але на сьогодні немає достатніх критеріїв для їх розмежування. Особливо це послідовно простежується на прикладі прийменників, які належать до „нечітких” категорій. Визнання власної семантики у прийменників актуалізує питання про 1) тип його лексичного і граматичного значення; 2) взаємодію прийменника з іншими компонентами словосполучення зокрема і речення загалом. Відокремлення ж одного від іншого є надзвичайно складним, оскільки вони виступають „конструктивною єдністю” (за В.В.Виноградовим).

Якщо вважати викінченою тезу про те, що службовим словам притаманна більша абстрактність значення, ширший функціональний діапазон, ємніша сполучуваність, ніж повнозначним словам, то аналіз прийменників постає вельми складною проблемою. Свого часу В.А.Белошапкина констатувала, що

найважливішою ознакою сучасної семасіології є „глобальний підхід до значення поза обмежувальним прагненням відокремити в ньому граматичне від лексичного і займатися тим і іншим окремо, розглядаючи їх як принципово різні типи значення, які співіснують у змісті значущої одиниці мови”.

Можна стверджувати, що лексичне і граматичне значення прийменників збігаються, що ні в якому разі не означає їхньої тотожності. **Граматичним** значенням прийменника виступає реалізація ним синтаксичного зв'язку між словами, а **лексичним** слід вважати позначення певного відношення між предметами, дією і предметом тощо, що дозволяє зарахувати прийменники до слів-релятивів (термін В.Ф.Киприянова). Тому твердження типу „лексичним значенням прийменника як окремо взятого слова постає значення того чи того відношення” [Русская 1980, с. 417] постає певною мірою переконливим.

Здатність прийменників виявляти своє лексичне значення при імені пов'язана не з відсутністю цього значення, а з відповідною його специфікою. Тлумачення прийменників повинно ґрунтуватися на лексичному оточенні, оскільки вони позначають відношення між предметами. Відношення ж передбачає наявність не менше двох величин, у силу цього і прийменники не можуть існувати без цих величин, тобто не можуть вживатися самостійно. Значення прийменників передбачає їхнє функціонування в межах словосполучення. Та й за своєю природою первинні прийменники багатозначні, їм властива досить розгорнута омонімія. В цьому разі контекст постає діагностичним показником певного значення, яке є віртуально-системним.

Окремо слід говорити про смислороджувальну функцію прийменників у комунікативному плані, теза про яку, очевидно, повинна містити певні застереження. Поняття смислу в комунікативному аспекті знайшло висвітлення у працях Л.С.Виготського, І.О.Бодуена де Куртене, А.В.Лурії, А.М.Леонтьєва, Л.А.Леонтьєва, які тлумачать смисл як „аналог значення в конкретній діяльності, пов'язаний з індивідуальним досвідом, із соціальною, професійною і груповою приналежністю комунікантів, а також з конкретною ситуацією спілкування” (Л.В.Лисоченко). Отже, в цьому разі швидше говорить про нарощування смислів і витворення власне комунікативних смислів, що можуть бути актуалізованими, напівактуалізованими і неактуалізованими. При вивченні комунікативного смислу надзвичайно важливо простежити корелятивність / некорелятивність значення і смислу. Постанова проблеми співвідношення цих понять зумовлено, поза всяким сумнівом, тим, що, мова, постаючи у формальному плані досить обмеженим механізмом, у змістовому плані виражає необмежену кількість думок, ідей, удосконалення людського пізнання. Останнє досягається завдяки поліфункціональності мовних одиниць, що можуть брати участь у різних комунікативних актах. Тому значення як предмет дослідження семантики не може виступати одиницею універсальної категорії комунікації, оскільки значення належить до віртуально-системних, а в межах контексту постають значущими його різноманітні вияви. Відповідним корелятом значення в комунікації є смисл, який складає аспектуальну-актуалізовану єдність її змістових компонентів: лінгвістичного, психологічного, когнітивного. На відміну від значення, яке є послідовно інваріантним, об'єктивним, смисл постає дискретним, одномоментним, суб'єктивним (за А.Ю.Голобородьком).

Значення і смисл не протиставляються, оскільки вони посідають взаємокомплементарну позицію. Останнє мотивується тим, що необхідною умовою пізнання є суб'єктивація об'єктивної дійсності. Суб'єктивна інтерпретація об'єктивної реальності в комунікації репрезентована завдяки поліфункціональним зв'язкам мовних одиниць, що перебувають у зв'язках. Тому в комунікації постає система смислів, у якій одну з величин посідають первинні прийменники. Щоправда, такі смисли є одним із виявів категорійної семантики відношення, що постає визначальною при аналізі функцій прийменників у системі мови і мовлення.

Категорію відношення зараховували і до граматичних, і до поняттєвих, і до логічних, і до філософських категорій (Р.О.Будагов), що мотивується статусом самої мови, що, відображаючи явища об'єктивної дійсності, реалізує в собі мисленнево-пізнавальні інтенції індивідуумів, соціуму і нації.

У змістовому плані категорія відношення в мові постає поняттєвою. Відштовхуючись від поглядів І.І.Мещанінова, О.В.Бондарка про поняттєві категорії та оперті на них на ґрунті спільноти функцій функціонально-семантичні поля, можна говорити про наявність функціонально-семантичного поля відношення, що охоплюють різномовні мовні засоби, в тому числі і прийменники, що спеціалізуються на вираженні відношення між предметами. Теза Г.П.Немца про те, що „відношення в мові завжди є однією із ланок ланцюга, що створює поняття „значення”, яке сприймається нами як відображення предмета дійсності (явища, відношення, якості, процесу) у свідомості” (Г. П. Немец), дозволяє стверджувати, що категорія відношення як поняттєва на мовному рівні пов'язана з лексичним і граматичним значенням слова.

Під час опису смислових відношень як інваріантних щодо самої категорії необхідно звернутися до термінів „поняття”, „значення”, „семантика”, „смисл”. Якщо враховувати, що власне поняття в лінгвістиці визначається у контексті зі значенням (поняття – явище того ж рівня, що і значення, що розглядається в дещо іншій системі зв'язків: поняття – в системі логічних відношень, значення – в системі мови), а смисл постає реалізацією значення в певному контексті, то цілком викінченням постає аналіз цих величин як взаємопов'язаних і взаємозумовлених. Здебільшого „поняття”, „значення”, „смисл” кваліфікують як такі, що належать до семантичного рівня і відображають смисловий аспект мовного явища, що в цьому разі призводить до не зовсім коректної синонімізації цих термінів, оскільки кожен з них має власні диференційні ознаки, хоча в окремих випадках можна говорити про наближення їхнього простору.

Відомо, що на мовленнєвому рівні інваріант мовного знака реалізується в необмеженій множинності смислів – мовленнєвих значень певного знака (за Л.С.Виготським). Первинні непохідні прийменники повністю підтверджують цю тезу, пор.: *на узліссі, на березі* – простір; *на годину* – час; *на біду* – наслідок; *на щастя* – мета та ін. Аналіз фактичного матеріалу переконує, що сучасні українські первинні непохідні прийменники у мовленнєвих виявах реалізують значення (сенси), що не зафіксовані в навіть найновіших словниках. Загалом дослідження прийменника є основним завданням спільного відкритого міжнародного проекту „Слов’янські прийменники в синхронії і діахронії: морфологія і синтаксис” (автор ідеї й організатор, координатор – проф. М.В. Всеволодова (Московський університет), у якому беруть активну участь учені Білорусі (Мінськ, Гродно), Болгарії (Велико Тирново) Польщі (Ополе), Росії (Москва), Сербії (Нови Сад), України (Донецьк), почасти Ірану, Китаю, Японії та ін. У рамках цього проекту відбувся ряд круглих столів (II Міжнародний конгрес русистів-дослідників (Москва: МДУ, 2004); Міжнародні граматичні читання – II (Донецьк: ДонНУ, 2002), III (Донецьк: ДонНУ, 2005)), два семінари (Гродно 2002; Москва 2003), на яких обґрунтовано концепцію прийменникової еквівалентності з простеженням особливостей і закономірностей оприйменникування повнозначних лексем. За Реєстром М.В. Всеволодової, склад конститuentів прийменникового поля російської мови охоплює 5000 одиниць (дані на березень 2004 р.), а в білоруській мові, за Реєстром М.Й. Конюшкевич, 5058 одиниць [Конюшкевич 2004: 118], а в українській мові – їх встановлено 2811 одиниць, нормативних з-поміж них – 1705 одиниць [Словник 2007], а ненормативна база охоплює орієнтовно 1106 одиниць.

Функціональний потенціал первинних непохідних прийменників засвідчує, що первинні непохідні прийменники розширюють свій функціональний діапазон, підтвердженням чого постає динамічна заміна безприйменникових конструкцій на прийменникові, послідовна диференціація прийменникових значень, що прямо чи опосередковано підтверджує розвиток аналітизму в граматичному ладі української мови [Вихованець 1984].

Опис первинних непохідних прийменників шляхом встановлення типового / нетипового ситуативно мотивованого смислу можливий тільки за умови врахування регулярного / нерегулярного використання цих прийменників як релянтів, що репрезентують усталене розуміння найрізноманітніших зв’язків між предметами, ознаками, станами, діями. Первинною функцією непохідних прийменників є реалізація просторових відношень, які постають опертям для реалізації темпоральної семантики. Похідними і такими, що накладаються на первинні, постають об’єктні. Граничним виявом втрати просторової семантики як первинної виступає реалізація різноманітного плану абстрактних відношень типу причини, мети, умови, способу дії та ін.

Парадигматика первинних непохідних прийменників у сучасному її вияві характеризується наявністю опозицій тотожності (варіантності, синонімії), протиставлення (антонімії), омонімії та інших системних відношень (контамінації, імпліцитності). Відштовхуючись від того, що базовим концептом категорії відношення постає смисл, слід виходити з того, що для визначення ступеня осмислення слід застосовувати прагматичне поняття контексту вживання, мовного вираження. Аналіз смислових відношень з урахуванням смислового наповнення концепту та специфіки його мовного вираження, реалізованих прийменниками, дозволяє спостерігати вияв смислу в різних ситуаціях, засвідчує, наскільки різноманітні ці відношення, наскільки непередбачувані можливості самих прийменників. Усе це підтверджує, що нині чинні класифікації смислів, що реалізуються за допомогою прийменників (чи прийменниково-іменникових конструкцій), вимагають свого доповнення й уточнення, суттєвого поглиблення (пор. праці І.К.Кучеренка, А.С.Колодяжного, І.Р.Вихованця та ін.) з урахуванням нових семантичних функцій прийменників. Очевидно, за вихідну тезу встановлення типології витворюваних смислів повинна стати властивість граматичної форми і лексем різних мов позначати смислові відношення, пор.: адитив – відмінково-категорійна форма в баскській мові, що вказує напрям руху. В українській мові це значення передається аналітичною формою, тобто прийменниково-відмінковою формою (*йти до лісу, линути на батьківщину*). Під час аналізу семантики відношень максимально слід враховувати особливості лексичного значення прийменників та семантичні ознаки слів, що складають ліво- і правобічну дистрибуції конструкції. В силу цього постає реальною класифікація смислових відношень, що виражаються українськими первинними прийменниками.

1. Просторові відношення, ядерним компонентом яких постає позначення місцезрештування предмета, дії або позначення напрямку руху. Вони найбільш досліджені в сучасному мовознавстві. Залежно від реалізуваної семантики просторові відношення диференціюються на локативні й адитивні. **Локативні** – відношення місця. Вони не вказують на спрямованість руху, тому їхньою основною семантичною ознакою постає статика руху. **Адитивні** – орієнтовно-спрямовані відношення. Їхньою основною семантичною ознакою є динаміка руху.

- **Локативні** відношення диференціюються залежно від лексичного значення прийменника на: **супересивні**, які позначають знаходження предмета або дії над поверхнею іншого предмета, поблизу нього, тобто поза предметом: *йти в лісі, йти за селом*. Такі відношення слід відрізнити від текстотвірних, де прийменник разом з правобічним дистрибутом витворює детермінант: *співати біля річки, будинок на околиці; іннесивні*, що передають знаходження предмета або дію всередині іншого предмета: *вогни в будинку, жити в Україні, загорнутися в рушник, знайти у книжці*.
- **Адитивні** відношення у свою чергу поділяються на: **ілллативні**, позначають напрям руху всередину предмета, простору, явища: *бігти до школи, політ у космос, прийти на кухню; дестинативні*, що

реалізують семантику напряму руху до чого-небудь, на що-небудь: *під'їхати до станції, сісти на диван; інхотивні*, які позначають вихідний пункт руху: *відійти від вікна, вийти з хати, бігти з лісу; фінітивні* (фінальні), що реалізують значення граничного пункту руху: *дійти до хати, під'їхати до міста.*

2. Темпоральні (часові) відношення позначають різний перебіг руху в часі: *заснути до ранку, разбудити на світанку, знати з дитинства.*

3. Аллативні (об'єктні) відношення позначають об'єкт дії: *звернути увагу на обставини; повидивитися на подругу.*

4. Аблативні відношення реалізують семантику відокремлення, виокремлення чого-небудь: *розмова виходила за межі усталених і прийнятих норм, поведінка учнів вийшла за межі дозволеного.*

5. Абессивні (за В.В.Виноградовим, каритивні) відношення позначають відсутність чого-небудь або кого-небудь: *жити без натхнення; працювати без ентузіазму.*

6. Мотиваційні відношення реалізують семантику зумовленості дії (їхня типологія значною мірою дублює різновиди детермінантів зумовленості), з-поміж яких слід розрізняти: **каузальні**, що позначають зумовленість дії причиною, певним мотивом: *сміятися від задоволення, заснути з дороги; мети* на позначення зумовленості дії прагненням до певної результату: *приїхати на навчання, робити для задоволення; кон'юнктивні, які позначають умову, за якої здійснюється дія: *помру без тебе, засну при тобі*; наслідку, які позначають певний підсумок вияву стану або перебігу дії: *покохати на муку, зустріти на біді.**

7. Модальні (модусні) відношення позначають стан предмета або особи: *жити з надією; працювати з мрією.*

8. Деліберативні відношення окреслюють семантику об'єкта почуттів або думки: *мріяти про щастя, говорити про кохання, туга за рідною домівкою.*

9. Квантитативні (кількісні) відношення: *череда в тридцять корів, дуб обсягом у п'ять метрів.*

10. Транслативні (за В.В.Виноградовим, трансгресивні) позначають перехід предмета з одного стану в інший: *перетворитися в туман; трансформувати в срібло.*

11. Посесивні відношення виражають належність одного предмета іншому: *при ній завжди є охорона.*

12. Медіативні (за В.В.Виноградовим, інструментальні, знаряддеві) відношення позначають засіб, засіб дії: *грати на гітарі, дути в кларнета.*

13. Еквативні відношення позначають відповідність дії чому-небудь: *назвати на ім'я.*

14. Компаративні відношення, або відношення порівняння, які позначають більшу або меншу міру вияву ознаки: *величиною з kwasолину.*

15. Генетивні відношення окреслюють походження дії, що визначає джерело, склад, походження чого-небудь: *дівчатися від колеги, родом із села.*

16. Лімітативні відношення позначають обмеження дії або характеризують предмет з одного боку: *брат за матір'ю, добрий за ставленням до батьків.*

17. Дистрибутивні (розділові, розподільні) окреслюють семантику щодо кожного предмета: *пити по дві склянки щодень, дати по одній копійці.*

18. Відношення псевдохарактеристики позначають дію, яка здійснюється іншим предметом або особою, ніж того сподівалися: *вважали за старшого, прийняли за сина.*

19. Комітативні відношення позначають сумісність дії: *прийшли мати з сином, зайшли учитель з учнем.*

Цілком очевидно постає можливість зрупування просторових і часових відношень у первинні, оскільки вони поставали еволюційно основними значеннями прийменників: спочатку просторові, згодом на їхній основі розвинулися темпоральні. І тільки потім вирізилися об'єктні відношення, в яких ще відчувається взаємозв'язок з прямими значеннями, й абстрактні – які майже не мотивуються зовнішньою формою прийменників.

Аналіз семантичних властивостей прийменників дозволив репрезентувати категорійну цілісність цього класу як окремого об'єкта дослідження на ґрунті типології смислових відношень. Семантична характеристика прийменників може постати найповнішою за врахування єдності загальних і часткових значень. Під загальним значенням мається на увазі здатність прийменників виражати певне смислове відношення, а під частковим значенням – власне лексичне значення прийменників, які дозволяють останнім конкретизувати висловлення або повністю змінювати його смисл, наприклад: *покласти книжку на стіл — покласти книжку під стіл — покласти книжку у стіл — покласти книжку за стіл.* Принцип єдності загальних і часткових значень відображений також у дослідженнях із семантики прийменників з погляду когнітивної лінгвістики, коли семантична структура службового слова інтерпретується як схема-образ, яка являє собою інваріантне значення слова. Модифікації ж значення співвідносяться з відповідними контекстами його вжитку (за В.Ю.Апресян, Г.С.Крейдлін). Такий підхід уможлиблює визначення парадигматичних зв'язків прийменників у такій закономірності: а) в межах одного смислового відношення в певного прийменника виявляється його пряме і переносне значення (*бути на городі – бути на уроці*); в) опис значень різних прийменників у межах одного смислового відношення дозволяє встановити їхні синонімічні зв'язки. За таких умов синонімічні прийменники виражають спільне смислове значення, вони постають близькими за власним лексичним значенням, тобто функціонують у близьких контекстних умовах: *дитина залишилася в матері – дитина залишилася при матері – дитина залишилася з матір'ю*; г) за абстрагування первинного значення прийменника на рівні різних смислових

відношень спостерігається явище омонімії.

На сьогодні мало вивченими постають можливості українських первинних непохідних прийменників щодо створення художнього і публіцистичного дискурсів. Дослідниками виявлено, що функціональні стилі різняться не закріпленістю мовних засобів за кожним стилем, а особливостями і частотністю їхнього вжитку в тому чи іншому функціональному стилі. Саме в цьому, на думку М.М.Кожиної, виявляється мовленнєва системність стилів, оскільки „мовна одиниця в контексті кожного мовленнєвого різновиду функціонує по-своєму, в ній активізується певний її семантико-функціональний аспект, зумовлений екстралінгвістичною основою певного стилю мовлення” [Кожина 1996: 47].

Мову засобів масової інформації здебільшого зараховують до публіцистичного стилю як різновиду мовлення залежно від сфери спілкування, форми мовлення, цільового призначення, функціонально-смыслового типу мовлення, використовуваних мовних засобів і жанрів. Ця теза постає похідною того, що основні специфічні риси публіцистичного стилю тісно пов'язані з основними функціями мови засобів масової інформації: 1) інформативною, 2) впливовою (агітаційно-пропагандистською), 3) популяризаторською, 4) соціально регулятивною. Мові засобів масової інформації в силу впливу екстралінгвістичних чинників (оперативність інформації, лаконічність, настанова на відповідні знання читацької аудиторії) притаманні власні особливості. Тому попри те, що мові засобів масової інформації загалом властиві основні стильові ознаки публіцистичного тилу, функціонування в ній специфічних мовних засобів і характерні їй значною мірою цілісність і єдиність виокремлює її з системи публіцистичного стилю і засвідчує про певну маркованість основних і неосновних жанрів засобів масової інформації.

Однією із найяскравіших особливостей сучасних засобів масової інформації стало, по-перше, раціональне пізнання дійсності, а по-друге, – освоєння дійсності в емоційно-почуттєвому вимірі. Спостереження за функціонуванням аналітичних (прийменниково-відмінкових) форм засвідчують, що обидві тенденції знаходять свій вияв у мові засобів масової інформації і добір тих чи тих мовних засобів у реалізації цих тенденцій багато в чому залежить від типу видання, його ідеології, жанру журналістського тексту.

Сучасні засоби масової інформації, сферою пізнання яких постає суспільна дійсність: політика, культура, економіка та інші сфери людської діяльності, можна диференціювати на дві групи: „модерн” і „ретро” (О.Л.Факторович). Різниця в цих групах виявляється у змісті матеріалу, його висвітленні, в самому дизайні матеріалу. Найсуттєвіші відмінності містяться в мовних засобах, ресурсі актуалізованих і/або напівактуалізованих одиниць, граничним виявом чого постає псевдоактуалізація.

Спостереження за функціонуванням аналітичних (прийменниково-відмінкових) форм, наприклад, у газетах „Літературна Україна”, „Українське слово”, „Голос України”, „Україна молода”, „Молодь України”, „Пост-Поступ”, „Високий замок” засвідчили, що 1) в центральних „Голос України”, „Україна молода”, „Молодь України” згорнуті конструкції зі значенням другої предикативної дії значно продуктивніші, ніж у „Літературній Україні”, „Українському слові”, де замість них функціонують розгорнуті повні утворення; 2) в позначенні модальності також в „Україні молодій”, „Молоді України” і „Пост-Поступі”, „Високому замку” частіше вживаються аналітичні (прийменниково-відмінкових) форми, а в „Літературній Україні”, „Українському слові” – синтетичні. Це може свідчити про те, що дві групи засобів масової інформації відображають різні парадигми культури (О.А.Покровська) і різні методи пізнання.

Функціонування аналітичних форм також залежить від жанру журналістського твору і від типу засобу масової інформації. Видання, що орієнтовані на загальноукраїнського читача з превалюванням аналітичних статей, менше грають зі словом, прагнуть уникати двозначності, і тому використовують синтетичні форми. Елементи „гри” притаманні найбільшою мірою „Пост-Поступу”, що використовує для гри аналітичні форми. Найпродуктивніше прийменниково-відмінкові форми використовуються в інформаційних жанрах, у підготовці яких журналісту доводиться виявляти оперативність і створювати текст в умовах нестачі часу. Згорнуті (імпліцитні) моделі дозволяють йому доносити інформацію до читача в повному обсязі. Це уможливило аналіз мови засобів масової інформації з погляду прагматики, яка дозволяє встановити закономірності використання в комунікації мовних засобів для цілеспрямованого впливу на адресата. Так, аналіз згорнутих конструкцій виявив лінгвістичні й екстралінгвістичні причини виникнення імпліцитного смислу та дозволив простежити механізм його виникнення з опорою на регулярні моделі імпліцитних конструкцій. Цей розгляд спирається на концепцію „картини світу”, а також на концепцію неопозитивних відмінностей у структурі граматичних єдностей. Сучасні теорії перетворення (перетворення, трансформації) дозволяють передбачити наявність конститутивноутворювальних функцій і в прийменника. Першим кроком в опрацюванні лінгвістичної теорії перетворення було вчення про синтаксичну (функційну) **транспозицію**, що сформулювалося ще першій половині нашого століття (О.Есперсен, Л.Теньєр, Є.Курилович, Ш.Баллі). Сутність цього вчення полягала в тому, що було обґрунтовано постулат про те, що слово класу *A* може бути транспоновано в слово класу *B* разом з відповідними змінами синтаксичних властивостей, але зі збереженням вихідного лексичного значення. Щоправда, чітких правил транспонування сформульовано не було.

Наступним кроком у цьому напрямі була теорія **трансформацій** (З.Харрис), у межах якої були сформульовані правила. Останні передбачали: 1) збереження усіх лексичних одиниць трансформованого висловлення; 2) збереження відповідних синтаксичних зв'язків.

Теорія З.Харриса як експериментальний засіб пошуку інваріантів і варіантів у синтаксисі знайшла досить

широке застосування [Загнітко 2006(а)]. Водночас постали роботи, які надали теорії трансформації вигляд динамічної породжувальної моделі, але такі, що зберегли її поверхнево-синтаксичну орієнтацію (Н.Хомський). До них прилягають і роботи про синтаксичну синонімію (Г.О.Золотова) [Загнітко 2006]. Водночас відсутність мови для запису синтаксичних структур у працях представників вчення призвело до того, що поняття синтаксичного синоніма не набуло чіткого визначення, в результаті цього під цю категорію підведені були нерівнорядні явища, аж до синонімічних прийменників, пор.: *брати щось (у) когось, розбиватися в (на) шматки* [Загнітко 2006(б): 44-56].

На початку 60-их років ХХ століття вияснилось, що знайдені З.Харрисом та Н.Хомським поверхнево-синтаксичні трансформації охоплюють досить маленьку долю семантично інваріантних перетворень [Загнітко 2006]. У зв'язку з цим були зроблені спроби модифікувати теорії лінгвістів із застосуванням цих прийомів до вивчення лексики, не змінюючи їхньої сутності (Ю.Д.Апресян). Внаслідок цього були виявлені і систематизовані трансформації, які тільки умовно могли тлумачитися як поверхнево-синтаксичні, але за своєю сутністю поводили себе як глибинні лексико-семантичні перетворення, тобто перетворення, які зумовлюють зміни не тільки в граматичних формах слів, але і в самих словах і глибинно-синтаксичних зв'язках між ними. Найзагальніша і водночас найбільш ємна картина семантично інваріантних перетворень була запропонована О.К.Жолковським та І.О.Мельчуком, оскільки в їхній моделі семантичного синтезу, крім знання морфології і синтаксису, суттєво використовувалося знання семантичних відношень між лексичними одиницями [Загнітко 2006(а): 67-85].

Сучасна типологія переходів від одного способу позначення до другого репрезентована в працях В.Г.Гака. На ґрунті ситуативних властивостей ним встановлені глибинні семантичні структури, що „ізолювано відображають дійсність” [Гак 2004: 706:717]. Відображення елемента ситуації в плані змісту утворює семантему (щодо вираження ця одиниця корелює з лексемою), а відображення аспекту формує семантичну категорію (вона корелює із семою, що репрезентована морфемою) (пор. також: [Загнітко 2006(а): 101-132]).

В.Г.Гак констатує, що „вивчення синтагматики на семантичному рівні зводиться до вияву ітеративних сем (синтагем) і визначення їхніх функцій в організації висловлення” [Гак 2004: 617]. Отже, щоб бути повною, модель мовного синтезу на рівні мовлення повинна охоплювати, по-перше, структурну модель, тобто охоплювати перелік усіх способів вираження певного значення, по-друге, семантичну модель, яка встановлює співвідношення між синонімічними засобами, по-третє, ситуативну модель, що визначає закономірності вибору конкретного мовного засобу з числа допущених системою і нормами мови в умовах відповідного контексту і ситуації (за В.Г.Гаком).

Дослідження мовних перетворень показують, що та сама реалія може набувати номінацій різної зовнішньої і внутрішньої форми. Аналізований матеріал свідчить, що в перетвореннях висловлення можуть використовуватися прийменники: *Коли до Ялти поїхав увесь уряд разом з Президентом, курортне місто перетворилося на столицю* (Молодь України. – 2000. – 6 жовтня) → *З приїздом до Ялти усього уряду разом з Президентом курортне місто перетворилося на столицю; Марія, опустивши очі, слухала дядька* (М.Стельмах) → *З опущеними очима Марія слухала дядька; Як передають компетентні джерела в Багдаді знову відбулося два потужних вибухи* (Голос України. – 2004. – 24 червня) → *За інформацією компетентних джерел в Багдаді знову відбулося два потужних вибухи*. Активна участь прийменників у перетвореннях уможливило розгляд їхнього функціонування з позицій прагматики при позначенні модальності і предикатів різного ступеня віддалення від центра речення. В реалізації суб'єктивної модальності в сучасному мовленні беруть активну участь: **прислівники**: ...довіра народу до влади за останні п'ять-шість років у населення *суттєво* знизилася (Високий замок. – 2004. – 14 червня); **дієприслівники**: Марія кинулася, *не роздумуючи*, до дверей... (М.Стельмах); **прийменниково-відмінкові форми**: *Помиляються сьогодні і ті, хто думає, що, проголосувавши суто механічно, без роздумів, призначений верхами кандидат розв'яже усі проблеми за них* (Молодь України. – 2004. – 26 червня).

Аналітичні прийменниково-відмінкові форми вступають у синонімічні відношення з прислівниками, дієприслівниками та відповідними прислівниковими, дієприслівниковими конструкціями, пор. потенційну можливість перефразування: *До походу юні пластуни готувалися старанно: завчасно придбали палатки, розподілили обов'язки* (Українське слово. – 2002. – 14 серпня), пор. *До походу юні пластуни готувалися зі старанням: завчасно придбали палатки, розподілили обов'язки*.

Аналіз фактичного матеріалу (газетного тексту і мови художньої літератури) засвідчує, що вживання різних форм на позначення модальності суворо диференційовано і підпорядковано семантичним, комунікативним і стилістичним завданням тексту, тому що вибір тієї чи іншої структури пов'язаний з різноманітними способами репрезентації ситуації. Саме тому альтернативні модальні форми можна розглядати як систему зображувальних і комунікативних прийомів, різноманітних варіантів осмислення ідентичних чи подібних денотативних ситуацій. Остання розглядається як ситуація, що визначається конкретним реченням, а не певна реальна ситуація, що постає референтом відповідного висловлення. Тим більше, якщо говориться про письмовий (художній чи публіцистичний) текст, то остання просто недоступна і не може розглядатися як щось окреме від тексту. Показ ситуації різними засобами мотивований сприйняттям автора або персонажа. Так, наприклад, **прийменниково-відмінкові форми**, за аналізованими матеріалами, активніше використовуються в тому разі, коли: 1) для більшої експресивності і комунікативної достатності необхідне вживання прикметника в

структурі прийменниково-відмінкової форми: *Марія зробила крок вперед без моральних надривів* (М.Стельмах) → *Марія зробила крок вперед, не надриваючись морально*. Те саме стосується і щодо вживання прийменниково-відмінкових форм з антонімічним прийменником: *Учні з великим ентузіазмом взялися за висадження молодих лип* (Молодь України. – 2001. – 14 квітня) → *Учні без великого ентузіазму взялися за висадження молодих лип; Просторий кабінет його було прибрано з найбільшою розкішню* (О.Слісаренко), пор. *прибраний розкішно*. Крім прикметників, у прийменниково-відмінкових формах можливі й інші маркери модального значення: *Василько стиснув її у своїх обіймах зі всією силою юнацькою пристрасті* (В.Підмогильний), пор.: *стиснув міцно в обіймах*. Загалом прийменниково-відмінкові форми порівняно з дієприслівниками характеризуються більшим спрямуванням на позначення синкретичної обставинної семантики: спосіб дії + умова: 79% респондентів без сумнівів відповіли, що вони не визначились, за яку партію голосуватимуть (Високий замок. – 2001. – 14 серпня); спосіб дії + причина: *Христина із захопленням дивилася на директора (Г.Косинка)*. Це пояснюється категорійною семантикою самих форм: дієприслівник, позначаючи додаткову дію, надає мовленню динамічності, що не завжди вимагається з погляду смислової настанови тексту. Тому прийменниково-відмінкова форма стає придатнішою: *Вигравши в першому турі й отримавши безумовний карт-бланш на рішучі дії без оглядки на праву та ліву опозиції, Президент може розраховувати на певний спокій...* (Молодь України. – 2001. – 14 листопада). За умови відсутності лексичного паралелізму заміна прийменниково-відмінкової форми на прислівник або дієприслівник неможлива або в силу їхньої відсутності (*Сама Льольо з ентузіазмом сприйняла цю театралізовану гру в реального суперника* (М.Хвильовий)), або за умови їхньої наявності, але сполучувальні можливості останніх обмежені („*Льольо з жалем дивилася на свою ще недавно нову сукню*” (М.Хвильовий); *Ти падав на землю й безумствував, бо ти згоряв у пожезі першого неповторного кохання* (М.Хвильовий)).

Прийменниково-відмінкові форми при спільності значень з прислівниковою формою можуть мати власні відтінки: *Директор у глибокій задумі не відводив очей від портрета* (О.Слісаренко). Форма „*у задумі*” разом з атрибутивним компонентом „*глибокій*” передбачає, що герой, задумавшись, дивиться на портрет і, можливо, не усвідомлює його або не сприймає його як такого. Прислівник знімає таку двоїстість і передбачає сприйняття директором портрета.

Прийменниково-іменникові форми здатні виражати контамінацію значень: „*Ти мене не вчи!*” – *крикнув Несторенко в гніві*” (М.Хвильовий). Прийменниково-іменникова форма вказує не тільки на те, як відбувається дія, але і на її причину: *крикнув* тому, що був розгніваний. Водночас прийменниково-іменникові форми можуть виступати як стилістичні засоби, що допомагають повніше розкрити характер героїв. Так, конструкції *подивитись із зацікавленням – подивитися зацікавлено, відвернутися з ненавистю – відвернутися ненавидячи* виступають синонімічними. М.Хвильовий, описуючи розповідь одного з персонажів оповідання „На озера”, вживає прийменниково-відмінкову форму *з захопленням*: *Тільки маленький робітник із старенькою шомполкою ще речею на весь вагон і з захопленням розповідає, як він сварився із жінкою перед від'їздом*, якою підкреслюється миттєвість такого вияву розповіді, в той час, як прислівник „*захоплення*” передавав би постійність цього. Подібних прикладів використання прямого значення прийменників можна легко віднайти багато, які засвідчують супровідність кваліфікаційної атрибуції: (Павлина Анфісівна.) *Ви такої високої думки про себе? – сказала з притиском* (М.Хвильовий). Прийменниково-відмінкова форма *з притиском* актуалізує наголошення і невдоволення Павлини Анфісівни.

Прийменниково-відмінкова форма, на відміну від прислівника, позначаючи модальні відношення, часто вказує ще й на психологічний стан людини: *Павлина Анфісівна ... говорила з якимсь надривом* (М.Хвильовий). Як свідчить аналіз матеріалу, прийменниково-відмінкові форми постають вживанішими в мові художньої літератури і в нарисово-есеїстських газетних матеріалах, у яких автор не приховує власної оцінки події. Прислівники ж і дієприслівники поширенішими є 1) за відсутності спільнокореневого абстрактного іменника, що легко поєднується з прийменником, або ж така конструкція гіпотетично можлива, але не вживана: *виконувати естетично – *виконувати з естетикою, працювати якісно – працювати з якістю*; 2) за необхідності вираження додаткових відтінків модального значення: У своїх відповідях кореспондентам різноманітних видань Дж.Буш *постійно наголошує*, що США протистоять мусульманському екстремізму (Голос України. – 2004. – 12 травня) → пор.: *підкреслює постійно*; Але Усама Бен Ладен зовсім не сліпий фанатик: він *ретельно прораховує власні дії, ... старанно пильнує за своїми словами...* (Молодь України. – 2004. – 14 травня) → пор.: *з особливою ретельністю прораховує власні дії, з особливою старанністю пильнує за своїми словами*. Вживання прислівників і дієприслівників часто обмежене рамами лексичної сполучуваності: У цьому разі не говориться про тривале турне західними країнами і не про перебування на сонячному Кіпрі, а тільки про можливість виїхати кудись на вихідні і „*якісно й ефективно відпочити*” (Україна молода. – 2003. – 14 липня) – конструкція *якісно й ефективно відпочити* не може бути кваліфікована як властива для спонтанного мовлення.

Якщо зіставляти прислівники, дієприслівники і прийменниково-відмінкові форми, то слід зауважити, що прислівники і дієприслівники постають стилістично нейтральними порівняно з останніми: *Він не поспішаючи, повільно спльовує на підлогу й уважно дивиться на виховательку* (М.Хвильовий). Очевидно, вживання в цьому разі аналітичних форм „*без поспіху*”, „*з уповільненням*” є сумнівним, оскільки вони можуть бути покваліфіковані як – *поважно, з відповідною розсудливістю*.

Отже, якщо постає необхідність конкретизації, деталізації чого-небудь, прислівник виявляється не зовсім придатним. Його не можна поширювати іншими словами, суттєвими для певного контексту. Та й прислівник здебільшого поширюється вузьким колом слів: *дуже, вельми, надзвичайно* тощо. Прийменниково-відмінковим формам в ситуації позначення модальності порівняно з іншими формами притаманні ширші сполучувальні властивості, що мотивується їхнім більш конкретним значенням. Саме прийменник уможливує вживання при іменнику абстрактної семантики епітета, внаслідок чого конкретизується іменник: *Після цієї промови, виголошеної з належним трагізмом, Остап відійшов і сів на місце* (В. Підмогильний); *Мати сіла навпроти доньки і слухала її розповідь з глибокою внутрішньою напругою, навіть з сердечною увагою* (М.Хвильовий); *Хлопці продовжували свій шлях з великою обережністю* (О.Слісаренко). Переваги прийменниково-відмінкових форм полягає в тому, що прийменники схильні до контамінації, тобто до поєднання кількох значень: *Марія подивилася на нього і в здивуванні розкрила очі: як же він змінився* (М.Хвильовий). Крім модусного значення, прийменниково-відмінкова форма вказує на психологічний стан людини, водночас характеризує причину семантикою. Останнє уможливує їх перебування в одному синонімічному ряду з яскраво вираженими каузальними сполуками: *...Анфіса Павлівна від розгубленості чи з іншої причини відвела погляд від директора, хоча той не зводив з неї очей* (М.Хвильовий).

Позначення модальності прийменники акумулюють з нелінгвістичним змістом. Здатність одиниць усіх рівнів мовної системи виражати приховану, непритаманну за їхнім мовним статусом інформацію, визнана дослідниками об'єктивною закономірністю, пов'язаною з „асиметричним дуалізмом” мовного знака (С.О.Карцевський), з динамічною здатністю мовних одиниць „нарошувати смисли”, утворювати нові (Л.В.Щерба) в процесі функціонування. Не малу роль відіграє також закон економії мовних засобів (А.Мартіне, Є.Д.Поліванов).

Газетно-публіцистичному текстові як різновиду мовленнєвого акту властива система невербалізованих смислів, яка забезпечується в тому числі й особливостями функціонування первинних прийменників в імпліцитних моделях. Вичерпне тлумачення цих особливостей постає мотивованим за умови розмежування лінгвістичного і літературознавчого тлумачення підтексту. Під лінгвістичним підтекстом мається на увазі імпліцитний смисл, який виводиться з формально, семантично і функційно видозмінюваних у тексті мовних одиниць (слів, словосполучень, речень), з різного типу супряжностей значень (розкладних і нерозкладних), з нетрадиційних способів оформлення елементів тексту. Останні – це власне лінгвістичні елементи (поєднання різностильових шарів лексики, незвичайна графічна уява, імітація фонетичних „неправильностей” усного мовлення, використання синтаксичної структури в невластивій текстовій позиції, різного типу логічні невідповідності). Особливості імпліцитного функціонування прийменників пояснюються лінгвістично витлумачуваним підтекстом, що в цьому разі розглядається як завершений самодостатній твір, у якому суб'єкт-адресат розкриває неекспліцитні смисли, спираючись на наявні в тексті мовні знаки і власні мовні знання (Л.О.Ісаєва), пор.: *Навіть на відпочинку, далеко від роботи і від телефонних дзвінків, умілі секретарки постійно відчувають, що телефонні апарати розриваються від настирливих дзвінків...* (Україна молода. – 2003. – 14 серпня). Імпліцитне значення дієслова *знаходиться* перебирає на себе постпозиційна прийменниково-відмінкова форма (пор.: *подалі від роботи, коли секретарки знаходяться далеко від телефонних дзвінків*). Використані прийменниково-відмінкові форми сприймаються читачами як система асоціативних знань про роботу, її ритміку.

Розуміння ж літературознавчо аналізованого підтексту („екзотеричний смисл”, за О.М.Камчатновим) ґрунтується на сприйнятті прихованого смилу, що може бути виявленим тільки внаслідок детального дослідження особистості автора, особливостей його біографії, естетичних настанов. Контекст епохи прийнято витлумачувати як текстуалітет, в обсяги якого входять різноманітні історичні передумови, що зумовили постання певного твору. До прихованих смислів цього типу здебільшого відносять різноманітного типу літературні алюзії, натяки, очевидне і приховане цитування значущих і знакових імен тощо. Літературознавчий аспект передбачає наявність у суб'єкта-адресата загальнокультурних уявлень, спеціальних знань з літератури, історії та ін.

Так, у ситуації, репрезентованій реченням „... Так ти не знаєш, чому я тут? Ти не відаєш, що сам створив своє нещастя, не відав, що за той лист нестимеш кару?” (О.Говда. Бо прийдуть до тебе), конструкція „за той лист нестимеш кару” є імпліцитною формою вираження причини. З предметом (листом) пов'язані події, які стали причиною переживання: ти нестимеш кару, тому що лист, який ти написав, є таким, за який несуть відповідальність. Імпліцитна конструкція акумулює в собі, в цьому разі, цілу ситуацію. Ситуація, прихована в прийменниково-відмінковій формі, „за той лист”, усвідомлюється адресантом і зрозуміла адресату. Але тільки їм обом. Для читача необхідно знати попередній розвиток подій, що спричинили постання такого результату.

Явище імплікації останнім часом знайшло висвітлення в дослідженнях Г.М.Акимової, Н.С.Валгиної, Г.О.Золотової, Н.Ю.Іванчикової, Л.М.Невідомської, Н.Н.Прокоповича та ін.). У другій половині ХХ століття В.М.Мігирин та його послідовники (В.Г.Байков, Л.А.Кірова, Є.Б.Колиханова, Л.В.Кочерга-Борте, Н.І.Штикало, С.В.Степанюк та ін.), розглядаючи залежність між функційними і лексичними системами мови, виокремили імпліцитні моделі як один зі способів вмраження смислових відношень, але роль прийменника в імпліцитних моделях при цьому не простежувалася. Імпліцитна модель кваліфікувалася на ґрунті зіставлення імпліцитного

вираження зі словом, яке не втратило внутрішньої форми. Названий словом об'єкт сприймається як сукупність ознак, які являють собою органічну єдність. Предмет, якому притаманна множинність аспектів, називається за однією ознакою. Остання здебільшого постає найтипівшим репрезентантом певного об'єкта і вказівка на його ознаку дозволяє увести предмет у цілісності. Отже, слово з його внутрішньою формою становить за свою суттю імпліцитну структуру в тому сенсі, що наявне вираження не відображає всього багатства змісту предмета.

Імпліцитні моделі – економічний спосіб репрезентації позалінгвістичного змісту, який дозволяє не називати усі компоненти змісту, а тільки один з них, найтипівший. Загальприйнятим є положення про те, що „чим більше інформації містить у собі ситуація, тим менша необхідність використання мовних засобів” (А.Мартіне). В силу міцного асоціативного зв'язку називання тільки одного елемента буває достатнім, щоб увести всю ситуацію. Імпліцитність, на думку А.Мартіне, залежить від частотності вживання поняття: „...якщо певний об'єкт згадується часто, то економічнішим постає надання йому короткого позначення. ...якщо ж ... певний об'єкт використовується рідко, то економічнішим ... виступає збереження цієї назви”.

Приховано виражений, додатковий смисл, як правило, пов'язують з підтекстом. Конотація імпліцитного змісту висловлення доступна для розуміння завдяки наявності в адресата мовних знань: про способи референції (співвідношення) включених у мовлення імен або їхніх еквівалентів з об'єктами дійсності, про засоби вираження в певній мові граматичних категорій; завдяки наявності в адресата фонових знань. Те, що імпліцитність пов'язана з елімінацією імені процесуальної семанти, з виявами вторинної предикації, не підлягає ніякому сумніву.

Імпліцитні моделі розглядаються окремими синтаксистами як пропозитивні субстантивні словоформи (В.Г.Гак та ін.), які являють собою номінації подій, ситуацій, що містять у собі вторинний вторинний предикативний центр. Поява аналітичних конструкцій, зокрема імпліцитних, зумовлена драматизацією повнозначних слів, які домислюються в мовленні, і семантизацією прийменників. Підтвердженням останнього може бути той факт, що імпліцитна модель здатна поставати цілісним відображенням ситуації, за якої принципово суттєвою є семантика і функція прийменника.

Імпліцитні моделі мають переваги щодо експліцитних: 1) вони дозволяють уникнути смислової надлишковості: *Помиляються ті, хто не приходить на вибори* (Молодь України. – 2002. – 14 січня) → *хто не приходить на вибори, щоб проголосувати*. Значення „голосувати” тісно пов'язане зі значенням слова „вибори”; *Перебуваючи в лікарні*, Василь постійно цікавився справами завершення будівництва (А.Дімаров) → *В лікарні Василь постійно цікавився справами завершення будівництва* (перша форма є надлишковою і не характерна для публіцистики, особливо для діалогічного мовлення). У відповідях-репліках використовується саме імпліцитна (згорнута) конструкція: *У нас вам сподобається* (О.Слісаренко), пор.: *Коли ви перебуватимете у нас, вам сподобається*; 2) здатні поєднувати кілька значень: *Звернувшись із запрошенням до гостей, Марія в зажурі все так само дивилася за ворота* (В.Підмогильний) → *Марія була в зажурі і тому дивилася за ворота* (контамінація модального і причинового значень); *Раптом пролунали перші постріли і всі кинулись по зброю* (М.Хвильовий) → *Всі кинулись туди, де знаходилася зброя* (просторове значення) — *всі кинулись, щоб схопити зброю* (значення мети); *Почуття, наче квіти, без постійних хвилювань гаснуть* → *Почуття гаснуть, якщо немає хвилювань* (значення умови) → *Почуття гаснуть, коли немає хвилювань* (значення часу) → *Почуття гаснуть, тому що для них немає хвилювань* (значення причини); 3) використання імпліцитної моделі надає мовленню більшої компресії, глибина мовлення в цьому разі набагато ємніша: Несподіваним для Л.Д.Кучми стало повідомлення про те, що законопроект про політичну реформу, підготовлений Президентською Адміністрацією, не буде розглядатися в першому читанні взагалі, а його передано відразу в *узгоджувальну комісію* (Високий замок. – 2003. – 13 грудня). Мається на увазі, що читачі прекрасно розуміють наслідки такої ухвали та наступний розвиток подій, який не збігається з тим, який передбачували автори проекту. Аналогічним прикладом може бути кореспондента до лікаря-реаніматолога Київського кардіологічного центру: *З кондинціонерами в палатах хворі не простудяться?* (Молодь України. – 2003. – 14 липня). Фонові знання, наявні в кореспондента, адресата мовлення і читача, являють собою ґрунт для розуміння смислу питання: *Кондинціонери – це прилади, які в робочому режимі продукують свіже холодне повітря, інколи з розрідженими іонами, а це може призвести до негативних наслідків, тому що в кардіологічному центрі здебільшого лежать хворі, що мало рухаються*. Отже, прийменниково-відмінкова форма з *кондинціонерами в палатах* мислиться як „*перебуваючи під впливом кондинціонерів, які продукують розріджене холодне повітря, хворі можуть набути ускладнення перебігу захворювання, причому з побічним ефектом*”. В імпліцитних моделях виявляється перебіг загальнокультурних процесів у мові (А.Якимович, Є.Покровська), оскільки в ній діють ті самі дві парадигми, що й в мистецтві, культурі. Перша парадигма – антропоцентричний цивілізаціонізм – успадкована мовою від попередніх століть. У мові вона ґрунтується на відповідності між реальністю, дійсністю і мисленням, яке її членує. Подібно до мистецтва в мові наявна суворо структурована система, яка прагне до найадекватнішого формування і вираження думки, що формується у мозкових центрах людини. Результати цього осмислення, закономірності розчленування дійсності відображені в мові. Свого часу А.Якимович найвищою цінністю людини вважав мораль, давність, а Є.О.Покровська переконує, що в мові цим поняттям притаманні еквіваленти: примат розуму, логіки у формуванні і вираженні думки, найточніша реалізація комунікативної функції, ієрархічна організація комунікативної одиниці, де другорядне підпорядковане головному, де нюансовані відношення між компонентами: замість норм моралі тут виступає мовна нормованість.

Альтернативною щодо першої постає друга парадигма – антицивілізаціоністська, біокосмічна. Відхилення, інколи відмова від природних зв'язків, відношень, пропорцій, взаєморозташування в мистецтві авангарду, мистецтві другої, альтернативної парадигми, за Є.О.Покровською, є аналогічному тому, що відбувається в синтаксисі процесі послаблення і розпаду зв'язків, відхилення від природного збігу граматичних й інтонаційних меж речення, широкого використання граматично не зв'язаних структур. Характерними для другої парадигми синтаксичними інноваціями Є.О.Покровська вважає парцеляцію, сегментацію (частковий і найпоширеніший випадок – конструкція з номінативним уявленням), неповнота речення (еліпсис), розвиток вставлених конструкцій, комунікативне відокремлення другорядних членів, активізація слабких зв'язків, і витіснення ними сильних, експансія називного відмінка, зміни в структурі і ролі конструктивних елементів діалогу, утворення синкретичних форм чужого мовлення.

У мові другої парадигми кожен компонент інформації самостійно предикований і являє собою речення, де інтонаційні межі фрази не збігаються з граматичними межами речення, де член речення може оформлятися граматично й інтонаційно, як і все речення загалом, де тонко нюансовані зв'язки і відношення замінені супряжністю (Є.О.Покровська). На тлі цієї картини виявляються незаперечні аналоги і у функціонуванні прийменників. Так, для першої парадигми характерною була поява нових похідних прийменників, для другої притаманним є розширення семантичних можливостей непохідних прийменників, що особливо яскраво простежуються в імпліцитних (згорнутих) моделях.

Дослідження функціонування прийменників у публіцистичному і художньому текстах вияскравлює непоодинокі випадки їхнього оказіонального використання, що підтверджують відповідні спостереження лінгвістів [Словник 2007]. Визначальною тут також постає теза про те, що однією з найголовніших умов інформативності, поза всяким сумнівом, постає оригінальний виклад матеріалу. Мовленнєвою причиною нетрадиційного використання прийменників у мовленні найчастіше постає вплив семантичної аналогії на прагнення автора до створення ефекту несподіваності. Поза аналогією не відбувалось би розуміння висловлення. Сутність оказіонального прийменниковживання полягає в тому, що асоціативно близькі за значенням слова починають поєднуватися з тим самим смисловим компонентом: Орієнтовно о 10 годині вечора *по стежці швидко пройшов* хлопець (Молодь України. – 2002. – 14 вересня), пор. можливі форми: *пройшов стежкою, пронісся по стежці, прошигнув по стежці, прошигнув стежкою*. Використання слова *швидко* примушує думати, що на оказіональне використання вплинув третій варіант.

Оказіональні прийменниково-відмінкові форми виконують різноманітні функції в тексті: 1) служать засобом мовленнєвої характеристики персонажів: *Про себе чесно сповідаюсь*, що хочу до міста (М.Хвильовий). Вживання прийменниково-відмінкової форми *про себе* замість нормативно літературної *сказати про себе* вияскравлює характеристику героїні з „постреволюційного” покоління, необтяженого знанням літературних норм; 2) створюють незвичайний смисловий ефект та іронію: *Ви самі підете чи без мене?* (Високий замок. – 2002. – 16 вересня). У цьому разі у слова „підете” реалізує очевидне нелітературне значення. Ефект обманутого очікування досягається за рахунок перерозкладу синтаксичних зв'язків між елементами складного дієслівного словосполучення. Читач, як носій мови, очікує форми зі значенням часу, а йому пропонують форму із псевдооб'єктною семантикою, оскільки *самі підете* не передбачає наявності об'єкта; 3) створюють образність мовлення: *Осінь має свої закони: птахи летять у вирій, а глядачі, навпаки, повертаються на свої місця зі сподіванням чогось нового* (Молодь України. – 2001. – 11 жовтня); 4) визначають стильову манеру письменника: *VII. На подальшім розділі мій читач зупиниться й подумає те, що він прочитав. Ах, як радісно блукати невідомими чебрецевими шляхами. VIII. Для живої мислі читачевої* (М.Хвильовий). У цьому разі парцельована прийменниково-відмінкова форма складає окремий розділ і несе у собі суб'єктивно-модальний відтінок, що характерно для стилістики М.Хвильового; 5) свідоме використання „нерідного” для відповідної конструкції прийменника може виявляти соціальну спрямованість тексту: *Розчарувавшись у державній підтримці, до останньої миті працюють (науковці — А.З.), не звільняються з роботи, працюють за ім'я, за імідж наукової установи...* (Молодь України. – 1996. – 15 травня). Нормативним постає працювати *на ім'я*, працювати *на імідж* або *боротися за ім'я, боротися за імідж*. Автор статті, описуючи сучасний стан науковців: мізерна заробітна, застаріле обладнання, відсутність уваги з боку державних закладів, таким чином прирівнює працю науковців до боротьби, виживання, поза яким життя втрачає свій сенс. Все це свідчить, що, крім мовної норми, існує комунікативна норма, що зумовлена завданнями контексту і доцільності висловлення.

Загалом аналіз семантичних функцій прийменників засвідчує, як комунікативна роль прийменників, очевидна в загальнонародній мові, стає зримішою в художньому і публіцистичному дискурсах, де надважливими постають актуалізація значення та ініціалізація того чи іншого компонента. Дослідження текстотвірного потенціалу прийменників повинно ґрунтуватися і на врахуванні особливостей сучасного прийменникотворення, що особливо постає поширенням внаслідок десемантизації повнозначних частин мови і реалізації ними вторинних внутрішньо реченневих інтенцій. Аналіз внутрішньореченневих і внутрішньотекстових функцій прийменника пов'язаний з необхідністю встановлення їхніх синтагматичних і парадигматичних особливостей, простеження їхнього внутрішньореченнєвого і внутрішньотекстового лінеарного статусу.

Література

- Ворожбитова 1997: Ворожбитова А.А. Неполнозначные слова как усилители риторической экспрессии в публицистическом дискурсе // Неполнозначные слова, синтаксические связи и синтаксические отношения: Межвуз. сб. науч. тр. – Ставрополь, 1997.
- Гак 2004: Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. – М.: Добросвет, 2004. – 862 с.
- Дремов 2001: Дремов А.Ф. Системная теория падежа и предлога в практике преподавания русского языка как иностранного // Мир русского слова. – 2001. – № 3. – С.57-65.
- Загнітко 2003: Загнітко А.А. Предлог в морфологическом пространстве украинского языка (синхронно-констраивные наблюдения) // Вестник Московского университета. Серия 9. Филология. – 2003. – № 3. – С. 92-106.
- Загнітко 2006: Загнітко А.П. Теорія сучасного синтаксису. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 378 с.
- Загнітко 2006(а): Загнітко А.П. Сучасні лінгвістичні теорії. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 338 с.
- Загнітко 2006(б): Загнітко А.П. Лінгвістика тексту. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 289 с.
- Загнітко 2006(в): Загнітко А.П. Історія українського мовознавства в особах. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 185 с.
- Кожина 1996: Кожина М.Н. Стилїстика русского языка. – М.: Логос, 1996. – 497 с.
- Конюшкевич 2004: Конюшкевич М.И. О потенциале предложной системы (на материале параметрических и сравнительных предлогов) // Польский язык среди других славянских языков. – Минск, 2004. – С.117-127.
- Микитина 1979: Микитина С.Е. О семантическом варьировании русских предлогов // Семантическое и формальное варьирование. – М.: Наука, 1979. – С. 134-152.
- Русский семантический словарь. Толковый словарь, систематизированный по классам слов и значений. – Т.1: Слова указующие (местоимения). Слова именующие: имена существительные (Всё живое, Земля, Космос). – М.: Азбуковник, 1998. – XXV, 807 с.
- Сенів 2005: Сенів М.Г. Прийменник у класичних мовах. – Донецьк: Юго-Восток, 2005. – 272 с.
- Словник 2007: Словник українських прийменників та їхніх еквівалентів. – Донецьк, 2007. – 364 с. (у друці)
- Солоницкий А.В. Проблемы семантики русских первообразных предлогов. – Владивосток: Изд-во Дальневосточного университета, 2003. – 125 с.
- Щукіна 2003: Щукіна І. Прийменники причинової семантики: структура і функції // Українські прийменники: Синхронія і діакронія: пробний зошит / За ред. проф. А.П.Загнітка. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – С. 130-161.
- EJO 1999: Encyklopedia językoznawstwa ogólnego. – Wyd. drugie, poprawione i uzupełnione. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1999. – 752 s.
- EJP 1999: Encyklopedia języka polskiego. – Wyd. trzecie, poprawione i uzupełnione. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1999. – 508 s.

Text-forming potential of prepositions is analyzed; basic prepositions's functions are ascertained; the peculiarities of intra-text actualization and the beginning of occasional intra-textual using of prepositions are determined.

At the same time hierarchy of intra-textual prepositional functions is commented.

Keywords: preposition, intra-textual function, inherent function of sentence, primary prepositions, secondary prepositions.

Надійшла до редакції 1 червня 2006 року.

Анатолій Загнітко, Надія Загнітко

ББК Ш12=411.4*212.71

УДК 81'367.633

СИНТАГМАТИКА ПРИЙМЕННИКІВ ЗІ ЗНАЧЕННЯМ МЕТИ

Розглянуто інвентар первинних і вторинних прийменників із значенням мети, досліджено особливості їхньої синтагматики, визначено закономірності їхнього функціонування.

Ключові слова: прийменник, категорія мети, синтагматика, функціональне навантаження.

Службові частини мови та їхні диференційні ознаки неодноразово поставали в центрі уваги в силу свого функціонального навантаження, текстотвірного потенціалу і необхідності встановлення їхньої частиномовної семантики. Виділення прийменників як окремої частини мови стало традиційним ще за античних часів, коли основним критерієм їхнього розгляду поставала позиція, що яскраво підкреслив Діонісій Фракійський: „Прийменник виступає частиною мови, яка стоїть перед усіма частинами мови і в складі слова, і в складі

речення” [Античные 1936: 134]. Тут, як і в ряді подальших праць, наявне певне ототожнення прийменника і префікса. В історії лінгвістичної науки непоодинокими поставали спроби простежити напрями поповнення прийменників як особливого класу слів (пор. виділення М.В.Ломоносовим прислівників, здатних вживатися як прийменники: *прежде времени, внутри дома, близ реки* і *останься внутри, не подходи близко*, а О.Х.Востоков констатував, що в ролі прийменників можуть також використовуватися й “утворені від прикметників середнього роду прислівники *относительно, касательно, сообразно, соответственно, соразмерно*, дієприслівники, іменники в різних відмінках”) та встановити специфіку їхньої семантики. Показовою в цьому плані постає думка О.Х.Востокова, який констатує, що прийменником називається “слово, яке ставиться перед іншими словами, окремо або разом, щоб показати відношення між предметом і його дією або станом”. І тому лінгвіст у подальших заувагах принципово розмежовує статус прийменника при іменниках, займенниках, де вони вказують на відношення між предметами, і при дієсловах, де вони виражають напрям, початок і кінець дії. Звідси, очевидно, і бере початок усвідомлення функціональної неадекватності прийменників і післяслівників. Цікавим у цьому плані постає твердження Ф.І.Буслаєва (чи не вперше диференціював префікси й прийменники) про можливість прийменників – первинних і вторинних керувати відмінками іменників.

Неоднозначна кваліфікація прийменників, різні підходи до характеристики його значення та відсутність вичерпного опису прийменниково-відмінкових конструкцій зі значенням мети (крім загальновідомих праць З.І.Іваненко) зумовлюють актуальність дослідження

У кваліфікації, тлумаченні прийменників слід вирізнити суто морфологічний, синтаксичний, лексико-семантичний і функціонально-семантичний. Прихильник синтаксичного підходу Д.М.Овсянко-Куликовський виходив з того, що прийменник є частинкою речення і служить “для зв’язку додатків й обставин з іншими частинами речення” [Овсянко-Куликовский 1912: 264], а О.О.Шахматов за основу брав частиномовний статус прийменників (морфологічний критерій) і вважав, що основним призначенням прийменника виступає “вираження граматичних відношень між іменниками, з одного боку, з іншими іменниками, прикметниками, дієсловами, з іншого” (функціонально-семантичний) [Шахматов 1941: 504]. Диференційні ознаки прийменника як частини мови постійно еволюціонували в лінгвістичній науці. Крім наголошення функції вираження відношень між предметами, предметами і діями (О.Х.Востоков, М.П.Івченко, Б.М.Кулик), між іменниками, іменниками і дієсловами (О.О.Шахматов, Б.М.Кулик), зв’язку членів речення (Д.М.Овсянко-Куликовський), додавалися також: 1) незмінюваність (В.С.Ільїн) (за: [Історія 1987: 332], 2) реалізація залежності іменника або його еквівалентів від інших слів у реченні; 3) вказівка на підрядні відношення між словами (А.С.Колодяжний) [Сучасна 1969: 474]; 4) засіб вираження граматичних зв’язків і відповідного семантико-синтаксичного відношення (І.М.Уздіган) [Сучасна 1997: 455]. Більшість мовознавців стверджує, що прийменник не має “самостійно виявленого лексичного значення” [Курс 1951: 332] й основним призначенням його постає виявлення “синтаксичного керування непрямыми відмінками іменних частин мови, вносять у відмінкові форми специфічні смислові відношення” [Там само: 332]. Хоча не констатується, чим забезпечується така видозміна смислових відношень. І тому прийменник тільки “розвиває, доповнює, посилює те значення, що належить самій відмінковій формі” [Шахматов 1941: 504], водночас вторинним прийменникам притаманна автономна семантика, оскільки вони “пов’язані виразними мотиваційними зв’язками з відповідними джерелами свого формування” [Сучасна 1997: 456]. Водночас непоодинокими постають тлумачення прийменника як морфеми (В.О.Богородицький, І.О.Бодуен де Куртене, В.В.Виноградов, І.Р.Вихованець, Є.Курилович, І.І.Мещанінов, О.М.Пешковський, О.О.Потебня та ін.), що особливо яскраво наголосив Є.Курилович у твердженні, що прийменник – це “не слово, а морфема (а інколи “субморфема”, яка утворює єдність з відмінковим закінченням)” [Курилович 1862: 66]. Очевидно, компромісним твердженням слід вважати думку В.В.Виноградова щодо віднесення прийменників до часток мови, оскільки вони „пов’язані з технікою мови” і „перебувають на межі слів і морфем” [Виноградов 1986: 30]. Це послідовно виявлено і в самому тлумаченні прийменника лінгвістом, які „служать для вираження просторових, цільових, присвійних, обмежувальних та інших відношень між об’єктами або таких самих відношень об’єктів до дій, станів і якостей” [Там само: 555], і тому цілком логічним постає заперечення В.В.Виноградовим за прийменниками статусу повнозначних слів, оскільки власне значення прийменника “не може виявлятися поза зв’язком з відмінковою формою якої-небудь назви особи або предмета” [Там само: 555]. Подібні погляди надають викінченості концепції Є.Куриловича про те, що прийменник разом з іменником – „це не група слів, а слово, у якому прийменник виступає в ролі морфеми” [Курилович 1962: 66]. Тому прийменник постає “підморфемою” складної морфеми, в якій вирізняються “прийменник + відмінкове закінчення”. Подібний погляд розвиває І.Р.Вихованець, який вважає прийменник аналітичною синтаксичною морфемою (синтаксичний аспект), оскільки він, на відміну від синтетичних морфем, виявляє відносну позиційну і варіативну незалежність, пор.: *на березі* → *на правому березі*; *біля лісу* → *біля / коло вечірнього лісу*. Основним призначенням прийменника виступає “переведення субстантива у прислівникову позицію” [Вихованець 1980: 14].

Окремо слід розглянути твердження про повнозначність прийменника. Так, І.К.Кучеренко наголошує, що прийменник “... співвідносний з явищами дійсності; як слово, він формує і виражає поняття про них, отже, має значення, яке прийнято називати лексичним” [Кучеренко 1973: 14], підтвердженням чого виступає: 1) його перекладність, 2) наявність синонімів, 3) репрезентативність антонімів. Все це призводить до висновку: “Прийменник та іменник входять до складу словосполучення з своїми значеннями, які слід розглядати як

повноцінні, хоча по-своєму специфічні, взаємно пристосовані семантичні складники змісту сполучення. Для аналізу їх можна вичленувати і розглянути кожен зокрема» [Там само: 14]. Такий підхід вимагає суттєвої корекції, оскільки прийменник тільки в комплексі з іменником набуває свого семантичного окреслення і може бути вичерпно витлумачений. Прийменникам не притаманна номінативна функція і тому вони позбавлені власного лексичного значення, водночас вони послідовно репрезентують подібно до відмінкових формантів релятивну функцію, що засвідчує їхню спорідненість і можливість кваліфікації як аналітичних синтаксичних морфем. У своїй функціональній спрямованості вони повністю наближаються до функціонально тотожних словозмінних формантів, що послідовно виявляється у спрямованості на реалізацію синтаксичних зв'язків і семантичних відношень. Їхній аналітично-морфемний статус підтверджується морфологічними (відсутність членування на морфеми із чітким окресленням кореневої та інших морфем), словотвірними (спрощення і згортання похідної структури), інтонаційно-фонетичними (здебільшого втрачають акцентну самостійність у мовленнєвому потоці й утворюють разом з наголошеним словом цілісне фонетичне слово), синтаксичними (не виступають самостійними членами речення) ознаками.

Статус прийменника у системі частин мови можна і витлумачувати крізь призму кваліфікації власне-лексичного значення прийменника шляхом вказівки ним на те чи інше відношення [Русская 1980: 710] та вказівки на відповідні часткові характеристики, що притаманні тим чи іншим підвидам загальних понять, наприклад, вказується на тип простору або спосіб репрезентації часу (час у його безперервному перебігу, час як застиглий відрізок [Там само: 710]. При цьому окремі дослідники наголошують, що «прийменник спроможний сам уводити ті «сутності», через які встановлюються відношення» і тому не завжди постає релятором [Селивёрстова 1999: 28; пор. також погляд Дж.Міллера], підтвердженням чого виступають прийменники *біля, коло* (рос. у, *около, возле*), що вводять простір, який безпосередньо прилягає до релятума. Цей простір постає у функції локатива щодо суб'єкта речення: *Хлопець стояв біля / коло хати*. Сам денотат іменника *хлопець* у цьому разі розширюється і включає у свій вияв локатив, що, очевидно, слід кваліфікувати як інтерпретацію.

Метою дослідження є встановлення особливостей сингматики прийменників зі значенням мети з простеженням семантичної специфіки іменникових компонентів. Це зумовлює розв'язання таких завдань: 1) встановлення первинних і вторинних прийменників, яким властиве значення мети; 2) вияв тематичних груп іменникових компонентів, у поєднанні з якими прийменники постають регулярними носіями значення мети. Новизна дослідження полягає в тому, що вперше окреслено регулярність вияву іменникових компонентів з прийменниками як репрезентантів семантики мети і встановлення найбільш частотних синтагматичних моделей останніх.

Сучасний український прийменниковий фонд не постає замкнутою величиною, оскільки постійно активно поповнюється за рахунок особливих відіменникових похідних типу *на адресу, в особі, на знак, в ім'я, у порядку, на противагу, в руках, від імені, в руслі, у світлі, у сфері, на шкоду, на честь, за рахунок, на ґрунті, на очах, на межі, на правах, на тлі, на руках, під кінець, під знаком* тощо, де особливу активність виявляє прийменник *на*, що мотивується його специфічним статусом у прийменниковій системі, адже він поєднує в собі абстрактне й конкретне значення і є одним із найбільш багатозначних прийменників [Там само: 28]. Такий статус виступає цілком мотивованим, оскільки первинною функцією прийменника *на* в сучасному граматичному ладі української мови є локативна, що закріплено у відмінковій системі (місцевий відмінок: *на березі, на полі, на городі, на печі, на дорозі, на вікні, на підлозі, на столі, на комп'ютері*; але *в лісі, в селі* та ін.) та регулярному вияві при локативних дієсловах, де *на* виконує функцію постслівника (*знаходиться на відпочинку, перебувати на канікулах* тощо). Цілком логічним видається такий статус прийменника *на* як репрезентанта просторової семантики разом з іншими прийменниками-носіями подібного значення, оскільки «Простір – одна з перших реалій буття, яка сприймається і диференціюється Людиною» (за В.Г.Гаком), і в силу цього первинні реалізатори цієї семантики набувають можливості її динаміки і трансформації у часову, причинову і под., пор. в англійській мові аналог прийменника *на* прийменник *in* охоплює дванадцять основних значень, а в конструкції *in front (of)* він окреслює фронтальну орієнтацію об'єктів, при якій один об'єкт розташовується на первинній горизонтальній осі іншого об'єкта [Мальцева 1999: 266]. Сам простір у його польовій структурі охоплює: 1) тип простору у відповідних вимірах: точка – лінія – поверхня – об'єм; 2) організація простору: центр / периферія; відкритий / закритий простір; 3) розташування об'єктів, їхня просторова співвіднесеність (відносний простір): близько / далеко; ліворуч / праворуч і под.; 4) напрям, орієнтація; координація; 5) міра довжини, віддаль, поверхня, об'єм; 6) сприйняття простору: вид, аспект, погляд, підхід (за В.Г.Гаком). Складна структура поля простору зумовлює розмаїття прийменникової системи на позначення його компонентів, водночас легко виявити причини поповнення прийменникової системи на реалізацію семантики тих чи інших площин поля простору, пор.: *довжиною, діаметром, радіусом, обсягом, край, коло, виміром, смістю, розміром* тощо. Водночас виявляється, що семантика первинних прийменників на позначення простору є найбільш абстрактною і легко переосмислюється, набуваючи вторинної функції, що уможлиблює вирізнення функціонально-семантичних парадигм таких прийменників і встановлення певних центрів (ядер) в їхніх функціональних виявах. Підтвердженням цього може стати послідовний аналіз прийменника *на*, який максимально поєднує в обширі своїх функцій абстрактне і конкретне значення. Останнє послідовно виявляється за умови його сполучуваності з конкретними іменниками, які виступають актантами при локативних дієсловах. Видається цілком коректним твердження О.М.Селивёрстової про об'єднання

основної осі значень прийменника *на* у перетвореннях типу “простір → час” (можна з упевненістю стверджувати, що це основний шлях семантичного розвитку багатьох прийменників, сполучників, прислівників), де перша вісь ґрунтується на варіюванні типів простору, друга пов’язана з варіюванням типів руху (*дивитися на* – перцептивне переміщення, *зосередитися на* – ментальний рух, *кинутися на когось* – фізична дія), а третя вісь пов’язана з базовим поняттям “опори”, хоча граматичне значення спрямування зберігається в усіх трьох осях. Концепт поверхні найбільш очевидним постає в тому разі, коли прийменник *на* приєднується до іменника, якому притаманна семантика «внутрішньої частини», пор.: *зошит знаходився на столі* → *у столі*, пор. подібне *висловити на ім’я учителя*. У цьому разі О.М.Селиверстова говорить про два варіанти лексичного значення просторовості прийменника *на*, першим з яких вважається невіддільність референта (об’єкт, просторові координати якого визначаються) від поверхні релятума (об’єкт, щодо якого встановлюються просторові координати): *напис на етикетці, малюнок на килимі*, що послідовно реалізується в актантних ролях локатива і директива: *Рибалки витягнули ятір на берег* (І.Нечуй-Левицький); а другий варіант репрезентує можливість вибору прийменника *на* в тому разі, коли релятум виконує функцію опори [Селиверстова 1999: 29]. Досить активним є вживання прийменника *на* для окреслення віртуального простору типу *на 30 градусів довготи і 15 градусів широти*, оскільки у таких словосполучках репрезентований не об’єктивний світ як такий, а відповідна абстрагована сітка (має безпосередній стосунок до мисленнєвих узагальнень), тобто координати (див. п’ятий компонент поля простору), пор. також *на відстані, на віддалі, на висоті, на глибині*. У цьому разі самі іменники набувають іншого параметру – абстрактного, пор.: *відійти на відстань трьох кілометрів і відійти на три кілометри, знайти корабель в морі на десятому кілометрі від берега і знайти корабель в морі на 25 градусах довготи і 20 градусах широти*. У подібних словосполучках у прийменника *на* зникає компонент “поверхня”, а інтенсифікується компонент „точка”, що не виступає похідним семантики іменника. Семантика „точка” є похідною поєднання іменника з прийменником, але вона закладена у функціональному потенціалі прийменника *на*.

Одним із найбільш ефективних й активно використовуваних джерел поповнення сучасної прийменникової системи постають іменники, що у різноманітних виявах дистрибуцій з первинними прийменниками репрезентують потужний клас аналітизації прийменників. Трансформація іменників у прийменники супроводжується набуттям іменниковими похідними диференційних ознак нової частини мови, вступаючи в омонімічні відношення з первинними формами. Ця омонімія повністю охоплює усі внутрішньосистемні і внутрішньомовні вияви і повністю зникає на рівні синтагматики. На цьому рівні простежується втрата іменником його категорійно частиномовних ознак: 1) здатності відмінюватися; 2) змінювати форму числа (хоча за формальними критеріями легко встановити семантику числа, що в цьому разі постає розмитим й аморфним). Окремо слід зауважити про граматичне значення роду, що, очевидно, успадковується похідним і постає одним із засобів оформлення похідного. У силу цього цілком реальним постає твердження, що “змертвілі” форми відмінка, числа і роду є тими чинниками, що репрезентують втрачений формально-граматичний вияв предметності і повністю нейтралізованої семантико-сислової предметності. Твердження про належність того чи іншого похідного до прийменника чи набуття цим утворенням тільки окремого функціонального вияву, повністю нейтралізованого в усіх інших репрезентаціях, упирається в питання про втрату іменниковим компонентом формально-граматичної і лексико-семантичної предметності. Діагностичним показником виступає останній компонент іменника – збереження ним лексичної семантики уможливорює подвійну кваліфікацію таких утворень, пор.: *причинові, часові, просторові утворення типу у сфері, під час, в інтересах, у справі, в ім’я, з метою, на закінчення, на завершення* та ін.

Реалізоване похідним іменником значення в аналітичній прийменниковій структурі суттєво може різнитися від його первинного значення. Це стосується не тільки звуження його семантики, подальшої спеціалізації, але й відмінних тенденцій у реалізації синтагматичних потенціалів. Похідний елемент набуває або постдієслівної спеціалізації, або препозитивного статусу щодо іменника. Перехід іменників в прийменники належить до імміграційного потенціалу прийменникової системи, що за рахунок активної експансії розширює свій функціональний і семантичний вияв: *з метою посилення, з приводу свята, на предмет перевірки, з причини від’їзду делегації* тощо. Новітні поповнення прийменникової системи за своєю структурою не суттєво різняться від трансформ попередніх періодів. За своєю будовою це здебільшого форми непрямих відмінків та прийменника, розташованого у препозиції або у постпозиції: *щодо питання про* і под.

Поповнення прийменникової системи відіменниковими утвореннями пов’язане: 1) з багатозначністю первинних прийменників (проблема розмежування їхньої семантики уже відчувається на лексикографічному рівні), 2) особливістю семантики деяких іменників (домінування часової семантики: *за годину від початку сеансу, за секунду до з’яви актора*; просторового значення: *за кілометр від села* тощо), 3) загальномовними тенденціями аналітизації, коли на вираженні певної семантики спеціалізуються цілісні аналітичні комплекси, де іменниковий компонент уміщує власний спектр значення, доповнений тими чи іншими прийменниковими елементами. 3-поміж новітніх іменниково-прийменникових утворень слід вирізнити одиниці, семантично і функціонально еквівалентні слову (загалом проблема еквівалентності слову на сьогодні є досить актуальною, підтвердженням чого постає розгляд прислівникових еквівалентів слова в українській і російській мовах А.А.Лучик [Лучик 2001], пор.: *ач як, чи мало, ані (ні) разу, під (попід) пахву (пахви), куди хочеш, куди прийдеться, над ранок, на прощання, до того часу, у тиші, цього разу, над (понад) міру* тощо), відрізняючись

від останніх структурним ускладненням. Такі похідні варто термінологічно назвати прийменниковими **лексіями**. Термін **лексія** найбільшою мірою відображає корелятивність цілісної семантики слова й аналітичного утворення. Сюди належать одиниці, побудовані за моделями “**простий прийменник + застигла форма іменника + простий прийменник**”: *у порівнянні з, на шляху до, у напрямі до, у зв’язку з, на відміну від* та ін. Такий підхід цілком постає виправданим з позицій функціонального тлумачення прийменникових похідних, що функціонують як відтворювані цілісності з послідовно окресленою семантикою.

До прийменникових **лексій** належать також похідні аналітичні утворення, де базовим компонентом виступає колишній прислівник або дієприслівник, який також у цьому разі детермінує семантику всього утворення: а) часову: *розпочинаючи з*; б) просторову: *близько від, неподалік від*; в) порівняльну: *порівняно з* тощо.

Діапазон семантики відіменникових і відприслівникових прийменникових утворень досить розмаїтий, хоча в ньому чітко простежується домінація обставинної семантики. Функціонально менш навантажене є об’єктне значення. Коло цих сполук обмежене утвореннями типу *у сфері, в особі, за рахунок, за лінією* та й сполучувальний потенціал таких похідних виступає суворо регламентованим, оскільки здебільшого похідні утворення, марковані об’єктною семантикою, спрямовані у своєму функціональному вияві на постдієслівне вживання: *активно працювати у сфері аналізу процесів проходження нових матеріалів, знайти в особі нового керівника ініціативного новатора, поїхати у від’їздження за рахунок спонсорських коштів, здійснювати дислокацію військ за лінією фронту* та ін.

Постання окремих прийменникових аналітичних утворень, як правило, зумовлене тими активними тенденціями в сучасній українській літературно-нормативній практиці, які суттєво динамізують граматичний і лексичний склад. У першу чергу це пов’язане з чітким маркуванням семантики, коли прийменник спеціалізується на вираженні тільки одного значення або його вияв орієнтований на синтез семантики. Підтвердженням останнього може бути функціональний вияв прийменника *за лінією*, в якому сконденсовано значення реалізації об’єкта, спрямованості дії та способу дії. Усі ці значення не видається можливим чітко дефінувати: *йти за сонцем* → *йти за лінією сонця*.

Встановлення функціонально-семантичних діапазонів прийменників з послідовним окресленням їхнього директивного, локального або локально-директивного значення можливе за умови визначення дійсних полів прийменників і послідовного з’ясування їхньої структури, що уможливить розгляд специфіки таких дійсних полів не тільки в синхронному плані, але й в еволюції, виявленні закономірностей розширення і звуження цих полів. Водночас закономірним виступає простеження видозміни спеціалізованості прийменників – від чіткого закріплення за тією чи іншою відмінковою формою до спеціалізації на постдієслівному статусі. Коректним постає розгляд прийменників, еволюції їхньої функціонально-семантичної специфікації при врахуванні тенденцій конвергентності / дивергентності у відмінковій системі та її співвідношенні з деслівною системою, оскільки у сучасній українській мові внутрішня семантика флексії вивітрилася, приглушена абстрактним значенням, але „зв’язок з давніми конкретними значеннями відмінка – локальним, знарядєвим, комувативним – зберігається, хоча й імпліцитно, у традиційних моделях синтаксичної і лексичної сполучуваності, яка вивірялася протягом століть у механізмі дієслівного керування” [Маляр, Селивєрстова 1998: 20]. Поповнення сучасної української прийменникової системи здійснюється за рахунок розширення функціонального тла аналітичних сполук, що спеціалізуються на реалізації прийменникових функцій та поступової фразеологізації певних словосполук, де іменник чи його аналог втрачає свою первинну семантику і набуває функціональної цілісності і семантичної значущості тільки в межах речення.

Г.О. Золотова наголошує, що прийменники є ланкою, що пов’язує лексичну систему з синтаксисом через морфологічний рівень, беручи активну участь в утворенні синтаксем. Диференційними ознаками синтаксем у цьому разі постають: 1) категорійно-семантичне значення слова, від якого вони утворені; 2) відповідна морфологічна форма; 3) здатність синтаксично реалізуватися у визначених позиціях, яка впливає із (1) та (2) [Золотова 1988: 4].

Досить поширеним є твердження, що “за своєю сутністю, прийменники (подібно як і сполучники) не постають предметом морфології, оскільки позбавлені будь-яких граматичних категорій. Їхнє власне значення повністю належить до сфери лексики, а різноманітні часткові значення (репрезентовані тими чи іншими прийменниково-іменниковими сполуками, пор.: *до мосту* – первинне просторове значення і *до вечора, до читачів, до ювілею, до підсумків* – значення прийменника розмите, що мотивовано транспозицією смислового навантаження на іменник) виступають наслідком взаємодії лексичної семантики прийменника, іменника і семантики самої відмінкової форми (= **лексико-морфолого-синтаксичний комплекс**)” (за [Загнитко 2003: 93]). Сучасний рівень лінгвістичних знань зумовив „ревізію” навіть усталених понять про прийменникову дефініцію [Конюшкевич 2004: 117], що мотивовано насамперед суттєвим розширенням кількісного і якісного складу прийменникових одиниць., що підтверджено відповідними експериментальними даними. Останнім часом активізація прийменникових досліджень пов’язана також з реалізацією засадничих принципів спільного відкритого міжнародного проекту „Слов’янські прийменники в синхронії і діахронії: морфологія і синтаксис” (автор концептуальної ідеї й організатор, координатор – проф. М.В. Всеволодова (Московський університет). У цьому проекті беруть активну участь учені різних слов’янських (Білорусі (Мінськ, Гродно), Болгарії (Велико Тирново) Польщі (Ополе), Росії (Москва), Сербії (Нови Сад), України (Донецьк)) і почасти неслов’янських

держав (Ірану, Китаю, Японії) та ін. У рамках міжнародного проекту відбувся цілий суто організаційних і дискусійних заходів (круглі столи (II Міжнародний конгрес русистів-дослідників (Москва: МДУ, 2004); Міжнародні граматичні читання – II (Донецьк: ДонНУ, 2002), III (Донецьк: ДонНУ, 2005)), два семінари (Гродно 2002; Москва 2003)), на яких обґрунтованою постала концепція прийменникової еквівалентності і напрацьовано методика простеження особливостей і закономірностей оприйменнювання повнозначних лексем. За Реєстром М.В. Всеволодової, склад конститuentів прийменникового поля російської мови охоплює 5000 одиниць (дані на березень 2004 р.), а в білоруській мові, за Реєстром М.Й. Конюшкевич, 5058 одиниць [Конюшкевич 2004: 118], а в українській мові – їх встановлено 2811 одиниць, нормативних з-поміж них – 1705 одиниць (Словник українських прийменників та їхніх еквівалентів. – Донецьк, 2007. – 364 с.), а ненормативна база охоплює орієнтовно 1106 одиниць. Поза усяким сумнівом, сам Реєстр на сьогодні є відкритим, оскільки інтенсивним постає процес синсемантизації значної кількості іменників, особливо абстрактних, убик злиття їх з препозитивним прийменниковим елементом і постання як цілісних з відповідною семантичною спеціалізацією саме такі сполуки належать до еквівалентів слова, оскільки під останніми мають на увазі стійкі сполуки з „цілісністю значення, переважно постійна, незмінна форма. У мовленнєвому потоці еквіваленти слова утворюють цілісну одиницю і щодо наголосу, здебільшого їм притаманний один словесний наголос” [Рогожнікова 1991: 4]. За твердженням А.А.Лучик, до еквівалентів слова належать: 1) прислівникові сполуки – *на льоту, на самоті*; 2) прийменникові сполуки – *в порівнянні з, в напрямі до*; 3) еквіваленти сполучників – *в міру того, як; незважаючи на те, що*; 4) еквіваленти часток – *аж гульк, а бач*; 5) еквіваленти вигуків – *а нуте, ах ти ж* [Лучик 2006: 95-96]. Далі констатовано, що „у складі еквівалентів слова фіксуються такі одиниці, які не співвідносяться з будь-якою частиною мови, тобто їхньою класифікаційною ознакою є синтаксична функція. Це можуть бути структури з функцією присудка (*в ажурі, у зборі*), вставного слова (*на щастя, на біді*), а також стійкі мовленнєві звороти (*річ у тому, що; факт той, що*) та скорочення (і под., та ін.)” [Лучик 2006: 95-96].

Аналіз прийменника слід здійснювати відповідно до того чи іншого реченнєвого аспекту, оскільки в межах останнього найвичерпнішою постає кваліфікація його відповідного статусу. Закономірності й основні принципи лексикографічного опрацювання з послідовним встановленням семантики ґрунтуються виключно на врахуванні контекстного оточення прийменника, методики трансформаційного аналізу, фіксації умов, у яких вживання прийменника або його заміна іншою одиницею неможливі, та перифразування (кількість значень у прийменника встановлюється кількістю перифраз) з підстановкою в тому самому контексті замість прийменника повнозначного слова, суттєвим постає розмежування ознак прийменника, що переходять, і селективних, детермінованих контекстом [Никитина 1979: 13]. Для встановлення статусу певної одиниці як прийменника застосовують прийом пропуску, а синонімічність прийменників діагностується шляхом заміни. Все так чи інакше пов'язане з найближчим оточенням прийменника. Таке оточення прийменника є істотним у ліво- і правобічному вияві: *до батька і підійти до батька; через дорогу і перейти через дорогу*. Розмежування аспектів або рівнів синтаксису – формально-граматичного, семантико-синтаксичного і комунікативного уможливило встановлення статусу на кожному з них прийменникової одиниці. У формально-граматичному вияві прийменник входить до складу члена речення і разом з повнозначним компонентом складає відповідну цілісність: *Поїздка з Вроцлава до Києва тривала рівно добу*. І на цьому рівні легко розмежовувати нечленовані / членовані прийменники: *для, погід, з-поза / з ... до; від ... до*. Семантико-синтаксичний аспект вияскравлює синтаксемо-твірний потенціал прийменника, де можливим є розмежування внутрішньореченнєвої обов'язковості / необов'язковості, приреченнєвості, постреченнєвості з адекватним семантичним наповненням: *Хлопець підійшов до батька / Тихо над річкою* (Народна пісня); *На мітингу виступили представники різних політичних сил; На шляху; На вітер* (Б.-І. Антонич).

Комунікативний рівень найпослідовніше репрезентує особливості тема-рематичного членування, де виявляється тематичний / рематичний статус прийменника з особливостями належної актуалізації: *По рідних по хатах знову тривожилися люди* (А.Яна) / *Ми всі працюємо заради ідеї* (А.Яна).

Основу поділу прийменників на семантичні типи складають конкретні різновиди семантико-синтаксичних відношень, що встановлюються в межах найзагальніших типів синтаксичного підпорядкування, виражених за допомогою первинних і похідних прийменників. Належні до сфери організації речення і словосполучення синтаксичні відношення мають різне значеннєве наповнення. Суттєвими постають обставинні, об'єктні, атрибутивні, суб'єктні.

У більшості досліджень [Вихованець 1980: 222] прийменникової системи української мови зазначається такий кількісний склад прийменників із семантикою мети (15 одиниць): *в (у) + знах. в.; во + знах. в.; для + род. в.; до + род. в.; з (із, зі, зо) + орудн. в.; за + орудн. в.; задля + род. в.; заради + род. в.; на + знах. в.; під + знах. в.; по + місц. в.; погід + знах. в.; про + знах. в.; у (в, ув, уві) + дав. в.* (за І.Р.Вихованцем). За функціонально-комунікативним підходом до складу засобів із функцією мети можна включити багато прийменникових конструкцій, для яких значення мети є несистемним, постає лише у відповідному контексті, пор. прийменники типу *задля, на вгуду, на горе, на зло, на спогад, на згадку* тощо. Це дозволяє констатувати, що значення мети реалізують разом з відповідними відмінковими формами такі прийменники: *в (у) + зах. в.; во + знах. в.; для + род. в.; з (зі, із, зо) + оруд. в.; за + знах. / оруд. в.; задля + род. в.; заради + род. в.; на + знах. в.; під + знах. в.; по + місц. в.; погід + знах. в.; про + знах. в.; у (в, ув, уві) + дав. в.; ради + род. в.; з метою + род. в.; в інтересах + род. в.; з нагоди + род. в.; на випадок + род. в.; в ім'я + род. в.; на вгуду + род. в.; на горе + дав. в.; на спогад +*

дав. в.; *на спогад про* + знах. в.; *на згадку* + род. в.; *на згадку про* + знах. в.; *з примхи* + род. в.; *на благо* + род. в.; *на (у) віддяку за* + знах. в.; *на відзнаку* + дав. в.; *на втіху* + дав. в.; *на доказ* + род. в.; *на допомогу* + дав. в.; *на захист* + род. в.; *на підкріплення* + род. в.; *на пам'ять про* + знах. в.; *на підтвердження* + род. в.; *на (у) підтримку* + род. в.; *на (у) подяку* + знах. в.; *на шкоду* + дав. в.; *у пошуках* + род. в.

Такі приєднано-відмінкові утворення не постають взаємозмінними, оскільки у вторинних приєднаннях типу *на спогад*, *на віддяку*, *на пам'ять про*, *на допомогу*, *на підтвердження*, *на підтримку* наявний додатковий семантичний відтінок, що міститься в колишньому повнозначному слові як центрові смислової структури вторинних приєднань. Пласт приєднань із семантикою мети в українській мові і досі не набув сталої форми, постійно поповнюється новими конструкціями з різноманітними семантичними відтінками. Тому точно визначити число досліджуваних одиниць складно. За відправну кількість можна взяти 48, що найбільш послідовно репрезентують значення мети і в межах цієї групи простежити особливості походження приєднань та визначити їхню структуру.

До класифікації приєднань з погляду їх походження існує два підходи, запропоновані І.Р.Вихованцем, – синхронічний та діяхронічний. У діяхронічному плані всі приєднання української мови є похідними. Діяхронічний підхід до класифікації приєднань дозволив би розглядати весь корпус приєднань мети у своїй цілісності. Проте навряд чи можна об'єднувати в одну групу, ставити знак рівності між приєднаннями *з*, *за*, *від* і *у відповідь на* тощо. Тому, класифікуючи приєднання мети за їхнім походженням, можна взяти за опертю синхронічний підхід, функціональний критерій, за яким до первинних належать такі приєднання, що в сучасній українській літературній мові вже втратили семантичну або формальну співвідносність із повнозначними словами, що „вживаються у мові тільки в позиції і з семантикою приєднання, а до вторинних – приєднання, що у системі мови мають співвідносні з ними омонімічні повнозначні слова” [Вихованець 1980: 60].

За формальним критерієм до первинних належать приєднання: *в (у, ув, уві, вві)* + місц. в.; *з (із, зі, зо, ізо)* + род. в.; *за* + знах. в. та оруд. в.; *задля* + род. в.; *заради* + род. в.; *для* + род. в.; *на* + знах. в.; *під* + знах. в. та оруд. в.; *ради* + род. в.; а до вторинних: *в ім'я* + род. в.; *в інтересах* + род. в.; *в пам'ять* + род. в.; *в пам'ять про* + род. в.; *з нагоди* + род. в.; *з приводу* + род. в.; *з примхи* + род. в.; *на благо* + род. в.; *на вгоду* + дав. в.; *на випадок* + род. в.; *на (у) віддяку за* + знах. в.; *на відзнаку* + род. в.; *на втіху* + дав. в.; *на горе* + дав. в.; *на (у, в) догоду* + дав. в.; *на доказ* + род. в.; *на допомогу* + дав. в.; *на захист* + род. в.; *на згадку* + род. в.; *на згадку про* + знах. в.; *на (у) знак* + род. в.; *на пам'ять про* + знах. в.; *на підкріплення* + род. в.; *на підтвердження* + род. в.; *на (у) підтримку* + род. в.; *на (у) подяку за* + знах. в.; *на радість* + дав. в.; *на (у) сплату за* + знах. в.; *на спогад* + род. в.; *на спогад про* + знах. в.; *на спомин* + дав. в.; *на спомин про* + знах. в.; *на (в, у) честь* + род. в.; *на шкоду* + дав. в.; *у (в) нагоду за* + знах. в.; *у пошуках* + род. в.

Якщо простежити співвідношення первинних приєднань у цьому разі, то нескладно помітити, що останні кількісно домінують. Таку невідповідність між кількістю первинних і вторинних приєднань із семантикою мети можна пояснити як загальною тенденцією до збільшення переваги останніх у приєднано-відмінковій системі української мови, так і тим, що логічні поняття причини, мети, допусту тощо почали з'являтися на пізнішому етапі розвитку мовлення й мови. Тому переважна більшість приєднань, які виражають різноманітні логічні відношення, становлять приєднання – „новотвори”, вторинні приєднання.

Усі первинні приєднання за структурою поділяються на прості та складні. Серед первинних приєднань із значенням мети нараховуються 10 простих (+ 6 варіантів) і 3 складних (*задля*, *заради*, *понад*) приєднання. Вторинні приєднання за своєю структурою є складними і диференціюються на: 1) однокомпонентні; 2) двокомпонентні (*у справах*, *в ім'я*); 3) трикомпонентні (*на спогад про*, *у віддяку за*).

3-поміж однокомпонентних у ряді праць пропонується розмежовувати прості і складні приєднання, де до простих зараховуються тільки морфологічно прості слововиди, що не мають префіксів [Всеволодова и др. 2003], але доцільною і переконливою постає класифікація за кількістю компонентів.

Двокомпонентні приєднання із значенням мети за генетичними особливостями поділяються на: а) деномінативні (відмінні) (*в ім'я*, *на знак*, *в інтересах*, *в пам'ять*, *з нагоди*, *на випадок*, *на вгоду*, *на спогад* тощо); б) деадвербіальні (відприслівникові): *у слід за*; в) девербальні (віддієслівні): *претендуючи на*.

Усі трикомпонентні приєднання із семантикою мети є деномінативними (відмінними): *у пам'ять про*, *у відплату за*, *у віддяку за*, *на (у) сплату за*, *у нагоду за*.

Основу класифікації приєднань із семантикою мети за їхніми генетичними особливостями складає найпопулярніший погляд щодо поповнення приєднано-відмінкової системи за рахунок частин мови. Згідно з ним майже кожна частина мови може перейти у приєднання. У теоретичному мовознавстві існує також думка, що приєднання походять лише від прислівника, і ступінь прислівника є обов'язковий в усіх випадках переходу тих або інших форм повнозначного слова в приєднання [Вихованець 1980:67]. За цим поглядом вторинні приєднання із значенням мети можна поділити на: 1) приєднання, утворені від аналітичних прислівників (приєднано-відмінкових форм) (*в ім'я*, *з нагоди*, *на (у) знак*); 2) приєднання, які утворилися від адвербіальних віддієслівних форм (*претендуючи на*); 3) приєднано-відмінкові комплекси, які являють собою нерозкладні єдності, утворені з прислівникових форм і первинного приєднання (*у відповідь на*, *у зв'язку з*).

Вторинні приєднання із семантикою мети утворюються від трьох частин мови: іменників, прислівників і дієслів. Провідна роль у поповненні цього семантичного типу приєднань належить іменникам. Від цієї

повнозначної частини мови утворилася основна кількість досліджуваних одиниць, а всі трикомпонентні прийменники є повністю відсубстантивного походження, де субстантив займає інтерпозицію в обрамленні первинних прийменників (*в (у) пам'ять про, у віддяку за*). Слід наголосити, що тільки абстрактні іменники можуть входити до складу вторинних прийменників. Це може бути й іменник, якому в більшості випадків його вживання притаманне конкретне значення (*знак* тощо). Під час переходу подібного іменника в розряд прийменників ступінь його предметності має дорівнювати нулю, конкретне значення повинно трансформуватися в абстрактне (*Вона стала на дверях, розіп'явши руки, і крутила головою в знак того, що вона його не пустить* (Григір Тютюнник)).

Найчастотнішою моделлю утворення прийменникових конструкцій зі значенням мети є: [Prep + N_x] + N₂. Частотною схемою побудови вторинних прийменників також виступає: [Prep + N_x + Prep] + N₄. За цією схемою утворені майже всі трикомпонентні прийменники із семантикою мети.

Препозитивний (прийменниковий) компоненти в таких моделях завжди первинний. В утворенні вторинних багатокомпонентних прийменників із семантикою мети найбільш продуктивними є первинні прийменники *в (у), з, за, на, під*, (у двокомпонентних прийменниках у поєднанні з іменником вони знаходяться у препозиції, з прислівниками та дієсловами – у постпозиції). Тобто це ті прийменники, які і при самостійному вживанні здатні виражати відношення мети. Цей факт ще раз підтверджує, що центром смислової організації вторинних прийменників є колишнє повнозначне слово, яке в цьому разі ускладнює, надає специфічного смислового відтінку значенню мети, що притаманне первинному прийменнику, з яким воно поєднується.

Якщо звернути увагу на регулярність сполучуваності досліджуваних прийменників з відмінками субстантива, разом з якими вони становлять прийменниково-відмінковий комплекс, то можна помітити, що найбільш продуктивним є родовий відмінок. Це лише підтверджує тезу багатьох мовознавців про те, що родовий відмінок – найчастотніший у прийменниковій системі української мови [Вихованець 1980: 63].

Як відомо, прийменники вживаються тільки при іменних частинах мови, які мають форму непрямого відмінка (прийменниках, займенниках, субстантивованих прикметниках, дієприкметниках, числівниках). Кожний прийменник у поєднанні з тією чи іншою відмінковою формою субстантива характеризує певне коло смислових відношень (див. табл. 1).

На підставі цих даних (див. табл. 1) можна зробити певні висновки щодо особливості сполучуваності прийменників із семантикою мети з різними відмінками іменників. Найбільш продуктивним у цьому плані є родовий відмінок іменників, оскільки $\approx 53\%$ прийменників поєднується з його формами. Зі знахідним відмінком сполучується $\approx 27\%$ прийменників, із давальним $\approx 14\%$ прийменників, із орудним $\approx 4\%$ прийменників, з місцевим $\approx 1\%$. Отже, в більшості випадків прийменники мети вимагають після себе родового, знахідного або давального відмінка. Своєрідною постає форма місцевого відмінка. Загальновідомо, що місцевий відмінок – це єдиний відмінок сучасної української літературної мови, який вживається тільки у поєднанні з прийменником. Тому його периферійна позиція щодо утворення прийменниково-іменникового комплексу з семантикою мети, на перший погляд, не зовсім зрозуміла. Проте, якщо пригадати, що місцевий відмінок, будучи одним із найдавніших прийменникових елементів, вживається лише з обмеженим колом прийменників, має дуже вузьке коло семантичних функцій (виражає переважно просторові відношення) і поєднується передусім з іменниками конкретної семантики, то той факт, що саме він посідає периферійну позицію серед інших відмінків в утворенні конструкцій із семантикою мети, стає цілком зрозумілим.

Таблиця 1. Особливості сполучуваності прийменників із семантикою мети з відмінками субстантива

Відмінок	Приклади
Родовий	
<i>в (у) угоду</i>	Правда, що тепер мудріші люди стали – не вбивають одне одного <u>в угоду</u> своїх <i>амбіцій</i> (Леся Українка).
<i>в (у) знак</i>	<u>У знак дружби</u> обидва президенти посадили дерева в алеї Слави (Україна молода. – 2004. – 6 травня).
<i>в (во) ім'я</i>	Славно труд їх <u>в ім'я свободи</u> , що розвіяв одвічну гать (В.Сосюра). Для нього [щастя] віддавали все найдорожче, губили себе і других, сльози і кров лились річками <u>во ім'я його</u> (Леся Українка).
<i>в інтересах</i>	Якщо я написав допис, то робив це <u>в інтересах справедливості</u> (Г.Тютюнник).
<i>в (у) пошуках</i>	Марную день <u>у пошуках</u> незримої німої <i>суті</i> в сутінках понять (Л.Костенко).
<i>в (у) справах</i>	Він прибув з візитом <u>у справах</u> свого <i>міста</i> (П.Загребенний).
<i>в(у) честь</i>	Заходьте в світ, де склится джерело, Де в'ються ластівки, снують брунаті бджоли, Де <u>в честь оратая</u> пшениця гне скло, Де дерево життя не зав'яда ніколи! (М.Рильський)

для	Скільки б не судилося страждати, Все одно благословлю завжди день, коли мене водила мати Для життя, для щастя, для біди (В.Симоненко).
до	Рівні лінії кущів виглядали, немов зелені рядки величезної книги, розкритої до читання (М.Коцюбинський).
задля	Ану, задля початку утніть пісні, розбудіть лугове птаство, щоб ховалось від гострих кос (М.Кропивницький).
заради	Сагайда іноді любить – заради розваги – всіно п'ятірнею проводити Маковейчикові од лоба до підборіддя (О.Гончар).
з метою	Він йшов вперед з метою допомоги (В.Сосюра).
з нагоди	З нагоди Шуриноного приходу кухар мінометників Гриша жарив і шкварив різні делікатеси, на які тільки вистачало у нього хисту (О.Гончар).
з приводу	Він приїхав з приводу вечері , тому настроєний не молитовне (В.Винниченко).
на благо	На благо колег йому довелося працювати навіть вихідними (Україна молода. – 2005. – 18 січня).
на вгоду	Він розумів вагу цього єдиного храму, і будував його на вгоду своїх бажань (Україна молода. – 2005. – 14 вересня).
на випадок	Це були гамазеї, де переховувався недоторканий запас зерна на випадок неврожаю чи якогось стихійного лиха (О.Донченко).
на відзнаку	Далі Василевс повідомляв, що на відзнаку своєї великої перемоги , він посилав жителям царственого града тисячу полонених варварів (П.Загребельний).
на втіху	А за клейнодами йдуть їх оборонці, козаки і старешени, котрих Меншиков на місці смертю не скарав, а веде їх у триумфальнім поході своєму царя на втіху , а їм на смертну кару в Лебедині (Б.Лепкий).
на угоду	Правда, що тепер мудріші люди стали – не вбивають одне одного на угоду своїх амбіцій Богові й небесним силам! (Леся Українка)
на доказ	Він висунув це твердження на доказ того , що НКВД абсолютно й безнадійно на хибній дорозі (І.Багряний).
на захист	Нехай схиляться ваші мечі, славні лицарі, не переді мною, а перед нашою нещасною отчиною, на захист її від справжніх, а не уявних ворогів (М.Старицький).
на знак	Їх [яблука] румун відмовився брати, лишаючи Маковейчикові на знак своєї прихильності (О.Гончар).
на підкріплення	А чи видали любі на підкріплення сих слів якусь грамоту чи листа (М.Старицький).
на підтримку	На підтримку своїх слів він поклав на стіл якісь документи (І.Нехода).
на предмет	Депутати підготували проект закону на предмет обговорення (Голос України. – 2006. – 16 вересня).
на честь	На честь славного гостя звучить ця мелодія (А.Яна).
на шкоду	Цар сповіщав команданта города Батурина, що гетьман зрадив царя і Україну, злигавшись зі шведами із поляками на шкоду робочого народу (Б.Лепкий).
ради	Не раз, ради заздрості , вона крала, чого у неї не було, а на других бачила (Панас Мирний).
Давальний	
в(у) угоду	У угоду своєму другові хлопець відредагував книгу (А. Яна).
в(у) жертву	Жреці молитви зачитали, Олімпським в жертву убивали цапів, баранів, поросят (І.Котляревський).
на вгоду	Усе робив Микола тільки на вгоду своїм друзям (Б.Грінченко).
на втіху	На втіху дітям свято було грайливе і тривале (Україна молода. – 2005. – 18 січня).
на угоду	На угоду учням класний керівник організувала екскурсію до осіннього лісу (А. Яна).
на допомогу	От тепер би, друже ... роздмухати повстання в Польщі, підняти б запорожців звідусіль на допомогу братам... (М.Старицький)
на зло	Житиму їм всім на зло! (П.Загребельний)
на радість	Продовж віку нашої цариці на радість усім і на щастя знедолених братів, – у пориві екстазу промовила Дарина (М.Старицький).
Знахідний	
за	А я піду за волю проти рабства (Леся Українка).
на	Ми йдемо на штурм рядами молодими (В.Сосюра).
на віддяку за	На віддяку за подарунки Оксана прочитала власний вірш (А. Яна).

на пам'ять про на подяку за	І посадимо сад <u>на пам'ять про себе</u> (Голос України. – 2003. – 16 липня). <u>На подяку за</u> активну <u>участь</u> у змаганнях учасники отримали символічні призи (Голос України. – 2003. – 16 липня).
на спогад про	Він турячі – козла гірського – роги Прибив у себе на причіпку. – Може <u>на спогад про полювання</u> (М.Рильський).
на спомин про	В Православній церкві у велике і світле свято Святої Пасхи <u>на спомин про Воскреслого Господа</u> на протязі Світлої седмиці в храмі... поклали перед іконостасом єдиний спільний всім членам Церкви освячений хліб (Україна молода. – 2003. – 12 січня).
під	Назар запрягав коні <u>під пана</u> (Марко Вовчок).
по	Люди мовчки йшли <u>по хліб</u> (О.Довженко).
попід	Немов <u>попід копита</u> орд схилилася трава (газета).
про	Нема в їх (дітей) ні забавок, ані іграшок дитячих, нема й одєжинки <u>про святий празник</u> (Марко Вовчок).
у(в) відплату за	Хан вислав на Україну орду <u>в відплату за те</u> , що козаки зайняли магу худоби і людей в неволю побрали (М.Грушевський).
у(в) віддяку за	<u>У віддяку за</u> подібні <u>страждання</u> своїх друзів він просто не міг схибити (М.Томчаний).
Орудний	
з (із, зі, зо)	Догадувалася Параска, хто приходив до неї <u>з візитом</u> (М.Коцюбинський).
за	Мов із тісної домовини на той останній страшний суд мерці <u>за правдою</u> встають (Т.Шевченко).
Місцевий	
по	Пан прийшов до його <u>по ділу</u> (П.Мирний).

Синтагматика прийменників зі значенням мети засвідчила поповнення їхнього складу за рахунок вторинних елементів, структурне ядро яких складають абстрактні іменники, чим і мотивується високого рівня семантична спеціалізованість таких утворень. Актуальним завданням постає встановлення нормативності / ненормативності таких вторинних утворень, укладення вичерпного реєстру постпозитивних іменникових компонентів, що разом з прийменником складають цілісність. Не менш важливим є визначення жанро-стильового закріплення таких похідних та окреслення функціонально-комунікативного статусу в межах окремого речення і тексту загалом.

Література

- Алієва 1988: Алієва В.М. Семантика та особливості функціонування відіменних прийменників у російській мові: Автореф. ... канд. філол. наук. – Дніпропетровськ, 1998. – 15 с.
- Античные 1936: Античные теории языка и стиля / Под ред. О.М.Фрейденберга. – М., 1936. – 345 с.
- Барина 1998: Барина И.В. Семантика английских предлогов, выражающих временные отношения // Труды Московского государственного лингвистического университета: Языковая относительность: Английский лексикон и текст. – 1998: Вып. 441. – С. 123-135.
- Бондаренко 1961: Бондаренко В.С. Предлоги в современном русском языке. – М.: Учпедгиз, 1961. – 234 с.
- Булыгина, Шмелева 1997: Булыгина Т.В., Шмелева А.Д. Языковая концептуализация мира. – М.: Наука, 1997. – 312 с.
- Буслаев 1959: Буслаев Ф.И. Историческая грамматика русского языка. – М.: Учпедгиз, 1959. – 623 с.
- Виноградов 1986: Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. – М.: Высшая школа, 1986. – 640 с.
- Вихованець 1980: Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. – К.: Наукова думка, 1980. – 288 с.
- Вихованець 1986: Вихованець І.Р. Семантико-синтаксичні параметри прийменника // Мовознавство. – 1986. – № 6. – С. 17-24.
- Вихованець 1987: Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. – К.: Наукова думка, 1987. – 231 с.
- Вихованець 1988: Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наукова думка, 1988. – 256 с.
- Всеволодова 1975: Всеволодова М.В. Способы выражения временных отношений в современном русском языке. – М.: Изд-во Московского университета, 1975. – 283 с.

- Всеволодова, Владимирский 1982: Всеволодова М.В., Владимирский Е.Ю. Способы выражения пространственных отношений в современном русском языке. – М.: Изд-во Московского университета, 1982. – 296 с.
- Всеволодова и др. 2003: Всеволодова М.В., Клобуков Е.В., Кукушкина О.В., Поликарпов А.А. К основаниям функционально-коммуникативной грамматики русского предлога // Українські приємники: Синхронія і діяхронія: пробний зошит / За ред. проф. А.П. Загнітка. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – С. 82-129.
- Городенська 2006: Городенська К.Г. Синтаксичні позиції ступеньованих прислівників з первинною вокативною семантикою // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. – Сер. 10. Проблеми граматики і лексикології української мови / Відп. ред. А.П. Грищенко. – 2006. – Вип. 2. – С. 6-11.
- Жовтобрюх 1985: Жовтобрюх М.А. Деякі особливості приємникових конструкцій // Українська мова і література в школі. – 1985. – № 11. – С. 47-53.
- Жовтобрюх, Кулик 1972: Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. – Ч. I. – К.: Радянська школа, 1972. – 386 с.
- Загнітко 1996: Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови. Морфологія. – Донецьк: Вид-во Донецького університету, 1996. – 437 с.
- Загнітко 2001: Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис. – Донецьк: Вид-во Донецького університету, 2001. – 662 с.
- Загнітко 2003: Загнітко А.А. Предлог в морфологическом пространстве украинского языка (синхронно-контрастивные наблюдения) // Вестник Московского университета. Серия филология 9. – 2003. – № 3. – С. 92-106.
- Золотова 1988: Золотова Г.А. Синтаксический словарь: Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса. – М.: Наука, 1988. – 440 с.
- Іваненко 1982: Іваненко З.І. Семантична структура приємникових конструкцій // Мовознавство. – № 3. – С. 13-22.
- Івченко 1965: Івченко М.М. Сучасна українська літературна мова. – К.: Радянська школа, 1965. – 306 с.
- Історія 1987: Історія української мови. Морфологія / За ред. В.В. Німчука. – К.: Наукова думка, 1987. – 452 с.
- Колодяжний 1960: Колодяжний А.С. Приємник. – Харків: Вид-во Харківськ. ун-ту, 1960. – 162 с.
- Курилович 1962: Курилович Е. Почерки по лингвистике: Сб. статей. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1962. – С. 57-71, 176-177.
- Курс 1951: Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л.А. Булаховського. – Т. I. – К.: Радянська школа, 1951. – 406 с.
- Кучеренко 1961: Кучеренко І.К. Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія. – Ч. I. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1961. – 174 с.; Ч. II. – К.: Вид-во Київського університету, 1964. – 160 с.
- Кучеренко 1973: Кучеренко І.К. Лексичне значення приємника // Мовознавство. – 1973. – № 3. – С. 12-23.
- Лукин 1976: Лукин М.Ф. Трансформационные процессы в области частей речи // Проблемы словообразования русского и украинского языков. – К.; Донецк: Изд-во Донецк. ун-та, 1976. – 146 с.
- Лучик 2001: Лучик А.А. Семантика прислівникових еквівалентів слова української і російської мов. – К.: Довіра, 2001. – 218 с.
- Лучик 2006: Лучик А.А. Природа і статус еквівалентів слова в мовній системі // Мовознавство. – № 5. – С. 95-99.
- Маляр 2000: Маляр Т.Н. Пространственные концепты в семантике английских предложно-наречных слов и сочетаний *in front (of)*, *ahead (of)*, *behind*, *beyond* // Исследования по семантике предлогов. – М.: Русские словари, 2000. – С. 263-296.
- Маляр, Селивёрстова 1998: Маляр Т.Н., Селивёрстова О.Н. Пространственно-дистанционные предлоги и наречия в английском и русском языках. – Мюнхен, 1998. – 244 с.
- Мальцева 1999: Мальцева Р.И. Предлоги и приставки в русском языке XII-XVII вв.: семантическая и функциональная эволюция: Автореф. ... докт. филол. наук. – Краснодар, 1999. – 36 с.
- Мещанинов 1978: Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. – Л.: Наука, 1978. – 321 с.
- Никитина 1979: Никитина С.Е. О семантическом варьировании русских предлогов // Семантическое и формальное варьирование. – М.: Наука, 1979. – С. 108-117.
- Овсянко-Куликовский 1912: Овсянко-Куликовский Д.Н. Синтаксисъ русского языка. – Санкт-Петербург, 1912. – 322 с.
- Пешковский 1956: Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М.: Учпедгиз, 1956. – 511 с.
- Потебня 1958: Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – Т. ½. – М.: Учпедгиз, 1958. – 536 с.; Т. 4. – Вып. I. – М.: Просвещение, 1985. – 287 с.; Вып. II. – М.: Просвещение, 1977. – 406 с.
- Рогожникова 1991: Рогожникова Р.П. Словарь эквивалентов слова: наречные, служебные, модальные единства. – М.: Наука, 1991. – 346 с.

- Русская 1980: Русская грамматика: В 2-х т. – Т. II. – М.: Наука, 1980. – 709 с.
- Селивёрстова 1990: Селивёрстова О.Н. Контрастивная синтаксическая семантика. – М.: Наука, 1990. – 320 с.
- Селивёрстова 1999: Селивёрстова О.Н. Имеет ли предлог только грамматическое значение? // Вопросы филологии. – 1999. – № 3. – С.26-33.
- Селивёрстова 2000: Селивёрстова О.Н. Семантическая структура предлога *на* // Исследования по семантике предлогов: Сб. статей / Отв. ред.: Д.Пайар, О.Н.Селивёрстова. – М.: Наука, 2000. – С.189-243.
- Скиба 1965: Скиба Ю.Г. Производные предлоги в современном русском языке (специальный курс для студентов-филологов): Конспект лекций. – Кн. 1. – Черновцы: Изд-во Черновицк. ун-та, 1965. – 94 с.
- Сумарокова 1961: Сумарокова Л.Н. Служебные слова и понятия // Логико-грамматические очерки. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1961. – 134 с.
- Сучасна 1994: Сучасна українська літературна мова / За ред. М.Я.Плющ. – К.: Вища школа, 1994. – 414 с.
- Сучасна 1969: Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За заг. ред. І.К.Білодіда. – К.: Наукова думка, 1969. – 583 с.
- Сучасна 1997: Сучасна українська мова / За ред. А.П.Грищенко. – К.: Вища школа, 1997. – 342 с.
- Сучасна 2001: Сучасна українська мова / За ред. О.Д.Пономарева. – К.: Либідь, 2001. – 400 с.
- Ушакова, Гальченко 2000: Ушакова Л.И., Гальченко Е.В. Отыменные предлоги с фразеологизованным значением в аспекте моно- и полисемии // Русский язык в школе. – 2000. – № 4. – С.71-75.
- Черкасова 1967: Черкасова Е.Т. Переход полнозначных слов в предлоги. – М.: Изд-во Московского университета, 1967. – 156 с.
- Шахматов 1941: Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – Л.: Учпедгиз, 1941. – 620 с.
- Ясакова 2001: Ясакова Н.Ю. Граматична семантика аналітичних сполучників підрядності у структурі складного речення: Автореф. ... канд. філол. наук. – К., 2001. – 17 с.

Inventory of primary and secondary prepositions with meaning of intention is reviewed; specificity of their syntagmatics is described. Regularities of prepositional functioning are defined.

Keywords: preposition, category of intention, syntagmatics, functional amount.

Надійшла до редакції 20 вересня 2006 року.

Марія Конюшкевич

ББК 81.02.81-2
УДК 81.161.2'37

БЕЛОРУССКИЕ ПРЕДЛОГИ И ИХ АНАЛОГИ: ПРИНЦИПЫ АТТРИБУЦИИ ПРИ ФОРМИРОВАНИИ РЕЕСТРА

Демонструються принципи формування Реєстру білоруських прийменників на підставі їх поліпараметричної атрибуції. Показується реальний потенціал білоруської прийменникової системи.

Ключові слова: білоруська мова, прийменник, аналог прийменника, синтаксема.

Данная статья является частью известного открытого международного проекта «Славянские предлоги в синхронии и диахронии: морфология и синтаксис» (организатор и руководитель – проф. МГУ М.В.Всеволодова), в котором принимают участие ученые России (Москва), Украины (Донецк; руководитель проф. А.А.Загнитко), Белоруссии (Гродно, Минск), Польши (Ополе), Болгарии (Велико Тырново), Сербии (Нови Сад) и др., и продолжает обсуждение проблем, поднятых нами в [1].

Служебные части речи в каждом языке представляют достаточно сложный для квалификации грамматический класс слов. В лексикографическом представлении служебной лексики можно заметить два отчетливых направления: одно, традиционное, с использованием алфавитного принципа структуры словаря и максимально полным описанием всех ценностей слова, второе – новационное, с идеографическим принципом структурирования, суть которого состоит в том, что организующей единицей словаря является функциональная группировка слов, возглавляемая отношением.

Именно ко второму направлению можно отнести и “Тлумачальны слоўнік беларускіх прыназоўнікаў” П.П.Шубы [2], в котором новаторским является сам принцип лексикографирования – функциональный, т.е. в словаре показан содержательный диапазон предлогов, определенные виды отношений, объединяющие разные предлоги общей содержательной функцией. Более того, кроме функционального принципа семантизации предложных единиц, был предложен и концентрированный: наряду с признанными и устоявшимися в языке предложениями были зафиксированы и единицы (в том числе и неоднословные), которые используются говорящими в роли предлога. Правда, П.П.Шуба 103 таких единицы привел в конце Словаря без семантизации. Естественно, и это признает сам автор Словаря, список предлогов и их аналогов является далеко не исчерпывающим.

Создание максимально полного списка единиц, выполняющих или способных выполнять функцию предлога в белорусском языке – одна из важнейших и актуальных задач, тем более что подавляющее большинство таких единиц не получило научного описания и не зафиксировано в белорусской лексикографии.

Одним из приемлемых принципов создания Реестра предлогов является принцип полевого структурирования, частично примененный П.П.Шубой в его словаре, но требующий дальнейшего развития и усовершенствования, о чем говорится в работах и докладах М.В.Всеволодовой, посвященных этой части речи [3;4;5]. Имеется в виду включение в Реестр не только ядерных, признанных предлогов, но и периферийных языковых фактов – спорных в своем предложном либо стилистически нормативном статусе, окказиональных, прогнозируемых по аналогии и т.п.

В наших прежних работах мы уже рассматривали функции предлога [6] и механизмы опредложивания знаменательной лексики [7]. Здесь продемонстрируем использование комплексной (по более чем 20 параметрам) атрибуции предлога для выявления релятивного потенциала предложной системы белорусского языка. Это не означает, что каждый предлог или его аналог в Реестре должен быть обязательно атрибутирован по всем параметрам, хотя бы потому что далеко не каждый предлог может содержать все характеристики атрибуции. Учет всего комплекса параметров при атрибуции предлогов может служить важным диагностическим инструментарием для квалификации данной части речи. Более того, при таком подходе проявляются различные структурные, семантические, стилистические, сочетаемостные, управляющие и другие способности каждой отдельно взятой единицы. Избранные параметры необходимы как факторы, обеспечивающие выявление лексем, способных быть употребленными в предложной функции. Чем больше параметров учитывать, тем отчетливее проступят границы поля предлога.

Поскольку в задачи проекта входит создание не *словаря* предлогов, а лишь *Реестра*, представляющего собой *материалы к словарю*, то семантизация предложных единиц предполагается в виде лишь указания общего инварианта синтаксемы, маркируемого предлогом как ее формантом. Это необходимо для достижения двух целей: 1) разграничить омонимию (разнопадежность) и полисемию предлогов; 2) квалифицировать предложную функцию единицы.

На сегодня общий объем Реестра белорусских предлогов и их аналогов на отчетный период составил свыше 7000 единиц. В начале работы по предложению российских коллег мы придерживались строгой нумерации каждого параметра, более того, российская сторона, уже имеющая большой задел на старте проекта, даже подготовила к публикации и сдала в печать первую часть Материалов к словарю предлогов [8]. Однако многочисленные лакуны вследствие параметрической неоднородности единиц в системе белорусского языка заставили нас отказаться от строгого следования нумерации и выработать свою, соответствующую материалу, логику и порядок атрибуции, разумеется, с учетом намеченных параметров.

Следует учесть также и то, что самих единиц в языке, а следовательно, и в Реестре оказалось в десятки раз больше, чем предполагали в своей гипотезе разработчики проекта, поэтому в качестве конечного этапа в этом нескончаемом процессе выявления все новых и новых единиц пришлось в ряде случаев ограничиться несколькими наиболее важными параметрами атрибуции – фиксацией заголовочного слова, его управляющей силы, указанием падежа, вида отношений и характера синтаксемы (в самом общем виде), приведения контекстов употребления, указания на корреляцию с другими частями речи (при необходимости), фиксации русского эквивалента и др.

Атрибутированный Реестр белорусских предлогов в таком описании представляет собой Материалы к Словарю белорусских предлогов в их реальном употреблении – аналог «Материалов к словарю предлогов», выполненных российскими коллегами, с той разницей, что он представлен не первой частью, а полностью и в более компактном виде. Прокомментируем некоторые параметры предъявления предложной единицы в Реестре.

1. Заголовочное слово или сочетание дается прописными буквами в каждом отдельном значении синтаксемы. При наличии нескольких значений подается нумерация: **БЕЗ-1**, **БЕЗ-2** и т.д. Это оправданный прием, поскольку каждое из таких слов способно иметь свои параметры характеристики. Первообразные предлоги, управляющие разными падежами, индексируются: **НА¹-1**, **НА¹-2** ... и **НА²-1**, **НА²-2** ... Не индексируются, а лишь нумеруются управляющие разными падежами дериваты, например, **ВАГОЙ/Ю-1** *колькі адзінак* и **ВАГОЙ/Ю-2** *чаго: У цэнтры Мінска, на вуліцы Ульянаўскай, была знойдзена авіяцыйная бомба часоў вайны вагой 25 кг (Інтэрнет). Ідэальнасць ствараецца ў пэўным сэнсе вагой чалавечых жыццяў: вырашанымі праблемамі, дасягнутымі поспехамі, карысцю і надзейнасцю (Т.Мілова).*

2. Об управляющей способности предлога сигнализирует вопросительное местоимение или вопросительное сочетание, поданное курсивом непосредственно за заголовочным словом: **БЕЗ-4** *каго/чаго*; **НА-1** *што/калі*. Вопросительное сочетание косвенно показывает возможность данного форманта сочетаться с лексическим компонентом синтаксемы со значением одушевленности и/или неодушевленности.

3. Дается указание на падеж, которым данный предлог или его аналог управляет: **БЕЗ-4** *каго/чаго* Род.; **НА-1** *што/калі* Він. Если заголовочным словом является дистантный двухчастный предлог, то при каждой части используется вопросительное слово и указываются все падежи: **КОЛЬКАСЦЮ АД** *колькіх адзінак* **ДА** *колькіх адзінак* Род.-Род.

4. За указанием падежа дается указание на характер синтаксемы, т.е. называется соответствующая денотативная роль синтаксемы (в терминах функционально-коммуникативного синтаксиса: локатив, директив, транзитив, каузатив, кондитив и т.д.), нередко с указанием отношения, например:

ДА-1 чаго Род. Прастор.: дырэктыв-фініш: *Адны партызаны ведалі, як выйсьці да тых перапраў* (І.Шамякін).

5. Иллюстративных контекстов, как правило, дается несколько, для доказательства нормативно-узусного употребления в языковом коллективе, за исключением единичных высказываний окказионального, экзотического характера. Иллюстрации начинаются предложением, затем даются контексты из текстов различных стилей на бумажных носителях и из Интернет-ресурсов (поскольку век последних в виртуальном пространстве короток и их адреса часто меняются, для факта фиксации речевого употребления единицы мы сочли достаточной простую ссылку на Интернет). Например:

БЛІЖЭЙ КАЛЯ каго/чаго Род. Прастор.: лакатыў: *Той, хто жыве бліжэй каля Менска, той пасля галасавання прыязджае ў Менск* (з агіткі БНФ).

БЛІЗКА-1 колькі/х адзінак Наз./Род. Квантытатыў недакладнасці ... *ўжо за спіною ў Іры стала блізка дзесятка чалавек* (М.Гарэцкі).

БЛІЗКА-3 чаго Род. Часав.: *Калі прыехалі на месца, было ўжо блізка вечара* (К.Чорны). ТСБПШ – прысл. у знач. прыназ.

НА ПАДБОЙ чаго Род. Прастор.: дырэктыв-фініш: *Бедныя бедуіны, узгадованыя сярод скаціны на непрыхільнай пясчанай зямлі, рушылі з пустыні на падбой свету, несучы з сабою запраўдную веру ў адзінага Бога і ягонага прарока Магамета* (Я.Пятроўскі). Рус. *на край*.

6. При наличии сведений сокращенно указывается лексикографический статус предлога: например, ТСБПШ – прыслоўе ў значэнні прыназоўніка (пример выше), ТСБМ – прыназоўнік, где ТСБПШ – “Глумачальны слоўнік беларускіх прыназоўнікаў” П.П.Шубы, ТСБМ – “Глумачальны слоўнік беларускай мовы”.

7. При необходимости указываются варианты (графический, фонетический, морфонологический) предлога. Так, для всех значений синтаксем с предлогом **БЕЗ** указываются графические варианты при написании «тарашкевицей», под влиянием фонетической позиции: а) в первом слове перед ударением: *бяз, бязь*, б) перед мягким согласным: *безь, бязь*: *Прыйсці бязь Веры. Зьбіраць грыбы бяз кошыка. Разведчыкі вярнуліся безь языка*.

Такие сведения важны при автоматической обработке текстов для сплошной выборки контекстов из корпусов, для выявления частотности единиц в тексте и т.д. Однако во всех других случаях контексты, написанные “тарашкевицей”, подаются в Реестре в соответствии с существующими нормами белорусского языка. Все варианты подаются вместе с заголовочным словом:

НАПРЫКАНЦЫ / НА ПРЫКАНЦЫ / НА ПРЫ КАНЦЫ чаго Род. Час.: тэмпаратыў: *Напрыканцы дня ў забытых богах і людзьмі вёсачках трывожыў [я] сэрца роздумам пра нашы забытаны свет* (Я.Пархута). *Напрыканцы 1830-х гг. Ваньковіч пакінуў Мінск* (М.Паграноўскі). *Напрыканцы рабочага дня Сяргея паклікалі да тэлефона* (“Маладосць”). *Тытанічная праца на прыканцы сезона* («Звязда»). *Дух...які выяўлены рэчаісна ў руйнавальным вэрхале грамадзянскае вайны... у савецкім патрыятызме ў часе вялікае айчыннае вайны, у наваенным будаўніцтве жыцця... у загіванні грамадства на пры канцы стагоддзя, у кананні сацыяльнага ды дзяржаўнага ладу ў дзевяностых ...дух гэты выяўлены ў нейкіх фантастычных карцінах, якія перамяшаліся да кашы...* (Л.Вашко).

Диалектизмы даюцца асобнай заголовочнай адзінцай, паколькі ў іх можа назірацца омонімія:

КАЛА-1 каго/чаго Аб'ектн.: дэлібератыў: *Смяцца кала яго*. Сін. з. Дыялектн. (Віцебск.: ППШ). Рус. *над*.

КАЛА-2 каго/чаго Прастор.: *Жаніх стаіць кала боку, кала князіні*. Дыялектн. (Віцебск.). Сін. *каля*. Рус. *около*.

КОЛО каго/што Він. Прастор.: транзітыў: *Ехаў коло село*. (Дыял.атлас бел.м.). Дыялектн. Сін. *каля*. Рус. *около*.

8. В русском Реестре отмечена сочетаемость избирательность предлогов с анафорическими местоимениями, в атрибуцию белорусских предлогов также вносятся частично такие сведения. Их подача зависит от самого предлога. Для первообразных предлогов практически нет запретов на сочетаемость: *без яго / яе / іх*. Однако в случаях с временными отношениями такая сочетаемость не всегда возможна; сравн. сочетаемость предлога **А** с указательными, относительными местоимениями, но не с личными: *А можа бачыў хто яго а той хвіліне, Як быў з ёй у гародзе?* (А.Міцкевіч. Пер. П.Бітэля), но не **а ёй*.

9. Поскольку в образовании аналитических предлогов важную роль играют знаменательные лексемы, которые в речевой действительности могут проявлять способность а) быть предлогом, б) выполнять роль предлога, управляя субстантивом и сохраняя при этом левую атрибутивную валентность существительного, в) быть только знаменательной частью речи, то такая грамматическая омонимия отражена в форме подачи заголовочного слова с соответствующими смысловыми вопросами, а контексты отделены друг от друга соответствующими знаками: амбивалентность существительного-предлога с одновременным согласованием и управлением – знаком ■, коррелирующего существительного в атрибутивном сочетании – знаком ▲, наречия – знаком ||. Например:

АД ВОЛІ каго/чаго / **АД** якої **ВОЛІ** каго/чаго / **АД** чыёй **ВОЛІ** Род. Прычын.: каўзатыў: *Рэч Паспалітая ператварылася ў другарадную, залежную ад волі суседзяў дзяржаву* (К.Тарасаў). ■ *Чалавек не павінен залежыць ад добрай ці злой волі лёсу.* ▲ *Усе мы залежым ад Боскай волі.*

ДА СКОНУ чаго / **ДА** самага **СКОНУ** Род. Час.: тэрмінатыў экзістэнцыі: *Спявай, душа, да скону дзён спявай* («Звязда», 11.03.05). *Да скону жыцця Ларыса Геніюш – велічная душа і магутны талент – жыла ў Зельве пад наглядом «органаў»* (К.Тарасаў). *Урал, Урал! І стэн, і мора табе паіць да скону дзён* (А.Разанаў). || *Да самага скону, усякім прымусам І сіле прыгону скажу: Беларусам Навек застануся* (А.Зязюля).

НА МЕСЦЫ-1 чаго / **НА** якім **МЕСЦЫ** чаго / **НА** **МЕСЦЫ** Род. Прастор.: лакатыў: *Каб гэта ўбачыць, дастаткова мець вочы. Ці прысутнічаць на месцы падзей* («Звязда», 12.02.05). *Усё менш жадаючых гнаць самагонку на продаж і тым самым рызыкаваць быць заспетым, як кажучь, на месцы злачынства* («Звязда», 22.06.05). *Раней ужо прыгадвалася, што Наваградка быў пабудаваны на літоўскіх землях на месцы захопленнага паселішча Жоўны* (К.Тарасаў). || *Калі пагусцеў дождж, ніжэйшая вясёлка, з хмарай, якую яна абдымае, наблізілася да нашай лодкі, а вышэйшая засталася на месцы* (Я.Брыль).

10. Фіксуруюцца случаи рэдукцыі субстантыва пры прапозіцыях: *Ты пойдзеш у школу з бацькамі ці без?; Хоць за яе [дваццацірублёўку] і сапраўды нічога не купіш, але ж не купіш і без* (В.Доўнар). В Реестре это явление подается под значком ►:

НАПЕРАРЭЗ каму/чаму / *каму/чаму* **НАПЕРАРЭЗ** Дав. Характарызатар дзеяння адносна рухомага арыенціра: *Ён [Клянт] раптам кінуўся ў поле, стараючыся дапасці да кустоў, але заўважыў, што справа наперарэз яму бягуць два байцы* (І.Мележ). *На скрыжаванні вуліц наперарэз падводам выскачыў маладзенькі партызан* (Х.Жычка). *Стральцы з нагончыкамі крута павярталі Звяру наперарэз, між нетрамі і пушчай* (А.Міцкевіч. Пер. П.Бітэля). *Давай ... да лесу дабяжым. А там яму наперарэз ці, лепш, следам пойдзем, прасочым* (Я.Купала). ► *Немец, бач, драла дае па ішсе, дык ён наперарэз махнуў* (А.Якімовіч). *І ляснік бяжыць, а лес устае наперарэз* (М.Калашынскі).

11. Высокой диагностической силой обладают данные об антонимических и синонимических соответствиях предлога, формирующего ту или иную синтаксему. Сравн. семантические различия, нейтрализованные в предлоге **БЕЗ** и выявленные с помощью антонимии и синонимии, при этом приводятся синоним, наиболее точный в семантическом отношении, даже если предложный статус его в лексикографии не определен.

БЕЗ-1 каго Род. Адсутны суагенс: *Прыйсці ў школу без бацькоў. Найбольш складаная і адказная частка работы зроблена без Міхася* (Я.Брыль). Ант. з; разам з. Рус. *без*.

БЕЗ-2 каго Род. Адсутны неабходны суб'ект: *Вырашаць пытанне без дырэктара*. Ант. з удзелам. Сін. *без удзелу; у адсутнасць*. Рус. *без*.

БЕЗ-5 чаго Род. Адсутны сродак: *Рабіць аперацыю без наркозу*. Ант. *без прымянення*. Сін. з прымяненнем. Рус. *без*.

БЕЗ-6 чаго Род. Адсутны інструментыў: *Вучыцца без падручнікаў. Без слоўніка тэкст цяжка перакладаць*. Ант. з выкарыстаннем. Сін. *без выкарыстання; без дапамогі*. Рус. *без*.

12. При необходимости даются сокращенно пометы: *устарэлы; афіцыйны; русізм; прафесійнае клішэ; дыялектны; тэрмін* и т.п. Зафіксаваны сучасныя клішэ тыпа *без права на; з адрываю ад; без адрыву ад; да пытання аб; згодна з законам / тэрэмай/правіламі* и т.п., закрэпленыя за адрэдымі прадметнымі абласцямі і носячыя тэрміналагічэскі характэр. Мы сочлі возмозжным внести такія адзінцы в Реестр, пскольку они не имеют самостоятельной синтаксической позиции и несут строевую нагрузку в синтаксеме.

13. Системной является корреляция предлога с союзами, указание на которую в виде знака ↔ дается и в тех случаях, когда соответствующий контекст не найден, но возможен. Например:

БЕЗ УВАГІ ДА чаго Род. Рэлят адносін: *Значная частка правіл фарміруецца празмерна катэгарычна, без увагі да пунктуацыі ў рэальных тэкстах* (Г.Н.Клюсаў). *Ці трэба адкідаць штосьці толькі за тое, што ўведзена бальшавікамі? Без увагі да ўласнай вартасці прадмету?* («Звязда», 4.01.05). *Ужо без увагі да згаслага цяпельца я сядзеў на схіле...* (В.Быкаў). ↔ *Без увагі да таго што*. Ант. з увагай да. Сін. *безуважна да*. Рус. *безучастно к*.

НА ЗНАК чаго / **НА** які **ЗНАК** Род. Рэлят тоеснасці: *Князь Радзівіл не бачыў гэткага ніколі, З каня сышоў, абняў маю харціху Каню І тройчы ў лоб пацалаваў на знак прызнання* (А.Міцкевіч. Пер. П.Бітэля). *Многія людзі на знак дэманстрацыі хадзілі ў народных беларускіх касцюмах, каб нават вонкава паходзіць на мужыкоў* (У.Караткевіч). *Праз дванаццаць гадоў, у 1978-м, А.Наўроцкі на знак пратэсту супраць выкарыстання псіхіятрыі ў палітычных мэтах дэманстрацыйна выйшаў з Саюза пісьменнікаў* (М.Скобла). *На знак пратэсту супраць новага рэдактара амаль увесь працоўны калектыў пакінуў часопіс* (М.Скобла). ↔ *На знак таго, што*. *Клятву, якую мы далі на знак таго, што ніхто ніколі нас не разлучыць, Раланд, відавочна, прыдумаў сам* (У.Караткевіч). Сін. у знак. Рус. *в знак*.

14. Частеречная принадлежность управляемой лексемы фиксируется лишь в случаях несубстантивного ее выражения, поскольку субстантивный ее статус отмечен указанием падежа. Например:

БЕЗ МЭТЫ чаго/што зрабіць / **БЕЗ** пэўнай **МЭТЫ** чаго/што зрабіць / **БЕЗ** якой **МЭТЫ** / **БЕЗ** **МЭТЫ** Род./Інф. Кандытыў: *Без мэты купіць хадзіць па магазінах – дзіўны занятак*. ↔ *Без той мэты каб*. || *Бадзяцца без мэты*. Ант. з мэтай. Сін. *без намеру*. Рус. *без цели*.

15. Предлог, вопреки своему названию, может быть пре-, интер- и постпозитивным по отношению к управляемой лексеме. Более того, предложные единицы могут разрываться в рамках одной синтаксемы. В основном позиция предлога в Реестре отражена в графической подаче заголовочного слова: в интерпозиции предлог окружают вопросительные слова, в постпозиции – вопросительное слово предшествует предлогу и т.п. Предложное сочетание подается с включенным прилагательным. Например:

ВАГОЙ/Ю ДА *колькіх адзінак / ДА колькіх адзінак* **ВАГОЙ/Ю / агульнай ВАГОЙ/Ю ДА** *колькіх адзінак / ВАГОЙ/Ю ДА* *колькіх адзінак* **кожны/ая/ае** Род. Дыменсіў: *Зубр – гэта ўсё ж звер вагой да тоны* (Інтэрнет). *А вось паны-гарбузы грэлі свае бакі да верасня і наліваліся кожны ці не да паўпуда вагой* (Інтэрнет). *Скінута 300 бомб агульнай вагой да 400 пудоў* (Інтэрнет). Рус. *весом до*.

ВАГОЙ ДА *колькіх адзінак* **І БОЛЕЙ** Род. дыменсіў: *... аб сапраўдных вялікіх хамяках вагой да 500 грамаў і болей* (Інтэрнет). Рус. *весом до ... и более*.

Редко позиция предлога не только означает самой подачей в Реестре заголовочного слова между вопросительными словами, но и поясняется, в каких случаях это происходит:

хто/што БЕЗ каго/чаго Род. У інтэрпазіцыі са зваротным займенніковым спалучэннем: *Адзін без аднаго не могуць дня пражыць. Адно без аднаго гуляць не хочуць. Сам без сябе, ў шурпатай пустаце* (А.Разанаў). Рус. *... без*.

16. Важным параметром характеристики предлога является а) фразеологизация всего предложного сочетания (что особенно заметно в современной лексикографии: как правило, предложные сочетания в имеющихся словарях подаются под знаком ромба); б) закрепление предлога в самом фразеологизме. В Реестре под знаком ◊ приводятся такие факты. Например:

АБ-9 чым Месн. Умоўн.: кандытыў: *Некалі я гэта з Петруком нашым хадзіў у двор, пану касіць. Аб нішчыльніцы, але да полудня калі зваліш – люба глянуць!* (В.Адамчык). *Гэтак нагараваліся, пакуль нажылі, цэлыя ж два гады аб посным.* (К. Крапіва). *Не цягайце скварку. Кончыцца [не стане сала – М.К.] — западзе клямка, будзеце аб адным хлебе сядзець* (Ф. Янкоўскі). *Гэта ты аб адной цыбулі касіў бы, каб не гэтыя тры пуды?* (К. Крапіва: ППШ). ◊ *Аб адной вадзе сыт не будзеш. Аб малаку ног не павалаку.* ТСБПШ – прыназ.; ТСБМ – прыназ. Сін. на. Рус. *на*, беспредложные формы: *одним хлебом жить не будешь*.

БЕЗ ...◊ *Без дай прычыны: У якасці заложнікаў расстрэльвалі невінаватых людзей, без дай прычыны, проста на вуліцах* («ЛіМ», 15.02.91). *Не варта без дай прычыны лезці за кулісы* («ЛіМ», 29.11.85). *Палае зорка, як маяк, І горна мне без дай прычыны* (Я.Пфляўмбаўм). ◊ *І без таго: Ганна хутчэй зачыніла дзверы за сабой – і без таго маркотна, хоць ты плач* (І.Мележ: ППШ). ТСБПШ – адпавядае словам *акрамя, за выключэннем, не лічачы*. Ант. з нагоды; не без. Сін. без прычыны. Рус. *без*.

17. Поскольку знаменательная лексема, втянутая в поле предлога, сохраняет некоторые грамматические признаки и остатки парадигмы своего прежнего частеречного статуса, то в реестре сразу после заголовочного слова и вопросительного местоимения содержится указание на грамматические (как это ни странно звучит) признаки предложной единицы – грамматическое число, род, падеж, а после них – указание на падеж и другие грамматические признаки именной синтаксемы. Например:

АД АСОБ каго Мн.л. Род. мн.л. Суб'ект-сітуант: генератыў: *Ён (старац) гаворыць ад асоб старазапаветных прарокаў і праведнікаў аб тым, што скончыўся век пакутлівага чакання* («Звезда», 15.02.05). Сін. ад імя. Рус. *от лица*.

АД АСОБЫ каго Адзін. л. Род. адзін.л. Суб'ект-сітуант: генератыў: *Намеснік гаварыў ад асобы дырэктара*. Сін. ад імя. Рус. *от лица*.

БОЛЬШЫ *колькіх адзінак* Наз. муж. р. Род. Квантытатыў: *Няхай р - натуральны лік, большы адзінкі* (падручн.). Рус. *больше*.

БОЛЬШЫ ЗА *колькі адзінак* Наз. муж. р. Він. Квантытатыў: *Калі радыус абслугоўвання большы за 3 кіламетры, пры школе павінен быць інтэрнат* (газ.) Рус. *более*.

БОЛЬШАЯ/АЙ ЗА *колькі адзінак* Наз./Тв. жан. р. Він. Квантытатыў: *Калі розніца паміж прадстаўленай велічыняй поля і сапраўднай тэрыторыяй не будзе большай за 3%, то не будзе ніякіх пакаранняў* (Інтэрнет). Рус. *более*.

БОЛЬШЫЯ ЗА *што* (аб ліку/ах) Наз. мн.л. Він. Квантытатыў: *У пачатковым курсе матэматыкі лікі, большыя за тысячу, уключаюцца ў канцэнтр "мнагазначныя лікі"* (І.Р.Кожух). *Згодна з праектам бюджэту на 2004 фіскальны год дзяржаўныя выдаткі у ЗША будуць большыя за 308 мільярдаў далараў* («Бел. палічка»). *Страты ад такой камерцыі, паводле ацэнкі кантрольных органаў, большыя за мільярд рублёў* («Бел. палічка»). Рус. *больше*.

18. Принцип моделирования и учет системности позволил ввести в Реестр и так называемые потенциальные предлоги, которых в нашем списке насчитывается свыше 300. Они приведены в Реестре без контекстов и атрибуции прописными буквами обычным нежирным шрифтом без абзачного отступа. Например, наряду с имеющимся в речевой практике **БЛЖЭЙ ДА** возможны (и это в скобках подал без семантизации и контекстов в своем Словаре и П.П.Шуба) также **БЛЖЭЙ К**, **БЛЖЭЙ КАЛЯ**, **БЛЖЭЙ ЛЯ**, к которым мы нашли контексты, но, вероятно, речевая практика может дать и **БЛЖЭЙ З**, хотя контекст с ним пока нами не найден. Особенно много таких потенциальных единиц среди параметрических предлогов. См., например, группу с **ВАГОЙ**:

ВАГОЙ/Ю-1 *колькі адзінак / колькі адзінак ВАГОЙ/Ю / агульнай ВАГОЙ/Ю* *колькі адзінак* Наз. Дыменсіў: *У цэнтры Мінска, на вуліцы Ульянаўскай, была знойдзена авіяцыйная бомба часоў вайны вагой 25 кг* (Інтэрнет). *Абеліск (26 м вышынёй, 160 тон вагой) быў створаны ў 4 ст.н.э. і з'яўляецца нацыянальнай святыняй Эфіопіі* (Інтэрнет). *Днямі ў аднаго са слоніміскіх прадпрымальнікаў падчас праверкі міліцыя знайшла дзве трацілавыя шапкі агульнай вагой 800 грамаў* (Інтэрнет). Рус. *общим весом.*

ВАГОЙ АД *колькіх адзінак* Род. Дыменсіў: *Паводле крытэрыяў Сусветнай Арганізацыі Аховы Здароўя рэкамендуецца аказваць медычную дапамогу ўсім нованароджаным вагой ад 500 г, якія праяўляюць прыкметы жыцця* (Інтэрнет: kaznacheu). Рус. *весом от.*

ВАГОЙ АД *колькіх адзінак* **ДА** *колькіх адзінак* Род.-Род. Дыменсіў: *У здаровых неданошаных вагой ад 2500 да 1500 г здольнасць да смактання захоўваецца ...* (Інтэрнет). *Гадзіннік заводзіцца два разы ў суткі падыманнем трох гір вагой ад 160 да 224 кг* (Інтэрнет). Рус. *весом от ... до.*

ВАГОЙ АД *колькіх адзінак* **І БОЛЬШ** Род. Дыменсіў: *Звычайна карпы на блешню бяруцца вагой ад 2 кілаграмаў і больш* («Звязда», 26.02.05 г.) Рус. *весом от ... и более.*

ВАГОЙ АМАЛЬ *колькі адзінак / АМАЛЬ* *колькі адзінак ВАГОЙ* Він. Дыменсіў: *...грандыёзная «пальцам пханая» кілбаса даўжынёй 27 метраў ды вагой амаль 40 кг* (Інтэрнет). Рус. *весом почти.*

ВАГОЙ АМАЛЬ ШТО *колькі адзінак* Він. Дыменсіў: *Паспелі выпусціць металічных грошай агульнай вагой амаль што адну тону* (Інтэрнет). Рус. *весом почти что.*

ВАГОЙ БЛІЗКА

ВАГОЙ БОЛЕЙ ЗА

ВАГОЙ БОЛЕЙ ЧЫМ

ВАГОЙ БОЛЕЙ ЧЫМ НА

ВАГОЙ БОЛЕЙ ЧЫМ У

ВАГОЙ БОЛЕЙ ЯК

ВАГОЙ БОЛЕЙ ЯК НА

ВАГОЙ БОЛЕЙ ЯК У

ВАГОЙ БОЛЬШ *колькіх адзінак / агульнай ВАГОЙ БОЛЬШ* *колькіх адзінак* Род. Дыменсіў: *Пераезд васьмі мільёнаў адзінак агульнай вагой больш дзвюх тысяч тон зойме чатыры месяцы* (І.Лазарава). Рус. *весом более.*

ВАГОЙ БОЛЬШ ЗА *колькі адзінак* Він. Дыменсіў: *3 моманту пачатку рэалізацыі (20 жніўня 2001 года) насельніцтва набыло зліткаў агульнай вагой больш за 520 кілаграмаў* («Звязда», 15.04.05 г.) ... *абраз Панны Марыі Беззеганнага Пачацця ў сярэбранай шаце вагой больш за тры фунты* («Наша вера»). Рус. *весом более.*

ВАГОЙ БОЛЬШ ЧЫМ

ВАГОЙ БОЛЬШ ЧЫМ НА

ВАГОЙ БОЛЬШ ЧЫМ У

ВАГОЙ БОЛЬШ ЯК

ВАГОЙ БОЛЬШ ЯК НА

ВАГОЙ БОЛЬШ ЯК У

ВАГОЙ/Ю ДА *колькіх адзінак / ДА* *колькіх адзінак ВАГОЙ/Ю / агульнай ВАГОЙ/Ю* **ДА** *колькіх адзінак / ВАГОЙ/Ю **ДА** *колькіх адзінак* **кожны/ая/ае** Род. Дыменсіў: *вагою да васьмі кілаграмаў – ППШ. Зубр – гэта ўсё ж звер вагой да тоны* (Інтэрнет). *А вось паны-гарбузы грэлі свае бакі да верасня і наліваліся кожны ці не да паўпуда вагой* (Інтэрнет). *Скінута 300 бомб агульнай вагой да 400 пудоў* (Інтэрнет). Рус. *весом до.**

ВАГОЙ ДА *колькіх адзінак* **І БОЛЕЙ** Род. дыменсіў: *... аб сапраўдных вялікіх хамяках вагой да 500 грамаў і болей* (Інтэрнет). Рус. *весом до.*

ВАГОЙ З/СА што / З/СА што ВАГОЙ / ВАГОЙ чаго **З/СА** *колькі* Він. Дыменсіў: *На нагах у нас былі вялізныя чаравікі, кожны вагой з паўпуда* (Інтэрнет). *Аднойчы Дэвід прыцягнуў з камісіёнкі чыгунную выяву Ільіча вагой кілаграмаў гэтак з сем* (Ю.Юркавец). Рус. *весом с / весом ... с.*

ВАГОЙ ЗВЫШ

ВАГОЙ ЗВЫШ ЗА *колькі адзінак ... ты павінен падымаць ці персоўваць самстойна цяжкасці вагой звыш за 4,1 кг* (Інтэрнет). Рус. *весом свыше.*

ВАГОЙ КАЛЯ *колькіх адзінак* Род. Дыменсіў: *вагой каля шасці пудоў – ТСБПШ (выдзяляе толькі прыназ. каля). Драздожавае цеста падзяліць на кавалкі вагой каля 80 г, скачаць кожны ў шарык...* (Інтэрнет). Рус. *весом около.*

ВАГОЙ МЕНЕЙ ЗА

ВАГОЙ МЕНЕЙ ЧЫМ

ВАГОЙ МЕНЕЙ ЧЫМ НА

ВАГОЙ МЕНЕЙ ЯК

ВАГОЙ МЕНЕЙ ЯК НА

ВАГОЙ МЕНШ ЗА

ВАГОЙ МЕНШ ЧЫМ

ВАГОЙ МЕНШ ЧЫМ НА

ВАГОЙ МЕНШ ЯК
 ВАГОЙ МЕНШ ЯК НА
 ВАГОЙ НЕ БОЛЕЙ ЗА
 ВАГОЙ НЕ БОЛЕЙ ЧЫМ
 ВАГОЙ НЕ БОЛЕЙ ЧЫМ НА

ВАГОЙ НЕ БОЛЬШ *колькіх адзінак* Род. Дыменсіў: *Дырыжабль быў выкананы такім чынам, што разбіраўся на часткі вагой не больш 40 кг* (Інтэрнет). Рус. *весом не более*.

ВАГОЙ НЕ БОЛЬШ ЗА
 ВАГОЙ НЕ БОЛЬШ ЧЫМ
 ВАГОЙ НЕ БОЛЬШ ЧЫМ НА
 ВАГОЙ НЕ БОЛЬШ ЯК
 ВАГОЙ НЕ БОЛЬШ ЯК НА
 ВАГОЙ НЕ МЕНЕЙ ЗА
 ВАГОЙ НЕ МЕНЕЙ ЧЫМ
 ВАГОЙ НЕ МЕНЕЙ ЧЫМ НА
 ВАГОЙ НЕ МЕНЕЙ ЯК
 ВАГОЙ НЕ МЕНЕЙ ЯК НА
 ВАГОЙ НЕ МЕНШ ЗА

ВАГОЙ НЕ МЕНШЫ ЗА *што* Він. Знамянальны рэлят прыраўнівання: *Грузчык цягае розны цяжар, вагой не меншы за той, што падымаюць асілкі* (Інтэрнет). Рус. *весом не меньше*.

ВАГОЙ НЕ МЕНШ ЧЫМ
 ВАГОЙ НЕ МЕНШ ЧЫМ ЗА
 ВАГОЙ НЕ МЕНШ ЯК
 ВАГОЙ НЕ МЕНШ ЯК НА

ВАГОЙ ПАД *колькі адзінак* Він. ...*аб стварэнні твора памерамі 14 на 19 метраў і вагой пад 300 кг* (Інтэрнет). Рус. *весом под*.

ВАГОЙ ПАРАДКУ
 ВАГОЙ ПРЫБЛІЗНА

ВАГОЙ У *колькі адзінак / У* *колькі адзінак* **ВАГОЙ** Він. Дыменсіў: *скульптура вагой у 17 кілаграмаў* (Інтэрнет). *А на зваротным баку валуна вагой у дзве з паловай тоны высечаны тэкст* (Інтэрнет). *Відэлец вагой у 5 кг можа з'яўляцца толькі экспанатам музея* (Інтэрнет). *Зладзеі не змагі далёка аднесці бронзавую рулю ў тры з паловай цэнтнеры вагой* (Інтэрнет). Рус. *весом в*.

ВАГОЙ У БОЛЬШ ЗА *колькі адзінак* Він. Дыменсіў: *На вежы вялікі звон вагой у больш за 20 тон нападуняў смутным гулам вялікі горад* (Інтэрнет). Рус. *весом в более*.

ВАГОЙ/Ю ЦІ НЕ ДА *колькіх адзінак / ЦІ НЕ ДА* *колькіх адзінак* **ВАГОЙ/Ю**. Род. Дыменсіў: *А вось паны-гарбузы грэлі свае бакі да верасня і наліваліся кожны ці не да паўпуда вагой* (Інтэрнет). Сін. *вагой да*. Рус. *уж не до ... ли весом*.

Фиксация потенциальных предлогов открывает большое исследовательское поле для выявления частотности таких единиц, причин предпочтений в современной речевой практике, факторов запрета на употребление, компоновочной вариативности компонентов всего сочетания и т.д. Правда, значительную трудность в подобных исследованиях представляет малочисленность белорусскоязычных текстов (как правило, естественно-научного и технического профиля), в которых такие предложные единицы чаще всего встречаются. Примечательно, что в языке негосударственных, особенно молодежных, белорусскоязычных изданий использование периферийных средств и словотворчество в области предлогов особенно активно и продуктивно, в то время как авторы текстов официальных СМИ придерживаются в основном средств, принадлежащих ядру языковой системы, что, во-первых, обедняет языковую палитру текста, во-вторых, способствует клишированности, стереотипности и однообразию текста.

19. Одним из факторов, способствующих пополнению предлогов, является усложнение предложной единицы разного рода конкретизаторами, которые вместе с собственно предлогами образуют предложные сочетания. Структуру предложных сочетаний и функции конкретизаторов еще предстоит исследовать, поскольку частеречная принадлежность компонентов предложного сочетания, их позиция, семантика и другие признаки очень разнообразны; сравн.: *справа ад дзвэрэй, гара вышынёю амаль што дзвесце метраў, з шырынёю прыкладна ў два метры, на восем градусаў вышэй нуля, а шостаі гадзіне вечара, на адлегласці паміж А і Б у паўтара кіламетры* и т.п. Компоновка, модельность и примерный списочный состав пространственных предложных сочетаний типа *недалёка ля, назад да недалёка ля / недалёка ад / недалёка за / недалёка перад и т.д.; назад да / уперад да; справа ад / злева ад; высока над / высока за / высока пад* и т.п. представлен в [9]. Мы сочли необходимым включить большинство таких сочетаний в Реестр.

20. Подбор русских соответствий приводился исключительно методом интроспекции, исходя из каждого конкретного значения синтаксемы и с расчетом на дальнейшую совместную с российскими коллегами разработку проекта для выявления более глубоких особенностей русской и белорусской предложных систем. Иначе говоря, из всех возможных межъязыковых соответствий методом интроспекции приводился самый

подходящий для данной синтаксемы, безотносительно к уровню эквивалентности – структурному, функциональному, стилистическому и т.п. В случаях расхождений в управлении падежом рядом с русским предлогом подается нежирным курсивом вопросительное местоимение в форме требуемого падежа. Например:

ДА ПЫТАННЯ ПРА што Він. Аб'ектн.: дэлібератыў: *Да пытання пра мастацкі хранатоп «Шляхціца Завальні» Яна Баршчэўскага.* (М.В.Хаўстовіч). *Да пытання пра татарызмы ў беларускай мове* (А.Е.Супрун). Навук. клішэ. Сін. аб. Рус. **к вопросу о чем.**

На фоне Реестра русских предлогов, сформированного М.В.Всеволодовой и ее коллегами, отмечается несколько большая вариативность белорусских предлогов в параметрической зоне за счет предложных сочетаний с компонентами *за* и *як* и более живых согласовательных связей компаратива: двум единицам со значением *больше / больше чем* в белорусском языке соответствуют, включая потенциальные, 8: *больш за / большы за / большыя за / больш чым / большыя чым / больш як / большы як*. Если включить эти единицы в качестве компонентов в параметрическое предложное сочетание с первым компонентом типа *вагой, вышынёй, радыусам, масай* и т.п., то разница в списочных составах таких единиц в сопоставляемых языках окажется весьма значительной. Иное дело, что реальное употребление не реализует всего ономазиологического потенциала белорусского языка, отдавая предпочтение лишь одной трети всех возможных способов экспликации квантитативного значения.

Нами замечено, что варианты в русском языке множатся преимущественно за счет форм, в белорусском – за счет лексем. Например: *в честь – у чэсьць, у гонар; в направлении к, по направлению к – у напрамку / у кірунку / у накірунку; наперерез, наперехват – наперарэз, напярэймы, наперасек, наператоч; недалеко от – зводдаль, зводдаль ад, зводдаляк ад, воддаль, воддаль ад.*

Активное образование и функционирование составных образований в качестве релятивных единиц в современном белорусском языке неизбежно, ибо, возродившись на базе устной разговорной формы, он, как государственный язык, давно уже «вырос из пеленок» этой формы и обнаруживает способность обеспечить все сферы своего функционирования, включая язык науки и прессы. Пуризм в этом отношении и бессилён, и, на наш взгляд, вреден. Наоборот, надо зафиксировать всю языковую стихию, которую дает нам речевая практика, чтобы проследить и потенциал языка, и тенденции его развития. Реестр дает такую возможность.

Литература

1. Конюшкевич М. Предлог как синтаксеобразующий формант и структура синтаксемы // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 14 / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – С. 73-79.
2. Шуба П.П. Тлумачальны слоўнік беларускіх прыназоўнікаў. – Мінск, 1993.
3. Всеволодова М.В. Категория русского управления // Язык и социум: Матер. VI Междунар. науч. конф., 3-4 дек. 2004 г., Минск: В 2 ч. Ч.1. / Редкол.: Л.Н.Чумак (отв. ред.) – Минск: РИВШ, 2004. – С.29-39.
4. Всеволодова М.В., Клобуков Е.В., Кукушкина О.В., Поликарпов А.А. К основаниям функциональной грамматики русского предлога // Вестник Московского университета. Сер. 9. Филология. – 2003. – № 2. – С. 17-59.
5. Всеволодова М.В., Клобуков Е.В., Поликарпов А.А. К основаниям функционально-коммуникативной грамматики русского предлога // Українські прийменники: синхронія і діахронія: пробний зошит / За ред. проф. А.П.Загнітка. Донецьк, 2003.– С. 82-129.
6. Конюшкевич М.И. О механизме опредложивания знаменательной лексики // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Вип. 13. – Донецьк: ДонНУ, 2005. – С.65-70.
7. Конюшкевич М.И. Функции предлога // Функціонально-коммуникативні аспекти граматики і тексту. – Донецьк: ДонНУ, 2005. – С. 196-202.
8. Всеволодова М.В., Клобуков Е.В., Кукушкина О.В., Поликарпов А.А. и др. Материалы к словарю русских предложных единиц (предлоги и их эквиваленты). Функциональная грамматика реального употребления. Вып.1. Атрибутированный список в диапазоне букв А-И. Неатрибутированный список в диапазоне букв К-Ю. (В печати).
9. Николаенко О.Г. Конкретизаторы в пространственных предлогах белорусского языка // Материалы X Карских международных чтений 16-17 мая 2005 г., Гродно. – Гродно, 2005.– С. 149-153.

The principles of forming the Register of Belarusian prepositions on the basis of their polyparametrical attribution are demonstrated. The real potential of Belarusian prepositional system is shown.

The Keywords: Belarusian language, preposition, analogue of preposition, syntexeme.

Надійшла до редакції 12 вересня 2006 року.

ББК Ш12=411.4*212.71

УДК 81'367.633

**СЕМАНТИЧНА ЕВОЛЮЦІЯ СЛУЖБОВИХ СЛІВ: НА МАТЕРІАЛІ СУЧАСНИХ
УКРАЇНСЬКИХ ПРИЙМЕНИКОВИХ ЕКВІВАЛЕНТІВ**

У статті йдеться про семантичний і морфологічний аспекти прийменників взагалі та прийменникової еквівалентності зокрема.

Ключові слова: прийменник, семантика, прийменниковий еквівалент.

Дослідження продовжує ряд публікацій, спрямованих на вивчення статусу, структури, морфології вираження прийменникових еквівалентів, яке передувало, напевне, найскладнішому й водночас найцікавішому щодо тенденцій розвитку, неоднозначності наукових визначень розділу з питань вивчення семантичних властивостей досліджуваних одиниць. У своїх попередніх розвідках ми вже частково торкалися порушеної проблеми, оскільки, розглядаючи статус прийменникових еквівалентів як лексико-граматичного класу слів, не можна було оминати й таку, без перебільшення, визначальну властивість прийменникових еквівалентів, як: 1) семантичні можливості; 2) семантичні групи; 3) кількість таких груп; 4) взаємозалежність і вплив відмінків на семантику прийменникових еквівалентів; 5) зв'язок між лексичним, морфосинтаксичним, дейктичним і семантичним значеннями; 6) семантична однозначність / багатозначність та ряд інших питань, пов'язаних із дослідженням новоутворених прийменникових синтетичних / аналітичних форм, різних за структурою, морфологією і функцією, – прийменникових еквівалентів. Вважаємо доцільним ще раз нагадати визначення прийменникового еквівалента з тим розрахунком, щоб краще і точніше уявляти повну картину досліджуваних лінгвістичних явищ. Отже, під прийменниковим еквівалентом слід розуміти таку частину мови, коли вона частково втрачає власне лексичне значення, притаманні граматичні категорії, зокрема роду, числа тощо, передає семантику відношень між різними синтаксичними одиницями, тобто обслуговує повнозначні частини мови, а також у тому випадку, коли прийменникову конструкцію можна замінити без зміни значення всього виразу. Факти свідчать, що чим новіший прийменниковий еквівалент, чим більша його довжина, тим менше коло його семантичних груп, оскільки кожен із компонентів аналітичної прийменникової конструкції уточнює зміст загалом, внаслідок чого звужуються його семантичні можливості. Усе це дозволяє стверджувати, що структура прийменникових еквівалентів тісно пов'язана з їхнім значенням, морфологією, семантичною багатозначністю, особливостями функціонування.

Незважаючи на наявність значної кількості досліджень з теорії прийменникових конструкцій, вивченню семантичної організації первинних прийменників і частково похідних, за винятком прийменникових еквівалентів, в українському мовознавстві присвячена лише невелика кількість праць, які стосуються винятково семантики службових слів загалом. Зазначені чинники й стали поштовхом до перегляду семантичних можливостей прийменникових конструкцій.

Мета нашої роботи полягає у вивченні семантики прийменникових еквівалентів сучасної української мови.

Досягнення поставленої мети здійснюється шляхом розв'язання таких завдань: 1) розкрити поняття «семантика» прийменникового еквівалента; 2) окреслити семантичні групи прийменникових еквівалентів, розкрити їхній зміст; 3) простежити взаємозалежність відмінків і прийменникових еквівалентів.

Наше дослідження спирається на фактичний матеріал Словника українських прийменників, власні спостереження й вивчення різних стилів сучасної української літературної мови, де прийменникові одиниці репрезентовані в достатній кількості для обґрунтування наукових висновків, враховано також матеріали Міжнародного проекту з питань вивчення прийменникової системи слов'янських мов, що охоплює активну співпрацю науковців України, Білорусі, Росії, Польщі. Найтісніше в цьому напрямку співпрацюють кафедра української мови ДонНУ під керівництвом проф. А.П.Загнітка, науково-пошукова група російських мовознавців проф. М.В.Всеволодової та лінгвісти з Білорусі на чолі з проф. М.Й.Конюшкевич (м. Гродно). На сьогодні вже визначені основні позиції словникового опису прийменників, проте існує низка суперечностей, на розв'язання яких і спрямована діяльність науковців. Основні положення проекту постійно висвітлюються в наукових публікаціях, матеріалах лінгвістичних конференцій, пробних зошитах (словниках) сучасних прийменників, обговорюються на семінарах, круглих столах [Всеволодова 2002; Всеволодова 2003; Всеволодова 2003а; Загнітко 2004; Конюшкевич 2005; Конюшкевич 2006; Ляхур 2005; Українські прийменники 2003].

Семантична еволюція прийменників постає і в межах загальномовної тенденції переосмислення усталених форм під впливом зміни статусу прийменника, появи значної кількості нових прийменникових одиниць – прийменникових еквівалентів, внутрішньої семантики відмінка, лексичних значень інших компонентів сполук слів: іменника, або займенника – з одного боку, дієслова (чи іншого предиката) – з іншого. Функціональна ж еволюція пов'язана з поступовою синтаксичною спеціалізацією, лексичною вибірковістю, здатністю сполучатися з іншими словами, тобто пов'язана з еволюцією семантики форми.

В.М.Русанівський констатує, що слід розмежовувати чотири основних розуміння терміна «семантика»:

- 1) план змісту в мові, що складається зі значень мовних одиниць різних рівнів (морфем, слів, граматичних форм слів, стійких лексичних і фразеологічних словосполучень (до речі, це стосується і приєдникових еквівалентів), синтаксичних словосполучень і конструкцій, речень та ширших елементів тексту) і категорій;
- 2) значення мовної одиниці;
- 3) розділ мовознавства, що вивчає план змісту в мові, значення мовних одиниць; семасіологія;
- 4) у семіотиці – один з основних аспектів знака (відношення знака до позначуваного об'єкта, на відміну від синтактики і прагматики) і, відповідно, один з основних розділів семіотики як науки.

За семантичними можливостями лексеми об'єднуються в семантичні поля. А семантичними полями слід вважати певні сукупності одиниць мови (насамперед лексичні одиниці), або певні відношення, визначені на класах мовних одиниць [Русанівський, Широков 2002, с.21-24].

Більшість прийменникових еквівалентів багатозначні. Ця багатозначність (як і інших частин мови) зникає завдяки контексту. Отже, під час реалізації значення прийменникових сполук велику роль відіграє саме контекст, у якому виявляється значення прийменникового еквівалента. Розвиток семантики прийменникових еквівалентів здійснюється в межах прийменниково-іменникових та дієслівних сполук. Шлях еволюції прийменниково-іменникової конструкції чи окремо прислівника, дієслова в напрямі до прийменникового еквівалента здійснюється не ізолювано від семантичного і функціонального розвитку одиниць мови. Як зазначив М.М.Покровський, слова, подібні або протилежні за значенням, асоціюються одне з одним і проходять приблизно однаковий або паралельний шлях розвитку, у такий спосіб реалізується в семантичній системі мови принцип семасіологічної асоціації. Як результат – службові слова, зокрема прийменникові еквіваленти, допомагають реалізувати відношення між повнозначними словами – компонентами словосполучення. Іноді основний смисл виразу міститься саме у службовому слові. Цінність похідних прийменників, прийменникових еквівалентів, якраз і полягає в різноманітності семантики, пов'язаної з лексичним значенням вихідного повнозначного компонента, що й дає можливість прийменниковому еквіваленту передавати найтонші відтінки за допомогою відмінків.

Комплекс значень конкретного відмінка є досить широким і здатним передавати найрізноманітніші відношення. Водночас слід врахувати, що подібні прийменники – прийменникові еквіваленти, складають один з найважливіших пластів комплексу одиниць, які передають логіку і семантику всього речення. Приєдникові еквіваленти мають певну обмежену систему значень, так звану семантичну парадигму, яка складається з «найближчого контексту» – слова, від якого походить прийменниковий еквівалент, і віддаленішого значення – слів, які прийменниковий еквівалент оформлює в синтаксично завершене ціле. Первинний семантичний компонент у результаті взаємодії з іншими словами словосполучення – іменниками, дієсловами, прислівниками зумовлює появу нового значення, тісно пов'язаного з попереднім, і відповідно, появу нової синтаксичної функції – у складі прийменниково-іменникового комплексу. Приєдниковий еквівалент, вступаючи у зв'язок з іншими компонентами контексту, підпорядковується законам утворення словосполучення. Семантичні ж обмеження валентності прийменникових еквівалентів зумовлені законами семантичної співвіднесеності.

У зв'язку з цим необхідно чітко розмежовувати лексичне й смислове значення прийменникових еквівалентів. Під лексичним значенням слід розуміти таке значення прийменникового еквівалента, яке він виражає незалежно від оточення – контексту. Смислове ж значення відображає ті відношення, які прийменниковий еквівалент допомагає «здійснити» членам словосполучення. Безумовно, семантика прийменникових еквівалентів зумовлена їхнім лексичним значенням, морфологічними класами повнозначних компонентів, що входять до складу прийменникового еквівалента.

Детальніше зупинимося на лексико-граматичній природі прийменникових еквівалентів, що загалом є основою визначення їхнього смислу. На думку окремих мовознавців, лексичне значення збігається зі смислом, семантикою: «Лексичне значення прийменника – це властивість виражати змістові відношення (семантичні) між словами, тобто передавати різні відношенні об'єктивної дійсності» [СУМ Пономарів 1997, с. 205]. З чим ми не можемо погодитися, особливо коли мова йде про прийменникові еквіваленти. Лексичне значення меншою мірою залежить від найближчого оточення порівняно з первинними прийменниками, наявність лексичного значення у яких, зрозуміло, заперечувати не можна, але воно залежить від інших членів словосполучення – контексту, тобто значення іменника / займенника та дієслова. Лексичне значення прийменникового еквівалента – це індивідуальне вторинне значення, що є результатом семантичних зсувів повнозначних компонентів прийменникового еквівалента. Це своєрідна полісемія, зразок лексичної багатозначності, системи своєрідних лексико-семантичних варіантів слова, протиставлених чітко визначеним місцем у семантичній системі, а також на рівні синтаксису.

У такий спосіб, значення прийменникового еквівалента є багаторівневою системою. І тут слід сказати про дейктичне значення службових слів, яке полягає, за О.О.Потебнею, у здійсненні вказівної функції – зазначення розташування об'єктів у просторі, відношення між суб'єктами чи ознаками. Тобто дейктичне значення прийменникових еквівалентів полягає у вираженні обставинних просторових (як правило, локативні загалом вступають первинними в прийменниковій системі, оскільки пов'язані з первісними орієнтаціями людини), об'єктних та означальних семантичних груп. Різниця між дейктичним значенням і смислом полягає в тому, що дейктичність прийменникових еквівалентів стоїть на межі їхнього лексичного значення і семантики. Це дещо проміжне між ними. Як зазначалося вище, лексичне пов'язано з морфологією, початковою

частиномовною приналежністю прийменникового еквівалента і не залежить від синтаксичних умов. Семантика виявляється в контексті. Дейктичне ж значення прийменникових еквівалентів вказує на орієнтовні семантичні (саме семантичні, а не лексичні) відношення поза контекстом. Отже, дейктичне значення прийменникових еквівалентів – це здатність прийменникового еквівалента до вираження тих чи інших семантичних відношень. А ось власне-семантичні відношення у своїх обставинних, означальних (атрибутивних), об'єктних виявах визначаються виключно в межах контексту.

Семантичні відношення прийменникових еквівалентів тісно пов'язані з лексичним значенням утворених службових слів (їхнім походженням), морфосинтаксичними властивостями, відповідно – семантичними можливостями: поєднанням з первинними непохідними прийменниками, які, у свою чергу, вимагають певного відмінка, що послідовно призводить до закріплення тієї чи іншої повнозначної словоформи за певним первинним прийменником і відмінком і служить базою для утворення системи прийменникових еквівалентів. Щодо синтетичних прийменникових еквівалентів, більшість з яких мають прислівникове походження або ж іменникове (де іменник пройшов стадію прислівника), рідше – прикметникове, то вибір відмінкової форми залежить виключно від частиномовної приналежності вихідного слова, його морфосинтаксичних можливостей.

Одним з найважливіших є питання про основні та додаткові значення прийменникових еквівалентів. На думку деяких мовознавців, теоретично можна припустити три варіанти семантики прийменникових еквівалентів: 1) прийменниковому еквіваленту притаманна чітка семантика, а значить прийменникова конструкція буде передавати чітко визначене відношення: *з метою отримання високих результатів...* (семантика мети). Це ті випадки, коли семантика прийменникового еквівалента збігається з його лексичним значенням. Особливості лексичного значення відіграють винятково важливу роль і зумовлюють семантичний розвиток прийменникового еквівалента. 2) прийменниковому еквіваленту притаманна чітка семантика, але прийменникова конструкція в межах певного словосполучення, речення набуває нового (додаткового) відтінку: *під час бесіди пролунав дзвінок* (часові відношення), *під час війни місто було зруйноване* (часові відношення ускладнюються причиновими); 3) прийменниковий еквівалент (це є скоріше винятком) здатний обслуговувати різні семантичні відношення, проте, на відміну від первинних, їхня кількість зводиться до двох, максимум трьох значень: *У штампі може бути 2-5 рівчаків, причому штампувальні рівчаки розміщують ближче до осевої лінії штампна, а заготівельні – по краях* (Г.Прейс) (відношення способу дії); *Живецький підкрутив гніт і підсунув ближче до ліхтарні клишоногий столик, на якому писар вдень реєструє відвідувачів* (Р.Андріяшик) (локативні відношення); *Ближче до ранку пройшов дощ* (часові відношення).

Перш ніж говорити про додаткові відтінки прийменникових еквівалентів, слід визначити їхні основні семантичні групи взагалі. На нашу думку, до основних семантичних груп слід віднести обставинні, об'єктні, означальні. Найбільшу групу складають обставинні прийменникові еквіваленти, які, у свою чергу, за найтоншими семантичними відтінками поділяються на ряд підгруп: просторові, часові, цільові, порівняльні, міри і ступеня, способу дії, причинові, наслідку, умови, допусту.

У мінімальному контексті щодо відмінків прийменникові еквіваленти виражають здебільшого обставинні значення, причому прийменниковий еквівалент співпрацює в більшості випадків лише з одним відмінком. Така специфіка зумовлена його походженням та функціонально-стилістичним призначенням. Під контекстом ми розуміємо комплекс лексичних, лексико-морфологічних та синтаксичних умов, які актуалізують конкретне значення певного відмінка. На думку І.Р.Вихованця, основний критерій для визначення місця і функцій прийменника – семантичний, він зумовлює синтаксичний, який є базовим для морфологічного [Вихованець 1980]. Відмінкова форма поза контекстом позбавлена змісту, оскільки виражає відношення, для здійснення яких необхідна наявність двох членів. Граматична ж форма завжди реалізується на конкретному лексичному матеріалі й не існує поза ним.

Щодо семантики прийменникових еквівалентів слід зазначити, що найдавнішими серед обставинних є просторові. Часові та інші семантичні відношення почали оформлятися пізніше. Асоціативні зв'язки дозволили використовувати первісні локативні прийменники в темпоральних, порівняльних, цільових тощо конструкціях, що можемо спостерігати і на прикладі прийменникових еквівалентів, які, власне, виникають у зв'язку з мовними потребами у вираженні нових семантичних відношень. На ранніх етапах розвитку мови функціональна роль відмінків зводиться до вираження конкретних просторових відношень. З часом у міру розвитку й ускладнення форм мислення, шляхом метафоризації початкової просторової семантики, виробляються все нові й нові значення – часові, причинові, цільові і т. ін. Спочатку відбувається перенос значення прийменника із простору в час як сферу найближчу до простору, а це вже і є поштовхом до полісемантизації прийменників, до розвитку в них інших віддалених значень.

Прийменникові еквіваленти вживаються переважно з формами одного відмінка в конструкціях різної семантики. За їхньої допомоги виражаються різноманітні відношення. Крім цього, семантичні відношення ще знаходяться під впливом морфології вираження головного компонента прийменникового еквівалента. Так, прийменникові еквіваленти, утворені від прислівників, виражають переважно обставинні відношення – *вверх, вгору до, віддалік від, вниз до, вперед, врівень з, заввишки більш(е), збоку на, навздогін* тощо, іменникове походження зумовлює об'єктні смислові відношення, відприкметникові, віддіеприкметникові – означальні. Проте найбільша кількість прийменникових еквівалентів усе ж передає обставинні смислові відношення. Це

стосується і відсубстантивних прийменникових еквівалентів, які на шляху переходу в прийменниковий еквівалент пройшли стадію прислівника або ж у своїй первинній повнозначній функції зазвичай виконували обставинну функцію – *методом, шляхом, в інтервалі, в основі, в (у) середовищі, при температурі, у хвилини* та ін. Об'єктні відношення визначаються рідше, ніж обставинні. Це саме стосується й атрибутивних семантичних відношень. Під об'єктними відношеннями розуміють такі відношення між дією або станом, що називаються у слові, і тим предметом, на який спрямована дія або з яким пов'язаний стан [Маркарова 1984, с.89]. Атрибутивні семантичні відношення прийменникових еквівалентів вказують на різні ознаки предмета між цим предметом і дієсловом.

Прийменникові еквіваленти для вираження певних семантичних відношень вимагають, щоб іменник, підпорядкований прийменниковому еквіваленту, був уживаний у певній відмінковій формі. На цій підставі прийменникові еквіваленти поділяються на такі, які обов'язково вимагають одного відмінка або двох-трьох відмінків. Останнє зустрічається значно рідше.

Семантично навантаженими слід вважати категорії числа і відмінка іменника. Саме відмінок впливає на тип семантико-синтаксичної структури речення загалом, тоді як інші морфологічні категорії іменника не впливають на тип синтаксичної конструкції. Жодна інша граматична категорія іменника не може зрівнятися з відмінками ні за обсягом семантичних функцій, ні за роллю в семантико- і формально-синтаксичній структурах речення, ні за послідовністю морфологічного вираження, ні за відображуваним у відмінках характером синтаксичних зв'язків іменника з іншою центральною частиною мови – дієсловом. Категорія відмінка – семантична категорія. Семантичний зміст відмінка відображає відношення між предметами і явищами позамовної дійсності. Семантика категорії відмінка вказує на різні відношення. Кожен відмінок має первинну і вторинну індивідуальну семантико-синтаксичну відмінкову функцію, що можна сказати і про семантику прийменникових еквівалентів, яка знаходиться під впливом відмінкових значень. Отже, своєрідність прийменникових еквівалентів, як і прийменників взагалі, як службових слів полягає в тому, що вони виявляють свої значення разом з певною відмінковою формою. Оскільки значення відмінків є не що інше, як значення різного роду відношень, то прийменникові еквіваленти є не лише засобом диференціації семантики відмінків, але й уточнювачами їхніх семантичних функцій, показниками граматичних відношень, що встановлюються між відмінковою формою й іншими словами у словосполученні (об'єктних, атрибутивних, обставинних).

Позначувані прийменниковими еквівалентами семантичні відношення залежать від морфології вираження вихідного слова прийменникової конструкції, вибір відмінка зумовлений значною мірою значеннями первинного прийменника, що входить до їхнього складу. Так, наприклад, до обставинних способу дії, що вживаються з родовим відмінком, належить ряд прийменникових еквівалентів, як синтетичних, так і аналітичних: *автономно від, аналогічно до, без допомоги, ближче до, боком до, вздовж (уздовж), верх, відносно, відповідно до, в (у) напрямі, в (у) напрямку, в (у) напрямку вперек, в об'ємі, в об'ємі більш(е) (а)ніж, водночас, вперек (уперек), в (у) результаті, в (у) стан, з додаванням, з допомогою, з (із) застосуванням, з метою, за допомогою, залежно від, за межі, за методом, за принципом, за способом, за рахунок, ліворуч від, методом, на відміну від, у вигляді, одночасно більш(е)* та інші. Це лише невеликий перелік прийменникових еквівалентів способу дії. Найяскравіше семантичні відношення обставинні способу дії відображає прийменниковий еквівалент, лексичне значення якого містить вказівку на спосіб, у який відбувається дія, – *за способом*. Інші прийменникові еквіваленти на позначення смислових відношень способу дії містять віддалені лексичні значення, які мають здатність до вираження семантичних відношень способу дії лише епізодично, саме в службовій функції – функції прийменникового еквівалента.

Уживання з родовим відмінком прийменникових еквівалентів різного семантичного спрямування, зокрема і способу дії, зумовлене використанням чітко визначеного кола простих непохідних прийменників чи так званих допоміжних слів (більше / менше, вище / нижче тощо, вжитих у певному відмінку). Так, наприклад, обставинні темпоральні аналітичні прийменникові еквіваленти, що вживаються з родовим відмінком, містять у своєму складі певний набір первинних прийменників, які, власне, і визначають уживання саме родового відмінка, – *в (у), до, на, під: в (у) добу, в (у) момент, в (у) період, в (у) ході, до моменту, на знак, на початку, під кінець, під час*. Оскільки прості непохідні прийменники мають здатність до вираження як різноманітних семантичних відношень, так і залучення тих чи інших відмінків (що загалом і послужило меті оновлення старої прийменникової системи за рахунок нових службових слів – прийменникових еквівалентів), то їхнє уживання (додавання до основного, лексично значимого слова прийменникового еквівалента) диктує відмінок керованого (залежного) слова у конструкціях з прийменниковими еквівалентами.

Прийменникові еквіваленти, що вказують на місце перебування якогось предмета, поєднуються з місцевим відмінком; прийменникові еквіваленти, що означають рух, скерований на певний предмет, – із знахідним відмінком; сумісність, супровідність – з орудним відмінком; віддалення, відокремлення, джерело руху – з родовим відмінком. Відповідно й коло використовуваних первинних прийменників при творенні аналітичних прийменникових еквівалентів у кожного відмінка чітко визначене. Однак навіть використання одного прийменникового еквівалента на позначення кількох семантичних груп передбачає його уживання лише з одним відмінком: *ближче до ранку, ближче до ліхтарні, ближче до столика* – для розрізнення семантичних відмінків вживається один родовий відмінок. Отже, прийменниковим еквівалентам притаманна чітка орієнтованість на один відмінок, що свідчить про їхню відмінкову однозначність, на відміну від первинних

прийменників. Така кваліфікація ніякою мірою не суперечить тезі про смислову багатозначність прийменникових еквівалентів.

Різноманітність семантики похідних прийменників – прийменникових еквівалентів – дозволяє передавати найтонші відтінки думки, що підвищує цінність таких одиниць і сприяє появі нових прийменникових еквівалентів. Аналітичні форми прийменникових еквівалентів якісно і кількісно ускладнюються, стають ємно значущішими і семантично різноманітнішими. Появу прийменникових еквівалентів можна розглядати як ознаку розвитку нових «аналітичних елементів» на позначення найтонших семантичних відтінків у граматичному ладі мови [Алієва 1998, с. 11].

Безумовно, реалізовану в цьому дослідженні спробу систематизації семантичних відношень, що виражають прийменникові еквіваленти, опис їхніх семантичних функцій не можна вважати вичерпними, оскільки перехід повнозначних частин мови в прийменникові еквіваленти, закріплення в них вже відомих семантичних властивостей і розвиток нових – активний і безперервний процес у сучасній українській мові.

Література

- Алієва 1998: Алієва В.М. Семантика та особливості функціонування відіменних прийменників у російській мові: Автореф. ... канд. філол. наук. – Дніпропетровськ, 1998. – 15 с.
- Вихованець 1980: Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. – К.: Наукова думка, 1980. – 288 с.
- Всеволодова 2002: Всеволодова М.В. Предлог как грамматическая категория: проблемы дефиниции, типология, морфологические и синтаксические характеристики // Лінгвістичні студії: Вип. 9 / Укл.: А.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2002. – С. 8-15.
- Всеволодова 2003: Всеволодова М.В., Клобуков Е.В., Кукушкіна О.В., Поликарпов А.А. К основаниям функционально-коммуникативной грамматики русского предлога // Українські прийменники: Синхронія і діахронія: пробний зошит / За ред. проф. А.П. Загнітка. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – С. 82-129.
- Всеволодова 2003а: Всеволодова М.В. Предлог: поле и категория (аспект функционально-коммуникативной грамматики) // Лінгвістичні студії: Вип. 11 / Укл. А.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – С. 33-38.
- Загнітко 2004: Загнітко А., Данилюк І., Ситар Г. Українські прийменники: інвентар і структура // Лінгвістичні студії: Вип. 12 / Укл. А.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – С. 41-47.
- Іваненко 1987: Іваненко З.І. Семантична структура прийменникових конструкцій // Мовознавство. – 1987. – № 3. – С.13-22.
- Конюшкевич 2005: Конюшкевич М. О механизме предложивания знаменательной лексики // Лінгвістичні студії: Вип. 13 / Укл. А.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2005. – С.65-70.
- Конюшкевич 2006: Конюшкевич М. Предлог как синтаксемообразующий формант и структура синтаксемы // Лінгвістичні студії: Вип. 14 / Укл. А.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – С. 73-79.
- Лучик 2001: Лучик А.А. Семантика прислівникових еквівалентів слова української і російської мов. – К.: Довіра, 2001. – 218 с.
- Ляхур 2005: Ляхур Ч. Перспективы лексикографического описания предложной системы славянских языков (на материале польского языка) // Лінгвістичні студії: Вип. 13 / Укл. А.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2005. – С.78-80.
- Маркарова 1984: Маркарова Т. Глагольно-именные сочетания с предлогом о // Русский язык в школе. – 1984. – № 2. – С. 87-88.
- Павлов 1982: Павлов В.В. Контекстуальна синонімія як вид семантичної еквівалентності // Мовознавство. – 1982. – № 4. – С. 62-65.
- Русанівський, Широков 2002: Русанівський В.М., Широков В.А. Інформаційно-лінгвістичні основи сучасної тлумачної лексикографії // Мовознавство. – 2002. – № 6. – С. 7-48.
- Семчинський, Бережан 1975: Семчинський С., Бережан С. Семантична еквівалентність лексичних одиниць // Мовознавство. – 1975. – № 2. – С. 83-88.
- СУМ Пономарів 1997: Сучасна українська мова: Підручник / За ред. О.Д. Пономарева. – К.: Либідь, 1997. – 400 с.
- Українські прийменники 2003: Українські прийменники: Синхронія й діахронія: пробний зошит / За ред. проф. А.П.Загнітка. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 162 с.

The article tells about semantic and morphological aspects of preposition and prepositional equivalence.

Keywords: preposition, semantics, prepositional equivalents.

Надійшла до редакції 7 вересня 2006 року.

ББК Ш12=411.4*316

УДК 801.311

O STRUKTURZE SEMANTYCZNEJ POLSKICH PRZYIMKÓW PREFIGOWANYCH (NA TLE JĘZYKA ROSYJSKIEGO)

Одним із фрагментів системи просторових значень є аблативність, яка вказує на віддалення предмета від певного орієнтира. Це відношення в слов'янських мовах (у тому числі в польській і російській) передають здебільшого прийменниково-відмінкові конструкції з відповідними прийменниками. Стаття продовжує спостереження над семантичною структурою конструкції з прийменником „znad”, які в польській мові виражають, між іншим, відношення ‘рух з місця поблизу локалізатора’.

Ключові слова: значення, аблативність, прийменник, відмінок, іменна група, польська мова, російська мова.

Przyimki o złożonej budowie formalnej w językach słowiańskich powstawały w różny sposób. Mogły to być zarówno przyimki-zrosty (ros. *предлоги-сложения*), jak też ich połączenia (ros. *предлоги-сочетания*). W niniejszym artykule dla przyimków złożonych stosujemy określenie „przyimki prefigowane”, mające swe umocowanie w językoznawczej tradycji południowosłowiańskiej (zob.: Belić 1949–1950, Ivić 1957–1958, Vuković 1966 i in.). Przez „przyimek prefigowany” rozumiemy taki przyimek złożony (dwu- i trzelementowy), którego pierwszym elementem jest prymarny przyimek *z*, np. *znad/sponad, zza/spoza*. Z kolei cechą semantyczną tych przyimków, będących wykładnikami głównie kategorii ablatywności, jest ich pozycyjność (inaczej: brak kontaktu). Sprowadza się to do tego, że porządek przestrzenny reprezentowanych przez nie fraz zakłada współobecność elementu dynamicznego (przedmiotu lokalizowanego), lokalizatora oraz obserwatora (lub mówiącego).

Ablatywność to jeden z fragmentów systemu znaczeń przestrzennych, wskazujących – najogólniej mówiąc – na oddalanie się przedmiotu od lokalizatora. Artykuł stanowi kontynuację analizy struktury semantycznej polskich konstrukcji z nominalną grupą *znad* + dop. Materiał języka polskiego zostanie skonfrontowany z językiem rosyjskim.

Wspomniane wyżej ogólne znaczenie ablatywne ‘oddalanie się przedmiotu z określonego miejsca’ konkretyzuje się w znaczeniach szczegółowych, wyodrębnionych na podstawie opozycji. W odniesieniu do konstrukcji z prefigowanym przyimkiem *znad* są to znaczenia następujące:

a) oddalanie się z miejsca nad lokalizatorem i powyżej lokalizatora (określane jako znaczenie superdelatywne): ‘z-nad’ oraz;

b) oddalanie się z miejsca w pobliżu lokalizatora (relacja ta może być nazwana umownie „addelatywnością”): ‘z-przy, z-u, z-koło’.

W ramach pierwszej z wymienionych relacji (superdelatywnej) przedmiot przed rozpoczęciem przemieszczenia zajmuje pozycję bądź względem górnej części (strony) lokalizatora: *Murmańskie wiatry na styku ciepła napływającego znad Morza Barentsa [...] jesienią stawały się bardzo dokuczliwe* (S. Fleszarowa-Muskat), bądź względem lokalizatora jako całości: *Podniosłem głowę znad leżącej przede mną kartki* (J. Dobraczyński). W ramach drugiej relacji (addelatywnej) wyróżnić można konstrukcje implikujące bądź przemieszczenie konkretne z pobliża lokalizatora: [...] *znad morza ciągnęli ostatni plażowicze* (S. Fleszarowa-Muskat), bądź konstrukcje z tą semantyką użyte metonimicznie: [...] *kulturę czerpaliśmy również znad Sekwany* (A. Korybut-Daszkiewicz), tj. z Francji. Pierwsze z tych znaczeń zostało częściowo zaprezentowane w innym miejscu (zob. Lachur 2006). Natomiast przedmiotem obserwacji w tym artykule będą konstrukcje realizujące znaczenia addelatywne.

Semantyka przemieszczenia konkretnego realizowana jest w dwóch podznaczeniach: a) translokacji rzeczywistej (zazwyczaj przy czasownikach ruchu): *Śnica jeszcze raz, natarczywiej, wezwany przez władze konsularne wyjechał z rodziną znad morza wprost do Krakowa* (S. Żeromski) oraz b) znaczenie ‘brać swój początek, wywodzić się skąd, być rodem skąd’: *Był to daleki kuzyn Rafała, jedyny syn bardzo zamożnego szlachcica znad Wisłoki* (tamże).

Konkretną translokację addelatywną przekazują konstrukcje, których członem nadrzędnym są z reguły tzw. czasowniki ruchu oraz, rzadziej, skorelowane z nimi odsłowne rzeczowniki czynnościowe. Do klasy czasowników ruchu zaliczyć należy jednak nie tylko wymienianą zazwyczaj grupę par typu *iść – chodzić, nieść – nosić* (właściwe czasowniki ruchu), czyli takie, które komunikują o postrzegalnej wzrokowo zmianie położenia przedmiotu materialnego w przestrzeni. Przyjąć należy, że celowym będzie odniesienie do tej klasy również tych czasowników, których struktura semantyczna implikuje ideę dowolnego przemieszczenia, wyróżnialnego często intuicyjnie. Byłyby to zatem raczej czasowniki o znaczeniu (nazwijmy je umownie) przestrzennym lub też środki leksykalne służące do wyrażenia przestrzennej i ruchowej charakterystyki czynności, czyli również czasowniki percepcji (i działalności) słuchowo-wzrokowej, a nawet czasowniki oznaczające czynność konkretną.

Okazuje się, że w konstrukcjach addelatywnych istotna jest nie tyle semantyka samego czasownika, ile obecność i znaczenie jego przedrostka. Por. następujące wypowiedzenie: *Jan wyjechał znad morza (w pośpiechu)*, tj. opuścił określone miejsce, udając się dokądś, przy czym cel translokacji (i jej trasa) albo bywa wyrażony eksplicytnie (*wyjechał*

znad morza do Krakowa przez Poznań), albo jest pomijany jako nieistotny (obligatoryjne jest jedynie wskazanie na punkt początkowy przemieszczenia).

Przy założeniu, że każde przemieszczenie w przestrzeni zakłada obecność punktu początkowego i końcowego, a także drogi (trasy) transllokacji, czasownik, który oznacza przemieszczenie, a zatem (w naszym rozumieniu) właściwy czasownik ruchu, winien w kompleksie swoich walencji semantycznych posiadać obie walencje kierunku ('skąd' i 'dokąd') i walencję drogi ('którędy'). Stwierdzenia te odnoszą się raczej do bezprzedrostkowych czasowników ruchu. A jak to wygląda w przypadku czasownika przedrostkowego? W odróżnieniu od czasowników „zwykłych”, u czasowników przedrostkowych jedną z walencji, a mianowicie tą, której semantyka jest identyczna ze znaczeniem przedrostka, okazuje się centralną. Walencje te, a konkretnie: kierunek w nich „tkwiący”, czasownik implikuje w ten czy inny sposób.

W analizowanym fragmencie konstrukcji addelatywnych odnotowujemy kilka następujących typów czasowników „przestrzennych”.

1. Bezprzedrostkowe właściwe czasowniki ruchu, występujące w parach „iść – chodzić”: *Szła już tak aż znad Sołokiji, nad którą leżał jej dwór* (K. Korcozowicz). W tym wypadku punkt końcowy przemieszczenia można względnie łatwo ustalić na podstawie kontekstu: z reguły znajduje się on w przestrzeni mówiącego.

2. Wśród przedrostkowych czasowników ablatywnych odnotowujemy w pierwszym rzędzie czasowniki z przedrostkiem wy- typu *wyruszyć, wyjechać, wysłać*: *Liczni bojarscy synowie wyruszali znad Seretu i Prutu, by studiować na Uniwersytecie Jagiellońskim* (A. Korybut-Daszkiewicz).

3. Czasowniki adlatywne z kolei reprezentowane są przez czasowniki z przedrostkami przy- ‘osiągnięcie celu przestrzennego’: *przywieźć, przyjść, przybyć, przyjechać* itd. oraz nad- ‘wskazanie na zbliżenie się kogoś, czegoś w przestrzeni’: *nadbiegnąć, nadjechać, nadejść*: *Przyjechała znad morza nad morze [...]* (S. Fleszarowa-Muskat).

4. Jednostkowymi przykładami reprezentowane są czasowniki z przedrostkiem perlatywnym prze- ‘przebycie czegoś’ lub ‘zabranie kogoś, czegoś w inne miejsce, zmiana miejsca, przemieszczenie’ (tj. implikującym relację skądś – dokądś): *Szef sztabu marynarki zastanawiał się nad możliwością przerzucenia samolotów P-3 znad Pacyfiku* (T. Clancy, przeł. D. i K. Murawscy).

5. Kolejną grupę stanowią czasowniki oznaczające sposób rozprzestrzeniania się wrażeń słuchowych i czasowniki o semantyce ‘dać się słyszeć’ (*dochodzić, nadlatywać, być słychać*): *Znad rzeczki dochodził beztroski gwar dziecięcych gosów* (K. Bunsch).

6. Członem nadrzędnym analizowanych konstrukcji mogą być również czasowniki nazywające rozprzestrzenianie się wiadomości (pogłosek, informacji itp.): *nadchodzić, dochodzić, napływać*, a także czasowniki typu *donosić, mieć* (o relacjach): *O podobnych zwierzętach donoszono w 1863 roku znad Wielkiego Jeziora* (z gazet).

7. Analizowana grupa może też funkcjonować przy czasownikach, w których strukturze semantycznej „otwiera się” niejako miejsce na określenie źródła czegoś: *czerpać, przejmować, brać*: *Obszar podbitych ziem pruskich, wzorem przejętym znad Morza Śródziemnego i Niemiec, był podzielony na komturstwa* (M. Rezler).

W języku rosyjskim sem bliskości przestrzennej lokalizatora i przedmiotu lokalizowanego przy nazwach obszarów wodnych i nazwach terytoriów geograficznych bądź regionów położonych nad brzegami przestrzeni wodnych zawiera grupa *c + dop.* (oraz – antonimiczna wobec niej – grupa *na + bier.*). Z tego względu grupa ta może być uważana za ekwiwalent rozpatrywanych addelatywnych grup *znad + dop.* z danymi klasami rzeczowników w pozycji przy przyimku. Z ros. grupą *c + dop.* wzajemnie wymienną jest grupa *от + dop.* z rzeczownikami, nazywającymi jednakże sam zbiornik. Por.: *Работники возвращались с реки* (A. Чехов), co jest równoznaczne *возвращались от реки*. Zamiana tych grup jest niemożliwa, jeżeli mówiący ma na uwadze nazwy regionów geograficznych: *С Нижней и Средней Волги направляется хлеб – znad dolnej i środkowej Wołgi, выходцы с Енисея – wychodźcy znad Jenisieju*.

Również nazwy obiektów będących naturalnymi zbiornikami typu *staw, jezioro* oraz rzeczowniki *woda, powierzchnia (wody), lustro (wody)* aktualizują sem ‘z miejsca znajdującego się w bezpośredniej bliskości, tuż obok, lecz powyżej (płaszczyzny) lokalizatora’: *Widok znad stawku na ów tonący w kwiatach i zieleni dworek przywodzi na myśl płótna malarskich mistrzów* (G. Rąkowski). Rosyjska grupa *над + narz.* z nazwami tego typu przekazuje relację miejscową: *Мой дом стоит над озером на высокой береговой горе* (M. Пришвин) – mój dom stoi nad jeziorem.

Przy czasownikach implikujących przemieszczenie, a także przy czasownikach percepcji słuchowo-wzrokowej oraz rozprzestrzeniania się zapachów odpowiednikami ros. grupy *над + narz.* może być w polszczyźnie grupa *znad/sponad + dop.*: *Потянуло сыростью с прудов* (A. Толстой) – powiało wilgocią znad stawów. *С озера веет прохлада и нега, – Отрок заснул, убаюкан у берега* (Ф. Тютчев) – znad jeziora ciągnie świeżością (chłodem). [От гряд] *веяло запахом вскопанной земли и нежной сыростью растений* (A. Чехов) – znad grządek unosił się zapach skorpanej ziemi.

W ramach wypowiedzeń realizujących semantykę przemieszczenia konkretnego z pobliza, z sąsiedztwa lokalizatora (co zostało określone jako „addelatywność”) człon drugi opozycji stanowią konstrukcje implikujące dwa następujące znaczenia szczegółowe, a mianowicie a) znaczenie ‘pochodzić, wywodzić się, być rodem skąd’, a także ‘brać swój początek, mieć źródło gdzie’, w których semantyce przeważa element ablatywności oraz b) znaczenie miejscowo-statyczne ‘zamieszkiwać, przebywać gdzie, mieć określony związek z obszarem będącym lokalizatorem’.

Semantykę ‘pochodzić skąd (o miejscu urodzenia czy tzw. „korzeniach”)’ szczególnie wyraziście realizują wypowiedzenia, w których członem nadrzędnym jest formalnie obecny w strukturze zdania czasownik typu *pochodzić, wywodzić się*, a także *być* w podobnym znaczeniu: *Mateńka z Grecji pochodziła, daleko znad morza* (K. Bunsch). Por.

ros.: *Отец мой из крестьян, с Оки* (Ю. Бондарев) – mój ojciec jest z chłopów, znad Oki. Grupa imienna jest obligatoryjnym elementem struktury (przy czasowniku *być* analizowana grupa występuje w pozycji predykatywnej). Przedmiotem lokalizowanym (a równocześnie subjektem czynności) w takich wypowiedzeniach jest wyłącznie osoba.

W pozycji członu nadrzędnego tych konstrukcji znacznie częściej odnotowujemy rzeczowniki. Najliczniejszą grupę stanowią rzeczowniki znaczeniowo osobowe lub zbiorowe, oznaczające zbiorowości ludzkie: [...] *nazwisko miała po ojczymie, Niemcu znad Bałtyku* (Th. Urban). Struktury te w każdej chwili mogą być poszerzone o wymienione wyżej czasowniki.

Odpowiednikami tych syntagm w języku rosyjskim są konstrukcje peryfrastyczne – z reguły wyodrębnione struktury z odpowiednim czasownikiem lub imiesłowem i grupą imienną o semantyce bliskości przestrzennej *na + bier*. (jednakże w każdym przypadku przekład jest zabiegiem indywidualnym). Por.: [...] *robotnicy z wszystkich robót: znad kanału, z nasypu kolejowego i z budowanej na Oksywie drogi* [...] (S. Fleszarowa-Muskat) – рабочие, которые трудились на канале (занятых на канале). *Będziesz wyglądał jak burlak znad Wołgi* (S. Piasecki) – как бурлак, который живет на Волге, как бурлак с Волги, как волжский бурлак.

Drugi człon podstawowej opozycji w ramach konstrukcji adelatywnych stanowią te wypowiedzenia z grupą *znad + dop.*, które realizują semantykę przemieszczenia z pobliza lokalizatora, poszerzoną jednak o dodatkowy element. Tym elementem jest użycie grupy imiennej metonimicznie, przy czym właściwa interpretacja semantyki takich wyrażen opiera się na zależnościach między przedmiotami rzeczywistości pozajęzykowej. Por.: [...] *wysłużony kabareciarz to nie przybysz znad Amazonki* (z gazet), tj. z Brazylii, w przeciwieństwie do: *Indianie z rejonu Pacyfiku, znad Amazonki i z kolumbijskiego obszaru przedandyskiego spotkali się oczywiście w San Agustin* (E.v. Däniken, przeł. G. Prokop), tj. z obszaru w pobliżu Amazonki, nad brzegami Amazonki.

Należy podkreślić fakt, iż wykładniki danego znaczenia stanowią zbiór stosunkowo nieliczny i formalnie dosyć jednorodny, nacechowany przy tym przeważnie indywidualizmem autora komunikatu. Ponadto interpretacja relacji przekazywanych przez te wypowiedzenia częściej niż to było dotychczas zależy od czynników pozajęzykowych (głównie od naszej wiedzy o świecie). I wreszcie ich cechą szczególną jest również to, że mogą one występować samodzielnie, jako środki kompozycyjne, których funkcje wychodzą poza ramy zdania.

W przeważającej większości przykładów grupę *znad + dop.* w konstrukcjach realizujących dane znaczenie odnotowujemy w pozycji przy rzeczownikach znaczeniowo osobowych. Nazwy te charakteryzują osobę w najróżnorodniejszych aspektach: pod względem narodowości, pochodzenia społecznego, zawodu, wykonywanej czynności, charakterystycznej cechy itp. Tu również spotykamy niektóre rzeczowniki osobowe typu *przybysz, przesiedleńca, zbieg*, w których strukturze semantycznej obecne jest wskazanie na przemieszczenie w przestrzeni: *16 października 1978 roku zdumiony świat poznawał nazwisko Karola Wojtyły, nowego papieża znad Wisły* („Polityka”). Mimo przyrzeczownikowej pozycji analizowanej grupy *znad + dop.* (pełniacej w tym wypadku funkcję przydawki przestrzennej) konstrukcja w każdej chwili może być poszerzona o czasownik typu *pochodzić, wywodzić się*.

W osobną, nieliczną reprezentowaną grupę można wydzielić rzeczowniki „nieosobowe”, w tym nazwy przedmiotów konkretnych i pojęcia abstrakcyjne, w których znaczeniu zawarta jest idea przemieszczenia przestrzennego: *Czesław Okińczyc, prezes polskiego radia „Znad Wili”* [...] („Wprost”), tj. z Wilna. *Chłodnik znad Niemna* (B. Markuza-Bieniecka), tj. z Wileńszczyzny. Konstrukcje te przekazują raczej znaczenie miejscowo-statyczne i mogą być uzupełnione czasownikiem *pochodzić* ‘pozostawać w określonym związku z lokalizatorem’ lub innymi czasownikami o semantyce konkretnej; por.: *chłodnik znad Niemna*, tj. przyrządzany na Wileńszczyźnie, którego tradycje i sposób przyrządzania lokalizowane są na Wileńszczyźnie.

Jednostkowymi przykładami w naszych materiałach poświadczona jest użycie analizowanej grupy imiennej przy formalnie obecnych w wypowiedzeniach czasownikach: *Znad Łaby dochodziły wieści o niszczycielskich napadach pogańskich* (K. Bunsch), tj. z Marchii. *Polak przybywający znad Wisły to wprawdzie spekulant, ale przedstawiciel uwielbianego Zachodu* („Wprost”), tj. z Polski.

W pozycji predykatywnej (przy rzeczowniku osobowym) spotykamy również czasownik *być*: grupa *znad + dop.* jest w tym wypadku orzecznikiem orzeczenia imiennego. Por.: *Wyjaśniłem natomiast, że jestem znad Wisły* [...] (A. Korybut-Daszkiewicz), tj. z Polski.

W pozycji rzeczownika przyprzymkowego analizowanych konstrukcji odnotowujemy w miarę jednorodną klasę wyrazów. Są to mianowicie w pierwszej kolejności nazwy własne rzek, znacznie rzadziej – innych przestrzeni wodnych (jezioro, cieśnina itp.). Użyte w znaczeniu przenośnym (metonimicznym) dane nazwy oznaczają obszary pozostające w stosunku styczności do nich i są zwykle utożsamiane z państwem jako punktem wyjściowym transllokacji, niekiedy z miastem położonym nad nimi bądź regionem geograficznym, w naturalny sposób ciąącym do takiego punktu geograficznego (najczęściej miasta). Por.: *Zanim jednak zakończono rokowania, przybył wysłaniec znad Dunaju z wiadomością o urodzeniu się pogrobowca* (R. Karpiński), tj. z Budy.

W zakończeniu dodajmy, że cech wspólnych słowiańskich przyimków prefigowanych doszukiwać należy się zarówno w ich charakterze i typach, jak też w semantyce. Wyrażane przez konstrukcje z tymi przyimkami znaczenia ograniczają się przeważnie do relacji przestrzennych (głównie ablatywnych). W rzadkich wypadkach konstrukcje takie implikują stosunki inne niż przestrzenne (szerzej o tym w: Lachur 1999).

Literatura

Belić 1949–1950: БЕЛИЋ А., „Депрефиксација” у словенским језицима (предлози типа изнад и слични појави), „Јужнословенски филолог”, XVIII.

Ivić 1957–1958: ИВИЋ М., Систем предлошких конструкција у српскохрватском језику, „Јужнословенски филолог”, XXII.

Lachur 2006: Lachur Cz. O jednym z fragmentów semantycznej kategorii ablatywności w językach słowiańskich (na materiale języka polskiego) // Лінгвістичні студії. Збірник наукових праць. Випуск 14. – Донецьк, 2006.

Lachur 1999: Semantyka przestrzenna polskich przymków prefigowanych na tle rosyjskim, Opole.

Vuković 1966: ВУКОВИЋ Г., О односу „оријентационих” предлога типа испод/под, изнад/над, испред/пред, „Прилози проучавању језика”, 2.

Ablativeness constitutes one of the fragments of the system of spatial meanings and it indicates a process of moving away of a given object from a given spatial reference point. In the case of Slavonic languages (including Polish and Russian), the above relation is expressed by virtue of prepositional constructions with relevant prepositions. This paper is a continuation of previous observations concerning range of semantic structure of constructions with preposition znad, which in Polish express, among others, the relation of ‘movement from a place in the vicinity of a localiser’.

Keywords: meaning, ablativity, preposition, case, nominal group, Polish, Russian.

Надійшла до редакції 10 липня 2006 року.

Валентина Луцай

ББК Ш 12=411. 4*21

УДК 81'373

ВІД СИНТАКСИЧНОЇ КОНСТРУКЦІЇ – ДО СЛОВА

Стаття продовжує цикл публікацій автора щодо співвідношення явищ трансформації, транспозиції та функціональної еквівалентності в українській і російській мовах.

Ключові слова: імпліцитна граматики й експліцитна граматики, позиційний склад речення, внутрішньофразовий і міжфразовий синтаксичний зв'язок, транспозиція, трансформація, функціональна еквівалентність.

Актуальність статті зумовлена низкою причин, що пов'язані з очевидною потребою чіткого розмежування таких явищ, як транспозиція і трансформація, оскільки спостерігаємо неадекватне вживання відповідних термінів, напр.: „У результаті дослідження ми зупинилися на розмежуванні таких процесів-джерел синкретизму: трансформація у сфері синтаксису (незмінним залишаються форма і граматичне значення слова, змінюється функція: *Знадвору хтось крикнув* → *Крик знадвору перелякав мене*)...” [Данилюк 2006: 5]. У другому реченні маємо неузгоджене означення, тому що його можна розгорнути тільки у присубстантивно-означальну підрядну частину, але не (!) в обставинну: *Крик, що / котрий долетів (пролунав / почувся) знадвору, перелякав мене*. Це факт синтаксичної транспозиції на рівні позиційного складу речення. Тому тут можна говорити про синкретизм на рівні членів речення, а не на рівні частин мови. Прислівник залишається прислівником і в присубстантивній позиції. Змінюється не його категоріальне значення, а синтаксична семантика, зумовлена функціонально-семантичним потенціалом займаної синтаксичної позиції. Синкретизм неморфологізованого члена речення є результатом протидії функціонально-семантичного потенціалу синтаксичної позиції (він збігається з категоріальним значенням словоформи, спеціалізованої для даної синтаксичної позиції) й категоріального значення словоформи, котра не є спеціалізованою для займаної позиції. Пор.: ознака процесу або іншої ознаки (= категоріальне значення прислівника) ↔ позачасова ознака предмета (= категоріальне значення прикметника). Прислівник у присубстантивній позиції – це факт функціональної еквівалентності (однорівневої, міжчастиномовної) на рівні позиційного складу речення. Тож у реченні *Крик знадвору перелякав мене* маємо: Adv ≈ Adj.

Якщо вже вбачати тут у присубстантивному прислівнику „обставинне означення” (нам відомий такий підхід), тоді синкретизм можна пояснити семантичною периферійністю субстантива *крик*, котрому прислівник *знадвору* є синтагматично підпорядкованим.

Навіть у [Кочерган 2003: 440] поряд з адекватною дефініцією трансформації як „закономірної зміни основної моделі (ядерної структури), що призводить до створення вторинної мовної структури”, подається дефініція транспозиції, що не орієнтована на розмежування синтаксичної транспозиції (котра призводить до функціональної еквівалентності на рівні позиційного складу) й морфологічної транспозиції (словотвір): „використання однієї мовної форми у функції іншої форми (перехід слова з однієї частини мови в іншу тощо)”. Можливо, саме за словом *тощо* й криється „синтаксична транспозиція”? За відсутності чіткого визначення

принципової відмінності поміж явищами трансформації й транспозиції маємо „перехресні стежки” у теорії частин мови, а звідси й у словниках, у підручниках.

Поступові зміни у осмисленні трансформації уможливають наступне упорядкування вжитку понять „трансформація” й „транспозиція”. Трансформація на частиномовному рівні – це „повна”, „морфологічна транспозиція” (сфера словотвору): *На сам перед* → *насамперед*; *перед усім* → *передусім*. Синтаксична трансформація відбувається у разі перетворення активної синтаксичної конструкції на пасивну конструкцію: *Цей майстер старанно виконує усі замовлення* → *Усі замовлення старанно виконуються цим майстром*. Синтаксична транспозиція пов’язана з явищем функціональної еквівалентності на рівні позиційного складу речення. Так, прислівники *насамперед*, *передусім* є адекватними знаками (спеціалізована словоформа для синтаксичної позиції і функції поширювача з обставинним значенням, морфологізований член речення) тут: *Таку роботу він виконував передусім / насамперед*. А в реченні *У нього робота завжди була передусім / насамперед* маємо синтаксичну транспозицію, бо ці прислівники уживано за принципом функціональної еквівалентності як неадекватні знаки (неспеціалізовані форми у позиції присудка, неморфологізовані члени речення, чим і зумовлена необхідність дієслівної зв’язки). Трансформацію прийменниково-відмінкової форми у прислівник позначимо так: (*перед* N5) → Adv, а транспозицію прислівника у синтаксичну позицію присудка – Adv ≈ Vf.

Підкреслюємо, що функціональна еквівалентність на рівні позиційного складу речення не обов’язково пов’язана з транспозицією: вона може бути наслідком розбіжності поміж мовною картиною світу й більш динамічною концептуальною картиною світу, про що ми раніше писали [Луцай 1997, 1998, 1999, 2000].

Словник української мови налічує певну кількість слів, що утворені у спосіб редукції позиційного складу речення (+ інтеграція складових) і являють собою факти трансформації однієї мовної структури в іншу. Тому їх словотвір потребує проєкції на позиційний склад вихідного речення. В.В. Колесов [Колесов 2004], розвиваючи ідеї О.О. Потебні, наголошує, що історично слово розширюється до речення – за формою, проте і словоформа семантично вбирає у себе зміст речення, виступаючи як окреме слово, і, таким чином, діалектика частини і цілого зберігає єдність слова як функцію у реченні.

Редукція позиційного складу синтаксичної конструкції до рівня складного слова відбувається у складі іншої синтаксичної конструкції, коли у мовленнєвому потоці предикативна структура включається в іншу предикативну структуру: *Не що давно се було* (Б. Грінченко) → *Нещодавно се було* ← *Не що давно було* + *се було*. Вихідна структура імпліцитно містить присудок *було*, поширювачем котрого є прислівник *давно*. Це впливає з правопису *не що давно* у прикладі Б. Грінченка. За принципом економії відбувається трансформація = „повна”, „морфологічна транспозиція” [ЛЭС 1990] предикативної структури у складне слово: слова стають морфемами.

Згоргання предикативної структури у слово (*тощо, абощо, абищо, тобто, себто*) або у сполуку слів, що являють частину скороченої предикативної одиниці (*чи що, будь ласка*), пов’язане з обмеженістю позиційного складу речення (і взагалі обсягу виголошуваного речення): *А його жінка, се б то <◀ Олена, що була хорунжівна...* (Г. Квітка-Основ’яненко); *Себто правлять ті, хто багатший і спритніший* (Ю. Мушкетик). ← *Се б то <◀ правлять ті...*

Деякі структури, що утворені у такий спосіб, вже стали цілісним словом: *спасибі* ← *Спаси Бі(є того-то за те-то / від того-то)*; *бозна* ← *Бо(є) зна(є те-то)*; *бодай* ← *Бо(є) дай(те-то)*; *хтозна* ← *хто зна(є те-то)*; *щоправда* ← *що (є) правда*; *щонайкрайшій* ← *що (є) найкрайшій* – модель прикметника продуктивна; *щодо* ← *що (стосується) до (того-то)*; *себто* ← *се (було) б то <◀...*; *тобто* ← *то (було, буде) б то <◀...*; *нещодавно* ← *не що давно (було)*; *тощо* ← ... *то, що (є подібне до попереднього)*; *абощо* ← ... *або що (є подібне до попереднього)*, *абищо* ← ... *аби що (було б подібне до попереднього)*. А деякі утворення функціонують як аналітичне слово – juxtaposed compound (невласне складне слово) [Ахманова 1966], бо в них кожна частина функціонально невід’ємна від іншої, але синтаксичний зв’язок поміж ними за формальними ознаками експліцитної граматики відсутній (juxtaposition – співположення): *чи що* ← ... *чи що (є подібне до попереднього)*, *будь ласка* ← *будь ласка(вий / -а / будьте ласкаві)*.

Складні слова *бозна*, *хтозна* стали частиною інших складних слів (іменників, прикметників, прислівників): *бозна-що*, *хтозна-що*, *бозна-як*, *хтозна-як*, *бозна-куди*, *хтозна-куди*, *бозна-який*, *хтозна-який*. *Говорить бозна-що* ← *Це буде не весілля, а бог зна що* (І. Нечуй-Левицький). У вихідній структурі бачимо увесь позиційний склад речення, що був інтегрований у складне слово й набув статусу морфемного складу слова. А наступний приклад відображує поступ новоутворення до певної частини мови у мовній системі – до іменників, що мають відмінкову парадигму: *Не говорить бо-зна чого* (Словник Б. Грінченка); Такі складні іменники та прикметники відмінюються на зразок займенників: *Чекає бозна/хтозна-чого й бозна/хтозна від кого*; *Посварилися бозна/хтозна з якого приводу та порозумілися бозна/хтозна-яким чином*. Правопис за [УРС 1965: 1006]. Утворились і відповідні прислівники: *бозна-коли*, *бозна-куди*, *бозна-де*, *хтозна-коли*, *хтозна-куди*, *хтозна-де*. Прикметник *бозна-колишній* вже є словотвірним дериватом від прислівника. Спочатку у цих словах дефісом позначалась границя поміж вихідними складовими, хоча вже відбулася втрата звука на стикові приголосних „гз” за принципом економії зусиль на фонетичному рівні. Отож у словнику Б. Грінченка маємо правопис: *бо-зна-колишній*.

Продуктивною є модель складного прикметника (паралельно й прислівника), утвореного у спосіб інтеграції підмета з іменною частиною складеного присудка: *Щонайкращі квіти* (← *Росли квіти, що (вони є) найкращі*); *А один, щонаймолодший, озирнувшись, Та вилами пана І просадив...* (Т. Шевченко); *Бере щонайактивнішу участь* (Р. 2005); *Усе виконується щонайшвидше* (Р.2006). Це стало можливим тому, що займенник *що* був раніше синкретичним субстратом для протиставлених у сучасних мовах іменника й прикметника, завдяки чому тепер розрізняємо у складнопідрядних реченнях підрядну частину з'ясувальну (*Здогадалися, що сталося* – *Здогадалися про те-то*; *Догадалися, що случилось* – *Догадалися о том-то*) і підрядну частину атрибутивну (*Знайшли дитину, що вона загубилась у натовпі* – *Знайшли ту-то дитину*; *Найшли ребенка, что потерялся в толпе* – *Найшли того-то ребенка*). Як фонову структуру розглядаємо таку: *Що день, що години питається* (Т. Шевченко) – *кожен день, кожної години*.

Важливо те, що усі ці утворення не тільки виникли, але й зараз функціонують і сприймаються як прояв взаємодії граматики експліцитної й граматики імпліцитної. Порівняймо: 1) *Тут пройде військо, хтозна, як там буде* (Л. Костенко) ← *Хто зна те-то*.

Неозначені займенникові слова: *хтось, щось, якимсь, колись, чомусь, кудись, звідкись, нащось, десь* = *кто-то, что-то, какой-то* (← *какое то?*), *когда-то, куда-то, откуда-то, где-то, зачем-то, почему-то, отчего-то* – виникли у спосіб редукції позиційного складу елементарного питального речення: *Хто / що се (є)?* = *Кто / что (есть) то?* → *хтось / щось* = *кто-то / что-то*. Пор.: *Хто се, хто се на сім боці чеше довгі коси? Хто се?* (Т. Шевченко) – (*Хто се*), *хто се* <◀ *на сім боці чеше довгі коси? (Хто се?)* → *Хтось на сім боці чеше довгі коси*. Тут відбивається інтрасуб'єктивна функція мови: фаза орієнтації – запитання до себе: *Что то? Що се?* → і відповідь собі ж: *Не пойму себя; Грустно мне. – Не розумію себе; Сумно мені*. Пор.:

Что-то не пойму себя. ← *Что то?* <◀ *не пойму себя.*

Что-то грустно мне. ← *Что то?* <◀ *грустно мне.*

Щось не розумію себе. ← *Що се?* <◀ *не розумію себе.*

Щось сумно мені. ← *Що се?* <◀ *сумно мені.*

А на новому ступені розвитку думки й мови концепт „*что-то*” = „*щось*” замінюється концептом „*почему-то*” = „*чомусь*”, тобто поглиблюється мислення, що відбивається й на мовних змінах: *Почему (происходит) то* <◀ *не пойму себя / грустно мне?* → *Почему-то* <◀ *не пойму себя / грустно мне*. Тому у сучасній мові речення *Что-то не спиться* – *Щось не спиться* розуміють як *Почему-то не спиться* – *Чомусь не спиться* (Vf 3s), не вдаючись до співвіднесення їх моделей, друга (безособове речення) з котрих виникла на базі першої (двоскладне) у процесі когнітивного розвитку людини. У позиційному складі двоскладного речення з підметом *что-то* – *щось* ще немає позиції поширювача зі значенням причини, бо вона виникає вже в односкладному безособовому реченні натомість елімінованого підмета. Звернімося до висновків авторів праць з когнітивної лінгвістики: 1) мова членує дійсність, оскільки її членує наша свідомість, і поділяє на такі складові, котрі вона виділила й „визнала”, 2) сприйняття світу і його членування відбувається відповідно до онтології речей, 3) мова виявляє, об'єктивує те, як людський розум побачив і зрозумів світ, як світ відбився і був категоризований у свідомості” [Кубрякова 2004: 44 – 57].

У деяких випадках структурні зміни у мові досить довго залишаються неусвідомленими як з боку мовців, так і з боку мовників. Так, у сучасній українській мові похідний прийменник *щодо* функціонує поряд з вихідною конструкцією *що до N2, то ...* До їх сплутування призводить непомічена імпліцитна граMATика й помилкове членування синтаксичної конструкції на рівні складного речення: *Щодо об'єму томиків, то справу цю з дорогою душею полишаю Вам...* (М. Коцюбинський). ↔ *Справу щодо об'єму томиків полишаю вам*. „Співположення” займенника *що* (підмет у підрядній частині при елімінованому присудку *стосується*) й прийменника *до*, котрий увиходить до прийменниково-відмінкової форми *до об'єму*, помилково сприймається мовцями й мовниками як похідний прийменник *щодо* при словоформі *об'єму*. Пор.: *Що (стосується) до об'єму томиків, то справу цю ...полишаю вам*. Отже мова йде про те, що помилково складнопідрядне речення інтерпретується як просте, ускладнене стійким зворотом.

Неозначено-вказівні [Мігірін 1973] займенникові слова утворені пізніше вже як опозитивні кореляти до неозначених займенників у запитально-відповідних єдностях діалогічного мовлення: *той-то, те-то, такий-то, тоді-то, тому-то, там-то, туди-то, звідти-то, затим-то; тот-то, то-то, такой-то, тогда-то, потому-то, оттого-то, там-то, туда-то, оттуда-то, затем-то*. Вони вживані у текстах як такий засіб міжфразового зв'язку, якому властиво поєднувати у собі одночасно і ретроспективний напрям зв'язку, і проспективний: «... два слова в нашем языке... прекрасно выражают это общее значение предметности. Это слова *кто* и *что*... в этих словах выступают не сами предметы, а как бы одна чистая предметность, чистая „существовательность”, это идеальные существительные. *Потому-то* вопросы *кто, что, кого, чего* и т. д. и служат мерками существовательности (О. Пешковский). – ...это идеальные существительные ← *Потому (есть, происходит) то* → *вопросы кто? что?...* служат мерками существовательности; *Се тепло, ся немов весняна днина серед зими вабили Дмитрика... Але мати ...звеліла йому сидіти вдома. Тому-то Дмитрик був сумний* (М. Коцюбинський). – *Се тепло... Але мати...* ► *Тому (було) то* <◀ *Дмитрик був сумний; Та тільки він ходив в саятах, Жив у палатах, Меч носив при собі, Тим-то краси, пишиот в його сонетах* (І.Франко). – *Та тільки він...Меч носив...* ► *Тим / отим / тому (було) то* <◀ *(стільки) краси, пишиот в його сонетах; Я була певна: дай їй тільки нагоду... Тим-то й запропонувала їй в дарунок весільну сукню*. (І. Нечуй-Левицький). – Я

була певна... ► > Тим /отим /тому (було) то... < ◀ запропонувала... Знаряддя → причина: від конкретного – до абстрактного, як і тут: Что вы за коня просите? (Д. Урнов, М. Насібов) → Сколько (+ N2) за коня просите?

Підкреслимо: неозначено-вказівне займенникове слово має два вектори: ретроспекція ↔ проспекція, а вказівне – тільки один. Пор.: *Маленький хутір серед лук і нив, на горбку над річкою шумною, – отам я в простій хлопській хаті жив...* (І.Франко).

Отже неозначені й неозначено-вказівні займенникові слова безпосередньо або ж опосередковано (граматична аналогія) виникли на рівні позиційного складу речення (еліптичного): *Чому (є) се?* → *чомусь*; *Куди се (йдеш)?* → *кудись*; *Чому (єсть) то?* → *почему-то*; *Тому (є) то* → *тому-то*; *Потому (єсть) то* → *потому-то*.

Слово, що утворилось із синтаксичної конструкції, набуває ширшого значення і внаслідок цього дещо змінює свою дистрибуцію (як активну, так і пасивну валентність): *Спаси Бог того-то от того-то / за то-то*; *Спаси Біг того-то від того-то / за те-то*. → *Сердечное спасибо тому-то за то-то*; *Щире спасибі тому-то за те-то*. Вважаємо, що і в українській слово *спасибі* має валентність на прикметник. Це випливає з наступного прикладу: *...малий спасибіг будеш мати* (В.Стефанік). У вихідній структурі наявні тільки поширювачі імператива. А у похідній – субстантиват *спасибі* набуває однієї з важливих функціональних ознак субстантива – активну валентність на прикметник, узгоджений у формі середнього роду (форми відмінка та числа прикметника залежатимуть від синтаксичної позиції, займаної субстантиватом *спасибі*: *Від їхніх спасибі до бажаного спасибі було далеко*). Крім того, утворене у спосіб згортання предикативної структури слово частіше вживане без поширювачів, в той час як у вихідній конструкції хоч один поширювач має місце. Пор.: *Спасибі (вам за це)*. – *Спаси Біг тебе (за доброту)*.

Слова *бодай*, *бозна* за механізмом утворення близькі до *спасибі*. Відмінність тільки у порядку послідовності дієслівного й іменникового компонентів: *Ой бодай же вас миші перелякали* (І. Нечуй-Левицький); *Бозна коли це було; Спасибі і вам за ваше спасибі*. Притім втрата кінцевого приголосного „г” відбулася незалежно від позиції (*Бог дай*, *Бог зна* – перед дзвінком, *Спаси Біг* – кінцева позиція). У системі частин мови ці слова не є рівноцінними. *Спасибі* – субстантиват, здатний функціонувати як головний член речення, так і як поширювач. *Бодай*, *бозна* – частки, що не структурують позиційний склад речення, інакше було б так: *Бодай же, щоб вас миші злякали*.

За нашими спостереженнями, при класифікації частин мови відбувається сплутування одиниць мови-структури (М-С) та одиниць мови-функції (М-Ф). Це стосується, наприклад, так званого „вставного слова” *щоправда*, котре ми кваліфікуємо як субстантиват – похідне слово, що за структурою співвідносне з субстантивною словоформою (N1), але не має інших відмінкових форм внаслідок монофункціональності (функція вторинного предиката – суб’єктивно-модального кваліфікатора змісту речення). Це слово належить до крайньої периферії у сфері іменника (на межі з реченням), що можна бачити, якщо порівняти два зовні схожих за складом складнопідрядних речень (СПР): *Правда (те), що там зима люта (1) і Там зима люта, що (є) правда (2)*. А співвіднесення їх із реченням *Щоправда, зима там люта* виявляє генетичний зв’язок останнього не з сполучниковим СПР (1), а з відносно-поширювальним (2). Отже, у субстантиваті *щоправда* інтегровані дві субстантивні словоформи в називному відм. однини: займенниковий іменник *що* (N1 – підмет у підрядній частині СПР) і субстантив *правда* (N1 – іменна частина складеного присудка). Так експлікуємо похідність суб’єктивно-модального предиката від присудка, що й узгоджується з кваліфікацією їх як вторинного і первинного предикатів.

Зіставимо ряд варіантів, що різняться місцеположенням вторинного предиката: *Зима там люта, щоправда*. – *Зима там, щоправда люта*. – *Зима, щоправда, там люта*. – *Щоправда, зима там люта*. Висновок: 1) імпліцитне безсполучникове речення (БСР) утворилося з експліцитного СПР з відносним підпорядкуванням; 2) у СПР послідовність частин фіксована – постпозиція підрядної частини, а у БСР він є відносно вільний, хоча віддається перевага препозиції вторинного предиката, що є закономірним, оскільки суб’єктивна модальність є надбудовою понад об’єктивною модальністю речення і являє собою загальну модальну рамку речення.

Синонімічний ряд речень з вставним компонентом, репрезентованим різними структурами: 1) конструкцією (словосполучення): *Правду кажучи, зранку потеплішало*, 2) прислівником: *Справді, зранку потеплішало*, 3) субстантиватом: *Щоправда, зранку потеплішало*, 4) субстантивом (N1): *Правда, зранку потеплішало* унаочнює неправомірність визнання частиномовного статусу слова *щоправда* як „вставного слова”, незважаючи на його монофункціональність. Саме розмежування понять „спеціалізована словоформа” й „монофункціональна словоформа” запобігає сплутуванню понять „частина мови” і „синтаксична функція” у реченні.

Далі звернімося до утворених із синтаксичної конструкції слів, що, на перший погляд, є синонімічними й позначають кінець перелічувального ряду: *тощо*, *абощо*, *чи що*.

Є.С.Отін у спеціальному дослідженні українське *тощо* порівнює з функціональними відповідниками у різних мовах і зазначає: „Потреба у словесних сигналах про перерваний (або імпліцитно продовжений) перелік... виникла у різних мовах. Багато з них розвинули словосполучення з однаковими чи близькими базовими смислами” [Отін 2005: 450]. Висновок щодо значення, структури й функціональних особливостей *тощо* автором сформульований так: „Експресивне словосполучення *то що*, яке згодом стало юкстапозитивним

словом *то-що*, пізніше зазнає нових змін: по-перше, розширює сферу свого вживання і стає нейтральним, проникає й у літературну мову як засіб позначення кінця перелічувального ряду, і, по-друге, перетворюється в цільне слово, що втратило первинну двоедність і, як наслідок цього, змінило свій орфографічний вигляд (*тощо*)” [Отін 2005: 454].

Ми підкреслили фрагменти цитат, де йдеться про певні зміни у функціонуванні *тощо*: спочатку виникла потреба позначити „перерваний (або імпліцитно продовжений)” перелік, а у сучасній літературній мові це – „засіб позначення кінця перелічувального ряду”. Схиляємося до думки, що саме позначення імпліцитно продовженого переліку залишається функцією слова *тощо* й у сучасній українській мові.

Аргументуємо. Синонімічні ряди у прикладах з різних мов, наведені автором, мають інваріантний зміст – подібне / близьке: *I tym podobne (= itp)* (польск.); *a podobne* (словацк.); *et hoc genus omne = vse takogo rodu; cum suis = со своими* (латин.); *und ähnliches = i тому подібне інше* (нім.); *ja mund sesugust = букв. та інші з цього ряду* (естонськ.); *ir panašial = (тому) подібно* (лит.); *un tam līdzīgi = i т.п.*; *un tā joprojām = так, як ранише* (латиськ.); *na kadhalika = букв. і як це* (суахілі: запоз. з арабської); *Und so weiter (= usw.) – „і так далі”* (нім.); *Und viele andere (= u.v.a) – „і багато інших.”* (нім.); *Und so fort (= usf.) – букв. „і так вперед”* (нім.); *Med videre = букв. „з подальшим”* (данська); *I tak dalej (= itd)* (польск.); *A tak dalej* (словен.).

Зміст цих компонентів речення остаточно позбавляє сумніву щодо продовження переліку, але у згорнутій формі. Отже маємо говорити не про завершення переліку, не про позначення кінця переліку, а про його імпліцитне продовження. Саме це й називає Є.С. Отін як первинне значення *тощо*. Цікавим у цьому сенсі вважаємо пролунавший у радіоефірі вислів, що підтверджує наші міркування. Так, В. Яворівський, називаючи достойних депутатів Верховної Ради у відповіді на листи дописувачів на радіо, висловився у такий спосіб: ... *той-то, той-то, той-то...* – „і далі самі доточуйте” (Р. - 18.12. 2005). Саме такий зміст притаманний слову *тощо*: „далі самі доточуйте” (але з обмеженням відповідно до семи „подібне названому”). Тому вважаємо більш адекватним визначення „імпліцитно продовжений перелік” [Є.С. Отін] або „перелік у згорнутій формі” (згорнутий перелік), але не „завершення переліку”. Це підтверджується як лексичним складом синонімічного ряду: „*і т.д.*”; „*і т.п.*”; „*і інше в тім же роді*”, так і тим, що згортання переліку відрізняється від завершення наявністю не тільки ретроспективного вектору, але й проспективного. Пор.: *Їли хліб з молоком, кашу з олією, вареники зі сметаною тощо.* → *Пригощали нас смачним хлібом з молоком, кашею з олією, варениками зі сметаною тощо.* ↔ *Їли хліб з молоком, кашу з олією й вареники зі сметаною* (завершений перелік).

Отже авторське згортання переліку є засобом активізації асоціативної пам’яті адресата мовлення і позначається словами *тощо*, *абощо*, а також сполукою *чи що*: *Ходи вже. Або-що!* ← *Ходи або що(сь) подібно чини*; *Пораюсь там коло печі, або-що* (Б.Грінченко); *Що він там чортів сліпить, чи що?* (Номис) ← *чи що чинить?*

Вважаємо за потрібне дещо з’ясувати відносно процесу структурування слова *тощо*. Так, Є.С. Отін зазначає: „Структура слова *тощо* прозора: воно являє собою зіставлення поруч двох займенників – вказівного *то* і відносного *що*, між якими ніколи не існувало синтаксичного зв’язку. Незрозумілою залишається тільки причина лексикалізації цих зіставлених поруч займенників”. [Отін 2005: 452]. У нашому розумінні, сполука займенникових словоформ *то* (N1) і *що* (N1) тримається (за імпліцитною граматику) внутрішньо-фразовим синтаксичним зв’язком на межі частин складного речення – поміж компонентами корелятивної пари: співвідносним словом *то* і сполучниковим словом *що* (... *то, що є подібне до компонентів*, котрі залишилися на рівні *до названого*). Фразова номінація послугувала базою для лексикалізації експліцитної граматики. При цьому відбувається конденсація того змісту, що несли еліміновані компоненти (прояв імпліцитної граматики). Наводячи приклад *Панство то-що кепкують так з народу, що він не любить широко розказувать* (Матвій Номис, Санкт-Петербург 1864), автор наголошує щодо *то-що*: „Наявність у ньому дефіса свідчила про незавершеність лексикалізації займенникового словосполучення навіть на початку ХІХ століття про сприйняття його складових, які ще остаточно не втратили свою самостійність елементів” [Отін 2005: 453]. Отже йдеться про відчуття імпліцитної граматики (граматики умовчання) – відчуття елімінованих компонентів синтаксичної конструкції. Так само сьогодні відчуваємо граматику умовчання у виразі „*будь ласка*”, у котрому за принципом економії поєднані ситуативні варіанти: *будь ласкав(ий)*, *будь ласкава*, *будьте ласкаві*. Воно потребує також дефісу, бо сприймається як юкстапозитивне слово: *будь-ласка*.

Хоч слово *абищо* утворене так само, як *абощо*, воно не має стосунку до переліку: *Носила абищо* ← *аби (було) що(сь) подібно до одягу*. Цим різняться іменник абищо й сполучник абощо, котрий може бути синонімом до сполучника тощо: *Приїдть на свята, або у відпустку, або на канікули, абощо*. Маємо підстави вбачати у словах *тощо* і *абощо* не частки, а сполучники, що здатні посєднувати реальний перелік, здійснюваний мовцем, і потенційний перелік з боку адресата мовлення. Як сполучник слово *тощо* позначено у [Грінченко 1996].

Відповідником до українського сполучника *тобто* у російській мові є сполучник *то есть*. Чому *тобто* пишемо разом, а *то есть* окремо? Адже вихідна структура у них аналогічна, побудована за моделлю двоскладного іменного речення з семантичним типом предикату „відношення тотожності”: *то (було) б то – то есть то*. Хоч свою роль тут відіграє передусім універсальний принцип економії зусиль з напрямом на лаконічну форму, але імплікація здійснюється по-різному.

В українському слові *тобто* елімінація зв’язки *було* супроводжується інтеграцією трьох компонентів (*то б то*): *Дім, тобто будівля, потребує витрат на відновлення фасаду* ← [дім ← то] + [(було)+ б] + [то →

будівля]. Словоформа *то* (N1), котра займає субпозицію іменної частини у складеному присудку, за принципом комбінації залишається поряд зі словоформою *будівля* (N1), але на іншому (!) мовному ярусі: вона стала морфемою у складеному слові *тобто* (міжрівнева трансформація). Можна припустити й таку версію: *то* (*було*) *б то* + *то* *б(уде) то*. Але спосіб виникнення новоутворення залишається той самий. У (Грінченко 1996) маємо правопис: *то б то*.

Російське *то есть* зберігає дискретність складових: *Дом, то есть здание, требует обновления фасада*. Тут діє принцип селекції: іменна частина *то* (N1) у складі присудка – *єсть то* поступається місцем субстантивній словоформі (*здание* – N1), а дієслівна зв'язка *єсть* зберігається разом з підметом *то* (N1).

Отже сполучники *тобто* та *то есть* – результат трансформації предикативної конструкції в службове слово, але вони мають структурну відмінність при семантичній тотожності. Це зумовлено, по-перше, тим, що при стягненні позиційного складу речення у вихідній структурі елімінації піддані різні компоненти – копула або іменна частина присудка. Саме елімінація дієслівної копули сприяє структуруванню цілісного слова, чим унаочнюється конструктивна роль дієслова у структурі речення. По-друге, відіграє певну роль і спосіб структурування похідної структури: комбінація одного компонента з іншим або ж селекція – заміна одного компонента іншим.

Ми проаналізували тільки декілька слів, утворених від синтаксичних конструкцій, щоб звернути увагу на їх місце у системі частин мови і на особливості їх функціонування, а також на те, як важливо приділяти увагу позиційному складові речення у дослідженнях не тільки з синтаксису, але й з морфології та словотвору, оскільки у природній мові слово й синтаксична конструкція функціонують саме у позиційному складі речення. Також прагнули привернути увагу до необхідності чіткого розмежування у сьогоденному науковому вжитку понять (і термінів) „трансформація” і „транспозиція”.

Література

- Ахманова 1966: Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Советская энциклопедия, 1966. – 606 с.
- Грінченко 1996: Грінченко Борис. Словарь української мови. В 4 т. – К.: Наук. думка, 1996.
- Данилюк 2006: Данилюк І.Г. Синкретизм у системі частин мови: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Донецьк, 2006. – 20 с.
- Колесов 2005: Колесов В.В. Содержательные формы слова в понимании А.А.Потебни // О.О.Потебня й актуальні питання мови і культури. – К., 2004. – С.13 – 24.
- Кочерган 2003: Кочерган М.П. Загальне мовознавство: Підручник. – К.: Академія, 2003. – 464 с.
- Кубрякова 2004: Кубрякова Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Рос. Академия наук: Ин-т языкознания. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 506 с. (Язык. Семиотика. Культура).
- ЛЭС 1990: Лингвистический энциклопедический словарь / Под ред. В.Н.Ярцевой. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 684 с.
- Луцай 1997: Луцай В.В. Лінгвістична термінологія: трансформація – транспозиція – функціональна еквівалентність // Українська термінологія і сучасність. – К., 1997. – С.175 – 176.
- Луцай 1998: Луцай В.В. Слова „спасибі” – „спасибо” у позиційному складі речення // Функціонально-когнітивні вияви граматичних структур. – К.: ІЗМН, 1998. – С.31 -39.
- Луцай 1999: Луцай В.В. Функциональные идентификаторы, дистрибутивные маркеры и фоновые структуры как инструмент синтаксического анализа предложения // Вісник Донецького ун-ту. Сер. Б: Гуманітарні науки, вип. 1, 1999. – С.181 – 185.
- Луцай 2000: Луцай В.В. Омосинтаксемный ряд полифункциональной словоформы // Лінгвістичні студії. Вип. 6. – Донецьк: ДонДУ, 2000. – С. 55-59.
- Мігірін 1973: Мигирин В.Н. Язык как система категорий отображения. – Кишинев: Штиинца, 1973. – 238 с.
- Отін 2005: Отін Є.С. До етимології українського *тощо* // Отин Е.С. Труды по языкознанию. – Донецьк: Юго-Восток, 2005. – С.449 – 454.
- Потебня 1958: Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. Т. 1 – 2. – М.: Учпедгиз, 1958. – 536 с.
- УРС 1965: Українсько-російський словник. – Київ: Наук. думка, 1965. – 1064 с.

The article deals with the place in the system of parts of speech and the functions in the position structure of sentence some groups of Ukrainian and Russian words (нещодавно, щоправда, себто, тобто, тощо, абощо, абищо, щодо, хтось, чомусь, тому-то, що-то, почему-то, потому-то ...etc.). This words are the result of the syntactical reduction. The difference between the transformation of one language structure into another and the syntactical transposition has been traced. The syntactical transposition is analyzed as a result of functional equivalence on the level of positional structure of the sentence.

Keywords: market and unmarket grammar, positional structure of the sentence, syntactical connections, transposition, transformation, functional equivalence.

Надійшла до редакції 10 жовтня 2006 року.

ББК Ш13 (укр)
УДК 811.161.2

ГРАМАТИЧНА ТРАНСПОЗИЦІЯ КАТЕГОРІЇ ЧИСЛА ІМЕННИКІВ SINGULARIA TANTUM І МОВНА НОРМА

У статті розглядаються питання внутрішньокатегорійних транспозиційних змін іменників *singularia tantum*, причини виникнення цього мовного явища. Подається розгорнута класифікація лексико-семантичних груп іменників, які підлягають транспозиційним змінам. З'ясовується питання взаємодії та взаємозалежності граматичного та семантичного контекстів з точки зору вимог літературної норми. На прикладі іменників *singularia tantum* показується, що визначення мовної норми залежить насамперед від доцільності вживання тієї чи іншої словоформи та функціонально-стилістичних завдань.

Ключові слова: транспозиція, іменники *singularia tantum*, внутрішньокатегорійна транспозиція, мовна норма, контекст, ядерне значення, периферійне значення.

Питання щодо мовних змін, рушійних сил, які їх спричиняють, налагодження міжкатегорійних контактів, внутрішніх функціональних перетворень на різних рівнях мови, зокрема в граматиці, залишається відкритим, оскільки «мова змінюється, ... вона не є чимось готовим, а безперервно створюється в процесі мовної діяльності» [Цит. за Туманян 1999, с.87]. Водночас і мовлення – це не просто «процес відтворення мови, не повторення вже існуючих смислів, а постійне творення їх» [Русанівський 1988, с.16].

Оскільки мова є суспільним явищем – результатом колективної творчості і, разом з тим, набутком окремого її носія, вона виступає прикладом діалектичної єдності двох тенденцій, які врівноважують одна одну. З одного боку, простежується тенденція до канонічності, незмінності внутрішньої форми мови та форм її одиниць, з другого – прагнення звільнитися від мотивованості, спрямування на реалізацію нових граматичних виявів у нових контекстах.

Саме транспозиція як проміжне явище між усталеними, канонічними формами і новими, звільненими, більш гнучкими у своїх функціональних та семантичних виявах дозволяє мовленню збагачуватися, розширювати внутрішньосистемні зв'язки.

Грамаатичні одиниці є складовими системи мови й нерозривно пов'язані з функціональними категоріями, одиницями інших лінгвальних площин, залежать від контексту, мовленнєвої ситуації, і в той же час впливають на них і навіть моделюють.

Транспозиційні процеси, що становлять собою «... будь-яке переносне вживання мовної форми» [Вихованець 1997, с.57], свідчать про постійний розвиток мови, адже статичність синхронного зрізу мови є відносною, оскільки «в синхронії створюються передумови для діахронних перетворень, динаміка діахронних процесів перехідності позначається в синхронії» [Бабайцева 1988, с.4].

Грамаатична категорія числа іменних частин мови «відтворює кількісні співвідношення предметів і явищ навколишньої дійсності і належить до категорій із семантичною домінантою» [Безпояско 1993, с.72]. Саме тому транспозиційні процеси, які відбуваються в межах цієї грамаатичної категорії, стосуються більше семантико-стилістичних модифікацій: *І тільки ми, подрапані Сізіфи, тябричим вгору камінь-рюкзаки* (Л.Костенко); *Уже зоря золоторога, де полинами зацвіло, кладе на огненні пороги своє сивіюче крило* (В.Сосюра).

Дослідники відзначають «відхилення від типових морфологічних характеристик» [Вихованець 2004, с.97] при доборі множинних відповідників до іменників *singularia tantum*. Такі випадки сприймаються як одиничні, ситуативні, оскільки цим типам іменників не властиві кількісно-числові значення, крім того, категорія множини у цьому випадку «має несловозмінний... характер» [Безпояско 1995, с.13]. Флексія виконує «морфолого-дериваційну функцію» [там само], оскільки водночас утворює корелятивну форму грамаатичної категорії числа, при цьому певною мірою модифікується лексичне значення слів, вони втрачають відтінок конкретизації і сприймаються узагальнено, як ряд, сукупність подібних явищ, речовин тощо.

Транспозиція іменників *singularia tantum* до класу іменників з корелятивними формами числа зумовлена ідейно-змістовими потребами висловлювання. Форма множини таких іменників не протиставляється повною мірою формі однини, як в іменниках із двочленною парадигмою. Так, наприклад, для одиниць лексико-грамаатичної групи із матеріально-речовинним значенням не характерною є форма категорія множини, оскільки ці іменники «не викликають у нас уявлення про який-небудь предмет, що має відповідну форму або певні межі» [Есперсен 1958, с.229]; їх номінант не підлягає обліковій й поділу на окремі об'єкти, хоча він піддається виміру, і в мові це оформлюється допоміжними лексичними засобами: *Дівчина витягла відро води коромислом, зхотила другим кінцем коромисла друге відро, жваво й проворно кинула коромисло на плече й пішла на згористий берег між рідкими вишнями* (І.Нечуй – Левицький); *Од повітки не зосталося й сліду, тільки розкидані шматки глини, пір'я* (Ю.Яновський); *Чотиреста тонн пилюки щодоби – тобто тонни й тонни чистого заліза у вигляді бурих отих димів!* (О.Гончар).

Природа транспозиції складна, це явище характеризується певним порушенням узвичаєних грамаатичних, семантичних та стилістичних норм. Проте вона має системний характер, про що свідчить той факт, що у

випадках транспозиції окремих граматичних категорій простежується чітка закономірність, групи транспозитів підлягають лексико-семантичній та граматичній класифікації.

Зокрема, об'єднуються у великі групи іменники з речовинним значенням, абстрактні іменники, власні назви.

Отже, іменники-сингулятиви, вжиті у формі множини, утворюють такі групи:

1) назви окремих видів, сортів:

а) рослин, плодово-ягідних, зернових культур: *В Будинку металургів Нечуйвітер не одному недужому допоміг, знає, де які **трави** та **корінці** знайти...* (О.Гончар); *У **ячменів**, що їх вирощують в Україні, вона [екстрактивність] коливається від 74 до 81%...* (Харчова і переробна промисловість, 2006 №2, 16);

б) харчових продуктів, які становлять собою однорідну масу (переважно рідини або сипучі): *Жиророзчинні [барвники] використовують для забарвлення **маргаринів, спредів, майонезів, соусів** на жировій основі* (Харчова і переробна промисловість, 2006, №6, 6); *Дехто вважає, приміром, що білки тваринного походження у м'ясі, яйцях, молоці пожив ініш від рослинних, тобто тих, які містяться в хлібі, **крупях** тощо* (О.Навроцька);

в) хімічних речовин, сполук, матеріалів, корисних копалин: *...азбест, азбестові **руди**... – це група волокнистих силікатних матеріалів, що мають здатність розщеплюватися на якнайтонші гнучкі волокна* (Харчова і переробна промисловість, 2005, №6, 29); *У виробництві лактулози каталізатори можна умовно поділити на три групи: сильно лужні, слабколужні й амфотерні, характерні представники яких – **гідроксиди, сульфіти, борати*** (Харчова і переробна промисловість, 2005, №6, 23); *Тут [у токсикологічній лабораторії] контролюємо молоко на вміст у ньому залишків пестицидів, **солей** важких **металів** тощо* (Харчова і переробна промисловість, 2006, №6, 7);

г) ґрунтів: *Це урочище славне, де **глини** такі кольорові, – на сплюндрованих землях, де вже не живуть гончарі* (Л.Костенко);

д) продуктів згорання: *Було неймовірністю, що наперекір цьому несамовитому шалові смерті раптом з'являється із надр небуття, вдирається в ці вибухи, гуркоти й **чади** маленький пагінчик життя* (О.Гончар); *Дими зблизька аж душать Єлку, важко стеляться від заводу, тепер їй хочеться швидше звідси; старий, проте, не спішить, вовтузиться біля бакена спокійно, а тоді ще й стане давати **димам** оцінку: білий – то це нічого, та й чорний, що клуб'ям валить, теж не найгірший; найстрашніший жовто-бурий отой, аж червоний* (О.Гончар);

е) природних та штучних барвників: *Жиророзчинні форми його (Аннато) використовують для забарвлення масла, маргарину та інших високо жирних продуктів, витісняючи натуральні **каротини** й синтетичний каротин* (Харчова і переробна промисловість, 2006, №6, 29); *За хімічною структурою карамельні барвники належать до **меланінів** – групи гетерополімерних колоїдних пігментів складної будови* (Харчова і переробна промисловість, 2006, №6, 30); *Мідні компоненти **хлорофілів** та **хлорофілінів** (E 141) виготовляють у розчинній формі...* (Харчова і переробна промисловість, 2006, №6, 29);

є) будівельних матеріалів та виробів із них: *Еволюція органічних термопластичних в'язучих для кольорових дорожніх **бетонів** включає декілька характерних етапів, на яких використовували: **бітуми** для **асфальтобетонів** з великим вмістом червоного пігменту; пластифіковані інде-кумаронові **смоли**; окислені талові пеки...* (Автошляховик, 2006, №03, 31); *Пластики холодного твердіння на основі DEGAROUTE® є реакційними **смолами** без розчинника...* (Автошляховик, 2006, №02, 47); *Все вище шлях важкий... внизу гудуть **бетони**... золото - синім сном душа палахкотить...* (В.Сосюра);

2) назви матеріально-речовинних об'єктів, які виступають показником просторового поняття:

а) лексеми на позначення атмосферних явищ: *У горах, серед каменю й **снігів**, де слід людини око бачить рідко, малюється на синім небі чітко мисливська хатка – притулок орлів* (М.Рильський);

б) назви природного або штучного покриву верхнього шару Землі: *Скоро півпланети закуємо в панцир **асфальтів**, поховавши під ними плодючі **грунти**...* (О.Гончар); *Тісні двори, запечені в **асфальти**, і вільний шлях, закутий в магістраль* (Л.Костенко);

в) назви великих за площею насаджень рослин: *Черкнула блискавка по **зелах**, аж полягли вони всі* (Л.Костенко); *Виповзали вовки із **гущавин*** (Л.Костенко); *За селом високо в небі, над молодими **пишеницями**, кружляла гайвороняча згряя: то розтягалась у довгу чорну смужку, то знову зливалася в кім'ях, нагадуючи дикий бджолиний рій* (Гр.Тютюнник); *...**руна** зелено-сріблесті, червоні – при самій землі, гай у синичому свисті, покопані картоплі* (М.Рильський);

г) лексеми на позначення загальних просторових понять: *Сьогодні на морі **безоднів** немає, і все в золотім тумані* (В.Сосюра); *коруючи в **простори** – моці чи моці в шлеї, - уривками ранку – над степом, над возом, над мозком окрилює лоскіт – вертаються з поля рої* (І.Андрусак); *Він [звір - довіра] любить тиху паморозь **дистанцій*** (Л.Костенко); *Щоденні **старту** кіномарафону несли на грудях **фініші** стрічок.* (Л.Костенко);

3) назви великих мас, сукупностей або кількості в широкому розумінні, що може надавати словам узагальнювального значення:

а) матеріальних речей як ознаки багатства, забезпеченості: *Богдан Хмельницький, хutorянець, домодержавець, власник **дібр*** (Л.Костенко);

б) назви великої кількості атмосферних явищ: *Так невже ж під багряним сонцем – благодатні дощі океанські – ці дощі, отруєні стронцієм, засвістять, як стріли поганські?! (Л.Костенко); Після смерті Ягорихи ніхто цієї хати не чепуриє, стояла дощами оббита, бо хоч Катратий ніякого діла не цурався, а вважав, що братися самому білити хату незручно, жіноча це, мовляв, робота (О.Гончар); На білу гречку впали роси, веселі бджоли одгули, замовкло поле стоголосе в обіймах золотої мли (М.Рильський);*

в) назви хімічних речовин, металів, корисних копалин тощо: *Ваші все це, ваші вдосконалення, так само як і води з кислотами, що від них риба в Дніпрі одразу пузом догори... (О.Гончар); Я йому гукаю, щоб тікав, а догукнути не можу: наче горло мені забили доломіти та магnezити... (О.Гончар);*

г) тканин: *Не зовсім зотліли їхні малинові хоругви, блищать шаблі під склом, жевріють оксамити, навіть козацький човен уцілів, величезний, із суцільного дуба, тільки почорнів наскрізь, став як антрацитовий... (О.Гончар); ...в давнину козак, ідучи в похід, обіцяв дівчині привезти стільки шовків та стрічок, щоб, як розпустити, вистачило їх від штиля собору до самої землі... (О.Гончар);*

г) назви харчових продуктів: *Чули ми вже про «сучасний момент», акції, банки, зарплату... Хай нам утворить новий Дезесент пишину з лікерів сонату! (М.Рильський); Кав'яр, паштети, ажур, голізна, пестоці, жарти, шартрези... (М.Рильський);*

д) назви наукових дисциплін, галузей:

Йдеш так до правди, до суті життя, облещений кілометрами філософій, райдугами симфоній і місячних інтегралів (І.Драч); Рина. Це він тобі памороки ногами та антропологіями забив... (М.Куліш);

4) групи лексем, що вказують на повторюваність або тривалість окремих дій, процесів, явищ, станів (в тому числі й духовного та етичного характеру) і, як наслідок, їх всеохопність, наповнення ними життя:

а) назви явищ природи: *Після високого синього літа небо осені обвалюється на степи важкою мрякою, туманами, і нема вдалині твого ясного собору, нема й далини, маленьким стає світ (О.Гончар); Санько знімає картуз і стоїть так, утупившись очима в рушники, якими перев'язано хрести: злиняли обидва на весняних дощах, пожалобились на сонці, і вітерець їх не ворухить (Гр.Тютюнник);*

б) назви дій, процесів: *Там, за рікою, за ракетними мевами, за космодромами злетів і гордих падінв в неспокою, пахнуть смутки, і ночі грандіозні, з деревами, там, за рікою... (А.Малишко); Безладно торохтять по бруку день бездумний, де порох голубий та цокоти копит... (В.Сосюра); Як побралася з Іваном, тобі тільки й зазнала Вірунька людського щастя після тяжких літ, після років недоїдань, трудоднів копійчаних, сирітства... (О.Гончар);*

в) назви різних проявів почуттів, психічні стани: *Вечірне, сонце, дякую за всіх, котрі нічим не осквернили душу. За те, що завтра jede своїх натхнені (Л.Костенко); Не ламайте меблі, не впадайте в транс (Л.Костенко); І дні, яким нема відради, і виноградні теплі дні, де тихо сплять старі досади, зіщулюючись на самім дні (І.Драч);*

г) назви фізичних станів: *Мельхіорове літо, день ясний, а не мій, від цензурного Літ'а, від міських анемії (Л.Костенко); Безпорадні агонії злості, злість гармонії не порве! (В.Симоненко);*

г) номени, що вказують на особливості морально-етичних взаємин між людьми: *І стою я в тісному крузі між наклепів, образ і зрад (В.Симоненко); Зганьблено її [Сльку], і за це мусить ще сама розплачуватись, стільки довелося зазнати приниженнь, випити кривд... (О.Гончар);*

5) власні назви, які виступають у ролі алегоричних і метафоричних порівнянь, узагальнень:

а) загальні антропоніми: *Наталки шепотіли до Катрусь: - Він, може, має в городі котрусь? (Л.Костенко); Десь подруги твої, Земфіри й Маріули, вечірній сизий брук спідницями метуть (Л.Костенко);*

б) імена відомих культурних, громадських, історичних діячів: *І на полі в нас не з обжинками, будем далі трошити камінь, щоб росло воно Українками, і Тарасами, і Франками (А.Малишко); ...барикади совісті – проти берій (Л.Костенко); Ті, що піднімали дзвони на здвінці, оті наші Бетховени степові, вони знали, що робили... (О.Гончар);*

в) міфони́ми: *Життя страшна корида. На сотню Мінотаврів – один тореадор (Л.Костенко); Усі держави з поглядом Горгон (Л.Костенко); Колись вони цезнуть, всі скрині всіх Пандор (Л.Костенко);*

г) теоніми: *Підтоптані пари такі непаристі, як Януси дивляться в різні боки (Л.Костенко);*

г) імена літературних або казкових персонажів: *Загострювався ніс восковий [Гоголя], чорніли кола круг орбіт, - а плюшкіни і хлестакови сквернили поцейбічний світ (М.Рильський); За болотами причаїлись Охи (Л.Костенко); Кучеряві, як папуасики, ми, Телесики, ми, Івасики, сидимо на тих крилах, як чортенята болотяні, а посередині Микола (Л.Костенко);*

д) топоніми: *За Богуславами і Трипіллями, за обелісками, в землю вкипілими, силою пружаються, гнутья луками понад традиціями і розлуками, понад трагедіями і війнами перснями щастя сяють подвійними (А.Малишко); Коли ж віднімуть у людей і мову, коли в сибірах закатурплять їх, душа Богдана в розпачі німому нестеме неспокутуваний гріх (Л.Костенко);*

е) власні назви на позначення групи осіб, об'єднаних родинними зв'язками:

– *Та це ж ті каторжні Балаши! Хіба ж ви їх не знаєте? – кричала Мотря до людей.*

– *Та це ж ті іродові Довбиши! Хіба ж ви їх не знаєте? – репетувала баба Кайдашиха (І.Нечуй-Левицький);*

є) назви однойменних осіб: *Той дід був простого роду. Він був мужицького роду. Йому рушник вишивали дві Ганьки і п'ять Варвар* (Л.Костенко); *Лесик, Толя, два Володі сумували на колоді* (В.Симоненко);

ж) астрономі та космоніми: *І небо теплотою глибиніє, і радість наливається в серця – сміються, бігають, пустують, мріють малесенькі замурзані сонця* (В.Симоненко); *Я чую, як біжать секунди, я бачу космоси в траві, в твоїх очах заграви бунту* (В.Сосюра); *Од вечірнього, од синього снігу здається місто з електричними місяцями голубим і гнідим* (В.Сосюра);

з) назви свят, дійств як метафорична паралель з життєвими обставинами: *Так зате хоч одне: перетлілі мої канати в не мої Великодні не сіпас жоден дзвонар* (Л.Костенко); *Зелені коси русальних великоднів верби порозвішували на сонці* (Л.Костенко); *Я, що прийшла у світ не для корид, що не люблю юрби і телекамер* (Л.Костенко);

и) назви історичних подій, які стали загальними: *Минають фронди і жсиронди, минає славне і гучне* (Л.Костенко);

б) абстрактні іменники, що позначають різні величини, одиниці вимірювання, «характеризують різні прояви ознак» [Вихованець 2004, с.97]: *ВОЛЬТ – одиниця різниці електричних потенціалів, напруги та електрорушійної сили в Міжнародній системі одиниць* (Словник іншомовних слів); *ЦЕРЕЗИН... – очищений озокерит; схожий на віск, розтоплюється в інтервалі температур 68-72° С* (Словник іншомовних слів).

Отже, іменники *singularia tantum* можуть набувати множинних форм, підлягаючи закону аналогії, оскільки «асоціюються за змістом подібно до корелятивних форм назв рахованих предметів» [Безпояско 1995, с. 16], до того ж слово «зазнає зовнішнього вирівнювального тиску» [Сосюр 1977, с.107], оскільки для більшості іменників української мови властива двочленна парадигма числа. Але множина таких іменників не є корелятивною формою однини – у процесі зміни грамеми числа слова модифікується його основне лексичне значення, що, у свою чергу, призводить до «лексикалізації граматичної форми, бо з'явилася... нова предметність, хоч і споріднена» [Безпояско 1995, с.15 – 16], при цьому закінчення виконує функцію словотворчого афікса [Безпояско 1993, с.83].

Таке порушення «відповідності між граматичною формою та граматичним значенням, коли у структурі однієї граматичної одиниці поєднані два змістових показники» [там само], призводить до іррадіації валентності лексеми, крім того, у більшості іменників розгляданого типу утворюється ціла низка додаткових семантичних і стилістичних значень, що впливає на розширення контекстного ареалу лексеми: *Самі ж знаєте, неокласиком бути – силу треба терпіння. Читай Горація, Вергілія, Овідія та інших Гомерів* (Остап Вишня); *Гей, ти, сонце, мудрий господарю, ти, небесний золотий шихварю, - ти в'яли червону конюшину, напувай медами запашними, прикривай гарячими руками од дощів, од лютої негоди* (М.Рильський).

«Закріпленість сем тільки за однією категорією умовна» [Русанівський 1988, с. 30]. Особливість граматичної системи української мови, як і багатьох інших мов, полягає в тому, що в категорійні значення граем закладено як іманентні (вони, власне, і становлять ядро граматичних значень), так і потенційні якості, які виявляються у відповідному контексті. Реалізація можливих десигнатів у мовленні сприяє формуванню десигнатів нових, які для тієї чи іншої лексеми є вторинними, що у свою чергу породжує нові потенційні граматичні значення, які можуть перетворитися на іманентні. У такому взаємозв'язку і взаємопереході потенцій та реалізацій здійснюється як відтворення іманентних функцій мовних одиниць, так і їх розвиток, що призводить до утворення розгалуженої мережі «спеціалізованих, напівспеціалізованих, неспеціалізованих форм, з одного боку, та ядерних, напівпериферійних, периферійних морфологічних форм – з другого» [Загнітко 1991, с.8]. Про «потенціоновані значення» [Адмони 1975, с.39], які є узагальненими і «нашаровуються на лексичне значення» йдеться у дослідженнях В.Г.Адмони [там само].

Отже, виникає проблема виявлення первинних і вторинних граматичних значень, їх валентності та здатності до розвитку й розширення контекстуального ареалу. «Генетично первинними у мові виступають граматичні значення, що узгоджуються із завданням мовленнєвої комунікації і підпорядковані реалізації ситуативно-прагматичних настанов» [Загнітко 1991, с.8]. Відповідно, вторинними є ті значення, які не узгоджуються із традиційними законами моделювання мовленнєвої ситуації і тим самим розширюють межі свого функціонування, надаючи висловлюванню не тільки гнучкості, але й семантичної повноти й стилістичної виразності (звичайно, поки оказіональне вживання певної граматичної форми не перетворилося на загальноприйняте). Отже, будь-яка граема має основне, категорійне (за І. Вихованцем, кардинальне [Вихованець 1988]) значення, яке під впливом контексту може видозмінюватися й набувати переносного значення, а воно, у свою чергу, призводить до граматичної багатозначності. Крім того, зміни в граматичній тканині слова можуть призводити до семантичних перетворень. Наприклад, речовинні іменники, вжиті в множині, вказують не на кількісну множинність, а на об'єм або різноманітність сортів (*води, олій, кислоти*); середній рід, використаний для позначення особи чоловічої або жіночої статі, надає відтінку недорослості (що може передавати позитивне ставлення або навпаки – зневажливе): *Боже ж, який розумний у тебе хлопеч, Одарко! Пошли, господи, щоб воно й надалі таким росло* (Гр.Тютюнник); *Я його вчу як старший, як належить, а воно чхає на мене, – заводиться гладун. – Ну й молодь пішла* (Л.Письменна).

Ядро кожного лексико-граматичного класу становлять взаємоузгоджені між собою семантичні, морфологічні та синтаксичні значення Першооснову ядра складають, насамперед семантичні показники, на які нашаровуються морфологічні та синтаксичні функції слова. Ядро класу є носієм узагальненого граматичного

значення, яке узгоджується з його лексичним значенням і «визначає первинні формально-синтаксичні і семантико-синтаксичні функції та закріплені за синтаксичними функціями морфологічні показники» [Вихованець 1988, с. 19]. Таким чином, ідеться про певні типи контекстів, особливі функціонально-семантичні поля, релевантні для реалізації окремих граматичних класів, форм, значень.

Проте питання щодо впливів та взаємозалежності змістового та граматичного контекстів залишається дискусійним. Наприклад, А.М. Ломов розглядає контекст не як можливий модифікатор граматичних значень, а як їх повноправний «партнер», який разом із ними визначає комунікативно-інформаційне поле повідомлення [Ломов 1977]. М.Хомський наголошує: «Коли ми говоримо про граматику, що вона породжує речення з певним структурним описом... маємо на увазі, що грамика приписує реченню його структурний опис» [Хомський 1972, с. 67]. О.В. Бондарко стверджує, що «граматично значущими можуть бути як граматичні, так і лексичні елементи контексту» [Бондарко 1983, с.104].

Відповідно, постає питання мовної норми, оскільки перехідність як лінгвальне явище передбачає «порушення узвичаєного вживання» [СУЛМ 1974, с.276] граматичних категорій, що пов'язано із заміщенням однієї грами (грамем) іншою (іншими), зміною «функцій граматичної форми» [Николина 1988, с.116], доцільністю використання прийому транспозиції в мовленні, стилістичною і контекстуальною мотивованістю вказаного типу висловлювання.

«Грамаична норма – це таке утворення і вживання форм і категорій, яке, по-перше, послідовно відтворюється в колективній мовній практиці носіїв літературного мовлення... і, по-друге, виявляє тенденцію до живої взаємодії з іншими ланками системи» [Шведова 1966, с.12 – 13]. Будь-яка мовна одиниця або мовленнєве явище підлягає таким критеріям оцінки з точки зору нормативності: типовість, поширеність, вживаність, відтворюваність, стійкість, обов'язковість, доцільність, звичність, авторитетність джерела, системність тощо [Шведова 1966, Артюшков 1988].

Типовість лінгвістичного факту впливає насамперед із системності, відтворюваності, стійкості, вживаності. Ці складові утворюють особливе функціонально-семантичне поле, в якому реалізується будь-яка значуща мовна одиниця. Крім того, «окремі функції транспозиції граматичних форм піддаються типізації на рівні частин мови» [Николина 1988, с.123], і це є закріпленням у літературній традиції.

Спираючись на думку Е. Косеріу [Косеріу 1963] про те, що система об'єднує функціональні, основні, суттєві значення, а норма виступає як носій варіантів, можна стверджувати, що транспозиція є явищем нормативним. «Якщо систему мови розглядати як щось дане й незмінне, то норма як її корелят виступає константним, прийнятим, але таким, що піддається коливанням, варіюванню і змінам» [Костомаров, Леонтьев 1966, с. 9]. Складовими системи є основні, ядерні значення, норма – це сукупність периферійних значень. Крім того, факт норми може мати функціональне значення [Косеріу 1963, с.176] – бути показником певного функціонального стилю, надавати емоційно-експресивного відтінку повідомленню.

Проте варто зазначити, що транспозиція полягає не в будь-якій суперечливості змісту граматичної форми й контексту, а в «розходженні, вміщеному в певну систему у регламентованому правилами транспозиції граматичних форм певної мови» [Бондарко 1983, с.112], тобто в контекстуально, логічно й стилістично вмотивованому використанні однієї граматичної форми замість іншої. Спираючись на твердження О.В. Бондарка [Бондарко 1971], слід зауважити, що разом з категорійною граматичною семантикою, вираженою відповідними формами, існує ще й некатегорійна семантика, яка визначається не однозначною формою, а контекстуальною ситуацією вживання.

Не можна не враховувати того факту, що системні явища «на морфологічному рівні мови представлені менше, адже морфологічні варіанти – це в плані змісту взаємопротиставлені видові семи стосовно родового, категоріального і семантичного інваріанта, а в плані вираження – дублетні морфеми і грамаичні словосполучення» [Русанівський 1988, с. 45]. Але будь-яка мовна одиниця (показує практика вивчення історії розвитку мови), в тому числі і морфологічні форми, їх варіанти, транспозиційні утворення можуть набувати більшого або меншого поширення: «більш поширені розцінюються як нормативні, стилістично нейтральні, менш поширені – як стилістично марковані» [Бондарко 1971, с.45].

Що стосується критерію нормативності «авторитетність джерела», то транспозиція – загальнопоширене явище не тільки в живому розмовному мовленні, але й у науковій та художній літературі, часто виступає стилетворчим засобом в арсеналі окремих авторів (Ліни Костенко, Івана Драча, Василя Симоненка, Максима Рильського та інших).

Поняття нормативності/ненормативності не обмежуються визначенням «правильно/неправильно». Йдеться про цілу низку лінгвальних характеристик з точки зору узгодженості чи неузгодженості з вимогами літературної норми, яка передбачає різний ступінь нормативності, використання того чи іншого мовного знака в певних функціонально-стилістичних умовах, адже «там, де немає можливості вибору, немає і проблеми норми» [цит. за Граудина 1980, с.4].

Транспозиція дедалі частіше розглядається як повноправний факт мовлення, а не «відхилення» від його системи й норми. Про це свідчить не тільки загальнопоширеність і звичність перехідних граматичних процесів, але й їх кодифікація у лексикографічних працях. Численні транспозити вже не сприймаються мовцями як оказіональні, оскільки набули статусу узуальності (наприклад, назви сортів, видів, групи однойменних осіб, явища природи; терміни на позначення речовин, одиниць вимірювання тощо).

Транспозиція виявляє системний характер мови, її багатовимірність, рухомість, крім того, з'єднує мовні факти в цілісну систему, відображаючи взаємозв'язок і взаємодію між ними. Вживання іменників-сингулятивів у множині має поширений і системний характер, що засвідчують писемні джерела різних жанрово-стильових типів. Висока частотність вживання окремих тематичних груп та лексем дозволяє зробити висновок про залучення транспозитивів до активного шару мовлення, втрату ними оказіональності, можливі переосмислення кількісних характеристик для розгляданих номенів на діахронічному рівні.

Література

Адмони 1975: Адмони В.Г. Статус обобщенного грамматического значения в системе языка // Вопросы языкознания. – 1975. – № 1. – С. 39-54.

Артюшков 1988: Артюшков И.В. Норма и явление переходности в синтаксисе (На материале неполных и прерванных предложений) // Явления переходности в грамматическом строе современного русского языка. Межвузовский сборник научных трудов. – М., 1988. – С.58-64.

Бабайцева 1988: Бабайцева В.В. Явления переходности в грамматическом строе русского языка и методика их изучения // Явления переходности в грамматическом строе современного русского языка. Межвузовский сборник научных трудов. – М., 1988. – С.3-13.

Безпояско 1993: Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови: Морфологія. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.

Безпояско 1995: Безпояско О.К. Зони перехідності в граматичній категорії числа іменника // Мовознавство. – 1995. – № 2-3. – С. 12 – 16.

Бондарко 1971: Бондарко А.В. Вид и время русского глагола (значение и употребление): Пособие для студентов. – М.: Просвещение, 1971. – 239 с.

Бондарко 1983: Бондарко А.В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии. – Л.: Наука, 1983. – 207с.

Вихованець 2004: Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови. – К.: Пульсари, 2004. – 398 с.

Вихованець 1997: Вихованець І.Р. Різновиди транспозиції // Актуальні проблеми граматики: Зб. наук. пр. – Кіровоград: КДПУ ім. В. Винниченка, 1997. – С. 57 – 60.

Вихованець 1988: Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.

Граудина 1980: Граудина Л.К. Вопросы нормализации русского языка. Грамматика и варианты. – М.: Наука, 1980. – 288 с.

Есперсен 1958: Есперсен О. Философия грамматики. – М.: Изд-во иностр. лит., 1958. – 404с.

Загнітко 1991: Загнітко А.П. Основи еволюції граматичних категорій // Мовознавство. – 1991. – № 5. – С.7-14.

Косериу 1963: Косериу Э. Синхрония, диахрония и история // Новое в лингвистике. – Вып. III. – М., 1963. – С.143-347.

Костомаров, Леонтьев 1966: Костомаров В.Г., Леонтьев А.А. Некоторые теоретические вопросы культуры речи // Вопросы языкознания. – 1966. – № 5. – С. 7-12.

Ломов 1977: Ломов А.М. Очерки по русской аспектологии. – Воронеж, 1977. – 117 с.

Николина 1988: Николина Н.А. Экспрессивные возможности транспозиции в художественной речи // Явления переходности в грамматическом строе современного русского языка. Межвузовский сборник научных трудов. – М., 1988. – С.116-131.

Русанівський 1988: Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики. – К.: Наук. думка, 1988. – 236 с.

Соссюр 1977: Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. – М.: Прогресс. – 1977. – 695 с.

СУЛМ 1974: Сучасна українська літературна мова: Стилїстика. – К.: Наук. думка, 1974. – 498с.

Туманян 1999: Туманян Э.Г. О природе языковых изменений // Вопросы языкознания. – 1999. – № 3. – С. 86-97.

Хомський 1972: Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса. – М.: Изд-во МГУ, 1972. – 217 с.

Шведова 1966: Шведова Н.Ю. Активные процессы в современном русском синтаксисе. – М., 1966. – 377 с.

In the article the author analyses issues of intercatigorical transpositional changes of nouns of singularia tantum, reasons of origin of this linguistic phenomenon. The classification of lexical and semantic groups of nouns which are the subject to the transpositional changes is given. The issue of interaction and interdependence of grammatical and semantic contexts is analysed from the point of view of the requirements of the literary norm. On the example of nouns of singularia tantum it is shown that determination of the linguistic norm depends above all things on the expedience of the use of the word and functionally-stylistic tasks.

Keywords: transposition, nouns of singularia tantum, intercatigorical transposition, linguistic norm, context, nuclear meaning peripheral meaning.

Надійшла до редакції 29 вересня 2006 року.

ББК 81.02-81-2
УДК 811.161.3'36

ПРОСТРАНСТВЕННЫЕ ОТНОШЕНИЯ В ДИАПАЗОНЕ 'БЛИЗКО-ДАЛЕКО', ВЫРАЖЕННЫЕ ПРЕДЛОЖНЫМИ СОЧЕТАНИЯМИ В БЕЛОРУССКОМ ЯЗЫКЕ

На матеріалі білоруської мови запропоновано семантичну структуру діапазону 'близько-далеко', виражену прийменниковими сполученнями. На підставі дефініційного і структурного аналізу прийменникових сполучень типу "недалёка ад", "блізка каля", "даволі далёка ад" виявлено ряд семантичних зон, які відбивають просторові відношення в діапазоні 'близько-далеко'; відповідно перераховано прийменникові одиниці.

Ключові слова: прийменникове сполучення, семантика просторовості, білоруська мова.

Предлог как морфолого-синтаксическая категория вызывает много вопросов в современной лингвистике и претендует на более обширное языковое пространство, чем то, которое рассматривается в связи с ней в имеющихся грамматиках и словарях. Перспективным в раскрытии содержания и потенциала данной категории является двусторонний международный проект «Русская и белорусская предложные системы: сопоставительный аспект», в рамках которого осуществляется и наша работа¹. Базируется она на научных разработках участников открытого международного проекта «Славянские предлоги: морфология и синтаксис» – ученых России [Всеволодова 2002; Всеволодова и др. 2003], Беларуси [Конюшкевич 2003; 2004; 2005а; 2005б], Украины, Польши и др. стран. Важным научным источником для нашего исследования является также монография и "Тлумачальны слоўнік беларускіх прыназоўнікаў" П.П.Шубы [Шуба 1971, Шуба 1993], посвящённые белорусским предлогам.

Нас интересуют предлоги и изофункциональные им средства как русского, так и белорусского языков, поскольку одним из аспектов международного проекта является сопоставительный, однако в данной работе мы этого аспекта пока не коснёмся, и, как представители белорусской стороны проекта, сконцентрируем своё внимание на белорусскоязычном материале.

Объектом рассмотрения в данной статье являются предложные сочетания с пространственной семантикой, т.е. релятивные единицы, образованные сочетанием первообразного предлога с конкретизатором (термин М.В.Всеволодовой) и выступающие в роли форманта предложно-падежной синтаксемы с локативным значением.

В нашу задачу входит выявление потенциала белорусского языка в образовании предложных сочетаний в целом и изучение семантического пространства, структурируемого конкретизаторами в диапазоне 'близко – далеко', в частности.

Предложные единицы белорусского языка, выполняющие функцию форманта синтаксемы с пространственным значением представляют собой сочетания преимущественно наречных лексем и первообразных предлогов. Это единицы типа: *недалёка ад*, *паблізу каля*, *як мага далей ад*, *бліжэй да*, *вельмі блізка ад*. В контекстах: *Недалёка ад казармы строй салдат рассыпаецца* (А.Наўроцкі); *Паблізу каля прахадной і на шашы заўжды таўкліся вайскоўцы, афіцэры ды прапаршчыкі, сярод якіх калісьці было нямала знаёмых* (В.Быкаў); *Прымач трэба размяшчаць як мага далей ад тэлевізара, кампутэра, халадзільніка, побытавых электрапрыладаў і нажадана бліжэй да вокнаў, радыятараў...*(Радыё "Свабода"); *Першы драўляны будынак касцёла знаходзіўся вельмі блізка ад замку* (Интернет-форум).

Данные неоднословные единицы включают в свой состав, помимо первообразных предлогов, вышеупомянутые конкретизаторы – слова другой части речи (в нашем материале это в основном наречия либо частицы), уточняющие и дополняющие значение первообразного предлога. Разработчики проекта называют подобные сочетания предложными (термин М.И.Конюшкевич и М.В.Всеволодовой) [Всеволодова и др.]. В свое время П.П.Шуба указывал на подобные сочетания, называя их «тесными единствами», которые «функционируют в подчинительном словосочетании как единое целостное средство связи его компонентов» [Шуба 1971, с.16], наречия в составе этих «единств» он называл «уточняющими те отношения, которые выражаются предлогами с богатым «спектром» функциональных значений (*ад*, *з*, *за*, *да* и некоторыми другими)» [Шуба 1971, там же]. Предложные сочетания возникают в связи с потребностью носителя языка более дифференцированно отображать пространство, для чего простых непрямых предлогов, выражающих пространственные отношения, а таковых, по данным словаря П.П.Шубы [Шуба 1993], – 32, включая фонетические и диалектные варианты, уже не хватает.

По данным двух реестров – Реестра русских предлогов, собранного проф. М.В.Всеволодовой и её коллегами, и Реестра белорусских предлогов, собранного проф. М.И.Конюшкевич, перечни русских и белорусских предложных единиц, которые выражают интересующие нас пространственные отношения,

¹ Исследование выполнено при финансовой поддержке БРФФИ (тема № Г04Р-032).

составляют около 840 белорусских и около 300 русских предлогов. Это не означает, что все эти единицы можно назвать предлогами: среди них есть и так называемые аналоги предлогов, т.е. слова и словосочетания, которые употребляются в качестве предлога (напр., *у напрамку, уперадзе, збоку*) и в словарях, как правило, имеют помету «в значении предлога». Количественное расхождение в списках русских и белорусских единиц объясняется, видимо, субъективными и технологическими факторами, поскольку формирование реестров не закончено.

Наш материал показывает, что доля предложных сочетаний с конкретизаторами в белорусском языке составляет почти треть от общего числа пространственных предложных единиц. Предложное пространство белорусского языка гораздо обширнее, чем это предполагалось ранее и отмечалось в самых полных исследованиях на эту тему (для сравнения, П.П.Шуба в своём словаре приводит список «наречно-предложных конструкций, которые выполняют роль предлогов» [Шуба 1971], насчитывающий лишь 94 единицы).

Нами был собран максимальный на сегодня перечень пространственных предложных сочетаний с конкретизаторами, который формировался на материале «Глумачальнага слоўніка беларускіх прыназоўнікаў» П.П.Шубы, «Глумачальнага слоўніка беларускай мовы» в 5-и томах, учебной литературы, Реестра белорусских предлогов М.И.Конюшкевич; часть предложных сочетаний извлекалась из контекстов белорусскоязычной художественной литературы (произведений Янки Брыля, Вячеслава Адамчика, Ольги Ипатовой, Виктора Карамазова, Владимира Короткевича и др. авторов), часть была образована путём моделирования – подбора антонимичных и синонимичных лексем, способных выступать как конкретизаторы в предложных сочетаниях (напр., *лявей ад -²правей ад; акурат пад -²якраз пад*).

Наш перечень насчитывает 299 единиц. Например, *высока над: Высока над дарогаю ззяў вузенькі вастрарогі мясячык* (В.Карамазы); *далей ад: Перапёлка бывала далей ад нашай хаты* (Я.Брыль); *недалёка ад: Недалёка ад казармы строй салдат рассыпаецца* (А.Наўроцкі); *амаль да: Меч, што адляцеў амаль да ног...блішчыць у пяску, як струменьчык вады* (У.Караткевіч); *прэч ад: Рыгор застагнаў і кінуўся прэч ад акна* (В.Казько).

К перечню примыкает список из 113 потенциальных конкретизаторов, напр., *зводдаль, дзесьці, наперадзе, угары, наперак, значна*, которые в случае их компоновки с первообразными предлогами увеличат названное число предложных сочетаний в 4-5 раз, но нуждаются в подтверждении речевой практикой. То же следует сказать и о потенциальных предложных сочетаниях, которые можно образовать экспериментально путём присоединения первообразных предлогов к уже зарекомендовавшей себя в качестве конкретизатора наречной лексеме, напр., наличествующие *уверсе ля, уверсе ў // потенциальные ?уверсе ад, ?уверсе каля, ?уверсе над, ?уверсе на, ?уверсе па*. Таким образом, цифра перечня не окончательна.

Исследования показали, что предложные сочетания могут состоять:

- из двух предлогов, вторичного производного и непроизводного, каждый из которых в словарях отмечен как предлог, напр., *абапал на: Вайсковец з чырванюткай літарай «Т» абапал на плячо* (С.Астравец); *воддаль ад: Воддаль ад натоўну...стаяў мужчына ў сандалетах на босую нагу* (А.Жук); *блізка ля: ...[Усяслаў] убачыў у скулным перадсвятальным змроку блізка ля сябе жаночую постаць* (В.Іпатава);

- из наречия, не имеющего в словаре пометы «предлог», и непроизводного предлога, напр., *скрозь па: Скрозь па ямах у смеці ржавелі пустыя кулямётныя ленты* (В.Адамчык); *побач з: Замаялялася рамка, выразалася шкло, ляпіліся здымачкі, фотаалтарык вешаўся побач з абразам* (А.Глобус); *унізе пад: Унізе пад лоджыямі ціхенька варушылася ад начнога брызу лісце пальмаў* (В.Быкаў);

- из отнаречной и собственно частицы из разряда определительно-уточняющих (*адразу, акурат, проста, роўна, якраз*), усилительных (*аж, ажно, прама*) либо выделительно-ограничительных (*крыху, трохі, чуць*) и первообразного предлога, напр., *прама над: Прама над галавой Усяслава нярка гарэла Колзорка* (В.Іпатава); *якраз перад: Якраз перад фасадам гатэля...выразна ззяў пяцю зоркамі славыты Паўднёвы крыж* (В.Быкаў); *ажно за: Паехаў ажно за чацвёртую вёску рэзаць лазу для крыжыя* (Я.Брыль).

Утверждение, что эти компоненты однозначно являются частицами, было бы неверным, поэтому сделаем оговорку: названные выше «частицы», за исключением *аж, ажно*, в ТСБМ подаются как наречия, только *прама* имеет помету «в значении усилительной частицы» и краткое пояснение «в сочетании с предлогом придаёт им большую точность и конкретность» [ТСБМ 1977].

Если же рассматривать проблему в функциональном аспекте, увидим, что многие наречия перешли в частицы: это связано с их статусом «промежуточной станции» (выражение В.В.Виноградова) на пути перехода знаменательных слов в служебные. П.П.Шуба отмечает продуктивность именно морфолого-синтаксического способа в отнаречном словообразовании: «от наречий аффиксальным способом образуется небольшое количество слов; легче всего происходит переход наречий в служебные слова и частицы», «в результате ослабления и частичной утраты (наречиями) лексического значения» [Шуба 1987, с.268]. При данном переходе наречия не просто утрачивают лексическое значение, а обретают новое в рамках предложного сочетания как несущего «особое служебное, «неполнозначное» значение» [Всеволодова и др.].

Таким образом, подобные наречия, попадая в предложные сочетания, проявляются скорее как частицы, нежели как наречия; впрочем, предложные сочетания такого типа требуют особого исследования, сегодня мы просто указываем на эту проблему.

Предложные сочетания с пространственным значением могут состоять из более чем двух компонентов, например, *усё далей і далей ад: ...«наветраны шарык» можа зрабіцца «гарой». А можа і не зрабіцца, можа ўзносіцца на сваёй тонкай нітачцы ўсё далей і далей ад зямлі...* (Интернет-форум), *нейдзека зусім блізка ля: Нейдзека зусім блізка ля вакна, напэўна, хаваючыся ў цень разлапістых векавых ліпаў, што туліліся да намалёванага ў жоўты колер дому з паўкруглаю шкляною вэрандаю й дзікім вінаградом над уваходам, гучна рыкнула карова* (А.Захаранка).

С учетом классификации конкретизаторов, выполненной М.В.Всеволодовой, мы выделяем следующие группы конкретизаторов в пространственных предложных сочетаниях:

- конкретизаторы-локализаторы: *абапал на, наверх над, унізе пад, збоку ад, навокал на, уздоўж ад, упоперак ад;*

- конкретизаторы-векторы: *прэч ад, наверх у, уніз пад, направа ад, налева ад, назад праз, наперад да;* предложные сочетания с ними выражают директивные значения старта, трассы, финиша. Напр., конкретизатор-вектор *наўскасяк: пайсці наўскасяк ад лесу* - значение старта, *ісці наўскасяк праз лес* - значение трассы, *пайсці наўскасяк да лесу* - значение финиша. Многие из конкретизаторов-векторов имеют корреляты, т.е. соотносительные пары, с конкретизаторами-локализаторами, напр., *наперад ад – наперадзе ад, наводшыб ад – наводшыбе ад, назад за – ззаду за, уніз пад – унізе пад, убок ад – збоку ад;*

- конкретизаторы, определяющие близость либо дальность объекта по отношению к ориентиру, напр., *бліжэй да, блізка каля, воддалі ад;* предложные сочетания, включающие конкретизаторы данной группы, и послужат объектом изучения в нашей статье;

- конкретизаторы, предложные сочетания с которыми обозначают различные способы расположения и движения двух объектов в пространстве (напр., *наўздагон за, услед за, насустрач да, наперасек да, упоплеч з, нараўне з*).

Все названные виды конкретизации пространства имеют также характеристику с точки зрения определённости-неопределённости. Особо отчетливо признак неопределённости проявляется в конкретизаторах со значением старта, напр., *аднекуль: Мне успамінаецца...сыры пах скошанага атавы аднекуль з блізкіх балот* (В.Адамчык) и со значением финиша, напр., *кудысьці: Ён не можа адаць [Джамілю] у рабства кудысьці на Чад або ў Танжэр* (У.Караткевіч). Конкретизатор *недзе* охватывает и значения векторов – старта: [Кіра Фахрушава] *прыехала ў нашу школу недзе з Масквы* (В.Адамчык), финиша (*трапіць недзе пад Жлобін*), трассы (*блукаць недзе па горных сцежках*), и значение локализатора: *Старшыня агледзеў нашу хату, і вочы яго спыніліся недзе на сцяне, на мамай яшчэ дзявочай фатаграфіі* (В.Адамчык).

На периферии поля конкретизаторов оказались те, которые характеризуют вертикальную локализацию и векторность: в предложных сочетаниях *нізка над, нізка ад, нізка да, вышэй за, ніжэй за, высока над, высока ў што* (т.е. куда?), напр., *Цяпер і яна бачыла, як за дрэвамі высока ў неба шугала полымя і ад яго ружавелі ствалы хвой* (В.Карамазы) и *высока ў чым (где?) – Высока ў небе плылі аблокі*.

Периферийный характер имеют конкретизаторы *крыху, трохі, чуць* и потенциальные антонимичные им *значна, многа, шмат*, которые функционируют в качестве конкретизаторов, только примыкая к уже готовым предложным сочетаниям с конкретизаторами, образуя трёхсловные предложные сочетания: *крыху далей над: Крыху далей над зоркамі сунулася туманістая града Млечнага шляху, і ягоны шлях кіраваў наперарэз ёй* (В.Быкаў), *трохі наводдаль ад: Трохі наводдаль ад жывёл ляжаў чалавек у блакітнай доўгай блузе і шараварах* (У.Караткевіч), *крыху ззаду ад, крыху наўскасяк ад* и др..

Проследим соотношение структуры предложных сочетаний и их семантики, обратившись к предложным сочетаниям, которые содержат конкретизаторы с семами ‘близко’, ‘далеко’.

В процессе работы составлен перечень из более чем ста предложных сочетаний, выражающих отношения близости-дальности в пространстве; многие из них верифицированы контекстами, извлечёнными из источников различных стилей (на бумажных и электронных носителях).

Проблемность работы была связана с недостаточной лексикографической представленностью материала. Многие единицы вовсе не отображены в словарях как самостоятельные и ещё требуют обоснования того, что могут функционировать в статусе предлога. Например, *крыху воддаль ад: Крыху воддаль ад аркестру слауты мастак Алесь Пушкін запрашаў магільёўцаў за 10тыс. быць намалёванымі* («Наша Ніва», 30.11.01), *яшчэ далей ад ад: Наўрад ці засталася па-за літоўскім кантролем і суседняя Менская зямля, што ляжала яшчэ далей ад Валыні і татар* (Интернет-книга «Пачаткі Вялікага Княства Літоўскага: Падзеі і асобы»), *усё далей ад: Усё далей ад хлопцаў цвёрды, надзейны і такі жаданы бераг* (Я.Курто), *амаль упрытык да: На процілеглым беразе, амаль упрытык да рэчкі, цягнуліся агароды* (С.Сяргей), *зусім блізка ад: Зусім блізка ад могілак ляжыць урочышча Курган, дзе археолягі знайшлі пахаванні 5-3 тысячагодзьдзяў да н.э. ...* (Интернет-сайт С.Болохонава).

На основе дефиниционного и структурного анализа получено 9 групп предложных сочетаний, в которых отражено членение пространства по шкале ‘близко-далеко’ на соответствующие зоны. Назовём их по тем компонентам значения, формулировку которых встретили в “Глумачальна слоўніке беларускіх прыназоўнікаў” П.П.Шубы [Шуба 1993], в пятитомном Глумачальна слоўніке беларускай мовы [ТСБМ 1977] и расположим по восходящей: последняя группа предложных сочетаний будет содержать указание на то, что находится наиболее далеко.

Проілюструємо ход нашого розсудження, розсудрев ряд предложных сочетаний, каждое из которых будет представлять одну из полученных нами групп. Предложное сочетание ‘упрытык да’ указывает на наиболее близкое расположение объекта к ориентиру (об этом можно судить по самой внутренней форме слова ‘упрытык’), например, в контексте: *Упрытык да барака, над самыя братавыя вокны, падыходзіў суседскі агарод* (М.Гіль). Сочетание ‘блізка (бліжэй) каля’ в “Слоўніку” П.П.Шубы толкується следующим образом: «мае значэнне ‘недалёка ад каго-, чаго-небудзь’, ‘побач з кім-, чым-небудзь’»; например, *Ён быў ужо блізка каля хаты, калі пачуў Ганнін голас* (І.Мележ). В семантике предложной единицы ‘блізка каля’ отсутствует сема ‘адлегласць’, которую мы встречаем в дефиниции предложного сочетания ‘блізка (бліжэй) ад’: “мае значэнне ‘на недалёкай адлегласці ад каго-, чаго-небудзь’”; например, *Мястэчка размешчана блізка ад чыгуначнай станцыі Багданава, да і Валожын не за гарамі* (Крево.by); т.е. то, что *блізка каля* находится ближе, чем то, что *блізка ад*; в соответствии с этим данные предложные сочетания распределяются в разные группы. В свою очередь, предложное сочетание ‘воддаль ад’ “мае значэнне ‘на некааторай адлегласці ад каго-, чаго-небудзь’” [Шуба 1993]: ‘адлегласць’ ‘некааторая’ больше по сравнению с ‘адлегласцю’ ‘недалёкай’, т.е. *воддаль ад* обозначает более отдалённый предмет, чем *блізка ад*. *Крыху воддаль ад*, компонент *крыху* со значением ‘у невялікай колькасці, у нязначнай ступені’ “приближает” то, что *воддаль*. *Частка пяхоты дапамагала перапраўляць гарматы, іншыя ж воіны кінуліся падбегам услед за вершнікамі, каб далей па цячэнні, крыху воддаль ад вёскі Пашына, насправаваць перабрацца ўброд* (ZBSB.org). *Далёка (далей) ад* “мае значэнне ‘на вялікай адлегласці ад каго-, чаго-небудзь’”, новая сема – ‘вялікая адлегласць’. *А вечарам, калі заходзіла сонца, я заплывала з ластамі і маскай у пунсовае ад яго промняў мора, далёка ад берага* (У.Караткевіч). ‘На вялікай адлегласці’, но ‘у нязначнай ступені’ – *крыху далей ад*: *На пляцы, крыху далей ад царквы, стаялі коні і ўсе мелі завешаны ілбы торбамі з аброкам* (“Наша Ніва”, 2005, №11). *Далёка-далёка ад*, дублируется лексема ‘далёка’, следовательно, расширяется семантика: “ещё дальше”. *Мы ўжо не малыя і ведаем, што сонца ўсходзіць не ў Маскве, а далёка-далёка ад яе – недзе ў Японскім моры* (Л.Дайнека). Наконец, наиболее отдалённые от ориентира объекты обозначаются с помощью предложного сочетания *вельмі далёка ад*: *Яны былі ве-е-ельмі далёка ад Зямлі* (Интернет-форум). Выявляется следующая последовательность: *упрытык да - блізка каля - блізка ад - крыху воддаль ад - воддаль ад - крыху далей ад - далёка ад - далёка-далёка ад - вельмі далёка ад*. Таким образом, мы видим, что семантическое пространство диапазона ‘близко-далеко’, представленного предложными сочетаниями, дискретно, следовательно, является целесообразным структурирование его по зонам.

Сгруппируем в соответствии с семами предложных сочетания:

- ‘упрытык’: *упрытык да, упрытык за, да...упрытул*;

- ‘зусім блізка ля’, ‘побач’: *побач з, побачкі з, поруч з, вобруку з, поплич з, попличкі з, блізка каля, блізка ля, бліжэй каля, бліжэй ля, зусім блізка ад, зусім блізка да, вельмі блізка ад, вельмі блізка да, надта блізка ад, надта блізка да, занадта блізка ад, занадта блізка да, так блізка ад, паблізу каля, паблізу ля, заблізка да, збліску ад, збліску з-над, недалёчка ад, зусім не далёка ад*;

- ‘на блізкай, недалёкай, невялікай, нязначнай адлегласці’: *блізка ад, блізка да, блізка к, паблізу ад, паблізу з, поблізу ад, бліжэй да, бліжэй к, нездалёка ад, не далёка ад, недалёка ад, непадалёк ад*;

- ‘на некааторай адлегласці’: *воддаль ад, воддаль у, воддаль на, зводдаль ад, наводдаль ад, паводдаль ад*;

- ‘на некааторай адлегласці’, но ближе, так как в предложных сочетаниях присутствует третий компонент со значением ‘у невялікай колькасці, у нязначнай ступені’, это сочетания *крыху воддаль на, крыху воддаль ад, крышку воддаль ад, трохі воддаль за, чуць воддаль ад, трохі наводдаль ад*;

- ‘на вялікай, далёкай адлегласці’: *далёка ад, далёка да, далёка па, далёка ў, далёка на, далёка за, далёка за межы, далёка за межамі, далёка па-за межамі, далёка на захад ад, далёка на поўнач ад, ад...далёка, даволі далёка ад, далей да, далей ад, далей па, далей у*;

- ‘на вялікай адлегласці’, но ближе: *крыху далей ад, крыху далей да, крыху далей над, трохі далей ад, трохі далей ад, крыху далей па*;

- ‘на вялікай адлегласці’, но ещё дальше; в сочетаниях наречные лексемы либо дублируются, либо конкретизируются другими лексемами: *далёка-далёка ад, далёка-далёка за, далёка-далёка па, далёка-далёка на, далей і далей ад, далей і далей да, далей і далей у, усё далей у, усё далей па, усё далей ад, яшчэ далей у, яшчэ далей ад, падалей ад, як мага далей ад*;

- ‘вельмі далёка’: *вельмі далёка ад*.

Отдельно можно выделить группу предложных сочетаний, которые также выражают пространственные отношения в диапазоне ‘близко-далеко’, но с точки зрения определённости-неопределённости: это предложные сочетания, включающие в себя соответствующие конкретизаторы, сочетания типа *недзе блізка каля, недзе побач са, недзе далёка ад, недзе далёка-далёка ў, дзесьці паблізу ад, куды далей ад, куды-небудзь далей ад*. И в контекстах: *Недзе далёка-далёка ў лесе кугікнула нейкая птушка, і зноў усё заціхла* (В.Быков); *Гаварылі дзесьці паблізу ад ягонага кутка, словаў нельга было разабраць, але то былі людзі з волі* (В.Быков); *Што тычыць працы, дык свае эцюды Юрый Платонаў увогуле хадзіў пісаць куды-небудзь далей ад усіх* (“Салідарнасць”). Встречаются также периферийные варианты конкретизаторов, типа *нейдзека* в предложном сочетании *нейдзека зусім блізка ля*: *Нейдзека зусім блізка ля вакна, напэўна, хаваючыся ў ценю разлапістых векавых ліпаў, што туліліся да памалыяванага ў жоўты колер дому з паўкруглаю шклянкою вэрандаю і дзікім вінаградом над*

уваходам, гучна рыкнула карова (А.Захаранка). Наши наблюдения коррелируют с результатами исследований М.И.Конюшкевич, установившей тесное взаимодействие («симбиоз») показателей неопределённости и способов выражения сравнения при экспликации пространственных значений [Конюшкевич 2000].

Конечно, приведенная выше классификация семантического пространства исследуемых предложных сочетаний условна и не лишена погрешностей, но само многообразие предложных сочетаний, которые формируют в языке такой диапазон пространственных отношений, как 'близко-далеко', свидетельствует о том, что носители языка стремятся к максимальной дифференциации и градуации пространства.

Результаты исследования не окончательны, так как список предложных единиц может пополниться, и как следствие, может возрасти дискретность отображаемого ими семантического пространства. В перспективе – дальнейшее исследование этой темы. Если же ставить задачу межъязыкового сопоставления, то можно предположить, что, при сходстве моделей образования единиц, национальное своеобразие языков будет выражаться в конфигурации членения пространства и в объёме списков самих предложных сочетаний.

Литература

Всеволодова 2002: Всеволодова М.В. Предлог как грамматическая категория: проблемы дефиниции, типология, морфологические и синтаксические характеристики // Вопросы функциональной грамматики: Сб. науч. тр. Вып. 4 / Под ред. М.И. Конюшкевич. – Гродно, 2002. – С. 14-25.

Всеволодова и др.: Всеволодова М.В., Виноградова Е.Н., Клобуков Е.В., Кукушкина О.В., Поликарпов А.А., Чекалина В.Л. Материалы к словарю «Предлоги и средства предложного типа в русском языке. Реальное употребление. Функциональная грамматика». В печати.

Всеволодова и др. 2003: Всеволодова М.В., Клобуков Е.В., Кукушкина О.В., Поликарпов А.А. К основаниям функциональной грамматики русского предлога // Вестник Московского университета. Сер. 9. Филология. – 2003. – № 2. – С. 17-59.

Конюшкевич 2003: Конюшкевич М.И. Наше знание и незнание о предлоге // Русский язык и литература. – 2003. – №11. – С. 75-83.

Конюшкевич 2004: Канюшкевіч М.І. Аналітычныя прыназоўнікі: ці асістэманная гэтая з’ява для беларускай мовы? // Язык и социум: Материалы VI Междунар. науч. конф., 3-4 декабря 2004 г., Минск: В 2 ч. Ч.1. / Редкол.: Л.Н.Чумак (отв. ред.) – Минск: РИВШ, 2004. – С. 45-49.

Конюшкевич 2005а: Канюшкевіч М.І. Праблематыка беларускага прыназоўніка ў святле функцыянальнай граматыкі // Беларуская лінгвістыка. Вып.55 / НАН Беларусі. Інстытут мовазнаўства імя Я.Коласа; Рэдкал.: А.А.Лукашанец (адк. рэд.) і інш. – Мн.: Бел. навука, 2005. – С. 3-10.

Конюшкевич 2005б: Конюшкевич М.И. О механизме опредложивания знаменательной лексики // Лінгвістычныя студыі. Вип. 13. – Донецьк: ДонНУ, 2005. – С.65-70.

ТСБМ 1977: Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. – Мн.: Галоўная рэдакцыя Беларускай Савецкай Энцыклапедыі, 1977.

Шуба 1971: Шуба П.П. Прыназоўнік у беларускай мове. – Мн.: Выд. БДУ імя У.Леніна, 1971.

Шуба 1987: Шуба П.П. Сучасная беларуская мова. Марфаналягія. Марфалогія. – Мн.: Выдавецтва “Універсітэцкае”, 1987.

Шуба 1993: Шуба П.П. Тлумачальны слоўнік беларускіх прыназоўнікаў. – Мн.: Нар.асвета, 1993. – 168 с.

On the material of Belorussian language the meaning structure of the limit 'near-far' expressed by prepositional combinations is represented. On the base of conceptional and structural analysis of prepositional combinations such types as “недалёка ад”, “блізка каля”, “даволі далёка ад” revealed the row of formed by them meaning zones which expressed the space attitudes in limit 'near-far'; comfortably prepositional units are numbered.

Keywords: prepositional combination, space meaning, Belorussian language.

Надійшла до редакції 15 вересня 2006 року.

Фёдор Панков

ББК Ш12=411.4*2

УДК 81'367.624

МОРФО-СИНТАКСИЧЕСКИЕ ТИПЫ РУССКИХ НАРЕЧИЙ

Статтю присвячено аналізу структури російських прислівників. Виявлення їх морфо-синтаксичних типів дало змогу зробити висновок про похідність, вторинність адвербіальної лексики загалом.

Ключові слова: прислівник, структура, морфо-синтаксичні типи, редуплікація.

I. Вводные замечания.

Преподавание русского языка иностранным учащимся, особенно филологам, априори предполагает исследование грамматического потенциала категориальных классов слов, который включает всесторонний

анализ не только их функционирования, но и структурных особенностей. Как показала М. В. Всеволодова, функционально-коммуникативная грамматика как основа лингводидактической модели русского языка [Амиантова и др. 2001] состоит из несколько уровней, между которыми нет жёстких границ: содержательный, формальный, коммуникативный, а также уровень языковых механизмов. Содержательный уровень отражает национальную языковую картину мира и обеспечивается в первую очередь лексическими и словообразовательными средствами, которые являются подчас специфическими для каждого категориального класса слов: существительных, прилагательных, глаголов, наречий и т. д. Совершенно очевидно, что эти средства, выражающие как объективные (диктумные), так и субъективные (модусные) смыслы, могут вызвать трудности у инофонов и должны быть поэтому в центре внимания преподавателя. «Знакомство в нерусской аудитории с основными структурами производных знаменательных слов необходимо для выработки умения наблюдать за явлениями языка, расширения словарного запаса учащихся и развития на этой основе их речи» [Дерибас 1971: 131]. Однако наблюдается некоторая асимметрия в степени изученности деривационного потенциала различных категориальных классов слов. Гораздо более глубоко исследованы в словообразовательном отношении имена и глаголы, а наречие, как часто бывает, оказалось на периферии внимания как лингвистов-теоретиков, так и преподавателей-практиков, о чём свидетельствуют учебники и учебные пособия для иностранцев (см., в частности, в целом хорошее пособие [Красильникова 2001]). Между тем наречие интересно тем, что эту категорию почти целиком составляют адвербативы, т. е. производные наречия, и в неё практически не входят непроизводные, первичные лексемы.

Таким образом, целью нашего исследования является максимально полное и детальное выявление сложной и многообразной структуры русских наречий на синхронном и диахронном уровнях и на основе анализа этой структуры выделение основных морфо-синтаксических типов наречий, что позволит решить ряд собственно научных задач, связанных с выявлением деривационного потенциала самостоятельных категориальных классов слов, и прагматических задач, связанных с практикой преподавания русского языка как иностранного, так как создаст основу для развития речевой деятельности учащихся на русском языке.

Деривационный потенциал русских наречий чрезвычайно богат. С этим категориальным классом связаны такие диалектически дополняющие друг друга процессы, как образование наречий (адвербиальная деривация) и образование других слов от наречий (отадвербиальная деривация). Частными случаями названных процессов является транспозиция в двух своих проявлениях: адвербиализация (наречие-адвербатив – результат транспозиции) и деадвербиализация (наречие – источник транспозиции, производное слово для деадвербатива). Рассмотрим эти противоположно направленные процессы последовательно.

II. Образование наречий. Адвербативы и адвербиализация.

Словообразованию русских наречий (в частности, адвербиализации), посвящены труды таких лингвистов, как А. А. Шахматов, Е. М. Галкина-Федорук, В. В. Виноградов, В. В. Лопатин, И. С. Улуханов, Т. С. Тихомирова, М. В. Всеволодова, Т. К. Шаумян, П. А. Соболева, В. М. Дерибас, Е. В. Клобуков, Н. Е. Петрова, Ю. В. Рощина и др. Они показали, что наречия могут производиться различными способами словообразования: морфологическим, морфолого-синтаксическим (конверсией) и лексико-синтаксическим.

Морфологические способы словообразования наречий включают аффиксальные и сложение. Аффиксальные способы – это префиксальный (*миг* → *вмиг*, *век* → *вовек*, *зло* → *назло*), суффиксальный (*долгий* → *долго*, *частый* → *часто*, *искренний* → *искренне*, *вызывающий* → *вызывающе*), префиксально-суффиксальный (*детский* → *по-детски*, *мой* → *по-моему*). Частным случаем сложения может служить редупликация (*часто* → *часто-часто*, *давно* → *давным-давно*).

Морфолого-синтаксический способ образования наречий, или конверсия, – это, в частности, изоляция падежной формы существительного без предлога (*день* → *днём*, *пора* → *порой*).

Лексико-синтаксический способ – слияние косвенного падежа существительного или числительного с предлогом (*без устали*, *на ощупь*, *вдвое*).

По происхождению в самом общем виде академик А. А. Шахматов делил наречия (в данном случае наречия времени) на следующие основные «морфологические типы»:

- 1) именные: *зимой*, *вчера*, *вечером*, *истари*, *рано*, *поздно*, *надолго*, *вскоре* и др.;
- 2) глагольные: *бывало*, *отродясь*, *знать* и др.;
- 3) местоименные: *когда*, *тогда*, *никогда*, *некогда*, *когда-то*, *иногда*, *всегда* и др. [Шахматов 1941: 503].

В настоящее время составление реестра русских адвербиальных лексем¹ дало возможность расширить наши представления и об их морфо-синтаксической структуре, которую, безусловно, можно и нужно представить гораздо более подробно. Конечно, часть современных наречий образована от слов, которые утратили ясную морфологическую соотносительность с живыми грамматическими классами и разрядами слов, однако наши первые, пока ещё недостаточно полные наблюдения позволили среди русских наречий условно выделить восемнадцать «морфологических», или, точнее сказать, морфо-синтаксических, типов, каждый из которых включает множество конкретных реализаций той или иной словообразовательной модели:

- 1) субстантивные наречия, т. е. образованные от имени существительного (*порой*, *ввек*);

¹ См., в частности, статью: Панков Ф.И. К проблеме создания реестра русских наречий. Статья 1: Введение; фрагмент на букву «А» // Язык, сознание, коммуникация: Сб. статей / Ред. В. В. Красных, А. И. Изотов. М., 2005. – Вып. 29.

- 2) адъективные, т. е. образованные от имени прилагательного (*долго, по-русски*), в том числе адъективные суперлативные наречия, образованные от превосходной степени (*нижайшие, строжайшие*);
- 3) компаративные, т. е. образованные от сравнительной степени (*заранее, подольше*);
- 4) адвербиальные, т. е. образованные от наречия (*отныне, послезавтра*);
- 5) прономинальные, т. е. образованные от местоимения (*затем, по-моему*);
- 6) вербальные, т. е. образованные от глаголов (*бывало*), а также деепричастий (*лёжа, нехотя*) и причастий (*вызывающе, любяще*);
- 7) нумеральные, т. е. образованные от числительного (*дважды, вдвоём*);
- 8) партикулярные, т. е. образованные от частиц (*ещё, уже*);
- 9) препозитивные, т. е. образованные от предлогов (*после, около*).

Кроме того, имеются и синтетические, в том числе полилексемные адвербативы (включающие, в частности, и редупликаты):

- 10) прономинально-субстантивные, т. е. образованные от сочетания местоимения с существительным (*тотчас, сегодня*);
- 11) прономинально-прономинальные, т. е. образованные от сочетания двух местоимений путём редупликации (*всего-навсего*);
- 12) субстантивно-субстантивные, т. е. образованные от сочетания двух существительных путём редупликации (*крест-накрест, шиворот-навыворот*);
- 13) субстантивно-адъективные, т. е. образованные от сочетания существительного с прилагательным (*день-деньской, тьма тьмуцая*);
- 14) адъективно-адвербиальные, т. е. образованные от сочетания имени прилагательного с наречием путём редупликации (*давным-давно*);
- 15) адвербиально-адвербиальные, т. е. образованные от сочетания двух наречий путём редупликации (*часто-часто*);
- 16) компаративно-компаративные, т. е. образованные от союзного сочетания двух компаративов путём редупликации (*хуже и хуже*);
- 17) партикулярно-партикулярные, т. е. образованные от сочетания двух частиц путём редупликации (*вот-вот*);
- 18) фразеологизированные редупликаты (*бок о бок, тет-а-тет*).

Каждый из морфо-синтаксических типов наречий формируется адвербативами, образованными по следующим основным словообразовательным моделям.

Примечание. Мы используем ниже следующую систему условных обозначений: N – имя существительное, Adj – имя прилагательное, Prop – местоимение, V – глагол (включая причастия и деепричастия как атрибутивные глагольные формы), Adv – наречие, Num – числительное, Part – частица, pger – предлог, comp – сравнительная степень, super – превосходная степень, suff – суффикс, pref – префикс, sing – единственное число, pl – множественное число, m – мужской род, f – женский, n – средний, temp – темпоральность, т. е. время, loc – локативность, т. е. пространство, место, stat – статальность, т. е. состояние, quant – квантитативность, т. е. количество, qual – квалитативность, т. е. качество. Знак (+) в схеме записи модели означает орфографически слитное написание словоформы с формантом, (-) – дефисное, пробел – раздельное.

1. Субстантивные наречия:

1) модель «N_T», т. е. из творительного беспредложного имени существительного в следующих конкретных реализациях²:

- а) N_{T sing}, т. е. от имени существительного в единственном числе:
 - N_{T sing m}, т. е. от имени существительного мужского рода: *кругом, вчера*³ и др.;
 - N_{T sing f}, т. е. от имени существительного женского рода: *порой, украдкой* и др.;
- б) N_{T pl}, т. е. от имени существительного во множественном числе:
 - N_{T pl m}, т. е. от имени существительного мужского рода: *часами* и др.;
 - N_{T pl n}, т. е. от имени существительного среднего рода: *временами* и др.

Среди субстантивных наречий довольно активны приёмы префиксации, поэтому выделим ещё несколько моделей:

2) модель «N_D», т. е. из старого дательного беспредложного имени существительного: *домой*⁴.

3) модель «**Prep(pref)+N_p**», т. е. из сочетания предлога (выступающего в адвербиальной лексеме как префикс) с существительным в родительном падеже, в следующих конкретных реализациях:

- а) *из-(ис-)+N_p*, т. е. из сочетания предлога *из* с именем существительным, обычно темпоральным:
 - *из-(ис-)+N_{p m}*, т. е. от имени существительного мужского рода: *извека* и др.;
 - *из-(ис-)+N_{p n}*, т. е. от имени существительного среднего рода: *изначала* и др.;
 - *из-(ис-)+N_{p f}*, т. е. от имени существительного женского рода: *искони*⁵, *исстари* и др.;

² Здесь представлены словообразовательные модели разного уровня: как более высокого уровня (более общие, например: N_T), так и более низкого уровня (т. е. конкретные реализации модели: N_{T sing f}).

³ Хотя на синхронном уровне наречие *вчера* кажется непроизводным, диахронически его этимология выяснена: *вчера* – от *вечер*: это древний творительный (инструментальный) падеж, единственное число без предлога [Фасмер 1964, I: 366; Черных 1999, I: 172].

⁴ По данным этимологических словарей, наречие *домой* образовалось из формы единственного числа старого дательного падежа слова *дом* и известно с XVII века [Фасмер 1964, I: 528; Черных 1999, I: 262].

б) c -+ N_p , т. е. из сочетания предлога c с именем существительным:

– c -+ $N_{p\ m}$, т. е. от имени существительного мужского рода: *сроду, сбоку, спозаранку* и др.;

– c -+ $N_{p\ n}$, т. е. от имени существительного среднего рода: *начала, справа, слева*, и др.;

в) $сыз$ -+ N_p , т. е. из сочетания предлога $сыз$ с именем существительным:

– $сыз$ -+ $N_{p\ m}$, т. е. от имени существительного мужского рода: *сызвека* и др.;

– $сыз$ -+ $N_{p\ n}$, т. е. от имени существительного среднего рода: *сыздетства* и др.;

г) $за$ -+ N_p , т. е. из сочетания предлога $за$ с именем существительным (обычно среднего рода): *завтра, завтра*⁶ и др.;

д) $от$ -+ N_p , т. е. из сочетания предлога $от$ с именем существительным (обычно мужского рода): *отроду*;

е) $без$ N_p , т. е. из сочетания предлога $без$ с именем существительным:

– $без$ $N_{p\ m}$, т. е. от имени существительного мужского рода: *без конца* и др.;

– $без$ $N_{p\ f}$, т. е. от имени существительного женского рода: *без устали* и др.;

4) модель «**Prep(pref)+ N_d** », т. е. из сочетания предлога (префикса) с именем существительным в дательном падеже в основной реализации $по$ -+ N_d :

– $по$ -+ $N_{d\ n}$, т. е. от имени существительного среднего рода: *поутру, поначалу* и др.;

– $по$ - $N_{d\ f}$, т. е. от имени существительного женского рода: *по-латыни* и др.;

5) модель «**Prep(pref)+ N_v** », т. е. из сочетания предлога (префикса) с именем существительным в винительном падеже, в следующих конкретных реализациях:

а) $за$ -+ N_v , т. е. из сочетания предлога $за$ с именем существительным (обычно женского рода): *заполночь*;

б) $в$ -+ N_v , т. е. из сочетания предлога $в$ с именем существительным:

– $в$ -+ $N_{v\ m}$, т. е. от имени существительного мужского рода: *вмиг, ввек* и др.;

– $в$ -+ $N_{v\ f}$, т. е. от имени существительного женского рода: *вновь, впрдь* и др.;

в) $на$ -+ N_v , т. е. из сочетания предлога $на$ с именем существительным:

– $на$ -+ $N_{v\ m}$, т. е. от имени существительного мужского рода: *навек, наперёд* и др.;

– $на$ -+ $N_{v\ n}$, т. е. от имени существительного среднего рода: *наутро, назло* и др.;

– $на$ -+ $N_{v\ pl}$, т. е. от имени существительного во множественном числе: *наперегонки* и др.;

б) модель «**Prep(pref)+ N_n** », т. е. из сочетания предлога (префикса) с именем существительным в предложном падеже, в следующих конкретных реализациях:

а) $в$ -+ N_n , т. е. из сочетания предлога $в$ с именем существительным:

– $в$ -+ $N_{n\ m}$, т. е. от имени существительного мужского рода: *внизу, вверху* и др.;

– $в$ -+ $N_{n\ f}$, т. е. от имени существительного женского рода: *впереди* и др.;

– $в$ -+ $N_{n\ n}$, т. е. от имени существительного среднего рода: *вначале, вместе* и др.;

– $в$ -+ $N_{n\ pl}$, т. е. от имени существительного во множественном числе: *впоыхах* и др.;

б) $на$ -+ N_n , т. е. из сочетания предлога $на$ с именем существительным (обычно мужского рода): *накануне, наверху*;

в) $по$ -+ N_n , т. е. из сочетания предлога $по$ с именем существительным:

– $по$ -+ $N_{n\ m}$, т. е. от имени существительного мужского рода: *полудни* и др.;

– $по$ -+ $N_{n\ f}$, т. е. от имени существительного женского рода: *полуночи, позади* и др.

2. Адъективные наречия:

Группа адъективных наречий состоит в первую очередь из адвербатов на $-o(-e)$, традиционно относимых к определительным наречиям (*внимательно, искренне*), однако не исчерпывается ими:

1) модель «**Adj+suff**», т. е. из сочетания основы имени прилагательного с суффиксом, в следующих конкретных реализациях:

а) $Adj+o$, т. е. из сочетания основы имени прилагательного самых разных семантических разрядов с суффиксом $-o$:

– $Adj_{temp}+o$, т. е. от основы темпорального имени прилагательного: *долго, скоро* и др.;

– $Adj_{loc}+o$, т. е. от основы локативного имени прилагательного: *далеко, близко* и др.;

– $Adj_{оцен}+o$, т. е. от основы оценочного имени прилагательного: *хорошо, плохо* и др.;

б) $Adj+e$, т. е. из сочетания основы имени прилагательного, обычно оценочного, с суффиксом $-e$: *певуче, блестяще*⁷ и др.;

⁵ По данным этимологических словарей, мотивирующим было слово *кон* (общеславянское слово мужского рода *копъ* или женского рода *копь*), означающее «край, граница» [Фасмер 1964, II: 140; Черных 1999, I: 357]. На наш взгляд, наличие мягкой основы даёт основание отнести мотивирующее слово к женскому роду.

⁶ Этимологически наречие *завтра* – от древнерусского (с XI века) *за утра* (предлог *за* с формой родительного падежа единственного числа слова *утро*), что означало ‘завтра утром’ или просто ‘утром’ [Фасмер 1964, II: 73; Черных 1999, I: 313]. Ср.: *Вот смерклось. Были все готовы / Завтра бой затеять новый* (Лермонтов).

⁷ Наречия типа *блестяще, потрясающе* мы рассматриваем как мотивированное не причастиями, а прилагательными *блестящий, потрясающий*, которые, в свою очередь, с помощью конверсии (адъективации) образованы от соответствующих причастий *блестящий, потрясающий* (инфинитивы *блестеть, потрясать*). Однако в целом следует признать, что границы между подобными отадъективными и отпричастными словоформами типа *вызывающе, угрожающе, любяще, ненавидяще* подвижны.

в) Adj+*-и*, т. е. из сочетания основы имени прилагательного самых разных семантических разрядов (на *-ск-* или *-цк-*) с суффиксом *-и*, например: *периодически, систематически, эпизодически* и др.; а также *математически, молодецки* и др.;

2) модель «**Prep(pref)+Adj_p**», т. е. из сочетания предлога (префикса) с именем прилагательным в родительном падеже, в следующих конкретных реализациях:

а) *из-(ис-)+Adj_p*, т. е. из сочетания предлога *из* с нечленным прилагательным: *издавна*;

б) *с-+Adj_p*, т. е. из сочетания предлога *с* с нечленным прилагательным: *снова, смолоду*;

в) *сыз-+Adj_p*, т. е. из сочетания предлога *сыз* с нечленным прилагательным: *сыздавна*;

3) модель «**Prep(pref)+Adj_v**», т. е. из сочетания предлога (префикса) с именем прилагательным в винительном падеже, в следующих конкретных реализациях:

а) *за-+Adj_v*, т. е. из сочетания предлога *за* с именем прилагательным:

– *за-+Adj_{v n}*, т. е. от краткого имени прилагательного среднего рода: *задолго, заново* и др.;

– *за-+Adj_{v f}*, т. е. от полного имени прилагательного женского рода: *зачастую* и др.;

б) *в-+Adj_v*, т. е. из сочетания предлога *в* с полным именем прилагательным (обычно женского рода: *в-+Adj_{v f}*): *вслепую, всухую, вживую*;

г) *под-+Adj_v*, т. е. из сочетания предлога *под* с полным именем прилагательным (обычно женского рода: *под-+Adj_{v f}*): *подчистую*;

д) *на-+Adj_v*, т. е. из сочетания предлога (префикса) *на-* с именем прилагательным:

– *на-+ Adj_{v f}*, т. е. от полного прилагательного женского рода: *напропалю*;

– *на-+Adj_{v n}*, т. е. от краткого прилагательного среднего рода: *надолго, наскоро*;

4) модель «**Prep(pref)+Adj_n**», т. е. из сочетания предлога (префикса) с именем прилагательным в предложном падеже, в следующей основной реализации: *в-+Adj_n*, т. е. из сочетания предлога *в* с нечленным именем прилагательным: *внове, вскоре* и др.;

5) модель «**pref-Adj+suffix**», т. е. от основы имени прилагательного с помощью префикса и суффикса, в следующих конкретных реализациях:

а) *по-Adj+и*, т. е. от основы имени прилагательного (обычно семантически называющего национальность) при помощи префикса *по-* и суффикса *-и*: *по-русски* и др.;

б) *по-Adj+ому(-ему)*, т. е. от основы имени прилагательного при помощи префикса *по-* и суффикса *-ому (-ему)*: *по-новому, по-зимнему, по-папиному, по-маминому* и др.;

б) модель «**Adj_{super}+е**», т. е. от основы превосходной степени прилагательного с помощью суффикса *-е*: *нижайше, строжайше, покорнейше* и др.

3. Компаративные наречия:

1) модель «**comp**», т. е. от сравнительной степени: *раньше, позже, дольше, больше* и др.;

2) модель «**pref+comp**», т. е. из сочетания префикса со сравнительной степенью, в следующих конкретных реализациях:

а) *за-+comp_{temp}*, т. е. из сочетания префикса *за-* с темпоральным компаративом: *заранее* (ср. неотмеченность: **зараньше, *запозже, *запозднее, *задоле, *задольше*);

б) *по-+comp*, т. е. из сочетания префикса *по-* с компаративом: *подольше* и др.

4. Адвербиальные наречия:

1) модель «**Adv**», т. е. условно (на синхронном уровне) непроизводное наречие: *очень, весьма* [Клобуков 2001: 342], *прежде, ныне* и др.;

2) модель «**Part(pref)+Adv**», т. е. внутриавербиальная деривация: из сочетания частицы (префикса) с наречиями самых разных семантических разрядов на *-о(-е)*, в основной реализации *не-+Adv*: *неблизко, некрасиво* и др.;

3) модель «**Prep(pref)+Adv**», т. е. из сочетания предлога (префикса) с наречием, в следующих конкретных реализациях:

а) *на-+Adv_{temp}*, т. е. из сочетания предлога *на* с темпоральным наречием: *назавтра*;

б) *от-+Adv_{temp}*: *отныне*;

в) *по-+Adv_{temp}*: *побыне*;

г) *до-+Adv_{temp}*: *доныне*;

д) *после-+Adv_{temp}*: *послезавтра*;

е) *поза-+Adv_{temp}*: *позавчера*;

4) модель «**Adv+suffix**», т. е. от исходного наречия (иногда модифицированного) с помощью суффикса, в следующих конкретных реализациях:

а) *Adv+и-онько(-енько)*, т. е. диминутив, образованный от исходного наречия с помощью суффикса субъективной оценки: *долгонько, раненько* и др.;

б) *Adv+о-охонько(-ошенько)*: *долгоохонько, близёшенько* и др.

5. Прономинальные наречия.

Часть наречий образована от слов местоименного происхождения, которые утратили ясную морфологическую соотносительность с живыми грамматическими классами:

1) модель «**Pron**», т. е. от условно (на синхронном уровне) непроизводного местоимения: *так, как, где, там, тут, здесь, туда, сюда, всюду, куда, когда, тогда, всегда, всё* и др.;

2) модель «**Part(pref)+Pron**», т. е. из сочетания частицы (префикса) с местоимением (местоименным наречием), в следующих конкретных реализациях:

а) *не-+Pron*: *некогда, негде*, ср. неотмеченность: **некак*;

б) *ни-+Pron*: *никогда, нигде, никуда, никак, ниоткуда, нисколько*;

в) *кое-+Pron*: *кое-когда, кое-куда, кое-где, кое-как* и др.;

3) модель «**Prep(pref)+Pron**», т. е. из сочетания предлога (выступающего в адвербиальной лексеме как префикс) с местоимением, в следующих конкретных реализациях:

а) *от-+Pron*, т. е. из сочетания предлога (префикса) *от-* с местоимением (местоименным наречием): *откуда, оттуда, отсюда* и др.;

б) *за-+Pron_{т.}*, т. е. из сочетания предлога (префикса) *за-* с местоимением в творительном падеже: *зачем, затем* и др.;

в) *по-+Pron*, т. е. из сочетания предлога (префикса) *по-* с местоимением:

– *по-+Pron_{д.}*, т. е. из сочетания предлога (префикса) *по-* с местоимением в дательном падеже: *почему, потому* и др.;

– *по-+Pron_{п.}*, т. е. из сочетания предлога (префикса) *по-* с местоимением в предложном падеже: *потом* и др.;

г) *в-+Pron_{в.}*, т. е. из сочетания предлога (префикса) *в-* с местоимением в винительном падеже: *вдруг* (из *вдругорядь*, т. е. ‘в другой раз’);

4) «**Pron-Part(suff)**», т. е. из сочетания местоимения с частицей (суффиксом), в следующих конкретных реализациях:

а) *Pron-то*: *когда-то, как-то, где-то, куда-то, откуда-то, зачем-то, почему-то* и др.;

б) *Pron-нибудь*: *когда-нибудь, как-нибудь, где-нибудь, куда-нибудь* и др.;

в) *Pron-либо*: *когда-либо, где-либо, куда-либо, откуда-либо, зачем-либо* и др.;

5) модель «**Prep(pref)-Pron+suff**», т. е. от притяжательного местоимения с помощью префикса и суффикса, в основной реализации *по-+Pron+(-ому/-ему)*: *по-моему, по-твоему* и др.

6. В е р б а л ь н ы е наречия:

1) модель «**V**», т. е. от собственно глагола в следующих конкретных реализациях:

а) *V_{past n.}*, т. е. от глагола в форме прошедшего времени среднего рода, выступающего часто в функции вводного слова: *бывало*;

б) *V_{inf.}*, т. е. от глагола в форме инфинитива, выступающего часто в функции вводного слова: *зная, видать*;

в) *V_{imp.}*, т. е. от глагола в форме императива, выступающего часто в функции вводного слова: *глядь, мол* [Шахматов 1941: 502–503];

2) модель «**V_{деепр}**», т. е. от деепричастия (обычно НСВ): *играючи, молча, не спеша*;

3) модель «**V_{прич}+suff**», т. е. от причастия, в следующих конкретных реализациях:

а) *V_{прич act}+(-е)*, т. е. от действительного причастия (обычно настоящего времени) с помощью суффикса *-е*: *вызывающе, угрожающе, утверждающе, любяще, ненавидяще* и др.;

б) *V_{прич pass}+(-о)*, т. е. от страдательного причастия (обычно прошедшего времени): *взволнованно, обиженно, незаслуженно* и др.

7. Н у м е р а л ь н ы е наречия:

1) модель «**Num+suff**», т. е. от основ количественных числительных с помощью суффикса (*-жды*) для обозначения кратности в основной реализации *Num_{quant}+(-жды)*: *однажды, дважды, многожды* и др.;

2) модель «**Num_{т.}**», т. е. количественное числительное в творительном падеже для обозначения кратности: *пятью, шестью, семью, восемью, девятью, десятью* и др.;

3) модель «**Prep(pref)+Num_{к.}**», т. е. из сочетания предлога (префикса) с собирательным числительным в косвенном падеже, в следующих конкретных реализациях:

а) *в-+Num_{в.}*: *вдвое, втрое* и др.;

б) *по Num_{в.}*: *по двое, по трое* и др.;

в) *в-+Num_{п.}*: *вдвоём, втроём* и др.

8. П а р т и к у л я р н ы е наречия.

Основная модель – «**Part**», т. е. наречия, образованные от частиц: *уже, уж, ещё, едва*. Рассматриваемые лексемы способны употребляться и как наречия, и как частицы.

9. П р е п о з и т и в н ы е наречия.

Основная модель – «**Prep**», т. е. наречия, образованные от предлогов: *после, мимо, возле, около* и др. К морфо-синтаксическому типу препозитивных наречий относятся бифункциональные наречия-предлоги, которые функционируют и как наречия, и как предлоги, сохраняя связь с каждым из этих категориальных классов.

10. П р о н о м и н а л ь н о - с у б с т а н т и в н ы е наречия:

1) модель «**Pron_{deict}+N_r**», т. е. из сочетания дейктического (указательного) местоимения-определения с существительным в косвенном падеже:

а) **Pron_{deict}+N_{temp}**, т. е. из сочетания местоимения с беспредложной формой винительного падежа существительного со значением времени: *сейчас, тотчас*;

б) **Pron_{deict}+N_{temp}**, т. е. из сочетания местоимения с беспредложной формой родительного падежа существительного со значением времени: *сегодня*.

11. Пр о н о м и н а л ь н о - п р о н о м и н а л ь н ы е наречия-редупликации:

Основная модель – «**Pron-*ná*+Pron**», т. е. их сочетания исходного местоимения и производного местоимения с префиксом *ná*-, в следующих конкретных реализациях:

а) **Pron_r-*ná*+Pron_p**: *всего-навсего*;

б) **Pron_p-*ná*+Pron_p**: *всего-навсе* (устар.).

12. С у б с т а н т и в н о - с у б с т а н т и в н ы е наречия-редупликации:

1) модель «**N_r-N_r**», т. е. из повторения одного и того же существительного в творительном падеже, результат так называемой асиндетической [Марузо 2004: 213], редупликации, образуемый посредством простого соположения лексем: *бочкóм-бочкóм*;

2) модель «**N_r-*не*+N_r**», т. е. из сочетания двух имён существительных в творительном падеже, второе из которых (редупликатор) является модифицированным по сравнению с первым (редупликантом), так как имеет (иной) префикс:

а) исконно русский редупликат – с частицей (префиксом) *не*-.: *волей-неволей*;

б) заимствованный редупликат: *воленс-ноленс*;

3) модель «**N_n-*ná*+N_n**», т. е. из сочетания двух имён существительных: редупликант стоит в именительном, а модифицированный редупликатор (с префиксом *na*-) – в винительном падеже, в следующих конкретных реализациях:

а) **N_n-*ná*+N_n**: *крест-накрест*;

б) **N_{1n}-*na*+N_{2n}**: *шворот-навыворот*.

4) модель «**N_n-*в*+N_n**», т. е. из сочетания двух модифицированных имён существительных, первое из которых стоит в именительном, а второе – в винительном падеже: *точь-в-точь* (от *точка в точку* [Черных 1999, II: 254]).

13. С у б с т а н т и в н о - а д ь е к т и в н ы е наречия-редупликации:

1) модель «**N-Adj**», т. е. из сочетания существительного с согласованным с ним прилагательным, в следующих конкретных реализациях:

а) **N_{vm}-Adj_{vm}**: *день-деньской*;

б) **N_{if} Adj_{if}**: *тьма тьмущая*.

14. А д ь е к т и в н о - а д в е р б и а л ь н ы е наречия-редупликации:

1) модель «**Adj-Adv**», т. е. из сочетания имени прилагательного мужского или среднего рода в творительном падеже с наречием, в следующих конкретных реализациях:

а) **Adj_{temp}-Adv_{temp}**: *давным-давно*; **Adj_{temp}-Adv_{temp} dimin**: *долгим-долгошенько* (устар.);

б) **Adj_{stat}-Adv_{stat}**, т. е. из сочетания прил. со статальным наречием: *темным-темно*;

в) **Adj_{quant}-Adv_{quant}**, т. е. из сочетания прил. с количественным наречием: *полным-полно*.

Здесь необходимо обратить внимание на видоизменение формы творительного падежа прилагательного:

1) изменение места ударения в наречии-редупликате по сравнению с формой творительного падежа прилагательного, ср.: *пóльным – полнѐым, дóлгим – долгѐим, тѐмным – темнѐым*; 2) изменение качества основы (с твёрдой на мягкую и с мягкой на твёрдую) исходного прилагательного: *ранним – ранѐым, давним – давнѐым*.

15. А д в е р б и а л ь н о - а д в е р б и а л ь н ы е наречия-редупликации:

1) модель «**Adv-Adv**», т. е. результат асиндетической редупликации, образуемый посредством простого соположения лексем, в следующих конкретных реализациях:

а) **Adv_{temp}-Adv_{temp}**, т. е. от удвоенной лексики темпорального наречия: *быстро-быстро, долго-долго* и др. Наши наблюдения показывают, что такого рода редупликация продуктивна в сфере оценочных наречий, обозначающих градуируемый признак, т. е. признак, способный проявляться в большей или меньшей степени. Редупликат при этом выражает высокую степень проявления признака, т. е. *редко-редко* = 'очень редко', *быстро-быстро* = 'очень быстро'. Ср. неотмеченность: **завтра-завтра, *ежедневно-ежедневно*;

б) **Adv_{loc}-Adv_{loc}**: *близко-близко* и др.;

в) **Adv_{stat}-Adv_{stat}**: *жарко-жарко*, ср. сомнительность: *тепло-тепло*;

г) **Adv_{quant}-Adv_{quant}**: *чуть-чуть*;

д) **Adv_{qual}-Adv_{qual}**, т. е. от удвоенной лексики качественного наречия: *еле-еле*;

2) модель «**Adv-pref+Adv**», т. е. исходное наречие – модифицированное наречие (с префиксом), в следующих конкретных реализациях:

а) **Adv-*ná*+Adv**: *крепко-накрепко, строго-настро́го, перво-на́перво*;

б) **Adv-*не*+Adv**: *видимо-невидимо* и др.;

в) **Adv-*ни*+Adv**: *как-никак*;

г) **Adv-*пре*+Adv**: *длинно-предлинно*;

3) модель «**Adv u Adv**», т. е. результат так называемой копулятивной, или связочной редупликации [Марузо 2004: 213], в следующих конкретных реализациях:

а) Adv₁ u Adv₂, т. е. союзное употребление тождественных словоформ наречий (Adv_{temp} u Adv_{temp}): *вновь и вновь, снова и снова*;

б) Adv₁ u Adv₂, т. е. союзное употребление различных, но синонимичных словоформ наречий (синонимическая редупликация): *вкривь и вкось*;

4) модель «**Adv как Adv**», т. е. союзное употребление тождественных словоформ наречий (Adv_{loc} как Adv_{loc}): *тут как тут*, ср. неотмеченность: **здесь как здесь, *там как там*;

5) модель «**Adv₁-Adv₂**», т. е. бессоюзное употребление различных словоформ наречий. Здесь возможны два семантических варианта редупликации: синонимическая и антонимическая:

а) синонимические редупликации: *всяко-разно, нежданно-негаданно, шалый-валяй*;

б) антонимические редупликации: *туда-сюда, вправо-влево, назад-вперёд, денно-нощно*.

16. Компаративно-компаративные наречия-редупликации:

Основная модель – «**(всё) comp u comp**», т. е. союзное повторение тождественных компаративов различных семантических разрядов: (всё) *хуже и хуже, (всё) чаще и чаще*.

17. Партикулярно-партикулярные наречия-редупликации:

Основная модель – «**Part-Part**», т. е. бессоюзное повторение тождественных частиц: *вот-вот, только-только* и др.

18. Фразеологизированные редупликации:

1) исконно русские адвербиальные редупликации: *сорок сороков, бок о бок, рука об руку*;

2) заимствованные адвербиальные редупликации: *тет-а-тет, визави, цирлих-манирлих*.

III. Отнаречные дериваты. Деадвербативы и деадвербиализация.

Что же касается деадвербиализации, то в рамках этого транспозиционного процесса можно выделить морфологическую и конверсную деадвербиализацию.

1. Морфологическая деадвербиализация.

Морфологическая деадвербиализация предполагает образование от наречий различных категориальных классов слов морфологическими способами. Хотя наречия местоименного происхождения нередко называли «непродуктивными» и «не дающими новообразований» [Грамматика 1952, I: 614], их аффиксальная адъективация хорошо известна: *здесь* → *здесьний*, *тут* → *тутешний*, также *ныне* → *нынешний*, *завтра* → *завтрашний* и т. д.

2. Конверсная деадвербиализация.

Конверсная деадвербиализация изучена меньше (см., в частности, [Петрова 1994]). Она предполагает образование от наречий (нередко окказиональное) других категориальных классов слов с помощью неморфологических способов. При этом наблюдается, в частности, изменение синтаксических и/или морфологических свойств адвербиальной лексемы, нередко – семантическое переосмысление.

Наиболее яркий пример изменения синтаксических свойств лексемы – появление согласованного определения при наречии, что, естественно, изменяет его категориальный статус: наречие «переходит» в имя существительное. Ср.: наречия *сверху, донизу, без устали* и нек. др. и соответствующие имена существительные с согласованным определением: *с самоговерху, до самого низу, безо всякой устали*. Ср. также примеры из [Петрова 1994: 26]: *Чем она [речь идёт об американках] крупнее, тем одевает себя в большую обтяжку* (ср. наречие *в обтяжку*); *на абсолютный тощак* (ср. наречие *натощак*); *косой отмашью* (Ю. Нагибин), ср. наречие *наотмашь*; *в синем позаранке* (В. Антонов), ср. наречие *спозаранку*.

Наречие – неизменяемая часть речи, поэтому одним из свидетельств деадвербиализации словоформы является также появление у неё словоизменительной парадигмы: *В шесть утра ещё можно было найти место на песке, но уж в семь ... хоть вздымайся на одной задней лапе, да и то на цыпочке* (Ю. Милославский) (пример из [Петрова 1994: 27]). Здесь нарушается постоянство формы предложно-именного сочетания: множественное число заменяется единственным. Таким образом, «застывшая» или «окаменевшая» флексия *-ах* вовлекается в живой словоизменительный процесс, что также позволяет говорить о деадвербиализации [Петрова 1994: 27].

IV. Выводы.

1. Таким образом, в результате анализа сложной и многообразной структуры русских наречий на синхронном уровне (и – где возможно – диахронически) нами было условно выделено восемнадцать их морфо-синтаксических типов, включающих более ста конкретных реализаций.

2. Выделение морфо-синтаксических типов русских наречий подтвердило наше первоначальное предположение о том, что среди них практически отсутствуют непроемные адвербиальные лексемы.

3. Исследование морфо-синтаксической структуры русских наречий свидетельствует о том, что категориальный класс наречий в целом обладает богатым деривационным потенциалом.

4. Морфо-синтаксические типы русских наречий представляют собой полевое образование с возможными зонами пересечения между собой (ср., например, субстантивно-адъективные и фразеологизированные редупликации).

5. Кроме того, процесс адвербиализации в целом может быть представлен наглядно в виде своеобразной шкалы, на противоположных полюсах которой находятся не-наречие и наречие. Степень адвербиализованности в различных лексемах может быть разной: например, в словоформе *днём* – выше, чем в словоформе *утром*.

6. Хотя общепринято считать, что наречия типа *после*, *около* и др. аналогичные способны определяться, управляя падежной формой имени (*после чего*, *около чего* и т. п.), наше исследование показало, что деривационный процесс носит обратный характер, т. е. предлоги, употребляясь с нулевой формой анафорического имени или его субститута (например, местоимения) адвербиализуются, становясь наречием.

7. Исследование транспозиционных процессов в рамках категории наречия, анализ структуры адвербиальных лексем и выделение их морфо-синтаксических типов, безусловно, поможет выявить внутреннюю форму, семантические особенности русских наречий, влияющие в целом на характер их функционирования в речи.

8. Знакомство в нерусской аудитории с основными структурами и морфо-синтаксическими типами наречий и других самостоятельных категориальных классов слов необходимо для выработки умения учащихся наблюдать за явлениями изучаемого языка, для расширения их словарного запаса и развития на этой основе их речевой деятельности на русском языке.

Литература

Амиантова и др. 2001: Амиантова Э.И., Битехтина Г.А., Всеволодова М.В., Клобукова Л.П. Функционально-коммуникативная лингводидактическая модель языка как одна из составляющих современной лингвистической парадигмы (становление специальности «Русский язык как иностранный») // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 9. Филология. 2001. № 6. С. 215–233.

Виноградов 1947: Виноградов В.В. Русский язык (грамматическое учение о слове). – М.-Л., 1947.

Всеволодова 2000: Всеволодова М.В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса: Фрагмент прикладной (педагогической) модели языка: Учебник. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2000.

Грамматика 1952: Грамматика русского языка. В 2-х т. – М.: Изд-во АН СССР, 1952–1960.

Дерибас 1971: Дерибас В.М. О словообразовании наречий // Из опыта преподавания русского языка нерусским. Сборник методических статей. Выпуск VI. – М.: Изд-во «Мысль», 1971. С. 131–144.

Клобуков 2001: Клобуков Е.В. Морфология // Современный русский язык: Учеб. для студ. вузов, обучающихся по спец. «Филология» / Под ред. П. А. Леканта. – 2-е изд., испр. – М.: Дрофа, 2001. С. 342–346.

Красильникова 2001: Красильникова Л.В. Уроки по русскому словообразованию для иностранных учащихся: Учеб. пособие. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2001.

Марузо 2004: Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов: Пер. с фр. / Предисл. В. А. Звегинцева. 2-е изд., испр. – М., 2004.

Петрова 1994: Петрова Н.Е. Деадвербиализация предложно-именных сочетаний // Семантика языковых единиц: Ч. III. Морфологическая семантика. Синтаксическая семантика. Доклады 4-й международной научной конференции. – М., 1994. С. 26.

Рощина 2003: Рощина Ю.В. Как образуются новые русские наречия? (О системе продуктивных словообразовательных типов наречий-неологизмов) // Слово. Грамматика. Речь. Вып. V: Сборник научно-методических статей по преподаванию РКИ. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2003. С. 34.

Русская грамматика 1980: Русская грамматика / Гл. ред. Н. Ю. Шведова. Т. I. – М.: Наука, 1980.

Тихомирова 1972: Тихомирова Т.С. Процессы адвербиализации форм творительного беспредложного в польском языке. Дис. ... канд. филол. наук. – М., 1972.

Фасмер 1964: Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. В 4-х тт. – М.: Прогресс, 1964.

Черных 1999: Черных П.Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка: В 2-х тт. – 3-е изд., стереотип. – М.: Рус. яз., 1999.

Шаумян, Соболева 1968: Шаумян Т.К., Соболева П.А. Основания порождающей грамматики русского языка. Введение в генотипические структуры. – М., 1968. – С. 203–220.

Шахматов 1941: Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. 2-е изд. – Л.: Учпедгиз, 1941.

The article contains an structural analyses of Russian adverbs. As a result there have been single out different morpho-syntactic types which turn out to be morphological derivatives.

Keywords: adverbs, morpho-syntactic structure, reduplication.

Надійшла до редакції 12 вересня 2006 року.

ББК Ш 12=411.4

УДК 801.559

ТРАНСПОЗИЦІЯ ФОРМ НАКАЗОВОГО СПОСОБУ У СФЕРУ ДІЙСНОГО

Стаття присвячена проблемі метафоричного вживання дієслівних форм способу в сучасній українській мові. Метою статті є дослідження транспозиції форм наказового способу у сферу дійсного. Внутрішній механізм способової транспозиції дієслівних форм з'ясується на основі аналізу семної структури граматичного значення.

Ключові слова: дієслівна форма, транспозиція, наказовий спосіб, дійсний спосіб, граматичне значення, сема, актуалізація семи, конотація.

Категорія дієслівних способів у наш час залишається одним із активно обговорюваних у наукових колах питань. Проблематика функціональних виявів способової семантики, зокрема, імперативної, перетинається з багатьма питаннями комунікативної лінгвістики й знаходить відбиття в низці сучасних досліджень [5; 9;10]. Явище переносного вживання форм імператива (семантична транспозиція [4]) – важливий аспект функціонування цієї категорії в мовленні, який досліджувався у працях Вл.Граб'є, І.Р.Вихованця, М.О.Луценка, О.С.Шевчук, Л.Д.Дмитрієвої, Л.А.Бірюліна та інших науковців. Можна говорити про те, що донедавна в лінгвістиці щодо вивчення переносного вживання форм способів застосовувався переважно описовий підхід, тобто визначались різні типи модальної метафори із вказівкою на їх образно-експресивну функцію, але без аналізу механізму метафоризації граматичного значення. Винятками в цьому плані є ряд праць, побудованих на матеріалі російської мови [6;8;11]. Тому розробка питання механізму дієслівних способових транспозицій на матеріалі української мови є завданням актуальним, яке має вагому теоретичну значущість. Адже, як зазначає М.О.Луценко, „розкриття механізму різних транспозицій форм способів дає ключ до розуміння структури способу взагалі” [8, с.31].

Мета статті: розкрити механізм і характер семантичних перетворень у структурі дієслівного способу в результаті транспозиції форм імператива у сферу індикатива.

Категорія наказового способу ґрунтується на суб'єктивних характеристиках відношення дії до реальної дійсності [2, с.96; 3, с.111; 7, с.245-246]. Отже, значення імператива є суб'єктивно-модальним [12, с.44]. Оскільки реалізація дії наказового способу пов'язана з футуральною часовою перспективою, а момент волевияву “прив'язує” дію до теперішнього плану, то з'являється потенційна можливість передачі формами імператива інших модальних відтінків, що теж пов'язані з темпоральними планами теперішнього і майбутнього: необхідність, повинність, обов'язковість, можливість здійснення дії тощо. Це модальне розмаїття актуалізується в процесі переносного вживання форм наказового способу.

Як підкреслюють дослідники [1; 6; 12], кваліфікація будь-якого значення імператива обов'язково вимагає залучення поняття мовець (S_1). Основне завдання імперативних висловлень “полягає не в описі (дескрипції) певного стану речей, поведінки або результатів цієї поведінки, а в заданості (прескрипції) цієї поведінки” [11, с.238]. В умовах базисного типу імперативних висловлювань мовець виступає прескриптором (розпорядником), а суб'єкт дії (S_2) виконує функцію слухача, тобто:

(I) : S_1 – Мовець = Прескриптор і S_2 – Слухач = Виконавець

У результаті порушення цієї відповідності виникають інші типи імперативних висловлювань:

(II): S_1 – Мовець = Прескриптор і S_2 – Слухач \neq Виконавець

(III): S_1 – Мовець \neq Прескриптор і S_2 – Слухач = Виконавець

(IV): S_1 – Мовець \neq Прескриптор і S_2 – Слухач \neq Виконавець

Найбільша видозміна базисного типу спостерігається в (IV) різновиді модифікацій, що являє собою периферію функціонально-семантичного поля імперативності. Транспозиційні вживання пов'язані саме з такими змінами в значеннєвій структурі способу¹.

Досить поширеною є **транспозиція імператива у сферу значень індикатива**, особливо дебітивності й можливості. При цьому ставлення мовця до дії чи до іншої особи може виявлятися або в позитивній її оцінці, або в негативній.

1. Транспозиція із негативною супровідною конотацією.

Центральним типом такого вживання є дебітивно-оцінний імператив (термін з роботи Вл. Граб'є [3]): (1) *Повертався додому й думав: “І навіщо я ті прокляті три тисячі поклав на рахунок? Позавчора ж поклав, а тепер забирай!”* (А.Дімаров). Суб'єктивне (негативне) ставлення мовця у висловленнях із транспонованим імперативом може підтверджуватись іншими контекстуальними засобами (частками, відповідними лексемами):

¹ Ми використали схеми типів імперативних висловлень, репрезентовані у дослідженнях Л.Бірюліна [1, с.22; 11, с.239], замінивши символи А, Б відповідно на S_1 , S_2 .

у наведеному прикладі частка *ж* посилює протиставний характер дій, названих в обох частинах речення, й у зв'язку з цим підкреслюється нелогічність, недоцільність дії, переданої імперативною формою, з погляду мовця.

(2) (Колядко:) – ... *Коли б ви знали, скільки цікавих хворих у мене! Ледь до пуття їх доводити став, і от – кидай, оддавай дяді чужому* (А.Дімаров). Атрибутивне словосполучення “*дяді чужому*” з інверсивним порядком слів підкреслює негативне ставлення до описаної ситуації.

(3) – *Хто там? – вийшла з кухні Бочончиха.*

– *По ліки людина прийшла. Чоловікові погано.*

– *Людина, людина, – перекривила Бочончиха. – І всім на дурняк дай* (Григор Тютюнник).

Негативна конотація висловлення передається і ситуативним (“*перекривила Бочончиха*”), і вербальним (“*на дурняк дай*”) контекстом.

Визначимо, які існують передумови передачі формою наказового способу в індикативному значенні негативного ставлення суб'єкта мовлення до дії.

У результаті накладання імперативної семантики на індикативну відбуваються семантичні зміни в граматичній структурі способу: пасивний суб'єкт мовлення індикатива (S₁ – суб'єкт-спостерігач) набуває значення активного, яким він є в імперативі, тобто стає пасивно-активним; активний суб'єкт дії (S₂) індикатива набуває семантики пасивності, що характеризує S₂ імператива, і стає активно-пасивним.

Ця модифікація елементів структури способу зумовлює відповідну експресивно-сміслову конотацію, що супроводжує транспозицію дієслівної форми. А саме: сема активності мовця зумовлює вияв його суб'єктивного ставлення до дії, емоційно-експресивну виразність висловлення. “Незважаючи на те, що мова йде тут про позначення індикативної дії, мовець не відсторонений від зв'язку з дією, стоїть до неї значно ближче, ніж суб'єкт-спостерігач індикатива” [8, с.39]. Негативне емоційне забарвлення дії стає можливим внаслідок набуття виконавцем дії семи пасивності. Значення пасивності пов'язане із ситуацією, коли суб'єкт дії не виступає її ініціатором. Таким чином, дія має бути реалізована незалежно від ставлення до неї її виконавця. Цей значеннєвий момент зумовлює відтінок вимушеності, нав'язування дії, що й виявляється в результаті транспозиції наказового способу в площину індикативної семантики. Тому ця модальна метафора передає негативне ставлення суб'єкта до дії, що підтверджується і спостереженнями інших дослідників [3, с.105; 11, с.150, 152].

Використання у функції транспозиції форми 2-ї особи – ядерної ланки наказовості – зумовлює найбільш повний оцінний ефект дії. Граматичне значення 2-ї особи, поєднуючись із графемою однини, характеризується виразною семантикою узагальнення (пор. поширеність способових імперативних форм 2-ї особи однини у фразеологізмах: *хоч око виколи; хлібом не годуй; пиши пропало; шукай вітра в полі; дав слово – берись до діла* тощо). Тому аналізовані дієслова можуть називати:

1) дію, яку виконує суб'єкт мовлення (наведені вище приклади);

2) дію, реалізатором якої може бути певна група людей, об'єднаних професією, родом діяльності тощо: *Щоправда, траплялися посади, на які й ти ніхто не хотів. От хоча б і експедитор... Це – покуняй у чужих приймальнях, побігай за підписами та візами, поспи в коридорах готелів на розкладачках – не захочеш і чорного портфеля на дві застіжки...* (Ю.Мушкетик);

Уживання особового займенника в препозиції до дієслова підсилює експресивність виразу, оскільки сприяє загостренню волюнтаривної семантики імператива [13, с.47]: – ...*Смолярчукові ясирити захотілось?.. – запитав чомусь Василь. – Мало вони так з людей, посеред білого дня, кров п'ють? Мало, виходить: ти ще йому вночі, під тином лягай!* (Г.Косинка); *Вони телевізор дивляться, а ти задачі розв'язуй* (розм.).

Конотація ще більше увиразнюється в результаті використання не узгодженого з особою дієслова займенника: (Даринка) – ... *Вони (поліцаї) над нами знуцаються, а ми їх і пальцем не зачени* (А.Дімаров).

Узагальнений аспект названої транспонованим дієсловом дії поширюється не лише на особу виконавця (імперативи з узагальненим суб'єктом, за Вл. Граб'є [3]), але й на темпоральний план дії: від теперішнього актуального до теперішнього постійного. Навіть у випадку, коли дія функціонує в плані теперішнього актуального, вона часто характеризується відтінком узагальнення: *Він ніяково відповів, що прийшов до неї більше за тим, щоб по душі погомоніти. І вона страшенно обурилась:*

– *Душі йому треба! За рубля душу йому вивертай!* (В. Підмогильний).

Своєрідним типом транспозиції є імператив зі значенням емоційної актуалізації дії. Таке вживання можливе у контексті теперішнього історичного: (Мартин:) *Я вас питаю: яка тут обоюдна обіда. Він каже на мене – бидло, а я мовчи? Він кричить на сина, на чиновника земського суду – теля, а я мовчи?* (І.Карпенко-Карий). Дія, що передається формами наказового способу, має виразне модальне забарвлення. Вона сприймається як нелогічна, недоречна, недоцільна, тобто супроводжується негативною конотацією. Чітко виявляється імперативна сема нав'язування дії, це викликає посилений експресивний ефект. Висока емоційність висловлення відбивається у відповідному інтонаційному оформленні. Питальна інтонація в цьому випадку не є показником ілюктивного акту запитання, а спрямована швидше на “пробудження” емоційного відгуку в співрозмовника, загострює експресивність виразу. Питання наближається до риторичного.

Конструкції з транспонованим негативно забарвленим імперативом часто мають протиставно-зіставний характер. Цей синтаксичний засіб посилює невідповідність, нелогічність зіставляваних дій і, отже, підкреслює відсутність прийнятної для мовця мотивування, розумного пояснення необхідності виконати/виконувати дію, передану транспонованим імперативом.

2. Транспозиція із позитивною конотацією дії.

Розглянемо різні варіанти модифікацій висловлювань із імперативом у значенні індикатива (замінімо наказовий спосіб прямим уживанням граматичної форми) і з'ясуємо експресивно-сміслову навантаженість транспонованих імперативних форм.

2.1. Наказовий спосіб із значенням дебітвності.

(Загурко:) – *Всі гулі на мою голову, Костянтин Антоновичу. Іноді як подумаєш: чи не краще бути просто лікарем. Знай свою справу і більше нічого* (А.Дімаров). У контексті теперішнього історичного: *Як тільки вони (піп і дякон) проминали хату, там, у дворі, зчинявся бедлам. Бігала, метушилася родина, ...дебелі таздині не знали, за що їм хапатись: і доньок причешу, і вузол зв'язу, і пляшечку прихопи, і сама зодягнись, бо на люди виходиш* (В.Близнець).

Пор.: *Знаєш (треба знати) свою справу і більше нічого; Бігала, метушилася родина, ...дебелі таздині не знали, за що їм хапатись: і доньок треба причесати, і вузол (треба) зв'язати, і пляшечку (треба) прихопити і самій (треба) зодягнись, бо на люди виходиш* (В останньому прикладі видова характеристика імператива (доконаність) не дозволяє замінити його формою теперішнього часу).

У результаті трансформації висловлень (заміни імперативних форм на дієслова теперішнього часу) не виявляється суб'єктивне ставлення мовця до дії – оцінювання її з погляду обов'язковості/необов'язковості. У результаті заміни імперативних форм модальною лексемою з інфінітивом значення повинності передає слово *треба*. При вживанні форм теперішнього часу на перший план виходить констатація вияву дії в площині узагальненого теперішнього, а модальність необхідності, обов'язковості, певної зацікавленості у виконанні дії, пов'язана із семантикою імперативності, затемнюється. Наказовий спосіб, конденсуючи зміст модальної лексеми (*треба*) й інфінітива в одній словоформі, сприяє економії мовних ресурсів, смислової та емоційній динамізації виразу.

Аналогічні зміни спостерігаємо і при заміні транспонованого імператива із семантикою можливості.

2.2. Наказовий спосіб зі значенням можливості.

(Юрко:) – *...Отже ж, на селі весело, вільно, натуральне все. Одні вечорниці чого варті! Котра дівчина тобі вподобалась – іди й бери її, якщо хто раніш тебе не взяв* (В.Підмогильний);

Кость... по-товариськи поспитав його (Гордієнка):

– *Що ти, брат, таку кирею чорну надів сьогодні на душу, а? Це ж добра воля: хочеш – іди, не хочеш – вернись...* (Г.Косинка).

Пор.: *Котра дівчина тобі вподобалась – ідеши і береш (можеш іти й брати) її, якщо хтось раніш тебе не взяв; Це ж добра воля: хочеш – ідеши (можеш іти), не хочеш – вертасишся (можеш вертатись)...*

Заміна транспонованого імператива прямим уживанням інших форм (дієсловом теперішнього часу або сполученням модальної лексеми *могти* в особовій формі з інфінітивом) нівелює відтінок суб'єктивного ставлення мовця до дії (зацікавленість у реалізації дії, бажаність щодо її здійснення, пов'язані із семантичною структурою імператива, – у першому з наведених прикладів; посилення значення дозволеності, яке зумовлюється семою “каузація дії” наказового способу, – у другому). Крім того, презенсна форма має відтінок констатації факту.

Отже, усунення з аналізованих контекстів імператива спричиняє зміни в смисловій сфері висловлювання, знижує експресивність і виразність мовлення, динамічність впливу на співрозмовника.

Слід зауважити, що, вживаючись із заперечною часткою *не*, транспоновані форми наказового способу із семантикою дебітвності і можливості передають недоцільність, неможливість дії: – *Література – це делікатна річ, – додав він* (Степан) *переконано. – Руку треба мати, а то й не підступайся* (В.Підмогильний); *Ліна... Її тепер не показується на очі... Ні, він* (Володя) *таки піде сьогодні й пояснить...* (Ю.Мушкетик); *Орудівець, старший сержант, теж попався залізобетонний: на фундамент пустити – тисячу років стоятиме. Ні впросити, ні вполити. Забрав права – і не підступися до нього* (А.Дімаров). При цьому дієслівний вид зумовлює специфіку модального значення. Пор.: *Я і слова йому не скажи* (доконаність пов'язана із модальним значенням неправомірної заборони на можливість здійснення дії); *Я і слова йому не кажи* (недоконаний вид підкреслює обов'язковість нездійснення дії).

Як свідчать спостереження, існує зв'язок між видовим значенням недоконаності і модальним значенням неминучості або об'єктивної обов'язковості [11]: *Про письменника подай, обов'язково подай: що впливало на його світогляд, що його оточувало, що організувало його... А от тепер сиди й думай, що на тебе вплинуло, .. яка тебе лиха година в літературу потягла...* (О.Вишня);

– *Ручки не бачила?*

– *Якої?*

– *“Господи, і тут їй пояснюй!”*

– *Отісі, що писати* (А. Дімаров).

Приклади демонструють випадки транспозиції дієслівного способу й особи. Отже, видова характеристика сприяє транспозиції імператива в ту або іншу сферу модальної семантики.

Таким чином, можна стверджувати, що центральною ланкою переносного вживання імператива в значенні індикатива є функціонування транспонованих форм наказового способу у висловленнях із конкретним суб'єктом дії і суб'єктом мовлення (не узагальненими), оскільки саме вони співвідносяться з референтно визначеними висловленнями (конкретний мовець адресує інформацію конкретному слухачу), які формуються в умовах ядерної імперативної ситуації. Саме у висловленнях із конкретними суб'єктом дії і суб'єктом мовлення імперативна форма, вживана замість індикативної, сприймається як ядерний тип вираження наказовості, і тому ефект “контрдетермінації” виявляється найповніше. Ці вимоги реалізуються у випадках вживання незмінного дебітивно-оцінного імператива: *Її ображають, а вона й слова сказати не смій. Мене ображають, а я й слова сказати не смій* (розм.) (В останньому прикладі суб'єкт дії і суб'єкт мовлення збігаються).

Форма імператива часто вживається у фразеологічних виразах, різноманітних реченнях, які характеризуються узагальненістю суб'єкта мовлення або суб'єкта дії (або того й іншого одночасно). Зміст цих висловлювань стосується будь-якої людини, тобто ступінь узагальненості дії є найвищим. Це фразеологізми типу: *По своєму ліжку простягай ніжки; Не кажи “гол”, поки не перескочиш*; рекомендації, правила, інструкції: *Пийте кип'ячене молоко; Маленьких дітей тримайте на руках*; різноманітні речення, в яких суб'єкт модальної оцінки має узагальнено-особове значення: *...Недарма кажуть: не тримай біля себе сокири* (Ю.Мушкетик); *Не все перескажуй, а інде й лізь* (В.Близнець).

У таких висловленнях значення імперативності значною мірою нейтралізоване узагальненою констатацією необхідності й доцільності виконання дії. На наш погляд, граматична семантика аналізованих способових форм позначена певною метафоризацією (наказовий спосіб ↔ дійсний спосіб), закріпленою на рівні системи мови. Якщо провести паралель із лексичною метафорою, то й тут можна було б ужити поняття загальномовна метафора (елемент образності мінімальний або й взагалі не сприймається, висока частотність, регулярність уживання), адже функціонування аналізованих форм наказового способу у фразеологізмах і т.п. є закономірним, усталеним.

До цього типу функціонування імператива близьким є вживання дієслова наказового способу у висловленнях із узагальненим суб'єктом модальної оцінки або суб'єктом дії (або тим й іншим), які функціонально наближаються до узагальнюючих речень: *Ми, Чмирі,.. так розуміємо життя: за великим не ганяйся, малого не обминай. Або як батько вчив: поки ждатимеш жданки, спадуть підтанки, а ти не жди, хапай, що є, бо інший схопить* (В.Близнець); *Дикі бджоли, розказував Йонька, мають неабиякий глузд. Їх не шукай на верхах дерев: там шукають вітри, а вітру комахи бояться* (В.Близнець).

Оскільки імперативна ситуація в умовах узагальнення суб'єкта мовлення, суб'єкта дії не належить до ядерного типу, то й метафоричність граматичної семантики наказовості в цих випадках є менш виразною.

3. Драматичний імператив [3, с.108-111; 11, с.57; 14, с.101].

Функцію драматичного імператива виконують незмінні форми наказового способу однини доконаного виду. Ця модальна транспозиція пов'язана із передачею минулої закінченої несподіваної або раптової дії (А.Г.Широкова [14, с.101] вважає драматичним імперативом також і дієслова наказового способу, що передають дію небажану, яка викликає невдоволення мовця: *Ви по театрах ходите, а я сиди вдома один* (розм.). Слід зауважити, що ми вважаємо драматичним імперативом тільки форми на позначення несподіваної дії в минулому, оскільки функціональна семантика дієслів небажаної дії має свою виразну відмінну специфіку, зокрема, містить значення дебітивності): (1) *Я і стрибни через рів* (розм.); *Їхав* (директор автобази) *з дочкою по Києву своїм “Москвичем”, уже стареньким ...* (2) *Їхав ото “Москвичем”, а дочка візьми та й скажи:*

– *Тату, ти знаєси, яку я хочу машину?*

– *Яку?*

– *Отаку, як небо оце зараз над нами. Блакитну-блакитну...*

Директор візьми та в небо і глянь. А в цей час напереріз “Жигулі” (А.Дімаров);

Мовець виявляє експресивно-емоційне ставлення до зображуваних подій (і воно увиразнюється підсилювальними частками *і, й*), але не виступає розпорядником, волевиявником; виконавцем дії може бути або сам мовець (перший приклад), або третя особа, про яку йдеться у висловлюванні (другий приклад). Тобто Мовець ≠ Прескриптор і Слухач ≠ Виконавець.

Пор.: *...А дочка взяла та й сказала ...; Директор взяв та в небо і глянув.* – Відтінок емоційно-оцінкового ставлення до дії якоюсь мірою зберігається завдяки частково десемантизованому дієслову *взяти*.

Можна говорити про семантичну ідентичність наведених речень з імперативом та формами минулого часу при їх прагматичній несхожості. У першого типу висловленнях “та сама подія подається як несподівана для мовця і як така, що не залишає його байдужим. Істотна саме ідея небайдужості мовця до описуваної ним ситуації... При цьому лексикалізувати наявні суб'єктивно-модальні відношення без аналізу контексту вживання висловлення однозначно не вдається” [12, с.46].

Ефект несподіваності дії стає можливим у результаті взаємодії модальності дійсного та наказового способів. Дія сприймається як минула закінчена, а передається імперативною формою. Як справедливо зазначає Д.А.Штелінг, імператив у своєму основному значенні виконує “функцію спонтанного звертання” [15, с.68], в його граматичній структурі наявна сема “несподіваність”, “спонтанність”, оскільки прескрипція мовця завжди сприймається слухачем як певна несподіванка.

У контексті взаємодії семантики дійсного та наказового способів виконавець дії (S_2) індикатива набуває ознаки “пасивність щодо дії”. Пасивність суб’єкта дії внутрішньо пов’язана із семами “несподіваність”, “раптовість дії”, що яскраво демонструє семантика імператива. Цей семний взаємозв’язок зумовлює й ефект несподіваності у сприйнятті дієслівної форми, яка виконує функцію драматичного імператива.

Обов’язковість доконаного виду в функції драматичного імператива М.О.Луценко пов’язує з характеристикою суб’єктного елемента способу. Активним і одночасно пасивним суб’єкт драматичного імператива є в минулому часі (дія припинена) і доконаному виді (у межах ситуації активний сам по собі суб’єкт є пасивним, оскільки дія закінчена) [8, с.40].

4. Імператив у значенні індикатива в антифразисі.

Завданням цього типу вживання імператива є підкреслення нездійсненої безрезультатної дії. Причому метафоричного забарвлення набуває не лише функціонування способової форми дієслова, а й стверджувальна модальність висловлення (передає зміст заперечення) та інтонаційне оформлення речення (або те й те одночасно):

(1) “Сусту” бачили? Терешка Сурму? Не бачили? От розкажу вам після цього (О.Вишня).

Пор.: Розказувати вам після цього немає смислу (Уживається морфологічний індикатив, і висловлення оформлюється як заперечне) або: Як же можна після цього вам розказувати? (Наявний синтаксичний індикатив й інтонаційне оформлення змінюється зі стверджувального на питальне) тощо;

(2) Вона (хазяйка) ще більше переконалася, що в чоловіка не всі дома, коли стали зсаджувати з підводи три скрині... і в скринях тих виявилися ...книги... Він пальта – шапки навіть не взяв., то кажіть після цього, що в нього всі дома! (А.Дімаров).

Пор.: ...У нього точно не всі дома! або То хіба можна казати після цього, що в нього всі дома? тощо.

5. Імператив як засіб передачі недовіри мовця до слів співрозмовника.

– А засць ще може ожити, – сказав Борис Горбокінь. – Ти йому памороки забив. А пустиш на землю, очуняє – й тільки закурить за ним.

– Говори! – недовірливо мовив щасливий Іван Гунька (Є. Гуцало).

Фактично дієслівна форма в наказовому способі говори оформлює висловлення, яке означає: *Можеш говорити, але я тобі не вірю*. Транспозиція імператива в контекст індикативної семантики тут супроводжується надзвичайно яскравою емоційно-експресивною і смисловою конотацією. Тобто емоційне забарвлення виразу – недовіра до слів співрозмовника (що підтверджує супровідна інтонація, найближчий вербальний контекст, ситуативний контекст) – переводить висловлення на зовсім інший змістовий рівень: *Говори!* = *Я тобі не вірю*. Наказова форма передає не спонукання до дії, а лише суб’єктивне ставлення мовця до інформації співрозмовника. Наближується до транспозиційного вживання наказовий переповідності (за Л.Бірюлінін [11, с.243], імперативи-цитати), але не є граматичною метафорою у власному розумінні, бо тісно пов’язаний із прямою мовою ще одного суб’єкта мовлення, який не бере участі в наявному мовленнєвому акті:

(Богдан:) – Шукаю матеріалу, хочу завтра виступити. Наша Стамінська, їй-богу, як з дітьми: з їзд, питання, поставлені на з їзді, хто виступив. Визубриши і забудеш. ... Скільки цікавого знайшов я, невідомого, не почутого на лекції. А їй – правильно повтори цитату...

 (Р.Іваницук). Зв’язок аналізованого висловлення із прямою мовою певного суб’єкта мовлення є досить виразним, оскільки приписувані йому слова виділяються, як правило, не тільки логічно, але й інтонаційно.

При цитуванні в одному акті мовлення (у цьому випадку $S_1 \neq$ Прескриптор і $S_2 \neq$ Виконавець) прескрипції з іншого мовленнєвого акту утворюються висловлення, які виражають швидше значення повинності, ніж розпорядження щодо поведінки суб’єкта дії. Однак останнє не зникає повністю: воно лише виявляється вставленим у новий акт мовлення й “упакованим” у ньому глибше, ніж у висловленнях з прямим імперативом (імперативом з ядерною семантикою). Подібні імперативи-цитати можна, очевидно, розглядати як проміжну групу між прямими імперативами й імперативами з нестандартною семантикою, де значення прескрипції відсутнє [11, с.243].

Таким чином, транспозиційні вияви способової семантики дієслівної форми становлять основну ланку її функціонально-семантичної периферії. Уживання мовної одиниці у вторинній функції спричиняє появу експресивних відтінків і смислових конотацій. Транспозиційне функціонування форм способу дієслова тісно пов’язане із ситуацією спілкування. Висловлення з транспонованими дієслівними формами характеризуються більшим або меншим виявом суб’єктивної модальності, оцінного ставлення мовця до певної події, ситуації, слів співрозмовника тощо. Подальше дослідження аналізованої проблеми може бути зосереджене на питанні міжмовного зіставлення випадків модальної транспозиції дієслівних форм.

Література

1. Бирюлин Л.А. Теоретические аспекты семантико-прагматического описания императивных высказываний в русском языке: Дисс. ... д-ра филол. наук. – СПб., 1992. – 297 с.
2. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
3. Грабье Вл. Семантика русского императива // Сопоставительное изучение грамматики и лексики русского языка с чешским языком и другими славянскими языками. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1983. – С.105-128.
4. Гуйванюк Н. Функціональна транспозиція в синтаксисі // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Вип. 7 / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – С.85-91.
5. Даскалюк О. Специфіка імперативної парадигми // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Вип.11. У 2 частинах / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Част. I. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – С.38-43.
6. Дмитриева Л.Д. Внеимперативное употребление формы повелительного наклонения: Дис... канд. филол. наук. – Мичуринск, 1993. – 166 с.
7. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Морфологія. – Донецьк: ДонДУ, 1996. – 437 с.
8. Луценко Н.А. Смысловая структура наклонения и употребление наклонений в русском языке // Уч. Записки Тартуского университета, 1987. – Вып. 760. – С.30-46.
9. Скаб М.С. Грамматика апеляції в українській мові. – Чернівці: Місто, 2002. – 272 с.
10. Скаб М. Парадигма речень апеляції // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Вип.11. У 2 частинах / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Част. I. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – С.236-240.
11. Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность. – Л.: Наука, 1990. – 264 с.
12. Шаронов И.А. Категория наклонения в коммуникативно-прагматическом аспекте: Дис... канд. филол. наук. – М., 1991. – 185с.
13. Шевчук О.С. Семантичні можливості граматичних форм способу дієслова в сучасній українській мові // Семантика і функції граматичних структур. – К.: НМК ВО, 1991. – С.38-50.
14. Широкова А.Г. Проблематика транспозиции форм наклонений в славянских языках (на материале чешского и русского языков) // Сопоставительное изучение русского языка с чешским и другими славянскими языками. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1983. – С.83-104.
15. Штелинг Д.А. Целенаправленность речи и категория наклонения // Русский язык за рубежом. – 1973. – № 3. – С.64 – 69.

The article is devoted to the problem of metaphorical use of verbal forms of Mood in modern Ukrainian language. The purpose of the article is the investigation of transposition of forms of the Imperativ Mood to the sphere of the Indicative Mood. The internal mechanism of transposition of verbal forms of Mood is elucidated on the basis of the analysis of semantic structure of grammatical meaning.

Keywords: verbal form, transposition, Imperativ Mood, Indicative Mood, grammatical meaning, seme, actualization of seme, connotation.

Надійшла до редакції 15 вересня 2006 року.

Юлія Романюк

ББК Ш 12=411.4*21
УДК 81'36

УТВОРЕННЯ ПАРАЛЕЛЬНИХ ФОРМ МИНУЛОГО ЧАСУ ДІЄСЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Розглянуто питання утворення паралельних форм минулого часу українських дієслів з суфіксами -ну- і -о-. Зроблено спробу пошуку формального критерію виділення дієслів, які мають паралелізм форм минулого часу. Визначено семантичний і акцентуаційний критерії відбору таких дієслів.

Ключові слова: дієслово, дієслівна парадигма, минулий час, паралельні форми минулого часу.

Граматики української мови, монографії, наукові розвідки подають різноаспектний опис дієслова: і в зв'язку з історією мови, і стосовно структурних та функціональних його особливостей, і стосовно акцентуації. Дана робота має на меті запропонувати ще один спосіб опису дієслівної парадигми – формальний опис, здійснений для Граматичного словника української мови. Ми аналізуємо графемний запис словоформи, це зумовлено специфікою роботи: граматичний словник укладається за допомогою комп'ютера і подає картину словозміни слів української мови для користувачів, фахівців і нефаківців. Питання теоретичної граматики, які стосуються форми слова, такі, як питання про основу дієслова, особливості дієслівних основ і флексій, словозміну дієслів, класифікацію дієслів і наголос, вирішуються для графемного варіанта дієслівної словоформи. Отже, аналіз дієслівної словоформи орієнтований на комп'ютерне укладання словника, на це орієнтовані і методи дослідження та опису дієслівної парадигми. Тому опис дещо відрізняється від

традиційного, зокрема, всі форми дієслова виводяться від однієї основи – основи інфінітива (реєстрової одиниці словника). У словниковій статті подані всі зміни при дієвідмінюванні: зміни в основі інфінітива, особові і часові флексії, закінчення наказового способу, схема наголошення, яка охоплює типи пересувань наголосу для кожної словоформи. Таким чином, словник є динамічним – для кожної словоформи є свої правила: як утворити її з форми інфінітива.

Укладання Граматичного словника передбачає детальну і повну класифікацію дієслів, докладний формальний опис способів творення всіх особових і часових форм та форм способу від вихідної, із зазначенням всіх змін в основі, зокрема і акцентуаційних. Так ми маємо можливість сформулювати певні правила (закономірності) і виявити певні невідповідності цим правилам. Таким проблемним питанням, зокрема, є утворення паралельних форм минулого часу.

Реєстр дієслів для комп'ютерного Граматичного словника української мови складає приблизно 40 тис. одиниць, абсолютна більшість яких має регулярну словозміну. Ми маємо на увазі не тільки репрезентативні і регулярні дієслова з флексіями **-у (-ю), -еш (-еш), -уть (-ють)** чи **-у (-ю), -иш (-їш), -ать (-ять)** (*беру-береш-беруть, ховаю-ховаєш-ховають* чи *строчу-строчиш-строчать, люблю-любиш-люблять*), але й атематичні дієслова (*дати, їсти, повісти*) і різновідмінювані [Вихованець 2004, с. 278] (*смикати – смикаю і смичу, дихати – дихаю і дишу*), тому що й атематичні, і різновідмінювані дієслова описані в граматиках і зафіксовані в словниках, і в межах своєї парадигми регулярні. Дієслова, парадигми яких мають лише окремі паралельні форми (наказового способу: *накресли і накресль, закінчи і закінч*; і минулого часу: *змокнути – змок і змокнув, стихнути – стих і стихнув*) не можна вважати регулярними, тому що в граматиках немає опису, зокрема формального, закономірностей творення таких форм: чому одні дієслова мають паралельні форми, а інші ні? Наприклад, *змокнути – змок і змокнув*, але *тюкнути – тюкнув і крикнути – крикнув*? Немає також послідовності у словниках у поданні паралельних чи однозначних форм минулого часу для таких дієслів, пор.: *в'янути, -ну, -неш*, накл. (*не*) *в'янь і зав'янути, -ну, -неш*, мин. *-яв, -яла і -янув, -янула*, накл. *-янь* [Орфографічний словник 1999]. Таким чином, постає питання повної і конкретної парадигми дієслівної словоформи, входження в повну парадигму певних дієслів опозиції «суфіксальна-безсуфіксна форма минулого часу», а з нього впливає питання відновлення такої опозиції, відновлення повної парадигми дієслівної словоформи.

Серед закономірностей творення дієслівних форм граматики подають таку: форми минулого часу утворюються від основи інфінітива [Булаховський 1977, Вихованець 2004, Жовтобрюх 1972, Тараненко 2003], але у дієслів з повною основою (*тягнути*) історично не було основи на **-ну-** (форма *тягати* давніша), суфікс **-н-** в теперішньому часі зберігається пізніше у варіанті **-ну-** і в інфінітиві. Це питання розглянуте, наприклад, в Історії української мови (Морфологія) [Бевзенко 1978, с. 239]. У праці хронологічно давнішими названі дієслова саме з давнім суфіксом **-ну-, -не-** в теперішньому часі (*тяти, почати*), а дієслова з **-ну-** в інфінітиві (*пригнути, стрибнути*) – історично пізнішими, у яких, за припущенням авторів, суфікс теперішнього часу зберігся в минулому. Тоді тенденцію збереження суфікса теперішнього часу у формах минулого можна вважати такою, що діяла постійно (див. далі про зафіксовані у сучасних словниках паралельні форми від дієслів без **-ну-**). В будь-якому разі, можна було би припустити, що і в минулому часі він повинен зберігатися, як залишковий елемент історичної основи і паралельно з ним повинен вживатися нульовий – від усіченої основи. Форми минулого часу від усіченої основи творяться за аналогією до інших дієслів з нульовим тематичним суфіксом (*бігти*). Розглянемо тепер дієслова з неусіченою основою (*хрипнути – хрип/хрипнув, хрипни; бліднути – блід/бліднув, блідни*). Серед 2,5 тис. дієслів на **-ну-** приблизно 300 тих, паралельні форми минулого часу яких зафіксовані в словниках (*звикнути, шерхнути, брезкнути* і т.д.). Але ці форми не зазначені послідовно для всіх дієслів (наприклад, з коренем *-сох-*) і це становить проблему і для лінгвістів, і для нелінгвістів: якщо дієслово має паралельні форми, то чи можна вважати всі спільнокореневі дієслова такими, що теж мають паралелізм форм минулого часу? Ми дотримуємося формального підходу до опису дієслівних парадигм і прагнемо до уніфікації форм у межах флективного набору, тому хотілося би припустити, що так, спільнокореневі дієслова мають той самий паралелізм форм минулого часу, і це фіксується в словниках для деяких дієслів, про які ми скажемо далі.

Стосовно закономірностей утворення паралельних форм минулого часу у дієслів на **-ну-**, то вивести чітке правило важко. Найчастіше граматики не дають пояснення існування паралельних форм, тільки констатують факт [Безпояско 1980, Булаховський 1977, Вихованець 2004, Жовтобрюх 1972]. Але, наприклад, у підручнику «Курс сучасної української мови» М. А. Жовтобрюха і Б. М. Кулика [Жовтобрюх 1972], є спроба цю закономірність встановити як певну залежність від наголосу: «ненаголошений суфікс **-ну-** інфінітивної основи в минулому часі може зникати ... від більшості таких основ можливі паралельні форми ..., коли наголос падає на суфікс **-ну-**, то у всіх формах минулого часу цей суфікс зберігається» [Жовтобрюх 1972, с. 337].

У всіх граматиках вказується, що форми минулого часу утворюються від основи інфінітива, тобто всі дієслова на **-ну-** формально повинні мати цей суфікс у всіх формах минулого часу. Можемо припустити, що безсуфіксні форми минулого часу мають тільки ті дієслова, у яких є «двійник» – дієслово з тим самим коренем і усіченою основою: *тягнути – тягнути – сягати, одягнути – одягати* і т.д. На користь такої думки можемо навести приклади дієслів, зафіксованих у Орфографічному словнику української мови: *заклякнути/заклякти, зшерхнути/зашерхти, меркнути/меркати, мокнути/мокати*, і названі вище. Можемо додати до цих пар ще приклади, серед яких дієслово з нульовим тематичним суфіксом зафіксоване в

11-томному Тлумачному словнику сучасної української мови: *закоцюбнути/закоцюбти* [СУМ 1970-1980, Т. 3, с. 162], *пропахнути/пропахти* [СУМ 1970-1980, Т. 8, с. 251], *загрузнити/загрузити* [СУМ 1970-1980, Т. 3, с. 96]. Причому у [СУМ 1970-1980] подані подвійні форми для обох дієслів *загрузнити/загрузити* (*загруз/загрузнув*) і непаралельні для обох дієслів *закоцюбнути/закоцюбти* (*закоцюб, -ла, -ло, -ли*). Так само непаралельні, одиничні форми подано у [3, Т. 3, с. 150] для дієслів *заклякнути/заклякти* (*закляк, -ла, -ло, -ли*). Але Орфоепічний словник української мови [Орфоепічний словник 2001-2003, Т. 1, с. 497] подає для цих самих дієслів (*заклякнути/заклякти*) подвійні форми: *закляк/заклякнув, залякла/заклякнула, залякло/заклякнуло, залякли/заклякнули*. На заперечення думки про те, що тільки дієслова-двійники з **-ну-** і **-о-** суфіксами можуть мати паралельні форми наказового способу наведемо інші приклади: *тиснути – тис/тиснув,дохнути –дох/дохнув*, але не **тиссти* і не **дохти*, хоча гіпотетично такі форми можливі, якщо міркувати за тією ж логікою, запропонованою в граматиці (утворення форм минулого часу від основи інфінітива). Ми не звертаємося до семантичних ознак слів при описі, але для інтерпретації можемо використати деякі семантичні ознаки, особливо тому, що автори розвідок чи підручників використовували в основному цей критерій. У [Жовтобрюх 1972] говориться про те, що дієслова із семантикою однократної дії не мають паралельних форм (наприклад, *крикнути, тьохнути, блиснути* і т.д.). Тобто, можна припустити, що дієслова з іншою семантикою, скажімо, закінченої чи незакінченої дії, можуть мати паралельні форми минулого часу. Наведемо приклади на підтвердження цього: *заклякнути-закляк/заклякнув, загуснути-загус/загуснув, зависнути – завис/зависнув*. Але, звертаючись до попередньої гіпотези, ми повинні були б визнати, що дієслова *загуснути* і *зависнути* не мають паралельних форм, бо слова **загустити* і **завистити* не зафіксовані в словнику [Орфографічний словник 1999, Орфоепічний словник 2001-2003], їх не існує. Проте ми можемо визнати, що **загустити* і **завистити* можна розглядати як потенційні і як релевантні, такі, що виправдовують існування подвійних форм у *загуснути* і *зависнути*. Тобто, дієслова закінченої дії, доконаного виду на **-ну-** можуть мати подвійні форми минулого часу. Чи всі? Вибрати з реєстру слова за двома ознаками (суфікс **-ну-** і доконаний вид) буде, на жаль, недостатньо – з майже 2,3 тис. дієслів доконаного виду на **-ну-** тільки приблизно 200 мають паралельні форми. Всі інші, як виявилось – слова з семантикою однократної дії. Тут без семантичного критерію обійтись неможливо. Можна було би припустити, що дієслово, у якому ненаголошене **-ну-** стоїть після приголосного, має паралельні форми. Але це не так, такі дієслова як *крикнути* і *тьохнути* ілюструють неправильність припущення. Тобто, можемо підсумувати, що дієслова з семантикою закінченої неоднократної дії з ненаголошеним **-ну-** мають паралельні форми минулого часу. Тоді треба визнати існування у таких дієслів потенційних релевантних форм з усиченою основою **загустити, *завистити, *засмагити*. Те саме стосується дієслів зі значенням незакінченої неоднократної дії: таких слів в реєстрі всього 95 і з них 50 з паралельними формами: (*холонути, линнути, липнути, киснути,дохнути, тиснути* і т.д.). Щоб обґрунтувати існування паралельних форм у цих дієслів, треба визнати існування потенційних форм, таких як **дохти, *тиссти*.

Повертаючись до безсуфіксних (з усиченою основою) дієслів, які мають **-н-** (**-ну-**) в особових формах теперішнього часу, можемо сказати, що всі вони повинні б мати паралельні форми минулого часу. Ми виходимо з прагнення уніфікувати дієслівне формотворення: таким чином ми можемо встановити певну закономірність в утворенні паралельних форм минулого часу дієслів і з усиченими, і з повними основами. Тоді зазначені в орфографічному та орфоепічному словнику форми *закляк* і *заклякнув* від *заклякти* – свідчення дії закону аналогії і виняток з правила, одного з найбільш загальних правил, яке постулюється в усіх граматиціх: утворення форм минулого часу від основи інфінітива (*тягти – тяг, тягла, тягнути – тяг/тягнув, тягла/тягнула*). І таким чином, ми подаємо у Граматичному словнику зазначені у різних словниках подвійні форми для дієслів з усиченою основою: *загрузити* (*загруз/загрузнув, загрузла/загрузнала, загрузло/загрузнало, загрузли/загрузнали*), *заклякти* (*закляк/заклякнув, залякла/заклякнула, залякло/заклякнуло, залякли/заклякнули*).

Необхідність подати всі словоформи до кожної реєстрової одиниці в Граматичному словнику словозміни ставить перед укладачами проблему нормалізації (чи кодифікації) дієслівних форм (в першу чергу минулого часу і наказового способу), спонукає до вирішення цієї проблеми. Ми не можемо подати потенційні (гіпотетичні, домисловані) форми, тому що це перенасить інформацією словник, але намагаємося охопити всі випадки, коли «неочевидно, яка з можливостей, наданих системою словозміни для утворення потенційної форми, є найбільш природною» [Зализняк 1977, с.7]. Тобто, ми узагальнюємо ці два випадки утворення паралельних форм минулого часу, і стверджуємо, що у дієслів з семантикою неоднократної дії, з ненаголошеним суфіксом **-ну-** і з нульовим суфіксом (з **-н-** в формах теперішнього часу) можливе існування паралельних форм минулого часу (з **-ну-** і з **-о-**). Таким чином, ми цілком згоджуємося з тим, що суфікс **-ну-** «зникає» у дієслів зі значенням неоднократної дії, як і з тим, що суфікс **-ну-** може зникати тільки якщо він ненаголошений [Жовтобрюх 1972].

Ми не змогли знайти суто формального критерію визначення і відбору таких дієслів, нам довелося звертатися до дієслівної семантики. Без звертання до семантики ми не зможемо подати важливі граматичні особливості дієслівної словозміни. Але семантичні ознаки можна задати, приписати слову так само, як і формально-граматичні. Лінгвіст приписує семантичні ознаки вручну, але потім на них можна спиратися при комп'ютерному аналізі. Це означає, що для пояснення закономірностей утворення паралельних форм минулого часу всі дієслова на **-ну-** і однокореневі безсуфіксні з **-н-** в теперішньому часі потребують спеціального

маркування, спеціальної позначки: «неоднократна дія» в комп'ютерному Граматичному словнику української мови.

Література

- Алексієнко 1998: Алексієнко Л. А., Козленко І. В. Граматичний словник українських дієслів. Т. 1 (А-О). – К.: Київський університет, 1998.
- Бевзенко 1978: Бевзенко С. П., Грищенко А. П., Лукінова Т. Б. та інш. Історія української мови. Морфологія. – К.: Наукова думка, 1978.
- Безпояско 1980: Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія. – К.: Наук. думка, 1980.
- Булаховський 1977: Булаховський Л. А. Вибр. праці в п'яти томах. Українська мова. – К.: Наук. думка, 1977. – Т. 2.
- Вихованець 2004: Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. – К.: Пульсари, 2004.
- Жовтобрюх 1972: Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. – К.: Вища школа. – Ч. І. Вид. Четверте. – 1972.
- Зализняк 1977: Зализняк А. А. Грамматический словарь русского языка. Словоизменение. – М.: Русский язык, 1977.
- Орфографічний словник 1999: Орфографічний словник української мови. – К.: Довіра, 1999.
- Орфоепічний словник 2001-2003: Орфоепічний словник української мови. У двох томах. – К.: Довіра, 2001 – 2003.
- СУМ 1970-1980: Словник української мови. В 11-ти тт. – К.: Наукова думка, 1970 – 1980.
- Тараненко 2003: Тараненко О. О. Словозміна української мови. – Nyiregyhaza, 2003.

The paper deals with the question of creation of past tense parallel forms with -ну- and -о-. An attempt was made to find the formal criterion to qualify the verbs with past tense parallelism. The semantic and accentuational criteria of defining such verbs are determined.

Keywords: verb, verb paradigm, past tense, past tense parallel forms.

Надійшла до редакції 26 вересня 2006 року.

Анастасія Сентябова

ББК 81.411.2

УДК 811.161.1: 811.161.3

ПРЕДЛОЖНО-ПАДЕЖНЫЕ СИНТАКСЕМЫ С НУМЕРАТИВНО-ИМЕННЫМ ЛЕКСИЧЕСКИМ КОМПОНЕНТОМ В РУССКОМ И БЕЛОРУССКОМ ЯЗЫКАХ: СХОДСТВА И РАЗЛИЧИЯ

Розглядаються типи і структура приємниково-відмінкових синтаксем з нумеративно-іменним лексичним компонентом в російській і білоруській мовах, з'ясовуються їх спільні і відмінні риси.

Ключові слова: російська мова, білоруська мова, синтаксема, приємник, приємникова сполюка.

Данная статья является составной частью международного проекта «Славянские предлоги в синхронии и диахронии: морфология и синтаксис», который разрабатывается учеными России, Белоруссии, Украины, Польши и др. стран.

Исследования предлога [1, 2, 3, 4, 5] показали необходимость ревизии устоявшихся представлений и знаний о предложно-падежных системах русского и белорусского языков, выявили широкий массив знаменательной лексики, втягиваемой в поле предлога [6, 7]. Источником пополнения категории «предлог» являются конкретные словоформы других частей речи – предлоги-дериваты, а также их модификации с различными конкретизаторами (термин М.В. Всеволодовой). При этом следует различать единицы, которые являются предлогами, и единицы, которые выступают в функции предлога.

Степень определенности единиц может быть различной. Неоднословные единицы, которые преимущественно еще не признаны предлогами в лексикографических источниках, участники проекта «Восточнославянские предлоги в синхронии и диахронии: морфология и синтаксис» называют предложными сочетаниями (термин М.И. Конюшкевич). Так как нас интересует предложный потенциал языка, в частности, параметрической лексики, а не выявление степени определенности таких единиц, мы будем использовать термины «предлог» и «предложное сочетание» в качестве синонимов.

В своей работе мы придерживались следующего критерия определения границ предлога: какой бы степени определенности ни была представленная единица, вместе со знаменательным словом она образует одну синтаксему, т. е. занимает позицию одного члена предложения. В Реестре предлогов М.В. Всеволодовой

выделена так называемая «параметрическая зона» [5], в которую входят предложные образования с лексемами, называющими тот или иной параметр физических (естественных или искусственных) объектов. На основе технических справочников [8, 9] мы составили примерный перечень параметрических лексем, который включает более 130 единиц (*высота, глубина, диаметр, мощность, напряженность, натяжение, объем, освещенность, площадь, радиус, скорость, теплоемкость, усиление, ширина, яркость* и т. д.). Список таких единиц открыт, так как процесс пополнения научной картины мира новыми сведениями о параметрах неорганических и органических объектов непрерывен и постоянен. Но даже в названном количестве такие единицы еще не исследованы.

В научных текстах, посвященных описанию тех или иных объектов, в разных предметных областях данная лексика все чаще используется в терминологических сочетаниях, в которые входит имя объекта, его свойства и количество единиц, называющих степень этого свойства. В результате формируется сочетание синтаксем типа *бак вместимостью шестьдесят пять литров*, где сочетание *вместимостью шестьдесят пять литров* является единой синтаксемой, а сама лексема, называющая это свойство и используемая, как правило, в Т.п., начинает приобретать статус релятивной единицы (форманта синтаксемы).

В параметрической семантической зоне образуются целые синтаксемные комплексы типа *высотой десять метров, шириной три сантиметра, длиной десять километров*, состоящие из нумеративно-именного сочетания (лексический компонент синтаксемы) и аналитического предложного сочетания (синтаксемообразующий формант).

Целью нашего исследования было выявление примерного репертуара предложно-падежных синтаксем с нумеративно-именным лексическим компонентом в русском и белорусском языках, определение их типов и структуры. Достижение цели связывалось с решением следующих задач: 1) составить репертуар синтаксем с нумеративно-именным лексическим компонентом на материале реестров М.В. Всеволодовой и М.И. Конюшкевич; 2) установить типы синтаксем с нумеративно-именным лексическим компонентом по структуре и семантике; 3) сопоставить русский и белорусский материал в их количественном, структурном и сочетаемостном аспектах.

Образование предложно-падежных синтаксем с нумеративно-именным лексическим компонентом происходит по определенным моделям, в основе которых лежат падежные формы параметрических лексем в сочетании с первообразными и вторичными, препозитивными и постпозитивными предлогами, а также частицами и союзами. Рассмотрим модели образования синтаксем с нумеративно-именным лексическим компонентом на примере лексемы *высота*. Выбор данной лексемы не случаен: в ходе исследования отмечено, что чем знакомее и употребительнее параметр, тем шире использование его номинации в предложной функции и разнообразнее его сочетаемостные возможности. Ниже приводится список возможных моделей образования предложно-падежных синтаксем на базе русской лексемы *высота* и ее белорусского соответствия *вышыня*.

1) Предлог образуется только одной падежной формой (Т.п.) классификатора (термин М.В. Всеволодовой) без первообразного предлога: рус. *область высотой одну милю, дом высотой тридцать метров*; бел. *ко́мiн вышы́нэй сто метраў, будынак вышы́нэй 15 метраў*.

2) Другие падежные формы образуют аналитическое сочетание с препозиционным первообразным предлогом: рус. *упражнения на высоте одной мили, колокольня возведена до высоты четырех метров, австралиец спасовал перед высотой пять метров пятьдесят сантиметров*; бел. *узняцця на вышыню 4500 метраў, спасаваць перад вышы́нэй 6 м 05 см, скачкі з вышы́ні 20 метраў*. Наиболее продуктивны в деривационном отношении в данной модели В.п., Т.п. и П.п. лексемы *высота*. Предлоги, способные выступать в препозиции по отношению к предлогу-классификатору *высота* в русском языке, – *в, до, для, за, из, к, между, на, около, перед, под, при, с, у, через*, в белорусском, – *да, з, у, на, пад, за, паміж, перад, пры*.

3) Падежная форма параметрической лексемы *высота* образует сочетание с постпозиционным предлогом (первичным или вторичным): рус. *преодоление планки высотой в пять метров, коридор высотой около двух метров, после набора высоты в одну милю, ели высотой под пятьдесят метров, стену высотой до пяти метров, сугробы высотой за два метра*; бел. *сабака вышы́нэй да 50 см, расліна вышы́нэй каля 35 см, памост у тры метры вышы́нэй*.

4) Падежная форма параметрической лексемы сочетается с постпозитивным откомпаративным предлогом *более (больше), менее (меньше)*: рус. *памятник высотой более трех метров, елка высотой менее метра, небоскреб высотой больше одного километра, бородавка высотой меньше одного миллиметра*; бел. *гара вышы́нэй больш 7000 метраў, скульптура вышы́нэй менш 0,25 метра*.

5) Сочетание падежной формы параметрической лексемы с откомпаративным предлогом способно включать в свой состав частицу *не*, которая вносит в предложное сочетание значение высшего или низшего предела: рус. *яблоня высотой не более двух метров, куплю радиомачту высотой не менее семьдесят метров, элементы высотой не больше тринадцати миллиметров, за перегородкой высотой не меньше двух метров*; бел. *узгорак вышы́нэй не менш 32 метраў, будынак вышы́нэй не больш 30 метраў, памяшканне вышы́нэй не больш 14 метраў*.

6) Сочетание падежной формы параметрической лексемы с откомпаративным предлогом и частицей *не* способно включать в свой состав постпозиционный союз *чем*: рус. *восемь пиков высотой более чем шесть тысяч метров, прищепы высотой менее чем шестьдесят сантиметров, изображение высотой не более чем*

семьсот пикселей; бел. дуб вышынёй не больш чым 28 метраў, шрыфт вышынёй не менш чым 12 пунктаў; курган вышынёй не менш чым 9 метраў.

7) Сочетание параметрической лексемы с лексическим компонентом, выраженным частицей-аппроксиматором (от лат. *approximare* – приближаться) и нумеративно-именным сочетанием: *самовар высотой почти два метра, растение высотой примерно сорок сантиметров, весы высотой приблизительно восемьдесят пять миллиметров, фотопринтер высотой всего пятьдесят два миллиметра, эукалипт вышынёй прыкладна 50 метраў, небаскроб вышынёй амаль 950 метраў, расліна вышынёй усяго 2 см.*

8) Дальнейшее формирование парадигмы происходит за счет усложнения моделей путем соединения указанных выше сочетаний. Например, сочетание «препозитивный предлог + лексема *высота* + частица *не* + постпозитивный откомпаративный предлог + постпозиционный союз *чем* + нумеративно-именное сочетание»: *увидеть на высоте не больше чем пять метров* или: «препозитивный предлог + лексема *высота* + частица-аппроксиматор + первообразный предлог + нумеративно-именное сочетание»: *наливать с высоты примерно в три сантиметра*.

9) Рассмотренные выше примеры мы относим к многословным, но все-таки простым (элементарным) синтаксемам, однако возможны и усложненные синтаксемы с двухчастными предложениями. Например, предложения с постпозитивным дистантным предложением: *елочка высотой от одного до двух метров, появились автопогрузчики при высоте с 2700 по 5000 миллиметров*. Усложнение синтаксем происходит за счет введения еще одного нумератива, в результате каждое нумеративно-именное сочетание имеет свой первообразный предлог, а вместе они подчиняются параметрическому предлогу. Возникает своеобразная иерархия элементов форманта синтаксемы: первообразные предлоги управляют падежной формой своих нумеративно-именных сочетаний (от чего? до чего?), а параметрический предлог – формой лексического компонента (*высотой* + В.п.).

К усложненным синтаксемам относим также синтаксемы типа *подъем на высоту свыше 700 метров над уровнем моря; скорость снижения более 78 миль/час на высоте примерно 750 футов над уровнем моря; на высоте двух метров от пола на полке для головных уборов лежит фантик от ириски*, в которые вводится дополнительный конкретизатор-вектор, указывающий точку отсчета.

Приблизительный подсчет таких компоновок показал, что парадигма предложных единиц, образованных на основе только лексемы *высота*, способна включать около 490 единиц в русском языке и более 525 единиц в белорусском языке. Эти цифры получены путем моделирования, но только дальнейшие исследования могут показать, что отражает речевая действительность и какие предпочтения в моделях избираются носителями языков в каждой предметной области. Если умножить количество единиц в парадигме одной лексемы *высота* на количество лексем-классификаторов, известных в нашем материале, мы получим цифры 63 700 в русском языке и 68 250 в белорусском языке. Безусловно, эти цифры условны, так как не все лексемы-классификаторы имеют такие многочисленные парадигмы, как русская лексема *высота* и ее белорусское соответствие *вышыня*.

При анализе списочного состава параметрических предлогов в русском и белорусском языках выявлены общие свойства и некоторые различия в морфологической парадигме параметрических лексем: при функционировании их в качестве предлога из падежной парадигмы русского языка выпадает только И.п., а в белорусском языке – И.п. и Д.п. Выпадение из падежной парадигмы номинатива вполне закономерно, так как в номинативе это слово со своей самостоятельной синтаксической позицией: *Высота здания сорок пять метров (Вышыня будынка сорок пяць метраў)*. Отсутствие белорусской словоформы Д.п. можно объяснить тем, что в белорусском языке в контекстах типа *устремиться к высоте в 1200 пунктов* вместо предлога *к* функционирует предлог *да*, который управляет Р.п. (*накіравацца да вышыні ў 1200 пунктаў*).

Контексты показывают, что в качестве наиболее употребительного компонента предложно-падежной синтаксемы с нумеративно-именным лексическим компонентом в русском и белорусском языках чаще всего выступает форма Т.п., одиночная или в сочетании с другими релятивными единицами: предлогами, союзами, частицами. Появление препозитивных предлогов перед классификатором не случайно. Они вносят свое лексическое значение (чаще всего пространственное), которое нейтрализует параметрическое значение, а также вводят синтаксему в высказывание.

По нашим наблюдениям, список первообразных предлогов в сочетании с параметрической словоформой в русской речевой практике шире, чем в практике белорусской речи:

а) в русских текстах¹ со словоформой Р.п. употребляются предлоги *вместо, для, до, из ... до, около, против, с, среди, у* (*возвести до высоты четырех метров, исследовать с высоты одна миля, бои у высоты 65,5, обнаружить около высоты 26", установить против высоты полета 2700 м.), а в белорусском языке – предлоги *да, з* (*сцены да вышыні 4 м. складзены з каменю, наладзіць скачкі з вышыні 20 метраў*);*

б) в русском языке со словоформой В.п. употребляются предлоги *в, на, под, через* (*стеллажи в высоту два метра семьдесят пять сантиметров, сосна на высоту двух метров осталась без единого сучка, подвеска для перегрузки листовой стали под высоту стопки до 60 мм., граница идет по южной части лесопарка через высоту 192,0), а в белорусском языке – предлоги *у, на, пад* (*помнік у вышыню аршыны са два, узняцца на вышыню 4500 метраў, расход шпалер пад вышыню столі да 2,5 м.);**

¹ Для выявления моделей предложных сочетаний мы пользовались поисковыми системами Интернета www.yandex.ru, www.google.ru, www.tut.by.

в) в белорусском языке со словоформой П.п. употребляются предлоги *на, пры, у* (*галерэя-памост ішла на вышыні 10 м., ззубіць кіраванне у вышыні каля 1400 метраў, пры вышыні ня больш за 7 м. маланкаатвод надзейна абароніць будынак ад маланкі), а в русском языке – предлоги *на, при* (*упражнения на высоте одной мили, при высоте всего 48 мм. он обладает уникальным набором функций*).*

Р. Судзуки разделяет строевые компоненты, стоящие в постпозиции к параметрической словоформе, по формальному признаку на две группы: предлоги-экспликаторы и компаративы-конкретизаторы, отмечая, что четко разграничить функции экспликаторов и конкретизаторов не удастся [10, с. 118]. В нашем исследовании мы учитываем выражение точности значения лексического компонента, которую представляют в зависимости от способности/неспособности управлять падежной формой нумератива 1) предлоги-градуаторы (лат. *gradatio* – постепенное повышение, от *gradus* – ступень, степень), которые способны управлять падежной формой; 2) собственно аппроксиматоры (от лат. *approximare* – приближаться), выраженные частицами, которые не управляют падежной формой.

Предлоги-градуаторы могут быть представлены первообразными и вторичными предложениями, а также компаративами (в примерах градуаторы подчеркнуты): рус. *стена высотой до пяти метров, ель высотой под два метра, сугроб высотой за три метра, ворота высотой порядка пяти метров, фонарный столб высотой сверх пяти метров, небоскреб высотой больше одного километра, бородавка высотой меньше 1 мм.; бел. *помнік вышынёй у пяць метраў, хвоі вышынёй да 2 м., вал вышынёй звыш 40 метраў, гара вышынёй парадку чатырох сажаняў*.*

В белорусском языке компаративы *болей (больше), меней (меньше)* предполагают позиции большего числа компараторов (термин М.И. Конюшкевич), чем в русском: в русском языке существует только компаратор *чем*, а в белорусском языке – три: *за, чым, як*. Например: *скульптура вышынёй больш за 3,5 метры; збудаванне вышынёй больш як 3 метры; дуб вышынёй больш чым 28 метраў*. Союз *як* очень распространен в белорусском языке, в русском же языке этот союз стилистически маркирован, поэтому в русских предложно-падежных синтаксемах с нумеративно-именным лексическим компонентом мы его не находим. В белорусском языке компаративы редко напрямую управляют нумеративом, они, как правило, не употребляются без компараторов, поэтому падежная форма нумератива тяготеет к И.п.. Изначально в сравнительном обороте союз *чем* выполняет функцию компаратора в подчиненном компоненте, но в нумеративно-именном сочетании функция его как компаратора слабеет и на первый план выходит функция скрепы. Появление откомпаративного союза *чем* ослабляет управляющую функцию компаратива, и в результате нумератив стремится к форме И.п. За счет существования в белорусском языке большего числа компараторов увеличивается количество контекстов с компаративами. Причем встречаются контексты, в которых присутствует не один компаратор, а два: *Помнік Дзяржынскаму вышынёй больш як за тры мэтры зроблены на менскім заводзе «Выдатнае ліццё» і ўсталяваны каля ўваходу на тэрыторыю Берасцейскай памежнай групты; На гранітным пастаменце ўсталявана бронзавая выява, вышынёй болей як за тры метры, вядомага першадрукара з Полацка, які вітае Ліду*.

Аппроксиматоры выражены частицами *прыблізна (приблизительно), прыкладна (примерно), почти (амаль)* и т. д.: *весы высотой приблизительно 85 мм., самовар высотой почти 2 метра, растение высотой примерно 40 см., изображение высотой буквально 2 см., корпус высотой едва лишь 40 мм.; хмызняк вышынёй прыблізна 1 м., галерэя вышынёй прыкладна чатыры метры, небаскреб вышынёй амаль 950 метраў*. Открытым остается вопрос об аппроксиматорах: считать их синтаксеобразующими формантами или включить в состав лексического компонента.

В структуру синтаксемы может входить не один градуатор, а два и более:

- 1) *высотой больше 10 метров;*
- 2) *высотой больше чем 10 метров;*
- 3) *высотой не больше чем 10 метров;*
- 4) *высотой не больше чем в 10 метров.*

В белорусском языке:

- 1) *вышынёй больш за 10 метраў;*
- 2) *вышынёй не больш за 10 метраў;*
- 3) *вышынёй не больш як за 10 метраў.*

Предложные системы русского и белорусского языков представляют собой гораздо более обширное языковое пространство, чем это дано в имеющихся описаниях. Список предлогов и предложных сочетаний постоянно расширяется за счет употребления самостоятельных частей речи в релятивной функции. Одна из наиболее продуктивных групп для образования предлогов – параметрическая лексика. Однако предложом становится не все слово, а его отдельные словоформы, наиболее продуктивна в этом отношении форма Т.п. (*фонарь высотой 4 метра, лента шириной два сантиметра, пруд глубиной 2,5 метра* и т.д.).

Образование предложно-падежных синтаксем с нумеративно-именным лексическим компонентом происходит по определенным моделям, в основе которых лежат падежные формы параметрических лексем в сочетании с первообразными и вторичными, препозитивными и постпозитивными, предложениями, а также союзами и частицами.

На фоне определенных сходств (формирование парадигм, модели образования, структура) предложно-падежные синтаксемы с нумеративно-именным лексическим компонентом в русском и белорусском языках обладают и некоторыми различиями (большая вариативность белорусской предложной системы по сравнению с русской за счет наличия трех компараторов; отсутствие в парадигме белорусского предлога-классификатора формы Д.п.; разное количество первообразных предлогов, функционирующих с параметрической словоформой в русском и белорусском языках). Сходства обусловлены близкородственностью языков и одинаковыми коммуникативными задачами говорящих, а различия – национальным своеобразием.

Література

1. Конюшкевич М.И. Синтаксемообразующая функция предлога и механизмы опредложивания знаменательной лексики // Вопросы функциональной грамматики. Вып. 5. – Гродно, 2005. – С. 3-19.
2. Всеволодова М.В. Предлог как грамматическая категория: проблемы дефиниции, типология, морфологические и синтаксические характеристики // Вопросы функциональной грамматики: Сб-к научных трудов. Вып. 4. / Под ред. М.И. Конюшкевич. – Гродно: Гродненский государственный университет им. Я. Купалы, 2001. – С. 14-25.
3. Всеволодова М.В., Клобуков Е.В., Кукушкина О.В., Поликарпов А.А. К основаниям функционально-коммуникативной грамматики русского предлога // Вестник МГУ. Сер. 9. Филология. – 2003. – №2. – С. 17-59.
4. Конюшкевич М.И. Русские и белорусские предлоги: списочный состав, закономерности образования, первый опыт сопоставления // Вестник МГУ. Сер. 9. Филология. – 2003. – №4. – С. 64-79.
5. Всеволодова М.В. Грамматика славянского предлога: системные явления в категории предлога (результаты первого этапа работы) // Е.Ф.Карский и современное языкознание: Матер. X междунар. Карских чтений, Гродно. В 2 ч. Ч.1. – Гродно: Гродненский государственный университет им. Я. Купалы, 2005. – С. 86-96.
6. Конюшкевич М.И. О потенциале предложной системы (на материале параметрических и сравнительных предлогов) // Польский язык среди других славянских языков, 2004: IV Супруновские чтения. – Минск: РИВШ, 2004. – С. 117-126.
7. Конюшкевич М.И. Предложный деривационный потенциал параметрической лексики // Словообразование и номинативная деривация в славянских языках: Матер. VIII междунар. науч. конф. – Гродно, 2003. – С. 186-192.
8. Бурдун Г.Д., Базакуца В.А. Единицы физических величин. – Харьков: Изд-во при Харьковском государственном университете издательского объединения «Вища школа», 1984. – 208с.
9. Чертов А.Г. Физические величины (терминология, определения, обозначения, размерности, единицы): Справ. пособие. – М.: Высшая школа, 1990. – 335с.
10. Судзуки Р. Словоформы параметрических существительных как корреляты предлогов: структура и управление // Е.Ф.Карский и современное языкознание: Матер. X междунар. Карских чтений, Гродно. В 2 ч. Ч.1. – Гродно: Гродненский государственный университет им. Я. Купалы, 2005. – С. 116-121.

The author revealed similarities and distinctions of the case-and-preposition syntaxemes with numerative nominal lexical component in the Russian and the Belorussian languages in the article.

The Keywords: Russian language, Belorussian language, syntaxeme, preposition, prepositional combination.

Надійшла до редакції 20 вересня 2006 року.

Наталія Тесленко

ББК Ш12=411.4*2
УДК 81.367.626:81.371

СТАТУС ЗАЙМЕННИКОВОЇ СЕМАНТИКИ В ЛІНГВІСТИЧНІЙ СИСТЕМІ: ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ

У роботі аналізується семантика займенників на сучасному рівні розвитку філологічної науки. Вияскравлено динаміку розвитку наукових поглядів щодо місця займенникових слів у частиномовній системі, особливостей семантики від слова-вказівки до смислової класифікації.

Ключові слова: вказівність, заступальність, парадигматичне заступання, синтагматичне заступання, анафора, дейксис, базисні значення, значення-надбудови, референційність, референційно-семантичні розряди, актант, кореферентність, значення, конструктор, квантор, смислова класифікація, вихідний займенник, займенниковий ряд.

В європейській граматичній традиції займенники вважаються особливою частиною мови. Починаючи з ХХ століття, різко зросла увага до цього класу слів, розповсюджується думка щодо неоднорідності граматичних категорій займенників, а тому обґрунтовується можливість розподілу займенників між іншими

частинами мови (див. [Пешковський 1956; Мигирин 1978; Откупщикова 1978; Вихованець 2004 та ін.]), відома також спроба виділити займенники в окремий лексико-семантичний тип слів, до складу якого В.В.Виноградов зараховував лише предметно-особові займенники та похідні від них, оскільки ця частина займенників «залишається поза системою живих граматичних класів», а близькість до іменників «не змогла стерти в цих словах граматичної своєрідності, притаманної особливому класу займенників», інші ж розподілив між частинами мови, як таку частину займенників, що «злилася з категоріями прикметників, прислівників, сполучників, часток» [Виноградов 1972, с.255].

Визнається, що об'єднання займенників в один клас можливе лише на основі лексико-семантичних ознак. Саме природу таких спільних ознак лінгвісти намагаються з'ясувати останнім часом.

Необхідність дослідження зумовлено в першу чергу тим, що, незважаючи на давність займенникової «проблеми» та тривалість її дослідження, не було спроби розглянути її в хронологічній послідовності, узагальнюючи особливості розшарування займенникового значення. Зважаючи на сучасний стан наукової думки, активне розповсюдження концептуального вивчення мовного матеріалу, постає необхідність вияскравити шлях до розуміння референційно-когнітивної семантики займенників.

У еволюції поглядів семантичної особливості займенникового класу слів першим кроком стало визначення такої функції, як вказівність. Займенники, на думку дослідників, «не називають, а вказують» і, таким чином, визначаються як вказівні слова (К.Бругманн, К.Бюлер та ін.), «ширифтери» (О.Есперсен, Р.Якобсон).

Недолік цього підходу виявляється в тому, що відповідно до буквального значення терміна «вказівний» – саме займенниками слід би було вважати тільки вказівні. Навіть якщо уточнити формулювання, визначивши вказівку як посилання на конкретний мовленнєвий акт (дейксис), то до власне займенників зараховуватимуться поряд із вказівними ще тільки особові, зворотний, відносні, тоді як питальні, заперечні, неозначені займенники залишатимуться поза рамками цього класу [Крылов 1989, с.6]. Крім того, термін «вказівка» для характеристики семантичної функції займенників не підходить... не можна приписувати всім займенникам вказівність, якщо ми виділяємо групу займенників вказівних» [Зарецкий 1940, с.18].

Друга спроба знайти узагальнювальну семантичну ознаку полягала в дослідженні такої функції займенників, як заступальність [Блумфілд 1968, с.247; Исаченко 1965, с.166]; займенники – це «заступальні слова», їх основна функція – «заступальна» [Откупщикова 1964, с.72]; «субститути» [Киприянов 1989, с.49].

Існують два види заступання – парадигматичне та синтагматичне. Відношення займенників до всього широкого класу мовних висловлювань, які можуть стояти в тій самій позиції, одержало назву парадигматичне заступання. Заступання, за якого займенник розглядається щодо до свого антецедента, називається синтагматичне заступання [Крылов 1989, с.6]. У першому випадку явище одержало назву дейксис, у другому – анафора.

Проте «парадигматичне заступання» притаманне не тільки займенникам, але й будь-яким повнозначним словам, які належать до певного лексико-граматичного розряду й розглядаються в їх відношенні до інших слів того ж розряду.

Синтагматичне заступання так само неможливо вважати відмінною рисою займенників, оскільки воно вважається первинним лише для анафоричних займенників (вказівних, зворотного, відносних, займенників 3-ої особи), а особові і кванторні залишаються поза цією функцією.

Перша і друга спроби на могли стати остаточними, оскільки предметом дослідження виступали функції займенників, а не їх значення. Визначити семантичну своєрідність займенникового класу слів уможливується лише через вияскравлення лексичного значення займенників.

Відома спроба розмежувати базові значення та надбудови на матеріалі субстантивних займенників [див. Федосов 1989, с.26-31], де базовими первинними значеннями є предмет, істота/неістота, особа/неособа; вторинним базовим значенням, яке виникло на основі первинних, вважається рід: чоловічий, жіночий, середній. Вторинним його слід вважати, оскільки він не тільки відображає в своїй класифікації розподіл предметів в об'єктивній дійсності, але й зорієнтований на відношення до інших слів висловлювання. До того ж, якщо первинні базові значення послідовно відображають розподіл предметів, то вторинні не зовсім: в розряді істот, точніше осіб, – послідовно, і непослідовно, точніше незрозуміло, – в розряді неістот.

Над базовими значеннями займенників надбудовуються значення, які конкретизують перші, – значення надбудови. До первинних надбудов належать: число, особа, відмінок, означеність/неозначеність, заперечення. У сучасному вимірі стану поглядів на семантику займенників найбільш цікавим шаром займенникового значення є вторинна надбудова. На попередніх рівнях займенники розглядалися поза тим, чи безпосередньо вони співвідносяться з дійсністю – з предметами та їх ролями в ситуації, чи опосередковано – через повнозначні слова, які називають ці предмети та їх ролі. Завдяки надзвичайній абстрактності займенників, оскільки вони вказують на великі класи предметів, займенники в мові часто «опосередковано (через ядро частини мовного класу [іменник, прикметник, числівник, прислівник – Н.Т.] називають певні явища» [Вихованець 2004, с.185], хоча й не завжди. Таким чином, значення займенника конкретизується через повнозначні слова, які звужують клас предметів, на які вказують займенники. Як наслідок певний предмет (разом з його роллю в ситуації) називається через повнозначне слово, а займенник вказує вже не на предмет, а на це повнозначне слово. «Саме у сфері мовлення виявляються особливості семантичної ідентифікації

займенникових слів з іменниками, прикметниками, числівниками і прислівниками. Це дає змогу визначити репертуар опосередковано-репрезентативних (референційних – Н.Т.) значень...» [Вихованець 2004, с.185]. У плані семантики в займенників з'являється ще одна категорія (для займенника специфічна), яка є надбудовою над усіма категоріями, які вже вони мають, – коли безпосередньо співвідносяться з дійсністю. Це – реалізація займенників у акті мовлення.

Третя спроба знайти притаманну для всіх займенників семантичну рису ґрунтується на аналізі реалізації займенника в акті мовлення. За цим підходом вважається, що в значення займенника входить його роль, яку він виконує в певному акті мовлення. Оскільки займенник у порівнянні з іншими частинами мови не має «речового» змісту, то «займенникові слова мають певні значення, структура яких складається з елемента вказівності й ознак, що відображають характеристики явищ із погляду їх співвіднесеності з мовцем» [Вихованець 2004, с.186]. Значення слова представлено у вигляді характеристик, які в мовленні при використанні знака приписуються актанту ситуації або ситуації загалом.

На рівні вторинної надбудови референційно-семантичні розряди відповідають таким принципам: 1) займенники, що характеризують предмет об'єктивної дійсності за допомогою покликання на конкретний мовленнєвий акт (на його учасників, на мовленнєву ситуацію або на саме висловлювання), або 2) займенники, що характеризують предмет, вказуючи на нього, точніше на його денотативний статус. Займенникові слова виділяють різноманітні явища за ознакою співвіднесеності з мовцем [Вихованець 2004, с.186]. Саме з цих протиставлень висувається можливість розглядати займенники як семантичну єдність. За першим критерієм займенники утворюють розряд дейктичних (у широкому сенсі) [Крылов 1989, с.8]; анафоричних і дейктичних у відносно чіткому розмежуванні [Падучева 2004, с.133]. За другим критерієм виділяється розряд займенників, «який виражає денотативний статус (кванторні займенники)» [Падучева 2004, с.134].

Пропонована спроба проаналізувати багатозначність займенникового значення дає можливість об'єднати займенники на основі спільної референційної семантики. Саме третій крок у дослідженні семантики займенників дав можливість говорити, що займенники являють собою семантичний клас слів, в лексичне значення яких входить вказівка на той чи інший тип референції «денотативний статус» [Крылов 1989]; «займенник і взагалі займенникові елементи мови – це головні засоби референції» [Падучева 2004, с.10].

Семантичні дослідження останніх років підтверджують інтуїцію традиційної граматики, яка завжди відстоювала єдність класу займенників як безпосередню очевидність. Звернення до референційних аспектів висловлювання показало, що займенники, не постаючи граматичним угрупованням слів, утворюють, проте, лексико-семантичний клас слів, єдність якого зумовлено його принциповою роллю в здійсненні референції: це слова, в значення яких входить або покликання на акт мовлення, або вказівка на тип співвіднесеності висловлювання з дійсністю [Падучева 2004, с.10].

Розглянемо референційні типи займенників. Займенники підрозділяються на два типи: I – займенники, що вказують на акт мовлення, II – займенники з вказівкою на денотативний статус, або кванторні.

Серед займенників першого типу можна виділити дейктичні (у вузькому розумінні) та анафоричні.

Дейктичні займенники відсилають до учасників певного мовленнєвого акту або до мовленнєвої ситуації. Так, особові займенники 1-ої та 2-ої особи звернені на слухача чи мовця в певному мовленнєвому акті, вказівні звернені на об'єкт, на який направлений вказівний жест мовця, реальний чи уявний. Усі дейктичні займенники спрямовані на екземпляр, тобто на визначений референт.

Анафоричні займенники – займенники, що відсилають до висловлювання або тексту, до складу якого вони входять. Здебільшого це відсилка до передтексту – «власне анафора», «ретроспективна регресивна анафора», «реприза», на відміну від більш рідкісного випадку відсилки до посттексту – «катафори», «проспективної прогресивної анафори», «антиципації» [Ожоган 1998; Крылов 1989]. Анафоричний зв'язок виражається не тільки займенниками; анафоричний зв'язок – це відношення, яке виникає між словами у висловлюванні або в тексті, коли смисл одного слова або висловлювання містить відсилку до іншого, за відсутності синтаксичного зв'язку. Сміслові джерело, перший член анафоричного відношення, до якого відсилає анафоричний займенник, називається антецедентом цього займенника, другий – анафором.

Поняття «анафора» і похідні від нього поняття «анафоричний займенник», «анафорична відсилка», «анафоричний зв'язок» і т.ін. мають давню історію. Це явище має ядро – корпус фактів, які викликають мінімум суперечностей, і периферію – «розмиті» межі проблеми. До «ядра» анафоричної проблематики належать наступні принципи [Подлеская 1989, с.13]:

1. «Принцип кореферентності» (наявність двох кореферентних мовних висловлювань).

2. «Принцип синтаксичної незалежності».

3. «Словниковий принцип», за яким кореферентність анафоричної одиниці є словниковою інформацією для антецедента.

Детальніше розглянемо перший принцип. За співвіднесеності займенника зі своїм антецедентом виникає поняття кореферентності/некореферентності.

Кореферентність – у простому випадку – це відношення між займенником та його антецедентом, за якого і займенник, і його антецедент співвідносяться з одним і тим самим предметом об'єктивної позамовленнєвої дійсності.

О.В.Падучева вважає, що анафоричний зв'язок може бути некорелативним: «Не виражають корелативності вказівні займенники, які ідентифікують якісні характеристики (*такий*)» [Падучева 2004, с.137]. Більшість складних випадків у інтерпретації анафоричних одиниць виникає там, де порушується взаємодозначне співвідношення між текстом і смислом. Усвідомлення цього факту призвело до появи в лінгвістиці тенденції розглядати корелативність не як відношення між елементами тексту, а як відношення між елементами смислу, анафоричні одиниці за такого підходу розглядаються як один із засобів кодування в тексті відношення корелативності.

Принцип корелативності є фундаментальним, оскільки відображає зміст анафори як мовного феномену, а численні випадки «анафори без корелативності» можна зняти за рахунок уточнення поняття корелативності. «Корелативність – це відношення між фрагментами семантичного представлення, яке фіксується в семантичному представленні у вигляді особливого елемента – двомісного семантичного предиката Тотожність. Анафора – засіб «підключення» до цього відношення. Анафорична одиниця – це елемент коду, тобто мовне висловлювання, словникові відомості якого містять інформацію про корелативність. Іншими словами в тлумачення анафоричної одиниці входить семантичний предикат Тотожність. Семантичний предикат Тотожність може включатися в різні фрагменти словникового тлумачення анафоричної одиниці, по-різному пов'язуючись у межах цього тлумачення з тими чи іншими його компонентами. Саме від способу включення семантичного предиката Тотожність у словникове тлумачення залежить функціонування анафоричної одиниці і анафоричного займенника також» [Подлеская 1989, с.17-18]. О.В.Падучева на матеріалі займенників 3-ої особи наводить приклади, в яких констатує порушення корелативності, проте ці приклади швидше за все свідчать про те, що автори намагаються представити корелативними ті ситуації, які об'єктивно такими не постають [Селивёрстова 1988, с.38]; заперечення наявності конкретного індивіда, який би відповідав конструкту певного індивіда, та займенник відносяться до того ж самого денотата, тобто в цьому разі до конструкта члена певного класу: *У нас ще немає доказів існування цього явища, але вони з'являються при подальшому дослідженні*. Заперечення наявності конкретного індивіда – доказів не свідчить про відсутність корелативності із займенником *вони*, оскільки заперечується наявність конструкта, а не сам конструкт, а якщо конструкт існує, то займенник *вони* й індивід, який задовольняв би дескрипцію *докази*, відносяться до того самого денотата, тобто в цьому разі до конструкта члена класу *докази*. Так само можна розглянути ще один приклад, для якого характерне явище корелативності, проте О.В.Падучева заперечує цей факт: *Хто обраниця Жана Марє і чи існує вона взагалі – невідомо*. Денотат іменної групи *обраниця Жана Марє* – конструкт, який відповідав би даній дескрипції. Займенник *вона* має той самий денотат. Таким чином, підтверджується корелативність першої і другої частини речення, оскільки в першій частині ставиться питання про те, хто відповідає даному конструкту, в другій частині – чи відповідає хто-небудь йому взагалі.

Анафоричні займенники поділяються на кілька референційно-семантичних розрядів: займенники 3-ої особи, зворотний, відносні. Розподіл займенників за розрядами зумовлений не тільки особливостями референції, а й своїми синтаксичними характеристиками. Займенники 3-ої особи не висуюють, як правило, ніяких синтаксичних вимог до антецедента. Зворотний займенник характеризується обмеженнями на синтаксичний зв'язок з антецедентом: відсилає до суб'єкта того предиката, якому підпорядкований займенник. Відносні займенники поєднують анафоричну функцію з вираженням підпорядкування підрядного речення, до складу якого вони входять, головному. Як анафоричні, тобто для виконання анафоричної функції, можуть вживатися й вказівні займенники. Межа між анафоричними і власне дейктичними нечітка [Крылов 1989].

Другий тип займенників – займенники з вказівкою на денотативний статус, або кванторні.

Семантична структура речення може бути представлена у вигляді композиції предиката і групи аргументів (актантів). Центральним у цій системі є поняття квантифікації, тобто ступеня входження класу будь-якого з аргументів до класу предиката. Квантифікація може бути абсолютною (*Всі учасники конференції зареєструвалися*) або відносною (*Деякі учасники конференції зареєструвалися*), стверджувальною (*Всі учасники конференції зареєструвалися*) або заперечною (*Ніхто з учасників конференції не зареєструвався*). Семантичні показники, які відповідають тому чи іншому ступеню входження аргументу до сфери предиката, називаються кванторами. Відповідно до визначення квантифікації і з метою оптимізації процедури семантичного аналізу кванторних лексем їх зручно подавати як одиниці, які, на відміну від атрибутів, не можуть бути реалізованими поза взаємодією з предикатом. Якщо атрибути, як указують П.Адамець і В.Грабе, «утворюють разом зі своїми означуваними членами складні одиниці вже на етапі іменування, який передують утворенню речення» [Адамець 1968, с.192], то квантори завжди предикативно орієнтовані: вони маркують саме зв'язок синтаксичних компонентів і саме таких, одним з яких є предикат [Киклевич 1989, с.37].

Виділяються наступні референційно-семантичні розряди, які виражають денотативний статус: 1) займенники невизначеності (наприклад, *якийсь*), які відсилають до об'єкта, який невідомий мовцю; 2) слабовизначені (*деякий*), які відсилають до об'єкта, який відомий мовцю, але невідомий слухачу; 3) екзистенційні (*який-небудь*), які не індивідуалізують об'єктів; 4) універсальні (*всякий*), які вживаються в твердженнях, що стосуються всіх об'єктів певного класу; 5) заперечні (*ніякий*), які вживаються в реченнях, що заперечують наявність певної якості у всіх об'єктів будь-якого класу; 6) питальні займенники, які, крім власної функції, висловлюють також ілюктивну функцію питання [Падучева 2004, с.134].

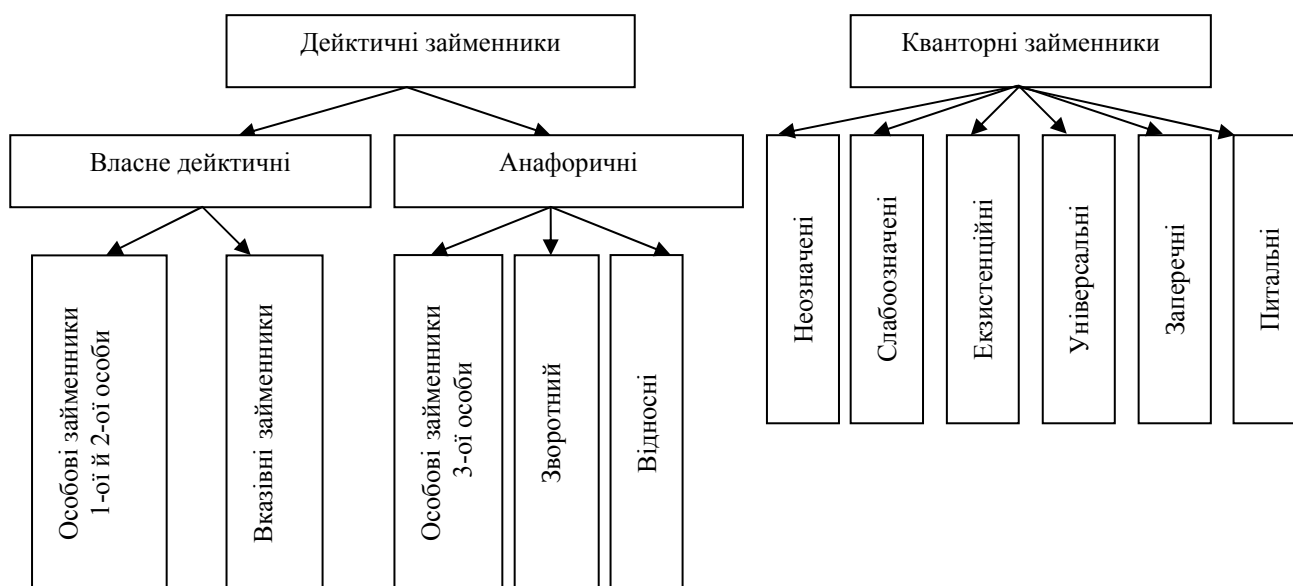
Для узагальнення референційної семантики представимо її у вигляді схеми (див. схему 1).

Незважаючи на таку «табличну» класифікацію, займенники все одно не вдається чітко розмежувати за поданими розрядними значеннями. Такий прагматичний погляд на природу існування займенників і така прагматична класифікація не може цілком розкрити саме значення займенника, а тому й задовольнити лінгвістів, які намагаються знайти спільну семантичну ознаку та довести правомірність існування цього класу слів. Це відбувається ще й тому, що термін «прагматика» має надзвичайно широке вживання, він ще не одержав достатньо чіткої інтерпретації і тлумачиться різними лінгвістами по-різному (див. [Степанов 1981]). Нечіткість, коливання в уживанні терміна значною мірою зумовлені тим, що розмежування семіотики, запропоноване Ч.Моррисом [1983], на семантику, синтактику й прагматику не повністю відповідає природі й сутності мови перш за все тому, що в рамках цієї класифікації не визначено місця вченню про значення (семантика в теорії Ч.Морриса – це вчення про відношення мовних знаків до об'єктів дійсності, а не власне значення) [Селивєрстова 1988, с.30].

Якщо прийняти трактування прагматики як науки, що вивчає «поведінку знаків у реальних процесах комунікації» [Арутонова, Падучева 1985, с.3], то в сфері її ведення опиняться всі мовні знаки, в умовах їх вживання, і займенники в цьому смислі не будуть відрізнятися від інших слів. Якщо віддати перевагу вужчому трактуванню поняття прагматики і вважати, що вона має справу з тими додатковими явищами, які виникають в умовах вживання мовного знака, і водночас незалежні від його значення, то займенникова семантика не відноситься до числа подібних явищ [Селивєрстова 1988, с.31].

Схема 1.

Референційні розряди займенників

Займенники не можна визначити лише як слова, значення яких зводиться до вказівки на відношення учасників комунікації до акту мовлення. Розглянемо займенник «я». Якби значення цього займенника зводилося б тільки до вказівки на відношення учасників в акті мовлення, тоді тотожним значенням було б значення висловлювання *автор даних слів*. Проте це не так, оскільки через певні традиції займенника «я» уникають, замінюючи його на подібні висловлювання. Ця стилістична функція ґрунтується саме на різниці у значеннях цих мовних засобів. Значення займенника «я» полягає в характеристиці учасника події як індивіда, особистості і складає основну відмінність «я» від представленого мовного засобу. Загалом особові займенники характеризують мовця або слухача як індивіда, взятого в його одиничності.

Звичайно, перед нами постає питання, чи займенник є тільки вказівкою на спосіб представлення (тобто констатація відсутності значення в системі мови) або є засобом характеристики денотата, що говорить про наявність значення взагалі.

Під терміном «значення» розуміється спосіб вказівки на денотат, те як денотат буде представлений у його означенні даним мовним знаком. На думку деяких вчених, значення займенників не збігається з загальним розумінням значення.

У мовознавстві існує погляд, що «займенникові слова звичайно позбавлені лексичного значення, тому що вони поза ситуацією, контекстом не відображають, не називають жодних об'єктів навколишньої дійсності... [значення] у займенникових слів – змінне, повністю залежне від контексту» [Вихованець 2004, с.185]; «Слово-назва – самодостатній для досягнення референтної означеності знак. Слово-вказівка – знак, який забезпечує референтну означеність за підтримки контексту і реальної ситуації. Отже, слово-назва, референтом якого є клас однорідних предметів, а не одиничний представник класу, виконує свою відображальну функцію самостійно.

Слово-вказівка для виконання відображальної функції потребує підтримки контексту і ситуації» [Мигирин 1978, с.32]. Але денотативне призначення мовного знака полягає в тому, щоб повідомляти щось про явища, описувані у висловлюваннях. Займенники співвідносяться з цілими денотативними полями (*хто?* – запитання про будь-яку особу, *я* – характеризує будь-яку особу як індивіда й адресата мовлення). Займенники задають той чи інший рівень характеристики актанта ситуації, тому цілком можливо говорити про наявність лексичного значення займенника, але вони не містять у собі інформації, що відповідає цьому рівню представлення. Замість цього вони або відсилають до того елемента контексту, або ситуації, який може додати якісь відомості, або вказують на несуттєвість цих відомостей або відсутність їх у мовця. Ця інформація не належить самому значенню, а тому її мінливість у різних актах мовлення не свідчить про мінливість самого значення. Різниця між значенням і денотатом полягає не стільки в їхній «матеріальній» природі, скільки в тому, що виступає як об'єкт опису, а що – як засіб, за допомогою якого цей об'єкт описується. У значенні займенника денотатом виступає конструкт, узагальнення [Селивєрстова 1988].

Якщо розглядати власне значення займенників, тобто ту інформацію, яку займенники передають про свій денотат (референт), то легко побачити, що це значення не залежить ні від контексту, ні від ситуації: в «характеристику», яку займенники дають актанту ситуації, може входити вказівка, наприклад, на ту роль, яку даний актант відіграє в акті мовлення, проте сама ця вказівка не змінюється від контексту або ситуації. Навпроти, якщо розглядати ті додаткові конкретні знання, які необхідні, для ідентифікації денотата, скажімо, – встановити час, визначений прислівником *зараз*, у якомусь окремому випадку його вживання, то можна побачити, що значення займенника змінюється залежно від контексту і ситуації [Селивєрстова 1988, с.9]. У семантиці займенників існують постійні рівні, які не змінюються від висловлювання до висловлювання, та інші, змінні, які конкретизують перші.

Отже, значення займенників має два шари: 1) займенники задають рівень характеристики актанта ситуації, представляють його або як особистість, або як члена класу; 2) займенники вказують, чи можна одержати з контексту або ситуації відомості, які розкривають задану характеристику, і за вказівки на наявність такої можливості містять у собі відсилку до того чи іншого елемента контексту або ситуації, які поповнюють недостатні відомості. Обидві ці частини значення (і характеристика, і відсилка) достатньо стійкі.

Референційна (прагматична) класифікація має певні недоліки. По-перше, визнається нечітка межа між анафоричними та власне дейктичними займенниками, по-друге, не можна повністю ототожнювати значення займенників та їх функціонування в мовленні, оскільки функціонування походить від значення, а тому некоректно частину від цілого видавати за ціле та порівнювати перше і друге. Розглянута референційно-семантична класифікація займенників не повністю розкриває і можливості питальних займенників. Мовознавці погоджуються з тим, що значення питального займенника – проблема складна не тільки на рівні тексту, а й на рівні самих займенників [Падучева 2004, с.232; Майтинская 1969, с.215].

У традиційному мовознавстві виокремлюють питальні і відносні займенники, цей розподіл відбувається на логіко-ситакичному рівні. «Питальні займенники: хто, що, який, чий, котрий, скільки. Вони містять питання про особу, предмет, ознаку, належність і кількість предметів...»; «Відносні займенники. Якщо перелічені питальні займенники приєднують підрядне речення до головного, тобто виступають як сполучні слова і є співвідносними словами до іменника чи займенника головного речення. Тоді вони стають відносними займенниками» [СУМ 2001, с.165].

У курсі «Сучасна українська літературна мова» за заг. ред. І.К.Білодіда автор статті «Займенник» І.Я.Матвіяс поєднує питальні і відносні займенники в один розряд: «Питально-відносні займенники становлять групи іменникового (*хто, що*) і прикметникового типу (*який, котрий, чий*)... Одні й ті ж займенникові слова, що належать до питально-відносних, виражають запитання про предмети, якості, належність і кількість або вказують на зв'язок підрядного речення з якимсь членом головного речення. У першому випадку – це питальні займенники, у другому – відносні. Питальні займенники не позначають якихось осіб, предметів, явищ, ознак, а тільки вказують, що вони повинні бути названі і спонукають співбесідника назвати їх» [СУЛМ 1969, с.271]. Автор статті, проголошуючи питальні і відносні займенники членами одного розряду, з'ясовує різницю їхньої референційної семантики, але суперечність навіть за такого погляду на ці займенники не зникає, оскільки належність до одного розряду не знімає різниці у їх референційному значенні. Така двозначність породжується традиційним уявленням про семантику й систему мови взагалі. На рівні саме мови питальні і відносні займенники не мають якісної різниці. Але на рівні синтаксису зв'язного тексту додаються референційні ознаки, які є ілюстраторами розбіжності в значенні цих займенників. Межа між питальними й відносними займенниками існує на синтаксичному рівні, оскільки відносність займенників реалізується у складнопідрядному реченні, а питальні займенники вказують на денотат і не вимагають для себе якихось особливостей синтаксичної будови. Відносні займенники, реалізуючи власне анафоричну функцію, повинні мати антецедент. Питальні займенники передбачають існування об'єкта з певними якостями й сигналізують про те, що мовець, який не спроможний ідентифікувати або характеризувати об'єкт, спонукає адресата допомогти йому в цьому. Функціональне призначення питальних і відносних займенників різне, оскільки перші є засобом запиту інформації, другі – служать для зв'язку частин складнопідрядного речення. Проте межа між питальними і відносними займенниками стирається в складі підрядних речень непрямих питань; у цьому випадку апеляція до адресата відсутня, а нездатність ідентифікації або характеристики об'єкта приписується вже не мовцю, а

суб'єкту пропозиційної установки, яка вводить це непряме питання (*Ми не знаємо, що робиться нині*) [Крылов 1989]. Спроба розв'язання проблеми кваліфікації питально-відносних займенників була зроблена Є.М.Сидоренко (див. [Сидоренко 1990]): «Відносні займенники характеризуються контамінацією властивостей прономінативів і сполучників і через це, на нашу думку, повинні бути виведені за межі займенників».

Зважаючи на те, що значення займенників має різну спрямованість, то його можна розглядати «за горизонталлю» і «за вертикаллю» [Сидоренко 1990]. Авторка визначає «прономінальний» спосіб відображення дійсності, за якого слово не має «речового» змісту. У цьому разі семантика займенникових слів тлумачиться у співвідношенні з повнозначними частинами мови: «Своєрідність займенникових слів полягає у тому, що вони заступають відповідні частини мови, стаючи лексико-семантичними еквівалентами іменників, прикметників, числівників або прислівників» [Вихованець 2004]. Співвідношення з іменником, прикметником, числівником, прислівником репрезентує «часткове категорійне значення». Інший шар займенникової семантики отримав назву «розрядове значення» [Сидоренко 1990]. В роботах інших авторів теж можна зустріти багатозначність займенникового значення: «Займенникові слова мають певні значення, структура яких складається з елемента вказівності й ознак, що відображають характеристики явищ із погляду їхньої співвіднесеності з мовцем» [Вихованець 2004]; «В значення входять тільки: 1) вказівка на рівні характеристики; 2) інформація про те, де шукати і чи шукати взагалі недостатні відомості» [Селивёрстова 1988]. І.Р.Вихованець не визнає займенник як засіб характеристики й наполягає на ситуативності, мінливості значення займенника в мовленні, а в мові заперечує його взагалі. Протиріччя пов'язані, як зазначалося раніше, з тим, що за традиційним підходом чітко розмежовується функціонування займенника в мові і мовленні для встановлення лексичного значення. Поєднуючим засобом постає аналіз значення займенника на дещо іншому двокомпонентному рівні – часткове категорійне значення й розрядове значення, відповідно перший розуміється як мовна опосередкованість займенника, другий – характеристика займенником предметів, явищ.

Розуміння займенникового значення відбувається «за горизонталлю» і «за вертикаллю». «За вертикаллю» визначається категорійне значення, тобто співвіднесеність з іменником, прикметником, числівником, прислівником, «за горизонталлю» – семантичний розподіл займенників відбувається на основі розрядового значення, тобто закріпленістю знака за певним змістом об'єктивної дійсності [Сидоренко 1990].

Так, займенник *він* має розрядове значення предметно-особової вказівності та категорійне значення – предметність (без диференціації на істоту та неістоту), співвідносну з іменником.

Співвіднесеність категорійного значення займенників зі значенням предметності, ознаки предмета, кількості та ознаки ознак ґрунтується на визначенні місця займенникового класу слів в системі частин мови. Є.М. Сидоренко визначає займенниковий клас «поперечним», який обслуговує повнозначні частини мови, і знаходиться не на одному рівні з іншими частинами мови, а вздовж їх, що символізує семантико-функціональну основу виділення займенникового класу слів [Сидоренко 1990]. Семантична класифікація створена з урахуванням категорійного співвідношення займенників з незайменниковими частинами мови та ієрархії взаємодіючих розрядових значень.

Ще однією особливістю аналізованої класифікації є розташування займенників «за горизонталлю», яке представляє собою займенникові ряди, вершиною кожного з яких є питальний займенник, оскільки саме він має здатність виступати як протичлен в опозиції: питальні – позитивні займенники. Приклад займенникового ряду з верхівкою *хто: хто, я, він, вона, воно, вони, той, цей, будь-хто, хтось, дехто, кожний, всякий, інший*.

Синкретичні ознаки, які Є.М.Сидоренко поклала в основу значеннєвої концепції займенника, наближають до усвідомлення недостатності поняття «лексичне значення» для визначення всіх особливостей семантики займенників. Н.Ю.Шведова розширила поняття «значення» до поняття «смысл», зважаючи не на те, що під значенням займенника розуміється конструкт, узагальнення. Слова разом зі своїм лексичним значенням є лише частиною смыслу (див. [Шведова 1998]).

Ще однією спробою виокремлення займенника в окремий клас слів полягає у пошуках мовного смыслу.

Еволюція поглядів і досліджень всієї мовної системи, а зокрема системи займенникових слів, дає можливість увести поняття «мовного смыслу».

Існують різні тлумачення мовного смыслу. Прикладом цього є визначення мовного смыслу в «Лінгвістичній енциклопедії» [М., 1990].

Поняття відображає загальні й одночасно найбільш сутнісні ознаки предмета чи явища. Значення слова наближене до поняття. Можна сказати, що значення прагне до поняття як до своєї кінечності [Степанов 1975, с.11]. Значення слова відображає загальні й одночасно сутнісні ознаки предмета, що пізнаються в практиці людей. Смысл розглядається як ціле, що створюється сигніфікатом, інтенціоналом, конотацією, парадигматикою слова [ЛЭ 1990, с.385]. Поняттєві категорії трактуються як смыслові компоненти загального характеру, притаманні не окремим словам і системам їх форм, а широким класам слів [ЛЭ 1990: Т.В.Бульгіна, С.А.Крылов, стаття «Поняттийные категории», с.385].

Достатньо ґрунтовно розглядається концепція мовного смыслу в роботі І.І.Мещанинова, де в термінах «поняттєвих категорій» розглядається такий «мовний зміст», який обов'язково має системне вираження – «мовний вияв» [Мещанинов 1945]; О.В.Бондарко описує мовний смысл за допомогою апарату понять і їхніх дефініцій, куди й відносяться «мовний зміст», «розумовий зміст мови», «поняттєвий смысл», «поняттєві категорії», «мовні семантичні функції» й деякі інші, які узагальнюються в межах «функціонально-семантичних

полів» [Бондарко 1978]. На цілісній концепції смислу основана робота І.А.Мельчука, де смисл розуміється як певна інформація (означуване), тобто складне «семантичне представлення», сконструйоване з більш простих одиниць (сем); це означуване передається відповідними мовленнєвими сигналами – те, що означає, – текстовими одиницями: словоформами, словосполученнями, реченнями [Мельчук 1974]. Н.Ю.Шведова розуміє мовний смисл як сполучення в собі певного поняття і власне значення, матеріалізовані в тій чи іншій одиниці мови; вводить поняття «загальна смислова категорія», «частково смислова категорія», які створюють основу смислової системи мови [Шведова 1998].

Значення займенника містить у собі конструкт, узагальнення, а тому цілком можливе існування поняття займенникового смислу, в який і входить значення. Основою всього займенникового класу слів виступають «вихідні займенники», в яких зосереджені «елементарні і водночас глобальні поняття – про істоту, про предмет (тобто про все неживе матеріальне, а також про все те, що можна уявити собі як деяку чуттєво або розумово сприйнятну реалію), про приналежність, про ознаку, що відкривається, сприймається, приписується або існує, про час (власне час або точки його відліку або умовного спину), про простір (власне простір і його спрямування, початок і межу), про кількість (власне кількість і її міру), лічбу, про обставину, що супроводжує ситуацію або її створює, про саму ситуацію, зовнішню або породжену чийм-небудь внутрішнім станом, врешті-решт, про пов'язаність ситуацій або обставин за причиною або метою» [Шведова 1998]. Отже, постає нове розуміння займенникової семантики, яке представлено у вигляді мовного смислу.

Таке розуміння відповідає тлумаченню значення як концепту у Ф. де Соссюра, способі представлення позамовного поняття в О.О.Потебні, „найвного поняття” в Л.В.Щерби, „семантичного змісту”, закріпленого за одиницею вираження мовного знака, в О.І.Смирницького і т.ін.

Основу розуміння займенникового класу як цілого, згідно з четвертим підходом, утворює саме положення, що значення займенника – конструкт, узагальнення.

Конструкти, тобто «вихідні займенники», сегментовані засобами самої системи за ознакою «означеності – неозначеності – непередставленості (незнання, неіснування). Так, у межах самої системи займенників створюються підсистеми, кожна з яких постає як «мала система», яку очолює «вихідний займенник» і яка диференціює його з погляду ступенів пізнання [Шведова 1988]. В основу триступеневого підходу покладений «смисл всеохоплюваності», тобто квантор всезагальності: в одних займенниках він наявний, інші займенники – протистоять своєю зосередженістю, даністю, одиничністю.

О.М.Селівєрстова, досліджуючи семантику особових займенників, визначає, наприклад, що займенник «я» визначає індивіда в його одиничності. Вона протиставляє квантор одиничності і квантор всезагальності [Селівєрстова 1988, с.51], проте не вживає термін «мовний смисл» і не покладає ці принципи в основу займенникового значення.

Система займенників, що характеризується чіткістю та глибиною своєї будови, за своєю природою самодостатня, вона звернена, водночас, до всіх інших класів слів та з ними взаємодіє. «Роль займенників у мові виходить далеко за межі будь-яких граматичних класів... вони означають смисли, що входять до глобальних понять матеріального й духовного світу, поглиблюють, диференціюють, зіставляють і сполучають ці смисли» [Шведова 1998]. Загальний склад займенників розподілений за наступними ділянками системи: 1) вихідні (вершинні) займенники, які означають глобальні поняття буття; 2) займенники, які входять до сегментів вихідних займенників та означають: а) означеність; б) неозначеність, невпевненість в існуванні, можливість; в) непередставленість – неіснування або заперечення існування або незнання; 3) займенники, що означають всеохоплюваність, загальність; 4) займенники, що означають одиничність, виключність; 5) займенники, що позначають власне тільки зв'язок компонентів тексту. Н.Ю.Шведова, як і Є.М.Сидоренко, семантичні ознаки займенників розглядає «за горизонталлю» і «за вертикаллю». Вихідні займенники, проте, в концепції Н.Ю.Шведової не мають лінійної організації: означуваний ними смисл сегментований засобами самої системи за ознакою «означеність – неозначеність – непередставленість». Сама система, початком якої є вихідний займенник, диференціює його з погляду ступенів пізнання. Членування займенників «за вертикаллю» має дві підстави: всередині означеності – на зіставленні граничності, зосередженості та неграничності; всередині неозначеності – на зіставленні потенційної одиничності та потенційної множинності. «За горизонталлю» кожна займенникова ділянка членується за означеністю/неозначеністю. Таким чином, Н.Ю.Шведова уточнює займенникову семантику ознакою означеності/неозначеності.

Проте смисловий підхід не враховує важливого, на нашу думку, аспекту реалізації займенникових смислів у мовленні. «Сферою функціонування смислу являється текст: тут мовний смисл представлений в реальному втіленні... всі мовні смисли спрямовані на текст» [Шведова,22]. Розглянуті погляди не враховують прагматичний аспект, але він не може залишатися поза увагою дослідження, оскільки всі значення реалізуються саме в мовленні.

Значення займенника постає у вигляді смислу, синонімом є концепт, який складається з окремих мінімальних концептуальних одиниць. Концепт породжений знаннями людини про окремих предмет чи явище й цілеспрямованою реалізацією цих знань у взаємодії з об'єктивною дійсністю. Основною ланкою концептуальної системи виступає людина, яка здатна сприймати, продукувати інформацію, керуючись певними схемами, програмами, планами, стратегіями. У результаті розумової діяльності створюється система смислів,

які відносяться до того, що індивід знає, думає про світ. Нові смисли породжуються через співвіднесення нової інформації й тієї, що індивід уже має в своєму багажу.

Концепт є синкретичним явищем, представленим у вигляді ядра і периферії. Перше відображає денотативне призначення займенника, друге – суб'єктивний досвід, прагматичні характеристики. Ядром значеннєвої концепції займенників виступає характеристика актанта ситуації, в яку може входити вказівка, додаткові, конкретні значення, які необхідні для ідентифікації денотата складають периферію.

Приймаючи концептуальність як основу семантичної системи мови, погляд на займенник як частину мови стає незаперечним. Смисли, які реалізує займенник і які в свою чергу уточнюються, обмежуються співвіднесеними з ним частинами мови, є самодостатніми для функціонування в межах окремої частини мови.

Тривалий шлях вивчення семантики, уточнення меж значення, різноманітність поглядів щодо частиномовної кваліфікації займенника свідчать про семантичну складність цього класу слів. Визначення можливостей поєднання займенникових слів у єдиний клас, спроби з'ясування семантичної однорідності показують розвиток наукової думки в межах вивчення особливостей займенникової семантики. Кожний крок у дослідженнях, зроблений мовознавцями в напрямку виявлення ознак займенників, відкривав той чи інший бік значення цих слів у мові, поглиблював відомості про функціонування займенників у мовленні. Але незважаючи на досить серйозні й ґрунтовні спроби, ця проблема ще залишається не вирішеною, залишилися «білі плями», а тому, звичайно, необхідне подальше вивчення семантичної унікальності займенників у сучасному вимірі концептуалізації семантики мовної системи.

Література

- Арутюнова 1988 – Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. – М.: Наука, 1988. – 341с.
- Арутюнова, Падучева 1985 – Арутюнова Н.Д., Падучева Е.В. Истоки, проблемы и категории прагматики // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 16. – М.: Прогресс, 1985. – С.6 – 32.
- Адамец 1968 – Адамец П., Грабе В. Трансформация, синтаксическая парадигматика и члены предложения // *Slavia*. – 1968. – Сель. – С. 185 – 192.
- Блумфилд 1968 – Блумфилд Л. Язык. – М.: Прогресс, 1968. – 607с.
- Бондарко 1996 – Бондарко А.В. К интерпретации понятия «смысл» // Словарь. Грамматика. Текст. – М., 1996.
- Бондарко 1978 – Бондарко А.В. Грамматическое значение и его смысл. – Л., 1978.
- Виноградов 1972 – Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове): Учеб. пособие для вузов / Отв. ред. В.А.Белашапова, Н.Н.Прокопович. – 2-е изд. – М., Высш. шк., 1972.
- Вихованець, Городенська 2004 – Иван Вихованець, Катерина Городенська. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматики укр. мови / За ред. чл.-кор. НАН України Івана Вихованця. – К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 400с.
- Зарецкий 1940 – Зарецкий А. И. О местоимении // Рус. яз. в шк. – 1940. – №6. – С. 17– 22.
- Исаченко 1965 – Исаченко А.В. О синтаксической природе местоимений // Проблемы совр. филологии. – М.: Наука, 1965. – С. 159 – 156.
- Киклевич 1989 – Киклевич А.К. К семантической типологии общекванторных местоимений // Русские местоимения: Семантика и грамматика: Межвуз. сб. научн. тр. / Ред. кол.: А.Б.Пеньковский (отв. ред.) и др. – Владимир: ВГПИ, 1989. – С. 37 – 45.
- Киприянов 1989 – Киприянов В.Ф. О дейктичности коммуникативов // Русские местоимения: Семантика и грамматика: Межвуз. сб. научн. тр. / Ред. кол.: А.Б.Пеньковский (отв. ред.) и др. – Владимир: ВГПИ, 1989. – С. 47 – 51.
- Крылов 1989 – Крылов С.А. О семантике местоимённых слов и выражений // Русские местоимения: Семантика и грамматика: Межвуз. сб. научн. тр. / Ред. кол.: А.Б.Пеньковский (отв. ред.) и др. – Владимир: ВГПИ, 1989. – С. 3 – 12.
- ЛЭ 1990 – Лингвистическая энциклопедия. – М., 1990.
- Майтинская 1969 – Майтинская К.Е. Местоимения в языках разных систем. – М.: Наука, 1969. – 308с.
- Мельчук 1974 – Мельчук И.А. Опыт теории лингвистических моделей «смысл – текст». – М., 1974.
- Мещанинов 1945 – Мещанинов И.И. Понятийные категории в языке // Труды Военного института иностранных языков, 1945.
- Мигирин 1978 – Мигирин В.Н. Гносеологические проблемы знаковой теории языка, фонологии, грамматики. – Кишинев: Штиинца, 1978. – 138 с.
- Моррис 1983 – Моррис Ч. Основания общей теории знаков // Семиотика. – М., 1983.
- Откупщикова 1964 – Откупщикова М.И., Филатов С.Я. Система морфологического синтеза для русского языка / Научно-техническая информация. – 1964. – №1. – С.39 – 46.
- Откупщикова 1978 – Откупщикова М.И. Части речи и местоимения в русском языке // Структурная и прикладная лингвистика: Межвуз. сб. / Отв. ред. проф. А.С.Герд. – Л.: Изд-во Ленинг. ун-та, 1978. – Вып. 1 – С. 48 – 56.
- Ожоган 1998 – Ожоган В.М. Займенникові слова у структурі сучасної української мови. Дис. ... докт.

філол. наук. – К., 1998. – 388 с.

Падучева 2004 – Падучева Е.В. Высказывание и его соотносённость с действительностью (референциальные аспекты семантики местоимений). Изд. 4-е, стереотипное. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 288с.

Пешковский 1956 – Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – 7-е изд. – М.: Учпедгиз, 1956. – 511с.

Подлеская 1989 – Подлеская В.И. К уточнению понятия «анафора» / Русские местоимения: Семантика и грамматика: Межвуз. сб. научн. тр. / Ред. кол.: А.Б.Пеньковский (отв. ред.) и др. – Владимир: ВГПИ, 1989. – С. 13 – 18.

Селивёрстова 1988 – Селивёрстова О.Н. Местоимения в языке и речи. – М.: Наука, 1988. – 151 с.

Сидоренко 1990 – Сидоренко Е.Н. Очерки по теории местоимений современного русского языка. – Киев; Одесса: Лыбидь, 1990. – 148 с.

Степанов 1975 – Степанов Ю.С. Основы языкознания. Учебное пособие для студентов филол. специальностей пед. ин-тов. – Изд. 2-е, перераб. – М.: Просвещение, 1975.

Степанов 1981 – Степанов Ю.С. Имена. Предикаты. Предложения. – М.: Наука, 1981. – 360с.

СУЛМ 1969 – Сучасна українська літ. мова: Морфологія / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969. – 583с.

СУМ 2001 – Сучасна українська мова: Підручник / О.Д. Пономарів, В.В.Різун, Л.Ю.Шевченко та ін.; За ред. О.Д.Пonomарєва. – 2-ге вид., перероб. – К.: Либідь, 2001. – 400с.

Федосов 1989 – Федосов В.А. Базисные и надстроечные категории в семантике местоимения / Русские местоимения: Семантика и грамматика: Межвуз. сб. научн. тр. / Ред. кол.: А.Б.Пеньковский (отв. ред.) и др. – Владимир: ВГПИ, 1989. – С. 26 – 31.

Шведова 1998 – Шведова Н.Ю. Местоимение и смысл. Класс русских местоимений и открываемые ими смысловые пространства. – М.: Азбуковник, 1998. – 176с. (38 схем).

The semantics of the pronouns on the modern level of the development of philological science is analysed in the article. The dynamics of the development of scientific views referring to the place of the pronouns words in the system of the parts of speech, peculiarities of the semantics from words indicators to the meaning classification is observed.

Keywords: demonstrativity, replacement, paradigmatic replacement, syntagmatic replacement, anaphora, daxisys, basic meanings, subbuilding meanings, referency, referent semantic categories, actant, coreferency, meaning, construct, kvantor, meaning classification, pronoun of departure, pronoun row.

Надійшла до редакції 2 жовтня 2006 року.

Татьяна Тукова

ББК Ш12=411.2*21

УДК 81'366=161.1

МОРФОЛОГИЧЕСКАЯ ВАРИАТИВНОСТЬ КАК ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Статья посвящена проблеме выявления дифференциальных признаков морфологических вариантов, что влияют на понимание словоформы как основной единицы морфологии.

Ключевые слова: грамматические значения, грамматическая форма, морфологический вариант.

Одним из объективных внутренних проявлений языка как непрерывно эволюционирующего явления представляется варьирование его единиц. Несмотря на длительную историю изучения вариантов, современная лингвистика далека от однозначного решения как теоретических проблем вариативности (определения понятийного содержания варианта, разграничения разновидностей вариантов, установления их места в системе научного описания языка и проч.), так и практических вопросов непротиворечивого составления их перечня на всех уровнях языковой системы, а также единообразных рекомендаций по использованию. См., например, работы Ю.А.Бельчикова, В.В.Виноградова, Г.О.Винокура, Т.Г. Винокур, К.С.Горбачевича, Л.К.Граудиной, В.А.Ицковича, В.Г.Костомарова, Л.П.Крысина, С.И.Ожегова, Д.Э.Розенталя, Д.Н.Ушакова, Н.Ю.Шведовой, Л.В.Щербы, В.Н.Ярцевой и др. Активизация действия интралингвистических факторов развития языка под влиянием экстралингвистических причин на рубеже тысячелетий пробудила к жизни подготовленные системой языка процессы даже в таком наиболее стабильном её звене как морфология. Проблема вариативности и здесь приобрела особую актуальность.

В репрезентируемой статье предполагается на основе выявленных факторов, влияющих на установление круга формообразовательных вариантов, определить понятие варианта в морфологии. Квалификация вариантов как "разных проявлений одной и той же сущности, её модификации, разновидности или как об отклонении от некоторой нормы" [ЛЭС: 80] нуждается в уточнении. Прежде всего, это касается понимания "одной и той же сущности". Полагаем, что при рассмотрении вариативности вообще и морфологической в частности существенно учитывать сохранение тождества лексического значения слова: *клавиш* – *клавиша*; *кружево* –

кружева; действен – действенен и проч. Однако некоторые авторы относят в морфологии к вариантам слова, различающиеся семантически, например, *горше – горче, хуже – худее* [Гужва 1987: 83]. В первом случае это компаратив от разных значений полисемичного слова *горький* со значениями 1) 'горестный, тяжелый' и 2) 'имеющий своеобразный едкий и неприятный вкус'. А во втором – формы омонимов *худой*² – 'плохой' и *худой*¹ – 'не толстый, не упитанный'. Считаю, что отнесение подобных образований к разряду вариативных не представляется возможным в силу того, что подобный подход нарушает принцип единства слова, "одной и той же сущности". На этом же основании нельзя признать вариантами формы творительного падежа имен типа *Дарвиным – Дарвином, Пушкиным – Пушкином*, т.к. они, относясь к одному лексико-грамматическому разряду собственных, принадлежат к разным семантическим группам (фамилий и географических названий). Некоторые русские полисемичные глаголы обнаруживают различные формы настоящего времени, дифференцирующие разные их значения: *брызгать – брызгает* 'спрыскивает, окропляет' и *брызжет* 'разлетается брызгами (каплями)'; *двигать – двигает* 'перемещает, толкая или таща что-нибудь' и *движет* 'побуждает, руководит'. Эта же группа включает и формы *метает* 'пришивает стежками' и *мечет* 'разбрасывает, направляет', хотя они образованы от двух омонимов *метать*¹ и *метать*². В учебных пособиях и научных грамматиках перечисленные глаголы называются глаголами с двоякими формами настоящего времени или вариантными формами глагола [Розенталь 1974: 177; КРГ 1989:300; Горбачевич 1978: 166] и ставятся в один ряд с *мурлыкать, плескать, полоскать, рыскать, хлестать* и под., пополняющими 1 продуктивный класс с основой на -аі-. Хотя абсолютно очевидно, что у форм *мурлычет – мурлыкает, плещет – плещает, полощет – полоскает, рыщет – рыскает, хлещет – хлещает* в отличие от ранее перечисленных пар глаголов сохраняется тождество лексического значения. Выбор одной из таких "свободно чередующихся морфологических форм слова" [Ярцева 1990: 6] зависит от стиливых и жанровых возможностей текста. Очевидно, что объединять в одну группу так называемых изобилующих глаголов все названные лексемы некорректно. Часть из них (*брызгать, двигать, метать*) по-разному образованными личными формами манифестируют различные значения полисемичного слова или омонима. В подобной ситуации вести речь об избыточности их парадигм невозможно. Для глаголов же типа *маякать, плескать* и проч., развивающих в силу действия закона аналогии стилистически маркированные вариантные формы по типу 1 продуктивного класса, можно констатировать колебания формы слова, т.е. развитие морфологической вариантности, "связанное со спецификой морфологических показателей того же слова" [Селиванова 2006: 57]. Как видим, чисто формальный подход к описанию вариантности может приводить к нелогичным выводам.

Сфера имен также не лишена проблем морфологической вариативности. Так, развитие бинумеральности у отвлеченных имен существительных, традиционно относящихся к группе *singularia tantum*, привело к тому, что словарь вариантов зафиксировал пары типа *мощность – мощности, поиск – поиски* в разделе "Морфология" [Граудина 2004: 154; 158]. Однако, начиная описание этих пар, Г.И.Миськевич четко указывает, что "формы числа имен существительных отвлеченных, обозначающих качество, принадлежат к семантически разным классам [выделено нами. – Т.Т.] как обозначение качества и предметов, обладающих этим качеством" [Граудина 2004: 154], а "обозначающих действие, различаются по значению [выделено нами. – Т.Т.] как обозначение действия и результата или продукта этого действия" [Граудина 2004: 158]. Следовательно, постулируя деривационный характер подобных образований, авторы непоследовательны в их лингвистической квалификации в качестве явления грамматического порядка. Подобную картину наблюдаем и в описании пар типа *масло – масла*. Академические грамматики и вузовские учебники давно фиксируют явно не реляционный характер соотносимых форм единственного и множественного числа вещественных субстантивов. В словаре вариантов "Грамматическая правильность русской речи" также утверждается, что члены этой и подобных пар имеют разное значение: "называние вещества обычно употребляется в форме единственного числа, форма же множественного числа используется, когда необходимо ввести обозначение разновидности, сорта вещества" [Граудина 2004:156]. Заметим, что традиционно при описании грамматических свойств вещественных подчеркивается, что они имеют форму *singularia tantum*, т.е. употребляются только в форме единственного числа, поддерживая лексическую специфику вещественных субстантивов, называющих однородную массу, вещество. Общеизвестно, что выделение лексико-грамматических разрядов в пределах частей речи зиждется на взаимодействии и взаимозависимости лексической семантики и грамматических свойств. Поэтому указание на постоянство форм числа (*tantum*) у отвлеченных и вещественных имеет принципиальное значение, призванное отграничить их от других нарицательных, у которых: а) изменение форм числа носит чисто реляционный характер (ср. *стол – столы, книга – книги*) и б) каждая форма числа имеет парадигматическое значение "равен одному" или "один + n" при назывании дискретного множества носителей признака. Форма *singularia tantum* вещественных и отвлеченных в отношении грамматического значения категории числа "пуста", т.е. асемантическая, т.к. их лексическое значение несовместимо с понятием количества. Вероятно потому развитие бинумеральности у них носит деривационный характер. Думается, на этом же основании К.С.Горбачевич не включает анализируемые пары субстантивов в своё исследование "Вариантность слова и языковая норма" [Горбачевич 1978].

Объектом изучения в морфологии является словоформа [Плунгян 2003: 13], т.к. "в центре морфологии стоит слово с его грамматическими характеристиками" [РГ-80: 453]. Поэтому необходимым условием идентификации морфологических вариантов является однородность выражаемого грамматического значения

[Валгина 2001: 29; Горбачевич 1978:10]. Акцент делается на том, что при сохранении одного значения две различные формы могут чередоваться в одной и той же позиции, т.е. представляются вариантами для одного из элементов парадигматического ряда [Ярцева 1979:16-17]. "Грамматические варианты, – указывает Л.К.Граудина, – должны отвечать следующим требованиям: 1) грамматической системности; 2) регулярной взаимозаменяемости; 3) функциональной эквивалентности грамматического значения в пределах взаимозаменяемых контекстов; 4) однородности сравниваемых грамматических структур" [Граудина 2004: 12].

Действительно, облигаторный характер закона системности в языке позволяет говорить о возможности возникновения только таких форм морфологических вариантов, которые сформировались в ходе исторического развития языка. Например, наличие генитивных вариантов субстантивов во множественном числе ограничивается флексиями *-ов/-ев, -ой* и флексией, не имеющей материального выражения: *ущелий – ущельев, ясель – яслей, полотенце – полотенцев, граммов – грамм* и т.д. Варьирование форм именительного падежа множественного числа имен существительных находится в пределах флексий *-ы / -и, -а* типа *тракторы – трактора* и проч.

Критерий функциональной эквивалентности грамматического значения побуждает при выделении морфологических вариантов уточнять сущность категориального значения той грамматической категории, возможность вариативности которой выясняется. Так, понимание категориального значения числа субстантивов как выражения количественной характеристики предметов при грамматическом значении форм единственного числа обозначать один предмет, а множественного числа – дискретное множество предметов не позволяет признать морфологическими вариантами *зверь – звери* в предложениях *Зверь в лесу голодает* и *Звери в лесу голодают*, т.к. значение собирательного (недискретного) множества, манифестируемого формой единственного числа, не является грамматическим значением категории числа имен существительных. При толковании сущности этой категории как тернарной оппозиции единичности, дискретной и недискретной (совокупной) множественности типа *зверь – звери – зверьё* пару *зверь – звери* в приведенных предложениях можно включить в зону морфологической вариативности. Очевидно, таким образом, что круг морфологических вариантов зависит от решения теоретических обоснований сущности грамматической семантики каждой грамматической категории. Так, пары *читатель ждет книг – читатели ждут книг* Г.И.Миськевич признаются вариантами при выражении реальной множественности, когда форма единственного числа манифестирует собирательное значение [Граудина 2004: 150-152]. Не исключено, что это произошло под влиянием идей А.А.Реформатского, работа которого названа в списке использованной литературы.

Грамматическое значение категории падежа сформировалось из необходимости выражать отношения между предметами действительности. В русском языке как языке синтетического типа существует многочисленная исчислимая парадигма грамматических форм со значительным количеством ещё непротиворечиво не описанных грамматических значений. Действие в языке мощнейшего закона системности вовлекает нетипичные для русского языка неизменяемые в парадигматические оппозиции для эксплицирования определенных грамматических значений. Потому логичным будет признать включение неизменяемых имен существительных, развивающих способность к эксплицитному выражению значений грамматического порядка, в круг морфологических вариантов наряду с изменяемыми для репрезентации лексически и грамматически тождественной информации. Это могут быть как нарицательные имена, так и собственные типа *обратиться к инженер-майору – обратиться к инженеру-майору; говорили о ВАК – говорили о ВАКе; для Ивана Петренко – для Ивана Петренки; послать в город Махачкала – послать в Махачкалу* и проч. Закон аналогии включает подобные имена в соответствующие парадигмы в зависимости от родовой принадлежности, а также определенных фонетических и структурных особенностей. Данная группа морфологических вариантов – одна из самых активно пополняющихся в современном русском языке. Возникает она в результате действия двух тенденций в разных группах имен: тенденции к склонению неизменяемых и к несклоняемости ранее склоняемых. Ср. рассмотренные выше пары *и в Пушкине – в Пушкино, в городе Киеве – в городе Киев, у актера Охара – у актера Охара* и т.п.

Однородность выражаемого грамматического значения ряда морфологических вариантов не вызывает сомнений в их лингвистической квалификации. Это императивы типа *выбрось – выброси*, творительный падеж имен типа *страной – страню*, местоимений *мною – мною*, предложный падеж существительных типа *в цехе – в цеху* и многие другие, выражающие в каждом случае одну и ту же грамматическую информацию вариантными флексиями. Для языка флективного типа это типичное средство передачи грамматических смыслов. Однако требование тождества морфологической структуры при рассмотрении морфологической вариативности до сих пор обсуждается в лингвистической литературе. В зоне особого напряжения находятся суффиксы, т.к. они способны иметь как словообразовательный, так и формообразовательный статус. Так, *теплее и теплей* – варианты компаратива от *тёплый*, т.к. синтетическое формообразование в данном случае носит регулярный и воспроизводимый характер при репрезентации грамматического значения: сравнения названного признака предмета с таким же признаком в другом предмете или в этом предмете, но в другое время. Если грамматичность компаративных суффиксов *-ее/-ей* общепризнанна, то суффиксы превосходной степени *-ейш/-айш* остаются в зоне лингвистических споров. Например, очевидно, что *теплейший* выражает самую высокую по школе интенсивности степень признака по сравнению с этим признаком в другом предмете (*теплейший из моих свитеров*). Суперлативное значение этой формы иногда игнорируют, принимая во

внимание только элитивные её проявления (*теплейшие отношения* = очень теплые), когда выражается безотносительный, абсолютный признак. На этом заблуждении зиждется вывод авторов "Русской грамматики" и "Краткой русской грамматики" о том, что прилагательные с суффиксами *-ейш-*, *-айш-* не выражают особого морфологического значения и представляют собой один из словообразовательных типов. Что касается мелиоратива *тёпленкий* и пейоратива *теплющий*, то они не могут быть названы формами слова *теплый*, т.к. не выражают значения какой-либо грамматической категории, имея семантико-словообразовательную маркировку субъективной оценки признака. В решении лингвистического статуса подобных образований заинтересованы как морфологи, так и лексикографы [Тимофеев 1971]. Похожая картина наблюдается и в пределах имен существительных при лингвистической квалификации уменьшительно-ласкательных субстантивов типа *заяц – зайка, зайнька, зайчик, зайчишка*. Слова с суффиксами субъективной оценки относятся к сфере словообразования, т.к. анализируемые аффиксы не манифестируют какого-либо грамматического значения, не образуют оппозицию регулярных, обязательных и воспроизводимых форм. Включение подобных слов в ряд морфологических вариантов возможно лишь при широком их толковании, учитывающем не только словоизменительные, но и словообразовательные аффиксы при тождестве корня [Ахманова 2004: 71].

Грамматическая информация о процессе, совершенном до момента речи, может в русском языке передаваться глагольными формами с сохранением суффикса *-ну-* или без него: *мок – мокнул, промок – промокнул, чах – чахнул* и под. При сопоставлении таких претеритных форм нельзя обнаружить отличий ни в лексической, ни в грамматической семантике, хотя морфологическое тождество вряд ли можно констатировать. Нарушают постулат о морфологическом тождестве слова [Горбачевич 1978: 12-16; Валгина 2001: 29-30] и традиционно относимые к вариантам на основе однородности выражаемой грамматической семантики *жираф – жирафа, георгин – георгина, скирд – скирда* и под; *килограммов – килограмм, апельсинов – апельсин, сажены – сажен, колены – колен* и т.п.; *дверями – дверьми, дочерями – дочерьми* и др. Флексии никто не отказывал в статусе морфемы, а в языке синтетического типа обычно эти морфемы несут основную грамматическую нагрузку. По этой же причине они попадают в зону активной вариативности в русском языке. Кроме того, хотя при рассмотрении принципа тождества морфологической структуры К.С.Горбачевич указывает, что "формальное различие заключается лишь в звуковом преобразовании именно данных морфем внутри данного слова", но тут же констатирует, что есть немало случаев, когда трудно решить, произошло ли звуковое изменение уже внутри данной языковой единицы (тогда это варианты), или данные языковые единицы образовались с помощью разных (хотя и генетически родственных) аффиксов (тогда это разные слова): *воскликнуть – вскликнуть, спасение – спасенье* и под. "Когда определить природу конкретных звуковых преобразований лингвистически затруднительно, неизбежен формализованный подход", – заключает исследователь [Горбачевич 1978:15-16]. Думается, что смешение диахронного и синхронного подходов к толкованию фактов современного языка не могло не привести к подобному выводу. Ещё раз убеждаемся, что ведущим признаком при выделении морфологических вариантов после тождества лексического порядка выступает единство передаваемого грамматического значения, независимо от того, какая морфема его репрезентирует в пределах словоформы. Важна прежде всего грамматическая "однородность сравниваемых грамматических структур" [Граудина 2004: 12].

Зона морфологической вариативности может сужаться или расширяться в зависимости от признания или непризнания возможности передачи грамматикализованной в языке информации аналитическим и аналитико-синтетическим способами. Так, по мнению авторов "Русской грамматики" сочетания начальной формы имен прилагательных со словоформами *более, менее, самый*, а также формы синтетического компаратива и словоформ *всего* и *всех* следует рассматривать в разделе синтаксиса как описательные словосочетания в силу того, что перечисленные словоформы сохраняют своё лексическое значение. Как представляется, такой подход не учитывает требований к грамматической форме, выдвинутых Р.Якобсоном: обязательность, регулярность и воспроизводимость при выражении однородного грамматического значения. Анализируемые сочетания обладают этими качествами при выражении грамматикализованной в языке информации – выражают изменение признака по шкале интенсивности наравне с синтетическими формами.

Разграничение исключительно морфологических и синтаксических явлений довольно часто бывает проблематичным, т.к. "нет ничего в морфологии, чего нет или прежде не было в синтаксисе и лексике" [Виноградов 1986: 34]. Выход из продолжающихся споров о категории падежа и залога как явлениях либо морфологических, либо синтаксических имеют прагматическую значимость для описания вариативности. Не случайно эти категории имеют статус грамматических (а не морфологических или синтаксических). Однако в тех случаях, когда речь идет о выражении грамматикализованной в языке информации исключительно на уровне синтагмы, вероятно, некорректно рассматривать их в пределах морфологии. Например, манифестация имплицитно содержащейся в слове информации о роде у несклоняемых имен, аббревиатур, у существительных с суффиксами субъективной оценки, субстантивов мужского рода, обозначающих лиц женского пола, у существительных на мягкий согласный и имен общего рода традиционно происходит в процессе согласования с местоимениями (*этот заводила – эта заводила, наши домишко – наше домишко*), прилагательными и порядковыми числительными (*густая вуаль – густой вуаль, вторая ЖЭК – второй ЖЭК*), причастиями (*руководящий нами директор – руководящая нами директор*) или при координации со сказуемым (*Сочи расположен на побережье – Сочи расположены на побережье, директор пришел – директор пришла*).

Значение рода передается не обязательными, воспроизводимыми и регулярными специальными аналитическими компонентами, а аффиксами связанных с ними согласованием и координацией словоформ, т.е. в синтаксических конструкциях на уровне синтагмы. Вероятно, такие образования выходят за пределы чисто морфологической вариативности.

Решение на теоретическом уровне проблем лингвистического статуса кратких форм имен прилагательных, глагольного инфинитива, причастий, деепричастий и проч., безусловно, приведет к расширению или сужению круга морфологических вариантов. В случае признания их группами слов с самостоятельным лексико-грамматическим статусом, следует констатировать факты словообразования для кратких прилагательных типа *ветрен – ветренен*, инфинитивов с основой на *с, з* *выгрести – выгреть*, или с основой на *-ну-* *достигнуть – достичь*, причастий типа *мокнувший – мокий*, *промерзший – промерзнувший*, деепричастий типа *увидев – увидя*, *возникнув – возникши*, *вторгшись – вторгнувшись*. И если место в системе частей речи кратких прилагательных и инфинитивов закреплено традицией и в метаязыке лингвистики (в грамматиках их однозначно называют краткая *форма*, *форма* инфинитива), то споры о статусе причастий и деепричастий к началу XXI века стали ещё более жаркими (см., например, работы О.П.Суника, Л.Д.Чесноковой, Е.Н.Сидоренко и др.). Не случайно в словаре "Грамматическая правильность русской речи" при рассмотрении пар причастий и деепричастий речь идет не о вариантах, а о параллельных формах.

Критерий регулярной взаимозаменяемости, применяемый некоторыми лингвистами к определению морфологических вариантов [Граудина 2004: 12], отодвигает на второй план важность единства словоформы и позволяет включать в их круг и явления словообразовательной компрессии типа *Сборная выступила успешно – сборная команда выступила успешно* и проч., а также синтаксические конструкции разного порядка типа *Мальчик, вышедший во двор... – Мальчик, который вышел во двор...* Разумеется, морфологические варианты, равноправные в выражении грамматикализованной информации, по определению должны допускать возможность взаимозамены. Однако условия их употребления могут быть продиктованы требованиями стилистики и жанра текста, сводящими возможность заменяемости к нулю. Ср. при стилизации разговорной, профессиональной речи: *кожуха* (вм. *кожухи*), *в ВАКе* (вм. *в ВАК*), *постичь* (вм. *постигнуть*) или книжной: *самоё себя* (вм. *саму себя*), *наиболее важный* (вм. *самый важный*), при необходимости хронологической маркировки: *дядина шарфа* (совр. *дядино́го шарфа*), *зала наполнена* (совр. *зал наполнен*), *плечей* (совр. *плеч*), *в дому* (совр. *в доме*) и проч.

Проведенный анализ показал, что решение проблемы выделения морфологических вариантов зависит от многих факторов прежде всего теоретического характера: понимания объема лексем частей речи, разграничения лексического и грамматического значений, признания аналитического и аналитико-синтетического способов передачи грамматикализованного в русском языке значения. Статус формообразовательных вариантов может быть установлен только в тех случаях, когда речь идет о языковых единицах, обладающих тождеством лексического значения и передающих однородную грамматическую информацию известными русскому языку синтетическим, аналитическим и аналитико-синтетическим способами.

Литература

- Ахманова 2004: Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 576 с.
- Валгина 2001: Валгина Н.С. Активные процессы в современном русском языке. – М: Логос, 2001. – 304 с.
- Виноградов 1986: Виноградов В.В. Русский язык (грамматическое учение о слове). – М.: Высшая школа, 1986. – 640 с.
- Горбачевич 1978: Горбачевич К.С. Вариантность слова и языковая норма. – Л.: Наука, 1978. – 238с.
- Граудина 2004: Граудина Л.К., Ицкович В.А., Катлинская Л.П. Грамматическая правильность русской речи. Стилистический словарь вариантов. – М.: АСТ: Астрель, 2004. – 555 с.
- КРГ 1989: Краткая русская грамматика / Под ред. Н.Ю.Шведовой и В.В.Лопатина. – М.: Русский язык, 1989. – 639 с.
- ЛЭС: Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н.Ярцева. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 685с.
- Плунгян 2003: Плунгян В.А. Общая морфология: Введение в проблематику. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 384с.
- Розенталь 1974: Розенталь Д.Э. Практическая стилистика русского языка. – М.: Высшая школа, 1974. – 352с.
- РГ 1980: Русская грамматика. В 2-х т. – М.: Наука, 1980. Т.1. – 783с. Т.2. – 709 с.
- Селіванова 2006: Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с.
- Тимофеев 1971: Тимофеев В.П. Исходная (словарная) форма слова в русском языке. – Свердловск, 1971. – 185с.

Ярцева 1979: Ярцева В.Н. Проблема вариативности на морфологическом уровне языка // Семантическое и формальное варьирование. – М.: Наука, 1979. – С.7-27.

Ярцева 1990: Ярцева В.Н. Проблемы языкового варьирования: исторический аспект // Языки мира: Проблемы языковой вариативности. – М.: Наука, 1990. – С.4-35.

The article is devoted to the problem of the revelation of the differentiating indications of the morphological variants based on the realizing of a logoform as a main unit of morphology.

Keywords: grammatical meaning, grammatical form, morphological variant.

Надійшла до редакції 22 вересня 2006 року.

Валерія Чекаліна

ББК Ш12=411.2*21

УДК 81'367.633

К ВОПРОСУ ОБ ОПИСАНИИ ПРЕДЛОГОВ В ДИАХРОНИИ И СИНХРОНИИ

У статті обговорюються проблеми, пов'язані з верифікацією прийменникових одиниць, зіставляються способи репрезентації прийменникових одиниць в рамках традиційної граматики і в рамках комунікативної граматики, а також розглядається динаміка семантики деяких прийменників.

Ключові слова: прийменникова одиниця, верифікація категорійних слів, типи логічних відношень, денотативні ролі.

В данной статье представлены некоторые результаты исследования, которое проводится в рамках межнационального проекта «Славянские предлоги в синхронии и диахронии: морфология и синтаксис». Если предыдущие исследования велись по большей части в синхронии, то мы предлагаем взгляд и на историю предлога, но с учетом последних выводов, полученных в результате теоретического осмысления проблем, связанных с описанием русских предложных единиц (русских предлогов и их эквивалентов) [Всеволодова, Клобуков, Кукушкина, Поликарпов 2003, Виноградова, Чекалина 2004а, 2004б, 2004в, 2004г, 2004д, Всеволодова, Виноградова, Клобуков, Кукушкина, Поликарпов, Чекалина 2006, Виноградова, Чекалина 2006]. Отметим, что нам представляется чрезвычайно важным использование в диахронических работах результатов анализа синхронических срезов.

Как известно, Ф. де Соссюр, противопоставляя синхронию диахронии, утверждал, что для говорящего не существует последовательности языковых фактов во времени [Соссюр 1999: 83]. Однако, как справедливо полагает в настоящее время большинство лингвистов, преимущество синхронии перед диахронией не может быть аргументировано лингвистически. И, в первую очередь, потому, что любой живой язык развивается. Развитие это протекает неравномерно. Поэтому в разрезе системы языка всегда обнаруживаются факты и явления различной хронологической давности. Следовательно, архаизмы и инновации в системе языка не могут быть поняты без истории: система языка никогда не бывает "свободна" от истории [Чикобава 1973: 428-438]. По мысли Т.П. Ломтева, источник развития языка лежит в преодолении противоречия, которое возникает между наличными средствами данного языка и растущими потребностями обмена мыслями и взаимопонимания в процессе общения людей. [Ломтев 1956: 20] Так, в частности, в процессе развития языка происходит постоянное образование и расширение предложных конструкций, дифференцируется семантика форм. В настоящей статье мы проиллюстрируем это положение, во-первых, сопоставлением того, как представлены предложные единицы в «Словаре древнерусского языка XI – XIV вв.» [Словарь... 1988-2004] и тем, как они представлены в «Материалах к словарю «Предлоги и средства предложного типа в русском языке. Функционально-коммуникативные аспекты реального употребления» [Всеволодова, Виноградова, Клобуков, Кукушкина, Поликарпов, Чекалина 2006], а, во-вторых, динамикой семантики именной группы (ИГ) *на+В.п.*

Изучение славянских предлогов в синхронии позволило не только дать определение тому, что мы понимаем под предложной единицей, но и доказать, что все они встроены в сложную систему семантико-парадигматических отношений [Всеволодова, Клобуков, Кукушкина, Поликарпов 2003, Виноградова, Чекалина 2004а, 2004б, 2004в, 2004г, Всеволодова, Виноградова, Клобуков, Кукушкина, Поликарпов, Чекалина 2006, Виноградова, Чекалина 2006]. Итак, предложными мы считаем единицы, которые, во-первых, употребляются в функции предлога, а во-вторых, они обладают особым, служебным, «неполнозначным» типом значения [Материалы..., 2006]. Следовательно, мы можем говорить о том, что рассматриваемый нами категориальный класс слов имеет полевою устроенность. Ядро поля составляют собственно «предлоги», а на периферии находятся все те единицы, которым для проявления себя как предлога нужны специальные, в большей или меньшей мере определяемые контекстом условия. Традиционно в словарях с пометой «предлог» или «в роли предлога» выступают единицы, входящие в ядерную зону поля. А единицы, которые мы также считаем

предложными, в словарях могут получать пометы «наречие», «в роли наречия», «сравнительная степень» или вообще не выделяться в отдельную словарную статью.

В «Словаре древнерусского языка XI – XIV вв.» предложные единицы получают следующие грамматические пометы: «предлоги», «в роли предлога», «наречия», «в роли наречия», «сравнительная степень». Представим список предложных единиц на материале «Словаря древнерусского языка XI – XIV вв.» и укажем их грамматические пометы.

Таблица 1

Предлоги	безъ, въ, дѣльма, за, изъ, кромѣ, между, межи, межюу, мѣсто, въ мѣсто, на, надъ, напередѣ, напередѣ, о1, о2 (=от), об, объ, объ, посредѣ, посредѣ, послѣже, послѣди, послѣдъ, послѣ1, поперекъ, помежоу, помежи
В роли предлога	близъ, близъ, доже, донде же и до, излише, изноутрь, изподи, изноутрь, изноутри, искръ, край, мимо, напреже, обаполь, обаполи, посторонь
Наречия	близнѣ, близно, близоу, близъ, близъ, больми, большими, въвыше, вдалѣе, вдалѣе, вдалѣе, долѣ, древле, дѣноу, дѣнѣ, дѣнѣоудоу, запать, издѣноу, изноутрь, изподи, изподь, изноутрьоудоу, изноутрь, изноутри, иногды, искръ, коупь, коупно съ, коупнѣ, мимо, напередѣ, напередоу, напередѣ, напередѣ, напередѣ, наподѣлжъ, напослѣдѣ, напредѣ, напредѣ, напредѣ, напредѣ, напреждѣ, напрежь, недалече, обаполь, обоюдоу, обоюдѣ, обоюдо, посредѣ, послѣ, поперекъ, помежоу, помежи, посторонь
В роли наречия	виною, изподь, на канунѣ, на лѣво, на лѣвою, о лѣвою, по лѣвоу, по мѣрѣ, по мѣстоу, на мѣстѣ, на низъ, из низоу, въ низоу, въ низъ, ногахъ, отъ ногоу, под ногама, предѣ ногами, при ногоу, отъ лица, въ лице, предѣ лице
Сравнительная степень	ближии, боли, боле, больа, большаи, долнѣи, лише, мѣне, мѣнии, ниже, нижии
Предложные единицы, не выделенные в отдельную словарную статью	о боцѣ, о боки, въ дълготюу, зади, на зади, по зади, на задѣ, въ има, на канонѣ, въ (на) вѣса коньца, отъ коньць ... до коньць, въ край, съ краа, въ лонѣ, нозоу, поспѣшством, поспѣхомъ, пособиєм, помощью, помочью, объ он поль

Как видно из таблицы 1, основная проблема – это проблема верификации предлогов и наречий. Мы считаем, что все эти единицы являются предложными. При этом мы исходим, в первую очередь, из синтаксических свойств слов, а основным критерием верификации является наличие/отсутствие управления падежной формой имени существительного или другой части речи [Панков 2004]: в том случае, если нет управляемой падежной формы, но мы можем ее предположить, возможно говорить о предложной единице.

Так, в «Словаре...» предлог *посредѣ* оформлен в 2 словарные статьи: с пометой «наречие» и с пометой «предлог с род.п.». Причем дифференциация предлог/наречие проводится на исключительно формальном основании: в случае эксплицитно невыраженной зависимой падежной формы в словаре дается помета «наречие» (*и видѣ рѣкоу огнюу. и множество люди палимо огньмъ въпихаюу. посредѣ же оузырѣ своѣго бра(т) мниха до выла стоаца въ пламени*), в случае эксплицитной падежной формы дается «помета» предлог (*и створи степенникъ мѣданъ... и постави посредѣ двора црквянаго*). Мы считаем, что этот фактор не может быть решающим при определении частеречной принадлежности лексемы. Так, например, в определенных контекстах словоформа, выступающая в функции предлога, может и не иметь при себе распространяющего ее имени (0-форма):

Зашумел наконец встречный поезд, налетел с грохотом и ветром, слившись в одну золотую полосу освещенных окон, и пронесся мимо (Бунин) → 0-форма *мимо нашего поезда*;

Случайно встречаясь с ними на улице или в институте, я сдержанно здоровался и проходил мимо (Искандер) → 0-форма анафоры *мимо них*.

Следовательно, для предложения *и видѣ рѣкоу огнюу. и множество люди палимо огньмъ въпихаюу. посредѣ же оузырѣ своѣго бра(т) мниха до выла стоаца въ пламени* 0-форма – это Р.п. *реки (посредѣ рѣкы)*.

Отметим, что тем не менее остается актуальным вопрос, всегда ли корректны подобные предположения при анализе диахронического среза языка.

Особый интерес представляют предложные единицы, не выделенные в отдельную словарную статью (о *боцѣ, о боки, въ дълготюу* и др.). Введение понятия «предложная единица» позволяет расширить круг языковых средств, нуждающихся в подробном лексикографическом описании, но не попадающих в него из-за своего составного характера и из-за вторичности для них служебной функции. Критерием, который здесь помогает,

¹ Отметим, что одна и та же предложная единица может иметь разные пометы. Например, «послѣ» имеет помету «наречие» и помету «предлог». В словаре такие единицы представлены разными словарными статьями.

служит характер семантики «претендента» на роль предложного средства: чем более эта семантика десемантизована, чем менше способно обозначать самостоятельное положение дел, тем больше оснований говорить о наличии у него предложной функции. [Всеволодова, Виноградова, Клобуков, Кукушкина, Поликарпов, Чекалина 2006, Виноградова, Чекалина 2006]. Анализ примеров позволяет говорить о том, что подобные единицы выступают именно в предложной функции:

(1) *ти сама стража глуху поставлеша оу гра(д). о боце*

(2) *оуподобиса искръ лоды... не їдинѣмь съляномь. јако (п)рибоино. Оужа же и дѣскы и окроужанья оустья же. И части кормы и стѣнь о боки. вѣтриль же. И весель и инѣхъ всѣхъ*

(3) *и ре(ч) Г(с)ь Бъ Ноеви. Створи ковчегъ в долготу локоть т а в ширину п*

(4) *на законъ стго въздвиженія*

Отдельный аспект исследования представляет анализ динамики семантики отдельных предлогов. Так, сопоставление семантических характеристик ИГ *на+В.п.* как они представлены в «Словаре...» с семантическим представлением этого предлога в «Материалах к словарю...» позволяет сделать вывод о том, что маркируемые основные категориальные (логические) значения, которые выражает данная ИГ, сохранились, а набор денотативных ролей имеет ряд несовпадений. Итак, ИГ *на+В.п.* выражает следующие типы логических отношений: пространственные, временные, реляционные, а также выступает в актантных и предикатных ролях².

I. Пространственные отношения.

1) **Директив-финиш** – конечная точка направленного движения:

пристоупи к нему жена имоуци алавастръ. моура многоцѣнна, и излила на главоу.

Всеволодъ же спрята тѣло ѡца своѣго. Възложыше на сани везоша и Киеву.

Аще стѣна твоја на мои домъ преклонитъся.

и обративъся на востокъ въздѣвъ роуцѣ не вѣдѣ что гла.

Гедеонъ приде на гумно своѣ

По сложившейся "имперской" традиции виновнице торжества надели на голову корону и подарили право первого надреза праздничного торта в виде рояля.

Еще летом дядя Зуи накопил в лесу травы и сметал стожок сена, но не просто сметал — хитро: поставил стог не на землю, как все делают, а прямо на сани, чтоб сподручней было зимой сено из леса вывезти.

Однако я мужественно выслушивал все комментарии по поводу той "невероятной удачи", которая обрушилась на мой дом в виде этой "чудесной книги".

Весь этот день они продвигались на восток, с каждым шагом веря, что приближаются к нашим. Так мама по ейным следочкам и прибежала на гумно.

Нужны принципиально новые конструкторские решения, иначе пользователя бронезилета придется ставить на колеса — или гусеницы.

* при обозначении предмета, который является опорой, основанием для чего-либо:

повелѣ Ѡлегъ воемъ свои(м). колеса изъдѣлати. И въставити корабля на колеса.

*характеризационно-оценочное значение:

И обратитиса на веселиѣ

доброу не въ свое время приемлемо на зло обратитсa.

2) **Дименсив₁** – количественная характеристика пространства:

Вокруг были безмолвные на сотни верст просторы. Программа спартакиады включала бег на 30 метров.

3) **Лимитатив** – сфера, пределы реализации признака:

На млтвоу лѣнивѣ, изъобилоуа въ гадениш. и въ пьти.

Я ленив в молитве, я ленюсь читать Священное Писание, я ленюсь думать о Боге.

II. Временные отношения:

1) **Темпоратив₁** – время, не полностью занятое действием при одновременности названного отрезка и события:

да за тѣ на вѣкы моучитъся.

вирьникоу взати з вѣдерь солодоу на не(д)лю.

А в нынешней ситуации, когда грядут парламентские и президентские выборы, отложить на год — это отложить на неопределенный срок, потому что через год в стране возникнет новая политическая реальность.

Милое занятие — давать прогноз на неделю.

Например, люблю: читать на ночь книги, раскладывать пасьянсы, ходить в гости, водить

² Мы не рассматривали употребление ИГ *на+В.п.* в случаях немотивированного управления, а также в разного рода паремиях – это предмет отдельного исследования.

машину.

2) **Темпоратив₂** – время, не полностью занятое действием при одновременности названного отрезка и события:
а на вечерь³ бы(с) знамениѣ въ лоунѣ.
стога всѣ лѣ(т) ведромь. и пригорѣ всѣ жито. а на осѣнь⁴ оуби всю ярь морозъ.
не ѡпечалать тебе на старость.

В четверг вечером в Мариинском театре обсуждали проект его реставрации и реконструкции.

Осенью биологически активные вещества у лекарственных растений перемещаются в подземные органы.

Так выпало, что день покровительницы студентов святой Татьяны приходится на сесссионное время.

Я коллекционирую воспоминания: хочется, чтобы в старости не пришлось скучать.

На Петров день к нам съехалось много народу, — были именины отца, — и за обедом он был объявлен моим женихом.

*при обозначении календарной даты:

а соудиѣ слати тобѣ свое на петровъ день

3) **Дименсив-потенсив** – временной отрезок, в течение которого длится действие или состояние – результат названного глаголом события:

Когда "Карьера" хотела обратиться к нему за комментариями, в пресс-службе нам сказали, что он уехал на две недели отдыхать.

Под лучом пароходного огня мелькнула на мгновение черною тенью лодка Микеши и исчезла.

4) **Дистрибутив** – повторяемость, разделительность:

На зорях трава омыта росой, а по деревьям пахнет парным молоком.

5) **Терминатив₁** – единица усредненного количества действия:

Взлеты-падения — это бывает на день раз по сто.

6) **Терминатив₂** – срок выполнения действия:

а рокъ ѿ спсва дне. а до спсова дне. аже не выкупить его на тотъ рокъ. имѣть держати то село. опять до другого року.

ѡскорбих тѣ на многа лѣта прости мѣ вирьникоу взати з вѣдеръ солодоу на не(д)лю

Я всегда говорил, что опыт подобных турниров — незаменимая вещь, а мы за этот год накопили его в достатке.

Подразделения Объединенной группировки войск, УФСБ и МВД Чечни ликвидировали за неделю 98 мини-установок по производству нефтепродуктов.

На 15 ч. 07 минут московского времени корабль совершил 60 оборотов вокруг Земли.

Пока — это данные на 2002 год — по индексу эффективности правительства Россия стоит рядом с Грецией и Венесуэлой.

III. Объектные отношения.

1) **Пациентив₁** – одушевленный участник ситуации, подвергающийся воздействию агенса:

Ги. Призри на мѣ и помилуй мѣ. другыи другому землю истърже. другыи на братъ помышляють.

Но мы можем его от этого высвободить; мы можем на него посмотреть, как Бог на него смотрит: с жалостью, как смотрят на больного, умирающего от болезни, которая могла бы быть исцелена, лишь бы только на него посмотрели с жалостью и сделали нужное.

Господи! Призри меня и помилуй меня, ибо я создание твое; не дай, господи, свернуть мне с пути истинного, наставь меня, господи, на путь правый, ибо в нужде не был я добродетелен перед тобой, господи боже мой, все дни свои во зле прожил. (совр. Перевод Л.С. Семенова «Хождения за три моря» Афанасия Никитина)

Брат на брата, сын на отца, город на деревню, класс на класс, "одни бьются за призрак прошлого, другие за призрак будущего".

2) **Пациентив₂** – одушевленный участник ситуации, объект отношений экспериенцера:

И бысть милостивъ зѣло на оубогыѣ.

| Должно быть, отец Феодор был готов принять

³ В роли наречия *вечером* могут выступать именные темпоральные группы *вечерь, вечероу, вечерѣ, въ вечерь, въ вечерѣ, на вечерь, къ вечероу, отъ вечера*.

⁴ Темпоратив₂ может быть выражен и конструкцией *в+В.п.*: *а в роусоу ѣздити княже въ осень*.

Прогнѣвася оубо на него гъ.
Списи раба своего вл(д)ко оуповающаго на тѣ.

волю Божию, потому что всю неделю перед праздником был особенно добр со всеми, а после богослужения проникновенно простился с паствой и клиром.

Он неизменно добр ко мне, и я очень ценю его мнение и его советы.

Но его желание превосходит желания других своей честной устремленностью, и по этой причине он никогда не зол по отношению к тебе.

Житель французского городка Газемона, некто Гастон Сантер, буквально влюблен в Миланский собор.

Столяр рассердился на глупого петуха и, схватив камень, бросился за ним.

3) **Делибератив** – лицо, предмет, событие, являющееся объектом интеллектуальной деятельности адресата:
Ре(ч) емоу ноцию стѣи Никола... не помышляли же на домъ ни к женѣ ни к дѣтемъ развѣи к боу.

Я думал о балете в двух актах на музыку оперы.

Интересно, что еще совсем недавно в Европе говорили о необходимости увеличить поставки в ЕС российских нефти и газа.

В администрации вестъ о скорой отставке министра вызвала некоторое замешательство.

4) **Объект-каузатор** проявления отрицательных эмоций:

Не воюите бра(т)ѣ на мою грубость

Все утро она на что-то сердилась.

Извините, не обижайтесь на мои слова!

5) **Потенсив** – обозначение потенциального действия:

он же ... надѣвася на мно(ж)ство вои.

Я действительно искренне надеюсь на эффективную работу вашей группы.

Ожидая с нетерпением повеления Вашего величества и уповаю на ваше милосердие.

IV. Реляционные отношения.

А. Целевые.

1) **Финитив** – обозначение цели действия, предметной или отвлеченной:

Медь въ веселиѣ дано бысть бгъмь. а не на пианьство сътворено бысть.

писахъ же книги сива... собѣ на спасениѣ и всѣмъ кр(с)тицианомъ на оутѣхѣ

Не можаста коупити новы мрѣжа на ловлениѣ рыбамъ

Не для пьянства, не для кутежа, а для чтения.

Не пьянства ради, а здоровья для.

Оказалось, что этот таинственный анахорет находился уже на краю гибели: у него вышло из строя единственное ружье, кончились запасы, и унесло в море сплетенную им сеть для ловли рыбы.

Но где бы и как бы вы ни ловили рыбу — обязательно требуется лицензия, разрешение на ловлю именно в этом месте.

Можно теперь и собственное дело открыть, работать на себя.

ѡселѣ боудете работающе на стоую бра(т)ю и ѡ свое(г) троуда на потребу тѣхъ приносите.

Ростиславу с дружиною своею. ре(ч) котопанъ княже хочю на тѣ пити).

Почетным гостем был дед: не впервые совершал он этот путь, и потому бокал теплого шампанского был выпит за его здоровье.

Б. Причинные.

2) **Каузатив** – любой причинный компонент, вызывающий порождающую ситуацию или одного из ее участников:

ѡже ма въ правду зовете. с любовию. то та всако иду Киеву на свою волю.

Немало крупных ученых-медиков и физиологов оставались в Ленинграде по своей воле, хотя им предлагали эвакуироваться.

В. Отношения сравнения, сопоставления, сходства и различия.

3) **Дестинатив₃** – отдаваемый предмет в ситуации обмена:

что есмь смѣнил на Матфѣищовское село, то даю сну своѣму Андрѣю.

Он два дня не ел хлеба, затем выменял на хлеб большой фибровый чемодан.

4) **Дименсив₂** – количественная разница между предметами или действиями, обнаруживающаяся при сравнении их или при изменении:

ω рѣзѣ. [O]же кто ѣмль по і коунь. ѿлѣта на грвноу. то того не ѿметати.

За год работы пенсионер сможет увеличить размер пенсии на 438 рублей.

За минувшие полвека уровень Мертвого моря снизился на 25 метров.

V. Характеризационные отношения:

1) **Квантитатив-дистрибутив₁** – критерий меры, количественной оценки:

з лоуконь ѿвса на д кони. имати же ѣмоу донелѣ городъ съроубать

200 человек шведов, бывших на трех лодках, не будучи в состоянии снять их с мели и подвергаясь жестоким пушечным выстрелам с берега, сдались военнопленными.

2) **Дименсив₁** – мера количественной характеристики предмета или действия.

продахоуть бо са четыре одиала на златникъ.

На рубль затрат в производстве получается 82 копейки выручки.

3) **Квантитатив-дистрибутив₂** – обозначение частей целого, получаемых в результате каузации разделения:

раздѣли же имѣниѣ свою на г части

И смыслъ. на двое раздѣлаетса.

Условно издание можно разбить на две части.

Представим результаты анализа семантики ИГ *на+В.п.* в таблице 2.⁵

Таблица 2

	Диахрония	Синхрония
пространственные	директив-финиш	директив-финиш
		дименсив ₁
	лимитатив	
временные	темпоратив ₁	темпоратив ₁
	темпоратив ₂	темпоратив ₂
		дименсив-потенсив
		дистрибутив
		терминатив ₁
	терминатив ₂	терминатив ₂
реляционные	финитив	финитив
	каузатив	
	дестинатив ₃	дестинатив ₃
	дименсив ₂	дименсив ₂
объектные	пациентив ₁	пациентив ₁
	пациентив ₂	пациентив ₂
	делибератив	делибератив
	объект-каузатор	объект-каузатор
	потенсив	потенсив
характеризационные	квантитатив-дистрибутив ₁	квантитатив-дистрибутив ₁
	дименсив ₁	дименсив ₁
	квантитатив-дистрибутив ₂	квантитатив-дистрибутив ₂

Итак, сопоставление семантики ИГ *на+В.п.* на диахроническом срезе и на синхроническом срезе позволяет сделать следующие выводы. Несмотря на то что основные типы логических отношений, которые

⁵ Отсутствие некоторых значений на диахроническом срезе на данном этапе анализа нам представляется непоказательным. Более определенные выводы можно сделать только после изучения источников.

выражает *на+В.п.* сохранились, существуют расхождения, во-первых, в наборе конкретных денотативных ролей, а во-вторых, в средствах их выражения. Так, в современном языке утрачено употребление *на+В.п.* в роли директива-финиша с характеристизационно-оценочным значением. Лимитатив регулярно выражает конструкция *в+В.п.*: *он работает в авиации, у него много работ в области семиотики, он ленив в молитве* (ср. *на млтвоу лѣнивъ*). Для темпоратива со значением одновременности конструкция *на+В.п.* является специфическим средством, использование которого определяется классом слов существительных, формой числа, наличия/отсутствия определения: *на будущий год, на праздник, на третий день, на следующей неделе*. [Всеволодова 1975: 163-164]. Терминатив₂ в современном языке регулярно выражается ИГ *за+В.п.* (ср. *на тотъ рокъ, на многа лѣта*). *На+В.п.* также не является регулярной конструкцией для выражения каузатива в современном языке. Таким образом, можно говорить о том, что в современном языке употребление предлогов семантически более дифференцировано.

Литература

Виноградова, Чекалина 2004а: Виноградова Е.Н., Чекалина В.Л. Морфологическая синонимика предлогов // Русский язык: исторические судьбы и современность: II Международный конгресс исследователей русского языка: Труды и материалы / Под общей редакцией М.Л. Ремневой и А.А.Поликарпова. – М.: Издательство Московского университета, 2004.

Виноградова, Чекалина 2004б: Виноградова Е.Н., Чекалина В.Л. Русские предложные единицы (предлоги и их эквиваленты): Синонимия и антонимия // Язык. Сознание. Коммуникация / Под ред. В.В.Красных, А.И.Изотова – М.: МАКС Пресс. – Вып. 26. – 2004.

Виноградова, Чекалина 2004в: Виноградова Е.Н., Чекалина В.Л. К вопросу о грамматике русского предлога. Статья 1. Первые результаты. Понятие парадигмы предлога // Вестник Московского университета. Серия 9: Филология. – 2004. – № 5.

Виноградова, Чекалина 2004г: Виноградова Е.Н., Чекалина В.Л. Семантическая парадигма русских предлогов // Международное образование: итоги и перспективы. Материалы международной научно-практической конференции, посвященной 50-летию юбилею Центра международного образования МГУ им. М.В. Ломоносова. – М.: Центр Международного образования МГУ, 2004.

Виноградова, Чекалина 2006: К вопросу о грамматике русского предлога. Статья 2. Синонимия, антонимия предложных единиц // Вестник Московского университета. – Серия 9: Филология. – 2006. – № 2.

Всеволодова 1975: Всеволодова М.В. Способы выражения временных отношений в современном русском языке. – М.: Издательство Московского университета, 1975. – С. 163-164.

Всеволодова 2000: Всеволодова М.В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса. Фрагмент прикладной (педагогической) модели языка: Учебник. – М.: Изд-во МГУ, 2000. – С. 136-152.

Всеволодова, Клобуков, Кукушкина, Поликарпов 2003: Всеволодова М.В., Клобуков Е.В., Кукушкина О.В., Поликарпов А.А. К основам функционально-коммуникативной грамматики русского предлога // Вестник Московского Университета. Серия 9. Филология. – 2003. – № 2.

Всеволодова, Виноградова, Клобуков, Кукушкина, Поликарпов 2006: Всеволодова М. В., Виноградова Е. Н., Клобуков Е. В., Кукушкина О. В., Поликарпов А. А., Чекалина В.Л. Материалы к словарю «Предлоги и средства предложного типа в русском языке. Функционально-коммуникативные аспекты реального употребления». Выпуск 1. Словарные статьи в алфавитном диапазоне А–И. Алфавитный реестр предложных единиц русского языка в алфавитном диапазоне К–Ю. – М.: Издательство Московского университета, 2006 (в печати)

Золотова 1988: Золотова Г.А. Синтаксический словарь: Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса. – М.: Наука, 1988. – С. 189-209.

Ломтев 1956: Ломтев Т.П. Очерки по историческому синтаксису русского языка. – М.: Издательство Московского университета, 1956.

Панков 2004: Панков Ф.И. К вопросу об операциональных методах верификации категориальных слов в русском языке – М.: Издательство Московского университета, 2004. – 235-236 с.

Словарь... 1988-2004: Словарь древнерусского языка XI-XIV веков / Под ред. Р.И.Аванесова, тома с I-VII. – М.: Русский язык, 1988-2004.

Соссюр 1999: Ф. де Соссюр. Курс общей лингвистики. – Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 1999. – 83 с.

Чикобава 1973: Чикобава А.С. Язык и «теория языка» в философии и лингвистике. – М.: Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. – Т. XXXII. Вып. 6., 1973. – С. 428-438.

The paper discusses the apparent discrepancy between the contemporary and traditional approaches to the prepositions and prepositional units. The significant part of the article discusses the evolution of semantics of the na preposition.

Keywords: prepositional units, diachronical and synchronical approaches, part of speech verification, denotative roles.

Надійшла до редакції 30 серпня 2006 року.

РОЗДІЛ III. ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ СИНТАКСИСУ

Юлія Адінцова

ББК Ш 12*22

УДК 801.56

ТИПОЛОГІЯ ДІЄСЛІВНОГО КОМПОНЕНТА В ОПИСОВОМУ ДІЄСЛІВНО-ІМЕННОМУ ПРЕДИКАТІ

Стаття присвячена вивченню дієслівного компонента описових предикатів, співвідносних з однослівними дієсловами.

Ключові слова: описовий предикат, описовий дієслівно-іменний зворот, вербалізатор.

У граматичному ладі багатьох мов світу простежується тенденція утворювати перифрастичні еквіваленти до простих дієслів. У відомих межах виникає регулярне співвідношення дієслово – дієслівно-іменна описова сполука типу укр. *дати згоду – згодитись, брати у полон – полонити, висловлювати співчуття – співчувати, чинити опір – опиратися*; фр. *faire pardon – pardonner, faire saisie – saisir, faire séjour – séjourner*.

Загалом великий інтерес до проблеми стійких дієслівно-іменних сполук зумовив появу значної кількості спеціальних досліджень, які належать таким представникам зарубіжного та українського мовознавства, як: Є.Г. Беляєвська, Б.Я. Белецький, Н.О. Бойченко, Л.А. Бутарева, В.Г. Гак, Ю.О. Гвоздарьов, В.М. Дерибас, Л.К. Жулинська, В.О. Козьменко, Л.М. Корнева, О.К. Кочетков, О.В. Кунін, Т.В. Назарова, М.М. Прокопович, К.В. Регініна, В.В. Розанова, Л.С. Рудакова, В.М. Телія, Л.А. Уралова, О.І. Федоренко, І.І. Чернишова, В.С. Шведова, Л.В. Шубіна та ін.

Різноманітність проблематики, що висувалася згаданими дослідниками, дала змогу розглянути аналізовані сполуки крізь призму взаємодії лексичної та фразеологічної систем мови, надати їм статусу лексико-аналітичних номінативних одиниць та провести паралелі між способами слово- і фразотворення. Продовжуються дослідження сутнісних характеристик та системних відношень у сфері складних номінацій дієслівного типу, їхніх синтагматичних зв'язків, функціонування в реченні та експресивного потенціалу. Існують спроби розглянути аналізовані сполуки на широкому матеріалі в системно-функціональному зіставному аспекті.

Значний доробок наукових праць, спрямованих на розв'язання нез'ясованих питань щодо специфіки використання неоднослівних дієслівних найменувань у мовленні, зумовив той факт, що вони йменуються в лінгвістичній літературі по-різному. Серед розмаїття термінів, якими послуговуються у своїх дослідженнях вчені, виділяються: “стійкі словесні комплекси” (І.І. Чернишова), “описові вислови” (В.В. Виноградов), “дієслівно-іменні описові вислови” (А.П. Мордвілко), “стійкі словосполучення” (В.М. Дерибас), “стійкі словосполучення нефразеологічного характеру” (М.Ф. Алефіренко), “дієслівні перифрастичні звороти” (Л.В. Шубіна), “особливі синтаксичні конструкції” (П.А. Лекант), “стійкі дієслівно-іменні сполуки” (В.В. Розанова), “вербоїди” (В.С. Сидорець), “усталені сполуки аналітичної структури” (М.М. Прокопович), “стійкі дієслівні сполуки” (Н.О. Бойченко), “формули” (О. Есперсен), “аналітичні дієслова” (З.Н. Левіт, Р.М. Гайсіна), “аналітизовані предикати” (П. Адамець) та ін.

Ми ж зупинимо свій вибір на термінах “описові дієслівно-іменні звороти” та “описові предикати”, в розуміння яких пропонуємо вкладати конкретну реалізацію описової дієслівно-іменної сполуки в реченні.

Завданням статті є визначення реєстру дієслів, здатних утворювати описові предикати, з'ясування їх властивостей і здатності сполучатися з іменними компонентами, встановлення аспектів схожостей та відмінностей у структурі й функціонуванні описових сполук у мовах різних конструктивних типів (українській та французькій).

Описовий предикат – це одиниця непрямой номінації, що складається з дієслівного компонента з переосмисленим вихідним значенням й іменного компонента; вона наділена семантичною цілісністю і виконує функцію простого дієслівного присудка [Канза Роже 1992].

Описовий предикат посідає особливе місце серед лінгвістичних одиниць, тому що являє собою одиницю “вторинної номінації”, “зв'язане сполучення” [Телія 1981].

У цих сполуках кожне слово має своє лексичне значення, свою граматичну форму, загальне ж їх значення передає семантику дієслова співвідносного з дієслівно-іменною сполукою. Ф.І. Буслаєв називав такі сполуки описовими: “Деякі з них виражають ту ж саму думку, що й прості дієслова, втім, надають їй нового відтінку, тому що в мові кожна форма має свій власний зміст; напр.: *держать речь – говорить*; інші ж слугують для доповнення відсутніх форм дієслів, напр.: *вести знакомство, вести дружбу*” [Буслаєв 1959, с.509] (приклади Ф.І. Буслаєва цитуються російською мовою).

Слід зазначити, “що описові звороти виникли не як лексичні дублети відповідного одиничного дієслова, а як один із прийомів позначення дії, стану, процесу” [Граудина 1977, с.47].

Не кожне дієслово може утворювати описовий дієслівно-іменний предикат, це притаманне “вербалізаторам” [Вейнрейх 1970, с.211] або “предикаторам” [Арутюнова 1972, с.42]. Смысловим центром описового дієслівно-іменного предиката є іменний компонент, а дієслово-вербалізатор виступає оформлювачем граматичної предикативності, носієм категоріального значення дієслівності [Арутюнова 1972, с.40; Богданов 1977, с. 102; Вейнрейх 1970, с. 211; Дерибас 1983, с.3-4; Прокопович 1974, с.55-56]. Деякі вчені вважають, що дієслово у складі дієслівно-іменних сполук повністю десемантизується і постає лише оформлювачем граматичної предикативності, перетворюючись на своєрідну зв'язку (П. Адамець, В. Богданов, У. Вейнрейх, В. Дерибас, С. Ожегов, М. Прокопович), інші наголошують на тому, що повної десемантизації дієслів у дієслівно-іменних сполученнях не спостерігається (Р. Гайсіна, Н. Дмитрова, А. Кузнецов). Ми дотримуємося останнього погляду.

Дієслівний компонент, так звана “напівзв'язка”, характеризується тим, що його власне лексичне значення “спустишене”, “послаблене”, “вивітрилося”, “зблідло” [Кузьменкова 1994, с.33]. На думку О.М. Пешковського, переходячи в зв'язку, дієслово втрачає все речове і залишає все формальне. Ф.І.Буслаєв писав, що “до складу більшої частини описових форм входять такі дієслова, які мають найбільш загальне значення. Конкретне застосування їх до відомої дії виражається вже іменем” [Буслаєв 1959]. Ю.Д. Апресян, порівнюючи синонімічні вислови **допомагати** й **надавати допомогу**, зазначив, що лексичне значення дієслова **допомагати** повністю зосереджується у слові **допомога**, і, відповідно **надавати** не має власного лексичного значення, а “виражає лише синтаксичну категорію дієслівності і є носієм відповідних граматичних значень” [Апресян 1974]. Лінгвіст вважав, що для того, щоб іменник став не лише семантичним але й синтаксичним центром висловлення, він повинен бути “вербалізований за допомогою лексичних напівдопоміжних параметрів”, роль яких в описовому предикаті виконує дієслівний компонент.

На думку Л. К. Граудіної, у складі стійкого звороту дієслово зазнає змін лексичного значення і набуває іншого значення, “дієслово не називає дію, а лише вказує на неї” [Граудина 1977, с.46].

Але окрім категорійного значення дієслівності вербалізатори, несуть в собі семантичні компоненти іншого характеру. Семантичний аналіз дієслів-вербалізаторів дозволяє зробити висновок, що їх значення складаються з невеликої кількості абстрактних семантичних компонентів (сема дії, сема буттєвості, сема почуття, сема поведінки, сема мовлення).

Серед ста тридцяти проаналізованих дієслів (95 дієслів української мови і 35 дієслів французької мови) 90% українських дієслів і 65% французьких дієслів – це дієслова, що можуть сполучатись у мові з іменниками абстрактного та конкретного значення (укр. *давати книгу* – *давати пораду*, *входить в кімнату* – *входить в конфлікт*; фр. *prendre la fuite* – *prendre la fleur, faire signe* – *faire un dessin*), і відповідно близько 10% українських дієслів і 35% французьких дієслів сполучаються тільки з абстрактними іменниками (*чинити, вчинити, здійснювати, піддавати, зазнавати, перейматися, навіювати, коїти*; фр. *accorder, mener, apporter, exercer, provoquer, subir, causer, éprouver, exciter, inspirer, témoigner, effectuer*).

На думку С. Ожегова у складі дієслівно-іменних предикатів всі дієслова використовуються в своїх переносних значеннях, в результаті чого вони в тій чи іншій мірі втрачають своє реально-речове значення [Ожегов 1971, с.217].

Всі описові предикати умовно можна поділити на предикати зі значенням стану і предикати зі значенням дії (статальні і акціональні предикати).

Акціональні предикати:

а) предикати на позначення конкретної дії представлені наступними дієсловами:

укр. *робити, займатись, вести, здійснювати, отримати, нанести, піддавати (піддати), завдавати, коїти, завершувати, чинити і под.*

фр. *faire, effectuer, exercer, porter, apporter і под.*

Напр.: *робити розпис* – *розписувати, робити операцію* – *оперувати, вести будівництво* – *будувати, вести монтаж* – *монтувати, займатись доставкою* – *доставляти, займатись в'язанням* – *в'язати, здійснювати запуск* – *запускати, піддавати бомбардуванням* – *бомбардувати, нанести удар* – *ударити, отримати ушкодження* – *ушкодитись;*

faire une promenade – *se promener, faire provision* – *s'approvisionner, effectuer le transport* – *transporter, faire une entrée* – *entrer, apporter une aide* – *aider, porter secours* – *secourir;*

Щойно **провели** Політбюро **поділ** фронтів, щоб ви виключно зайнялися Врангелем (Ю. Яновський). Не кажучи нічого своїм друзям, нишком від них Андрій **робив** свої **приготування** (І. Багрянний).

Il fit une entrée très digne dans la boutique et poliment souhaita le bonjour à la mère Huque (R. Sabatier). La femme fit une pause et lui tendit un morceau de chocolat (R. Sabatier). Sous les frondaisons de palmes, simulant des cages, les oiseaux poussaient leurs trilles perçants et joyeux (Colleen McCullough); Et bien, on fait bon ménage? (R. Sabatier).

б) предикати на позначення соціальної діяльності представлені наступними дієсловами:

укр. *вести, вершити, займатись, проводити і под.*

фр. effectuer, exercer, entrer, faire, accorder і под.

Напр.: вести агітацію – агітувати, вести пропаганду – пропагувати, вершити суд – судити, займатись торгівлею – торгувати, проводити інвентаризацію – інвентаризувати, проводити допит – допитувати, вести розслідування – розслідувати;

effectuer une réforme – réformer, exercer le commerce – commercer, entrer en contact – contacter, accorder un crédit – créditer, faire de la propagande – propager, faire l'inscription – inscrire;

Немовби це засідав спецтрибунал, що на спеціальній сесії от над тими пайками **вершить суд** (І. Багрянний). На час слідства нами було **взято під арешт** чотири особи, котрі підозрювалися у безпосередній причетності до спосня цього резонансного злочину (З газети).

в) предикати на позначення когнітивно-пізнавальної діяльності представлені наступними дієсловами:

укр. вести, ставити, вносити, давати, припуститися, мати, творити, справляти, робити і под.

фр. faire, poser, donner, prendre, avoir і под.

Напр.: робити аналіз – аналізувати, ставити запитання – запитувати, робити підсумок – підсумовувати, робити припущення – припускати, вносити зміни – змінювати, вносити корективи – корегувати, давати оцінку – оцінювати, давати класифікацію – класифікувати, давати визначення – визначати, припуститися помилки – помилитися, мати розуміння – розуміти;

faire la multiplication – multiplier, poser une question – questionner, avoir connaissance – connaître, prendre connaissance de – connaître, faire la multiplication – multiplier ;

Потім знов перевів на мене очі і **поставив** мені найбезглуздіше і найдурніше **запитання**, яке тільки міг придумати народний учитель (О. Довженко). Принишкнувши по кущах, по ровах, вели стишені розмови, **висловлювали** всякі **припущення** (О. Гончар). Нахмурений бронзовий Кобзар, схилившись над людьми, мовчки **думає** свою **думу** (О. Гончар).

Alain mit les oeufs dans un petit sac et **fit la multiplication**, qu'elle verifia avant de payer (R. Sabatier). Puis il **posa une nouvelle question**: "Dans votre pays, tout le monde se connaît ?" (R. Sabatier).

г) предикати на позначення мовленнєвої діяльності представлені наступними дієсловами:

укр. робити, давати, ставити, вести, виражати, виказувати, просити, оголошувати і под.

фр. dire, donner, exprimer, dénoncer і под.

Напр.: робити доповідь – доповідати, робити заяву – заявляти, давати інформацію – інформувати, ставити до відома – повідомляти, вести розповідь – розповідати, давати характеристику – характеризувати, давати завіряння – завіряти, давати гарантію – гарантувати, давати консультацію – консультувати, давати обіцянку – обіцяти, вести бесіду – бесідувати, давати пояснення – пояснювати;

dire merci – remercier, dire son opinion – opiner, donner les explications – expliquer, donner le conseil – conceiller, être en débats – débattre;

От як ти на все **даси** вичерпні **відповіді**, як виложиш все, що натворив відповідно до цих пунктів, тоді й побачиш, чи безглуздя це (І. Багрянний). Тут же недалеко лежав Юлій Романович Геннер, і з ним можна було **вести** цікаві **дискусії**, що й робив Микола (І. Багрянний). Зв'язківці, попрокидавшись, зачадили цигарками і теж **завели розмову** про долю нічної розвідки (О. Гончар).

Devant une telle logique, le nègre rit un petit moment puis, patiemment, **donna les explications** souhaitées (R. Sabatier). Le garçon lui **disait merci** d'une voix qu'on aurait pu croire émue (F. Mauriac). Nous **avons des discussions** collectives, puis il écrit et apprend par coeur (З журналу).

Статальні предикати:

а) предикати на позначення почуттів та стану представлені наступними дієсловами:

укр. мати, відчувати, переїматися, плекати, проявляти, виказувати, виражати входити, впадати, вдаватися і под.

фр. éprouver, sentir, ressentir, saisir, montrer, exprimer, se livrer à, s'abandonner, tomber (dans), mettre, jeter, plonger, avoir;

Напр.: мати радість – радіти, мати страх – страхатися, відчувати сум – сумувати, плекати надію – надіятись, проявляти турботу – турбуватись, відчувати заздрість – заздрити, виявляти повагу – поважати, впасти в сум – засмутитись, впасти в гнів – розгніватись, впасти в тугу – затужити;

avoir envie – envier, souffrir d'une rechute – rechuter, sentir une envie – envier, exprimer le dégoût – se dégoûter, exprimer le mépris – mépriser, prendre en sympathie – sympathiser, prendre en haine – haïr, tenir en estime – estimer caresser un rêve – rêver, caresser une espérance – espérer;

І може, тому, що Копаєв це **мав надію** на звільнення, він мовчав (І. Багрянний). З правила в цій країні, як і в багатьох інших, до поліції чи до міліції йдуть служити різні покидьки, злодії й ледарі, різна суспільна непотріб, не придатна до нормальної людської праці, це було відомо, й саме тому до представників поліції та міліції тут споконвіків населення **ставилося** з неприхованим **презирством** і **зневагою**, як до аморального й злочинного елемента (І. Багрянний). Андрій то приходив до свідомості, то знову **впадав у забуття** (І. Багрянний).

Puis elle **eut envie** d'aimer encore un tout petit peu (R. Sabatier). Vous savez qu'il souffrait d'une rechute (R. Sabatier). Elle se tourna, se retourna, **sentit** sourdre **une envie** de pleurer d'agacement ou de mordre (R. Sabatier).

Il balbutiait, ne trouvait pas de mot qui exprimât son dégoût, son mépris (F. Mauriac). *Elisabeth n'en avait pas moins mené, à sa façon, une existence active* (F. Mauriac).

Дієслівні компоненти описових дієслівно-іменних предикатів різняться як за ступенем десемантизації, так і за частотністю їх вживання у мовній практиці. Кожний тематичний ряд відзначається провідним дієсловом, яке здатне активно утворювати описові дієслівно-іменні предикати. Слід зауважити, що чим вищий ступінь десемантизації дієслова, тим активніше воно сполучається з абстрактними іменниками, утворюючи описові предикати. До дієслів, що відзначаються найбільш послабленим лексичним значенням належать: *дати* – *давати* (*дати обіцянку* – *обіцяти, пообіцяти*); *мати* (*мати вплив* – *впливати*); *робити* (*робити спостереження* – *спостерігати*); *одержати* (*одержати перемогу* – *перемогти*); *прийняти* (*прийняти постанову* – *постановити*); *здійснити* (*здійснити посадку* – *посадити*); *нанести* (*нанести удар* – *ударити*); *avoir* (*avoir envie* – *envier*), *faire* (*faire faillite* – *faillir*), *prendre* (*prendre fin* – *finir*).

Широку здатність до сполучуваності мають “плеонастичні вербалізатори” (в термінології Р. Гайсиної). “Плеонастичні вербалізатори – не самостійні в змістовому плані, вони лише дублюють певні семантичні компоненти іменників, що з ними сполучаються – тобто, їх зміст тавтологічний частині семантики іменника й у складі словосполучення спостерігається плеоназм” [Гайсіна 1981, с.150]. Серед плеонастичних вербалізаторів найпродуктивнішими є дієслова *робити/faire, давати/donner*, що реалізуються у таких моделях:

1) з дієсловом **робити/зробити** + віддієслівний іменник, що позначає:

а) творення, будову:

робити відкриття, робити ремонт, робити приготування і т. ін.;

б) процес, вид занять, роботи:

робити розтин, робити випуски, робити масаж, робити нотатки, робити покупки і под.;

в) переміщення:

робити перестановку, робити розворот, робити пробіжку;

г) окремі рухи живої істоти:

робити ковток, робити гримасу, робити рух, робити жест, робити крок тощо;

д) розумова діяльність:

робити аналіз, робити підсумок, робити узагальнення, робити порівняння;

е) вплив:

робити зауваження, робити вказівки, робити докори;

2) з дієсловом **дати** + віддієслівний іменник, що позначає:

а) дії, пов’язані з взаєминами людей, що виражаються в актах усного і письмового мовлення:

дати гарантії (гарантувати), дати оцінку (оцінити), дати інструкцію (інструктувати), дати клятву (покластись), дати пояснення (пояснити), дати відповідь (відповісти), дати підтвердження (підтвердити), дати рекомендацію (рекомендувати), дати розпорядження (розпорядитися), дати характеристику (характеризувати) і под.;

б) одиничні акти дії людини:

дати сигнал (сигналізувати), дати пас (пасувати), дати дзвоник (дзвонити), дати свисток (свиснути);

в) дії, що характеризують різні взаємодії людей, пов’язані з їх громадською та трудовою діяльністю:

дати винагороду (винагородити), дати відстрочку (відстрочити), дати розлучення (розлучитись).

Аналіз семантичної структури описових дієслівно-іменних предикатів яскраво ілюструє широкий спектр дієслівних компонентів з номінативним значенням, що позначають процеси або дії (в локативних структурах це дієслова руху й місцерозташування, в об’єктних структурах – дієслова володіння й активної дії), що можуть мати різноманітні прояви. Сполучення такого дієслова з певним іменним компонентом звужує це широке значення і сприяє його конкретизації. Питома вага семантики іменного компонента в загальному значенні описового дієслівно-іменного предиката зростає залежно від характеру значення дієслівного компонента. Що ширше значення дієслівного компонента – то більше зростає вага семантики іменного компонента.

Література

1. Апресян 1974: Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. – М., 1974. – 367 с.
2. Арутюнова 1972: Арутюнова Н.Д. О номинативной и коммуникативной моделях предложения // Известия Академии наук СССР. – 1972. - №1. – С. 39- 43.
3. Богданов 1977: Богданов В.В. Семантико-синтаксическая организация предложения. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1977. – 204 с.
4. Буслав 1959: Буслав Ф. И. Историческая грамматика русского языка. М.: Учпедгиз, 1959. – 623 с.
5. Вейнрейх 1970: Вейнрейх У. О семантической структуре языка // Новое в лингвистике. – Вып. 5: Языковые универсалии. – М.: Прогресс, 1970. – С. 163-249.
6. Гайсіна 1981: Гайсіна Р.М. Лексико-семантическое поле глаголов отношения в современном русском языке. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1981. – 195 с.

7. Граудина 1977: Граудина Л. К. Принять участие – участвовать // Русская речь. – 1977. – №1. – С. 44-50.
8. Дерибас 1983: Дерибас В.М. Устойчивые глагольно-именные словосочетания русского языка. – М.: Русский язык, 1983. – 256 с.
9. Дмитриева 1970: Дмитриева Н.С. К вопросу о субстантивных описаниях в современном русском языке // Филологические науки. – 1970. – № 4. – С. 74-84.
10. Канза Роже 1992: Канза Роже Описательный способ выражения семантического предиката в современном русском языке (предикат со значением состояния человека): Автореф. дис... канд. филол. наук. – М., 1992. – 18 с.
11. Кузнецов 1980: Кузнецов А.М. Структурно-семантические параметры в лексике. – М.: Высш. шк., 1980. – 240 с.
12. Кузьменкова 1994: Кузьменкова В.А. Глагольный и именной реляторы в составе описательных предикатов // Семантика и уровни ее реализации. – Краснодар: изд-во Кубанского государственного университета, 1994. – С. 31-38.
13. Ожегов 1971: Ожегов С.И. О структуре фразеологии // Ожегов С.И. Лексикология. Лексикография. Культура речи. – М.: Высш. шк., 1971. – С. 182-219.
14. Прокопович 1974: Прокопович Н.Н. Вопросы синтаксиса русского языка. – М.: Высш. шк., 1974. – 350 с.
15. Телия 1981: Телия В.Н. Типы языковых значений: Связанное значение слова в языке. – М.: Наука, 1981. – 269 с.

*The article is devoted to studying of a verbal component of analytical predicates matched with a brief verb.
Keywords: analytical predicate, analytical verbal-nominal turn, verbalization.*

Надійшла до редакції 20 вересня 2006 року.

Вікторія Александрова

ББК Ш143.21-22
УДК 811.111'367

ЕЛІПСИС У СИСТЕМІ БЛИЗЬКИХ І СПОРІДНЕНИХ СИНТАКСИЧНИХ ЯВИЩ СУЧАСНОЇ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

У статті показано порівняльний аналіз еліпсису із іншими спорідненими синтаксичними явищами, в основі яких лежить спрощення, укомпактнення предикативних одиниць.

Ключові слова: еліпсис, редукція, компресія, контамінація, субституція, парцеляція.

Еліпсис / еліпс, будучи пов'язаним із варіюванням реченневих одиниць у мовленні, є одним із активних синтаксичних процесів [Іванова 1981: 228], що вирізняється неоднозначністю, а іноді й суперечливістю свого визначення в сучасних лінгвістичних студіях. Так, в одному випадку він виступає як “опущення частини речення, при якому ця частина є зрозуміла з контексту” [CEL 2000: 426], а в іншому – як “явище, що виражається в невербалізованості певних мовних одиниць у мовленнєвому ланцюгу” [Михайлов 1994: 188]. Ми розуміємо еліпсис (Ø) у широкому сенсі цього терміну як опущення того чи іншого конструктивно та семантично значущого компоненту словосполучення або речення в ході мовленнєвого спілкування.

Опущення суть логіко-семантична операція, спрямована на спрощення матеріального (конструктивного) аранжування думки, що в кінцевому рахунку прагненням мовної особистості до гармонізації своїх висловлень. Оскільки воно характерне й для інших синтаксичних процесів, виникає необхідність порівняльного аналізу еліпсису із тими близькими чи навіть спорідненими явищами, в основі яких лежить спрощення, що й складає мету цієї статті, а основним завданням – розгляд таких явищ, як контамінація, субституція, парцеляція, компресія та редукція. При цьому основними критеріями будуть слугувати структурно-семантичні та функціонально-комунікативні параметри, що їх зображено в табл. 1: логіко-семантична (лінгвокогнітивна) операція, телеологія використання інформаційного ресурсу (ставлення до «упаковочного» компоненту речення), кількість задіяних конструктивних частин (предикативних одиниць, ПО), сфера дії – словосполучення (Ссп), просте речення (ПР), складне речення (СР).

© Александрова В.Г., 2007

Таблиця 1.1.

Порівняльні параметри еліпсису та інших синтаксичних процесів

Синтаксичні процеси	Логіко-семантична операція	Телеологія використання інформаційного ресурсу	Кількість задіяних ПО	Сфера дії
<i>Еліпсис</i>	опущення	спрощення «упаковки» ін формації	без обмежень	Ссп, ПР, СР
<i>Редукція</i>	відсікання	скорочення зайвих компонентів у аранжуванні інформації	-	Ссп, СР
<i>Компресія</i>	стиснення	лаконізація висловлення	-	Ссп, СР
<i>Контамінація</i>	поєднання	«укомпактнення» інформації	2 ПО	Ссп, ПР
<i>Субституція</i>	заміна	усунення повторів, тавтології	2 ПО	Ссп, ПР, СР
<i>Парцеляція</i>	роз'єднання	досилання кластерів інформації	2 ПО	Ссп, ПР, СР

За своєю логіко-семантичною презумпцією найближче до еліпсу знаходиться *редукція*, яка становить собою процес «зведення конкретних речень до деяких основних (ядерних) структур як метод формалізованого опису в синтаксисі» [Ахманова 2005: 382], в основі якої лежить операція відсікання тих компонентів матеріальної структури речення, що є зайвими з точки зору упаковки інформаційного ресурсу. Відсікання певної граматичної ланки в синтаксичній структурі речення призводить до скорочення його словесних компонентів. Зокрема, у другій частині фрази (1) *You look exhausted. – I am Ø /L. Edmonds/* не повторюється частина присудка як така, що є надлишковою, оскільки тільки-но пролунала, а відсічений додаток у (1) *She alone knows Ø /реклама парфумів/* має підштовхнути адресата до самостійного його домислювання, що сприяє кращій інтеріоризації знання. Останнє якраз і є основною перлюкутивною настановою будь-якого рекламного тексту.

Конструктивне розвантаження речення характерне й для одного з найбільш близького до еліпсу синтаксичного процесу – *компресії*, яка є засобом стиснення, «укомпактнення» інформації. Компресія пов'язана не в останню чергу із прагматичним фактором, бо вона найбільшим чином відповідає першому із постулатів кооперативності спілкування П. Грайса – максимі кількості, що декларує істину «Будь лаконічним» [Grice 1975: 46].

Оскільки компресія передбачає стиснення знакової структури, то й не дивно, що вона має широке розповсюдження у сфері як номінативних (3), так і предикативних (4-7) синтаксичних одиниць. Зокрема, у словосполученні (3) *Alzheimer's* із двох слів, що мають конституювати словосполучення *Alzheimer's disease*, залишається одне, яке вбирає до себе значення двохскладової конструкції. Задля розвантаження матеріальної структури цілого речення можуть «відсікатися» сполучники (4) та інші конструктивні елементи, що призводить до утворення вторинно-предикативних одиниць (5), герундіальних конструкцій (6) і приєдникових конструкцій з інфінітивом (7). Пор.: (4) *I've no doubt Ø your father will be writing to you /V. Holt/*; (5) *I want you to come and tie up some tomatoes /E. Blyton/*; (6) *And speaking of money, the oil people called and said they won't deliver until the account is settled /R. Cook/*; (7) *So, with nobody there to stop Lem, he slipped over a fast one on you, Dick /S. Payne/*. У реченні (7) під стиснення підпадає підрядна частина.

Стиснення торкається здебільшого форми конструкції, але зміст, втілений її синонімічним варіантом, теж дещо модифікується. Таким чином, компресія – це процес, а еліпсис – один із можливих результатів цього процесу, як, наприклад, у (3-4). Синтаксичну компресію іноді розглядають як збільшення кількості інформації на одиницю плану вираження. Як вважає Н.С. Валгіна [2000: 15], підкоряючись структурі думки, синтаксис економить свої засоби, постійно працюючи у пошуковому режимі. Одним із проявів цих пошуків якраз і є компресія та редукція, які сприяють стисненню декількох повідомлень в одне і супроводжують майже кожен текст, оскільки його зміст має характеризуватися континуальністю: один кластер інформації «чіпляється» за інший, а тому кожна його структурна одиниця прагне до зручності, компактності та водночас ефективності. Це досягається прагненням до позбавлення від словесної надмірності, що в кінцевому рахунку призводить до дифузії конструктивних елементів речення.

Редукція та компресія – процеси, результатом яких є еліпсис, – це явища одного порядку, а їх використання робить мовлення більш лаконічним, стислим і виразним.

Як показує аналіз емпіричного матеріалу, найбільш віддаленим від еліпсису процесом є *контамінація*, яку О.О. Селіванова визначає як взаємодію, об'єднання номінативних одиниць або їхніх частин на підставі структурної, функціональної або асоціативної близькості чи з певною комунікативною метою, що зумовлює творення нової мовної одиниці [Селіванова 2006: 251]. Процес контамінації можна спостерігати на синтаксичному рівні, коли в результаті взаємодії різнотипних структур виникають нові синтаксичні конструкції – узуальні та оказіональні синкретичні побудови. Так, наприклад, контамінація може мати місце при передачі невластно-прямої мови, при цьому вона може як включати еліпсис (8), так і не включати його (9).

Пор.: (8) *You Ø asking me can I read, mister?* (9) *So I says it looks like he's been in a fight. And he laughs some and he says that ain't no fight. It's like what you call a massacre. Then he asks me what's my name and I tells him it's Leila and I asks him what's his name and he tells me it's Charlie.* /H. Stone/.

Слід відзначити, що наявність еліпсису в контамінованих конструкціях (8) зустрічається досить рідко. Навпаки, для цих конструкцій характерна надлишковість, перенасиченість, оскільки імітується процес говоріння, формування та додавання думок і нових кластерів інформації на ходу. Отож, можна стверджувати, що еліпс має місце і в одній, і відразу в декількох предикативних одиницях, де експліцитний та імпліцитний компоненти виконують одну й ту ж синтаксичну функцію, тоді як контамінація втягує в орбіту своєї дії дві предикативні одиниці, пов'язані між собою якимось одним членом речення, навантаженим двома різними функціями. Так, у конструкції *I saw him go* компонент *him* виконує подвійну функцію – об'єкту (по відношенню до речення *I saw him*) і суб'єкту (по відношенню до речення *He goes*).

На відміну від контамінації **субституція** передбачає заміну слів, груп слів чи речень їх синонімами задля усунення надлишковості інформації або тавтологічності її «упаковочного» елемента. При цьому такий елемент, як правило, має інший частининомовний статус. Найчастіше це спостерігається при заміні дієслівних фраз – як правило, за рахунок модальних чи допоміжних (ауксілярних) дієслів. У такому випадку субституція змикається із еліпсом, а саме із такими його типами, що виділяються за якітативним принципом [Hendriks, Spender 2005], зокрема з псевдо-еліпсом (pseudo-gapping (10)) чи з еліпсом дієслівно-іменикової фрази (VP-ellipsis (12)) – використання допоміжного дієслова в аналітичній конструкції (10) *The economy depends about as much on economists as the weather does on weather forecasters* /J.-P. Kauffmann/.

Тут не береться до уваги заміна іменників займенниками (11), оскільки присутність субститута не впливає на структурну організацію речення: з точки зору інформативної наповненості воно залишається незмінним. Пор.: (11) *Do you want an apron? – I won't need one.* Зустрічаються випадки комбінації еліпсису та субституції в одній і тій же предикативній одиниці (так, у (12) – *The camera either loves you or it doesn't Ø* займенник *it* замінює іменник *camera*), а також у наявності VP-ellipsis – еліпсису дієслівної фрази. Як зазначає А. Кошчуг, «субститут виступає як елемент, здатний не тільки замінювати якийсь відрізок дискурсу чи якусь одиницю, а й синтезувати, узагальнювати, конкретизувати, оцінювати, інтенсифікувати, збагачувати новими категоріальними нюансами семантичний контур ланки, що субститується» [Cosciug 2005: 19].

Парцеляція, яка розуміється нами як «спосіб мовного представлення єдиної синтаксичної структури – речення кількома комунікативно самостійними одиницями – фразами» [ЯБЭС 2000: 369], є синтаксичним процесом, найбільш віддаленим від еліпсу. Якщо еліпс є феноменом усвідомленого опущення якогось конструктивного елемента речення, то парцеляція суть надолуження мовцем якогось ненавмисне пропущеного елемента. Обидві вони діють у рамках необхідності гармонізації структури, семантики та функції речення.

Спільною рисою еліптичних і парцельованих конструкцій у сфері простого речення є відсутність одного із головних членів, а відмінною – їхня синтаксична будова: парцельовані конструкції складаються із базової та відокремленої частин [Загнітко 2001], тобто з декількох предикативних одиниць, у той час як еліпс може виникати й у межах однієї синтаксичної структури, тобто як у базовій, так і парцельованій.

Парцелят є переважно постпозитивним компонентом відносно базової частини (13) *Grandma had crinkly little laugh lines around the outside corners of her eyes because she laughed a lot. Like Mom. But not as loudly, thank goodness* /J.L. Nixon/, тоді як еліпс рівною мірою може локалізуватися як у постпозиції (прогресивний Ø – (14)), так і в препозиції (регресивний Ø – (15)) відносно базової конструкції. Пор.: (14) *If you don't want to tell me, don't Ø Ø* /R. Cook/. (15) *Ø Always think they're stringing you along* /A. Christie/.

Адекватне розуміння смислового навантаження парцелята можливе за умови цілісного сприйняття всієї розчленованої конструкції, тобто лише за наявності базової частини: (16) *He stood silent for a second, mesmerized by her beauty. Her soft, freckled face. Her piercing green eyes* /E. Dreyer/. Значення еліпса розкривається не тільки завдяки попередній конструкції (контекстуальний еліпс – (17)), але й стає зрозумілим із певної комунікативної ситуації (ситуативний еліпс – (18), де йдеться про виграш у лотерею). Пор.: (17) *She is being arbitrary. You both are Ø* /F. Kellerman/. (18) – *How much Ø Ø Ø? – Ø Ø Two mil* /F. Kellerman/.

Спільною рисою парцеляції та еліпса є відсутність одного й більше членів речення: парцелюються найбільш значущі, еліптуються – значеннєво надлишкові його компоненти. Відрізняються за своєю якітативною вагою парцельовані та еліптовані компоненти тим, що до парцеляту потрапляють найбільш значущі кластери інформації, тоді як еліптизації піддаються ті, без яких речення може обійтися, не втрачаючи при цьому своєї інформативної повноти. Іншими відмінними рисами обох процесів є позиція, синтаксична будова і специфіка подання інформації з огляду на адресата. В останньому випадку йдеться про те, що з лінгвокогнітивної точки зору парцеляція суть спосіб виправлення дійсної чи мнимої непоінформованості адресата (когнітивна ентропія) [Пустовар 2006: 8], а еліпс – спосіб розвантаження реченнєвої матерії від конструктивно надлишкових елементів задля полегшення процесу сприйняття інформації адресатом.

Все вищесказане дозволяє зробити певні **висновки**. Синтаксичні процеси є загальною універсальною мовлення, яка пов'язана з прагненням мовної особистості до гармонізації своїх висловлень з метою приведення їх форми-структури у відповідність до пропозиціонального змісту та прагматичних настанов. Гармонізація висловлення є феноменом двоєдиного порядку: в ній взаємодіють і перехрещуються процес і результат.

Перший є способом генерування думки, а другий – реально «омовленим» реченням. При цьому процесуально-результуючі явища вирізняються в синтаксисі тривекторним проявом: одні спрямовані на роз'єднання реченнєвої матерії (парцеляція), другі – на її об'єднання (еліпсис, контамінація, компресія), треті – на заміну її «упаковочного» компонента (субституція), що свідчить про асиметричний характер структурно-семантичного інструментарію гармонізації висловлення.

Той факт, що більшість із зазначених явищ спрямована в сучасній англійській мові на укомпактнення предикативних одиниць, свідчить про тенденцію до зменшення їх матеріального об'єму при збереженні або навіть збільшенні їх інформаційного об'єму. Одним із найбільш активних явищ у цій системі є еліпсис, який може змикатися з одними процесами (компресія, редукція), так і взаємодіяти з ним, використовуючись паралельно в межах одного й того ж речення (парцеляція). Найбільш далеко еліпс відстоїть від контамінації як такої, що має на меті використання двох предикативних одиниць в інтегративному режимі.

Пропонований у цій роботі погляд на інтегральні та диференційні ознаки різноспрямованих синтаксичних процесів у сучасній англійській мові в перспективі може стати предметом їх спеціального лінгвокогнітивного та комунікативно-функціонального опису. Не менш перспективним є й їх вивчення в різних режимах дискурсивної діяльності на матеріалі інших природних мов.

Література

- Ахманова 2005: Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: КомКнига, 2005. – 576 с.
 Валгина 2000: Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка. – М.: Агар, 2000. – 416 с.
 Загнітко 2001: Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
 Иванова 1981: Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. – М.: Высшая школа, 1981. – 285 с.
 Михайлов 1994: Михайлов Л.М. Коммуникативная грамматика немецкого языка. – М.: Высш. школа, 1994. – 256 с.
 Пустовар 2006: Пустовар О.В. Номінативний і комунікативний аспекти парцеляції в сучасній німецькій мові: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.04. – Донецьк, 2006. – 20 с.
 Селіванова 2006: Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля, 2006. – 716 с.
 ЯБЭС 2000: Языкознание. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. – 2-е изд. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2000. – 688 с.
 CEL 2000: The Cambridge Encyclopedia of Language / D. Crystal. – Cambridge Uni Press, 2000. – 480 p.
 Cosciug 2005: Cosciug A. Particularitati de realizare a conexiunilor discursive: Autoreferat. – Chisinau, 2005. – 19 p.
 Grice 1975: Grice H.P. Logic and Conversation// Cole P., Morgan J. Syntax and Semantics 3: Speech Acts. – New York, 1975. – p. 41-58.
 Hendriks 2005: Hendriks P., Spenader J. Why be silent? Some functions of ellipsis in natural language // Cross-modular approaches to ellipsis. 17th European Summer School on Logic, Language and Information. Edinburgh, 2005. – P. 29-37.
 ODEG 1998: Oxford Dictionary of English Grammar. – Oxford: Oxford University Press, 1998. – 448 p.

The article shows a comparative analysis of ellipsis and other related syntactic phenomena, based on the simplification, compacting of predicative units.

Keywords: ellipsis, reduction, compression, contamination, substitution, parcelling.

Надійшла до редакції 25 вересня 2006 року.

Марина Балко

ББК Ш12=411.4*220

УДК 81'367.04

СИНТАКСИЧНА І ФРАЗЕОЛОГІЧНА ВАРІАТИВНІСТЬ: ОСОБЛИВОСТІ УТВОРЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ВАРІАНТІВ

Стаття присвячена дослідженню системно-семантичних зв'язків (зокрема варіативності) на рівні синтаксичних та лексичних словосполученнєвих конструкцій. Проводиться порівняльний аналіз репрезентації відношень варіативності на рівні синтаксично вільних, синтаксично зв'язаних та фразеологічно зв'язаних словосполученнєвих одиниць.

Ключові слова: системно-семантичні зв'язки, варіативність, синтаксично вільне словосполучення, синтаксично зв'язане словосполучення, фразеологічно зв'язане словосполучення.

Вивчення системно-семантичних зв'язків на різних рівнях становить актуальне завдання сучасного мовознавства і має як загальнотеоретичне, так і прикладне значення. Теоретичне значення опрацювання цього явища полягає у глибшому розумінні внутрішньомовних процесів на різних мовних щаблях. Практичне значення вивчення зазначеної проблеми зумовлене необхідністю правильнішого використання різновидів (варіантів, синонімів, антонімів, омонімів) однієї й тієї самої мовної одиниці для найліпшого досягнення комунікативної й прагматичної мети.

Дослідження системно-семантичних зв'язків залучає до свого складу вивчення явищ варіативності, синонімії, антонімії та омонімії на різних мовних рівнях (фонетичному, словотвірному, лексичному, морфологічному, синтаксичному); синтаксичному рівню мови повною мірою властиві всі ці явища в межах категорій словосполучення і речення.

Мета нашого дослідження – проаналізувати явище синтаксичної та фразеологічної варіативності на матеріалі словосполученнєвих синтаксичних і фразеологічних одиниць. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких конкретних завдань: 1) визначити поняття синтаксичних варіантів; 2) розглянути їх типологію; 3) проаналізувати специфіку утворення та функціонування синтаксичних варіантів на щаблі синтаксичних (вільних і зв'язаних) словосполучень; 4) визначити поняття фразеологічної варіативності; 5) розглянути особливості утворення та функціонування фразеологічних варіантів на словосполученнєвому рівні; 6) порівняти специфіку утворення та функціонування синтаксичних і фразеологічних варіантів.

Синтаксичні (вільні та зв'язані) і фразеологічні словосполучення, являючи собою одиниці різних мовних рівнів (синтаксичного та лексичного відповідно), відзначаються специфікою реалізації системно-семантичних відношень, яка і зумовлена особливостями синтаксичного або лексичного рівня мови.

Питання про синтаксичну варіативність „становить одну з найважливіших проблем так званого активного синтаксису” [Распопов 1962: 198], синтаксичні варіанти та синтаксичні синоніми являють собою суміжні мовні явища, проте синтаксична варіативність є поняттям, відмінним від поняття синтаксичної синоніміки.

Синтаксичними варіантами, на наш погляд, слід вважати одноструктурні синтаксичні конструкції, які виникають унаслідок змін несуттєвих ознак синтаксичної моделі (на відміну від синтаксичних синонімів, при утворенні яких відбуваються зміни суттєвих ознак синтаксичної моделі) [Калечиц 1962; Шендельс 1962], при синтаксичному варіюванні ніколи не утворюються конструкції різних моделей та з різними синтаксичними зв'язками або семантико-синтаксичними відношеннями (пор., синтаксична синоніміка завжди передбачає утворення конструкцій різних моделей або структур з різними типами синтаксичних зв'язків та семантико-синтаксичних відношень), у зв'язку з цим ми не погоджуємося з О.М. Гомас, що конструкції *турбуватися звісткою* та *звістка турбувала* є синтаксичними варіантами [Гомас 2000: 8] і кваліфікуємо їх як синтаксичні синоніми. Явище синтаксичної варіативності широко репрезентоване як на словосполученнєвому, так і на реченнєвому рівнях.

На рівні синтаксично вільних словосполучень дослідники іноді виділяють семантичне варіювання та формальне варіювання [Станишева 1964: 189]. Під семантичними варіантами розуміються комбінаторні варіанти відмінка (конструкції типу *йти містом* – *йти групою*; *їхати безбілетним* – *їхати керівником*). Формальне варіювання синтаксичних одиниць виникає в результаті наявності в мові синтаксично рівнофункціональних засобів, що мають однакову дистрибуцію (*їхати трамваєм* – *їхати на трамваї*). На нашу думку, синтаксичними варіантами слід вважати випадки формального варіювання, оскільки варіанти, як і синоніми, мають відзначатися еквівалентною семантикою.

У лінгвістичній літературі з проблем синтаксичної варіативності (пор. праці О.М. Гомас, А.П. Загнітка, В.І. Кононенко та ін.) виділяються такі типи синтаксичних варіантів на щаблі вільних словосполучень:

1) дублети – синтаксичні варіанти, що функціонально збігаються, становлять надлишкові мовні факти, які поступово виходять з ужитку: *чужі нам погляди* – *чужі для нас погляди*, *йти містом* – *йти по місту*;

2) стилістичні варіанти – синтаксичні варіанти, що різняться сферою вживання, видозмінюються разом зі змінами в стилістичній системі мови: *зайшов до вас на возник* – *до вас на вогник*;

3) лексично зв'язані варіанти – синтаксичні варіанти, що створюються тими лексичними одиницями, які входять до їхньої структури: *живу в селі* – *живу на хуторі*, *працює на пошті* – *працює в офісі*;

4) конструктивно зумовлені варіанти – синтаксичні конструкції, в яких зміна форми одного з компонентів зумовлена появою замість іншого компонента описового виразу: *поважати дідуся* – *відчувати повагу до дідуся* і под.

При висвітленні питання варіантності синтаксичних конструкцій окремо треба зупинися на проблемі зміни порядку слів, а саме, чим (синтаксичними варіантами або синтаксичним синонімами) слід вважати конструкції, які відрізняються одна від одної лише порядком слів.

Деякі мовознавці (пор. праці В.П. Сухотіна) вважають, що порядок слів у східнослов'янських мовах „взагалі не можна розглядати як спосіб вираження синтаксичних відношень у складі словосполучення” [Сухотин 1950: 159]. На думку вченого, при всій багатоманітності стилістичних відтінків, які вносить переміщення слів, функції словосполучення загалом не піддаються докорінним змінам; те чи інше розміщення

слів у словосполученні зумовлено змістом мовлення, конкретними завданнями висловлення. На нашу думку, цей погляд є неточним, оскільки порядок слів у деяких випадках може бути способом вираження синтаксичних відношень.

Видається правомірним усі синтаксично вільні словосполучення розподілити на дві групи щодо особливостей зміни в них порядку слів: 1) конструкції, в яких зміна розташування компонентів призводить до утворення синтаксичних варіантів; 2) сполуки, в яких зміна розташування компонентів призводить до утворення синтаксичних синонімів.

Переважну більшість синтаксично вільних словосполучень (конструкції, утворені за допомогою синтаксичних зв'язків керування, прилягання, а також зв'язків синкретичних типів) можна зарахувати до першої групи. У цих сполуках при зміні порядку слів природа їх постійних компонентів не змінюється, пор.: *купити книгу – книгу купити, підтримати друга – друга підтримати, відповісти матері – матері відповісти, малювати фарбами – фарбами малювати, йти швидко – швидко йти, дивитися далеко – далеко дивитися, чай з цукром – з цукром чай* і под. У словосполученнях такого типу інверсія постійних компонентів зумовлена конкретними комунікативними завданнями і створює варіанти однієї моделі. Часто інверсія спостерігається у поетичному мовленні, зумовлюючись завданнями метрики, пор.: *Давно те минуло, як тими шляхами, Де йшли гайдамаки, – малими ногами Ходив я, та плавав, та людей шукав, Щоб добру навчили (Т. Шевченко); Щастя хочеш ти зазнати? Щастя дурно не дається...* (Б. Грінченко).

У синтаксично вільних словосполученнях, побудованих на основі підрядного прислівного зв'язку узгодження, зміна порядку слів може змінювати характер синтаксичних відношень, утворюючи синонімічні конструкції інших моделей. Інверсія компонентів атрибутивних словосполучень може призвести до виведення конструкції з числа словосполучень та кваліфікації її, як предикативної конструкції, пор.: *теплий день – день теплий, синя хустка – хустка синя, чудова погода – погода чудова, незабутня подія – подія незабутня* і под. Отже, такі приклади свідчать про те, що не можливо зовсім відмовитися від розуміння порядку слів як засобу вираження синтаксичних відношень. Проте інверсія елементів атрибутивного словосполучення не завжди призводить до зміни типу синтаксичного зв'язку, в результаті такого процесу можуть утворюватися й синтаксичні варіанти, пор.: *Барвіночок хрещатий Обняв, розрісишся, грядки...* (Б. Грінченко). Атрибутивний та предикативний характер конструкції зі зміненим порядком слів пізнається у контексті.

Цілісні словосполучення у своїй системі теж досить широко репрезентують явище синтаксичної варіативності. Оскільки синтаксичні варіанти являють собою різні формальні реалізації однієї моделі, то синтаксична варіативність на рівні цілісних словосполучень обмежується сферою лише одиниць цієї підкатегорії.

Серед синтаксично зв'язаних словосполучень, на нашу думку, можна виділити такі типи варіантів:

1) дублети: а) словосполучення, в яких головне слово своїм значенням відповідає члену речення, а залежне розкриває це значення: *останніми місяцями – в останні місяці, наступного тижня – на наступному тижні, минулої неділі – у минулу неділю*; б) словосполучення, утворені поєднанням форм типу *росту, вдачі, характеру* тощо з прикметниками (дієприкметниками): *високого зросту – з високим зростом, веселої вдачі – з веселою вдачею, запального характеру – з запальним характером*. Такі словосполучення збігаються функціонально; конструкції, що стоять другими у наведених парах, можна вважати надлишковими, на користь чого свідчить той факт, що сполуки типу *у наступний місяць, з поганим характером* майже не вживаються ($\approx 20\%$ від усього загалу конструкцій обох варіантів), простежується помітне домінування варіантів першого типу, пор.: *Наприклад, нинішнього року ми менше приділили уваги об'єктам, підприємствам та установам, на яких можна виготовити саморобну зброю* (Літературна Україна. – 1998. – 14 травня); *Як і кожна людина високої душі, вона гостро переживає за те, що наше суспільство черствіє, грубішає, втрачає любов до великого мистецтва* (Культура і життя. – 2003. – 27 серпня);

2) лексично зв'язані варіанти: а) словосполучення з кількісним значенням та зі значенням вибірковості, в яких перший конститuent виражений кількісним та співвідносним з ним збірним числівником (*шість учнів – шестеро учнів, вісім хлопчиків – восьмеро хлопчиків, дев'ятнадцять студентів – дев'ятнадцятеро студентів, сім з нас – семеро з нас, одинадцять з групи – одинадцятеро з групи* і под.); б) словосполучення, в яких перший конститuent виражений питально-відносним, заперечним або неозначеним займенником (*хто з групи – хтось з групи – дехто з групи – хто-небудь з групи – ніхто з групи, що біле – щось біле – децю біле – що-небудь біле* і под.). Розглядати такі словосполучення як лексично зв'язані синтаксичні варіанти слід, спираючись на такі їх особливості: по-перше, варіативність створюється лексичними одиницями, що входять до їх складу, по-друге, різні класи слів у межах одного розряду не змінюють модель словосполучення та характер синтаксичних зв'язків [Шендельс 1962].

У межах підкатегорії синтаксично зв'язаних словосполучень можна виділити також конструкції, що у мовознавчій літературі визначаються як власне синтаксичні паралелізми (пор. праці В.І. Кононенка, Є.І. Шендельс та ін.): *дорога від села до міста – дорога з села до міста – дорога від села у місто – дорога із села у місто* і под. Особливість власне синтаксичних паралелізмів полягає у тому, що „їх взаємна структурно-семантична подібність не досягає того ступеня близькості, яка зумовила б можливість взаємозаміни без порушення основного значення конструкції” [Кононенко 1970: 21]. Такі конструкції не можна вважати ані

синтаксичним синонімами, ані синтаксичними варіантами, оскільки семантика прийменників має значні розбіжності (прийменник *від* позначає напрям руху від кордонів об'єкта, а прийменник *з* – напрям руху з середини об'єкта; прийменник *до* має значення напрямку руху до кордонів об'єкта, а прийменник *у* – напрямку руху в середину об'єкта).

Фразеологічні одиниці, відносячись до лексичного рівня мови, як і інші одиниці цього рівня, характеризуються явищами варіативності, синонімії, антонімії та омонімії, проте завдяки нарізнооформленості та генетичному зв'язку зі словосполученнями фразеологічно зв'язані сполуки виявляють спільні з синтаксичними словосполученнями риси у реалізації системно-семантичних зв'язків. Синтаксичні (вільні та зв'язані) та фразеологічні словосполучення становлять специфічні побудови відносно одне одного, значно різняться за багатьма диференційними ознаками, проте проведення порівняльного аналізу цих одиниць, на нашу думку, є необхідним, тим більше, що спроби порівнювати синтаксично вільні та фразеологічно зв'язані словосполучення знаходимо майже у кожній праці з фразеології (пор. роботи Л.В. Агапової, М.Ф. Алефіренка, Л.Б. Давиденка, А.П. Медушевського, Л.Г. Скрипник, В.Д. Ужченка, М.М. Шанського та ін.).

Необхідність проведення порівняльного аналізу фразеологічних одиниць не тільки з синтаксично вільними, а й з синтаксично зв'язаними словосполученнями зумовлена, на наш погляд, тим, що цілісні словосполучення, становлячи синтаксичні одиниці, формально споріднені з вільними словосполученнями, водночас виявляють риси, спільні з фразеологізмами (неподільність на реченнєвому рівні, обмежені властивості формозміни тощо).

При такому підході окремо треба зупинитися на питанні належності до фразеологічного складу української мови конструкцій типу *мати значення, висловити подяку, здійснити переліт* і под., що семантично дорівнюють одному слову. Вчені визнають, що такі сполуки слів посідають особливе місце в системі мови, проте однотайності у визначенні статусу конструкцій такого типу немає. Аналізовані одиниці кваліфікують або як такі, що належать до фразеологічної системи мови (Н.Н. Алієв, О.А. Просвіріна та ін.), або як такі, що не є фразеологізмами, і розглядають їх як описові дієслівно-іменні сполуки (М.М. Гухман, Є.Н. Лагузова, Р.П. Рогожнікова та ін.). На нашу думку, конструкції розглядуваного типу не є фразеологічними одиницями, і, відповідно, вони не будуть розглядатися при проведенні порівняльного аналізу синтаксичних та фразеологічних словосполучень. На користь невіднесення конструкцій типу *дати відповідь, скоїти вбивство* тощо до складу фразеологічних одиниць, на наш погляд, свідчать такі їх особливості:

1) денотативний характер значення, тоді як фразеологічна одиниця має відзначатися конотативністю значення більшою чи меншою мірою (пор. думку Р.П. Рогожнікової, що дієслівно-іменні сполуки семантично „близькі до окремих слів у їх первинних номінативних значеннях, тоді як функція фразеологізмів співвіднесена з функцією слів у їх вторинних, переносно-образних значеннях” [Рогожнікова 1985: 267]);

2) вільна можливість уведення до їх складу різноманітних атрибутивних поширювачів: *відчувати хвилювання – відчувати велике хвилювання, припуститися помилки – припуститися фатальної помилки, надати допомогу – надати необхідну допомогу* тощо (пор. неможливість уведення тих чи інших сторонніх компонентів до складу фразеологічної одиниці: *дати дропака, брати (взяти) ноги за пояс, загубити клепку (з голови)* і под.);

3) повне збереження системи формозміни, що характерне для вільних словосполучень: *даю відповідь, даєш відповідь, дає відповідь, даємо відповідь, даєте відповідь, дають відповідь; даю відповідь, давав відповідь, даватиму відповідь; давав відповідь, давала відповідь, давало відповідь* (пор.: *сьорбнув солоної водички, сьорбнула солоної водички; *сьорбаю солону водичку, *сьорбаєш солону водичку* і под.), а також абсолютна можливість утворення видових пар: *висловлювати подяку – висловити подяку, здійснювати переїзд – здійснити переїзд, давати відповідь – дати відповідь* (пор.: *скуштувати перцю з квасом – *куштувати перцю з квасом, варити воду – *зварити воду* тощо);

4) абсолютна відсутність емоційно-експресивного забарвлення (пор.: *мати змогу, здійснити переліт, висловити припущення* тощо), тоді як фразеологічній одиниці „емоційно-експресивний характер семантики притаманний як її специфічна ознака” [Українська мова: Енциклопедія 2000: 708] (пор.: *чужими руками жар загрібати, йти на комара з дрючком, а на муху з обухом, вбиватися в колодочки* тощо).

Оскільки фразеологічні словосполучення репрезентують лексичний рівень мови, то при висвітленні специфіки реалізації системно-семантичних зв'язків слід, у першу чергу, виходити з семантичних особливостей таких конструкцій, проте іноді на перший план виступають формальні ознаки фразеологічної одиниці, чому сприяє її зовнішня форма, як синтаксичної одиниці.

Явища синонімії та варіативності на фразеологічному рівні, як і на синтаксичному, мають багато спільного, проте не є тотожними (пор. праці О.І. Дібрової, В.І. Зими́на, О.І. Молоткова, М.Ф. Палевської, В.М. Телії та ін.).

Варіативність на фразеологічному рівні розуміють у двох аспектах: 1) семантичному, 2) формально-структурному. Зокрема В.І. Зимін під семантичними варіантами розуміє різні значення одного фразеологізму, пор., фразеологічна одиниця *втратити розум* може мати такі значення: а) стати психічно хворою людиною, б) надзвичайно захоплюватися ким-небудь або чим-небудь, в) робити безглузді вчинки [Зимин 1972]. На нашу думку, такий аналіз фразеологічних словосполучень виявляє не варіанти фразеологічних одиниць, а розкриває

явище полісемії фразеологізмів. Варіантами фразеологічних одиниць слід вважати формально-структурні варіації плану вираження фразеологізму при збереженні тотожності плану змісту та ідентичності позиції [Палевская 1971; Телия 1972]. Отже, явища варіативності фразеологічних та синтаксичних словосполучень є спорідненими мовними явищами, не зважаючи на приналежність цих одиниць до різних мовних рівнів, чому сприяє генетична спорідненість та однотипна структурна організація аналізованих конструкцій.

Виділяються такі типи варіантів фразеологічно зв'язаних словосполучень: 1) лексичні (*дати драла, дати дропака, дати тягу, дати задній хід; бити байдики, бити байди, бити баглаї, бити гандри; не взятися й за холодну воду, не братися й за холодну воду* і под.); 2) структурні (*навертати на розум, навертати на добрий розум; напитати лиха, напитати собі лиха; як віл у ярмі, як чорний віл у ярмі; видивити очі, видивити всі очі* і под.).

Отже, синтаксичні та фразеологічні словосполучення, перебуваючи у генетичному зв'язку, виявляють спільні та відмінні риси щодо реалізації в них системно-семантичних відношень. У синтаксично вільних та синтаксично зв'язаних словосполученнях, як одиницях одного мовного рівня, системно-семантичні зв'язки реалізуються подібно. Фразеологічно зв'язані словосполучення, являючи собою одиниці іншого мовного рівня, виявляють специфіку у реалізації тих чи інших системно-семантичних відношень, проте не втрачають зв'язок з синтаксичними сполуками, активно взаємодіючи з ними.

Література

1. Гомас 2000: Гомас О.М. Варіантність і синонімія в словосполученні й реченні: Автореф... канд. філол. наук. – К.: Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, 2000. – 19 с.
2. Зимин 1972: Зимин В.И. К вопросу о варианности фразеологических единиц // Проблемы устойчивости и вариативности фразеологических единиц. – Тула: Тульский гос. пед. ин-т им. Л.Н. Толстого, 1972. – С. 70 – 82.
3. Калечиц 1962: Калечиц Е.П. Считаете ли вы необходимым различие вариантов синтаксических единиц? Какие различия представляет вариантность члена предложения, словосочетания, модели предложения и т. д.? // Филологические науки. – 1962. – № 3. – С. 142 – 146.
4. Кононенко 1970: Кононенко В.И. Синонимика синтаксических конструкций в современном русском языке. – К.: Наук. думка, 1970. – 143 с.
5. Палевская 1971: Палевская М.Ф. Об одной структурной разновидности идиом // Филологические науки. – 1971. – № 1. – С. 36 – 47.
6. Распопов 1962: Распопов И.П. Вариантность синтаксических конструкций и коммуникативных единиц языка // Филологические науки. – 1962. – № 1. – С. 198 – 202.
7. Рогожникова 1985: Рогожникова Р.П. Устойчивые сочетания, соотносящиеся со словом, и отражение их в исторических и современных словарях // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – 1985. – № 3. – С. 266 – 272.
8. Станишева 1964: Станишева Д.С. К вопросу о вариантах синтаксических единиц // Филологические науки. – 1964. – № 1. – С. 188 – 193.
9. Сухотин 1950: Сухотин В.П. Проблема словосочетания в современном русском языке // Вопросы синтаксиса современного русского языка. – М.: Учпедгиз, 1950. – С. 127 – 182.
10. Телия 1972: Телия В.Н. Вариантность идиом и принципы идентификации вариантов // Проблемы устойчивости и вариативности фразеологических единиц. – Тула: Тульский гос. пед. ин-т им. Л.Н. Толстого, 1972. – С. 30 – 69.
11. Українська мова. Енциклопедія 2000: Українська мова. Енциклопедія. – К.: Вид-во „Українська енциклопедія” ім. М.Б. Бажана, 2000. – 752 с.
12. Шендельс 1962: Шендельс Е.И. Синтаксические варианты // Филологические науки. – 1962. – № 1. – С. 8 – 18.

The article is devoted to analysis of systemic semantic relations. The author considers variants of coherent word-combinations in comparison with both variants of free word-combinations and variants of phraseological units.

Keywords: systemic semantic relations, variance, free word-combination, coherent word-combination, phraseological unit.

Надійшла до редакції 30 серпня 2006 року.

ББК Ш 12*22
УДК 807

СПРОБА ТЫПАЛОГІІ СІНТАКСІЧНЫХ СЛОЎНІКАЎ СЛАВЯНСКІХ МОЎ

У статті запропоновано результати зіставного аналізу синтаксичних (валентнісно-дистрибутивних) словників. Значну увагу приділено теоретичним проблемам дієслівної валентності та її опису у валентнісних словниках слов'янських мов.

Ключові слова: синтаксичний словник, модель валентності.

1.3 пачатку 80-х гг. у славістыцы назіраецца своеасаблівы “лексікаграфічны бум”, звязаны са стварэннем валентнасных / дыстрыбуцыйных слоўнікаў дзеясловаў [SP 1980-1992; Kawka 1980; Попова 1987; Інтенцыянальна 1990; Slovesa pro praxi 1997].

У апошні час актывізавалася праца і па стварэнні слоўнікаў “актыўнага” (тлумачальна-камбінаторнага, ідэаграфічнага) тыпу (гл. [ТСРГ 1999; Семантические модели 1998; Русские глагольные предложения 2002]).

Шмат увагі надаецца таксама тэарэтычным праблемам дзеяслоўнай валентнасці і яе параметрызацыі ў кантрастыўных валентнасных слоўніках: гл., напрыклад, матэрыялы тэматычнага зборніка “Walencja czasownika a problemy leksykografii dwujęzycznej” [Walencja 1991]. У сувязі з праблемай атрыбуцыі дзеяслоўнага прэдыката ў сінтаксичных слоўніках узнікае праблема комплекснага лексікаграфічнага апісання дзеясловаў [Важнік 2004].

Выразна выяўляецца тэндэнцыя да лексікаграфічнага апісання дзеясловаў у супастаўляльным плане [Анресян, Палл 1982; Problemy teoretyczno-metodologiczne 1991; Rytel-Kuc 1991; Rytel-Kuc, Romanowska 1991; Cirkko 1991; Малджиева 1991; Rytel-Kuc, Greń, Ordega 1993; Czesko-polski 1994; Украінско-польскі 2003; Руденко, Ивашина, Яумен 2004].

2. Спецыфіка кожнага сінтаксичнага слоўніка вызначаецца некалькімі фактарамі: 1) прызначэннем слоўніка; 2) лексікаграфічнымі прынцыпамі апрацоўкі моўнага матэрыялу і метамай апісання; 3) спецыялізацыяй слоўніка: аб’ектам апісання; 4) метадалагічнай (канцэптуальнай) асновай слоўніка; 5) прадметам апісання: тыпамі лексікаграфічнай інфармацыі, што прыпісваецца аб’екту апісання.

У сувязі з адзначанымі фактарамі тыпалогія сінтаксичных слоўнікаў і іх “пашпартызацыя” ў нашай працы праводзіцца паводле наступных класіфікацыйных прымет:

а) паводле аб’ёму матэрыялу (аднамоўныя / дзвухмоўныя / шматмоўныя);

б) паводле аб’екта апісання (слоўнікі дзеясловаў / слоўнікі іншых часцін мовы – гл. [Шуба 1993] / слоўнікі сінтаксичных адзінак – гл. [Золотова 1988; Семантические модели 1998; Русские глагольные предложения 2002]);

в) паводле прадмета апісання (валентнасныя (у тым ліку і слоўнікі кіравання) / дыстрыбуцыйныя / валентнасна-дыстрыбуцыйныя / сінтаксична-генератыўныя / дыстрыбуцыйна-трансфармацыйныя і інш.);

г) паводле падыходу да апісання сінтаксичных адзінак (семантыка-сінтаксичныя / сінтаксична-семантычныя);

д) паводле метадалагічнай асновы;

е) у адпаведнай пазіцыі разглядаецца структура слоўнікавага артыкула таго ці іншага слоўніка.

Больш падрабязна ў данай публікацыі спынімся на аналізе аднамоўных валентнасных слоўнікаў.

“Слоўнік валентнасці і дыстрыбуцыі нямецкіх дзеясловаў” (Лейпцыг, 1969) Г. Хэльбіга і

В. Шэнкеля.

а) аднамоўны;

б) дзеяслоўны;

в) валентнасна-дыстрыбуцыйны слоўнік; трохузроўневы: 3 мадэлі валентнасці: 1) колькасная (лагічная); 2) сінтаксичная;

3) семантычная;

г) сінтаксична-семантычны;

д) тэорыя валентнасці ў інтэрпрэтацыі Л. Тэньера, крытыка тэньераўскага падыходу.

У 60-ыя гады ў еўрапейскай лінгвістыцы вакол паняцця валентнасці разгарнулася шырокая дыскусія, цэнтральным момантам якой стала праблема ўзроўняў валентнасці і адносін паміж гэтымі ўзроўнямі. На думку Г. Хэльбіга, Л. Тэньер пакінуў шмат якія пытанні тэорыі валентнасці адкрытымі ці ўвогуле нявырашанымі (гл. [Хэльбіг 1978: 144-146]). У выніку дыскусіі, а таксама імкнення пераадолець недахопы тэньераўскага падыходу ў канцы 60-х Г. Хэльбігам і В. Шэнкелем была распрацавана **комплексная трохступенчатая мадэль валентнасці**, якая знайшла адлюстраванне перадусім у “Слоўніку валентнасці і дыстрыбуцыі нямецкіх дзеясловаў” [Helbig, Schenkel 1969]. Параўн.:

1) на першай ступені дзеясловы вызначаюцца **колькасна**: для кожнага дзеяслова вызначаецца пэўная колькасць аблігаторных / факультатыўных (падаюцца ў дужках) актантаў (колькасная, або сінтаксичная валентнасць у вузкім сэнсе). Напрыклад: I. danken_{1(2,3)} (‘Dank abstaten’).

© Важнік С.О., 2007

На другій і третій ступенях синтаксичнае акружэнне дзеясловаў вызначаецца *якасна*:

2) на другой ступені прымаюцца ў разлік марфалага-сінтаксичныя характарыстыкі дзеяслоўнага акружэння: вызначаецца, да якога катэгарыяльна-граматычнага класа (часціны мовы ў адпаведнай флексійнай форме) адносіцца той ці іншы актант (*сінтаксичная валентнасць*). Так, напрыклад, нямецкі дзеяслоў *danken* на другой ступені мае наступную дыстрыбуцыю: **II. *danken* → Sn, (Sd), (pS / NS daβ)**, дзе *Sn* – назоўнік у намінатыве, *Sd* – назоўнік у датыве, *pS* – назоўнік з прыназоўнікам, *NS* – даданая частка са злучнікам *daβ*.

3) на трэцяй ступені сінтаксичнае акружэнне дзеясловаў вызначаецца праз такія дыстрыбуцыйныя (селекцыйныя) катэгарыяльна-семантычныя прыметы, як *Hum* [*чалавек*], ± *Anim* (±*адушаўлёнасць*), *Abstr* (*абстрактнасць*) і іншыя (*семантычная валентнасць*). Г. Хэльбіг і В. Шэнкель аднымі з першых (параўн. [*Hornby, Gatenby 1948*]) у лексікаграфічнай практыцы выкарысталі для апісання семантычнага акружэння дзеясловаў дакладна вызначаны комплекс семантычных дыстрыбуцыйных характарыстык (дванаццаць прымет) у якасці *лексікаграфічных параметраў*.

е) структура слоўнікавага артыкула ў [Helbig, Schenkel 1969]:

I. *danken* _{1(2,3)} (V 1 = Dank abstellen)

II. *danken* → Sn, (Sd), (pS / NS daβ)

III. Sn →

1. **Hum** (*Der Jubilar dankt*)

2. **Abstr** (als **Hum**) (*Der Betrieb dankt dem Ministerium*)

Sd →

1. **Hum** (*Der Lehrer dankt dem Schüler*)

2. **Abstr** (als **Hum**) (*Der Betrieb dankt dem Ministerium*)

p = für,

pSa →

1. ±**Anim** (*Er dankt für den Helfen, für die Pferde, für das Buch*)

2. **Abstr** (*Er dankt ihm für den Gruß*)

NS →

Act (*Wir danken dir [dafür], daß du gekommen bist*)

[Helbig, Schenkel 1969: 75, 132].

Заслуга нямецкіх вучоных у комплексным падыходзе да апісання валентнасці. Яны па сутнасці аб'ядналі ў адно цэлае тры вядомыя ў лінгвістыцы мадэлі валентнасці: (1) *мадэль колькаснай валентнасці*, (2) *мадэль сінтаксичнай валентнасці*, (3) *мадэль семантычнай валентнасці*. Як заўважыў Г. Хэльбіг, першыя дзве мадэлі не могуць у поўным аб'ёме раскрыць значэнне дзеяслова і яго пашыральнікаў [Хэльбіг 1978: 164], не могуць адэкватна растлумачыць механізму спалучальнасці дзеяслова з імёнамі. Гэты прабел закрывае трэцяя мадэль, рэlevantная для кампенсацыі недахопаў першых дзвюх. Яна больш важная, чым папярэднія дзве, менавіта ў плане вытлумачэння спалучальнасці дзеяслова, бо для большасці дзеясловаў магчымы не любыя *Sn* ці *Sa*, каб сказ быў правільным, а толькі адпаведныя *Sn* ці *Sa*, абмежаваныя пэўнымі семантычнымі прыметамі.

Ідэя ўліку розных узроўняў валентнасці, рэалізаваная ў [Helbig, Schenkel 1969], дазваляе ўдакладніць тыпалогію валентнасных слоўнікаў: вылучаць слоўнікі *адна-, двух-, трох-, чатырохузроўневыя* – адпаведна з *адна-, двух-, трох-, чатырохузроўневымі мадэлямі валентнасці*.

Аднаўзроўневыя слоўнікі.

Да *аднаўзроўневых валентнасных* слоўнікаў адносяцца *слоўнікі кіравання*, у якіх апісваецца сінтаксичнае акружэнне дзеяслоўных прэдыкатаў толькі на адным з узроўняў – *фармальна-граматычным*. Гл. [Hrabcowa, Kalińska 1975; Розенталь 1986; Арашонкава, Лемцюгова 1991; Confortiová 1995; Ukrainsko-polski 2003].

Закранутая тут *праблема суадносін кіравання і валентнасці* з'яўляецца адной з найбольш дыскусійных у спецыяльнай літаратуры. У вырашэнні гэтай праблемы няма адзінства. Магчымымі з'яўляюцца як мінімум два супрацьлеглыя падыходы. Згодна з першым, дзеяслоўнае кіраванне трэба разглядаць як асобы аспект валентнасці. Галоўным аргументам на карысць такога падыходу з'яўляецца той факт, што кіруемыя дзеясловам імёны заўсёды валентна-звязаныя. Згодна з другім, валентнасць і кіраванне – з'явы розных узроўняў, у выніку чаго нельга рабіць высновы аб іх абсалютнай тоеснасці. Валентнасць – з'ява *семантыка-сінтаксичнага ўзроўню*, кіраванне ж – *марфалага-сінтаксичная з'ява*, заснаваная на валентнасці [Хэльбіг 1978: 226, 229].

Пры гэтым заўважым, што моўная і маўленчая спецыфіка дзеяслова не абмяжоўваецца *тыпам кіравання*. Больш глыбокі аналіз дазваляе выявіць новыя аспекты яго функцыянавання (гл. пазіцыі 2.3-2.5).

Двухузроўневыя слоўнікі.

1) **“Słownik syntaktyczno-generatywny czasowników polskich” (Вроцлаў etc., 1980-1992) пад рэд.**

К. Палянскага.

а) аднамоўны (каля сямі тысяч польскіх дзеясловаў);

б) дзеяслоўны;

в) *сінтаксична-генератыўны*; 2 узроўні: 1) *фармальна-граматычны*; 2) *катэгарыяльна-семантычны*;

г) *сінтаксична-семантычны*;

д) *генератыўная граматыка*.

Канцэпцыя *“Słownika syntaktyczno-generatywnego czasowników polskich” [SP 1980-1992]* паўстала напрыканцы 60-х гадоў [Polański 1973; Polański 1980]. Яго метадалагічнай асновай з'яўляецца тэорыя генератыўнай граматыкі. Рэалізуючы асноўныя ідэі апошняй, аўтары слоўніка імкнуліся з максімальнай паўнатай апісаць ўсе тыя акружэнні, у якіх можа выступіць той ці іншы дзеяслоў.

У слоўніку падаецца поўная сінтаксічная інфармацыя адносна спалучальнасці каля 7 тыс. дзеясловаў, зафіксаваных ў [SJP 1958-1969]. Кожны дзеяслоў у слоўніку атрымлівае аднастайнае апісанне па схеме: а) дзеяслоў у форме інфінітыва; б) значэнне (падаецца толькі тады, калі некалькі розных значэнняў аднаго і таго ж дзеяслова эксплікуюцца праз розныя сінтаксічныя структуры); в) структурная схема сказа, утваральнікам якой з'яўляецца той ці іншы дзеяслоў (запісваецца пры дапамозе сімвалічнай мовы генератыўнай граматыкі: $NP_N - NP_{Acc} + z \cap NP_G$); г) семантычная характарыстыка іменных складнікаў схемы (селекцыйныя катэгорыі тыпу [+Anim] – адушаўлёнасць; [-Anim] – неадушаўлёнасць; [+Hum] – персанальнасць; [-Hum] – неперсанальнасць; [-Abstr] – канкрэтнасць і інш.); д) інфармацыя аб ужыванні дзеяслова ў пасіўнай канструкцыі; е) прыклады; ж) фразеалагізмы.

е) структура слоўнікавага артыкула ў [SP 1980-1992]:

1. а) 'ochroniać od napaści wroga, reagować obronnie'

1. $NP^1_N - NP^1_G - (NP^1_I) + (przed \cap NP^2_I)$
2. $NP^2_N - NP^2_G - (NP^3_I) + (przed \cap NP^4_I)$

- $NP^1_N \rightarrow [+Hum]$
- $NP^1_G \rightarrow [-Abstr]$
- $NP^1_I \rightarrow [+Hum Pars] [broń]$
- $NP^2_N \rightarrow [+Anim] [Mach] [+Abstr]$
- $NP^2_G \rightarrow [+Anim; -Hum]$
- $NP^2_I \rightarrow [+Anim]$
- $NP^3_I \rightarrow [+Anim Pars]$
- $NP^4_I \rightarrow [+Anim] [+Abstr]$

Przykłady

1. Żołnierze bronili ich // koni // miasta. – Małymi ręcznymi karabinami bronili fabryk (przed nadciągającymi wojskami // przed kolejnym atakiem wroga);
2. Rozszalała niedźwiedzica (pazurami) broniła swych małych przed nadbiegającymi ludźmi // przed nadbiegającą sforą psów. – Pies bronił dzieci przed bandytami // przed atakiem bandytów [SP 1980 / 1: 43].

Наяўнасць у слоўніку структурных схем сказаў (інфармацыя аб *фармальнай дыстрыбуцыі* дзеяслова), а таксама добра распрацаваная сістэма семантычных селекцыйных прымет (інфармацыя аб *семантычнай дыстрыбуцыі*) дазваляюць лічыць адпаведную крыніцу найбольш поўным, дакладным і найбольш дасканалым сінтаксічным слоўнікам у паланістыцы.

2) “Інтенцыяльна-сінтаксічны речнік на македонскіх глаголах” (Скоп’е, 1990).

- а) аднамоўны;
- б) дзеяслоўны;
- в) інтэнцыяна-сінтаксічны; 2 узроўні: 1) *фармальна-граматычны*; 2) *катэгарыяльна-семантычны*.
- г) сінтаксічна-семантычны;
- д) тэорыя валентнасці ў інтэрпрэтацыі Г. Хэльбіга і В. Шэнкеля; канцэпцыя [SP 1980-1992].

“Інтенцыяльна-сінтаксічны речнік на македонскіх глаголах” таксама з’яўляецца сінтаксічна-семантычным. На першай ступені ў ім адбываецца апісанне фармальна-граматычнага акружэння дзеясловаў, і толькі на другой – яго катэгарыяльна-семантычных характарыстык, у чым напрашваецца аналогія са слоўнікамі Г. Хэльбіга, В. Шэнкеля, К. Паляняскага, што і пацвярджаюць аўтары ў прадмове. Параўн.:

е) структура слоўнікавага артыкула ў [Інтенцыяльна 1990]:

- И (С), п И (Оп) // п И (Проп) / да ЗР (О), + / - п И (Адв)_{лок}
- И (С) → човек
- И (Оп) → човек (+ непрадмет: акт, чин, дејство, постапка)
- п = за (во полза на), против

Членовите на нашата партија агитираа против владините кандидати, а во полза / а за кандидатите на опозицијата (... агитираа против плановите на Комисијата, за предлозите што ги поднесоа нашите делегати).

Тој агитираше меѓу работниците и по селата за бојкотирање на / да се бојкотираат изборите и некои други мерки на владата. [Інтенцыялно 1990: 2]

(И (С) – назоўнік у пазіцыі і функцыі граматычнага суб’екта; п (Оп) – назоўнік з прыназоўнікам у пазіцыі і функцыі граматычнага аб’екта; п И (Проп) – назоўнік з прыназоўнікам, што мае прапазіцыйны характар (як вынік працэсаў мінімалізацыі і кандэнсацыі); И (Адв)_{лок} – прыназоўнікавая канструкцыя ў функцыі акалічнасці месца; ЗР (О) – даданая частка, што ўказвае на аб’ект) [Інтенцыялно 1990: XIII-XVIII].

Трохузроўневыя слоўнікі.

1) “Słownik syntaktyczno-semantyczny czasowników polskich” (Кракаў, 1980) М. Каўкі.

- а) аднамоўны (больш за 600 польскіх дзеясловаў);
- б) дзеяслоўны;
- в) 3 узроўні: 1) *фармальна-граматычны*; 2) *логіка-семантычны*; 3) *катэгарыяльна-семантычны*;
- г) сінтаксічна-семантычны;
- д) семантычны сінтаксіс; склонавая граматыка ў інтэрпрэтацыі Ч. Філмара, У. Чэйфа, Дж. Плата, А. Бекера.

Адзначым факт існавання ў паланістыцы яшчэ аднаго сінтаксічнага слоўніка дзеясловаў – “Słownika syntaktyczno-semantycznego czasowników polskich” М. Каўкі [Kawka 1980].

У адрозненне ад слоўніка К. Паляньскага, у адпаведнай крыніцы апісваецца таксама і *логіка-семантычнае акружэнне* польскіх дзеясловаў, што дазваляе лічыць гэты слоўнік трохузроўневым. Апісанне ўключае: 1) *сінтаксічную інфармацыю*: колькасць і фармальна-граматычны характар сінтаксічных пашыральных дзеясловаў; іх аблігаторны / факультатывны характар; 2) *семантычную інфармацыю*: для кожнага дзеяслова прэдыката вызначаюцца актантажная рамка, а таксама селекцыйныя катэгарыяльна-семантычныя абмежаванні кожнай актантажнай пазіцыі.

е) структура слоўнікавага артыкула ў [Kawka 1980]:

I. *dziękować*

II. 2 (1) N_{nom} – N_{dat} (p N_{acc})

III. 2 Ag – Ben (NOM / S)

IV. N_{nom} [+hum] – Ag (Jan dziękuje Piotrowi)

N_{dat} [+hum] – Ben (Jan dziękuje Marii)

p = za

p N_{acc} [b.o.] – NOM / S (Jan dziękuje Piotrowi za pomoc, za książkę, za rasowego psa).

[Kawka 1980: 60]

2) “Slovesa pro praxi” (Прага, 1997).

а) аднамоўны;

б) дзеяслоўны;

в) валентнасны; 3 узроўні: 1) *логіка-сінтаксічны*; 2) *фармальна-граматычны*; 3) *катэгарыяльна-семантычны*;

г) сінтаксічна-семантычны;

д) тэорыя валентнасці; канцэпцыя валентнасных слоўнікаў Г. Хэльбіга, В. Шэнкеля, К. Паляньскага, М. Паповай.

На фоне апісаных вышэй сінтаксічных слоўнікаў валентнасны слоўнік чэшскіх дзеясловаў вылучаецца спосабам падачы лексікаграфічнай інфармацыі. Аднак выдавочнае падабенства са слоўнікамі-“папярэднікамі” (перадусім – са слоўнікам Г. Хэльбіга, В. Шэнкеля) на ўзроўні сістэмы лексікаграфічных параметраў. Параўн.:

е) структура слоўнікавага артыкула ў [Slovesa pro praxi 1997]:

DĚKOVAT ned.

Val 1 – VF – Val 2 – Val 3

I. ‘vyjadřovat, projevovat díky’

někdo – děkuje – někomu – za něco / že...

Val 1: S nom [hum]

Val 2: S dat [hum]

Val 3: za S acc [omn, nejj. posit] // (za to,) že SENT

Děkuji vám, pane profesore, za radu. – Maminka mi dojatě děkovala za dárek k narozeninám. – Děkuji ti za dopis. – Inženýr Barták nám děkoval jménem Ekologické společnosti za dobré návrhy...

Тэж: **Val 1 – VF – Val 2**

Karel píše, že tě mám pozdravovat a že ti děkuje. – Iron.: No to ti teda mockrát děkuju!

Тэж: **Val 1 – VF-Val 3**

Děkuji za pochopení. – Děkuju, že mi nic nevyčítáte.

Тэж: **Val 1 – VF**

Táti, mockrát děkuju! – Děkuji, už mi nic nenabízejte, opravdu nemám hlad. – Děkuju, nechci.

[Slovesa pro praxi 1997: 39]

Чатырохузроўневыя слоўнікі.

1) “Кратък валентен речник на глаголите в съвременния български книжовен език” (Сафія, 1987)

М. Паповай.

а) аднамоўны (каля тысячы найбольш частотных балгарскіх дзеясловаў);

б) дзеяслоўны;

в) валентнасны; 4 узроўні: 1) *логіка-сінтаксічны*; 2) *фармальна-граматычны*; 3) *катэгарыяльна-семантычны*; 4) *лексічны*;

г) сінтаксічна-семантычны;

д) тэорыя валентнасці ў інтэрпрэтацыі Л. Тэньера, Г. Хэльбіга, В. Шэнкеля.

У слоўніку М. Паповай валентнасць дзеясловаў апісваецца на чатырох ступенях. На першай падаецца логіка-сінтаксічная структура, прадстаўленая на ўзроўні членаў сказа. На другой – вызначаюцца фармальна-граматычныя прыметы сінтаксічнага акружэння дзеясловаў. На трэцяй – указваюцца семантычныя характарыстыкі кампанентаў структуры. На чацвёртай – прадстаўлена спалучальнасць дзеясловаў з пэўнымі лексемамі / наборам лексем, што запаўняюць адкрытыя пазіцыі [Попова 1987: 82-83].

е) структура слоўнікавага артыкула ў [Попова 1987]:

БИЯ, -еш, -е, -ят; *несв.*; *прех.* и *непрех.*

I. Нанасям удари на човек или животно с цел да му причина болка (*прех.*).

I. П + БИЯ + О₁

II. П = С, М.

О₁ = С₁, Мп, Мкв

III. С = лице.

С₁ = лице, животно.

IV. Той често бие сина си (РСБКЕ). Момчето бие кучето (П. Калканджиев). Един хамалин бие едно куче (Св. Минков)...

[Попова 1987: 94]

(П – дзейнік; О₁ – прамае дапаўненне; С – назоўнік; М – займеннік у форме назоўнага склону; С₁ – назоўнік у форме вінавальнага склону; Мп – займеннік у поўнай форме ў вінавальным склоне; Мкв – кароткая форма асабовага займенніка ў вінавальным склоне).

3. Супастаўляльны аналіз аднамоўных валентнасных слоўнікаў дазваляе выявіць пэўныя моманты падабенства і адрознення. Перадусім моманты падабенства тычацца прызначэння слоўнікаў. У асноўным яны напісаны для замежных студэнтаў і мусяць выкарыстоўвацца пры выкладанні пэўнай славянскай мовы як замежнай.

Мэты і задачы, што стаяць перад аўтарамі сінтаксічных слоўнікаў пры апісанні прыныпова новага для лексікаграфічнай практыкі матэрыялу, абумовілі неабходнасць распрацоўкі лексікаграфічных параметраў, якія істотна адрозніваюцца ад параметраў традыцыйных класічных слоўнікаў. Параўн.:

Узровень параметрызацыі	[Helbig, Schenkel 1969]	[SP 1980-1992]	[Інтэнцы- яльна 1990]	[Kawka 1980]	[Slovesa pro praxi 1997]	[Попова 1987]
1) логіка-сінтаксічны;	+ (1)				+ (1)	+ (1)
2) логіка-семантычны;				+ (2)		
3) катэгарыяльна-семантычны;	+ (3)	+ (2)	+ (2)	+ (3)	+ (3)	+ (3)
4) фармальна-граматычны;	+ (2)	+ (1)	+ (1)	+ (1)	+ (2)	+ (2)
5) лексічны						+ (4)

Як вынікае з табліцы, найбольш прадуктыўнымі ўзроўнямі параметрызацыі з’яўляюцца *фармальна-граматычны* (6) і *катэгарыяльна-семантычны* (6). Яны прадстаўлены ва ўсіх шасці валентнасных слоўніках. Другая група “прадуктыўнасці” прадстаўлена *логіка-сінтаксічным* узроўнем: улік у 3-х слоўніках. Трэцюю “рэйтынгавую” групу складаюць *логіка-семантычны* (1) і *лексічны* (1) узроўні.

Як бачым, у асноўным у сінтаксічных слоўніках дзеясловаў улічваюцца адны і тыя ж лексікаграфічныя параметры. Аднак у кожнага аўтара свая сістэма такіх параметраў, свой спосаб прадстаўлення лексікаграфічнай інфармацыі, хоць і тут заўважаецца пэўнае падабенства канцэпцый і падыходаў. Так, “наборы” лексікаграфічных параметраў цалкам супадаюць у [Helbig, Schenkel 1969] і [Slovesa pro praxi 1997], а таксама часткова ў [Попова 1987]. На ўзроўні прадмета апісання супадаюць [SP 1980-1992] і [Інтэнцыяльна 1990]. На агульнатэрэтычным фоне вылучаецца слоўнік М. Каўкі [Kawka 1980], у якім прадстаўлены *логіка-семантычны* ўзровень апісання, што абумоўлена канцэптуальнай асновай слоўніка – арыентацыйнай аўтара на здабыткі *семантычнага сінтаксісу* ў версіі *склонавай граматыкі*. Выключэнне ў плане канцэптуальнай асновы складае таксама [SP 1980-1992], арыентаваны на здабыткі *генератыўнай граматыкі*. У асноўным жа метадалагічнай базай сінтаксічных дзеяслоўных слоўнікаў прызнаецца *тэорыя валентнасці* ў інтэрпрэтацыі Л. Тэн’ера, Г. Хэльбіга і В. Шэнкеля. Адзначым пры гэтым, што [Helbig, Schenkel 1969] з’яўляецца найбольш уплывовай крыніцай, на якую арыентуюцца і аўтары іншых крыніц.

Звяртае на сябе ўвагу і той факт, што *катэгарыяльна-семантычны* ўзровень прадстаўлены ў кожным наборе лексікаграфічных параметраў або другой, або трэцяй пазіцыяй у адносінах да *фармальна-граматычнага*. Відавочны *сінтаксічна-семантычны падыход*, уласцівы для ўсіх без выключэння слоўнікаў.

4. Беларуская лексікаграфія ў плане стварэння сінтаксічных слоўнікаў мае відавочную спецыфіку на агульнаславянскім фоне. Адзначым, па-першае, наяўнасць традыцыйных *слоўнікаў спалучальнасці* (перадусім *слоўнікаў кіравання*: [Арашонкава, Лемцюгова 1991]). Па-другое, у беларусістыцы няма валентнаснага слоўніка беларускіх дзеясловаў. Неаднаразова выказвалася, аднак, *ідэя стварэння польска-беларускага* [Расіечына 1995] / *беларуска-польскага дыстрыбуцыйнага слоўніка дзеясловаў* [Важнік 1998; Важнік 1999]. У [Важнік 2004] прапанавана ідэя *семантыка-сінтаксічнага* лексікаграфічнага апісання дзеяслоўных прэдыкатаў на аснове комплекснай *дзеяслоўнай дыстрыбуцыйнай мадэлі (ДДМ)*, што ўключае 4 узроўні: 1.1. *логіка-семантычны*; 1.2. *катэгарыяльна-семантычны*; 2.1. *фармальна-граматычны*; 2.2. *лексічны*. Лексікаграфічнае апісанне дзеяслова ў напрамку “ад глыбінных – да паверхневых структур” – *анамасіялагічны* падыход – падаецца нам найбольш прымальным пры ўліку спецыфікі катэгарыяльнай семантыкі і сінтаксічных уласцівасцей дзеяслова. Адзначым таксама спробу кантрастыўнага лексікаграфічнага апісання валентнасці асобных беларускіх дзеясловаў у [Руденка, Івашына, Яўмен 2004].

Па-трэцяе, вылучаюцца працы, аналагаў якім няма ў славістыцы. Перадусім гэта фундаментальная праца [Мартынаў, Шуба, Ярмаш 1967], якую можна лічыць першым уласна сінтаксічным слоўнікам у гісторыі беларускай лексікаграфіі. Аўтары адпаведнай крыніцы вылучылі восем класаў дзеясловаў пры ўліку іх марфемнай дыстрыбуцыі і семантычных характарыстык іменнага акружэння.

Прыярытэты беларускай мовазнаўчай школы ў *лексікаграфічным* апісанні прыназоўнікаў [Шуба 1993]. Наватарскім з’яўляецца сам прынып апісання і лексікаграфічнай апрацоўкі беларускіх прыназоўнікаў на семантычнай аснове – згодна з *функцыянальна-семантычным падыходам*. Ідэі П.П. Шубы (напрыклад, ідэя *полевой* класіфікацыі прыназоўнікаў) пакладзены ў аснову тэрэтычнай канцэпцыі Міжнацыянальнага навуковага праекта “*Славянскія прыназоўнікі ў сінхроніі і дыяхраніі: марфалогія і сінтаксіс*” (кіраўнік – праф. М.У. Всеваладава), а таксама знайшлі адлюстраванне ў працах нашых калег з МДУ імя М.В. Ламаносава

(гл. проект слоўніка “Предлоги и средства предложного типа в русском языке. Реальное употребление. Функциональная грамматика” пад рэд. М.У. Всеваладавай; Масква, 2004-2005).

Літаратура

- Апресян, Палл 1982: Апресян Ю.Д., Палл И. Русский глагол – венгерский глагол: Управление и сочетаемость. – Будапешт, 1982.
- Арашонкава, Лемцюгова 1991: Арашонкава Г.У., Лемцюгова В.П. Кіраванне ў беларускай і рускай мовах: Слоўнік-даведнік / Пад рэд. М.В. Бірылы, А.І. Падлужнага. – Мінск, 1991.
- Важнік 1998: Важнік С.А. Канцэпцыя беларуска-польскага дыстрыбуцыйна-семантычнага слоўніка дзеясловаў: да пастаноўкі праблемы // Валентностная граматыка в структурном и коммуникативном аспектах и её выразительные возможности в языке и речи. – Могилев, 1998. Ч. II. С. 51-52.
- Важнік 1999: Важнік С.А. Да праблемы лексікаграфічнага апісання дзеяслова ў беларускай і польскай мовах // Мова – Літаратура – Культура (да 55-годдзя адкрыцця кафедры беларускай мовы і літаратуры БДУ) / Матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі (Мінск, 22-23 верасня 1998 г.). – Мінск, 1999. Ч. I. С. 123-127.
- Важник 2004: Важник С.А. Атрибуция глагольного предиката (к проблеме комплексного лексикографического описания глагольного предиката) // Русский язык: исторические судьбы и современность: II Международный конгресс исследователей русского языка. – Москва, 2004. С. 213.
- Золотова 1988: Золотова Г.А. Синтаксический словарь: Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса. – М., 1988.
- Интенцијално 1990: Интенцијално-синтаксически речник на македонските глаголи. – Скопје, 1990.
- Малджиева 1991: Малджиева В. Многоезичният синтактичен речник на славянските глаголи като основа за съпоставителни изследвания // Prace Slawistyczne: Problemy teoretyczno-metodologiczne badań konfrontacyjnych języków słowiańskich. 1991. № 89. S. 91-99.
- Мартынаў, Шуба, Ярмаш 1967: Мартынаў В.У., Шуба П.П., Ярмаш М.І. Марфемная дыстрыбуцыя ў беларускай мове: Дзеяслоў. – Мінск, 1967.
- Попова 1987: Попова М. Кратък валентен речник на глаголите в съвременния български книжовен език. – София, 1987.
- Розенталь 1986: Розенталь Д.Э. Управление в русском языке: Словарь-справочник. – М., 1986.
- Руденко, Ивашина, Яумен 2004: Руденко Е.Н., Ивашина Н.В., Яумен Н.В. Семантико-синтаксическое сопоставление славянских глаголов (на материале белорусского, польского, русского и чешского языков): Учеб. пособие для студентов гуманитарных факультетов БГУ. – Мн., 2004.
- Русские глагольные предложения 2002: Русские глагольные предложения: Экспериментальный синтаксический словарь / Под общ. ред. проф. Л.Г. Бабенко. – М., 2002.
- Семантические модели 1998: Семантические модели русских глагольных предложений: Экспериментальный синтаксический словарь: Проспект / Под общ. ред. Л.Г. Бабенко. – Екатеринбург, 1998.
- ТСРГ 1999: Толковый словарь русских глаголов: Идеографическое описание. Английские эквиваленты. Синонимы. Антонимы / Под ред. проф. Л.Г. Бабенко. – М., 1999.
- Хельбиг 1978: Хельбиг Г. Части речи в синтагматике // Степанова М.Д., Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. – М., 1978. С. 138-240.
- Хомский 1972: Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса // Публикации отдела структурной и прикладной лингвистики. Вып. 1. – М., 1972.
- Шуба 1993: Шуба П.П. Тлумачальны слоўнік беларускіх прыназоўнікаў. – Мінск, 1993.
- Śirko L. 1991: Śirko L. Słownik walencyjny czasowników niemieckich i polskich: Stan badań i wybrane problemy // Walencja czasownika a problemy leksykografii dwujęzycznej. – Wrocław etc., 1991. S. 85-95.
- Confortiová 1995: Confortiová H. Seznam nejfrekventovanějších českých sloves (s označením vidu, frekvence a rekce – příklady). – Praha, 1995.
- Czesko-polski 1994: Czesko-polski słownik walencyjny czasowników / Pod red. D. Rytel-Kuc. – Wrocław etc., 1994.
- Helbig, Schenkel 1969: Helbig G., Schenkel W. Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben. – Leipzig, 1969.
- Hornby, Gatenby 1948: Hornby A.S., Gatenby E.V., Wakefield H. The Advanced Learner's Dictionary of Current English, 1 ed. – London, 1948.
- Hrabcowa, Kalińska 1975: Hrabcowa S., Kalińska I. Słownik czasowników polskich / Skrypt dla słuchaczy studium języka polskiego dla cudzoziemców. – Łódź, 1975.
- Kawka 1980: Kawka M. Słownik syntaktyczno-semantyczny czasowników polskich / Część I: Czasowniki bezprzedrostkowe. – Kraków, 1980.
- Paciechina 1995: Paciechina A. Projekt dystrybucyjnego słownika polsko-białoruskiego // Język polski w kraju i za granicą. – Warszawa, 1995. T. II. S. 116-119.
- Polański 1973: Polański K. Z prac nad słownikiem syntaktyczno-generatywnym czasowników polskich // Prace

Językoznawcze UŚ. II. 1973. S. 49-58.

Polański 1980: Polański K. Przedmowa // Słownik syntaktyczno-generatywny czasowników polskich / Pod red. K. Polańskiego. T. I-V. – Wrocław etc., 1980. T. 1. S. 5-10.

Problemy teoretyczno-metodologiczne 1991: Problemy teoretyczno-metodologiczne badań konfrontatywnych języków słowiańskich // Prace Slawistyczne. 1991. № 89.

Rytel-Kuc 1991: Rytel-Kuc D. Projekt czesko-polskiego słownika walencyjnego czasowników: Założenia opisu semantycznego // Walencja czasownika a problemy leksykografii dwujęzycznej.– Wrocław etc., 1991. S. 67-75.

Rytel-Kuc, Romanowska 1991: Rytel-Kuc D., Romanowska I. Wybrane zagadnienia opisu syntaktycznego czasowników w czesko-polskim słowniku walencyjnym // Walencja czasownika a problemy leksykografii dwujęzycznej. – Wrocław etc., 1991. S. 77-84.

Rytel-Kuc, Greń, Ordega 1993: Rytel-Kuc D., Greń Z., Ordega G. Koncepcja czesko-polskiego słownika walencyjnego czasowników // Studia z filologii polskiej i słowiańskiej. XXXI. 1993. S. 175-192.

SJP 1958-1969: Słownik języka polskiego / Red. nac. W. Doroszewski. T. 1-11. – Warszawa, 1958-1969.

Slovesa pro praxi 1997: Svozilová N., Prouzová H., Jirsová A. Slovesa pro praxi: Valenční slovník nejčastějších českých sloves. – Praha, 1997.

SP 1980-1992: Słownik syntaktyczno-generatywny czasowników polskich / Pod red. K. Polańskiego. T. 1-5. – Wrocław etc., 1980-1992.

Ukraińsko-polski 2003: Śpiwak O., Jurkowski M. Ukraińsko-polski słownik syntaktyczny (różnice w łączliwości syntaktycznej około 1700 słów i wyrażen z ilustracjami z klasycznej i współczesnej literatury ukraińskiej oraz prasy). – Warszawa, 2003.

Walencja 1991: Walencja czasownika a problemy leksykografii dwujęzycznej / Pod red. D. Rytel-Kuc. – Wrocław etc., 1991.

In article results of the comparative analysis existing syntactic (valent-distributive) dictionaries are presented. A lot of attention is given theoretical problems of verbal valency and its description in valent-distributive dictionaries of slavonic languages.

Keywords: the syntactic dictionary, model of valency.

Надійшла до редакції 3 липня 2006 року.

Катерина Виноградова, Ганна Ситар

ББК Ш 12=411.4*22+Ш12=411.2*221

УДК 81'367=161.2=161.1

МОДЕЛІ МОДАЛЬНИХ МОДИФІКАЦІЙ МОЖЛИВОСТІ РЕЧЕНЬ З АКЦІОНАЛЬНИМИ ПРЕДИКАТАМИ В УКРАЇНСЬКІЙ І РОСІЙСЬКІЙ МОВАХ

У статті аналізуються модальні модифікації можливості речень з акціональними предикатами в зіставленні з модальними модифікаціями інших типів. На матеріалі української та російської мов пропонується класифікація модальних моделей за різними критеріями – наявністю / відсутністю модального слова, його частиномовним статусом, синтаксичною змінністю / незмінністю суб'єкта і под. Виявляються регулярні контамінації модальних модифікацій можливості з іншими типами видозмін структури речення.

Ключові слова: модальність, модифікація речення, можливість, неможливість, парадигма речення.

Пропоноване дослідження здійснено в рамках міжнародного проекту "Моделі слов'янських простих речень з урахуванням їх типових значень і мовленнєвих реалізацій" (про завдання і перспективи проекту див. [Всеволодова 2005]). Метою проекту є не тільки виділення типів східнослов'янських простих речень, але і виявлення особливостей їх реалізацій у мовленні: граматичних і структурно-семантичних модифікацій, актуалізаційних та інтерпретаційних трансформацій¹.

Структурні і семантичні особливості модальних модифікацій можливості в лінгвістичній літературі описані фрагментарно, окремим аспектам категорії можливості в російській мові присвячені дослідження [Слесарева 2004; Федорова 2000]. Українські модальні модифікації можливості, а також їх зіставлення з російськими, поки не були предметом спеціальних досліджень.

Опис модальних модифікацій можливості з позицій теорії моделі речення є актуальним і на сьогодні нерозв'язаним завданням сучасного мовознавства.

¹ Опис простого речення і його парадигматики ґрунтується на поняттях синтаксичного поля речення [Золотова 1973; Золотова, Оніпенко, Сидорова 1998] і системи парадигм речення [Всеволодова 2000].

Мета нашої статті полягає у зіставному аналізі українських і російських моделей модальних модифікацій можливості речень з акціональними предикатами², що передбачає вирішення таких завдань: 1) виявлення максимально повного списку моделей модальних модифікацій можливості в українській і російській мовах; 2) класифікація виявлених моделей; 3) зіставлення моделей модифікацій можливості на матеріалі української і російської мов з урахуванням, зокрема, їхньої продуктивності; 4) порівняння моделей, які виражають різні семантичні типи модальності (можливість, бажання, необхідність)³; 5) виділення типових контамінацій модальних модифікацій можливості з іншими різновидами перетворення ядерного речення.

У результаті аналізу засобів вираження модальності можливості в українській і російській мовах нами виявлено диференційні критерії, які дозволяють коректно репрезентувати систему цих засобів. На наш погляд, головним критерієм поділу виступає наявність / відсутність спеціальних лексем, тобто експліцитність (1) / імпліцитність (2) вираження модальності. З-поміж експліцитних (власне модальних) моделей виділяємо два класи: моделі із синтаксично незміненим суб'єктом (1.1) і моделі із синтаксично зміненим суб'єктом (1.2). Імпліцитні моделі об'єднують власне імпліцитні (2.1) і фразеологізовані (2.2) речення. Розглянемо їх детальніше.

1. Експліцитні (власне модальні) моделі.

1.1. Серед конструкцій із синтаксично незміненим суб'єктом при вираженні значення можливості зафіксовано кілька різновидів за ознакою частиномовної належності модального слова.

1.1.1. Модель з модальними дієсловами реалізується у двох підтипах – з акціональним дієсловом у формі інфінітива і з іменником у відповідній відмінковій формі:

1.1.1.1. Модель з власне модальними дієсловами укр. *могти* / *змогти*, *уміти* / *вміти*, *спромогтися*, рос. *мочь* / *смочь*, *уметь* / *суметь* має структурну схему $S_1V_{mod}Inf$.⁴ укр. *Я тобі можу дати паперу, справді...* (І.Багрянний); *... ви ж знаєте, що жінки вміють тільки розтринькувати гроші, а не збирати їх* (П.Загребельний); *Він легко й сміливо відбив наступ, навіть спромігся відігнати від себе трьох нападників саме так, що відкрив собі дорогу для втечі* (П.Загребельний);

рос. – *При чем здесь шофер и его такси? Я могу оплатить в таком случае самолет* (А.Вампилов); – *Ага! В таком случае простите, – возразил великодушный Остап, – у меня есть не меньшие основания, как говорил Энди Таккер, предполагать, что и я один смогу справиться с вашим делом* (Е.Ильф и И.Петров); – *А по-здешнему я говорю умею прекрасно. Ах, Настя, милая Настя! Какая славная выдумка!* (А.Пушкин); *Ты запой мне ту песню, что прежде Напевала нам старая мать. Не жалея о сгибшей надежде, Я сумею тебе подпевать* (С.Есенин).

Підкреслимо, що дієслова укр. *могти*, рос. *мочь*, як і прислівники укр. *можна*, рос. *можно*, належать до основних граматицізованих засобів вираження модального значення можливості і передають його "в найбільш загальному вигляді, як те, чого немає, але здійснено" [Слесарева 2004: 616-617]. Диференціація семантичних підтипів модального значення можливості залишається поза нашим розглядом, а проблема співвідношення семантичного різновиду можливості і моделі речення потребує детального аналізу в окремій статті.

За моделлю 1.1.1.1. будуються також речення з дієсловами укр. *приловчитися*, *примудритися*, *умудритися*, *ухитритися*, рос. *изловчиться*, *умудриться*, *ухитриться*, які мають оцінний компонент. Позиція автора повідомлення полягає у припущенні, що здійснення відповідної дії має супроводжуватися ускладненнями: укр. *При цій техніці в'язні, навіть в присутності "шукачів щастя", ухитрялися багато заборонених речей поховати під час самого трусу* (І.Багрянний); *Навіть гарем свій він якось примудряється розкидати так, що частина одалісок завжди опиняється там, де він виринає: то в Стамбулі, то в Брусі, то в Коньї* (П.Загребельний); *Погріб був у дворі коло малинника, великий і глибокий, ... важка дубова ляда закривала отвір так щільно, що підняти її міг хіба що дужий чоловік, але Настя уже давно приловчилася закладати у велике кільце на ляді дрюк і вправно виважувала її, бо в літній день часом доводилося бігати до погребу не раз і не двічі, а поміч від нанотця годі було сподіватися жіноцтву Лісовських* (П.Загребельний);

рос. *Получив орехи, Тема опрометью бросился из лавки, подалее от страшной жены Абрумки, у которой Гераська как-то умудрился заметить хвостик и сам своими глазами видел, как она однажды верхом на метле, ночью под шабаш, вылетела в трубу* (Н.Гарин-Михайловский); *Солдат и я, мы ухитрились двумя гвоздями откупорить бутылку; букет поразил издали* (А.Герцен); *Как я изловчился справиться со старым распозающимся материалом, не желающим больше жить, – не знаю* (Б.Окуджава (НКРЯ⁵)).

² Термін "акціональний предикат" охоплює предикати власне дії і предикати процесу (детальніше див. [Всеволодова 2000: 136-137]).

³ Типи модальних модифікацій, які виражають "необхідність" і "бажання", розглядалися раніше в працях [Виноградова, Ситар 2005а; Виноградова, Ситар 2005б; Виноградова, Ситар 2006].

⁴ Символом S у структурній схемі позначаємо суб'єкт з метою наочної репрезентації суб'єктної синтаксиси і розмежування формально тотожних моделей з різним значенням, індексом $_{mod}$ – модальний компонент, $N_{непр}$ – іменник у непрямому відмінку, дужками – факультативність компонента.

⁵ Приклади, позначені аббревіатурою НКРЯ, почерпнуто з Національного корпусу російської мови (www.ruscorp.ru).

У реченнях, побудованих за моделлю 1.1.1.1, можливий еліпсис інфінітива: укр. *Я сама чиститиму й гостритиму ножі. Я все вмію* (П.Загребельний) (тобто *Я все вмію робити*); рос. *Хоккеисты сборной могли выиграть любой турнир, а потом провалить следующий, могли обыграть фаворита, но спустя сутки безвольно уступит аутсайдеру, могли дружно атаковать ворота соперника и "забыть" о защите своих, другими словами, могли всё* (Известия. – 2003.02.09 (НКРЯ)).

1.1.1.2. Модель з дієсловами укр. *домогтися*, рос. *добиться* (із залежним відмінковим комплексом), укр. *спромогтися* (із прийменниково-відмінковою сполукою) має структурну схему $S_1 V_{\text{mod}} (\text{на}) N_{\text{непр}}$: укр. *Цього разу Отава спромігся навіть на посмішку* (П.Загребельний); *Кімон одразу після повернення домігся встановлення миру між двома супротивними державами* (Плутарх. Порівняльні життєписи); рос. *Наиболее эффективно потратили бюджетные деньги по статье "деятельность" органы власти Ленинградской и Костромской областей, которые добились снижения количества посягательств из расчёта сто рублей за человека* (Время МН. – 2003.07.30 (НКРЯ)). Відзначимо, що модальні дієслова сполучаються з іменниками на позначення подій.

1.1.2. Модель з модальними прикметниками має два підтипи:

1.1.2.1. Модель $S_1 \text{Cop}_f \text{Adj}_{\text{Imod}} \text{Inf}$ з модальними прикметниками укр. *годний, готовий, здатний, спроможний, вільний* (а також короткі форми *годен, здатен, спроможен*), рос. *готов, годен, способен, волен*. На відміну від української, в російській мові у цій моделі можливе використання тільки коротких прикметників, оскільки "Відповідно до норми літературної мови прикметник за умови наявності поширювача виступає у складі присудка в короткій формі і стилістично нейтральне. Вживання в цьому випадку повної форми приймається як помилка або просторіччя" [Юдина 2004б: 285], пор.: укр. *Це такий прудкий до жінок чоловічок, що важко уявити. От уже плодовитий! Мені здається, він готовий сісти в гніздо замість квочки* (Р.Андріяшик); *Коли Мина розійдеться ось так, що аж білками сердито поблискує, тоді й нам, хлопчикам, його трохи боязко, тоді віриться навіть, що Мина свого часу був здатен когось там у повіті гирею вбити* (О.Гончар); *Пане Мартофляк, чи спроможна нинішня Верховна Рада якось змінити на краще нашу ситуацію?* (Ю.Андрухович); *В індуїзмі кожен вільний вибирати той шлях до Бога, який йому ближчий* (В.Бондаренко. Хорошу релігію придумали індуси // Дзеркало тижня. – 2-8.02.2002 (№ 4 (379)));

рос. *Готове лобзать уста друзей был я, Не посмотрев, не скрыта ль в них змея* (М.Лермонтов); *По этой причине, не только в полку, но и в дивизионной канцелярии признали, что главнокомандующий о мне не заботится, ничего для меня не делает и знает меня не хочет, следственно я не заслуживаю никакого особенного внимания и годен только, как каждый прапорщик, нести за старших всякую нелегкую службу* (Ф.Торнау (НКРЯ)); *Как отметили венские ветеринары, лошадей в памперсах становится более раздражительной, способна неожиданно понести или встать на дыбы* (Знание – сила. – 2003. – №8 (НКРЯ)); *Вы вольны сколько угодно иронизировать, но суть дела изложена исчерпывающе* (Европа. – 2001.06.15 (НКРЯ)).

1.1.2.2. Модель $S_1 \text{Cop}_f \text{Adj}_{\text{Imod}} \text{Prep} N_{\text{непр}}$ функціонує з тими ж прикметниками, що і попередня⁶ (крім укр. *вільний*, рос. *волен*): укр. *Стою на вищій, весь у лямках, зібрався з духом... Готовий до стрибка, роблю крок назад, щоб розігнатись, і раптом чую: "Пішов!" – і стусан у спину!* (О.Гончар); *Ну, а що ви скажете, коли я вам скажу, що кохаю, і так кохаю, що здатна на найбільше злочинство проти всього святого для мене* (В.Винниченко); *Женщина – істота недорозвинена й не здатна до творчої роботи* (Майк Йогансен);

рос. *При этом меру принудительного медицинского лечения ему определили как амбулаторное наблюдение и даже решили, что он ограниченно годен к воинской службе* (Известия. – 2002.07.29 (НКРЯ)); *Вы готовы для восприятия и потребления любой информации, веяний нового* (Вечерняя Москва. – 2002.10.10 (НКРЯ)); *К тому же темпераментный Платон способен на пожизненную любовь к героине Марии Мироновой* (Финансовая Россия. – 2002.09.19 (НКРЯ)).

1.1.3. Речення з модальним іменниковим компонентом репрезентовано двома основними моделями $S_1 \text{Cop}_f N_{\text{4mod}} \text{Inf}$ / $(\text{Prep}) N_{\text{непр}}$ (1.1.3.1) і $S_1 \text{Cop}_f \text{N}_{\text{6mod}} \text{Inf}$ (1.1.3.2). Іменники з модальним значенням поєднуються з дієсловами-зв'язками, утворюючи конструкції типу укр. *мати дозвіл, здібність, змогу, можливість⁷, навички, право, привілей, сили, уміння, час, шанс; володіти умінням, навичками* і под.; рос. *иметь возможность, время, навыки, право, привилегию, силы, способность, шанс, обладать навыками, умением, добиться возможности* и под. При цьому в російській мові конструкції з дієсловом *иметь* вживаються досить рідко або у контамінації з іншими типами модифікацій, особливо із заперечними: *Те лингвисты, которые не хотят использовать данный принцип, не имеют возможности в каждом конкретном случае доказать или опровергнуть факт языкового родства (а также и степень этого родства)* (Н.Трубецкой (НКРЯ)) (подібне спостерігається і в модальних модифікаціях бажання [Виноградова, Ситарь 2006]).

У свою чергу модель 1.1.3.1 охоплює дві групи речень – з акціональним предикатом у формі інфінітива і з акціональним предикатом у формі іменника-девербатива.

⁶ Відзначимо, що той самий прикметник може сполучатися з різними формами, пор. рос. *годен/готов/способен к чему/на что/для чего*.

⁷ Дієслівно-іменна конструкція *мати можливість* кваліфікується як російська калька [Вихованець 2003].

1.1.3.1.1. Речення з інфінітивом (структурна схема $S_1 \text{ Cor}_f N_{4\text{mod}} \text{ Inf}$): укр. *Так минає це дві години, упродовж яких ми маємо змогу зайнятися власними справами* (Ю.Андрухович); *Натомість держава велика має змогу належно покарати зрадливих порушників світового порядку, провчивши і їх, і всіх тих, кому б запроглося наслідувати нечестивців* (П.Загребельний); *Я маю право у свій вільний час, – сказав батько, – робити що схожу* (В.Діброва); *Датою реєстрації є дата, коли реєстратор має можливість підтвердити інформацію про здійснення реєстрації* (Про забезпечення виконання зобов'язань рухомим майном. Закон України); *І тоді, і тепер я вважав, що в країнах на зразок нашої вже сама можливість проведення альтернативних виборів є великим благом, і тому просто зріх нею не скористатися, щоб зайвий раз злити воду з акваріума, схильного до перманентного загинання. Скоріш за все той акваріум гнитиме знову, але зливаючи з нього періодично воду, ми принаймні маємо шанс коли-небудь те гниття припинити* (М.Рябчук. Українська інтелігенція в пошуках "меншого зла" // Критика. – 1999. – № 10);

рос. *Но в этом году в связи с необычной для этого времени бесснежной погодой животные имеют возможность полакомиться падающими* (Марийская правда (Йошкар-Ола). – 2003.01.14 (НКРЯ)); *Кафельников (если не вылетит неожиданно) имеет шансы повторить мировой рекорд – выиграть один и тот же турнир пять раз (лет) подряд* (Известия. – 2001.10.04 (НКРЯ)); *И есть ли какое верояние, чтобы Кутузов, видя перед собою все армии Наполеона и готовясь принять решительный, ужасный с ним бой, имел время не только читать роман Жанлис, но и думать о нем?* (Г.Данилевский (НКРЯ)); *Приехавши, так сказать ошупью, ночью в Дипольдисвальде, я встретил одного сослуживца, который имел способность находить хорошие квартиры: через несколько минут я лежал на мягком пуховике и не знал меры моему счастью* (А.Михайловский-Данилевский (НКРЯ)); *Имеет навыки трудиться интенсивно, с повышенной нагрузкой, в короткие сроки выполнять значительные объемы работы* (А.Бовин (НКРЯ)); *...гипнотизерская банда обладает способностью гипнотизировать на громадном расстоянии, притом не только отдельных лиц, но и целые группы их* (М.Булгаков).

1.1.3.1.2. Менш продуктивними виявилися речення з прийменниково-іменниковим комплексом (структурна схема $S_1 \text{ Cor}_f N_{4\text{mod}} (\text{Prep}) N_{\text{непр}}$), де у ролі залежних іменників ($N_{\text{непр}}$) можливі тільки назви подій: укр. *Аудиторська перевірка проводиться відповідно до законодавства та на підставі договору, що укладається між аудитором, який має дозвіл на надання аудиторських послуг на території України, та юридичною особою, що перевіряється* (Про недержавне пенсійне забезпечення. Закон України); *До речі, інститути, університети, академії охоче приймають абітурієнтів з технікумів, оскільки ті вже мають навички в роботі, добре орієнтуються у виборі професії і вступають на обрану спеціальність не інтуїтивно чи "за порадою", а, як правило, осмислено* (О.Гергель. Випускник технікуму має більше можливостей // Дзеркало тижня. – 23-29.06.2001 (№ 24 (348)); *Офіцерів, котрі мають досвід і реальні навички роботи "на землі" (не кабінетної), витісняють зі структури або траті кожж садять на гачок компромату, страху, особистої залежності від керівництва* (І.Хоменко, В.Фоменко. Інформаційний запит // Дзеркало тижня. – 30.10-5.11.2004 (№ 44 (519)); *Дружина та чоловік мають право на вибір місця свого проживання* (Сімейний кодекс України); *Гадає, маю час на довгі розмови. Тю! Там ось скільки стоїть. Коли ж я скінчу, як з кожним стану вести такі розговори* (Б.Лепкий);

рос. *Пришвин в отличие от своей бывлой наставницы имел возможность для более широких наблюдений, и ему корень зла в ту пору виделся не в деревне, а в городе* (Октябрь. – 2002. – №1-2 (НКРЯ)); *Потом он играл хотя и очень интересно, во всех партиях имел шансы на победу, но не выигрывал* (64 – Шахматное обозрение. – 2004.11.15 (НКРЯ)); *В госпитале я имел время на размышление и, разбирая мое положение, рассматривая его со всех сторон, я решил покориться судьбе, победить все трудности, сделаться самостоятельным, и жить вперед без чужой помощи* (Ф.Булгарин (НКРЯ)); *Здесь стоит помнить о том, что змея имеет способность к гипнозу, к применению других трюков и способностей* (Боевое искусство планеты. – 2003.12.08 (НКРЯ)).

1.1.3.2. Модель з іменниками *право, сила, состояние* (у поєднанні з дієсловом-зв'язкою *быть*), яка має структурну схему $S_1 \text{ Cor}_f N_{6\text{mod}} \text{ Inf}$ і є регулярною для російської мови: *В этом случае вы не только в праве игнорировать такое требование заказчика, но и можете рассмотреть возможность подачи искового заявления в суд за нарушение ваших прав потребителя* (Автопилот. – 2002.11.15 (НКРЯ)); *Мне скучно, Мне тяжело бденье, страшен сон Я не хочу, чтоб сновиденье Являло мне ее черты; Нет, я не раб моей мечты; Я в силах перенести мученье Глубоких дум, сердечных ран, Всё, – только не ее обман* (М.Лермонтов); *Я знал, что не нарушу данной Ренате клятвы, ибо сковывала она мою волю почти сверхъестественной силой, но я надеялся, что сумею и буду в состоянии, не касаясь графа Генриха, выбить шпагу из его рук и тем покончить поединок для себя с честью* (В.Брюсов).

На відміну від російської, в українській мові речення з прийменниково-відмінковими комплексами у змозі, у праві є нечастотними і ненормативними, вони з'являються під впливом відповідних російських конструкцій. У зібраному матеріалі зафіксовано тільки одиничні приклади: *Сучасна людина, в бутті якої домінують її цивілізаційні потреби, у змозі перебороти становище відчуженості від іншої людини, світу в цілому* (Артеменко Я.І. Імпресіональні модули людської присутності. Філософсько-культурологічне осмислення: Автореф. дис. ... канд. філос. наук, Харків, 2001); *Будь-яка людина у праві заявити, що повною мірою вона не дотримується жодного з вище згаданих стереотипів* (А.Гулієв. Крізь призму азербайджанських

реалій, або доповнюючи І.Канта // Дзеркало тижня. – 15-21.09.2001 (№ 36 (360)). На позначення подібних ситуацій в українській мові використовується модель 1.1.3.1, пор.: *Будь-яка людина має право заявити...* Більш продуктивними виявилися речення з модальним комплексом *у/в силі*, але переважно в контамінації із заперечними модифікаціями: *Я не в силі тобі допомогти!* (О.Кобилянська); *На мені, шановний, лежить стільки турбот, що жоден смертний не в силі їх виконати, адже я управляю не тільки учбовою частиною, але й господарчою* (Валерій Шевчук); *Перед обшарпаними дверима я довго стою й не в силі подзвонити* (В.Винниченко).

1.1.4. Прислівникова модель, побудована за структурною схемою $S_1 \text{Cor}_F \text{Adv}_{\text{mod}} \text{Inf}$, виявилася характерною для російської мови (модальним компонентом виступає прислівник *вправе*): рос. *При возникновении у налогоплательщика вопросов о порядке применения закона, он вправе получить от уполномоченных государственных органов необходимую информацию* (Бизнес-журнал. – 2004.08.17 (НКРЯ)).

Аналіз досліджуваного матеріалу засвідчив, що в українській мові подібні речення нечастотні і зафіксовані переважно в офіційно-ділових текстах: *Для проведення митного контролю митні органи вправі одержувати від банків та інших фінансово-кредитних установ відомості і довідки про фінансові операції та стан рахунків осіб, що переміщують товари і транспортні засоби через митний кордон України, а також осіб, що провадять діяльність, контроль за якою покладено на митні органи* (Митний кодекс України); *Протягом 2001 року Українська Сторона вправі здійснити погашення всієї або частини загальної суми боргових зобов'язань України по оплаті вартості позаконтрактно відібраного природного газу в грошовій формі в доларах США, повідомивши про такий намір Російській Сторону не менш ніж за 5 (п'ять) робочих днів до здійснення платежу* (Угода між Кабінетом Міністрів України і Урядом Російської Федерації про гарантії транзиту російського природного газу територією України від 22.11.2000).

Отже, розглянута група модифікацій об'єднує чотири моделі речень за частиномовною належністю модального компонента з подальшою диференціацією у їхніх межах. Це моделі з модальним дієслівним, прикметниковим, іменниковим і прислівниковим компонентом. Їх порівняльний аналіз з реченнями інших семантичних типів модальності засвідчує, що модифікації можливості характеризуються найбільшою кількістю моделей із синтаксично незмінним суб'єктом (пор. відповідні моделі модифікацій бажання [Виноградова, Ситарь 2006] і необхідності [Виноградова, Ситарь 2005a]).

1.2. Речення із синтаксично зміненим суб'єктом об'єднують три типи структур: з модальним прислівниковим, дієслівним та іменниковим компонентом⁸.

1.2.1. Моделі з модальним прислівниковим компонентом (укр. *можна, можливо, вільно*, рос. *можно, возможно*), побудовані за структурною схемою $S_3 \text{Cor}_F \text{Adv}_{\text{mod}} \text{Inf}$: укр. *Мотря молода, то нехай робить, а я вже стара, підтопталась. Мені можна й відпочити* (І.Нечуй-Левицький); *Жили тут і католики; протестанти і аріяни могли по-своєму молитися. Тут навіть і магометанам вільно було свобідно до алаха молитися* (А.Чайковський);

рос. *О! я завидую другим! В кругу семейственном, в тиши, смеяться просто можно им И веселиться от души* (М.Лермонтов); *Сегодня казнь. Тебе одной Свирепство их смягчит возможно, Спаси отца* (А.Пушкин); *"Я все-таки думала, что здоровье Антона Павловича в лучшем состоянии, чем оно есть, и думала, что ему возможно будет провести хотя бы три зимние месяца в Москве"* (Театральная жизнь. – 2004.06.28 (НКРЯ))⁹.

У наведених реченнях експліцитно реалізований конкретно-референтний суб'єкт, виражений іменником або займенником у формі давального відмінка. Водночас частотними є речення, побудовані за цією моделлю, в яких суб'єкт формально не репрезентований: *Все життя гумористом! Господи! Збожжеволіти можна від суму!* (Остап Вишня); *Що він робив такого, що можливо робити лише на війні: один раз ходив на стежу, один день копав шанці, один раз підривав міст* (Т.Прохасько). На нашу думку, подібний (імпліцитний) суб'єкт може бути двох типів:

а) конкретно-референтний суб'єкт: рос. *Маргариту установили на место, и под левой рукой у нее оказалась низкая аметистовая колонка. – Руку можно будет положить на нее, если станет очень трудно, – шептал Коровьев* (М.Булгаков) (= Маргарите можно будет положить руку); *Пришедший подмигнул Ивану, спрятав в карман связку ключей, шепотом осведомился: "Можно присесть?" – и, получив утвердительный кивок, поместился в кресле* (М.Булгаков) (= Можно мне присесть?);

⁸ Поза нашим розглядом у цій статті лишаються так звані каузативні дієслова типу укр. *дозволяти*, рос. *позволять, разрешать*, поєднання іменників із зв'язками *надавати можливість, давати / предоставлять возможность* і под., які безпосередньо пов'язані з аналізованим матеріалом. На наш погляд, речення з такими предикатами потребують окремого аналізу, оскільки є полісуб'єктними і включають щонайменше дві пропозиції, пор.: *Багірову дозволили відібрати в штурмову групу, кого він сам захоче* (О.Гончар) = *"Керівництво дозволило" + "Багіров може відібрати людей в штурмову групу..."*, де є два суб'єкти (*керівництво* і *Багіров*), тобто кількість учасників ситуації більша, ніж в аналізованих у цій статті реченнях, і, крім основної, наявна згорнута пропозиція. Ще одним мотивом виділення цієї категорії в окрему групу є те, що моделі, використовувані для вираження подібного каузативного змісту, відрізняються від власне модальних. Видається, що регулярними у цьому разі будуть пасивні моделі типу: *Багірову дозволено відібрати людей у групу; Багірову надано можливість відібрати людей у групу; Багірову надана можливість відібрати людей у групу* та ін. Наступний етап дослідження передбачає детальний розгляд таких речень.

⁹ У російській мові подібні приклади з експліцитно вираженим суб'єктом одиничні.

б) нереферентний суб'єкт: укр. *Випробування підтверджуються офіційним сертифікатом, де конкретно вказано, з якого виду зброї цими боеприпасами можливо користуватися, згідно з їх тактико-технічними даними* (Про зброю. Закон України); рос. *Ты хочешь сказать, Фока, что судачки можно встретить и в "Коллизее"* (М.Булгаков); *Такие резкие и интимные вещи, которые рассказывает своей игрой Плетнев, возможно слушать только в полнейшей тишине* (Известия. – 2003.02.18 (НКРЯ)). Реалізації моделі 1.2.1 з нереферентним суб'єктом кваліфікуємо як контамінації з модифікаціями за особою, які включають показники неозначеності, квантори роздільності й узагальненості [Всеволодова 2000: 216]. Аналізована модель є спеціальним засобом для вираження модальних модифікацій речень з нереферентними суб'єктами.

Підкреслимо, що в моделі 1.2.1. інфінітив є факультативним компонентом, він може бути опущений як зрозумілий з контексту:

укр. – *Могли б ви не піти на цього Фелліні?*

– *Дозвольте поцікавитися – чому?*

– *Ну, підете іншим разом. А сьогодні... Я б дуже хотів поглянути на ваші етюди.*

– *На мої етюди? – Тая трохи повагалася. – Ну, гаразд. Але це можна й згодом* (П.Загребельний) (= *Це можна зробити й згодом*);

– *Прибери.*

– *Це можна й навромацки, – сказав Торд-старший, – але золото лічити ми звикли при світлі* (П.Загребельний) (= *Це можна зробити й навромацки*);

рос. *Пульс при поцелуе учащается в среднем до 120 ударов в минуту, кровяное давление повышается (но это не значит, что людям с повышенным давлением нельзя целоваться, — можно всем, противопоказаний нет), вырабатываются "гормоны счастья": эндорфин и окситоцин* (Знание — сила. – 2003 (НКРЯ)) (= *можно целоваться всем*).

1.2.2. Речення, в яких модальне значення можливості реалізується через дієслово з оцінним компонентом:

1.2.2.1. Модель $S_3 V_{\text{mod}} \text{Inf}$ (укр. *вдаватися*,¹⁰ *поталанити, пофортунити, пощастити*, рос. *удаться, повезти, посчастливится, пофартишь* і под.):

укр. *Все, що нам дано – як дітям на забавку – то готові порізнені скалочки дійсності, фрагменти, подробиці, кольорові фішки якоїсь великої, неосяжної головоломки, по яких рачкуємо, не підводячи зору, обмацуємо, облизуємо, обнюхуємо собі в кайф, цілком безневинне й приємне заняття, – тільки штука в тому, що фішки часом (го, ще й як часто, і скільком, і навіть не конче теніям!) вдається стулити за невідь-звідки-взятим, нікому-неозброєним-оком-невидним планом, у якому знати пульсацію самостійного, немовби вже й органічного життя* (О.Забужко); *За дверима шепочуться діти. "Тато казав", "тато принесе", "тато зробіть"... Йому перед тим пощастило заробити на залізниці кілька марок, свідомість настроєна на те, що знову поталанить* (Р.Андрияшик); *Жилавому сотникові поталанило вхопити сутулуватого москаля і стягнути його з коня* (Б.Лепкий);

рос. *Безумный! Ты не знал, что был любим, И ты о том проведаль лишь тогда, Как потерял любовь ее навеки; И удалось привлечь другому лестью Все, все желанья девы легковой* (М.Лермонтов); *И если тебе, дорогой друг, повезло увидеть в этих книгах рисунки художника Дмитрюка, ты наверняка испытал чувство радости, потому что они яркие, разнообразны, выразительны, в них много весёлой выдумки* (Мурзилка. – 2000. – № 11 (НКРЯ)); *Ему посчастливилось открыть золотые россыпи* (Российская охотничья газета. – 2004.12.15 (НКРЯ)); *Для начала ему пофартило родиться в одной из станиц юга России* (Л.Корнешов (НКРЯ)).

1.2.2.2. Модель $u+S_2 V_{\text{mod}} \text{Inf}$ у російській мові реалізується з дієсловом *получиться*: *Пробный экзамен у меня неплохо получилось сдать, будем надеяться, что не напрасно я все эти десять лет учил родную речь* (sun4es.metroland.ru/blog/index.php?action=see_art&art_id=1148907756). В українській мові в таких випадках вживається модель 1.2.2.1. $S_3 V_{\text{mod}} \text{Inf}$ (*Мені вдалося скласти іспит*) або 1.1.1.1. $S_1 V_{\text{mod}} \text{Inf}$ (*Я зміг скласти іспит*).

Поодинокі приклади зафіксовано з дієсловом рос. *выходить*, укр. *виходити* в розмовному мовленні: рос. *Так вот, в универ я поступила, но так как училась один год в колледже у меня вышло сдать первый курс вроде как экстерном и я перешла сразу на второй* (mylady.mybb.ru/viewtopic.php?pid=590); укр. *"Своею відмовою Янукович також зняв гору з плечей тих членів Альянсу, для яких важливо зберегти якнайкращі відносини з Росією та які готові визнати пострадянський простір винятковою сферою російського впливу. Цього разу вийшло зробити все акуратно, руками самої України. Не довелося її обманувати, водити околясом, вдаватися*

¹⁰ В українській мові дієслово *вдаватися* може сполучатися не тільки з інфінітивом, але й з іменниково-прийменниковим комплексом, проте модальне значення можливості реалізується тільки в першому випадку, пор.: ... *Клавдії Петрівні вдається, нарешті, покласти в ліжко Костю* (В.Винниченко) (= *Клавдія Петрівна змогла нарешті покласти в ліжко Костю*); – *Хіба нема за що? – каже Заболотний і... вдається до поясень, що, мовляв, ті агресивні рої посуваються насправді досить повільно, з швидкістю черепашиною, їм нема куди поспішати* (О.Гончар) (= *пояснює*); *Щоразу, коли хто, відповідаючи, вдається до шпаргалки або намагається як-небудь виборсатись, обдурити професора, Микола Ювеналійович в мовчазному обуренні починає сопіти, обличчя до коріння волосся наливається кров'ю, ось-ось, здається, вхопить він оту сучкувату палицю та так і трісне студента по плечах за його недбалість* (О.Гончар) (= *користується шпаргалкою*). Російський еквівалент *удаваться* сполучається тільки з інфінітивом.

до дипломатичних виправдань або прийомів", – написала польська газета *Gazeta Wyborcza* (О.Яхно. Ціна на газ для населення знизиться // *День*. – 5.10.2006 (№169)).

1.2.3. Моделі з модальним іменниковим компонентом (укр. *змога, можливість, нагода, час, шанс*, рос. *возможность, шанс, время*), побудовані за структурними схемами:

1.2.3.1. $y/\delta+S_2 N_{1mod} Cop_f Inf$: укр. *Однак найбільше привертає увагу те, що у виборця є нагода проголосувати лише позитивно, бо якщо – ні, то такий голос сили не матиме* (К.Штіндл. "Машина часу": визволення можливе // *Дзеркало тижня*. – 10-16.01.2004 (№ 1 (476)); *Я чемно відказав, що нічим не відрізняюся від інших, але коли є змога зекономити сто двадцять карбованців у рік, то тут не зупинишся ні перед якими страхами* (Валерій Шевчук); *Є тільки одна можливість попередити епідемії: заборонити сходки, вечорниці, навіть богослужіння* (Р.Андріяшик); – *Багато чого стоїть поміж людьми, перебореш – тоді радість, але не завжди є змога усунути те, що розділяє* (П.Загребельний);

рос. *Теперь у него есть время отдохнуть и присмотреть себе следующего соперника, более достойного встречи с "лучшим средневесом современности" – именно так назвали Костю обозреватели ESPN* (*Известия*. – 2003.01.19 (НКРЯ)); *Что же касается всего остального в номере, то, напротив, у вас есть возможность смаковать его на берегу синего-синего моря, лежа на белом-белом песке, жмурясь от желтого-желтого солнца* (Домовой. – 2002.08.04 (НКРЯ)); *Судя по заявлениям главы комиссии по правам человека при президенте РФ Эллы Памфиловой, у лидера чеченских сепаратистов Аслана Масхадова тоже есть шансы побороться за голоса избирателей* (*Независимая газета*. – 2003.03.12 (НКРЯ)).

Суб'єктна синтаксема $y+S_2$ властива російській мові: *У нас есть шанс хлопнуть его* (В.Шукшин). Подібні приклади зафіксовано і в українській мові, проте у конкуренції з моделлю 1.1.3.1 перевага надається останній, пор.: *Ідеальний варіант, якщо у вас є змога попрактикуватися з кимось* (В.Ценев. Сила інтуїції // *Дзеркало тижня*. – 7-13.09.2002 (№ 34 (409)) й *Ідеальний варіант, якщо ви маєте змогу попрактикуватися з кимось; За великим рахунком, у цей період у біологічної матері є час передумати й повернути собі дитину* (О.Полухович. Тьютю, чиєю мамою ти будеш? // *Дзеркало тижня*. – 29.01.-4.02.2005 (№ 3 (531)) і *За великим рахунком, у цей період біологічна мати має час передумати й повернути собі дитину*.

Відзначимо, що в реченнях, побудованих за моделлю 1.2.3.1, інфінітив може бути опущений: укр. *Варив юшку і почуттями марив – не самою уявою вже і думкою; здається, всім еством прагнув: хліба. Випар від вареної картоплі помножував жадобу. Хоч би окрась житній або хоч сухар! І нічого нема ніде. Одна можливість – коло млина. Дивно! – кров і погибель відганяють, рана досі відчутна, і знає думкою чоловік: не дадуть підійти до брами озброєні вартіві, вб'ють; а таки, супроти всього, зроджується намір – знов стати по хліб до страшного місця* (Василь Барка) (= *Одна можливість – знайти коло млина* (на пропущений інфінітив вказує обставина місця)).

1.2.3.2. $y+S_2 N_{1mod} Cop_f (Prep) N_{непр}$: рос. *У "семьи" олигархов еще вроде бы есть время на размышление* (*Московский комсомолец*. – 2003.01.15 (НКРЯ)); *Как это здорово, когда есть возможность для реваниша!* (*Известия*. – 2002.07.31 (НКРЯ)); *Тогда есть шанс на быстрое и рациональное решение наших общих проблем* (*Известия*. – 2002.09.24 (НКРЯ)).

Порівняно з російською мовою в українській ця модель є нечастотною: *Повірте, що в Коррі є шанс на перемогу* ("Офіційний сайт братів Кличко": www.klitschko.com/duels/duel_w_030308/ukr/inter_w_u.html), пор.: *Коррі має шанс на перемогу*.

Аналіз зібраного матеріалу засвідчив, що на позначення різних семантичних типів модальності – бажання, необхідності, можливості – вживаються ті самі моделі із синтаксично зміненим суб'єктом. Відмінності стосуються тільки ступеня їхньої продуктивності. Зокрема, частотними є моделі з модальним прислівниковим компонентом на позначення можливості (див. 1.2.1) та необхідності [Виноградова, Ситарь 2005б]. Водночас зафіксовано одиничні приклади вживання моделі з прислівниковим модулем укр. *бажано*, рос. *желательно* [Виноградова, Ситарь 2006].

2. Моделі речень можливості імпліцитного типу характеризуються відсутністю спеціальних модальних компонентів і належать до периферії функціонально-семантичного поля модальності. В обох аналізованих мовах реалізується дві моделі речень із формально невираженим значенням можливості (пор. відсутність імпліцитних моделей речень бажання [Виноградова, Ситарь 2006] і чотири групи моделей речень необхідності (із диференціацією у їхніх межах підтипів) [Виноградова, Ситарь 2005а]).

2.1. Власне імпліцитні речення будуються за структурною схемою ядерного (немодифікованого) речення $S_1 V_f$, передають значення вміння і, як правило, супроводжуються позитивною оцінкою, вираженою прислівниками типу *чудово, добре*: укр. *І знаєте ще що: вона чудово співає деяких наших пісень. Попрохаймо її, щоб вона нам хоч одну заспівала* (Т.Шевченко. Музика. Переклад Б. Якубовського) (= *Вона вміє співати деяких наших пісень*); *А найважливіше: земля належить тому, хто її любить і на ній добре працює* (У.Самчук); *У нас як добре готує, а моряки на брак апетиту не страждають* (В. Овдін. Серед міфів і рифів // *Дзеркало тижня*. – 15-21.06.2002 (№ 22 (397));

рос. *Дело в том, что у нас долгое время существовало мнение, что итальянские певцы прекрасно поют, но совершенно не могут создать на сцене полноценного драматического образа – происходит как бы костюмированный концерт и только* (И.Архипова (НКРЯ)); – *Наше знакомство состоялось еще тогда, когда*

Абдалла бен Хусейн был принцем и командовал иорданским спецназом, — поделился воспоминаниями Шипунов. – Иорданский монарх имеет прекрасное военное образование, водит все боевые машины и владеет практически всеми видами оружия (Известия. – 2001.08.27 (НКРЯ)).

Ця модель системно реалізується з дієсловами-предикатами руху. "Дієслова групи *ходить* [бігати, літати, їздити і под. – К.В., Г.С.] є багатозначними, вони позначають: 1) неспрямований рух; 2) двоспрямований рух; 3) повторюваний односпрямований рух; 4) характеристику особи або предмета через уміння, можливість, здатність рухатися вказаним способом..." [Юдина 2004а: 238], пор.: укр. *Зараз Альоні півтора року, вона вже ходить і промовляє перші слова* (Новини ТСН, канал 1+1, 1.09.2005); рос. *Если вы собираетесь купаться, а глубокомысленный человек, стоя на берегу со связанными руками, хвастается тем, что он отлично плавает, и обещает спасти вас, когда вы станете тонуть, – бойтесь сказать: "Да помилуй, любезный друг, у тебя ведь руки связаны; позаботься прежде о том, чтоб развязать себе руки". Бойтесь говорить это, потому что глубокомысленный человек сейчас же ударится в амбицию и скажет: "А, так вы утверждаете, что я не умею плавать!"* (Н.Добролюбов (НКРЯ)). Прихованість модального компонента викликає складність, зокрема, під час вивчення подібних речень іноземцями.

2.2. Фразеологізовані речення, тобто синтаксичні конструкції "... з утраченими або послабленими граматичними або прямими лексичними значеннями..." компонентів і закріпленням порядком слів [Русская 1980: 217] (див. також [Величко 1996: 3]).

Кілька різновидів синтаксичних фразеологізмів використовується на позначення неможливості [Балобанова 2001; Величко 1996]. У нашому матеріалі зафіксовано тільки одну фразеологізовану модель укр. "чому + б / би + не + інфінітив", рос. "почему + бы + не + інфінітив", якій властиве нашарування кількох модальних значень: *Звичайно ж, якби будувати не для цифри, а з вигадкою, з возником, то можна б і ці одноманітні коробки чимось оживити, а то вночі, як добре під мухою чоловік, то їй додому навряд чи втрапить, заблудиться в цьому царстві стандарту. А чому б не оздобити один корпус у стилі козацькому, другий – у карпатському, клумби зробити – там із силуетом, там із трав'яним годинником...* (Олесь Гончар) (*≈ можна, треба, хочемо оздобити*); *Сидячи на візнику, я посвистую й думаю: "А чому б не похулганити?"* (В.Винниченко); рос. *Почему бы нам, кооператорам, не взять шефство над детскими домами, которые есть практически в каждой области?* (Труд. – 1988.12.31 (НКРЯ)); *"Знаете, Жами и Давид – хорошие фигуристы и хорошие ребята, – сказала Бережная на NBC. – Но тогда почему бы не вручат три комплекта золотых медалей?"* (Коммерсантъ-Власть. – 2002.02.26 (НКРЯ)). Складність диференціювання модальних відтінків пояснюється відсутністю їх експліцитних репрезентантів.

Типовими для модальних модифікацій можливості виявилися контамінації з такими різновидами видозмін базової структури речення:

а) граматичною модифікацією часу: укр. *Вони сиділи так напружено, що стороння людина могла подумати, буцім ці двоє везуть вибухівку* (Ю.Мушкетик); *Коли ж пробачення попросить, на колінах, можна буде змінити все* (В.Барка); рос. *При этих условиях преступники могли свести с ума людей с самой стойкой психической организацией* (М.Булгаков); *Прорезав длиннейшую очередь, начинавшуюся уже внизу в швейцарской, можно было видеть надпись на двери, в которую ежесекундно ломился народ: "Квартирный вопрос"* (М.Булгаков);

б) граматичною модифікацією способу: укр. *Коли б мені можна хреститься, я б вам отут перехрестився й землі з'їв, що в мене з головою нема ніякої спілки! – божився й клявся Дувид* (І.Нечуй-Левицький); рос. *Шахматные журналы заплатили бы недурные деньги, если б имели возможность ее напечатать* (М.Булгаков);

в) граматичною модифікацією за особою: укр. *... тільки стояв і слухав, як перемовлялися про його долю, говорили про нього, як про шматок дерева, як про річ, яку можна просто викинути або віддати комусь* (П.Загребельний); рос. *Сердце глупое творенье, Но и с сердцем можно жить, И безумное волнение Можно также укротить...* (М.Лермонтов);

г) негацією: укр. *... кумі не можна затримуватися тут довго...* (П.Загребельний); *Історію народу не можна знищити...* (П.Загребельний); *– Ви, Людо, жива істота. Вам потрібні сім'я, затишок, спокій. Я не можу нічого з того дати вам. Я не маю права розмінюватись. Якщо це станеться, я зненавиджу і себе, і вас...* (В.Дрозд); *Не можна не погодитися з колишнім Кучминим соратником Володимиром Малинковичем, який доволі уципливо зауважив у "Київском телеграфі": в тоталітарній державі опозиція не має шансу зібрати багатотисячну демонстрацію* (С.Стріха. Фермопілі української опозиції // Критика. – 2001. – № 1); *Бруд завжди б'є в душу, в саме серце, і порятуватися від нього незмога* (П.Загребельний); рос. *Навек мы с ней разлучены судьбою, Я побудитъ жестокость не умел* (М.Лермонтов); *Олимпийского чемпиона не вправе судить даже он сам* (ТВ-Спорт 15.02.06.); *А у князя женка есть, Что не можно глаз отвесть: Днем свет божий затмеваает, Ночью землю освещает* (А.Пушкин); *В одну телегу впрячь неможно Коня и трепетную лань* (А.Пушкин); відзначимо, що в сучасній російській мові вживання не *можно/неможно* є ненормативним;

г) авторизацією: укр. *Інакше кажучи, українське суспільство видається готовим до переведення армії на професійну основу, і кроки влади в цьому напрямку населення може підтримати* (Л.Поляков, М.Пашков.

Перспективи професійної армії // Дзеркало тижня. – 22-27.06.2002 (№ 23 (398)); рос. *Дело в том, что в жилтовариществе был, увы, презренный дефицит. К осени надо было закупать нефть для парового отопления, а на какие шиши – неизвестно. А с интуристовскими деньгами, пожалуй, можно было и вывернуться* (М.Булгаков);

д) питальними модифікаціями: укр. *Та чи ж можна втекти від краси, побачивши її бодай раз?* (П.Загребельний); *І чи взагалі можна бути князем від народження і чому?* (П.Загребельний); *Запитували ось на току: як це тобі вдається, чоловіче, триматися так, що, стільки головуючи, ще й досі не втратив людської подобі, в ходячий шлакоблок не перетворився?* (О.Гончар); рос. *Ну, взял на пробу горемыка мандарин. И вся-то цена этому мандарину три копейки. И вот они уж свистят, как соловей весной в лесу, тревожат милицию, отрывают ее от дела. А ему можно? А? – и тут Коровьев указал на сиреневого толстяка, отчего у того на лице выразилась сильнейшая тревога, – кто он такой?* (М.Булгаков);

е) експресивно-комунікативними перетвореннями: укр. *Захочете навчитися писати фейлетони, навчитесь, бо, ще раз підкреслюю, навчитися можна!* (Остап Вишня); рос. *Счастлив, кто мог земным желаньям Отдать себя во цвете дней!* (М.Лермонтов); *Но тот блажен, кто может говорить, Что он вкушал до капли мед земной, Что он любил и телом и душой!* (М.Лермонтов).

В аналізованому матеріалі зафіксовано також контамінації трьох типів перетворення базового речення, напр.: укр. *Значить, мені можна буде відвідувати вас?* (В.Винниченко) (поєднання модальної, часової, питальної модифікацій); *Щодо Богдана, то він лише повторював своє "Рим, Берлін, Токіо" і ніяк не міг когось вибрати ...* (Ю.Андрухович); *За хвилину почалася гра, в якій Юркові відразу перестало таланти. Він не міг розіграти навіть найпростішої комбінації, отримуючи постійно або "без одної", або "без двох", або безнадійно вістуючи* (Ю.Андрухович); рос. *Дай руку мне, склонись к груди поэта, Свою судьбу соедини с моей: Как ты, мой друг, я не рожден для света И не умею жить среди людей; Я не имел ни время, ни охоты Делить их шум, их мелкие заботы* (М.Лермонтов) (поєднання модальної, часової, заперечної модифікацій); рос. *К чему глубокие познания, жажда славы, Талант и пылкая любовь свободы, Когда мы их употребить не можем?* (М.Лермонтов); *Зачем не могу в небесах я парить И одну лишь свободу любить?* (М.Лермонтов) (поєднання модальної, заперечної і питальної модифікацій).

Отже, модальні модифікації можливості речень з акціональними предикатами утворюють складну розгалужену систему. Основними критеріями їх диференціації в українській і російській мовах є експліцитність / імпліцитність вираження можливості, синтаксична зміненість / незміненість суб'єкта, частиномовний статус модального компонента і залежного від нього слова (інфінітив або відмінкова форма імені (прийменниково-відмінковий комплекс)). Видається важливим, що в ролі залежних іменників зафіксовано тільки назви подій, тобто замість інфінітивів використовуються подійні іменники, що є переважно девербативами від відповідних акціональних дієслів.

Речення можливості із синтаксично незмінним суб'єктом репрезентовано більшою кількістю моделей порівняно з реченнями необхідності і бажання. Моделі речень із синтаксично змінним суб'єктом є спільними для всіх типів модальності.

Характерною особливістю розглянутих модифікацій є продуктивність власне імпліцитних речень на позначення вміння, які будуються за зразком ядерного дієслівного речення, проте містять прихований модальний компонент. Подібних моделей не зафіксовано серед модифікацій бажання і необхідності.

Загалом типологія моделей речень з модальним значенням можливості в українській і російській мовах характеризується спільністю. Відмінності стосуються ненормативності і/або непродуктивності моделей 1.1.3.2. $S_1 \text{ Cop}_F \text{ в } N_{6\text{mod}} \text{ Inf}$, 1.1.4. $S_1 \text{ Cop}_F \text{ Adv}_{\text{mod}} \text{ Inf}$, 1.2.2.2 $y+S_2 V_{\text{mod}} \text{ Inf}$, 1.2.3.1 $y/\text{в}+S_2 N_{1\text{mod}} \text{ Cop}_F \text{ Inf}$, 1.2.3.2. $y+S_2 N_{1\text{mod}} \text{ Cop}_F \text{ (Прер)} N_{\text{непр}}$ в українській мові.

3-поміж контамінації модальних модифікацій можливості з іншими типами видозмін речення регулярними виявилися поєднання з граматичними (часу, способу або особи), заперечною, авторизаційною, питальною модифікаціями, а також експресивно-комунікативними перетвореннями.

Подальшим етапом дослідження стане виявлення семантичних типів можливості і з'ясування їх співвідношення з виділеними моделями речень.

Література

Балобанова 2001: Балобанова Л.А. Структурно-семантические особенности и функционирование синтаксических фразеологизмов со значением невозможности // Русский язык: исторические судьбы и современность: Международный конгресс исследователей русского языка (Москва, МГУ им. М.В.Ломоносова, 13-16 марта 2001 г.): Труды и материалы / Под общ. ред. М.Л.Ремневой и А.А.Поликарпова. – М., 2001. – С.158.

Величко 1996: Величко А.В. Синтаксическая фразеология для русских и иностранцев: Учебное пособие. – М., 1996. – 95 с.

Виноградова, Ситар 2005а: Виноградова К.М., Ситар Г.В. Модальні модифікації необхідності: моделі імпліцитного типу // XII Международная конференция по функциональной лингвистике "Функционализм как основа лингвистических исследований" / Сборник научных докладов (Ялта, 3-7 октября 2005 г.). – Симферополь, 2005. – С. 62-63.

Виноградова, Ситарь 2005б: Виноградова Е.Н., Ситарь А.В. К типологии модальных модификаций в русском и украинском языках // Е.Ф.Карский и современное языкознание: материалы X международных Карских чтений, 16-17 мая 2005 г., Гродно: В 2 ч. – Ч. 1 / Отв. ред. М.И.Конюшкевич. – Гродно: ГрГУ, 2005. – С. 187-193.

Виноградова, Ситарь 2006: Виноградова Екатерина, Ситарь Анна. Модальные модификации желания предложений с акциональными предикатами в русском и украинском языках // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 14 / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – С. 131-141.

Вихованець 2003: Вихованець І.Р. Що Ви маєте? Можливість? Чи змогу? // Українська мова. –2003. – №1. – С.76.

Всеволодова 2000: Всеволодова М.В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса. Фрагмент прикладной (педагогической) модели языка: Учебник. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2000. – 502 с.

Всеволодова 2005: Всеволодова Майя. "Модели славянских простых предложений с учетом их типовых значений и речевых реализаций". Задачи и перспективы межнационального проекта // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 13 / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2005. – С. 142-146.

Золотова 1973: Золотова Г.А. Очерки функционального синтаксиса. – М.: Наука, 1973.– 351 с.

Золотова, Онипенко, Сидорова 1998: Золотова Г.А., Онипенко Н.К., Сидорова М.Ю. Коммуникативная грамматика русского языка / Под ред. Г.А.Золотовой. – М.: Изд-во Моск. ун-та, Ин-та русского языка РАН, 1998. – 528 с.

Русская 1980: Русская грамматика. – Т. II. – М.: Наука, 1980. – 709 с.

Слесарева 2004: Слесарева И.П. Выражение возможности и невозможности // Книга о грамматике: Материалы к курсу "Русский язык как иностранный" / Под ред. А.В. Величко. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2004. – С. 605-620.

Федорова 2000: Федорова И.Р. Модальность возможности в современном русском языке: (На материале газ.). – Калининград: Калинингр. гос. ун-т, 2000. – 85 с.

Юдина 2004а: Юдина Л.П. Система глаголов движения и их функционирование // Книга о грамматике: Материалы к курсу "Русский язык как иностранный" / Под ред. А.В. Величко. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2004. – С. 237-276.

Юдина 2004б: Юдина Л.П. Функционирование полных и кратких прилагательных // Книга о грамматике: Материалы к курсу "Русский язык как иностранный" / Под ред. А.В. Величко. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2004. – С. 277-306.

The report is aimed to classify modal models expressing possibility within sentences containing predicates of action and to compare these models with models expressing other types of modal meaning. Facts of Ukrainian and Russian languages are taken into consideration. The model classification is based on several oppositions such as expressed/not-expressed modal word, changed/unchanged subject of action and some others. The typical contaminations with other modifications are elicited.

Keywords: modality, modification of sentence, possibility, impossibility, sentence paradigm.

Надійшла до редакції 5 вересня 2006 року.

Марія Гринишин

ББК Ш 141.14-22

УДК 811.161.2'27'367

ВОКАТИВНІ РЕЧЕННЯ В АСИМЕТРИЧНИХ СИТУАЦІЯХ СПІЛКУВАННЯ

Розглянуто особливості вираження соціального статусу комунікантів в асиметричних ситуаціях спілкування. Виявлено закономірності вживання вокативних речень як маркерів соціально-рольових позицій мовця.

Ключові слова: вокативні речення, асиметричні ситуації спілкування, соціальний статус особи.

Орієнтація сучасної лінгвістичної парадигми на вивчення людського фактора в мові та мовленні сприяє тому, що соціальний статус учасників комунікативного акту стає об'єктом лінгвістичних досліджень. Якщо мовленнєві статуси особи уже обговорені в працях О. Почепцова [Почепцов 1989], О. Ємельянової [Ємельянова 2006], Г.Барташевої [Барташева 2004], А. Ярхо [Ярхо 2001] та ін., то соціальний статус комунікантів на матеріалі української мови в сучасних дослідженнях розглянуто принагідно [Телеки 2006; Павлик 2005]. Цілісне уявлення про цю категорію ще відсутнє. Соціальний статус – це місце людини в соціальній системі, яке включає права і обов'язки, а також взаємні очікування поведінки (зокрема, комунікативної), які є їх наслідком [Карасик 2002, с.5]. Комунікативний статус, тобто комунікативні права й обов'язки комунікантів [Почепцов

1989, с.41] є основою мовленнєвої взаємодії, соціальний – соціальної, яка здійснюється через мовленнєву взаємодію або супроводжує її. Отже, мовленнєвий статус комуніканта безпосередньо корелює з певною соціальною роллю – динамічним аспектом соціальної взаємодії [Крысин 1989, с.134].

Соціальний статус учасника комунікативного акту можна розглядати ізольовано (у цьому випадку маємо справу з абсолютним статусом) або щодо соціальних статусів інших учасників, тобто через висвітлення ситуацій спілкування (і це буде відносний статус, тоді розкриваються позиції вищий / нижчий / рівний). За типами статусно-рольових відносин усі ситуації спілкування поділяються на симетричні (ролі комунікантів рівні) та асиметричні (роль одного з комунікантів є вищою за роль іншого) [Белл 1980, с.135-136]. Так постає три типи відношень, в основі яких є вертикальна, статусно-рольова, дистанція між комунікантами: $A_1 = A_2$; $A_1 > A_2$; $A_1 < A_2$ (де A_1 – адресант, A_2 – адресат). Перший тип ($A_1 = A_2$) віддзеркалює ситуацію спілкування між особами з рівним рольовим статусом, тобто між друзями, родичами, колегами приблизно одного віку та соціального статусу. Інші два відношення: адресант з вищим соціальним статусом → адресат з нижчим соціальним статусом ($A_1 > A_2$), адресант з нижчим соціальним статусом → адресат з вищим соціальним статусом ($A_1 < A_2$) – ілюструють ситуації статусної нерівності комунікантів. Для міжособової комунікації разом з вертикальними відносинами важливе значення має і горизонтальна дистанція між комунікантами, тобто ступінь знайомства, близькості, інтимізації стосунків [Ярхо 2005, с.109].

Показниками статусно-рольових відносин комунікантів, а відповідно і засобами, що ідентифікують їхні соціальні статуси, виступають одиниці номінації адресата мовлення, синтаксична організація висловлення, особливості вживання тих чи інших мовленнєвих актів, невербальні засоби тощо. У статті розглянемо синтаксичну організацію номінації адресата мовлення, зокрема вокативні речення.

Питання семантики та класифікації цих синтаксичних утворень розглянули І. Вихованець [Вихованець 1992], П. Дудик [Дудик 1971], І. Кучеренко [Кучеренко 1963], М. Скаб [Скаб 2002], К. Шульжук [Шульжук 2005]. Хоча єдиного підходу до інтерпретації вокативних речень немає, спільною ознакою в усіх характеристиках є виокремлене значення спонування та спеціальна інтонація. Так, І. Кучеренко стверджує, що "змістом вокативних речень є спонування, узагальнене значення якого розуміється з ситуації, спільної теми, у розкритті якої беруть участь інші речення контексту" [1963, с.70-71]. І. Вихованець вказує на особливу інтонацію вокативних речень, "яка передає заклик, спонування до припинення дії, докір, обурення та ін." [1992, с.61-62]. М. Скаб, розглядаючи прагматичні функції номінацій адресата мовлення, наголошує, що "найвиразніше вона (спонукальна функція – М.Г.) виявлятиметься в таких назвах, які вживаються мовцем як окреме висловлення і відповідно виражають на формальному рівні всю семантику комплексу апеляції" [2003, с.77].

Отже, вокативному реченню притаманна спонукальна модальність, яка відображає емоційно-вольові стосунки, зумовлені особистісними, соціальними та ситуативними факторами комунікації. Зміст вокативних речень порівняно із звертанням – компонентом структури спонукальних речень – значно ширший, завжди модально й емоційно забарвлений, передає складніше уявлення про адресата спонування. Тому граматично оформлене звертання не тільки називає адресата мовлення, але й стає своєрідним центром висловлення, що сконденсовує у собі багатство семантичних відтінків [Шульжук 2005, с.221].

Мовленнєвий акт є природним середовищем функціонування автономних вокативних синтаксем, за допомогою яких привертається увага співрозмовника, стимулюється реалізація певної дії, поява додаткової реакції, певних відомостей про предмети реальної дійсності. Залежно від змісту, що закладений в інтонації, функцій вокативних речень виявляється спонукально-кличний чи емоційно-оцінний характер подібних структур [Шульжук 2005, с.221]. Для прикладу розглянемо вокативні речення в художній прозі І.Франка¹.

1. Вокативні речення, які спонукають до подальшої комунікації (вживаються для виклику адресата). Наприклад:

(1) – *Куме Стефане Чапле!* – кричав вїт, роззираючись по корчмі (Великий шум, 22, с.218).

2. Вокативні речення, які вимагають від адресата виконання певної дії, переважно зрозумілої з попереднього контексту (конструкції з виразною спонукальною функцією – попереджувальною, заборонною, наказовою тощо).

(2) *І, обертаючися до пана Никодима, він крикнув:*

– *Пане Никодим!*

Сей підбіг і став перед генералом (Гриць і панич, 21, с.182).

3. Вокативні речення з емоційно-оцінним змістом (використовуються для кваліфікації вчинків адресата: передають докір, закид, осудження, радість тощо):

(3) – *Довбанюку!* – скрикнув йому мій тато, забувши навіть утитулювати його паном. – *Чи ти стікся, чи тобі що такого?* (Довбанюк, 16, с.212).

¹ Матеріалом дослідження є художня проза, див.: Франко І.Я. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наук.думка, 1976-1986. Покликання подаємо в круглих дужках, із вказівкою назви твору, номера тому і сторінки.

Речення цього типу часто містить повтор вокативних елементів, що супроводжується вигуками, від чого докір, осудження позначені звертальною конструкцією, підсилюються експресивно, набувають додаткового емоційного відтінку, зменшують категоричність:

(4) – *Ей, паничу, паничу!* – сказала стара, журливо похитуючи головою (*Лель і Полель, 17, с.398*).

4. Вокативні речення, які стосуються комунікативних ситуацій зустрічі (впізнання адресата, радості, здивування, обурення тощо).

(5) – *Юрку! Пане Городиський! Чи то ви?* – скрикнуло разом до нього кільканадцять голосів. Але в жаднім голосі й тіні насмішки не було (*Довбанюк, 16, с.213*).

У подібних здвоєних вокативних реченнях функція кваліфікації, емоційної оцінки у другому реченні переважає над власне звертальною, яка для першого вокативного речення є основною.

Функціонально близькі до таких вокативних речень є окличні двоскладні неповні речення [Дудик 1971, с.40]. Вони позначають процес пізнання, пригадування когось, вияв чогось і, зазвичай, є несподіваним і раптовим наслідком одного з моментів цього процесу, наприклад:

(6) – *Антось! Старий боснячисько!* – скрикнув Редліх, і оба приятелі кинулись один одному в обійми (*Для домашнього огнища, 19, с.35*).

Спонукально-кличні (як 1-2) та емоційно-оцінні (як 3-5) вокативні речення становлять своєрідне висловлення, в яких імпліцитно міститься певне комунікативне завдання. Воно виражається через інтонацію (позначену, наприклад, дієсловами *крикнув* (2), *скрикнув* (3)) разом з певними невербальними компонентами комунікації (відображають лексеми з прямим лексичним значенням, наприклад, *роззираючись*(1), *обертаючися* (2), так і емоційно-опосередковані *журливо похитуючи* (3)) або ж виводиться адресатом у ході інтерпретації комунікативного акту в цілому. Отже, для виявлення ознак соціально-рольових відношень в змісті вокативного речення важливими є такі риси: маркованість інтонаційних форм, соціально значущі невербальні компоненти комунікації (погляд, комунікативний простір, різні характеристики голосу тощо).

Вокативні речення з відповідним інтонаційним малюнком та певною структурою розглядаємо як синтаксичні маркери соціальних статусів комунікантів в симетричних і асиметричних комунікативних ситуаціях.

I. Вокативні речення в асиметричних ситуаціях спілкування

Вокативні речення, що виступають засобом вираження категорії директивності в мові, є яскравою ознакою соціально-рольових статусів комунікантів при асиметричних відношеннях. Залежно від стосунків між комунікантами, ступеня категоричності, авторитетності джерела спонування, зацікавленості комунікантів у виконанні дії та ін. можна виділити такі види директивних речень: 1) наказ, розпорядження, заборона, інструкція (директиви зі спадним тоном) та 2) власне спонування, прохання, дозвіл, порада, пропозиція, запрошення (директиви з спадно-висхідним або висхідним тоном) [13, с.100]. Для кожного з них характерні особлива соціально-рольова структура комунікативної ситуації, умови вживання та засоби вираження.

1. Вищий соціальний статус адресанта ($A_1 > A_2$)

У творах І. Франка знаходимо інституційовані сфери комунікації (військо, суд, тюрма та ін.), в яких соціально-домінантні мовці мають право реалізовувати директивні мовленнєві акти за допомогою сконденсованих форм, зокрема, спонукальних вокативних речень. Серед них можна виділити такі пари соціальних ролей:

А) генерал – солдат:

(7) – *Гей, ти!* – скрикнув він нараз, обертаючися до Гриця. – *Ти, Грицю! Сюди!*

Гриць піднявся з місця, військовим кроком підійшов до генерала і станув перед ним по-військовому (Гриць і панич, 17, с.271).

Б) суддя – конвоїр:

(8) – *Конвоїре!*

- *Слухаю, пане суддя!* – з'явившись у дверей сказав конвоїр (*Лель і Полель, 17, с.334*).

В) конвоїр – арештант:

(9) – *Ану, панове злодії! Ставайте парами! Марш!* – скомандував старший „дід”, тобто конвоїр (*Лель і Полель, 17, с.298*).

Г) майстер – робітник:

(10) – *Ану, Бенедю, тумане якийсь! Не чуєш, що пан будівничий кажуть раст бити?.. Живо!* (*Борислав сміється, 15, с.256*).

Г) пан / пані – слуга:

(11) – *Гей ти, Гадино!* – крикнула вона до середини стайні. – *Де ти там? Ану покажися сюди!* (*Основи суспільності, 19, с.164*).

Для підсилення директивності вокативних речень І. Франко використовує займениковий іменник "ти" (як у 7, 11), поєднання спонукальних вокативних речень з іншими неспеціалізованими синтаксичними (недієслівними) засобами категорії директивності: вигуковими (гей - 7, 11), ану (9) та прислівниковими (Сюди!(7), Живо!(10)) конструкціями.

Отже, соціально-домінантні адресанти використовують спонукальні вокативні речення з наказовою інтонацією, тому що вищий соціально-рольовий статус дозволяє а) керувати діями співрозмовника, не аргументуючи свої вчинки – його правота та авторитет не мають обговорюватися та підлягати сумніву; б) керувати діями співрозмовника невербально, виходячи з міркувань надлишковості вербального висловлення.

Використання емоційно-оцінних вокативних речень як відповіді на те чи інше повідомлення вказує на наявність у них реактивної функції, змістом якої є імпліцитне вираження докору, радості та інших емоційних переживань. У реченнях такого типу адресант з вищим соціальним статусом вільно виявляє ставлення до слів, вчинків адресата:

(12) – **Ну, Гапко! Не згадуєш про таке!** – промовила пані немов з докором, але з таким якимось відтінком бодрості в голосі, що бистріший від Гапки слухач був би підмітив якусь тасмну радість при такім ореченні (Основи суспільності, 19, с.316).

Вокативні речення, виражені пейоративним словом, є негативною реакцією на повідомлення від адресата, нижчого за соціальним статусом, і виражають намагання "поставити на місце" свого співрозмовника (13) або навіть заборону розмовляти певним чином (14):

(13) – **Ну, стара! Що ти собі дозволяєш? Запанбрат зо мною хочеш, чи що? Чи бач її, вона ту буде моргати до мене! Марш до кухні і знай своє діло!** (Не спитавши броду, 18, с.431).

(14) **Пан аж кинувся, мов укушений гадюкою, і зірвався з місця.**

– **Хаме!** – крикнув до Дум'яка. – **З ним говори як з добрим, а він ось до чого собі розбирає! Як ти посмів подумати про це?**

– **Ова, - відповів Дум'як, - так то ви далеко від хамів** (Великий шум, 22, с.235).

Відповідною реакцією на негативно-оцінні вокативні речення (13, 14) є лише докір, осуд від адресата, нижчого за соціальним статусом, тоді як в ситуаціях з висхідним статусним вектором (15) вони викликають обурення, спротив та інтерпретуються як погроза:

(15) **Розлючений муляр заскреготав зубами і випростувався.**

– **Хаме!** – крикнув він. – **Якого ти біса в мене вчепився? Чого ти від мене хочеш?**

– **А! Так ти грозити? – ревно підмайстер. – Гвалту! Гвалту! Розбійник!** (Муляр, 15, с.61).

З метою зміцнення комунікативного домінування індивід, що має вищу соціальну роль щодо співрозмовника, використовує вокативні речення з негативною оцінкою, застосовуючи їх як засіб психоемоційної підтримки власної домінантної позиції.

Подібні синтаксичні конструкції в мовленні адресанта з вищим соціальним статусом зумовлені його правом контролю за ходом розмови, зокрема щодо теми, її зміни або припинення комунікації взагалі.

2. Нижчий соціальний статус адресанта ($A_1 < A_2$)

Сфера спілкування з висхідним статусним вектором накладає обмеження на вживання директивів зі спадним тоном. Для адресанта в даній асиметричній комунікативній ситуації є характерним вживання спонукально-кличких речень з увічливою, прохальною інтонацією, яка підсилюється повторенням вокативних структур.

(16) – **Господару! Господару!** – кричать ріпники з долини (Полуйка, 21, с.24).

Адресант, нижчий за соціальним статусом, для заклику переважно вживає спеціальні адресативні звороти – конструкції з увічливим імперативом "прошу" та пошанними словами *пан / пані* або ж титулом, наприклад:

(17) – **Прошу ясної пані! Прошу ясної пані!** – задихаючись, шепче Параска, нахилена над панею Олімпією... (Основи суспільності, 22, с.308).

До мовленнєвих актів, притаманних адресанту з нижчим статусом, належать прохання, виправдання, подяка, вибачення, та ін., напр.:

(18) – **Йой, пане!** – крикнув Йосько і кинувся панові до ніг, заливаючись сльозами. **Більше нічого не міг сказати, тільки цілував пана по руках** (До світла!, 18, с.114).

Для підсилення прохання, вираженого вокативним реченням, І.Франко використовує повтори синтаксичних конструкцій, однорідні вокативи, зменшувальні суфікси:

(19) – **Паночку, паночку! Голубчику наш! Що тобі винен старий Пайкуш, що тобі винні бідні роми....Змилуйся, паночку, змилуйся, не гони нас нікуди** (Цигани, 16, с.159).

Адресанти з нижчим соціальним статусом найчастіше вживають емоційно-оцінні вокативні речення з метою докору, як-от:

(20) – **Ей, пане, пане! Така ласка до доброго кінця не доведе! І маючи такі думки, чого ви й обертаєтесь до нас зі своїми сусідськими запевненнями?** (Великий шум, 22, с.234).

Повторення головного слова та вживанню вигуків зменшує категоричність висловлення.

В асиметричних ситуаціях спілкування з висхідним вектором односкладні вокативні речення використовуються не часто, оскільки мовлення особи, що є в залежному становищі, більш експліцитне, ніж мовлення його рольового партнера, і вимагає від адресанта синтаксично повних, розгорнутих висловлювань.

Можемо підсумувати. Вокативні речення – це самостійні висловлення, в яких міститься певне комунікативне завдання. Вокативні речення як засіб вираження директивних та оцінних мовленнєвих актів найчастіше характеризують в асиметричних комунікативних ситуаціях адресантів з вищим соціальним

статусом. Нижчий статус адресанта накладає обмеження на вживання цих синтаксичних структур в мовленні. Тому вокативні речення потрібно розглядати як один із синтаксичних засобів позначення соціальних статусів комунікантів.

Література

- Барташева 2004: Барташева Г. І. Взаємодія невербальних та вербальних компонентів ситуації комунікативного домінування в англomовному дискурсі: Автореф. дис. ... канд філол. наук. – Харків, 2004. – 20 с.
- Белл 1980: Белл Р. Т. Социоллингвистика. Цели, методы, проблемы / Пер. с англ. - М.: Международные отношения, 1980. - 318 с.
- Вихованець 1992: Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 224 с.
- Дудик 1971: Дудик П. С. Звертання-речення в сучасній українській мові // Укр. мова і література в школі. – 1971. – №5. – С.37-43.
- Ємельянова 2006: Ємельянова О. В. Мовленнєве вираження статусу адресата в англomовному художньому дискурсі закоханих: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Харків, 2006. – 20 с.
- Карасик 2002: Карасик В. И. Язык социального статуса. – М.: ИТДГК "Гнозис", 2002. – 333 с.
- Крысин 1989: Крысин Л. П. Социоллингвистические аспекты изучения современного русского языка. - М.: Наука, 1989. - 188 с.
- Кучеренко 1963: Кучеренко І.К. Вокатив як виразник функціонуючого члена речення і так зване звертання // Проблеми синтаксису: Праці міжвуз. наук. конф. з питань синтаксису. – Львів: Вид-во ЛДУ, 1963. – С.64-73.
- Павлик 2005: Павлик Н.В. Типологія дискурсивних одиниць в українському епістолярному мовленні: Автореф. дис. ... канд. філол. наук – Донецьк, 2005. – 20 с.
- Почепцов 1989: Почепцов О. Г. Комунікативний статус як параметр мовної взаємодії // Мовознавство. – 1989. - №4. – С.40-45.
- Скаб 2002: Скаб М. С. Граматика апеляції в українській мові. – Чернівці: Місто, 2002 – 272 с.
- Скаб 2003: Скаб М. С. Прагматичні функції номінацій адресата мовлення // Українська мова. – 2003. - №2(7). - С.71-77.
- Телеки 2006: Телеки М. М. Соціальні категорії модусу в сучасній українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2006. – 20 с.
- Шинкарук 2002: Шинкарук В. Д. Категорії модусу та диктуму у структурі речення. – Чернівці: Рута, ЧНУ, 2002. – 273 с.
- Шульжук 2005: Шульжук К. Ф. До питання про вокативні речення // Граматика мови і граматика слова. – Донецьк: ДонНУ, 2005. – С.218-228.
- Ярхо 2001: Ярхо А. В. Стратегия неуверенности и динамика статуса в ассиметричных коммуникативных ситуациях // Вісник ХНУ ім.В.Н.Каразіна. Серія романо-германська філологія. – 2001. - № 537. – С.116-121.
- Ярхо 2005: Ярхо А. В. К проблеме концептуализации понятий горизонтальная и вертикальная социальная дистанция в коммуникации // Вісник Харківського національного університету. Серія філологічна. В.46 – 2005. – №667. – С.106-111.

Джерела

- Борислав сміється // Франко І.Я. Зібрання творів: У 50 т. - К.: Наук.думка, 1976-1986. – т.15. – 1978. – С.256-480.
- Великий шум // Там само. - т.22. – 1979. – С.208-317.
- Гриць і панич // Там само. - т.21. – 1979. – С.217-287.
- Для домашнього огнища // Там само. - т.19. – 1979. – С.7-143.
- До світла! // Там само. - т.18. – 1978. – С.99-118.
- Довбанок // Там само. - т.16. – 1978. – С.207-214.
- Лель і Полель // Там само. - т.17. – 1978. – С.283-473.
- Не спитавши броду // Там само. - т.18. – 1978. – С.325-464.
- Основи суспільності // Там само. - т.19. – 1979. – С.144-341.
- Полуйка // Там само. - т.21. – 1979. – С.7-24.
- Цигани // Там само. - т.16. – 1978. – С.155-166.
- Муляр // Там само. - т.15. – 1978. – С.59-64.

The article deals with the peculiarities of person's social status manifestation in the asymmetrical communicative situation. The function of vocative sentences as marks of social and role positions of the participants of communicative act is revealed.

Keywords: vocative sentence, asymmetrical communicative situation, social status of a person.

Надійшла до редакції 27 вересня 2006 року.

ББК 81.411.4-7
УДК 811.161.2'38

ГЛУБИННЫЕ ИСТОКИ ПРОЦЕССА ПАРЦЕЛЛЯЦИИ (УРОВЕНЬ СЛОЖНОПОДЧИНЁННОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ)

У статті зроблено спробу у постановочному форматі розв'язати одну з головних енергетичних проблем мовного процесу парцелляції на рівні російського складнопідрядного речення.

Ключові слова: енергетика, складнопідрядне речення, підрядна частина (речення), доцентровість, відцентровість, парцелляція, комунікативація.

Несмотря на обилие работ и разработок по проблемам парцелляции, каузальная природа этого синтаксического процесса до сих пор остаётся совершенно не исследованной.

Чтобы заполнить теоретический вакуум в синтаксической науке, настоящая статья преследует цель выяснить хотя бы в первом приближении причинную обусловленность природы парцеллятивного процесса в русском синтаксическом пространстве, а также вскрыть сущностные признаки каузальности парцелляции. Это должно выяснить энергетическую¹ устроенность сложноподчинённых конструкций как бипредикативных, так и усложнённого формата, поскольку именно они являются основными объектами синтаксиса сложного предложения.

Уже сам факт неразработанности каузальной обусловленности процесса парцелляции создаёт в синтаксической науке серьёзную проблему, придавая ей актуальный характер.

Вот почему решение её должно, пусть даже и частично, прояснить языковую картину самого процесса парцелляции, понять многое в самой природе её, уточнить механизм действия и т. д.

Итак, язык как коммуникативная субстанция, определённая сущностная реальность интеллектуально-мыслительного пространства всегда поддерживает себя и развивается как определённый материальный механизм благодаря исключительно деятельности в нём многих языковых процессов².

Из всех деятельностных процессов русского языка, которые и сегодня активно «работают» над усовершенствованием современной синтаксической системы, больше всех «повезло» парцелляции – синтаксическому процессу расчленения сложных и, особенно, усложнённых сложноподчинённых конструкций на коммуникативно достаточные, а потому и самостоятельные единицы языка [1, 66], – поскольку она, парцелляция, глубоко исследована наукой, не менее глубоко осмыслена ею и убедительно описана в литературе.

Когда в конце 60-х гг. прошлого столетия одно из фундаментальных изданий намечало перечень насущных, первоочередных проблем русистики, то самой первой среди целого ряда других проблем оно назвало проблему «развития расчленённости высказывания» [5, 239].

Однако и сегодня, в начале нового века, острота указанной проблемы продолжает оставаться в числе самых актуальных [4, 231–290], возглавляя их перечень.

И хотя на сегодня наука добилась значительных успехов в исследовании сущности и характера парцеллятивного процесса, – так, например, идентифицирован сам процесс, дефинирован, установлен его терминологический репертуар, проверена структурно-семантическая типология парцеллятивных единиц, определены межтиповые связи и мн. др. – несмотря на всё это, парцеллиада продолжается, и в обозримом будущем пока ей не видно конца: в самом парцеллятивном процессном действе остаётся ещё очень много невыясненного, непонятного, непонятного в деталях, неясен сам механизм его возникновения, то есть того, что спрятано в глубинных тайниках человеческого сознания и поверхностному синтаксису пока неподвластно.

На современном этапе развития русского синтаксиса к самому парцеллятивному процессу интерес значительно ослаб, о чём красноречиво свидетельствует резкое уменьшение количества публикаций в научной литературе по сравнению с 60-ми–80-ми годами прошлого столетия, так что, по-видимому, можно с уверенностью констатировать факт потери процессом парцелляции научной привлекательности.

Сегодня исследователей-синтаксистов сильно интригует не сам процесс, а его детерминированность, то есть каузальная обусловленность.

Иначе говоря, в наше время настоятельно требуется выяснить причины, которые находятся у истоков парцелляции и порождают его. В этом случае даже нет необходимости последовательно углубляться в детали самого процесса, поскольку настоящая статья преследует решение одной проблемы – когда возникают условия для парцелляции. В стороне от заданной цели остаётся вопрос о том, почему в одних случаях составные

¹ Об энергетике см. дальше настоящую статью.

² Вот далеко не полный перечень таких процессов, действующих с разной степенью активности только в русском синтаксисе: 1) процессы расширения структуры – амплификация (расширение), спецификация, усложнение, совмещение, развёртывание, присоединение, включение и др.; 2) процессы сужения (компрессии) структуры – замещение, репрезентация, опущение (эллипсис), аппликация (наложение) и др.; 3) парцеллятивные процессы – парцелляция, сегментация, селекция и др.

элементы сложноподчинённой конструкции парцеллируются, а в других – остаются безразличными к вычленению их из структуры сложного предложения³.

Итак, по своей природе парцелляция процессуальна. Это значит, что её течение происходит в процессном формате, носит перманентный характер, никогда не прекращаясь. В этом плане В. ф. Гумбольдт был прав, утверждая, что язык не знает покоя [3, 438], что он имеет порождающий характер [там же], что это порождение его есть манифестация его внутренней идеи, которая всегда реализуется через преодоление трудностей [3, 459], что для такого преодоления необходима определённая сила [3, 474] в момент порождения.

Процесс порождения синтаксических отрезков, способных вычлениваться из сложно структурированной синтаксической единицы сложноподчинённого формата, знает много способов формирования их (синтаксических отрезков), но доминирующих, наиболее востребованных способов немного – всего два: 1) первый – два (реже – три) самостоятельных слова образуют соответствующие грамматические формы, которые затем соединяются при помощи синтаксических связей в минимальную конструкцию номинативного плана; 2) на следующем этапе эти минимальные конструкции объединяются на основе предикативных связей в единую сложную синтаксическую единицу, коммуникативную по характеру, готовую самостоятельно функционировать в актах коммуникации.

Понятно, что для реализации обоих способов необходима определённая сила – энергия для самого языка и приложение усилий со стороны коммуниканта, но язык сам по себе, как бы по собственной инициативе никаких таких усилий не предпринимает, никаких образовательных операций со своими единицами не производит на уровне синтаксиса. Всё это за язык делают коммуниканты – участники процесса общения, прилагая для успешного течения его определённые усилия, порою даже немалые.

Чтобы создать бипредикативную сложноподчинённую или усложнённую конструкцию (а именно они и рассматриваются нами как необходимый материал для парцеллирования), участникам процесса общения сначала необходимо сформировать несколько простых предложений или эквивалентных им построений на базе слов, словоформ, минимальных конструкций и, связав их синтаксическими связями, довести до необходимой грамматической кондиции, затем «вмонтировать» в структуру формируемого синтаксического образования сложноподчинённого формата.

Для проведения подобных действий нужна определённая энергия со стороны коммуникантов, но не самого языка – от него требуется лишь готовность подчиниться этой энергии. Говоря иначе, над языковыми элементами, из которых «собирается» усложнённая синтаксическая единица, проводятся необходимые операции, которые в определённой мере носят силовой, в некотором роде даже насильственный характер, навязывая синтаксическим элементам ту или иную грамматическую форму.

Параллельно с этими силовыми процессами реализуется главная функция простых предложений как языковых (синтаксических) единиц конструктивного плана – «строительного» материала для образования сложноподчинённой конструкции как единицы следующего, более высокого уровня⁴.

Говоря по-другому, все названные выше мыслительные операции – это работа коммуникантов по формированию синтаксических единиц сложноподчинённого типа, а не самого языка по его «собственной инициативе». В этом случае язык не является действующим, автором синтаксического процесса расчленения сложных синтаксических построений на отдельные структурные элементы, а представляет собой лишь материал, с которым будут «работать» участники коммуникативного процесса, опираясь при этом на строгие законы⁵ языкового творчества.

И все эти мыслительные операции с языковыми элементами носят «принудительный» характер: коммуниканты «заставляют» простые предложения или их эквиваленты принимать нужную грамматическую форму и синхронизировать свой семантико-смысловый антураж с семантикой и смыслом нового усложнённого сложноподчинённого построения.

Подведём первый, как бы предварительный итог. Коммуникантам, чтобы сконструировать новую синтаксическую единицу сложноподчинённого формата, надо произвести определённые мыслительные операции, оказывая на языковые элементы известную долю «силового давления», принуждая их принять нужную грамматическую форму и заставляя их становиться строевыми компонентами новообразования, приобретая статус придаточных частей.

³ Статья носит постановочный характер и, вполне естественно, в её задачи не входит рассмотрение абсолютно всех проблем, касающихся процесса парцелляции.

⁴ Об уровне строения языка впервые заговорил К. Пайк [K. L. Pike. *Taxemes and Immediate Constituents*. – *Language*, 1943, v. 19. No.] в начале 40-х гг. прошлого века, а в 1957 году проблему уровней языка исследовали Трейгер и Смит. В большой обзорной статье начала 60-х гг. Холлидей категорически заявил: «...разделение на уровни есть фундаментальный принцип строения языка». Следует заметить, что уровень членения языка не единственное и не всеобъемлющее, но это фундаментальное членение. Его результаты – конструирование классов строевых лингвистических элементов, образующих классы уровня расположения.

Принцип конструирования классов единиц предполагает исследование линейных отношений между компонентами единиц на горизонтальной оси.

⁵ Возьмём на себя смелость утверждать, что современные лингвисты (во всяком случае большинство из них) на разделяют того скептицизма, который проявлял Ф. де Соссюр по отношению к языковым законам: «Говорить о лингвистическом законе вообще равносильно желанию схватить призрак» [6, 128].

Особо следует подчеркнуть, что зависимые части сложноподчинённых конструкций продолжают оставаться простыми предложениями, не теряют своих изначальных свойств, только как бы консервируют в себе, отодвигая их в пространство глубинного синтаксиса.

С момента вхождения простых предложений и их эквивалентов в состав новой, уже сложноподчинённой конструкции в придаточных предложениях приходят в движение центростремительные начала, направляющие свои действия на консолидацию элементов структуры новой конструкции, помогая тем самым ей оформиться как самостоятельной, синтаксически структурированной единице, способной полноценно функционировать в актах коммуникации.

В этом случае центростремительные начала действуют, благодаря наличию в придаточных предложениях энергетического потенциала [2, 526] – этой деятельной энергии языка, она производит в материальной сфере его всевозможные изменения, направленные на развитие как языка в целом, так и отдельных его сфер и участков. Энергетика⁶ придаточных частей способствует, как отмечалось выше, оформлению новых сложноподчинённых построений в статусе синтаксических единиц.

Если же в силу различных причин центростремительная энергетика ослабевает в будущих придаточных предложениях, то новая языковая единица может и не состояться как факт синтаксиса. Но это тема уже другой самостоятельной работы.

Проследим более детально за тем, откуда берётся и как проявляет себя центростремительная стихия в русских сложноподчинённых конструкциях. Возьмём в качестве экзemplификаций [2, 522] следующие примеры: 1. *Дядюшка пел так¹, как поёт народ...²* (Л. Н. Толстой. *Война и мир*). 2. *Как рассказать об этих, далёких теперь днях¹, когда в моём существовании закладывалась переполнявшая меня радость жизни²* (И. Соколов-Микитов. *Свидание с детством*). 3. *Я уверил себя¹, что эта осень первая и последняя в моей жизни²* (К. Паустовский. *Жёлтый свет*).

Визуально определяем, что все конструкции сложные, поскольку состоят из двух частей, каждая из которых является простым предложением по структуре: все построены на основе предикативной связи и все имеют свои собственные модально-временные планы.

Вторые части явно демонстрируют синтаксическую зависимость от первых предложений (границы их отмечены цифровыми индексами). Выражением этой зависимости являются союзы и союзные слова «как», «когда» и «что». По всем признакам, мы имеем дело с сложноподчинёнными предложениями (конструкциями, построениями). Но для нас интересны не столько они, сколько их придаточные части, индексированные цифрой 2. Ясно, что без них первые предложения не получили бы статус главных частей сложноподчинённых конструкций. К тому же, последняя без придаточных не состоялась бы вообще. Чтобы этого не случилось, придаточные 2 устремились к 1-м – будущим структурно-смысловым центрам сложных построений и, присоединившись к 1-м, завершают формирование новой сложной синтаксической единицы.

Предложения 2, войдя в состав сложноподчинённой конструкции и приобретя статус зависимой части, не потеряли своего статуса предложения (простого), но полностью переключили свои функции на поддержание структуры новой сложной единицы, чтобы она сформировалась и не распалась, не разрушилась. Этим самым придаточные как бы «остывают» к своим предложенческим функциям.

На самом деле это не так, хотя и не очень просто: свои прежние предложенческие свойства придаточные как бы консервируют в себе, отодвинув их на второй план, поскольку впереди им понадобятся другие свойства – оформление и поддержание новой единицы синтаксиса.

Во всём этом представляется проявление центростремительности русских придаточных предложений.

Известно, что сложноподчинённая конструкция усложнённого формата, структурированная несколькими простыми предложениями, представляет собой чрезвычайно сложный синтаксический механизм в русскоязычном грамматическом пространстве. Сложность его заключается, помимо всего прочего, ещё и в том, что в его придаточных частях потенциально скрыта центробежная энергетика [2, 526]. Это та самая энергетика, которая была свойственна простому предложению как самостоятельной языковой единице ещё до вхождения её в состав новой сложноподчинённой конструкции. С включением простого предложения в структуру новой единицы оно не теряет структурных свойств своей самостоятельности и в подходящий момент может снова их проявить – отделиться от главной части и продолжить исполнять свои прежние функции самостоятельной единицы синтаксиса.

Так в придаточных предложениях срабатывает центробежная энергетика на базе устойчивого стремления их к грамматической и, следовательно, коммуникативной самостоятельности, достаточности.

Такое стремление носит центробежный характер.

Наличие у русских придаточных предложений двух диаметрально противоположных ориентаций – центростремительной и центробежной – придаёт им (придаточным) диалектический характер.

Попробуем проследить за тем, откуда берётся, как возникает и проявляет себя центробежная стихия в русском сложноподчинённом предложении, для чего возьмём следующие экзemplификации: 4. *Могилу надо бы*

⁶ Энергетика, по сути, это обычная природная энергия языка, находящегося в перманентном развитии. Она свойственна исключительно живым языкам.

дёрном обложить... Чтобы травка всегда зеленела (С. Крутилин. Лиляги). 5. Они не дали угаснуть очагу в солдатском доме. Потому что их вера оказалась сильнее испытаний, и даже сильнее смерти («Комсомольская правда», 03.03.85 г.). 6. Она чувствовала внутренний жар. Как будто в груди лежало раскалённое железо (М. Лермонтов. Княжна Лиговская).

Перед нами уже готовый, законченный результат «работы» процесса парцелляции, а чтобы понять, как он протекал, что проделал для того, чтобы выдать «на-гора» эти структуры, мы должны вернуться к первоначальным, исходным моделям их, для чего воспользуемся методами репарцелляции. 4а. Могилу надо бы дёрном обложить, чтобы травка всегда зеленела. 5а. Они не дали угаснуть очагу в солдатском доме, потому что их вера оказалась сильнее испытаний, и даже сильнее смерти. 6а. Она чувствовала внутренний жар, как будто в груди лежало раскалённое железо.

Во всех трёх примерах придаточные части вошли в состав сложноподчинённых конструкций, практически сохранив все структурные признаки простого предложения как синтаксической единицы, способной выступать самостоятельно в коммуникативном процессе. Иначе говоря, придаточные предложения демонстрируют готовность выйти из структуры сложноподчинённой конструкции.

Эта готовность названа нами центробежной энергетикой. Она всегда срабатывает при наступлении подходящих условий. И тогда наступает парцелляция, когда из структуры сложноподчинённых предложений вычленяются придаточные предложения и функционируют в речи как самостоятельные коммуникативные единицы, как в наших примерах 4, 5, 6.

Когда же подходящие условия не наступают, парцелляция не происходит – центробежная энергетика не срабатывает. Например: 7. Теперь я понимаю, почему деревья на этом холме разрослись так буйно (В. Короленко). 8. Знаю я, что не цветут там чащи, не звенит лебяжьей шеей рожь (С. Есенин). 9. В предвечерней тишине ясно слышишь всё, о чём поёт земля (М. Горький).

Придаточные этих примеров тоже законсервировали центробежную энергетикой, но условий для парцелляции нет, поэтому они и не вычленяются из сложноподчинённых конструкций. Почему? Да потому, что всё сложноподчинённое предложение построено на сильных синтаксических связях, разрывать их без ущерба для всей сложной конструкции невозможно, иначе коммуникативный процесс может не состояться.

Диалектическое противоборство двух контрарных начал в русских придаточных предложениях разрешается для большинства из них в потенциально сенситивную готовность высвободиться из жёстких тисков структуры сложноподчинённых конструкций усложнённого формата на безграничные просторы грамматической свободы, чтобы стать коммуникативно достаточной единицей синтаксиса [5].

Способность русских придаточных предложений консервировать в себе и хранить центробежную энергетикой, а также диалектический характер их и создает условия для совершения процесса парцелляции зависимых предложений.

Уже в самом своём начале процесс парцелляции превращается в обычный процесс коммуникативации⁷ синтаксических отрезков речи, придаточных предложений в том числе, когда коммуникант грамматически обрабатывает парцелляты, превращая их в самостоятельные языковые единицы и отправляя в «свободное плавание» по безграничному пространству русскоязычной коммуникации.

Таким образом, природа парцеллятивного процесса кроется не в сферах поверхностного синтаксиса, а «спрятана» в недрах глубинной части формирования языковых единиц сложноподчинённого формата. Там закладываются основы процесса парцелляции, там протекает кропотливая работа создания или подсознания по подготовке компонентов будущей сложной конструкций к возможному их функционированию как коммуникативно самостоятельных единиц.

Именно в глубинном синтаксисе проступают контуры будущих синтаксически зависимых частей, закрывается сенситивная готовность их к парцелляции – одному из наиболее ярких продуктивных явлений современного русского синтаксиса, в том числе и уровня сложноподчинённого предложения.

Парцелляция широко используется в русской речевой практике как одно из действенных средств изобразительности и как эффективное средство повышения предикативности текста.

Литература

1. Акимова 1990: Акимова Г. Н., Иванова Ю. Н. Вставные конструкции с экспрессивным значением в русском языке / Вестник Ленинградского университета: История, языковедение, литературоведение. Сер. 2. Вып. 4. – 1990.
2. Ахманова 1966: Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. – М.: «Советская энциклопедия», 1966.
3. Гумбольдт 1859: Гумбольдт В. О различии организмов человеческого языка и о влиянии этого различия на умственное развитие человеческого рода. – Спб, 1859.

⁷ Практически невозможно точно установить тот момент, когда парцелляция перерастает в обычную коммуникативацию, то есть процесс грамматического оформления речевых отрезков как коммуникативно самостоятельных единиц.

4. Дяговец 2006: Дяговец И. И. Типология русских придаточных предложений нетипичного построения (синтаксические единицы с отклоняющейся структурой): Докт. диссертация, 10.02.01. – Донецк (Краснодар), 2006.
5. Русский язык 1968: Русский язык и современное общество: Морфология и синтаксис современного русского литературного языка. – М.: Наука, 1968.
6. Соссюр 1933: Соссюр Ф. Курс общей лингвистики. – М.: Соцэкгиз, 1933.

This article introduces the attempt to interpret the solution one of the main energetic tasks of the parcelling as the linguistic process on the Compound sentence level.

Keywords: energetica, compound sentence, subordinate clause, centrifugal, centripetal, parcelling, communicativation.

Надійшла до редакції 29 вересня 2006 року.

Володимир Каленич

ББК Ш12=411.4*22

УДК 811.161.2'367.332.3

СИТУАТИВНА ОДНОВАЛЕНТНІСТЬ ДІЕСЛІВНИХ ПРЕДИКАТІВ

У статті розглянуто ситуативно одновалентні дієслівні предикати. Проаналізовано їхні семантичні й семантико-синтаксичні особливості, з'ясовано причини та умови абсолютивного вживання багатовалентних дієслів як одномісних предикатів в українській мові.

Ключові слова: валентність, предикат, ситуативно одновалентний дієслівний предикат, суб'єкт.

У сучасній українській граматиці вагомим значення набуло вивчення предикатів як реченневотвірних компонентів, їхнього валентного потенціалу, семантико-граматичних і функціональних параметрів. Наукові засади, що стосуються проблем предикатної системи, знайшли своє теоретичне обґрунтування в мовознавчих студіях І.Р. Вихованця, К.Г. Городенської, А.П. Загнітка, Н.Л. Іваницької, М.В. Мірченка, К.Ф. Шульжука й ін.

У сфері предикатних компонентів одновалентні дієслівні предикати вирізняються численністю й семантичною різноманітністю. Українські граматики ґрунтовно не досліджували ці предикати, проте останнім часом звертали увагу на загальну семантику одновалентних дієслів [Вихованець 2004, с.270], диференціювали їх на групи [Масицька 1998, с.64], характеризували значення одновалентних дієслівних предикатів [Вихованець 1993, с.128; Мірченко 2001, с.115] та абсолютивних дієслів, які виступають спеціалізованими морфологічними засобами вираження таких предикатів [Іваницька 2004].

Одновалентні дієслівні предикати, „позбавлені правобічної позиційності” [Мірченко 2001, с.115], реалізують свій реченневотвірний потенціал, прогнозуючи лише лівобічну позицію суб'єкта й породжуючи двокомпонентні елементарні речення: *Горять свічі* (Б. Антоненко-Давидович); *Танули сніги* (В. Канівець); *Зеленіла сіножать* (Б. Харчук); *Ластівка щебече* (В. Сосюра); *Боліла щока* (А. Дімаров); *Марина мовчала* (Б. Грінченко); *Данько насупився* (О. Гончар). Семантико-синтаксичну структуру речень із такими предикатами можуть поширювати валентно непов'язані компоненти, що інформативно доповнюють основний зміст висловлювання: *Тремтить окрилене плече під тягарем сіпної ночі* (Є. Маланюк); *На розжареній до малинового кольору зрубці кипить, сердито брязкаючи кришкою, чайник* (В. Канівець).

На реалізацію реченневотвірних можливостей дієслівних предикатів впливають різні фактори. А.П. Загнітко зауважує: „Предикатне членування речення прогнозується валентним потенціалом дієслова, який на рівні речення може зазнавати значних видозмін, що зумовлюється відповідними ситуативно-прагматичними і комунікативними завданнями” [Загнітко 1996, с.344]. Так, наприклад, дієслівний предикат мовлення *говорити* прогнозує три валентні позиції (суб'єкта, об'єкта, адресата): *Художник говорив нам про виставку* і є тривалентним або лише одну (позицію суб'єкта): *Говорила тітка* (В.Підмогильний) і є ситуативно одновалентним.

Мета статті – з'ясувати семантичні й семантико-синтаксичні особливості ситуативно одновалентних дієслівних предикатів, проаналізувати причини й умови абсолютивного вживання багатовалентних дієслів як одномісних предикатів в українській мові.

Деякі дво-, три-, чотиривалентні дієслова здатні вживатися абсолютивно – тільки із суб'єктом – і „ставати ніби ситуативно одновалентними” [Кибардина, 1975, с.210]. У лінгвістичній літературі порушували питання про „абсолютивне (абсолютне) використання перехідних дієслів”, „безоб'єктне вживання перехідних дієслів”, „обов'язковість/факультативність об'єкта”, „абсолютивацію дієслівної лексики”, які є суміжними з проблемою абсолютивного використання багатовалентних дієслів у функції ситуативно одновалентних предикатів [Аринштейн 1979; Гулыга, 1967, с.70; Іваницька 2001; Іванович 2003; Кидардина 1975; Ковалева 1970]. В українській мові таке явище стосується дієслів типу *читати, писати, співати, варити, пекти, пити,*

шити тощо, які Н.Л. Іваницька інтерпретує як „слова відносно релятивної семантики”: в одних випадках вони реалізують семантику самостійно, поза синтаксичним оточенням, мають ознаки слів абсолютивної семантики і є самодостатніми для утворення окремих синтаксичних компонентів (*На дозвіллі хлопець малює*), а в інших – вимагають обов’язкового поширення їх залежними словформами й виявляють ознаки слів релятивної семантики (*Хлопець малює картину*) [Іваницька 1986, с.33].

Н.Б. Іваницька розглядає перехід релятивних дієслів в абсолютивні як процес абсолютивації дієслівної лексики, найголовнішою причиною якої „є власне семантична структуралізація релятивного дієслова та його обов’язкових поширювачів, а також синтаксична позиція дієслова в реченні” [Іваницька 2001, с.61].

Аналіз літератури і спостереження над фактичним матеріалом засвідчують, що найпоказовішими в цьому плані є перехідні дієслова, які можуть вживатися без об’єктів. Послаблення зв’язків з об’єктом зумовлює «нейтралізацію перехідності» й «абсолютивне вживання перехідних дієслів» [Іванович 2003, с.264, 266]: *Учень читає роман – Учень читає; Мати шие сукню – Мати шие; Чоловік косить траву – Чоловік косить*. М. Іванович констатує: „При абсолютивному вживанні перехідних дієслів увага зосереджується на самій дії, яка таким чином осмислюється як загальна, коротко- або довготривала характеристика суб’єкта” [Іванович 2003, с.266].

Здатність предикатів не актуалізувати інформацію про об’єкти чи локалізатори, „поглинання дієсловом об’єктної або обставинної позиції” Т.Б. Алісова потрактує як явище „семантичної трансформації відносних предикатів в абсолютні з дифузним об’єктом чи обставиною” [Алісова 1971, с.67]. Незаповнення правобічних позицій при таких дієслівних предикатах не позбавляє реченнєвої конструкції змістової завершеності, а іноді впливає на їх значеннєву спрямованість. О.І. Москальська звертає увагу на те, що „валентність багатозначного дієслова може змінюватися від значення до значення і може сама слугувати лакмусовим папірцем при дослідженні смислової структури відповідного дієслова” [Москальська 1974, с.26].

Ситуативну одновалентність дієслівних предикатів зумовлює абсолютивне використання багатовалентних дієслів, пов’язане з узагальненням дії, яку виражає предикат, актуалізацією процесуальності дії, видозміною семантики предиката, семантичним стягненням значення предиката й одного чи кількох аргументів.

Неодновалентні дієслова, які вживаються абсолютивно, носять узагальнений характер і можуть позначати стан суб’єкта або його потенційні можливості: *Юрко не розмовляв до трьох років* (Б. Харчук); *Весною Вася почав таки добре ходити, хоч нога була скоцюрблена в коліні* (І. Вільде); *Я думаю й слухаю заразом* (І. Нечуй-Левицький). Наприклад, дієслово *мріяти* має значення „створювати в уяві образ когось, чогось” або „думати про здійснення чого-небудь бажаного; прагнути в думках до чогось” і прогнозує дві валентні позиції – суб’єкта й об’єкта: *Дівчина мріє про майбутнє (щастя, коханого, подарунок тощо)*. Проте внаслідок узагальнення змісту дієслова *мріяти* в реченні *І Оксана мріяла* (М. Хвильовий) предикат є ситуативно одновалентним і позначає психічний стан суб’єкта – „поринати в мрію”.

Локативні предикати стану, репрезентовані дієсловами *лежати, сидіти, стояти*, потенційно двовалентні та прогнозують правобічні позиції: *Бабуся лежить на печі; Кім сидів на дереві; Жінки стояли біля лікарні*. Відсутність локативних компонентів фокусує увагу на станові суб’єкта – „бути в певному положенні”: *лежати* – „перебувати в горизонтальному положенні”; *сидіти* – „перебувати в положенні, при якому тулуб розміщується вертикально, спираючись на що-небудь сідницями”; *стояти* – „бути на ногах у вертикальному положенні, не рухаючись з місця”, що спричиняє до ситуативної одновалентності дієслівних предикатів: – *Юко! – поклікала Людмила. – Ти знов лежиш?* (П. Загребельний); *Воли стояли, похиливши голови* (І. Нечуй-Левицький); *Сидимо ми...* (Остап Вишня); *Володько не стоїть, не сидить. Він бігає, стрибає...* (У. Самчук); *Циганчуки стояли мовчки* (Є. Гуцало).

Концентрація дієслівної семантики на самій дії зумовлює абстрагування від об’єктів і визначає ситуативну одновалентність дієслівних предикатів у реченнях: *А Ярина то клене, то просить, то замовкне, подивиться і знов заголосить* (Т. Шевченко); *Северин Вакулович ходив, нюхав, прислухався, придивлявся* (І. Сенченко); *Творити хочу я, карамба! Тесать, рубати, будувать* (М. Рильський). Актуалізація процесуальності дії предиката спричиняє до нівеляції правобічних позицій.

Ознака процесуальності дії та її узагальнений характер властиві ситуативно одновалентним дієслівним предикатам мовлення. Валентний потенціал дієслівних предикатів мовлення, як правило, окреслюють три залежні позиції: суб’єкта, об’єкта й адресата мовлення. Невираження правобічних позицій акцентує увагу на мовленнєвому процесі поза орієнтацією на адресата і без вказівки на зміст мовлення: *Але Дмитро хотів далі говорити* (А. Чайковський); *Він не говорив, а клеkotів, задихаючись від власних слів* (І. Цюпа); *А тепер він почав кричати* (Б. Лепкий); *Розмовляють батьки, розмовляють сини* (М. Сингаївський), тому предикати є ситуативно одновалентними. У реченні *Лазаревський не сперечався* (З. Тулуб) увага концентрується на самому процесі дії, вираженій предикатом *не сперечався*, безвідносно до об’єктів, на які б вона була спрямована. В інших уживаннях дієслово обов’язково вимагає керованих іменних форм, які займають правобічні позиції: *сперечатися (з ким? про що?) із сусідкою про межу*.

Ситуативну одновалентність спостерігаємо серед предикатів руху, які реалізують значення процесуальності переміщення і не актуалізують просторові орієнтири руху. Дієслова *йти, бігти, їхати, мчати*

у ролі предикатів цілеспрямованого руху здебільшого прогноують позиції не тільки для суб'єкта, а й для компонентів, що визначають вихідний і кінцевий пункти руху й шлях руху та засіб пересування (для дієслова *їхати*): **Чоловік ішов від магазину до аптеки; Діти біжать зі школи до річки через стадіон; Ми їхали в село автобусом.** Проте їхнє абсолютне вживання зумовлює обмеження валентної рамки однією позицією – позицією суб'єкта, і вказує на процес руху: *Он йде Маланка* (М. Коцюбинський); **Біжить коник** (М. Хвильовий); *Жінка не йшла, а бігла* (О. Черногуз); *І йдуть всі мовчки* (Б. Грінченко); **Мчить авто** (О. Гончар) або результат: *За вікном почувся шум машини. Приїхав Роман Гарасимович* (О. Донченко).

Ситуативно одновалентні дієслівні предикати актуалізують певні лексико-семантичні варіанти дієслів. Зміна лексичного значення дієслова впливає на зміну його валентного оточення. Наприклад, дієслово *писати*, потенційно чотиривалентне (*Син пише записку батькові олівцем*), може виконувати функцію двовалентного предиката (*Учень пише твір*) або одновалентного (*Він пише, тобто Він письменник*). Абсолютне вживання дієслів типу *малювати, шити, співати, командувати, танцювати* тощо вказує на реалізацію предикатом значення „займатися чим-небудь постійно, професійно”: *Мати шие* (працює швачкою); *Ольга співає* (вона співачка); – *Он бачиш, старший? То офіцер. Він командує* (У. Самчук) (пор.: *Він командує = Він командир* (виконує обов'язки командира)). У деяких випадках предикати, виражені такими дієсловами, без об'єктів репрезентують дію як актуальний процес (суб'єкт виконує певні дії у цей момент, а не робить щось інше): *Хлопці співали* (І. Багряний); *Гантує дівчина й ридеє – Чи то ж шиття!* (П. Тичина); *Студійці нерішуче почали малювати* (Б. Антоненко-Давидович).

А.П. Загнітко підкреслює: „Редукція однієї з позицій зумовлює семантичне перетворення самого предиката, трансформуючи його з лексеми активної дії в лексеми з значенням „здатність до дії”, пор.: *Хлопець добре співає пісню – Хлопець добре співає*” [Загнітко 2001, с.94]. Дієсловом у ролі ситуативно одновалентних дієслівних предикатів властива сема „уміння виконувати дію”, яку інколи експлікує модальний модифікатор *уміти*: – *А я вмю співати* (Остап Вишня); *Мотря вмє пошити!* (І. Сенченко); – *Не треба шамана! – крикнула Анка. – Він не вмє лікувати* (М. Трублаїні); «*Ни, а тобі нащо тих паперів? Адже ти навіть читати не вмєш!*» (І. Франко); *Дівка аби шити, варити та прати вмєла* (У. Самчук). Досить часто такі одновалентні дієслівні предикати сполучаються з компонентами якісної характеристики дії, яка є постійною ознакою суб'єкта: *Якось по сьомому годочку – Малий вже добре майстрував, Одпочиваючи в куточку* (Т. Шевченко); *Добре він умів розповідати* (О. Донченко); – *Як чудово ви вмєте готувати!* (І. Нечуй-Левицький); *Співають хлопці басами* (Л. Костенко).

Дієслова *лікувати, читати, шити, варити, прати, розповідати, співати* й ін. зберігають правобічні валентні позиції й реалізують у певній мовленнєвій ситуації за комунікативної потреби. Так, дієслово *варити* у значенні „готувати їжу, страви” за умови конкретизації назв останніх функціонує як двовалентний дієслівний предикат: – *Моя стара кожного дня два чавуни борщу варить і дві макітри пирогів пече* (Г. Тютюнник). Дієслово *розповідати* позначає „повідомляти усно щось про кого-, що-небудь; передавати словами бачене, пережите і т. ін.”, актуалізуючи позиції суб'єкта, об'єкта (змісту повідомлення) й адресата, виконує роль тривалентного предиката: *Замфір розповів жінці про вечірні пригоди* (М. Коцюбинський).

Окремий випадок становлять ситуативно одновалентні дієслівні предикати, які утворилися внаслідок „семантичного стягнення” [Шмелев 1973, с.180]. Процес семантичного стягнення характеризується об'єднанням у рамках одної дієслівної лексеми значення предиката й одного чи кількох аргументів на основі їх семантичної сумісності. При цьому значення аргумента стає елементом значення (семою) дієслівного предиката. Так, регулярне вживання дієслова *готувати* з тематичною групою іменників, що позначають їжу, спричинило до вираження дієсловом значення „варити, приготувляти їжу; куховарити” і без експлікації такого об'єкта дії: *готувати їжу – готувати* (синонімом є дієслово *варити*): *Дочка смачно готує*. Проте у випадках, коли конкретизація об'єкта суттєва, правобічну позицію при двовалентному предикатові *готувати* заповнює назва відповідного об'єкта, напр.: *А ви не вмєте готувати шашлики?* – *ласкаво спитав Князь Карналя* (П. Загребельний); *Домна Данилівна саме обід готувала* (А. Дімаров).

Семантика деяких дієслів містить указівку на конкретні об'єкти, що уможливує семантичне стягнення і визначає ситуативну одновалентність дієслівних предикатів. Наприклад, значення дієслова *кивати* – „нахилити голову на знак вітання, згоди тощо”: – *Пристаєте на наші умови? – спитав Карналь Анастасію. Вона мовчки кивнула головою* (П. Загребельний). Правобічна позиція, яку займає іменник *головою*, є семантично передбачуваною й надлишковою, що призводить до семантичного стягнення словосполучення *кивати головою* і ситуативної одновалентності дієслівного предиката *кивати*: *Ляля кивнула* (О. Гончар); – *Хочеш води? Михайло тільки кивнув* (А. Дімаров); *Тітка Густя тільки покивала ствердно* (Є. Гуцало). В останньому реченні придієслівний компонент *ствердно* конкретизує значення предиката – „нахилити голову на знак згоди”. Потенційно можливий правобічний поширювач *головою* як елемент значення містить семантична структура дієслова *кивати*, що уможливує його нівеляцію.

Включений у семантику предиката об'єкт буває двох видів: спеціалізований та узагальнений [Ваницька, 2001, с.62]. Спеціалізованим об'єктом є конкретний предмет (чи клас однорідних предметів), який виступає єдиною можливим об'єктним придієслівним поширювачем. Так, дієслово *орати* реалізує значення „обробляти землю плугом, сохою” й містить вказівку на об'єкт дії – *землю* і знаряддя – *плуг, соха*. За комунікативної

потреби конкретизації об'єкта чи знаряддя дії правобічні позиції заповнюють їхні назви: *Тут орав город (поле, ниву) трактором (кіньми, плугом)*. У реченні *Тут орав* (У. Самчук) абсолютне вживання дієслова *орав* зумовлене взаємодією однопісних сем предиката й іменника з об'єктним значенням, назва знаряддя є неактуальною. Н.Я. Дзюбишина слушно зауважує: „Чим вужче коло можливих семантичних конкретизаторів, тим менш обов'язкове їх називання. Залежний компонент настільки чітко усвідомлюється мовцями і так легко відновлюється в їх пам'яті, що значення дієслова наближається до автосемантичного” [Дзюбишина 1979, с.11]. Це стосується ситуативно одновалентних дієслівних предикатів у реченнях *Микола молотив поруч з батьком* (І. Нечуй-Левицький); *Олена пряла* (Г. Тютюнник); *Христина тіпала* (Б. Харчук), де дієслова у функції предикатів позначають: *молотити* – „вибивати зерно з колосся, волоття, стручків і т. ін.”, *прясти* – „скручуючи волокна, коноплі, льону і т.ін., робити безперервну тонку нитку, пряжу”, *тіпати* – „очищати волокно конопель, льону і т. ін від костриці, вибиваючи на терниці та витріплюючи”. Висока прогнозованість об'єктів при таких предикатах (*молотити колосся, прясти пряжу, тіпати волокно*) уможливило їхню відсутність.

Узагальненим об'єктом є такий, що об'єднує широке коло різних предметів без їхньої конкретизації: *жати* – жито, пшеницю, ячмінь; *косити* – траву, бур'ян, ячмінь; *полоти* – моркву, цибулю, картоплю тощо. Включення такого об'єкта у семантику предиката відбувається внаслідок спрямованості дії не на конкретний предмет, а на однорідні предмети: *Жне Харитя, але якось недобре йде робота* (М. Коцюбинський); – *А я за що ціле літо орав, сіяв, косив, до клуні возив?* (У. Самчук); *Він косить, вона снопи в'яже* (І. Цюпа); *Ганка зігнулася, поле* (Є. Гуцало). Так, у реченні *Молодиці пекли, смажили, варили та знов смажили* (І. Нечуй-Левицький) ситуативно одновалентні дієслівні предикати *пекли, смажили, варили* містять у своїй семантичній структурі вказівку на клас предметів, які можуть займати об'єктні позиції. Цим класом є різні види продуктів для приготування страв. Однак у наведеному прикладі актуальними є не конкретні продукти, а процес приготування страв.

Одним із випадків ситуативної одновалентності дієслівних предикатів є безоб'єктне функціонування дієслова *курити* як результат семантичного стягнення словосполучення *курити тютюн*: – *Ти справді куриш?* (Б. Антоненко-Давидович); *Знову я почав курити* (В. Дрозд); *Левко не куриє* (Б. Харчук). Заміщення позиції об'єкта при потенційно двовалентному предикатові *курити* можливе назвою тютюнового виробу або знаряддя для куріння: *Чоловік курить цигарку (сигару, люльку)*.

У ролі ситуативно одновалентних дієслівних предикатів дієслово *пити* реалізує різні значення. Первинне значення дієслова *пити* – „ковтати яку-небудь рідину для вгамування спраги” – може виражати як сполучення з об'єктом – назвою рідини, придатної для пиття: *Дмитрик п'є сік; Іван сидів і пив пиво* (І. Франко); так і без нього: *Він хотів пити. А тут була вода* (Ю. Мушкетик); – *Ой, тітко, я не хочу їсти! Пити дуже хочу* (Б. Грінченко). Незаповнення позиції об'єкта пов'язане з його неактуальністю, а ситуативно одновалентний дієслівний предикат, який переважно є семантично модифікованим модальним компонентом *хотіти*, вказує на бажання вгамувати спрагу. Інше значення дієслова *пити* – „вживати спиртне; проводити час за питтям горілки, вина” також регламентує ситуативну одновалентність дієслівних предикатів: – *Ви пийте і закушуйте...* (В. Канівець); *За столом біля поганенької лампи хлопці, мужики п'ють, співають* (І. Сенченко). Вживання його з групою іменників, що позначають „спиртні напої”, призвело до семантичного стягнення словосполучення і спричинило нашарування нового відтінку значення – „зловживати спиртними напоями; бути п'яницею, пиячити”: – *Він хоч не п'є?* (А. Дімаров); *По-перше, випивав не тільки Омелько, але і Явдох* (В. Шевчук); *...Знають усі, що Матвій ані не п'є, ані не курить* (У. Самчук); – *А невже ж ви п'єте?* – *Щоби впиватися, то ні. Але й за обшивку не вилю* (Б. Лепкий).

Ситуативну одновалентність дієслівних предикатів, які вказують на певні властивості суб'єктів, переважно не-осіб, спостерігаємо у структурах типу *Пташки співають; Бджоли жалять; Собака кусає / кусається* тощо. Так, предикат *співати* у сполученні з назвами співочих і деяких інших птахів узагальнює конкретні значення „щебетати, свистіти, кукурікати і т. ін”: *Соловей співає, Перепілка співає, Півень співає*. Дієслово *кусати* у функції ситуативно одновалентного дієслівного предиката реалізує значення „мати звичку (схильність) ранили, устромляючи зуби, захоплюючи клювом і т. ін.; ранили жалом або хоботком (про комах)” і вказує на таку властивість тварин, птахів, комах: *Чи вуж кріпко кусає?* (У. Самчук); *Тут навіть комарі не кусали* (А. Дімаров). Об'єкт, на який би переходила дія предиката, не конкретизується, тому правобічна позиція не заміщена і предикати функціонують абсолютивно.

За нашими спостереженнями, відсутність об'єкта може бути вмотивована не тільки семантикою дієслова, але й семантикою його суб'єкта, який детермінує значення ситуативно одновалентного дієслівного предиката. У реченнях *А мед зілляє* (П. Воронько); *Гра виснажує* (В. Дрозд); *Та зачинені вікна справді дратують* (М. Коцюбинський); *Добре слово лікує, помагає* (Є. Гуцало) лексеми в позиції суб'єкта визначають семантичний зміст предикатів: *мед зілляє* – мед має цілющі властивості позбавляти хвороби, недуги; *гра виснажує* – гра призводить до виснаження організму; *зачинені вікна дратують* – зачинені вікна викликають певні роздратування в тих, хто на них дивиться; *добре слово лікує, помагає* – добре слово сприяє покращенню психоемоційного стану осіб. Властивості таких суб'єктів не спрямовані на конкретні об'єкти, тому останні не мають лексичного вираження, що обумовлює ситуативну одновалентність дієслівних предикатів *зілляє, виснажує, дратують, лікує, помагає*.

Іноді семантика суб'єкта часто є єдиним критерієм розмежування значення самого дієслівного предиката. Наприклад, предикат, виражений дієсловом *пекти*, у сполученні з назвою особи в суб'єктній позиції позначає – „готувати їжу, нагріваючи, прокалюючи на вогні або на жару (у печі, в духовці і т.ін.)” і прогнозує позицію об'єкта: *Мати пече пироги (печиво, торт)*. Ця дієслівна лексема може виконувати функцію одновалентного дієслівного предиката в поєднанні з різними іменниками, реалізуючи значення – „надмірно гріти, палати”: *Сонце пече*; „викликати відчуття, схожі на ті, що виникають від дії вогню, жару”: *Мороз пече*; „викликати різкий, сильний біль”: *Рана пече*; „викликати гострі смакові відчуття”: *Перець пече*.

Отже, ситуативну одновалентність дієслівних предикатів зумовлює абсолютне вживання неодновалентних дієслів, що засвідчує актуалізацію значення предикатів, абстрагування від обов'язкових компонентів у правобічних позиціях і залежить від семантики дієслівних предикатів, мовленнєвої ситуації. Семантичні зрушення в структурі таких предикатів визначають їхню внутрішню самодостатність, здатність утворювати повноцінні в змістовому й граматичному плані речення. Ситуативно одновалентні дієслівні предикати виражають узагальнене значення дії, специфічне значення – здатності до певної дії чи професійної діяльності, підкреслюють процесуальність дії, вказують на характерні властивості суб'єктів.

Література

- Алисова 1971: Алисова Т.Б. Очерки синтаксиса современного итальянского языка (Семантическая и грамматическая структура простого предложения). – М.: Изд-во МГУ, 1971. – 294с.
- Аринштейн 1979: Аринштейн В.М. Опыт семантико-синтаксической интерпретации абсолютного употребления переходных глаголов в современном английском языке // Теория и методы семасиологических исследований. – Л.: ЛПИИ им. А.И. Герцена, 1979. – С.3-17.
- Вихованець 1993: Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368с.
- Вихованець 2004: Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови. – К.: Унів. вид-во „Пulsари”, 2004. – 400с.
- Гульга 1967: Гульга Е.В. Автосемантия и синсемантия как признаки смысловой структуры слова// Науч. докл. высш. шк. Филолог. науки. – 1967. – №2. – С. 62-72.
- Дзюбишина 1979: Дзюбишина Н.Я. Роль автосемантичних і синсемантичних дієслів у реченні// Організація тексту (Граматики і стилістика). – К.: Наук. думка, 1979. – С. 5-13.
- Загнітко 1996: Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови. Морфологія: Монографія. – Донецьк: ДонДУ, 1996. – 437с.
- Загнітко 2001: Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662с.
- Іваницька 2001: Іваницька Н.Б. Семантико-синтаксичні умови абсолютивації дієслівної лексики // Проблеми граматики і лексикології української мови. Зб. наук. праць НПУ ім. М.П. Драгоманова / Відп. ред. М.Я. Плющ. – К.: НПУ, 2001. – С. 59-65.
- Іваницька 1986: Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові. – К.: Вища шк., 1986. – 167с.
- Іваницька 2004: Іваницька Н.Л., Іваницька Н.Б. Типологія предикатів, виражених дієсловами абсолютивної семантики // Функціонально-комунікативні аспекти граматики і тексту. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – С. 44-51.
- Іванович 2003: Іванович М. Умови нейтралізації перехідності в українській та сербській мовах // Матеріали V Міжнародної асоціації україністів. Мовознавство: Зб. наук. ст. – Чернівці: Рута, 2003. – С. 264-267.
- Кибардина 1975: Кибардина С.М. Соотношение содержательной и функциональной валентности и абсолютное употребление многовалентных глаголов// Лингвистические исследования. 1975. Вопр. строя индоевроп. языков. – М., ч.І., 1975. – С. 210-219.
- Ковалева 1970: Ковалева Л.М. О так называемом абсолютивном употреблении переходных глаголов в современном английском языке// Проблемы англ. филологии. – Вып.2. – Иркутск, 1970. – С.110-117.
- Масицька 1998: Масицька Т.Є. Граматична структура дієслівної валентності. – Луцьк: Ред.-вид. відділ Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1998. – 208с.
- Мірченко 2001: Мірченко М.В. Структура синтаксичних категорій. – Луцьк: Ред.-вид. відділ Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2001. – 340с.
- Москальская 1974: Москальская О.И. Проблемы системного описания синтаксиса (на материале немецкого языка). – М.: Высш. шк., 1974. – 156с.
- Шмелев 1973: Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики. – М.: Наука, 1973. – 280с.
- Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови. – К.: Видавничий центр „Академія”, 2004. – 408с.

Situational one-valency verbal predicates are considered in the article. Their semantic and semantic-syntactic peculiarities are analyzed. The reasons and conditions of absolute use of poly-valency verbs as one-valency predicates in the Ukrainian language are described in the article.

Keywords: valence, predicate, situational one-valency verbal predicate, subject.

Надійшла до редакції 15 вересня 2006 року.

ББК 81.411.1 - 22
УДК 811.161.2'367.332.7

РОЗРІЗНЕННЯ ОПИСОВОГО І ФРАЗЕОЛОГІЧНОГО СПОЛУЧЕНЬ

У статті звертається увага на здатність описових дієслівно-іменникових словосполучень, які по-різному кваліфікуються у сучасному мовознавстві, виступати як фразеологічні одиниці. Питання про названі поєднання дискусійне, що вказує на неузгодженість позицій у визначенні відмінностей фразеологізмів і розглядуваних сполук, воно також пов'язано з визначенням статусу описового словосполучення, тому розкриття зазначених проблем знайшло відбиття у даній статті.

Ключові слова: описове словосполучення, фразеологічне сполучення.

Дієслівно-іменникові поєднання типу *дати пораду*, тобто *'порадити'*, *зробити зауваження*, тобто *'зауважити'*, в сучасному українському мовознавстві визначаються двома термінами – описове словосполучення і фразеологічне сполучення. На такі сполуки першим звернув увагу Ф.І.Буслаєв [1959:509], який вказував на те, що поєднання *думать думу* – *'думать'*, *держать речь* – *'говорить'* розкладають назву дії на дієслово та ім'я, а також можуть співвідноситися з окремими дієсловами, передаючи той самий зміст, що й одиничне дієслово, додаючи нового відтінку до значення. Учений назвав їх описовими висловами.

Активно вживані сполучення в останнє півстоліття привернули увагу дослідників своєрідністю будови і функціонування. З'явився ряд робіт, присвячених дослідженню цих словосполучень на матеріалі російської мови. Деякі аспекти в їх розгляді знайшли відбиття у працях В.М.Дерибас, Н.С.Дмитрієвої, О.М.Кожина, В.А.Козьменко, П.О.Леканта, А.П.Мордвілка, В.В.Розанової, В.М.Філіппової. Останнім часом проблема розглядуваного словосполучення все більше привертає увагу українських учених (Н. О. Бойченко, Л. Корнева, І. М. Прокопенко).

Однак у визначенні граматичної і семантичної природи сполук дієслова й іменника вчені не висловлюють одностайної думки. Їх називають: фразеологічними зворотами (А.П.Мордвілко), описовими зворотами (В.П.Жуков, П.О.Лекант), субстантивними описами (Н.С.Дмитрієва), дієслівними лексикалізованими словосполученнями (О.А.Іваннікова), дієслівними сталими словосполученнями (А.І.Мамалига, О.М.Пазяк), стійкими дієслівними сполуками (Н.О.Бойченко), сталими словосполученнями нефразеологічного характеру (Л.Корнева), перифразами (Л.В.Шубіна). Незважаючи на використання різних термінів для позначення тієї ж самої одиниці, розуміння її сутності зводиться до того, що одні дослідники вбачають у названих сполученнях фразеологізми (В.М.Дерибас, Н.С.Дмитрієва, М.Н.Захарова, В.А.Козьменко, А.П.Мордвілко, В.М.Філіппова, Д.М.Шмельов, Л.В.Шубіна), інші визнають їх сполуками, що посідають проміжне місце між вільними словосполученнями і фразеологічними одиницями (В.О.Горпинич, О.М.Кожин, А.І.Мамалига, О.М.Пазяк, М.М.Прокопович, В.А.Силукова).

Своєрідну позицію займає П.О.Лекант, який сполучення такого типу розглядає як особливу синтаксичну категорію, яка не має відношення ні до словосполучень, ні до фразеологізмів, ні до складених членів речення [Лекант 1967].

Те, що окремі дослідники кваліфікують їх як перифрази, не порушує того, що, за переконанням одних, аналізовані сполуки визнаються фразеологізмами, на думку інших – синтаксичними сполученнями. Річ у тому, що перифрастичні сполуки сприймаються як фразеологізми. Таке розуміння іде від Ш.Баллі [1961:94], який аналізовані поєднання назвав перифразами простих дієслів і виділив в окремий фразеологічний тип, що знаходиться на перехідній ланці між фразеологічною групою (сполучення, в яких окремі слова зберігають відносну самостійність) та фразеологічною єдністю (сполучення, в яких спостерігається повна зв'язаність компонентів).

У цих потрактуваннях проблема досліджуваних одиниць загострена прагненням визначити їхнє місце за межами фразеології і словосполучення. Такі погляди заслуговують на увагу тим, що спонукають до поглибленого проникнення в сутність названих сполук.

З'являються дослідження, які ставлять завдання розрізнити справжні фразеологізми й дієслівно-іменникові словосполучення на основі наявності в них не тільки спільного, а й відмінного (П.О.Лекант, В.В.Розанова). Їх, проте, можна вважати лише першими кроками в обстоюванні розрізень справжніх фразеологізмів і дієслівно-іменникових сполук. Суперечливість окремих тверджень, розбіжність у розумінні використовуваних термінів, що неадекватно передають мовне явище, неврахування функцій аналізованих сполук актуалізують вивчення схожого і відмінного у власне фразеологізмах і мовних одиницях, які правомірно іменувати описовими словосполученнями. Завдання статті полягає у визначенні відмінностей між фразеологічними сполуками та описовими словосполученнями.

Неузгодженість поглядів на описове дієслівно-іменникове словосполучення можна пояснити тим, що серед ознак, характерних для фразеологічних одиниць, є такі, які належать і розглядуваним поєднанням. Це

зумовлює складність розмежування досліджуваних одиниць і спричинює їхнє ототожнення. Такими ознаками є: 1) стійкість, 2) відтворюваність, 3) еквівалентність слову за значенням і синтаксичною функцією, 4) втрата самостійного лексичного значення слів. Довести їх розмежування чи ототожнення можна лише на основі встановлення того, чи властиві ці риси не тільки фразеологізмам, а й дієслівно-іменниковим сполукам. Вдамося до зіставлення.

1. Виділювана науковцями стійкість як характерна ознака фразеологічної одиниці визначається по-різному. Її розуміють як відтворюваність фразеологічної одиниці (М.М.Шанський), кваліфікують як повторюваність (Н.М.Амосова), під стійкістю вбачають обмеженість у сполучуваності слів і розглядають її як передбачуваність компонентів (І.О.Мельчук), стійкість убачають у лексичній неподільності (О.А.Іваннікова), її пов'язують з ідіоматичністю, вважаючи, що ідіоматичність – це змістова нерозкладність взагалі, а стійкість – це ступінь семантичної нерозкладності складника сполучення (В.П.Жуков). Проте ці різні трактування стійкості зводяться до єдиного: стійкість виявляється у тому, що сполуки лексично неподільні, з передбачуваними компонентами, ідіоматичні, а значить – повторювані. Саме такими є фразеологізми. Дієслівно-іменникові словосполучення лексично подільні, чим відрізняються від ідіом. З огляду на те, що їхнє значення визначається лексичними складниками, повторюваність їм не властива.

2. Поняття відтворюваності застосовне як до фразеологізмів, так і для розглядуваних сполук. В.В.Розанова [1966:51], констатує стійкість у фразеологічних одиницях, слушно зауважує, що під їх стійкістю потрібно розуміти відтворюваність у готовому вигляді, а під стійкістю аналізованих словосполучень – відтворюваність структурної моделі, в якій дієслівний компонент залишається постійним, а іменник – змінним. Одну з таких моделей становить поєднання „дати + ім. З.в.”: *дати пораду, дати відповідь, дати оцінку*. Н.Г.Самойлова [1969:9] дотримується аналогічної думки, зазначаючи, що фразеологічні й описові дієслівно-іменникові сполучення є відтворюваними одиницями, але фразеологізми мають відтворюваний склад, а названим поєднанням характерна відтворюваність моделі, оскільки вони будуються в мовленні.

Під структурно-семантичною моделлю розуміється внутрішня граматична структура розглядуваних словосполучень, які поєднані спільним постійним компонентом – дієсловом. Про фразеологічні сполучення, як зазначає П.О.Лекант [1967:65], не можна сказати, що вони побудовані за однією моделлю, незважаючи на наявність структурно однотипних фразеологізмів, тому що фразеологічні одиниці не мають структурно-семантичної моделі, оскільки вони є індивідуальними за своїм утворенням. Наприклад, такі фразеологізми, як *віддати належне, віддати серце, віддати кінці*, не мають внутрішньої семантичної подібності, хоч у них, зауважує Н.Г.Самойлова [1969:8], спостерігаються однакові компоненти. Отже, досліджувані словосполучення та фразеологічні сполучення мають різну відтворюваність: фразеологічні одиниці мають відтворюваний постійний склад і функціонують як готові мовні одиниці, а поєднання дієслова й іменника будуються в мовленні й відтворюються не як готові одиниці, а за структурно-семантичними моделями, тому що вони є одиницями мовлення. Правомірно зробити висновок, що за ознакою відтворюваності не можна ототожнювати фразеологічні одиниці й описові словосполучення.

3. Еквівалентність слову за значенням і синтаксичною функцією зумовлює віднесеність аналізованих сполучень до фразеології. Фразеологічні одиниці за змістом можуть дорівнювати слову, наприклад: *у гонки йти* – ‘танцювати’, *кіт наплакав* – ‘мало’, *брати язика на гапличок* – ‘замовкати’, *як бобер у салі* – ‘заможно’, ‘безтурботно’, або бути еквівалентами словосполучення: *брати близько до серця* – ‘про щось болісно пережити’, *товкти воду в ступі* – ‘робити одне те ж саме’. Синонімічна заміна в описовому дієслівно-іменниковому словосполученні також цілком можлива, але вона має особливість, яка характерна лише аналізованим поєднанням: здатність відповідати значенню окремого дієслова у них можлива лише в тому випадку, коли від іменника можна утворити етимологічно споріднене дієслово. Унаслідок цього такі сполуки можуть трансформуватися в спільнокореневе з іменником дієслово, наприклад: *чинити напад* – ‘нападати’, *виявити довіру* – ‘довіряти’, *поставити вимогу* – ‘вимагати’. У фразеологічних сполученнях така взаємотрансформація не простежується.

Синтаксична неподільність як аналізованого поєднання, так і фразеологічного робить їх еквівалентами слову за функцією в реченні, але на відміну від фразеологічного сполучення, яке може бути і другорядним членом речення і головним, описове словосполучення в реченні найчастіше виступає присудком.

4. Втрата самостійного лексичного значення слів в описовому дієслівно-іменниковому словосполученні й фразеологічному сполученні відбувається по-різному. Як відомо, якщо у вільному дієслівно-іменниковому словосполученні номінативне значення дієслова визначене і не залежить від значення іменника, тому що дієслівний компонент може називати дію або процес самостійно, а не лише в поєднанні з іменником, то в описовому словосполученні дієслівний компонент не може дати назву дії, стану або процесу без допомоги іменника, оскільки у складі такого поєднання втрачає номінативне значення. Як наслідок цього – виникає одна з особливостей розглядуваних поєднань: семантичний центр в описовому дієслівно-іменниковому словосполученні знаходиться в іменнику. Свідченням цього є той факт, що, як зазначалось, властивістю цих одиниць є можливість дублювати одна одну, причому сполучення перетворюється в дієслово, спільнокореневе з іменником, наприклад: *підвести підсумки* – ‘підсумувати’, *дати доручення* – ‘доручити’.

Як зауважують дослідники, лексичне значення дієслова в описовому словосполученні послаблене або зовсім не відчувається [Мордвілко 1964], воно передає абстраговану ідею дієслівності [Розанова 1966], дієслово в складі названого сполучення виступає з переосмисленим первинним значенням [Бойченко 2002], дієслівний компонент такого сполучення нагадує дієслово-зв'язку в іменному складеному присудку або наближається до значення зв'язки [Лекант 1969]. Тому іменний компонент такого поєднання називає дію, стан або процес, на які дієслівний лише вказує, зберігаючи узагальнене значення дії. Компоненти описового словосполучення зберігають своє лексичне значення (іменник повністю, дієслово частково), а у сукупності виражають єдине семантичне поняття. Як правомірно зазначають дослідники [Розанова 1966], семантика названої сполуки складається з органічного поєднання дієслова й іменника, в якій дієслівний компонент передає загальну ідею дієслівності, а іменниковий складник є реальним втіленням цієї дієслівності, її речовим наповненням.

Лексичне значення фразеологізмів безпосередньо не обумовлюється ні значенням дієслова, ні значенням іменника: слова, які входять до складу фразеологічного сполучення, окремо не передають того, що вони виражають у сукупності, наприклад: *ловити гав* – 'пропустити', *по самі вуха* – 'дуже', *ні за цапову душу* – 'даром'. До того ж до складу фразеологізмів можуть входити слова, не вживані поза фразеологічними поєднаннями, типу *ханьки (м'яти)*, *витрішки (продавати)*, *на кпини (брати)*, *мандрони (плести)*. Крім того, однією з типових ознак фразеологічної одиниці є наявність у неї узагальненого переносно-образного значення [Костючук 1967], тобто зміст фразеологічного сполучення має додатковий підтекст, який не можна зрозуміти з сукупностей лексичних значень компонентів. Для описового сполучення характерна часткова перенесеність значення, як правило, дієслова [Костючук 1967], але іменник у такому сполученні завжди вживається в прямому, а не в переносному значенні. Отже, семантика фразеологічної одиниці в більшості випадків немотивована значенням компонентів, тоді як значення описового словосполучення формується завдяки семантиці.

Як свідчать дані, більшість науковців розглядає дієслівно-іменникові поєднання як фразеологічні одиниці. У мовознавстві прийнята семантична класифікація фразеологізмів, запропонована В.В.Виноградовим [Виноградов 1972], який поділив їх на фразеологічні зрощення (розглядаються як еквіваленти слів, мають смислову єдність, але їхнє значення не можна пов'язати з тими словами, які входять до складу сполучення, оскільки це значення є немотивованим: *вверх тормашками*, *бить баклуши*, *точить лясы*, *так себе*, *диву даться*), фразеологічні єдності (функціонують як потенційні еквіваленти слів, семантично неподільні, їхнє значення є мотивованим, воно зв'язане з тими словами, які входять до складу сполучення: *намылить голову*, *бить ключом*, *щекотливий вопрос*, *потупить взор*), фразеологічні сполуки (утворюються як із слів з вільним, так і з зв'язаним значенням, для них характерна семантична подільність, у таких сполученнях допускається синонімічна заміна слів з невільним значенням, вони характеризуються як аналітичні сполучення: *беспробудное пьянство*, *затронуть гордость*, *отвести глаза*). Не применшуючи значення класифікації В.В.Виноградова, здається, досліджувані сполучення не можна розглядати за цією класифікацією, оскільки описові словосполучення не входять до складу фразеологічних зрощень, єдностей і сполучень. Фразеологічні зрощення характеризуються тим, що їхнє значення неможливо вивести з лексичних значень компонентів сполучення на відміну від описового дієслівно-іменникового словосполучення. До фразеологічних єдностей розглядувані сполучення також не можна віднести, оскільки значення таких виразів переважно переносне і сприймається метафорично, що для описового сполучення не є типовим. Не можна кваліфікувати описові дієслівно-іменникові словосполучення і як фразеологічні сполуки, тому що для останніх, як зазначає В.В.Виноградов, характерна семантична подільність, а розглядувані поєднання характеризуються як семантично неподільні одиниці. Слушно вказує В.В.Розанова [1966:51], що фразеологічні сполуки не виступають еквівалентами слів на відміну від описового сполучення.

М.М.Шанський [1963:37] до класифікації В.В.Виноградова додає фразеологічні вислови (вони семантично неподільні, складаються зі слів із вільним значенням, від вільних словосполучень відрізняються тим, що не утворюються в процесі мовлення), до яких описові словосполучення навряд чи можна віднести, оскільки аналізовані поєднання, як зазначалось, утворюються саме в процесі мовлення і характеризуються семантичною неподільністю.

В.А.Козьменко [1958:77] зауважує, що аналізовані словосполучення не можна розглядати за названою класифікацією через те, що в перелічених типах фразеологізмів не відбувається граматиалізація одного з компонентів, а саме – дієслова.

Як свідчить аналіз, описові дієслівно-іменникові словосполучення й фразеологічні сполучення характеризуються особливостями, які стоять на перешкоді їхнього ототожнення. На відміну від фразеологічних одиниць описові словосполучення мають специфічні ознаки, які притаманні лише їм. Назвемо ці ознаки.

1. Граматичним центром сполучення виступає дієслово, семантичним – стає іменник, що пов'язано з послабленням лексичного значення дієслова, яке обумовлює необхідність мати поруч семантично повнозначний іменник, оскільки дієслівний компонент лише зберігає граматичні показники і передає загальне значення дії, яку називає іменник.

2. Наявність структурно-семантичних моделей, за якими будуються описові словосполучення в мовленні, в яких дієслівний компонент залишається постійним, а іменник – змінним.

3. Можливість трансформації описового словосполучення у спільнокореневе дієслово з іменником цього сполучення.

4. Аналітичний характер описових словосполучень: у складі такого поєднання окремо передається лексичне значення, яке виражається іменником, і граматичне значення – дієсловом, але вони сприймаються і функціонують у мовленні як одне слово.

Викладене дозволяє стверджувати:

1) у розв'язанні питання про функціонування в мові описового і фразеологічного сполучень потрібно звертати увагу не тільки на наявність у них спільних ознак або їхній зв'язок, а й на існуючий між ними паралелізм, який, однак, не дозволяє поставити між ними знак рівності. По-перше, по-різному відтворюються: фразеологічним сполукам властивий постійний лексичний склад, а описовим поєднанням – наявність структурно-семантичних моделей, за якими вони відтворюються, по-друге, еквівалентність слову за значенням в описових словосполученнях відбувається у тому випадку, коли дієслово має етимологічно споріднений іменник, на відміну від фразеологічних сполучень, по-третє, експресивність і метафоричність для описового словосполучення не є категоріальною ознакою, як для фразеологізмів;

2) урахування особливостей описового словосполучення слід визнати принциповими у кваліфікації названих одиниць як нефразеологізованих дієслівно-іменникових сполучень.

Розглядуване доводить, що описові словосполучення й фразеологічні сполучення вимагають поглибленого зіставного аналізу, тому в наступних розвідках доцільно шукати подальші підходи у визначенні спорідненого й відмінного цих конструкцій.

Література

Балли Ш. Французская стилистика / пер. с фр. К.А.Долинина; под ред. Е.Г.Эткинда; вступ. ст. Р.А.Будагова. - М.: Изд-во иностр. л-ры, 1961. – 394с.

Бойченко Н.О. Стійкі дієслівні сполуки у публіцистичному тексті: типологічні ознаки та експресивний потенціал. Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2002. – 18с.

Буслаев Ф.И. Историческая грамматика русского языка. – М.: Гос. учебно-пед. издат. Министерства просвещения РСФСР, 1959. – 624с.

Виноградов В.В. Основные типы фразеологических единиц в русском языке // Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). - М.: Высшая школа, 1972. - 2-е изд. - С.23-30

Козьменко В.А. Глагольно-именные фразеологические обороты в современном русском литературном языке // Ученые записки Харьковского университета: Труды філологічного факультету Харківського державного університету імені О.М.Горького, 1958. – Т.6. – С.77-89

Костючук Л.Я. О некоторых условиях возникновения устойчивых словосочетаний // Проблемы фразеологии и задачи ее изучения в высшей и средней школе: Сборник. – Вологда, 1967. – С.318-327

Лекант П.А. Описательные глагольно-именные обороты в функции сказуемого // Ученые записки Московского областного педагогического института имени Н.К.Крупской, 1967. - Т.204. - Вып.14. Русский язык. - С.63-71

Лекант П.А. Развитие форм сказуемого // Мысли о современном русском языке: Сборник статей / Под ред. акад.В.В.Виноградова. – М.: Просвещение, 1969. – С.140-154

Мордвилко А.П. Очерки по русской фразеологии (именные и глагольные фразеологические обороты). – М.: Просвещение, 1964. – 132с.

Розанова В.В. Синонимия устойчивых глагольно-именных сочетаний в современном русском языке // Очерки по синонимике современного русского литературного языка. Отв. ред. А.П.Евгеньева. – М. – Л., 1966. – С.47-68

Самойлова Н.Г. Устойчивые словосочетания в частной переписке XVII – начала XVIII вв.: Автореф. дисс. ... канд. філол. наук. – М., 1969. – 17с.

Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. – М.: Высшая школа, 1963. – 156с.

The article is devoted to the ability of descriptive verb-noun word combinations, which gain various qualifications in Modern Linguistics, to appear as phraseological units. The absence of any settled opinion as for this problem points to the disagreement of positions concerning the distinctions of phraseologisms and the units being analyzed, which is connected with the determination of the status of descriptive verb-noun word combinations. The indicated problems are enlightened in this work.

Keywords: descriptive word combination, phraseological word combination.

Надійшла до редакції 27 вересня 2006 року.

ІНФІНІТИВНІ КОНСТРУКЦІЇ ЯК УСКЛАДНЮВАЧІ СИНТАКСИЧНОЇ СТРУКТУРИ СУРЯДНО-ПІДРЯДНОГО ПОЛІНОМУ В НІМЕЦЬКІЙ МОВІ

Стаття присвячена дослідженню сурядно-підрядного поліному (СПП) сучасної німецької мови, а саме процесу ускладнення названого типу речення. У статті розглянуті інфінітивні конструкції, що вживаються у творах сучасних німецькомовних письменників.

Ключові слова: сурядно-підрядний поліном, інфінітивна конструкція.

На сучасному етапі розвитку лінгвістики синтаксичні процеси (спрощення та ускладнення), що видозмінюють складові частини речення, є одними з провідних напрямків наукових пошуків. Особливу увагу дослідників привернули процеси ускладнення, при яких у непросту структуру речення додаються нові компоненти, що часто виступають у формі інфінітивної конструкції. Обов'язковим компонентом останньої виступає „інфінітив, або неозначена форма дієслова”¹, що розглядається серед номінативних форм дієслів, до яких учені також відносять партицип I та партицип II [Erben 1972, S. 121; Helbig, Buscha 1974, S. 35].

Попри те, що поширені інфінітиви неодноразово ставали об'єктом дослідницької уваги ([Engel 1991], [Юнг 1996], [Zifonun, Hoffmann, Strecker 1997], [Duden 2001] тощо), їх семантико-синтаксична організація у сурядно-підрядних поліномах (СПП)² ще не була предметом спеціального дослідження. Тому головною метою статті стало з'ясування формально-граматичних особливостей інфінітивних зворотів у СПП. Реалізація зазначеної дослідницької настанови передбачає вирішення таких завдань: описати групи інфінітивних конструкцій, які вживаються у сучасній німецькій мові; виявити особливості інфінітивних зворотів, що вживаються у СПП.

Корпус дослідницького матеріалу складають твори сучасних німецькомовних письменників, а саме “Buddenbrooks” (Th. Mann), “Das Parfüm” (P. Sьskind), “Ein weites Feld” (G. Grass) та “Der Deichgraf” (Th. Storm). Під час опрацювання матеріалу був використаний метод суцільної вибірки СПП із поширеним інфінітивом. Загальна кількість таких речень складає 369 одиниці. Загальна кількість вживаних інфінітивних зворотів у вибраних СПП дорівнює 486.

У сучасній германістиці панують три різні підходи щодо розуміння інфінітивного звороту. Так ціла низка вчених (Г. Хельбіг, Й. Буша [Helbig, Buscha 1974], У. Енгель [Engel 1991], К. Дуден [Duden 2001] та інші) вважає, що інфінітивні конструкції дорівнюють підрядному реченню, разом із головним реченням вони утворюють складне, тому їх часто називають інфінітивними реченнями – Infinitivsatz або інфінітивними конструкціями – Infinitivkonstruktion [Helbig, Buscha 1974], розуміючи, що вони дорівнюють реченню.

Позиція В. Юнга є дуже близькою до попередньої, однак наявні відмінності. Хоча учений стверджує, що форма інфінітивної групи раніше була тотожною формі підрядного речення, і тому разом із головним реченням інфінітивна група утворює складнопідрядне [Юнг 1996, с. 24], все ж при виділенні місця інфінітивної групи германіст розташовує її між простим членом речення та підрядним реченням.

Третій підхід щодо поширеного інфінітиву належить групі учених Г. Цифонун, Л. Гоффманн, Б. Штрекер та іншим, які розглядають інфінітиви у поєднанні із поширювачами як додаткові конструкції, що не дорівнюють повному реченню ні топологічно, ні категоріально. Оскільки вони не мають підмета, у цих конструкціях не вживається відмінювана форма дієслова, „отже в них не виражений час та спосіб, їх віднесеність до певного часу вони „отримують” від домінуючої конструкції” [Zifonun, Hoffmann, Strecker 1997, с. 2162, 2187]. Остання точка зору є, на нашу думку, найбільш прийнятною.

Оскільки поширений інфінітив не дорівнює реченню, тому що не має обов'язкової ознаки будь-якого речення, а саме, предикативності, однак містить дієслово у неозначеній формі, що передає процес або стан чи дію, то деякі лінгвісти бачать у цій конструкції напівпредикативність або додаткову предикативність, таке „синтаксичне значення, що частково збігається з предикативним, але не утворює речення” [Загнітко 2001, с. 216], тому інфінітивні конструкції можна віднести до напівпредикативних.

Поширений інфінітив, інфінітивний зворот, або інфінітивна конструкція, у свою чергу складається з інфінітиву, ускладненому „необхідними та вільними членами” [Helbig, Buscha 1974, S. 36], якими можуть виступати додаток (1), обставина (2) чи обидва ці члени речення одночасно (3):

¹ Інфінітив – „початкова незмінювана форма дієслова, що позначає дію або стан безвідносно до діючої особи, а також часу, способу” [Єрмоленко, Бибик, Тодор 2001, с. 104].

² Сурядно-підрядний поліном – складне реченнєве утворення, до мінімальної структури якого входять три кон'юнкції, тобто одиниці формально-граматичної структури паратаксисту, що корелюють з одним окремим простим реченням та можуть вживатися самостійно „без формально-семантичної підтримки (оточення) іншої синтаксичної одиниці” [Приходько 2002, с. 10], та одне підрядне, яке включене до одного з кон'юнктив.

(1) *Ihr feines sommersprossen-übersprenkeltes Gesicht, den roten Mund, die großen funkelnd grünen Augen sah er nicht, denn er hielt seine Augen fest geschlossen, während er sie würgte, und hatte nur die eine Sorge, von ihrem Duft nicht das geringste zu verlieren. /P. Süskind/*

(2) *Die kleine Erika war von Mademoiselle Weichbrodt als interner Zögling aufgenommen worden, die arme Klothilde hatte sich mit ihren vier oder fünf Mobeln bei der Witwe eines Gymnasiallehrers, einer Diktorin Krauseminz, in wohlfeile Pension gegeben, selbst der Bediente Anton hatte das Haus verlassen, um zu den jungen Herrschaften überzugehen, wo er nötiger war, und wenn Christian um Klube weilte, so saßen um 4 Uhr die Konsulin und Mamsell Jungmann an dem runden Tisch, in den kein einziges Brett mehr eingelassen war, und der sich in dem weiten Speisetempel mit seinen Götterbildern verlor, nun ganz allein bei einander. /Th. Mann/*

(3) *Die Cigaretten, diese kleinen, scharfen Dinger mit dem gelben Mundstück waren Tomas Leidenschaft; er rauchte sie massenweise und hatte die schlimme Gewohnheit, den Rauch tief in die Lunge zu atmen, so dass er beim Sprechen langsam wieder hervorsprudelte. /Th. Mann/*

У сучасній лінгвістиці традиційно виділяють таксономію інфінітивних конструкцій виходячи з ознаки наявності/відсутності частки “zu” при інфінітиві. На цій підставі розрізняють дві основні групи інфінітивних конструкцій:

1) Інфінітивні звороти, в яких вживається „чистий” інфінітив – “der reine Infinitiv” [Юнг 1996, с. 203] використовуються у 4% СПП, наприклад (4):

(4) *Als ich eintrat, sah ich etwa ein Dutzend Männer an einem Tische sitzen, der unter den Fenstern entlanglief; eine Punschbowle stand darauf, und ein besonders stattlicher Mann schien die Herrschaft über sie zu führen. /Th. Storm/*

2) Інфінітивні конструкції із використанням частки *zu* складають 96% дослідженого матеріалу:

A) інфінітивні звороти після дієслів *brauchen, verstehen* (5), *versuchen* тощо:

(5) *Trotzdem verstand er es, Arbeiten für ihn auszusuchen, die seinem noch nicht gefesteten Körper hätten gefährlich werden können, und Hauke, wenn der Großknecht sagte: «Da hättest du den dicken Niß nur sehen sollen, dem ging es von der Hand!», faßte nach Kräften an und brachte es, wenn auch mit Mühsal, doch zu Ende. /Th. Storm/*

Б) Інфінітивні звороти із сполучниками *um* (6), *ohne* (7), *(an)statt* (8) та часткою *zu* [Zifonun, Hoffmann, Strecker 1997, S. 2186-2188]:

(6) *Sein Lebtage vielmehr hatte er den ersten und letzten Dingen die weltmännische Skepsis seines Großvaters entgegengebracht; zu tief aber, zu geistreich und zu metaphysisch bedürftig, um in der behaglichen Oberflächlichkeit des alten Johann Buddenbrook Genüge zu finden, hatte er sich die Fragen der Ewigkeit und Unsterblichkeit historisch beantwortet und sich gesagt, daß er in seinen Vorfahren gelebt habe und in seinen Nachfahren leben werde. /Th. Mann/*

(7) *Da warf sich Frau Permaneder an dem Bett in die Kniee, drückte das Gesicht in die Steppdecke und weinte laut, gab sich rücklos und ohne irgend etwas in sich zu dämpfen und zu unterdrücken, einem dieser erfrischenden Gefühlausbrüche hin, die ihrer glücklichen Natur zu Gebote standen... /Th. Mann/*

(8) *Er ließ sich willig von ihr haschen; sie trug ihn umher und wickelte ihn in ihre Schürze, und wenn dann auf der Werfte etwa das gelbe Hündlein um sie herum und eifersüchtig gegen den Vogel aufsprang, dann rief sie wohl: «Nicht du, nicht du, Perle!» und hob mit ihren Ärmchen die Möwe so hoch, daß diese, sich selbst befreiend, schreiend über die Werfte hinflog und statt ihrer nun der Hund durch Schmeicheln und Springen den Platz auf ihren Armen zu erobern suchte. /Th. Storm/*

В) інфінітивні звороти після абстрактних іменників (9):

(9) *Sie sprach dann von Wahlkammern, Wahlbürgern und Stimmzetteln, erwog alle denkbaren Eventualitäten, citierte wörtlich und ohne Anstoß den feierlichen Eid, der von den Wählern zu leisten ist, erzählte von der “freimütigen Besprechung”, die verfassungsmäßig von den einzelnen Wahlkammern über alle diejenigen vorgenommen wird, deren Namen auf der Kandidatenliste stehen, und gab dem lebhaften Wunsche Ausdruck, an der “freimütigen Besprechung” der Persönlichkeit Hermann Hagenströms teilnehmen zu dürfen. /Th. Mann/*

Оскільки друга група інфінітивних зворотів (інфінітивні звороти із часткою *zu*) утворює абсолютну більшість у вивченому матеріалі, вважаємо доцільним коротко охарактеризувати кожну з її підгруп.

У процесі аналізу СПП вдалося встановити, що для введення інфінітивних зворотів сучасні німецькомовні письменники користуються цілою низкою дієслів. Так Т. Манн використовує майже п’ять десятків дієслів, при яких вживається поширений інфінітив, у Г. Грасса – біля трьох десятків, П. Зюскінд користується двома десятками дієслів, а Т. Шторм вживає більше дюжини. Поширеними у неозначеній формі часто є дієслова із значенням початку, продовження, завершення дії; „суб’єктивного сприйняття” тощо. У Т. Манна особливо слід виділити дієслова *beginnen* (10), *anfangen, aufhören, lieben*, у Г. Грасса – *geben* (11), *gelingen, erlauben*, у П. Зюскінда – *beginnen, gelingen* (12), у Т. Шторма – кожне з вживаних ним дієслів наявне лише в одному СПП (13).

(10) *Er hatte es gekauft, er schien seinen Ehrgeiz darein gesetzt zu haben, es zu kaufen, denn ein Angebot, das Herrn Sigismund Gosch von Bremen aus zugegangen war, hatte er unverzüglich überboten, und er begann nun, sein Eigentum in der ingeniosen Art zu verwerten, die man seit langer Zeit an ihm bewunderte. /Th. Mann/*

(11) *Gründe genug gab es, ihm eine Person zuzuordnen, die, wie Theo Wuttke, nicht nur von heute war: Zwei Immortellenkränze wären zu vergeben, sogar ein dritter, denn uns erging es kaum besser; nichts ist unsterblicher als ein Archiv.* /G.Grass/

(12) *Ihm schwante sonderbar, dieser Duft sei der Schlüssel zur Ordnung aller anderen Düfte, man habe nichts von den Düften verstanden, wenn man diesen einen nicht verstand, und er Grenouille, hätte sein Leben verpfuscht, wenn es ihm nicht gelänge, diesen einen zu besitzen.* /P. Suskind/

(13) *Ich erfuhr bald, daß mein freundlicher Nachbar der Deichgraf sei; wir waren ins Gespräch gekommen, und ich hatte begonnen, ihm meine seltsame Begegnung auf dem Deiche zu erzählen.* /Th. Storm/

Інфінітивні звороти, які утворюються за допомогою сполучників *um* (6, 14), *ohne* (7), *(an)statt* (8), входять до складу 27% досліджених СПП. Три чверті прикладів із такими зворотами утворені із сполучником *um* (7, 14). Таким чином функція обставини мети, яку виконують звороти з *um*, є однією з найважливіших для інфінітивних зворотів.

(14) *Und dies hatte nach dem Verlaufe weiterer acht oder zehn Tage zur Folge, daß er in unbestimmten Wendungen erklärte, in London scheine sich ihm eine neue Position zu bieten, doch wolle er zunächst allein dorthin reisen, um die Sache persönlich zu regeln und erst, wenn Alles in Richtigkeit sei, Frau und Kind zu sich zu rufen.* /Th. Mann/

Інфінітивні звороти після абстрактних іменників вживаються лише у 66 досліджених СПП. Серед таких іменників виділяємо *Wunsch, Art, Zeit, Güte, Gewohnheit* тощо.

Дещо іншою виступає таксономія інфінітивних зворотів Г. Цифонуна, Л. Гоффманна, Б. Штрекера та інших, які обрали за принцип – розташування частин інфінітивної конструкції по відношенню до компонентів основного речення. На цій підставі серед інфінітивних конструкцій слід розрізняти:

1. Інтегровані:

- когерентні,
- схрещені,

2. Неінтегровані [Zifonun, Hoffmann, Strecker 1997, S. 2186-2188].

Інфінітивну конструкцію можна віднести до групи інтегрованих у тому випадку, якщо її компоненти розділені, а між ними вживаються частини основного речення [Zifonun, Hoffmann, Strecker 1997, с. 2186]. Припускаємо, що звороти такого типу характерні для публіцистичного дискурсу. У творах досліджених нами сучасних німецькомовних авторів подібних прикладів не виявлено.

У художньому дискурсі широко вживаються неінтегровані інфінітивні конструкції, які утворюють нерозривну єдність [Zifonun, Hoffmann, Strecker 1997, с. 2186]. Неінтегровані конструкції можливі у початковій (15), середній (16) і кінцевій частині (17) відповідного речення:

(15) *Um das verrückte Geschäft, wenn nicht zu kontrollieren, so doch wenigstens begreifen zu können, verlangte Baldini eines Tages von Grenouille, er möge sich, auch wenn er das für unnötig halte, beim Ansetzen seiner Mischungen der Waage, des Messbechers und der Pipette bedienen; er möge sich ferner angewöhnen, den Weingeist nicht als Duftstoff zu begreifen, sondern als Lösungsmittel, welches erst im nachhinein zuzusetzen sei; und ermöge schließlich um Gottes willen langsam hantieren, gemächlich und langsam, wie es sich für einen Handwerker gehöre.* /P. Suskind/

(16) *Sein Lebtage vielmehr hatte er den ersten und letzten Dingen die weltmännische Skepsis seines Großvaters entgegengebracht; zu tief aber, zu geistreich und zu metaphysisch bedürftig, um in der behaglichen Oberflächlichkeit des alten Johann Buddenbrook Genüge zu finden, hatte er sich die Fragen der Ewigkeit und Unsterblichkeit historisch beantwortet und sich gesagt, daß er in seinen Vorfahren gelebt habe und in seinen Nachfahren leben werde.* /Th. Mann/

(17) *Ihm schwante sonderbar, dieser Duft sei der Schlüssel zur Ordnung aller anderen Düfte, man habe nichts von den Düften verstanden, wenn man diesen einen nicht verstand, und er Grenouille, hätte sein Leben verpfuscht, wenn es ihm nicht gelänge, diesen einen zu besitzen.* /P. Suskind/

У прикладі (17) інфінітивна конструкція відноситься до підрядного речення, що дозволяє додати необхідну інформацію у вже начебто завершеному реченні і використовується різними авторами досить часто.

Окрім зазначених особливостей, які можуть бути поміченими і у реченнях із більш простою структурою, інфінітивні конструкції у СПП мають цілу низку властивих їм ознак.

По-перше, для введення інфінітивної конструкції із сполучником *um, ohne, (an)statt* у СПП вживаються також сурядні сполучники, наприклад, *sondern* (18), що є нехарактерним для речень із меншою структурою:

(18) *Kinder, denen er begegnete, wichen aus - nicht ängstlich, sondern um ihm Platz zu machen; und selbst wenn sie seitlich aus den Hauseingängen gelaufen kamen und unvermittelt auf ihn stießen, erschraken sie nicht, sondern schlüpfen wie selbstverständlich an ihm vorbei, als hätten sie eine Vorahnung von seiner sich nähernden Person gehabt.* /P. Suskind/

По-друге, у СПП наявні цілі об'єднання інфінітивних конструкцій в одному реченні, які функціонують у таких формах:

- два або більше однорідних інфінітивних зворотів із спільним сполучником (19) або без нього (20):

(19) *Und dies hatte nach dem Verlaufe weiterer acht oder zehn Tage zur Folge, daß er in unbestimmten Wendungen erklärte, in London scheine sich ihm eine neue Position zu bieten, doch wolle er zunächst allein dorthin*

reisen, um die Sache persönlich zu regeln und erst, wenn Alles in Richtigkeit sei, Frau und Kind zu sich zu rufen. /Th. Mann/

(20) *Er bat den Kranken, ihn zu erkennen und ihm ein wenig Gehör zu schenken; da dieser Versuch aber fruchtlos blieb, so wandte er sich direkt an Gott, redete ihn in stilisierten Fränkisch an und sprach zu ihm mit modulierender Stimme in bald dunklen, bald jäh accentuirten Aluten, indeß fisterer Fanatismus und milde Verklärung auf seinem Gesichte wechselten...* /Th. Mann/

- наявність декількох поширених інфінітивів у СПП, які пов'язані із різними компонентами речення

(21) – такі конструкції становлять більшість порівняно із іншими СПП з декількома інфінітивними зворотами:

(21) *Er vermochte bei den naiven und kindlichen Ergüssen seiner Schewster schlechterdings nicht, seine Haltung zu bewahren; er bückte sich über seinen Teller, wandte sich ab, zeigte das Bedürfnis, sich zu verkriechen und unterbrach sie mehrere Male sogar mit einem leisen und gequälten: "Gott... Tony...", wobei seine grosse Nase in unzählige Fältchen gezogen war.* /Th. Mann/

- ланцюг інфінітивних конструкцій (22):

(22) *Er strich mit zwei Fingern sorgsam über seinen Schnurrbart, rückte mit peinlicher Ordnungsliebe seine Schreibutensilien und das Gals Wasser zurecht, das stets auf seinem Pulte stand, prüfte eine Sache mit abwesendem Gesichtsausdruck von mehreren Seiten und hatte übrigens die Gewohnheit, fünf- oder sechsmal während der Comptoirzeit hinaus auf den Hof und in die Waschküche zu gehen, um seinen ganzen Kopf unter den Strahl der Wasserleitung zu halten und sich so zu erfrischen.* /Th. Mann/

У наведеному реченні (22) перша інфінітивна конструкція виконуючи роль означення, відноситься до абстрактного іменника *die Gewohnheit*, два інші інфінітивні звороти, приєднуються до попереднього, є однорідними і вказують на мету попереднього.

- паралельні інфінітивні конструкції (23):

(23) *Beinahe ohne es zu wissen, waren sie stehen geblieben, und ohne sich Rechenschaft davon zu geben, hatten sie mit ernstesten und abwesenden Augen Erika, Ida, die Konsulin, Thomas und Gerda gebückt durch die lächerlich niedrige Ladentür verschwinden sehen: so vertieft waren sie in ihr Gespräch, obgleich sie bis jetzt nichts als überflüssige und alberne Dinge gerdet hatten.* /Th. Mann/

- використання підрядних речень в інфінітивній конструкції (19),

- вживання вставної конструкції в інфінітивний зворот (24):

(24) *Wenn es nach Fonyts Wunsch gegangen wäre, hätte "Orpheus in der Unterwelt", nämlich geschmorter Ochsenbraten in Zwetschgensoße mit Speckbohnen, als Hauptgericht serviert werden sollen, doch war es Emmi gelungen, ihm den Orpheus auszureden und – als passend zum festlichen Anlaß – die "Schöne Helena" zu empfehlen; folglich gab ihm die äußerlich groß gebratene, doch innen saftig gebliebene Entenbrust, kaum saß die Gesellschaft, einige gewagte Anspielungen ein: "Schöne Helena paßt immer. Doch zartrosa muß nicht jüngerlich heißen. Die Braut, unsere schon so lange zuwartende Schönheit, versteht, was gemeint ist."* /G. Grass/

Проведений аналіз інфінітивних конструкцій у сучасній німецькій мові засвідчує, що інфінітивні звороти широко вживаються у СПП. Той факт, що у дослідженому нами матеріалі використовуються виключно неінтегровані інфінітивні конструкції, вказує на тісний зв'язок між його компонентами, що призводить до ліпшого розуміння складного реченнєвого утворення. Наявність саме такого типу інфінітивних конструкцій є проявом процесу спрощення, вживання же інфінітивних зворотів у СПП взагалі свідчить про ускладнення речення.

Поширені інфінітиви у виділених реченнях, окрім властивостей, що притаманні інфінітивним зворотам простих або елементарних складних речень, мають особливі ознаки, до яких відносимо вживання сурядного сполучника поряд із *um, ohne, statt*, використання інфінітивних конструкцій, які мають складну структуру (однорідні інфінітивні звороти, ланцюг поширених інфінітивів тощо).

Таким чином, вже в першому наближенні до об'єкта нашого аналізу стає очевидним, що дослідження СПП та інфінітивних зворотів, як компонентів СПП, є вельми актуальним питанням для граматики сучасної німецької мови, а наведені міркування можуть дати поштовх до вивчення СПП у перспективі, де особливої вагомості набувають когнітивні та дискурсивні аспекти їх продукування та використання у мовленні.

Література

- Єрмоленко, Биби́к, Тодор 2001: Єрмоленко С.Я., Биби́к С.П. Тодор О.Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я. Єрмоленко. – К.: Либідь, 2001. – 224 с.
- Загнітко 2001: Загнітко А.П. Теоретична граMATика української мови: Синтаксис. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
- Приходько 2002: Приходько А.М. Складносурядне речення в сучасній німецькій мові. – Запоріжжя: ЗДУ, 2002. – 292 с.
- Юнг 1996: Юнг В. Грамматика немецкого языка. – СПб.: Лань, 1996. – 517 с.

- Duden 2001: Duden K. Deutsches Universalwörterbuch. – Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich: Dudenverlag, 2001. – 1892 S.
- Engel 1991: Engel U. Deutsche Grammatik. – Heidelberg: Julius Groos, 1991. – 888 S.
- Erben 1972: Erben J. Deutsche Grammatik. – München: Max Hueber Verlag, 1972. – S. 392.
- Helbig, Buscha 1974: Helbig G., Buscha J. Kurze deutsche Grammatik für Ausländer. – Leipzig: VEB Verlag Enzyklopadie, 1974. – S. 294.
- Zifonun, Hoffmann, Strecker 1997: Zifonun G., Hoffmann L., Strecker B. u.a. Grammatik der deutschen Sprache (in 3 Bänden). – Berlin, N. Y.: Walter de Gruyter, 1997. – 2569 S.

The article is dedicated to the researching of the coordinative-subordinative polinom (CSP) of the modern German language, namely to the process of complication of the named sentence typ. Infinitive constructions, which are used in the works of modern German-speaking authors, are discussed in the article.

Keywords: coordinative-subordinative polinom, infinitive construction.

Надійшла до редакції 29 вересня 2006 року.

Наталя Кобченко

ББК 81.2Ук
УДК 811.161.2

СЛАБКЕ КЕРУВАННЯ Й ВІЛЬНЕ ПОЄДНАННЯ У ВІДМІНКОВОМУ ВИЯВІ¹ ЯК РЕАЛІЗАЦІЯ ВАЛЕНТНОЇ Й НЕВАЛЕНТНОЇ СПОЛУЧУВАНОСТІ

Пропонована стаття є спробою встановити критерії розмежування таких форм підрядного синтаксичного зв'язку, як вільне поєднання у відмінковому вияві та слабке керування.

Ключові слова: форма підрядного синтаксичного зв'язку, синтаксична домінанта, ад'юнкт, валентність, синтаксична позиція, семантико-синтаксичні відношення.

Однією з найбільш складних і дискусійних проблем при вивченні синтаксичних зв'язків була й залишається проблема вільного поєднання як форми підрядного зв'язку, статус якої у граматичній структурі сучасної української літературної мови ще не дістав теоретично обґрунтованого висвітлення. Незадовільний стан опрацювання цієї проблеми не останньою чергою зумовлений граматичною природою вільного поєднання, адже воно, на відміну від узгодження й керування, не має формальних показників [Мещанинов 1945; Кротевич 1959; Вихованець 1993; Мірченко 2004].

Слід зазначити, що питання про вільне поєднання, зокрема у його відмінковому вияві, тісно пов'язане з питанням про керування, тому чітке розмежування зон реалізації підрядного синтаксичного зв'язку в кожній з цих форм є умовою розв'язання важливих наукових і практичних завдань: створити викінчену теорію синтаксичних зв'язків, розширити відомості про специфіку функціонування відмінків у некатегорійному значенні, уточнити вчення про детермінанти, об'єктивізувати членування реченневих побудов на формально-синтаксичному рівні, тобто поставити визначення членів речення на аргументованіше підґрунтя.

Зорієнтованість класичної лінгвістики переважно на морфологічні підходи до кваліфікації мовних явищ неминує зумовила занадто широке витлумачення керування – як форми підрядного зв'язку, що встановлюється за приєднання до будь-якої синтаксичної домінанти ад'юнкта, вираженого непрямим відмінком – та не зовсім адекватне, формальне, розуміння вільного поєднання, об'єднавши під ними зв'язок синтаксичної домінанти з ад'юнктом, що належить до класів незмінних слів [Мещанинов 1945; Пешковский 1956; Булаховський 1958; Кротевич 1959; СУЛМ: Синтаксис 1972; Сиротинина 1980 й ін.]. Водночас у традиційній граматиці не можна не помітити тенденції до звуження сфери керування, яка бере свій початок у працях О.О. Потебні [Потебня 1958, с.536], закріплюється в дослідженнях В.В. Виноградова [Грамматика РЯ, 2, 1, с.27] та реалізовується завдяки напрацюванням Н.Ю. Шведової, яка здійснила цілком вдалу спробу спростувати канонізоване трактування вільного поєднання [Грамматика СРЛЯ 1970, с.511-516; Русская грамматика 1982, 2, с.21]. Вважаючи, що підґрунтям реалізації між компонентами підрядного синтаксичного зв'язку в тій чи тій формі є не лише морфологічне вираження ад'юнкта, а й характер семантико-синтаксичних відношень, які встановлюються між ним і синтаксичною домінантою, дослідниця звільняє сферу керування від фактів, що не відповідають його сутності. Таким чином, лінгвіст ввела в науковий обіг поняття вільного поєднання у відмінковому вияві (за традиційною термінологією, відмінкове прилягання), визначивши його як форму підрядного зв'язку, яка виникає за приєднання до опорного компонента відмінкової форми імені з атрибутивною чи обставинною семантикою.

¹ Термін „вільне поєднання” вслід за І.Р. Вихованцем використовуємо замість традиційного „прилягання”, відповідно традиційний термін „відмінкове прилягання” замінюємо на „вільне поєднання у відмінковому вияві”. Див.: [Вихованець 2005, с.23-24].

В україністиці, як і у мовознавстві загалом, під терміном вільне поєднання здебільшого розуміють зв'язок з синтаксичною домінантою незмінюваних слів. Тільки в деяких працях спостерігаються фрагментарні спроби поглибити це питання, щоправда, більшість науковців, обмежуючись визнанням факту існування вільного поєднання у відмінковому вияві, не описує особливостей і сфер його реалізації [Вихованець 1993, с.41; Мірченко 2004, с.207-211], а лише фіксує найтипівші випадки [Слинько, Гуйванюк, Кобилянська, 1994, с.48-54; Загнітко 2001, с.59-60]. Щоб успішно розв'язати цю проблему, насамперед необхідно відпрацювати критерії диференціації вільного поєднання у відмінковому вияві й слабкого керування, що й постало завданням пропонованої статті.

У мовознавчій літературі натрапляємо на два способи розмежування цих форм підрядного синтаксичного зв'язку – метод питань та метод використання функціональних ідентифікаторів.

Відповідно до методу питань, керованими є лише ті субстантиви, до яких можна поставити тільки питання непрямих відмінків, напр.: *Поетія згубила камертон* (Ліна Костенко); у конструкціях, де до відмінкової форми можливо поставити питання і додатка, і обставини, реалізується слабе керування, напр.: *Процалось літо. Тьмянів лист, І лев лежав під кленом* (Микола Вінграновський); і нарешті, якщо до залежного іменника взагалі не можна поставити відмінкового питання, він пов'язаний з опорним компонентом вільним поєднанням, напр.: *Прокляті вітри роздулися, А море з лиха аж реве...* (Іван Котляревський); *Я хочу пити сонячні настої, Пізнать до краю радощі земні* (Василь Симоненко) [Добромыслов, Розенталь 1958, с.227; Чеснокова 1980]. Проте такі критерії стають незастосовними щодо певних випадків, зокрема цей метод не спрацьовує при визначенні форми підрядного синтаксичного зв'язку в сполуках, де до ад'юнкта, крім питання непрямого відмінка, можливе питання який? або чий?, пор.: *У чорній сукні мавка білорука ступає – ніби вічність пливе* (Василь Стус); *Садиба в Горпини Корецької, як і всі садиби українських селян, охоплювалася садком...* (Тодось Осьмачка).

Метод використання функціональних ідентифікаторів, роль яких виконують прономінативні субстантиви, ад'єктиви й адвербіативи, запропонувала В.В. Лушай. Витлумачуючи вільне поєднання крізь призму теорії функціональної еквівалентності, дослідниця вбачає реалізацію підрядного синтаксичного зв'язку у формі вільного поєднання за умови використання непрямих відмінків іменників як функціональних (позиційних) еквівалентів прикметників і прислівників [Лушай 1981, с.43]. За допомогою функціональних ідентифікаторів форму підрядного зв'язку в конструкціях на зразок *квіти без запаху, вільно в полі* мовознавець визначає як вільне поєднання у відмінковому вияві: словоформи *без запаху, в полі* замінюються займенниковими прикметниками та прислівниками, пор.: *такі (ці) квіти, там (тут) вільно*, тоді як за наявності в аналізованих конструкціях керування, позиції залежних компонентів заповнювалися б відповідними формами особових чи вказівних займенників, пор.: *квіти без нього (без цього), вільно в ньому (в цьому)* [Лушай 1981, с.42].

Але описаний метод диференціації явищ керування й вільного поєднання у відмінковому вияві важко назвати універсальним, бо він спрацьовує лише в окремих випадках, що подекуди зумовлює помилкове витлумачення синтаксичних явищ. Наприклад, ад'юнкти в сполуках [*Мавка*] *Ясне намисто з кришталю грає і ряхтить усюди...* (Леся Українка); *...Ти прекрасна, моя кохана, ти прекрасна, як мальва під вікном моєї матері* (Ліна Костенко) замінюються відмінковими формами особових і вказівних займенників, пор.: *намисто з нього (з цього), мальва під ним (під цим)*, що за пропонованим способом встановлення форм підрядного зв'язку свідчить про наявність у цих конструкціях керування. Насправді ж маємо вільне поєднання, яке встановлюється на основі контактного розташування компонентів внаслідок конденсації слова, яке у вихідній конструкції керувало ад'юнктом, пор: *намисто з кришталю ← намисто, виготовлене з кришталю ← виготовити намисто з кришталю; мальва під вікном ← мальва, посаджена під вікном ← посадити мальву під вікном*. А у побудовах на зразок *вийшов з лісу, увійшов у хату* відповідно до методу використання функціональних ідентифікаторів треба констатувати наявність вільного поєднання, що, до речі, й робить дослідниця [Лушай 1981, с.43]. Але очевидним є факт реалізації в подібних сполуках підрядного зв'язку у формі керування, більше того, сильного керування, доказом чого є кореляція в цих конструкціях префіксів і прийменників.

На сучасному етапі дослідження закономірностей поєднання слів усе більше мовознавців схиляється до розгляду цього питання у світлі теорії валентності. Найбільш розповсюдженим є розуміння валентності як „синтаксичної потенції, що міститься в лексичному значенні слова, тобто здатність приєднати до себе інше категорійно цілком визначене повнозначне слово” [Кацнельсон 1987, с.20]. Таке поняття валентності унеможливило зведення цього явища лише до здатності слів вступати в синтаксичні відношення, адже насправді вказівка на необхідність поширення деякого компонента іншими компонентами певних типів закладена в його семантиці. Цей факт змусив учених до розгляду валентності у двох площинах – власне-семантичній і формально-синтаксичній [Степанова, Хельбиг 1978, с.155-156; Кацнельсон 1987, с.20-31; Вихованець 1988, с.107-115; Загнітко 1996, с.276-278]. Семантична валентність виявляється у здатності предикатних слів (що є єдиними носіями валентності) передбачати наявність певної кількості контекстних партнерів з відповідними семантичними ознаками, вона формує предикатну структуру речення: валентні гнізда предиката заповнюються відповідними компонентами, які належать до певних семантичних класів (суб'єкт дії, суб'єкт стану, об'єкт дії, знаряддя дії, адресат дії тощо), – аргументами, або актантами. Формально-синтаксична

ж валентність ґрунтується на здатності оформлення відкритих позицій відповідними компонентами, що представлені певними морфолого-синтаксичними засобами. У сучасній українській мові аргументами виступають відмінкові форми іменника, що виконують функції підмета або керованого другорядного члена речення, репрезентуючи формально-синтаксичну валентність.

Відповідно до здатності слів відкривати семантичні позиції для заповнення певними актантами чи, навпаки, самим посідати такі позиції розрізняють активну й пасивну валентність [Степанова, Хельбиг 1974, с.170-171; Распопов 1981, с.45; Долгов 1990, с.44; Загнітко 1996, с.277]. Активна валентність (доцентрова валентність, синтаксична проекція) – передбачає здатність слова прогнозувати семантико-синтаксичні позиції для заповнення їх іншими словоформами, а пасивна валентність (відцентрова валентність, синтаксична орієнтація), у свою чергу, виявляється в призначенні певної словесної форми заповнювати відповідні гнізда, відкриті активно валентністю опорного компонента.

Таким чином, підґрунтям сполучуваності слів у різноманітних синтаксичних побудовах є взаємодія активної валентності синтаксичної домінанти та пасивної валентності ад'юнкта. А реалізація підрядного зв'язку у тій чи тій формі потрапляє в залежність від синтаксичної позиції ад'юнкта. Відповідно, керованими є лише ті відмінкові форми, які посідають позицію, відкрити семантико-синтаксичною валентністю опорного компонента, пор.: керування: *Я б хотіла повернутися додому. До Києва* (Павло Загребельний); *Через річку понтонами відходили розбиті французькі й грецькі полки* (Юрій Яновський); *Я не бував за дальніми морями, Чужих доріг ніколи не топтав...* (Василь Симоненко) (керування) — вільне поєднання: *Історії ж бо пишуть на столі. Ми ж пишем кров'ю на своїй землі. ...Могилами у полі без імен, дорогою до Києва з Лубен!* (Ліна Костенко); *Державний муж уподібнюється мостові через велику ріку* (Павло Загребельний); *Якщо кохаш, – знайдеш без адрес оцю хатину за морями снігу* (Ліна Костенко).

Через те, що застосування одного критерію до диференціації певних явищ не є абсолютно переконливим, постає необхідність обґрунтування додаткових способів розмежування вільного поєднання у відмінковому вияві та слабкого керування. На особливу увагу заслуговує врахування характеру семантико-синтаксичних відношень між синтаксичною домінантою й ад'юнктом, тим паче, що саме цей чинник став підґрунтям для виокремлення Н.Ю. Шведовою вільного поєднання у відмінковому вияві як специфічної форми підрядного зв'язку.

За допомогою синтаксичного зв'язку поєднуються компоненти, які вступають між собою в певні семантико-синтаксичні відношення. Науковці акцентують увагу на зовнішньому спрямуванні семантико-синтаксичних відношень, тобто на їх призначенні відбивати реальні відношення, що існують між предметами чи явищами об'єктивної дійсності [Кротевич 1959, с.4-5; Вихованець 1993а, с.7], тоді як синтаксичні зв'язки характеризують формальні граматичні відношення між синтаксичними одиницями. У лінгвістичній літературі виокремлюють такі типи семантико-синтаксичних відношень (див. праці Є.В. Кротевича, Н.Ю. Шведової, О.Б. Сиротиніної, І.Р. Вихованця, А.П. Загнітка та ін.):

- предикативні – вказують на відношення ознаки (у широкому розумінні) до її носія [Кротевич 1956, с.11; Сиротиніна 1980, с.18-19; Вихованець 1993, с.44];
- напівпредикативні відношення мовознавці схильні кваліфікувати як проміжні між предикативними й атрибутивними або предикативними й адвербіальними, реалізація яких можлива лише в структурі простого ускладненого з формально-синтаксичного погляду речення як доповнення до предикативних [Кротевич 1956, с.16-17; Кононенко 1980; Кульбабська 1998, с.37];
- субстанційні – передають позначення різних власне-предметних функцій і поділяються на численні підтипи – суб'єктні, об'єктні, адресатні, інструментальні, локативні [Вихованець 1993а, с.8; Загнітко 2001, с.43-44];
- атрибутивні – є вторинними від предикативних і вказують на відношення між ознакою та її носієм як виразниками граматичного атрибута та субстанції [Кротевич 1959, с.10; Русская грамматика 1982, 2, с.18; Вихованець 1993а, с.9; Загнітко 2001, с.42-43];
- апозитивні – виражають залежність між компонентами, що називають співвідносні предмети, один з яких позначає якість-властивість або родову ознаку, притаманну опорному компоненту [Кротевич 1956, с.9]. Переважна більшість дослідників такі відношення витлумачують як атрибутивні, однак є усі підстави вважати їх специфічним явищем. Ще О.О. Потебня помітив суттєву відмінність між цими двома типами семантико-синтаксичних відношень: „Різниця між означальним прикметником і означальним іменником полягає в тому, що в останньому ознака не прямо приписується субстанції, а за посередництва іншої субстанції” [Потебня 1958, с.105]. Розвинула це положення О.Б. Сиротиніна, відзначивши, що за апозитивних відношень „немає уявлення про предмет і його ознаку, а є один предмет (денотат) і два співвіднесені з ним поняття, що по-різному називають цей предмет” [Сиротиніна 1980, с.19];
- комплетивні, або доповнювальні – встановлюються в сполуках, де ад'юнкт доповнює інформативно недостатню синтаксичну домінанту [Русская грамматика 1982, 2, с.18-19; Сиротиніна 1980, с.20];

• адвербіальні – стосуються зв'язків між ситуаціями, подіями, явищами й на нижчому рівні абстракції поділяються на часові, умовні, способу дії, причинові, наслідкові, цільові, допустові тощо [Русская грамматика 1982, 2, с.19; Вихованець 1993а, с.9; Загнітко 2001, с. 44-45].

Деякі теоретичні положення потребують додаткових коментарів. Наявність предикативних відношень можлива лише між підметом і присудком, тобто між компонентами, поєднаними предикативним зв'язком, напр.: *Горить гора. Горить і ліс і небо, і діл – у полум'ї. І річка – ув огні* (Василь Стус). Напівпредикативні відношення, як уже було зазначено, реалізуються в ускладнених на формально-синтаксичному рівні реченневих конструкціях, і встановлюються між предикативним ядром чи певним членом речення і залежним від нього відокремленим членом речення, напр.: *Галат зупинився, задоволено оглядаючи свою роботу* (Юрій Яновський). На виконанні власне-предметних функцій спеціалізуються синтаксеми, що посідають синтаксичні позиції, відкриті валентністю предиката, а через це встановлення субстанційних відношень відбувається між компонентами, поєднаними формою підрядного зв'язку керуванням, напр.: *Гаразд, моя доню Ізольдо, я золота в соня візьму, блакиту морського позичить попросим русалку саму* (Леся Українка). Засобами вираження атрибутів в українській мові є власне-прикметники та займенникові прикметники, порядкові числівники, дієприкметники, відмінкові форми іменників, а інколи й прислівники та інфінітиви, тому атрибутивні відношення супроводжують підрядний зв'язок у формі узгодження, а також вільного поєднання, напр.: *Пшениця ще не продана, стояла в лантухах, і мідяне зерно поллято сонячним блиском* (Юрій Яновський); *Мій перший вірш написаний в окопі* (Ліна Костенко); *Якщо ж ти хмара, а без грому, Якщо ти буря без води – Пливи у далек невідому, А душу збоку обійди...* (Василь Симоненко); *Це зойк світів? Чи невідома згадка? Чи, може, сон прекрасний наяву?* (Ліна Костенко); *Коли ви поїдете до Італії, не буде потреби від вас утікати. Бо що таке втеча? Намагання створити якусь відстань між людьми* (Павло Загребельний). Апозитивні відношення характерні лише для конструкцій з прикладкою, тобто між компонентами, поєднаними підрядним зв'язком у формі кореляції, напр.: *В довгому покрученому яру розкинулось село Семигори* (Іван Нечуй-Левицький). Наявність ад'юнкта у сполуках, де встановлюються комплетивні відношення, зумовлена валентністю головного слова, отже, підрядний зв'язок між ними встановлюється у формі керування, напр.: *Ніч перейшла у початок ранку* (Тодось Осьмачка). Ад'юнкти, що зумовлюють встановлення в конструкції адвербіальних семантико-синтаксичних відношень, не зумовлюються валентністю опорного компонента, а тому пов'язуються з ним підрядним синтаксичним зв'язком у формі вільного поєднання, напр.: *Під твоїм високочолім небом Гартував я душу молоду* (Василь Симоненко); *Він дарував на мить любов і знов, байдужий, далі йшов* (Володимир Сосюра).

Отже, між компонентами, поєднаними формою синтаксичного зв'язку керуванням, виникають субстанційні або комплетивні відношення, між компонентами, поєднаними формою зв'язку вільним поєднанням у відмінковому вияві, – атрибутивні й адвербіальні, пор.: керування: *Від тихої коліски до порога Вона тебе за руку провела* (Василь Симоненко); *Я, що прийшла у світ не для корид, що не люблю юрби і телекамер, о як мені упився і обрид щоденний спорт – боротися з биками!* (Ліна Костенко); *Якусь тобі він казань скаже, Дорогу добру в Рим покаже, Побачиш, як живу і я* (Іван Котляревський) — вільне поєднання: *Від тихої коліски до порога Вона тебе за руку провела* (Василь Симоненко); *А з боку Карла і Петра Вкраїнці б'ються до загину* (Володимир Сосюра); *Як невимовне віршами не скажеш, чи не німою зробиться душа?* (Ліна Костенко).

Слід наголосити, що головним чинником при розмежуванні вільного поєднання у відмінковому вияві й слабого керування є синтаксична позиція підпорядкованого компонента, а характер семантико-синтаксичних відношень – допоміжним. Адже застосування деякими дослідниками виключно другого чинника призводить до висновків, що неадекватно кваліфікують мовну дійсність. Так, В.В. Сидоренко в конструкціях на зразок *йти до міста, опуститися на землю, їхати вулицями, збігти по сходах* констатує реалізацію підрядного синтаксичного зв'язку у формі вільного поєднання, опираючись на адвербіальні семантико-синтаксичні відношення між компонентами цих конструкцій [Сидоренко 2003, с.78]. Але залежні компоненти цих побудов посідають позицію локативної синтаксеми, відкриті валентністю синтаксичної домінанти, а тому є керованими.

Отже, видається доцільним встановити такі критерії диференціації вільного поєднання у відмінковому вияві та слабого керування: 1) синтаксична позиція ад'юнкта (керованим може бути лише та відмінкова форма, яка посідає синтаксичну позицію, відкриті семантико-синтаксичною валентністю синтаксичної домінанти); 2) характер семантико-синтаксичних відношень (за реалізації у синтаксичних побудовах підрядного зв'язку у формі керування між компонентами цих побудов виникають субстанційні або комплетивні відношення, у випадках же, де маємо вільне поєднання, – атрибутивні чи адвербіальні).

Література

1. Булаховський 1958: Булаховський Л.А. Питання синтаксису простого речення в українській мові // Дослідження з синтаксису української мови. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 5-28.
2. Вихованець 1988: Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.

3. Вихованець 1993: Вихованець Р.І. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
4. Вихованець 1993а: Вихованець І.Р. Типологія семантико-синтаксичних відношень // Українське мовознавство: Теорія і практика: Зб. наук. праць. – К.: ІСДО, 1993. – С. 7-10.
5. Вихованець 2005: Вихованець І.Р. Студії про члени речення: прислівник // Укр. мова. – 2005. – № 3. – С. 22-26.
6. Грамматика РЯ 1954, 2, 1: Грамматика русского языка: Синтаксис. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – Т. 2. – Ч. 1. – 702 с.
7. Грамматика СРЛЯ 1970: Грамматика современного русского литературного языка / Отв. ред. Н.Ю. Шведова. – М.: Наука, 1970. – 767 с.
8. Добромислов, Розенталь 1958: Добромислов В.А., Розенталь Д.Э. Трудные вопросы грамматики и правописания: Пособие для учителей / Под ред. А.Б. Шапиро. – 2-е изд., переработ. – М.: Учпедгиз, 1958. – Вып. 1. – 315 с.
9. Долгов 1990: Долгов Ю.С. Тип валентности как грамматическая категория в русском языке // Рус. языкознание. – 1990. – Вып. 21. – С. 44-49.
10. Загнітко 1996: Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Морфологія: Монографія. – Донецьк: ДонНУ, 1996. – 365 с.
11. Загнітко 2001: Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
12. Кацнельсон 1987: Кацнельсон С.Д. К понятию типов валентности // Вопр. языкознания. – 1987. – № 3. – С. 20-31.
13. Кононенко 1980: Кононенко В.І. Синтаксичні зв'язки в ускладненому реченні // Укр. мова і літ. в шк. – 1980. – № 1. – С. 27-34.
14. Кротевич 1956: Кротевич Е.В. Синтаксические отношения между членами словосочетания и предложения // Вопр. рус. языкознания. – Львов: Изд-во Львов. ун-та, 1956. – Кн. 2. – С. 3-18.
15. Кротевич 1959: Кротевич Е.В. О связях слов. – Львов: Изд-во Львовск. ун-та, 1959. – 35 с.
16. Кульбабська 1998: Кульбабська О.В. Напівпредикативні конструкції в сучасній українській мові: Дис. ... канд. філол. наук. – Чернівці, 1998. – 200 с.
17. Лушай 1981: Лушай В.В. Члены предложения и виды синтаксической связи в их взаимообусловленности: Учеб. пособие. – Донецк: Изд-во. ДонГУ, 1981. – 64 с.
18. Мещанинов 1945: Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1945. – 321 с.
19. Мірченко 2004: Мірченко М.В. Структура синтаксичних категорій. – 2-ге вид., переробл. – Луцьк: РВВ „Вежа” Волинськ. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 393 с.
20. Пешковский 1956: Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1956. – 511 с.
21. Потебня 1958: Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – М.: Учпедгиз, 1958. – Т. I – II. – 536 с.
22. Распопов 1981: Распопов И.П. Валентность, синтаксическая проекция и синтаксическая ориентация словесных форм в составе конструктивной базы предложения // Распопов И.П. Спорные вопросы синтаксиса. – Ростов н/Д: Изд-во Ростовск. ун-та, 1981. – С. 44-58.
23. Русская грамматика 1982, 2: Русская грамматика: В 2 т. – М.: Наука, 1982. – Т. 2. – 709 с.
24. Сидоренко 2003: Сидоренко В.В. Сильне й слабке керування як вияви обов'язкової і факультативної залежності між словами // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 11: У 2 частинах / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Ч. I. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – С. 74-79.
25. Сиротинина 1980: Сиротинина О.Б. Лекции по синтаксису русского языка. – М.: Высшая шк., 1980. – 141 с.
26. Слинько, Гуйванюк, Кобилянська 1994: Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання: Навч. посібник. – К.: Вища шк., 1994. – 670 с.
27. Степанова, Хельбиг 1978: Степанова М.Д., Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. – М.: Высшая шк., 1978. – 258 с.
28. СУЛМ: Синтаксис 1972: Сучасна українська літературна мова / За заг. ред. І.К. Білодіда. Синтаксис. – К.: Наук. думка, 1972. – 515 с.
29. Чеснокова 1980: Чеснокова Л.Д. Связи слов в современном русском языке: Пособие для учителей. – М.: Просвещение, 1979. – 110 с.

The paper is an attempt to determine the criteria of differentiation of such forms of the subordinate syntactic connection as the free unit in the case manifestation and the weak government.

Keywords: form of the subordinate syntactic connection, syntactic dominant, adjunct, valency, syntactic position, semantic-syntactic relations.

Надійшла до редакції 12 вересня 2006 року.

ББК Ш 12=411*22
УДК 81'367=161.2

СИНТАКСИЧНІ ФОРМИ ОДНОСУБ'ЄКТНИХ І ДВОСУБ'ЄКТНИХ ДОПУСТОВИХ РЕЧЕНЬ

Стаття продовжує дослідження автора семантики односуб'єктних та двосуб'єктних допустових речень. В ній розглянуті синтаксичні форми, як вираження семантичної структури, в якій присутні семантичні компоненти – суб'єкт, предикат і об'єкт.

Ключові слова: допустове речення, синтаксичні форми, суб'єкт, предикат.

Як і будь-яка семантико-синтаксична категорія, допустовість має відповідний комплекс екстралінгвістичних і лінгвістичних засобів формування й вираження в мові. Дослідження допустовості на матеріалі різних функціональних стилів вимагає детального розгляду лексико-граматичних засобів її вираження – загальних і специфічних для кожного конкретного стилю. Причому той факт, що за наявності дослідницьких робіт у цій галузі допустовість все ще залишається об'єктом пильної уваги лінгвістів, свідчить про те, що ця проблема досліджена ще далеко не повністю. Останнє значною мірою мотивується тим, що допустовість, як ніяка інша категорійна величина, корелює з причиною, наслідком, умовою, виступаючи вершиною заперечення за певної умови – реалізованої чи не реалізованої. Особливою постає значущість допустовості у наукових текстах, в яких вона виступає функціонально навантаженою в силу постійного врахування передумов (реальних // ірреальних) реалізації певної дії, вияву стану та ін. Простеження закономірностей внутрішньореченнєвого вияву семантики допустовості та встановлення різноманітних її функціональних типів є надзвичайно важливим, тому що розкриває механізми структурування думки, регулярності виникнення певних умов як таких. Все це зумовлює актуальність дослідження.

Аналіз лінгвістичних робіт виявив, що на рівні речення формування допустовості розглядалося різними авторами як результат співвідношення окремих його частин (підрядної і головної – у простому допустовому реченні або окремих речень – у складнопідрядному). Синтаксичний підхід до дослідження загальної допустової семантики зумовив і відповідні пошуки смислових відношень між окремими частинами простого речення або проміж простих речень – у складному. Описуючи свій підхід до складного допустового речення і розглядаючи його як єдину семантико-синтаксичну одиницю, Т.Г.Печенкіна зауважує: "При аналізі допустовості у складному реченні ми виходимо з теоретичного положення, згідно з яким частини складного речення розглядаються не як окремі речення, а як елементи єдиної предикативної одиниці" [Печенкіна 1976, с. 5]. А.В.Богомолова, аналізуючи допустові конструкції зі сполучником *хоч (хоча)*, виходить з розуміння допустових відношень як "таких семантико-синтаксичних відношень, при яких у головному реченні – на противагу основі допустового додаткового речення – міститься незвичайний, несподіваний (іноді протилежний) очікуваному результат, викликаний наявністю вирішальної перевершувальної основи" [Богомолова 1955, с. 9]. І.І.Слинько, Н.В.Гуйванюк та М.Ф.Кобилянська обґрунтовують власний підхід до визначення складнопідрядних допустових речень: "Якщо в складнопідрядних умовних і причинових реченнях виражається пряма зумовленість, то в допустових – зворотна зумовленість, тобто в підрядній частині повідомляється про підставу чи умову, всупереч якій відбувається дія головної частини. Тому складнопідрядні допустові речення семантично пов'язані з умовними і причиновими. Зворотна зумовленість пов'язана з поняттям про протиставлення. Звідси зв'язок складнопідрядних допустових речень із складносурядними" [Слинько 1994, с. 560].

У нашому дослідженні враховано також положення про те, що речення формується на основі предикативних відношень і що "значення предикативності, надаючи реченню специфічних граматичних властивостей (модальність і час), формує речення як граматичну одиницю", а значення відношень між суб'єктом і предикатом формує смислове підґрунтя речення [Воронина 1976, с. 9]. Крім того, синтаксичні конструкції будь-якого речення, у тому числі і допустового, розглядаються як форми вираження семантичної структури, в якій ми виділяємо семантичні компоненти – суб'єкт, предикат і об'єкт. За складом семантичних компонентів розрізняються компонентні схеми речень, що включають: один суб'єкт, два предикати й один або два об'єкти – односуб'єктні допустові речення; два суб'єкти, два предикати і один або два об'єкти – двосуб'єктні допустові речення; два предикати й один або два об'єкти – безсуб'єктні допустові речення. Критерієм розмежування двосуб'єктних й односуб'єктних допустових речень є семантичні зв'язки двох різних суб'єктів, які присутні у двосуб'єктних реченнях і відсутні в односуб'єктних, а також різна природа співвідношень предикатів. В односуб'єктних реченнях предикати характеризують один загальний суб'єкт як неоднорідне або суперечливе поняття за його ознаками, діями, ознаками-діями, діями-ознаками або станом. Як відзначає І.Є.Намакштанська, наявність одного загального для двох предикатів суб'єкта сприяє більш тісній їх взаємодії, ніж це спостерігається у двосуб'єктних реченнях [Намакштанская 1980].

У двосуб'єктних реченнях кожний предикат спрямовується на характеристику свого суб'єкта - виникають співвідношення як предикатів, так і суб'єктів. Допустовість же формується на основі взаємодії двох суб'єктно-предикатних центрів - семантичних мікроструктур, що відображають у семантичному плані відношення між

двома явищами чи субстанціями об'єктивної (уявної) дійсності.

При дослідженні двосуб'єктних речень можливим стає виділення окремих семантичних корелятивних груп смислових співвідношень суб'єктів, що окреслені такими типами: ціле і його частина (“монопольний прибуток” – “велика частка монопольного прибутку”, “знання” – “знання наукової теорії”); різні вияви єдиного цілого (“вага золотих монет при оберті” – “золоті монети на ринку”, “форми феодальної держави” – “класова суть держави”, “кількісні характеристики предмета” – “суть предмета”) тощо.

Можливість класифікації співвідношень суб'єктів за їх змістовними зв'язками в реченні зумовлює необхідність урахування їх при вивченні допустової семантики.

Не можна не відзначити й того факту, що вплив суб'єкта на структуру речення помітили дослідники, які описують як допустові, так і інші семантичні відношення. Наприклад, дослідниця російського допустового речення М.Ф.Воробйова при описі вживання прийменника *незважаючи на* і сполучника *незважаючи на те, що* наводить групу складних і простих речень, об'єднаних наявністю в кожному з них одного суб'єкта дії [Воробйова 1975]. Т.Г.Печенкіна у своїх роботах виділяє групу злитих речень, у яку частково включено й односуб'єктні структури. Але, на жаль, відсутність урахування компонентної схеми речення при дослідженні допустовості призвела до об'єднання в одну групу конструкцій допустових речень й недопустових, у яких допустовою є синтагма [Печенкіна 1976]. Це було пізніше враховано у дослідженні І.Є.Намакштанської, де опису підлягали тільки односуб'єктні допустові речення [Намакштанская 1980].

Аналіз нерозчленованих складнопідрядних речень з непередбачуваним необов'язковим виявом підрядної предикативної допустової передбачає ґрунтовний розгляд шляхів формування односуб'єктних і двосуб'єктних допустових речень, простеження їхньої функціональної перспективи та функціонально-семантичних різновидів у текстах наукової тематики різних жанрів: науково-навчальний текст, науково-монографічний текст, науково-популярний текст, текст-огляд, текст-міркування тощо, що найбільш репрезентативно окреслюють сучасні суспільні жанри. Вибір матеріалу для аналізу зумовлений певними відмінностями між односуб'єктними і двосуб'єктними реченнями, які полягають у ряді некорелятивних вимірів:

1) якщо допустові речення з одним суб'єктом відображають відношення між ознаками або діями цього суб'єкта, то допустові речення з двома суб'єктами фіксують відношення між ознаками або діями двох різних суб'єктів;

2) синтаксичне вираження допустового речення з одним спільним суб'єктом або двома різними має свої характерні особливості - зокрема, тільки структура з одним суб'єктом може бути репрезентована допустовими реченнями з дієприслівниковими і дієприкметниковими зворотами;

3) допустові речення з одним і двома суб'єктами можуть мати спільні й індивідуальні семантичні типи значень;

4) односуб'єктні і двосуб'єктні допустові речення мають різні функціональні семантичні схеми, оскільки суб'єкт односуб'єктного речення завжди двофункціональний, тоді як суб'єкти двосуб'єктного речення – однофункціональні;

5) лексичне вираження односуб'єктних і двосуб'єктних речень також має свої відмінні особливості. Зокрема, тільки у двосуб'єктних реченнях виділяються корелятивні пари суб'єктної лексики. Односуб'єктні речення, порівняно з двосуб'єктними, характеризуються більш тісним зв'язком співвідносних пар предикатної лексики.

Обмежуючи дослідження допустових відношень описом односуб'єктних та двосуб'єктних речень (не беручи до уваги вираження допустовості на рівні синтагми та НФЄ), ми водночас передбачаємо, що формування допустовості має ряд спільних характеристик як для однієї групи речень – односуб'єктних, так і для іншої – двосуб'єктних.

Односуб'єктні семантичні структури можуть експлікуватися простими і складними реченнями, що включають до свого складу на змістовому рівні:

а) як мінімум – один семантичний суб'єкт і два характеризуючих його семантичних предикати (односуб'єктні речення):

Незважаючи на однобічність, тривалий час – аж до XIX ст.- такі концепції були прогресивними [Надольний 1999, с. 381];

б) як максимум – один семантичний суб'єкт, два предикати й один або два семантичні об'єкти (односуб'єктні речення):

Великобританія, хоч і перемогла у другій світовій війні фашистську Німеччину, зберегти могутню імперію вже не мала сил, розвалилася, що було природно, закономірно [Лановик 1999, с. 211];

Двосуб'єктні семантичні структури репрезентовані синтаксичними конструкціями простих і складних речень, що включають на змістовому рівні:

в) два семантичні суб'єкти та два предикати (двосуб'єктні речення):

Однак, незважаючи на складні умови Визвольної війни середини XVII ст., фінанси України в цілому були добре організовані [Лановик 1999, с. 448];

г) як максимум два семантичні суб'єкти, два предикати та один або декілька об'єктів (двосуб'єктні

речення):

Ці та інші ідеї лежать в основі розвитку сучасної соціальної педагогіки, хоча її зміст і функції дотепер остаточно не визначені [Лукашевич 1999, с. 244].

Синтаксичні форми односуб'єктного та двосуб'єктного речення в українській науковій мові реалізуються:

1) простими реченнями з допустовими прийменниками і займенниковими сполученнями:

Радянська філософія в цілому, як правило, «теоретично» обґрунтовувала вже здійснене, незважаючи на його придатність, розумність і необхідність, коментувала «історичні» рішення з'їздів і пленумів ЦК партії в плані їх апологетики [Надольний 1999, с. 268].

Але, незважаючи на наявність багатьох факторів, що сприяють розрізненню істини та заблудження, саме практика з притаманною їй універсальністю та різноманітністю проявів є єдиним достовірним критерієм істини [Надольний 1999, с.291].

Всупереч положенням Городельської унії литовські та «руські» феодалі обрали без згоди польського короля великим князем литовським Свидригайла [Сумма 1998, с. 227].

Попри все своє українство, він був таки чільним будівничим Російської імперії, і якраз до нього ставився молодий Гоголь з неабияким пієтетом [Луцкий 1998, с. 117].

Хоч би яким було їхнє мінове відношення, його завжди можна виразити рівнянням, в котрому дана кількість пшениці прирівнюється до певної кількості заліза [...] [Надольний 1999, с. 256];

2) простими реченнями з недопустовими прийменниками і прийменниковими сполученнями:

При майже стабільній кількості робітників, зайнятих у залізорудній промисловості, видобуток залізної руди в 1916р. скоротився проти 1913р. на 21%, а в 1917р. – майже вдвічі (на 46,2%) [Лановик 1999, с. 597];

3) простими реченнями з дієприкметниковими зворотами:

Досить докладно складений і ретельно обговорений, цей план не був втілений у життя [Лановик 1999, с. 621];

4) простими реченнями з дієприслівниковими зворотами:

Нехтуючи ними, окремі ткачі, чоботарі й інші майстри дедалі частіше послуговувалися в своїх майстернях працею вільних наймитів [Борисенко 1998, с. 265];

5) складними реченнями з допустовими сполучниками:

Козацтво, хоч і жило на підвідомчій Польщі території, але досить часто проводило самостійно зовнішню політику [Борисенко 1998, с. 150].

Саме останнє – відносна самостійність – забезпечує величезне різноманіття соціальних систем у суспільстві, в тому числі значні відмінності між ними в межах одного і того ж типу систем, хай то буде організація, сім'я, поселення тощо [Лукашевич 1999, с. 142];

6) складними реченнями з недопустовими сполучниками або сполученнями з ними:

Бо якщо предмет перебуває в даній системі у спокої, то по відношенню до іншої системи він знаходиться у русі [Надольний 1999, с. 260].

В багатьох творах Куліш щиро схиляється перед Спасителем, однак гостро критикує сучасну йому офіційну церкву [Сумма 1998, с. 230].

Понад чотириста років минуло відтоді, як Галілей винайшов прилад для вимірювання температури – термоскоп (газовий термометр), а вчені й досі вивчають це явище [Колотило 1999, с. 97].

Хімічна реакція цього процесу на вигляд надзвичайно проста $N_2+3H_2\rightarrow 2NH_3+92KJ$, але саме вона є прикладом того, як людство завдяки науковому пошуку вирішує сучасні глобальні проблеми [Колотило 1999, с. 266].

Поняття екосистеми близьке до поняття біогеоценозу, але є більш загальним [Колотило 1999, с. 171].

Аналіз матеріалу засвідчив, що при всій різноманітності синтаксичних форм односуб'єктного та двосуб'єктного допустового речення, всі вони на семантичному рівні включають спільні семантичні компоненти: один суб'єкт, два предикати і один або два об'єкти (односуб'єктні), два суб'єкти, два предикати й один, два і більше об'єктів (двосуб'єктні). Це спостереження дозволяє зробити висновок про те, що синтаксична організація допустового речення, різновиди його синтаксичних форм не можуть бути початком дослідження його семантичної структури, оскільки є формою мовної реалізації значення речення.

Література

Богомолова 1955: Богомолова А.В. Уступительные конструкции с союзом хотя (хоть) в современном русском литературном языке: Автореф. ... канд. филол. наук. – Л., 1955. – 18 с.

Воробьёва 1975: Воробьёва Г.Ф. Употребление предлогов при выражении значения уступки в простом предложении.// Русский язык за рубежом. – 1975. – №3. – С.73-76.

Воронина 1976: Воронина Д.Д. О функции и значении семантического субъекта в строе русского предложения: Автореф. ... канд. филол. наук. – М., 1976. – 24 с.

Намакштанская 1980: Намакштанская И.Е. Семантическая структура односубъектного уступительного предложения в современном русском языке: Дис. ... канд. филол. наук. – М., 1980. – 170 с.

Печенкина 1976: Печенкина Т.Г. Синтаксическая категория уступительности и формы её выражения в

русском литературном языке 2-й половины 19 века: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Л., 1976. – 20 с.

Слинько 1994: Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська А. А. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання. – К.: Вища школа, 1994. – 670 с.

Джерела

Борисенко 1998: Борисенко В.И. Курс української історії: З найдавніших часів до ХХ століття. 2-ге вид.: Навчальний посібник. – К.: Либідь, 1998. – 616с.

Колотило 1999: Колотило Д.М. Екологія і економіка: Навч. посібник. – К.: КНЕУ, 1999. – 368с.

Лановик 1999: Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу: Підручник/ За ред. Б.Д.Плановика. – К.: Ікар, 1999. – 737 с.

Лукашевич 1999: Лукашевич М.П., Туленков М.В. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії: Навчальний посібник. – К.: МАУП, 1999. – 344 с.

Луцький 1998: Луцький Ю. Між Гоголем і Шевченком / Ред. рада: В.О.Шевчук та ін. – К.: Час, 1998. – 255с.

Надольний 1999: Філософія: Навчальний посібник / І.Ф.Надольний, В.П.Андрущенко, І.В.Бойченко та ін. / За ред. І.Ф.Надольного. – К.: Вікар, 1999. – 624 с.

Сумма 1998: Сумма Віра. Біблія і українська література: Навчальний посібник. – К.: Освіта, 1998. – 400с.

The article continues author's research on semantic one-subject and two-subject concessive sentences. It deals with different syntactical forms used in semantic structure of the sentence and comprising semantic components – subject, predicate and object.

Keywords: concessive sentence, syntactical forms, subject, object, predicate.

Надійшла до редакції 28 вересня 2006 року.

Тетяна Коробко

ББК Ш 81.1

УДК 81'367.63

ТЕМПОРАЛЬНІ СИНТАКСЕМИ НАЙМЕНУВАННЯ РЕЛІГІЙНИХ СВЯТ ЯК ЗАСІБ ВИРАЖЕННЯ ЧАСОВОГО ПРОСТОРУ

У статті визначається роль подійно-темпоральних номінативів та варіювання їх структурного складу, а також функції досліджуваних одиниць у синтаксичній структурі речення, моделюються типові конструкції назв релігійних свят.

Визначається роль подійно-темпоральних номінативів у формуванні семантико-синтаксичної організації речення, розглядаються вмотивовані ними семантичні відношення: атрибутивні, об'єктні, адвербіальні, компаративні.

Ключові слова: семантико-синтаксичний компонент речення, темпоральні синтаксеми, функціонально-семантичне поле найменування релігійних свят, часовий простір.

Як відомо, людина не може безпосередньо сприймати об'єктивний час, вона сприймає його за подіями, які його наповнюють. Будь-яка подія протікає у часі, і в цьому розумінні всі події темпоральні або темпоративні.

Темпоральні синтаксеми в їх морфологічному вираженні, як правило, представлені іменниками або прийменниково-іменниковими конструкціями, дієсловами та прислівниками. Семантичні характеристики цих мовних одиниць відносять їх до тої чи іншої семантико-синтаксичної групи, яка входить до семантичного поля часу, що є структурним елементом функціонально-семантичного поля темпоральності [Бондарко 1984: 56]. Таким чином, одиниці мови, що аналізуються, у функціонально-семантичному полі (ФСП) темпоральності функціонують на двох рівнях – семантичному і синтаксичному.

До темпоральних синтаксем, як правило, відносять іменники з периферійною семою часу, в якій час як граматична категорія представлений імпліцитно. Вони позначають часові проміжки або у їх кількісних характеристиках: квантитативні темпоративні синтаксеми (*година, рік, період*), або якісних: квалітативні темпоративні синтаксеми („сезонні” слова: *зима, літо*). Ці темпоральні синтаксеми можуть бути і позначенням якоїсь точки на вісі часу, так звані календарні темпоральні синтаксеми, однак ядром ФСП темпоральності в українській мові, „як і в інших слов'янських, є морфологічна категорія часу, що організовується дієслівними формами, перш за все особовими” [Бондар 1996: 12].

Найменування релігійних свят (НРС) – важлива ланка номінативних засобів мови, в яких опосередковано позначається пора року за відношенням до часу святкування. Отже, ці синтаксеми складають додатковий вербальний простір мовної фіксації часового простору.

Вивчення часу в мові, як відомо, ґрунтується на розчленуванні цього поняття на час об'єктивний (природний), поняттєвий і граматичний. Найдетальніше у мовознавстві досліджена граматична категорія часу дієслова – ядро функціонально-семантичного поля темпоральності (ФСПТ) (О.В.Бондарко, В.В.Виноградов, І.Р.Вихованець, Г.О.Золотова, В.М.Русанівський, Г.Г.Почепцов та ін.), синтаксична категорія часу простого речення і проблема часової співвіднесеності частин складного речення (А.П.Грищенко, Т.П.Ломтев, Н.Ю.Шведова та ін.), а також морфологічні, синтаксичні, лексико-семантичні та словотвірні засоби вираження темпоральних функціонально-семантичних полів в українській мові (О.І.Бондар).

Значимо, що час як сегмент мовної картини світу, а також суміжні з ним функціонально-семантичні поля простору, подійності достатньо вивчені в їх ядерній частині. Однак назви релігійних свят, як подійно-темпоральні номінативи, не були об'єктом окремого лінгвістичного дослідження, чим посилюється актуальність представленої розвідки. Необхідність міжрівневого аналізу цих одиниць викликана особливостями їх семантики, морфологічних ознак та синтаксичних функцій.

Подійно-темпоральні найменування становлять клас таких мовних одиниць, які мають специфічне сигніфікативне значення внаслідок властивої їм бінарної денотативної віднесеності. Метою нашого дослідження є розгляд подійно-темпоральних номінативів НРС і як парадигматично структурованих лексем, і з позиції теорії ФСП темпоральності з урахуванням властивих їм зв'язків і відношень з одиницями різних мовних рівнів у процесі функціонування.

Тому, на нашу думку, основними завданнями цієї статті є – з'ясування зв'язку семантики подійно-темпоральних номінативів з семантичною і синтаксичною організацією речення, а також визначення ролі мовних одиниць з подійно-темпоральною семантикою як реалізаторів категорії темпоральності і часової локалізованості. Матеріалом розвідки стали художні твори, в яких були зафіксовані назви релігійних свят.

Денотативно-референтне тлумачення речення, тобто пошуки співвідношення висловлювання з елементами об'єктивної дійсності, передбачає розуміння ситуації як сукупності елементів, наявних у свідомості мовця і в об'єктивній дійсності, які обумовлюють відбір мовних засобів для формування висловлювання. Цим програмується поява часових поширювачів у семантико-синтаксичній структурі речення (потреба фіксації ситуації у якійсь точці часового простору). У нашому випадку це – темпоральні синтаксеми найменування релігійних свят (ТС НРС).

ТС НРС, у складі синтаксичних едностей, утворюють своєрідний єдиний компонент. І, як зазначає Г.Г.Почепцов [Почепцов 1966: 27], у цьому випадку відбувається поєднання об'єкта як категорії синтаксису й об'єкта як категорії об'єктивної дійсності.

Як компоненти семантичної організації речення НРС можуть виступати:

1) суб'єктом при граматичному предикаті, напр.: Настав *страшний тиждень* [Г.Квітка-Основ'яненко 1990: 90];

2) граматичним предикатом, напр.: За тиждень *великодень* [Г.Квітка-Основ'яненко 1990: 67];

3) предикатним елементом, напр.: У четвер на *сиропусному* тижні я вирушив з Чигирини [А.Чайковський 1993: 134];

4) непредикатним елементом, напр.: Святкували *різдво* [Г.Квітка-Основ'яненко 1990: 78]; Минулого *вербного четверга* стали зацвітати сади [А.Чайковський 1993: 107].

НРС мають властивість функціонувати у вигляді прийменникових і безприйменникових форм, трансформація яких вказує на їх статус як предикатних одиниць. Вони можуть розгортатися:

1) у просте елементарне речення, напр.: Був сонячний ранок *провідної неділі* [М.Коцюбинський 1988: 234], пор.: **Була провідна неділя.** Був сонячний ранок;

2) у підрядну частину складної структури, напр.: Маруся з нетерпінням чекала *зелених свят* [Г.Квітка-Основ'яненко 1990: 97], пор.: Маруся з нетерпінням чекала, **коли прийдуть зелені свята;**

3) одночасно у просте елементарне речення і у підрядну частину складнопідрядного речення, напр.: *На великдень* саме зацвіли сади [М.Стельмах 1987: 321], пор.: **Був Великдень.** Саме зацвіли сади; **Коли був великдень,** саме зацвіли сади.

Предикатні темпоральні синтаксеми НРС (ТС НРС) іноді функціонують також у складі порівняльних конструкцій, напр.: ...І не крути мені головою, наче кобила в *спасівку* [А.Чайковський 1993: 145] (пор.: І не крути мені головою, наче кобила, **коли спасівка починається**) та уточнюючих компонентів, напр.: Отак раз, *на клечаний неділі*, була Маруся у своєї подруги у дружках на весіллі і сиділа за столом [Г.Квітка-Основ'яненко 1990: 98] (пор.: **Була клечальна неділя.** Отак була Маруся у своєї подруги у дружках...; Отак раз, **коли була клечальна неділя,** була Маруся у своєї подруги у дружках...).

Аналізований матеріал засвідчує, що трансформується як безприйменникові форми ТС НРС (напр.: *Купайлівської ночі* козак тихо викликав Мар'яну до саду [А.Чайковський 1993: 170], пор.: **Була купайлівська ніч.** Козак тихо викликав Мар'яну до саду; **Коли прийшла купайлівська ніч,** козак тихо викликав Мар'яну до саду.), так і форми з прийменниками **на, у/в, по, після,** напр.: **на:** *На різдвяні свята* дістану, може, відпустку і приїду [О.Кобилянська 1983: 123], пор.: **Прийдуть різдвяні свята.** Дістану, може, відпустку і приїду; **Коли прийдуть різдвяні свята,** дістану, може, відпустку і приїду; **у/в:** *У петрівку* упали зими [Панас Мирний 1970: 158]. пор.: **Була петрівка.** Упали зими; **Коли прийшла петрівка,** упали зими; **по:** Кошовий скликав велику

раду зараз *по великодні* [А.Чайковський 1993: 175], пор.: **Пройшов великдень**. Кошовий зараз скликав велику раду; **Як тільки пройшов великдень**, кошовий зараз скликав велику раду; **після**: *Після покрови* пішли дощі [Панас Мирний 1970: 201], пор.: **Пройшла покрова**. Пішли дощі; **Коли пройшла покрова**, пішли дощі.

Як синтаксичний суб'єкт НРС функціонує у різних за складом реченнях: двоскладних повних і неповних та односкладних. А у двоскладних реченнях залежно від семантики присудка може набувати таких значень:

1) суб'єкта властивої йому дії, напр.: *Минули великодні свята* [А.Чайковський 1993: 180];

2) суб'єкта ознаки, напр.: *День був погідний, хоч Великдень був дуже ранній* [О.Маковей 1984: 135];

3) суб'єкта тотожності, напр.: *А без цього Різдва – не Різдва* [М.Коцюбинський 1988: 234]. В односкладних реченнях ТС НРС може виступати також у нехарактерній для нього функції заголовка, напр.: „*Великдень*” [В.Бровченко 1986];

4) суб'єкта датування, напр.: *Різдво Христове 1992 року, село Заболотне на Поділлі (підпис під повістю М.Рябого „Умерти в мертвому селі)* [М.Рябий 1988: 127].

У структурі речення НРС виражають атрибутивні відношення між субстантивами і кваліфікуються як атрибутивно-предметні, що виконують функцію уточнення із значенням додаткового повідомлення, напр.: *Настало свято, Різдво* [Панас Мирний 1970: 197].

Значимо, що ТС НРС – специфічні синтаксеми, які не тільки мають значення „подія”, „свято”, але й вказують на певний час, тому більшість з них має додатковий до об'єктного обставинний відтінок. Це, звичайно, зумовлює появу різнотипних за формальним і значеннєвим наповненням об'єктних ТС НРС у складі вербально-субстантивних словосполучень і, як зауважує А.П.Грищенко [Грищенко 1969: 152], „викликає труднощі в розмежуванні об'єктних і обставинних компонентів, які перебувають у підрядному зв'язку з дієсловом”.

Між елементами вербально-субстантивних словосполучень, де опорним виступають дієслова з об'єктною спрямованістю, а залежними – ТС НРС, виникають власне об'єктні та об'єктно-обставинні семантико-синтаксичні відношення. Власне об'єктні ТС НРС виражені іменниками у формі родового та знахідного відмінків без прийменників. Вони виступають у ролі граматичного об'єкта вияву дії (форма знахідного відмінка), напр.: *...відсвяткували й Водохреще...* [М.Коцюбинський 1988: 257], або називають об'єкт чекання, напр.: *А він жеде неділеньки святої* [Г.Квітка-Основ'яненко 1990: 67], чи об'єкт зустрічі (форма родового відмінка), напр.: *...діждались воскресенія...* [Г.Квітка-Основ'яненко 1990: 78]. У семантиці таких ТС НРС актуалізується значення події. Об'єктно-обставинні ТС НРС співвідносять дію з певним часовим моментом (форма знахідного відмінка); детермінація граматичної семантики дієслова розширює номінативну функцію ТС НРС у формі родового відмінка, які можуть позначати і кінець дії, напр.: *Отак і буде: попасе до покрови, а там піде до школи* [М.Стельмах 1987: 201], і її циклічність, напр.: *Кабанчика годуємо до різдва* [М.Стельмах 1987: 176], внаслідок чого препозитується категорія часової локалізації.

За нашими спостереженнями, ТС НРС, формуючи адвербіальні відношення у семантичній структурі речення, визначають термін дії, яка позначається опорним дієсловом. У цій функції вони виступають і як окремі словоформи, напр.: *Усі гади на чесного Христа ховаються до свого Вирію* [Митрополит Іларіон 1992: 67], і як складова частина обставинних комплексів, напр.: *Так звечора на Маланки казала Катря Зайчиха своєму семилітньому синові Пилипкові...* [Панас Мирний 1970: 124]. ТС НРС-словоформи можуть виконувати календарну функцію (переважно ТС НРС-монотемпори), напр.: *У Варшаві панський легат де Торрес благословив короля в день Івана Хрестителя і вручив йому свячений прапор* [А.Чайковський 1993: 142].

У складі прийменниково-іменникових сполук ТС НРС або набувають значення векторного нуля і залежно від семантики прийменника надають дії значення загального передування точці відліку, напр.: *Батько перед Йорданом ходив скроплювати свяченою водою хати селянські* [О.Маковей 1984: 167], або позначають початкову межу цієї дії, напр.: *Чекай, по великодні поговоримо...* [О.Маковей 1984: 234].

У складі синтаксичних обставинних комплексів ТС НРС вказують на точковий час, виконують функцію векторного нуля, позначають кількість часу та циклічність дії. Серед обставинних комплексів зі значенням точкового часу нами було зафіксовано: *Вдосвіта на воскресіння* Микола був одним із перших коло церкви [О.Маковей 1984: 158].

В аналізованих обставинних комплексах НРС сполучаються з темпоральними лексемами – елементи лексико-семантичної групи „час”, здебільшого це „сезонні” слова та лексеми на позначення календарного відліку часу, з якими ТС НРС перебувають у гіперо-гіпонімічних відношеннях [Грищенко 1969: 112], звужуючи часовий простір, у межах якого відбувається подія (явище). При цьому значення часу в їх семантиці стає ядрним.

Обставинні комплекси, де ТС НРС виконують функцію векторного нуля, поділяються на точково-векторні, що вказують на певний часовий момент здійснення дії до ТС НРС, напр.: *Щось чотири дні перед святим Михайлом скоїлося в Івоніки нещастя* [О.Кобилянська 1983: 276], та кількісно-векторні, що вказують на кількість часу тривання дії після ТС НРС, напр.: *...тиждень по святій неділі співають купальські пісні...* [Митрополит Іларіон 1992: 37].

Циклічність як одна з важливих ознак ТС НРС представлена циклічно-точковими обставинними комплексами, напр.: *Кайдан...кожен рік на Спаса надсилав графині овочі* [О.Кобилянська 1983: 346], та

циклічно-векторними, напр.: Землі в них, сказати би, добрими штанами засядеш, хліба щороку не вистачає вже від *Пилипівки*... [О.Кобилянська 1983: 269].

Компоненти аналізованих конструкцій розташовуються здебільшого відповідно до ієрархії одиниць лексико-семантичної групи „час”, напр.: Жолду, що *ще торік на Іллі* мали виплатити нам у Києві, ви цілий рік не платили [О.Маковей 1984: 145], але існує й інверсійний порядок – від вузких за семантикою до ширших, напр.: *На спаса торік* чорний Куцько Николків змайстрував щось із кладкою на потоці... [О.Кобилянська 1983: 128].

Між елементами субстантивних словосполучень, де опорним виступають слова з подійною та часовою семантикою, і маргінальними – ТС НРС формуються атрибутивно-адвербіальні відношення, напр.: *День напередодні різдва* проводиться в спокої і мирі [Митрополит Іларіон 1992: 78].

Механізм творення компаративних конструкцій з ТС НРС може бути різним. Як відомо, у порівнянні звичайно виділяються два основних компоненти: перший – предмет або явище, ознаки якого розкриваються за допомогою іншого предмета або явища, – суб’єкт порівняння; другий – предмет або явище, ознаки якого добре відомі й тому використовуються для характеристики суб’єкта, – об’єкт порівняння. Як зазначає В.І.Кононенко [Кононенко 1967: 7], „у більш складних порівняльних конструкціях виділяється також основа порівняння, під якою розуміється загальна ознака понять, що зіставляються”.

У компаративних конструкціях з ТС НРС порівняння відбувається за ступенем вияву дії або ознаки. Якщо дія притаманна святу та його атрибутам, простежується, з одного боку, нівелювання темпоральної семантики, а з другого, – актуалізація ознаки свята, напр.: *Вдарило, задзвонило, як на Великдень* [М.Стельмах 1987: 146], хоча можливе і формування адвербіальних відношень. Коли ж дія притаманна істотам під час свята, то актуалізується подійна семантика ТС НРС і між елементами (дієсловом та порівняльним зворотом) формуються відношення, напр.: *Ми раділи, як Великодню, цілій паляниці хліба* [М.Стельмах 1987: 237].

Отже, поділ на групи базується на порівнянні ознаки або дії. Те, з чим порівнюється, умовно виступає нормою прояву дії, а те, що порівнюється, відхиленням від норми, яке зумовлене асоціативними або екстралінгвістичними чинниками, що відображають структури образного порівняння.

У разі позначення періоду, який зумовлює особливості поведінки істот та неістот, актуалізується темпоральна семантика, основою еквативності виступають два фактори: порівняльно-зіставний – для дії, притаманної святу і його атрибутам, напр.: *До церкви люди посходилися, як на Великдень* [Г.Квітка-Основ’яненко 1990: 56], і асоціативний – для дії, притаманної істотам під час свята, напр.: *І не крути мені головою наче кобила в *спасівку** [А.Чайковський 1993: 145].

Для порівняння за ступенем вияву ознаки характерною є актуалізація подійної та темпоральної семантики, а основою еквативності стає асоціативно-порівняльно-зіставна семантика.

Таким чином, можна зробити висновки, що ТС НРС функціонують у вигляді прийменникових і безприйменникових форм, трансформація яких у просте речення чи підрядну частину складної структури або одночасно у просте речення і підрядну частину підтверджує їх предикатний статус. Здатність ТС НРС до трансформації зумовлена семантикою прийменника у їх складі і завжди реалізується за його відсутності.

Як компоненти значеннєвої організації речення НРС беруть участь у формуванні відношень семантико-синтаксичного характеру – суб’єктних, об’єктних, адвербіальних та компаративних.

Адвербіальні ТС НРС функціонують як окремі словоформи або входять до складу обставинних комплексів. Перші виступають одиницями датування і виражені прийменниково-відмінковими формами. Вони:

- а) функціонують як векторний нуль;
- б) надають дії значення загального передування точці відліку;
- в) позначають початкову межу дії;
- г) вказують на кількість часу, в межах якого відбувається дія.

За допомогою інших утворюються точково-векторні та кількісно-векторні комплекси, де ТС НРС виконують функцію векторного нуля.

Репрезентація циклічності часового потоку передається циклічно-точковими та циклічно-векторними комплексами.

У компаративних конструкціях з ТС НРС порівняння здійснюється за ступенем вияву дії і за ступенем вияву ознаки.

Отже, НРС є мовним виявом двох концептів (подія, час) і їх подвійна денотативна віднесеність зумовлює характерне розташування у мовній картині світу, де вони посідають аплікативну зону функціонально-семантичного поля темпоральності і подійності. Актуалізація темпоральної або подійної семантики, яка залежить від контекстуального оточення, детермінує синтаксичну функцію темпоральних синтаксем назв релігійних свят. Виділення глобальних загально семантичних понять, якими є темпоральні відношення, показує перспективність та ефективність їх у ономасіологічних дослідженнях.

Література

Бондар 1996: Бондар О.І. Темпоральні відношення в сучасній українській літературній мові: Система засобів вираження. – К., 1996. – 191 с.

- Бондарко 1984: Бондарко А.В. О грамматике функционально-семантических полей // Изв. АН СССР: Сер. лит. и язык. – 1984. – Т.43. – №6.
- Бровченко 1986: Бровченко В.Я. Сурми. Вірші та поеми. – К.: Наукова думка, 1986. – 255 с.
- Виноградов 1975: Виноградов В.В. Исследования по русской грамматике. Избранные труды. – М.: Наука, 1975. – 559 с.
- Вихованець 1992: Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К., 1992. – 224 с.
- Грищенко 1969: Грищенко А.П. Складносурядне речення в сучасній українській мові. – К.: Наукова думка, 1969. – 152 с.
- Золотова 1973: Золотова Г.А. Очерки функционального синтаксиса русского языка. – М.: Наука, 1973. – 351 с.
- Квітка-Основ'яненко 1990: Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Повісті. Сватання на Гончарівці. Шельменко-денщик: П'єси. – К.: Дніпро, 1990. – 607 с.
- Кобилянська 1983: Кобилянська О. Твори в 2-х томах. Т.2. – К.: Дніпро, 1983. – 571 с.
- Кононенко 1967: Кононенко В.И. Синонимика синтаксических конструкций с сравнительным союзом в современном русском языке: Дис...канд. фил. наук – К., 1967. – 22 с.
- Коцюбинський 1988: Коцюбинський М. Твори в 2-х томах. Т.1. – К.: Наукова думка, 1988. – 577 с.
- Ломтев 1958: Ломтев Т.П. О синтаксических соответствиях тождества и различия в глагольно-именных сочетаниях в славянских языках. – М.: АН СССР, 1958. – 24 с.
- Маковой 1984: Маковой О. Твори. – К.: Дніпро, 1984. – 345 с.
- Митрополит Іларіон 1994: Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу: Іст.-реліг. моногр./ Видання друге. – К.: АТ „Обереги”, 1994. – 424 с. Панас Мирний. Зібрання творів. У 7-ми томах. Т.3. – К.: Наукова думка, 1970. – 347 с.
- Почепцов 1966: Почепцов Г.Г. Типы дополнений в английском языке// Иноземна філологія. – Вип. 10. – 1966. – 56 с.
- Русанівський 1988: Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики. АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О.О.Потебні. – К.: Наукова думка, 1988. – 236 с.
- Рябий 1988: Рябий М.О. Берег. Вікна. – К.: Дніпро, 1988. – 256 с.
- Стельмах 1987: Стельмах М. Хліб і сіль: Роман. – К.: Дніпро, 1987. – 635 с.
- Шведова 1976: Шведова Н.Ю. Грамматическое описание славянских языков. Концепция и методы. – М.: Наука, 1973. – 256 с.
- Чайковський 1993: Чайковський А.Я. Твори у 8-ми томах. Т.3. – Львів: Червона калина, 1993. – 367 с.

The research work defines role of the event-temporal nominatives in the formation of the semantically-syntactical sentence building are defined, and the existing between them semantic relations-attributive, objective, adverbial, comparative – are analyzed.

Keywords: semantic-structural component of the sentence, temporative.

Надійшла до редакції 21 вересня 2006 року.

Олена Кульбабська

ББК 81.411.1-2

УДК 811.161.2'367.332.7

**„УЖИВАТИ БЕЗ НАРУШЕННЯ ДУХА МОВИ”
(ПОГЛЯДИ М. РАВЛЮКА НА ДОДАТКОВУ ПРЕДИКАЦІЮ
У РЕЧЕННЯХ З ПАРТИЦИПНИМИ ФОРМАМИ)**

Метою статті стало з'ясувати погляди М.Равлюка (1881-1933) на вторинну предикацію в структурі простого речення. Її репрезентують вторинні синтаксеми, що мають пропозитивну семантику. Це насамперед дієприкметники та дієприслівники, які не втратили валентних властивостей дієслова. Речення з цими компонентами перебувають у кореферентних співвідношеннях з різними типами складних речень.

Ключові слова: вторинна предикація, напівпредикативність, валентність предиката, вторинна предикатна синтаксема, експліцитність/імпліцитність, непередикативна пропозиція, кореферентність.

Сьогодні особливої ваги набуває потреба повернути оригінальні роботи українських учених до активного наукового життя, адже „історія науки – важливий і невід'ємний складник історії суспільства, історії народу. Відновити її в усій повноті та істинності – невідкладне завдання українських учених”, – йдеться у Передмові до збірника статей „Постаті та ідеї: З історії мовознавства України” (К., 1995). У цьому аспекті праці Ю. Шевельова, В. Задорожного, Г. Мацюк, Н. Гуйванюк, М. Скаба, Н. Бабич, Л. Ткач та ін. пов'язані зі

становленням і розвитком в україністиці різних дисциплін, з діяльністю низки наукових шкіл і напрямів, із творчою спадщиною окремих учених.

Одним із завдань нашої наукової розвідки стало повернення в науковий обіг плідних ідей маловідомого широкому загалу вчених імені Миколи Равлюка (1881-1933), науковця-філолога, просвітянського діяча Буковини, 125-тиріччя від дня народження якого відзначатимемо 7 грудня 2006 року.

Народився Микола Тимофійович у с. Орлиць тепер Снятинського району Івано-Франківської області. Навчався у Коломийській гімназії, з 1904 р. – у Чернівецькому університеті (був учнем С. Смаль-Стоцького). Навчання поєднував з активною громадсько-культурною діяльністю, виконуючи обов'язки студентського товариства „Січ”. Деякий час редагував газету „Хлібороб”. Після закінчення університету працював викладачем української та класичних мов у Кіцманській гімназії. Був мобілізований до австрійської армії, брав участь у Першій світовій війні. Зазнавши у серпні 1914 р. важкого поранення під Галичем, потрапив до російського полону, був відправлений у Середню Азію, де прожив довгі роки неволі. Повернувшись 1926 року на Буковину, працював викладачем української мови та літератури у четвертій гімназії Чернівців [Погребенник 2004: 10].

Наукові інтереси М. Равлюка були пов'язані з вивченням молдавських грамот, виявлених ним же на Буковині, й творчості Т. Шевченка (результати досліджень залишилися неопублікованими). Підготував і видав „Українську читанку” для учнів I і II класів гімназії та лінгвістичну працю „Дієприкметники і дієприслівники в українській мові” [Енциклопедія 1998], цікаві і важливі спостереження якої дотепер не втратили свого високого авторитету (див. праці Г. Гнатюк, І. Слинька, Н. Гуйванюк, Л. Коць, Е. Сасинович, О. Руднева та ін.).

Мета нашої розвідки – з'ясувати погляди М. Равлюка на додаткову предикацію в реченнях з вербоїдами, викладені ученим у зазначеній праці (у подальшій цитаті зберігаємо орфографію першоджерела – О.К.).

Один з примірників книги, що зберігається у відділі рідкісних книг наукової бібліотеки Чернівецького національного університету, належить до фондів бібліотеки д-ра Василя Сімовича. За задумами автора, наукова розвідка мала складатися з двох частин. „В першій частині розберу тай обговорю докладно всілякі способи уживання дієприслівників і дієприкметників у таких наших авторів, що мають народний склад думок, а в другій переведу таку саму аналізу на безіменній прозі народу по всіляких етнографічних збірниках. При самім кінці збору висліди обох частин до купи, порівняю їх з собою тай подам таким способом тоті межі, в яких можна уживати причасників без нарушення духа мови” [Равлюк: 10]. 1912 року у Кіцмані побачила світ перша частина праці: матеріалом („Жерелами”) для наукових узагальнень стали „Малоросійскія повести разказанныя Грыцькомъ Основьяненкомъ, т. I. – II, подъ ред. А.А. Потєбни, Харьковъ 1889”, „Руська письменність II.2: твори Григорія Квітки-Основьяненка, т. II., під ред. Ю. Романчука”, „Марко Вовчок: Народні оповідання, т. I-II, видане „Видавничою Спілкою”, Львів 1903”, „Літературно-науковий Вісник, т. XLI, Т. XLII”, „Писання Осипа Юрія Федьковича”, т. II: повісті і оповідання, упорядковував О. Колесса, видане наукового товариства ім. Шевченка, Львів 1902, два твори Василя Стефаніка – „Моє слово” та „Дорога”, виданих у Львові відповідно 1905 та 1901 року. „Отсей добір авторів, – зазначає у вступі М. Равлюк, – не випадковий, але свідомий; я хотів, щоб матеріал не був за вузький, лишень обіймав по можності весь простір, де говорить ся українською мовою. Таким чином заступав би Квітка тай Вовчок мову, якою загально говорять на російській Україні, а Федькович і Стефанік гуцульській і підгірській говір в Цісарщині” [Равлюк: 10]. При цьому аналіз та інтерпретація лінгвальних фактів спирається на глибоку й ґрунтовну теоретичну основу (праці А. Кримського, О. Макарушки, Ом. Огоновського, О. Потєбні, О. Соболевського, Ст. Смаль-Стоцького, Ф. Гартнера, Є. Тимченка, І. Ягича, Ф. Буслаєва). У „Літературі предмету” зазначені також наукові розвідки німецькою мовою (K.Brugmann, W.Vondrak, B.Delbrück, Fr.Miklosish, E.Ogonowski, Fr.Pasternek, R.Pilat, V.Jagić), у яких подано всі надбання синтаксичної науки того часу (найдавніша праця датована 1876 р.), глибоко проаналізовано й оцінено граматичні явища індогерманських мов, а також старослов'янської, давньоруської польської, чеської, російської мов у зіставленні з фактами української мови. Разом використано 19 наукових джерел. М. Равлюк дуже шанобливо ставився до наукової спадщини своїх попередників, учителів, його критичні зауваження завжди глибоко обґрунтовані, і разом з тим толерантні та увічливі.

У вступних заувагах дослідник пише про суто практичну потребу написання книги: „розібрати основно всілякі способи уживання причасників в нашій мові на те, щоби дістати ясний образ, як сих форм уживати в літературній мові”, оскільки „в жадній иньшій частині української складні мови” [Равлюк: 9]. За цими рядками бачимо людину небайдужу, справжнього патріота рідного слова, який не тільки виступає проти „штучних конструкцій причасникових, які ріжуть ухо тай зовсім чужі для нашої мови”, а й закликає кожного мовця не творити форм „противно”, „без розбору”, „після особистого уподобання”, а завжди думаючи: „чи се годить ся з характером нашої мови чи ні” [Равлюк: 9].

Праця М. Равлюка складається з трьох розділів. У першому – „Поділ причасників” – автор обґрунтовує класифікацію партиципних форм на „відмінні” і „невідмінні”, називаючи їх відповідно „дієприслівниками” і „причасниками”. Аналізує процес формування дієприслівника, причини сталої форми. Учений широко залуцає для підтвердження теоретичних висновків ілюстрації зі збірника Святослава (1073), літописів XIII – XIV ст. За класифікацією М. Равлюка [Равлюк: 11-13]:

Причасники української мови			
Невідмінні		Відмінні	
Дієприслівник стану підметного теперішності, напр.: <i>несучи, хвалячи, їдучи, кажучи.</i>	Дієприслівник стану підметного минувшості (т.зв. перший), напр.: <i>пришедши, унісши, сказавши, зібравши.</i>	Дієприкметник стану предметного теперішності, напр.: <i>(не)видимий, родимий, питомий, невмолимий.</i>	Дієприкметник стану предметного минувшості, напр.: <i>застелений, біляний, приділяний, сказано, їзжаний.</i>

Окреме місце в цій класифікації посідає дієприкметник присудковий минувшості (т.зв. другий), адже „він в нашій мові не є вже причасником, а правдивим дієсловом” [Равлюк: 13], бо „набрав в себе багато предикативності” [Равлюк: 54], як-от: *плів, вів*.

Другий розділ присвячено аналізу невідмінних причасників: у перших дев’яти параграфах йдеться про дієприслівники теперішності, а в наступних дев’яти – про дієприслівники минувшості. Заслужують на увагу думки М. Равлюка про часові співвідношення між „чинністю дієприслівника а головною чинністю” [Равлюк: 15], на які впливають вищо-часові параметри дієслова-присудка („огнища висказу” – с. 77) та дієприслівника” [Равлюк: 14-15, 36-38].

У сучасних синтаксичних теоріях таке співвідношення називають „відносним часом” [Слинько: 327-328], а зв’язок дієприслівників з підметом і присудком – напівпредикативним, за якого виникає додаткова (вторинна) предикація. Безперечно, М. Равлюк підтримує ідею О. Потебні про певний ступінь предикативності [Потебня: 123] у конструкціях типу „всплакавъ и рече”: „Злучник між причасником а присудком не лучить двох речень рівнорядних, а робить лише нагляднішим приміт звороту, який там був і без злучника, імено – два майже рівноважні осередки. /.../ Причасник становить тут щось в роді речення і хоч він не рівний силою повному дієслову, все таки дуже близький до него і займає середний ступінь між реченем а частию реченя” [Равлюк: 22]. За таких умов сполучник не може виражати „злуку двох речень рівнорядних” [Равлюк: 22], як стверджував Ф. Бусласєв у вченні про скорочення речень. М. Равлюк з’ясовує синтаксичні функції дієприслівників у межах двоскладних і односкладних речень. Так, дієприслівники теперішності в ролі *анозиції* „означають якусь чинність, що стоїть в тісній звязи з цілою гадкою головною тай доповнює її в тій точці, в якій той, що говорить, вважає се в даній ситуації за потрібне. Яка то звязь, сего сама форма дієприслівника ніколи нам не говорить; ми мусимо самі за кожним разом сумлінно розважати в думках стосунок одної чинности до другої тай зі становища того, що говорить, підхоплювати логічну злуку між підрядною а головною гадкою” [Равлюк: 15].

Значний фактичний матеріал, використаний для теоретичних узагальнень, дав змогу автору праці говорити про *формально-семантичні співвідношення* (далі – ФСС) речень, ускладнених дієприслівниками з іншими синтаксичними одиницями (термін вживаємо відповідно до теорії Н.В. Гуїванюк „Формально-синтаксичні співвідношення” [Гуїванюк 1999]). Потенційна здатність синтаксеми з позитивною семантикою розгортатись в окреме речення також свідчить про вторинну предикацію в ускладнених реченнях. Критеріями кореферентності у цьому випадку є спільний репрезентативний смисл та ізоморфізм різноструктурних елементів висловлень [Гуїванюк 1999: 290]. „Для більшої певности помагаємо собі звичайно тим, що дієприслівник розв’язуємо на речене побічне тай пробуємо, котрий злучник можна поставити на його чолі” [Равлюк: 15], як-от: „*Горпина перестала йому волю давати, а в м и р а ю ч и у с е г о с п о д а р с т в о п р и к а з а л а д о ч ц і* (Кв.) // ... *а як в м и р а л а , т а к ї м і в о т ч и н и с в о ї п о о д д а в а л а*” (Кв.) [Равлюк: 16]. „Вже з самої природи дієприслівника виходить, що йому доля присудила стояти на службі присудка тай доповнювати головний висказ в тій точці, в якій се серед даних обставин потрібне [Равлюк: 77-78].

М. Равлюк також відзначає при цьому випадки, коли в реченні немає дієприслівника, „хоч його належало би сподівати ся, щоби упростити і вигладити складню: Вовч.: *Вона в нас, як г о в о р и т ь з я к и м ч о л о в і к о м , с и д и т ь с о б і п р о с т о*” [Равлюк: 17]. І навпаки, „противно знов подибуємо дієприслівник на таких місцях, де далеко краще було би поставити речене часове: Фед.: *своє село лиш тільки виділа, і д у ч и в н е д і л і і с ь в я т а з в і т ц е м д о ц е р к в и*” [Равлюк: 17].

Дослідник описує інші функціонально-семантичні параметри дієприслівників: 1) „деколи часова звязь усуває ся зовсім на задній плян, а дієприслівники не виражають нічого іншого, як лиш **стан** [виділено нами – О.К.], в яким находить ся якась особа підчас акції присудка або побічні обставини, які товаришать головній гадці” [Равлюк: 17]; 2) „часова звязь лучить ся з **причиною** [виділено нами – О.К.]. В таких разях чинність дієприслівника відносить ся до головної чинности як причина до наслідку, але так, що при тим задержує ся в меншій або більшій мірі часова сполука” [Равлюк: 18]. З огляду на ФСС цікаве таке спостереження М. Равлюка: „Коли в примірі Кв. С. О. 44: *р і к н е ч у л а , н е с у ч и д и т и н у*, – схочемо дієприслівник розв’язати на речене побічне, то можемо то зробити в двоякий спосіб: як, к о л и н е с л а а б о ч е р е з т о щ о , в і д т о г о щ о н е с л а [Равлюк: 18]. Дослідник виділив найбільш уживані присудки в аналізованих реченнях: „*думати* (16 разів), *бачити* (29 раз.), *знати* (10 раз.), *надіятись* (6 р.), *боятись* (9 р.), *вміти* (4 р.), *тямити* (4 р.), *чутити* (2 р.),

дивуватись (12 р.) і т.д.” [Равлюк: 19]; 3) **допустове** („припустове”) значення виникає тоді, коли „чинність дієприслівника виражає причину, задля якої підмет повинен певну чинність виконувати, але її не виконує, так що тій причині не відповідає наслідок, якого ми сподівалися. О.т. 28: *От-тих кивух, моргух, що м а ю ч и своїх мужиків, та на чужих кивали та моргали..., так-так зараз ... на височений дрючок підніmemo* [Равлюк: 20]; 4) **умовна** семантика виникає і тоді, коли „ми хочемо виразити, що підмет виконає чи там не виконає якоїсь чинности, коли сповнить ся чи там не сповнить ся дійство, яке заступає дієприслівник. Кв.: *Коли на-слободу іти, то сам не піду, я вже стар чоловік; а і д у ч и , прийшлось-би брати і жінку*” [Равлюк: 21].

Найбільш частотними для української мови є дієприслівники часу минулого. „Найбільше виступає він в ролі апозиції тай стоїть з головною гадкою в звязи часовій, причиновій, припустовій і умовній”, – констатує М. Равлюк, проаналізувавши дібрані приклади [Равлюк: 37-43]. Він підкреслює думку про прагматичну вагомість дієприслівника у структурі речення: „При твореню таких речень думка не біжить бистрим, безперервним ходом від початку до головного висказу, але спинює ся на котрій частині речення і прив’язує до неї **окремиї акт думки** [виділено нами – О.К.], якого в письмі не зазначає ся, але якого кожний може додумати ся” [Равлюк: 24]. Учений підбиває підсумок: „Чинність дієприслівника не така то вже маловажна, щоб перепустити її без ніякого сліду по своїй свідомості” [Равлюк: 24].

Додаткову предикацію дослідник вбачає також у валентних властивостях дієприслівника, зокрема у семантичному зв’язку з суб’єктною синтаксею – „імені в першій відмінку” [Равлюк: 28] або „третім відмінком”, якщо „головне речення збудоване безпідметово або покладене в стані предметнім” [Равлюк: 28], напр.: *І д у ч и у службу, тяжко мені було тебе покидати* (Кв.). Такі дієприслівники О.О. Шахматов називав додатковими другорядними присудками, бо вони стосуються суб’єкта у формі „додатка” [Шахматов 1941: 46].

Якщо дієприслівник має окремиї суб’єкт, він не може виражати другорядну дію щодо даного головного присудка. Висловлення стає заплутаним і незрозумілим, і тому за правилами сучасної літературної мови неприйнятне до вживання [Курс 1951: 126]. Уточнюючи таке положення, Л.М. Коць зазначає, що „не всі речення, в яких виразник суб’єкта дії головного присудка не є водночас виразником суб’єкта дії дієприслівника, можемо вважати неправильними. Відхилення від спільнопідметовості є в цілому ряді випадків закономірним, необхідним на даному етапі розвитку мови, явищем. Неправильними є тільки такі речення, у яких окремиї суб’єкт дії дієприслівника й окремиї суб’єкт дії головного присудка чи взагалі присудків, що межують з дієприслівниками цього типу, змішуються у свідомості того, хто сприймає зміст висловлюваного, заплутуючи думку мовця” [Коць 1964: 62]. Це здебільшого буває, – зазначає М. Равлюк, – тоді, коли дієприслівники виступають на місці давального самостійного, напр.: *Серце болить розказуючи, як то страждала наша сердешна Оксана* (Кв.); *Дали їм ковбасу, сала кусочками нарізали і крашанок облупили і порізали на тарілочці. От – сеє з к і н ч и в ш и , Маруся усе прибрала із стола* (Кв.).

Не завжди зрозуміле і вживання дієприслівників, що виступають у двоскладних чи односкладних реченнях на місці другого знахідного або родового, напр.: „*а учора, й д у ч и з Ріжі, не боліла тебе голова*” (Федьк.); „*Душа і розум повелівали їй хоч і погинути, а не довести милого чоловіка до нещасної життя з нерівною побравшися*” (Кв.). Тут дієприслівники мають означальне значення: *к у н я ю ч у дівчину; з нерівною п о б р а в ш о г о с я чоловіка* тощо.

В окремому параграфі М. Равлюк пояснює адвербіалізацію одиничних дієприслівників недоконаного виду втратою ними синтаксичних зв’язків: „найчастіше дієприслівник теперішності так тісно зв’язаний з присудком, що тратить в цій сполучі цілу свою дієсловну силу, не виражає вже майже ніякої акції тай сходить до значіння простого прислівника. /.../ Дієприслівник сповняє в таких випадках ту саму функцію, що додаток прислівниковий і подає час, місце, степень, спосіб або іншу яку обставину висказу” [Равлюк: 25]. У такій функції виступають дієприслівники із значенням стану осіб, порівняння, заперечення, зовнішнього чи внутрішнього стану тощо. Як слушно зауважує М. Равлюк, дієприслівники – поширювачі присудка не мають співвідношень з предикативними одиницями: „на всіх таких місцях можемо з дієприслівника утворити іменник, а перед него поставити прийменник *без*, або заступити дієприслівник відповідним прислівником” [Равлюк: 26], як-от: *не боячись* (= без боязни); *не спішаючи* (= без поспіху = помалу) та ін.

Втрачають напівпредикативне значення і дієприслівники, котрі „в наслідок безнастанного уживання перейшли в утерті фрази тай кладуть ся в реченю вже без огляду на його конструкцію” [Равлюк: 32], напр.: „*не вам к а ж у ч и , „не проти ночі р о з к а з у ю ч и , не в церкві його з г а д у ю ч и*”, „*не протів вас г о в о р я ч и*”, „*та правду сказавши*” тощо.

Щодо відмінних причасників, то особливу увагу М. Равлюк зосередив на дієприкметниках стану предметного минулої, оскільки дієприкметники стану предметного теперішності втратили своє дієслівне значення і перейшли зовсім до прикметників [Равлюк: 47].

Особливо часто, – зауважує учений, – мова послуговується „одиноким” дієприкметником стану предметного минулої, що „годить ся з своїм іменником в роді, числі і відмінку. Предметне значіння, яке містить ся в дієприкметнику, можна розвинути в речіне відносно, пр. *лице спалене вітром* = *лице, що його спалив вітер*” [Равлюк: 49]. Так „згідно з духом мови” треба чинити, „коли проте прийде ся кому після старого звичаю творити відмінну форму причасника від першого-ліпшого дієслова для власної хвилевої потреби” [Равлюк: 77]: *чоловік, що йде, а не йдучий чоловік; жінка, що прийшла, а не прийшовши жінка* і т.д. І це

закономірно, бо „прецинь в кожній мові, що жие і розвиваєть ся, мусять бути безперестанні зміни в формах і конструкціях” [Равлюк: 76].

Майже сто років тому талановитий учитель-методист поставив перед наукою такі питання, відповіді на які починаємо отримувати лише сьогодні. Уважний до окремого факту, Микола Равлюк порушив питання загального порядку: співвідношення предикативності, предикатності та предикації у структурі речення, функціонування кореферентних одиниць у синтаксичній системі української мови та ін. Він намагався встановити взаємозв'язки між групами синтаксичних фактів, пояснити шляхи розвитку відповідних категорій, одержати історію явищ, пов'язавши їх у причиново-наслідковий зв'язок. Залишається лише висловити жаль з приводу того, що наступна частина праці так і не стала надбанням читачів. Микола Равлюк помер 2 вересня 1933 року у Чернівцях.

Праця М. Равлюка й досі становить великий науковий інтерес для багатьох фахівців. Зокрема в сучасних семантико-синтаксичних дослідженнях *додаткова (напівпредикативна, напівфразна)* предикація також визначається як потенційна можливість передати в реченні той смисл, що містить його окрема частина з вторинним предикатом у формі прикметника, іменника, дієприкметника та дієприслівника. Вживання речень із додатковою предикацією зумовлюється необхідністю вказати на додаткову ознаку (дію) предмета як другорядної. Однак ця додаткова ознака представлена як предикативна, така, що встановлюється у певному модально-часовому плані й одночасно залежить від граматичного значення основної предикації. Зберігаючи свій предикативний характер, напівпредикативні конструкції стають лише частиною речення, тому є явищем половинчастим, перехідним.

Репрезентація дії додатковою предикацією за своєю природою не відрізняється від основного предиката: її другорядність є лише результатом синтаксичного оформлення. Саме тому часто можлива трансформація, заміна ад'єктивних, субстантивних, дієприкметникових та дієприслівникових зворотів групою присудка [Див. про це: Гуйванюк 1999]. Отже, напівпредикативна конструкція за своєю структурою відповідає двочленовому реченню, тому що, крім семантики предиката, вона зберігає ознаки предикації. По-перше, зазначені конструкції не мають закріпленої позиції, напр.: *Славко, пригубивши вже якусь не третю чарчину, почав здалека* (Д.Гуменна); *Мати раптом заплакала, жмакаючи телеграму* (І.Багрянний). По-друге, кількість зворотів у реченні не регулюється, хоча можна говорити про структурний мінімум ускладненого речення: основна предикація та додаткова предикація. Пор.: *Відтягнувши Андрія, шляхта навалилася на двері світлиці* (З.Тулуб); *Парубок, спершись на буланого, молодого, стрункого коника, спокійно, навіть насмішувато всміхаючись, хитав тільки головою й іноді поривався йти* (В.Винниченко).

Випадки використання двох і навіть трьох структур додаткової предикації в одному реченні можна вважати регулярними в українській мові. Їх вживання залежить від конкретних умов комунікативного завдання, авторських уподобань та стилістичних мотивацій. Насиченість речення напівпредикативними конструкціями реалізує економію структурних засобів мови, збагачує речення новою інформацією однопланового чи різнопланового характеру, ускладнюючи основну предикативну лінію.

Отже, наявність декількох категорій для вираження тотожних понять викликана різноманітними перетвореннями в середині мовних структур, які комбінуються відповідно до потреб повідомлення. У цьому плані вторинна предикація – це синтаксичне явище, що пов'язується з розвитком та удосконаленням засобів вираження первинної (основної) предикації.

Література

- Гуйванюк 1999: Гуйванюк Н.В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць. – Чернівці: Рута, 1999. – 336 с.
- Коць 1964: Коць Л.М. Дієприслівник у сучасній українській літературній мові. – К.: Вид-во АН УРСР, 1964. – 161 с.
- Курс 1951: Курс сучасної української літературної мови: Синтаксис / За заг. ред. Л.А. Булаховського. – К.: Рад. шк., 1951. – Т.2. – 408 с.
- Погребенник 2004: Погребенник Ф.П. Равлюк М.Т. // Українська мова: Енциклопедія. – Вид. 2-ге, випр. і доповн. – К.: Вид-во „Укр. енциклопедія” ім. М.П. Бажана, 2004. – С. 543.
- Потебня 1958: Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – М.: Учпедгиз, 1958. – Т. I-II. – 536 с.
- Енциклопедія 1998: Равлюк Микола // Енциклопедія з українознавства. – Т. 7. – Львів, 1998. – С. 2431.
- Равлюк 1912: Равлюк Микола. Дієприкметники в творах Григорія Квітки-Основяненка, Марка Вовчка, Юрія Федьковича і Василя Стефаника. – Кіцмань: Русска Рада, 1912. – 78 с.
- Слинько 1994: Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. – К.: Вища шк., 1994. – 670 с.
- Шахматов 1941: Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – М.: Учпедгиз, 1941. – 620 с.
- Юрійчук 2001: Юрійчук М. Равлюк Микола Тимофійович // Буковина. – 2001. – 14 березня. – С. 3.

The aim of this article is to find out Ravljuk's (1881-1933) points of view on the secondary predication in the structure of the simple sentence. It is represented by second predicative syntaxem that have propositive semantics.

These are, first of all, participles and adverbial participles that haven't lost the valency of verbs. The sentences that include these components are in the correfferency with different types of sentences.

Keywords: secondary predication, half-predicateness, valency of predicate, second predicative syntaxem, explicit/implicit, nonspeech proposition, correfferency.

Надійшла до редакції 14 вересня 2006 року.

Галина Кутня

ББК Ш 12=411.4*22

УДК 811.161.2+1'37

СЕМАНТИЧНІ ОЗНАКИ “СТАТИЧНІСТЬ” І “ДИНАМІЧНІСТЬ” У КАНВІ ПРЕДИКАТНОЇ ТИПОЛОГІЇ

Статтю присвячено проблемам предикатної типології з погляду структурної семантики та функціонування. Проаналізовано статичність і динамічність як диференційні ознаки предикатів дії, стану, процесу, якості.

Ключові слова: динамічність, статичність, предикат.

Розмежування предикатів має давню традицію. Установлюючи критерії для тієї чи іншої групи ознакових слів, мовознавці покликаються ще на Арістотелеву класифікацію. Давньогрецький філософ виділив три основні категорії, що охоплюють зв'язки реального світу: сутності, стани та відношення, – їх в логіко-лінгвістичній інтерпретації дослідники ототожнюють із предикатними знаками. Логічна сфера “становища речей” універсальна для всіх мов, але наповнюється реальним змістом лише в окремій мовній обкладинці. Тому класифікація предикатних одиниць, маючи загальний характер, апелює до конкретного мовного наповнення. Предикатні значення засвідчують тісний зв'язок мовних функцій і поняттєвих категорій. Основи останніх, як свідчать дослідження, знаходять своє вираження в лексичній, морфологічній і синтаксичній системах.

Угруповання предикатів підпорядковане певним вимогам, а саме: кожен клас цих одиниць повинен мати семантичні ознаки, які би чітко окреслювали сферу окремих граматичних явищ і фігурували в синтаксичних правилах. Відповідно до принципів семантичної ідентифікації такими ознаками виступають несубстанційні (парадигматичний підхід) і субстанційні (синтагматичний підхід) компоненти. Несубстанційні семи у структурі предикатного знака визначають морфологічні та лексичні особливості одиниці, пов'язані з часом. Такі атрибути фізичного часу, як лінійність, протяжність, векторність, сегментованість тощо відображаються в ознаках, об'єднаних категоріями темпоральності та аспектуальності. Якщо в першій із них зосередилась “зовнішня” характеристики загального часу, то в другій відображені “внутрішні” часові особливості дії. Варто відзначити, що класифікації, зорієнтовані на аналіз внутрішніх властивостей предиката, часто відзначаються морфологізованим підходом, оскільки основним засобом вираження ознакового слова виступає дієслово. Тісну взаємодію сфер лексики, морфології та синтаксису простежуємо і при аналізі дієслова, і предиката. Відтак у роботах окремих синтаксистів класи дієслів ототожнено з класами предикатів, а ті – з типами ситуацій, відтворених семантичними моделями речення [Булигіна 1982, Lyons 1979 та інші].

Традиційно предикати поділяють на два узагальнені класи – “дії” та “стану”, або “процесу” і “стану”. Таке розмежування відображає онтологію динамічних (дія, процес) і статичних явищ (стан). Такий поділ, як відомо, пов'язаний і з глибоким ієрархічним поділом дієслівної лексики: “У граматиках скрізь робиться спроба показати відмінність значень дієслів, що виражають “дію”, від тих, що означають “стан” (механічного руху й стану, в якому може перебувати особа чи предмет)” [Кучеренко 2003, с.322].

Українська граматики при виділенні предикатних типів стоїть на позиції залучення і часових, і субстанційних характеристик, із опорою на останні. Такий підхід є переконливим, адже непередикатним словам більшою мірою властиві парадигматичні семи, а предикатним – синтагматичні, як такі, що потенційно визначають валентну модель речення. У роботі прийнято варіант предикатної типології, що запропонував І. Вихованець [1993]. Услід за ним та іншими українськими лінгвістами [Масицька 1998, Тимкова 1997, Леута 1988, Вінтонів 2001] виділяємо дію, процес, стан та якість як основні функціонально-семантичні типи предикатів, а також кількісні та локативні предикатні синтаксеми [Вихованець 1993, с.256]. Зазначені одиниці вирізняються змістовими опозиційними ознаками: динамічністю / статичністю, часовою локалізованістю, фазовістю, активністю / пасивністю суб'єкта тощо. Утілення в структурі предиката чималої кількості семантичних ознак, які категоризуються, свідчить про багатогранність і складність природи цього мовного знака. Функціонально-семантичне поле предиката – це макроструктура, яка формується граматичними елементами мови у зв'язку з лексичними і словотвірними. Ознакове слово поєднує в собі універсальне та ідіоетнічне, і зміст його стосується багатьох мовних рівнів.

В аспекті граматичної семантики динамічність / статичність визначено як одну з диференційних ознак предиката, яка стосується його часової характеристики. Філософія мови не дарма прив'язує час до образу

предиката-дієслова, а простір асоціює із субстанційними характеристиками моделі дійсності: предметність у свідомості людини пов'язується з просторовими та якісно-кількісними параметрами об'єктивної дійсності, а процесуальність – із існуванням матеріальних тіл у потоці часу. У статті проаналізовано зазначену семантичну опозицію в системі предикатних одиниць. Мета роботи – з'ясувати особливості предикатів щодо динамічних і статичних виявів у структурно-семантичному і функціональному аспектах.

Аналізована опозиція ґрунтується на фізичних поняттях статичності і динаміки дії. Її основне змістове протиставлення стосується часової інтерпретації предиката. Виділена категорійна опозиція – вагомий семантичний параметр предиката, підпорядкований поняттєвим засадам ознакового слова – існуванню у просторі та часі. Категорійний компонент динамічності (статичності) виокремлюється ще на лексичному рівні предикатного слова. Саме тому за цією дихотомічною ознакою традиційна граMATика ідентифікувала аксіоматичні для семантики дієслова поняття “дія” та “стан”. Поділ, пов'язаний із таким розмежуванням дієслівної лексики, поширюється і на предикатні знаки. Відповідно до категорійних ознак, динамічними кваліфікують одиниці, що позначають дію в широкому значенні. Статичними – ті, що мають стабільний, абсолютний часовий характер. Отже, ознакою динамічності наділені предикати дії та процесу, статичності – стану і якості.

В українській мові дієслова лексикалізовані за аналізованою опозицією: динамічність / статичність не має морфологічних показників, носії мови здебільшого визначають ступінь активності дієслова-предиката апріорно, виходячи зі знання семантики одиниці, що дає підстави вважати її прихованою категорією. Приховані категорії мають різне значення для характеристики предикатної одиниці. Зазвичай “прихованість” характерна лексичному рівню. Словникові ознаки виступають класифікаційними, оскільки вони постійні величини для предиката і семантичної моделі речення. Ознаки ж, що залежать від зовнішніх чинників висловлювання, мають модифікаційний характер. Вони виникають у певних актуалізованих ситуаціях і для предиката відіграють роль мовленнєвих конкретизаторів, указуючи на можливість поєднання з тими чи іншими обставинами.

Опозиційні ознаки динамічності / статичності стосуються не лише лексичних особливостей дієслова, а й граматичних – вони пов'язані із семантикою видових значень дієслова, тому можуть розглядатись у площині аспектуальності. Зокрема, дієслівні предикати можна аналізувати на тлі “внутрішнього порогу” – аспектуальної ознаки, що характеризує часовий рубіж дії та корелює із семантикою виду. Відповідно до цієї ознаки межовими (граничними) вважають ті дієслова, у значенні яких закладено часовий рубіж; немежовими (неграничними) – в яких він відсутній [Маслов 1984, с.11]. Внутрішній поріг мають усі дієслова доконаного виду, оскільки ця ознака в них виражена граматично, та вибірково – недоконаного: цією ознакою такі дієслова наділені лексично. Щодо останніх, то їм містять лише ті імперфективні форми, дія яких спрямована на результат, засвідчений парною перфективною формою. Згідно з таким трактуванням, межовими вважаємо дієслова на зразок *розв'істи*, *побілішати*, *спорудити*, *розбудити*, бо у них міститься вказівка на результат, відображений формою доконаного, а також *розв'ітати*, *білішати*, *споруджувати*, *будити*, оскільки в їхній семантиці є скерованість дії на результат. Немєжовими – *блищати*, *яснітися*, *мерзнути*, *ненавидіти*, *сумувати*, адже в їхній семантичній структурі не міститься компонента “спрямування до завершення”. Отож, ознака внутрішнього порогу притаманна дієсловам, що виступають морфологічними виразниками динамічних предикатів – дії та процесу; відсутня вона в тих, які позначають статичні предикати – стану. Таке розмежування предикатних слів свідчить про корелятивний характер ознак динамічності та статичності.

Аналізована опозиція також корелює з іншими категорійними ознаками предиката, наприклад, з активністю / пасивністю дії. Так, динамічні предикати “потребують” від суб'єкта “притоку енергії”, тоді як статичні – ні. Зв'язок із ознакою фазовості полягає в тому, що динамічні ситуації передбачають зміну різних за характером фаз (*бігти*, *намалювати*, *відрости*, *червонішати*), а статичні – ідентичних (*знати*, *вистіти*, *любити*, *виднітися*). Динамізм предикатів дії та процесу, з одного боку, і статика предикатів стану та якості, з іншого, засвідчені і в особливостях часової локалізованості.

У межах аналізованої категорії увагу мовознавців привертала здебільшого ознака **статичності**, якою наділені предикати стану [Васильєв 1992, с.32], [Володіна 1989, с.55], [Загнітко 1990, с.16], [Кузнецов 1980, с.15], [Матвеева 1988, с.5], [Пірус 2004, с.65], [Пітінов 1976, с.74], [Lyons 1979, с. 488]. Така увага не випадкова, адже ці предикати, незважаючи на елементарну смислову структуру – зосередженість ознаки в суб'єкті, є складними у функціональному плані. На сьогодні, попри чимало опублікованих робіт, які стосуються цієї проблеми, дослідження ознаки статичності як провідної семантичної особливості предикатів стану та якості, а також локативності та кількості, залишається актуальним. У мовознавчій літературі поряд із терміном „статичний” співіснують і такі, як “статив” (“стативний”), “статальний”, “статуальний”, “стан”. Поширена думка щодо взаємозамінності цих понять не завжди виправдана, оскільки допускає накладання видових і родових ознак. Поняття “статичності” виступає загальною категорійною ознакою; “стани” і “стативи” мають вужче значення; “статальність”, “статуальність” частіше використовують у значенні “способу дії”. Філософське розуміння статичності як спокою дає змогу адекватно інтерпретувати її в мові. Це поняття включає дві ознаки предиката стосовно часу: 1) сталу властивість суб'єкта безвідносно до часу; 2) ознаку, що може мати часову характеристику. На цій підставі розмежуємо предикати стану та якості: можна віртуально уявляти початок чи кінець певного стану, але не властивості, якою наділений предмет. Іменні предикати якості (властивості) є

“панхронічними”; вони перебувають поза часовою характеристикою. Статичність предикатів якості виступає невід’ємною ознакою істоти або предмета, вказуючи на їхню своєрідність, відмінність від інших істот або предметів: *Сукня довга. Усі дівчата були працювотими. Парубок вродливий. Пес неймовірно злий. Ганнуся вродливіша від сестри.*

Статичність предикатів стану неоднозначна, адже вони, на відміну від динамічних предикатів дії чи процесу, можуть бути виражені, окрім дієслів, прислівниками, іменниками з прийменниками, а іноді й прикметниками, порівн.: *Хлопчик спить. Мені сумно. Він у відчай. Марія сумна.*

Дієслівні станові ознаки можуть бути залежними від волі суб’єкта (*Жінка стоїть*) або ж ні (*Я мерзну*). У функціональному плані перші споріднені з діями, про що свідчить можливість перифразування окремих структур із такими предикатними словами в пасивній конструкції, порівн.: *Упорядкувати подвір’я* (дія). *Бачити світ* (стан) → *Упорядковане подвір’я. Бачений світ.*

У лінгвістиці виділяють стани часові, чи фізичні → *спати, горіти*; стійкі (переважно психічні) → *любити, ненавидіти*; незворотні (незмінні) → *бути смаженим, бути дорослим* [Теньєр 1989, с.6], [Залізник 1992, с.16]. Останні можна розглядати в межах категорії предикатів якості, оскільки вони не мають часової пов’язаності і становлять невід’ємну рису суб’єктів. Предикатні моделі *Хлопець голодний. Дівчина доросла. Курка смажена* вказують на ознаку носіїв як певну властивість поза часом.

Невід’ємним компонентом дієслівного стану є ознака процесуальності, засвідчена формою недоконаного виду. Стан не містить ознаки внутрішнього порогу, і це відображено у видових особливостях – відсутності парної (доконаної) форми. Утворення доконаного виду передбачає зміни в лексико-семантичній структурі дієслова: “руйнується” статична рівновага суб’єкта, відтак змінюється значення предикатної ситуації: *Я хворію* → статична ситуація; *Я захворію. Я перехворів* → зміна стану, динамічна ситуація.

Динамічність дієслівних предикатів – явище складне і багатофункціональне, яке відрізняється від статичної ознаки, але перебуває в діалектичному зв’язку з нею: нашарування мовних значень перетворює статичні ознаки в динамічні, різні фази яких стосуються певних етапів предикативної ситуації. Динамічність загалом є перцептивною ознакою: оцінюючи подію, ми відзначаємо за допомогою органів чуття, яка ймовірність реалізації дії чи процесу. Така оцінка, з одного боку, пов’язана з часовою перспективою предиката, а з іншого – з можливостями діяча-суб’єкта.

Динамічність – провідна семантична властивість предикатів дії і менш значна ознака предикатів процесу. Дієслова у першій предикатній функції наділені значенням акціональності: їхній суб’єкт – активний виконавець. Акціональні предикати наділені ширшими функціональними можливостями, аніж інші типи предикатів. Вони мають більший валентний потенціал і, як наслідок, – можливість розширеної валентної рамки, про що свідчать речення, у яких наявні, окрім суб’єктних, об’єктні чи адресатні синтаксеми: *Шумів зелений лист, а голос той коханий про волю золоту співав мені (Леся Українка). Дівчата дарували хлопцям писанки (Д. Павличко).* Для виділених предикатів характерні ознаки каузативності та цілеспрямованості, пов’язані з характеристикою активного діяча-суб’єкта. Прикметною ознакою “дії” є націлений та усвідомлений характер її носія.

Предикатні одиниці зі значенням процесу відзначаються помірним ступенем динамізму, який за характером некерований. Динамічний процес – мимовільний, навіть стихійний. Така властивість позначена відсутністю активного начала в ситуації, яку відображають ці предикати. Динамізм її мотивований об’єктивними чинниками буття. Він виявляється в набутті чи втраті ознаки суб’єкта. Це можуть бути зовнішні та внутрішні зміни, що сприймаються рецепторами зору, слуху, дотику і стосуються певних властивостей довкілля, розвитку рослин і тварин, фізичних і фізіологічних станів людей тощо: *Вже надворі вечоріло, вже й смеркалось (І. Нечуй-Левицький). Вигон і цвинтар спустів (І. Нечуй-Левицький). ...Була-бо весна, дїстя тільки проросло... (В. Шевчук). Обличчя його ще більше почорніло (В. Шевчук).* Динамічність предикатів процесу є супечливою ознакою в тому розумінні, що не виступає результатом волевиявлень суб’єкта.

Власне аспектуальний аспект динамічності, зорієнтований на показники видових значень, дозволяє вирізнити “розімкнений” характер цієї ознаки (у формах недоконаного виду) і “замкнений” (в одиницях доконаного виду), що співвідноситься з поділом предикатів на “процеси” та “події”. Таке розмежування накладається на поняття: 1) тривалості → *А Сакуниха при тому ганьбленні стояла не своя, і червоніла, й біліла, й сіріла, й чорніла, й зеленіла... (В. Шевчук);* 2) миттєвості предикатної дії (процесу) → *Він [Балабуха] зблід, потім почервонів, потім знову зблід (І. Нечуй-Левицький).*

Оскільки аналізована ознака не має граматичних показників у мові, носії мови інтуїтивно відчують, що ховається за поняттями динамічної чи статичної ознаки, наскільки дія (процес) націлений на результат. Проте така суб’єктивна оцінка має і певні підтвердження з боку граматики. У лінгвістиці вже розроблено певні методи, спрямовані на встановлення цих категорійних ознак предиката. Один із таких прийомів – “правила закреслювання” [Апресян 1974, с.88], що базуються на основі логічної диз’юнкції (виключення). Використовуючи їх, можна виявити характер динамічності предиката (активний чи пасивний), тобто визначити належність останнього до дії чи процесу. Помічено, що процесні предикати потребують питання *Що сталося (чи відбувається) із суб’єктом?*, тоді як дії його не допускають [Чейф 1975, с.119], порівн.: *Людина старіє / постаріла* → *Що відбувається з людиною?*; *Дівчина читає / прочитала книжку* → *Що робить дівчина?*

Також набув поширення дистрибутивний метод, чи “включення в контекст” [Москальська 1981, с.41], [Залізник 1992, с.22]. Його вихідне положення – “значення слова визначається через його сполучуваність”. Заувага Г. Золотова про те, що статичність є постійною, незмінною ознакою, з узагальненим, а не актуальним значенням [Золотова 1982, с.246], знайшла підтвердження в тих мовознавців, які досліджували сполучуваність різних предикатів. Т. Алісова для розмежування динамічного і статичного предикатів (оцінюючи перший як обмежену в часі ознаку, а другий – як необмежену) пропонує за тестовий показник питання *Коли?* [Алісова 1970, с.87]. На думку дослідниці, на нього відповідатиме лише локалізований у часі динамічний предикат. Це міркування можна взяти до уваги, але з певним застереженням: часові стани також можуть поширюватись обставинами часу, порівн.: *Навесні вони посіяли тут кукурудзу* → дія; *Лице тоді поповнішало й покращало* (І. Нечуй-Левицький) → процес; *Уночі він спить міцно* → часовий стан. Наявність у динамічній події таких інтегральних сем, як “розвиток” чи “рух”, також накладає відбиток на сполучуваності з обставинними детермінантами. Так, не допускають поєднання зі словами *швидко, повільно* дієслівні стани, оскільки вони несумісні з ідеєю швидкості. Можемо сказати *Дерева швидко жовкнуть*, але некоректним є вислів *Хлопець швидко слабує* *. Чим “концентрованіша” у предикаті ознака динамічності, тим більша можливість синтаксичного зв’язку із зазначеними прислівниками. Цікавими з цього приводу є “процесні стани”, виражені дієсловами на зразок *горіти, кипіти, варитися, блищати*. Навіть незначна ознака динамічності в таких одиницях дозволяє сполучуваність із обставинами, що мають значення швидкості: *Юшка вариться швидко*. У наведеному реченні предикатну ознаку сприймаємо як узагальнену, позбавлену значення актуальності та чіткої часової локалізованості. Зміна стану страви є закономірним процесом буття, тому може розцінюватись як властивість суб’єкта взагалі.

Серед методів семантичного моделювання дієвим є перифразування висловлювань. Ю. Апресян стверджує, що метод трансформації – це інструмент і для виділення семантичних класів, і для розмежування значень полісемічних одиниць [Апресян 1995, с.543]. Так, динамічні предикати дії, спрямовані на об’єкт, можна трансформувати в пасивні форми (каузатив → каузована форма): *Хлопчик намальовав дерево* → *Дерево намальоване*; *Мати зварила куліш* → *Куліш зварений*. Предикати ж, у яких дія (процес) зорієнтовані на суб’єкт, не мають такої властивості: *Хлопчик біжить*. *Дерево розцвітає*.

Отже, ознаки динамічності / статичності, спроектовані на предикатну типологію, відображаються в особливостях кожного типу предикатів. Відповідно до аналізованих ознак предикатна система української мови розділена на дві площини – динамічну (дія та процес) і статичну (якість і стан). У межах цих площин предикати відрізняються властивостями. Так, дії притаманний активний, усвідомлений із боку суб’єкта динамізм; процесу – мимовільний, пасивний, із ознакою пасивного суб’єкта.

У канві структурно-семантичного аналізу динамічність і статичність можна вважати окремими мікрополіями, з ядром і периферією. Наявність у мові предикатних одиниць проміжного характеру щодо виділених ознак указує на те, що виділені поля існують не ізольовано, а накладаються. Методом семантичного моделювання можна з’ясувати особливості й інших диференційних семантичних ознак – фазовості, часової локалізованості тощо, а також виявляти синкретичні предикатні одиниці.

Література

- Алісова 1971: Алісова Т. Б. Очерки синтаксиса современного итальянского языка (Семантическая и грамматическая структура простого предложения). – М.: Изд. Московского ун-та, 1971. – 293 с.
- Апресян 1974: Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. – М.: Наука, 1974. – 367 с.
- Апресян 1995: Апресян Ю. Д. Синтаксическая обусловленность значений // Апресян Ю. Д. Избранные труды: В 2 т. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1995. – Т.2: Интегральное описание языка и системная лексикография. – С. 538-553.
- Булигіна 1982: Булигіна Т. В. К построению типологии предикатов в русском языке // Семантические типы предикатов / Отв. редактор О. Н. Селиверстова. – М.: Наука, 1982. – С. 7-85.
- Васильев 1991: Васильев Л. М. Предикаты состояния в русском языке // Исследования по семантике (Семантика языка и речи). – Уфа: БГУ, 1991. – С. 32-49.
- Вихованець 1993: Вихованець І. Р. Грамматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
- Вінтонів 2001: Вінтонів М. Семантичні вияви предикатів процесу в сучасній українській мові // Наукові записки. Серія філологічна. – Вінниця: Вид-во ВПУ. – 2001. – № 3. – С. 23-28.
- Володіна 1989: Володіна Г. И. Описание семантических классов предикатов в целях преподавания русского языка как неродного. – М.: Изд-во МГУ, 1989. – 127 с.
- Загнітко 1990: Загнітко А. П. Дієслівні категорії в синтагматиці і парадигматиці. – К.: НКМ ВО, 1990. – 129 с.
- Залізник 1992: Залізник А. А. Исследование по семантике предикатов внутреннего состояния. – Slavistische Beitrage. – Band 298.– Мюнхен, 1992. – 201 с.
- Золотова 1982: Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М.: Наука, 1982. – 368 с.

- Кузнецов 1980: Кузнецов А. М. Структурно-семантические параметры в лексике. – М.: Наука, 1980. – 160 с.
- Кучеренко 2003: Кучеренко І. Дієслово // Кучеренко І. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія. – Вид. 2. – Вінниця: Поділля-2000, 2003. – С. 303-330.
- Леута 1988: Леута А. И. Семантико-синтаксическая структура предложений с глагольными предикатами состояния в современном украинском литературном языке: Автореф. дис... канд. филолог. наук: 10.02.01 / Педагогичний ін-т. – К., 1988. – 22 с.
- Масицька 1998: Масицька Т. Є. Граматична структура дієслівної валентності. – Луцьк: Вид. відд. Волин. держ. ун-ту імені Лесі Українки, 1998. – 208 с.
- Маслов 1984: Маслов Ю. С. Очерки по аспектологии. – Ленинград: Изд. ЛГУ, 1984. – 264 с.
- Матвеева 1988: Матвеева Т.В. Лексико-семантические группы русских глаголов. Словарь-справочник. – Свердловск: Изд. Уральского ун-та, 1988. – 152 с.
- Москальська 1981: Москальская О.И. Проблемы системного описания синтаксиса (на материале немецкого языка). – М.: Высшая школа, 1981. – 175 с.
- Пірус 2004: Пірус Г.О. Предикати відношення в українській мові: семантико-граматичний аспект: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / НАНУ Ін-т мовознавства. – К., 2004. – 15 с.
- Пітінов 1976: Пітінов В.М. Дієслова дії, стану і процесу як одиниці класифікації дієслів у сучасній німецькій мові // Мовознавство. – 1976. – № 6. – С. 65-71.
- Теньер 1989: Теньер Л. Валентность // Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. – М.: Прогресс, 1989. – С. 250-653.
- Тимкова 1997: Тимкова В.А. Двоскладні речення з предикатами якості в українській мові: Дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01 / Нац. пед. ун-т. – Вінниця, 1997. – 175 с.
- Чейф 1975: Чейф У. Значение и структура языка. – М.: Прогресс, 1975. – 482 с.
- Lyons 1979: Lyons J. Semantics and grammar // Semantics. – Cambridge: Cambridge university press. – Vol. 2. – 1979. – P. 373-597.

The article is devoted to the problems of predicate typology from the point of structural semantics and functions. Statics and dynamics as the differential attributes of the process, act, state, quality predicates have been analyzed.

Keywords: statics, dynamics, predicate.

Надійшла до редакції 28 серпня 2006 року.

Наталія Лешкова

ББК Ш12=411.4

УДК 81'367.5

МОДУСНО-ДИКТУМНА СТРУКТУРА ДЕТЕРМІНАНТНИХ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ Й ОСОБЛИВОСТІ ЇЇ СПІВВІДНОШЕННЯ ІЗ ЗАКОНОМІРНОСТЯМИ АКТУАЛЬНОГО ЧЛЕНУВАННЯ ЦИХ КОНСТРУКЦІЙ

У статті встановлено ступінь експліцитності модусу і диктуму в детермінантних складнопідрядних реченнях щодо її корелятивності із закономірностями тема-рематичного членування, прокоментовано особливості вияву теми і реми в розчленованих детермінантних.

Ключові слова: модус, диктум, тема, рема, детермінантні частини.

Для різного ступеня експліцитності модусу і диктуму в українській мові існують різні синтаксичні структури, що кваліфікуються лінгвістами як модусно-диктумна структура [Шмелёв 1976, с. 125-128].

Вихідною структурою, або, за Ш.Баллі, експліцитним реченням, постає з'ясувальне складнопідрядне речення зі сполучником *що* (див. також: [Шинкарук 2002]). Усі інші конструкції – результат редукції модусу або диктуму. Редукція диктуму пов'язана з перетворенням предикативної одиниці в залежний іменник і навіть з елімінацією іменування події, коли диктум як такий редукується до актанта: *Мені необхідно в Київ*. Ту ж саму картину легко простежити і в розчленованих складнопідрядних реченнях, особливо з підрядною детермінантною метою, пор.: *Діти хотіли піти до лісу, щоб назбирати грибів* → *Діти пішли до лісу, щоб назбирати грибів* → *Діти пішли до лісу по гриби*. Редукція модусу пов'язана з великим числом можливостей: головна предикативна одиниця – вставне слово-зв'язка – граматична категорія – жест [Балли 1955]. Суттєвим для актуального членування виступає те, що в базовій одиниці чітко окреслено диференціацію на тему (головна частина) і рему (підрядна частина), а в похідній структурі – актант репрезентує рему, оскільки його фінальність сигналізує про логічне наголошення і водночас комунікативну значущість.

У лінгвістиці послідовно розмежовують експліцитне й імпліцитне вираження модусу [Шмелёв 1976, с.56; Шинкарук 2002]. Ш.Баллі називав експліцитним тільки модус, виражений головною предикативною

одиночку в з'ясувальному складному реченні. Очевидно, експліцитним є також оформлення, яке програмує синтаксичну позицію хоча б для одного з модусних актантів. Саме тому межа експліцитності / імпліцитності проходить між лексичним (вставне слово, незалежна відмінкова форма іменника) і граматичним (за допомогою граматичних категорій предиката або службових слів) вираженням модусу. Це безпосередньо пов'язано з актуальним членуванням складнопідрядних речень, оскільки модусний елемент здебільшого виступає носієм теми і замкнений на попередньому тексті, репрезентуючи відповідний стан, волевияв та інше персонажа: *Хотілося знову й знову додому, щоб побігти до лісу, перестрибнути через дідову огорожу і чкурнути до нових вуликів* (І.Багряний). У цьому разі кожна підрядна частина репрезентує окрему рему, але разом вони створюють цілісну (внутрішньо розчленовану) рему. В цьому разі головна частина послідовно репрезентує певний стан мовця, а підрядна частина актуалізує відповідний його вияв: *Прагну побачити знову свою матір, щоб відчутти тепло її рук і почути ніжний голос* (О.Гончар). Таке твердження ніякою мірою не заперечує тези про внутрішнє членування самої головної частини на відповідні темо-ремагічні компоненти (пор. методика такого аналізу в нерозчленованих складнопідрядних реченнях в [Орехов 2006, с. 15]).

Існує взаємозалежність між редукцією модусу і диктуму. Оскільки модусно-диктумна структура пов'язує тільки два компоненти, то редукція одного з них вимагає відсутності редукції іншого. Тому редукція диктуму можлива тільки з модусом, оформленим як незалежна предикативна одиниця, а редукція модусу вимагає оформлення диктуму як предикативної одиниці. Така редукція може бути повною або поставати в одному зі своїх часткових виявів: *Усі тривожились мовчанням батька* (М.Стельмах) ← *Усім стало тривожно, бо батько мовчав*. На рівні актуального членування цілком логічним є кваліфікування головної частини, її змістового наповнення як похідної від семантичної значущості підрядної. Це дуже часто призводить до актуалізованого виокремлення такої підрядної частини і її функціонального навантаження як окремого висловлення: *Страшно мені на душі. Бо сова нинішньої ночі нічого доброго не віщує* (А.Яна).

Поняття редукції модусу і диктуму пов'язане з поняттям пониження / підвищення комунікативної ваги препозитивних компонентів речення [Шмелёв 1976, с.54]. пониження комунікативної ваги диктуму в цьому аспекті можна подати для предикативних одиниць з дієсловом у ролі предиката таким чином: предикативна одиниця – інфінітив – іменник-девербатив – форма іменника, залежна у вихідній структурі від предиката. Пониження комунікативної ваги диктуму наявне також тоді, коли він репрезентує власне-констатаційний вимір: *А син знову приїхав до матері, бо тривожиться за неї* (В.Шевчук).

В українській мові з урахуванням обмеження на експліцитність модусу можна подати список модусно-диктумних структур як корелятив відповідних типів (див. також: [Шинкарук 2002, с.154]):

1) модусно-диктумна структура зі з'ясувальними відношеннями: з показниками зв'язку – сполучниками *що, як, ніби, щоб, чи, немовби*. Напр.: *Сподіваємося, що довіру виправдаємо на ділі* (О.Гончар); *Я бачив, як дрімає степ...* (І.Драч). Модусно-диктумна схема цих речень: М → Д;

2) модусно-диктумна структура з причиновими відношеннями: з показниками зв'язку – сполучниками *бо, тому що, через те що, оскільки*. Напр.: *Тремтять же, тікайте, кати-вороги, бо смуток з нас помсту розбуде* (Олександр Олесь); *[Партизани] Нічого не бачили, тому що на бойові операції виходили вночі* (О.Гончар); *Не добираємо молока через те, що утримуємо чимало низькопродуктивних корів* (Сільські вісті. – 2004. – 13 березня. – С.3); */ це не дивно, оскільки в клубі відмінні умови для занять спортом* (Із газети). Модусно-диктумна схема цих речень: М → Д. У цьому разі головна частина репрезентує модус-рему. Це дає підстави розглядати комунікативну перспективу розчленовано-детермінантних підрядних як частину семантичної структури, що може визначатися самою синтаксичною моделлю, а може поставати на мовленнєвому рівні;

3) модусно-диктумна структура зі з'ясувально-причиновими відношеннями: з показником зв'язку – сполучником *що*. Напр.: *Щиро радіємо, що до спілки приходять талановиті молоді поети, прозаїки, критики* (Сільські вісті. – 2004. – 13 березня. – С.4). Модусно-диктумна схема цього речення: М → Д;

4) модусно-диктумна структура зі з'ясувально-умовними відношеннями. Ця модусно-диктумна структура починається модусом з оцінним словом категорії стану: *добре, гаразд, погано, кепсько, краще, гірше*. Суть модусної частини з'ясується умовним диктумним компонентом реального або уявного змісту. Напр.: *Добре, якщо є кому стару матір доглянути* (Олександр Олесь); *Погано, коли немає чим хату обігріти* (Марко Черемшина); *Добре було б, якби всі люди на світі могли розуміти один одного* (М.Драгоманов). Модусно-диктумна схема цих речень: М → Д;

5) модусно-диктумна структура з умовно-наслідковими відношеннями: з показниками зв'язку – сполучниками *якщо, коли, якби, коли б, як*. Напр.: *Зателефонуй мені, якщо тобі набридне самотність* (О.Чорногуз); *Прийди, коли тривожно стане на душі* (Гр.Тютюнник). Модусно-диктумна схема цих речень: М → Д;

6) модусно-диктумна структура з допустовими відношеннями: з показниками зв'язку – сполучниками *хоч, дарма що, незважаючи на те що*. Напр.: *Пережив, незважаючи на те, що всі події розгорталися вже як по писаному* (А.Головко); *Раптово стихло, хоч важко це нам зрозуміть* (М.Стельмах). Модусно-диктумна схема цих речень: М → Д;

7) модусно-диктумна структура з відношеннями мети: з показниками зв'язку – сполучниками *щоб, аби, для того щоб*. Напр.: *Зерно в землю теж кладуть, щоб воно воскресло в житті* (Б.Олійник); *Кайдани,*

шаленіючи, бряжчали, щоб заглушити пісню Кобзаря (Л.Костенко). Модусно-диктумна схема цих речень: М → Д;

8) модусно-диктумна структура з просторовими відношеннями: з показниками зв'язку – сполучними словами *де, куди*. Напр.: *Зерно в землю теж кладуть, де воно має прорости* (А.Яна). Модусно-диктумна схема цих речень: М → Д.

Усі ці модусно-диктумні структури характеризуються різним напрямом синтаксичного зв'язку в межах однієї його синтаксичної форми і неадекватними синтаксичними відношеннями. При цьому сила останніх є різною, оскільки найслабшим виявом такої співвідносності головної і підрядної частин є реалізація предикативних підрядних наслідку. За нашими спостереженнями, експліцитний модус речення характеризується і за відношенням до диктуму — як набір різних суб'єктивних змістів (значень), і зовсім не залежить від визначення типу подій і конструкцій. Модус-події характеризуються спільністю: вони містять у собі компонент внутрішньої діяльності; модусно-диктумна структура уміщує компоненти різного ступеня залежності диктуму від модусу. Для визначених модусно-диктумних структур притаманні нерівнорядні особливості комунікативної перспективи. Комунікативна перспектива – це, по-перше, лінеарність елементів семантичної структури (порядок просторового розташування, оскільки семантична структура має не лінійну, а просторову організацію), що визначає векторність зв'язків між елементами; по-друге, порядок слідування зв'язків і сферу їхньої дії. Можливість зміни векторності синтаксичного відношення легко проілюструвати: *Якщо мати прийде рано додому, то хлопчик піде на вулицю* → *Хлопчик піде на вулицю, якщо мати прийде рано додому*. Загалом векторність синтаксичних відношень усвідомлюється носіями мови і вона суттєва для смислових внутрішньотекстових зв'язків і часто не визначається співвідношенням „дане” – „нове”. За певних умов (це насамперед тип висловлення, інтонаційна конструкція) локатив у першій позиції сприймається як місце знаходження усіх учасників події (в тому числі і суб'єкта дії). Таке сприйняття зникає при переміщенні локатива в абсолютну постпозицію: *Коли я зайшов до кімнати, (а) худенький хлопчик, одягнутий надто скромно, годував рибку в акваріумі* → *в акваріумі худенький хлопчик, одягнутий надто скромно, годував рибку*. Різницю у сфері дії локатива залежно від позиції можна пояснити тим, що у таких висловленнях локатив у препозиції виступає у функції основного характеризуваного: при цьому вся остання частина висловлення орієнтована на його характеристику і тому він повинен сприйматися як місце для події загалом. У кінцевій позиції локатив виступає в ролі характеризатора щодо предикативної групи і сигналізує, де наявна була сама дія. Отже, у варіанті (а) висловлення орієнтоване не на локатив, хоча він може в цьому разі інтерпретуватися як ситуативно „відомий”, а на „невідомий” – суб'єкт події.

Підтвердженням значущості відношень характеристики може поставати відповідна закономірність вживання локатива або локативної підрядно-детермінантного: в екзистенційних реченнях англійської мови препозиція конструкції типу „there is” сигналізує про те, що остання частина виражає суттєву або типову його характеристику. В українській мові, де препозиція локативної підрядно-детермінантної постає основним засобом створення екзистенційних речень, значущість характеристики здебільшого припадає на статус локатива, але в тих випадках, де це дозволяє смисл, вводяться додаткові актанти, зв'язок яких з описуваною подією є суттєвішим (пор. (8)). Абсолютну рематичну закріпленість за підрядною детермінантною легко простежити в моделях (2) і (7), де видозміна лінеарності не впливає на їхній статус, оскільки саме підрядна частина містить комунікативну перспективу. Моделі ж типу (5) і (6) засвідчують відносний співв'язок теми і реми між головною і підрядною частинами, оскільки актуалізація кожної з них може поціновуватися як найбільш значуща, хоча підрядна детермінантна частина в структурному плані постає як постпозитивна, тому й рематичне закріплення за такими підрядними частинами варто кваліфікувати як відносне. Його відносність мотивована тим, що лінеарна закріпленість теми і реми не постає абсолютною і може лінеарно змінюватися, хоча така зміна завжди корельює із семантичною глибиною речення.

Аналізуючи конкретний мовний матеріал, одні мовознавці зосереджують увагу на структурі модусної або диктумної частини, інші орієнтуються лише на засоби зв'язку модусної або диктумної частин. Очевидно, при розгляді комунікативної перспективи речення з простеженням особливостей її зв'язку з модусно-диктумною рамкою речення слід враховувати зміст усієї реченнєвої структури. Визначення семантики досліджуваних складних речень для встановлення закономірностей актуального членування розчленовано-детермінантних речень і встановлення структурно-семантичних типів у межах кожного різновиду слід ґрунтувати на відношеннях між модусом і диктумом, оскільки саме вони є визначальними в реалізації змістових відношень. Г.Золотова справедливо вважає головну частину основним виразником комунікативного призначення складнопідрядного речення загалом, тому що предикативність підрядної частини в такому реченні нейтралізується, приглушується предикативністю головної частини [Золотова 1982, с.322].

У структурі складного речення модус і диктум передають цілу систему семантико-синтаксичних відношень. Структурні схеми цих речень варто визначати за такими критеріями, як: 1) розчленованість / нерозчленованість структури; 2) тип синтаксичного зв'язку і засоби його вираження; 3) порядок розташування модусу й диктуму; 4) семантичне наповнення і лексичний склад модусу й диктуму. У виділенні моделей МД-структур важливу роль відіграють засоби експлікації актуалізованих приєднувальних синтаксичних

зв'язків, тобто сполучники, сполучні слова, співвідносні слова, спеціальні частки, лексичні конкретизатори тощо.

Семантико-синтаксичні відношення, що пов'язані з комплексом актантних ролей, встановлюються в МД-структурі між модусною (головною) і диктумною (залежною) частинами. Простий тип таких відношень репрезентують з'ясувальні, які поєднують диктум – зміст чи тему інформації – з модусом, що являє собою процес оперування цією інформацією – рематичний компонент: *Олеся написала мені, що ти ось-ось приїдеш* (І.Білик). Тут диктумна частина виступає в позиції додатка. Вона може вживатися й у позиції підмета: *Марії Василівні здалося, ніби візит Оксани засоромив Степана* (В.Винниченко). Семантику диктуму можуть мати й іменні сполуки, пор.: *У деканаті повідомили, що сесія закінчена* і *У деканаті повідомили про закінчення сесії*. Відношення між модусною і диктумною частинами залишаються у вихідній і похідній структурах з'ясувальними.

Предикативні одиниці, що являють собою диктумну подію, і співвідносні словосполучення можуть вступати у формально аналогічні відношення з предикатами інших семантичних типів, наприклад, з дієсловами на позначення емоційних переживань: *Ми раділи тому, що сесія закінчена* і *Ми раділи закінченню сесії*. Подія, яку названо залежною частиною, виступає тут як стимул емоційної реакції, вираженої в головній частині. Такі з'ясувально-причинові відношення репрезентують стан і його мотивацію, де мотивація завжди є рематично мотивованою і поза нею вияв стану – тематичний компонент постає недостатньо пізнаваним. Ці відношення близькі до з'ясувальних, якщо розуміти їх за трактуванням О.Ахманової: „З'ясувальне речення... різновид розповідного речення, яке характеризується тим, що головна його частина без підрядної була б незакінченою як в змістовому плані, так і за формальним складом" [Ахманова 1966, с.171]. Водночас вони суттєво відрізняються від тієї з'ясувальної розповідності, яка пов'язана з дієсловами мовлення і думки. Зближуються вони і з причиновими відношеннями, але не збігаються з ними цілком. Відношення „стимул-реакція” відрізняються від відношень „причина-наслідок” у тому плані, що останні не передбачають обов'язкової участі людини як носія свідомості й емоцій: *Холодильник не працює, тому що вийшла із ладу камера*. Відношення „стимул-реакція” без людини, суб'єкта емоцій, у принципі неможливі. Ту саму реальну ситуацію можна тлумачити і як причиново-наслідкову (*Я засмучена тому, що зламався холодильник*), де рему репрезентує головна частина, і як таку, яка виражає відношення „стимул-реакція” (*Я засмучена тим, що зламався холодильник*), де рема репрезентована підрядною детермінантною. В силу цього такого типу складнопідрядні речення постають особливим типом утворень, у яких з'ясувальність і причиновість постають у своїй цілісності.

Модусно-диктумні відношення репрезентують складнопідрядні речення з оцінними предикатами, при яких диктумну, оцінювану, подію виражає предикативна одиниця в синтаксичній функції підмета. Оцінні предикати репрезентовані кількома типами. Ядерний тип складають предикати „чистої”, універсальної оцінки: *Добре, що завтра субота; Погано, що ти не попередив декана*; пор. також: *Не буде гріхом, якщо ми купимо цигарку*. В останньому реченні головна і підрядна частини репрезентують рему, але їхня ієрархія засвідчує фінальну граничність препозитивної. Виражені ними оцінки не залежать від орієнтації на якісь норми – етичні, естетичні, логічні, правові і т.д., що можуть впливати на оцінку. Напр.: *Приємно, що вам подобається наше село; Свята істина, що Іванко вже з тиждень не був у селі*. Порівняймо модальні варіанти оцінок: *Неймовірно, щоб не написав Іван; Необхідно, щоб роботу закінчили до вечора* і *Якщо до вас прийшли несподівані гості, не показуйте своє незадоволення*.

Ще один тип модусно-диктумних відношень ми пов'язуємо із становим фокусом відношень, що формують ситуацію. Ідеться про модель складного речення, співвідносну з моделлю, сформовану емотивними дієслівними предикатами, пор.: *Я радію тому, що ти склав екзамен* і при становому фокусі: *Те, що ти склав екзамен, радує мене; Я засмучений тому, що ти не був на концерті* і *Мене засмутило (те), що ти не був на концерті; Я боюся тому, що ти буваєш різкий з дитиною* і *Мене лякає (те), що ти буваєш різкий з дитиною*. У цих структурах диктумна подія – тематичний компонент є каузатором емоційного переживання людини, а вияв стану – рематичний компонент репрезентує перебіг стану. Вона виступає в синтаксичній функції підмета, що зближує ці конструкції з оцінними.

Отже, модусно-диктумні відношення – родові поняття, що охоплює кілька понять про синтаксичні відношення, які виражають різні типи складнопідрядних речень. Зауважимо, що два останніх типи, з підрядними підметами, не є власне складними, оскільки модусна частина, взята безвідносно до диктумної, формально не є реченням; важко говорити і про підрядний характер диктумної частини, оскільки її синтаксична роль ідентифікується з головним членом речення.

Модусно-диктумні відношення у реченнєвій структурі стосуються суто її мовленнєвого вияву, оскільки модальні компоненти постають спеціалізованими носіями окремих суб'єктивних значень речення. Такі компоненти посилюють тенденції внутрішньореченнєвого аналітизму, активізуючи відцентрові внутрішньореченнєві синтаксичні зв'язки. Тому подібного типу модусно-диктумні відношення слід розглядати в аспекті комунікативного статусу реченнєвих одиниць та їхніх окремих компонентів.

Відомо чимало термінів, що позначають відношення між носіями. Отже, між ними повинні встановлюватися системні відношення. Ці відношення згруповують або за аналогією до членів речення, або подібно до того, як систематизовані в буденній свідомості зв'язки між екстралінгвістичними подіями. У

складнопідрядних конструкціях досить часто підрядна частина набуває відносно більшого стилістичного навантаження, простежується актуалізація її смислового компонента. Модусно-диктумна рамка часто є опорою комунікативної перспективи складнопідрядного речення, що мотивована реальністю диктуму однієї з частин як тематичного компонента і мотивованістю вияву модусу в іншій частині як рематичного компонента. Комунікативна перспектива складнопідрядних розчленовано-детермінантних речень безпосередньо корелює / не корелює із семантичним планом речення.

Література

- Ахманова 1966: Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Сов. Энциклопедия, 1966. – 606 с.
- Балли 1955: Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.
- Золотова 1982: Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М.: Наука, 1982. – 368 с.
- Орехов 2006: Орехов В.В. Функціонально-комунікативні вияви складнопідрядних речень прислівного типу: Автореф. дис. ...канд.філол.наук. – Донецьк, 2006. – 20 с.
- Шинкарук В.Р. Категорія модусу і диктуму у структурі речення: Монографія. – Чернівці: Рута, 2002. – 272 с.
- Шмелёв 1976: Шмелёв Д.Н. Синтаксическая членимость высказывания в современном русском языке. – М., 1976, – 150 с.

The article presents the degree of modus and dictums explicitness in grammatically separated complex sentences as to correlation with regularity of theme-rheme division, comments on the peculiarities of the research of the theme and rheme in grammatically separated complex sentences.

Keywords: modus, dictum, theme, rheme, separated parts.

Надійшла до редакції 20 вересня 2006 року.

Инна Минчук

ББК 81.02.81-2
УДК 81.31

ПОНЯТИЕ «КОНВЕРСИВ» В ЯЗЫКОЗНАНИИ

У статті розглядається категорія конверсива як семантико-синтаксичного явища. Простежується історія становлення цього терміна в лінгвістиці, з'ясовуються проблеми, пов'язані з його категоризацією.

Ключові слова: конверсив, категорія, рівні мови, лексична і граматична конверсія, трансформації.

Понятие «конверсив»¹ существует в лингвистике более тридцати лет, однако на сегодняшний день ученые не пришли к единому мнению о его природе, находя конверсивы в синтаксисе, в лексике, в грамматике. Так и не определен категориальный статус этого термина, не сформулирована совокупность признаков, отличающих данную категорию от других.

Актуальность исследования конверсивов состоит во внимании лингвистики к когнитивным факторам, влияющим на взаимодействие планов предложения – денотативной структуры, типового значения, грамматической организации и актуального членения. Расхождения в соотносительности этих планов определяют противоречия между формой, значением и функцией высказываний. Это, в свою очередь, обуславливает прагматику говорящих в выборе определенной конструкции для своих коммуникативных задач, вызывает изменения в распределении денотативных ролей предложения.

В одном ряду с конверсивами упоминаются синонимы, антонимы, диатезы, трансформации, перифразы. Все эти понятия так или иначе взаимосвязаны с конверсивами, но «всплывают» при исследовании различных уровней языка – лексического, денотативного, синтаксического, актуализационного, прагматического. Возможно, что разнотрактовкой в трактовках понятия «конверсив» обуславливается именно разноуровневыми подходами к нему. На наш взгляд, для определения категориального статуса конверсива необходимо очертить признаки, отличающие данное понятие от смежных, проследив явление конверсии на различных уровнях языка.

Теорию конвертируемости разработал в семидесятых годах прошлого столетия Т. П. Ломтев. Работая над парадигмой предложения, он предложил систему синтаксических категорий предложения, не дублирующих систему грамматических категорий глагола, в которую, наряду со временем, модальностью и другими, ввел категорию конвертируемости.

¹ В своей работе мы дистанцируемся от конверсии как словообразовательной категории.

Рассматривая предложение как систему с отношениями, Т.П. Ломтев различает конверсию предметов в этом отношении (*Тишина сменила шум / Шум сменил тишину*) и конверсию самого отношения (*Тишина сменила шум / Шум сменился тишиной*).

Как видно из примеров, Т.П. Ломтев рассматривал конвертирование очень широко, как любую трансформацию высказывания. Ясно, что конвертирование предметов в данном отношении (*Тишина сменила шум / Шум сменил тишину*) предполагает **различие денотативных ситуаций** («стало тихо» / «стало шумно»), в то время, как конвертирование самого отношения предусматривает **одну денотативную ситуацию** («стало тихо»), одно и то же действие или отношение в разных, обратных направлениях (*Тишина сменила шум / Шум сменился тишиной*). Иначе говоря, «принципиальным отличием конвертирования отношения от конвертирования предметов в отношении является логическая эквивалентность исходного и конвертированного отношения. Если истинно отношение, выражаемое предложением *Эта книга восхищает мальчика*, то истинным является и отношение, выражаемое предложением *Мальчик восхищается этой книгой*. Логическая эквивалентность прямого и конвертированного отношения доказывает, что они представляют собой одно отношение с разными направлениями» [Ломтев 1979, с. 81].

Исследуя структуры с двухместными и трехместными предикатами, Т.П. Ломтев **объединяет в парадигму по категории конвертируемости при двухместном предикате два предложения** (*Писатель написал книгу / Книга написана писателем*), при трехместном предикате – шесть предложений (*Командир вручил орден бойцу / Орден вручен командиром бойцу / Командир наградил бойца орденом / Боец награжден орденом (командиром) / Боец получил орден от командира / Орден получен бойцом от командира*).

«Лингвистический энциклопедический словарь» определяет конверсию в грамматике и лексике как «способ выражения субъектно-объектных отношений в эквивалентных по смыслу предложениях» [ЛЭС 1990, с. 234]. В словаре говорится о двух разновидностях конверсивов – грамматических (*Насос накачивает воду в резервуар / Вода накачивается насосом в резервуар*) и лексических (*Наши хоккеисты превосходят соперников в скорости / Соперники уступают нашим хоккеистам в скорости; Сестра старше брата / Брат моложе сестры; Иванов – соавтор Петрова / Петров – соавтор Иванова*). Наряду со сходством конверсивов с синонимами и антонимами, отмечаются и различия: «в отличие от синонимов и антонимов, один из конверсивов употребляется в тексте, другой остается за его пределами, но всегда подразумевается благодаря закономерной мене субъекта и объекта» [ЛЭС 1990, с. 234].

Исследуя лексическую семантику русского языка, Ю. Д. Апресян также подчеркивает сходство понятий «синоним», «антоним» и «конверсив», однако четко разграничивает эти понятия.

Для объяснения сущности отношения конверсности Ю. Д. Апресян вводит понятие обращенной ролевой или актантной структуры. «Будем говорить, что предикаты X и Y имеют обращенные ролевые (или актантные) структуры, если у них есть по крайней мере две семантические валентности, удовлетворяющие следующим условиям: а) набор ролей (или актантов) для этих валентностей один и тот же (например если для X-а это роли субъекта и объекта или актанты A и B, то и для Y-а это должны быть те же самые роли, или те же самые актанты, и наоборот); б) в деревьях X-а и Y-а валентностям с одним и тем же номером соответствуют разные роли (или разные актанты)» [Апресян 1995, с. 259].

По Ю. Д. Апресяну, «лексические единицы R и S суть конверсивы, если они удовлетворяют следующим условиям: (1) в толкованиях R и S участвуют одни и те же более элементарные предикаты; (2) R и S имеют обращенные ролевые или актантные структуры; (3) R и S относятся к одной и той же (глубинной) части речи» [Апресян 1995, с. 261].

Конверсивы, отмечает ученый, сходны с синонимами по признаку (1) и (3), но различаются по признаку (2), так как синонимы должны иметь тождественные ролевые или актантные структуры. Будучи связаны с идеей обратности, антонимы и конверсивы различаются валентностью. Антонимы, как и синонимы, могут быть одновалентны и безвалентны, в то время как **конверсивы всегда не менее чем двухвалентны**.

Исходя из сказанного выше, можно вывести несколько постоянных признаков конверсивов: (1) они всегда не менее чем двухвалентны; (2) обладают обращенной ролевой структурой; (3) описывают одну денотативную ситуацию с различных точек зрения.

К понятию «конверсив» обращается и Ю. С. Степанов, в его работах данный термин получает свою специфическую трактовку, связанную с порядком именных членов в предложении.

Изучая строение предложения, Ю. С. Степанов описывает его с помощью нескольких параметров: а) набора структурных схем (синтаксических моделей, формальных моделей); б) набора лексем, занимающих места предикатов и актантов в каждой из структурных схем; в) описания взаимодействия главных типов, приводящего к появлению новых синтаксических конструкций. Отмечается, что «имеются два основных способа таких взаимодействий. Во-первых, это взаимные отношения между структурными схемами предложений, т.е. отношения формально-синтаксические, описываемые обычно как **трансформации**. Во-вторых, это взаимные отношения между лексическими вхождениями в предложения (один класс лексем входит одновременно в два разных типа предложений, или, наоборот, расщепляется между ними и т.п.), – т.е. то, что мы называем **перифразами**» [Степанов 1989, с. 7].

Примером трансформаций, по Ю. С. Степанову, могут служить изменения залога: *Рабочие строят дом / Дом строится рабочими*, здесь сохраняется смысл предложения, но могут происходить смещения относительно денотата, так как первое предложение ориентировано на рабочих, а второе – на дом. «При трансформациях меняется внутренняя или внешняя грамматическая структура предложения или обе сразу» [Степанов 1989, с. 130]. Примером перифраз могут служить предложения типа: *Иван купил машину у Петра / Петр продал машину Ивану*; в которых описывается одна ситуация, т.е. остается тождественным денотат, но различен способ представления этой ситуации, смысл предложения меняется. Признавая в ранней работе [Степанов 1981] трансформации и перифразы параллельными и сходными, но не тождественными явлениями, позже Ю. С. Степанов приходит к выводу о том, что «трансформации, в сущности, – частный случай перифраз» [Степанов 1989, с. 130].

Конверсия, по Ю. С. Степанову, – это частный случай перефразирования, в котором значительную роль играет порядок именных членов: *Иван брат Олегу → Олег брат Ивану; Иван купил машину → Машину купил Иван*. Ср.: *На дворе мороз → Мороз на дворе; В купе двое → Двое в купе* и т.п. «Такие случаи стоят на полдороге между трансформациями и перифразами. В самом деле, вхождение лексем здесь не меняется – черта, сближающая преобразование с трансформацией. Но, с другой стороны, трансформации описывают одну и ту же ситуацию, что исходные формы, – черта, сближающая их с перифразами. Кроме того, меняется или, во всяком случае, может измениться рубрикация предиката: *В комнате холодно* – предикат *холодно*, и это предикат состояния; *Холодно в комнате* – предикат *в комнате*, и это предикат места. Переход же из одной категории предиката в другую – как раз типичная черта перифраз» [Степанов 1981, с. 199].

М. В. Всеволодова предлагает своё осмысление категории конверсива на грамматическом уровне. Конвертируемостью она называет «способность предложения изменять при трансформации направление отношений между присказуемыми или присвязочными компонентами, из которых одно обязательно подлежащее» [Всеволодова 2000, с. 452]. М. В. Всеволодова отмечает также, что «конвертирование возможно везде, где есть два имени, связанные в представлении говорящего некоторым отношением» [Всеволодова 2000, с. 452].

Корректируя, по-видимому, дефиницию, приводимую в «Лингвистическом энциклопедическом словаре», Майя Владимировна отмечает, что «в русском языке изменение направления отношений происходит не между субъектом и объектом, а между словами – именами компонентов. Даже если позицию подлежащего занимает имя субъекта, его «конкурентом» в притязании на эту позицию может быть имя действия: *Ученые проводят/провели эксперимент / Учеными проводится/проведен эксперимент*; состояния: *Отец заболел гриппом / У отца грипп*; локатив: *В пещере скрывались разбойники / Пещера скрывала разбойников*; два компонента отношения-1: *Земля больше Луны / Луна меньше Земли*; причинный компонент: *Мы задержались из-за дождя / Нас задержал дождь*; качествен: *Маши отличается скромностью / Машу отличает скромность*; квазиквалификатор: *Основной трудностью в опыте является поддержание постоянной температуры / Основная трудность опыта состоит в поддержании постоянной температуры* [Всеволодова 2000, с. 453].

М. В. Всеволодова выделяет лексические и грамматические конверсивы. Грамматические конверсивы формируются в основе залоговыми формами глагола – активными и пассивными конструкциями, которые образуются переходными глаголами. При этом в [Всеволодова, Дементьева 1997] несколько корректируется понятие переходности: в эту группу относятся и косвеннопереходные глаголы, которые образуют соотносительные активные и пассивные конструкции (*достигать (чего) – достигаться; управлять (чем) – управляться*), но не относятся к переходным глаголы, которые таких конструкций не образуют (*благодарить, догонять, видеть*). Таким образом, грамматические конверсивы могут образовывать только переходные глаголы. Парадигма грамматического конверсива может быть как избыточной, так и недостаточной. Не всегда предложение с формой страдательного причастия совершенного вида имеет соотносительный конверсив со страдательной формой глагола несовершенного вида, например, *Заводом был получен мазут* но не **Заводом получается мазут* (пример М. В. Всеволодовой); *Мною была куплена книга* но не **Мною покупается книга*. Причина запрета на такого рода конструкции с постфиксом *-ся* в омонимичности возвратных глаголов *получаться* и *покупаться*.

В случаях, когда субъект в высказывании выражен неодушевленным лицом в Тв. п. или Пр. п., конверсивная пара, выраженная глаголом действительного залога, может отсутствовать, возможной становится лишь форма страдательного залога или безличная конструкция: ср. *Магазин продает книги / В магазине продаются книги / В магазине продают книги* и *В больнице Ване оказали помощь* но не **Больница Ване оказала помощь; В парке продается мороженое* но не **Парк продает мороженое*. Однако М. В. Всеволодова безличные и некоторые страдательные конструкции конверсивными не считает.

Еще раз напомним, что конверсия, по М. В. Всеволодовой, строится на безусловной возможности постановки любого члена предложения в ранг подлежащего. И потому двучленные и одночленные страдательные конструкции типа *Офицер приказал не стрелять / Офицером было приказано не стрелять; Про батарею Тушина забыли / Про батарею Тушина было забыто; За врачом послали / За врачом послано* не являются конверсивами, так как страдательные обороты не имеют в своем составе двух присказуемых

времен. По этой же причине не являются конверсивными перефразировки типа *Лошади ускорили бег / Бег лошадей ускорился; Деревья замедлили свой рост / Рост деревьев замедлился.*

Таким образом, отграничивая конверсивность от трансформаций и перефразировок, примем постоянными признаками конверсивов следующие: (4) конверсивными необходимо считать отношения между **двумя участниками** ситуации, при этом (5) один из участников ситуации представлен подлежащим. Отношения между участниками могут быть субъектно-субъектные (*Петя – брат Коли / Коля – брат Пети; Белоруссия – соседка Украины / Украина – соседка Белоруссии; Иван купил у Петра машину / Петр продал Ивану машину; Саша женился на Маше / Маша вышла замуж за Сашу*), субъектно-объектные (*Я купил книгу / Книга куплена мною; Рабочие строят дом / Дом строится рабочими*) либо субъектно-обстоятельственные (*Кровать стоит за ширмой – Ширма стоит перед кроватью; Грузовик впереди колонны / Колонна позади грузовика; Магазин продаёт обувь – Обувь продается в магазине*).

Считаем, однако, необходимым отметить, что преобразования с привлечением третьего (и более) участника означают переход от конверсии к трансформации: *Иван купил у Петра машину за 1000 рублей / Петр продал Ивану машину за 1000 рублей / 1000 рублей – цена, за которую Петр продал Ивану машину / Покупка машины у Петра стоила Ивану 1000 рублей* и т. д.

С. А. Добричев, анализируя категорию конверсивности в рамках когнитивной парадигмы, приходит к выводу, что «суть конверсивности, в широком понимании данного лингвистического феномена, заключается во взаимном перемещении как минимум двух элементов в синтаксической структуре при сохранении общего смыслового инварианта» [Добричев 2001].

Основной смысл семантико-синтаксической категории конверсивности, по мнению С. А. Добричева, связан со способом осмысления говорящим определенной ситуации реальной действительности, которая при этом остается неизменной, то есть фактически конверсивные представления ситуаций реального мира являются результатом субъективной мыслительной и речевой деятельности говорящего. (Ср.: «Хотя конверсивы служат для выражения различий, имеющих семантическую природу, эти различия связаны исключительно со способом осмысления говорящим некоторой ситуации, а сама ситуация при этом остается неизменной» [Апресян 1995, с. 258]).

С. А. Добричева отмечает, что «базовой минимально предельной единицей лингвистической категории конверсивности на уровне предложения является пара высказываний, связанных логически жестким отношением двойной импликации (Если А, то Б, и если Б, то А) и имеющих в своей структуре, помимо предикативного ядра, как минимум, две актантажные позиции» [Добричев, 2001].

Приравнивая конверсию к любой трансформации предложения, автор осознает неэквивалентность значений между конверсивными перифразами (*Броуном был куплен дом у Смита / Смит продал дом Броуну / Смит продал Броуну дом / Броун выкупил дом у Смита / Смит продал дом / Броуном был куплен дом / Дом был куплен у Смита / Дом был продан Броуну / Дом был куплен Броуном / Дом был продан / Дом был куплен*), однако апеллирует к эквивалентности мыслительной (понятийной). «Данные примеры различаются порядком слов, грамматическим оформлением членов предложения, отчасти лексическим составом, и естественно сделать вывод, что у них существуют и смысловые различия, но содержательная сущность коррелирующих предложений одинакова» [Добричев, 2001].

Категория конверсивности, по мнению автора, тесно связана с восприятием мира человеком и является результатом субъективной мыслительной и речевой деятельности, и потому С. А. Добричев представляет конверсивные отношения в виде когнитивной модели, используя теорию фреймов М. Минского.

Каждый фрейм может быть развернут во множество сценариев, именно поэтому, отмечает С. А. Добричев, важно уделять внимание фокусу ситуации – тема-рематическому членению, т.к. говорящий может акцентировать любые участки фрейма в зависимости от экстралингвистической ситуации и от своих коммуникативных потребностей.

Опираясь на выводы, сделанные С. А. Добричевым, можно вывести еще одно свойство конверсива: (6) суть этой категории выражается, прежде всего, в способе осмысления говорящим определенной ситуации реальной действительности, в коммуникативной потребности представить определенную ситуацию так или иначе.

Итак, проанализировав работы разных лингвистов, затрагивающих в большей или меньшей степени категорию конверсивности, можно сделать вывод о её универсальности, которая проявляется на разных уровнях языка, но прежде всего на семантико-синтаксическом.

В широком смысле понятие «конверсив» сводится к любой трансформации высказывания. В узком смысле к конверсии относят изменения залога в соотносительных структурах активной и пассивной конструкций (*Насос накачивает воду в резервуар / Вода накачивается насосом в резервуар; Рабочие строят дом / Дом строится рабочими*), а также лексическую конверсию типа *купить-продать, муж-жена; старше-моложе, над-под*.

Необходимо отметить также, что объем понятия требует дальнейшего уточнения, ведь к конверсивам можно отнести и союзы, например, причинно-следственные (*потому что / в результате чего*), уступительные (*хотя, так и др.*) [Апресян 2006], а также синтагмы с союзом *и* («Война и мир»; «Красное и черное»).

Заслуживает более подробного внимания и такое свойство конверсивов, как симметричность / несимметричность, о котором идет речь в работах Т. П. Ломтева, Ю. Д. Апресяна, Ю. С. Степанова, М. В. Всеволодовой. Ведь конверсивы на каждом из уровней одновременно и симметричны, и асимметричны, и асимметрия усиливается с учетом разных уровней. Т. П. Ломтев и М. В. Всеволодова допускают симметричность конверсивов, а Ю. Д. Апресян считает, что, подобно антонимам, конверсивы принципиально асимметричны хотя бы потому, что «в большинстве случаев лишь один из участвующих в ситуации предметов может рассматриваться как инициатор, источник действия» [Апресян 1995, с. 263]. Этот и многие другие вопросы находятся в зоне нашего внимания и требуют более подробного и детального изучения.

Подытожив все сказанное выше, еще раз очертим основные признаки исследуемой семантико-синтаксической категории: (1) конверсивы всегда не менее чем двухвалентны; (2) обладают обращенной ролевой структурой; (3) описывают одну денотативную ситуацию с различных точек зрения; (4) предполагают отношения между двумя участниками ситуации; (5) один из участников представлен грамматическим подлежащим; (6) конверсивы отражают способ осмысления говорящим определенной ситуации реальной действительности, его коммуникативную потребность представить определенную ситуацию с той или иной точки зрения.

Литература

Апресян 2006: Апресян В. Ю. Уступительность как системообразующий смысл // Вопросы языкознания. – 2006. – № 2. – С. 85-111.

Апресян 1995: Апресян Ю. Д. Избранные труды, том I. Лексическая семантика: 2-е изд., испр. и доп. – М.: Школа «Языки русской культуры», Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1995. – 472 с.

Всеволодова, Дементьева 1997: Всеволодова М. В., Дементьева О. Ю. Проблемы синтаксической парадигматики: коммуникативная парадигма предложений (на материале двусоставных глагольных предложений, включающих имя локума). – М.: КРОН-ПРЕСС, 1997. – 176 с.

Всеволодова 2000: Всеволодова М. В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса: фрагмент прикладной (педагогической) модели языка: Учебник. – М.: Изд-во МГУ, 2000. – 502 с.

Добричев 2001: Добричев С. А. Когнитивные аспекты категории конверсности в современном английском языке // Вестник Барнаульского государственного педагогического университета. – Серия: Гуманитарные науки. – 2001/ – Выпуск 1. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: bspu.ab.ru/Journal/vestbspu/2001/gumanit/gum_2001.html

ЛЭС 1990: Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.

Ломтев 1979: Ломтев Т. П. Структура предложения в современном русском языке. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1979. – 198 с.

Степанов 1981: Степанов Ю. С. Имена, предикаты, предложения (Семиологическая грамматика). – М.: Наука, 1981. – 360 с.

Степанов 1989: Степанов Ю. С. Индоевропейское предложение. М.: Наука, 1989. – 248 с.

In the article is considered a category of conversion as semantics-syntactical phenomenon. The history of becoming of this term in linguistics is traced, the problems connected by it categorization are opened.

Keywords: conversion, a category, levels of language, lexical and grammatical conversion, transformations.

Надійшла до редакції 12 вересня 2006 року.

Алла Мусатова

ББК Ш12=411.4*316

УДК 801.311

ПАРАДИГМАТИКА УКРАЇНСЬКОГО СПОНУКАЛЬНОГО РЕЧЕННЯ

У статті розглядається парадигма українського спонукального речення. Встановлюються основні компоненти парадигми, з'ясовуються межі співвідносності спонукальних та імперативних речень.

Ключові слова: парадигма речення, спонукальне речення, імперативне речення, деривація, варіанти.

Парадигматичний підхід до вивчення багатоаспектних синтаксичних явищ дозволяє вивчити системні видозміни і співвідношення формальних класів. Проблема парадигматики спонукального речення є актуальною, оскільки на сучасному етапі так і не з'ясовані межі імперативних та спонукальних речень, відсутній ґрунтовний аналіз відтворення значення спонукальності у формально неспонукальних конструкціях, відсутній системний аналіз парадигми спонукального речення.

Учення про парадигму речення сформувалося порівняно недавно (наприкінці 60-х років ХХ ст.). Термін „парадигма” живають у двох основних значеннях – у вузькому, коли розуміння парадигми речення пов’язане з видозмінами формальної організації речення, та широкому, коли під парадигмою розуміють широке коло синтаксичних явищ, кількість яких і взаємозв’язки між ними лінгвісти висвітлюють по-різному [Вихованець 1993, с.158-159]. У вузькому розумінні парадигма речення репрезентується тільки внутрішньосхемними перетвореннями в межах тієї самої структурної схеми речення, тобто такими видозмінами, які не змінюють структурної схеми речення. У широкому розумінні поняття парадигми пов’язується з різноманітними трансформаційними процесами, які виявляються не стільки у внутрішньосхемних, скільки у міжсхемних перетвореннях.

З-поміж парадигматичних видозмін речення вирізняються дериваційні видозміни, які утворюють **дериваційну парадигму** речення. У цій парадигмі, по-перше, має бути вихідна і похідна одиниці. По-друге, вихідна і похідна одиниці відображають той самий фрагмент дійсності, якусь тотожну ситуацію. Так, до дериваційної парадигми зараховують модифікаційні та трансформаційні видозміни [Вихованець 1993; Мірченко 2005; Шульжук 2004].

На сьогодні широке витлумачення парадигми спричиняє зацікавленню дериваційними процесами [Мірченко 2005], продуктивно використовується при побудові моделей речення [Ситар 2004].

У статті міститься спроба встановити парадигматику українського спонукального речення. Досягнути цієї мети видавалось за можливе при розв’язанні таких завдань, як-от:

- 1) встановити межі спонукального та імперативного речення;
- 2) виявити парадигму спонукального речення;
- 3) простежити корелятивність / некорелятивність системи парадигм спонукального речення та імперативного.

Спонукальним реченням вважаємо будь-яке речення, якому властива семантика спонукання. Семантика спонукання є комплексною величиною і складається з таких трьох семантичних компонентів: 1) апелятивність (зверненість мовлення до другої особи / осіб); 2) оцінка (носії різноманітних спонукальних значень – від наказу до побажання); 3) дієвість (значення дії) [Мусатова 2005].

Фактичний матеріал добивався методом суцільної вибірки з творів сучасних українських письменників. До спонукальних зараховувались будь-які конструкції, що сприймалися мовцями як спонукання до дії. Ми намагались подолати суб’єктивність застосування семантичного критерію за допомогою консультацій з іншими мовцями, в тому числі з філологами. Перші результати орієнтовного аналізу показали, що найтипівішою формою спонукання до дії виступає граматична форма наказового способу другої особи однини чи множини. Так, у 200 дібраних спонукальних висловленнях містяться 164 дієслова у формі наказового способу, вживаних у спонукальному значенні. Але, по-перше, форми наказового способу не завжди вживаються саме у спонукальному значенні: *Це отут сиди, отут невідомо чого чекай. І якийсь хтось прийде, аби поділитися історією свого існування* (Б. Жолдак. *Доп’ю*). Принагідно зауважимо, що деякі дослідники подібні форми відносять до форм повиннісного способу [Шведова 1976], хоча питання про повиннісний спосіб неоднозначне [Романюк 1999], і ми не виділяємо таких форм у парадигмі способу, оскільки вважаємо, що це окремий випадок наказового способу. По-друге, спонукальне значення виявляють також речення, які не містять дієслова в наказовому способі: *От я під’їхав по-справжньому і так само сказав: - Тпру!* (Б. Жолдак. *Литка*). *Стоять!* (Б. Жолдак. *Щастя*). Така нетотожність дієслівних форм наказового способу та форм спонукальності зумовлює розмежування понять спонукального та імперативного речення. **Імперативним** вважаємо таке речення, яке містить дієслівну форму в наказовому способі на позначення дії, зверненість мовлення до другої особи / осіб – апелятивність, оцінку як втілення наказового значення спонукальності, наприклад: — *Ану, пане дяче, завертай до школи і сиди там пащочком, поки тебе, об’ясника, до суду не покличуть* (В.Шевчук. *Срібне молоко*). Імперативне речення зберігає всі три компоненти семантики спонукального речення (апелятивність, дієвість, оцінка), тому виступає типовим спонукальним реченням. Постає питання про корелятивність / некорелятивність імперативного та спонукального речення. Вирішити це питання можна за допомогою встановлення парадигми спонукального речення.

Спробуємо відтворити парадигму спонукального речення *На перехресті ліворуч!* (О.Кононенко. *Вбивач бичків*). Присудок речення пропущений, тому будемо відтворювати всі можливі граматичні форми:

Док. вид:

На перехресті поверни ліворуч – наказ. сп., док. вид

На перехресті повернеш ліворуч – дійсн. сп., майб. час, док. вид

На перехресті повернув (негайно) ліворуч – дійсн. сп., мин. час

На перехресті повернув був ліворуч – дійсн. сп., давномин. час, док. вид

Ти б повернув на перехресті ліворуч – умовн. сп., док. вид

Недок. вид:

На перехресті повертай ліворуч – наказ. сп., недок. вид

На перехресті повертаєш ліворуч – дійсн. сп., теп. час, недок. вид

На перехресті повертатимеш ліворуч – дійсн. сп., майб. час, недок. вид

* *На перехресті повертав ліворуч – дійсн. сп., мин. час, недок. вид*

* *На перехресті повертав був ліворуч – дійсн. сп., давномин. час, недок. вид*

Ти б повертав на перехресті ліворуч – умовн. сп., недок. вид

Як бачимо, імперативне речення входить до парадигми спонукального: *На перехресті поверни ліворуч*, отже є поняттям вужчим. Парадигма спонукального та імперативного речення збігаються у сфері видо-способово-часових перетворень імперативного речення, що свідчить про тотожність граматичної парадигми спонукального речення та парадигми імперативного речення. Але поняття парадигми спонукального речення не можна звести до граматичних перетворень предикативної основи речення.

Утворення варіативних форм граматичної парадигми подекуди обмежується лексико-граматичними властивостями самого дієслова та властивостями інваріантного значення спонукальності – наказовості. Так, значення наказовості несумісне із позначенням дії, яка відбувається постійно, за будь-яких умов, триває безмежно [Молчанова 1977, с. 18]. Не можуть бути спонукальними дієслова на позначення дії, яка не може бути виконана адресатом, дії ненавмисного характеру, нецілеспрямовані дії [Молчанова 1977, с.8], наприклад, дієслова, що позначають явища природи: *дощити*; відношення власності: *належати* і т. ін.

З-поміж наведених нами компонентів парадигми можна виділити форми **часової парадигми**, яка визначає час у стосунку до моменту мовлення. Інваріантним значенням для форм парадигми спонукального речення виступає значення форми наказового способу 2-ої особи одн. або мн., яке асоціюється або із значенням теперішнього часу, що реалізується в момент мовлення, або майбутнього, яке може реалізуватися після моменту мовлення [Мірченко 2005, с.14]. Тому значення минулого часу реалізується у сфері спонукальності спорадично, із додатковим значенням вимоги дії (*повернув, повернув був*), до того ж обмеження щодо використання минулого та давноминулого часу зумовлене лексико-граматичними властивостями дієслова, яке позначає початок дії. Ми не знайшли маркованих форм (*) серед дібраного фактичного матеріалу і вважаємо неможливим вживання таких у спонукальному значенні. Ми пов'язуємо таке явище із нашаруванням парадигми виду. Так, актуально-динамічне чи конкретно-процесне значення характеризує дію з середини її перебігу, що суперечить значенню дієслова „*повертай*” як неповторюваної дії та такої, що не може тривати довго. Це ускладнює використання всіх форм часової парадигми в недоконаному виді. Найуживанішими з форм дійсного способу виступають форми:

- теперішнього часу: *Твоя правда, Ланаріс, розмова пішла не туди. Із завтрашнього дня ти працюєш з депутатом. Все (О.Кононенко. Вбивач бичків); Наказуємо декретом нашим, — урочисто зачитав той, котрий дивився на дяка з підозрою, — аби Григорій Комарницький, який не є особою духовною, хоча й іменується дяком, а отже, підвладний міському суду, був смертно киями битий, як це велить статут, посеред міста за те своє значне переступство скарядного гріха (В.Шевчук. Срібне молоко).*

- майбутнього часу: *Так треба! Але ти працюватимеш із ним і вдень і вночі по повній програмі! (О.Кононенко. Вбивач бичків).*

Значення грамеми док. виду як єдиної і завершеної у відповідний проміжок часу дозволяє реалізувати значення спонукальності за допомогою різних часових форм, особливо майбутнього часу: *Ходи, переночуєш у повітці, а раненько підеш. На похмілля Іван буває лихий (В.Шевчук. Срібне молоко).*

На нашу думку, вибір форм доконаного / недоконаного виду пов'язаний із суб'єктивним поглядом мовця на ситуацію, якщо мовець використовує форму доконаного виду, сприймає дію як факт, якщо форму недоконаного виду – як процес.

На парадигму спонукального речення суттєво впливають способів розрізнення, причому питання щодо кількості виділюваних способів і досі лишається невирішеним. Ми погоджуємось з традиційним виділенням трьох компонентів способової парадигми – дійсного, умовного, наказового. З огляду на розбудовану парадигму можна стверджувати, що форми умовного та наказового способу представлені в парадигмі спонукального речення.

Числова парадигма спонукального речення презентована двома грамами – однини та множини, наприклад, *дзвонить* та *дзвони*.

Щодо особової парадигми цікавою є думка Н.Ю.Шведової про існування **варіативної** [Шведова 1976]. Способів форми дослідниця вважає варіативними, виводячи з їх системи лише форму повиннісного способу. Кількість членів варіативної парадигми залежить від варіативності форм. Одна форма виступає вихідною. Варіативну парадигму наказового способу (для речень з дієсловами доконаного виду) дослідниця вибудовує так:

1 ос. одн. *Нехай я прочитаю*

2 ос. одн. *Прочитай! Прочитаєш! Щоб ти прочитав!*

3 ос. одн. *Нехай він прочитає! Щоб він прочитав!*

1 ос. мн. *Прочитаймо!*

2 ос. мн. *Прочитайте! Прочитаєте! Щоб ви прочитали!*

3 ос. мн. *Нехай вони прочитають! Щоб вони прочитали!*

Хоча дослідниця розглядає таку парадигму у зв'язку з морфологічною категорією способу, ми вважаємо, що ця парадигма презентує радше **особову парадигму** спонукального речення, оскільки наведені речення

характеризують зрушення семантики. На нашу думку, значення наказовості в наведених реченнях є нерівноцінним, значно послабленим – від значення бажальності, вираженого часткою *нехай* до погрози, вираженої часткою *щоб*. Варіанти речень різняться відтінками значення транспонованої форми способу (так виражається семантична категорія оцінки), а отже, не можуть виступати власне наказовими формами. Проте, всі ці форми можуть існувати як варіанти вираження спонукального значення в тексті. Всі наведені форми можна замінити імперативним реченням *Прочитай (те)*, яке виступає **інваріантом**, вихідним компонентом парадигми, а всі можливі форми спонукальних речень – **варіанти**. Таким чином, вважаємо особову парадигму спонукального речення шестикомпонентною. Дослідниця також зазначає, що для речень з фазовими дієсловами та дієсловами, що позначають початок дії (побігти, поїхати, розпочати та ін.) ряди форм 2 ос.одн. та мн. та 1 ос. мн. ускладнюються входженням форм минулого часу: *Поїхав! Поїхали!*

Усі розглянуті нами парадигми стосуються граматичних категорій предикативного центру речення. Але, як ми вже зазначали, спонукальне речення є комплексним явищем, яке складається з трьох основних компонентів, або домінант – апелятивність, дієвість, оцінка. Такі домінанти виступають більше значеннєвими, семантичними, ніж граматичними. Існує ціла система форм вираження цих домінант, отже можлива побудова парадигм стосовно кожної з них.

Домінанта дії пов'язана з реалізацією предикативності речення, тому є найбільш дослідженою. Парадигма дієвості охоплює, перш за все, всі різновиди дієслівних речень зі спонукальним значенням. До такої парадигми відносяться: 1) інфінітивні речення, які традиційно вважаються односкладними (за Н.Ю. Шведовою входять до класу невідмінювано-дієслівних [Загнітко 2004, с.205]): *Митися, голитися, одягатися* (О.Кононенко. *Вбивач бичків*); *Усім вийти з машини (там само)*; 2) двоскладні дієслівні речення, виражені різноманітними способовими та видо-часовими формами, що зберігають загальне спонукальне значення: *То, може, Явдохо, зачинила б двері, бо я не відаю як* (В.Шевчук. *Срібне молоко*).

Парадигма домінанти дієвості перетинається з поняттям семантико-синтаксичної предикатної парадигми речення [Вихованець 1993, с.164]. На семантико-синтаксичному рівні виділяють різні типи предикатів та вивчають їх лексичне наповнення. За принципом вираженості-невираженості дієслівного компонента подібні речення можна розподілити на:

1) речення з пропущеним дієслівним компонентом, які є неповними двоскладними реченнями: *Сергію! Олеже! Швидше!* (В.Шевчук. *Срібне молоко*). Пропущено предикат речення, ми можемо навіть спрогнозувати його лексичне наповнення, це має бути предикат дії, наприклад, *йдить*. Наявність невираженого словом предикативного компонента підтверджується наявністю незаповненої валентної позиції, роль підмета виконують звертання.

2) найбільш частотними спонукальними реченнями виступають речення з вираженим дієслівним компонентом: *Принеси води!* (В.Шевчук. *Срібне молоко*). Вважаємо їх двоскладними з пропущеним головним членом – підметом.

3) до спонукальних утворень відносимо квазі-речення, які виділяються за структурною класифікацією як такі, що „не містять інформації, в силу чого їм не притаманна суб'єктно-предикатна основа” [Загнітко 2004, с.115]. До квазі-речень відносять вокативні, вигуківі та метакомунікативні речення. Хоча подібні утворення насправді не є реченнями, ми вважаємо, що деякі їх різновиди можуть вживатись на позначення дієвості, зокрема, вигуківі речення типу: *Геть!* (на позначення дії „вийти”); *На!* (на позначення дії „брати”). При розгляді квазі-речень відтворюємо денотативну ситуацію мовлення, з якої очевидно, що такі речення мають своїх адресатів і позначають цілком конкретні дії.

Щодо метакомунікативних речень, які містять форми наказового способу, наприклад, *боронь Боже*, спонукальними їх не вважаємо, оскільки це усталені етикетні форми, які не спонукають до дії.

Парадигма дієвості спонукального речення 1) найчастіше виражається предикатами дії; 2) предикат дії може бути пропущеним; 3) дієвість спонукального речення обов'язково пов'язана з його апелятивністю; 5) до спонукальних відносимо вигуківі квазі-речення, в яких адресат дії та дія є зрозумілими з контексту.

Апелятивна домінанта також має свої форми вираження, які формують її парадигму. Визначення таких форм як парадигматичних спирається на виділення семантико-синтаксичної парадигми субстанційності, а саме суб'єктності, яка корелює в нашому випадку з апелятивністю.

Апелятивність на сучасному етапі етапі тлумачиться як специфічна функціональна сфера. Підставою для такого виокремлення є твердження К.Бюлера про існування репрезентативної, експресивної та апелятивної (від лат. *appellare* – звертатися) функцій мови. Так, на думку М.С.Скаба, „функціональна сфера апеляції (зверненості)... існує паралельно з іншою... – сферою репрезентації (представлення)” [Скаб 2002, с.21]. Таке розуміння надає досліднику підстав розглядати сферу апеляції як таку, що „являє собою поєднання предметної та предикатної частин змісту” [там само, с.26].

Ми вважаємо обсяг апелятивності значно вужчим і зводимо його до того, що М.С. Скаб визначає як „предметну частину змісту апеляції”. До апелятивів відносимо іменники у формі кличного відмінка (вокатива), форми іменника, що не мають специфічних флексій – показників кличного відмінка, а отже, збігаються з формою називного відмінка; особові займенники *ти, ви*; субстантивовані прикметники, дієприкметники, числівники. Сюди також відносимо словосполучення на позначення особи, до якої звернене мовлення.

Апелятивний складник спонукального речення може бути виражений експліцитно – *Катрусю, накривай на стіл* (О.Кононенко. *Вбивач бичків*) – або імпліцитно, за допомогою граматичної форми предиката та контексту – *Допоможи мені*: імплікується звернення до другої особи однини, а якщо речення береться у контексті, то нам відомо до кого саме звертаються.

До спонукальних відносимо такі квазі-речення, які не є власне реченнями, але містять виражену сферу апелятивності: 1) вокативні: *Катерино!* – *покликала вона. Дівчина в чорній блузі постала на порозі зі столиком-візком* (О.Кононенко. *Вбивач бичків*); 2) вигуківі квазі-речення, якщо вигук вживається замість апелятива, наприклад звертання до людини *Гей!*, якщо не знаємо імені особи: *Гей, стій!* *Оце вже й моя хата, порожня як душа!* (В.Шевчук. *Срібне молоко*), де слово „гей” вживається як звертання до дяка.

Отже, 1) суб'єктна субстанційна синтаксема спонукального речення може бути експліцитною або імпліцитною; 2) експліцитне вираження суб'єктної синтаксеми впливає на визначення вокативних квазі-речень як спонукальних; 3) апелятивність є обов'язковою ознакою спонукального речення.

Парадигма доміанти оцінки є найскладнішою і найбільш пов'язана із контекстом. Оцінка є складником суб'єктивної модальності, пов'язана з прагматичними функціями мовлення. Нейтральним значенням для спонукальних форм визнаємо значення наказовості, яке може бути послабленим значенням бажальності, умовності, або посилене значенням категоричного наказу, необхідності виконання дії. Фактично, різні способи вираження значення оцінки формують функціонально-семантичне поле спонукальності, до якого входять різні значення від наказу до прохання із властивими для них формами вираження. Так, форма умовного способу вживається для прохання, пом'якшеного наказу: *Серденько, ми хотіли б подивитися ікони, ювелірні вироби, прикраси* (О.Кононенко. *Вбивач бичків*), форма інфінітива – для вираження категоричного наказу: *Стоять!* – *гаркнув до нього Григорук (...)* (Б. Жолдак. *Щастя*) і т. ін. Вивчення функціонально-семантичного поля спонукальності потребує більш детального висвітлення.

Важливими для окреслення меж парадигми спонукального речення є поняття модифікації, яку відносимо до деривативної парадигми. **Модифікація** — це перетворення вихідного речення шляхом додавання до нього нового елемента — семантичного модифікатора (фазового, модального, заперечного), який зазвичай стосується предикатної або суб'єктної синтаксеми, наприклад: 1) модифікація негачії: *Не ходи туди більш* (Б.Жолдак. *Кроки по склу*); 2) модальна модифікація: *«Треба тримати себе за рот. Це, як коли їси, то щоб він був закритий і не плямав», — учила я сама себе, наминаючи* (Б.Жолдак. *Решта*); *Мабуть, у сіль треба бим додати* (Б.Жолдак. *Над Бескиди*); 3) модифікація авторизації: *Всяк знає: не вір жінці, як чужому собаці, а інші речуть: «Не хвались жінкою у сім день, а хвались у сім літ», а я зі своєю, слава Богу, прожив сім літ і семеро день.* (В.Шевчук. *Срібне молоко*); 4) фазові модифікації: *Починай співати.*

Слід зазначити, що заперечна модифікація є найуживанішою і найбільш дослідженою, особливо стосовно імперативного речення [Москальская 1974; Молчанова 1977]. Модальна модифікація широко вживається в неімперативних спонукальних реченнях, поєднується з формами інфінітива дієслова. Модифікація авторизації вживається зрідка в реченнях з послабленою спонукальністю (у наведеному прикладі речення не є власне спонукальним). На нашу думку, це пов'язано з семантикою апелятивності, бо при зверненості мовлення до адресата адресант імпліцитно або експліцитно виражений, тому спонукальне речення не потребує додаткової авторизації. Фазові модифікації вживаються на позначення початку, припинення або продовження дії і комбінуються з інфінітивними формами.

У проведеному дослідженні ми розглянули різноманітні внутрішньосхемні перетворення і з'ясували, що спонукальне та імперативне речення пов'язані родо-видовими відношеннями, причому спонукальність виступає ширшим поняттям, яке включає імперативність. Парадигма спонукального речення є розгалуженою та різнорівневою. 3-поміж компонентів спонукальної парадигми виділяємо такі компоненти: числову, особову, способову, часову та видову парадигми. Останні три різновиди парадигми є релевантними для оформлення предикативності, а числа та родова парадигми мають окремий статус, оскільки змінюють денотативну ситуацію речення. На формально-граматичному рівні для дієслівних речень парадигми спонукального та імперативного речення є тотожними, а от на семантико-синтаксичному поняття парадигми спонукального речення є ширшим, оскільки охоплює навіть нереченнєві утворення. На семантико-синтаксичному рівні для вивчення спонукального речення важливими виступають суб'єктна та предикатна парадигми, які співвідносяться з семантичними категоріями апелятивності та дієвості. Семантична категорія оцінки знаходить вираження у функціонально-семантичному полі спонукальності. Модифікаційна парадигма, що вивчається у межах внутрішньосхемних перетворень, регулярно реалізується у модальних та заперечних модифікаціях.

Парадигматичне вивчення різноманітних виявів спонукальних речень дозволяє узагальнювати та порівнювати різнорівневі мовні процеси і є надзвичайно продуктивним для подальшої побудови моделей спонукального речення.

Література

1. Адамец П. К вопросу о синтаксической парадигматике // Языкознание в Чехословакии. Сб. статей. 1956—1974 / Под. ред. А. Г. Широковой. М., 1978. С. 213-214.)
2. Вихованець І.Р. Граматика української мови: Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.

3. Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови. Синтаксис. Монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
4. Загнітко А.П. Основи українського теоретичного синтаксису. Ч.1. – Горлівка: ГДПШМ, 2004. – 228 с.
5. Мірченко М. Парадигма речення і синтаксичні дериваційні процеси // Актуальні проблеми сучасної філології. – Рівне: РДГУ, 2005. – Вип. 13. – С. 12-17.
6. Молчанова Г.В. Лексико-грамматическая характеристика императивных предложений в современном английском языке: Автореф. ... канд.филол. наук. – М, 1977. – 25 с.
7. Мусатова А. Експліцитність та імпліцитність значення спонукальності // Актуальні проблеми сучасної філології. – Рівне: РДГУ, 2005. – Вип. 13. – С. 112-115.
8. Ситар Г. Моделі дієслівних речень з предикатами членування та їх мовленнєві реалізації в українській мові // Лінгвістичні студії. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – Вип.12. – С. 171-180.
9. Скаб М.С. Функціональна сфера апеляції в українській мові (семантика, граматики, прагматика, стилістика): Автореф. ... д. филол. наук. – К, 2002. – 34 с.
10. Слинько І.І. Парадигматика простого речення української мови (двоскладне речення) // Мовознавство, 1978, №3. – С. 23-30.
11. Шведова Н.Ю. Парадигматика простого предложения в современном русском языке (опыт типологии) // Русский язык. АН СССР. Институт языкознания. – М.: Наука, 1976. – С. 3-76.
12. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови. – К.: Видавничий центр „Академія”, 2004. – 406 с.

The article under consideration reviews the paradigm of the Ukrainian inductive sentence, sets the main components of the paradigm, draws distinction line between imperative and inductive sentences.

Keywords: sentence paradigm, inductive sentence, imperative sentence, derivation, variants.

Надійшла до редакції 1 жовтня 2006 року.

Ірина Онищенко

ББК Ш12=411.4*221

УДК 808.3.811.161.2

ОДИНИЦІ ІНФРАСТРУКТУРИ РЕЧЕННЯ ЯК ЗАСІБ ВИРАЖЕННЯ ОЦІННОСТІ В ПУБЛІЦИСТИЧНИХ ТА ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕКСТАХ

У роботі досліджуються особливості функціонування одиниць інфраструктури речення (звертання, вставні та вставлені слова, словосполучення, речення) у публіцистичних та інформаційних текстах.

Ключові слова: інфраструктура речення, оцінка, публіцистичний текст, інформаційний текст.

Провідною тенденцією розвитку сучасної лінгвістики є дослідження механізму функціонування мовних одиниць з урахуванням їх структурно-семантичних та комунікативно-прагматичних особливостей. Функціональний підхід дозволяє дослідити оцінні відношення в новому ракурсі з урахуванням складових частин ієрархічної структури функціонально-семантичної категорії оцінки, а також різнорівневих засобів вираження оцінності. Оцінка – складний феномен для наукового опису і теоретичного пояснення, що зумовлено онтологічною універсальністю категорії оцінки, адже, як слушно зауважує Т.Космеда, „будь-яка онтологія: природа, суспільство, суб'єктивний світ людини, мислення, мова тощо – все пронизане категорією оцінки і розглядається через її призму” [Космеда 2000: 306]. Значний інтерес до оцінності в комунікації, підсилений антропоцентричним характером сучасних мовознавчих студій, дозволяє розкрити когнітивні механізми і мовні особливості процесу оцінювання.

Лінгвістичні розвідки вітчизняних та зарубіжних мовознавців були спрямовані на різнобічне вивчення аспектів оцінки та оцінного значення: оцінної модальності та логіки оцінок (Н.Арутюнова [Арутюнова 1988], О.Вольф [Вольф 1985], О.Івін [Ивин 1970] та ін.); функціональної природи оцінки та її функцій у структурі висловлення та цілого тексту (О.Вольф [Вольф 1985], В.Гак [Гак 1997], С.Дорда [Дорда 1997] та ін.); семантико-прагматичних особливостей реалізації оцінного значення (Н.Арутюнова [Арутюнова 1988], Т.Космеда [Космеда 2000], Т.Маркелова [Маркелова 1995] та ін.); оцінки як типу мовного значення та співвідношення емоційного й оцінного компонентів у структурі значення (І.Стернін [Стернин 1985], В.Телія [Телія 1986], В.Шаховський [Шаховский 1982] та ін.); мовних засобів вираження оцінки (Т.Вендіна [Вендина 1997], Б.Коваленко [Коваленко 2003], Н.Падич [Падич 1984] та ін.). Проте, незважаючи на пильну увагу до оцінки як мовної категорії та докладність опису оцінного значення, з позицій сучасних завдань лінгвістичного аналізу ці проблеми остаточно не вивчені. Так, у лінгвістичній літературі не знаходимо вичерпного розв'язання питань, пов'язаних з особливостями функціонування мовних одиниць з оцінною семантикою в текстах певного функціонального призначення, що є актуальним для сучасного мовознавства з його тенденцією до створення

цілісної системи „активної лінгвістики”, яка передбачає вивчення використання мовних засобів з комунікативною метою.

Оцінка в публіцистиці та журналістиці – явище комунікативно різнопланове. Оцінна спрямованість публіцистичних виступів та інформаційних повідомлень вимагає широкого використання всіх стильових можливостей мови, створення нових соціально-оцінних засобів. Функціональний підхід, застосований до опису засобів вираження оцінки в публіцистичному та інформаційному стилях, ґрунтується на врахуванні здатності лексичних, фразеологічних, словотвірних, синтаксичних одиниць розкривати свої потенційні можливості в процесі комунікації.

Об’єктом нашого дослідження є синтаксичні засоби вираження оцінки в текстах публіцистичного та інформаційного стилів. Предметом дослідження – функціонально-семантичний потенціал компонентів інфраструктури речення в публіцистичних та інформаційних текстах.

Мета нашої статті полягає у з’ясуванні особливостей функціонування одиниць інфраструктури речення як засобу вираження оцінності в публіцистичних та інформаційних текстах. Досягнення поставленої мети передбачає розв’язання таких дослідницьких завдань: проаналізувати компоненти інфраструктури речення, що функціонують у мові публіцистики й масової інформації в останнє десятиліття; виявити особливості морфологічного вираження елементів інфраструктури речення; здійснити порівняльну характеристику функціонування одиниць інфраструктури речення в публіцистичних та інформаційних текстах; простежити й зіставити комунікативну зумовленість створюваного виражально-оцінного ефекту в основних різновидах публіцистичного та інформаційного стилів.

Джерельною базою дослідження послужили інформаційні матеріали українських газет і телепередач („Епіцентр”, „Спорт”, „Україна молода”, „Факти. Підсумки дня”, „Футбольні діалоги”, „Червоний гірник” та ін.) та публіцистичні тексти українських журналів і газет („Дзвін”, „Київ”, „Літературне Придніпров’я”, „Нація і держава” та ін.) за останні десять років, а також публіцистичні монографії відомих політиків та громадських діячів (А.Погрібний, Л.Танюк, Д.Чобіт).

У сучасній граматиці ідея інфраструктури речення вперше була розроблена Д.Баранником [Баранник 1993]. Учений розглядає речення як комунікативну одиницю, що має два структурних рівні: базово-комунікативний (інтраструктурний) та модифікаційно-супровідний (інфраструктурний). Інтраструктурний рівень речення утворюють головні та поширюючі (другорядні) члени речення, прості речення в складних синтаксичних конструкціях. Інфраструктуру речення складає комплекс функціонально спеціалізованих автономних синтаксичних форм, які, включаючись у базову структуру речення й еластично перериваючи його граматичну й інтонаційну діяльність, забезпечують потрібні, зумовлені комунікативним завданням природження інформативного, суб’єктивно-модального, експресивного та іншого характеру. Одиниці модифікаційно-супровідного рівня є синтаксично й інтонаційно автономними вербальними структурами, зорієнтованими на базовий граматичний і смисловий контури висловлення, його власне комунікативний лінійний ряд [Баранник 1993: 13].

Серед одиниць інфраструктурного рівня речення, що виконують оцінну функцію в публіцистичних та інформаційних текстах, виділяємо звертання, вставні та вставлені слова, словосполучення, речення. У досліджуваних різновидах мовлення категорії модифікаційно-супровідного рівня є одним із основних засобів формування особистісного аспекту семантики речення. Ці одиниці, як зауважує Д.Баранник, „формують мовний план авторського супроводу комунікативно актуальної частини висловлення, план авторського коригування, орієнтують вислів на адресата” [Баранник 1993: 13].

Серед елементів інфраструктурного рівня, що широко представлені в текстах публіцистичного та інформаційного стилів, виділяємо вставні одиниці, які функціонують з метою вираження емоційної оцінки.

Емоційну оцінку фактів і подій у базовому реченні публіцистичного та інформаційного текстів виражають вставні одиниці іменникового типу, виражені прийменниково-іменниковими формами. Переважають конструкції „прийменник *на* + іменник”, функціонуючи як без поширювачів (*на щастя, на радість, на жаль, на горе, на сором* та ін.), так і з поширювачами (*на велику радість, на нашу велику радість, на великий жаль, на превеликий жаль, на превеликий смуток* та ін.), підкреслюючи високий ступінь вияву оцінки. Автор оцінює те, про що розповідає, виходячи з етичного критерію *добре / погано*. Емоційні оцінки радості, задоволення виражаються вставними словами *на щастя, на радість, на наше щастя, на велику радість* та ін. Наприклад: *На щастя, Марія Галич не потрапила у жорна сталінських репресій, як її колеги по перу: Євген Плужник, Борис Антоненко-Давидович, Валер’ян Підмогильний, Григорій Косинка* (Літературне Придніпров’я. – 2002. – №7. – С.1); *На щастя, рибалки побачили світло від ввімкнутих фар „пожежок” і відповіли їм фарами власних авто* (Україна молода. – 15.04.2004. – №69. – С.9); *На радість уболівальникам, „Мілан” отримав другу поспіль перемогу* (Спорт. – 10.11.2003); *Але, на нашу велику радість, колишній Президент таки згадав на Всесвітньому форумі українців цю жахливу акцію „Вісла”, за що йому велика дяка згореного серця усіх лемків* (Київ. – 1995. – №2-3. – С.104).

Негативні емоційні оцінки виражаються за допомогою вставних одиниць *на жаль, на великий жаль, на превеликий жаль, на сором, на горе* та ін. Вони в публіцистичних та інформаційних текстах служать засобом вираження: а) жалю: *Попри всю цінність зібраних матеріалів, мусимо, на жаль, констатувати: для написання*

таких пізнавальних книжок самого лише патріотизму замало – потрібен дар володіння словом, уміння відібрати й подати вражаючі факти з нашої давньої й недавньої історії, одне слово – талант публіциста... (Літературна Україна. – 11.10.2001. – №37. – С.3-4); **На жаль**, почастишало ДТП, в котрих загинуло більше двох людей (Факти. Підсумки дня. – 2.12.2003); б) прикрасі: **На великий жаль**, це дуже прикро, і вони пішли не на користь українсько-російським відносинам (Епіцентр. – 26.10.2003); в) обурення: **На жаль**, не лише пересічні громадяни країни, а й народні депутати не можуть отримати повноцінну інформацію (Нація і держава. – 25.11.2003. – №7. – С. 2); г) осуду: У нас є українці різної етнічної приналежності – державники, і є українці не лише „русскоязычные”, а й, **на превеликий жаль**, україномовні і україногенні, які вороже ставляться до незалежності України, до самих українців етнічних (Київ. – 2001. – №3-4. – С.112-113); д) незадоволення: **На жаль**, відсутні сучасні механізми економічних зв'язків з підприємцями, власниками підприємств торгівлі та харчування (Червоний гірник. – 3.01.2004. – №1-2. – С.4); є) тривоги: **На жаль**, кон'юнктура, яка склалася в сучасному образотворчому мистецтві Придніпров'я, не сприяє широкій популяризації творчості цих художників, як і художників „огрінської школи” (Літературне Придніпров'я. – 2002. – №7. – С.3). Слід зауважити, що важливим фактором для розрізнення цих відтінків є інтонація.

У меншій кількості представлені вставлені конструкції, які містять оцінку автора про висловлене в базовому реченні. У семантичному плані ці одиниці „взаємодіють із змістом усього висловлення, беручи участь у загальному комунікативному завданні й співвідносячись із змістом базового речення або окремих його членів” [Грицина 2002: 17]. Автор, даючи за допомогою вставленої одиниці оцінку тому, про що йдеться в основному реченні, виражає власну точку зору, сформовану відповідно до певних суспільних критеріїв, а це певним чином впливає на вироблення переконань читача.

Функціонально-сміслова взаємодія вставлених одиниць із базовою частиною має розгалужений характер. У публіцистичних текстах переважають вставлені конструкції, які виступають коментарем-роздумом автора до висловленого в базовій частині. Наприклад: *Хоча перед покійним Вередюком і досі ніхто з офіційних осіб, причетних до перебігу слідства у „справі Александра”, так і не вибачився (мертвому-то, звісно, байдуже, але на живих було б хоч трохи менше сорому), проте всі ходи теперішніх слідчих говорять начебто про готовність принаймні частково щодо нього справедливості відновити”* (Україна молода. – 23.04.2004. – №75. – С.4); *Не сприймаю й репетування новоявлених революціонерів-реформаторів (а їх нині багато розвелось на славній нашій Україні) про вигадану ними „драму української драми”* (Танюк 1994: 126); *Прошу звернути увагу: О.Мороз не хоче (бо не вигідно, м'яко кажучи) порівнювати свою партію з котроюсь із вказаних, бо кожна з них чимось відрізняється від інших* (Дзвін. – 1995. – №4. – С.89). Як бачимо, вставлені конструкції вказують на ставлення мовця до змісту базової частини речення, виступають своєрідним коментарем-обгрунтуванням. Виконуючи оцінну функцію, вони можуть коментувати зміст або всієї базової структури, або окремих її елементів.

Менш частотними в текстах публіцистики є вставлені конструкції, які містять емоційну оцінку висловленого в базовому реченні. Наприклад: *Країна на межі голоду (знову штучно організованого!), а влада не хоче відповідати за свою антиукраїнську, шкідницьку діяльність* (Нація і держава. – 2.12.2003. – №8. – С.3); *Натомість мільйони тих українців, які потенційно вже пробуджені до свого національного утвердження – дай їм тільки імпульс, ту ж таки заохоту дай! – потрактуються, здавалося б, своєю, рідною владою як масив російськомовного населення, як актив або резерв „єдинеделіміціка”* (Погрібний 2002: 50); *Як би нашій державі важко не було, її керівники не мають права думати тільки про економіку (хоч і тут ще й досі нічого мудрого не зроблено!) і не сприяти розвиткові культури, що завжди свідчило про недалекоглядність можновладців* (Київ. – 1995. – №1. – С.9). Відображаючи емоційний стан автора, ці конструкції мають високий ступінь впливу на читача.

Своє бачення тих чи інших життєвих реалій, оцінке ставлення до них автор намагається подати у певній граматичній структурі, яка, на його думку, є найбільш релевантною для вираження потрібної комунікативної інтенції. Питальна форма з цього погляду виступає як така, що здатна реалізувати емоційно-оцінне та суб'єктивно-модальне значення з високим ступенем експресії. Зібраний нами фактичний матеріал фіксує невелику кількість вставлених одиниць, що містять запитання. Усі авторизовано-оцінні запитання утворюють дві семантичні групи: а) з позитивною оцінкою та б) негативною оцінкою. Запитання другої групи в публіцистичних текстах становлять більш продуктивний тип і виражають переважно оцінну реакцію обурення, осуду, незадоволення, здивування, заперечення. Наприклад: *Хвалити Бога (чи Чорта? Досі, змагаючись, ніхто з них поки що – хвалити Чорта ... чи Бога? – не переміг), у нас немає вождів, себто лідерів, які висунулися не завдяки грошам і чорному піарові, іншого не знаємо, а через незаперечні достоїнства орударів, які можуть коли не все, то принаймні багато* (Київ. – 2001. – №9-10. – С.108); *Звідси повзуча ряснота ерзацу жаргонних звертань: шеф, бос, патрон, головний, папа, начальник, старшой, у найкращому (чи найгіршому?) разі – керівник* (Київ. – 2001. – №9-10. – С.108).

Вставлені одиниці можуть бути засобом вираження мовної оцінки, тобто конкретизувати саме на те значення слова, яке реалізується у висловлюванні. Так, у контексті *Цілком очевидно, що Леонід Данилович, як політичний банкрут (інакше не можна назвати особу, що публічно визнала свою безпорадність і добровільно склала із себе у 1993 році повноваження голови уряду), просто не здатний до продуктивної*

роботи (Чобіт 2000: 36) автор вважає доречним вживання метафоричного вислову *політичний банкрут*, адже ним знайдено саме той вираз, який найкраще відповідає творчому задуму.

У невеликій кількості зафіксовано вставлення, що являють собою розділові знаки, зокрема знак оклику чи питання. За допомогою таких вставлень автор намагається логічно виділити окреме слово чи все висловлювання, тим самим загострити увагу читача. Наприклад: *Як народний депутат України (Леонід Кучма – І.О.) тихо сидить на сесіях Верховної Ради України, жодного (!) разу не виступивши ні від мікрофону, ні з трибуни...* (Чобіт 2000: 34); *Проте варто було Колісникові впасти у неласку до театрального керівництва, як його зняли з посади й одразу відкликали подання на звання (!)* (Танюк 1994: 131). З метою висловити обурення, невдоволення автори публіцистичних текстів вдаються до вживання вставлень, що являють собою декілька розділових знаків: *Валерій Коновалюк, народний депутат від „Регіонів України”, в телеєфірі 7 листопада („Подробно с Дмитрием Кисилевим”) уже прямо каже, що не народ обере Президента (???)* (Україна молода. – 12.11.2004. – №213. – С.5). Отже, об'єктом оцінювання в реченнях зі вставленими одиницями можуть бути зміст інфраструктурного рівня речення та його мовне оформлення.

У публіцистичних текстах звертання як функціонально багатозначний компонент комунікативного акту використовується не тільки з метою встановлення контакту з адресатом мовлення, але й для вираження суб'єктивно-оцінного ставлення до особи співрозмовника.

У публіцистиці широко представлені звертання, до складу яких входять прикметники *шановний, вельмишановний, високошановний, дорогий*, що дає їм змогу виражати різні експресивні оцінки чи ставлення до адресата у відповідній мовній ситуації. Серед одиниць цього типу найбільш поширеними є емоційно-нейтральні звертання, спрямовані на вираження шанобливого ставлення мовця до реципієнта. Наприклад: *Але повірте, шановні друзі, що праця ваша не марна* (Нація і держава. – 16.03.2004. – №10. – С. 7); *Як бачите, шановний читачу, перед Вами – етапи суцільної „боротьби” Леоніда Кучми та його бездарного оточення „за щось”: надзвичайні повноваження, виконавчу вертикаль, Конституцію, податковий пакет і т. д.* (Чобіт 2000: 35); *Шановний пане Голово! Вельмишановні пані і панове! Дякую за виявлену мені честь виступати перед такою поважною аудиторією* (Танюк 1994: 270); *Дорогі співвітчизники! У неділю тріумфальним голосом дзвонів обізветься до нас Великдень* (Нація і держава. – 6.12.2003. – №13. – С. 1).

У невеликій кількості представлені іронічні звертання, які виступають як засіб вираження негативної оцінки мовцем дій та вчинків адресата. Наприклад: *Чи не час уже припинити цей футбол, шановні панове антагоністи?* (Танюк 1994: 125); *Не вийде, панове холуї! Не вийде, панове підбрівачі!* (Танюк 1994: 338). Посилення негативної оцінки відбувається за рахунок нанизування синонімічних слів: *Привіт, незнищенне бізнесове плем'я ділків, комерсантів, крамарів, гендлярів...* (Київ. – 2001. – №9-10. – С. 108).

З метою висловити підкреслено негативне ставлення до адресата в публіцистичних текстах функціонують образні звертання, емоційно-оцінне забарвлення яких розкривається в їх семантиці: *Зупинися, потворо!* (Нація і держава. – 16.03.2004. – №10. – С. 2); *Де ж ти, сучий сину, вештаєси?* (Червоний гірник. – 30.01.2003. – №15-16. – С. 4).

В інформаційному стилі звертання не відрізняється багатством мовного вираження. Вони представлені стандартними формами типу *шановні глядачі, шановні телеглядачі, шановні радіослухачі*. Наприклад: *Вітаю Вас, шановні глядачі! В ефірі „Новини”* (Новини. – 19.03.2003); *Шановні телеглядачі! У нашій студії був Сергій Іванович Ковалець, майстер спорту міжнародного класу!* (Футбольні діалоги. – 1.06.2004); *Шановні радіослухачі! Ви слухаєте „Промінь”, другу програму національної радіокомпанії України* (Новини. – 14.04.2003).

З морфологічного погляду як у публіцистичних, так і в інформаційних текстах переважають форми звертання, ужиті в множині, що відбиває специфічну для досліджуваних текстів адресацію до масової аудиторії; з погляду будови найбільш уживаними є поширені звертання.

Отже, оцінну функцію в текстах публіцистичного та інформаційного стилів виконують звертання, вставні та вставлені слова, словосполучення, речення. Вставні слова в досліджуваних різновидах мовлення виражають емоційну оцінку фактів і подій (радість, задоволення, жаль, прикрість, обурення, осуд, незадоволення, тривога), зображених в основному реченні. З метою надати оцінку описаному публіцисти використовують (а) вставлені конструкції, які виступають коментарем-роздумом автора про висловлене в базовому реченні; (б) вставлені конструкції, які містять емоційну оцінку висловленого в основній частині; (в) вставлення, що являють собою розділові знаки; (г) вставлені конструкції, які служать для вираження мовної оцінки. Звертання як функціонально багатозначний компонент комунікативного акту в публіцистичних та інформаційних текстах функціонує як засіб встановлення контакту з адресатом мовлення та як засіб вираження суб'єктивно-оцінного ставлення до особи співрозмовника.

Література

1. Арутюнова 1988: Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. – М.: Наука, 1988. – 341 с.
2. Баранник 1993: Баранник Д.Х. Два рівні граматичної структури речення // Мовознавство. – 1993. – №6. – С. 13-19.

3. Вендина 1997: Вендина Т.И. Семантика оценки и ее манифестация средствами словообразования // Славяноведение. – 1997. – №4. – С. 41-48.
4. Вольф 1985: Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. – М.: Наука, 1985. – 228 с.
5. Гак 1997: Гак В.Г. Эмоции и оценки в структуре высказывания и текста // Вестник МГУ. Сер.9. Филология. – 1997. – № 3. – С. 87-95.
6. Грицина 2002: Грицина В.І. Інфраструктура речень публіцистичного стилю: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Запоріжжя, 2002. – 19 с.
7. Дорда 1997: Дорда С.В. Аксиологічний аспект лінгвістики тексту // Актуальні проблеми функціонування мовних одиниць різних рівнів у тексті: Зб. наук. пр. – Суми: Слобожанщина, 1997. – С. 38-43.
8. Ивин 1970: Ивин А.А. Основания логики оценок. – М.: Наука, 1970. – 247 с.
9. Коваленко 2003: Коваленко Б.О. Стилистично знижена лексика в мові сучасної української публіцистики: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – К., 2003. – 182 с.
10. Космеда 2000: Космеда Т.А. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики: Формування і розвиток категорії оцінки. – Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 2000. – 350 с.
11. Маркелова 1995: Маркелова Т.В. Семантика и прагматика средств выражения оценки в русском языке // Филол. науки. – 1995. – №3. – С. 67-79.
12. Падич 1984: Падич Н.В. Лексичні засоби вираження негативної оцінки // Мовознавство. – 1984. – №6. – С. 69-72.
13. Погрібний 2002: Погрібний А. Державна мова? – Офіційна мова? – А також про паспортну наругу та піар-спектакль „Перепис населення”. – К.: Укр. вид. спілка, 2002. – 89 с.
14. Стернин 1985: Стернин И.А. Лексическое значения слова в речи. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. – 170 с.
15. Тянюк 1994: Тянюк Л.С. Монологи (театр, культура, політика). – Х.: Фоліо, 1994. – 383 с.
16. Телия 1986: Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – М.: Наука, 1986. – 143 с.
17. Чобіт 2000: Чобіт Д.В. Громовідвід, або „Справа Лазаренка”. – К: Планета, 2000. – 48 с.
18. Шаховский 1982: Шаховский В.И. К типологии коннотации // Аспекты лексического значения. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1982. – С.29–34.

In article investigated the peculiarities of functioning the infrastructure of a sentence (addressing, paranthetic words and constructions and components) in publicistic and informative texts.

Keywords: infrastructure of a sentence, evaluation, publicistic text, informative text.

Надійшла до редакції 1 жовтня 2006 року.

Юлія Пацаранюк

ББК 81.411.

УДК 811.161.2'367.3'37

ПАРЕНТЕТИЧНІ КОНСТРУКЦІЇ У РЕЧЕННЄВІЙ СТРУКТУРІ ІРОНІЧНИХ ВИСЛОВЛЕНЬ: ЇХ ОЗНАКИ ТА ФУНКЦІЇ

Стаття продовжує цикл публікацій автора з проблем визначення синтаксичних способів реалізації іронії в українській мові. У ній розглянуто іронічні висловлення, побудовані за схемою простого речення, ускладненого парентетичними конструкціями, здійснено класифікацію вставних та вставлених компонентів, маркованих іронічним значенням.

Ключові слова: парентеза, вставні та вставлені конструкції, просте ускладнене речення, іронія, іронічний ефект, контекст.

Розв'язання проблем, які розробляються в українському мовознавстві, передбачає, перш за все, виявлення та аналіз чинників, що формують семантику речення, і з'ясування диференційних ознак, із сукупності яких складається тип його структурно-семантичної організації.

Різноманітні граматичні форми, які раніше розглядалися розрізнено і формально, сучасна синтаксична наука розглядає комплексно, у взаємозв'язку форми і змісту речення як багатоаспектної одиниці. Це стосується і поняття вставності та вставленості конструкцій, які займають у структурі речення позицію граматично не зв'язаних з реченням компонентів. Іншими словами, “внесення”, “вставлення” у речення додаткових компонентів, які співвідносяться зі змістом основного складу речення, виходить за межі підрядних, сурядних, детермінантних чи предикативних зв'язків і називається парентезою. “**Парентеза** (гр.parenthesis) – це внесення чи вставлення у реченнєву структуру будь-яких елементів, що співвідносяться зі змістом базового складу

речення або ж його конструктивних частин і які виходять за межі усталених синтаксичних зв'язків, котрі можуть реалізуватися між компонентами основного змісту” [Беляєв 2001, с. 289].

Парентетичні конструкції досить різноманітні за функцією та структурою, проте об'єднані загальною функцією: внесення суб'єктивної модальності, яке передається особливою суб'єктивно-модальною формою (чи конструкцією), тобто передає “ставлення мовця до повідомлюваного”, а також привнесення у загальний план змісту речення додаткової інформації, принагідного авторського зауваження.

Беручи до уваги ті чи інші модально-сміслові ознаки, розташування в структурі речення, Ю.Беляєв виділив чотири характерні ознаки вставності конструкцій: функція вираження оцінки, ставлення мовця до повідомлюваного; лексико-семантична узагальненість, абстрактність; морфологічна строкатість слів і розмаїття синтаксичної структури складників; вільна позиція в базовому реченні (пре-, інтер-, постпозиція) [Беляєв 2001, с. 291-292].

Ознаками ж вставленості, за А.Загнітком, є: 1) неможливість займати препозиції щодо реченнєвої структури; 2) можливість самостійного вираження об'єктивного змісту і вільного вживання поза межами речення (тобто йому притаманна наявність параметрів, характерних для власне-реченнєвого утворення (предикативність, інтонаційне та смислове оформлення, структурна членованість, формальна організованість); 3) здебільшого виокремлення дужками або тире [Загнітко 2001, с. 257].

Вивченням синтаксичної природи вставлених конструкцій займався чимало мовознавців (І.Вихованець, А.Загнітко, А.Грищенко, К.Городенська, Н.Гуйванюк та ін.), проте у тлумаченні синтаксичного явища “вставленості” ще й досі немає однастайності, а тому це питання є актуальним на сьогодні. Одні лінгвісти відносять його до конструктивного рівня речення, інші – до комунікативного. А.Загнітко вважає, що варто розрізняти два варіанти явищ, до яких застосовується термін “вставленість”: 1) факти письмового мовлення, в яких визначальну функцію відіграє пунктуація; 2) факти, в яких визначальну роль відіграє синтаксична структура. Ці факти збігаються тільки частково. Щодо першого, то вставлена конструкція – це будь-яка частина тексту, вміщена у дужки. Це може бути слово, член речення, група речень. За другим варіантом, вставлення – це частина висловлення, особливим способом співвіднесена з іншими його частинами (на письмі може позначатися по-різному – дужками або тире) [Загнітко 2001, с. 253].

Про диференціацію вставних та вставлених компонентів К.Шульжук зазначає: “На відміну від вставних слів, словосполучень і речень, що виражають суб'єктивне ставлення того, хто говорить, до висловленої ним думки, вставлені слова, словосполучення і речення виражають такі додаткові повідомлення чи побіжні асоціативні зауваження, які доповнюють, уточнюють, розвивають зміст висловлення, вказуючи на якість деталі чи нові факти, що не були передбачені в перший момент формулювання думки” [Шульжук 2004, с. 169].

Вставлені конструкції більш самостійні і більш віддалені від суб'єктивно-модальних значень, характерних для вставних конструкцій. Чимало побіжних зауважень і асоціативних доповнень безпосередньо не пов'язуються зі змістом основного повідомлення. Це дає підставу деяким мовознавцям стверджувати, що структури із вставленими конструкціями оформлюються “як специфічні складні речення інтерпозиційним або постпозиційним приєднанням” [Жайворонок 1980, с. 16-17]. Тобто особливістю цих одиниць є й те, що вони не можуть стояти на початку речення, оскільки особа, яка говорить, не може наперед уточнювати свої думки. Однак вони можуть розташовуватися за межами основного речення, наприклад: *Говорить. Я весь увага, як заряджений стрічкою магнітофон... Але я знаю, що ви, коли навіть говорите правду, самі дуже сумніваєтесь в цьому. (Бо у ваших устах правда таке ж рідкісне явище, як гаманець, набитий премією...)* (О.Чорногуз).

Однак іноді, на думку О.Галайбіди, вставні слова наближаються до вставлених, коли вони: а) служать засобом вираження емоційної оцінки повідомлюваних фактів чи явищ дійсності; б) вказують на джерело повідомлення; в) сприяють діалогізації вислову [Галайбіда 1998, с. 81].

А.Загнітко говорить про наближеність вставлених конструкцій до парцельованих і приєднувальних, які також порушують цілісність реченнєвої структури. Подібність вставлених конструкцій до приєднувальних виявляється в їх додатковості, а до парцельованих – в їх асоціативному типі зв'язку з основним виявом речення [Загнітко 2001, с. 511].

На досить високий стилістичний потенціал “вставлення” конструкцій звернув увагу А.Кунін, зазначаючи, що цей прийом “є одним із художніх засобів, який використовується для підвищення експресивності та емоційності висловлення” [Кунін 1973, с. 13]. При створенні іронії використання вставних і вставлених конструкцій вносить ще й імпліцитну суб'єктивно-оцінну модальність.

Метою нашої наукової розвідки є визначити роль парентетичних конструкцій у створенні іронічного ефекту, проаналізувати їх функції і ознаки у формально-граматичному аспекті та з погляду прагматики.

Вставлені конструкції пов'язуються з комунікативно-прагматичними інтенціями мовця, з намірами підтвердити, уточнити висловлене доповненням його власних оцінок. Використовуються вони і з метою привнесення додаткового повідомлення, зіставлення, спостереження, принагідного зауваження, що виникають у процесі мовленнєвого акту. У загальний зміст висловленої оцінки чи у зміст самого “вставленого” повідомлення може бути вкладено також певний відтінок змісту, котрий органічно доповнюватиме основне повідомлення. Маємо на увазі передусім іронічний смисл, вкладений в суб'єктивно-модальні форми, що супроводжують зміст речення, наприклад: *Перша делегація з викладеною на папері і завчасно виготовленою*

петицією (у клуні на пшеничних збоїнах цілий тиждень готували) прибула з хутора Ладури (О.Ковінька). У наведеному прикладі вставлена конструкція містить іронізування автора над укладачами “петиції”. Без такого вставленого компонента іронічного ефекту досягнуто не було б.

Можемо зазначити, що при розгляді вставлених конструкцій з іронічним значенням автосемантичність посідає другорядну позицію. На перший план виводиться комунікативний аспект. Як зазначає С.Походня, “і формально автосемантичні, і синсемантичні речення, прочитані окремо, за смыслом будуть неіронічні (як все речення). Лише поєднання основного і вставного чи вставленого компонентів, зображення ситуації і вияв авторського ставлення до неї дає можливість правильно оцінити співвідношення теми і реми висловлювання і адекватно декодувати його. Рема ж несе в собі модальність і є таким чином комунікативним центром такої конструкції” [Походня 1989, с. 42].

Щодо механізму створення іронії в реченнях, ускладнених вставленими конструкціями, то він будується за загальним принципом побудови іронічного висловлення: буквальний зміст висловленого суперечить засобам його передачі. Для ілюстрації візьмемо приклад: *І як наставала весна, то газда Семен Непийвода мусив був на своїх ланах широкополіх (аж два з половиною морги!) сіяти...* (Остап Вишня). Вставлена конструкція *аж два з половиною морги* є авторським уточненням, в якому зосереджено іронію над невеликою кількістю землі (порівн.: в головній частині речення її названо *ланами широкополіми*). Отже, при взаємодії прямого значення речення С1 (вся змістово-фактична інформація головного речення, тобто смисл, значення – умовне позначення С – наше. – Ю.П.) і контекстуального смислу речення С2 (зміна смислу всього висловлювання під впливом вставленої конструкції) виникає авторська підтекстова суб’єктивно-оцінна модальність С3 (імпліцитне вираження насмішки над предметом мовлення).

На наш погляд, вставлення з метою іронізування є додатковим і необов’язковим (адже конструкцію, ускладнену вставленням, можна замінити побудовою іншого простого чи складного речення) компонентом висловлення, який відноситься до загального змісту речення опосередковано, як-от: *Все можуть королі (як королів дома немає!)* (Перець, № 8), *Грошей – кури не клюють (просто курей немає, грип!)* (Перець, №12). І хоч вставлені конструкції легко можна трансформувати у підрядні частини складнопідрядних речень, однак їх пунктуаційне виділення (дужками) відіграє особливу роль у створенні іронічного ефекту – дужки ніби створюють ефект підтекстності, віддаленого від основного змісту, проте влучного доповнення до нього.

Вставлені конструкції з іронічним значенням можна витлумачити таким чином: конструкція, що вставляється в основне речення за допомогою сполучника (А.Загнітко вважає, що є всі підстави такі факти відносити до псевдоскладного речення, оскільки друга предикативна частина поєднується з першою опосередковано [Загнітко 2001, с. 254]. Іронія в таких реченнях може міститися:

а) виключно у вставленому компоненті: *Стратон Стратонович бачив на своєму віку різних нахаб (та й сам не дуже контрастував з ними), але на такого, як Благоуханний, - міг заприсягтися, - натрапив уперше* (О.Чорногуз); *...В Ньютона було три закони, у Ховрашкевича - три теорії. “Третя теорія” Ховрашкевича (якими були дві перші - ніхто не знав) прирівнювалися за своєю сміливістю й оригінальністю хіба що до теорії Дарвіна - людина походить від мавпи, а не навпаки* (О.Чорногуз);

б) у всьому висловленні (вставленою конструкцією іронія тільки підсилюється): *Теща його, прекрасна завжди бабуся, почувши про бажання дорогого зятя придбати собаку, ласкаво і привітно (як і завжди тещи) говорить, сильно натискаючи при розмові на шиплячо-свистячі приголосні...* (Остап Вишня); *Григорій Покотило встав і, випинаючись знаннями консультанта (коли, як і кого має щільніше за зябра брати), доводив щось хлоп’яку...* (О.Ковінька);

в) у синтаксично самостійних частинах – словах висловлення, групах слів – тобто синтаксичних конструкціях, граматично не пов’язаних з основним реченням. Наприклад: *Вставши з постелі вранці (втім, ранком цей час можна було б назвати тільки десь на берегах Атлантики – поблизу Лісабона чи Гібралтара, куди мріями не раз сягав Сідалковський), Євграф любив...випити чашку кави* (О.Чорногуз). У зазначеному висловлюванні іронія досягається завдяки віддаленості інформації, яка подається у вставленій конструкції.

Оригінальними у плані досягнення іронії є вставлені конструкції, в яких виявляється комунікативна настанова, експресивно-емоційний характер, наприклад: *А тепер знову звернімо погляди перед себе: ондечки – це одна “реабілітована” Кавалерідзевська княгиня Ольга з каррарського мармуру (питання, чим тоді батькам міста не вгодив був, наприклад, сімферопольський, гадаю, назавжди залишиться риторичним: а ви, якби мали до вибору між відрядженням до Італії й до Сімферополя, то куди б, вибачте, поїхали?)* (О.Забужко). Іронію зосереджено в питальному реченні. *...І якраз на тому горішньому “без мене...” спорскала в таке страхітливе глісандо, чи, по-простому сказавши, такого пускало півня, наче рипіло цвяхом по склу, – бр-р, це й досі зуби ниють, як згадаю...(Можливо, це був цілком умисний художній прийом, щоб слухачі відразу втямили, чому мужчина, до якого так ніжно звертається героїня, нажив од неї п’ятами: не всіякі бо нерви здолають витримати подібний голосочок!)* (О.Забужко) // вставлена конструкція побудована за зразком складного речення з різними видами зв’язку (головна частина речення ускладнена вставним словом, перебуває у логічному зв’язку з підрядними – зі значенням мети, з’ясувальною,

присубстантивною означальною). Іронію створює остання предикативна одиниця, яка виражена окличним реченням.

Вставлені конструкції можуть бути побудовані за схемою різних типів речень, а саме:

- двоскладного простого речення: *Але таких золотокосих, довгообразих красунь на Поділлі уже не було. Вони округлялися на обличчі, ставали схожими на круглолицих, рум'янощоких і чорнявих українок, хоч подекуди у них ще прозирило щось польське: ті ж золотаві коси, щедро розсипані по плечах (Сідалковському вони чомусь завжди бачились тільки на подушках)...* (О.Чорногуз);

- односкладного речення: *З одного боку, він і сам, всупереч своєму вихованню і поглядам на життя, переконаний, що Самусеві справді треба було давно вже набити морду (ах, який усе ж таки не парламентський зворот!) (П.Загребельний);*

- предикативної одиниці складного речення: а) сурядної частини складносурядного речення: *Ви заплющете очі. А що як зараз ухопить її (дружину. – Ю.П.) за комір і, затулившись нею (а вона може затулити навіть двох) візьме й вискочить на вулицю (О.Чорногуз) // вставлені конструкції такого типу, як правило, мають приєднувальний відтінок; б) підрядної частини: *Оскільки ж серед наших героїв багато таких, що кажуть правди не на гривню, а на калитку (навіть якщо калитка порожня!), то й ми не сміємо оминати правди, яка розмислу потребує чи не потребує...* (Є.Гуцало) // підрядна частина зі значенням зумовленості.*

- складнопідрядного речення: *Ходить же, куме Терешку, я вам нашого генія покажу. Бачте, он голова, як у коня! То ж усе розум... Шкода, що спить, а то б він вам показав (що показав би, невідомо, може, дулю) (Г.Черінь) // із з'ясувальним значенням; *Коли підкотив автобус, коли на яблунівську землю ступила Вівда Обережок, то Мартоха кинулась до самогонниці, наче вогонь до сухої соломи. Вихопила клапоть "Мессаджеро" чи "Оррор", уп'ялась очима-беркутами в італійські чи французькі фрази (всі яблунівські молодіці добре знаються на іноземних мовах, хоча ніколи й не вивчали їх) (Є.Гуцало) // підрядна частина складнопідрядного речення зі значенням допустовості;**

- складнопідрядного речення ускладненої будови: *Ще трохи погомонівши про мистецтво для худоби (не сумніваючись, що поп-музика тут не прищепиться, як і всякі авангардистські течії), ми вийшли з хліва надвір (Є.Гуцало) // підрядне речення зі значенням з'ясувальним та порівняльним. Далі, вже й так добре налякавши вас (він на цьому не зупиняється, бо, бачте, турбується про вас, як рідний брат), він починає на додачу наводити ще й статистичні дані, які показують, що смертність від апендициту вища, ніж від операцій на серці і трепанацій черепа, разом узятих (О.Чорногуз) // підрядне речення причини, ускладнене напівпредикативним зворотом.*

Останній приклад особливо яскраво демонструє читачеві іронічне використання вставленої конструкції у структурі висловлення, адже сама по собі вона не несе іронії, але в сукупності з основним реченням створює іронічний ефект (герой лякає свого хворого товариша фактами високої смертності, бо *піклується про нього, як рідний брат*).

Як переконає мовна практика, "вставлятися" з метою іронії можуть не тільки окремі речення чи їх частини, а й кілька речень, вставлені тексти, як наприклад: *Депутати раптом збагнули, що можуть натиснути не ту кнопку; пішов погolos, що та система не дає достатніх гарантій від ошуканства, - мовляв, уможлиблює голосування чужими картками, а це означає обдурювання широких мас (Невже депутати мають один одного за спритних шахраїв? Ніколи б не повірив. Вони ж наш цимес і квіт порядності!) (Перець, №11); *Всяка культура говорить мовою знаків, у тому числі й найдрібніших, найневидніших, які наскрізь просякають повсякденне життя. Коли вам щоденно торочать у тому-таки метрополітені, що в ньому, бачте, "забороняється" перше, і друге, і третє, й парканадцятье (зокрема й геть уже фантастичне – "входить без взуття". Треба розуміти, по вулицях кияни знай товчуться босоніж, як мусульмани по мечеті, а от вступаючи в метро, мусять, хоч-не-хоч, виймати з торбин кирзачки... От би знати, хто автор цього шедевра?), – коли звідусюди лине це "забороняється", значить вашу свідомість, непомітно для вас, обкладають червоними прапорцями: "не влезай!" (О.Забужко).**

Узагалі завдання того, хто іронізує, полягає в тому, щоб висловити своє категорично негативне чи пом'якшено глузливе ставлення до того чи іншого явища дійсності у непрямий спосіб, тобто створити так звану приховану модальність. Вставлені компоненти можуть здійснити задум мовця зіронізувати, вони надають висловлюванню певної суб'єктивно-оцінної модальності, іронічного уточнення, пояснення, конкретизації, перебуваючи у позиції реми відповідно до теми, що виражається головним реченням, як-от: *Жінки: А все-таки церква – так воно не те, що ваші читанки та співи під повіткою! Інші: "Під повіткою?!", "Церква?!" Піп, мабуть, підморгує?! (Місцеві "батюшечка" дуже слабкі щодо "адамових реберці" і мало не щотижня за ту слабкість платять власними святими ребрами...) (І.Нечуй-Левицький). У цьому прикладі вставлене речення імпліцитно виражає негативну характеристику персонажа, що є невід'ємною ознакою іронії.*

Проаналізувавши вставлені конструкції з іронічним значенням, можемо визначити цілий ряд функцій, що характеризують лексико-синтаксичний алогізм з базовою структурою:

1) **пояснювальна функція** вставлених конструкцій з іронічним значенням: *Якщо Зося не біжить по цигарки для Стратона Стратоновича (це чи не єдине її заняття у "Фіндіпоші"), то читає і при цьому так*

млюсно зітхає, що з календаря з перекладними листочками сторінки відриваються самі і, як осінні листочки, опускаються на підлогу біля кошика для паперів (О.Чорногуз);

2) **уточнювальна функція:** *А о першій годині мушу вже бути знов у компанії, у школі писарській, - там ти обучую двадцяти чотирьох їх писати і читати по-німецьки (руснаків та волохів – по-німецьки!)* (Ю.Федькович); *Назовні письменники всі в штанях, іноді дуже добрих, іноді дуже дірявих (залежно від таланту), мають вони (як уже говорилося) довге волосся* (Остап Вишня);

3) **причиново-мотиваційна функція:** *Водночас ви хочете (не хотіли б, а хочете), щоб ваша дружина була: найсимпатичніша, найакуратніша, найрозумніша (це для людей, для вас це найстрашніше, а тому подумайте про себе)...* (О.Чорногуз); *Зупиняйте свій погляд на предметі вибору (дівчині. – Ю.П.) не тільки пізно ввечері чи вночі (тоді всі дівчата гарні), але й при світлі, на свіжому повітрі* (О.Чорногуз);

4) **конкретизувальна функція:** *А тракторів? Та це й які! Навіть "Кіровець -703" є, і два Т-150 (обидва поламані, щоправда, але завод обіцяє гарантійно полагодити), а дрібніших - без ліку* (П.Загребельний); *Вітаючи шанобливих гостей, хуторянка Варвара Вередлива од захоплення – губернаторські ж світила прителіналися - спочатку розгубилася* (О.Ковінька);

5) **модально-оцінна:** *Він (дядько Зновобрать - Ю.П.) одверто насміхався і цим відбивав у супротивників будь-яку охоту до згадування про давню конфронтацію (ох і словечко ж симпатичне, надто для села над Дніпром!)* (П.Загребельний); *- Хто це? – питаю. - Сашко! – От сукин син! (Найвищий в українців вияв захоплення ким-небудь)* (Остап Вишня). Цю функцію ми вважаємо чи не найважливішою, оскільки вираження суб'єктивної модальності, на наш погляд, є основним завданням іронічного висловлення.

Як ми зазначали на початку статті, серед парентетичних, окрім вставлених конструкцій, виділяють також і вставні. Про функції вставних конструкцій у "Синтаксисі української мови" К.Шульжука зазначається, що вставні слова, словосполучення і речення віднесено до синтаксично ізольованих частин речення, які хоч і належать до речення за своїм змістом, синтаксично не пов'язуються з жодним членом даного речення і, таким чином, залишаються поза синтаксичними зв'язками між членами речення [Шульжук 2004, с. 166].

Аналіз висловлень із вставно-модальними компонентами в плані синтаксичної номінації дозволяє стверджувати про їх двопланову інформативність, про тісну єдність диктуму і модусу у структурі речення. Тобто висловлення із вставними конструкціями містять, крім пропозиційної семантики повідомлення про реальну подію, факт, фрагмент чи ситуацію об'єктивної дійсності, ще й "власну пропозицію мовця", його ставлення до висловленого [Гуйванюк 1999, с. 256].

Суб'єктивно-модальні значення, що виражаються вставними словами, словосполученнями та реченнями, широкі й різноманітні. А оскільки основне значення вставної конструкції полягає у вираженні ставлення мовця до повідомлюваного, то цілком виправданим є використання вставних конструкцій з метою іронізування над чимось (кимось) у процесі мовлення. Наприклад: *Хаблак до редактора: Гаразд усе, тільки от нещастя – братові хлопчак рукописом мого роману обклеїли хату, до сліз шкода. – Свята наївність, - озирнувся Іван на Гуляйвітра та Дзядзька. – Звісно, українська література в жалобі...*(В.Дрозд). Іронія досягається тут характеристикою персонажа *свята наївність* та реплікою-шпилькою з приводу знищеного роману. Вставне слово підсилює в цьому випадку іронічне звучання цієї фрази.

Однак варто зауважити, що найчастіше вставні конструкції виконують допоміжну роль у створенні іронії в структурі речення, адже цілком очевидно є їхня контекстна зумовленість. Знаходимо лише поодинокі приклади, в яких іронію створено за допомогою вставного слова чи словосполучення, як-от: *Сидів-сидів у хуторів, двадцять літ не показував на світ нова, раз вирвався, та й то, дякувати землячкам, посадили-таки (до в'язниці – Ю.П.)* (В.Винниченко). Іронія зосереджена у подяці (у формі вставної конструкції) персонажа землячкам за своє ув'язнення.

Класифікації семантико-функціональних різновидів вставних конструкцій ґрунтуються на їх семантиці та вміщеній у них оцінці повідомлюваного мовцем. Для характеристики іронічних висловлень, ускладнених вставними конструкціями, скористаємося класифікацією за типом привнесеного вставними компонентами у речення значення.

1. Вставні слова, словосполучення й речення для вираження ступеня вірогідності, достовірності повідомлюваного: *За сумісництвом йому (Антонові Івановичу – кочегару – Ю.П.) було доручено керувати ще й "Музпрокатом" – на тій, очевидно, підставі, що й піаніно, і роялі робляться з сухого дерева і добре горять* (Остап Вишня); *Зі звертанням до кар'єриста: Іване Івановичу! Воїстину ви – зразкова людина нашої безпримірної епохи, і ваше ім'я, очевидно, буде фігурувати в пантеоні "Червоних дощок"!* (М.Хвильовий); // іронія у цих висловленнях створюється "очевидністю" явищ, що описуються (кочегар розуміється на роялях, бо вони з дерева, як і дрова, якими він палить; кар'єрист – перша кандидатура на дошку пошани), яка підкреслюється вставним словом; *Депутат бізнесом може й не займатися, звичайно, якщо зможе* (Перець, №5); *Любий, я тебе і під вербою любитиму. Звичайно, коли нам дадуть там квартиру, а вербу не зріжуть* (О.Чорногуз). Іронічність висловлень, ускладнених вставним словом *звичайно*, досягається через нейтралізацію його первинного значення, тобто: типове значення лексеми *звичайно* – вираження неминучості, переконаності у тому, що має відбутися. В іронічних висловленнях це слово означає нереальність події, впевненість у тому, що вона не відбудеться.

У наступних прикладах вставні конструкції служать для підсилення іронічного ефекту висловлень: *Чиновники Камінь-Каширського держлісгоспу, приміром, “притягнули до адміністративної відповідальності” людину, яка десять років тому ... померла. “Притягнули”, звісно ж, за браконьєрські дії з “лісом – нашим багатством”, як любили раніше писати на щитах по узліссях (Перець, № 8); От ви заходите в установу. Сидить собі така собі людина. Солідна, ясна річ, людина, бо вона або в окулярах, або в перманенті, або така, що не має ні окулярів, ні перманенту, а проте людина серйозна (Остап Вишня); Ясна річ, ніяких темників зараз не може бути, а тому запам’ятовуйте, про що писати, а про що ні (Перець, № 8) // у цьому висловленні іронію створює протиріччя явищ темників нема / запишуйте, що казати, вставне слово тільки підсилює загальний іронічний ефект висловлення.*

2. Вставні слова, словосполучення й речення, що вживаються для вираження ступеня гаданості, недостовірності, невпевненості: *Цікаво, за рахунок чого досягається така чоловіча краса? Щось у ньому є від коня Пржевальського. Щелепа відтягнута. Ложкою, мабуть, не користується, рідкі страви сьорбає так (О.Чорногуз); Сідалковський Гракові-ветеринару: Мені завжди подобався ваш лексикон, Грак. Кажуть, Хлівнюк злигався... Це, здається, теж ваше ветеринарне слово? Так от, злигався з Чадюком і Нецадимом (О.Чорногуз); - Що ж, вітаю, - весело каже брат, повертаючи їй (Тоні) листа. – Тільки тепер сама опанувуй морзянку... Хоча наступного листа він тобі, мабуть, уже складе не морзянкою, а знаками давніх інків (О.Гончар).*

3. Вставні конструкції на позначення зв’язку думок, послідовності викладу їх чи логічного завершення цього викладу, підкреслення, виділення окремих компонентів, на які припадає вираження іронії: *Це значило, що мій герой сьогодні буде уважно ловити кожне слово і ні разу не задрімає тією безмятежною дрімотою, коли певний, що можна спокійно трохи поспати, бо, по-перше, в потрібний момент (коли голосують одногосно) Марфа Галактіонівна легенько штовхне його під бік, і, по-друге, Іван Іванович певний був, що його комосередок “ніколи не зрадить інтересів пролетаріату” (М.Хвильовий).*

4. Вставні конструкції, які виражають почуття мовця, його емоційну оцінку повідомлюваного: *Після перегляду фільму..., на щастя, кіноглядачі виносять вас на своїх плечах аж на вулицю (О.Чорногуз).*

5. Вставні конструкції на позначення джерела повідомлення: *За останніми даними, тридцять срібників у всі часи були вільно конвертованою валютою (Перець, №9); – А Париж, як відомо, диктує всі моди... А Кобилятин, як ви знаєте, ні від кого ні в чому не хоче відставати. Навіть від Парижа (О.Чорногуз).*

6. Вставні конструкції на позначення ставлення мовця до способу оформлення висловлень, їх стилю, тону й емоційного забарвлення: *Тепер соціологи за фахом несподівано для себе вперше в світі, можна сказати, в домашніх умовах, схрестили північно-американську ондатру з українським звичайним їжаком і цим самим довели, що у світі немає нічого неможливого (О.Чорногуз).*

7. Вставні конструкції зі значенням активізації співрозмовника, привернення уваги до повідомлюваного: *І у взаєминах між ними було зареєстровано не тільки звертання “Куме”, але й – подумайте тільки – “Дорогий куме”! (П.Загребельний) // іронічність зазначеного висловлення полягає в акцентуації уваги на звертаннях між кумами-ворогами, а вставна конструкція підкреслює вже створену іронію.*

8. Вставні конструкції зі значенням ступеня звичайності повідомлюваного: *За переписуванням історії йде, як правило, переписування географії (Перець, №6).*

Іноді для створення іронічного ефекту у висловлюванні використовують цілу низку вставних конструкцій для досягнення особливого іронічного змалювання того чи іншого об’єкта, як-от: *Для народу ми вже, по суті, так би мовити, в принципі, розв’язали цю прокляту проблему, і в цьому сенсі буржуазна наука мусить капітулювати перед марксизмом (М.Хвильовий).* У наведеному прикладі іронія перетворюється на сарказм, а “нанизвання” вставних конструкцій покликане іронічно загострити створений образ некомпетентної у справах, пустослівної, але дуже амбітної, з намаганнями пані висловлюватись “по-модному”.

Отже, будучи зумовленими контекстом, вставні конструкції найчастіше служать для підсилення іронічності у вже змодельованому іронічному висловленні мовця. Роль вставних компонентів полягає у тому, щоб створити іронічно марковані деталі епізоду (фрази). Це зумовлюється їх структурними особливостями: і в смислово, і в синтаксичному плані вони пов’язуються зі змістом речення.

Підсумовуючи, можемо зазначити, що внутрішня суперечливість, яка притаманна парентетичним конструкціям з іронічним значенням (вона проявляється, з одного боку, у структурній незалежності (послаблених чи формально не виражених синтаксичних зв’язках), а з другого боку, в семантичному, смислово та логічному зв’язку з основною частиною речення), зумовлює їх ситуативну маркованість. Двоплановість зображення досягається наступним шляхом: формально незначна, вторинна в синтаксичному плані конструкція, яка містить таку ж вторинну інформацію, перетворюється на комунікативний, експресивно-модальний центр висловлення, тобто механізму реалізації іронії притаманна невідповідність між традиційно і ситуативно значущим.

Література

Беляев 2001: Беляев Ю.И. Синтаксис современного русского литературного языка: Учебное пособие. – Херсон: Айлант, 2001. – 494 с.

Галайбіда 1998: Галайбіда О. Взаємодія вставних і вставлених слів // Зб. наук. пр. Кам'янець-Подільського держ. пед. ун-ту. Серія філологічна. Випуск 2. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський ДПУ, 1998. – С. 80-83.

Гуйванюк 1999: Гуйванюк Н.В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць. – Чернівці: Рута, 1999. – 335 с.

Жайворонок 1980: Жайворонок В.В. Вставлені речення та розділові знаки при них // Укр. мова та літ. в школі. – 1980. – № 6. – С. 16-17.

Загнітко 2001: Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія. – Донецьк, ДонНУ, 2001. – 662 с.

Кунін 1973: Кунін А. В. Вклинивание как лингвистическое явление // Иностр. яз. в школе. – 1973. – № 2. – С. 13-21.

Походня 1989: Походня С.И. Языковые виды и средства реализации иронии. – К.: Наук. думка, 1989. – 126 с.

Шульжук 2004: Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови: Підручник. – К.: Академія, 2004. – 408 с.

Comparative analysis of irony allowed widening some different linguistic means from lexical to syntactical level. One of the most popular means of irony is parenthetical construction. They have different function and express subjective attitude of the speaker.

Keywords: parenthetical construction, irony, syntax, expressivity.

Надійшла до редакції 30 вересня 2006 року.

Наталія Попович

ББК Ш12 81.411.1-22

УДК 811.161.2'367.4

ЧИСЛІВНИКОВО-ІМЕННИКОВІ СПОЛУКИ У ФУНКЦІЇ ДЕТЕРМІНАНТІВ З ПРИЧИНОВИМ ТА ЦІЛЬОВИМ ЗНАЧЕННЯМ

Стаття продовжує цикл публікацій із синтаксису української мови. У ній розглянуто числівниково-іменникові лексеми у функції детермінантів з причиновим та цільовим значенням.

Ключові слова: числівниково-іменникові сполуки, детермінанти.

Важливу роль в українській мові відіграють числівниково-іменникові сполуки як поширювачі предикативного ядра двоскладного чи односкладного речення, тобто як другорядні члени — детермінанти.

Проблему детермінантів в сучасній лінгвістиці однозначно не розв'язано, хоч і є низка аргументованих думок на користь виокремлення їх як специфічних другорядних членів речення. Розбіжності в поняттєвому осмисленні мовних одиниць, якими послуговуються сучасні дослідники, очевидна неоднозначність їх трактування відображають складність і багатоаспектність мови як об'єкта наукового пізнання.

Поняття-термін “детермінант” (детермінантний член) уперше з'явилося в середині 60-х років у працях Н.Ю.Шведової [Шведова 1964: 77-93].

Певні аспекти проблеми про характер семантико-синтаксичного зв'язку деяких словоформ з дієсловом у структурі речення розглядали ще Л.В.Щерба, В.В.Виноградов, О.М.Пешковський, А.І.Смирницький, Є.В.Кротевич та інші мовознавці.

Ідея виділення детермінантних членів речення досі викликає дискусію серед лінгвістів.

Отже, розв'язання потребує давно відома граматастам проблема більшої чи меншої незалежності обставинних зворотів: поєднані вони з усім реченням чи лише з присудком [Курилович 1962: 48-56].

Детермінантам присвячено окремі розділи в академічних граматах російської мови (1970, 1980), у наукових розвідках І.Р.Вихованця, К.Г.Городенської, Н.Л.Іваницької [Вихованець 1992; Вихованець 1993; Городенська 1991; Іваницька 1986] та інших дослідженнях українських лінгвістів.

Детермінант, або детермінантний другорядний член, витлумачують здебільшого як самостійний семантико-синтаксичний поширювач предикативного ядра речення (двоскладного чи односкладного) [Руденко 1996: 8].

Із семантико-синтаксичного погляду детермінанти можна вільно вилучати чи вводити до структури речення залежно від його комунікативної настанови. У цьому полягає основна відмінність детермінантних членів від валентно пов'язаних із предикатом прислівних другорядних членів, які конструктивно обов'язкові для речення і вводяться до його складу за правилами сполучуваності слів, утворюючи відповідні словосполучення у внутрішній структурі речення.

Отже, детермінантний член речення дослідники кваліфікують як особливу синтаксичну категорію рівня речення, поширювач цілого речення [Крылова 1976: 42-52; Вихованець 1980: 246].

Позиція детермінантів, на думку І.Р.Вихованця, у формально-синтаксичному плані є найпериферійнішою. Вони становлять немовби зовнішній компонент щодо внутрішньо об'єднаних головних і прислівних другорядних членів речення. Ця своєрідна відмежованість детермінантів від іншої (основної) частини простого ускладненого речення зумовлена тим, що вони репрезентують у згорненому вигляді інше просте речення з його семантико-синтаксичним відношенням до пов'язаного з ним простого речення в межах складного [Вихованець 1993: 237].

У синтаксичній структурі української мови немає якогось системного внутрішнього порядку поєднання детермінантів з предикативним ядром. Якщо в простому ускладненому реченні є кілька детермінантів, мовленнєву позицію кожного з них визначають за близькістю або віддаленістю від предикативного ядра, за лінійною контактністю або дистантністю розташування, які не закріплені в мовній системі і можуть змінюватися в різних умовах спілкування. Найголовнішою ознакою детермінантів є їхня вторинність, похідність, трансформаційна пов'язаність із структурою складного речення.

Отже, з'ясовуючи природу детермінантів, слід зважати передусім на їхні визначальні формально-синтаксичні й семантико-синтаксичні особливості; на відмежування їх від форм, прислівний зв'язок яких зумовлений семантико-синтаксичною валентністю предиката, а особливо від форм, поєднаних з опорним словом невалентним, вільним підрядним зв'язком, а саме – приляганням. Саме тому ми у своїй статті досліджуємо детермінанти у простому ускладненому реченні.

Найчисленнішу групу простих ускладнених речень становлять конструкції з детермінантними другорядними членами. Трансформаційно вони тісно пов'язані із структурою складного речення і зберігають переважно тип семантико-синтаксичного відношення між елементарними простими реченнями.

У теорії синтаксису детермінанти здебільшого виділяють як специфічну семантико-синтаксичну категорію. Очевидною є така загальна тенденція: 1) визнання найбільшого віддалення детермінантних членів від предиката і 2) слабкість їхнього зв'язку з предикатом.

Серед засобів вираження детермінантів певне місце посідають і числівниково-іменникові сполуки у функції детермінантів з причиновим та цільовим значенням.

Детермінанти із значенням причини перебувають у безпосередньому дериваційному зв'язку з підрядною причиновою частиною складнопідрядного речення. Вони формуються з відпредикатного (віддієслівного або відприкметникового) іменника, утвореного на основі згорненого предиката підрядної причинової частини і прийменника, що замінив підрядний сполучник, який указував на причинові семантико-синтаксичні відношення між підрядною і головною частинами. На рівні цих відношень корелюють підрядні сполучники *бо, тому що, через те що, оскільки, у зв'язку з тим що* й ціла низка прийменників, зокрема первинні *через, від, за, з* та вторинні *внаслідок, з приводу, завдяки, у зв'язку з, зважаючи на* та ін., які вживаються в типових випадках з відповідними відмінковими формами зазначених субстантивів [Городенська 1991: 133].

І.Р.Вихованець вважає, що “причинові синтаксеми являють собою віддзеркалення причиново-наслідкових відношень у структурі складного речення, яке є для ускладненого простого речення з названими синтаксемами вихідною (базовою) одиницею” [Вихованець 1992: 147].

Причинові синтаксеми реалізуються в семантичних і морфологічних варіантах. Семантичне варіювання пов'язане з відтінковими нашаруваннями на загальне причинове значення.

У значенні причини вирізняється інваріантний зміст, що об'єднує ці форми у відповідну підсистему. Це означає, що майже кожна прийменниково-відмінкова форма, спеціалізована на вираженні причинових семантико-синтаксичних відношень, надає загальному значенню причини специфічного семантичного відтінку.

У сучасній українській літературній мові основним морфологічним варіантом причинової синтаксеми, тобто засобом домінантного вираження причинового значення, як відомо, є прийменниково-відмінкова форма *через* + *знахідний відмінок*, пор.: *Учений не прибув на конгрес через хворобу; Студент не відвідує секцію через зайнятість.*

Вживання числівниково-іменникової сполуки в позиції відпредикатного іменника трапляється зрідка. Основними виразниками цієї сполуки є власне-кількісні й збірні числівники, а також найуживаніші неозначено-кількісні числівники. Детермінанти, до складу яких входять прийменники й числівниково-іменникові сполуки, репрезентують другий етап згортання підрядної причинової частини, тобто той, коли числівниково-іменникова сполука є представником семантики всієї згорненої підрядної частини. Прийменники надають причиновому значенню таких детермінантів різних відтінків. Так, зокрема, *від* указує на джерело, походження явища, пор.: *Діти раділи від трьох подяк; Пенсіонери журилися від багатьох зволікань; Пасажири нервували від кількох відкладених рейсів.* Прийменник *за*, що сполучається з числівниково-іменниковою сполукою у формі орудного відмінка, наголошує на перешкоді, пор.: *Тепер мені спокійніше, а то я за багатьма турботами не міг часом спочивати як слід* (М.Коцюбинський); *Йому нічого не чутно за двома шибками.*

Прийменник *завдяки*, поєднуючись із числівниково-іменниковою сполукою у формі давального відмінка, виражає сприяння появі позитивного наслідку. Характерно, що обидва компоненти такої сполуки мають семантичні обмеження: іменниковий компонент реалізують тільки назви осіб, числівниковий — переважно власне-кількісні та збірні числівники: *Завдяки шести членам екіпажу життя пасажирів було врятовано.*

Прийменник *унаслідок* і числівниково-іменникова сполука у формі родового відмінка передають результативну причину, пор.: *Унаслідок двох зустрічей сторони дійшли згоди в усіх питаннях; Унаслідок обговорення багатьох пропозицій комісія підготувала великомасштабну програму.*

Похідний прийменник у зв'язку з разом із числівниково-іменниковою сполукою у формі орудного відмінка вказують на взаємопов'язаність явищ, пор.: *У зв'язку з двома повеннями затоплено чимало будівель; У зв'язку з кількома перевітками виявлено перевитрати ресурсів.*

Значення причини з відтінком обґрунтування передають похідні прийменники з огляду на і зважаючи на та числівниково-іменникові сполуки у формі знахідного відмінка, пор.: *З огляду на ці п'ять недоліків будинок не можна експлуатувати; Зважаючи на сотні похвальних відгуків виставу знову внесено до репертуару.*

Числівниково-іменникові сполуки у функції детермінантів з цільовим значенням ґрунтуються на семантичних диференційних ознаках наступності в плані часової перспективи, бажаності явища. Відповідно до семантичної ознаки наступності вони мають часовий план сосовно майбутнього [Вихованець 1992: 150].

Подібно до інших вторинних синтаксем цільові також вживаються в детермінантній позиції простого ускладненого речення, що послужило підставою для виокремлення детермінантів із цільовим значенням. Вони сформовані з відпредикатного іменника, що передає семантику згорненої підрядної цільової частини складнопідрядного речення, і прийменника, який замінив підрядний цільовий сполучник *щоб*, який виражав семантико-синтаксичні цільові відношення між підрядною і головною частинами, пор.: *Дівчина вступає до аспірантури, щоб написати дисертацію → Дівчина вступає до аспірантури для написання дисертації; Молоді ходять до клубу, щоб розважатися → Молоді ходять до клубу заради розваги.* Характерною особливістю форми цього детермінанта є те, що з відмінковою формою відпредикатного іменника може пов'язуватися низка прийменників, які корелюють у межах семантико-синтаксичних цільових відношень лише з одним підрядним сполучником *щоб*.

Цільові відношення на відміну від причинових, темпоральних і умовних, формуються в семантико-синтаксичному ярусі речення з причиново-наслідкових і модально-пропозитивних власне-семантичних відношень, однак це не зумовлює якихось особливих відмінностей у процесі утворення цільових синтаксем [Городенська 1991: 135]. Вони реалізуються в семантичних і морфологічних варіантах. Із семантичного боку форми в цільовій функції поділяються на підгрупи, що виражають значення власне-мети та присвяти.

Морфологічними варіантами цільових синтаксем із функцією власне-мети є сполуки прийменників *для*, *на*, *з метою*, *під*, *по*, *за* тощо і форм непрямих відмінків іменників, домінанту яких становить родовий та знахідний відмінки. Слід зауважити, що з відпредикатними іменниками можуть пов'язуватися лише прийменники *для*, *на*, *з метою*, решта прийменників — з іменниками конкретно-предметної семантики. Ці особливості їхньої сполучуваності уможливають формування детермінантів мети першого і другого ступеня, які відбивають різну глибину згортання підрядної цільової частини, пор.: *Молодь приїхала до Києва, щоб навчатися → Молодь приїхала до Києва для навчання; Школярі прибули на стадіон, щоб змагатися → Школярі прибули на стадіон на змагання; Брокер заходить до них, щоб налагодити стосунки → Брокер заходить до них з метою налагодження стосунків; Жінка пішла, щоб купити хліб → Жінка пішла по хліб; Селяни виділили землю, щоб посіяти ячмінь → Селяни виділили землю під ячмінь; Група їде до Туреччини, щоб закупити товари → Група їде до Туреччини за товарами.*

Прийменники із функцією власне-мети практично не формують із числівниково-іменниковими сполуками цільових детермінантів. Виняток становить прийменник *за*, пор.: *Група їде до Туреччини за десятьма (кількома, багатьма) товарами.*

Відтінок присвяти передають прийменники *зادля*, *ради*, *заради* з родовим відмінком іменників. Характерно, що ця форма є звичнішою для детермінантів другого ступеня, оскільки відмінкову форму заповнюють переважно іменники — назви істот та предметів і зрідка вживаються віддієслівні й відприкметникові іменники, пор.: *Мати робить це задля своїх дітей; Вона постаралася задля вступу до університету; Батьки приїхали заради дочки; Юнак кинув усе заради перемоги.*

Названі прийменники на відміну від прийменників із функцією власне-мети можуть пов'язуватися також із числівниково-іменниковими сполуками, унаслідок чого утворюються цільові детермінанти з відтінком присвяти. До складу цих сполук уходять власне-кількісні й збірні числівники, а також найуживаніші неозначено-кількісні числівники, пор.: *Мати робить це задля своїх шести дітей; Хлопці відмовилися від поїздки заради кількох дівчат; Лікарі перепрацьовують ради сотень хворих.*

Основним морфологічним варіантом цільових синтаксем, співвідносних з детермінантами першого ступеня, вважають сполуку прийменника *для* з родовим відмінком, оскільки вона вживається в усіх функціональних стилях сучасної української літературної мови. Стильовим еквівалентом цієї сполуки є форма з *метою* + *родовий відмінок*.

Із цими морфологічними варіантами в синонімічних відношеннях перебувають такі форми, як *на* + *знахідний відмінок*, *по* + *знахідний відмінок*, *за* + *орудний відмінок*, *зadля* + *родовий відмінок*, *ради* + *родовий відмінок*, *заради* + *родовий відмінок*.

Периферію морфологічних варіантів цільових синтаксем утворюють форми *у* / *в* + *знахідний відмінок*, *про* + *знахідний відмінок*, які в сучасній українській мові виходять з ужитку.

Що стосується детермінантів другого ступеня, виражених числівниково-іменниковими сполуками, то їхніми основними морфологічними варіантами є сполуки з прийменниками присвяти, зокрема *radi* та *zaradi*.

Отже, детермінанти співвідносні з відповідними підрядними частинами і виражені прийменниково-відмінковими формами, охоплюють широкий спектр адвербіальних значень. Числівниково-прийменниково-іменникові сполуки виконують переважно роль детермінантів з причиновим та цільовим значенням, в межах цих значень відбір прийменників відбувається диференційовано.

Література

1. Вихованець 1980: Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. – К.: Наукова думка, 1980. – 288 с.
2. Вихованець 1992: Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наукова думка, 1992. – 224 с.
3. Вихованець 1993: Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 368.
4. Городенська 1991: Городенська К.Г. Дери́вація синтаксичних одиниць. – К.: Наукова думка, 1991. – 192 с.
5. Іваницька 1986: Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові. – К.: Вища школа, 1986. – 167 с.
6. Крылова 1976: Крылова О.А. Детермінанти в аспекте комунікативного синтаксиса // Вопр. языкознания. – 1976. – №2. – С.42-52.
7. Курилович 1962: Курилович Е. Основные структуры языка: словосочетание и предложение // Очерки по лингвистике: Сб. ст. – М.: Изд-во иностр. лит., 1962. – С.48-56.
8. Руденко 1996: Руденко Л.М. Обставинна детермінація в структурі тексту (семантико-синтаксичний і стилістичний аспекти). Автореф. дис. ... докт. філол. наук. – К., 1996. – 36 с.
9. Шведова 1964: Шведова Н.Ю. Детерминирующий объект и детерминирующее обстоятельство как самостоятельные распространители предложения // Вопр. языкознания. – 1964. – №6. – С.77-93.

The article deals with numeral-noun combinations in the function of determinants of cause and purpose. The prepositions play an important role in it.

Keywords: numeral-noun combinations; determinants.

Надійшла до редакції 27 вересня 2006 року.

Анатолій Приходько, Ольга Пустовар

ББК Ш 143. 24 – 22 + Ш 100.1
УДК 811. 112.2' 367' 235

ЛІНГВОСИНЕРГЕТИЧНИЙ МЕХАНІЗМ ПАРЦЕЛЯЦІЇ СИНТАКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ

Стаття продовжує цикл публікацій авторів, присвячених активним синтаксичним процесам у сучасній німецькій мові, одним із яких є парцеляція. Парцельоване речення розглядається як процес і результат синергетичної гармонізації висловлення за принципом петлі зворотного зв'язку Н. Вінера.

Ключові слова: парцеляція, синергетика, гармонізація, когнітивна ентропія, корекція.

Лінгвістичні дослідження сьогодення, здійснюючись під егідою мультидисциплінарної парадигми знання, ставлять за мету розкриття загального механізму кодування, декодування та трансферу інформації за допомогою вербальних знаків. Як справедливо зауважує Г. Гійом, „акт мовлення починається не з вимовлення слів, а з більш ранньої операції, що лежить в його основі та представляє собою сигнал, з яким думка в момент свого вираження звертається до мови, що постійно є в розпорядженні мислення“ [Гійом 1992, с. 81]. Когнітивні моделі – це цілісні системи, „рамки яких постають „матрицею“ [Гиздатов 1998, с. 26], первинним каркасом усіх регулярних моделей, за якими утворюються між іншим не тільки узуальні, а й парцельовані речення (ПР), що є об'єктом дослідження цієї статті.

Під парцеляцією ми розуміємо “спосіб мовленнєвого представлення єдиної синтаксичної структури – речення декількома комунікативно самостійними одиницями – фразами” [ЯБЭС 2000, с. 369], а під ПР – бінарно організовану структурно-смыслову єдність, тобто розділення цілісного речення (холоніму) на декілька ізольованих висловлень, що відокремлюються один від одного або приєднуються один до одного графічно і/або просодично. Так, підкреслені елементи в (1) *Wir fahren ans Meer. Morgen, wenn es hell wird /M. Frisch/* («Ми їдемо на море. Завтра, коли розвиднеться») уособлюють частину складного речення – головного (*Wir fahren morgen ans Meer*) і підрядного (*wenn es hell wird*). За інших умов воно мало б виглядати або як узуальне (1a) *Wir fahren morgen ans Meer, wenn es hell wird* або іншим чином парцельоване речення (1б) *Wir fahren morgen ans*

Meer. Wenn es hell wird; (1в) Wir fahren ans Meer, wenn es hell wird. Morgen.

Структурно-семантичний інваріант парцелятивного “порушення” реченнєвого цілого спирається на дві парцели: партонім-1 (базова частина) – конструкція, що втілює структурно домінуюче, матричне предикативне утворення (*Wir fahren ans Meer*), і партонім-2 (парцелят) – конструкція, що реалізує структурно залежне предикативне (1, 1б) або другопредикативне (1в) утворення. Отже, ПР становить собою двокомпонентну конструкцію, що складається із автосемантичної базової (БЧ) та синсемантичної парцельованої (ПЧ) частин.

Вибір теми дослідження стимулювався передусім тим фактом, що попри наявність певної кількості спеціальних праць на матеріалі української (Л.І. Конюхова, Г.А. Коцюбовська, Ю.Л. Старовойт), російської (Ю.В. Ванніков, В.В. Бабайцева, О.С. Зверєва, Е.А. Скоробогатова), англійської (В.В. Богдан, В.О. Дмитренко, М.А. Хатунін, В.С. Хрипун), німецької (Р.П. Лисиченко, Е.В. Борисова, Н.Н. Голікова, Л.А. Рачковська) та інших мов, на сьогоднішній день немає досліджень, в яких би вирішувалося питання про синергетичний механізм продукування ПР у мовленні. Отже, основною метою цієї роботи є опис лінгвосинергетичного механізму використання ПР у сучасній німецькій мові, а завданнями – встановлення синергетичних витоків і когнітивних моделей використання ПР у мовленні.

Виходячи з того, що мовленнєва діяльність – це безперервний обмін інформацією, що ґрунтується на взаємодії механізмів продукування та перцепції, слід звернутися до лінгвосинергетичних передумов кодування (породження) та декодування (ідентифікації) інформації, яка передається засобами ПР.

Як відомо, інформація є синергетичним явищем, що відбиває ідею про міру організації системи, центральним поняттям якої стає ентропія. Якщо ентропія системи відображає міру її неупорядкованості, то інформація – міру її організації. Структурна інформація суть відносна інформація, бо вона базується на відношеннях двох процесів, а тому пов’язана з феноменом відображення: якщо в об’єкті А відбуваються зміни, які відображають вплив на нього об’єкта Б, то об’єкт А стає носієм інформації про об’єкт Б [ФС 1987, с. 172]. Аналогічні процеси спостерігаються і в мові. Зокрема, при розукрупненні реченнєвого цілого парцелят (об’єкт Б) стає носієм інформації про базове висловлення (об’єкт А). У такий спосіб парцеляцію можна розглядати як процес біфуркації – роздвоєння одного вузла інформації на два у певній точці нестійкості системи. Кількість гілок, що виходять із біфуркаційної точки, визначає набір нових можливих дисипативних структур [Бранский 2000, с. 112].

За таких умов реалізується основний принцип синергетики: всі елементи складної системи підпорядковуються найбільш нестійкому елементу [Герман 2000, с. 37]. В нашому випадку ним є парцельована частина (ПЧ): спонтанно виникаючи в ході продукування мовленнєвого повідомлення, він наділяється системорегулюючою силою, бо виводить систему із хаотичного, інформативно неупорядкованого стану та приводить її у стан інформаційної збалансованості. У цьому сенсі парцелят виступає *атрактором* – домінантним смислом, що є зоною гармонізації симетрії та асиметрії, організації та самоорганізації тексту [Москальчук 2003, с. 131], що „ніби притягує до себе всю множину траєкторій його розвитку, незалежно від початкових умов“ [Семенець 2004, с. 20].

У тому, як продукується ПР, простежується принцип *самоорганізації* системи [Капра 2003, с. 103], яка в нашому випадку пов’язана зі спонтанним виникненням в інформативно невірноважених реченнях нових пропозиціональних змістів та іллокутивних настанов і, відповідно, нових структурних форм для їх втілення, що характеризується появою петель зворотного зв’язку, розроблених Н. Віннером [Wiener 1950, с. 24] для кібернетичних систем. Пристосовуючи петлю зворотного зв’язку до ПР, її можна зобразити у вигляді рис. 1 із трьома вузлами (“когнітивними точками”): **Н** – *настанова* (замисел, задум мовця повідомити певну інформацію), **О** – *оцінка* мовцем здійсненого ним повідомлення на предмет його повноінформативності, тобто відповідності початковому замислу), **К** – *корекція* (прийняття рішення щодо виправлення стану речей). Між вузлами Н і О розташовується БЧ (жирна лінія), яка оцінюється мовцем як така, що не відповідає замислу, а тому спонукає його до виправлення існуючого стану (процес прийняття рішення – пунктирна лінія між вузлами О і К), у результаті чого з’являється ПЧ (проста лінія між вузлами К і Н).

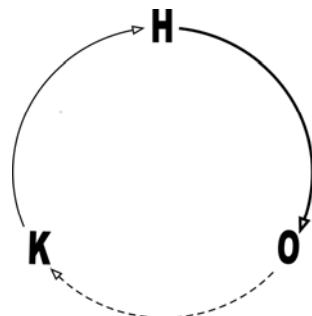

Рис. 1. Продукування ПР за схемою петлі зворотного зв’язку

Таким чином, петля зворотного зв'язку становить собою кільцеву систему причинно пов'язаних елементів, в якій початковий вплив розповсюджується упродовж вузлів так, що кожний елемент здійснює вплив на наступний. Наслідком такого впливу є те, що перша ланка ("вхід") піддається впливу останньої ("вихід"). При цьому вхід, у свою чергу, знову піддається оцінці, і залежно від того, задовольняє чи не задовольняє мовця результат інформування, процес може відновитися. Тоді петля зворотного зв'язку набуває вигляду спіралі: до вже використаних парцелятивів додаються нові. Це й означає саморегулювання, оскільки початковий сигнал модифікується кожного разу, коли проходить всю петлю.

Так, здійснюючи повідомлення (2) *Die hat schon mal Studentinnen eingeladen gehabt*^{БЧ}, *weißt du. Zu so nem Nachmittag*^{ПЧ-1}. *So ne alte ganz alte Frau*^{ПЧ-2} /Datenbank/ («Вона вже якось запрошувала до себе студентів. Після обіду. Така стара жінка»), мовець змушений порціонувати інформацію, оскільки перше її введення у вигляді БЧ (*X запрошувала до себе студентів*) не задовольняє його як таке, що не дає адресату повної панорами подій, тобто має певні епістемічні лакуни (*Die {хто} hat schon mal {коли} Studentinnen eingeladen*) (вузол О). Ці лакуни він заповнює, досилаючи інформацію навздогін уже здійсненому повідомленню, тобто в реверсивний спосіб (вузол К).

З метою запобігти "епістемічному конфлікту" мовець спочатку додає відомості про час запрошення (ПЧ-1: *Zu so nem Nachmittag* = КОЛИ) і тим самим заповнює одну лакуну. Але й новоутворену конструкцію БЧ + ПЧ-1 він змушений оцінити як таку, що є для адресата інформативно неповною. І лише конкретизація суб'єкта запрошення (ПЧ-2: *So ne alte Frau* = ХТО) повністю його задовольняє. Очевидно, використання двічі парцельованого речення (БЧ + ПЧ-1 + ПЧ-2), здійсненого за схемою зворотного зв'язку, дозволило мовцю вважати перлокутивний ефект досягнутим (вузол Н).

Зрозуміло, що в кожному конкретному випадку мовець може вбачати у своїх повідомленнях скільки завгодно епістемічних лакун, які він буде намагатися усунути в регресивний спосіб. Ось чому кількість парцелятивів, приєднаних до однієї БЧ, потенційно необмежена. Їх використання стимулюється не тільки прагненням мовця до більш повного інформування адресата про певний стан речей. Подекуди воно може бути викликано ще й прагненням запобігти небажаній реакції з боку адресата. Попри різноспрямованість біфуркаційних векторів, розрізнені парцели постають як єдине висловлення, в якому форма, зміст і функція збалансовані таким чином, щоб запобігти непорозумінню.

Отже, "омовлюючи" певний масив інформації, homo loquens оцінює можливі наслідки своїх мовленнєвих кроків і реагує цілеспрямованими вербальними діями, продукуючи додаткові кластери інформації, що, на його думку, необхідні для досягнення взаєморозуміння, бо саме воно, як небезпідставно вважають філософи, є найвищою телеологією спілкування [Habermas 1984, с. 14], оскільки "уможливлює порозуміння людей щодо ситуації, в якій вони стикаються один з одним віч-на-віч" [Єрмоленко 1999, с. 40] та запобігає розсіюванню (дисипації) смислу.

Виходячи з цього, можна стверджувати, що в основі явища парцеляції лежить принцип "когнітивного дисонансу" [Вебер 2004], а точніше, **когнітивної ентропії** – "міри відхилення системи від того стану, що приймається за еталонний (оптимальний)" [Каныгин 1993, с. 75]. У нашому випадку ентропія – це "недоінформованість", відхилення від якогось умовного еталону на фоні нестачі або недовикористання певного інформаційного ресурсу. Усвідомлення цього факту приходить до мовця в точці О (рис. 1), із якої й розпочинається процес відшкодування інформації, що міститься у вже здійсненому ним висловленні. І робить він це в регресивний спосіб (навздогін), засади чого криються в тому феномені, що називають "гармонізацією" [Бардина 1997].

Лінгвосинергетичний механізм **гармонізації** висловлення є по суті способом перетворення когнітивного дисонансу на когнітивний консонанс, тобто засобом акомодатії формально-граматичної структури речення до його пропозиціонального змісту та інтенціональних настанов, що й забезпечує номінативно-комунікативну єдність ПР.

У сфері парцеляції предметом повідомлення виступає денотат як деякий об'єкт інформаційного інтересу, пов'язаний із темою спілкування (пропозицією *P* або ситуацією *СИТ*), а мотивом – бажання мовця зменшити міру невизначеності інформації щодо неї. Епістемічною передумовою цього є когнітивно-психологічна оцінка "Мовець не впевнений, що адресат отримав вичерпну інформацію стосовно *P*". Виходячи з неї, трансфер знання в контексті парцеляції зумовлюється готовністю мовця доповнити, уточнити, супроводити вже озвучене повідомлення деяким додатковим кластером інформації.

Спіраючись на прагнення мовної особистості до упорядкування інформаційної повноти висловлення, лінгвокогнітивний алгоритм парцеляції спирається на операцію "корекція" (вузол К – рис. 1) і конститується за рахунок щонайменше двох основних когнітивно-комунікативних патернів гармонізації структури, змісту й функції речення – власне-корекції та акцентуації (рис. 2). Обидва вони є фактично модифікацією лінії К – Н (рис. 1) і як такі мають риси і мотиву, і тактики побудови ПР, що цілком узгоджується з процесуально-результуючою природою парцеляції. Оскільки у власне-корекції домінує фактор "мотив", а в акцентуації – "тактика", то й корелюють вони, відповідно, з приєднанням і роз'єднанням.

Рис. 2. Лінгвокогнітивний алгоритм парцеляції

Лінгвокогнітивний (логіко-семантичний) патерн “власне-корекція” слід визнати найбільш продуктивним фактором парцеляції. В його основі лежить потреба мовної особистості в додаванні до БЧ деякого нового кластеру інформації, що, на думку мовця, має усунути її епістемічну неповноту. Іншими словами, корекція – це “поправка, метайнформаційна реакція мовця, спрямована на виправлення допущеного ним прорахунку” [Йокояма 2005, с. 169]. Типовими когнітивними схемами, за якими найбільш активно генеруються ПР у межах цього патерну, є комплементация (додавання) та аргументация.

Упорядкування інформаційного ресурсу повідомлення за схемою *комплементации* здійснюється в контексті невпевненості (опінії) мовця в тому, що його висловлення достатньою мірою інформує адресата про певний стан речей – денотативну ситуацію СИТ¹. Ця опінія спонукає його додати до вже “омовленого” висловлення ще якийсь кластер інформації (СИТ²), що міг би, на його думку, більш вичерпно охарактеризувати СИТ¹ і тим самим сприяти адекватному розумінню адресатом відповідного стану речей.

Основу комплементарного доповнення утворює презумпція “Коригую СИТ¹, додаючи до неї СИТ² як таку, що усуває інформативну неповноту висловлення”, згідно з якою парцелюватися може як окремий член речення (3-5), так і все реченнєве ціле (6-7). Пор.: (3) *Du kennst viele Musikgruppen. Auch ausländische /TB2/*; (4) *Vor 150 Jahren starb einer der berühmtesten Dichter Deutschlands. Einer der geistreichsten /Deutschland 2006/*; (5) *Dürfen ihrer Meinung nach solche Menschen beschimpft werden? Und getadelt? /DgD/*; (6) *Im Übrigen ist es nicht neu, dass Grcic Arbeiten im Museum zu sehen sind. Dass das Centre Popmpidou und das Museum of Modern Art seine Arbeiten für museumswürdig befanden /SpO/*; (7) *Die Mitarbeiter sollen 37 statt 35 Stunden arbeiten. Dafür gibt die Firma eine Garantie /Stern 1999-28/*.

Виходячи з того, що комплементарність “передбачає врахування відношень характеризованого об’єкта до чого-небудь іншого, ніж сам цей об’єкт” [Загнітко 2006, с. 194], формальним критерієм такого роду розширення інформаційного обсягу ПР можна вважати проби “und auch” / “und dazu” (“а також”) та розглядати їх як тлумачні формули, за допомогою яких унаочнюється мотиваційний сенс парцелятивного використання речення. Пор.: (3a) *Du kennst viele Musikgruppen. Und auch ausländische*; (4a) *Vor 150 Jahren starb einer der berühmtesten Dichter Deutschlands. Und auch einer der geistreichsten*; (5a) *Dürfen ihrer Meinung nach solche Menschen beschimpft werden? Und auch getadelt?* (6a) *Im Übrigen ist es nicht neu, dass Grcic Arbeiten im Museum zu sehen sind. Und auch dass das Centre Popmpidou und das Museum of Modern Art seine Arbeiten für museumswürdig befanden*; (7a) *Die Mitarbeiter sollen 37 statt 35 Stunden arbeiten. Und dafür gibt das Unternehmen auch eine Garantie*.

Комплементарна схема ПР є найбільш поширеною в синтаксисі сучасної німецької мови. Отож, можна припустити, що вона є й основним засобом подолання когнітивної ентропії та гармонізації висловлення, особливо в усній формі вербального спілкування.

Упорядкування інформаційного ресурсу повідомлення за схемою *аргументування* здійснюється в контексті невпевненості мовця в тому, що у вже здійсненому ним повідомленні належним чином відображені каузальні відношення, що інтегрують його в макроструктурний контекст. Пор.: (8) *Die Ampel sprang um. Und sie führen weiter /N. Sparks/*; (9) *Du hast Fieber. Denn du bist ganz rot /Einblicke/*; (10) *Da sah ich dich liegen und schlafen an einem Orte, wo es gefährlich ist. Darum suchte ich dich zu wecken, o Herr /H. Hesse/*; (11) *Wir haben keine Zeit zur Besichtigung. Deshalb dürfen wir nicht mehr draußen bleiben /S. Lenz/*; (12) *Runter mit dem Ding! Oder sie sind ein Sieb, Mann! /TB1/*.

Когнітивна схема аргументування в ПР (8-11) є спробою мовця унаочнити причиново-наслідкові зв’язки шляхом акцентування аргументу, який наводиться для обґрунтування, підтвердження чого-небудь. Аргументивна підтримка БЧ – це особливий прийом впливу на вибір адресата у процесі прийняття рішення, що здійснюється через свідомість у вигляді протиставлення певних фактів і оцінок [Perelmann 1980, с. 42]. Згідно з класичною риторикою, аргументация повинна бути логічною, прозорою, відповідати досвіду та знанням адресата, щоб викликати у нього готовність діяти або припинити діяльність. У першому випадку йдеться про *confirmatio* – аргумент “за” (8, 10, 11), у другому – *refutatio* – “проти” (9, 12).

Механізм аргументивного використання парцеляції полягає в бажанні мовця супроводити БЧ певного роду обґрунтуванням, що спонукає його додати до СИТ¹ такий кластер інформації (СИТ²), який би міг більш вичерпно її охарактеризувати й сприяти адекватному розумінню адресатом причиново-наслідкових зв’язків між

двома станами речей.

Оскільки взаємодія БЧ і ПЧ в межах аргументивної схеми базується на опозиції “антецедент – консеквент”, то когнітивний мотив у цьому випадку полягає у презумпції мовця “Коригую СИТ¹, додаючи до неї СИТ² як таку, що пояснює причиново-наслідкові відношення”. Отже, відокремлення ПЧ є способом привернення уваги адресата до каузальних витоків двох позамовних ситуацій. Формально-семантичним тестом такого парцелювання є “(und) deshalb” /“(a) тому” або sonst / „інакше“. Пор.: (8a) *Die Ampel sprang um, (und) deshalb fahren sie weiter*; (9a) *Du hast Fieber, (und) deshalb bist du ganz rot*; (10a) *Da sah ich dich schlafen an einem Orte, wo es gefährlich ist, (und) deshalb suchte ich dich zu wecken*; (11a) *Wir haben keine Zeit zur Besichtigung, (und) deshalb dürfen wir nicht draußen bleiben*; (12a) *Runter mit dem Ding, sonst sind sie ein Sieb*). Проба з sonst показує доволі високу силу refutatio в тих мовленнєвих ситуаціях, де йдеться про заборони, погрози, попередження. Парцеляція тут є свідченням категоричності, особливо з урахуванням того факту, що воно містить натяк на можливість переходу від вербальних до невербальних дій.

Лінгвокогнітивний патерн “акцентуація” є не менш продуктивним явищем у сфері поєднання / роз’єднання цілісних реченнєвих утворень. В його основі лежить та мета, яку В.В. Бабайцева [2000, с. 556] сформулювала як “актуалізація відчленованої частини”. Вона базується щонайменше на двох когнітивних схемах – прецизуванні та контрастуванні.

Упорядкування інформаційного ресурсу повідомлення за схемою **прецизування** (уточнення) здійснюється в контексті опінії мовця про недоінформування адресата в тому висловленні, що вже здійснено. Це спонукає його уточнити або конкретизувати своє повідомлення шляхом регресивного додавання до нього певного кластеру інформації (СИТ²), що могло б, на його думку, більш вичерпно охарактеризувати СИТ¹. Когнітивною основою такого уточнення є презумпція “Акцентую СИТ² через СИТ¹, конкретизуючи їх зміст”. Пор.: (13) *Keiner lässt sich bemerken. Im Dunkel* /I. Noll/; (14) *Man kann alles Mögliche finden. In diesem Laden* /B. Uhse/; (15) *Mir fällt nichts ein. Im Moment* /LeseBuch/; (16) *Sie wird es versuchen. Den Chef zu sprechen* /D. Schwanitz/; (17) *Die Eltern wissen gar nichts. Von diesem Zelturlaub* /Charly/. Прецизійне доповнення можна визнати тим когнітивним феноменом, який О.Н. Йокояма [2005, с. 173] називає “добровільним внеском до кооперативного мінімуму”.

Формальним експлікатором прецизійного розширення БЧ можна визнати, услід за Г. Альтманом [Altmann 1981, с. 118], словосполучення “und zwar” / “nämlich” / “a same” і „das heißt“ / “тобто”. Пор.: (13a) *Keiner lässt sich bemerken. Und zwar / nämlich im Dunkel* → (13b) *Das heißt im Dunkel*; (14a) *Man kann alles Mögliche finden. Und zwar / nämlich in diesem Laden* → (14b) *Das heißt in diesem Laden*; (15a) *Mir fällt nichts ein. Und zwar / nämlich im Moment.* → (15b) *Das heißt im Moment*; (16a) *Sie wird es selbst versuchen. Und zwar / nämlich den Chef zu sprechen* → (16b); *Das heißt den Chef zu sprechen*; (17a) *Die Eltern wissen gar nichts. Und zwar / nämlich von diesem Zelturlaub* → (17b) *Das heißt von diesem Zelturlaub*. Комплементарні (und auch / und dazu) та аргументивні (deshalb, sonst) проби є у випадку (13-17) нерелевантними, бо призводять до структурно-семантичного викривлення відповідних трансформів і до спотворення когнітивно-дискурсивної мотивації використання ПР.

За принципом **контрасту** (гостро вираженої протилежності) утворюються ПР, в яких здійснюється протиставлення пропозиціонального змісту БЧ і ПЧ. Пор.: (18) *Nur wenige Einsteiger stürzen ins Leben. Und die Mehrheit hat überhaupt kein Lebensziel* /Deutschland 2005-3/; (19) *Sie arbeitet den ganzen Tag. Und er blättert stets in einer Zeitung* /SpO/; (20) *Im U-Boot sterben Menschen. Und Moskau lehnt ausländische Hilfe ab* /Deutschland 2002-5/; (21) *Öl ist mehr als doppelt so teuer wie vor zwei Jahren. Und eine Preiserholung ist nicht in Sicht* /Deutschland 2006-2/; (22) *Sie möchte sich vor allem erfindlich bekennen. Während es ihrer Schwester ganz egal ist* /DgD/.

Використання парцелятів у (18-22) зумовлюється не стільки припущенням мовця про інформативну неповноту БЧ, скільки необхідністю акцентування однієї ситуації через її протиставлення іншій, що досягається за допомогою інтонації та затягування паузи. Тим самим досягається той інтенсифікаційний ефект, що сприяє фокусуванню уваги на певній ситуації [Rudolph 1996, с. 342] і тим самим реалізації таких настанов, як здивування (18, 21), докір (19), обурення (20) тощо. У випадку контрастного введення ПЧ слід говорити про навмисне роз’єднання складнореченнєвого цілого на окремі автосемантичні парцели, тобто на такі, що є інформативно самодостатніми, проте вони не можуть бути акцентованими тією мірою, як це уможливується їх сумісним використанням у межах одного біному.

Когнітивно-дискурсивною основою контрастної парцеляції є презумпція мовця “Акцентую СИТ², через СИТ¹, протиставляючи їх одна одній”. Формальним експлікатором контрастивного акцентування двох ситуацій є сполучник “während” / “у той час як”. Пор.: (18a) *Nur wenige Einsteiger stürzen ins Leben, während die Mehrheit überhaupt kein Lebensziel hat*; (19a) *Sie arbeitet den ganzen Tag, während er stets in einer Zeitung blättert*; (20a) *Im U-Boot sterben Menschen, während Moskau ausländische Hilfe ablehnt*; (21a) *Öl ist mehr als doppelt so teuer wie vor zwei Jahren, während eine Preiserholung nicht in Sicht ist*. У цьому випадку контрастивний сполучник und і темпорально-протиставний während є взаємозамінними: (22a) *Sie möchte sich vor allem erfindlich bekennen, und ihrer Schwester ist es ganz egal*.

Таким чином, когнітивний алгоритм парцеляції виявляється пов’язаним, по-перше, з нарощуванням інформації (патерн “власне-корекція”), а, по-друге, з інтенсифікацією – цілеспрямованим фокусуванням уваги

адресата на певному її кластері (патерн “акцентуація”). Обидва вони тісно пов’язані з акомодациєю – необхідністю подолання когнітивної ентропії (дисонансу) – дійсної або мнимої недоінформованості адресата. Проте, якщо корекція змісту БЧ за рахунок приєднання ПЧ є процесом і результатом нарощування інформації, то акцентуація – способом привернення уваги до якогось її кластеру.

Парцеляція за схемою комплементатії є способом нарощування інформації в ширину, а за схемою аргументатії – і в ширину, і в глибину. З урахуванням фактору “об’єм інформації” прецизійну схему парцеляції слід, очевидно, визнати дифузною, бо її когнітивний мотив полягає не тільки в акцентуації, але й у нарощуванні інформаційного ресурсу, причому в глибину. У цьому випадку БЧ і ПЧ співвідносяться за принципом “загальне – часткове”.

Парцеляція ж за схемою контрасту не є способом інформативного розширення речення ані в глибину, ані в ширину, а лише способом прагматичного акцентування однієї референтної ситуації на фоні іншої. Когнітивна ентропія усувається тут мовцем не шляхом корекції процесу поповнення епістемічного світу адресата, а шляхом відтінення одного кластеру інформації за допомогою іншого. Отже, парцелятивний мотив контрасту зумовлюється не скільки когнітивним, скільки прагматичним чинником.

У цілому ж слід визнати, що не завжди можна провести чітку демаркаційну лінію між власне-корекційною та акцентувальною моделями парцеляції. Найбільш виразною вона є в контексті, в якому ПР інтегрується в текст на правах мезоструктури, найменш виразною – на рівні окремо взятого речення. Проте, тут нерідко актуалізуються обидва фактори: перший виступає мотиваційним чинником процесу, другий – тактико-мовленнєвим чинником результату парцелювання.

Все сказане дозволяє зробити певні **висновки**.

Парцеляція конституюється як синергетичний феномен, в якому взаємодіють комунікативні та когнітивні начала мовленнєвої діяльності. Комунікативною її основою є адресантно-адресатна конфігурація, когнітивною – дійсна або мнима недоінформованість адресата, що базується на припущенні мовця про недовикористання у здійсненому ним повідомленні певного інформаційного ресурсу (когнітивна ентропія) і що примушує його відшкодувати нестачу інформації в регресивний спосіб. Спрямований на усунення когнітивної ентропії й тим самим на упорядкування системи, цей спосіб відшкодування інформації може бути як спонтанним, так і навмисним мовленнєвим кроком адресанта, але в будь-якому разі він скеровується необхідністю гармонізації висловлення.

Механізм парцелювання спирається щонайменше на два основних когнітивно-комунікативних патерна гармонізації структури, змісту й функції висловлення – власне-корекцію та акцентуацію. Корекція є способом комплементарного та аргументативного нарощування інформації, а акцентуація – прецизійним або контрастивним фокусуванням уваги адресата на певному її кластері. Корекція та акцентуація мають риси і мотиву, і тактики побудови парцельованого речення, конструктивний інваріант якого завжди спирається на бінарну єдність базової частини та парцеляту.

Розгляд лінгвосинергетичних засад парцеляції має вирішальне значення для поглиблення й розширення уявлень лінгвістичної науки про роль і місце різних синтаксичних процесів у способах аранжування думки. **Перспектива** дослідження зумовлюється ще й тим, що залишається ще досить невивчених питань, які чекають на свого дослідника. Зокрема, певну проблему становлять собою прагматичні значення, які утворюються на перетині різних ілокутивних сил парцельованого висловлення, їх комунікативний статус у складі дискурсивних актів, співвідношення парцеляції та ідіостилу тощо.

Література

- Бабайцева 2000: Бабайцева В.В. Явление переходности в грамматике русского языка. – М.: Дрофа, 2000. – 640 с.
- Бардина 1997: Бардина Н.В. Языковая гармонизация сознания. – Одесса: Астропринт, 1997. – 271 с.
- Бранский 2000: Бранский В.П. Теоретические основания социальной синергетики // Вопр. философии. – 2000. – № 4. – С. 112-129.
- Вебер 2004: Вебер Е.А. Опыт лингвистического исследования когнитивного диссонанса в английском дипломатическом дискурсе: Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04. – Иркутск, 2004. – 212 с.
- Герман 2000: Герман И.А. Лингвосинергетика. – Барнаул: ААЭП, 2000. – 168 с.
- Гиздатов 1998: Гиздатов Г.Г. Когнитивная парадигма изучения языка // Семантика языковых единиц. Доклады VI Междунар. конф. – М.: СпортАкадемПресс, 1998. – Т. 1. – С. 24-26.
- Гийом 1992: Гийом Г. Принципы теоретической лингвистики / Общ. ред., послеслов. и коммент. Л.М. Скредлиной. – М.: Прогресс, 1992. – 224 с.
- Єрмоленко 1999: Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія. – К.: Лібра, 1999. – 488 с.
- Загнітко 2006: Загнітко А.П. Сучасні лінгвістичні теорії. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 338 с.
- Йокояма 2005: Йокояма О.Б. Когнитивная модель дискурса и русский порядок слов. – М.: Языки славянской культуры, 2005. – 424 с.
- Каныгин 1993: Каныгин Ю.М. Основы когнитивного обществознания (Информационная теория социальных систем). – К.: УАИ, 1993. – 236 с.

- Капра 2003: Капра Ф. Паутина жизни. Новое научное понимание живых систем / Пер. с англ. В.Г. Трилиса. – К.: София; М.: София, 2003. – 336 с.
- Кибрик 2003: Кибрик А.Е. Константы и переменные языка. – СПб.: Алетейя, 2003. – 720 с.
- Москальчук 2003: Москальчук Г.Г. Структура текста как синергетический процесс. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 296 с.
- Семенець 2004: Семенець О.О. Синергетика поетичного слова. – Кіровоград: Імекс, 2004. – 338 с.
- ФС 1987: Философский словарь / Под ред. И.Т. Фролова. – 5-е изд. – М.: Изд. полит. л-ры, 1987. – 590 с.
- ЯБЭС 2000: Языкознание. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. – 2-е изд. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2000. – 688 с.
- Altmann 1981: Altmann H. Formen der „Herausstellung“ im Deutschen. – Tübingen: Niemeyer, 1981. – 216 S.
- Habermas 1984: Habermas J. Vorstudien und Ergänzungen zur Theorie des kommunikativen Handels. – Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1984. – 607 S.
- Perelmann 1980: Perelmann C. Das Reich der Rhetorik. Rhetorik und Argumentation. – München: Beck, 1980. – 195 S.
- Rudolph 1996: Rudolph E. Contrast, Adversative and Concessive Relations and their Explication in English, German, Spanish, Portuguese on Sentence and Text Level. – Berlin, N.Y.: Walter de Gruyter, 1996. – 544 p.
- Wiener 1950: Wiener N. The Human Use of Human Beings. – N.Y.: Houghton Mifflin, 1950. – 312 p.

The article is the sequential of the author's series of publications on active syntactical processes in Modern German, one of which parcelling is. The parcelled sentence is considered as process and result of utterance synergetic harmonization on the principle of inverse connection noose by N.Wiener.

Keywords: parcelling, synergetics, harmonization, cognitive entropy, correction.

Надійшла до редакції 8 вересня 2006 року.

Оксана Путіліна

ББК Ш12=411.4*22
УДК 81'372=111=161.2

ЗНАХІДНИЙ ВІДМІНОК ЯК РЕПРЕЗЕНТАНТ ГЛИБИННОГО ОБ'ЄКТНОГО ЗНАЧЕННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ У ЗІСТАВЛЕННІ З АНГЛІЙСЬКОЮ

Стаття продовжує цикл публікацій, присвячених простеженню специфіки взаємодії глибинного і поверхневого рівнів речення з позицій відмінкової граматики, зокрема встановленню закономірностей репрезентації глибинної об'єктної семантики на поверхневому рівні семантико-синтаксичної організації сучасного українського речення у зіставленні з англійським.

Ключові слова: відмінок, лексико-семантична група, лексична сполучуваність, транзитивні лексеми.

У сучасній українській мові, як і в англійській, глибинна об'єктна семантика може бути репрезентована за допомогою широкого спектру формально-граматичних засобів на рівні формотворчої, словотвірної, морфологічної та синтаксичної організації в межах простого (формально і семантично елементарного), простого ускладненого (формально і семантично) й складного речення з різними типами синтаксичного зв'язку. Враховуючи необхідність розмежування двох різних шарів (або рівнів) висловлення – національного та універсального [Штерн 1998, с. 297], що безпосередньо співвідносяться з реалізацією семантики об'єкта в конкретній мові та глибинним значенням, теоретично притаманним усім мовам світу, потреба у послідовному аналізі спільних і диференційних (притаманних тільки українській чи англійській мові) мовних засобів для найповнішої характеристики глибинної структури речення постає більш, ніж очевидно.

Своєрідність національної семантики має багато виявів, серед яких насамперед такий, як обов'язковість вираження деяких смислів у реченні, властивих граматиці та лексиці, зокрема вид дієслова і флексивний характер утворення відмінкових форм в українській мові, артикль в англійській тощо. Функція поверхневого компонента полягає у встановленні багатозначної відповідності між глибинно-семантичною структурою та різноманітним формально-поверхневим. Тому системний опис сучасного українського речення, в якому репрезентована об'єктна семантика, у зіставленні з відповідним реченням англійської мови є необхідною складником пропонованого дослідження.

Семантична категорія об'єкта, виділювана на підставі її регулярної презентуваності (у тому чи іншому варіанті) у структурі речення [Николаева 1995, с. 71], має в сучасній українській мові певний набір формально-граматичних відмінків з переважно морфологічними засобами реалізації глибинного значення (пор. з англійською, якій притаманна синтаксична природа поверхневих відмінкових форм [Путіліна 2006, с. 134]). Морфологічні форми відмінків, характеризуючись синтаксичною перспективою [Бондарко 1976, с. 19],

реалізують відмінкові значення у функціональних зв'язках з іншими компонентами словосполучення і речення. Як зазначає М.Я.Плющ, відмінкові словоформи беруть участь у вираженні предикативних з двобічною спрямованістю взаємопов'язаних компонентів структурної основи речення і непередикативних семантико-синтаксичних відношень з однією спрямованістю компонентів словосполучення або компонентів, що поширюють основу речення [Плющ 1986, с. 38], прогнозуючи подальше структурування всієї поверхневої конструкції, зокрема репрезентація семантики об'єкта на формальному рівні як в українській, так і в англійській мові зумовлюється наявністю підрядного зв'язку, перехідністю, нерозривно пов'язаною з нею валентністю предиката, а також смисловими значеннями поєднаних слів (тобто лексичною і граматичною сполучуваністю компонентів).

З-поміж морфологічних засобів, спеціалізованих на вираженні глибинної об'єктної семантики в сучасній українській мові, найбільша регулярність функціонування властива формам знахідного відмінка, який виступає як відмінок об'єкта [Вихованець 1992, с. 119, Вихованець 1971, с.10, Плющ 1986, с. 41], що є його первинною семантико-синтаксичною функцією. Як і об'єкти на рівні глибинної структури, знахідний відмінок можна вважати найбільш загальним поверхневим відмінком (його відповідником в англійській мові постає the Common Case (загальний відмінок)), оскільки він здатний репрезентувати два глибинні об'єктні відмінки – об'єкти і фактитиви (крім інструменталіса), хоча у переважній більшості випадків безпосередньо свіввідноситься з об'єктивом, наприклад: (1) *Уже дорослим я бачив у бабусі мої малюнки, малюнки дворічного художника-початківця.* (В.Сосюра. Третя рота, с.270); (2) *Порубаний зброяр руїну стереже.* (Л.Костенко. Берестечко, с. 26); (3) *Пташина прокинулася, подала прозору вістку; але він не слухав, як раніше.* (В.Барка. Жовтий князь, с.70); (4) *Через кілька годин задніє, і Фей-хань розгорне – за всіма відомостями – рішучий наступ.* (А.Любченко. Китайська новела, с. 247), де у реченнях (1) і (2) форма знахідного відмінка репрезентує об'єктив [_O], а в прикладах (3) і (4) – фактитив [_F] (пор. з англ.: *I haven't seen this film (Я не дивився цю кінострічку) [_O]* і *He ended the diary (Він закінчив щоденник) [_F]*, де в обох реченнях глибинні об'єктні відмінки виражені засобами загального відмінка). Крім того, і в українській, і в англійській мовах на формально-граматичному рівні така відмінкова форма (у межах простого речення) виконує роль прямого додатка. На думку О.В.Бондарка, йдеться про таку форму, в якій максимально сконцентровані “ознаки об'єктності, що протиставляються ознакам суб'єктності”, зокрема неактивність, співвідносність (але не протиставленість) із суб'єктом [Бондарко 1992, с. 70], оскільки саме форми знахідного відмінка (з прийменником і без прийменника) з притаманною їм ознакою структурно-семантичної залежності від предиката є найбільш спеціалізованим і регулярним засобом репрезентації семантики об'єкта.

Своєрідність форм знахідного відмінка полягає у тому, що в плані синтагматичному йому властиве вживання майже виключно з перехідними дієсловами, зв'язок з якими є органічним і взаємним, тому що знахідний не виступає поза сполученням з перехідними дієсловами, а керуюче перехідне дієслово за своєю лексико-граматичною природою вимагає об'єкта для розкриття свого змісту: (5) *Гіркотний дух дощем залитих згаріщ нам підказав дорогу до села.* (Л.Костенко. Берестечко, с. 19); (6) *Н а г л я д а ч подивився якусь мить пильно ...і закрив “кормушку”.* (І.Багрянний. Морітурі, с. 351). На думку І.Р.Вихованця, те саме можна сказати і про зв'язок з перехідними предикативними прислівниками (аналітичними дієсловами [Вихованець 1992, с. 119]) типу *(було, буде) видно, (було, буде) помітно, (було, буде) жаль, (було, буде) треба* і под., хоча, на наш погляд, переважна більшість з них передбачає форми родового безприйменникового відмінка або інфінітива: (7) *М е с і я: Творив дива ще тільки над водою, сього не досить – треба крові.* (Леся Українка. Одержима, с. 107); (8) *Аж самому стало себе шкода, шкода того безжурного, молодого, веселого обличчя, що колись зводило дівчат з розуму.* (І.Багрянний. Тигролови, с.50); (9) *Добути дозвіл на ув'язненого лікаря було не так легко: треба було звертатись до вищого начальства...* (Б.Антоненко-Давидович. Мертві не воскресають, с. 233).

При перехідних дієсловах, які можуть сполучатися з послідовним рядом формальних відмінків української мови, знахідному належить центральне місце внаслідок властивого йому тісного зв'язку (сильного керування [Пешковський 1956, с. 285]) із перехідним дієсловом. При цьому такі дієслівні лексеми становлять надзвичайно широку групу, спричиняючи появу значної кількості класифікацій відтінків об'єктного значення, вираженого на поверхневому рівні цією відмінковою формою, в яких знаходять відображення як прагнення інтегрувати ці відтінки, так і намагання якнайповніше диференціювати їх (до 9 різновидів), зокрема у працях Л.А.Булаховського, Є.К.Тимченка, І.Р.Вихованця, О.С.Мельничука, І.І.Слинька (в україністиці), Х.М.Сакієва, В.А.Силукової, К.І.Ходової (у русистиці) [Курс 1951, Тимченко 1928, Вихованець 1971, Слинько 1962, Сайкиєв 1955, Силукова 1954, Ходова 1963]. Варто згадати також і спробу подати класифікацію функціонально-відображальних класів імен об'єктів та дієслівних предикатів у їх комунікативному співвіднесенні на матеріалі української та англійської мов Р.З.Назарчук, яка виходить з такого розуміння об'єкта, яке цілком відповідає глибинній семантиці об'єктива і фактитива, а на формальному рівні вкладається у форму знахідного відмінка (без прийменника), і пропонує диференціювати дієслова за денотативним статусом імен їхніх об'єктів, наприклад, “Людина”, “Рослина”, “Соціофакт” і под. [Назарчук 2000, с.106-111], хоча, на жаль, власне граматичні засоби репрезентації цих значень в обох мовах дослідниця залишає поза увагою.

Загалом при аналізі форм знахідного відмінка з об'єктним значенням в українській мові слід враховувати семантичні групи перехідних дієслів (як і у випадках із загальним відмінком в англійській мові), що керують знахідним об'єктом, з-поміж яких можна виділити такі групи:

1. Дієслова розташування в просторі (є досить поширеною групою перехідних дієслів), з-поміж яких слід виділяти:

а) дієслова переміщення в просторі, що поєднують у собі значення переміщення і конкретної фізичної дії (*адресувати, валити, везти, вивергати, видаляти, відбивати, відгортати, відкидати, відправляти, возити, волочити, втягувати, доставляти, завалювати, запускати, зводити, кидати, класти, котити, лити, наводити, направляти, носити, обризувати, опускати, переганяти, перекачувати, підкидати, піднімати, пускати, розвіювати, сипати, слати, ставити, топити, трусити, тягнути, штовхати і под.*): (10) *Але скрізь [міщанка-юрба] несе з собою шепіт, жах, широкі очі, чекання*. (В.Винниченко. Сонячна машина, с. 190); (11) *Потягнув і зразу ж – назад до підводи, відкіля візник перевалював мішок, зверху сивий від випорошеної крупчатки, ніби коло млина*. (В.Барка. Жовтий князь, с. 214); (12) *Жіноцтво носить різні вина*. (Л.Костенко. Берестечко, с.17); (13) *Хазяїн з несподіванки сіпнувся, затримався на півкрокові, наче готовий був ту ж мить кинути повіддя й тікати*. (А.Любченко. Ворог, с. 403);

б) дієслова уміщення, розташування об'єкта у певному просторі або включення до складу чого-небудь (*вбирати, вводити, вішати, вкладати, клеювати, включати, вкопувати, вливати, вписувати, вприскувати, впроваджувати, всмоктувати, встановлювати, встромляти, забивати, завантажувати, загортати, занурювати, заповнювати, заряджати, засаджувати, засівати, зашивати, надимити, накачувати, нанизувати, наповнювати, настромляти, начиняти, обв'язувати, поглинати, перевантажувати, переховувати, саджати, складати, ставити, розвішувати, розкидувати, розкладати, розсипати, розташовувати, укладати*): (14) *На узвишші, прикрашеному каменями, було встановлено крісло пошани*. (А.Москаленко. Срібний іній серпня, с. 290); (15) *Коли ж суворою зима покриє барви й квіти – на гробі їх вона сама розсипле самоцвіти*. (Леся Українка. Хто вам сказав, що я слабка..., с. 64); (16) *На стільцях біля грубки знову розвішано пелюшки*. (А.Любченко. Тихий хутір, с. 65); (17) *А цар стромляє мені у спину свої двойлезі каправі очі*. (Л.Костенко. Берестечко, с. 13); (18) *Вітер зухвало жузмив, розбивав, розкидав довгі вуса й бороду*. (А.Любченко. Ворог, с. 397);

в) дієслова покриття одного об'єкта іншим (часткового і повного) (*асфальтувати, білити, бронювати, взувати, всотувати, глазурувати, забинтовувати, зав'язувати, загортати, закреслювати, закривавлювати, заливати, замазувати, замасковувати, запинати, запорошувати, застіпати, зафарбовувати, коптити, крити, лакувати, мастити, милити, мостити, надраювати, накладати, насувати, натирати, обклеювати, обковувати, обливати, обліплювати, обмотувати, обростати, обтягувати, одягати, перев'язувати, підмальовувати, підправляти, пригортати, приміряти, роздягати, сідлати*): (19) *Тому й зодягнув свої нові сині штани, які придбав уже на шахтах, які дбайливо ховав у своїй скриньці...* (А.Любченко. Проста історія, с. 350); (20) *Днями цілими в люстерко заглядала діва: підмальовувала справа, поправляла зліва*. (П.Глазовий. Слухняна доня, с. 26); (21) *Надраюю до лиску підлогу туристського теплохода*. (А.Москаленко. Син свого батька, с.202); (22) *Одна така поразка закреслює стонадцять перемог!* (Л.Костенко. Берестечко, с.6); (23) *Він відчув, як на нього наклали приторно-їдучу маску, і зрозумів, що лежить на операційному столі*. (М.Стельмах. Правда і кривда, с. 344); (24) *Хазяїн цільніше насунув шапку на лоб, цільніше пригорнув поли дубленика, підтягнув пасок, кочив на спину*. (А.Любченко. Ворог, с. 395); (25) *Деся кров дітей земля сумна встала...* (В.Сосюра. Христос, с. 51);

г) дієслова вилучення, видалення об'єкта (*видаляти, викладати, виколошувати, викорінювати, викорчувати, вимітати, висипати, відмивати, відтирати, відчищати, відшкрябати, злизувати, змивати, косити, одбирати, прати*): (26) *Долоні мої процвіяховані ятрянсья, а пси шолудиві злизують кров*. (Л.Костенко. Берестечко, с. 13); (27) *Якщо ти мені посестра вірна, то зроби мені остатню послугу: одбери мені життя, чим хочеш, аби то була почесна зброя...* (Леся Українка. Віла-посестра, с. 96); (28) *Той [чорногуз. – прим. О.П.] насторожено повернув до чоловіка червононосу голову, але одразу заспокоївся і з гідністю задибав по возкій бережній смужці, в марній надії виколошкати з неї хоч якась дурне жабеня*. (М.Стельмах. Правда і кривда, с. 357).

Особливістю дієслів цієї групи є здатність керувати іменниками – назвами неістот, істот, зрідка – назвами абстрактних понять, а формальним показником можна вважати наявність префікса у переважній більшості з них, зокрема префіксів **в-, ви-, від-, з-, за-, до-, на-, о-, об-, пере-, під-, при-, роз-**, за рахунок яких нечисленні самі по собі, ці лексеми утворюють значну кількість похідних із підкресленою просторовою орієнтацією, що надається їм приєднаними префіксами (що не характерно для дієслів із відповідним значенням в англійській мові).

2. Дієслова фізичного впливу на об'єкт є найчисленнішою групою, в якій можна виділити:

а) дієслова конкретної фізичної дії, зокрема биття, тиску, руху (загалом стану неспокою), обробки тощо (*бити, брикати, вибивати, вигинати, відсмикувати, в'ялити, гортати, гріти, дезінфікувати, довбати, жмакати, забивати, зақушувати, зализувати, замивати, заморожувати, запікати, затискати, зовтувати, здавлювати, кип'ятити, коливати, колисати, колоти, колувати, копати, коптити, крутити, масажувати,*

молотити, мочити, м'яти, натискати, нахилити, обертати, обробляти, опускаєти, орати, переробляти, полоскати, полоти, прикушувати, прищипорювати, промивати, рити, розгойдувати, розгрібати, розжарювати, розкопувати, розпушувати, розчищати, рухати, стискати, терти, тиснути, трусити, хлентати, цідити, чистити, шмагати): (29) Він закусив вудила, дугою взяв шию і, жахом охоплений, мчав без дороги, наосліп. (А.Любченко. Ворог, с. 398); (30) І варто мені натиснути кнопку, як білим метеликом впурхне сестричка – наша добра нічна фея. (А.Москаленко. Поклик вічності, с. 203); (31) Так, ніколи не скінчиться темна туга і вічно буде жаль палити серце. (Леся Українка. Одержима, с. 114); (32) Та щодня і щоночі хлентали зливу баюри. (Л.Костенко. Берестечко, с. 12); (33) Потиснув простягнуту Сталінім білу, по-жіночому маленьку руку. (О.Гончар. Двоє вночі, с. 242);

б) дієслова часткового ушкодження об'єкта (атакувати, вивертати, вигризати, виколювати, виламувати, витолочувати, дряпати, жалити, забруднювати, зрешечувати, калічити, карати, катувати, колоти, кусати, ламати, муляти, надборкувати, нівечити, обморожувати, обікати, обстрілювати, отруювати, пересмажувати, підпилювати, пробивати, прогризати, пропалювати, прострілювати, протирати, псувати, ранили, різати, роз'їдати, розтягувати, розчавлювати, свердлили, спалювати, ушкоджувати, шмагати): (34) Куркулі повели агітацію, що лікарі й ті, хто їм допомагає, отруують народ. (В. Сосюра. Третя Рота, с.293); (35) Він йому виламував ребра в скаженій люті. Він йому повивертав суглоби... (І.Багрянний. Тигролови, с. 38); (36) Ні, не був я в кайданах. Мені тільки надборкали крила. (Л.Костенко. Берестечко, с. 17); (37) Добуває віла запоясник, мур довбає, трердий камінь креше, пробиває шпарочку вузьку, подає до побратима голос... (Леся Українка. Віла-посестра, с. 94); (38) Густі гарачі хвилі, обдавши Марка, почали шалено намотуватись на нього й розтягувати все тіло. (М.Стельмах. Правда і кривда, с. 345); (39) Нерви дзвеніли тоскно, як осінні дроти в степу, і той дзвін свердлив мозок, як біль зубний... (І.Багрянний. Сад Гетсиманський, с. 191);

в) дієслова повного руйнування об'єкта (вбивати, висаджувати, висушувати, виштрикувати, добивати, душити, загризати, заклобувати, зацьковувати, з'їдати, знищувати, ламати, морити, перегризати, різати, розбивати, розмивати, розстрілювати, руйнувати, спалювати, спустошувати, труїти): (40) Вже мені сириця тіло з'їла, а залізо кості перегризло, а темниця очі помутила, горде серце висушив той сором, що зламав я сам почесну зброю і живим до рук дістався туркам. (Леся Українка. Віла-посестра, с. 94); (41) Перше вони могли повалити його лише вчотирьох, але виштрикувати очі при свідках... (І.Багрянний. Тигролови, с. 38); (42) Саме рейвах стояв, бо ховали якогось мурзу і палили над ним перемоклу в полі смолу. (Л.Костенко. Берестечко, с. 16); (43) Сумління докори страшні душі моєї вбили спокій, і я змінився... (В.Сосюра. Каїн, с. 35);

г) дієслова з'єднання і розділення (ампутовати, вихоплювати, відв'язувати, відгортати, відгризати, відділяти, відклеювати, відколупувати, відколювати, відламувати, відліплювати, відривати, відрізати, в'язати, ділити, дробити, зав'язувати, заплітати, звивати, зв'язувати, з'єднувати, зліплювати, змішувати, зривати, зшивати, клеїти, комбінувати, кришити, місити, нанизувати, об'єднувати, перебивати, перерізати, перерубувати, пиляти, підковувати, плутати, поєднувати, поповнювати, прибивати, прив'язувати, приєднувати, приліплювати, пристібати, рвати, різати, розбивати, розв'язувати, розгризати, розділяти, розклеювати, розламувати, розмежовувати, скріплювати): (44) Вже ж на те не обізвалась віла, лиші коневі крила буйні в'язе, щоб не здумав сам майнути вгору, потім в'язе поводи докупи, аби коні врозтіч не розбіглись: “Се ж я наші долі поєднала”. (Леся Українка. Віла-посестра, с. 91); (45) Це ж дець в цих селах заарканили. В бігах поповнюють гарем. (Л.Костенко. Берестечко, с. 13); (46) Він так діє, як рятівний хімікалій на зіпсовану, зів'ялену фотографічну платівку, викликаючи забуті, загублені риси, воскрешає їх, підсилює, скріплює... (І.Багрянний. Сад Гетсиманський, с. 266); (47) Гультяй-вітер перебирав ладки, вихоплював звуки з-під коневих ніг, рвав, шмагував їх, жбурляв у ніч, у безвість. (А.Любченко. Ворог, с. 396).

Для цієї групи дієслів, як і для дієслів на позначення розташування об'єкта у просторі, характерне вживання майже виключно із тими самим префіксами, що також можуть розглядатися як специфічні маркери і щодо дієслів із значенням фізичного впливу на об'єкт, проте безпосередньо просторове значення ці префікси, приєднуючись до таких дієслів, втрачають (натомість в англійській мові дієслівні лексеми із значенням фізичного впливу на об'єкт не передбачають наявності того чи іншого префікса, при цьому можливе тільки “уточнення” форми за рахунок прийменників *out, through, down* тощо у постпозиції щодо дієслова, які, на відміну від української мови, є прямою вказівкою (у більшості випадків – формальною) на просторову орієнтацію дії: *to beat out* (вибивати), *to bend* (нахилити), *to dig out* (розкопувати), *to shoot through* (прострілювати), *to bite* (кусати), *to sting* (жалити), *to poison* (отруювати), *to burn down* (спалювати) тощо).

3. Дієслова творення:

а) дієслова зі значенням створення, тобто на позначення дії, в результаті якої виникає новий об'єкт (брукувати, будувати, варити, виводити, вигадувати, видавати, видовбувати, виковувати, вкопувати, винаходити, випилювати, виписувати, виправляти, виробляти, вироцувати, відварювати, відновлювати, відроджувати, відтворювати, гартувати, готувати, друкувати, заварювати, записувати, запікати, засновувати, збирати, зрібати, квасити, клеїти, конспектувати, копати, креслити, кувати, ліпити, майструвати, маринувати, мостити, мурувати, набивати, надписувати, насипати, описувати, організовувати, пекти, перебудовувати, передруковувати, перемальовувати, переробляти, писати,

підкреслювати, підписувати, плавити, планувати, плести, прокладати, пропалювати, прорубувати, протоптувати, прясти, реабілітувати, реставрувати, робити, садити, свердлими, систематизувати, сіяти, скиртувати, склеювати, склити, солити, споруджувати, творити, ткати, утворювати, фальсифікувати, цементувати, черкати, шити, шифрувати): (48) *Бо хтозна, чи він знайде там свободу, чи ще одну збудує свободу...* (Л.Костенко. Берестечко, с. 22); (49) *Зіна ще раз перечитала, потім схопила олівця і вгорі черкнула резолюцію: "Інтелігент. Ганчірка".* (А.Любченко. Тихий хутір, с. 70); (50) *М і р і а м: Ти творив дива!* (Леся Українка. Одержима, с. 107); (51) *Зараз я перехожу від цих заслінок, підвісок до всього велета, який ось уже чотири роки зводимо на південній околиці міста.* (А. Москаленко. Краплина й море, с. 104);

б) дієслова на позначення окремих видів діяльності, внаслідок якої об'єкт не створюється, а видозмінюється (*брити, викопувати, виписувати, виправляти, відварювати, вудити, голити, доїти, жати, запікати, збирати, згрібати, копати, мочити, насипати, орати, пиляти, ремонтувати, солити, тесати, точити*): (52) *Сумніву не було: голова гнав жінок мочити коноплі.* (М. Стельмах. Правда і кривда, с. 358); (53) *І раб копає землю, теше камінь, приносить мул з ріки і робить цеглу, виводить мури, статуї великі, запригішесь, возить самотужки, й ставить, і щось будує вічне і величне...* (Леся Українка. Напис в руїні, с. 59).

Особливістю деяких дієслів цієї групи є здатність виступати в реченні як на позначення дії, наслідком якої є новий об'єкт, так і називати дію, що тільки частково впливає на об'єкт і змінює його характеристики, але не витворює новий: *копати (яму) і копати (коріння), насипати (курган) і насипати (землю)*, при цьому формально-граматичні ознаки об'єкта не змінюються, тобто і в першому, і в другому випадку дієслово керує на поверхневому рівні іменником у формі знахідного відмінка без прийменника. Тому на глибинному рівні при дієслові зі значенням створення (підгрупа а)) знаходиться іменник у ролі фактитива (F), а при дієслові зі значенням окремих видів діяльності (підгрупа б)) – у ролі об'єктива (O) (що простежується і в англійській мові: *to dig a hole – to dig roots, to spread (burial) mound – to spread the ground*).

4. Дієслова інтелектуальної діяльності (*аналізувати, бачити, вершити, вибирати, вивчати, вигадувати, визначати, вимірювати, виправдовувати, випробовувати, вирішувати, відгадувати, відчувати, встановлювати, вчити, гадати, датувати, досліджувати, думати, забувати, задумувати, засвоювати, збагнути, звинувачувати, звіряти, згадувати, зіставляти, знати, зустрічати, з'ясовувати, класифікувати, констатувати, нумерувати, обирати, обмежувати, оглядати, ототожнювати, оцінювати, пам'ятати, перевіряти, передбачати, підозрювати, підсумовувати, пізнавати, позначати, порівнювати, призначати, припускати, продумувати, прощати, реагувати, редагувати, реєструвати, розгадувати, розмежовувати, розслідувати, розуміти, розшифровувати, слухати, сприймати, стежити, таврувати, тлумачити, узагальнювати, усвідомлювати, уявляти, фіксувати, формувати, формулювати, характеризувати, цінувати, читати, чути*): (54) *До сільради їй нема чого ходити, хіба що викличуть туди, та й то в якійсь прикрій справі: або новий податок якийсь призначать, або її старший син Вітька десь нахуліганив – тоді хоч-не-хоч, а йди.* (Б.Антоненко-Давидович. Бушуїха, с. 280); (55) *Так її прозвали товариші: вона завжди перша приносила всі новини, вона все знала.* (А.Любченко. Тихий хутір, с. 66); (56) *І хан, як виліплений з воску, в кольчугу вбраний і в шишах, куриє кальян, чи спав потрошку, чи стежив битву мов кориак.* (Л.Костенко. Берестечко, с. 9).

При дієсловах із значенням розумової діяльності у ролі об'єкта виступають, як правило, іменники, що позначають істоти або абстрактні поняття, а перелік самих дієслів значно розширюється за рахунок префіксації (префікси **в-, ви-, до-, за-, з-, о-, пере-, по-, роз-, у-**).

5. Дієслова мовленнєвої діяльності (*бурмотіти, викладати, викликати, вимовляти, випрошувати, висловлювати, відповідати, відхиляти, вітати, віщувати, говорити, диктувати, заперечувати, запитувати, запрошувати, застерігати, зачитувати, інформувати, клясти, коментувати, критикувати, кричати, мовити, наспівувати, обговорювати, обгрунтовувати, описувати, оповідати, оприлюднювати, передбачати, переказувати, писати, повідомляти, погрозувати, попереджати, проклинати, пропонувати, рекламувати, розповідати, співати, формулювати, хвалити, цитувати, читати, шепотіти*): (57) *Наспівує легенди сива ковила...* (Україна козацька. – 2005. – № 6. – С. 12.); (58) *Щось кричав мені хан, аж слова на дощі сичали.* (Л.Костенко. Берестечко, с. 16); (59) *Читав "Повість подум'яних літ" на сценарній студії.* (О.Довженко. Щоденник, с. 106).

Переважна більшість дієслів цієї групи характеризуються наявністю префіксів, зокрема: **в-, від-, за-, на-, об-, о-, пере-, по-, про-, роз-**, і може сполучатися з широким колом іменників (пор. із твердженням І.Р.Вихованця про те, що дієслова мовлення "сполучаються з обмеженим колом іменників типу *правда, неправда, слово*, переважно однотематичних з опорним дієсловом" [Вихованець 1971, с. 15]) або із займенниками, як правило, з узагальнюючим значенням *все, це, те, щось* і под. у головній частині складнопідрядного речення перед підрядною додатковою (за логіко-граматичною класифікацією), як в українській, так і в англійській мові: (60) *А тепер я тут сиджу, як завжди, одинока, даремні сльози люю і проклинаю все те, що він любив, і з кожним словом все більш надію трачу на рятунок.* (Леся Українка. Одержима, с. 114); (61) *He was compelled to admit that the call had come for him, but that he had declined it.* (J. London. Martin Eden, p.320) – *Він був змушений зізнатися, що отримав запрошення, але відхилив його.*

6. Дієслова соціальної діяльності (*агітувати, афішувати, вживати, виконувати, використовувати, витрачати, виявляти, ганьбити, демонструвати, долати, досягати, здійснювати, зображувати, зраджувати,*

імітувати, копіювати, надолужувати, насвистувати, обмінювати, організовувати, пародіювати, підкупати, повторювати, святкувати, танцювати, тероризувати, уособлювати, учиняти, фотографувати): (62) Я цю бурю чув своїм серцем, повним любові до людини, що так любила і любить Україну, що уособлювала для нас її, якій, як і йому, належали наші гарячі і вірні серця. (В.Сосюра. Третя Рота, с. 491); (63) Та ж там котрогось просто підкупили, щоб учинив оцей розгардіяш. (Л.Костенко. Берестечко, с. 10); (64) Обміняйте свої прізвища на принципові числа у всесвітній номерній системі. (М.Куліш. Мина Мазайло, с. 74).

Дієслова зі значенням соціальної діяльності, тобто цілеспрямованої діяльності для досягнення конкретної мети, суспільно-політичної діяльності, значенням використання, відтворення, зображування, здійснення [Лексико-семантические 1988, с. 56-60], передбачають у ролі об'єкта абстрактне поняття, істоту або персоніфікований предмет і розширюють свій перелік внаслідок приєднання префіксів **ви-**, **з-**, **зо-**, **на-**, **у-**.

7. Дієслова на позначення стану, зокрема на позначення буття, якісного, емоційного, фізіологічного, функціонального стану (випрягати, випускати, витримувати, виявляти, відновлювати, відпускати, відчувати, втішати, гасити, гіпнотизувати, голити, дивувати, забарикадувати, завалювати, завішувати, задувати, закінчувати, заморожувати, запечатувати, засліплювати, заспокоювати, зачаровувати, зачиняти, звільняти, злити, змінювати, зупиняти, кип'ятити, колисати, коригувати, лікувати, народжувати, образжати, охолоджувати, перевтомлювати, переживати, переривати, переробляти, перешкодувати, принижувати, припиняти, присипляти, редагувати, розвантажувати, розгортати, розплітати, розпушувати, розчаровувати, розчісувати, роз'яструвати, рятувати, скасовувати, спокушати, струшувати, терпіти, чутти): (65) Більше він не зважувався спокушати свою фортуна, але відтоді він лишився вічним парубком з прозвиськом Гарбуз. (Б.Антоненко-Давидович. Гарбуз і Цмоктій, с. 285); (66) ...Нарешті кінь почув той посвист, прилетів з просторів невідомих, впав додолу, мов гаряча куля. (Леся Українка. Віла-посестра, с. 92); (67) Велику, трепетну радість життя, радість глибокого віддиху й вільного руху відчувала кожна найменша частка його істоти. (А.Любченко. Ворон, с. 396).

Як в українській, так і в англійській мові дієсловам цієї групи притаманне вживання разом із іменниками на позначення переважно абстрактних понять у ролі об'єкта. При цьому послідовно зберігається відповідність щодо транзитивності українських та англійських дієслівних лексем (що не завжди наявна в інших групах), а кількість дієслів, що можуть бути об'єднані за цією семантичною ознакою, в українській мові, на відміну від англійської, збільшується з приєднанням префіксів **в-**, **ви-**, **від-**, **з-**, **за-**, **о-**, **пере-**, **при-**, **роз-**, **с-**: (68) *But Brissenden was not a disciple of quietism, and he changed his attitude abruptly.* (J.London. Martin Eden, p.356) – Але Бріссенден не належав до школи квієтистів, тому раптово змінив свій тон.

8. Дієслова на позначення відношення, а саме:

а) зв'язку або взаємозв'язку (базувати, грунтувати, замінювати, зв'язувати, компенсувати, міняти, організовувати, об'єднувати): (69) Він за два дні міняє три личини, та ще й четверту має про запас. (Л.Костенко. Берестечко, с. 15); (70) Козаки лицею нещодавно організували клуб "Козацька літератка". (Україна козацька. – 2005. – № 6. – С. 8.);

б) володіння (берегти, брати, вигравати, викупляти, виловлювати, вмінювати, винагороджувати, виплачувати, вистежувати, відбирати, володіти, втрачати, ганьбити, грабувати, губити, давати, дарувати, добувати, завойовувати, заволодівати, зберігати, знаходити, красти, купувати, ловити, мати, набирати, обишувати, орендувати, отримувати, повертати, програвати, продавати, роздавати, хапати, черпати, шукати): (71) Просте воно мало дивовижну властивість зберігати якийсь невловимий відбиток молодості... (А.Любченко. Його тасмниця, с. 417); (72) Добува блискучу шаблю віла, обтинає білу намітку, наче сарна, кидається вгору до свого юнака-побратима... (Леся Українка. Віла-посестра, с. 92); (73) Батько хазяїна, похилий віком та білий, сивиною і сорочкою, беріг макуху в дірявому лантусі, під лавою. (В.Барка. Жовтий князь, с. 95);

в) соціальних відносин (аргументувати, відбивати, відстоювати, відстрочувати, ганьбити, гарантувати, доводити, долати, жаліти, забезпечувати, заволодівати, заперечувати, засуджувати, захищати, зберігати, зневажати, любити, механізувати, мілітаризувати, ненавидіти, перемагати, підкоряти, поважати, погоджувати, програвати, розпускати, стерегти, фінансувати): (74) Завжди одинокий любив безповітря і тьму, і мертвих планет непорушливий спокій раніш був за зорі йому. (В.Сосюра. Ваал, с. 78); (75) А що, якщо програєш біій? (Л.Костенко. Берестечко, с. 18).

Специфікою дієслів зі значенням відношення (аналогічно до дієслів соціальної діяльності) є здатність сполучатися найчастіше з іменниками-назвами осіб або абстрактними поняттями і значно рідше (порівняно з дієсловами інших груп) – з іменниками-назвами конкретних предметів, що однаковою мірою спостерігається в українській та англійській мовах. Це дає підстави говорити про окремий різновид об'єкта, а саме – об'єкта із частковим нашаровуванням суб'єктної семантики, і дозволяє розширити перелік глибоких об'єктних відмінків за рахунок додавання до нього датива (D) – відмінка на позначення істоти (як правило), яка виступає об'єктом володіння, соціальних відносин, а також зазнає певного впливу внаслідок того чи іншого виду соціальної діяльності, що цілком справедливо для обох мов: (76) *The Senate approves or disapproves candidature of such high officials as ambassadors, Cabinet members, and federal judges.* (The Legislative Branch, p. 81) – Сенат схвалює або не схвалює кандидатури таких високопосадовців, як посли, члени уряду та федеральні судді. [D].

Видається важливим і той факт, що деякі дієслова можуть водночас виступати у різних лексико-семантичних групах, оскільки такі чинники, як префіксація, що не змінює характер дієслівного керування, але може істотно впливати на лексичний діапазон залежних від транзитивних дієслів іменників, і нашарування кількох значень в одній дієслівній лексемі, створює сприятливі умови для репрезентації різних нюансів семантики одним і тим самим дієсловом як в українській, так і в англійській мові, напр.: *міняти – to change* (відношення взаємозв'язку і соціальної діяльності), *зв'язувати – to bind*, *поєднувати – to connect* (відношення взаємозв'язку і фізичного впливу), *організовувати – to organize* (творення і соціальна діяльність), *розмежовувати – to divide* (інтелектуальна діяльність і роз'єднання), *формулювати – to formulate* (мовленнєва діяльність та інтелектуальна) тощо.

Отже, в сучасній українській мові спеціалізованим щодо репрезентації на поверхневому рівні глибинної об'єктної семантики засобом є знахідний відмінок без прийменника при транзитивних дієсловах, що розподіляються між 8 лексико-семантичними групами за особливостями лексичної сполучуваності з іменниками або займенниками (рідше – підрядною частиною у межах складнопідрядного речення) та граматичними показниками, зокрема за характером префікса (**в-, ви-, від-, з-, за-, до-, на-, о-, об-, пере-, під-, при-, роз-** тощо), а саме: розташування в просторі, фізичний вплив на об'єкт, творення, інтелектуальна, мовленнєва, соціальна діяльність, стан, зокрема буття, якісний, емоційний, фізіологічний, функціональний стан, відношення (зв'язок або взаємозв'язок, володіння, соціальні відносини). Відповідником знахідного відмінка в англійській мові є форми загального відмінка, що вживаються без прийменника або зрідка (якщо йдеться про дієслова на позначення місцезнаходження у просторі або фізичного впливу на об'єкт) із постпозитивними прийменниками *out, through, down* тощо з виразною просторовою орієнтацією, компенсуючи в такий спосіб відсутність словотвірних засобів, наприклад префіксів з такою функцією, порівняно з українською мовою. Водночас на глибинному рівні в обох мовах поверхневі конструкції зі знахідним і загальним відмінками відповідно представлені об'єктивом (O), фактитивом (F) і дативом (D), останній з яких може поєднувати у собі елементи об'єктної та суб'єктної семантики.

Отримані результати репрезентують особливості реалізації глибинних об'єктних відмінків на поверхневому рівні, а також специфіку організації конструкцій поверхневого рівня сучасного українського речення у зіставленні з англійським, зокрема конструкцій зі знахідним безприйменниковим відмінком на поверхневому рівні в українській та їх відповідників – форм загального відмінка (переважно без прийменника) англійській мовах як репрезентантів глибинної об'єктної семантики, і можуть бути використані для подальшого зіставного аналізу взаємодії глибинних і поверхневих структур зі значенням об'єкта на матеріалі української та англійської мов.

Література

- Бондарко 1976: Бондарко А.В. Теория морфологических категорий. – Л.: Наука, 1976. – 255 с.
- Бондарко 1992: Бондарко А.В. Субъектно-предикатно-объектные ситуации // Теория функциональной грамматики: Субъектность. Объектность. Коммуникативная перспектива высказывания. Определенность / неопределенность. – СПб.: Наука, 1992. – 276 с.
- Вихованець 1971: Вихованець І.Р. Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській мові. – К.: Наук. думка, 1971. – 120 с.
- Вихованець 1992: Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови.- К.: Наукова думка, 1992.- 224 с.
- Курс 1951: Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л.А.Булаховського. – Т. II. – К.: Рад. шк., 1951. – 408 с.
- Лексико-семантические 1988: Лексико-семантические группы русских глаголов: Учеб. слов.-справ. / Под общ. Ред. Т.В. Матвеевой. – С.: Изд-во Урал. ун-та, 1988. – 144 с.
- Назарчук 2000: Назарчук Р.З. Функціонально-ономасіологічні класи об'єктно спеціалізованих дієслів в українській та англійській мовах (аспект спільності) // Наукові записки. – Вип. 22. Ч. II. – Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В.Винниченка, 2000. – 106-113с.
- Николаева 1995: Николаева Т.М. Теория функциональной грамматики как представление языковой данности (на материале четырех выпусков кн. “Теория функциональной грамматики”) // Вопросы языкознания. – 1995. – №1. – С. 68-79.
- Пешковский 1956: Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – 7-е изд. – М.: Учпедгиз, 1956. – 511 с.
- Плющ 1986: Плющ М.Я. Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення. – К.: Вища школа, 1986. – 175 с.
- Путіліна 2006: Путіліна О.Л. Реалізація глибинної об'єктної семантики в простому (формально і семантично) ускладненому реченні англійської мови (у зіставленні з українським) // Типологія мовних значень у діахронічному та зіставному аспектах: Зб. наук. пр. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – Вип. 13. – С. 125-136.
- Сайкиев 1955: Сайкиев Х.М. Конструкции с винительным падежом в современном русском языке // Вопросы изучения русского языка. – Алма-Ата: Изд-во Казахской ССР, 1955. –17-22 с.

- Силукова 1954: Силукова В.А. Винительный падеж имен существительных в современном русском литературном языке: Автореф. ... канд. филол. наук. – Л., 1954. – 26 с.
- Слинько 1962: Слинько І.І. Деякі спостереження над прямими додатками в українській мові // Тези доповідей міжвузівської наукової конференції з питань синтаксису 25-28 січня 1962 року. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1962. – 167 с.
- Тимченко 1928: Тимченко Є.К. Акузатив в українській мові: (З укр. складні). – К.: Вид-во Укр. АН, 1928. – 101 с.
- Ходова 1963: Ходова К.И. Система падежей старославянского языка. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 159 с.
- Штерн 1998: Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики: Енциклопед сл. – К.: АрпЕк, 1998. – 336 с.

Джерела

- Антоненко-Давидович 1999: Антоненко-Давидович Б.Д. На шляхах і роздоріжжях: Спогади. Невідомі твори. – К.: Смолоскип, 1999. – 288 с.
- Багрянний 2000: Багрянний І. Тигролови; Морітурі. – К.: Наук. думка, 2000. – 368 с.
- Багрянний 2001: Багрянний І. Сад Гетсиманський. К.: Наук. думка, 2001. – 548 с.
- Барка 2001: Барка В. Поезія. Повість “Жовтий князь”. – К.: Наук. думка, 2001. – 304 с.
- Винниченко 2000: Винниченко В.К. Твори в двох томах: Том перший. – К.: Дніпро, 2000. – 584 с.; Том другий. – К.: Дніпро, 2000. – 624 с.
- Глазовий 1982: Глазовий П.П. Сміхологія: Сатира і гумор. – К.: Дніпро, 1982. – 278 с.
- Гончар 1993: Гончар О. Вибрані твори. – К.: Дніпро, 1993. – 370 с.
- Довженко 1995: Довженко О. Щоденник. – К.: Дніпро, 1995. – 685 с.
- Дяченко 2005: Дяченко А. Ми – ніженські козаки // Україна козацька. – 2005. – № 6. – С. 8.
- Костенко 1999: Костенко Л. Берестечко: Історичний роман. – К.: Укр. письменник, 1999. – 157 с.
- Куліш 2001: Куліш М. П'єси. – К.: Наук. думка, 2001. – 368 с.
- Любченко 1999: Любченко А. Вибрані твори. – К.: Смолоскип, 1999. – 520 с. – (Сер. “Розстріляне Відродження”).
- Москаленко 1991: Москаленко А.З. Поклик вічності: Повісті, оповідання, есе. – К.: Воєнвидав, 1991. – 352 с.
- Сосюра 2000: Сосюра В. Вибрані твори: В 2 т. – К.: Наук. думка, 2000. – Т. 1: Поетичні твори. – 648 с.; Т. 2: Поеми. Роман. – 552 с.
- Стельмах 1987: Стельмах М. Правда і кривда: Вибрані твори. – К.: Дніпро, 1987. – 496с.
- Українка 1990: Українка Леся. Вибрані твори. – Одеса: Маяк, 1990. – 240 с.
- Чорна 2005: Чорна М. Наспівує легенди сива ковила... // Україна козацька. – 2005. – №6. – С. 12.
- London 1986: London J. Martin Eden. – Oxford, 1986. – 389 p.
- The Legislative 2000: The Legislative Branch of USA. - New York ets.: MCGRAW-HILL, 2000. – 189 p.

The article continues the cycle of publications devoted to the observations of the specifics of interaction between deep and surface levels of sentence in the opinion of the theory of case grammar, in particular regularities of representation of deep Objective meanings on the level of surface structure of semantic and syntactic organization of present-day English sentence in comparison with Ukrainian one are settled.

Keywords: case, lexical and semantic group, lexical combining, transitive words.

Надійшла до редакції 5 липня 2006 року.

Мар'ян Скаб

ББК 81. 411.1 - 32

УДК 811.161.2 '367'37

ЩЕ РАЗ ПРО СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНУ ВАРІАНТНІСТЬ ВОКАТИВА В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті здійснено порівняльний аналіз праць українських учених, присвячених семантико-синтаксичним варіантам вокатива в сучасній українській мові і запропоновано власний перелік вокативних синтаксем: вокативна придієслівна синтаксема у реченні з дієсловом-імперативом 2 особи; вокативна придієслівна синтаксема сумісної дії у реченні з дієсловом-імперативом 1 особи множини, вокативна придієслівна синтаксема у реченні з дієсловом-неімперативом 2 особи; вокативна ядерна синтаксема; вокативна вставна синтаксема, вокативна ідентифікувальна синтаксема; вокативна кваліфікативна синтаксема.

Ключові слова: локатив, семантико-синтаксична ознака, вокативна синтаксема.

Однією з важливих та актуальних проблем українського синтаксису, яка до цього часу не знайшла однозначного та остаточного вирішення, є питання семантико-синтаксичного статусу субстантивних форм кличного відмінка (вокатива). Протягом доволі тривалого часу з'явилися і продовжують з'являтися різні спроби інтерпретації цього явища (див. праці І.Р. Вихованця [2; 3], В.В. Явір [11], низку наших студій [5; 6; 7; 8] та порівн. з працями про вokatивну синтаксему в англійській мові російської дослідниці О.Г. Ветрової [1]).

При вирішенні лінгвістами вказаної проблеми відмінності поглядів виявляються у кількох принципових позиціях: по-перше, дослідники по-різному тлумачать статус у семантико-синтаксичному ладі мови вokatивної синтаксеми (чи вokatивних синтаксем); по-друге, відмінними є погляди вчених на типи семантико-синтаксичних одиниць, виражених формами кличного відмінка; по-третє, дискусійною виявляється можливість репрезентації цими грамемами інших (не вokatивних) синтаксем. Саме тому мета нашої розвідки – після порівняння та аналізу згаданих інтерпретацій спробувати усунути наявні в них протиріччя і виробити пропозиції щодо зближення.

У кандидатській дисертації, виконаній під керівництвом І.Р. Вихованця 1988 року, ми, беручи до уваги як парадигматичні, так і синтагматичні властивості досліджуваних елементів, найважливіші серед яких: наявність певного семантико-синтаксичного комплексу (сукупність семантико-синтаксичних ознак, властивих певній грамемі вokatива), формально-синтаксичну позицію грамеми у реченні, пов'язаність її з іншими словами, розташування відносно дієслова-присудка, займенникового іменника чи займенникового прикметника 2-ї особи, виокремлювали низку основних виявів вokatива в сучасній українській мові, які трактували як вияви вokatивної синтаксеми – абстрактної одиниці граматичного рівня мови, представленої у мовленні грамемами, яким властивий складний семантико-синтаксичний комплекс локативності: а) синкретизм змісту, зумовлений семантичною пов'язаністю вokatивної грамеми з двома предикатами), б) здатність грамеми виражати граматичне значення 2-ї особи як парадигматично (спеціальною флексією), так і синтагматично (пов'язаністю з предикатом у формі 2-ї особи), в) специфічність об'єктного змісту грамеми (значення об'єкта-адресата мовлення), г) своєрідність суб'єктного значення вokatива, пояснювана його „участю” у спонуканні адресата мовлення до дії (потенційний суб'єкт дії).

Передусім ми вирізняли два придієслівні варіанти вokatивної синтаксеми, які можна передати за допомогою таких моделей – **Адресате, дії (діймо)!**: *Повій, вітре, на Україну, Де покинув я дівчину* (С. Руданський); *Доле, порятуй, спаси нас від розлуки* (Г. Тарасюк); *Дозволь мені, мій вечоровий світе, упасти зерням в рідній стороні* (В. Стус); *Люди, любіть землю. Поети, у космос ведіть* (І. Драч); *Несіть мене, лелеченьки, мертвого додому* (Д. Павличко) та **Адресате, дією.?** (**діймо.?**): *Кобзарю, знаєш, нелегка епоха оцей двадцятий невгомонний вік* (Л. Костенко); *Ти не розродишся, патлатий вогню?* (В. Стус); *Чи ти підеши зі мною, дитиночко моя?* (Д. Павличко); *Чи любиш ти мене і чи хочеш бути моєю, Олесю?* (Б. Лепкий). Основною відмінністю цих варіантів вokatивної синтаксеми є різний зміст суб'єктної сфери: у першому випадку чітко виявляється потенційна суб'єктність дії, у другому – ознака потенційної суб'єктності послаблюється, натомість з'являється ознака реальної суб'єктності дії. Враховуючи такий формально-синтаксичний показник, як орієнтація вokatивної форми (її функціонального еквівалента) на певну форму дієслова, ми виділяли і дві комбінаторні модифікації цих варіантів вokatивної синтаксеми: модифікація сумісної дії придієслівного імперативного варіанта (модель **Адресате, діймо!**: *Іван узяв ту руку, мов крижину: ходім зі мною, доленько, ходім. Якби мені ти стала за дружину, яка б то радість увійшла в мій дім* (Л. Костенко); *Здіймаймо, товариство, наші крила Із древніх і нових його глибин* (М. Вінграновський)) та модифікація сумісної дії придієслівного неімперативного варіанта (модель – **Адресате, дією.?**), у яких суб'єктна сфера змісту заповнюється суб'єктом значенням вokatивної форми іменника (її функціонального еквівалента) лише частково (крім адресата, суб'єктом потенційної дії є й адресант мовлення). Ці варіанти вokatивної синтаксеми ми розглядали як такі, що максимально наближені до інваріанта, особливо перший – приімперативний.

Натомість ближче до периферії поля вokatивної синтаксеми ми розташовували позиційний ядерний варіант, у якому вokatивна форма чи її функціональні еквіваленти становлять окреме речення (модель **Адресате!**: *Сонце! Я тобі вдячний* (М. Коцюбинський); *Дівчино! Як небо її голубе, люби її кожну хвилину. Коханий любить не захоче тебе, коли ти не любиш Україну* (В. Сосюра); *Кораблі! Шикуйтеся до походу* (В. Симоненко); *Шановні! Пан гетьман – цар і імператор Северин Наливайко зараз буде приймати послів з чужої країни* (М. Вінграновський); *Батько піднімає рушницю. Секунда і станеться злочин. Дівчина кидається до батька і повисає на зброї з криком: Батьку!* (О. Довженко), та позиційний вставний варіант, прояви якого вставляються в інші, переважно розповідні, речення (модель **..., адресате [слухай], ...**: *Скарбів, діти, я не хочу* (О. Олесь); *Мушу йти в полонину, Марічко* (М. Коцюбинський); *Сього, брате, зроду не чували, Щоб рідною кров'ю шаблі обмивали!* (Л. Костенко); *Володарю своєї смерті, доля – всепам'ятна, всечула, всевидюща – нічого не забуде, не простить* (В. Стус); *Чим солодше літаннячко, тим гіркіше надіннячко, розумако геніальний мій* (Г. Тарасюк).

Крім того, окремо ми розглядали виражені формами кличного відмінка варіанти ідентифікувальної (модель **Ти, адресате, ...**: *Їдь ти, сину, на Україну* (В. Стус); *Ти ж, синку, спи і не питай про матір...* (В. Стус); *Ти тут довершишся, моя самото, моя чужино безберега, розлуко-незустріче, вічна мето, красуне, князівно, сердего* (В. Стус); *Я не збулю на стомленій стежі Тебе по скін, моя трудна любове* (Г. Тарасюк); *Він встав ище за зір, коли твій*

дух, о Буковино, як у барлозі звір, ще спав (Г. Тарасюк); Твої ниви буйні, Люди тихі, сумні Стали рідними здавна для мене. І минуть мої дні, А у гробі мені Не забути тебе, моя нене! (Б. Лепкий); Ми чуємо тебе, Кобзарю, крізь століття, І голос твій нам душу окриля (В. Симоненко) та квалітативної (модель *Адресате, адресате, ...: Трактористе-ратаю, поспіши, потрудись, мірою багатою я (земля. – М.С.) віддячу колись* (В. Мисик); *Мамо-голубко! Прийди подивися, Сина від мук захисти* (П. Грабовський); *Поезіє, сонце моє оранжєве! Щомиті якийсь хлопчисько відкриває тебе для себе, Щоб стати навіки соняшником* (І. Драч); *Зелена моя сторононько, Праотчий старий краю мій! Тут вітер шепоче тихонько, Тут річка збігає легонько, Всю ніч не змовка соловій* (О. Лупій); *Пречиста мово, слово світанкове, Зламай злочено ковані підкови, Яви нам в душі свій пречистий лик* (М. Шевченко)) синтаксем, у яких семантико-синтаксичний комплекс вокативності суттєво потіснили інші семантико-синтаксичні ознаки.

У праці І.Р.Вихованця „Грамматика української мови. Синтаксис” читаємо: „Специфічний різновид вторинної субстанціальної синтаксеми становить семантично неелементарна синтаксема у простих реченнях, де функцію присудка виконує дієслово наказового способу, а функцію підмета – кличний відмінок іменника. [...] Компоненти у кличному відмінку є складними за семантико-синтаксичною природою субстанціальними синтаксемами, які вказують на адресата вольової дії мовця і суб’єкта потенціальної дії...” [2, с. 141] і далі: „Одним із різновидів складних субстанціональних синтаксем є вокативні синтаксеми. Вони являють собою специфічні субстанціальні синтаксеми, у яких нерідко морфологічна непохідність поєднується з семантико-синтаксичною ускладненістю. Ці синтаксеми сформувалися внаслідок об’єднання двох елементарних із семантико-синтаксичного погляду простих речень в ускладнене просте речення. У сучасній українській мові засобом вираження вокативних синтаксем виступає кличний відмінок.

Центральну ланку функціонування кличного відмінка становить функціонування в конструкціях типу *Хлопче, заспівай*. Такі конструкції являють собою семантично складну структуру, в якій предикатом і суб’єктом першої конструкції виступають відповідно вольова дія на об’єкт, тобто співрозмовника, і мовець як виконавець дії, а суб’єктом і предикатом другої конструкції – співрозмовник і його потенційна дія. Компоненти типу *хлопче* у формі кличного відмінка є складними за семантико-синтаксичною природою компонентами, які вказують на адресата вольової дії мовця, з одного боку, і суб’єкта потенційної дії співрозмовника – з другого. Кличний відмінок у конструкції типу *Хлопче, заспівай; Прочитай казочку, внучко* перебуває у позиції підмета, про що свідчить форма координації між кличним відмінком і дієсловом наказового способу, порівн.: *Хлопче, заспівай* і *Хлопці, заспівайте*. У даній позиції під впливом семантики імператива кличний відмінок набуває адресатно-суб’єктного значення” [2, с. 268-269].

У праці ”Нариси з функціонального синтаксису української мови” І.Р.Вихованець розрізняє чотири різновиди кличного відмінка: семантично складний кличний (кличний адресата – потенційного суб’єкта дії); семантично складний кличний акцентованого адресата і відповідно нейтралізованого суб’єкта; кличний ідентифікуючий полісемантичний, що дублює відповідну семантико-синтаксичну функцію граматично пов’язаного з ним займенникового іменника другої особи; кличний однокомпонентного речення як конденсат суб’єктно-предикатної структури [3, с. 189].

Конструкції ці, як говорить І.Р.Вихованець, „об’єднуються відношенням до другої особи, тобто співрозмовника, адресата мовлення, і розрізняються семантико-синтаксичним змістом” [3, с. 186-187].

”Центральною ланкою використання кличного відмінка” (інваріантним проявом відповідної синтаксеми в обраній нами системі понять) І.Р.Вихованець вважає його функціонування в конструкціях першого типу. Відповідно нецентральними є інші прояви вокатива [3, с. 187].

Останнім часом з’явилася розвідка В.В.Явір, у якій автор пише: „Аналіз мовного матеріалу дає підстави запропонувати дещо іншу семантико-синтаксичну класифікацію вокативних синтаксем, зважаючи на певні відмінності в синтаксичній позиції і їх морфологічному вираженні. З огляду на це виділяємо сім таких різновидів: 1) *Чоловіче, запрягай коня; Допоможи батькові, сину; Олено, працюєш?; Нездужаєш, Петре?;* 2) *Ти, сестро, співай; Ти плачеш, Маріє?; Ви такий здібний, Петре;* 3) *Ми приїдемо до тебе, сину, завтра; Тобі, Миколо, повернули борг; З тобою, брате, хоч на край світу; Бачу тебе, хлопче, вперше; На тобі, дочко, тримається все господарство;* 4) *Я хочу, мій голубе, побачити гори; Діти, завтра до нас завітають гості;* 5) *Брате! Сину!; Ех, друже!;* 6) *Мамо... Як солодко вимовляти це слово...; Земле моя! Скільки печалі й радості...;* 7) *О Господи! Боже ж мій! Матінко Божа!* [11, с.320].

Аналіз запропонованих типологій виявів українського вокатива дає підстави стверджувати, що майже тотожним є набір варіантів виявів вокатива, в основному збігається і їх семантико-синтаксичний зміст. Усі дослідники сходяться на думці, що первинними виявами вокативних граем у сучасній українській мові є їх функціонування у реченнях з дієсловами у формі наказового способу. Водночас різним є ставлення до функціонування форм кличного відмінка у реченнях з дієсловами-неімперативами. Так, І.Р.Вихованець виводить їх за межі основних виявів вокатива, пишучи: „На відміну від лінгвістів, що кваліфікують кличний як один із відмінків підмета [...], ми вважаємо, що кличний виконує функцію підмета тільки в одному різновиді конструкцій – у конструкціях з дієсловом наказового способу. У даній позиції під впливом семантики імператива кличний відмінок набуває адресатно-суб’єктного значення, тобто є синкретичним компонентом. В адресатно-суб’єктному значенні виділяється семантичне ядро – значення адресата. Семантика кличного в імперативних конструкціях є вихідною базою формування його вторинних функцій” [3, с. 187]. В.В.Явір не

бачить суттєвих семантико-синтаксичних відмінностей форм вокатива, які використовують у названих конструкціях: „Приймаючи в цілому висновок ученого щодо конструкцій з дієсловом наказового способу, в яких підметом з уже відомих причин може бути тільки послідовно і потенційно кличний відмінок, дозволимо собі заперечити цю категоричну думку, оскільки у конструкціях *Чому, Оленко, не йдеш до гурту?*; *Де знаходиш, дитино, цю красу?* (Газ.); *Розкажеш, батьку, про свою пригоду* (Розм.); *Принесла, дочко, квіти?* (Розм.); *Не впізнаси мене, Луко?* (С.Андр.) при дієсловах-предикатах дійсного способу з різним часовим значенням кличний відмінок однозначно займає позицію підмета” [11, с. 320-321].

Вважаючи вияви вокатива в приїмперативних та принеїмперативних конструкціях доволі близькими, ми водночас акцентуємо увагу на специфічності вираження в них суб'єктної семантики. Диференційною семантико-синтаксичною ознакою вокативів такого типу є доповнення ознаки потенційної дії ознакою реальної дії, що на формально-синтаксичному рівні виявляється у зв'язку вокатива з дієсловом-неїмперативом. Такий вияв вокативної грами порівняно з раніше описаним первинним відзначає значно вища експресивність, про що свідчить наявність у речення питально-окличної інтонації чи потреба використання у стверджувальному реченні поряд з локативом та дієсловом і детермінанта способу дії.

Зважаючи на специфіку семантики та синтагматичні особливості, як окремі різновиди придієслівних уживань вокатива ми також трактуємо їх поєднання з дієсловами 1-ї особи множини, диференційною семантико-синтаксичною ознакою яких є ознака сумісності дії (адресат виступає суб'єктом майбутньої дії разом з адресантом), що на формально-синтаксичному рівні виявляється у зміні граматичного значення особи дієслова-присудка – тепер це дієслово 1-ї особи множини.

Значно суттєвішими є відмінності у баченні різними авторами порядку розташування варіантів вокатива, що водночас відбиває їх уявлення про структуру комплексу вокативних синтаксем (чи вокативної синтаксеми). Так, у І.Р. Вихованця другий варіант функціонування вокатива – його використання як вставного елемента у реченні типу *Хлопче, я розповім тобі про героя* [2 с. 187]. В.В. Явір як другий розглядає варіант, коли постпозитивна вокативна форма уточнює займенниковий іменник 2-ї особи, пишучи: „У конструкціях на зразок *Ти, сестро, співай; Ти плачеш, Маріє?*, як і в розглянутих вище, вокативна синтаксема наділена семантико-синтаксичними ознаками активності, вихідної спрямованості, але, на відміну від них, їм властива формально-синтаксична ознака вторинності, оскільки вжиті вони при займеннику **ти (ви)** в позиції підмета. Тому такі вокативи, на перший погляд, дублюють займенниковий підмет, їм властиве з функціонального погляду явище паралелізму: *Голос криниці, чого ж ти замовк?*; *Ти, Марку, грай...*; *Ти знов прийшла, моя печальна музо...*; *Чому ж ти не хочеш, Боже, на поміч мені їти?!* (Л. Кост.); *Кому ж ви служите, приречені Антеї..?* (В.Сим.). У зв'язку з семантичною ослабленістю первинного підмета-займенника вокативна синтаксема компенсує інформативний вакуум, який стосується всієї конструкції. [...] Аналіз мовного матеріалу засвідчує, що в конструкціях з іншими, неїмперативними предикатними формами, займенниковий підмет є, здебільшого, структурно обов'язковим: *Щось ти, Лазаре, неспокійний...* (Ю. Вин.); – *Ах ти, Юрку, бешкетнику!* – *наварилася бабуся* (Ю. Вин.); *То що ж ви, хлопці, що ж ви, що ж ви, хлопці?! Це ж до якого стиуду дожили* (Л. Кост.); *Де ж ви, ті люди, що в хаті жили?* (Л. Кост.). Вилучення займенниково-особового підмета **ви** в останньому реченні трансформує конструкцію в неускладнену з іменником у позиції не відокремленої прикладки, а підмета [11, с. 321].

Зауважимо, що автор розрізняє як окремі семантико-синтаксичні різновиди використання вокативних форм їх уживання у постпозиції після займенникових іменників 2-ї особи у прямому відмінку та займенникових іменників 2-ї особи у непрямих відмінках: „Форма кличного відмінка в конструкціях на зразок *Ми приїдемо до тебе, сину, завтра; Тобі, Миколо, повернули борг; З тобою, брате, хоч на край світу* та под., як і в попередньо розглянутих, на перший погляд, теж дублює займенник 2-ї особи і виконує тотожну щодо цього займенника функцію. Однак у таких і подібних конструкціях формі кличного відмінка, по-перше, властиві ознаки пасивності, „фінальної спрямованості”; по-друге, вона реалізується в іншій, непередикативній позиції; по-третє, така синтаксема характеризується „формально-синтаксичною ознакою вторинної (опосередкованої займенниковим іменником) придієслівної центральності” [11, с. 321-322]. І.Р. Вихованець про такі вияви пише: „Слабкими синтаксичними позиціями вокативної синтаксеми слід вважати позицію опосередкованого другорядного члена речення, у якій відбувається „мутація” її семантичного змісту тяжіння до займенникового іменника” [3, с. 192].

Ми ж пропонуємо трактувати як найближчий до первинних виявів вокатива варіант функціонування його як головного недиференційованого члена речення, який має семантико-синтаксичні ознаки предметності, персональності, другоособовості, об'єктності та потенційної суб'єктності і відзначається центральним місцем у реченні. Зауважимо, що вокативні вияви такого типу І.Р. Вихованець розміщує на периферії вокативних форм [див., зокрема: 3 с. 187-192]. В.В. Явір пропонує серед вокативів такого типу розрізнити три різновиди, міркуючи наступним чином: „до нього (вокативного речення. – М.С.) не правомірно зараховувати всі вокативні синтаксеми, які стоять на початку речення і відділяються знаком оклику [...]. Ці синтаксеми входять до складу висловлення і не є еквівалентами речень. Оскільки вокативне речення є лише еквівалентом звичайного речення і виконує специфічну в нерозчленованій формі функцію, яка виявляється в інтонації, вважаємо, що більш відповідним терміном для їх номінації є термін „комунікат”.

„Особливістю вокативних речень, на думку В.В.Явір, – є те, що вони самі є повідомленнями, з семантико-граматичного боку нерозкладні і такі, що не входять в інші реченнєві структури” [10, с. 322]. Крім того, окремо дослідниця говорить про: „вокативні синтаксеми, які називають предмет, особу, про яких ітиметься в наступному контексті: *Мамо... як солодко вимовляти це слово; Земле моя! Скільки печалі й радості... Це так званий вокативний теми*” та сформовані „очевидно, на ґрунті вокативних речень [...] вигуки і вигуківі сполуки внаслідок нейтралізації субстанціальних ознак вокативної синтаксеми, її адресатно-суб’єктного значення: *О Господи! Боже мій! Матінко Божя!* [...] *Матір Божя, та вона прийшла топтитися...* (М. Матіос); *Господи, який він був красивий* (Газ.); *О батечку мій! Що він на тому тракторі виробляє!* (Розм.); *І раптом – Боже! – після того чаду і тарпати рівної нулю, – я чую дощ...* (Л. Кост.); *О Боже мій! Де дітисся поету?!* (Л. Кост.); *Треба ж, чорт забирай, щось робити із цим життям посеред єдиної й неподільної холоднечі світу* (Ю. Андр.)” [11, с. 323].

По-різному трактують мовознавці вокативи, вставлені у речення. Так, на думку І.Р. Вихованця, у таких конструкціях „якоюсь мірою” нейтралізується функція адресата–потенційного суб’єкта дії і „у синкретичному кличному відмінкові в подібних конструкціях ще більш висувуються на перший план його семантичне ядро – значення адресата – і відповідно семантико-синтаксичні ознаки пасивності, фінальної спрямованості і формально-синтаксична ознака периферійності”. І далі: „у семантико-синтаксичному плані тут кличний виконує функцію семантично акцентованого адресата і відповідно нейтралізованого суб’єкта дії, а у формально-синтаксичному – функцію детермінантного другорядного члена речення, залежного від предикативної (у двоскладному реченні присудково-підметової) основи речення [3, с. 188]”. В.В. Явір з цього приводу пише: „Вокативи в конструкціях *Діти, завтра до нас завітають гості; Я хочу, мій голубе, побачити гори* і подібних найменше пов’язані з семантико-синтаксичною структурою речення: *Я їм скажу: чортові душі, є ще сила в цій булаві* (Л. Кост.); *Завтра, Оленко, мене уже в цьому місті не буде* (Газ.). Це власне звертання, якому властива лише одна функція – назва адресата повідомлення як одна з передумов комунікації. Такий вокатив легко вилучається зі структури повідомлення, переставляється в будь-яку позицію без будь-яких змін у його семантичній структурі. Тому, на відміну від попередньо розглянутих вокативних синтаксем, кваліфікувати вокатив у функції звертання як член речення немає достатніх ні формально-синтаксичних, ні семантико-синтаксичних підстав” [11, с. 322].

Крім названих, ми виокремлюємо також варіанти функціонування вокативних форм у постпозиції щодо інших форм кличного відмінка. Усі семантико-синтаксичні ознаки виявляються в них опосередковано через вокативи, що стоять у препозиції. Додатковою семантико-синтаксичною ознакою, яка диференціює зміст цього синтаксичного елемента, є ознака квалітативності, про яку сигналізують поєднуваність форм кличного відмінка з іменем у формі вокатива та постпозиція описуваного вокатива стосовно іншого.

Таким чином, предметом для дискусії є специфіка вокатива в реченнях з неімперативами, семантико-синтаксичні особливості вокатива у реченнях з дієсловами-присудками (імперативами та неімперативами) у формі 1-ї особи множини, семантико-синтаксичний статус та розташування відносно первинних виявів вокативних граєм форм кличного відмінка, ужитих як автономні речення, вставні речення, уточнювачі займенникових іменників (а також і займенникових прикметників) 2-ї особи. Для пояснення розбіжностей у поглядах учених на семантико-синтаксичний статус вокативних граєм вважаємо за доцільне уточнити їх уявлення про синтаксему як основну одиницю семантичного синтаксису.

Трактуючи, услід за І.Р. Вихованцем, синтаксему як „мінімальну (неподільну, що не членується на синтаксичні одиниці нижчого рангу) семантико-синтаксичну одиницю, компонент *семантичної структури речення*” [9, с. 546; див. також: 10, с. 193, 204], і підтримуючи положення про ряд ступенів узагальнення, на яких виокремлюють певні синтаксеми, та міркування А.П. Загнітка про те, що „до розрізнявальних ознак синтаксеми належать: 1) категоріально-семантичне значення слова, від якого вона утворена; 2) відповідна морфологічна форма; 3) здатність синтаксично реалізуватися у певних позиціях” [4, с. 284], пропонуємо вирізнити з-поміж вторинних субстанціальних синтаксем вокативні синтаксеми як специфічні субстантивні функціональні одиниці, які являють собою пучок таких основних семантико-синтаксичних ознак, як предметність (персональність), особовість (другоособовість), пасивність, фінальність, адресатність мовлення, активність, вихідність, потенційність.

Серед вокативних синтаксем пропонуємо розрізнити: вокативну придієслівну синтаксему у реченні з дієсловом-імперативом 2-ї особи; вокативну придієслівну синтаксему сумісної дії у реченні з дієсловом-імперативом 1-ї особи множини; вокативну придієслівну синтаксему у реченні з дієсловом-неімперативом 2-ї особи; вокативну придієслівну синтаксему сумісної дії у реченні з дієсловом-неімперативом 1-ї особи множини; вокативну ядерну синтаксему; вокативну вставну синтаксему.

Периферію поля вокативних синтаксем складають, на наш погляд, вокативна ідентифікувальна синтаксема та вокативна кваліфікативна синтаксема.

Необхідно також відзначити здатність вокативних вставної та ядерної синтаксем до втрати ними визначальних семантико-синтаксичних ознак (а відповідно й їх синтаксемної природи) і переходу у вигуки.

Література

1. Ветрова О.Г. Вокативные предложения в современном английском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Л., 1982. – 20 с.
2. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
3. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 224 с.
4. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
5. Скаб М.С. Вокативні речення сучасної української мови // Українська мова. – 2002. – № 1. – С. 32-41.
6. Скаб М.С. Граматика апеляції в українській мові. – Чернівці: Рута, 2002. – 272 с.
7. Скаб М.С. Кличний відмінок та його синтаксичні функції // Українська мова та література в школі. – 1990. – № 1. – С. 64-66.
8. Скаб М.С. Семантико-синтаксичні функції українського вокатива // Мовознавство. – 1987. – № 5. – С. 62-65.
9. Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М.П. Бажана, 2000. – 752 с.
10. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови. – К.: Академія, 2004. – 408 с.
11. Явір В.В. До питання про семантико-синтаксичний статус вокатива // Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових статей. Філологічні науки. – Запоріжжя: ЗНУ, 2006. – С. 319-323.

The article deals with the comparative analysis of the works of Ukrainian scientists, dedicated to semantic-syntactic variants of the Vocative in the Modern Ukrainian language. The author gives his own index of vocative syntaxemes: vocative near-verbal syntaxeme in the sentence with verb-imperative of the second person, vocative near-verbal syntaxeme of joint action in the sentence with verb-imperative of the first person in plural, vocative kernel syntaxeme, vocative expletive syntaxeme, vocative identifying syntaxeme, vocative qualifying syntaxeme.

Keywords: Vocative, semantic-syntactic feature, vocative syntaxeme.

Надійшла до редакції 1 вересня 2006 року.

Олена Шептуха

ББК 81.411. 1-7

УДК 811.161. 2'42

ОДНОСКЛАДНІ ОСОБОВІ РЕЧЕННЯ В ПУБЛІСТИЧНОМУ СТИЛІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті розглянуто особливості функціонування односкладних особових речень у публіцистичному стилі.

Ключові слова: односкладне особове речення, означено-особове речення, узагальнено-особове речення, неозначено-особове речення.

Вивчення стилістичного функціонування різних синтаксичних структур української мови є актуальною проблемою з точки зору їхньої недостатньої дослідженості. Серед інших питань, що потребують теоретичного осмислення, на окрему увагу заслуговують означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові речення, які виявляють специфіку використання в різних сферах мовленнєвої діяльності.

Граматичні ознаки та семантичні функції означено-особових, неозначено-особових та узагальнено-особових речень висвітлювалися в науковій літературі (Н.А. Москаленко, П.С. Дудик, В.Д. Горяний). Однак окремого вивчення функціонування односкладних конструкцій у різних функціональних стилях мови немає. Це актуалізує дослідження таких структур.

Теорію односкладного речення вперше системно викладено у „Синтаксисе русского языка” О.О. Шахматова [Шахматов А.А., 1941]. До О.О. Шахматова односкладні речення розглядалися як неповні. Однак ще й тепер синтаксична сутність їх, як і характер стосунків із відповідними категоріями мислення, витлумачується по-різному. Ще й досі граматичний центр односкладного речення – єдиний у ньому головний член – нерідко кваліфікується то як присудок, то як підмет – під впливом його формальної тотожності з названими головними членами у двоскладному речення. Але таке трактування, яке базується виключно на морфологічних ознаках, з точки зору синтаксису залишається необґрунтованим.

Односкладним називаються такі речення з одним головним членом, які для вияву повноти та своєрідного характеру свого змісту не потребують поповнення другим головним членом [Сучасна 1972].

Отже, О.О. Шахматов обґрунтував теорію односкладних речень, йому належить і термін „односкладні речення”, сутність яких полягає у наявності одного головного члена, котрий не потребує доповнення другим головним членом. Ця теорія виявилася цілком сприйнятною, оскільки багато дієслівних та іменних типів

односкладних речень із живого мовлення раніше не могли бути втиснуті в суворі рамки обов'язкової схеми підмет – присудок. Для них було дано чітке аргументоване пояснення. Зараз один із можливих шляхів вирішення питання односкладності речень – на основі сучасних концепцій семантичного синтаксису. Йдеться вже не про „один головний член”, який не потребує іншого головного члена, а про суб'єкт – носій предикативної ознаки незалежно від форм його вираження.

Особові речення (означено-, неозначено- і узагальнено-особові) можна вважати контекстуальними (і стилістичними) варіантами двоскладним речень, у них суб'єкт виражається дієслівними закінченнями (*Іду до тебе. Кличуть за собою. Хочеш їсти калачі – не леж на печі*). Їх лише формально, через відсутність вираженого підмета відносять до односкладних речень.

Мета роботи – дослідити семантичні, стилістичні особливості вживання означено-особових, неозначено-особових та узагальнено-особових речень у публіцистичному стилі.

Відомо, що публіцистика є сферою масової комунікації, цим зумовлене те, що публіцистичний стиль має дуже значний діапазон поширення. З огляду на призначення публіцистичного стилю – формування громадської думки – визначальною рисою є вдале поєднання логізації викладу з емоційно-експресивним забарвленням. Якщо інші книжні стилі, такі як офіційно-діловий та науковий стилі, прагнуть до найбільшої інформативності, а розмовні й художні тексти відзначаються високим ступенем емоційності, то публіцистика мусить бути одночасно і впливовою, й інформативною.

Публіцистичне мовлення найповніше реалізується в писемній формі – у газетах, в іншій суспільно-політичній літературі.

Менш повно воно виявляється в усній формі. В обох формах публіцистики спільного значно більше, ніж особливого, індивідуального. Їм притаманна трафаретність висловлювання, тобто вживання специфічно стилетворних слів, словосполучень та речень найрізноманітнішої будови. Обидві форми публіцистичного стилю (писемна й усна) мають на меті висвітлення актуальних суспільно-політичних та інших проблем сучасності.

Публіцистичне мовлення в обох формах (усній та писемній) і в усіх жанрах характеризується такою визначальною функціональною ознакою, як інформативність – насиченість сказаного комунікативно доцільним змістом.

Така специфіка публіцистичного стилю визначає й особливості вживання речень. Як свідчать дані, взяті із газетних та журнальних статей, у публіцистичному стилі достатньо широко представлені означено-особові конструкції. Пояснюється це тим, що автор статті бере на себе функції суб'єкта повідомлення, тому й з'являються висловлення:

Дивлюся на все це і думаю: отак не помітиш, як промієне час, і залишишся один у цьому жорстокому світі (Слобідський край, № 9, 2005), або: *Звертаємось до всіх, кому не байдужа доля України, майбутнє своїх дітей* (Слобідський край, № 10, 2005), у якому вжите авторське *ми*, що засвідчується досить часто.

Помічено, що дія означеної особи пов'язана переважно з дієсловами певної семантики. Це й зумовлює те, що означено-особові структури в публіцистичних текстах ґрунтуються здебільшого на:

- 1) дієсловах сприймання: *Серцем відчуваю, що зібралися тут найкращі представники нації* (Нація і держава, № 12, 2005);
- 2) дієсловах руху, пересування в просторі: *Йду вулицями Кієва і дихаю чистим повітрям, наповненим запахом волі* (Голос України, № 3, 2006);
- 3) дієсловах буття, існування: *Живемо для того, щоб творити добро, а не сіяти розбрат* (Слово і час, № 2, 2004);
- 4) дієсловах мовлення: *Звертаємось до всіх, хто хоче миру на землі* (Нація і держава, № 1, 2006);
- 5) дієсловах зорового сприйняття: *Дивлюся на чисте небо і помічаю на ньому зорі* (Слово і час, № 3, 2005);
- 6) дієсловах результату спостережень: *Помічаємо якусь дивну посмішку на обличчях цих людей* (Нація і держава, № 4, 2005);
- 7) дієсловах мислення: *Зрозумій, як це прекрасно, і більше нічого від тебе не хочуть* (Голос України, № 3, 2005);
- 8) дієсловах рекомендацій: *Рекомендую всім: не зволікайте, боріться за свої права!* (Голос України, № 8, 2005).

Поєднання виконавця дії з автором висловлюваного становить одну з помітних стильових ознак публіцистичних текстів.

У статтях, де не називають виконавця дії з певних причин, використовуються неозначено-особові речення, оскільки виконавець дії в них уявляється як “хтось”, “вони”.

Своєрідність граматичної моделі таких речень у тому, що в них виконувач дії мислиться неозначено, а головний член виражений дієсловом у формі 3-ї особи множини минулого, теперішнього або майбутнього часу:

Нам зателефонували, і ми повинні були відповідати на дзвінок (Нація і держава, № 6, 2005); *Ходять і благають про допомогу* (Слово і час, № 2, 2005); *Коли покличуть, треба йти* (Слобідський край, № 3, 2006).

Неозначеність особи пояснюється кількома ситуаціями, за яких мовці вдаються до цих речень, а саме:

1) особа відома мовцеві, але він не хоче називати її: *Хай роблять, як вважають за потрібне, наші погляди незмінні* (Слобідський край, № 3, 2005);

2) особа невідома ні мовцеві, ні співрозмовникам: *Телефонують і кажуть: “Негайно приїжджайте!”* (Вісті України, № 8, 2006);

3) особа підказується певною ситуацією, оточенням, у якому перебувають учасники діалогу: *Немов перелякані, бігли до хати* (Голос України, № 2, 2005);

4) суб’єктом дії є сам мовець, який не вважає за потрібне на цьому наголошувати, а вдається до невизначеної форми вислову: *Зрозумій, як це прекрасно, і більше нічого від тебе не хочуть* (Голос України, № 5, 2003).

Головний член неозначено-особових речень у публіцистичному стилі може мати аналітичну структуру – включати допоміжні дієслова: *На Полтавщині уміють поважати працю* (Слобідський край, № 2, 2005).

Речення з неозначеним суб’єктом функціонують і як прості, самостійні, і як частини складних речень різних типів.

У складнопідрядних реченнях обидві частини (головна і підрядна) можуть бути неозначено-особовими, але ця умова – необов’язкова. У наведеному нижче реченні дія обох частин виконується тією ж самою групою осіб:

Коли виходили на площу, брали з собою дітей (Голос України, № 3, 2005);

У прикладах: *На майдані знають, чому їх не підтримують* (Голос України, № 6, 2005); *Приїхали пізно, тому нас поселили на різних поверхах* (Слово і час, № 2, 2004) – дія головного члена речення виконується різними групами осіб.

Речення з неозначеним суб’єктом можуть виступати частинами не тільки складнопідрядних речень, але і безсполучникових:

Приїшли, покликали, і ми пішли з ними (Слово і час, № 1, 2005);

Довкола думають: що робити далі? (Слобідський край, № 4, 2005).

Речення з неозначеним суб’єктом можуть виступати і у функції вставних речень:

Сашко – так називали цього хлопця – вийшов та почав говорити з людьми (Голос України, № 5, 2006).

Неозначено-особові речення найчастіше формуються:

1) з дієсловами руху, переміщення в просторі: *Йдуть вулицями, приходять на площі і мітингують* (Голос України, № 9, 2005);

2) з дієсловами мовлення: *Закликають усіх узяти участь у мітингах та актах протесту* (Сільські вісті, № 19, 2005);

3) з дієсловами сприйняття: *Відчувають небезпеку та дискомфорт* (Сільські вісті, № 10, 2004);

4) з дієсловами, що вказують на конкретну дію: *Пишуть листа президентові з проханням допомогти* (Нація і держава, № 4, 2005);

5) з дієсловами, що вказують на абстрактну дію: *Молодіють від подиху весняного вітру* (Сільські вісті, № 3, 2004);

6) з дієсловами називання, найменування: *Таких людей називають патріотами* (Нація і держава, № 10, 2005).

Функціональне призначення неозначено-особових речень у газетно-журнальних статтях – повідомлення фактів без вказівки на виконавців дії. Тому широко представлені неозначено-особові структури у статтях, де необов’язкове посилення на діячів або вони невідомі автору статті. Додаткові причини неозначеності особи полягають або в неможливості перерахувати всіх виконавців дії, або в небажанні назвати їх, або у відсутності інформації про них: *Заполонили всі майдани, площі, бо хочуть позитивних змін* (Голос України, № 11, 2005); *Закликають до дій, які суперечать моральним принципам багатьох громадян* (Нація і держава, № 6, 2005); *Покинули на місці злочину речі, які зараз досліджує спеціальна комісія* (Слобідський край, № 5, 2005).

Як доводить зібраний матеріал, неозначено-особові речення в публіцистичному стилі відзначаються високою частотністю використання. Є всі підстави визнати їх важливим засобом задоволення позалінгвістичних вимог розглядуваного стилю.

Серед односкладних речень із дієслівним присудком виділяються конструкції з узагальненим виконавцем дії, тобто узагальнено-особові речення. Загальновизнано, що узагальнена особа – член збірної кількості граматичних осіб. У реченнях з узагальненою особою дія стосується будь-якої граматичної особи, яка виступає як член збірної кількості граматичних осіб, або окремої особи, яка мислиться як “кожен із нас”: *Вчасно сплачуєш за комунальні послуги- отримувєш тепло в квартирі* (Сільські вісті, № 6, 2005); *Хочеш жити гідно – борися за своє щастя* (Голос України, № 4, 2004).

Контекстуальне (переносне) значення узагальненості дії або стану, як відомо, можуть виражати дієслова з різними особовими закінченнями (другої особи однини і множини, першої і третьої особи множини), це підтверджують приклади з газет і журналів, як-от: *Хочеш жити добре – працюй* (Слово і час, № 6, 2004); *Бажаете зустріти друга, самі будьте людьми* (Слово і час, № 5, 2005); *Не знаємо, де знайдемо, а де втратимо* (Слово і час, № 1, 2004); *З таким не жартують* (Голос України, № 8, 2005). Але в публіцистичному стилі переважають форми другої особи однини: *Посієш вчасно – вродить ясно*. Цьому є пояснення – ти – це

особа співрозмовника, до якого мовець може звертатися і як до *ти*, і як до *ви*. Порівняй: *Посіте вчасно – вродить рясно*. З міркувань мовної економії таке узагальнення *ти* однаково розкриває і значення *ви*. Цим усувається смислова надлишковість в узагальнено-особових конструкціях.

Мета узагальнено-особових речень у публіцистиці – посилити вплив на індивідуальну свідомість читачів. Тому через бажання віднести зміст речення до кожного з читачів і вживається в них форма дієслів 2-ої особи однини, зокрема наказового способу: *Розумій правду життя* (Слово і час, № 7, 2005); *Не говори того, про що не знаєш* (Слово і час, № 12, 2004).

Наявні узагальнено-особові речення і в складі безсполучникових, складносурядних та складнопідрядних речень: *Знай: життя – річ складна й заплутана* (Сільські вісті, № 11, 2004); *Пам'ятаєш, як гралися малими, розпалювали вогнища, крали сіно...* (Сільські вісті, № 2, 2005); *Співай серце, і оживайте дерева навкруги* (Сільські вісті, № 5, 2005).

Аналіз засвідчує, що у публіцистичному стилі широко представлені односкладні речення, зокрема, означено-особові, в яких виконавець дії відображає авторське бачення проблеми, тобто виконавець дії збігається з автором статті; неозначено-особові структури, в яких виконавець дії невідомий або не називається з певних причин; узагальнено-особові речення, в яких дія може стосуватися будь-кого. Використанням таких структур задовольняються вимоги публіцистичного викладу, покликано висвітлювати явища всіх сфер життя людини – від побуту до подій історії та світової політики. Тому перед публіцистом завжди стоїть потреба пошуку оптимальних засобів впливу, зокрема, пошуків експресії. Неназивання суб'єкта виконання дії допомагає не лише подати інформацію, а й витлумачити її з певних позицій, нерідко змусити читача самому дійти висновку, хто є виконавцем дії. Тому означено-особові, неозначено-особові та узагальнено-особові речення щонайповніше розкривають всю специфіку публіцистичного стилю і виступають як засіб впливу на розум та емоційну сферу читача.

Здійснений аналіз не вичерпує всіх питань, пов'язаних з функціонуванням означено-особових, неозначено-особових, узагальнено-особових речень у публіцистичному стилі. Чекає подальшого дослідження проблема специфіки жанрового використання розглянутих структур у межах публіцистики.

Література

1. Бабич Н.Д. Практична стилістика і культура української мови. – Львів: Світ, 2003.
2. Горяний В.Д. Синтаксис односкладних речень. – К.: Радянська школа, 1984.
3. Дудик П.С. Стилiстика української мови. – К.: Видавничий центр Академія, 2005.
4. Москаленко Н.А. Односкладні речення. Лекція з курсу сучасної української літературної мови для студентів-заочників. – Одеса: Видавництво Одеського університету, 1965.
5. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М.: Наука, 1956.
6. Плиско К.М. Викладання синтаксису української мови. – К.: Рад. шк, 1978.
7. Русская грамматика. Синтаксис. – М.: Наука, 1980.
8. Руднев А.Г. Синтаксис современного русского языка. М.: Просвещение, 1963.
9. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. ред. акад. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972.
10. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. 2-е изд. – М., 1941.
11. Юрченко В.С. Простое предложение в современном русском языке. – Саратов, 1972.

In the article the functioning features of the single-component personal sentences are considered in publicistic style.

Keywords: definite-personal sentences, non-definite-personal sentences, the compound sentence, the simple sentence.

Надійшла до редакції 2 жовтня 2006 року.

РОЗДІЛ IV. ФУНКЦІОНАЛЬНА СЕМАНТИКА ЛЕКСИЧНИХ І ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

Ярина Битківська

ББК Ш12-411.4*33
УДК 81'276.2

СЛЕНГОВІ АНГЛІЗМИ В СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ ГРАМАТИКИ

Об'єктом статті є аналіз поведінки англійських некодифікованих слів у граматичній системі української мови, зокрема їх адаптація до граматичних норм мови-реципієнта, вираження граматичних значень та їх зв'язок із лексичним значенням, а також певні особливості узгодження запозичень із успадкованими словами. В кінці статті подано короткий словник використаних англійських слів.

Ключові слова: сленгізми, граматичне значення, лексичне значення, сема, граматичні категорії, флексії, афікси.

Взаємозв'язок граматичного і лексичного значення досліджується багатьма вченими і не викликає заперечення [Бережан 1983; Русанівський 1988; Худяков 1990]. Все ж деякі об'єкти лінгвістичного дослідження вимагають деталізованого простеження цього аспекту. Так, аналіз семантики англійських слів – досить об'ємної групи лексем в системі сучасної української лексики – нерозривно пов'язаний із вивченням граматичних значень англійських запозичень, виявлення особливостей цих значень та характеру їх взаємозв'язку із лексичним значенням. В сучасній лінгвістиці вже існує ряд досліджень входження запозичень до граматичної системи мови-реципієнта. Зокрема, вивчено такі аспекти, як етапи та ступені граматичної адаптації [Архипенко 2005], адаптація морфологічних форм та категорій, а також синтаксична адаптація [Ајдуковий 2003], граматичне освоєння запозичених термінів [Сергеєва 2002], морфологічна адаптація з погляду діахронії [Муромцева 1985] та ін. З огляду на активний глобалізаційний процес, панівним фактором якого є англійська як мова міжнародного спілкування, і, відповідно, тенденції поповнення українською лексичною системою англійських запозичень, граматична поведінка останніх на українськомовному ґрунті вимагає окремої уваги. Відтак в даній статті спробуємо прослідкувати особливості граматичної адаптації новітніх англійських слів у систему граматики сучасної української мови.

Досліджуючи граматичні значення англомовних запозичень ми обмежились сленговими англійськими словами, поширеними у розмовному мовленні, художніх текстах та засобах масової інформації, зафіксованих власними спостереженнями та у словниках некодифікованої лексики. Наш вибір зумовлений тим, що саме у вказаних мовних просторах «реалізується суб'єктивне начало, творча потенція» [ССУС 2006, 21], яка в цілому може вплинути на норми української мови.

Найбільшу групу англійських запозичень становлять іменники, менш численними є дієслова. Прикметники представлені малою часткою в загальній кількості англійських слів. На цих трьох групах запозичених лексем ми і зосередимо нашу увагу.

Приспосовуючись до норм української мови англійські іменники поповнюють її лексико-граматичні розряди. Англійські іменники позначають як дискретні предмети, тобто виступають у ролі конкретних іменників (*нікнейм, софтина, лейбик, білборд, голда, графітюлька, тішотка*), так і абстраговані, узагальнені ознаки, властивості, дії, процеси, пов'язані з існуванням конкретних матеріальних об'єктів (*блек, праймтайм, крейзуха, дестрой, попня*).

Англійські запозичення-іменники збагачують ряди збірних іменників (*ніпл, мані*), назви істот (*бейбі, вумен, мен, брітіш, хакер, аскач, лінукоїд, юнікоїд*), зокрема і істот міфічних (*хобіт*), а також назви неістот (*тейбл, тішотка, бейджик, кіборда, лапа, лейбик*). Засвідчені особові іменники, зокрема назви за якісними і процесуальними ознаками (*аскач*), назви за професією, характером діяльності (*хакер, лінукоїд, пранкер, пікапер*), назви за національністю (*брітіш, блек, елоу*).

Адаптуючись до граматичної системи української мови, англійські іменники переймають форми роду, числа і відмінка, виражаючи таким чином властиві граматичні значення.

Показником роду виступають закінчення називного відмінка однини іменника. Наприклад, нульове закінчення, тобто чиста основа на приголосний, є формальним показником чоловічого роду (*тейбл, хобіт, праймтайм, білборд, блек, нікнейм, дестрой*), кінцева флексія *-a* в іменниках *кіборда, крейзуха, месага, софтина, тішотка, графітюлька* виражає значення жіночого роду. Деякі англійські іменники не змінюють свою зовнішню форму. Відтак формальним показником родової приналежності виступають узгоджувані компоненти словосполучення. У реченні «Скільки років твоєму бейбі?» складником значеннєвого плану лексеми *бейбі*, показником і засобом розмежування за семою «родова ознака» виступає форма чоловічого роду займенника «твоєму». Сама лексема *бейбі*, згідно з ССУС має значення 1) дівчини, 2) маленької дитини. Контекстуальний компонент вказує на граматичне значення жіночого, чоловічого чи середнього родів.

Тільки значення жіночого роду має лексема *вумен*, оскільки лексичне значення «статечна жінка» передбачає лиш цю родову сему, вказівка на яку досягається за допомогою згаданих узгоджуваних компонентів словосполучення. Порівн.: «*Иди в бік тієї вумен*».

За аналогією з іменниками спільного роду з узагальненим значенням «назва особи за її характерними діями або рисами поведінки (*стиляга, волоцюга* тощо) утворюється сленгізм *месага*, який, однак, не має вищезгаданого узагальненого значення і, як фіксує ССУС, є іменником жіночого роду. Проте дана лексема є похідною від запозиченого англiзму *месидж*, де основа на приголосний утвердила запозичення в системі іменників чоловічого роду II відміни. Окрім того, суфікс *-аг-*, який вказує на аугментований характер значення, властивий для іменників спільного – чоловічого і жіночого – роду. Можна передбачити, що при подальшому активному використанні лексеми *месага* диференціація родового значення здійснюватиметься за допомогою аналітичних засобів і форм відповідного контекстуального оточення.

Оскільки значна частина іменників англійського походження відноситься до розряду конкретних іменників, всі вони можуть також мати значення множини, показником якої є приєднані на новому мовному ґрунті власні відмінкові або числові форманти (*лейбик – лейбики, лапа – лапи*). Для невідмінюваних іменників значення числа виражається за допомогою аналітичних засобів.

Англійські іменники *socks* (шкарпетки), *children* (діти), *drugs* (наркотики) запозичались у формі множини, яка проте сприймається як корінь слова. Відтак множину перейнятих англiзмів творять українські формотворчі закінчення: *сокс – сокси, чілдрен – чілдрени, драгс – драгси*. Порівн.: «*Скільки у тебе чілдренів?*»

Англійській мові властива субстантивна структура словосполучень, тобто будь-який іменник може вільно вживатись як означення іншого іменника в препозитивній позиції («*show-room*» – дослівно «видовище-кімната»). При адаптації до української мови словосполучення втрачає свою внутрішню форму, функціонуючи в мові-реципієнті як іменник. Граматичні значення нової лексеми виражаються згідно з кінцевим голосним чи приголосним основи при віднесенні новоутворів до певної відміни українських іменників. Порівн.: «*З відкриттям у березні шоу-руму «Сезони моди» почала працювати загальносвітлова система «дизайнер-баер-магазин». «Телевізійні канали часом проводять ток-шоу, обговорюючи цю проблему.»*

Суб'єктне, об'єктне, предикативне, означальне і обставинне значення, а також функція звертання, виражаються за допомогою українських флексій, яких набувають англiзми при входженні до мови-реципієнта. В цілому, нові лексеми гармонійно входять до відмінкових парадигм української мови. Зафіксовано також нетипові випадки вираження відмінкового значення, враховуючи належність лексеми за її основою чи закінченням до тієї чи іншої групи іменників. Так, лексема *мані*, як і подібні лексеми *бейбі, памі* та інші іншомовні слова з кінцевим голосним основи *-і*, не передбачає повної відмінкової парадигми. Відмінкове значення в такому випадку виражається аналітичним способом. Однак у зафіксованому висловлюванні «*Джазмани цих манів не мають, за лаве – не до них*» об'єктне значення лексеми *мані* виражене відмінковим закінченням *-ів*, властивим родовому відмінку множини іменників чоловічого роду II відміни. Остання голосна неподільної основи англiзму була сприйнята як показник значення множини за аналогією з українським еквівалентом *гроші*. Однак стверджувати про повну відмінкову парадигму цього іменника ще рано, позаяк ця лексема не належить до кодифікованої лексики.

Сленгове слово *лана* є результатом переосмислення англійського іменника *laptop* та англiзму *лентон*, які позначають портативний комп'ютер. На відміну від українського омоніма *лана* з граматичним значенням жіночого роду, даний англiзм переймає значення чоловічого роду від мотивувального *лентон*, де кінцевий приголосний основи і зумовив дане родове значення.

Проявляються певні тенденції вживання запозичених англiзмів-іменників у функції препозитивного означення, наслідуючи, таким чином, поширену в англійській мові структуру, компонентне розміщення субстантивних словосполучень. Означуваний іменник – зазвичай успадковане слово – є відмінюваною частиною словосполучення. Іншомовний іменник-означення свою єдину граматичну сему ознаки виражає аналітично. Порівн.: «*Чи означає це, що кожен український користувач Інтернету зі спам-проблемами може звернутись по допомогу до міліції?» І від нових обіцянок...просто подих перехоплює, оскільки топ-чиновники, здається, вирішили позмагатися в зухвалості своїх планів...» У березні 1960-го Леннон одружився з японською перформенс-художницею Йоко Оно».*

У словосполученні «*дівчина-фронтмен*» останній компонент виконує функцію означення-прикладки, вираженої іменником чоловічого роду II відміни. Показником семи «чоловічий рід» є основа на приголосний. В мові-джерелі лексема *front man* є субстантивним словосполученням з лексичним значенням «лідер музичної групи». Граматичне значення виражене не звичним для англійської мови аналітичним способом, а менш поширеним лексичним – за допомогою іменника-частки *man* (чоловік)¹. Відтак з погляду семантики і лексичної,

¹ За твердженням британського мовознавця Девіда Кристала [Crystal 2002], граматична сема «чоловічий рід» у лексемі *man* відновилась після революційних подій 70-х рр. XX століття у сфері гендерних відношень. Представниці феміністичних організацій використання іменника-частки *man* з узагальненим значенням спільного роду розцінювали як «чоловічий погляд на світ», дискримінацію жінки в суспільстві. Відтак роль іменника спільного роду виконують нейтральні слова (наприклад, *person* – особа), поширеним став іменник-частка *woman* (жінка), напр. *police-woman*.

і граматичної словосполучення *дівчина-фронтмен* є алогічним, оскільки його компоненти взаємовиключають одне одного.

Грараматичну сему «ознака» містить запозичений іменник як частина складного іменника *шопінго-терапія*, виражену за допомогою інтерфікса *-о*, на відміну від поширеного виду складних іменників, мотивованих сполученням двох іменників з сурядним зв'язком, в даному композиті присутній підрядний зв'язок основ. Порівн.: «*Шопінго-терапія дуже ефективно лікує від різних душевних негараздів, навіть якщо нічого не купувати*».

Складна система форм українського дієслова суттєво змінила зовнішню форму англійських дієслів в процесі їх адаптації до граматичної системи української мови. Нагадаємо, що англійській мові як аналітичній властиве синтаксичне оформлення слів, поширеним і найпродуктивнішим видом словотвору є конверсія. Натомість в українській мові, яка відноситься до ряду флективних мов, оформлення слова здійснюється головним чином морфологічними засобами [Жлуктенко 1988].

Обов'язковою складовою дієслівної парадигми в українській мові є видова категорія, яка ґрунтується на протиставленні значень реалізованої, цілісної чи неповністю реалізованої, нецілісної процесуальної ознаки. Утвердження видового значення в запозичених лексемах з функцією дієслова досягається за допомогою українських словотворчих афіксів. Так, від англійських дієслів *to drink* (пити), *to ask* (питати), *to boot* (запускати комп'ютерну програму), *to back up* (дублювати), *to post* (відсилати поштою) утворились відповідно українські сленгові дієслова *аскати*, *дрінькати*, *бутити*, *бекапити*, *постити*, ввійшовши до ряду дієслів недоконаного виду. Деякі лексеми за допомогою суфіксального та префіксального способів утворили видові пари: *аскати-аскнути*, *дрінькати-задрінькати*, *юзати-поюзати*. Двовидовим дієсловом є англізм *найтувати*, як і його український еквівалент *ночувати*. Недостатня кількість зафіксованого контексту не дозволяє однозначно стверджувати про двовидовий характер дієслів *попсувати* та *шопінгувати*, попри їх іншомовне походження.

Відтінку однократності, раптовості дії надає суфікс *-ону*, *-ну* дієсловом доконаного виду *есемеснути*, *стартоннути*, *рідернути*.

У зафіксованих прикладах англізмів переважає активний стан дієслів. Порівн.: «*Чувак релаксує по повній програмі: клуби, коктейлі, дівчата*.» «*На весіллі у сусідів сейшенили цілу ніч*». Обидва дієслова виражають значення активного відношення дії до суб'єктів і об'єктів.

Значення реальної процесуальної ознаки, реалізоване в теперішньому, минулому чи майбутньому часових планах, найчастіше виражене англізмами-дієсловами, утверджуючи їх у системному ряді дієслів дійсного способу. Поряд зі значенням категорії способу виражаються також особове, часове та родові значення: «*Як ти був маленький, батько хіпував, у подертих джинсах містом вишивав*». «*Українські хлопці дрінкають суворіші напої - ...горілку, віскі, пиво і каву, каву, каву*.» «*Океан Ельзи початиться з фанами*.»

Сленгові англізми-дієслова можуть виражати модальне значення наказу, побажання, прохання тощо. Порівн.: «*Аски пару цигарок, бо вже наші закінчилися*». «*Не гальмуєй – снікерсуєй!*»

У порівнянні з іменниками та дієсловами запозичені прикметники є менш численною групою англізмів в українській мові. В аналізованих нами прикладах засвідчені якісні і відносні прикметники. Ад'єктив *крейзі* «божевільний», *хідден* «невидимий, захований» перейняті в українську мову без змін, передаючи пряму ознаку, яка може виявлятися з різною мірою інтенсивності, відносячи їх до розряду якісних прикметників. Порівн.: «*Старий, ти крейзі!*» «*Тихо, тихо! Ти що, крейзанутий?*» Окрім того, присутній експресивно-оцінний відтінок значення. Запозичення *крейзі* стало основою для похідного прикметника «*крезовий*» зі значенням 1) екстраординарний, надзвичайний (*крезовий план*); 2) такий, що викликає ненормальний стан психіки (*крезова музика*). Значення прямої ознаки відносить цю лексему також до парадигми якісних прикметників з експресивно-оцінним відтінком значення. Сам експресивний характер сленгових лексем передбачає певне оцінне суб'єктивне значення англізмів-прикметників, відносячи їх до групи кваліфікативних. Порівн.: *драйвовий* (музика) «гарна, запальна», *олдовий* (масон, хіпі) «досвідчений, старий», *попсовий* (підручник) «низькосортний».

Засвідчені також сленгові прикметники, що називають абсолютні ознаки без суб'єктивної оцінки, співвідносячись із дескриптивними прикметниками української мови, напр., *хайратий* – «довгокосий». Однак сама заміна українського прикметника *довгокосий* сленгізмом свідчить про певний емоційний мотив. Порівн.: *Люблю хайратих хлопців з чорними очима*.

Прикметник *гріновий* є похідним від сленгового іменника *гріни* «долари», відтак є відносним прикметником. Загалом, можна стверджувати про певну тенденцію переваги якісних прикметників над відносними серед англізмів у розмовно-побутовому мовленні і стилях, що його відтворюють.

Отже, огляд поведінки новітніх англізмів у граматичній системі української мови підтверджує думку про стійкість морфологічної системи перед іншомовним впливом. Однак відмінна граматична будова обох мов (аналітична англійська і флективна українська) є одночасно як стимулом до активізації поширених процесів і тенденцій у граматиці української мови, так і появи нових граматичних зв'язків. Такі дослідження дають змогу глибше дослідити природу й характер граматичного значення в контексті вивчення семантики англійських запозичень у сучасній українській мові.

Словник використаних англiзмiв:

- 1) аскати – 1) випрошувати щось у сторонніх; 2) жебрати;
- 2) аскач – жебрак, прохач;
- 3) бейбі – 1) дiвчина; 2) маленька дитина;
- 4) бейджик – картка з особистими даними, що носить на грудях;
- 5) бекапити – створювати резервні копії;
- 6) білборд – великий рекламний щит, який розміщується на вулицях;
- 7) блек – депресія;
- 8) брітiш – британець;
- 9) бутити – запускати комп'ютер;
- 10) вумен – статечна жінка;
- 11) голда – золото, вироби із золота;
- 12) графітiолька – 1) графіті; 2) напис;
- 13) грiновий – той, що оплачується в доларах;
- 14) дестрой – виведення з ладу, руйнування, безлад;
- 15) драйвовий – 1) сильний, гарний; 2) ритмічний, енергійний;
- 16) драгс – наркотик;
- 17) дрінькати – пити (частіше спиртні напої);
- 18) есемеснути – послати повідомлення мобільним телефоном;
- 19) слоу – в'єтнамець;
- 20) кіборда – клавіатура;
- 21) крейзі – божевільний;
- 22) крейзанутий – дивна або божевільна людина;
- 23) крезовий – 1) про те, що викликає ненормальний стан психіки; 2) незвичайний, екстраординарний;
- 24) крейзуха – божевільня;
- 25) лапа – портативний комп'ютер;
- 26) лейбик – 1) відома марка одягу; 2) піджак;
- 27) лептоп – портативний комп'ютер;
- 28) лінуксiйд – спеціаліст з системи Linux;
- 29) мані – гроші;
- 30) мен – 1) гарний, показний мужчина; 2) будь-який мужчина; 3) хлопець, молодий чоловік; 4) найголовніша людина в напівкримінальному середовищі, яка має контроль над грошима;
- 31) месага – повідомлення;
- 32) найтувати – ночувати;
- 33) нікнейм – 1) псевдонім, яким людина послуговується в Інтернет-мережі; 2) прізвисько;
- 34) олдовий – старий, досвідчений;
- 35) паті – вечірка;
- 36) перформенс – вистава, спектакль;
- 37) піпл – людина;
- 38) попсня – 1) популярна музика; 2) щось погане, нецікаве, неоригінальне, стереотипне;
- 39) попсовий – 1) той, що належить до популярної музики; 2) поганий, нецікавий, неякісний.
- 40) попусвати – марно проживати своє життя;
- 41) постити – писати листи електронною поштою;
- 42) поюзаний – використаний;
- 43) праймтайм – ефірний час на радіо і телебаченні, що охоплює максимальну кількість радіослухачів і телеглядачів; найдорожчий ефірний час;
- 44) рідернути – прочитати;
- 45) релаксувати – відпочивати;
- 46) сейшенити – 1) веселитись компанією; 2) давати концерт спільно з іншими виконавцями;
- 47) софтина – комп'ютерна програма;
- 48) сокс – шкарпетка;
- 49) спам – непотрібна інформація, реклама в Інтернеті, якою досить часто засмічується електронна скринька;
- 50) стартонутити – сказати щось образливе, спровокувати сварку;
- 51) тейбл – стіл;
- 52) тішотка – футболка;
- 53) топ – високого рівня;
- 54) фронтмен – 1) лідер музичної групи; 2) лідер взагалі;
- 55) хайратий – довгокосий;
- 56) хакер – зломщик комп'ютерних програм;
- 57) хідден – прихований, невидимий;

- 58) хіпувати – бути хіпі;
- 59) хобіт – маленька людина (хобіт – видумана американським фантастом Р.Толкієном маленька людиноподібна істота, що живе під землею);
- 60) чатитись – спілкуватись у чаті (у текстовому діалозі в режимі реального часу у мережі Інтернет);
- 61) чілдрен – дитина;
- 62) шопінг – закупка товарів у крамницях;
- 63) шопінгувати – робити закупки по крамницях;
- 64) шоу-рум – виставковий зал
- 65) юніксоїд – спеціаліст із системи Unix.

Література

- Архипенко 2005: Архипенко Л.М. Іншомовні лексичні запозичення в українській мові: етапи і ступені адаптації (на матеріалі англіцизмів у пресі кін. XX- поч. XXI ст.): Автореф. дис. канд. філол. наук. 10.02.04 / Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2005. – 20с.
- Бережан 1983: Бережан С. Г. Взаимозависимость между лексическим и грамматическим значениями в составе слова (на основе словарного толкования глаголов) // Исследования по семантике. Межвузовский сборник. Уфа, изд-во Башкирского государственного университета, 1983. – 144с.
- Жлуктенко 1988: Жлуктенко Ю. О. Українсько-англійські міжмовні відносини. Українська мова у США і Канаді. Видавництво київського Університету, 1964. – 169с.
- Муромцева 1985: Муромцева О. Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX – на поч. XX ст. – Харків: Вид-во при Харківському державному університеті видавничого об'єднання «Вища школа», 1985. – 152 с.
- Русанівський 1988: Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики / АН УРСР. Інститут мовознавства ім. О. Потебні. – К.: Наукова думка, 1988.
- Сергеева 2002: Сергеева Г.А. Англомовні запозичення в українській правничій термінології: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2002. – 250 с.
- Худяков 1990: Худяков А. А. Взаимодействие лексической и грамматической семантики в собирательных существительных // Лексическая, категориальная и функциональная семантика: Межвузовский сборник научных трудов Ленинградского государственного пединститута им. А. И. Герцена. – Л.: ЛГПИ, 1990. – 126 с.
- Ајдуковић 2003: Ајдуковић Јован. Увод у лексичку контактологију. Теорија адаптације русизама. – Белград, 2004. – 364с.
- Crystal 2002: Crystal David. The English Language. Second Edition. Penguin Books, 2002 – 312 p.

Лексикографічні джерела

- АУТСОТ 2005: Англо-український тлумачний словник з обчислювальної техніки, Інтернету і програмування. – Вид. 1 – К.: Видавничий дім «СофтПрес», 2005. – 552 с.
- ПСУМС 1999: Перший словник українського молодіжного сленгу. Укладач Світлана Пиркало. За редакцією Юрія Мосенкіса. – Київ, 1999.
- Ставицька 2003: Ставицька, Леся. Короткий словник жаргонної лексики української мови: Містить понад 3200 слів і 650 стійких словосполучень. – К.: Критика, 2003. – 336 с.
- ССУС 2006: Словник сучасного українського сленгу / Упорядник Т. М. Кондратюк. – Харків: Фоліо, 2006. – 350 с.
- MWCD 2003: Merriam – Webster's Collegiate Dictionary. – Tenth Edition. – Merriam-Webster, Incorporated, 2003.
- www.slovnkyk.lutsk.ua/article.htm: Голдованський Ярослав. Словник англіцизмів.

The article deals with the analysis of the behavior of noncodified English loan-words in the morphological system of the Ukrainian language, particularly their adaptation to the grammatical norms of the target language, the expression of grammar meanings and their connection with the lexical meanings, as well as their collocation with the domestic lexemes. A short dictionary of the used loan-words is added.

Keywords: slang words, grammar meaning, lexical meaning, grammar categories, flexions, affixes.

Надійшла до редакції 26 вересня 2006 року.

ББК Ш 103.3
УДК 81'373.72

ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІДІОМАТИКИ В СУЧАСНІЙ ЛІНГВІСТИЦІ

Стаття зосереджена на описі основних проблем, характерних для дослідження ідіоматики в сучасній лінгвістиці. Авторка окреслює обсяг і межі фразеології, що охоплює ідіоми, фразеологічні сполучення й паремії, та наводить їхні категоріальні властивості. При цьому зазначається, що питання про місце й роль фразеологічних одиниць у системі мови було й залишається одним із найбільш дискусійних. До фразеологічних одиниць у статті відносяться одиниці перехідного типу, що знаходяться між лексико-семантичним і синтаксичним рівнями, хоча більшою мірою пов'язані з лексико-семантичною системою. Предметом уваги статті є також типологія фразеологічних одиниць, фразеологічне значення, внутрішня форма фразеологізму.

Ключові слова: фразеологізм, фразеологічне значення, внутрішня форма фразеологізму, когнітивна структура.

Ідіоматичні вирази, притаманні всім мовам світу, все більше привертають увагу дослідників у наш час, коли утвердження принципу антропоцентризму передбачає дослідження всіх аспектів мови в діяльній формі з орієнтацією на людину як основну постать мовленнєвої діяльності. Перші намагання включити у словники „фразеси та ідіоматизми”, близькі до слів, містяться ще у працях М.В.Ломоносова [Ломоносов 1952]. Витоки сучасних підходів до вивчення фразеології знаходимо у працях Ш.Баллі, О.О.Потебні, Ф.І.Буслаєва, Ф.Ф.Фортунатова, О.О.Шахматова, І.А.Бодуена де Куртене, О.В.Щерби, Є.Д.Поліванова, О.О. Селіванової, С.Н.Денисенко та ін.

Одним із перших лінгвістів, який запропонував докладну характеристику фразеологічних одиниць, був Ш.Баллі [Балли 1961]. У російській лінгвістиці перша спроба вивчення стійких виразів належить академіку О.О.Шахматову, який досліджував різні типи синтаксичних сполучень під кутом зору їхньої розкладності [Шахматов 1941]. Дещо пізніше (в 1940-1970рр.) проблеми теорії фразеології висвітлювалися у працях акад. В.В.Виноградова, Н.Н.Амосової, О.І.Смирницького, М.М.Шанського, О.І.Молоткова, О.С.Ахманової, О.В.Куніна, І.В.Арнольд та ін. учених. Саме в цей період, названий В.М.Телія класичним, відзначається намаганням зберегти основні погляди на суть і класифікацію фразеологізмів, висловлені В.В.Виноградим [Телія 1996: 54]. Основною рисою цього періоду є оформлення фразеології в самостійну лінгвістичну дисципліну, головними завданнями якої стали такі питання, як визначення фразеологічних одиниць і їх відмінностей, з одного боку, від вільних словосполучень, а з іншого, – від окремих слів; окреслення меж фразеології; напрацювання проблеми рівневої системи мови з урахуванням наявності в ній фразеологізмів; типологія фразеологічних одиниць. Потскласичний період у вивченні фразеології характеризується намаганням запропонувати нові методи, близькі до лексикологічних, і описати фразеологічний склад мови як систему всіх його одиниць на основі ознак ідіоматичності або ж описати цей склад як підсистему лексико-фразеологічної системи мови. Мовознавчі студії сьогодні все більше привертають увагу до того очевидного факту, що класифікаційно-системний підхід до вивчення фразеологічного значення мови вичерпав себе, а ізоляція фразеології від інших лінгвістичних дисциплін звукує її теоретичний простір. Такий стан справ у вивченні фразеології сьогодні призвів до того, що на порядок денний ставляться питання, пов'язані з розглядом фразеологізмів як знаків, що характеризуються своєю особливою роллю і функціями в мові й мовленні та з'ясуванням причин їхньої відмінності й переваги перед іншими типами знаків. Ось чому до невідкладних завдань фразеології як лінгвістичної дисципліни В.М.Телія цілком справедливо відносить дослідження співвідношення об'єктивного й суб'єктивного факторів у значенні фразеологізмів, їхнє пристосування до комунікативних процесів, здатність виконувати номінативні завдання в ході організації висловлювання, включаючись у когнітивні процедури, що забезпечують розуміння, а також соціальні умови мовлення, що характеризують статус комунікантів і т.ін. [Телія 1996: 56]. У зарубіжній лінгвістиці так і не склалася фразеологічна школа, оскільки лінгвісти, як правило, уникали вивчення ідіоматики. З тих пір, як В.фон Гумбольдт помітив, що для мови притаманні необмежені можливості при обмежених засобах, першочерговим завданням стало відкриття найбільш загальних моделей і правил лінгвістичних структур. Другою причиною того, що на ідіоми зверталось так мало уваги в зарубіжному мовознавстві, є те, що ідіоми не вписуються у схему мовного дослідження, запропоновану структурною лінгвістикою, в основі якої лежить теза про те, що великі сегменти мови складаються з менших, причому менші не можуть бути піддані подальшому аналізу. Ідіоми представляють собою складні комплекси, які, з одного боку, ведуть себе як прості форми, з іншого, – є синтаксичними структурами, які можуть бути піддані аналізу. Цим ідіоми дуже ускладнюють описову картину будь-якої мови [Sonotuga 1995:24-25]. Питання, що є предметом наукових дискусій у межах сучасної фразеологічної теорії, не отримують однозначної відповіді через велику різноманітність мовного матеріалу, що належить до фразеологічних корпусів різних мов. Так, до сьогодні відсутня єдність думок між дослідниками в питанні про обсяг і межі фразеології, до якої вони зараховують тільки три перші типи: 1) ідіоми – „ядро” фразеологічного складу, оскільки тільки вони еквівалентні словам щодо виконання цілісної

номінативної функції [Телия 1996:60]; 2) фразеологічні сполучення – фразеологізми з аналітичним типом значення, які безпосередньо взаємодіють своєю структурою з одиницями лексико-семантичної системи мови; 3) паремії –(прислів'я, приказки) з притаманним їм прямим і переносним значенням; 4) мовленнєві штампи; 5) різнотипні кліше; 6) крилаті вирази. Ми, однак, поділяємо думку тієї більшості дослідників, які включають в обсяг фразеології тільки три перші типи. При цьому зауважимо, що прислів'я та приказки відносяться ними до особливого типу фразеологічних одиниць – комунікативних [Соколов 1941; Кунин 1972]. Більшість вітчизняних та зарубіжних вчених відзначають такі категоріальні властивості фразеологізмів: 1) ідіоматичність/немотивованість значення; 2) відтворюваність; 3) стійкість; 4) цілісність. Питання про місце й роль фразеологічних одиниць у системі мови було й залишається одним із найбільш дискусійних. До теперішнього часу фразеологами не вироблена єдина концепція з цієї проблеми, яка визначала б, до якого мовного рівня належать ці одиниці, чи утворюють вони свою мовну підсистему. За традицією багато лінгвістів відносять фразеологізми або до одного із загальноновизнаних рівнів мовної системи – лексико-семантичного [Торопцев 1985; Панкратова 1988; Копиленко, Попова 1989; Бурова 2000], або до синтаксичного рівня [Термінасова 1985]. Основним аргументом на користь включення фразеологічних одиниць в лексико-фразеологічний рівень, незважаючи на суттєву відмінність між словом і фразеологізмом (ціліснооформленість слова і роздільнооформленість фразеологічних одиниць), є наявність системних відношень між лексемами і фразеологізмами. Принагідно зауважимо, що системні синтагматичні й парадигматичні відношення спостерігаються в мові тільки між елементами однієї окремої системи і не існують між одиницями різних систем. У той час, як слово сполучається не тільки з іншим словом, але й з фразеологічною одиницею, фразеологізм реалізує свої можливості сполучатися тільки з словами. Слова й фразеологізми входять, крім того, у спільні ідеографічні об'єднання (поля, групи і т.ін.), що виявляється за допомогою методу компонентного аналізу, застосування якого можливе внаслідок семної структури значень як слів, так і фразеологізмів [Бурова 2000: 68-69]. Деякі дослідники підкреслювали структурно-семантичну своєрідність фразеологізмів і виділяли їх в „особливий”, „автономний” рівень мови [Архангельський 1968; Кунин 1986; Мокієнко 1989]. Аргументи, що висуваються представниками різних фразеологічних шкіл, на наш погляд, не достатні для сприйняття цих одиниць як особливого рівня. Ближчим до істини був би і є їхній розгляд як одиниць перехідного типу, що знаходяться між лексико-семантичним і синтаксичним рівнями й більшою мірою пов'язані з лексико-семантичною системою. Такий підхід аж ніяк не суперечить загальному погляду на мову як на надзвичайно складну ієрархічну систему, однією з основних ознак якої є варіативність і перехідність.

Ще однією проблемою сучасної ідіоматики є типологія фразеологічних одиниць. Як відомо, однією з перших спроб їхньої систематизації була класифікація Ш.Баллі, в якій він спирався на ступінь спаяності компонентів у складі фразеологізмів. Відповідно до цієї класифікації „словосполучення можуть представляти різний ступінь спаяності в межах між двома крайніми випадками” і пропонував розрізняти два основних типи стійких словосполучень: фразеологічний ряд або звична фразеологічна група, в якій сполучення слів відносно вільне, і фразеологічна єдність, у якій зовсім губиться індивідуальний смисл слів- компонентів [Баллі 1961:89-90]. В англійській фразеології однією з перших спроб створити структурну класифікацію ідіоматичних виразів належить Л.Сміту, який зібрав на той час найбільшу кількість фразеологізмів. У своїй класифікації Л.Сміт, урахувавши особливості саме англійської мови, виділяє фразеологічні одиниці адвербіального характеру, які є сполученням прийменників із іменниками і прикметниками, наприклад, *for good* – 'назавжди', а також сполучення дієслів із післяйменниками, які він називає фразеологічними дієсловами, наприклад, англ. *keep down* – 'придушувати, тримати у покорі' [Сміт 1959: 13-14]. Добре відома у вітчизняному мовознавстві класифікація фразеологічного корпусу акад. В.В.Виноградова, в основі якої лежить ступінь спаяності компонентів у складі фразеологічних одиниць, а також ступінь мотивованості їхніх значень. Учений виділяє такі три типи фразеологічних одиниць: 1) фразеологічні зрощення або ідіоми, що є абсолютно неподільними нерозкладними фразеологічними одиницями, значення яких абсолютно не залежне від їхнього лексичного складу, від значень їхніх компонентів: укр.: *брати на решето* – 'обмовляти кого-небудь'; *на батьківських – пішки*'; 2) фразеологічні єдності, які є „типом стійких тісних фразеологічних груп, які теж синтаксично неподільні й теж є вираженням єдиного, цілісного значення, але в яких воно мотивовано як злиття значень лексичних компонентів, наприклад укр.: *мати руку* – 'користуватися чиясь підтримкою, протекцією і т. ін.'; *лобом горіхи розбивати* – 'марно витратити зусилля, час, займаючись справою, не вартою уваги'; 3) фразеологічні сполучення, які визначаються як „фразеологічні групи, що утворюються реалізацією невірних, зв'язаних значень слів”, наприклад: *показати поріг (дорогу, одвірок, одвірка, шлях і т.ін.)* – 'налагодити чий-небудь фінансові справи' [Виноградов 1977: 121]. Пропонуються також різні класифікації фразеологічних одиниць, що ґрунтуються на їхніх структурних особливостях. Так, О.І.Смирницький виділяє два структурно-семантичних типи фразеологічних одиниць в англійській мові: одновершинні та дво- й багато вершинні фразеологічні одиниці. Конкретизуючи свою класифікацію, автор виділяє три найбільш частотні типи одновершинних фразеологічних одиниць (дієслівно-адвербіальні фразеологічні одиниці, наприклад: *to ring up* – 'дзвонити'; прийменниково-іменні: *by heart* – 'напам'ять', *for good* – 'назавжди', а також фразеологічні одиниці на зразок *be tired* – 'бути втомленим', *be surprised* – 'бути здивованим' та ін.), чотири типи дво- і багатoverшинних фразеологічних одиниць (атрибутивно-іменні, наприклад: *first night* – 'прем'єра', дієслівно-

субстантивні, наприклад: *to take the floor* – 'брати слово', адвербіальні, наприклад: *every other day* – 'через день', а також різнотипні повтори, наприклад: *now or never* – 'тепер або ніколи') [Смирницький 1956: 215-223]. Докладніша структурна класифікація з урахуванням специфіки функціонування фразеологічних одиниць і їхнього частиномовного значення представлена в роботах О.В.Куніна: 1) номінативні фразеологічні одиниці, в межах яких виділяються субстантивні, наприклад: *crocodile tears* – 'крокодилячі сльози', ад'єктивні, наприклад: *as swift as thought* – 'швидкий, як думка', адвербіальні, наприклад: *out of a clear sky* – 'з чистого неба'; 2) вигуківі фразеологічні одиниці; 3) фразеологічні одиниці з модальним значенням, наприклад: *at any price* – 'за будь-яку ціну'; 4) комунікативні фразеологічні одиниці, до яких належать прислів'я і приказки, наприклад, *there is no smoke without fire* – 'диму без вогню не буває', *East or West home is best* – 'всюди добре, а вдома найкраще' [Кунін 1972]. Деякі дослідники сьгодні виділяють структурно-семантичні типи фразеологізмів. Так, наприклад, В.М.Мокієнко пропонує свою класифікацію, спираючись на поняття 'фразеологічної моделі', під якою мається на увазі структурно-семантичний інваріант стійких сполучень, який схематично відображає відносну стабільність їхньої форми й семантики. Дуже цінним у цій класифікації є те, що структурно-семантичне моделювання фразеологізмів дозволяє не тільки виявити відмінки семантики фразеологічних одиниць, але й здійснювати порівняльно-типологічний аналіз фразеології двох і більше мов. З викладеного вище випливає думка про комплексний підхід до систематизації фразеологічних одиниць із урахуванням різнотипних критеріїв – структурних (О.І.Смирницький, Н.Н.Амосова), семантичних (В.В.Виноградов), синтаксичних (О.В.Кунін), структурно-семантичних (В.М.Мокієнко). Найважчим для розв'язання є сьгодні питання про фразеологічне значення. Серед дослідників сьгодні не склалося єдиної думки про суть фразеологічного значення. Деякі дослідники вважають, що фразеологічні одиниці характеризуються лексичним значенням, хоча й відзначають його своєрідність [Шанский 1971; Молотков 1977]. Проте більшість лінгвістів, допускаючи, що між фразеологічною одиницею і словом є багато спільного, підкреслюють, що фразеологічні одиниці мають власне фразеологічне значення, яке потрібно розглядати як особливий тип мовного значення [Архангельский 1964; Жуков 1978; Мелерович 1979]. При цьому підкреслюється думка, про те, що фразеологізми, на відміну від слів, мають фразеологічне значення, що складається з образного представлення метафоричного, метонімічного або порівняльного типу, через яке називається денотат і наводиться його конотативна характеристика в сигніфікаті. При вивченні природи фразеологічного значення важливим складником цієї проблеми є питання про відношення цілісного фразеологічного значення і значень компонентів, які входять до його складу. Так, О.С.Ахманова, підкреслюючи цілісність номінації як відмінну рису фразеологічної одиниці, відзначає складність природи компонента фразеологічних одиниць, який є потенційним словом, здатним актуалізувати нове значення, що розвинулося на тлі загального фразеологічного значення [Ахманова 1957: 169-171]. Найповніше специфіка фразеологічного значення викладена у працях В.М.Телія, яка виділила чотири основні категоріальні ознаки такого значення: 1) синсемантичність фразеологічно зв'язаного значення, тобто здатність слова вказувати на об'єкт номінації тільки при сумісній реалізації з семантично ключовим словом; 2) несамостійність знакової функції слів із фразеологічно зв'язаним значенням; 3) фразеологічно зв'язане значення слова має непрямий похідний характер: під впливом опорного найменування у слові, що переосмислюється, актуалізуються такі смислові мікрокомпоненти в його „попередньому” значенні, які виникають на основі реально асоціативної подібності первинного і вторинного предметів номінації; 4) конотативність фразеологічно зв'язаного значення слова. Цей мікрокомпонент є певним залишком, „осколком” внутрішньої форми слова, що отримує зв'язок переосмисленого значення з опорним для нього найменуванням [Телія 1981:66]. Дослідження фразеологічного комплексу, який містить лексичні одиниці у внутрішній формі, що належать до певної тематичної сфери, дозволяє виявити системні відношення між лексичним і фразеологічно зв'язаним значенням цієї одиниці й усім фразеологічним комплексом. Визначаючи фразеологічне значення як особливу семантичну категорію, лінгвокреативною основою учені називають, по-перше, діалектичну єдність асоціативно-образного (непрямого й похідного) відображення вторинної денотативної ситуації та фраземотворчої взаємодії різнорівневих одиниць первинного знакопозначення; по-друге, відносно цілісний зміст і спосіб роздільно оформленого функціонування фразеологічних одиниць; по-третє, генеруючим ідею засобом формування фразеологічного значення слугує внутрішня форма фразеологічних одиниць [Алефиренко 1993:37]. Термін *внутрішня форма* належить до тих, які мають багато тлумачень у лінгвістичній літературі. Спочатку він був уведений В.фон Гумбольдтом для позначення внутрішнього боку мови в цілому [Гумбольдт 1984]. У подальшому це поняття активно використовується при описі різних лексем, зазнаючи значних змін. Проте до сьгодні серед учених не склалося єдиної думки щодо визначення суті внутрішньої форми; одні дослідники розглядають це явище з позиції діахронії і під внутрішньою формою розуміють найближче етимологічне значення [Потебня 1999:91], інші – ознаку номінації, що виражається словом і входить як особливий компонент до складу лексичного значення слова [Варина 1976:242]. Результати досліджень внутрішньої форми слова були використані фразеологами при описі внутрішньої форми фразеологічних одиниць. Однак через те, що фразеологізм – специфічна одиниця мови, для якої характерна роздільнооформленість, ідіоматичність, відтворюваність і т.ін., дефініція внутрішньої форми фразеологічної одиниці великою мірою відрізняється від дефініції внутрішньої форми слова. Ось чому багатьма дослідниками відзначається більша актуальність внутрішньої форми фразеологізму порівняно зі словом. До них у першу чергу належать праці О.І.Федорова, який розглядав внутрішню форму як елемент уявлення про певний

факт, подію, ситуацію, що часто повторювалися, мали подібні ознаки інших явищ, зручних для узагальнення [Фёдоров 1973:13]. А.М.Мелерович розглядає внутрішню форму фразеологічної одиниці як „смісловий зміст, об'єктивований у матеріальній формі мовного знака, формалізований стосовно певного актуального значення, з яким у нього встановлюються дериваційні відношення” [Мелерович 1982:96]. На її думку, внутрішня форма виникає в результаті „абстрагування словесного комплексу від поодинокого явища чи ситуації для найменування-характеристики яких він був створений” [Мелерович 1980:18]. Саме специфіка абстракції зумовлює наявність різних типів внутрішніх форм.

У процесі метафоричного або метонімічного перенесення значення відбувається семантичне зміщення у значеннях компонентів дериваційної бази, яке прямо веде до непервісного значення слів-компонентів. Так, наприклад, Ю.А.Гвоздарьов уважає, що внутрішня форма – „відношення первісного значення дериваційної бази до вторинного значення компонентів і спільного значення фразеологічної одиниці” [Гвоздарёв 1977:48]. Подібної точки зору на проблему визначення внутрішньої форми ми знаходимо в О.О.Леонтович [1984] і О.В.Куніна [Кунин 1996]. Останній, крім того, докладно аналізує різновиди прототипів як складових елементів внутрішньої форми і виділяє їхні чотири різновиди: мовні, мовленнєві, позамовні та змішані. На думку О.В.Куніна, значення прототипа, пов'язане з актуальним значенням фразеологізму дериваційним зв'язком, і є внутрішньою формою [Кунин 1996:173]. Дещо суперечливими є погляди В.П.Жукова на проблему внутрішньої форми. З одного боку, під внутрішньою формою він розуміє образ, що виникає внаслідок взаємодії вільного словосполучення з переосмисленням на його основі фразеологізмом. При цьому виявлення внутрішньої форми можливе через аплікацію на цей фразеологізм вільного словосполучення такого ж лексичного складу. Відповідно до цього твердження „внутрішня форма” притаманна лише обмеженому колу мовних одиниць, а саме – фразеологічним єдностям [Жуков 1978:8]. З іншого боку, В.П.Жуков відзначає, що „внутрішня форма – самостійне (етимологічне) значення, що існує поряд з актуальним, що є супутнім йому” [Жуков 1978:18]. Як бачимо, тут відбувається сплутування двох підходів до дослідження внутрішньої форми – синхронного й діахронного, оскільки ставиться знак рівності між внутрішньою формою й еталоном. Внутрішня форма – важливий компонент, що сприяє розумінню фразеологічної одиниці. Незважаючи на різноманітність точок зору на внутрішню форму, більшість учених єдині в думці стосовно того, що внутрішня форма додає до семантики фразеологізмів смислові та оцінно-стилістичні ознаки. На думку В.М.Телія, внутрішня форма виконує функцію „фіксатора вербальних асоціацій, які несуть собою „буквальні” прочитання ідіоми з вихідним образом для пробудження певного почуття – ставлення до позначуваного при сприйнятті ідіом. Мертві внутрішні форми на зразок *мати на увазі, отримати верх, ніякого почуття* – ставлення вже не викликають. Водночас внутрішні форми, що асоціюються з нісенітницями або звуковими подразниками на зразок *ні до ладу ні до прикладу, раз та гаразд* впливають на емоційну сферу, пробуджуючи почуття – ставлення [Телія 1990:41]. У сучасних дослідженнях фразеологічних одиниць, виконаних у руслі когнітивної парадигми, вивчення внутрішньої форми набуває особливої актуальності, оскільки саме вона найбезпосередніше зберігає семантичний зв'язок мовної структури з когнітивною структурою, що стоїть за нею. Звернемося до концепції В.М.Телія, яка розглядає внутрішню форму в рамках мотиваційного макрокомпонента значення. З одного боку – внутрішня форма – спосіб організації значення ідіоми, що ґрунтується на типовому уявленні; з іншого, – носій образу – „редукованого й типізованого зліпка образу з тією реальною або вдуманною ситуацією, яка вписується прямим значенням словосполучення [Телія 1990:41]. Цей образ є не чим іншим, як гештальт-структурою, яка може бути представлена візуально, уможлядно або ж у вигляді звуків. Образна гештальт-структура, на думку В.М.Телія, „працює в режимі подібності, що вводиться модусом фіктивності як нібито, наприклад, розголошувати домашні таємниці – як нібито виносити сміття з хати” [Телія 1996:190]. Отже, внутрішня форма – комплекс, який включає в себе не тільки елемент уявлення, але й образ, що виникає при сприйнятті ідіоми. Уведений В.М.Телія термін *гештальт-структура* позначає явище, яке в традиційному мовознавстві отримало назву образність. У лінгвістичному аспекті образність вивчається в основному як семантична основа експресивності [Лукьянова 1986:65]. Ця ознака береться до уваги багатьма дослідниками в галузі фразеології. За переконанням Д.М.Шмельова, образність є вирішальним фактором закріплення фразеологізму в мові, оскільки так знаходить своє відображення тенденція до експресивності мовлення [Шмельёв 1977:291]. Досліджуючи фразеологічний фонд мови, В.М.Мокиєнко представляє процес функціонування фразеологізму як шлях від образного до безобразного. Він також указує на тісний зв'язок образності й експресивності [Мокиєнко 1989:157]. Фразеологічна образність є чітко визначеною лінгвістичною суттю, універсальним засобом створення якої є метафора [Гвоздарёв 1977; Солодуб 1990; Телія 1996]. Фразеологи відзначають ознаки, які відрізняють фразеологічну метафору від метафори літературної: 1) стандартність, утрата індивідуальності; 2) перехід від фігури мовлення в мовний знак; 3) системний характер; 4) ситуативність, тобто перенесення значення здійснюється за подібністю цілої ситуації. Співвідношення внутрішньої форми й образності в лінгвістичній літературі до теперішнього часу не має однозначного вирішення. Так, наприклад, В.Т.Жуков ототожнює ці два поняття [Жуков 1978: 8]. В.М.Телія включає образність до складу внутрішньої форми. На наш погляд, це явища різного порядку: внутрішня форма – системне явище, „результат складних мовленнєво-мисленнєвих процесів, який передбачає мовну об'єктивацію тих чи інших психічних форм вираження дійсності, що номінується” [Алефиренко 1996: 2]. На сторінках лінгвістичної літератури можна часто зустріти

термін *метафоризація*, безпосередньо пов'язаний із виникненням нових фразеологізмів. На думку Б.А.Ларіна, цей процес є основною умовою перетворення простого речення в ідіоматичне” [Ларин 1977:105]. З точки зору В.П.Жукова метафоризація має цілісний характер, оскільки при ній відбувається семантичне зміщення „всього змінного словосполучення, а не кожного слова окремо” [Жуков 1978:70]. В.М.Телія розглядає метафору в діяльнісному аспекті, тобто не як результат, а як процес. Причому це процес, у якому „актуалізуються одні ознаки й редукуються інші у їхніх взаємодіючих комплексах” [Телія 1996: 136]. Перехід досліджень фразеосполучень у когнітивне русло зумовлений усім ходом розвитку наукової думки в сучасній лінгвістиці. Когнітивна лінгвістика дозволяє аналізувати процеси, які здійснюються при фразеологізації, тобто утворенні фразеологічних концептів, і позначити механізми співвіднесення мовних і когнітивних аспектів у фразеології.

Основою вербалізації фразеологічних концептів є фразеологічне значення, що складається з системи семем і сем. Типологія семем була розроблена М.М.Копиленко і З.Д.Поповою, які виділили п'ять різновидів семем, що виражаються лексемами. Денотативні семемі D_1 і D_2 , що відображають екстралінгвальну суть і мовні знаки, які асоціюються з образами предметів реальної дійсності як первісні, непохідні (D_1) і вторинні похідні, але не єдині для цього значення (D_2). Конотативна семема I (K_1) логічно пов'язана з денотативною семемою й мотивована нею. Конотативні семемі не мають ніякого логічно мотивованого зв'язку, а у семемі K_3 денотат узагалі відсутній [Копыленко, Попова 1972]. У лінгвістиці поки що немає однозначної типології сем, що входять у семему. Так, наприклад, В.Г.Гак у складі сем розрізняє архисемі, які є спільними для цілого класу сем, і диференціальні семі, наявні в цій семемі. [Гак 1972;1974]. Д.М.Шмельов поділяє семі на диференційні, інтегральні та категоріальні [Шмельёв 1973]. І.А.Стернін розрізняє узуальні та оказіональні семі. Крім того, вчений розрізняє системні семі, що входять у структуру семемі і є загальновідомими для всього колективу мовців, та особистісні семі, які існують тільки в індивідуальній мовній компетенції, але не входять до ряду загальновідомих [Стернін 1985:56-58]. З.Д.Попова та І.А.Стернін при аналізі семемі з точки зору сем, що її складають, вичленовують основні семі, які детермінують значення, куди входять архисемі й диференціальні семі [Попова;Стернін 1999]. Основні семі достатні для характеристики семемі. Однак, крім них, кожна семема може містити в собі необмежену кількість різноманітних сем, що деталізують ознаки семемі. До них належать: ймовірнісні, потенційні, приховані семемі. Ймовірнісні семі виявляються в семемі, коли відбувається глибше пізнання нових властивостей предмета або явища. Потенційні семі – додаткові, факультативні, які при певних уживаннях слів і фразеосполучень можуть не сприйматися. Отже, семема є ієрархічним цілим, що складається з різнотипних сем.

Як відзначалося вище, семемі поділяються на денотативні й конотативні. Сьогодні в поняття конотативності вкладається різний зміст. Одні вчені вважають, що конотація – явище асоціативного плану. Так, наприклад, Г.А.Уфимцева пише: „Що стосується конотативних елементів, то вони не включаються у знакове значення словесних знаків, а породжуються специфічними умовами їхнього використання в мовленнєвих актах” [Уфимцева 1986:96]. Інші дослідники розглядають конотацію як компонент, що входить у структуру значення слова [Азнаурова 1977; Гинсбург 1978]. Є.С.Азнаурова вважає конотацію додатковою частиною значення: „додатковий семантико-стилістичний зміст слова, який виникає на основі постійних асоціативних зв'язків, загальноприйнятих у певному мовному колективі” [Азнаурова 1977: 100]. Деякі вчені, визнаючи конотацію частиною семантики слова, розходяться в погляді на її зміст. Так, наприклад, О.В.Кунін включає в конотацію тільки стилістичне забарвлення фразеосполучення. В.І.Говердовський розглядає її як суму „змістових компонентів значення, що фігурують тільки в мовленнєвому акті” [Говердовский 1977: 3]. О.В.Загоровська включає в конотацію три компоненти: емотивність, оцінність, стилістичний компонент [Загоровская 1983: 48]. В.І.Шаховський – прихильник вузького розуміння конотації. Він вважає, що „конотація – це аспект лексичного значення одиниці, за допомогою якого закодовано виражається емоційний стан мовця і зумовлене ним ставлення до адресата, об'єкта і предмета мовлення, ситуації, в якій здійснюється те чи інше мовленнєве спілкування” [Шаховський 1983:14]. С.М.Прокоп'єва виділяє три типи конотації: інгерентна фразеологічна конотація, тобто конотація фразеосполучення у власному розумінні слова; адгерентна фразеологічна конотація, що виявляється в реалізації текстотворчих потенцій фразеологічних одиниць; оказіональна, що передбачає прагматичну пресупозицію [Прокопьева 1980: 50]. В.М.Телія наводить визначення, відповідно до якого конотація – це „семантична суть, яка узуально або оказіонально входить у семантику мовних одиниць і виражає емотивно оцінене і стилістично марковане ставлення суб'єкта мовлення до дійсності при її позначенні у висловлюванні, яке отримує експресивний ефект на основі цієї інформації” [Телія 1986: 5]. Дослідження стійких словосполучень на основі семного аналізу дає змогу продемонструвати семантичні процеси, які ведуть до формування фразеологічного значення. Процес актуалізації, погашення або перегруповання сем у семемі, який веде до появи конотативної семемі, що створюється лише у фразеосполученні, виникає як результат здійснення динамічних когнітивних процесів перетворення отриманих знань: від конкретного до абстрактного. Механізм створення конотації є відображенням у мові когнітивних процесів, які ґрунтуються на знаннях, що лежать у його основі. Щоб такий перехід був можливим і здійснювався, як уважає Ю.М.Караулов, потрібно володіти знаннями [Караулов 1987]. Процес становлення фразеосполучення як перехід від D_1D_1 до K_1K_1 – формування конотативних семем внаслідок розвитку денотативних семем. Семний склад семемі D_1 перетворюється шляхом втрати або зміни ієрархії деяких сем. Семема K_1 не має безпосереднього виходу на денотат на основі посилання на образ іншого денотату. При

використанні лексем у статусі K_1 , відбувається поєднання образів D_1 і K_1 , причому семема K_1 в цій мові має інше найменування, іншу лексему, яка характеризує її у статусі D_1 [Копиленко, Попова 1978]. Дослідники цілком справедливо вважають, що значення семем D_1 „ґрунтується на знанні про предмет, явища реальної дійсності, що нею називаються... Особливість і найважливіше місце семем D_1 у системі семем у тому й полягає, що вона лежить в основі лексичної системи, слугує її фундаментом, здійснюючи прямий зв'язок із образами денотатів у розумовій діяльності людини, замінюючи і маніфестуючи ці образи у процесі народження думки” [Копиленко, Попова 1978]. Денотативна семема позначає предмет або явище безпосередньо через наочно-чуттєвий рівень концепту. Наочно-чуттєве мислення фіксує не тільки окремі образи, вербалізовані словом, але й цілі ситуації. Способом вербалізації денотативних ситуацій є вільне сполучення денотативних семем D_1D_1 . Це вільне сполучення лексем, прототип, основа процесу фразотворення. Наприклад, денотативна ситуація, вербалізована словосполученням *сідати (вилізти) на голову/ сісти(вилізти на голову)* $D_1 D_1$, у якій дієслово *сідати* має значення 'підкоряти'. Простежимо розвиток денотативної ситуації *сідати на голову* в конотативну, яка несе в собі головний смисл 'цілком підкоряти кого-небудь собі, своїй волі'. У результаті мисленневих процесів, що ґрунтуються на асоціативних зв'язках, відбувається когнітивне метафоричне перенесення виділених ментальних ознак (підкорення і змушування виконувати свою волю) на будь-яку іншу дію, пов'язану з необхідністю цілковитої втрати своєї волі. На вербальному рівні цей процес виглядає так. Денотативна ситуація, виражена лексемами D_1D_1 *сідати на голову* означає 'цілком підкоряти кого-небудь собі, своїй волі'. Семема *сідати* має потенційну сему *цілком*, що означає 'всеохоплюваність у прояві дії', яка, актуалізуючись і абстрагуючись від денотативної ситуації, пов'язаної зі здійсненням тиску зверху вниз, розширює своє значення до будь-якої дії, пов'язаної з відмовою від своєї власної волі внаслідок тиску, здійснюваного особою, що знаходиться на вищому щаблі соціальної ієрархії. Результатом такої дії є виникнення стійкого словосполучення K_1K_1 , що зберігає мотивуючу ознаку 'цілковита відмова від своєї власної волі внаслідок здійснюваного тиску'. З цього прикладу видно, що процес фразеологізації є абстрагуванням від конкретного образу до реальної ситуації шляхом метафоризації та перегруповання сем.

На підставі сказаного вище стає очевидним той факт, що процес фразеологізації виявляє основні закономірності розвитку фразеологічного значення, шляхи його утворення, в основі яких лежать моделі, що демонструють загальні принципи семантичної трансформації і представляють утворення фразеосполучень як когнітивний процес. Глибший аналіз досліджуваних явищ плануємо здійснити в подальших наукових пошуках.

Література

- Азнаурова 1977: Стилістичний аспект номінації словом як одиницею мовлення // Мова. Номінація. – Ч.2. – М.: Наука, 1977. – С.86-128.
- Алефиренко 1993: Алефиренко Н.Ф. Фразеология в системе современного русского языка. – Волгоград, 1993. – 140с.
- Архангельский 1964: Архангельский В.Л. Устойчивые фразы в современном русском языке. Опыт теории устойчивых фраз и проблемы общей фразеологии. – Ростов-на-Дону, 1964. – 225с.
- Архангельский 1968: Архангельский В.Л. Проблема устойчивости фразеологических единиц и их языковые свойства (На материале современного русского языка) // Проблемы устойчивости и вариантности фразеологических единиц. – Тула, 1968. – С.37-43.
- Ахманова 1957: Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии. – М.: Учпедгиз, 1957. – 280с.
- Балли 1955: Балли Ш.Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1955. – 416с.
- Балли 1961: Балли Ш. Французская стилистика. – М., 1961. – 394с.
- Бурова 2000: Бурова Н.Е. К вопросу о лексико-фразеологической системе // Фразеология / Материалы Всероссийской научной конференции „Фразеология на рубеже веков: достижения, проблемы, перспективы”. – Тула, 2000. – С.68-69.
- Виноградов 1977: Виноградов В.В.Избранные труды. Лексикология и лексикография. – М.: Наука, 1977. – 312с.
- Гак 1972: Гак В.Г. К проблеме синтаксической синтагматики. – М., 1972. – 192с.
- Гак 1974: Гак В.Г. О семантической соотносительности языковых единиц // Всесоюзная научная конференция по теоретическим вопросам языкознания. – М., 1974. – С.27-29.
- Гвоздарёв 1977: Гвоздарёв Ю.А. Основы русского фразеобразования. – Ростов: Изд-во Ростовск. ун-та, 1977. – 184с.
- Гинсбург 1978: Гинсбург Р.С. Основы лексикологического исследования. – М., 1978. – 256с.
- Говердовский: Говердовский В.М. Опыт функционально-типологического описания коннотации. – Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – М., 1977. – 44с.
- Гумбольдт 1984: Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – 260с.
- Денисенко 1999: Денисенко С.Н. Когнітивні аспекти фразотворення // Семантика, синтактика, прагматика мовленнєвої діяльності. – Львів, 1999. – 234с.
- Жуков 1978: Жуков В.П. Семантика фразеологических оборотов. – М.: Прогресс, 1978. – 160с.

- Жуков 1986: Жуков В.П. Русская фразеология. – М., 1986. – 310с.
- Загоровская 1983: Загоровская О.В. Образный компонент значений слова // Лексические и грамматические компоненты в семантике языкового знака. – Воронеж, 1983. – С.48-115.
- Караулов 1987: Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987. – 261с.
- Копыленко, Попова 1972: Копыленко М.М., Попова З.Д. Очерки по общей фразеологии. – Воронеж, 1972. – 123с.
- Копыленко, Попова 1989: Копыленко М.М., Попова З.Д. Очерки по общей фразеологии. – Воронеж, 1989. – 191с.
- Кунин 1972: Кунин А.В. Фразеология современного английского языка. – М.: Международные отношения, 1972. – 288с.
- Кунин 1986: Кунин А.В. Фразеология современного английского языка. – М.: Высшая школа, 1986. – 336с.
- Кунин 1996: Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. – М.: Высшая школа. – Дубна: Издат. Центр „Феникс”, 1996. – 381с.
- Ларин 1977: Ларин Б.А. История русского языка и общее языкознание. – М.: Просвещение, 1977. – 286с.
- Леонтович 1984: Леонтович О.А. Проблема внутренней формы фразеологических единиц в аспекте номинации (на материале глагольных фразеологизмов английского языка) // Сб. научн. трудов МГПИИЯ им. М.Тореза. – Вып. 226. – М., 1984. – С.119-130.
- Ломоносов 1952: Ломоносов М.В. Труды по фразеологии. – Полн.собр. соч. – М. – Л.:Изд-во АН СССР, 1952. – Т.4. – 605с.
- Лукьянова 1986: Лукьянова Н.А. Экспрессивная лексика разговорного употребления. – Новосибирск, 1986. – 256с.
- Мелерович 1980: Мелерович А.М. К вопросу о типологии внутренних форм фразеологических единиц современного русского языка //Активные процессы в области русской фразеологии. – Иваново. – С.13-36.
- Мелерович 1982: Мелерович А.М. Семантическая структура фразеологических единиц современного русского языка как лингвистическая проблема. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Л., 1982. – 40с.
- Мокиенко 1989: Мокиенко В.М. Славянская фразеология. – 2-е изд. – М., 1989. – 287с.
- Молотков 1977: Молотков А.И. Основы фразеологии русского языка. – Л., 1977. – 284с.
- Панкратова 1988: Панкратова Э.М. Валентность единиц лексико-фразеологического уровня (на материале немецкого языка). – Л., 1988. – 160с.
- Попова, Стернин 1999: Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная пропозиция и семантика языка // Язык и национальное сознание. – Воронеж, 1999. – Вып.2. – С.11-12.
- Селіванова 2004: Селіванова О.О.Нариси з української фразеології (психоконітивний та етнокультурний аспекти). – К. – Черкаси, 2004. – 275с.
- Смит 1959: Смит Л.П. Фразеология английского языка. – М.: Учпедгиз, 1959. – 208с.
- Стернин 1985: Стернин И.А. Лексическое значение слова в речи. – Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 1985. – 170с.
- Телия 1981: Телия В.Н. Типы языковых значений. Связанное значение слова в языке. – М.: Наука, 1981. – 283с.
- Телия 1986: Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – М.:Наука, 1986. – 143с.
- Телия 1990: Телия В.Н. Семантика идиом в функционально-параметрическом отображении // Фразеология в машинном фонде языка. – М.: Наука, 1990. – С.32-45.
- Телия 1996: Телия В.Н. Русская фразеология. – М.: Школа „Языки русской культуры”, 1996. – 284с.
- Терминасова 1985: Терминасова С.Г. Методические проблемы изучения фразеологии // Филологические науки, 1985. - №5. – С.42-48.
- Торопцев 1985: Торопцев И.С. Язык и речь. – Воронеж, 1985. – 199с.
- Уфимцева 1986: Уфимцева А.А. Лексическое значение. Принципы семасиологического описания лексики. – М.: наука, 1986. – 236с.
- Фёдоров 1973: Фёдоров А.И. Развитие русской фразеологии в конце XVII – начале XIX вв. – Новосибирск, 1973. – 169с.
- Чернышёва 1967: Чернышёва И.И. Фразеологический уровень и фразеологическая система языка // Уровни языка и их взаимодействие. – М.,1967. –С.165-167.
- Шанский 1971: Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка. – М., 1971. – 328с.
- Шаховский 1983: Шаховский В.И. Эмотивный компонент значения и методы его описания. – Волгоград: Изд-во Волгоградского гос. пед. ин-та, 1983. – 93с.
- Шахматов 1941: Шахматов А.А. Синтаксис русской речи. – М., 1941. – 620с.
- Шмелёв 1973: Шмелёв Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики (на материале русского языка). – М.: Наука, 1973. – 280с.
- Шмелёв 1977: Шмелёв Д.Н. Современный русский язык. Лексика. – М.: Просвещение, 1977. – 335с.

Sonomura 1995: Sonomura J. *Idiomatycity in the Basic Writing of American English*. Pete Lang, New York, 1995. – 419p.

The article focuses on the description of basic problems, characteristic for the idiomatycity studies in Modern Linguistics. The author outlines the scope and bounds of phraseology comprising idioms, phraseological units, proverbs and sayings, giving their categorial properties. Meanwhile it has been noted that the question about the place and role of phraseological units in language system was and remains one of the most debatable. The article refers units of the transitive type to phraseological units occurring between lexico-semantic and syntactic levels though they are more closely related to the lexico-semantic system. The subject-matter of the article is also typology of phraseological units, phraseological meaning, the idiomatycity internal form.

Keywords: Phraseologism, Phraseological Meaning, idiomatycity internal form, cognitive structure.

Надійшла до редакції 11 вересня 2006 року.

Ірина Верста

ББК Ш 141.14–34

УДК 811.161.2'367'27'373.46

СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ ЯК ЗАСІБ НОМІНАЦІЇ РОДО-ВИДОВИХ ПОНЯТЬ СОЦІОЛІНГВІСТИКИ

Стаття присвячена одному з аспектів системно-структурної характеристики соціолінгвістичних термінів. Розглянуто формування гіперо-гіпонімічних відношень у системі соціолінгвістичних назв.

Ключові слова: соціолінгвістична термінологія, гіперо-гіпонімічні відношення, терміни-словосполучення.

Сучасний етап розвитку термінознавства позначений увагою до галузевих термінологій у різних вимірах: системно-структурному, функціональному, когнітивному. Соціолінгвістична термінологія – не виняток, сьогодні вона потребує унормування, стандартизації та комплексного опису. Актуальною є системно-структурна характеристика, зокрема гіперо-гіпонімічних відношень, які забезпечують основу ієрархічності галузевих терміносистем [Масликова 2005, Шапран 2005, Шелов 2003].

Мета статті – визначити роль словосполучень як засобу номінації родо-видових понять соціолінгвістики.

Предмет аналізу – виокремлені із сучасних лінгвістичних праць терміни-словосполучення, що позначають соціолінгвістичні поняття. З огляду на мету формуємо **завдання**: а) виокремити групи соціолінгвістичних термінів, що позначають родо-видові поняття, тобто перебувають у гіперо-гіпонімічних відношеннях; б) з'ясувати роль термінів-словосполучень у формуванні гіперо-гіпонімічних відношень; в) описати особливості номінації видових понять за допомогою термінів-словосполучень.

Терміносистема – це знакова модель спеціальної галузі знання чи діяльності, елементами якої виступають лексичні одиниці (слова і словосполучення) певної мови для спеціальних цілей будь-якої природної мови, зі структурою відповідною структурі даної теорії [Лейчик 2006, с. 129]. Водночас, терміносистема – це ще й складне ієрархічне утворення, що структурує знання за допомогою логічних відношень. Прикладом таких відношень є родо-видові, або гіперо-гіпонімічні зв'язки, одні з найважливіших у формуванні терміносистем. Гіперо-гіпонімія лежить в основі багатьох з них, відображаючи вертикальні відношення суперординації та субординації [Панько та ін. 1994, с. 194; Симоненко 1991, с. 16; Шелов 2003, с. 91].

У мовленнєвому потоці слова актуалізують різні відношення між семами. Можливість чи неможливість виникнення певних семантичних зв'язків залежить від семного складу семем. Для опису гіперо-гіпонімічних відношень необхідно враховувати парадигматичне та синтагматичне значення, які, як структурні значення, виступають основними семантичними характеристиками слова, елементами лексико-семантичної системи. Структурне значення визначається у відношенні одного знака до інших в межах певної знакової системи. Синтагматичне структурне значення характеризує лінійні зв'язки, які забезпечують певну послідовність мовних одиниць, пов'язуючи одне слово з іншим. Парадигматичне структурне значення характеризує нелінійні відношення знаків, які творять певний клас взаємопов'язаних і протиставлених однорідних лексичних одиниць [Новиков 1982, с.93-97; Плотников 1984, с. 43; Попова, Стернин 1984, с. 67].

Розвиток гіпонімічної парадигми термінів може відбуватися експліцитно (терміни співгіпоніми, розвиваючи свої синтагматичні значення, показують поєднання попередньо розчленованих образів у певні семантичні сутності, і таким чином формують семантику гіпонімів) чи імпліцитно (гіперо-гіпонімічні відношення розвиваються через актуалізацію парадигматичних значень гіперонімів). У випадку формування гіперо-гіпонімічних зв'язків у терміносистемах шляхом розвитку синтагматичного значення номінації видового поняття відбувається за допомогою родового терміна і з опорою на лексичний конкретизатор [Мацюк 1988, с. 12; Панько та ін. 1994, с. 193-194]. Виникає аналітична форма гіпоніма і терміносистема поповнюється новими термінами-словосполученнями.

Соціолінгвістична термінологія засвідчує обидва типи розвитку гіпонімічної парадигми, але найпродуктивнішим виступає експліцитний: через синтагматичне значення опорного компонента шляхом аналітичної деривації. Цей процес ілюструє одну із основних властивостей терміна: не просто іменувати поняття, а відбивати його зміст, що веде до створення синтаксичним способом складних термінів, **термінів-словосполучень** [Даниленко 1977, с. 95-103]. Причини активності і продуктивності цього способу творення термінів дослідники вбачають у здатності значень до конкретизації через додаткові уточнювальні галузеві характеристики загальноживаних слів, а також у можливості ставати вихідними (стрижневими) назвами для творення видових одиниць [Годована 2005, с. 101]. Подібні гіпоніми структурно постають у формі словосполучень.

На думку Загнітка А.П., словосполучення – це „номінативна синтаксична одиниця, яка складається з двох і більше, пов’язаних підрядним зв’язком, повнозначних компонентів, один з яких є стрижневим (головним), другий – залежним” [Загнітко 2004, с. 53]. Природу словосполучення в синтаксичній системі української мови визначають як бінарну, яка ґрунтується на валентних можливостях слова і, при цьому, дозволяє більш розчленовано і конкретно називати предмети, дії, ознаки [Беляев 2003, с. 53; Загнітко 2004, с. 13; Слинко та ін. 1994, с. 58;], що надзвичайно важливо для термінологічної номінації.

За будовою словосполучення поділяють на прості (двокомпонентне семантико-синтаксичне об’єднання повнозначних слів) та складні (багатокомпонентне (три і більше слова) об’єднання повнозначних слів) [Загнітко 2004, с. 68]. Найпродуктивнішою опорною одиницею у словосполученнях виступає іменник, поруч з яким витворилася спеціалізована форма залежного компонента – прикметник, який повністю узгоджується з опорним іменником. Також синтаксично спеціалізованим на означальній функції є родовий відмінок іменника [Вихованець 2003, с. 187-188]. За ступенем семантичної розчленованості у синтаксисі виділяють вільні і невольні (сталі, стійкі) словосполучення. У вільних словосполученнях лексичне значення складових зберігається повністю, а в невольних самостійність одного із компонентів втрачена чи послаблена. Таким чином, сталі словосполучення наближаються за семантикою до слова [Беляев 2003, с. 172-73; Слинко та ін. 1994, с. 58].

Найчисленніший клас стійких словосполучень складають неоднослівні терміни, синтаксично і семантично цілісні та відтворювані одиниці (монолітні поняттєво-словесні комплекси). Вони займають проміжну ланку між фраземами та вільними словосполученнями, адже природа спаяності їх компонентів ґрунтується на прямому значенні, а регулярне вживання у професійному мовленні дає можливість визначати їх як відтворювані мовні одиниці, усталеність яких зумовлюється зв’язками із співвідносними поняттями [Михайлишин 1999, с.48-50]. У процесі номінації понять одного класифікаційного ряду кожен етап творення нової одиниці характеризується уточненням семантики вихідного знака. На відміну від словосполучень, які не мають термінологічного значення, терміни-словосполучення, володіючи різним ступенем розкладності, характеризуються більшою стійкістю [Даниленко 1977, с. 104]. Декілька факторів зумовлюють термінологічну стійкість словосполучень: 1) ”зв’язок словосполучення із денотативно-сигніфікативним комплексом, який представляє певний фрагмент доквілля, перебуває у складі конкретної галузі знань чи сфері зацікавлень фахівців і передусє термінологічній номінації; 2) постійний порядок складників, зміна яких призводить до втрати стійкості, і, як результат, – детермінологізація номінативів; 3) функціонування термінологічного словосполучення у спеціальних текстах, закріплення його як поняттєво-вербального комплексу в активі користувачів, передусє фахівців конкретної галузі знань; 4) поширеність таких комплексів зі сфери функціонування на сферу фіксації та їх закріплення (наявність у словниках)” [Михайлишин 1999, с. 50].

На номінативному рівні між синтетичним та аналітичним терміном немає принципової різниці. Аналітичний термін – це синтаксична конструкція, яка складається з двох чи більше слів. Відповідно, виникає структурна відмінність між двома класами термінологічних одиниць, що зумовлює потребу виокремлення додаткових ознак термінів-словосполучень, які розподіляються за граматичними та семантичними параметрами. Терміни-словосполучення – це переважно субстантивні словосполучення, складові компоненти яких пов’язані між собою за допомогою одного із різновидів підрядного зв’язку, мають постійний порядок складників, характеризуються відтворюваністю, стійкістю, семантичною цілісністю, нездатністю членуватися на самостійні терміни без утрати значення, яке вони виражають [Чуєшкова 2003, с. 4-5].

Розгалужені за допомогою термінів-словосполучень ряди гіпонімів у соціолінгвістичній термінології творяться до назв *аналіз, експеримент, інтерв’ю, інтерференція, мова, мовна політика, мовна ситуація, соціальна група, соціолінгвістика, спостереження*.

Для прикладу розглянемо родо-видове дерево терміна *соціолінгвістика*, яке, за нашими спостереженнями¹, налічує 14 назв із аналітичною структурою. До них належать *американська соціолінгвістика* (далі *с*), *ареальна с.*, *діахронна с.*, *синхронна с.*, *інтераційна с.*, *кількісна с.*, *кореляційна с.*, *порівняльна с.*, *прикладна с.*, *ретроспективна с.*, *статистична с.*, *теоретична с.*, *експериментальна с.*, *функціональна с.*

Перелічені вище співгіпоніми ілюструють перший ступінь конкретизації значення терміна *соціолінгвістика*. Кожну з цих термінологічних одиниць мотивують ознаки родового поняття *соціолінгвістика* та видової відмінності. Створення нових аналітичних номінацій відбулося шляхом звуження атрибутивної

¹ Див. джерела після переліку літератури.

семантики вихідного компонента через конкретизацію значення гіпероніма *соціолінгвістика*. Родове поняття, розвиваючи свої синтагматичні значення, приєднує нові компоненти, які різняться між собою семним складом. При цьому аналітична форма дозволяє зберігати прозорість мотивації терміна. Термін *американська соціолінгвістика* диференціює видову ознаку за фіксацією географічної належності теоретичних та практичних постулатів соціолінгвістики. Назви *синхронна соціолінгвістика* та *діахронна соціолінгвістика* диференціюються на класифікаційній осі часового зрізу дослідження, а термін *ареальна соціолінгвістика* вказує на просторову ознаку. Атрибути *кореляційна, кількісна, статистична, експериментальна, порівняльна, теоретична* уточнюють родову семантику щодо застосування методів дослідження, а терміни-словосполучення *інтераційна соціолінгвістика, прикладна соціолінгвістика, функціональна соціолінгвістика* – методологічних напрямків дослідження.

Звуження атрибутивної семантики відбувається за допомогою приєднання до стрижневого компонента залежного. Терміни побудовані за структурною моделлю **прикметник + іменник** (назви на зразок *синхронна соціолінгвістика, функціональна соціолінгвістика*), де стрижневий компонент виражений іменником, а залежний прикметником, який узгоджується в роді і числі. Між компонентами іменникових словосполучень встановлюються означальні відношення.

Гіпоніми, що проходять наступні ступені конкретизації, мають зазвичай більше, ніж двокомпонентну будову. До таких назв належать терміни-гіпоніми *вільний асоціативний експеримент, спрямований асоціативний експеримент, ендоглосна мовна ситуація, екзоглосна мовна ситуація, збалансована мовна ситуація, незбалансована мовна ситуація, рівноважна мовна ситуація, нерівноважна мовна ситуація, гіпоглосна мовна ситуація, гіперглосна мовна ситуація та ін.* (зауважимо, що багатоконпонентна структура – це не обов'язкова умова формування подальшого ланцюжка співгіпонімів).

Розглянемо гіпонімічну парадигму з гіперонімом *мовна ситуація*. У сучасній лінгвістичній літературі термін *мовна ситуація* не має однозначного трактування. Поняття визначають як один із найважливіших об'єктів соціолінгвістики, спосіб задоволення комунікативних потреб за допомогою однієї або кількох мов, який притаманний певному суспільству [Українська мова 2000, с. 332]. Мовна ситуація постає як сукупність форм існування мови або сукупність мов у їх територіально-соціальному взаємовідношенні та функціональній взаємодії в межах певних географічних регіонів або адміністративно-територіальних утворень [Кочерган 2003, с. 326]; як сукупність умов, що характеризують визначені законом і насправді реалізовані правила мовної поведінки громадян [Єрмоленко та ін. 2001, с. 94]; як контекст реального використання мов, а також сукупність мов та форм існування мови, територіальних і соціальних діалектів, що функціонують у визначеному адміністративно-територіальному об'єднанні в певний історичний період [Сулейменова, Шаймерденова 2002, с. 131-132]. Отже, це конкретний тип взаємодії між мовами та формами існування мови в суспільному житті народу. *Мовну ситуацію* як цілісну соціолінгвістичну систему потрібно описувати через соціолінгвістичні зміни в соціумі, соціолінгвістичні зміни мовної структури, соціолінгвістичну структуру суспільства і соціолінгвістичну комунікативну систему суспільства [Пачев 1993, с. 74-80].

За кількістю мов, які взаємодіють у межах визначеної територіально-адміністративної одиниці, визначають *екзоглосну мовну ситуацію* та *ендоглосну мовну ситуацію*. Кожен із гіпонімів має терміни-дублети: *ендоглосна мовна ситуація* чи *одномовність, монолінгвізм* і *екзоглосна мовна ситуація* чи *багатомовність, полілінгвізм*. Виступаючи гіпонімом до терміна *мовна ситуація*, термін *екзоглосна мовна ситуація* формує ще й власну парадигму співгіпонімів: *білінгвізм (двомовність), тримовність* і т.п.

Білінгвізм (двомовність) постає як практика колективного чи індивідуального використання двох мов у рамках однієї держави чи соціальної спільноти [Українська мова 2000, с. 122]; співіснування двох мов в межах одного колективу [Кочерган 2003, с. 327]; щоденне використання двох мов, що виникає на етнічно неоднорідних територіях [Skudrzykova, Urban 2000, с. 26]; використання індивідом чи суспільством двох чи більше мов [Сулейменова, Шаймерденова 2002, с.36]; здатність індивіда володіти двома чи більше мовами. При цьому окремі дослідники звертають у вагу на те, що термін *білінгвізм* частіше використовують стосовно окремої особи (навіть, якщо вона володіє більше, ніж двома мовами), а для націй і суспільств (якщо вони вживають лише дві мови) вживають термін *багатомовність* [Trudgill 1992, с. 13]. Як бачимо, термін *білінгвізм (двомовність)* – багатозначний. Реалізуючи свою семантику, він може вступати в родо-видові відношення з різними термінами і перебувати в позиції гіпоніма та гіпероніма. Як гіпонім до назви *екзоглосна мовна ситуація*, термін *білінгвізм* актуалізує значення „практика колективного чи індивідуального використання двох мов у рамках однієї держави чи соціальної спільноти” і розвиває власну гіпонімічну парадигму.

Серед термінів-гіпонімів до гіпероніма *білінгвізм* знаходимо: *індивідуальний білінгвізм (двомовність)* і *масовий білінгвізм (двомовність)*, які виділяються за семантикою „кількість членів етносу, що вживають у мовній практиці дві мови”; *регіональний білінгвізм (двомовність)* та *національний білінгвізм (двомовність)* – за ознакою територіального поширення практики використання двох мов. Пара співгіпонімів *природний білінгвізм (двомовність)* і *штучний білінгвізм (двомовність)* диференціюється семами „знання і використання двох мов як наслідок безпосередньої взаємодії між їхніми носіями” і, відповідно, „знання і використання двох мов як наслідок створення штучних умов для вивчення та використання другої мови”. У мовній практиці окремого індивіда назва *білінгвізм (двомовність)* взаємодіє із видовими *чистий (координований) білінгвізм* (мови існують

у свідомості індивіда як дві окремі системи) і *змішаний білінгвізм* (дві мови зливаються в одну систему у свідомості індивіда) [Сулейменова, Шаймерденова 2002, с. 36].

Однією із видових назв терміна *білінгвізм*, яка також здатна утворювати гіпонімічну парадигму, є термін *соціальний білінгвізм*. Це спільне існування, функціонування і взаємодія між двома чи більше мовами в межах двомовної (багатомовної) спільноти. *Соціальний білінгвізм* передбачає індивідуальний білінгвізм членів спільнот, які рідко однаково володіють двома мовами. Диференційною ознакою терміна є те, що мовні ресурси двомовної спільноти формують певну соціально-комунікативну систему, в якій окремі мови розрізняються за своєю соціальною функцією і статусом. Як термін-виразник родового поняття *соціальний білінгвізм* підпорядковує видові назви: *міжгруповий білінгвізм*, *внутрішньогруповий білінгвізм* (межі використання мов щодо точно визначеної соціальної спільноти), *індивідуальний білінгвізм* і *масовий білінгвізм* (стосовно терміна *соціальний білінгвізм* ця пара співгіпонімів виділяється за ознакою „інтенсивність двомовних контактів”), *двостороння двомовність*, *одностороння двомовність* (за напрямком двомовного спілкування між народами). Окремою групою видових назв до гіпероніма *соціальний білінгвізм*, які об’єднані семантикою „етапи розвитку двомовної спільноти у соціолінгвістичному циклі”, є назви *початковий білінгвізм*, *прогресивний білінгвізм*, *інтегрований білінгвізм*, *адекватний білінгвізм*, *регресивний білінгвізм*, *залишковий білінгвізм* [Пачев 1993, с. 234-238].

Серед гіпонімів терміна *мовна ситуація* виокремлюємо видові назви *збалансована мовна ситуація* і *незбалансована мовна ситуація*. Одним із гіпонімів до терміна *незбалансована мовна ситуація* виступає термін *диглосія*. Неоднозначне розуміння цього терміна веде до його перехрещення із назвою *соціальний білінгвізм*. Під *диглосією* розуміють *незбалансовану мовну ситуацію*, в межах якої існують дві мови чи дві форми однієї мови, що різняться своїми функціями [Українська мова 2000, с. 131; Кочерган 2003, с. 328, Skudrzykova, Urban 2000, с. 26], або спільне існування і функціонування варіантів однієї мови, що виконують різні суспільні функції [Пачев 1993, с. 37; Trudgill 1992, с. 27]. Перше значення терміна *диглосія* майже повністю дублює зміст терміна *соціальний білінгвізм*, а друге – дає можливість її виокремити.

За показником демографічної потужності мови співгіпонімами до терміна *мовна ситуація* є терміни *демографічно рівноважна мовна ситуація* (співіснування мов однакової комунікативної потужності) і *демографічно нерівноважна мовна ситуація* (співіснування мов різної комунікативної потужності) [Сулейменова, Шаймерденова 2002, с. 131]. Вичленування видових назв *гіпогlossen мовна ситуація* і *гіпергlossen мовна ситуація* відбувається за відповідними ознаками: „співвідношення офіційної літературної мови з іншою літературною мовою, що має більше поширення у світі” та „співвідношення мови країни з мовами іммігрантів” [Русанівський 1989, с. 8].

Система гіпонімів терміна *мовна ситуація* розгалужена і багаторівнева. Вона налічує 32 співгіпоніми, серед них 29 назв аналітичні за структурою. У родо-видовому дереві є двокомпонентні, трикомпонентні та чотирикомпонентні терміни-словосполучення, побудовані за моделями: а) **прикметник + іменник** (терміни на зразок *масовий білінгвізм*, *регіональний білінгвізм*); б) **прикметник + прикметник + іменник** (назви *гіпогlossen мовна ситуація*, *збалансована мовна ситуація*, *індивідуальний соціальний білінгвізм*); в) **прислівник + прикметник + прикметник + іменник** (*демографічно рівноважна мовна ситуація*, *демографічно нерівноважна мовна ситуація*). Гіпоніми, утворені шляхом розвитку синтагматичних значень, свій зв’язок із гіперонімом виявляють експліцитно (через присутність терміна-стрижневого компонента). Гіперо-гіпонімічне дерево терміна *мовна ситуація* ілюструє декілька етапів розвитку видових значень. Перший рівень – від лексеми *ситуація*, яка уточнює свою семантику, ілюструючи сему “тип ситуації” (*ситуація* → *мовна ситуація*). На наступному рівні конкретизації перебувають терміни *ендогlossen мовна ситуація*, *екзогlossen мовна ситуація*, *збалансована мовна ситуація*, *незбалансована мовна ситуація*, *гіпогlossen мовна ситуація*, *гіпергlossen мовна ситуація*, *рівноважна мовна ситуація*, *нерівноважна мовна ситуація*, які уточнюють родову назву додатковими семами (див. вище) за допомогою відповідних означень. Третій етап позначений розвитком гіпонімів термінів *екзогlossen мовна ситуація* → *білінгвізм* (*двомовність*, *тримовність* і т.п.), *незбалансована мовна ситуація* → *диглосія*, *поліглосія*; *рівноважна мовна ситуація* → *демографічно рівноважна мовна ситуація*; *нерівноважна мовна ситуація* → *демографічно нерівноважна мовна ситуація*. При творенні видових похідних на зразок *білінгвізм*, *диглосія* механізм конкретизації дещо змінюється, і до процесу залучаються парадигматичні значення, що виявляється у синтетичній структурі назв. Далі ряд співгіпонімів розвиває лише термін *білінгвізм*, розгортаючи їх у словосполучення різних структурних типів. Через розвиток синтагматичного значення утворені видові за допомогою конкретизаторів *індивідуальний*, *масовий*, *регіональний*, *національний*, *природний*, *штучний*, *соціальний*. Подальше розширення гіпонімічної парадигми відбувається через звуження семантики терміна *соціальний білінгвізм* (див. перелік видових похідних вище).

Як ми переконалися, номінацію видових понять забезпечили двокомпонентні та багатоконпонентні словосполучення. Розвиток парадигми видових термінів відбувся на кількох ступенях конкретизації і позначився на ускладненні структури термінів-словосполучень. У такий спосіб гіперо-гіпонімічні відношення забезпечили відповідність термінів родо-видовим поняттям соціолінгвістики.

Література

- Беляев 2003: Беляев Ю.И. Синтаксис современного русского литературного языка: Учебное пособие. – Изд. 2-е, дополн. и перераб. – Херсон: Изд. ХГУ, 2003. – 496 с.
- Вихованець 1992: Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / АН України. Ін-т української мови; Відп. ред. К.Г. Городенська. – К.: Наук. думка, 1992. – 224 с.
- Вихованець 1993: Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
- Годована 2005: Годована М. Словосполучення як джерело поповнення української термінології // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. Вип. VI / Відп. ред. Л.О.Симоненко. – К.: КНЕУ, 2005. – С.101-103.
- Даниленко 1977: Даниленко В.П. Русская терминология: опыт лингвистического анализа. – М.: Изд. «Наука», 1977. – 248 с.
- Загнітко 2004: Загнітко А.П. Основи українського теоретичного синтаксису. Частина I. – Горлівка: ТДППМ, 2004. – 228 с.
- Лейчик 2006: Лейчик В.М. Терминоведение: Предмет, методы, структура. Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: КомКнига, 2006. – 256 с.
- Масликова 2005: Масликова О. Родо-видові терміни для називання літературних творів у термінології М. Грушевського // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. Вип. VI / Відп. ред. Л.О. Симоненко. – К.: КНЕУ, 2005. – С. 304-308.
- Мацюк 1988: Мацюк Г.П. Зміни значень загальноживаних слів (ЗУС) у терміносистемах // Українське мовознавство. Республіканський міжвідомчий науковий збірник. Вип.15. – К.: Вища школа, 1988. – С.10-14.
- Михайлишин 1999: Михайлишин Б.П. Усталеність як неодмінний показник складених термінів // Мовознавство. – 1999. – № 4-5. – С. 48-50.
- Новиков 1982: Новиков Л.А Семантика русского языка. – М.: Высш. школа, 1982.
- Панько та ін. 1994: Панько Т.І., Кочан І.М., Мацюк Г.П. Українське термінознавство: Підручник. – Львів: Світ, 1994. – 216 с.
- Плотников 1984: Плотников Б.А. Основы семасиологии. – Минск: Высшая школа, 1984.
- Попова, Стернин 1984: Попова З.Д., Стернин И.А. Лексическая система языка (внутренняя организация, категориальный аппарат и приемы изучения). – Воронеж: Изд. Воронежского унив., 1984.
- Симоненко 1991: Симоненко Л.О. Формування української біологічної термінології. – К.: Наук. думка, 1991.
- Слинько та ін. 1994: Слинько І.І. та ін. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання: Навч. посібник / І.І. Слинько, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська. – К.: Вища школа, 1994. – 670 с.
- Шапран 2005: Шапран Д. Гіперо-гіпонімічні відношення в українській маркетинговій термінології // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. Вип. VI / Відп. ред. Л.О. Симоненко. – К.: КНЕУ, 2005. – С.134-137.
- Шелов 2003: Шелов С.Д. Термин. Терминологичность. Терминологические определения. – СПб: Филологический факультет СПбГУ, 2003.
- Чуєшкова 2003: Чуєшкова О.В. Аналітичні номінації в економічній терміносистемі (структурно-типологічний аспект): Автореф. дис. канд. філол. наук. – Харків, 2003. – 18 с.
- Джерела**
- Єрмоленко та ін. 2001: Єрмоленко С.Я., Бирик С.П., Тодор О.Г. Українська мова. Тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я. Єрмоленко. – К.: Либідь, 2001.
- Кочерган 2003: Кочерган М.П. Загальне мовознавство: Підручник. – К: Вид. Центр „Академія”, 2003.
- ЛЭС 1990: Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990.
- Пачев 1993: Пачев Ангел. Малка енциклопедия по социолінгвистика. – Плевен, Евразия-Абагар, 1993. – 470 с.
- Русанівський 1989: Русанівський В.М. Прогностичні функції соціолінгвістики. – Мовознавство. – 1989. – № 1. – с. 3-10.
- Ставицька 2001: Ставицька Л. Проблеми вивчення жаргонної лексики: соціолінгвістичний аспект // Українська мова. – 2001. – № 1. – С.55-68.
- Сулейменова, Шаймерденова 2002: Сулейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж. Словарь социолінгвистических терминов. – Алматы, 2002. – 168 с.
- Українська мова 2000: Українська мова. Енциклопедія. – К.: Вид. „Укр. енцикл.”, 2000.
- Spolsky 1998: Spolsky B. Sociolinguistics. – Oxford University Press, 1998. – 130 p.
- Trudgill 1992: Trudgill P. Introducing Language and Society. – London: Penguin Books, 1992. – 79 p.
- Richards and other 1992: Richards J., Platt J., Platt H. Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics. – Longman, 1992. – 424 p.

Skudrzykowa, Urban 2000: Skudrzykowa A., Urban K. Mały słownik terminów z zakresu socjolingwistyki i pragmatyki językowej. – Kraków-Warszawa, 2000. –170 s.

The article deals with one of the aspects of system and structural characteristics of sociolinguistic terms. The formation of hypero-hyponymic relations in the system of sociolinguistic nominations is considered.

Keywords: sociolinguistic terminology, hypero-hyponymic relations, terms-collocations.

Надійшла до редакції 29 вересня 2006 року.

Ельвіра Ветрова

ББК Ш12=411.4*33

УДК 800.93

ЗВЕРТАННЯ ПАНЕ, ПАНІ, ДОБРОДІЮ, ДОБРОДІЙКО В УКРАЇНСЬКОМУ МОВНОМУ ЕТИКЕТІ

Стаття присвячена вивченню функціонально-семантичних та комунікативних особливостей етикетних одиниць на позначення звертання в епістолярній спадщині українських письменників XIX ст. Головна увага приділена дослідженню лексичного складу, семантичної структури найпоширеніших в українському мовному етикеті звертань, визначенню їхньої ролі у листуванні письменників, опису факторів, що впливають на їх вибір у кожній конкретній ситуації спілкування.

Ключові слова: епістолярний діалог, звертання, етикетні формули, комунікативна мета, ситуація, тональність спілкування

Останнім часом у вітчизняному мовознавстві помітне неухильне зростання інтересу дослідників до питання про оптимальні форми звертання в українському мовному етикеті. Особливе зацікавлення викликають етикетні одиниці *пане (пані), добродію (добродійко)*, які були втрачені українцями в минулому, а тепер відроджуються і починають активно функціонувати. На сторінках газет, журналів, у науковій літературі все частіше розгортаються дискусії щодо правомірності й доцільності використання таких форм у нашому спілкуванні. Увага до них не лише науковців, але й пересічних українців не є випадковою. У сучасній лінгвістиці ці етикетні одиниці вивчені недостатньо. Серед небагатьох праць, присвячених розгляду їхньої семантики та особливостей функціонування слід у першу чергу відзначити статті О.Пономарева, В.Сімовича, В.Кононенка, М.Білоус, С.Богдан, О.Миронюк, Р.Возної, Н.Поліщук. Аналіз наукових робіт з окресленої проблеми свідчить про те, що на сьогодні не всі її аспекти знайшли остаточне розв'язання і потребують подальшого детального дослідження в контексті підвищення культури спілкування українців. Це зумовлює **актуальність** обраної теми.

Мета запропонованої статті – дослідити семантику та функціонально-комунікативні особливості звертань *пане (пані), добродію (добродійко), товаришу (товаришко)* на матеріалі епістолярної спадщини українських письменників XIX ст.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства найбільше дискусій розгортається навколо звертань *пане, пані, панство*. Існує кілька поглядів щодо доцільності їхнього використання у мовному етикеті українців:

- 1) абсолютне неприйняття цих слів як форм увічливого звернення до співбесідника;
- 2) цілковите схвалення й активне вживання як в офіційному, так і побутовому спілкуванні;
- 3) схильність до обмеженого використання, лише у сфері ділових стосунків.

Деякі мешканці України, що й досі перебувають під впливом ідеалів радянських часів, категорично виступають проти звертань *пане, пані, панство*, убачаючи в їх семантиці вказівку на високу класову приналежність співрозмовників. Неправомірність такого погляду очевидна, адже в українській мові слово *пан* має два значення, які розрізняються навіть граматично: *пани* – представники панівного класу і *панове* – множина при зверненні до співбесідників безвідносно до їх соціального статусу. Отже, йдеться не про панів як певний соціальний клас, а лише про форми увічливого звернення до особи, які, як зауважує В.Кононенко, “як і в радянський період втратили свою експресію і аж ніяк не засвідчують високу соціальну належність співрозмовника” [Кононенко 2002, с.27]. Такі форми, до речі, часто використовували у своїй творчості Т.Шевченко та інші провідні діячі української культури.

Науковці стверджують, що звертання *пане (пані)* та похідні від них глибоко українські, давні, освячені традиціями, які за радянських часів були несправедливо вилучені з українського мовного етикету і “скомпрометовані соціальною оцінкою” [Кононенко 2002, с.27]. Як зазначає О.Пономарів, “після запровадження в Україні більшовизму всі прийняті в нашому суспільстві форми звертання було скасовано й замінено словом товариш, чим завдано шкоди насамперед цьому прекрасному слову. Товариш – це людина, пов'язана з кимось почуттям дружби, щирий приятель, однодумець, спільник... Будь-кого товаришем не

назвеш. Для цього здавна в українців існують слова пан, пані, панна, добродій, добродійка” [Пономарів 1999, с.173]. На наш погляд, ця думка є абсолютно справедливою. Дійсно, звертання *пане (пані), добродію (добродійко)* – давні атрибути українського мовного етикету. В українській мові вони активно використовувалися з XV ст. спочатку при зверненні до високих осіб, а пізніше і до простих людей як вияв поваги [Поліщук 1996, с.134]. Словник Б.Грінченка свідчить, що звертання *пане, пані* прижилися й усталилися на кінець XIX ст. Щодо походження цих етикетних одиниць учені ще не дійшли спільної думки. Так, М.Білоус, В.Кононенко, С.Богдан та ін. вважають, що вони поширилися в українській мові під впливом польської. Саме цим, на думку науковців, пояснюється те, що вживання цих етикетних одиниць переважає в західних областях України. Однак при цьому не заперечується факт їхнього розповсюдження і на східноукраїнських землях. Щодо особливостей функціонування названих форм В.Кононенко зазначає: “якщо на сході України їхнє вживання закріпилося переважно в офіційно-діловій сфері (це звертання до іноземних гостей, високопоставлених урядовців, учасників зборів і засідань і под.), то на заході нашої держави ці звертання знову стали побутовими, загальноприйнятими. Тут їх можна почути на вулиці, в крамниці, на ринку, в автобусі й електричці, в школі тощо” [Кононенко 2002, с.27].

О.Пономарів, П.Толочко стверджують, що слово *пан* звучало задовго до того, як виникла польська нація і польська мова. Воно є спільним для багатьох індоєвропейських мов, оскільки було назвою бога Всесвіту ще у предків індоєвропейців. В українській та багатьох інших слов'янських мовах слово *пан* є ознакою найвищої божественної шани.

У листуванні українських письменників-класиків звертання *пане, пані* є одним із найпоширеніших засобів звернення до співрозмовника. Найчастіше ними послуговувалися І.Франко, О.Кобилянська, М.Коцюбинський. В епістолярії авторів звертання *пане, пані* виконують різні комунікативні настанови. Як самостійні етикетні формули (переважно в інтерпозиції) вони слугують засобом створення невимушеної атмосфери спілкування, фактором зближення адресанта з одержувачем відповіді. У поєднанні з різноманітними емоційно-експресивними засобами (вигуками, заперечними частками) ці етикетні формули допомагають авторам висловити ввічливе заперечення або незгоду з вчинками чи думками адресата і тим самим пом'якшують ситуацію спілкування. Наприклад, у листах І.Франка: *Ні, пані, если Ви так гадаєте, то Ви або й зовсім не поетка, або Ваша Поетична сила ще не дозріла* (т.48, с.377); *Ні, пані, чоловік прецінь не машина, бо ж і машина впрочім, не завжди робить* (т.48, с.404). У посланнях О.Кобилянської одиничні звертання *пане, пані* використовуються як засіб підтримання контакту з адресатом, привернення його уваги до повідомлюваного, а також вираження додаткової ввічливості й поваги до одержувача відповіді: *Дуже мило мені, що подобається Вам, пане, моя “Земля”* (т.5, с.515); *Пані, дай нам боже багато а багато таких жінок, як Ви* (т.5, с.554).

Звертання *пане, пані* часто ускладнюються поширювачами атрибутивної семантики. Двокомпонентна модель “означення + *пане*” широко вживається в посланнях І.Франка (70) та О.Кобилянської (50), рідше – М.Коцюбинського (10), Лесі Українки (7). Атрибутивні поширювачі диференціюються за тональностями спілкування. В офіційній тональності домінують лексеми високого ступеня ввічливості: *благородний, вельможний, високоблагородний, високоповажаний, високоповажний, шановний, гідний, поважаний, поважний, чесний, високошановний*, дружня тональність передбачає використання емоційно-забарвлених означень: *(мій, моя) далекий, -а, добрий, -ая, -а, дорогенький, -а, дорогой, -а, -ая*.

Іноді лексеми *пан, пані* поширюються одразу двома означеннями різного ступеня ввічливості. Поєднання шанобливо-ввічливого означення зі стилістично нейтральним або емоційно забарвленим компонентом має певне функціональне навантаження, адже одночасно виражає повагу до співрозмовника і надає звертанням більшої виразності, визначає характер суб'єктно-адресатних відношень: *Вельмишановна і ласкава пані!* (Фр. до Е.Ожешко, т.49, с.55); *Високоповажана і дорога пані!* (Коб. до О.Франка, т.5, с.382); *Дорога і високоповажана пані!* (Коб. до Є. Ярошинської, т.5, с.277). Двокомпонентна модель “означення + *пане(пані)*” може ускладнюватися ім'ям, ім'ям по батькові адресата або його прізвищем. Етикетна формула (означення) *пане, пані* + ім'я найчастіше зустрічається в посланнях М.Коцюбинського до В.Гнатюка (46) та інших видатних діячів української культури: *Шановний пане Борисе!* (до Б.Грінченка, т.5, с.229); *Любий пане Андрію!* (до А.Дуляка, т.7, с.229). Поєднання шанобливо-ввічливого звертання *пане* з повним документальним ім'ям надає посланням відтінку урочистості: *Високоповажана пані Іванно!* (Коб. до І.Побігущої, т.5, с.631); *Дорога панно Ольго* (Л.Укр. до О.Кобилянської, т.11, с.140); *Шановний пане Болеславе!* (Фр. до Б.Вислоуха, т.50, с.266). Неповторність та індивідуальність звертань досягається використанням додаткових емоційно-експресивних засобів (суфіксів суб'єктивної оцінки, присвійного займенника *мій (моя)* та ін.), завдяки яким нейтрально-офіційні *пане, пані* набувають нового звучання. Так, у листах О.Кобилянської, І.Франка вони нерідко поєднуються із варіантом імені, що визначає специфіку інтимно-дружнього листування письменників: *Дороженька моя і шановна пані Олечко!* (Коб. до О.Гаморак-Левницької, т.5, с.632); *Дорога панно Геню!* (Коб. до Є.Ярошинської, т.5, с.292); *Дорога панно Климцю* (Фр. до К.Попович, т.48, с.462).

При зверненні до старших за віком осіб, в офіційній тональності спілкування звертання *пане, пані* іноді поширюються іменами по батькові адресатів: *Вельмишановна пані Ольга Петрівна!* (Фр. до О.Пчілки, т.49, с.298). Така форма найменування адресата не є типовою для української мовної традиції і в листах письменників використовується рідко. Більш поширеною є конструкція “(означення) *пане, пані* + прізвище

Розділ IV. Функціональна семантика лексичних і фразеологічних одиниць

адресата”, яка функціонує переважно в нейтральній та офіційній тональності спілкування. Найчастіше такі звертання вживаються в листах О.Кобилянської до О.Маковея (70), В.Стефаніка (30), М.Павлика (25) та ін., рідше – в посланнях І.Нечуя-Левицького (10), І.Франка (7), Лесі Українки (5): *Вельмишановний пане Павлик!* (Кобилян., т.5, с.250); *Вельмишановний пане Петрунко!* (Л.Укр., т.12, с.38); *пане Белей!* (Н.-Лев., т.10, с.305).

У багатьох листах письменників етикетні формули з компонентами *пане, пані* виражають почуття і настрої автора послання. У такому контексті адресат виступає ніби очевидцем та співучасником думок і почувань адресанта: *Отака, дорога пані, і моя доля* (Фр. до К.Попович, т.48, с.448); *Розумієте смуток мій, дорога моя пані?* (Коб. до Х. Алчевської, т.5, с.555).

Звертання *пане, пані* можуть поєднуватись із регулятивами *добродію, добродійко*, що найчастіше спостерігаємо в листах П.Мирного (20), О.Кобилянської (18), І.Нечуя-Левицького (15), І.Франка (13). Вони не тільки слугують засобом висловлення поваги до адресата, а у відповідному семантичному оточенні передають різні емоційно-сміслові відтінки: розчарування адресанта, його невдоволення вчинками одержувача відповіді: *Ви, пане добродію, пишете дуже невиразно* (Н.-Лев., т.10, с.302), *За кого Ви мене приймаєте, пане добродію?* (Л.Укр., т.10, с.304).

Ідеологічний підхід позначився і на звертаннях *добродію, добродійко*. У “Словнику української мови” і “Словнику мови творів Г.Квітки-Основ’яненка” пояснюють їх як застарілі форми ввічливого звертання до людей привілейованого суспільства. Сьогодні звертання *добродію, добродійко* не викликають у мовознавстві особливих дискусій. Майже всі дослідники, що цікавляться семантикою та особливостями функціонування цих форм, однотайні в тому, що це давні споконвічно українські звертання. Семантика їх є прозорою і не викликає ніяких заперечень “той, хто чинить добро, добродієць”, отже, ці найменування не містять щонайменшої вказівки на соціальний статус адресата й можуть використовуватись щодо будь-якої особи, до якої адресант відчуває симпатію та повагу. У листуванні письменників звертання *добродій, добродійко* – поширена форма звернення до адресата: *Пишіть хоч Ви, добродію любий* (Коцюб. до Б.Грінченка, т.5, с.57); *Шановний любий добродію* (Н.-Лев. до М.Грушевського, т.10, с.295); *Вельми і вельми шануємий добродію ласкавий* (Шевч. до А.Болдіна, т.6, с.271); *Щирий добродію* (Граб. до К.Паньківського, т. 2, с.310). Цікаво, що використовуючи звертання *добродій, добродійко*, письменники іноді свідомо акцентують увагу на поняттях “добро”, “добрі вчинки”: *Плодіть, добродію, і засівайте найбільше, я певний, що з того засіву будуть колись великі жнива задля нашого краю* (Мирн. до М.Коцюбинського, т.7, с.431); *У Вас, видно, добродію, не стратилася віра в д о б р о (авт.) поміж людьми. Віруйте, добродію, в нього і надаліше* (Мирн. до М.Коцюбинського, т.7, с.434). Звертання *добродію, добродійко* можуть уживатись самостійно або в поєднанні з прикметниками та власними назвами – особовими іменами, іменами по батькові, що буває найчастіше. Такі етикетні одиниці в листах письменників репрезентовані по-різному (див.таб. 1).

Таблиця 1. Частотність уживання етикетних формул з компонентом *добродій, добродійко*

	Етикетна формула	Шевч.	Н.-Лев.	Мирн.	Л.Укр.	Коб.	Коцюб.	Фр.
1.	(озн.) <i>добродію, добродійко</i>	3	60	95	30	20	170	97
2.	(озн.) <i>добродію, -ко + ім'я</i>	—	—	—	—	—	5	—
3.	(озн.) <i>добродію, -ко+ ім'я по батьк.</i>	—	10	55	—	—	25	7
4.	(озн.) <i>добродію пане</i>	—	6	8	—	—	—	—

Звертання з регулятивами *добродію, добродійко* виконують різні функції. На початку листа вони слугують засобом привернення уваги адресата, сигналом до сприйняття повідомлюваного. У поєднанні з відповідними прикметниками - надають листам особливої урочистості: *Високоповажаний добродію! Я давно до Вас не озивалась, бо не було нічого вартого Вашої уваги, до писання* (Л.Укр. до Ф.Колесси, т.12, с.267); *Вельмишановний добродію! Звертаюся до Вас у справі, що, певно, зацікавить Вас як музику і яко українського діяча* (Л.Укр. до М.Аркаса, т.12, с.249). В інтерпозиції, тобто в середині речення, звертання *добродію, добродійко* можуть слугувати яскравим засобом вияву невдоволення, незгоди з діями адресата: *Отак-то! Не здивуйте, добродію, що не вволив я Вашої волі, діло се не жарти, самі маєте розум* (Шевч. до М.Максимовича, т.6, с.223); *Ради бога, добродію, хто провадить коректу (чи радше не провадить)? І чи робітники в друкарні не уміють читати по-українськи* (Коб. до “Літературно-наукового вісника”, т.5, с.614); *Я не знаю, може, се у Вас такий образований спосіб писання, але на такий спосіб мушу сказати, що така образковість і не поетична, і не ... гарна. Не гарна, добродію, і не найліпше свідчить о Вашім писательському такті* (Фр. до О.Партицького, т.48, с.247).

У багатьох посланнях І.Франка звертання *добродію, добродійко* є засобом висловлення думок і почуттів, які адресант звіряє своєму співрозмовнику: *Ось що, добродію, у нас тепер за рішучі глаголи Глаголинський*

глаголят. Ая! (до М.Павлика, т.48, с.189); Ах, добродію любий, такі питання трапляють мене глибоко... (до В. Озаркевича, т.48, с.179); Отсе Вам, любий добродію, мої плани (до Є.Трегубова, т.50, с.345). У листах М.Коцюбинського вони часто використовуються для вираження симпатії, прихильного ставлення до адресата: Свідчу Вам, дорогий добродію, свою повну симпатію й найсердечніші бажання здоров'я та сили (до В.Гнатюка, т.6, с.100).

В українському мовному етикеті непросту історію мають форми *товаришу*, *товаришко*, *товариші*. Вони є традиційними українськими звертаннями з глибокими національними коренями. У народних піснях козаки, чумаки, січові стрільці зверталися до своїх побратимів *товаришу*, *товаришеньку* і цим указували на повагу, довір'я, дружбу [Возна 1981, с.137]. Як відомо, в сучасній українській мові полісемічне слово "*товариші*" реалізує два основних значення: 1.Людина, яка спільно з ким-небудь виконує якусь справу, бере участь у якихось діях, співучасник чого-небудь; 2.Людина, зв'язана з ким-небудь дружбою, ширий друг, приятель [Словник 1970-1980, т.10, с.160]. З такими значеннями лексеми *товариші*, *товаришка* використовуються і в листах. Письменники вживають їх при зверненні до своїх ширих друзів і приятелів, однодумців, людей, з якими їх пов'язує спільна справа, участь у громадсько-літературному житті: *Нам з Вами, старий товаришу, було се байдуже, але іншим ні* (Фр. до М.Павлика, т.50, с.148); *Прошу не забувати, дорогий товаришу, про завжди Вашого М.Коцюбинського* (Коцюб. до І.Липи, т.5, с.310); *Шановна товаришко!* (Стеф. до О.Гаморак, т.3, с.83). Автори листів могли звертатися так і до тих адресатів, з якими не були знайомі особисто, але з якими їх об'єднували спільні погляди на літературу, історію, громадське життя тощо: *Як бачите, дорогий товаришу, Ви далеко, я Вас особисто не знаю, та в мене є довір'я до вас – і я говорю до вас од самого серця...* (Коб. до П.Тодорова, т.5, с.538); *Може, не поремствуєте, що називаю Вас товаришкою, бо се ж загальнолюдський звичай зватися так межі людьми однакової "зброї", а ми ж обидві "воюємо пером"* (Л.Укр. до Н.Кибальчич, т.12, с.22); *Шановний добродію! Або краще, незнайомий дорогий товаришу! Не здивуйте, що я непрошена озиваюсь до Вас* (Л.Укр. до А. Кримського, т.10, с.329).

У досліджуваних листах зустрічається звертальна конструкція *пане товаришу*, яка широко використовувалася в українському інтелігентному середовищі ХІХ ст. у спілкуванні старших за віком осіб з молодшими. В.Сімович відзначав, що в українській мові "таку товариську форму зберегти слід" [Сімович 1984, с.41]. У листах письменників звертання *пане-товаришу* нерідко поширюється означеннями, вираженими прикметниками *шановний*, *дорогий*, *добрий* та ін. Компонент *пане* надає висловам відтінку офіційності й вживається для вияву додаткової поваги й увічливості: *дорогий пане товаришу, коли Ви дозволяєте себе так називати, то я з охотою готова* (Л.Укр. до І.Франка, т.12, с.11); *Пане товаришу!* (Стеф. до А.Шлипельського, т.3, с.33).

Як свідчить проаналізований матеріал, звертання *товаришу*, *товаришко* використовуються як у дружній, так і офіційній тональностях спілкування. У ситуації офіційного та урочистого спілкування вони частіше поширюються означеннями *шановний*, *вельмишановний*, *високоповажний*, *високоповажаний*: *Прийміте ж, високоповажаний товаришу, оцей мій привіт на нинішнє Ваше свято* (Фр. до Б.Грінченка, т.50, с.306); *Запрошую Вас, шановний товаришу, допомогти українській молодіжці на чужині в її заходах коло рідної літератури* (Л.Укр. до І.Франка, т.12, с.85). Дружня тональність спілкування створюється завдяки означенням, вираженим займенником *мій(моя)*, прикметниками *дорогий (-а)*, *любий (-а)*, *милий (-а)*, *коханий (-а)*, *добрий (-а)*, *ніжний (-а)* та ін.: *...мушу кінчати, а хотілось би ще побалакати з Вами, моя мало бачена, але мила товаришко* (Л.Укр. до Н.Кибальчич, т.12, с.343); *Найдорожча товаришко!* (Стеф. до О.Кобилянської, т.3, с.249).

Характерною особливістю функціонування лексем *товаришу*, *товаришко* в епістолярії письменників є те, що до чоловіків таке звертання може використовуватись як з поширювачами, так і без них і при цьому не втрачати відтінку прихильності, доброзичливого ставлення до адресата: *Спасибі, товаришу, за Ваше добре слово, се вже не вперше воно мені приходить своєчасно* (Л.Укр. до А.Кримського, т.11, с.208). У листах до жінок звертання *товаришко* не вживається самостійно, а завжди супроводжується присвійним займенником *мій(моя)*, а також різноманітними прикметниками-означеннями - від офіційних до ніжних, емоційно забарвлених: *шановна, дорога, мила, любя, кохана, ніжна* та ін.: *Бувайте здорові, моя добра, ніжна і любя товаришко* (Л.Укр. до Н.Кибальчич, т.11, с. 211); *Дорога і шановна товаришко!* (Л.Укр. до О.Кобилянської, т.11, с.109).

За радянських часів звертання *товаришу*, *товаришко* набули нового значення і вживалися переважно до представників партійного середовища, отже, виконували не етикетні функції, зберігаючи в своїй семантиці семи соціального характеру. Сьогодні ці звертання лише відображають певну історичну епоху і не є характерними для сучасного мовного етикету. У наш час, коли повертаються до активного вжитку традиційні українські звертання *пане*, *пані*, *добродію*, *добродійко*, лексема *товариші* залишається як форма звертання здебільшого в середовищі людей старшого віку та носіїв старої ідеології, вона різко знижує свій статус і відходить на периферію системного поля етикетних одиниць, які функціонують в українській мові.

Отже, епістолярна спадщина українських письменників ХІХ ст. є належним прикладом у використанні звертань. Тож повертаймо до скарбниці мовного етикету традиційні, споконвічно українські вислови, що залишилися нам у спадок від попередніх поколінь.

Література

1. Возна 1981: Возна Р.Ф. Товаришу чи громадянине? // Культура слова. – К.: Наук. думка. – Вип. 20. – 1981. – С.98–110.
2. Кононенко 2002: Кононенко В. Регіональний аспект загальнонародного // Урок української. – 2002. – № 9. – С.27–29.
3. Миронюк 1993: Миронюк О.М. Історія українського мовного етикету (засоби вираження ввічливості): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1993. – 22с.
4. Поліщук 1996: Поліщук Н. Пан, товариш, добродій // Культура слова. – К.: Наук. думка, 1996. – Вип. 46–47. – С.132-138.
5. Пономарів 1999: Пономарів О. Культура слова: Мовностилістичні поради: Навч. Посібник. – К.: Либідь, 1999. – С. 173–174.
6. Сімович 1984: Сімович В. Наша товариська мова // Українське мовознавство: розвідки і статті. – University of Ottawa Press, 1984. – С.36–42.
7. Словник української мови: В 11-и т. – К.: Наук. думка, 1970-1980.

Список джерел ілюстративного матеріалу та їх умовних скорочень

- Коб. – Кобилянська О.Ю. Листи // Збір. творів: У 5-и т. – Т.5. – Статті та спогади. Автобіографії. Листи. – К.: Держ. вид-во худ. літ., 1963. – С.163–567.
- Коцюб. – Коцюбинський М.М. // Збір. творів: У 7-и т. – К.: Наук. думка, 1974. – Листи. – Т.5. – 431 с.; Т.6. – 311 с.; Т.7. – 415 с.
- Л.Укр. – Українка Леся // Повне збір. творів у 12-и т. – К.: Наук. думка, 1978. – Листи. – Т.10. – 542 с.; Т.11. – 478 с.; Т.12. – 694 с.
- Мирн. – Мирний П.Я. Збір. творів: У 7-и т. – Т.7. – Поезія. Публіцистика. Епістолярій. – К.: Наук. думка, 1971. – 663 с.
- Н.-Лев. – Нечуй-Левицький І.С. // Збір. творів: У 10-и т. – Т.10. – Біографічні матеріали, статті та рецензії, фольклорні записи, листи. – К.: Наук. думка, 1968. – С.253-504.
- Стеф. – Стефаник В.С. Повне збір. творів: У 3-х т. – Т.3. – Листи. – К.: Вид-во АН УРСР, 1949. – 324 с.

The article is aimed of the investigation of the functional-semantic and communicative etiquette formulas of addressing somebody in the epistolary heritage of the Ukrainian writers of the nineteenth century. The main attention is paid to the learning of lexical content, semantic structure, functional loading of the etiquette units, the factors influencing their choice in every concrete communicative situation and determination of their role of the writer's correspondence.

Keywords: epistolary dialogue, etiquette units, sender, receiver, communicative purpose, situation, communication emotive tone.

Надійшла до редакції 30 серпня 2006 року.

Ірина Герасименко

ББК Ш23(0) (=411)*011.71
УДК 81'371=161.1

СМЫСЛОВОЕ НАПОЛНЕНИЕ АДЪЕКТИВА *КРАСНЫЙ* В ФОЛЬКЛОРНЫХ И ДРЕВНИХ ЛИТЕРАТУРНЫХ ТЕКСТАХ

Стаття присвячена дослідженню функціональної семантики кольоропозначень в російській мові. Метою є розкриття етнокультурної інформації, що закодована в кольоропозначеннях. Об'єктом дослідження є колоратив "червоний".

Ключові слова: колоратив, функціональна семантика, фольклор, давньоруська мова.

Цветообозначения (далее ЦО), обладая широким набором семантических коннотаций, которые прочно закреплены в структуре их значений, являются ценным источником в представлении древней картины мира и выступают, тем самым, неотъемлемой частью народнопоэтической и художественной речи. В произведениях устного народного творчества и в древних литературных текстах можно найти целый ряд колоролексем, которые выступают канонизированным образцом пласта народнопоэтической речи и являются как частью свободных сочетаний, так и связанных, рассматриваемых с позиций современного языка в качестве фразеологических. Однако, несмотря на немалое количество исследований, посвященных использованию ЦО в фольклорных и авторских произведениях разных эпох и направлений в качестве компонента свободных или устойчивых конструкций (см., например, работы о слове *красный* Е. Крыжановской, Л.Г. Савченко, Л.А. Лебедевой, Н.В. Усанковой, А.Г. Андроновой, Н.И. Андреевой-Васиной, Е.М. Иссерлина, А.А. Брагиной, И. Вошковой и др.), изучение набора смыслов этого пласта слов, анализ его функциональной семантики в

рамках разного рода сочетаний в большинстве случаев носит поверхностный характер. Отмечая присущие ЦО значения, лингвисты не объясняют их глубинные смыслы, не рассматривают объем их семантики как в рамках устойчивых, так и текстуальных сочетаний в канве народнопоэтических и литературных произведений. Поэтому цель настоящей статьи – описать смысловую наполняемость адъектива *красный* в фольклорных и древнерусских литературных источниках с целью раскрытия его глубинной этнокультурной информации и выявления характера сочетаемости (свободное / связанное) данной лексемы в заявленных текстах.

Определение исходной семантики рассматриваемого колоратива проводится с учетом получившей в последнее время распространение арктической концепции происхождения человеческой истории. Прошлое бытие северных (а значит, и русского) народов, которое уже описано с позиций археологических, астрономических, этнографических, мифологических и других наблюдений (см. работы В.Н. Демина, В.В. Богданова, У.Ф. Уоррена, А.С. Хомякова и др.), проходило на Крайнем Севере в условиях «черно-белого» года, т.е. года, определенная часть которого была занята полярной ночью, и ином (благоприятном), нежели сейчас, климате. Это предопределило конкретное содержание ряда языковых единиц (см.: [Луценко 2004]), в том числе, как кажется, и интересующего нас слова *красный*. Более того, если согласиться с тезисом о тьме как первозданном состоянии всего сущего, то мироздание надо будет понимать как переход от тьмы к свету. Уже отчасти установлено, что мрак является не только частью бытия, но и фактором глоттогенеза. Последнее в какой-то мере можно подтвердить, разбирая смысловую наполняемость вышеназванного колоратива и близких ему соответствий. Конкретным материалом исследования послужили памятники русского фольклора и древнерусской литературы. В частности, использован материал сборников частушек ([Частушки 1990]), былин ([Былины 1988], [Онежские былины (1) 1949]), сказок ([Сказки 1988-1989]), народной прозы ([НП 1992]), поэзии [Русская народная поэзия 1984] и драматургии ([Народный театр 1991]), сборника произведений литературы Древней Руси ([Изборник 1969]), Сказание о князе Михаиле Черниговском ([Сказание 1988]). Учтены факты словаря древнерусского языка под редакцией Р.И. Аванесова ([СДЯ (1) 1988]). Используются и другие источники, в частности, сборники «Русский фольклор» под редакцией В.П. Аникина ([РФ 1986]) и «Русские пословицы и поговорки» под редакцией В. Аникина ([РПП 1988]); сборники В. Даля «Пословицы русского народа» ([ПРН 2000]), «Пословицы и поговорки русского народа» ([ППРН 1987]); фразеологический словарь русского языка (сост. А.И. Федоров) ([ФСРЛЯ 2001]).

Самые поверхностные наблюдения показывают, что прилагательное *красный* в фольклорных и древних текстах (как и в составе идиоматических сочетаний; см.: [Герасименко 2005], [Герасименко 2006]) имеет неоднозначную семантику. Это слово используется и для обозначения одного из цветов спектра (*красный* – значит ‘красный’), и, называя другие смыслы, характеризуется положительными коннотациями ‘праздничный’, ‘почетный’, ‘хороший’, ‘красивый’ и проч. Ср.: *Кочеток, кочеток, / Красный гребешок, / Масляна головушка, / Шелкова бородушка* [Сказки (1) 1988-1989, с. 67]; *Вдруз приходит девишка в красном сарафане и садится ему на колена* [Сказки (2) 1988-1989, с. 447]; *Становил он коня да у красна крыльца* [Былины 1988, с. 243]; *Вставал Садко поутру ранешенько, / Поглядит: идет триста девишек красных* [РФ 1986, с. 248]; *В Саратове, когда на красный собор ставили кресты, в это время к берегу к Волге ехал на кошке Стенька Разин для того, чтобы посмотреть* [НП 1992, с. 112]; *Съ заранья въ пятъкъ потопташа поганья плъны Половецкыя и, рассушишь стрѣлами по полю, помчаша красныя дѣвки Половецкыя, а съ ними злато, и паволоки, и драгыя оксамиты* [Изборник 1969, с. 198]; *Бая раны, дорога братие, забывъ чти и града Чрънигова отня злата стола, и своя милья хоти, красныя Глѣбовны, свычая и обычая!* [Изборник 1969, с. 200]. Кроме перечисленных значений адъектив *красный* и близкие ему соответствия выражает и отрицательные смыслы (*красный* – значит ‘плохой’). Например: *Афонька: – Что, барин голый? Барин: Красен ли я? Афонька: Красен, как гусиный нос на морде* [Народный театр 1991, с. 121]; *Пребеечка намазалась, / Сидит красивая: Половина рожки красная, / Другая синяя* [Частушки 1990, с. 488]. Вспомним те же стереотипы народного сознания, которые с тем же колоративом реализовались в виде идиом: *На красной рожке не онучи сушить, не горох молотить* [РПП 1988, с. 193]; *Вавила красное рыло* [ПРН (2) 2000, с. 612]. По сути, рассматриваемое ЦО участвует в передаче очерченных значений как в составе свободных, так и связанных сочетаний.

Безусловно, способность ЦО *красный* самостоятельно или в составе идиом выражать разные, даже диаметрально противоположные значения связана с процессом формирования глубинных смыслов в период переживания смен полярных дня и ночи. Кроме того, нельзя забывать, что глоттогенез – это длительный исторический процесс, который сопряжен с развитием номинации в направлении от абстрактного (охватывающего все окружающее) к конкретному. Вероятно, отсюда и разноплановость семантики ЦО *красный*, его многозначность и амбивалентность.

Следует отметить, что традиционная лингвистика рассматривает данный адъектив как слово с исходным значением ‘красивый’, ‘прекрасный’ ([Фасмер (2) 1986, с. 368], [Бахилина 1975, с. 162], [Брагина 1970, с. 79], [Григорук 2002, с. 139] и др.). При этом *красный* понимается исключительно как светлый цвет, чьи обозначения характеризуются положительными коннотациями. «*Красный, красивый* тоже сродни с солнечным светом», – замечает А.А. Потебня [Потебня 1989, с. 306]. «В русских памятниках слово (*красный* – И.Г.) известно с древнейших времен, широко употребительно и используется для характеристики очень многих и очень разных

положительных качеств», – пишет Н.Б. Бахилина [Бахилина 1975, с. 162]. Действительно, прилагательное *красный* этимологически связано со словом *красивый*. Ср.: укр. *красний* ‘красивый’, болг. *kráсен* ‘то же’, сербохорв. *kráсан, kráсна* ‘красивый’, ‘великолепный’, словен. *kráсон* ‘прекрасный’, чешск. *krásný* ‘то же’, словц. *krasny* – ‘то же’, польск. *krasny* ‘прекрасный’, ‘пригожий’, в.-луж. *krasny* ‘красивый’, н.-луж. *kšasny* – ‘то же’ (см.: [Фасмер (2) 1986, с. 368], [Бахилина 1975, с. 162], [Суровцова 1970, с. 97] и др.). Однако трудно согласиться с тем, что красный – это светлый цвет. Элемент *крас-*, являющийся ядром не только слова *красный*, но и многих других (*красить, окрас* и т.п.), представляет цвет вообще. Общий же смысл ‘цвет’ не может быть ‘светлым’, ‘цвет’= ‘темный’ (ср.: *Рыжий красного спросил: / - Чем ты бороду красил? / Я не краской, не помазкой, / Я на солнышке лежал, / Кверху бороду держал* [РФ 1986, с. 23-24]). Если вспомнить обозначение красного цвета в родственном украинском языке (*червоний*), то здесь оно этимологически связано с укр. *чорний* (ср. также укр. *червлений, червильковий*, рус. *червонный, червчатый, черемной, червленный* / народный вариант *черлений* и др.). Названные колоративы с компонентом *черв-*, служащие для выражения признака «красный», опосредованно связаны с *червь*, а слово *червь*, в свою очередь, номинативно связано с ‘дырой’ / ‘тьмой’. При этом *черв-* с переходом **в** → **м**, «как это нередко случается с губными и плавными» [Рамзевич 1897, с. 24], по-видимому, этимологически совпадает с рус. *чермный* и укр. *чемний* ([= ‘тихий’] и ‘темный’) [Луценко 2003, с. 171]. Ср.: *Пошли они во червленный ряд, / Да купили червленный вяз, / А и дубину ременчатую – / Половина свинцу налита, / Дали за неё десять алтын* [Русская народная поэзия 1984, с. 367]; *А садился-то Владимир да на червленный стул* [Былины 1988, с. 122]; *Выходит Добрынюшка Микитинич, / Как берет Добрынюшка черлений вяз, / Не грузный вяз, да в девяносто пуд* [Былины 1988, с. 469]; *А не пеленай во пелену червчатую, / А не поясай во поясы шелковые* [Былины 1988, с. 28]; *Ему навстречу черемная лисица, баять мастерица <...>* [Сказки (2) 1988-1989, с. 545]; *И израстиши ... травы цветныя разными процветении: червонная, лазоревая, зеленая* (Ав. Сотв. мира: 666; цит. по: [Бахилина 1975, с. 106]); *То ти, брате, не стук стучить, ни гром грѣмит, - стучит сильная рать великаго князя Дмитрея Ивановича, гремят удалцы русские злачеными доспѣхи и черлеными щиты* [Изборник 1969, с. 384]; *Чръльнь стягъ, бѣла хорюговъ, чрълена чолка, сребрено стружне – храброму Святъславличю!* [Изборник 1969, с. 198]. При этом некоторые из перечисленных ЦО, а именно, *червонный, черемной* также используются и во фразеологическом корпусе русского языка. Ср.: *Червонный валет* ‘плут’ [ФСРЛЯ 2001, с. 55]; *Черному, черемному, завидливому, уродливому, прикошливому – соли в глаза* [ПРН (2) 2000, с. 177]. Однако здесь колоративы *червонный, черемной* имеют исключительно негативную коннотацию, тогда как в фольклорных и древних литературных текстах им присуще сугубо цветовое значение. Как видим, в народнопоэтических и древних литературных произведениях набор колоративов с основой *черв-* шире, но он направлен на передачу исключительно спектрального значения. Напротив, слова с элементом *черв-* в составе фразеологизмов наделены не цветовой, а значит производной, семантикой, а негативной коннотацией и представлены только двумя единицами (*червонный, черемной*), что, возможно, указывает на более раннее появление этих единиц в сравнении со словами *червлений / черлений, червчатый*.

В основу таких речений, как *красное золото / червонное золото* также, на наш взгляд, положен не конкретный спектральный признак, а цветность, близкая к темному. Фактически, *красное золото / червонное золото* заключает в себе не столько обозначение красного и червонного как ‘красного’ или даже ‘красивого’, сколько понятие ‘темного’. Ср. *красное золото / червонное золото = червонцы: Пряжки у седла да красна золота – / Тот да шелк не рвется, да булат не трется, / Красно золото не ржавеет, / Молодец-то на коне сидит да сам не стареет* [РФ 1986, с. 237]; *Ковды разобрался с этой дудочкой – эта дудочка была старинная червонного золота!* [Сказки (2) 1988-1989, с. 545] и *Они все, молодцы, воровские казаки, помилovali, / насыпали червонцами легки свои струги, / Пошли по Камышевке-реке* [Русская народная поэзия 1984, с. 244]. Если согласиться с тем, что красный цвет исходно осмысливался как ‘темный’, то слова, обозначающие красное, имели общий смысл ‘темный’. Примечательно, что в качестве идиоматических сочетаний при характеристике золота используется только слово *красный (красное золото)*: *По локоть в красном золоте, по колени ноги в чистом серебре* [РПП 1988, с. 425]. Выражение *червонное золото* и лексема *червонцы* во фразеологическом корпусе нами не зафиксированы. Это может свидетельствовать об изначальном отсутствии в колоративе *червонный* семантики цвета и, соответственно, о более позднем появлении прилагательных *червлений / черлений, червчатый*.

Сомнительным является и понимание ‘красивого’ как исходного смысла прилагательного *красный*. Общеизвестно, что ЦО (в том числе и *красный*) в народнопоэтических текстах первично являлись выразителями утилитарной (рациональной) оценки. Древние славяне, ввиду изначального отсутствия в их культуре общеморальных «понятий Добра и Зла» [Новикова 1993, с. 23] и в связи «с интересом к быту» [Мещерякова 2004, с. 311], оценивали реалии с точки зрения их «пригодности, практической полезности» [Григорук 2002, с. 143]. Соответственно, в древности ЦО *красный* осмысливали сквозь призму «утилитарных» и «рациональных» понятий Пользы и Вреда. Поэтому красный цвет понимался как ‘хороший’ в значении ‘полезный’, ‘пригодный’. Если принять этот тезис, то становится намного более понятным содержание целого ряда высказываний фольклорной традиции с основой *крас-*. Ср.: *Красна птица перьем, а человек – ученьем* [РФ 1986, с. 353]; *Уже и полдень прошел, уже и солнышко низко, вот и темнеть стало – а он все гонится за*

красным зверем [НП 1992, с. 541]; *В темной темнице / Красные девицы / Без нитки, без спицы / Вяжут вязеницы (Улей, соты, пчелы)* [РФ 1986, с. 353]. При этом слово *красный* как компонент фразеологической единицы также регулярно проводит смыслы 'полезный', 'ценный' (ср.: *Когда весна красными днями снег сгоняет, родится хлеб* [РПП 1988, с. 384]; *За мезгой в город ездил, в красные ряды ходил* [ПРН (2) 2000, с. 51]; *Сосна на корню красна* [РПП 1988, с. 292]; *И пчелка летит на красный цветок* [РПП 1988, с. 114]). Следовательно, рассматриваемое ЦО, заключая в себе модус рациональной оценки и означая смыслы 'полезный', 'нужный', реализует тождественную семантику и в составе фразеологических сочетаний, и в рамках свободных, зафиксированных в фольклорных текстах. При этом семантическая связь слова *красный* со смыслом 'полезный' «лежит» не на поверхности, она вытекает из общей семантики предложения, из его контекста.

Если согласиться с тем, что 'красивый' / 'прекрасный' / 'хороший' – это не первичные (на чем настаивает традиционная этимология), а производные смыслы колоратива *красный*, то вполне вероятно, что смысл 'красивый' первоначально определялся в лексеме *красный* смыслом 'полезный' ('полезный' – потому и 'красивый'), из исходного 'полезный' развился смысл 'красивый'. Это понимание красного в ЦО *красный* как 'красивого' ввиду его пригодности и рациональной пользы зафиксировано в целом ряде фольклорных и древнерусских тестов. Ср.: *После кикимор приехали торгованы, т.е. купцы с сукнами, китайкою, кумачом и вообще с красным товаром; этих купцов было четверо, и были они самые здоровые мужики* [Народный театр 1991, с. 26]; *А не то вступай в Новгород / И ударь о велик заклад, / Заложь свою буйну голову, / И выражай с прочих купцов / Лавки товара красного* [Былины 1988, с. 436]; *Где-то, где-то красно лето, / Где-то шарфик голубой?* [Частушки 1990, с. 534]; *Оле жаворонок, лётняя птица, красных дней угъху, возлёт под синие облака, посмотри к сланому граду Москвѣ, воспой славу великому князю Дмитрею Ивановичю и брату его князю Владимиру Андрѣевичю* [Изборник 1969, с. 382]. Примечательно, что в устном народном творчестве и древнерусской литературе встречаются такие сочетания с компонентом *красный* в значении 'полезный', которые закрепились в языке в качестве фразеологических единиц (ср. идиомы и парантезы: *Красный товар* [ФСРЛЯ 2001, с. 640]; *Ешь, конь, сено, поминай красное лето!* [ПРН (1) 2000, с. 574]; *Красные дни* [ФСРЛЯ 2001, с. 189]; *Пшеницу сей, когда весна стоит красными днями* [ППРН 1987, с. 624]).

Схожую семантику (*красный* 'полезный' → *красный* 'красивый') имеет также анализируемое слово в рамках синтагмы *красное солнышко*. Здесь в народнопоэтических и древних литературных текстах прилагательное *красный* реализует смысл 'красивый' от первичного 'полезный' и входит в состав идиоматических сочетаний. Ср.: *Когда воссияло солнце красное / На тое ли на небушко на ясное, / Тогда зарождался молодой Вольга, / Молодой Вольга Святославович* [РФ 1986, с. 221]; *А когда они шли, её красное солнышко разрумянило – хорошенькая она!* [Сказки (1) 1988-1989, с. 330]; *А и поблекло красно солнышко, / Помертвел батюшка светлый месяц* [Былины 1988, с. 192]; *Ты спаси нашу скотинку / В поле и за полем, / В лесу и за лесом, / Под светлым месяцем, / Под красным солнышком / От волка хищного, / От медведя лютого, / От зверя лукавого* [РФ 1986, с. 176]; <...> *яко же во санце темныя ноци краснѣе есть и свѣтозарнѣе* [ЖВИ XIV-XV: 926; цит. по: СДЯ (1) 1988, с. 293] и *Красней красна солнышка, ясней ясного месяца* [ППРН 1987, с. 501]; *Все мы растем под красным солнышком, на Божьей росе* [ПРН (1) 2000, с. 543]; *На закате красна солнышка, на восходе светла месяца* [ППРН 1987, с. 624]; *Краше красного солнышка, светлее ясного месяца* [ПРН (1) 2000, с. 87]. Понимание пользы Солнца и, отсюда, поклонение ему (а «гиперборейцы были солнцепоклонниками» [Демин 2002, с. 105]) объясняется естественными климатическими условиями: оно «надолго исчезало в полярную ночь и так же надолго возвращалось в полярный день» [Демин 2002, с. 91]. Поэтому ошибочно в сочетании *красное солнце* рассматривать данный колоратив и близкие ему соответствия как 'светлый' или 'красивый', что типично для традиционной лингвистической мысли («Красно солнце, – пишет А.А. Потебня, – прежде всего светлое, потом прекрасное» [Потебня 1989, с. 306-307]). В основу данного наименования положен признак нужности светила, его пользы (*красное* – потому что светит и греет; ср. семантическую тождественность понятий *светить* и *греть/гореть*). Отсюда, надо полагать, колоратив *красный* в составе сочетаний *красное солнышко*, *красный свет* и близких к ним соответствий стал участвовать в передаче ласкательных обращений или обрядовых описаний-характеристик: *Ай подай ты, подай милостину спасенную, / Ай подай-ко-ся ты, красно солнышко, / Уж ты ласковый, подай, Владимир-князь!* [Былины 1988, с. 152]; *Говорит тут Суханьша, Замантьев сын: «Ты гой еси, батюшко, Владимир – князь Сеславьевич, солнышко красное* [НП 1992, с. 66]; *Просвѣти очи мои, Христе боже, иже далъ ми еси свѣтъ мой красный!* [Изборник 1969, с. 154] (ср.: парантезу *Ты мой свет в окне, ясен месяц, красно солнышко* [ППРН 1987, с. 547]). Здесь, как видим, разбираемое прилагательное выступает оценочным компонентом данных сочетаний и передает уже производный смысл 'прекрасный'. Эти факты дают основание считать, что развитие смысла 'красивый' в адъективе *красный* шло от глубинного 'полезный' и закрепились в виде фразеологической формулы в текстах фольклора и литературы.

Известно, что модус рациональной оценки отмечен в ЦО *красный* и в ряде других случаев – при назывании ценных пород рыб (*красная рыба*), деревьев (*красное дерево*), в сочетаниях типа *красное масло*, *красный мед*, *красная крупа*, *красный зверь* (на что обращали внимание некоторые авторы; см., например:

[Андреева-Васина 1978, с. 118, 119], [Бахилина 1975, с. 163, 165, 166], [Иссерлин 1951, с. 86-87] и др.). Однако в данных синтагмах компонент *красный* не всегда передает утилитарный смысл. Это имеет место только в случае их использования как составляющих идиом, которые зафиксированы во фразеологических источниках, но отсутствует в фольклоре при передаче буквального (цветового) значения. Ср. семантику данного колоратива в рамках идиоматических и свободных сочетаний: *Бей сороку и ворону, добьешься и до красного зверя* [ПРН (1) 2000, с. 219]; *К нашему берегу не плывет красно дерево, – либо чурка, либо палка* [РПП 1988, с. 121] и *Хоша казаки наши из предков всем владели Яиком, однако далеко на низ редко спускались по той самой причине, что красно рыбы было не в прибор и около города* [НП 1992, с. 143]; *Шкап красного дерева, и тот в закладе у поверенного* [Народный театр 1991, с. 334]; *На ту пору скачут охотники, промышляют зверя красного: впереди лиса бежит, норовит от них уйти* [Сказки (2) 1988-1989, с. 264]. Как видим, в случае употребления слова *красный* как компонента тех же сочетаний в текстах устного народного творчества наш колоратив имеет сугубо буквальное значение, называя определенный сорт, вид, породу, причем «некоторые ассоциативные связи с обозначением цвета здесь уже имеются» [Андреева-Васина 1978, с. 119]. Примечательно, что это единственный случай, когда прилагательное *красный* в рамках одних и тех же народнопоэтических и фразеологических сочетаний функционально нетождественно по семантике. Думается, в примерах, взятых из фольклора, отражено более позднее смысловое наполнение разбираемого ЦО, здесь слово *красный* обнаруживает либо значения ‘высшее качество’, ‘ценный’, ‘лучший’, либо передает собственно окрас (ср., например, образ красной лисицы в: *А и серый волк на корме стоит, / А красна лисица потакивает* [Былины 1988, с. 490]).

Как было сказано выше, и в качестве идиом, и в составе свободных конструкций фольклорных и древнерусских литературных текстов лексема *красный* выступает семантически многослойным ЦО. Анализ материала свидетельствует о том, что данный адъектив при трансформации смысла ‘темный’ в смысл ‘светлый’ в периоды переживания смен полярных ночи и дня приобрел семантику ‘светлый’, семантика прилагательного *красный* как ‘красивый’ стала осмысливаться в исключительно положительном контексте. По сути, в ходе развития языка ЦО *красный* утратило свое первичное значение. Отошло в прошлое понимание слова *красный* как ‘темного’ и ‘полезного’ / ‘бесполезного’, в результате чего названный колоратив со значением ‘красивый’ обрел положительное оценочное значение (что и зафиксировано этимологическими источниками). Ср.: *Съезди-тко ты в землю-ту Подольскую, / Возьми там русскую красную / Марью лебедь белую, / Подольнку королевичну* [Онежские былины (1) 1949, с. 367]; *Вижу, идут добрый молодец / И красная девица* [Народный театр 1991, с. 158]; *И лицом она красна, и умом сверстна, / И русскую умеет больно грамоту, / И четью-петью горазда церковному* [Былины 1988, с. 429]; *Выходил он на красно крыльцо / Говорил он громким голосом* [РФ 1986, с. 250]; *Теперь и твоя очередь настала, – Лефортов проговорил. – Вишь, и тебе изба красивая готова. – И на сруб показал, в которм царя Петра истинного пожечь приготовились* [НП 1992, с. 205]; *Якори метали во быстрый Днепр, / Схожи бросали на крут красен бережок* [Былины 1988, с. 322]; *Он услыхал, крыльями схлопотал, ногами стопотал и красным могучим басом возопиял* [Сказки (1) 1988-1989, с. 98]; *Дасть Бохмнтъ комуждо по семидесят женъ красныхъ, избереть единну красну, и всѣх красоту възложитъ на единцу, та будешь ему жена* [Изборник 1969, с. 62]; *Млтвмиже Нговѣнїе всегда оугождаше вгх, и всѣми добрым дѣлы оукрашаше свою дѣшѣ, тако бы ти ен красномъ селенїю вга творца своего* [Сказание 1988, с. 3]. В этих примерах ЦО *красный*, выступая эталоном позитивной оценки, вобрал в себя смыслы ‘красивый’, ‘праздничный’, ‘хороший’, ‘прекрасный’. Однако рассматривать эти значения как первичные для адъектива *красный* будет ошибочно, ‘красивый’ – это не исходное значение данного прилагательного.

С развитием языка лексема *красный* приобрела собственно цветовое значение (см., например, ст.-слав. *красьнѣ*, др.-русск. *красьнии* ‘красный’, ‘бурый’, ‘рыжий’, ‘карий’, ‘коричневый с красноватым отливом’, ст.-польск. *krasny* ‘красный’, польск. *krasy* ‘пестрый’, ‘разноцветный’ [Бахилина 1975, с. 162], [Суровцова 1970, с. 97], [Кезина 2000, с. 17]). Слово *красный* и близкие ему соответствия стали пониматься как лексемы, передающие цветовой признак. Наблюдения показывают, что названный смысл данного ЦО регулярно представлен в фольклорных и древних литературных текстах: *Снаряжается он хорошенько, / Одевает платья красными, / Коней подпрягают все же рыжих, / Кареты подпрягают золоченыи* [Онежские былины (1) 1949, с. 240]; *Полилась кровь человеческая, да прямо-таки на могилку царя Петра и угадала. И где та кровь пролилась, на том месте терновник вырос и красными цветочками покрылся* [НП 1992, с. 193]; *Баба надела на него белую рубашечку, красным пояском подпоясала и отпустила Ивашечку* [Сказки (2) 1988-1989, с. 286]; *Просил редечки горькия, / Просил он капусты белыя, / А третьи – свеклы красныя* [Русская народная поэзия 1984, с. 360]; *Только зошли на остров, немного пройдя лесом, вышли на полянку. А на полянке стоит дом из красной меди* [Сказки (2) 1988-1989, с. 504]; *А се потом вижу третьей корабль, не златом украшен, но разными пестротами — красно, и бело, и сине, и черно, и пепелосо* [Изборник 1969, с. 631]. При этом слово *красный* в составе фразеологических и паремиологических формул проводит смысл ‘красный’ довольно редко. Так, данное значение в рассматриваемой лексеме встретилось нам только в 43 случаях из 387, что составляет 11,1 % (типа *Красный петух* [ФСРЛЯ 2001, с. 440]; *Под красной шапкой* [ФСРЛЯ 2001, с. 707]; *Солдат Яшка, красная рубашка, синие ластовицы* [ПРН (1) 2000, с. 315]; *Красная бумажка* [ФСРЛЯ 2001, с. 51]; *Земляника*

красна – не сєй овса напрасно [ППРН 1987, с. 624]). В свою очередь, данное прилагательное в народнопоэтических и древних литературных текстах регулярно используется как один из цветов спектра, имея буквальное (цветовое) значение. Так, из 214 всех случаев колоратив *красный* в значении ‘красный’ встретился нам в фольклоре и древнерусской литературе 78 раз, что составило 36 % от общего количества. Это является подтверждением того, что данное значение развилось у анализируемого адъектива позже и регулярно реализовалось в фольклорных и древних литературных текстах.

Анализ материала показывает, что с приобретением цветового смысла слово *красный* в русской национальной культуре получило неоднозначные оценочные коннотации. Так, при описании внешности человека наше ЦО может иметь как отчетливо негативный, так и двоякий смыслы (ср.: *Водись после этого с рыжими да с красными!* [Сказки (3) 1988-1989, с. 419]; *Рыжий да красный всякий бывает; бывает плут, бывает и добрый человек* [Сказки (3) 1988-1989, с. 419]). Вспомним, что сходные значения присущи колоративу *красный* и в идиоматических сочетаниях (типа *Рыжий да красный – человек опасный* [ПРН (1) 2000, с. 612]). Это объясняется национально-культурным восприятием красного при характеристике лица (*красное рыло* = ‘сытое’), цвета волос (*красные* = *рыжие*) у ‘слишком яркого, неестественного, выделяющего» [Григорук 2002, с. 141] из общей массы человека. Как видим, в фольклоре зафиксирована историко-культурная языковая традиция использовать колоратив *красный* для передачи неоднозначной оценки неестественно яркой внешности человека, что закрепилось в виде идиомы. Этот факт подтверждает мысль о том, что цветовая семантика напрямую связана с историческим и культурным опытом народа, что на цветообраз наслаиваются традиции и обычаи нации. Поэтому, характеризуя собственно цвет, лексема *красный* реализует свою смысловую полярность. Эти факты дают нам право говорить о слове *красный* как о семантически амбивалентном колоративе. Соответственно, мы не можем согласиться с некоторыми авторами, которые считают, что слово *красный* группировалось «вокруг одного смыслового центра – обозначение различных положительных качеств» [Андреева-Васина 1978, с. 116], имело «положительную оценку» [Кезина 2000, с. 219].

Изложенное позволяет считать, что слово *красный* в фольклорных и древнерусских литературных текстах в основном используется в качестве составляющего устойчивых сочетаниях и имеет тем самым разветвленную семантику. Данное ЦО с исходным содержанием ‘темный’ реализует и цветовой, и оценочный смыслы, несет, помимо значения ‘красный’ с положительными и отрицательными коннотациями, значения ‘полезный’ и ‘красивый’. При этом в большинстве случаев семантическое наполнение адъектива *красный* реализуется в фольклоре и древней литературе в виде устойчивых сочетаний.

Итак, собранный фактический материал доказывает, что фольклорные и древние литературные тексты являются источниками знаний о зафиксированной в языке культуре и истории народа, вобрали в себя глубокий номинативный смысл единиц языка. Подобный подход должен быть взят за основу при рассмотрении иных (не только *красный*) колоративов. Но это – предмет дальнейшего изучения интересующего нас вопроса.

Литература

Андреева-Васина 1978: Андреева-Васина Н.И. Прилагательное *красный* в русских народных говорах (материалы и характеристики функционирования слова) // Диалектная лексика / АН СССР; Ин-т русского языка. – Л.: Наука, Ленингр. отд-ние, 1978. – С. 115-120.

Бахилина 1975: Бахилина Н.Б. История цветообозначений в русском языке. – М.: Наука, 1975. – 288 с.

Брагина 1970: Брагина А.А. Красный // Рус. речь. – 1970. – № 2. – С. 79-83.

Былины 1988: Былины / Сост., вступ. ст., подгот. текстов и коммент. Ф.М. Селиванова. – М.: Сов. Россия, 1988. – 576 с.

Герасименко 2006: Герасименко И.А. О национально-культурных особенностях функционирования колоратива *красный* (на материале фразеологии русского языка) // Язык. Культура. Коммуникация [Текст]: материалы Международной научной конференции, Волгоград, 18-20 апреля 2006 г.: в 3 ч. Ч. 2 / ВолГУ; оргкомитет: О.В. Иншаков (пред.) [и др.]. – Волгоград: Волгоградское научное издательство, 2006. – С. 375-379.

Герасименко 2005: Герасименко И.А. Семиотика колоратива *красный* в русской фразеологии // Ученые записки Таврического национального университета. – Серия Филология. – Том. 18 (57). – № 2. – Симферополь: Таврический национальный университет им. В.И. Вернадского, 2005. – С. 36-41.

Григорук 2002: Григорук С.И. Концепт цвета в русской и украинской народной паремииологии (аксиологический аспект) // Слово. Фраза. Текст: сб. науч. ст. к 60-летию проф. М.А. Алексеенко / Редкол.: В.М. Мокиенко (гл. ред.), Х. Вальтер (Германия), К. Иван (Польша) и др. – М.: Азбуковник, 2002. – С. 137-144.

Демин 2002: Демин В.Н. Звездная судьба народов России. – М.: Армада-пресс, 2002. – 320 с.

Изборник 1969: Изборник (Сборник произведений литературы Древней Руси) / Библиотека всемирной литературы. – Сер. 1. – Т. 15. – М.: Худож. лит., 1969. – 800 с.

Иссерлин 1951: Иссерлин Е.М. История слова *красный* // Рус. яз. в шк. – 1951. – № 3. – С. 85-89.

Кезина 2000: Кезина С.В. История цветообозначений в русском языке: Учеб.-метод. пособие к спецкурсу / Пензен. гос. пед. ун-т им. В.Г. Белинского. – Пенза, 2000. – 50 с.

- Луценко 2004: Луценко Н.А. Жизнь на севере в отражении языковых явлений // Филологические исследования: Сборник научных работ. – Выпуск 6. – Донецк: ООО «Юго-Восток, Лтд», 2004. – С. 234-250.
- Луценко 2003: Луценко Н.А. Предикативная природа слова // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Вип. 11. У 2 частинах / Укл.: А. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Част. I. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – С. 166-177.
- Мещерякова 2004: Мещерякова О.А. Устойчивые сочетания в фольклорной традиции и в авторской речи // Культурные слои во фразеологизмах и дискурсивных практиках / Отв. ред. В.Н. Телия. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – С. 308-314.
- НП 1992: Народная проза / Сост., вступ. ст., подгот. текстов и коммент. С.Н. Азбелева. – М.: Русская книга, 1992. – 608 с.
- Народный театр 1991: Народный театр / Сост., вступ. ст., подгот. текстов и коммент. А.Ф. Некрыловой, Н.И. Савушкиной. – М.: Сов. Россия, 1991. – 544 с.
- Новикова 1993: Новикова М.О. Просвіт українських замовлянь // Українські замовляння / Упоряд. М.Н. Москаленко; Автор передм. М.О. Новикова. – К.: Дніпро, 1993. – С. 7-29.
- Онежские былины (1) 1949: Онежские былины / АН СССР; Ин-т рус. лит-ры / Записанные А.Ф. Гильфердингом. – Изд. 4-е. – Т. 1. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1949. – 735 с.
- ППРН 1987: Пословицы и поговорки русского народа. Из сборника В.И. Даля / Под общ. ред. Б.П. Кирдана; Вступ. ст. М.А. Шолохова; Послесл. В.П. Аникина. – М.: Правда, 1987. – 656 с.
- ПРН 2000: Пословицы русского народа: Сборник В. Даля: В 3 т. – М.: Русская книга, 2000. – Т. 1. – 640 с.; Т. 2. – 704 с.
- Потебня 1989: Потебня А.А. О некоторых символах в славянской народной поэзии // А.А. Потебня. Слово и миф. – М.: Правда, 1989. – С. 285-378.
- Рамзевич 1897: Рамзевич Н. Различие синонимов чермный и червлёный // Филологические записки. – Вып. V-VI. – Воронеж, 1897. – С. 21-24.
- Русская народная поэзия 1984: Русская народная поэзия. Эпическая поэзия: Сборник / Вступ. статья, предисл. к разделам, подг. текста, коммент. Б. Путилова. – Л.: Худож. лит., 1984. – 440 с.
- РПП 1988: Русские пословицы и поговорки / Под ред. В. Аникина; Предисл. В. Аникина; Сост. Ф. Селиванов; Б. Кирдан; В. Аникин. – М.: Худож. лит., 1988. – 431 с.
- РФ 1986: Русский фольклор / Сост. и примеч. В. Аникина. – М.: Худож. лит., 1986. – 367 с.
- Сказание 1988: Сказание о князе Михайле Черниговском и его боярине Феодоре. – М.: Книга, 1988. – 107 с.
- Сказки 1988-1989: Сказки / Сост., вступ. ст., подгот. текстов и коммент. Ю.Г. Круглова. – М.: Сов. Россия. – Кн. 1. – 1988. – 544 с.; Кн. 2. – 1989. – 576 с.; Кн. 3. – 1989. – 624 с.
- СДЯ (1) 1988: Словарь древнерусского языка (IX-XIV вв.): в 10 т. / АН СССР. Ин-т рус. яз.; Гл. ред. Р.И. Аванесов. – М.: Рус. яз., 1988. – Т. 1. – 1988. – 526 с.
- Суровцова 1970: Суровцова М.А. Развитие цветового значения слова *красный* // Рус. яз. в шк. – 1970. – № 3. – С. 97-100.
- Фасмер 1986-1987: Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. / Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачев. – 2-е изд., стереот. – М.: Прогресс, 1986-1987. – Т. 2. – 672 с.
- ФСРЛЯ 2001: Фразеологический словарь русского литературного языка / Сост. А.И. Федоров. – М.: ООО «Фирма Издательство АСТ», 2001. – 720 с.
- Частушки 1990: Частушки / Сост., вступ. ст., подгот. текстов и коммент. Ф.М. Селиванова. – М.: Сов. Россия, 1990. – 656 с.

Условные сокращения

Ав. Сотв. Мира – Аввакум. О сотворении мира, грехопадении первого человека и о потопе // Житие протопопа Аввакума, им самим написанное. – Памятники истории старообрядчества XVII в., кн. 1, вып. 1, стлб. 651-684.1672 г. – Л., 1927.

ЖВИ XIV-XV – Сборник житий и слов, XIV-XV вв., ГПБ, Соф., № 1365, 255 л.

This present paper is limited to the examination of the functional semantics of the colour names in Russian. The objective of the paper is revelation of the ethnocultural information which is coded in it. The object of illustration is the colour designation "red".

Keywords: colour designation, functional semantics, folk, Old Russian language.

Надійшла до редакції 19 вересня 2006 року.

ББК Ш 141.14-21: У 262.61

УДК 811. 161. 2' 373. 45' 06

НЕВІДМІНЮВАНІ НАЗВИ ГРОШОВИХ ОДИНИЦЬ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті досліджується лексико-семантична група невідмінюваних іменників – назв грошових одиниць як власне українського походження, так і запозичених з інших мов. Проведене дослідження показало, що незмінні лексеми, як і відмінювані, відображають динаміку змін в кожній мові, в тому числі й українській, віддзеркалюючи розвиток суспільства на певному історичному етапі. Незмінні лексеми також відображають загальну потребу народів у комунікативних контактах на соціально-економічному, політичному, культурному та науковому рівнях і, безперечно, саме ці умови сприяють розвитку і збагаченню міжмовного лексичного складу.

Ключові слова: невідмінювані іменники, незмінні лексеми, назви грошових одиниць, категорія роду.

Поняття “гроші”, як явище і реальна необхідність, виникло ще в IV – III тисячолітті до н.е. Висловлювання про гроші відомі з часів античності, зокрема зустрічаються у працях Платона та Аристотеля, згодом у пам’ятках періоду Київської Русі. Проте роль грошового еквівалента на певних етапах історичного розвитку у кожній країні і навіть на окремі території виконували різні товари, речі. У стародавніх греків – “худоба, хутро; у скандинавських народів – шкури тварин; у Монголії – чай; у Судані й Абіссинії – сіль. У Київській Русі тривалий час загальним еквівалентом були хутра родини куниць (хутро куниць або білки називали куною), а грошова система існувала у формі “кунних грошей” [Мочерний, 2003, с. 137].

Досліджуючи функціонування “товарних грошей” та цитуючи працю В. Святловського “Происхождение денег и денежных знаков”, д. ек. н., проф. М.І. Савлук відзначає, що у багатьох стародавніх народів роль грошей виконувала худоба. “Цей факт підтверджується тим, що в назвах сучасних грошей деяких країн збереглася старовинна назва худоби. Так, у Стародавній Індії худоба називалася “рупа”, а її сучасна грошова одиниця називається “рупія”. Немає сумніву в тому, що худоба використовувалася як гроші в доісторичні часи на території України. Є письмові підтвердження того, що ще в період Київської Русі любов до грошей називалася “скотолобієм”, казна – “скотницею”, а вираз “скот” застосовувався у розумінні грошей”. Як стверджує вчений, “слово “гроші” з’явилося лише у XIII ст. [Савлук, 2001, с.17]. З часом роль “товару”, як грошей замінена на металеві – залізо, мідь, бронза, згодом – срібло та золото. “Археологічні дослідження показали, що в Стародавній Месопотамії срібло у формі шматків, зливків, кілець використовувалося як гроші ще в кінці III тисячоліття до н.е. Золото в ролі грошей використовували ще в XIV ст. до н.е. в Єгипті, Індії, Китаї, у VIII – VII ст. до н.е. – у Греції” [Савлук, 2001, с.17]. Зливки металу, що виготовляли за встановленою формою, вагою і засвідчували штемпелем держави, називалися “монетами”. “Назва “монета” походить від першого монетного двору, що був відкритий у Римі при храмі Юнони-Монети в III ст. до н.е.” [Савлук, 2001, с.17].

Отже, гроші одне з найдавніших явищ в житті суспільства і об’єктом дослідження нашої статті є назви грошових одиниць, зареєстровані в таких словниках: “Словник української мови” в 11-ти томах, “Великий тлумачний словник сучасної української мови”, “Тлумачний словник чужомовних слів в українській мові. Правопис. Граматика” за редакцією О.М. Сліпущко, “Словник іншомовних слів” за редакцією О.С. Мельничука та “Словник іншомовних слів” за редакцією Л.О. Пустовіт.

Мета даної статті – дослідити незмінні лексеми на позначення грошових одиниць; проаналізувати природу запозичень, їх походження; функціонування у лексичному складі мови; розглянути категорію роду невідмінюваних іменників як власне українського так й іншомовного походження, простежити використання їх на сучасному етапі.

Відповідно головне завдання дослідження – більш ретельно та поглиблено проаналізувати дискусійні моменти, присвячені проблемам невідмінюваних іменників в українській мові, з’ясувати деякі розбіжності у трактуванні категорії роду у незмінних лексемах, а це сприятиме подальшим науковим пошукам.

У мовознавстві значна увага приділяється вивченню іменника, оскільки він поряд з дієсловом становить “центр частин мови” [Вихованець, 2004, с.16]: досліджуються відмінювані іменники, їх система значень та парадигм, однак недостатньо вивчаються незмінні лексеми, які констатуються як невідмінювані іменники, як правило, запозичені з інших мов.

До іншомовних невідмінюваних лексем на позначення грошових одиниць належать такі іменники:

екю, невідм., с. 1. Старовинна французька золота і срібна монета з зображенням щита. 2. Міжнародна валютна одиниця, що її використовували країни – учасниці Європейської валютної системи з 13 березня 1979 року [ВТСУМ, 2004, с.259]. “У Європейській валютній системі виконує функцію розрахункової одиниці, засобу платежу центральних банків та елементу валютних резервів у країнах ЄС” [УСЕ, 2001, с.465]. Після введення в обіг *євро* у 1999 році *екю* припинило своє існування [ПСІС, 2000, с.413];

ескудо, невідм., с. Грошова одиниця Португалії [ВТСУМ, 2004, с.267] і Кабо-Верде. Поділяється на 100 *сентаво* [ПСІС, 2000, с.432]; грошова одиниця Португалії (поділяється на 100 *сентаво*), Чилі (поділяється на 100 *сентесимо*) [МСІС, 1977, с.259].

Внаслідок докорінних змін у політичних відносинах між державами та з метою спільного регулювання світового економічного простору і грошових відносин створена міжнародна валюта: “*євро*”.

Євро, невідм., с. Грошова одиниця більшості країн Європейського Союзу [ВТСУМ, 2004, с.269]; тимчасово безготівкова грошова одиниця Європейського Союзу, запроваджена 1999 року [ПСІС, 2000, с.438].

“*Євро*” є зразком штучного утворення невідмінюваного іменника. Однак розвинута система грошових відносин між державами сприяє створенню нових складних слів, у яких афіксоїдом виступає “*євро*”, наприклад: *євровалюта*, *євродепозити*, *євродолари*, *єврокард* (міжнародна кредитна картка з правом використання в країнах – учасницях європейської банківської системи), *єврокредити*, *єврооблігація*, *євроринок*, *єврочек* [Сліпушко, 1999, с.182]. При широкій демонстрації новоутворень з “*євро*”, О.М. Сліпушко у “Глумачному словнику...” сам термін “*євро*” не подає.

Ларі, невідм., ч. У Грузії – грошова одиниця [ВТСУМ, 2004, с.480].

До розмовної лексики належить невідмінювана лексема “*лове*”. Гроші. Мати *лове*. Заробляти *лове* [ВТСУМ, 2004, с.494].

Паралельну невідмінювану і змінну форму має грошова одиниця, старовинна французька золота монета: *луї* і *луїдор*, -а [ВТСУМ, 2004, с.497]. Вагою близько 7г; карбувалася 1640 - 1791 роках [УСЕ, 2001, с.792].

Найра, невідм., ж. Основна грошова одиниця Нігерії, рівна 100 *кобо* [ВТСУМ, 2004, с.564].

Пенні, невідм., ч. 1. Те саме, що *пенс* (англійська бронзова монета, що дорівнює 1/12 шилінга). 2. Фінська монета, що дорівнює 1/100 фінської марки [ВТСУМ, 2004, с.714; ПСІС, 2000, с.724; МСІС, 1977, с.511]

Песо, невідм., с. Грошова одиниця деяких країн Латинської Америки [ВТСУМ, 2004, с.756]; грошова одиниця Гвінеї-Бісау, Колумбії, Куби, Мексики, Філіппін, Уругваю та Чилі [ПСІС, 2000, с.730 - 731].

У Словниках іншомовних слів подаються дві паралельні форми для вживання: *песо* і *незо*, крім того, у Словнику за редакцією О.С. Мельничука перше значення – це “старовинна іспанська срібна монета вартістю 8, пізніше 20 *реалів*” [МСІС, 1977, с.517], а у вказаних вище словниках це значення вже відсутнє.

Сентаво, невідм., с. Розмінна монета, рівна $\frac{1}{100}$ грошових одиниць Аргентини, Бразилії, Мексики, Португалії та деяких інших країн [ВТСУМ, 2004, с.1114]; розмінна монета Аргентини, становить $\frac{1}{100}$ *аргентинського песо*; Болівії, становить $\frac{1}{100}$ *болівіано*; Бразилії, становить $\frac{1}{100}$ *реала*; Гватемали, становить $\frac{1}{100}$ *кетсалья*; Гвінеї-Бісау, Домініканської Республіки, Колумбії, Куби, Мексики, Філіппін, становить $\frac{1}{100}$ *песо*; Гондурасу, становить $\frac{1}{100}$ *лемпіри*; Еквадору, становить $\frac{1}{100}$ *сукре*; Кабо-Верде, Португалії, становить $\frac{1}{100}$ *ескудо*; Мозамбіку, становить $\frac{1}{100}$ *метикала*; Нікарагуа, становить $\frac{1}{100}$ *кордобі*; Сальвадору, становить $\frac{1}{100}$ *колона*; Сан-Томе і Принсіпі, становить $\frac{1}{100}$ *добри* [ПСІС, 2000, с.828; МСІС, 1977, с.607].

Сентесимо, невідм., с. Розмінна монета, рівна $\frac{1}{100}$ грошових одиниць Панами та Уругваю [ВТСУМ, 2004, с.1114]; розмінна монета Панами, становить $\frac{1}{100}$ *бальбоа*; Уругваю, Чилі, становить $\frac{1}{100}$ *песо* [ПСІС, 2000, с.828; МСІС, 1977, с.607].

Сентімо, невідм., с. Розмінна монета, рівна $\frac{1}{100}$ грошових одиниць Іспанії, Венесуели, Коста-Рики, Парагваю, Гаїті [ВТСУМ, 2004, с.1114]; розмінна монета Венесуели, становить $\frac{1}{100}$ *болівара*; Гаїті, становить $\frac{1}{100}$ *гурда*; Коста-Рики, становить $\frac{1}{100}$ *колона*; Парагваю, становить $\frac{1}{100}$ *гуарані*; Перу, становить $\frac{1}{100}$ *соль*; деяких інших країн [ПСІС, 2000, с.828; МСІС, 1977, с.607].

Скудо, невідм. Старовинна італійська срібна або золота монета [ВТСУМ, 2004, с.1145; ПСІС, 2000, с.845; МСІС, 1977, с.607].

Сольдо, невідм., с. 1. Італійська мідна монета, яка була в обороті до 1947 року. 2. Старовинна срібна монета Португалії [ВТСУМ, 2004, с.1160; ПСІС, 2000, с.847]; італійська назва середньовічного *шиллінга*; срібна

монета багатьох італійських держав до об'єднання Італії в 1861 році; монета Італії до 1947 року [МСІС, 1977, с.624].

Су, *невідм.*, *с.* Старовинна французька дрібна розмінна монета [ВТСУМ, 2004, с.1211]; 1. Французька монета (спочатку золота, згодом – срібна і мідна), становила 1/20 *лівра*. Карбувалася до 1793 року. У 1947 р. вилучена з обігу; 2) розмінна монета В'єтнаму, 1/100 *донга* [ПСІС, 2000, с.865-866; МСІС, 1977, с.641].

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови реєструється невідмінюваний іменник: *сомалі* як народ, основне населення півострова і Республіки Сомалі і як мова цього народу [ВТСУМ, 2004, с.1160]; однак у Словниках іншомовних слів відсутня *сомалі*, а подається лексема “*сомало*” – грошова одиниця Сомалі до 1960 року [ПСІС, 2000, с.848; МСІС, 1977, с.624]. Ми вважаємо, що це також незмінна лексема за аналогією до іменників на кінцеву голосну -о: *песо*, *сентімо*, *скудо*, *сольдо* та ін.

На прикладі невідмінюваних іменників – назв грошових одиниць – простежуються зміни в лексичному складі будь-якої мови, оскільки лексика найперша відображає будь-які нові процеси в суспільстві, реагує на суспільно-економічний розвиток країни, на політику держави. Грошова одиниця *сольдо* спочатку є італійською назвою середньовічного *шиллінга*, згодом – функціонує як срібна монета у багатьох італійських державах до 1861 року (рік об'єднання Італії), після цього є мідною монетою Італії, користувалися нею до 1947 року. Як грошова одиниця Франції *су* вилучена з обігу з 1947 року, однак у В'єтнамі *су* функціонує як дрібна розмінна монета на даний час. Словник іншомовних слів О.С. Мельничука, 1977 року видання, фіксує лише одне значення слова “*екю*” (старовинна французька золота і срібна монета з зображенням щита), а Словник Л.О. Пустовіт – 2000 року подає ще й друге значення (міжнародна валютна одиниця, що її використовували країни – учасниці Європейської валютної системи з 13 березня 1997 року). Діє категорія часу: грошова одиниця *євро* запроваджена у 1999 році, тому зовсім відсутня у Словнику О.С. Мельничука. Таким чином, ми бачимо, що мова змінюється у часовому параметрі, віддзеркалюючи безперервний процес розвитку суспільства, державних відносин у планетарному масштабі. Мова – динамічна інформаційна система.

Словники іншомовних слів подають трактування походження невідмінюваних одиниць: *екю* [< франц. *écu*] та *ескудо* [португ. та іспан. *escudo*], *скудо* [італ. *scudo*] означає “герб”, “щит”, тобто атрибути геральдики держави; паралельною до *екю*, як монети, є утворена форма за принципом творення аббревіатур: *екю* [< англ. European Currency Unit], що означало “єдина європейська валюта”; “*євро*” утворене від назви “Європа”, як частини світу в північній півкулі; *пенні* [англ. *penny*, фін. *penni*, від лат. *pendo*] означає “плачу”; *песо*, *незо* [італ. *peso*] – буквально “вага”; *сентаво* [ісп., португ. *centavo*], а також *сентесімо* [ісп. *centésimo*] вживається у значенні “сотий”; *сентімо* [ісп. *centimo* < лат. *centum* – сто]; *сольдо* [італ. *soldo* < лат. *solidus* – твердий], у значенні “тверда валюта”; *сомало* [< італ. *somalo*], тобто сомалійський. Проаналізувавши походження невідмінюваних грошових одиниць, ми зробили висновок, що у кожному невідмінюваному іменнику закладене лексичне значення, що пов'язане прямо (*вага*, *сотий*, *сто*, *платити*) або опосередковано з грошовою системою, із ринковою економікою і престижем держави на світовій арені (*герб*, *щит*, *сомалійський*, *твердий*).

Серед назв грошових одиниць в українській мові є незмінні лексеми як іншомовного походження, так і власне українського з префіксом *пів-*:

Півзолото́го, *невідм.*, *ч.*, *заст.* Сума грошей, що дорівнює половині золотого [ВТСУМ, 2004, с.761; СУМ: 6, с.381].

Півкарбо́ванця, *невідм.*, *ч.* Сума грошей, що дорівнює половині карбованця.– *На, віднеси годинник Петухову. Одерж півкарбованця* [СУМ: 6, с.381].

Півко́пи, *невідм.*, *ж.* 1. Половина копи як одиниця лічби кого-, чого-небудь. 2. *заст.* Одиниця лічби грошей, що дорівнювала двадцяти п'яти копійкам [ВТСУМ, 2004, с.762]; *т с Еней кричить, що “я Нептуну Півкопи грошей в руку суну, Аби на морі штурм утих”* [СУМ: 6, с.381].

Півкопійки, *невідм.*, *ж.*, *іст.* Дрібна монета вартістю в половини копійки [СУМ: 6, с.382].

Півко́рця, *невідм.*, *ч.*, *заст.* Половина корця як міра чого-небудь. *Входить він у хату та й уносить на плечах, може, так як з півкорця чогось у мішку* [СУМ: 6, с.382].

Півмі́льйона, *невідм.*, *ч.* Половина мільйона [ВТСУМ, 2004, с.762; СУМ: 6, с.383].

Півша́га, *невідм.*, *ч.*, *іст.* Монета вартістю в половину шага [ВТСУМ, 2004, с.763; СУМ: 6, с.390].

Півше́ляга, *невідм.*, *ч.*, *іст.* Монета вартістю в половину шеляга [ВТСУМ, 2004, с.763; СУМ: 6, с.390].

Таким чином, ми дослідили, що Словник української мови в 11-ти томах фіксує 8 невідмінюваних іменників – назв грошових одиниць, з яких 3 (*півзолотого*, *півкопи*, *півкорця*) належать до застарілої лексики, 3 (*півкопійки*, *півшага*, *півшеляга*) – історизми, 2 (*півкарбованця* і *півмільйона*) використовувалися в лексичі на той час. Великий тлумачний словник сучасної української мови подає лише 5 незмінних лексем, з них вживається у сучасному мовленні лише одна – *півмільйона*, а невідмінюваний іменник *півкопи* і в першому значенні, як і в другому, на нашу думку, слід віднести до застарілих (див. вище).

Постає питання: чому автори згаданих вище словників не фіксують термін “*півгривні*” ні як застарілий, ні як історизм, хоча срібна гривна (з твердим кінцевим -н-) відома ще з часів Київської Русі як грошова одиниця, яка важила від 160 до 196 грамів. Гривна виконувала функцію грошей кілька тисячоліть, а за золотом роль грошей закріпилася лише у другій половині ХІХ ст. [Мочерний, 2003, с.138], однак маємо лексему “*півзолотого*”. Вдруге повертається у словниковий склад мови “гривня” (тільки з пом'якшеним кінцевим -н-) у

1917 році як назва перших власне українських паперових грошей Української Народної Республіки [Мочерний, 2003, с.138]; втретє – “в зв’язку з проголошенням в 1991 році Акту про незалежність України є рішення назвати гривною власну грошову одиницю Української держави” [Мороз, 1993, с.68 - 69]. Однак в сучасних словниках так і не з’явилась лексема *півгривні* (50 копійок), яка хоч рідко, але зустрічається в усному мовленні.

Спостерігаємо непослідовність у виявах морфологічної категорії роду. Назви грошових одиниць як іменники-назви неістот, позбавлені поділу за статтю, за родовою приналежністю, тому “вони ґрунтуються на формально-граматичному змісті іменникової категорії роду” [Вихованець, 2004, с.86]. Прийнятим є правило, що “загальні іменники – назви неістот – належать до середнього роду” [Грищенко, 2002, с.302], або “слова іншомовного походження з основою на -а (з попереднім голосним основи), -о, -у, -є, -і, -ю, як назви неживих предметів” [Пономарів, 2001, с.119]. У Великому тлумачному словнику як іменники середнього роду визначені назви невідмінюваних грошових одиниць іншомовного походження: *екю, ескудо, євро, лове, песо (пезо), сентаво, сентесимо, сентимо, сольдо, су, а ларі, луї, пенні* належать до чоловічого роду; *найра* – до жіночого; *скудо* – зовсім не вказана категорія роду. Як бачимо, у даному Словнику не є прозорою мотивація категорії роду, оскільки у мовознавстві існують різні, іноді навіть суперечливі погляди відносно визначення роду невідмінюваних іменників, тобто це явище недостатньо досліджене. Так В.О.Горпинич [2004, с.59] до чоловічого роду відносить “назви деяких конкретних предметів: *екю, пенні*”. Проте за нашими дослідженнями *екю* належить до іменників середнього роду [ВТСУМ, 2004, с. 259].

Таким чином, можемо зробити висновок, що явище становлення категорії роду в невідмінюваних іменниках не завершене і слушною є думка мовознавців О.К.Безпояско, К.Г.Горденської, В.М.Русанівського про те, що у мові помітна тенденція до вмотивування категорії роду лексико-семантичним змістом слова [Безпояско, 1993, с.67]. Доказом є пояснення роду іменників, що є поза прийнятим правилом. Приналежність до жіночого роду незмінної лексеми *найра* кваліфікуємо як явище граматичне: за аналогією до іменників жіночого роду з флексією -а і семантичне: перенесення родової – загальнішої ознаки (монета, грошова одиниця) на видову – конкретнішу.

Назву старовинної французької монети *луї* (чол. рід) можемо пояснити як на формально-граматичному рівні – походить від змінної форми *луїдор*, чоловічого роду (ознака – нульова флексія), так і на лексико- чи семантико-граматичному – власна назва особи (чоловіче французьке ім’я Луї); *пенні*, те саме, що *пенс* (формальна ознака чоловічого роду – нульова флексія). Проте складно простежити за яким принципом належить до чоловічого роду грошова одиниця: *ларі*.

Граматиčno-формальна ознака перенесена на невідмінювані іменники власне українського походження на позначення назв грошових одиниць і категорія роду вмотивована формальним показником: *півзолото* ← *золотий*, *півкарбованця* ← *карбованець*, *півкорця* ← *корець*, *півмільйона* ← *мільйон*, *півшага* ← *шаг*, *півшеляга* ← *шеляг* (від відмінюваних субстантивів чоловічого роду утворені незмінні лексеми чоловічого роду); *півкопи* ← *копа*, *півкопійки* ← *копійка* (від змінюваних іменників утворені невідмінювані назви жіночого роду).

Викладені вище спостереження дозволяють зробити висновок про те, що лексичний склад – це динамічна інформаційна система, яка всебічно відображає процеси економічного, політичного, культурного, науково-технічного розвитку, як всередині кожної країни, так і на міжнародному рівні.

Виконане дослідження підтвердило думку про те, що невідмінювані іменники – це цікаве мовне явище з тієї точки зору, що наша мова належить до флективних, має розвинену систему словоформ і парадигм, але не всі незмінні лексеми (як іншомовного походження, так і власне українського) підпорядковуються законам флективної мови: не мають змінних форм, а лише омонімічні. Цікавим є те, що всередині української мови відбувається процес утворення незмінних лексем. У досліджуваних словниках української мови зафіксовано 24 невідмінювані іменники на позначення назв грошових одиниць, з них 16 – іншомовного походження, 8 – власне українського.

Таким чином, у роботі розглядаються як традиційні, так і нові, деякі суперечливі погляди щодо запозичених незмінних лексем, а також функціонування невідмінюваних іменників, з’ясовується природа поширення запозичень та їх співвідношення у використанні системою мови. У подальших наукових розвідках плануємо продовжити дослідження лексичних одиниць невідмінюваних іменників у системі граматики.

Література

- Безпояско 1993: Безпояско О.К., Горденська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. Морфологія: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
- Вихованець 2004: Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови / За ред. І.Р. Вихованця. – К.: Пульсари, 2004. – 400 с.
- ВТСУМ 2004: Великий тлумачний словник сучасної української мови. / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К., Ірпінь: ВТФ Перун, 2004. – 1440 с.
- Горпинич 2004: Горпинич В.О. Морфологія української мови: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: ВЦ Академія, 2004. – 336 с.
- Грищенко 2002: Сучасна українська літературна мова: Підручник / За ред. А.П. Грищенка. – 3-те вид., допов. – К.: Вища шк., 2002. – 439с.
- Мороз 1993: Банківська енциклопедія / За заг. ред. А.М.Мороза. – К.: Ельтон, 1993. – 328 с.

- Мочерний 2003: Мочерний С.В. Економічна теорія: Посібник. – К.: Академія, 2003. – 656 с.
 МСІС 1977: Словник іншомовних слів. / За ред. О.С. Мельничука. – К.: Головна редакція УРЕ, 1977. – 776 с.
 ПСІС 2000: Словник іншомовних слів. / За ред. Л.О. Пустовіт та ін. – К.: Довіра, 2000. – 1018 с.
 Пономарів 2001: Сучасна українська мова: Підручник / За ред. О.Д.Пономарева. – 2-ге вид., перероб. – К.: Либідь, – 2001. – 400 с.
 Савлук 2001: Гроші та кредит: Підручник / За заг. ред. М.І. Савлука. – К.: КНЕУ, 2001. – 602 с.
 Сліпушко 1999: Сліпушко О.М. Тлумачний словник чужомовних слів в українській мові. Правопис. Граматика. – К.: Криниця, 1999. – 508 с.
 СУМ 6: Словник української мови: В 11т. – К.: Наукова думка, 1975.- Т.6.-832с.
 УСЕ 2001: Універсальний словник-енциклопедія / Гол. ред. ради чл.-кор. НАНУ М.Попович. – 2-ге вид., доп. – К.: ПВП Всеуито, 2001.- Львів: ЛДКФ Атлас, 2001. – VII + 1575 с., іл.

The article focuses on the lexico-semantic group of undeclined nouns – names of money bank – notes of both Ukrainian origin and borrowed from other languages. The study has demonstrated, that undeclined lexemes as well as declined mirror the dynamics of changes in every language, Ukrainian inclusive, reflecting the development of society at a certain historical stage. Undeclined nouns also mirror general need of peoples in communicative contacts at social-economic, political, cultural and scientific levels and, it goes without saying, these conditions favour the development and replenishment of the interlanguage wordstock.

Keywords: undeclined nouns, undeclined lexemes, names of money bank-notes, the category of gender.

Надійшла до редакції 22 вересня 2006 року.

Наталя Журавльова

ББК Ш 141.4-3

УДК 811.161.2'373.7-82-94

ЛЕКСИКО-ФРАЗЕОЛОГІЧНЕ МІКРОПОЛЕ ПЕРЕДАЧІ ПРИВІТУ ЕПІСТОЛЯРНОЇ ВВІЧЛИВОСТІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Стаття продовжує цикл публікацій автора, присвячених лексико-фразеологічним етикетним засобам вираження ввічливості, наявним у листах українських інтелігентів ХІХ – початку ХХ ст. У ній розглядаються етикетні лексеми та фразеологізми, якими автори листів послуговувалися в ситуації передачі вітання, привіту, поклону родичам адресата, друзям, приятелям, добрим знайомим від себе чи від когось відсутнього.

Ключові слова: етикетна лексема, етикетний фразеологізм, власне епістолярний фразеологізм, епістолярне фразеологізоване словосполучення, інтенсифікатор чемності.

Важливе місце у функціонально-семантичному полі епістолярної ввічливості ХІХ – початку ХХ ст. займали етикетні лексеми та фразеологізми, які вживалися для передачі вітання, привіту, поклону комусь відсутньому. На сьогодні етикетно-мовна ситуація передачі привіту як лексико-фразеологічне мікрополе, яке об'єднує в одній системі різнорівневі мовні одиниці, що мають семантичну й функціональну спільність, в українському мовознавстві ще не розглядалася. Така спроба робиться нами вперше. Принцип польового структурування дає можливість виділити ядро, його центр, а також ближню, дальню й крайню периферію мікрополя. У даній статті ставимо за мету розглянути етикетні лексеми та фразеологізми, які використовувались в епістолярній ввічливості ХІХ – початку ХХ ст. для передачі привіту комусь відсутньому, а також визначити, які з них входили до ядра, його центру, а які перебували на периферії лексико-фразеологічної структури.

Так, високочастотною полісемантичною етикетною лексемою, вживаною в епістолярію для передачі привіту, була дієслівна словоформа *вітати* та зрідка її застарілий фонетичний варіант *витаєти*, тобто словами виявляти приязнь, прихильне ставлення до когось: “*Витаю земляків*” [ЛКМ 2003(4):107] (В.Самійленко до М.Коцюбинського); “*Витаю твою любов родину...*” [ЛДІЙ 2003:116] (М.Комарова до Лесі Українки); “*Всі наші Вас витають*” [ЛКМ 2002(2):125] (М.Грушевський до М.Коцюбинського). Інтенсифікаторами епістолярної ввічливості при етикетній лексемі *вітати* виступали прислівники *щиро, сердечно (сердеино), дуже* та фразеологізм *усім серцем*: “*Жінка витає тебе (“второго Гоголя” каже) усім серцем і зичить тобі здоров’я на славу України!*” [ЕСЯ 199:48] (К.Білиловський до Д.Яворницького); “*Пана Івана витаю при сій нагоді дуже-дуже сердечно...*” [Лисенко 1964:312] (до О.Франка); “*Щиро витаю Віру Іустинівну, маму Вашу і діточок*” [ЛКМ 2002(2):254] (Г.Єремів до М.Коцюбинського).

Як вияв прихильного ставлення до когось відсутнього часто використовувалась багатозначна етикетна лексема *вітання* здебільшого у сполученні з прикметниками-інтенсифікаторами: “*Всім прихильним*

чернігівцям – *сердешне вітання*” [ЛКМ 2003(4):139] (М.Старицький до М.Коцюбинського); “*Щире вітання Вашій жінці*” [ЛМК 2003(4):95] (С.Русова до М.Коцюбинського). Для передачі привіту комусь відсутньому автори листів часто послуговувалися епістолярним фразеологізованим словосполученням *моє вітання (мої вітання)*, нерідко трансформованим: “Пану Павликові передайте *моє вітання* і запитайте, чому-то він не озветься до мене ні словом” [Леся Українка 1978(10):90] (до О.Франко); “Передайте *моє вітання* всім Вашим” [ЛКМ 2003(4):277] (М.Чернявський до М.Коцюбинського); “Перекажіть йому (Франкові) від мене *моє найщиріше вітання й шанобу* за його невтомну, щиру, правдиву працю й боротьбу супроти овечих темпераментів синів Русі” [Лисенко 1964:285] (до О.Франко); “Шановній сім’ї Вашій *мої сердечні вітання*” [Коцюбинський 1961:30] (до М.Комарова).

Етикетну роль у ситуації передачі вітання часто виконувала в листах і багатозначна дієслівна словоформа *привітати*: “Д-ра Франка *привітайте* од мене” [Коцюбинський 1961:427] (до В.Гнатюка); “*Привітайте* Климента Васильовича *щиро*” [ЛДЙ 2003:151] (Г.Комарова до Лесі Українки); “*Привітайте* від мене вельмишановну Вашу дружину” [ЛМК 2002(2):190] (В.Дурдуківський до М.Коцюбинського). Для передачі через кого-небудь комусь відсутньому слів вітання, привіту Леся Українка іноді використовувала в своїх листах як етикетно-поштову дієслівну словоформу *повітати*, яка має розмовний відтінок: “*Повітайте* від мене і поцілуйте всю любу родину, знайому і незнайому” [Леся Українка 1978(10):66] (до М.Драгоманова).

Частотною у цій же ситуації була й полісемантична етикетна лексема *привітання (привітанне)*: “Засилаємо з жінкою *наше сердечне привітання* цілій родині Вашій” [Коцюбинський 1961:94] (до Б.Грінченка); “*Привітання* Марії Миколаївні” [Тесленко 1967:491] (до Б.Грінченка); “*Привітанне* Вашій дружині” [ЛКМ 2002(2):306] (С.Єфремов до М.Коцюбинського); “*Щире привітання* Павликові” [Грабовський 1985:231] (до І.Франка).

Як етикетне часто вживалося у листах українських інтелігентів епістолярне фразеологізоване словосполучення *моє привітання (мої привітання)*: “Чув я, що з Вами тепер д.Юрій Тобілевич. Перекажіть йому *моє привітання*” [Коцюбинський 1961:274] (до М.Вороного); “Вельмишановній дружині Вашій перекажіть *мої привітання*” [ЛКМ 2002(2):194] (В.Дурдуківський до М.Коцюбинського). Епістолярне фразеологізоване словосполучення *моє привітання* нерідко ускладнювалося етикетними епітетами-інтенсифікаторами, вираженими прикметниками, в яких знайшли відображення такі етнопсихологічні риси української ментальності, як щирість і сердечність: “Усім землякам, як ходячим, так і сидячим у Чернігові, *щире моє привітання*” [ЛКМ 2003(4):102] (В.Самійленко до М.Коцюбинського); “*Моє сердешне привітання* Миколаєві Карповичеві” [Панас Мирний 1960:450] (до М.Заньковецької); “Вп.родині Вашій *моє сердечне привітання*” [Коцюбинський 1961:34] (до В.Шухевича). Такими трансформованими полісемантичними епістолярними фразеологізованими словосполученнями адресанти іноді послуговувалися і в етикетній ситуації прощання: “Користуючись нагодою маю приємність висловити Вам *моє щире привітання*” [ЕСЯ 1999:21] (П.Балицький до Д.Яворницького).

Для передачі вітання, поклону кому-небудь відсутньому часто вживалась в епістолярію й етикетна багатозначна лексема *привіт*, тобто вітання, адресоване кому-небудь у листі: “*Привіт* п. Ользі Кобилянській” [ЛДЙ 2003:98] (К.Квітка до Лесі Українки); “Моя жінка засилає Вам і Вашій пані *привіт*” [Коцюбинський 1961:357] (до Панаса Мирного); “*Привіт* Вашому чоловікові” [Леся Українка 1979(12):281] (до Н.Кибальчич). Наявність прикметників-інтенсифікаторів при етикетній лексемі *привіт* свідчила про посилені вияв доброзичливого ставлення, дружніх почуттів до когось відсутнього: “Жінка Вам *сердечний привіт* пересилає” [ЛМГ 2001:187] (М.Грушевський до Ф.Вовка); “Наші всі засилають Вам *сердешний привіт*” [Коцюбинський 1961:344] (до Г.Львовича).

В етикетній ролі при передачі вітання часто виступало епістолярне фразеологізоване словосполучення *мій привіт*, яке нерідко зазнавало трансформації: “Передайте *мій привіт* добродію Синявському” [ЕСЯ 1997:601] (Є.Чикаленко до Д.Яворницького); “*Мій привіт* Вашій родині!” [Леся Українка 1979(12):9] (до І.Франка); “*Мій сердечний привіт* пану Кривинюку” [ЛДЙ 2003:268] (І.Косач-Борисова до сестри Ольги).

Полісемантичне епістолярне фразеологізоване словосполучення *мій привіт* (в тому числі й трансформоване) іноді використовувалося і в значенні поздоровлення: “Прийміть ж, високоповажаний товаришу, *оцей мій привіт* на нинішнє Ваше свято, і нехай Ваша дальша діяльність справдить усі найкращі надії, які покладає на Вас уся Україна” [Франко 1986(50):306] (до Б.Грінченка); “Передай Миколі Віталійовичу хоч тепер *мій запізнений привіт* і скажи, що я дуже жалую про те, що не могла ні своєю особою, ні хоч би підписом взяти участь в його святі” [Леся Українка 1979(12):97] (до О.Косач (матері)).

У мовно-етикетній ситуації передачі привіту частотною була й діалектна полісемантична словоформа *поздоровляти*: “Мій муж *поздоровляє Вас щиро*” [Леся Українка 1979(12):287] (до Ф.Колесси); “Вашу суджену *поздоровляю якнайщиріше*” [Кобилянська 1963:493] (до Петко Тодорова); “Батько Вас *поздоровляє* і каже, щоб Ви здоров’я шанували” [Крушельницька 1979:225] (до М.Павлика).

У листах західноукраїнських інтелігентів для передачі вітання комусь відсутньому як етикетна використовувалась діалектна лексема *поздоровити*: “*Поздоровіть* від мене *щиро* мого товариша добродія Шрага” [ЛМК 2003(4):257] (А.Чайковський до М.Коцюбинського); “Гриневичева не що будь. Квітка, що виростає з рідного поля, а не якийсь чужими вітрами нанесений хабуз. *Поздоровіть* її від мене і побажайте дальшої охоти до корисної праці” [ЖП 2001:337] (Б.Лепкий до В.Гнатюка). На західноукраїнських теренах при

передачі привіту етикетну роль виконували також полісемантичні діалектні лексеми *поздоров* та *поздоровлення*: “*Щиросердечний поздоров* Вам і Вашій сестричці передає моя жінка” [ЖП 2001:362] (Б.Лепкий до С.Крушельницької); “*Засилаю сердечний поздоров* від цілої рідні” [ЛМК 2003(4):355] (В.Шухевич до М.Коцюбинського); “*Мої сердечні поздоровлення* всім знайомим” [Франко 1986(48):450] (до І.Белея); “Вашій вельмишановній пані, як і панству Франкам прошу від мене *сердечне поздоровлення* передати” [Кобилянська 1963:485] (до В.Гнатюка); “Вп.д.Шухевичеві *моє щире поздоровлення*” [Коцюбинський 1961:20] (до О.Барвінського).

Для передачі вітання, привіту, поклону кому-небудь відсутньому українські інтелігенти використовували й багатозначну етикетно-поштиву лексему *здоровити*, яка має відтінок розмовності: “Пан Маковей вишле Вам дещо з своїх оповідань і *здоровить Вас щиросердечно*” [Кобилянська 1963:448] (до Петко Тодорова); “*Прошу здоровити* від мене д.Чернявського” [ЛМК 2003(4):154] (В.Стефанік до М.Коцюбинського); “... Панів Богдана, Романа і Василя *сердечно здоровлю*” [ЖП 2001:150] (Б.Лепкий до О.Барвінського).

Досить частотною в епістолярній ввічливості XIX – початку XX ст. була й полісемантична дієслівна словоформа *кланятися* (*уклонятися*, *поклонитися*), яка вживалась не лише для передачі вітання, привіту, а й при прощанні та як подяка: „Шевченку *прошу кланятся* од нас обох“ [ВЛПК 1984:157] (П.Куліш до Д.Каменецького); “Павликові *кланяюсь*” [Франко 1986(48):449] (до І.Белея); “*Уклоняюсь* усім Вашим рідним” [ЛМК 2003(4):279] (М.Чернявський до М.Коцюбинського); “*Поклонься* од мене вп. пані Вашій та перекажіть їй, що я не можу забути час мого пробування у Вашій хаті, де мені було так добре, як серед рідних” [Коцюбинський 1961:417] (до В.Гнатюка).

Інтенсифікаторами епістолярної ввічливості при етикетних лексемах *кланятися* (*уклонятися*, *поклонятися*) виступали прислівники *щиро*, *сердечно* (*сердешно*), *дуже*, стилістично марковані прислівникові утворення *любенько*, *гарненько*, *красненько*, а також фразеологізм *щирим серцем*: “*Кланяюсь щирим серцем* твоїй сем’ї” [ВЛПК 1984:199] (П.Куліш до І.Хильчевського); “Вашій добродійці *дуже кланяюся*” [Чайковський 2002:43] (до І.Франка); “Пані моя *Вам любенько кланяється*” [ВЛПК 1984:180] (П.Куліш до О.Кониського); “Усій родині *кланяюсь сердешно...*” [Лисенко 1964:390] (до І.Франка); “... Вашому приятелеві (шановному мужеві) *кланяюсь красненько*” [Кобилянська 1963:650] (до І.Блажкевич); “Пані *гарненько Вам уклоняються*” [ВЛПК 1984:242] (П.Куліш до І.Пулую).

В етикетній ролі при передачі вітання, привіту часто функціонувала в епістолярію й полісемантична лексема *поклін* (*поклон*, *поклони*), тобто найкращі побажання, які передають кому-небудь письмово, привіт: “Дружині Вашій *поклін...*” [Кропивницький 1960: 489] (до Л. Яновської); “...шановній матусі Вашій шлю *поклін...*” [Кобилянська 1963: 599] (до Х. Алчевської); “Засилаю *поклони* всім знайомим” [Франко 1986(49):275] (до Василя Лукича); “*Наші поклони* всім Вам і Вашій рідні” [ЛМК 2002(2):129] (М.Грушевський до М.Коцюбинського). У листі В.Степаненка до М.Коцюбинського етикетну роль виконував стилістично маркований дериват *поклінець*, який надавав чемному виразу відтінку фамільярності: “*Поклінець* Вашій дружині від мене” [ЛМК 2003(4):49].

Посиленню епістолярної ввічливості сприяли етикетні епітети *щирий*, *сердечний*, які поєднувалися з лексемою *поклін* (*поклон*): “... засилаю *щирий поклін* Вашій високоповажаній пані і всій сім’ї” [Франко 1986(49):267] (до М.Драгоманова); “Зоря посилає Вам *сердечний поклін*” [ЛДІ 2003:285] (Л.Драгоманова до М.Кривинюка); “*Щирий поклон* дорогому Петру Олексійовичу” [ЕСЯ 2005(3):363] (О.Сластїон до Д.Яворницького).

Високочастотним етикетним засобом вираження ввічливості в ситуації передачі вітання, привіту був і полісемантичний власне епістолярний фразеологізм “*Низенький поклін* (*поклон*)”: “Була у нас Олена Пчілка, яка привезла нам книжку “На крилах пісень” Лесі Українки з власним написом і передала Вам *низенький поклін*” [ЕСЯ 1999:263] (Т.Романченко до Д.Яворницького); “Пані Кобринській і всім добрим знайомим шлю *низенький поклін*” [Франко 1986(49):159] (до О.Франко); “*Поклін низенький* жінці” [ЛМГ 2001:58] (М.Біляшівський до М.Грушевського); “*Поклон низенький* Хомі Забудному” [ЕСЯ 1999:272] (П.Саксаганський до Д.Яворницького).

Частотним у листах було й етикетне полісемантичне епістолярне фразеологізоване словосполучення *мій поклін* (*мої поклони*): “Чесному отцю Малиновському *мій поклін* і всім чесним знайомим по поклонові” [ШВГ 1982:314] (Я.Головацький до І.Вагилевича); “Передайте *мій поклін* д.Чернявському” [ЛМК 2003(4):17] (І.Нечуй-Левицький до М.Коцюбинського); “... а Пані *мій поклін*” [Чайковський 2002:73] (до І.Франка); “Пані добродійці матері засилаю *мій поклін*” [Кобринська 1980:414] (до М.Коцюбинського); “Пані Вашій *мої поклони*” [Франко 1986(50):75] (до А.Чайковського).

Епістолярним фразеологізованим словосполученням *мій поклін* адресанти послуговувалися і в етикетній ситуації прощання: “Прийміть *мій поклін* і слова щирого для Вас побажання” [ЖП 2001:420] (Б.Лепкий до М.Павлика).

Важливим засобом вираження ввічливості при передачі вітання, привіту був і багатозначний контамінований етикетний вираз *мій низенький* (*низесенький*) *поклін* (*поклон*), який утворився з фразеологізованого словосполучення *мій поклін* та власне епістолярного фразеологізму “*Низенький* (*низесенький*) *поклін*”: “Прошу передати панні Семашко *мій низенький поклін*” [Франко 1986(49):153] (до Елізи

Ожешко); “*Мій низенький поклон* Вашій сім’ї і всім моїм знакомим” [Нечуй-Левицький 1968:258] (до В.Барвінського); “*Вашій половині мій низесенький поклон*” [Панас Мирний 1960:465] (до Я.Жарка).

Контамінований епістолярний етикетно-ввічливий вираз *мій низесенький поклон* іноді використовувався авторами листів і в ситуації прощання: “Прийміть, шановний добродію, *мій низесенький поклон* і запевнення, що Вас глибоко поважаю” [Франко 1986(49):103] (до П.Житецького). Полісемантична етикетна лексема *уклін* (*уклони*), тобто вітання кому-небудь, передане у листі або через іншу особу, теж була високочастотною в епістолярній чемності XIX – початку XX ст.: “*Уклін* панові Козловському” [Леся Українка 1979(12):312] (до Н.Кибальчич); “*Уклін* знайомим” [Коцюбинський 1961:177] (до В.Коцюбинської); “Наші усі засилають Вам *уклони*” [ЛМК 2002(2):324] (М.Жук до М.Коцюбинського); “*Щирий уклін* усій родині Вашій” [Лисенко 1964:399] (до М.Комарова). У листах українські інтелігенти нерідко послуговувалися й епістолярним фразеологізованим словосполученням *мій уклін*: “Високоповажаній Людмилі Михайлівні *мій уклін*” [Кобилянська 1963:576] (до Олени Пчілки); “Вп.дружині Вашій *мій уклін*” [Коцюбинський 1961:70] (до Б.Грінченка).

Для передачі вітання, привіту часто вживався в листах власне епістолярний фразеологізм “*Низенький уклін* (*низенький уклони*)”: “Жінка моя засилає Вам *низенький уклін*” [Коцюбинський 1961:95] (до О.Маковея); “*Низенький уклін* Вашій жінці...” [ЛМК 2003(4):214] (Г.Хоткевич до М.Коцюбинського); “... і засилаю *низенькі уклони* та поздоровлення всім Вашим і всім київським знайомим, що ще не забули мене” [Франко 1986(50):346] (до Є.Трегубова).

Епістолярний контамінований вираз чемності *мій низенький уклін* для передачі привіту використовувався адресантами теж часто: “... передай *мій уклін низенький* твоїй милій дружині” [ЕСЯ 1999:278] (П.Саксаганський до Д.Яворницького); “Жінці Вашій прошу передати *мій низенький уклін*” [ЛМК 2003(4):8] (В.Науменко до М.Коцюбинського).

На всіх українських теренах високочастотним був полісемантичний етикетний фразеологізм чемності “*Низенько* (*низько, низесенько*) *кланяються* (*вклоняються, поклонитися*)”, який використовувався не лише для передачі привіту кому-небудь відсутньому, але й як засіб для вираження ввічливого вітання та прощання: “Другу Вашому і сестрі *низенько кланяюсь*” [ВЛПК 1984:142] (П.Куліш до О.Милорадовичівни); “... київським знайомим *низько кланяюсь*” [Франко 1986(50):308] (до М.Грушевського); “*Уклоняюсь низенько* М.Ф.Біляшівському” [ЕСЯ 2005(4):271] (Д.Яворницький до Д.Щербаківського); “*Уклоняюсь низесенько* Вашій дружині...” [Панас Мирний 1960:481] (до Я.Жарка). Повтор прислівника *низесенько* сприяв посиленню епістолярної ввічливості: “Вашій дружині *низесенько-низесенько уклоняюся...*” [Панас Мирний 1960:480] (до Я.Жарка).

Етикетну роль у ситуації передачі вітання, привіту, поклону виконував також багатозначний фразеологізм чемності “*Моє поважання* (*мої поважання*)”: “Прошу переказати вп.дружині Вашій *моє поважання*” [Коцюбинський 1961:357] (до Панааса Мирного); “Усій сім’ї Вашій шлю *моє поважання*” [Лисенко 1964:402] (до М.Коцюбинського). Етикетний фразеологізм “*Моє поважання*” в епістолярію іноді зазнавав трансформації: “*Мої поважання й пошана* незрівнянному панові Міцкевичу” [Гулак-Артемівський 1964:214] (до М.Максимовича); “Перекажіть, будь ласка, *моє найглибше поважання* Вірі Устиновні” [ЛМК 2002(3):168] (В.Леонтович до М.Коцюбинського);“

“*Моє щире поважання* Вашій пані” [Коцюбинський 1962:379] (до В.Гнатюка); “Прошу усій шановній рідні Вашій і високоповажаному тестеві Вашому, добродію Вахнянинові, переказати *моє глибоке поважання і поклон*” [Лисенко 1964:391] (до К.Студинського). Полісемантичний етикетний фразеологізм “*Моє поважання*” зрідка використовувався авторами листів у ситуаціях подяки та прощання: “Значить, і за Вам *моє повне поважання*, навіть моя щира подяка” [Франко 1986(48):178] (до В.Озаркевича); “Тим часом *моє поважання і привіт*” [Леся Українка 1978(11):358] (до М.Ганкевича).

Українські інтелігенти для передачі привіту, вітання, поклону користувалися й етикетним фразеологізмом чемності “*Моє шанування*”, іноді трансформованим, який виражав добре ставлення до когонебудь: “*Моє шанування* панам Шрагам” [ЛМК 2002(3):249] (А.Лихнякевич до М.Коцюбинського); “Шановній Вірі Устимівні передайте *моє щире шанування й поклон*” [ЛМК 2002(3):239] (М.Лисенко до М.Коцюбинського).

В епістолярній ввічливості вживався також як етикетний багатозначний фразеологізм поштивості “*Моє пошанування*”, який мав розмовний відтінок і часто зазнавав трансформації: “*Моє щире пошанування* Пані Вашій” [ЛПКСТ 1998:101] (Є.Тимченко до П.Куліша); “Усій родині Вашій перекажіть *моє сердешне пошанування й поклон*” [Лисенко 1964:395] (до І.Шрага); “Вашій шановній та любій жіночці від мене *сердечне пошанування*” [Старицький 1965:587] (до Панааса Мирного). Полісемантичним етикетним фразеологізмом “*Моє пошанування*” та його трансформованим варіантом адресанти зрідка послуговувалися й при прощанні: “Будьте ласкаві звернути увагу на зміну моєї адреси і прийняти *моє дуже щире пошанування*” [ЛМГ 2001:152] (Ф.Вовк до М.Грушевського); “Прийміть і *моє пошанування*” [Лисенко 1964:135] (до В.Шухевича).

Діалектний фразеологізм поштивості “*Моє ушанованне*” в етикетній ролі при передачі вітання, привіту, поклону кому-небудь відсутньому трапляється зрідка: “Анні Максимовні *моє ушанованне*” [ВЛПК 1984:86] (П.Куліш до М.Юзефовича).

Іноді в листах етикетну роль у ситуації передачі вітання виконували застарілі фразеологізми гречності “*Чолом*”, “*Мій чолом*”, “*Віддавати* (*віддати, давати*) *чолом* (*мій чолом*)”: “*Бити чолом*”, тобто шанобливо

вітати когось: “Віддайте мій чолом дружині...” [Лисенко 1964:252] (до М.Комарова); “Ще раз віддаючи чолом твоїй ласкавій пані, цілую тебе...” [Франко 1986(48):410] (до Василя Лукича); “Жіночці Вашій ласкавій чолом даю!” [ЛМК 2002(1):164] (М.Вороний до М.Коцюбинського); “Хома б’є тобі чолом” [ЕСЯ 2005(4):176] (Д.Яворницький до Я.Новицького); “Усьому братерству київському чолом мій перекажіть...” [Лисенко 1964:31] (до рідних). Шанобливо-ввічливий фразеологізм “Чолом” у ситуації передачі привіту іноді зазнавав трансформації: “Наш козак Микола дякує Вам за пам’ять, посилає Вам привітний чолом...” [ЛМВ 1979(1):73] (В.Білозерський до Марка Вовчка); “... товариству – чолом до землі” [Старицький 1965:502] (до М.Комарова). В епістолярній спадщині М.Старицького трансформовані варіанти архаїчних фразеологізмів гречності “Чолом” і “Бити чолом” використовувалися на знак вдячності кому-небудь, визнання когось і відповідали за значенням етикетній лексемі уклін: “Спасибі ж Вам велике, до землі чолом за такі чудові речі, довгого віку, доброго зиску у всьому і поспіху, а для нас більше гостинців” [Старицький 1965:587] (до Панаса Мирного); “Чолом же Вам б’ю, наш славний письменче, і чулим серцем до Ваших ніг складаю подяку” [Старицький 1965:582] (до Д.Мордовцева).

З метою посилення епістолярної ввічливості в ситуації вітання, привіту, поклону комусь відсутньому іноді вживалося кілька етикетно-чемних виразів: “Прошу сказати мій щирий привіт, низький поклін й глибоке поважання високоповажаному добродію д-ру Смаль-Стоцькові, д.Пігулякові, д.Поповичу і Модесту Левицькому, д.Івасюкові й усім незабутнім землякам-буковинцям, що брали таку високоцінну участь в своїм святі” [Лисенко 1964:384] (до В.Ясеницького); “... передайте мій уклін і сердечне вітання родині Вашій” [ЛМК 2003(4):287] (М.Чернявський до М.Коцюбинського).

Отже, до ядра мікрополя передачі вітання, привіту, поклону кому-небудь відсутньому відносимо: етикетні лексеми *вітати, вітання, привітати, привітання, привіт, поклін (поклон), уклін, кланятися (вклонятися, поклонитися)*; фразеологізовані епістолярні словосполучення *моє вітання, моє привітання, мій привіт, мій поклін, мій уклін*; власне епістолярні фразеологізми ввічливості “*Низенький поклін*”, “*Низенький уклін*”; етикетні фразеологізми “*Моє поважання*”, “*Моє шанування*”. Центр ядра мікрополя становить етикетний фразеологізм “*Низенько кланятися (вклонятися, поклонитися)*”. До ближньої периферії мікрополя зараховуємо: етикетні лексеми *здоровити* (розм.); *поздоровляти* (діал.); *поздоровити* (діал.); етикетний фразеологізм “*Моє пошанування*” (розм.). До дальньої периферії належали етикетна лексема *поздоров* (діал.) та етикетні фразеологізми гречності “*Віддавати (віддати, давати) чолом (мій чолом)*” (заст.); “*Чолом*” (заст.). До крайньої периферії відносимо етикетні фразеологізми “*Моє ушанування*” (діал.); “*Мій чолом*” (заст.); етикетні лексеми *поклінець* (інд.-автор.), *привітання* (діал.); *повітати* (розм.).

Література

- ВЛПК 1984: Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані. – Нью-Йорк-Торонто: Українська вільна Академія наук у США, 1984. – 326 с.
- Грабовський 1985: Грабовський П.А. Вибрані твори: У 2 т. – Т. 2.: Статті. Нариси. Оповідання. Листи. – К.: Дніпро, 1985. – С. 169-343.
- Гулак-Артемівський 1964: Гулак-Артемівський П.П. Твори. Вибрані листи. – К.: Дніпро, 1964. – С. 211-236.
- ЕСЯ 1997: Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Вип. 1. Листи вчених до Д.І. Яворницького. – Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. – 888 с.
- ЕСЯ 1999: Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Вип. 2. Листи діячів культури до Д.І. Яворницького. – Дніпропетровськ, 1999. – 460 с.
- ЕСЯ 2005 (3): Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Вип. 3. Листи музейних діячів до Д.І. Яворницького. – Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2005. – 740 с.
- ЕСЯ 2005(4): Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Вип. 4 – Листи Д.І. Яворницького до діячів науки і культури. – Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2005. – 496 с.
- ЖП 2001: Журавлі повертаються... З епістолярної спадщини Богдана Лепкого. Листи (1895-1932). – Львів: Фенікс, 2001. – 920 с.
- Кобилянська 1963: Кобилянська О.Ю. Твори: У 5 т. – Т.5: Статті та спогади. Автобіографії. Листи. – К.: Держ. вид-во худ. літ., 1963. – С. 247-767.
- Кобринська 1980: Кобринська Н.І. Вибрані твори: Повісті та оповідання. Статті. Вибрані листи. – К.: Дніпро, 1980. – С. 390-439.
- Коцюбинський 1961: Коцюбинський М.М. Твори: У 6 т. – Т. 5: Листи (1886-1905). – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 463 с.
- Коцюбинський 1962: Коцюбинський М.М. Твори: У 6 т. – Т. 6: Листи (1906-1913). – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 491 с.
- Кропивницький 1960: Кропивницький М.Л. Твори: У 6 т. – Т. 6: Нариси та вірші. Автобіографічні матеріали. Листи. – К.: Держ. вид-во худ. літ., 1960. – С. 241-572.
- Крушельницька 1979: Крушельницька С.А. Спогади. Матеріали. Листування: У 2 ч.- Ч.2: Матеріали. Листування. –К.: Музична Україна, 1979.- С.183-448.

- ЛДЙ 2003: Листи так довго йдуть...Знадоби архіву Лесі Українки в Слов'янській бібліотеці у Празі. – К.: Просвіта, 2003. – 308с.
- Леся Українка 1978(10): Українка Леся. Зібрання творів: У 12 т. – Т.10: Листи (1876-1897).– К.: Наукова думка, 1978. – 542 с.
- Леся Українка 1978(11): Українка Леся Зібрання творів: У 12 т.- Т.11: Листи (1888-1902).– К.: Наукова думка, 1978. – 480 с.
- Леся Українка 1979 (12): Українка Леся. Зібрання творів: У 12 т. – Т. 12: Листи (1903-1913). – К.: Наукова думка, 1979. – 694 с.
- Лисенко 1964: Лисенко М.В. Листи. – К.: Мистецтво, 1964. – 533 с.
- ЛМВ 1979 (1): Листи до Марка Вовчка: У 2 т. – Т. I: Листи (1850-1869). – К.: Наукова думка, 1979. – 479 с.
- ЛМГ 2001: Листування Михайла Грушевського. – Т. II. – Київ-Нью-Йорк: УІТ, 2001. – 412 с.
- ЛМК 2002 (1): Листи до Михайла Коцюбинського. – Т. I. – Айхельбергер-Гнатюк. – К.: Українські пропілеї, 2002. – 368 с.
- ЛМК 2002 (2): Листи до Михайла Коцюбинського. – Т. II. – Горошовський-Іткін. – Ніжин: Аспект, 2002. – 343 с.
- ЛМК 2002 (3): Листи до Михайла Коцюбинського. – Т. III. – Карманський-Мочульський. – Ніжин: Чернігівські обереги, 2002. – 480 с.
- ЛМК 2003 (4): Листи до Михайла Коцюбинського. – Т. IV. – Науменко-Яновська. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2003. – 400 с.
- ЛПКСТ 1998: Листування Пантелеймона Куліша з Євгеном Тимченком. Вступна стаття, публікація, коментарі С.Захаркіна // Київська старовина. – 1998. – № 4. – С. 94-108.
- Нечуй-Левицький 1968: Нечуй-Левицький І.С. Зібрання творів: У 10 т. – Т. 10: Біографічні матеріали. Статті та рецензії. Фольклорні записи. Листи. – К.: Наукова думка, 1968. – С. 253-587.
- Панас Мирний 1960: Мирний Панас. Твори: У 5 т. – Т. 5: Драматичні твори. Вибрані поезії та переспіви. Статті та промови. Щоденники. Листи. – Держ. вид-во худ. літ., 1960. – С. 429-559.
- Старицький 19665: Старицький М.П. Твори: У 8 т. – Т. 8: Оповідання. Статті. Листи. – К.: Дніпро, 1965. – С. 431-751.
- Тесленко 1967: Тесленко А.Ю. Повне зібрання творів: Художня проза. П'єси. Дописи. Етнографічні нариси. Листи. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 487-547.
- Франко 1986 (48): Франко І.Я. Зібрання творів: У 50 т. – Т. 48: Листи (1874-1885). – К.: Наукова думка, 1986. – 767 с.
- Франко 1986 (49): Франко І.Я. Зібрання творів: У 50 т. – Т. 49: Листи (1886-1894). – К.: Наукова думка, 1986. – 810 с.
- Франко 1986 (50): Франко І.Я. Зібрання творів: У 50 т. – Т. 50: Листи (1895-1916). – Наукова думка, 1986. – 703 с.
- Чайковський 2002: Чайковський А. Я. Спогади. Листи. Дослідження: У 3 т. – Т. 2: Листи (1880-1935). – Львів, 2002. – 468 с.
- ШВГ 1982: Шашкевич М.С. Вагилович І. М., Головацький Я.Ф. Твори. – К.: Дніпро, 1982. – 367 с.

In the following article the etiquet lexemes are observed as a means of expressing of politeness (politeness expression) in situations of transference of greeting, and sending polite message to someone absent.

Keywords: etiquet lexeme, etiquet phraseologism, an epistolarsc phraseologism, epistolatic phraseological word-group, intesification of politeness.

Надійшла до редакції 29 вересня 2006 року.

Наталя Іваницька

ББК Ш 12 = 415.3*212.5

УДК 81'37

ДО ПРОБЛЕМИ ОНТОЛОГІЇ ПРОЦЕСІВ МОВЛЕННЯ І ЇХНЬОГО ДІЄСЛІВНОГО НАЙМЕНУВАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА АНГЛІЙСЬКІЙ МОВАХ

У статті з'ясовується онтологічна природа процесів мовлення, описано деякі особливості еквівалентності українських та англійських дієслів мовлення у їхній проекції на денотат.

Ключові слова: онтологія, сема, номінація.

Мовознавці, які займалися фундаментальним вивченням природи слова загалом, виділяють саме слово, його лексичне значення як основні мовні чинники, що забезпечують відображення, зберігання й передачу соціально-історичного досвіду носіїв конкретної мови, як „субстрат, що цементує мовні утворення” [Ullman 1962: 3].

У центрі уваги нашого дослідження перебувають дієслова мовлення у зіставленні їхньої денотативної природи й мовленнєвих реалізацій в українській та англійській мовах. Ця група дієслівних найменувань у різних мовах цікавила багатьох дослідників (В.І. Кодухов, Л.М. Васильєв, З.В. Нічман, В.В. Виноградов, В.М. Русанівський, Т.В. Єрохіна, Ю.Д. Апресян та ін.). Спеціально в плані зіставлення українські та англійські дієслова мовлення не вивчалися.

Онтологічний аспект дослідження дієслівних найменувань процесів мовлення передбачає виділення системи диференційних ознак, у першу чергу, зорієнтованих на денотат, за якими проводиться відбір цих дієслів у обох мовах, з'ясування номінативної природи дієслівних найменувань за співвіднесенням процесуальних ознак із предметною сферою, що породжує еквіваленти дієслівних назв у різних мовах.

В основу опису дієслів мовлення покладено предметні значення, які засвідчують їхню онемасіологічну природу. Аналіз включає виявлення семантичних зв'язків між словами, які детермінуються не лише конкретним типом значення слова, але і його синтаксичними позиціями, функціями в межах мінімальних синтагм чи елементарних пропозицій.

Номінативна природа дієслівних найменувань суттєво відрізняється від іменникової. Іменникову номінацію деякі дослідники називають „абсолютною”, оскільки вона характеризує саму лексему, поза відношенням її до інших слів. У дієслівних найменуваннях „синтаксична значимість домінує над номінативною значимістю” [Ullman 1967: 82]. У значеннях іменникових лексем денотативний та сигніфікативний компоненти співіснують [Уфимцева 1999: 42]. На відміну від іменникових, у дієслівних назвах як ознакових словах денотат і сигніфікат формально роз'єднані. Віднесеність „процесу” як ознаки відповідних предметів відбувається у поєднанні дієслівних та (переважно) іменникових назв.

Дієслово виражає найрізноманітніші відношення міжпредметної сфери буття, в епіцентрі якого перебуває людина з її природними можливостями сприймати, відобразити ці відношення, називаючи їх словами (дієсловами). Характер таких відношень, особливості дієслівного найменування складають специфіку дієслівної системи, особливості структури кожної мови загалом.

Особливе місце у дієслівній системі посідають дієслова мовлення. Зауважимо, що такі лексеми, як і дієслова інших лексико-семантичних груп, прийнято вичленовувати на основі інтуїції. Тому одні автори їхню кількість обмежують, а інші, навпаки, розширюють.

Онтологія дієслівного найменування не може мислитися поза часово-просторовими координатами, оскільки матеріальну сутність буття визначають саме ці параметри. Як ніякі інші слова, дієслова визначають глибинну природу буттєвих реальностей світу предметів та їхніх ознак. Предмети (агенси) взаємодіють із діями (станами) в плані їхньої онтологічної природи (*Собака кусається, гавкає, бігає, їсть, надокучає* та ін.; *Студент навчається, працює, конспектує, розмовляє, виступає* та ін.). Водночас дієслівні назви (словоформи) виражають широку гаму інших відношень: часових, способових, видових та ін. Такі вияви дієслівних найменувань послужили класифікації дієслівної лексики за різними граматичними категоріями, що так чи інакше спроектовані на онтологію їхніх найменувань.

Згадаймо, наприклад, диференціацію дієслівних словоформ К.Г. Городенської за властивістю виявлення в них власне-дієслівних і невласне-дієслівних граматичних категорій. „Власне-дієслівні категорії – це семантично мотивовані граматичні категорії, що мають підґрунтя в плані лінгвістичної онтології, формуються в дієслові й найповніше відображають його семантико-граматичну природу. До них належать категорії часу, способу та виду” [Вихованець 2004: 224].

Найрізніші відношення міжпредметних реальностей об'єктивного світу рельєфно відображають дієслівні назви в різних мовах, що їх іменують: а) „завершеними”, „замкненими”, „самодостатніми”, „абсолютивними”: укр. *учителювати, сміятися, радіти, козакувати, гніватися, гнути, звучати, роїтися, сіріти, пустувати, диміти, дзвеніти, верещати*; англ. *to voyage, to sail, to see, to babble, to muter, to grouch to hiss, to sough*; б) „незавершеними”, „відкритими”, „несамодостатніми”, „релятивними”: укр. *погрожувати, мотати, дописувати, доповідати, доповнювати, відчиняти, відходити, вітати, вигадувати, обдурювати, слідкувати, клонатися*, англ. *to drop, to drag, to characterize, to examine, to take, to estimate, to give, to devise, to brake, to remove, to erect, to engrave, to gather, to assemble, to direct*.

Онтологія дієслівних найменувань різних процесів неоднаково прозора й однозначно простежується в різних лексико-семантичних групах однієї мови та у зіставленні відповідників у різних мовах. Якщо зіставити, наприклад, природні процеси мовлення, руху, звучання, різних фізичних, розумових, психологічних виявів станів і т.д., то саме мовлення як природня властивість людини (а не тварин, не інших істот чи предметів) може розглядатись, вивчатись, описуватись як своєрідний процесуальний денотат з його позамовним чинником, що породжує, детермінує й увиразнює процесуальні найменування, еквівалентні, близькі чи відмінні в різних мовах.

Процес мовлення, включаючи його невід'ємну рису – спілкування – є досить складним. Насамперед слід зазначити, що мовлення самого для себе не буває. Людина говорить для того, щоб її почули, зрозуміли, зреагували на висловлене. У акті мовлення здебільшого беруть участь двос: той, хто висловлюється, і той, хто сприймає висловлене і відповідним чином реагує на нього.

Є у кожній мові дієслова, які своєю семантикою повністю відтворюють ці умови імпліцитно, в межах однієї лексеми конкретизують ознаки особи-мовця і особи-слухача, наприклад, українське дієслово „говорити”, що являє собою слово базової семантики групи дієслів мовлення. Це дієслово має подвійну, абсолютивно-релятивну природу: а) *Дитина говорить* (процесуальна ознака є завершеною, замкнутою, сконцентрованою в структурі дієслівної лексеми. Без будь-яких поширювачів процес чітко окреслює й завершує дієслівна словоформа. Підсилювати цю процесуальну ознаку агенса (*дитина*) може хіба що прислівникове слово (*уже*): *Дитина була мала. Зараз піросла, уже говорить*; б) *Чоловік говорить правду* (вираження процесуальної ознаки не завершується лише дієслівною лексемою: вона (ознака) поширюється на залежний від дієслова об'єкт. Змістове поле реалізації семантики дієслова *говорити* в цьому випадку є розширеним, об'ємнішим. У просторі цього поля первинна денотативна природа такого дієслова є дещо ослабленою щодо найменування процесуальної ознаки агенса (*Чоловік говорить правду* – *Чоловік справедливий. Чоловік поступає так, що словами виражає правду* і т.д.).

На виявленні онтологічної (у першу чергу) спільності (подібності) проводять групування дієслів у синонімічні ряди. Так, наприклад, до синонімічного ряду дієслів мовлення із значенням „володіти мовою” включають українські дієслова: *розмовляти, балакати, лопотати, гелготати, дзеркотити, цвенькати*, а із значенням „передавати словами думки, почуття” – *казати, промовляти, проказувати, вимовляти, балакати, мовити, мовляти, повідати, прорікати, ректи, віщати, цідити, хрипіти, скрипіти, стогнати, сичати, шипіти* [Словник 1999: 348].

Ми не аналізувати усіх українських та англійських дієслів мовлення, а лише намагалися простежити еквівалентність / нееквівалентність словесних дієслівних найменувань у обох мовах шляхом виявлення функціонування в мовленнєвій практиці окремих дієслів мовлення для відтворення мовними засобами відповідного денотату. З цією метою спробували використати методіку експериментальної практики інтерпретації значення дієслівної лексеми однієї мови засобами іншої.

Значення українських дієслівних лексем одного синонімічного ряду (*говорити, виступати, тлумачити*) інтерпретувалось англійськими дієсловами чи конструкціями із дієсловами мовлення (або без них).

Значеннева структура українських дієслівних лексем інтерпретувалось із використанням базових дієслівних лексем англійської мови (*to speak, to say, to pronounce, to express*). В експерименті були задіяні 5 викладачів англійської мови та 50 студентів-філологів. Наводимо кілька прикладів завдань:

а) Завдання: Використовуючи синоніми, дати тлумачення українського дієслова „говорити” в англійській мові. Варіанти відповідей: *to say in words, to express in words, to pronounce in words*; б) Завдання: Пояснити (без використання словника) значення українського дієслова „лаятися” в англійській мові. Варіанти відповідей: *to speak using bad words, to pronounce rough words, to use bad language*; в) Завдання: За допомогою англійських базових дієслів мовлення дати тлумачення слова „виступати”. Варіанти відповідей: *to speak, to come out as a public speaker, to dispute; to act or show in the presence of the public*; г) Завдання: описово подати значення дієслова „тлумачити” в англійській мові. Варіанти відповідей: *to give (satisfactory) explanation, to express in details, to tell (about something) repeatedly, to make something clear*.¹

Аналіз результатів запропонованих завдань підтвердив такі наші гіпотези:

- українське дієслово *говорити* називає закріплену мовленнєвою практикою процесуальну ознаку агенса (дію) як вираження певних думок, фактів і т.д.; йому властиві типові (базові) семи: „володіти мовою”: укр. *Він говорить (добре, погано, англійською мовою)*, англ. *He speaks English (well, bad)* та „передавати словами думки, почуття, повідомляти про щось”: *Він говорить правду*, англ. *He speaks truth*;

- описові англійські конструкції (словосполучення, семантичні єдності слів, окремі речення), що інтерпретують значення названих українських дієслів мовлення, найчастіше використовувались для пояснення лексем *виступати, тлумачити*. Це є одним із аргументів на користь того, що ці дієслова називають процесуальні денотати, в яких переважають інші семи (крім семи мовлення). Остання (сема мовлення) як невід'ємна ознака кожного із дієслів, увіражена в дієслові *говорити*;

- онтологію дієслівних найменувань української мови розкривають англійські відповідники *to express, to pronounce*, семантика яких у першу чергу пов'язана із мовленням людини.

Семантичне поле дієслів мовлення включає велику кількість дієслівних найменувань у обох мовах. Їх об'єднує онтологічна віднесеність процесів до сфери реалізації природних якостей і можливостей людини вимовляти щось, якимось чином, виявляючи характерні артикуляційні особливості говоріння чи вираження при цьому певних внутрішніх емоційних станів (*to articulate something somehow, in some manner of speaking by having an exterior peculiarities of pronunciation or indication some interior emotional states*).

Зіставний аналіз мовної експлікації змісту передбачає також з'ясування у мові причин можливого (неможливого) функціонування відповідних структур у різних мовах, а також визначення формальної і семантичної обмеженості таких структур. Так, наприклад, у групу українських дієслів мовлення, що вживаються у ситуаціях, пов'язаних із „негативом” емоцій, переживань у ставленні до співрозмовника чи слухача з боку того, хто говорить, включаються: *бермотати, бубоніти, бурчати, ворчати, гаркати, гарикати,*

¹ У процесі проведення експерименту коректувались настанови, які були скеровані на уникнення відповідей із однослівними відповідниками.

лопотати, шуніти та ін. Ці й подібні до них дієслова української мови об'єднують насамперед дві диференційні ознаки – процесуальна здатність характеризувати мовну діяльність людини і їхні можливості виражати внутрішні емоційні стани людини. Саме ці дві взаємопов'язані ознаки враховують, визначаючи типovu семантику лексеми та виділяючи базові (основні, типові, інваріантні) дієслівні лексеми, що так чи інакше входять у семантичну інтерпретацію кожного дієслова. Зрозуміла річ, що для всіх зазначених вище дієслів спільною характеризуючою ознакою є їхня онтологія: вони називають процеси, властиві людині, що пов'язано з її природою, здатністю продукувати звуки, із властивістю „говорити”.

У ракурсі дослідження онтологічної природи найменувань дієслівних процесів мовлення заслуговує на увагу проблема еквівалентності / нееквівалентності однослівних найменувань у обох мовах. Частковістю цієї проблеми є виявлення специфічних для однієї мови лексем, що деталізують окремі аспекти процесу мовлення.

Так, в українській мові відсутні однослівні дієслівні відповідники англійських лексем із значенням деталізації процесу, говоріння самим із собою, висловлювання іноземною мовою: *to detail, to reword, to soliloquies, to parley*. Ці й подібні дієслівні найменування виражають процесуальні денотати однослівно; при цьому імпліковані в їхню змістову структуру відповідні семи по-особливому відтворюють онтологічну природу відповідних процесів, які словесно закріпилися в мові за досить специфічною, обмеженою сферою людської діяльності, що виступає у вигляді процесу говоріння. Людська свідомість ідентифікувала такі процеси з їхньою онтологічною природою і закріпила мовними словесними найменуваннями. Їхня однослівність в англійській мові є нормативно закріпленою формою вираження таких специфічних денотатів. Відсутність однослівних найменувань таких поняттєвих реальностей в українській мові не є свідченням відсутності окреслених понять, а лише вказує на специфіку мовотворчих процесів останньої.

З іншого боку, частина українських дієслів мовлення не мають однослівних англійських еквівалентів. Це стосується насамперед українських зворотніх та префіксальних дієслова, які у зв'язку з особливостями англійського словотворення – слабого розвитку афіксації, аналітичним способом утворення форм зворотніх дієслів – не можуть мати однослівних еквівалентів (*висловитись, виразитись*).

Конкретні приклади дієслівних найменувань процесуальної ознаки агенса, пов'язаної з мовленням людини, показують, що на основі нейтрального змісту (а таким є зреалізована природня здатність людини говорити) кожна мова іменує цю процесуальну ознаку відповідною системою дієслівних лексем, які включають базовий (нейтральний) зміст та додатковий, що піддається інтерпретації у вигляді семантичних маркерів (*тихо, нерозбірливо, швидко, мляво, монотонно, сердито, незадоволено*). Присутні „вкраплення” у відповідний процес емоції людини, викликані станом її внутрішніх переживань, намаганням вплинути на слухача, викликати реакцію „покриває”, наприклад, українська дієслівна лексема *бурчати*. Характеризаційними ознаками цього дієслова, крім усіх інших, властивих решті дієслів із експресивним забарвленням (*бурмотати, бубоніти*), є імплікована сема „внутрішня незадоволення, внутрішня злість”. Саме присутність емоційно-експресивного компонента висловлення є першопричиною різних словесних відповідників у англійській мові, які втворили носії мови для найповнішого вираження процесуальної ознаки „говоріння” із додатковим змістом. Змістова домінанта такого процесу до певної міри „урівноважує” базовий зміст дієслівного найменування і додатковий – експресивно забарвлений. Усе ж таку рівновагу / нерівновагу доводиться шукати у всій системі дієслівних найменувань кожної мови. Так, скажімо, для конкретного дієслівного найменування української мови *бурчати* кореляторами семантики виступає чимала кількість англійських дієслів (*to grouch, to grumble, to gobble*) (див. табл. 1).

Онтологія дієслів мовлення найбільш прозоро простежується у випадках прямого найменування процесуальних ознак дієслівними лексемами у зв'язку з предметними реаліями позамовного світу, що їх називають іменникові слова. Так, наприклад, українське дієслово *говорити* називає процесуальну ознаку (дію), виражаючи словесно в усному мовленні певні думки, факти і т.д. Цю процесуальну ознаку агенса іменують в англійській мові дієслова *to speak (to, with, about), to pronounce, to express in words*.

Отже, дієслова мовлення складають особливий пласт дієслівних найменувань в українській та англійській мовах. Онтологічна природа усіх дієслів мовлення пов'язана із особою-мовцем, із його розумово-фізіологічними спроможностями висловлюватися, називати динамічні процеси у вигляді однослівних найменувань чи описових конструкцій із дієсловами мовлення нейтральної семантики. Вираження еквівалентності значення дієслів мовлення проходить по лінії дієслівних найменувань із базовими денотативними семами, які розкривають онтологічну природу таких найменувань.

Зіставна характеристика інтерпретації семної структури деяких українських та англійських дієслів мовлення

Базові (нейтральні) лексеми (БЛ)		Експресивно забарвлені лексеми		
українські	англійські	українські	англійські	Характеризаційні ознаки
говорити	to speak	бормотати	to murmur	БЛ + тихо, нерозбірливо, швидко, собі під ніс
казати	to say	бубоніти	to mutter	
вимовляти	to pronounce	бурчати	to mumble	БЛ + монотонно, незадоволено
висловлюватись	to express (smth)		to grumble	БЛ + сердито, із внутрішнім незадоволенням
			to chide	
			to grouch	
			to gorse (at)	
			to nay (at)	
			to gobble	
		to scold		
		to snare (at)		

Література

- Англо-русский словарь глагольных словосочетаний. – М.: Русский язык, 1986. – 534 с.
- Апресян 1967: Апресян Ю.Д. Экспериментальное исследование семантики русского глагола. – М., 1967. – 251 с.
- Васильев 1980: Васильев Л.М. Значение в его отношении к действительности системы языка и актуальной коммуникации // Исследования по семантике. – Уфа, 1980. – С. 45-78.
- Виноградов 1953: Виноградов В.В. Типы лексических значений слова // Вопросы языкознания. – 1953. - №5. – С. 45-65.
- Вихованець 2004: Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови. - К.: Пульсари, 2004. – 397 с.
- Звегинцев 1976: Звегинцев В.А. Предложение и его отношение к языку и речи. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1976. – 307 с.
- Іваницька 2004: Іваницька Н.Б. Функціонально-семантична класифікація абсолютних дієслів в українській та англійській мовах. – К.: КНТЕУ, 2004. – 203 с.
- Кубрякова 1978: Кубрякова Е.С. Части речи в онемасиологическом освещении. – М.: Наука, 1978. – 115 с.
- Мечникова 1974: Мечникова Э. М. Значение слова и методы его исследования. – М., 1974. – 201 с.
- Телия 1981: Телия В.Н. Типы языковых значений. Связанное значение слова в языке. – М., 1981. – 172 с.
- Словник 1999: Словник синонімів української мови. У 2-х томах. – К.: Наук. думка, 1999.
- Толковый словарь 1999: Толковый словарь русских глаголов. Идеографическое описание. Английские эквиваленты. Синонимы. Антонимы. – М.: АСТ-Пресс, 1999. – 704 с.
- Уфимцева 2002: Уфимцева А.А. Лексическое значение. Принципы семиологического описания лексики. – М.: УРСС, 2002. – 239 с.
- Ullman 1962: Ullman St. Semantics. An Introduction to the Science of Meaning. – Oxford, 1962. – 302 с.
- Webster's Dictionary 1992: Webster's New Encyclopedic Dictionary. – New York, 1992.

The article deals with ontological nature of the sound words in the Ukrainian and English Languages. It presents the peculiarities of the word equivalence in the sphere of the Ukrainian and English speech verbs on the basis of their projection upon denotatum.

Keywords: ontology, seme, nomination.

Надійшла до редакції 5 липня 2006 року.

ББК Ш12*33

УДК 81'373.7

**РАСПРЕДЕЛЕНИЕ РУССКО-ПОЛЬСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ОМОНИМОВ ПО
ТЕМАТИЧЕСКИМ ГРУППАМ**

У статті запропоновано класифікацію російсько-польських фразеологічних омонімів, розподілених за тематичними групами. За класифікацією, наведеною у словнику „Російська фразеологія” Р.Яранцева, виділено три основні тематичні групи: емоції, якості характеру, характеристика явищ та подій. Стверджується, що російсько-польські омонімічні фразеологізми, які входять до складу однієї з трьох основних тематичних груп, одночасно належать до різних тематичних рядів.

Ключові слова: фразеологічні одиниці, фразеологічні омоніми, тематичні групи, тематичні категорії.

По мнению Б. Реяковой, межъязыковые омонимические фразеологизмы (или фразеологические омонимы) – это единицы, тождественные по форме, т. е. идентичные или совпадающие в структурном плане, которые обладают такой же валентностью, но различаются по значению [Rejakowa 1982: 134].

Фразеологические единицы – это своего рода микротексты, в которых отражены самые разнообразные стороны жизни данного народа – носителя языка [Телия 1995: 12]. В связи с этим многие лексикографы, занимающиеся фиксацией устойчиво воспроизводимых единиц данного языка, распределяют их по тематическим группам. По мнению В. В. Мокиенко, тематическая классификация фразеологизмов во многих случаях отражает их мотивировку и позволяет выявить комплекс конкретных представлений, которые породили особенные ассоциации мысли, отложившиеся во фразеологии [Мокиенко 1980: 128].

Таким образом, можно выделить фразеологизмы, отражающие такие фрагменты мира, как внутренние и внешние свойства человека, физические состояния и действия, чувства и эмоции, деятельность человека, его поведение, бедность, богатство, а также устойчивые словосочетания, соединяющие в себе характеристику ситуаций, пространства и времени.

Понимание фразеологических единиц при чтении художественной литературы, а также правильное их употребление в процессе общения является одним из важнейших показателей хорошего владения языком [Яранцев 1997: 6].

Как иностранцам, так и носителям данного языка, желающим расширить и углубить свои фразеологические знания, легче овладеть устойчивыми словосочетаниями, когда они узнают, как говорят о свойствах человека, о его внутреннем мире, формах деятельности, пространстве и времени [Телия 1995: 6].

Таким образом, изучение фразеологического богатства языка по определённым темам и тематическим рядам является эффективнейшим способом его усвоения.

Тематическая классификация фразеологизмов в межъязыковом плане не вызывает сомнений, так как в каждом языке есть фразеологизмы, тождественные или схожие по семантике, которые принадлежат к определённому тематическому полю, нпр., русс. \diamond [одна] кожа да кости- 'чересчур худой, слишком тощий' // польск. \diamond *skóra i kości*- в знач. русс. [одна] кожа да кости – эти два фразеологизма отражают внешние качества человека. К русско-польским фразеологизмам, отражающим внутренние свойства и положение в обществе принадлежат следующие устойчивые словосочетания: \diamond из одного <того же> теста- 'одинаковые, имеют много общего; сходство в условиях формирования характера, взглядов' // \diamond z jednej gliny ulepieni- в знач. русс. \diamond из одного <того же> теста; \diamond козёл отпущения- 'ответчик за чужую вину, ошибки, проступки других' // \diamond *koziół ofiarny*- в знач. русс. \diamond козёл отпущения.

Возникает, однако, вопрос, касающийся фразеологических единиц двух близкородственных языков, тождественных или сходных в плане выражения, но различающихся по семантике: можно ли межъязыковые фразеологические омонимы, или, по-другому, омонимические фразеологизмы, классифицировать по тематическому принципу? На первый взгляд это кажется невозможным, так как омонимические фразеологизмы обладают различной семантикой. В связи с этим данная пара фразеологических омонимов не может принадлежать к одной и той же тематической группе. Однако всё зависит от понятийного объёма данного тематического ряда. Чем обширнее он, тем более реальным становится распределение межъязыковых фразеологических омонимов по тематическим группам.

Опираясь на тематическую классификацию Р. Я. Яранцева, представленную в словаре "Русская фразеология" [Яранцев РФ], выделяем три основные тематические группы: *Эмоции и чувства человека, Свойства и качества характера, Характеристика явлений и событий*.

Поскольку в состав каждой из этих трёх тематических групп входит много различающихся, но одновременно объединённых одним общим значением понятий, в пределах каждой тематической группы выделяются тематические ряды. По нашим наблюдениям, межъязыковые фразеологические омонимы, входящие в состав одной из основных тематических групп, в большинстве случаев принадлежат к разным тематическим рядам.

Итак, к первой тематической группе, отражающей сферу переживаний, чувств и психологических состояний человека, относим следующие русско-польские омонимические фразеологизмы: русс. \diamond *не видеть [не видеть] света (свету) <белого>* - 1. 'будучи обременённым непосильной работой, заботами, не знать покоя, отдыха, нормальной жизни', 2. 'мучительно страдать от нестерпимой боли, какой-л. болезни', польск. \diamond *nie widzieć świata <bożego> (poza kim, poza czym)* - 'восхищаться, увлекаться кем-л., чем-л.'. Первое значение русского фразеологизма принадлежит к тематическому ряду: *Утомление*, второе же – к подгруппе: *Страдание*. Значение польской фразеологической единицы связано с тематическим рядом: *Увлечение*. *Влюбленность*. *Обожание*. *Любовь*. Русс. \diamond *падать в ноги кому, упасть [пасть] в ноги кому* - 'умолять, просить кого-л. о чём-л.' принадлежит к тематическому ряду: *Просьба*, польск. \diamond *padać [upadać] do nog* - 'оборот речи, обозначающий приветствие или прощание', а также польск. \diamond *upaść (komu) do nog [stóp]* - 'бросаться в ноги, выражая просьбу, благодарность, смирение, почтение', во-первых, обозначает: *Приветствие*. *Прощание*, во-вторых, – *Просьбу* (в приведённом примере значение русского фразеологизма совпадает со значением второго польского устойчивого словосочетания, поэтому данные значения можно отнести к одному и тому же тематическому ряду, однако надо подчеркнуть, что значение польского фразеологизма шире русского. Первый польский фразеологизм, омонимический по отношению ко второму польскому и одновременно к русскому, благодаря своему значению, отличающемуся от значений остальных фразеологических единиц, принадлежит к тематическому ряду *Приветствие*. *Добрые пожелания*. *Одобрение*. *Любезность*, в состав которого входят выражения самостоятельного характера, содержащие обычно законченную мысль и отражающие доброжелательное отношение к человеку, вежливость, сердечность.

Ко второй тематической группе, озаглавленной *Свойства и качества характера человека*, принадлежат русско-польские межъязыковые омонимические фразеологизмы (фразеологические омонимы), которые используются для характеристики человека и его поведения, напр., \diamond *воды не замутит* - 'очень скромн, тих, кроток' обозначает положительную оценку человека, поэтому и этот фразеологизм принадлежит к тематическому ряду: *Положительная характеристика человека*, польск. \diamond *wody nie zamęci* - 'никому не навредит, не помешает' связано с тематической группой: *Принципность*. *Порядочность*; русс. \diamond *совать под нос (кому, что), сунуть под нос (кому, что)* - 'давать, подавать непочтительно, небрежно' относим к подгруппе *Небрежность*, польский же \diamond *podsuwać [podawać] komu co pod nos, podsunąć [podać] komu co pod nos* имеет два значения: 1. 'подать с большой услужливостью', 2. в знач. русс. \diamond *совать под нос (кому, что), сунуть под нос (кому, что)*. Исходя из первого значения, мы польский фразеологизм включаем в тематический ряд: *Забота*, благодаря второму, как и русское устойчивое словосочетание, относим его к подгруппе *Небрежность*.

Наиболее многочисленной является группа русско-польских фразеологических омонимов, связанная с характеристикой явлений и ситуаций. Так, например, русс. \diamond *на зубок* - 'в подарок новорожденному' принадлежит к тематическому ряду: *Возраст*. *Этапы жизни*, польский звуковой эквивалент \diamond *na ząbek* - 'на закуску' – это просторечие, связанное с жизненными функциями человека. Русс. \diamond *от слова до слова* - 'всё целиком, от начала до конца' можно включить в тематический ряд, носящий заглавие *Целиком*. *Полностью*, в состав которого входят фразеологизмы, выражающие полную протяжённость действия, хода дела, раскрывающие полноту чувств, желаний человека. Польский фразеологизм \diamond *od słowa do słowa* - 'по мере развития беседы, разговора, дискуссии' принадлежит к ряду: *Постепенность*, который включает в себя фразеологизмы, характеризующие медлительность или постепенность в проведении какого-л. дела, действия и т.п. Русс. \diamond *водить за нос (кого)* - 'обманывать, вводить в заблуждение, обычно обещая что-л. и не выполняя обещанного' относим к тематическому ряду: *Обман*, польск. *wodzić za nos* - 'навязывать свою волю, управлять кем-л.' принадлежит к подгруппе: *Сила*. *Власть*. *Влияние*, соединяющей в себе фразеологизмы, говорящие о силе и власти кого-л. во всех сферах общественной и повседневной жизни. Русс. \diamond *сесть на мель* - 'попадать в крайне затруднительное, тяжёлое положение' принадлежит к фразеологизмам, отражающим помехи и затруднения, которые мешают человеку спокойно жить и полноценно заниматься делом, объединённым в тематический ряд: *Помехи*. *Затруднения*. Польский же фразеологизм \diamond *osiąść [utknąć] na mieliźnie* - 'прекратить деятельность; не добиться цели' характеризует ситуацию, в которой человек потерпел жизненную неудачу, поэтому и относим его к тематическому ряду: *Крах*. *Падение*.

Кроме пар межъязыковых фразеологических омонимов, входящих в состав одной и той же тематической группы и одновременно принадлежащих к разным тематическим рядам, существуют также немногочисленные русско-польские омонимические фразеологизмы, которые представляют собой одну и ту же тематическую группу и, вместе с тем, одну и ту же тематическую подгруппу, напр., русс. \diamond *длинный язык* - 1. 'излишняя болтливость, разговорчивость', 2. 'у кого-л. есть обыкновение распускать слухи, сплетни' // польск. \diamond *mieć długi język* - в знач. русс. \diamond *длинный язык* 2. принадлежат к тематической группе: *Свойства и качества характера человека* и к одному и тому же тематическому ряду: *Болтливость*; русс. \diamond *в самую пору* - 'точно по росту, по размеру' и польск. \diamond *w samą porę* - 'вовремя' входят в состав третьей тематической группы и одной и той же подгруппы: *Точность*; русс. \diamond *пустить в трубу* - 'разорить, лишить денег, имущества' и польск. \diamond *puścić w trąbę* - 'порвать отношения с кем-л., обманув, покинуть, бросить кого-л.' принадлежат к основной тематической группе: *Характеристика явлений и ситуаций* и к подгруппе: *Обман*.

Среди русско-польских фразеологических омонимов можно выделить также группу соматических фразеологических единиц, т.е. таких, которые имеют в своей структуре компонент, обозначающий какую-

нибуть часть человеческого тела, напр., русс. \diamond *уткнуть нос во что-л.*- 'не отрываясь, с увлечением читать, писать и т.п.', польск. \diamond *wetknąć nos w co, do czego*- 'вмешаться, сунуться' (синонимическим эквивалентом является русский фразеологизм \diamond *сунуть [своей] нос куда-л., во что-л.*); \diamond *от руки*- (разг.) 'ручным способом' // \diamond *od ręki*- 'сразу, немедленно'; русс. \diamond *пропускать сквозь пальцы, пропустить сквозь пальцы что-* 1. 'намеренно не обращать внимания на что-л., умышленно не замечать ничего предосудительного в чём-л.', 2. 'упускать что-л., лишаться чего-л., вовремя не заметив', польск. \diamond *puszczać przez palce (majątek, pieniądze), puścić przez palce*- 'тратить'; русс. \diamond *отсохни <у меня> язык*- 'клятвенное заверение в том, что сказанное мною – правда' и польск. \diamond *niech ci [wam] język uschnie*- 'проклятие'.

Таким образом, распределение межъязыковых фразеологических омонимов по тематическим группам является возможным, о чём свидетельствует представленная выше тематическая (идеографическая) классификация русско-польских омонимических фразеологизмов. Надо однако учесть факт, что фразеологические омонимы образуют тематические группы в межъязыковом плане только тогда, когда понятийный объём данных групп широк, т.е. когда в их состав входят многие тематические ряды.

Подводя итоги нашим наблюдениям, необходимо подчеркнуть, что проблема межъязыковой фразеологической омонимии является одним из интереснейших вопросов в языкознании, но пока недостаточно исследуемым.

Поскольку фразеологические единицы, также как и отдельные лексемы, в условиях билингвизма могут вызывать интерференционные ошибки и часто являются причиной недопонимания при межнациональном общении, необходима специальная методика выявления и описания такого рода омонимических пар.

Чтобы облегчить усвоение межъязыковых фразеологических омонимов ученикам, переводчикам и всем, интересующимся данной проблемой, целесообразно классифицировать их на основе идеографического критерия, т.е. распределяя их по тематическим полям.

Однако включение пар межъязыковых омонимических фразеологизмов одновременно в одну и ту же тематическую группу и тематический ряд является почти невозможным. И поэтому, чтобы действительно облегчить учащимся усвоение межъязыковых фразеологических омонимов, целесообразно создать тематический словарь, в котором пары устойчивых сочетаний слов данных языков будут собраны в алфавитном указателе; при чём каждый фразеологизм данной пары должен иметь индекс, указывающий номер тематической группы и номер тематического ряда, к которым он принадлежит. Таким образом, в данном словаре пары межъязыковых омонимических фразеологизмов воспринимались бы как одно целое только в алфавитном указателе, в то время как в состав тематических групп и рядов входили бы отдельные фразеологизмы первого или второго языка с полным толкованием их значений.

Литература

- Мокиенко 1980: Мокиенко В.М. Славянская фразеология. – М., 1980.
 Телия 1995: Телия В. Н. Основные особенности значения идиом как единиц фразеологического состава языка // Словарь образных выражений русского языка. Под ред. В. Н. Телия. – М., 1995. – С. 10-16.
 Телия 1995: Телия В. Н. Предисловие // Словарь образных выражений русского языка / Под ред. В. Н. Телия. – М., 1995. – С. 5-9.
 Яранцев 1997: Яранцев Р. Н. Предисловие // Яранцев Р. Н. Русская фразеология. Словарь-справочник. – М., 1997. – С. 6-11.
 Rejakowa 1982: Rejakowa B., Frazeologiczna homonimia międzyjęzykowa // Stałość i zmienność związków frazeologicznych / Pod red. A. M. Lewickiego, UMCS. Zakład Języka Polskiego. – Lublin, 1982. – S. 123-135.

Источники

- Фразеологический словарь русского языка / Под ред. А. И. Молоткова, 2-е изд., стер. – М., 1968.
 Яранцев РФ: Яранцев Р. И. Русская фразеология. Словарь-справочник. – М., 1997.

In this paper we present a classification of Russian – Polish phraseological homonyms divided into thematic groups. According to R. Jarancev's dictionary Russkaja frazeologija, we can distinguish three main thematic categories: Emotions, Personality features, and Characteristics of events and phenomena. The analysis of research material proves that Russian – Polish phraseological homonyms subsumed under one of the three main topics are, at the same time, included into different subgroups.

Keywords: phraseological units, phraseological homonyms, thematic groups, thematic categories.

Надійшла до редакції 19 вересня 2006 року.

ББК 81.031.4
УДК 81'373.23

ЗМІНА СЕМАНТИКИ ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНОГО СЛОВА ХРЕСТ У ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ

У статті розглянуто специфіку функціонування однієї із центральних лексичних одиниць релігійної терміносистеми – хрест і її спільнокореневих у художній прозі ХХ ст., висвітлено основні напрямки актуалізації та модифікації їх значеннєвих компонентів. Автор з'ясовує розширення поняттєвого поля релігійних значень за рахунок увиразнення традиційних асоціатів та актуалізації нетрадиційної іронічної конотації, а також звертає увагу на необхідність уточнення і доповнення окремих тлумачень означених лексем у словниках.

Ключові слова: актуалізація, семантична трансформація (модифікація), лексема, сема (ядерна, периферійна, okazіональна, диференційна, інтегральна), поняттєве ядро, асоціат, стилістична конфліктність.

У художньому мовленні будь-яке слово може стати вихідним для семантичного розширення. При створенні необхідних умов для образних метаморфоз, запевняє В. Виноградов, “нема слів і мовних форм, які не можуть стати матеріалом для образу. Необхідно тільки, щоб застосування їх з метою художньої образності було стилістично й естетично виправданим” [Виноградов 1963: 119]. Усі слова у мові О. Потебня поділяв на образні, або слова з яскравими значеннями (таким образність притаманна від природи), і безобразні, або слова із забутими значеннями (їх увиразнюють лише певні контекстуальні умови); розвиток мови учений справедливо вважав процесом постійного взаємопереходу образних і безобразних слів, у результаті якого перші розширюють свої значення, а другі набувають нових використань [Потебня 1985: 111, 167-168].

Зауважимо, що в мовознавстві існує і протилежна думка – про неспроможність усіх слів ставати виразними й образними [Єфімов 1960: 25]; частіше таку позицію пов'язують із науковим стилем, де пізнання світу здійснюється у формі абстрактних понять, на відміну від естетичного освоєння світу, при якому “збігається його предметно-чуттєвий характер, його цілісність, життєвість, конкретність” [Стилістика 2003: 444]. Однак навіть терміни у непрофесійному вжитку, як стверджує В. Говердовський, можуть ставати “образними та переносними” використаннями [Говердовський 1987: 173].

Справді, значення слів у текстах художнього стилю, найбагатшого і найпотужнішого, живляться асоціативно-образними мотиваціями, які в результаті посилення окремих (частіше неядерних) сем змінюють поняттєве ядро слова, створюючи при цьому неповторний стилістичний ефект. Для лінгвістів образ – це спосіб презентації зміни семантики слова, її центральної ознаки; категорія відображувальна, прагматична, експресивна, спрямована на посилення впливу на адресата.

Останнім часом науковці особливу увагу надають вивченню збагачення художнього мовлення одиницями біблійно-релігійного словника, що живить образність української поезії, увиразнює художнє мовлення, створює “високу” стилістичну тональність, виконує пародійно-сатиричну функцію тощо [Берест 1999; Браїлко 2005]. У прозових творах релігійні лексеми ще не були об'єктом комплексного лінгвістичного аналізу, тому мета нашого дослідження – з'ясувати специфіку функціонування однієї із центральних лексичних одиниць релігійної терміносистеми – хрест і її спільнокореневих, висвітлити основні напрямки актуалізації та модифікації їх значеннєвих компонентів при прямих та переносних використаннях, виявити найпродуктивніші семи. Джерелом слугують українські художні прозові тексти ХХ ст.

Слово *хрест* відзначається багатомірною знаково-символічною побудовою “з глибоким внутрішнім наповненням, що втілює важливі християнські догмати” [Шевченко 2001: 73], хоча його розуміли в будь-яку епоху й за межами релігійної сфери.

Звичайно, процес десемантизації релігійної лексеми *хрест*, як і будь-якого іншого слова, пов'язаний із віддаленням його денотативного значення і трансформацією в сигніфікати [Кононенко 1996: 29]. Так, церковно-релігійна лексема *хрест* (“1. Предмет і символ культу християнської релігії, який являє собою стрижень з однією або кількома поперечками у верхній половині (за євангельською легендою, на стовпі з перехрестям був розп'ятий Христос)” [СУМ XI: 139]), містить певний зв'язок з актуалізаціями нерелігійного характеру: ‘предмет у вигляді перехрещень’, ‘положення тіла людини (її частин) у формі такого предмета’, ‘мітка (знак) перехресної форми’, ‘перехресний вишивальний стібок’, ‘відзнака, орден’. Спільною визначальною ознакою для релігійного й нерелігійного значень цієї лексичної одиниці є диференційна сема ‘форма перетину чого-небудь’. У релігійній сфері таке значення має конкретні матеріальні втілення з доміантною ознакою – ‘християнський знак’: *висів почорнілий дерев'яний хрест із спасителем* (О. Кобилянська); *хрестик дерев'яної церквичі* (І. Багрянний) тощо.

Християнський хрест як знаряддя страти Ісуса Христа через розп'яття завдяки мотиваційним смисловим імпульсам Нового Завіту доповнюється широкою палітрою інших значень, що трансформують його у місткий, багатоплановий символ, який утримує абстрактно-позитивні (1) та абстрактно-негативні (2) асоціати: 1) ‘оберіг, захист від злого’ (...*уперше ворухнулася злякана думка про нечистого. Невольним рухом взявся він за груди, й*

згадав, що вже з півроку, як втратив свій священний **хрест**... (Н. Королева)); ‘заспокійливий засіб’ (*Жах і тривога уступали й утікали з бадіків високо аж на церковний хрест, що видить їх всю пригоду* (М. Черемшина)) ‘реліквія’ (...зняла з себе золотий **хрест** і наділа дочці на шию (І. Багрянний)); ‘святиня’ (*Стефан Дзвінчук цілував землю і нашийний хрестик* (І. Федорів)); ‘знак пам’яті’ (*Тепер гарна могилка; над нею тато поставив хрест*... (В. Барка)); ‘відмітний знак особи духовного сану’ (*Вона, наприклад, ніяк не могла уявити собі, що той рудий, як голендерська корова, рябий і довгий семінарист... носить тепер камілавку, має наперсний хрест і дослуживсь до благочинного* (М. Коцюбинський)); ‘зовнішня ознака віруючої людини’ (*І Вірочка навіть примусила його надіти на шию хрестик, щоб довести батькам, що він не безбожник* (О. Копиленко)) та ін.; 2) ‘знаряддя страти’ (*На хрестах умирало завішане сонце, а під ним, неначе кати, ворушилися тіні* (М. Стельмах)); ‘знак біди’ (...здавалося, що **хрести**... врізувалися в небо знаменням неминучої біди і жаху (Б. Харчук)); ‘знак смерті’ (...хижко чорніли костисті **хрести** (П. Загребельний)); ‘недоля’ (– *Кожному своя ноша. – Ноша чи хрест? – Не треба так традиційно* (М. Стельмах)); ‘заборонений предмет’ (*Всіх обищують, одержу на грудях роздирають і дивляться, чи ми носимо хрестик* (В. Барка)) і под.

Отже, лексеми *хрест* осмислюють залежно від рівня абстрагування різними мовцями по-різному, напр.: *хрест* (надмогильний) – це ‘оберіг’, ‘знак пам’яті’, ‘знак смерті’; *хрест* (церковний) – ‘оберіг’, ‘знаряддя страти’, ‘засіб залякування’ тощо. Лексема *хрест* у вислові *озброєний у хрести*, що в контексті *У руці має сачок на довгій тичці, озброєний в хрести*, яким буде ловити не рибку, а гроші, що накидали в воду богомольці... (М. Коцюбинський), утримує тісний зв’язок з двома семами ‘знаряддя страти’ і ‘оберіг’, адже знаряддя захисту за певних обставин може слугувати знаряддям страти. У даному випадку оздоблений хрестами сачок черниці для вибирання покинутих прихожанами монет з чаші, наповненої водою, став для монашки засобом прикриття від цікавих прихожан, які побачили її з незвичним для монахинь предметом. Така семантична трансформація лексеми *хрест* (‘оберіг, захист від злого’ → ‘засіб прикриття’), звичайно, є оказіональною.

Значення ‘засіб прикриття’ актуалізовано і в наступному контексті, де срібний хрест для святого вітця був своєрідною завісою, що приховувала його удавану набожність: ...*святий отець прикрився хитрою побожністю, тишиною бородою на всі груди та ще важким срібним хрестом на шиї* (Р. Федорів). Хрест може бути і ‘засобом залякування’: *А цього череватого птаха не проженеш, не злякаєш хрестом, не одмолишся од нього словом* (Р. Федорів). Інтегральну сему ‘використання хреста не за призначенням’ фіксуємо й у такому контексті: *Кажуть, як батіг загубить, то хрестом божим нагрудним коняку поганяє, як налігачем* (Григорій Гютюнник). Справедливим є здивування одного з героїв М. Стельмаха, який не розуміє, для чого німецьким літакам хрести: у його свідомості не укладаються поряд два поняття – смертоносний бомбовоз-літак і хрест – символ спасіння, умиротворення: *А над скорботою матерів, над їхніми сльозами, наче з потойсвіту, захлинаючись ядухою, летіли пили кров упирі двадцятого віку – оті бомбовози, що невідомо чого тримали на собі хрести*.

Антихристиянська політика ХХ ст. спричинила негативні зміни предметно-логічного значення сакральної лексеми *хрест* і, звичайно, торкнулася конотативно-оцінних процесів у мові: спостерігаючи за вживанням мовосимволу *хрест* у художній прозі досліджуваного періоду, можемо відзначити актуалізацію іронічної конотації лексеми *хрест* внаслідок стилістичної конфліктності та емоційної невідповідності контекстного оточення: *А позавчора йшли з поління діти з бащтану, а назустріч – орава з хрестами, з попом на чолі – кропив хлів* (А. Головка); *Спалити! Геть! Спалити всю цю погань, цих щурів, разом із їхніми іконами й великодніми стратними хрестиками на сволиці*... (І. Багрянний). На тлі антонімічного компонента ‘переможна сила’ комуністичних прапорів, що майорять у натовпі на кладовищі, Б. Антоненко-Давидович актуалізує метафорично-оказіональний компонент ‘беззахисність’ лексеми *хрест*, підтриманий мовним оточенням: *Незвичайно і дивно було старому кладовищу прийняти раптом цей великий натовп комуністів з прапорами. І старі, з облізлою фарбою, хрести знітилися і ніби ось зараз же пошкандибають геть по своїх чорних закутках*.

Семи ‘хвилювання’, ‘хворобливість’, ‘страждання’, ‘неминучість важкої долі’, ‘важка місія’, ‘забуття’, ‘смерть’, ‘кінець’ та ін. наповнюють загальновідомі стійкі словосполучення *мов з хреста знятий, нести свій (важкий, тяжкий) хрест, ставити хрест*: – *Спасибі за пам’ять! Я давно над цим боргом хрест поставив* (М. Стельмах)). У формах божби актуалізують сему ‘знаряддя покари’ (*От вам хрест божий, клянусь вашими кучерятами*... (О. Копиленко); ...*заприсягся на животворнім хресті* (Ю. Мушкетик); – *Клянусь хрестом, що буду шовковий* (В. Земляк); при цьому інколи здійснюють спробу ‘осучаснення’: *Хрест на церкві, комин на хаті, що я...* (У. Самчук).

Наш фактичний матеріал містить фразеологізми з лексемою *хрест*, незафіксовані словниками, напр., *стелитися хрестом* – ‘догоджати’ (*Хоч би Іваниха хрестом стелилася, то не помогло* (В. Стефанік)); *лягти під хрестом* – ‘померти’ (*На такій землі я з радістю відпочиваючи та богу дякуючи, розпластався д хрестом і ліг би під хрестом, знаючи, що це моє* (М. Стельмах)).

Вислів *ставити/поставити хрест*, крім фразеологічних значень ‘1. Переставати покладати надії на когось, щось, думати, згадувати про когось, чогось. 2. Переставати займатися чим-небудь, робити щось’ [ФСУМ II: 857], внаслідок розширення кількості компонентів має ще декілька: 1) *ставити / поставити / кинути хрест на груди*, що означає ‘хреститися / перехреститися’ (у контекстах можливе варіювання першого

компонента): – *Ось! – І Данько поклав хрест на розбурхані груди* (В. Земляк); *Рука не підноситься, щоб положити не себе знак хреста* (У. Самчук); – *Пізно, тату, – вклонився богам і похапцем кинув хреста на груди* (М. Стельмах); 2) *заживо ставити / поставити комусь хрест* – “похоронити”: – *Та добре, чоловіче, обома прослухай контракт, а не хрестика квапся ставити. – Пан ладен і над нами заживо поставити хреста, – кинув хтось* (М. Стельмах).

Спостережено, що герої художніх творів часто говорять мовою фразеологізмів, до складу яких входить лексема *хрест*, після актуалізації лексичної одиниці *хрест* у нефразеологічному значенні, як у попередньому прикладі: спочатку йдеться про ‘мітку (знак) перехресної форми’, а потім у фразеологізмі *комусь заживо поставити хрест* – про надмогильний хрест як ‘знак смерті’. Дублювання лексеми *хрест* у різних значеннях помічено і в низці інших прикладів: – *Ти, покруч окаянна, думаєш вистаратися на срібний хрест другої кляси? Вистаратися тільки на дубовий* (М. Стельмах) – ‘знак особи духовного сану’ і ‘знак смерті’; *...на тому й порішили, давши отцеві Йосипові заразом і наперсному золотого хреста. Але який же тяжкий цей хрест...* (Б. Антоненко-Давидович) – ‘знак особи духовного сану’ і ‘важка місія’.

Метонімічне перенесення ознак *хреста* на віру – досить поширений прийом ототожнення християнської віри з головним її атрибутом – хрестом: *Прийде час, я кину клич, я поведу вас вперед – з мечем в руці і хрестом на серці...* (О. Гончар); *...князь Володимир, прийнявши хрест, взяв собі ймення Василій* (О. Довженко).

Синонімічною назвою *хреста* є *розп’яття* – образ Хреста Господнього, символ “перемоги над злом і знаком Божої любові і ласки до людини” [Бартош 2003: 25]. В 11-томному “Словнику української мови” зазначено, що *розп’яття* – це “хрест із зображенням розп’ятого на ньому Ісуса Христа і саме зображення розп’ятого” [СУМ VIII: 787], хоча у “Словнику синонімів української мови” про такі синонімічні зв’язки не йдеться [див. ССУМ II: 855].

На відміну від біблійних контекстів, у яких навколо лексеми *розп’яття* актуалізовані символічні значення ‘примирення з Богом’, ‘викуплення від гріхів’, ‘звільнення від прокляття Бога’, ‘спасіння’ тощо [Шевченко 2001: 73], у творах ХХ ст. (особливо в І. Багрянного, який надактивно використовує лексему *розп’яття* (*розп’ясти*), пов’язуючи її з наслідуванням своїми героями дій Ісуса Христа [Балаклицький 2003: 14]) замість високої філософічності біблізму *розп’яття* помічено досить стійке закріплення “приземлених” актуалізацій переносних значень, а саме: ‘насилля’ (*Як вони міцно сплять! Немов ті Христові учні перед розп’яттям їхньої совісті, їхньої власної душі* (І. Багрянний); ‘страждання’ (*–Тьху ти чорт! – заговорив якийсь дідок схвилювано, з виглядом Христа, цойно знятого з розп’яття...* (І. Багрянний)); ‘удаване геройство’ (*Командарм ніби й не чув, звів очі догори, тяжко зітхнув і, мовби демонструючи себе на розп’ятті, патетично: – Аве, Цезар! Морітурі те салютант...* (І. Багрянний)). Літературознавці, досліджуючи тему розп’яття Ісуса Христа в переосмисленні поетів ХХ ст., також указують на подібні відмінності смислів символу хреста-розп’яття: у Євангелії від Луки – це символ віри, муки, терпіння, спокути за гріхи людства, у поетів – лише страждання (С. Йовенко, Т. Осьмачка), гоніння творчої особистості (Д. Павличко) і т. д. [Хомич 2006 : 22].

У складі образних метафор слова *розп’яття*, *розп’ясти(-ся)* функціонують як далекі від релігії лексеми, семантичною ознакою яких є тільки ‘форма’: *Вітри вицухли – розп’ялися хрестами вітряки на вигоні* (А. Головка); *Випереджаючи танки, на розп’яття степових доріг, наче ляльки, вискочили мотоциклісти...* (М. Стельмах) та ін.

Низку спільнокореневих лексем з лексемою *хрест*, що входять до лексико-семантичних груп “богослужбові обрядодії” (*хрещення, хрестити, вихрещувати, вихрещуватися, перехрещувати, перехрещуватися*) та “учасники богослужбових обрядодій” (*хрещені батьки, хрещеник*), об’єднує архісемна ознака ‘церковний обряд’ (напр., *хрестити* – “1. Здійснювати над ким-небудь обряд хрещення” [СУМ XI: 141]): *Збилися куми з ліку, коли несли найменшого хрестити* (О. Гончар).

Хрещення – одне із “семи християнських таїнств, що знаменуює залучення людини до лона церкви, відкриваючи шлях до спасіння” [Шевченко 2004: 392], одна із “ширих і живих” форм, з допомогою яких з Х ст. проявлялася релігійність українського народу [Крип’якевич 1990: 103]. У результаті виокремлення з-поміж інших церковних ритуалів обряду *хрещення* як одного з провідних у християнстві та акцентуванні на ролі священника у його проведенні художнє мовлення початку ХХ ст. передає таке значення лексеми *хрестити*, як ‘працювати священником’ (← ‘здійснювати церковні обряди’ ← ‘здійснювати обряд хрещення’): *Тоді я лікарювала би, а ти хрестив би, працював культурно* (О. Кобилянська); *Він хрестив і вінчав, дарував снаш, уділяв ради, його кликали “татком”!* (М. Коцюбинський). Обряд *хрещення*, як і святкування після цього обряду – *хрестини*, містять нашарування сем ‘початок життя’, ‘радість’: *Лиш хрестить та й хоронить, хрестить та хоронить* (О. Кобилянська); *...замість хрестин Бог заповів похорони* (Р. Андріяшик). Лексема *хрестити* містить периферійну сему ‘рідня’, яку активно реалізують у питальних реченнях або в заперечних конструкціях з часткою *не* за допомогою словосполучення *дітей хрестити*: – *Яке тобі діло, оглашений, до тих, що бастують?.. Ти їм дітей будеш хрестити, чи як?* (М. Стельмах); *“Та не дітей же тобі з ним хрестити”, – дорікає собі в думці Богдан* (О. Гончар).

З нейтралізацією семи ‘церковний обряд’ і трансформацією ‘початок життя’ → ‘початок важливої справи’ пов’язуємо термінологічні процеси фразеологічного характеру, напр., *бойове хрещення* – ‘перше серйозне випробування’ (*Легко й радісно було Ярьськові на душі. Пережив бойове хрещення* (О. Гончар)), що в

нефразеологічних використаннях утратило сему 'початок' і перейшло в 'серйозне випробування (скрутна ситуація)' – 'бій', як у наступному прикладі: *А німець тікає – конем не догнати. – В горах зачепиться. – Знов буде хрещення. – Буде, ой, буде!.. Нам тепер весь час від хрещення до хрещення* (О. Гончар). Архісема 'початок' є визначальною у метафоричному вживанні *хрещений батько*: 'долучення до християнської віри' → 'долучення до якої-небудь справи': *Той, кого Володька вважав батьком хрещеним, хто висунув його на керівну посаду, слухати спокійно не міг, коли заходила мова про собор* (О. Гончар); *А судді хто? Американці. Англіїці. Хрещені батьки підсудних і до якоїсь міри учні* (О. Довженко).

Мовна картина перекоонує в усвідомленні українцями незаперечного початку дії захисту людини від нещастя після обряду хрещення (*Але воно не може хрещеному чоловікові заподіяти лиха!* (О. Кобилянська)), а також необхідності виконання християнських обов'язків та Божих заповідей, що досить яскраво відображає образне вживання – оксюморон: *То ж тільки невіра, бусурмени богу не хочуть молитися, а ти хрещена тварюка* (С. Васильченко); *Наш Дулига прикинувся поляком і лютує в школі – скоро діти будуть без вух ходити. Недарма кажуть: борони нас боже від хрещеного дідька* (Р. Андріяшик). Подібні реалізації можливі при відповідній актуалізації семи 'захисний засіб для приховування зла'.

З утратою семи 'церковний обряд' у лексемах *хрестити, охрестити, хрещення* сема 'ім'я' розвинулась у такі частіше негативного плану семи: 'прізвисько' (*А саламуром став з ласки вашого синочка, це він – семибаламут! – мене так охрестив* (О. Гончар)); 'зміна імені' (*Він наважився, підписався і став із Степана – Стефаном, діставши собі нове хрещення* (В. Підмогильний)); 'небажане переіменування' (*Образились за Ельдорадо? Ха! Але ж це обивателі ради злослів'я так охрестили ваш сад* (О. Довженко)).

Прямі використання лексем *вихрестити, перехрестити* реалізують значення 'перехід у християнство з іншої віри': – *Він же бусурман був, а потім ігумена таки вихрестила його* (О. Гончар); *...перехрещений з єврея* (П. Загребельний). У переносних вживаннях актуалізують оригінальну семну модифікацію 'перехід у християнство з іншої віри' → 'перехід з християнства до іншої віри', що у наступному контексті читач сприймає як 'реєстрацію входин в яку-небудь організацію': – *А їх, тих комсомольців, хтось вихрещує?.. – Нема такого попа. Як хочеш у комсомол – скидай із шиї хреста та й записуйся до спілки* (В. Міняйло).

За лексемами *хреститися, перехреститися, перехрестити* у значенні 'перехресний знак рукою' семантичних зрушень не помічено. Звичайно, причини вчинення знаку хреста рукою в кожному окремому прикладі різні: 'для захисту' (...коли ненароком згадає чорта, *Іван хрестить груди під кептарем* (М. Коцюбинський)); 'для подяки' (*Слава тобі, Господи, дочекалися... Вона аж перехрестилася* (М. Коцюбинський)); 'для благословення' (– *Коби ти таку вибрав, яку він собі вибере! Я б насліпо тебе перехрестила!* (О. Кобилянська)); 'для навернення до правди' (– *Які стоги? Перехрестіться, дядьку!..* (М. Стельмах)); 'для заклинання' (*Баба хрестилась в небо з такою пристрасстю, аж торохтіла вся од хрестів* (О. Довженко)) та ін. Зауважимо, що віддієслівний іменник *хрещення* також використовують у значенні 'знак хреста рукою', з чого словник його не фіксує: *І хрещення триперсте єдино правильне: адже бог у трьох місцях єдиний* (Ю. Мушкетик).

Похідна від лексеми *хреститися* церковно-релігійна лексема *відхрещуватися* ("1. *заст.* Хрестячись, намагатися відвести від себе так звану нечисту силу" [СУМ I: 657]) в художньому мовленні ХХ ст., за нашими спостереженнями, отримує реалізацію тільки у переносному значенні "2. *перен., розм.* Всілякими засобами відмовлятися від кого-, чого-небудь" [СУМ I: 657]: – *Люди, відхрещуйтесь від комунії! – лютував отець Олексій* (Б. Харчук). Ланцюг таких семантичних перетворень має вигляд: 'захищатися від нечистої сили' → 'захищатися від кого-, чого-небудь' → 'відмовлятися від кого-, чого-небудь': *Бач, навіть риму знайшов, щоб відхреститись від маку і пастернаку...* (М. Стельмах); *А в опублікованому в газеті каятті відхрестився від колишніх друзів десятьма хрестами, ще й на декого вказав* (Ю. Мушкетик).

Отже, крім зв'язку з нерелігійними значеннями, поліфункціональна назва *хрест* та спільнокореневі з нею слова при передачі духовного смислу вікопомної події, пов'язаної з Ісусом Христом, розширюють поняттєве поле своїх релігійних значень у результаті увиразнення окремих асоціатів, як абстрактно-позитивних ('оберіг', 'віра', 'початок життя', 'радість', 'рідня', 'заспокійливий засіб', 'реліквія', 'святиня', 'знак пам'яті' і под.), так і абстрактно-негативних ('важка місія', 'знак біди', 'знак смерті', 'забуття', 'насилля', 'удаваний героїзм' та ін.). Емоційна невідповідність контекстуального оточення досить часто актуалізує нетрадиційну іронічну конотацію ('засіб прикриття', 'погрожувальний засіб', 'засіб залякування', 'засіб покари', 'беззахисність' і т. д.). Характерною особливістю використань означених лексем у художніх текстах є дублювання героями творів у одній фразі лексеми *хрест* у різних значеннях. Як показує наше дослідження, варто було б уточнити й доповнити тлумачення окремих слів та висловів, пов'язаних з лексемою *хрест* і под., у фразеологічному і тлумачному словниках, а також у словнику синонімів.

Література

Балаклицький 2003: Балаклицький М.А. Іван Багряний: "нова релігійність" як конструктор художньої творчості: Автореф. дис. ... канд. філолог. наук. – Х., 2003. – 20 с.

Бартош 2003: Бартош А.С. Хрести-реліквії з ризниці Успенського собору, Київського церковно-археологічного музею та фондів Національного Києво-Печерського заповідника // Православні духовні цінності і сучасність: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 21 березня 2003 р. – К.: МАУП, 2003. – С. 25-30.

Берест 1999: Берест Т.М. Функції і семантика міфологізмів у сучасній українській поезії // Вісник Харківського ун-ту. Серія: Філологія. – 1999. – № 448. – С. 284-287.

Браїлко 2005: Браїлко Ю. Семантико-стилістичні інтерпретації християнських теонімів у поезії Василя Стуса // Дивослово. – 2005. – № 1. – С. 44-48.

Виноградов 1963: Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 255 с.

Говердовський 1987: Говердовский В.И. Коннотация терминологичности // Значение и его варьирование в тексте: Сб. науч. тр. – Волгоград: ВГПИ, 1987. – С. 170-175.

Єфімов 1960: Ефимов А.И. Некоторые задачи изучения образной речи // Русский язык в школе. – 1960. – № 3. – С. 25-31.

Кононенко 1996: Кононенко В.І. Символи української мови. – Івано-Франківськ: Плай, 1996. – 270 с.

Крип'якевич 1985: Крип'якевич І.П. Історія України. – Львів: Світ, 1990. – 520 с.

Потебня 1985: Потебня А.А. Эстетика и поэтика слова. – К.: Мистецтво, 1985. – 302 с.

ССУМ 2001: Словник синонімів української мови: У 2-х т. – Т. II. – К.: Наук. думка, 2001. – 960 с.

Стилістика 2003: Стилістика української мови: Підручник / За ред. Л.І.Мацько, О.М.Сидоренко, О.М.Мацько. – К.: Вища шк., 2003. – 462 с.

СУМ I: Словник української мови: В 11-ти томах. – Т. I. – К.: Наук. думка, 1970. – 800 с.

СУМ VIII: Словник української мови: В 11-ти томах. – Т. VIII. – К.: Наук. думка, 1977. – 928 с.

СУМ XI: Словник української мови: В 11-ти томах. – Т. XI. – К.: Наук. думка, 1980. – 700 с.

ФСУМ 1999: Фразеологічний словник української мови: У 2-х т. – 2-е вид. – Т. 2. – К.: Наук. думка, 1999. – 980 с.

Хомич 2006: Хомич Я. Історія розп'яття. Новозавітні мотиви в українській поезії ХХ століття // Українська мова та література. – 2006. – № 451-452. – С. 19-22.

Шевченко 2001: Шевченко Л.Л. Семантична трансформація слів у текстах Нового Заповіту // Мовознавство. – 2001. – № 3. – С. 70-75.

Шевченко 2004: Шевченко В.М. Словник-довідник з релігієзнавства. – К.: Наук. думка, 2004. – 560 с.

The article surveys the specificity of functioning of the lexical unit cross, which is one on the basic in the religious term-system, and its single-rooted units in the XX c. fiction. The main streams of actualisation and modification of their meaning components are elucidated as well. The author throws light upon how semantic field of the ecclesiastical meaning widens due to both making traditional associates more pronounced and uncoventional ironic connotation actualising. Besides, the author stresses the necessity to specify and complement some lexicographic interpretations of the said lexemes.

Keywords: actualization, semantic transformation (modification), lexeme, seme (nuclear, peripheral, occasional, differential, cumulative), concept core, associate, stylistic conflict.

Надійшла до редакції 21 вересня 2006 року.

Олена Колган

ББК 81.4 Укр

УДК 81'276.6:622 (477.6)

СТРУКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ ТЕРМІНІВ-СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ УКРАЇНСЬКОЇ ГІРНИЧОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Стаття присвячена вивченню української гірничої термінології. У ній розглянуто особливості структурної організації дво-, три-, чотири- та п'ятичленних термінів-словосполучень лексики гірників.

Ключові слова: термінологія, термін, терміноодиниця, терміни-словосполучення.

За останнє десятиліття з'явилася низка фундаментальних досліджень, присвячених вивченню окремих термінологій (Т. Кияк, Л. Симоненко, Н. Овчаренко, Т. Лепеха, О. Литвин, М. Паночко та ін).

Сучасні вчені порушують й активно досліджують найрізноманітніші питання термінології, оскільки, на думку Л. Симоненко, „терміносистема сучасної української мови є потужною лінгвістичною базою, на основі якої формуються, усталюються і функціонують усі сфери науково-професійної діяльності” [Симоненко 2001: 5]. Особливий інтерес викликають структурні особливості термінів.

Так структурно-компонентну організацію терміносполучень в українському термінознавстві досліджували В. Балог, М. Бондарчук, Д. Шапран, З. Сікорська, О. Чумак та ін.

На жаль, структурно-функціональний аспект української гірничої термінології сучасні лінгвісти досліджують рідше.

Тому метою даної статті є аналіз структурних особливостей української гірничої термінології (далі УГТ).

Мета зумовлює вирішення таких завдань:

- 1) визначити групи термінів-словосполучень за кількісною ознакою;
- 2) проаналізувати їх за значенням компонентів;
- 3) з'ясувати основні способи творення гірничих термінів-словосполучень;
- 4) визначити ступінь продуктивності термінів-словосполучень гірничої термінології.

Актуальність статті зумовлена тим, що в ній зібрано й систематизовано малосліджений пласт лексики – українські гірничі терміни, вивчена їх структурно-компонентна організація.

Дослідження потребувало застосування аналітично-описового, кількісного, структурного методів.

Аналіз структурних особливостей гірничих термінів свідчить про „збереження характерної для багатьох сучасних терміносистем тенденції до переважання багатослівних термінологічних конструкцій” [Шапран 2005: 13]. На нашу думку, наявність таких термінів у гірничій термінології пояснюється прагненням точніше, детальніше описати поняття, висвітлити нові аспекти вже відомого поняття, зробити його номінацію прозорою. Крім того, складна номінація може свідчити про ступінь засовення опрацювання такого поняття. Перше наближення – описова номінація-словосполука.

А. Д'яков, Т. Кияк, З. Куделько у колективній праці „Основи термінотворення: Семантичний та соціолінгвістичний аспекти” твердять, що всі „термінологічні одиниці можна поділити на дві великі категорії – однокомпонентні та багатокомпонентні. Однокомпонентні терміни складаються лише з однієї лексичної одиниці. До складу багатокомпонентних термінів входять декілька лексичних одиниць” [Д'яков, Кияк, Куделько 2000: 98]. Наприклад, у досліджуваній термінології однокомпонентними є терміни: *аварія, гребінка, дамба, забурник, шлак* тощо, багатокомпонентними – *уранова промисловість, густина гірської породи, прямострумінна схема провітрювання дільниці* та ін.

Проведений нами аналіз гірничої лексики на основі двотомного “Гірничого енциклопедичного словника” за загальною редакцією В.С. Білецького, показав, що серед 11000 терміноодиниць гірничої справи більшість термінів – терміни-словосполучення. Усього ми виявили 7166 таких термінів, тобто 65, 14 % від загальної кількості. Це пояснюється перш за все можливістю збільшувати склад компонентів терміна, а також високою здатністю їх різноманітного компонування, за допомогою чого здійснюється послідовна диференціація певних явищ.

Ці неподільні в структурно-семантичному плані одиниці, маючи цілісне значення, називають складні поняття: основний член виражає родове поняття, залежний чи залежні – видове, при цьому семантика основного компонента обмежується, а залежного – акцентується. Стрижневий іменник дуже часто поширюється прикметником (*гірська порода*), іменником (*гідроклапан тиску*), прислівником (*абсолютно тверде тіло*), підрядним означальним реченням (*тверда тонкоподрібнена речовина геологічна документація по свердловині, що буриться*).

Зазначимо, що у термінології гірничої справи нами зафіксовано також два терміна-речення. Це команди: *Віра!* (від італійського *virare* – повертати) – командне слово-речення, що означає: підіймай! Вибирай!

Майна! – командне слово-речення, що означає “спускай” (опускай).

Отже, аналіз гірничої термінології підтверджує висновок про кількісну перевагу термінів-словосполучень порівняно з термінами-словами: у даній терміносистемі вони становлять 65, 14 % (7166) від загальної кількості досліджуваних термінів гірничої справи. Значна перевага прикметниково-іменникових аналітичних утворень свідчить про високу спроможність таких утворень передавати специфіку родо-видових відношень у назві спеціального поняття. Основу словотвірної термінології становлять дволексичні номінації, менше трикомпонентних терміносполук, а кількість багаточленних незначна.

За кількістю компонентів у досліджуваній термінології можна виділити дво-, три-, чотири-, п'яти- і багаточленні терміни-словосполучення. Двочленні терміни-словосполучення за значенням компонентів диференціюються на дві групи:

1) складені терміни, обидва компоненти яких мають термінологічний характер (*борні руди, бурильна машина, газовий сепаратор, бурова лебідка, газовий конденсат, хімічна технологія, молекулярна спектроскопія, хімічна формула, хімічний потенціал, електронасосний агрегат, індукційний каротаж, кар'єрний транспорт, маркшейдерський гірокомпас* та ін.);

2) складені терміни, компонентами яких виступають загальноживані слова, що перейшли до розряду термінів (*календарний час, кам'яна сіль, канатна дорога, оглядова карта, молоді гори, повний напір, насадка внутрішня, питна вода* тощо) (див. табл.1).

Розділ IV. Функціональна семантика лексичних і фразеологічних одиниць

Табл. 1

Структура двочленних конструкцій

№ п/п	Структура	Кількість	Приклад
1	прикметник + іменник (Н.в.)	(2170 термінів)	<i>бурильний молоток, вугільне родовище, геологічна структура, екзогенні процеси, електричне профілювання, завантажувальний пристрій, гірська порода, імпульсний водомет, літєві руди.</i>
2	іменник (Н.в.) + прикметник	(497 термінів)	<i>насос пориневий, ліхтар шахтний, автосамоскид кар'єрний, атрегат фронтальний, апарат збагачувальний, буріння параметричне, вентилятори шахтні, кліть шахтна, екскаватор одноківшевий, комплекс очисний тощо.</i>
3	іменник (Н.в.) + іменник (Р.в.)	(481 термін)	<i>автоматизація виробництва, базис ерозії, бар'єр тиску, вентиляція шахти, гідроклапан тиску, ефективність збагачення, залягання родовища, зона аерації, опробування свердловини, надробка пластів тощо.</i>

Названі конструкції у досліджуваній термінології високопродуктивні.

Багатокомпонентні (три-, чотири-, п'ятичленні) одиниці відзначаються строкатістю структури. Термінологічність словосполук досягається шляхом уточнення чи конкретизації значення, вираженого стрижневим іменником (див. табл. 2).

Табл. 2

Структура тричленних конструкцій

№ п/п	Структура	Кількість	Приклад
1	іменник (Н.в.) + прикметник + іменник (Р.в.)	(237 термінів)	<i>залягання гірських порід, запаси корисних копалин, змерзання гірських порід, ізоляція гірської пожежі, кабелі для гірничих робіт, каптаж підземних вод, карта вугільних пластів, надробка земної поверхні.</i>
2	прикметник + іменник (Н.в.) + іменник (Р.в.)	(195 термінів)	<i>абразивна обробка каміння, абсолютна похибка вимірювання, абсорбційне осушування газу, автоматизована система керування, базисний об'єкт розробки, вентиляційний стовбур шахти, вибухових речовин роботоздатність, вибіркова обробка вибою, газової рідини режим, газовий режим шахти, граничний опір кріплення, державний фонд надр, етапна розробка родовищ.</i>
3	прикметник + прикметник + іменник (Р.в.)	(125 термінів)	<i>будівельна гірничя технологія, великі акумулятивні рівнини, гідропоринева насосна установка, гірничя графічна документація, головна компресорна станція, електровідцентрова насосна установка, ефузивні гірські породи, залізничний кар'єрний транспорт, кріплення металеве індивідуальне.</i>
4	іменник (Н.в.) + іменник (Р.в.) + прикметник (іноді з прийменником)	(86 термінів)	<i>кріплення для лав індивідуальне, кріплення для лав механізоване, кут зрушення граничний, метану індикатор автоматичний, мінералізація вугілля викопного, модель рідини уявна, модуль шкали грохочування, насоса подача максимальна, пам'ятники природи геологічні, перегонка нафти первинна, радіус каналу еквівалентний, ремонт свердловин підземний, рівнення гідростатики основне, рідина розливу робоча, система нафторозробки раціональна, ярус розстрілів контрольний.</i>

5	іменник (Н.в.) + іменник (Р.в.) + іменник (Р.в.)	(78 термінів)	<i>коефіцієнт обводненості емульсії, крок обвалення покрівлі, кут укошу уступу, метод падіння тиску, міцливість показників покладу, модель потоку дрейфу, освоєння надр Землі, підготовка нафти до транспортування, порушеність будови вугілля, потужність зони змішувача, правила техніки безпеки, правила охорони споруд.</i>
6	прикметник + іменник (Н.в.) + прикметник	(41 термін)	<i>космічна фотозйомка багатозональна, навантажувальні машини торфові, пористе середовище недеформівне, насосна станція дотискна, нафтова свердловина малодобітна, підіймальна машина шахтна.</i>
7	іменник (Н.в.) + прикметник + прикметник/дієприкметник	(30 термінів)	<i>насос відцентровий секційний, пускач рудниковий вибухонебезпечний, резервуар нафтовий заглиблений, резервуар нафтовий залізобетонний, станція спостереження спеціальна.</i>
8	прислівник + прикметник/дієприкметник + іменник (Н.в.)	(3 терміни)	<i>абсолютно тверде тіло, абсолютно пружне тіло, технічно обумовлені норми.</i>
9	іменник (Н.в.) + прислівник + прикметник	(2 терміни)	<i>рідина реологічно нестационарна, свердловина гідродинамічно досконала.</i>

Як свідчить дослідження, 8-9 моделі непродуктивні.

Найбільшу кількість словотвірних моделей мають чотиричленні номінативні одиниці мови (див. табл. 3).

Табл. 3

Структура чотиричленних конструкцій

№ п/п	Структура	Кількість	Приклад
1	прикметник + іменник (Н.в.) + прикметник (або дієприкметник) + іменник (Р.в.), у т.ч. з прийменником	(60 термінів)	<i>верховий перепуск обвалених порід, будівельних матеріалів мінеральна сировина, безціликова охорона гірничих виробок, безкомпресорна експлуатація газового родовища, кінцеві пристрої гірничих машин.</i>
2	іменник (Н.в.) + іменник + прикметник + іменник (Р.в.)	(60 термінів)	<i>арматура гирла нагінтальної свердловини, зони зрушення гірських порід, класифікація родовищ природних вуглеводів.</i>
3	іменник (Н.в.) + прикметник + іменник (Р.в.) + прикметник	(55 термінів)	<i>баланс газового покладу матеріальний, буріння колонкове буріння куцове, способи фільтраційного розрахунку віртуальні, супутний видобуток корисної копалини, теплофізичні параметри гірських порід, теплофізичні властивості гірських порід; дегазація гірничих виробок загороджувальна, збагачення корисних копалин ідеальне, коефіцієнт кінцевого нафтовилучення фактичний, коефіцієнт корисної дії загальний.</i>
4	прикметник + іменник (Н.в.) + іменник (Р.в.) + іменник (Р.в.) (іноді з прийменником)	(27 термінів)	<i>абсолютна чутливість засобу вимірювань, буроклиновий спосіб видобування каменя, автоматичний захист приводу від перевантаження.</i>
5	іменник (Н.в.) + прикметник + іменник (Р.в. або О.в.) + іменник (Р.в. або М.в.)	(23 терміна)	<i>витратомір за постійним перепадом тиску, втрати корисних копалин при збагаченні, захист гірничих виробок від води, збагачення корисних копалин у аеросуспензії, коефіцієнт аеродинамічного опору виробки, коефіцієнт корисної дії вибуху, коефіцієнт корисної дії насосу.</i>

Розділ IV. Функціональна семантика лексичних і фразеологічних одиниць

6	іменник (Н.в.) + іменник (Р.в.)+ іменник (Р.в.)+ іменник (Р.в. або О.в.)	(21 термін)	<i>забезпеченість видобутку нафти (газу) запасами, коефіцієнт використання фонду свердловини, коефіцієнт зміни дебіту свердловини, коефіцієнт краткості видобутку нафти, коефіцієнт нерівномірності споживання газу.</i>
7	іменник (Н.в. або Р.в.) + прикметник + прикметник + іменник (Н.в. або Р.в.)	(12 термінів):	<i>в'язкості турбулентної (віртуальної) динамічний коефіцієнт, коефіцієнт додаткового фільтраційного опору, газу нафтового пластові ресурси, газу нафтового робочі ресурси.</i>
8	прикметник + прикметник + іменник (Н.в.) + іменник (Р.в.)	(9 термінів):	<i>автоматичне захисне відключення електрообладнання, автоматичний газовий захист шахт.</i>
9	іменник (Н.в.) + іменник (Р.в.) + іменник (Р.в.) + прикметник	(5 термінів)	<i>інтенсивність розробки пласта відносна, система виробництва енергоносіїв когенераційна, система розробки родовища комбінована, система розробки родовища стовпова, спосіб експлуатації свердловини газліфтний.</i>
10	прикметник + прикметник + прикметник + іменник (Н.в.)	(3 терміна)	<i>альпійський геосинклінальний складчастий пояс, альпійська складчаста геосинклінальна область.</i>
11	іменник (Н.в.) + іменник (Р.в.) + прикметник + прикметник	(3 терміна)	<i>газовміст потоку дійсний об'ємний, в'язкість рідини молекулярна або фізична, газовміст потоку об'ємний витратний.</i>
12	прикметник + іменник (Н.в.) + іменник (Р.в.)+ прикметник	(1 термін):	<i>гідравлічний розрив пласта селективний.</i>
13	прислівник + дієприкметник + іменник (Н.в.) + іменник (Р.в.)	(1 термін):	<i>гранично допустима концентрація газів.</i>

Підкреслимо, що продуктивність виявляють лише 1-а, 2-а, 3-я, 4-а, 5-а та 6-а словотвірні моделі.

П'ятичленні термінологічні словосполучення (всього 76) утворюються за словотвірними моделями, що також мають різний ступінь продуктивності, більшість з них – малопродуктивні (див. табл. 4).

Табл. 4

Структура п'ятичленних конструкцій

№ п/п	Структура	Кількість	Приклад
1	прикметник (або дієприкметник) + іменник (Н.в.) + іменник (Р.в.) + прикметник (або дієприкметник)+ іменник (Р.в.)	(всього 30)	<i>водонапірний режим родовищ природних газів, гідравлічний спосіб видобування корисних копалин, панельний спосіб підготовки шахтного поля, робоча швидкість подачі гірничої машини, спеціальні способи проведення гірничих виробок, економічні наслідки втрат корисної копалини, середня цілісність сітки видобувних свердловин, технологічна схема збагачення корисних копалин, технологічний цикл роботи роторного екскаватора.</i>
2	іменник (Н.в. або Р.в.)+ іменник (Н.в. або Р.в.)+ іменник (Р.в.) + прикметник + іменник (Р.в. або О.в.)	(всього 10):	<i>нафти методи аналізу групового складу, рівняння зміни проникності пористого середовища, система розробки родовища горизонтальними шарами, спосіб проведення виробки забивним кріпленням, швидкість подачі при руйнуванні гірської породи.</i>

3	іменник (Н.в.) + прикметник + іменник (Р.в.)+ прикметник + іменник (Р.в. або О.в.)	(всього 9)	<i>зона небезпечного впливу водного об'єкта, зона можливого прояву руйнуючих деформацій, коефіцієнт внутрішнього тертя сипкої породи, коефіцієнт пружної смності насиченого пласта, підготовка шахтного поля головними штреками.</i>
4	іменник (Н.в.) + іменник (Р.в.) + прикметник + іменник (Р.в. або М.в.)+ іменник (Р.в. або О.в.)	(всього 4)	<i>коефіцієнт вилучення корисної копалини з надр, коефіцієнт експлуатації діючого фонду свердловини, регламентація робіт при капітальному ремонті свердловин, температура насичення пластової нафти парафіном.</i>
5	іменник (Н.в.)+ прикметник + іменник Н.в. або Р.в.)+ іменник (Р.в.)+ іменник (Р.в.)	(всього 3)	<i>коефіцієнт корисної дії процесу розділення, межа (граніця) плоского dna мульди зрушення, газу нафтового коефіцієнт використання ресурсів.</i>
6	прикметник + прикметник + іменник (Н.в.) + прикметник + іменник (Р.в.)	(всього 2)	<i>питома світлова енергія акумуляторного світильника, питомий аеродинамічний опір виробленого простору.</i>
7	прикметник + іменник (Р.в.) + іменник (Р.в.) + іменник (Р.в.) + іменник (Р.в.)	(всього 2)	<i>середнє падіння видобутку нафти (газу) за період, технологічна норма відбору нафти (газу) із свердловини.</i>
8	прикметник + іменник (Н.в.)+ прикметник + прикметник + іменник (Р.в.)	(всього 2)	<i>технологічні процеси відкритих гірничих робіт, гранична глибина відкритих гірничих робіт.</i>
9	прикметник + іменник (Н.в.) + дієприкметник + іменник (Р.в.) + іменник (Р.в.)	(всього 2):	<i>календарний час діючого фонду свердловин; спеціальні аналізи хімічного складу вод.</i>
10	іменник (Н.в.) + іменник (Р.в.) + іменник (Р.в. або О.в.) + іменник (Р.в.) + прикметник	(всього 2)	<i>коефіцієнт використання фонду свердловин інтегральний, рівняння руху за законом Дарсі диференціальний.</i>
11	прикметник + іменник (Н.в.) + числівник + іменник (З.в.) + дієприкметник	(всього 2)	<i>середньодобовий дебіт на один свердловино-місяць відпрацьований, середньодобовий дебіт на один свердловино- місяць нарахований.</i>
12	дієприкметник + іменник (Н.в.) + прислівник + прикметник + іменник (Р.в.)	(1 термін)	<i>зведений радіус гідродинамічно недосконалої свердловини.</i>
13	іменник (Н.в.) + іменник (Р.в.) + прикметник + іменник (Р.в.) + дієприкметник	(1 термін)	<i>модель руху двофазних систем узагальнена.</i>
14	іменник (Н.в.) + дієприкметник + прикметник + іменник (Р.в.) + прикметник	(1 термін)	<i>рівняння усталеного рівномірного руху основне.</i>
15	дієприкметник + іменник (Н.в.) + прикметник + іменник (Р.в.) + прикметник	(1 термін)	<i>розподільні пристрої високої напруги комплектні.</i>

Розділ IV. Функціональна семантика лексичних і фразеологічних одиниць

16	іменник (Н.в.) + іменник (Р.в.) + прикметник + прикметник + іменник (О.в.)	(1 термін)	<i>система розробки з поверховим примусовим обваленням.</i>
17	іменник (Н.в.) + прикметник + іменник (Р.в.) + іменник (Р.в.) + прикметник	(1 термін)	<i>формула пружного режиму пласта основна.</i>
18	іменник (Н.в.) + іменник (Р.в.) + прикметник + іменник (Р.в.) + іменник (Р.в.)	(1 термін)	<i>якість виконання підземного ремонту свердловин.</i>
19	прикметник + іменник (Н.в.) + прикметник + іменник (Р.в.) + іменник (Р.в.)	(всього 1)	<i>економічне стимулювання раціонального використання запасів.</i>

Але, на наш погляд, терміни з великою кількістю складових не можна вважати вдалими, оскільки вони нечітко називають поняття, надзвичайно громіздкі, що суперечить вимогам короткості, чіткості, закономірностям дії закону мовної економії, а тому УГТ потребує подальшого упорядкування щодо скорочення кількості складових термінів-словосполучень, враховуючи важливість точного збереження лексичного значення поняття. Наприклад:

автоматичний захист приводу від перевантажування – автозахист приводу від перевантажування;

спеціальні аналізи хімічного складу вод – спеціалізи хімічного складу вод;

економічне стимулювання раціонального використання запасів – економічне стимулювання раціонального використання запасів;

спеціальні способи проведення гірничих виробок – спеціальні способи проведення гірничих виробок.

Слушною з цього приводу є думка Т. Лепехи про те, що упорядкування „української наукової термінології будь-якої галузі – це надзвичайно кропітка і відповідальна робота. Вона повинна проводитись лише у співдружності лінгвістів-термінологів та спеціалістів-практиків конкретної галузі і враховувати особливості національного термінотворення, зміст терміна та специфіку його вживання в галузі” [Лепеха 2001: 72].

Отже, гірничо-термінологічна система відображає в системі компонентів, що входять до її складу, певні зв'язки та відношення, які об'єктивно існують у колі названих понять та явищ.

У перспективі дослідження – подальше вивчення особливостей структурної організації терміносполучень української гірничої термінології.

Література

Балог 2001: Балог В. Функціонально-стилістична характеристика термінологічних словосполучень (на матеріалі Словника української мови) // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць / Відп. ред. Л. О. Симоненко. – Вип. IV. – К.: КНЕУ, 2001. – С. 301-304.

Бабієва 2001: Бабієва Л. Граматична кваліфікація та семантика термінів // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць / Відп. ред. Л. О. Симоненко. – Вип. IV. – К.: КНЕУ, 2001. – С. 23-26.

Бондарчук 2000: Бондарчук М. М. Структурно-семантичні параметри російської авіаційної терміносистеми (макрополе „рух літального апарата”): Автореф. дис. ...канд. філол. наук. – К., 2000. – 19с.

Д'яков 2000: Д'яков А. С., Кияк Т. Р., Куделько З. Б. Основи термінотворення: Семант. та соціолінгвіст. аспекти. – К.: Вид. дім „КМ Academia”, 2000. – 218с.

Сікорська 2001: Сікорська З. Структурно-граматична характеристика української словотвірної термінології // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць / Відп. ред. Л. О. Симоненко. – Вип. IV. – К.: КНЕУ, 2001. – С. 267-271.

Симоненко 2001: Симоненко Л. О. Українська наукова термінологія: стан та перспективи розвитку // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць / Відп. ред. Л. О. Симоненко. – Вип. IV. – К.: КНЕУ, 2001. – С. 3-8.

Лепеха 2001: Лепеха Т. Про деякі проблеми сучасної української термінології // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць / Відп. ред. Л. О. Симоненко. – Вип. IV. – К.: КНЕУ, 2001. – С. 70-72.

Чумак 1998: Чумак О. Г. Структурно-компонентна організація фінансово-бухгалтерських терміносполучень в українській мові: Автореф. дис. ...канд. філол. наук. – К., 1998. – 21с.

Шапран 2005: Шапран Д. П. Сучасна українська термінологія маркетингу: семантика та прагматика: Автореф. дис. ...канд. філол. наук. – Дніпропетровськ, 2005. – 19с.

The article deals with the Ukrainian mine terminology. The structural peculiarities of multimember term word combinations taken from miners' vocabulary are analyzed.

Keywords: terminology, term, term unit, term word combination.

Надійшла до редакції 27 вересня 2006 року.

Валентин Сидельников

ББК Ш 12 = 411.2*31

УДК 81'373.421

**ОТ «СОГЛАСИЯ» ДО «КОНСЕНСУСА», ОТ «ЛИКА» ДО «ИМИДЖА»,
ИЛИ КАК ПОПОЛНЯЮТСЯ СИНОНИМИЧЕСКИЕ РЯДЫ**

У статті розглядаються деякі закономірності заповнення лексичних лакун у семантичному просторі мови.

Ключові слова: слово як матеріальна й ідеальна даність, семантичне поле «згода», синонімічні ряди, лексична лакуна.

Слово как основная единица языка обладает двумя противоположными, но диалектически связанными свойствами. С одной стороны, слово устойчиво, константно, и, в первую очередь, в своих материальных (звуковых) и грамматических формах; с другой – слово изменчиво, динамично в своих лексических значениях, ибо в последних заключено знание человека об окружающем его мире, которое меняется постоянно как количественно, так и качественно.

Не случайно, проблемы сущности слова, динамики лексико-семантических процессов, креативного словообразования остаются всегда актуальными. Именно эти проблемы становятся объектом многих современных исследований. Достаточно назвать в этом ряду коллективную монографию «Русский язык конца XX столетия (1985-1995)», книги профессора Санкт-Петербургского университета Колесова В.В. «Философия русского слова» (СПб., 2002), «Жизнь происходит от слова...» (СПб., 1999), «Словарь богатств русского языка» профессора Харченко В.В. (Белгород, 2003) и др., «Толковый словарь русского языка конца XX в. Языковые изменения» (СПб., 1998).

Целью нашей работы является установление некоторых закономерностей заполнения лакун в лексико-семантическом континууме современного русского языка.

Всем попадались на глаза на местности курганчики, на которых установлены невысокие конусообразные конструкции, которые геодезисты называют триангуляционными вышками. В чем состоит их назначение: быть опорными точками, которые имеют государственную геодезическую фиксацию в координатах, т.е. обозначенную широту и долготу. Именно от них на местности и разворачивается топографическая сеть, к ним и привязываются различные объекты – дороги, мосты, каналы, промышленные здания и т.п. Человек в многомерном жизненном пространстве всегда нуждается в ориентирах. Нужно полагать, что и в языке есть такие опорные точки, от которых разворачивается языковое пространство. К числу языковых ориентиров следует отнести различные по языковой природе концепты, которые существуют как в грамматике, так и в лексике и в фонетике.

К опорным точкам в языке, имеющим координатное измерение, следует отнести грамматические категории, лексико-семантические концепты, архифонемы. Ибо только наличие таковых в языковой системе делает ее константной и обеспечивает устойчивую и достаточно четкую ориентировку человека в языковой системе, являющейся орудием его речемыслительной деятельности.

Никто не оспаривает мысль о том, что основной единицей языка является слово, ибо оно несет те кванты мысли, которые и являются опорными точками в сложной и многомерной лексико-семантической системе, являющейся каркасом здания, называемого языком [2].

Слово в момент своего возникновения становится материальной и идеальной данностью, которая наделяется определенным значением, проявляющимся в определенных контекстах, и становится носителем конкретного смысла.

Ссылаясь на М.Бахтина, С.С.Аверинцев утверждал, что "смысловые явления могут существовать в скрытом виде, потенциально и раскрываться только в благоприятных для этого раскрытия смысловых культурных контекстах последующих эпох", и далее продолжает: "...смысл прорастает, как зерно, перерастает себя, он меняется, не подменяясь, он отходит сам от себя, как река отходит от истока, оставаясь все той же рекой" [1, 208]. Изначальное значение становится своеобразным геном, который затем проявляет себя в последующих поколениях слова, но проявляет себя уже в ином обличье, являющемся порождением иного

времени, иных контекстов. Так, обратимся к слову "согласие". Произошло оно от глагола *согласить*, как отмечает В.И. Даль, основное значение этого глагола "упросить кого на что". Производное от глагола существительное *согласие* приобретает целую связку значений: "одномыслие", "одобрение", "утверждение, как прямое желание согласившихся на что или как уступка", "взаимная дружба, любовь", "соразмерность, симметрия" (согласие звуков; стар. *аккорд*, муз. созвучие, дающее в русской музыке *глас*, а в запад, *тон*); сиб. "совет, суждение, мирская сходка". Особенно знаменательны два из многих значений этого слова – "одномыслие и одобрение", именно они лежат в основе слова консенсус, пришедшего из лат. (*consensus* – "согласие, единодушие") и являющегося семантическим эквивалентом исконно русского слова *согласие* в значении "одномыслие", «как прямое желание согласившихся на что-то». Иноязычное слово, связанное с актуальными понятиями современной общественной жизни, становится повышенно востребованным. Так, в современном мире, сложном, конфликтном, требуются разнообразные формы и методы разрешения спорных проблем. Через голосование, которое строится на механическом подсчете голосов, происходит раскол общества на большинство и меньшинство, причем количественный перевес большинства может быть незначительным, а это создает ситуацию, при которой мнение меньшинства игнорируется. Этим обстоятельством продиктовано и правило единогласия великих держав при решении вопросов в Совете Безопасности ООН. Такой метод решения конфликтных, спорных вопросов в международной практике, получил название "консенсус".

В юридической науке способ, метод принятия решения какого-то вопроса не путем голосования, а путем же принятия его с согласия всех сторон, причастных к решению обсуждаемых проблем, тоже получает терминологическое оформление через слово "консенсус" [3, 298].

В этой связи нельзя согласиться с Л.П. Крысиным, утверждающим, что это "слово потеряло свою терминологическую определенность" якобы в силу того "что утратилась общественная актуальность понятия" [4, 154].

Вовсе не так. Современные реалии международной и внутренней жизни и государств, взаимоотношений субъектов международного и национального права убеждают в том, что консенсус имеет преимущество перед традиционным способом голосования в условиях даже современной демократии, ибо не лишает, не ущемляет права меньшинства, а значит, такую форму реальной демократии, при которой будут приниматься решения не простого большинства, а всех членов сообщества.

В этой связи нужно заметить, что общественная актуальность понятия "консенсус" не утратилась, а сохраняется до сих пор. Об этом свидетельствует и высокая словообразовательная продуктивность основы "консенсус", "консенсуальный", "консенсусный", "консенсуальность". При этом расширяется терминологическое поле "консенсус": "консенсуальные сделки" (сделки, для совершения которых достаточно соглашения сторон) [3, 298], "консенсуальные и не консенсуальные внебрачные отношения (в первом случае супруг(а) знает о внебрачных связях, во втором – не разрешает, не догадывается и, наоборот, не знает) [5, 323].

Несомненным остается и то, что слово "консенсус" становится "модным", а потому употребление его зачастую бывает неоправданным: «Сначала почти консенсуальной была идея, что Запад нам поможет. Затем эта эйфория сменилась столь же эмоциональным агрессивным недовольством, недоверием к Западу» [5, 323].

Коммуникативная неоправданность высокой частоты многих "модных" слов, таких как "реформировать, монетаризм, экология" в том числе и "консенсус", приводят к их семантическому "выветриванию", а потому эти слова становятся объектом обыгрываний, каламбуров.

При сохранении ядерных, основных, актуальных смыслов семантического поля структурные переделки совершаются на его периферии. Появление новых слов всегда обусловлено социальным заказом. Возникновение новых, актуальных значений, смыслов требует и новых форм их языкового выражения. Само слово "консенсус" обязано своим появлением сформировавшейся в общественном сознании необходимости в корректировке понятия «демократии», которая, до недавних пор, принимала чаще всего форму диктатуры большинства над меньшинством.

Несовершенство некоторых форм демократического правления, в частности решение важных и спорных вопросов путем голосования, приводило к необходимости поиска иных форм осуществления волеизъявления личности. Такой формой становится консенсус, который способствует не только разрешению социальных противоречий, но и способствует общественному мнению воздействовать на разрешение социальных конфликтов и даже формированию общественного мнения.

Таким образом, слово "консенсус" становится носителем одного из опорных, концептуальных составляющих понятия "демократия".

Слова в языке не живут изолированно друг от друга, они связаны между собой и лексически, и грамматически. Но особо тесной является связь смысловая, семантическая, ибо она отражает мыслительно – познавательное содержание речевой деятельности. Само познание всегда стремится к смысловому разграничению, уточнению отдельных фрагментов, объектов внеязыковой действительности. Классическому отражению этого языкового процесса является формирование синонимических рядов. Так, заголовок к эссе Эрнста Неизвестного, помещенное в журнале «Смена», представлен паронимическим рядом Лик – лицо – личина, который в тексте дополняется синонимами: *морда, ряшка*, в ряду которых таковыми (контекстуальными синонимами) становятся слова: *маска, образы, символы*: «В Древнем Риме за телом умершего императора следовал паяц в *маске*, пародийно имитировавший покойного. Это была *личина лица*: «В

Америке множество монстров, сонм *масок* из современных страшных и забавных сказок. Имена и *образы* этих существ стали символами и вошли в жизнь детей и взрослых» [7].

Современные рече-коммуникативные технологии дополняют этот синонимических ряд ставшим модным, отражающим вкус современной эпохи словом *имидж* (со значением «впечатление, мнение о лице», «представление о человеке, его образ»). Слово «имидж» становится термином» [6, с. 264].

Но как замечает В.В. Колесов, каждый новый термин, тем более заимствованный, добиваясь наивысшей точности, уточняет длинный ряд коренных русских слов. Об этом писал Владимир Даль, сокрушаясь о том, что за французским словом *серьезный* исчезают оттенки русского восприятия серьезности: *чинный, степенный, дельный, внимательный, озабоченный, вдумчивый, нешуточный* и еще десятки других» [4 с.226]. Так, и в нашем ряду: *лик, лицо, личина, морда, харя, ряшка, рожжа, мурло, образ* появление слова «имидж» в значении «внешнего отображения внутреннего мира, состояния человека», «впечатление мнения о лице», «представление о человеке, его образ» сыграло такую же роль, как и слово *серьезный* в ряду слов, приводимых В. Далем. Но не нужно быть столь категоричным в подобных суждениях. Каждое новое слово, появившееся в том или ином смысловом ряду, «попритершись» с другими, займет со временем ту или иную нишу в смысловом континууме языка и речи.

Для Эрнста Неизвестного каждое слово из этого ряда – это внешнее отображение, способ передачи внутреннего состояния человека, периодов его жизни: «Самое худшее, что я поглупел, поглупел до неузнаваемости, и это наложило печать на мое «лицо», превратив его в «личину»; «но кухня, которая дышит своим наставлением, она еще не догнала, но уже огрубела, опростила меня. Видишь, какая надета на меня «морда»; «они [«ряшки»] – выросли до человеческих размеров обывателя» [7].

Итак, слово – река принимает на пути своего течения и другие подпитывающие его притоки в виде новых слов, созвучных по смыслу, значению, и делающих эту реку более полноводной и более глубокой. Такова диалектика становления и развития не только слова, но собственно и всего языка.

Литература

1. Аверинцев С.С. Византия и Русь: два типа духовности // Новый мир. – 1989. – № 4. – С. 208.
2. Ажеж Клод. Человек говорящий. Вклад лингвистики в гуманитарные науки. – М., 2003.
3. Большой юридический словарь. – М., 1999.
4. Колесов В.В. «Жизнь происходит от слова...». – СПб: «Златоуст», 1998.
5. Крысин Л.П. Иноязычное слово в контексте современной жизни // Русский язык конца XX столетия (1985-1995). – М., 2000.
6. Толковый словарь русского языка конца XX в. Языковые изменения. – СПб., 1998.
7. Эрнст Неизвестный. Лик – лицо – личина // Смена. – 1990. – № 5.

The article examines some regularity of the synonymical rows filling in the Russian language.

Keywords: word as material and ideal given, the semantic field «consent», synonymous rows, lexical lacuna.

Надійшла до редакції 1 вересня 2006 року.

РОЗДІЛ V. СЛОВОТВІР: НАПРЯМИ, АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Оксана Жижома

ББК Ш12=411.4*20

УДК 81'373.611 = 161.2

ТЕКСТОТВІРНА ФУНКЦІЯ ІНДИВІДУАЛЬНО-АВТОРСЬКИХ НОВОТВОРІВ
(НА МАТЕРІАЛІ ПОЕТИЧНИХ ТВОРІВ 80-90-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ)

У поданій статті автор порушує питання функціонування авторських новотворів, зокрема аналізує їх роль у створенні поетичних текстів. Текстотвірна функція okazіоналізмів розглядається з позиції їх структурно-семантичних особливостей та характеру розташування у реченнях.

Ключові слова: okazіоналізм, поетичний дискурс, словотвірна модель, словотворчий афікс.

В останні десятиріччя в українській та російській лінгвістиці особливий інтерес викликає всебічний аналіз okazіональних слів – позасистемних мовленнєвих одиниць. Сучасна українська літературна мова являє собою складне явище. Перебуваючи у постійній динаміці, вона виявляє, з одного боку, стійкість, яка полегшує комунікацію членів мовленнєвого колективу, а з іншого – мінливість, яка забезпечує надлишковий характер системи мови і у такий спосіб зміцнює цю систему. Поповнення словникового складу мови відбувається і за рахунок так званих okazіональних слів у випадках їх входження до складу мови, незважаючи на те, що більшість таких слів функціонує лише на мовленнєвому рівні. Okazіональні слова передають існуючу взаємодію між мовою і мовленням, утворюють специфічну категорію лексичних одиниць, яким притаманне індивідуальне, усвідомлене лише одним або кількома носіями мови контекстне значення.

Проблема okazіональних слів у різних її аспектах (лексикографічному, ономазіологічному, словотвірному, функціональному) віддавна цікавила лінгвістів (А.Г.Горнфельда, Г.О.Винокура, О.І.Смирницького, Д.М.Шмельова). Великий внесок у теорію словотвору зробили дослідники Н.І.Фельдман, В.М.Хохлячова, Е.І.Ханпіра, О.Г.Ликов, І.С.Улуханов, О.А.Земська, В.А. Чабаненко та інші. Існує чимало праць, в яких розглядалися індивідуально-авторські утворення (брався до уваги структурний аспект) в мові поезії та художньої прози: В.В.Виноградової, М.О.Бакіної, І.Т.Принцевського [Виноградова 1984; Бакина 1974; Принцевський 1976]. Останнім часом актуальною стала проблема текстотвірної функції новотворів, якій були присвячені роботи В.І.Швед, О.А.Земської [Швед 1985; Земская 1990]. Більшість праць присвячено словотвору okazіональних слів, менше – вивченню їх функціонування. Питання текстотвірних потенцій okazіональних слів, виявлених у сучасному віршованому мовленні, є актуальним і потребує ретельного вивчення, що стало *метою дослідження*. Досягнення поставленої мети передбачає вирішення наступних *завдань*: за допомогою словотвірного аналізу досліджуваних одиниць виявити структурно-семантичні зв'язки й відношення між okazіональним словом та його твірною базою, а також визначити роль індивідуально-авторських новотворів у формуванні поетичного дискурсу.

Використання неузвальних одиниць – свідомий вибір поета для представлення навколишнього життя. Крізь призму авторського світосприйняття читач має можливість неадекватно реагувати на ті чи інші процеси, події сучасного життя. Створення поетичних творів – важкий і серйозний процес, це синтез двох складових: авторського уявлення про навколишнє середовище і свідомого відбору засобів художнього впливу на читача. Введені в текст okazіональні одиниці, які, як правило, мають досить прозору внутрішню форму і складну семантичну природу, служать різним цілям. Для тексту визначальною є авторська точка зору, яка прагматично скерована й організує сприйняття інформації читачем. Від комунікативної установки автора, від його власного ставлення до змісту тексту, від вміння скерувати нашу увагу на ядерних семах слова залежить характер повідомлення, а неолексеми у тексті здатні передавати в межах надфразової єдності найрізноманітніші відтінки, чим і визначається їх текстотвірна функція.

Будь-який текст складається з мікротеми, тематичних шматків, кожний з яких уявляється змістовною точкою. Поява у контексті okazіональних слів пов'язана з можливостями його передбачення, визначається наявністю у контексті мотивуючої ознаки, яка породила новотвір. Неолексеми тісно пов'язуються зі складниками тексту як семантично, так і структурно (за умови наявності у контексті мотивуючих слів). Наявність у творі неолексеми, можливість її тлумачення виражає вербальну здатність контексту. Така одиниця взаємодіє з усім оточенням на структурно-семантичному, дериваційному, синтаксичному рівнях. Наявність у відрізьку тексту okazіональної одиниці, особливо у поетичних творах, додає незвичайності, нестандартності усьому тексту, загострює увагу, сприяє запам'ятовуванню й виділенню на загальному текстуальному фоні конкретного контексту, окремої мікротеми. Вдало створені авторські новотвори, які відповідають художньому задуму, – це слова із складною змістовою структурою, в яких семантичні стосунки складових досить прозорі. Умова створення неолексем – порушення законів словотвору, коли в межах одного слова комбінуються елементи із віддаленими значеннями, – не дає можливості однозначного їх тлумачення. Як незвичайна з словотвірного боку одиниця, okazіоналізм являє собою структуру, що характеризується формальним і змістовим статусом. Будь-який okazіоналізм, в принципі, можна розкласти на складові і з'ясувати їх семантичну роль у межах новотвору, що надає можливості його безпосереднього чи опосередкованого тлумачення. Слово

як основна одиниця мови представляє взаємодію двох значень – лексичного і граматичного. Оказіоналізми, які ми розглядаємо, як правило, – результат порушення законів сучасного словотвору, тобто у даному випадку лексичне значення зумовлене особливостями утворення таких одиниць. Складові слова містять ядерні семи, що асоціюються з різними ситуаціями дійсності, процесу, стану і знаходять своє втілення у загальній семантичній структурі новотвору. Кожний компонент привносить у загальний зміст новотвору якийсь свій семантичний відтінок, що у комплексі дає зовсім нове, свіже значення, яке на тлі загального тексту вигідно виділяється, і, з одного боку, зумовлює його неповторне сприйняття, а з другого – сам набуває у тексті нових відтінків у значенні, які продиктовані потребами комунікації: задумом автора, ситуацією, характером повідомлення. У таких випадках відбувається розкриття мікротеми не на рівні готових одиниць, а на рівні моделей, на рівні використання правил утворення лексичних одиниць. У тексті авторський новотвір, як правило, має розгорнуту схему тлумачення, яке передусім його виникненню або натякає на нього, зумовлює його появу. Тому одиниця, що виникає в результаті такого відбору, здатна увібрати в себе зміст цілого фрагмента мовленнєвого висловлення і може виступати ядром висловлення.

Цілісний текст складається із великої кількості окремих елементів, які представляють відносно закінчену думку і тісно пов'язані між собою. Такий зв'язок зумовлює семантичну зв'язність – невід'ємну ознаку тексту. Зв'язність може бути як внутрішнього (змістовного) характеру, так і зовнішнього (лексико-граматичне оформлення думки). Будуючи поетичний текст, автор добирає такі слова, такі сполуки слів і розташовує їх у реченні так, щоб те, про що він має намір повідомити, було належним чином сприйняте читачем і перероблене його свідомістю в уявлення, яке б відповідало намірам поета. Завдяки здатності представляти у стислому вигляді ситуації і події дійсності шляхом внутрішньотекстового згортання синтаксичної конструкції в однослівне найменування, новотвори, беручи участь у формуванні структурної цілісності мікро- та макротекстів, пов'язують між собою їх семантичні відрізки. Вони встановлюють ліво- та правобічні стосунки між реченнями або їх компонентами і виконують у тексті зв'язувальну функцію: «Не прошусь – доля гнобить мене, чи *тузить?*» (М.Самійленко); «Потроху оре, хліб потроху сіє, *дідіє...*» (В.Затуливітер); «*Замрякають* очі, світлі сльози краплями пливуть» (Яр Славутич); «*Рубцюватіють* нерви голі у торосах космічної ери» (М.Самійленко); «*Різдяніє*, холодає, зуб на зуб не попадає...» (І.Жиленко). Виступаючи тематичним центром логічної єдності тексту, окказіоналізми співвідносяться з його темою і, функціонуючи в межах якогось змістового відрізка, сприяють розкриттю, уточненню, конкретизації основної теми тексту. У таких випадках можна говорити, що інновації здатні виконувати тематичну функцію. Вони виступають не просто лексичним заміником якоїсь ситуації, але й відображають її в образній формі, викликають у пам'яті різні асоціації, концентрують у собі найбільш істотні елементи ознак зображуваного. Авторські новотвори здатні пов'язувати не лише окремі тематичні відрізки, але й акумулювати у собі основну проблематику твору, в силу чого виступають зв'язувальними компонентами усього тексту: «Всі колишні *кравчукісти* враз *покучманіли*» (В.Шукайло); «Свобода й правда - змоги бойові на згин останній сталінській *людві*», «Твої сини, твоя *могута*, важкі волочать кайдани», «Чого загнав мене, могутній Боже... у те *малецтво?*» (Яр Славутич); «Який *нестрим!* Як владно і широко...високим летом пориває мужність»; «І часом віриться – нема ніяких *окрутенств*» (В.Стус); «Рази, душе моя, рази, тихеньку в'їдливість *падлюцтва*» (В. Бровченко). Такий зв'язок, коли новотвори здатні пов'язувати не окремі слова у реченнях, а змістові єдності тексту, сучасними дослідниками називається радіальним. У випадках, коли мова йде про власне композиційну побудову тексту, лексичні одиниці якого пов'язуються між собою словотворчими засобами, зв'язок називається лінійним. Радіальний зв'язок передбачає різний характер вживання текстових номінацій.

Для підкреслення інтенсивності якоїсь дії, ознаки автори звертаються до різних прийомів у межах тексту. У поетичних творах можна зустріти приклади вживання у тексті однопрефіксних різнокореневих дієслів, які виступають у тексті синонімами і використовуються з метою інтенсифікації повідомлюваного, вони наче нашаровуються одне на одне і сприяють концентруванню уваги читача на основній проблематиці твору. При цьому кожне дієслово має свій розповсюджувач, а семантичний компонент, виражений префіксом, посилює загальну виразність: «Господи, *закаж*, замов, заціп, *запросторікуй...*» (В.Стус); «...бо я наболів, *налюдинив*, наскавулів...» (Б.Рубчак). Цей специфічний спосіб словотворення стає версифікаційним прийомом, основою створення контексту. Таке лінійне положення одноафіксних одиниць, членів одного словотвірного ряду, незалежно від їх змістової і формальної складності, робить значний внесок у змістове зчеплення повідомлюваного, у створення зв'язного тексту. Слово-аналог, збираючи навколо себе співзвучні йому слова, створює у тексті тонку словесну гру, крізь яку пробивається емоційний настрій усього твору.

З метою уникнення повтору цілої мотивуючої конструкції, замінивши її одним словом, можна пояснити появу у тексті складних слів, які з боку передачі інформації володіють більшими можливостями в результаті їх здатності передавати більший об'єм семантичного змісту, що пояснюється суб'єктивною природою їх створення, яка спирається на індивідуально-асоціативну психологічну основу. Причина створення подібних інновацій полягає не лише у її номінативній функції, але й у здатності таких одиниць виступати заміниками цілих синтаксичних сполук. Використані автором складні іменники та прикметники вводяться в інші речення, що зумовлює синтаксичну компактність тексту і його раціональну побудову. Утворені на синтаксичній основі, складні одиниці використовуються у тексті як коротке резюме якоїсь події або ситуації: «Крізь це *книгокняжжя* ми – репані...» (І.Драч); «Платон був філософом – не *вікноплигом*» (М.Сом); «У поколіннях *гідночеснолицих*, У тому, що не хочу і не дам...»; «...*Дніпророжденний* світ мій на землі» (М.Вінграновський); «Натреновані гуманісти прив'язали *корову-помсту*» (І.Драч); «*Людотілий, птахочолий*, незбагненний, мов

Люксор...» (Яр Славутич); «Є людці – полова і солома з *людокосу*, з *людобойні*, *людосну*...» (О.Резниченко); «На душу *ніжнотонну*, *сонцетканну*...» (І.Драч); «Мій світ не той, щоб в *мрійновтому* гратись» (В. Бровченко); «...тож і терзайся мовчком в моральному *самогулазі*» (М.Самійленко) тощо. Наявність у тексті складних одиниць впливає на змістову єдність, що, з одного боку, сприяє забезпеченню зв'язності тексту, а з другого – поділяє його на мікротеми – логічні змістові єдності. Незвичайна структура оказіональних слів і семантична місткість композитів зумовлюють їх унікальну можливість відображати образ створюваної автором ситуації. Фіксуючи найбільш яскраві, суттєві елементи чи ознаки зображуваного, вони сприяють розкриттю основної теми твору. Будучи своєрідними вкрапленнями у тексті, новотвори є не лише засобами загальної образності тексту, але й розкривають основну його тему: «...*Держимордство, людосвинство*, лиш хто перший кого з'їсть» (О. Доріченко).

Особливу увагу привертають віддієслівні іменники, в яких співіснують два протилежні значення – процесуальність та предикативність. Така незвичайна природа їх створення зумовлює подвійність тлумачення їх змісту. З одного боку, вони “дублюють” дієслово, його граматичні характеристики, а з другого - виступають точною номінацією якогось явища, тобто називають, характеризуючи. Відмінною рисою віддієслівних іменників є їх здатність виступати заміниками цілих речень. Разом із функцією номінації складної ситуації, події вони виконують функцію організації синтаксичного цілого. В силу того, що для поетичного твору характерне “...ускладнення семантичної структури слів” [Шмельов 1964: 120], використання в його межах подібних утворень посилює ущільнення тексту: “В буремнім вогню *безупиння* живого” (М.Вінграновський); “Скульптура в *безнастанності* нова...” (Б.Рубчак); “...а *дійовість* стоколом оперезав дріт” (М.Горбань); “Де сипле сонце на цвітінь жовтогарячу *миготінь*...”, “І темна неміч, нищий *трепетун*...”, “У *заприсягненні* молюсь ясному...” (Яр Славутич); “Де вночі тебе носило, де *заблуко* пропадав?” (М.Братан); “У *миготливості* щодення ти є мені оте імення” (М.Вінграновський); “І залишається *непроминання* без життя” (Б.Бойчук); “Приходить *невпокоєність* чудна” (В.Бровченко); “Моєї радості сльоза – сльоза *непроминуца*” (М.Сом.); “Німа байдужа *приспаність* землі” (А.Григоренко). Такий прийом у текстотворенні застосовується з метою підкреслення принципової багатозначності того, про що автор має намір повідомити, і з метою забезпечення розуміння цієї багатозначності читачем. Таким чином, з одного боку, такого роду оказіоналізм є семантично місткою одиницею, яку при бажанні можна розгорнути в цілу картину, а з другого – виконує у тексті функцію економізації, допомагає автору згорнути в одну лексему зайві деталі, які можуть при читанні легко домислюватись.

Мовна форма оказіоналізмів – об’єкт цілеспрямованого індивідуального творчого пошуку, що зумовлює особливий підхід автора до вибору словотвірних засобів, його індивідуального прочитання змістової структури словотвірної одиниці, яка, функціонуючи у межах тексту, значно впливає на його зміст. У сучасній лінгвістиці останнім часом ця проблема активно розробляється, що дає можливість співвідносити словотвірний аналіз із текстотвірним. На фоні тексту найкраще можна простежити процеси відбору, вживання мовних одиниць, адже текст – це основний мовний елемент комунікації, на відміну від інших одиниць мови. Оказіоналізмам, як словотвірним одиницям, що виникли шляхом порушення правил узуального словотвору, у поетичних творах відводиться далеко не остання роль у здійсненні мовленнєвої комунікації, тому закономірно виникає питання їх функціонування у тексті як надзвичайно образних та емоційних словотвірних засобів даної мови. Авторські новотвори, виступаючи одиницею тексту, здатні зберігати інформацію, пов’язану із формуванням їх словотвірної структури на основі різних словотвірних значень, в силу чого служать передачею складної інформації у тексті. Вдало створений новотвір допомагає читачеві правильно сприйняти твір, адекватно оцінити зображувану ситуацію. Тому актуальним є питання словотвірної функції у сфері текстотворення. Авторські інновації вводяться у контекст з певною стилістичною метою і тому виступають досить активним компонентом у текстотворенні. Їх введення у контекст заздалегідь продумане автором як таке, що точно передасть його задум і разом з тим буде відповідати загальному тону усього твору. Якість такого утворення буде залежати від багатьох факторів: від творчої індивідуальності автора, від ідейного задуму і врешті-решт від того, як він оперує словотвірними засобами.

Як відомо, створюючи новотвір, автори свідомо йдуть на порушення законів словотвору: «Експресивність незуального слова посилюється за наявності контрасту в межах його структури», – писала О.А.Земська [Земська 1973: 189]. До складу нетривіальної одиниці можуть входити морфеми різних частин мови, кожна з яких привносить в оказіоналізм свій семантичний відтінок. Взаємовплив у складі одного слова різних граматичних ознак є типовим явищем для оказіоналізму. Цілковите розуміння новотворів пов’язане із прочитанням його складових, які у комплексі формують не лише формально, але й неформально виражені значення, що реалізують семантичне багатство лише у межах контексту. Завдяки такому поєднанню автор домагається можливості сконденсувати в одному слові потрібні семантичні риси, які у своїй сукупності сприятимуть правильному розумінню зображуваної ситуації, і не лише відповідатимуть загальному тону тексту, але й значно впливатимуть на нього. Крім того, у формуванні контексту вони виступають потрібними компактними його складовими, одне таке слово через свою надзвичайну семантичну місткість може бути розгорнене у ціле речення. З одного боку, вводячи у текст оказіоналізм, автори усувають синтаксичні ускладнення тексту, а з другого – точно передають почуття і думки автора. Особливо це можна простежити на прикладах віддієслівних іменників, які у тексті одночасно здатні виконувати функцію номіналізації і функцію організації синтаксичного цілого завдяки поєднанню протилежних один одному частиномовних значень

(предметності та процесуальності). Віддієслівні деривати містять приховані семи і здатні називати не лише предмети, процеси, ознаки, але й події, ситуації, одночасно характеризуючи їх, чим у тексті можуть дорівнювати реченням. Простежимо це на деяких прикладах авторських віддієслівних іменників, здатних містити приховані семи. У М.Вінграновського є okazіоналізм *летище*, утворений за схемою дієслово + іменниковий суфікс *-ище*: "...не лети із мого серця в *летище* далеке...". Введений до складу віддієслівного іменника, суфікс втрачає свій негативний відтінок, властивий йому в узусі, і виступає допоміжним засобом зображення картини втрати чогось. При цьому okazіоналізм не просто уточнює узуальне слово *далеке*, а задає тон усьому контексту. "Де сипле сонце на цвітінь жовтогарячу *миготінь*" (Яр Славутич) – побудова okazіоналізму *миготінь* не лише організує внутрішню риму вірша і тим самим зупиняє увагу читача, а й оживлює картину, ми маємо справу водночас із структурною мотивацією та лексичною семи, засобом створення зорової картини. Віддієслівний дериват, введений у контекст, виявляє свої приховані семи, які відносяться до переривчастої дії, і це пов'язано із впливом на смислову структуру предиката тексту. Свою специфіку і семантичну індивідуальність мають також безафіксні віддієслівні іменники. Наведемо декілька прикладів: "Землі голосний *безугав*" (В.Бровченко); "...ти чув тривожний *безрух*...", "Ні *виперну* немає, ні розвади...", "Колючий *посмерк* повз..." (В.Стус); "Який *нестрим!*" (Яр Славутич). У межах контексту безафіксні новотвори помітно виділяються на фоні інших його складових. Їх залучення до складу надфразової єдності не може бути випадковим, такі новотвори підтримують фон усього тексту. Виступаючи вагомим засобом створення загальної картини, вони виконують роль стрижневих слів контексту, утримують увагу читача своєю стислістю, надають відчуття напруження.

Змістова цілісність тексту часто виявляється у повтореннях однокорених морфем, що пов'язані із темою і входять у твірні слова, які, в свою чергу, беруть участь у побудові тексту, тому для забезпечення його семантичної цілісності поети досить активно використовують цей прийом. Аналіз сучасного поетичного мовлення дає змогу простежити, що в одному контексті вживаються узуальні і незузуальні споріднені слова, що створює потрібний стилістичний відтінок. Шляхом такого інтенсивного використання в одному контексті твірних слів, що мають у своєму складі визначені кореневі морфем, розвивається тема макротексту. Використання okazіоналізмів у одному контексті із твірними словами може бути зумовлене різними причинами: як засіб уточнення, деталізації, роз'яснення зображуваного тощо. В результаті такого прийому на фоні загального контексту відбувається "...актуалізація зв'язку між базовою основою та мотивованим у процесі народження похідного слова" [Земська 1990: 18]. Так, в одному контексті поети можуть вживати okazіональний іменник, який становить згорнуту дієслівну конструкцію і дієслово, від якого він утворений, семантика таких утворень демонструє транспонування процесуальної ознаки в абстрактну узагальнюючу характеру назву процесу, стану, дії: "Я так тебе люблю, що став *любачем!*" (В.Бровченко); "У цьому світі – *сміховинні* сміється й слово на столі", "Не лети із мого серця в *летище* далеке..." (М.Вінграновський); "...*промисносте*, не проминай!" (С.Гординський); "Твій правий подвиг – стримати навалу Московських орд – *горитвою* горить і будить помсту..." (Яр Славутич); "Він, *опорятуюнок*, я ж білоусто мовлю – порятуй..." (В.Стус); "Я веслю і сіті закину. Може рибу вловлю *невловимку*..." (В.Бровченко); "Так мені сумно у цій *засмуті*" (І.Драч). Використання в тексті узуальних іменників і відіменникових okazіоналізмів, створених за допомогою зменшувально-пестливих суфіксів, допомагає розширити, деталізувати зображувану картину: "Димно дихають в сивих снігах *сосеняточка* і *сосенята*..."; "А з *хмаренятками* у звишші хмарина – мама йде сумна" (М.Вінграновський); "Мов *вогневинка* ця остання перед лихим вогнем зими?!" (І.Драч); "...мала з малих *крилечечко* із крил..." (М.Вінграновський); "У Неквапи - білі лапи, у *Неквaпoньoк* – свої..." (М.Вінграновський); "...шукав усі громи, залишивши їй пару *підгірмків*" (О.Резниченко); "Мрія-*вимрїйка* проста: буде й в мене чистота", "Біля дороги вікові дуби Вже вивели *дуб'ятка* на обочі..." (М.Братан); "...судять навмання вождя жахного та його *вождинців*..." (Яр Славутич). Авторські новотвори, вжиті разом із мотивуючим іменником, за допомогою приєднувальних дієслівних префіксів *пере-*, *при-* можуть надавати відтінку додаткового уточнення ознаки процесу: "Ти тїнь, ти *притїнь*. Смерк і довгий чуд..." (В.Стус); "А з переяру, з того *переяр'я*...", "І шелест і *нешелестїнь* стелить вашу тїнь" (М.Вінграновський); "Від серця в'ється ніжний доторк – *переторк*" (І.Драч); "Сплять тисячами снами й *переснами*" (В.Стус). Функцію текстових номінацій виконують okazіоналізми, якими автори називають явища дійсності, не названі в узусі окремою лексичною одиницею, тому їх функцію у тексті можна розглядати як уточнюючо-номінативну: "Поza полем небо та *піднеб'я*, попід неба димаровий дим..." (М.Вінграновський); "Тільки безмов'я тепер ніч...синя *сунїч*" (В.Коломієць). Разом із мотивуючим іменником у тексті зустрічаються також okazіональні утворення, структура яких становить згорнуту дієслівну конструкцію і які дають назву особі за виконуваною нею дією: "Рано-вранці *сміттярі* сміття сіють на столі" (І.Драч). Привертає увагу читача наявність в одному контексті відсубстантивного твірного слова і похідної дієслівної конструкції, що надає характеру повідомлення динамічності, своєрідної всеохопленості дії і тим самим відповідає комунікативним намірам автора: "Який не є туман, однак його *перепонатуманю*" (А.Бортняк); "Я всі прокляття *розпрокляв*...", "Я сам *самую*", "Як і без тополі, що в моїм серці змалку *тополить*..." (М.Вінграновський); "Коли ж цей соловій так *солов'їтьсья*..." (І.Драч); "...не про мене *чужїти* в чужаниці-чужині..." (В.Стус). Рідше на основі предтексту стилістичних слів-синонімів утворюються okazіональні прислівники, які у тексті допомагають деталізувати, уточнити картину: "...а їм весело було, *реготливо*..." (І.Драч); "В нім (домі) терпимо, і навіть тепло, *телевізорно*, як і слід" (В.Коломієць). У даному випадку словотворчим стимулом утворення інновацій можуть бути не лише

однокореневі слова, але й слова далекі за змістом, які виражають однакові семантичні відношення з оказіоналізмом лише у тексті.

Поети широко використовують в одному тексті одноструктурні утворення, які, в силу свого точного внутрішнього римування, здатні виконувати самостійні семантичні функції. “Потужною виразливо-естетичною силою володіють внутрішні рими, що виражаються в гострих переключках звукового ладу слів і створюють нові стилістичні і смислові відтінки мовлення” [Виноградов 1963: 67]. Подібний прийом охоплює похідні різних словотвірних типів і використовується авторами як прийом художньої виразності. Однозвучність слів мовленнєвого відрізка у таких випадках надає особливого колориту всій оповіді, часто такі утворення виконують функцію стрижневих слів контексту, виступають основними складовими зорових та слухових картин. Так, введені в один контекст одноструктурні іменники зосереджують увагу читача на окремих епізодах, підвищують образність поетичного твору і, залежно від його тематики, надають потрібних семантичних відтінків. “А навкруги колосінь, золотінь” (О.Лупій); “Де сипле сонце на цвітінь жовтогарячу миготінь...” (Яр Славутич); “То калина горить, мов цвітінь, мов горінь, мов любов...” (Н.Півторацька) – залучення суфікса *-інь-* до створення оказіональних слів надає зображувальній картині світлого, радісного настрою. Повторення тотожних за формою частин слова – це повторення змістового рівня: в результаті вживання в одному тексті ряду різнокореневих слів, які належать до одного словотвірного типу, задається особливий тон оповіді (пестливий, сатиричний, пафосний тощо): “Де ж бо ти, Полтавщино, предківська прославищино?” (Яр Славутич); “Спішим, гудимочко (бджола), моя родимочко, – сотів ще не налили...” (В.Коломієць); “Ніякій псоті і босоті не здається птах цей сизокрилий” (І.Драч); “Ці рядочки, товариство, не пуста сентенція: де комерцією пахне, там і конкуренція” (М.Карпенко); “Моя могила навіки стала на моїй дідишні, а не в далекій і чужій чужизні” (Яр Славутич). Крім іменників і дієслів, автори поетичних творів активно використовують у своїх текстах одноструктурні прикметники: “Що у мене тече дужезне і широчезне як Дніпро!” (А.Бортняк); “У дні повнисті, племенисті я чую голос” (М.Сингаївський); “...Баба солодкава і лукава...” (І.Драч); “Ковзає гаддя – не візьмеш руками. Часом слизюче, часом колюче” (М.Самійленко); “Віра – циганиста вся, племениста...” (І.Драч); “Хустські і севлюські це гімназисти...” (С.Гордінський). Такі утворення задають особливий тон повідомлюванню, акцентують увагу на деталях, внутрішнє римування не лише гармонізує загальний вислів, але й сприяє структурній єдності тексту, робить його легковідтворюваним.

Спостереження над текстами показують, що оказіональні слова володіють текстотвірними потенціями, вони допомагають свіжо, нешаблонно розповісти про звичайне. Такого роду утворення насичують контекст, підвищують силу сприймання, програмуючи реакцію носія даної мови на повідомлення. Вміле введення їх у контекст – привілей майстрів слова, адже автор повинен виробити потрібну “стратегію” розгортання ходу подій, повинен володіти певним рівнем майстерності, яка передбачає поруч з талантом також наявність спеціальної підготовки у сфері українського словотвору.

Література

- Бакина 1974: Бакина М.А. Словотворчество // Языковые процессы современной русской художественной литературы. Поэзия. – М., 1974. – С. 78-127.
- Виноградов 1963: Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. – М., 1963. – 253 с.
- Виноградова 1984: Виноградова В.Н. Стилистический аспект русского словообразования. – М., 1984. – С. 76-77.
- Земская 1973: Земская Е.А. Современный русский язык. Словообразование. – М., 1973. – 302 с.
- Земская 1990: Земская Е.А. Словообразование и текст // Вопросы языкознания. – 1990. – № 6. – С. 17-30.
- Принцевський 1976: Принцевський І.Т. Авторські новотвори в українському поетичному мовленні // Проблеми словообразования русского и украинского языков. – К. – Донецьк: Вища школа, 1976. – С. 150-166.
- Швед 1985: Швед В.И. Словообразование и текстообразование // Вопросы языкознания. – 1985. – № 4. – С. 115-121.
- Шмелев 1964: Шмелев Д.Н. Очерки по семасиологии русского языка. – М., 1964. – 244 с.
- In this article the author pays attention to the question of functioning of author's neologisms, especially their role in creating poetic context. The text – forming function of the occasionalisms is studied from the view of their structural and semantic peculiarities and word order in a sentence.*
- Keywords: poetic discourse, occasional words, productive and un productive model of formation, individual word -formation.*

Надійшла до редакції 5 вересня 2006 року.

Олена Кардашук

ББК 81.411.1-32
УДК 811.161.2'37

ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ЗАПЕРЕЧЕННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Стаття продовжує цикл публікацій автора щодо засобів вираження семантичних категорій української мови (заперечення, інтенсивність тощо). У ній розглянуто засоби вираження категорії заперечення (лексичний та словотвірний рівні) на матеріалі творів Ліни Костенко.

Ключові слова: заперечення, префікс, лексико-граматична категорія.

Заперечення – лексико-граматична категорія, яка означає відсутність зв'язку між певними об'єктами реальної дійсності. У дослідженнях категорії заперечення можна виділити такі проблеми: 1) заперечення як елемент судження й лінгвістична природа заперечення (О.Есперсен, О.Потебня); 2) опозиція ствердження-заперечення (С.Галкіна-Федорук, Н.Озерова); 3) виділення заперечних речень за модальним принципом та за характером предикативних відношень (В.Виноградов, В.Адмоні, І.Ковалик, І.Вихованець та ін.). Як мовна універсалія заперечення виявляється на різних рівнях: лексичному, словотвірному, синтаксичному, фонетичному. Заперечні слова утворюються за допомогою заперечних словотвірних *афіксів*, які семантично конкретизуються, набувають значення відсутності, позбавленості, неповноти. Ці афікси **не-**, **без-**, **обез-**, **зне-**, **ні-**, **ані-**, **а-**, **анти-**, **ім-**, **ін-**, **ір-**, **дис-**, **поза-**, **понад-**, **над-**, **недо-**, **небез-** можуть поєднуватися з лексемами різних частин мови (небажання, безрідний, знебарвити, ніде, аніякий, аморальний, антихудожній, дисгармонія, індиферентний, ірреальний, позазаконний, понадплановий, надзвичайний, недоробити, небезгрішний).

Мета нашої статті – дослідити засоби заперечення на словотвірному та лексичному рівнях у творах Ліни Костенко.

Серед заперечних префіксів української мови чільне місце посідає префікс **не-**. Так, у Словнику української мови в 11-и томах зафіксовано 2722 слова з префіксом **не-**.

Префікс **не-** бере участь в утворенні слів із різним характером заперечення. Аналіз лексем з префіксом **не-** у творах Ліни Костенко дозволив зробити такі висновки:

1. Префікс **не-** має значення “повне заперечення того, що слово позначає без не-”. Напр. *незнання* [2, 547], *нещасних* [2,288], *нежонатий* [2, 352]: *Їмо плоди із дерева незнання* [2,547].

2. Префікс **не-** входить до складу слів, що передають заперечно-позитивні поняття. Ці лексеми мають, з одного боку, значення, протилежне тому, яке вони мали без **не-**. З другого боку, вони вказують на наявність протилежного, антонімічного першому, значення. Так, в лексемі *недобрий* є вказівка не тільки на відсутність доброти, а й на наявність протилежної якості-злості: *О не взискуй гіркою меду слави! Той мед **недобрий**, від кусючих бджіл* [2,52].

Іноді ці слова вживаються поряд зі своїми антонімами для створення або підсилення контрасту в одному реченні: *Героєм, співцем, мудрецем, диваком, Але жоден поет не був **непоетом*** [2,52].

3. У деяких випадках слова з **не-** позначають обмежену міру якості, у своєму значенні мають відтінок помірності: *несприятлива*, *невловима* [2,324], *незвичайним* [2,316], *незатямарений* [2,316], *неблизьку* [2,23], *нелегка* [2,88]: *Це так природно – відстані і час І ваша скрізь присутність **невловима*** [2,324]. *Що доля **нелегка**, – в цім користь і своя* [2,316].

4. У творах Ліни Костенко часто вживаються лексеми з префіксом **не-**, що мають у своєму компонентному складі семи “великий”, “надзвичайний”, “дуже”: *неосяжно* – “який не має видимих меж. Дуже великий щодо розміру”, напр.: *Крізь далі **неосяжно** голубі* [2,100]. *Хай вилітає не той самий **фенікс**, А зовсім інший, **неймовірний** птах* [2,88].

5. У лексемах *невимовно* [2,31], *несповідимій*, *невидимі* [2,374] тощо префікс **не-** додає до значення твірної основи такі компоненти – “прихований”, “важко виражати”, “не піддається” та ін.: *Як **невимовно** віршами не скажеш. Чи не німою зробиться душа?* [2,31].

6. Нами зафіксовано поодинокі вживання лексем з префіксом **не-** із стверджувальним значенням, пор. *небритий / бритий: Стратенці йшли **небриті**, як стерно...* [2,362].

Отже, у творах Ліни Костенко префікс **не-** виявляє свою полісемію.

Префікс **без-**, так як і префікс **не-**, бере участь у творенні слів із різним характером заперечення. Аналізуючи лексеми з цим префіксом, можна зробити такі висновки:

1. Префікс **без-** має значення “повне заперечення того, що слово позначає без цього префікса”. Напр.: *безсмертя* [2,36], *безжалісний* [2,29], *безсоння* [2,233], *беззахисні* [2,284], *безвісти* [2,284]: *І тільки подвиг людського духу Доточить їх до безсмертя* [2,36].

2. Слова з префіксом **без-** називають ознаку через вказівку на відсутність чого-небудь. Це, в основному, прикметники та прислівники, співвідносні з прийменниково-іменниковими конструкціями. Напр.: *безвихідний (о) – без виходу* [2,199], *безслідних – без сліду* [25,17], *бездомні – без дому* [2,23], *безсонний – без сну* [2,62], *безсмертно – без смерті* [2,72], *безлюдно – без людей* [2,72]: *Дзигарики замовників **безслідних** На підвіконні цокали, йшли* [2,17].

3. Багато із таких слів співвідносні зі словами без даного префікса і утворюють з ними антонімічні пари. Напр.: *безжалісний – жалісний, безтурботний – турботний* [2,423], *беззбройна – збройна* [2,183], *безсмертні – смертні* [2,165]: *Три Мойри, три **безжалісні** богині* [2,423].

У деяких словах префікс **без-** настільки злився з коренем, що в сучасній українській мові як афікс може не виділятися. Напр.: *безтямно* [2, 415]: *Хто **безтямно** кричав, Хто шукав свого **скарбу**...* [2,415]

4. Слід зазначити, що поетеса лише в окремих випадках вживає слова іншомовного походження, або з іншомовними заперечними префіксами, коли має намір зробити риторичний наголос або не може знайти україномовний відповідник. Наприклад, у лексемі *безпардонні* [2,107], використане поєднання українського префікса **без-** і іншомовного слова *пардон*: *І приходять якісь **безпардонні** прогнози* [2,107]

5. Заперечні префікси **без-** і **не-** мають багато спільного у семантиці. Тому зустрічається багато однокореневих слів з цими префіксами. Наприклад: *безперешкодні – неперешкодні* [2,431], *безславнім –*

неславнім [2,237], безжалісним – нежалісним [2,29]: *Борги були йому безперешкодні* [2,431]. *На славі минулій стою в безславнім сьогодні* [2,237].

Однак, при всій синонімічності цих префіксів, і **без-** і **не-** мають властивості, характерні для кожного зокрема.

6. Префікс **без-** Ліна Костенко використовує для творення відносних прикметників. Напр.: *безборонною* [2,193], *безшесельно* [2,89], *безсмертного* [2, 15], *безмежних* [2,125], *бездомним* [2,73], *безмірний* [2,225]: *То я була дурною і доброю Безборонною, несинхронною* [2,193].

7. Використовує префікс **без-** Ліна Костенко і для творення нових лексем іменникового походження: *безмежність* [2,90], *безсмертя* [2,38], *безчестя* [2, 222], *безвихідь* [2,409], *безмежжі* [2,307]: *Прямим проломом пам'яті в безмежність* [2, 90]. ...*коли ми йшли в безвихідь, у голод, у морози* [2,409].

8. Деколи автор поряд з лексемами з префіксом **без-** використовує синонімічні конструкції з заперечними частками **не**, **ні** для підсилення значення: *Бредуть бездомні люди. Ні даху, ні притулку, – буквар їм на умі* [2,23].

9. Заслуговує на увагу і використання паронімів з префіксом **без-**: *Барикади цегли – проти бездомності Барикади поезії – проти бездумності* [2,145].

10. Часто трапляються лексеми з вищезгаданим префіксом, які у творах використані для абсурдності деяких тверджень (заперечення – заперечення, оксюморон). Напр.: *Як тяжко стукать у чужі оселі, Бездомним будиши на своїй землі* [2,73]. *Непереможна безборонність – твій меч єдиний і єдиний щит* [2,334].

11. Нами зафіксовано і поодинокі вживання лексем з префіксом **без-** із стверджувальним значенням: *Це лиш слова, зате вони безсмертні* [2,165]. *Метушлива бездарність отари свої пасе* [2,107].

Отже, у творах Ліни Костенко префікс **без-**, так як і префікс **не-**, виявляє свою полісемію.

Значення заперечення має і префікс **ні-**. У сучасних російських і українських літературних мовах він не продуктивний. У “Словнику української мови” нараховується 61 слово з цим префіксом. Префікс **ні-**, що походить від спільнослов'янської негативно-підсилювальної частки **ни**, служить для утворення невеликої кількості негативних займенників і прислівників: *нітрохи* [2,132], *нікого* [2, 67], *ніде* [2, 48], *нічого* [2, 377], *ніхто* [2, 6], *нізвідкіля* [2, 390]: *Я тебе нітрохи не люблю* [2, 132]. *Іду в полях. Нікого і ніде* [2, 132].

Специфічним для української мови виступає префікс **ані-**, що функціонує як словотворчий синонім афікса **ні-**. Він може бути еквівалентом у всіх словотворчих моделях, однак префікс **ані-** підсилює негативну семантику твірних основ, внаслідок чого створені за його допомогою слова здобувають емоційне забарвлення і закріплюються за визначеними мовними стилями: *Тиші – анітрохи. А струсам різним утрачаєш лік* [2, 100].

Деякі з цих лексем мають яскраво виражений розмовний характер: *анікогісінько* [2, 40]: *Бо у хаті ж анікогісінько, А тут і жінка і сусіди* [2, 40].

Лексеми з **ані-** містять у собі не тільки просту констатацію заперечення, а й посилення його, несуть експресію. Отже, ми можемо сказати, що префікс **ані-** у творах Ліни Костенко також виявляє свою полісемію.

В українській мові існує таке семантичне явище, коли негативне значення лексем передається префіксами, що несуть у собі потенціал заперечення спорадично.

Складний префікс **обез-** в українській мові служить для утворення слів зі значенням позбавлення того, що названо їхньою кореневою частиною. Група цих утворень є досить великою й активно поповнюється, в неї входять перехідні і неперехідні дієслова, утворені від абстрактних іменників, але у творах Ліни Костенко слова з префіксом **обез-** трапляються досить рідко: *Барельєф. Простоволосі, обезумілі* [2, 154].

Складний префікс української мови **зне-** ідентичний за значенням префіксу **обез-** і вживається головним чином з дієсловами і віддієслівними іменниками: *зневажені* [2, 550], *зневажають* [2, 207]: *Зневажені тут мова і народ, Який міцан століттями годує* [2, 550]. *Що, як за це вже зараз в наших генах Нащадки наші зневажають нас?!* [2, 207]

Частина утворень із префіксом **зне-** синонімічна однокорінним словам з префіксом **обез-**: *знецінюйте – обезцінюйте* [2, 66]: *І не знецінюйте коштовне, Не загубіться у юрбі. Не промініяйте неповторне На сто ерзаців у собі* [2, 66].

Префікс **зне-** сполучається з кореневими морфемами, що позначають фізичний і психічний стан людини: *знесилені* [2, 131]: *Знесилені подачками прибою, Закам'яніли у страшній судомі... Луска зробилась тьмяною, твердою. Пловці лежать важкі і нерухомі* [2, 131].

Кожна форма має визначену семантичну своєрідність: форми зі **зне-** показують, що ознака була в наявності раніше, а тепер утрачена. Цього додаткового відтінку не мають форми з **не-** і **без-**.

Префікс **зне-**, як і **ані-**, властивий лише українській мові.

Префікс **над-** в окремих відносних прикметниках виражає заперечення й у певних контекстах є синонімом префікса **не-**: *надсвідома* [2,102]: *Ранок був сумний. А де він взявся, Звідки він тут виник, Такий незвичний, дивний, неземний?! Це зойк світів? Чи надсвідома згадка?* [2, 102]

Складний префікс **недо-** із заперечним елементом **не-** додає слову значення неповноти, недостатності дії, стану, якості, відсутності потрібної міри. Він зустрічається в дієсловах і віддієслівних формах: *недострелений* [2,174], *недоторканий* [2,409]: *Лиш застогне вночі недострелений птах від заблуканих куль бракон'єра* [2,174]. *Прости, прости їм, Боже, Вони брели віками Трагічно несвідомі своєї темноти. І тільки час розсудить цей біль недоторканий* [2,409].

Також зустрічається цей префікс у віддієслівних іменниках: *недоквас* [2, 382]: *Осіннє сонце, яблуко-недоквас* *Стояло в голих кленах у вікні* [2,382].

У східнослов'янських мовах існує ряд запозичених негативних формантів: **а-**, **анти-**, **дис-**. У мові творів Ліни Костенко вони маловживані. Чітко виділяються вони тільки в словах, співвідносних з відповідними безпрефіксними: *антисвіті* [2,184], *антизірки* [2, 184], *антинароди* [2,184], *антивіки* [2,184], *алхімік* [2,187], *антинародно* [2,174], *дистанції* [2, 82], *диверсії* [2,83], *диверсантах* [2,83]: *Не знав, не знав звіздар гостробородий, Що в антисвіті є антизірки, Що у народах є антинароди, Що у століттях є антивіки* [15, 184].

Проведений аналіз заперечних префіксів і слів, з якими вони сполучаються, у творах Ліни Костенко дозволив визначити три семантичні групи:

1) слова із позначенням “позбавлений чого-небудь”; у них заперечується наявність ознаки, яка названа безпрефіксною частиною. Це значення виражається за допомогою префіксів **не-**, **без-**, **обез-**, **зне-**, **ні-**, **ані-**;

2) слова із заперечно-стверджувальним значенням, у яких не тільки заперечується якась якість, ознака, але і затверджується наявність нової якості, ознаки. Це значення передається префіксами **не-**, **без-**, **а-**, **анти-**, **дис-**, **над-**;

3) слова, що виражають різний ступінь неповноти ознаки, якості, дії за допомогою префіксів **недо-**, **небез-**.

Основним лексичним засобом вираження заперечення в східнослов'янських мовах є негативна частка **не**. Вона є своєрідним формальним показником заперечності речення незалежно від місця вживання її в реченні і віднесеності до якого-небудь його члена.

У сучасній українській мові самостійне категоріальне значення частки **не** полягає в граматичному вираженні заперечення. Частка **не** не має комунікативної функції: вона не називає предмет, явище, дію, стан, ознаку і т.п., не може бути членом речення.

Як і інші модальні частки, **не** додає той чи інший смисловий відтінок цілому реченню. Саме частка **не** має значення повного і необмеженого заперечення, яке зумовлює її синтаксичну функцію – бути засобом вираження граматичної категорії заперечення. Наприклад, **не**, використане перед присудком, служить для вираження заперечення зв'язку між суб'єктом і предикатом.

Отже, **не** може вживатися при будь-якому члені речення, заперечуючи дію, суб'єкт, об'єкт дії, ознаку і т.п., при цьому вона може уживатися зі сполучником **а**. Це ми можемо побачити у творах Ліни Костенко:

Я не скрипковий ключ, а журавлиний

Тобі над полем в небі напишу [2, 325].

Не живемо, а вибачаємось

Хтось завжди зазирає у вікно [2, 543].

Сполучення частки **не** з протиставними сполучниками зумовлене наявністю протиставлення і заперечно-стверджувальним характером речення. У цих реченнях підкреслюється заперечення, якому протиставляється ствердження, а у конструкціях типу: *Хоч, звісно йшлося не про облогу Трої, І він купець, а зовсім не герой* [2, 431] посилене ствердження, якому протиставляється заперечення. Це пов'язано із своєрідним характером поєднання протиставного сполучника **а** і заперечної частки. Модальне забарвлення, яке передає жаль про те, що дія не здійсниться, відчувається в реченнях з присудком, що виражений інфінітивом:

Зажурені друзі сахнулися врозтіч,

Посіяне слово не сходить в полях [2, 59].

Ступінь заперечення, що виражений часткою **не**, не завжди однаковий. Трапляються випадки, коли частка **не** має значення неповного заперечення, невизначеності:

І я не я, і ти мені не ти

Скриплять садів напнуті сухожилля [2, 294].

Іноді частка **не** може підсилювати стверджувальне значення речення. Частіше усього це буває тоді, коли вона вживається в сполученнях із займенниками і прислівниками **як не**, **чого не**:

Тут як не ступиш, то не втратиш,

І ще цимбали й скрипку втратиш [2, 47].

Таким чином, негативна частка **не**, крім основної своєї функції – повного чи часткового вираження заперечення, виконує ще функцію посилення стверджувального значення речення. В останньому випадку лексичне наповнення речення, наявність заперечної частки наче суперечить його стверджувальній семантиці. Це ще раз підтверджує діалектична єдність форми і змісту: заперечна форма може служити для вираження стверджувального змісту і, навпаки, стверджувальна форма виражає заперечний зміст в інтонаційно-негативних реченнях.

В українській мові заперечення може бути виражено і часткою **ні**. Одні дослідники вважають, що **ні** може самостійно виражати заперечення у виражених типах синтаксичних конструкцій. Так, частка **ні** має заперечне значення (поза зв'язком із **не**) тільки в імперативних і кількісних реченнях, наприклад, у сполученні з родовим кількістю:

Бо скрізь є золота сипкого, Лакіз, вельмож, візирів – тьма.

Але царіці – ні у кого такої іншої нема! [2, 359].

Ця частка є основним засобом вираження заперечення в безособових реченнях з родовим відмінком іменників, що виражають обов'язкове доповнення:

*Ще не було **ні** пензля, **ні** мольберта [2, 350].*

Частка **ні** багатозначна. Функцію посилення заперечення вона найчастіше сполучає з функцією з'єднувального сполучника, що повторюється при однорідних членах загально-заперечного речення:

*А цій землі нічого не забракло – **Ні** рік, **ні** моря, **ні** озер, **ні** трав [2, 424].* В українській мові в деяких значеннях синонімом частки **ні** є підсилювально-заперечна частка **ані**, що утворилася в результаті злиття часток **а** і **ні**. Цю частку можна помітити і у творах Ліни Костенко. Частка **ані**, як і **ні**, але з більшим ступенем категоричності, може виражати повне заперечення у безособових реченнях з обов'язковим доповненням у формі родового відмінка іменника:

***Ані** строфи сумнівної, ні слова,*

***Ані** одного зайвого рядка... [2, 99].*

Про синонімічність **ні** і **ані** говорить і той факт, що вони можуть вживатися в одній заперечній конструкції, з'єднуючи однорідні члени речення і посилюючи заперечність цієї конструкції: *Тут, в небі тихо. **Ані** шум потічка, **Ні** вітру шум, **ні** пташка лісова [2, 63].* Ця частка властива тільки українській мові.

Лексичні засоби вираження заперечення є обов'язковим структурним елементом при побудові односкладних заперечних речень у сучасній українській літературній мові.

Ми можемо помітити здатність заперечних займенників і прислівників з префіксами **ні** створювати заперечні речення. Заперечний займенник у давальному відмінку вказує на повну відсутність суб'єктів, що повинні б були робити дію, що названа дієсловом:

*Він, може, просто не казав **нікому**, Він, може, мав якийсь передчуття,-*

Якійсь космічний холод, на котрому Затріпотить обірване життя [2, 394].

Вживання цього займенника в родовому, орудному і місцевому відмінках так само, як і використання займенника **нічого**, служить для позначення відсутності об'єкта, на який спрямовано дію: *І мертві, і живі, і ненароджені **Нікого** з вас довіку не простять [2, 538]. Ми ще **ніким** не взяті на приціл. Ми ще ростем. Ми виростем. Ми будем. [2, 540].*

У заперечних конструкціях, де заперечна семантика передається за допомогою заперечних прислівників місця, говориться про відсутність місця, де могла би здійснитися дія, позначена головним членом: *Бо всяк народ на ділі доведе – Хоч та Чого реवेश? **Нікуди** я не дінусь,- Сказав той грек, мабуть приблизно так [2, 420].*

У подібних синтаксичних конструкціях може заперечуватися наявність часу для здійснення якої-небудь дії: *Це цілий світ, якийсь інакший вимір, Який **ніколи** нас не полиша. А може, спомин – це далекий вирій, Де вже помертньо гріється душа?.. [2, 397].*

Заперечення може посилюватися займенниками і прислівниками із заперечним префіксом **ні**:

Спитай старих циган, покритих сивиною,-

*Без букв і письма **ніхто** іще не вмер [2, 404].*

У безособових заперечних реченнях української мови в якості присудка вживається безособово-предикативне слово **немає** зі значенням відсутності кого-, чого-небудь. У їхньому складі є доповнення у формі родового відмінка іменника.

Таки той грек до Києва доїхав.

Богдан підвівся з кам'яних стрепен.

***Немає** грека. І немає скіфів*

Тече ріка велика Борисфен [15, 464].

Усічений варіант лексеми **нема** так само, як і **немає**, є присудком у безособових реченнях:

Хапай своє життя, зв'яток повногруде!

Розкручуй карусель цвітастих спідничок!

*Минуло **нема**. Майбутнього не буде.*

Є скрипка, є життя. І ти на ній – смичок [15, 403].

Прозріння нам уже не притаманні.

***Нема** прозрінь в тумані підозрінь [15, 547].*

Розглядаючи лексичні засоби вираження заперечення у творах Ліни Костенко, ми бачимо, які різноманітні вони за своїми граматичними властивостями і граматичними функціями. Серед них є окремі слова (**не**, **ні**, **ані**), самостійні (**немає**, **ніде**, **нікуди**) і службові частини мови (частки **не**, **ні**, **ані**). Так само різноманітні і засоби посилення заперечення.

Заперечні конструкції без посиленого заперечення трапляються у всіх функціональних стилях української мови. Речення ж з посиленням запереченням є, як правило, приналежністю розмовного стилю.

Сучасна літературна українська мова для вираження категорії заперечення має розвинуту систему лексичних засобів. За частотністю, перше місце належить частці **не**, вживання якої при будь-якому члені речення робить конструкцію частково- або загально-заперечною. У визначених типах синтаксичних побудов заперечення передається частками **ні**, **ані**. Ці частки, як і інші службові слова, не мають лексичного значення, але вони служать для передачі заперечного значення всього речення. Заперечні частки препозитивні, вони ставляться перед заперечним членом речення. Заперечна семантика синтаксичної конструкції виражається також самостійними словами **немає**, **нема**.

Література

- Кардашук Олена, Гульпе Олександр. Засоби вираження заперечення у творах Юрія Федьковича // Науковий вісник Чернівецького університету. – Чернівці: Рута, 2005. – Вип.274-275. – С.358-364.
- Костенко Ліна. Вибране. – К.: Дніпро, 1989. – 559 с.
- Озерова Н.Г. Средства выражения отрицания в русском и украинском языках. – К., 1978. – 214 с.
- Українська мова. Енциклопедія. – К.: «Укр. енциклопедія», 2000. – 752 с.

The article continues series of author's publications concerning means of expressing semantic categories in Ukrainian (negation, intensity etc.). The article dwells upon means of expressing the category of negation (lexical and word-formative levels) on basis of Lina Kostenko's works.

Keywords: objection, prefix, lexical-grammar category.

Надійшла до редакції 29 вересня 2006 року.

Євгенія Карпіловська

ББК 81.2 УКР-2
УДК 808.3-083-55

ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТА ПІДТРИМКА МОВНИХ ІННОВАЦІЙ

*Стаття висвітлює проблеми стабілізації нової лексики, зокрема, засвоєння інішомовних аббревіатур та інновацій зі спільним об'єктом номінації, але різними ономазіологічними та/або словотвірними структурами. Для з'ясування статусу в системі мови та у мовній практиці сукупностей дериватів на зразок **месидж/месідж/меседж-SMS-повідомлення (-інформація, -довідка, -відповідь etc.)/SMS'ка/есемеска**, прогнозування їхньої стійкості запропоновано поняття **функціональний потенціал інновації**. Його визначено як суму її парадигматичних, синтагматичних та епідигматичних (дериваційних) відношень з уже наявними номінаціями. Відношення інновації з іншими лексемами в межах системи мови розглядається як один із визначальних регуляторів процесу її стабілізації – її **системна підтримка**, відношення з іншими одиницями тексту або зі складниками певної комунікативної ситуації – як **комунікативна підтримка інновації**.*

Ключові слова: мовна динаміка, неологія, мовна інновація, функціональний потенціал інновації, системна підтримка інновації, комунікативна підтримка інновації.

Твердження про стрімке поповнення українського лексикону вже не потребують доказів. В інтенсивності змін його якісного й кількісного складу переконають українські загальномовні та спеціальні словники, що вийшли друком у період незалежності [РУСИС 1999, СІС 2000, СІС 2006, СЖ 2003, ВЗОС 2003, ВТССУМ 2004, УОС 2005], спеціальні словники нової лексики, яких опублікована вже низка [Рудь 2001, Віняр/ Шпачук 2002, Мазурик 2002, Ставицька 2003, Колоїз 2003, Нелюба 2004, Вокальчук 2004], а також аналіз текстів сучасної української газетно-журнальної публіцистики, функціонального стилю, що найвиразніше відбиває мовну діяльність сучасного суспільства. Динаміку лексикону виявляє не лише лексика на позначення нових реалій і понять суспільного життя, їхніх ознак і процесів з ними, а й лексика, появу якої в сучасному активному українському лексиконі спричинює дедалі глибша й об'ємніша зміна самих мовних норм, смаків, комунікативних настанов мовців. Інакше кажучи, «обличчя» сучасного українського лексикону формує не тільки лексика, яка становить результат нових явищ в україномовній категоризації світу, а й нових процесів в аспектуалізації вже категоризованих явищ і понять, їхньому сприйнятті та оцінці, в тому числі й з погляду відповідності зміненим мовним нормам.

Виділення типів лексико-словотвірних інновацій у сучасній українській мові, з'ясування їхніх функціональних властивостей, питомої ваги в системній організації і розвитку лексикону неможливе без з'ясування тенденцій їхнього засвоєння, без виявлення чинників, які забезпечують їхню стійкість у мовній діяльності суспільства. Надійне підґрунтя для розв'язання цих завдань закладає вивчення інновацій у їхніх відношеннях з уже наявними номінаціями в системі мови і в тексті. Саме такий системний підхід дає змогу окреслити тло функціонування певної інновації в мові, виявити той магніт, який «притягає» або «відштовхує» нову номінацію, сприяє її усталенню в мові чи тримає на її периферії. Отже, лексикон як система номінацій з власною внутрішньою організацією та правилами функціонування в мовній діяльності суспільства підтримує певні інновації або чинить їм опір. Завдання дослідника – з'ясувати в кожному конкретному випадку, з якими системними та комунікативними регуляторами мови вступають у взаємодію інновації і які можливі наслідки такої взаємодії спостерігаємо в сучасній мовній практиці.

Системні угруповання вже наявних у мові номінацій, спільних з інновацією за формою, змістом або функціональними властивостями, розглядаємо як їхню **системну підтримку**. Проте інновації вступають у взаємодію не лише із системою мови, а й з продуктами її реалізації в певних комунікативних ситуаціях, у текстах різних функціональних стилів. Відповідно, крім системної, вони дістають **комунікативну підтримку**. Щодо фільтрів останньої, то їх мають визначити пріоритети вживання певних інновацій у мовній практиці, показники характеру та активності їхньої сполучуваності з іншими мовними одиницями, конотаційного, зокрема, експресивно-оцінного, потенціалу. З'ясувати комунікативну значущість певних інновацій допомагає логіко-семантичний аналіз текстів, здійснений на таких масивах текстів різних функціональних стилів, які б

давали змогу визначати вірогідні показники не лише абсолютної (накопичувальної), а й середньої та відносної частоти їхнього вживання в різних контекстних оточеннях, коефіцієнти їхньої стабільності [методику обчислення останнього див. у: Дарчук/Грязнухіна 1996]. Ю.А.Тулдава, моделюючи зростання лексики естонської літературної мови за матеріалами авторитетних нормативних словників, дійшов висновку, що за умови відсутності в лексиконі системної організації його склад мав би подвоюватися кожні півстоліття, а самий приплив лексики набув би лавиноподібного характеру. Спостереження Ю.А.Тулдави над півторастолітньою еволюцією естонського літературного лексику переконують у тому, що про стабілізацію його складу сигналізувало обов'язкове уповільнення припливу нових одиниць, зумовлене дією внутрішньомовних стримувальних механізмів і передусім необхідністю кодифікувати накопичену нову лексику згідно з чинними мовними нормами і усталеними системними відношеннями слів зі спільними формальними, змістовими чи функціональними властивостями [Тулдава 1987: 152-153].

Праця над «Словником нової української лексики», розпочата цього року у відділі структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім.О.О.Потебні НАН України, переконливо доводить необхідність врахування системних відношень нових номінацій для з'ясування перспектив їхньої стабілізації в українському лексиконі. Для окреслення параметрів стабільності інновацій послугуватимемося далі терміном **функціональний потенціал мовної одиниці**. Визначаємо його як сумарний показник обсягу й характеру її 1) парадигматичних, 2) епідигматичних (дериваційних) і 3) синтагматичних відношень у системі мови й у тексті, її номінаційної та комунікативної активності. Щодо останньої, то добре відома статистична залежність між віком і частотою слова. Наприклад, за допомогою відомої методики побудови адекватної математичної моделі еволюції словника, розробленої М.В.Араповим та М.М.Херц, встановлено, що частота вживання слова зростає з його віком, а отже, найдавніші слова в мові є найчастотнішими і навпаки [Арапов/Херц 1974; Тулдава 1987, 158-165]. Отже, нова лексика за своїми статистичними характеристиками значно поступається давній у загальномовному словнику і потребує для надійного прогнозування її життєздатності підкріплення кількісного аналізу якісним, особливої уваги до її системотвірних параметрів та комунікативної значущості, які й забезпечують її мовну стійкість.

Свою увагу далі засередимо на двох взаємопов'язаних, проте різноспрямованих процесах, які призводять до розширення або скорочення сукупностей конкурентних номінацій, тобто номінацій одного об'єкта чи поняття. Мета нашого аналізу – з'ясувати передумови формування опозицій таких номінацій у сучасному українському лексиконі, їхній функціональний потенціал, ступінь їхньої системної та комунікативної підтримки. Варіантні номінації сигнализують про певні зони «напруження» в лексиконі, в яких можлива переорганізація, рух одиниць, зміна їхніх властивостей. Такі рухомі зони лексику можна вважати певними точками його біфуркації [Пригожин/Стенгерс 1986], в яких відбуваються активні й показові для нього в певних часових проміжках кількісні та якісні зміни, а їхній аналіз відкриває дослідникам тенденції його функціонування та можливого розвитку. У статті використовуємо матеріали комп'ютерного текстово-ілюстративного фонду інновацій у сучасній українській мові, який з 2006 р. створюють співробітники відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім.О.О.Потебні НАН України. Крім авторки статті, в його формуванні беруть участь В.І.Критська, Т.К.Пуздирева, Т.І.Недозим, Ю.В.Романюк та Л.П.Кислюк. До цієї роботи залучено також студентів-україністів Донецького національного університету, які здобувають спеціальність «Прикладна лінгвістика».

Спостереження над конкурентними інноваціями дають підстави виділити два їхні типи: абсолютні синоніми, або дублети та часткові синоніми. Такі пари чи угруповання опозицій можуть складати як похідні, так і непохідні (подільні й неподільні) лексеми. Інновації першого типу мають спільну семантичну структуру, другі – за наявності спільного категорійного значення більшою чи меншою мірою розходяться у своїх часткових (розрядних) значеннях та конотаціях, формуючи нові гіперо-гіпонімічні лексичні об'єднання чи нові функціонально-стильові й стилістичні реєстри лексику. Тенденції стабілізації в лексиконі конкурентних інновацій простежимо далі на прикладі нових запозичень, зокрема інновацій з абрєвіатурними основами-вкрапленнями.

Поява нового способу комунікації – електронної пошти – спричинила потребу в спеціальній назві для повідомлень, якими за допомогою комп'ютера обмінюються відправник та одержувач. Оскільки англійською мовою, мовою, без знання необхідного обсягу якої неможливе використання Інтернету, повідомлення – **message**, то до лексику українських користувачів комп'ютерних мереж, а нині й до загального вжитку ввійшли транскрибовані українські відповідники цього англійського слова – **месидж** та **месідж**, пор. приклади із сучасних українських газетно-журнальних текстів: *Зрозумівши цю важливу обставину, ви зможете з новим інтересом сприймати, вибачте за модну чужоземщицу, месіджі влади* (ДТ, 2004, № 511), *Основний месидж - у культурно-національному сенсі все у нас погано і з кожним днем стає ще гірше, зате нарешті маємо хорошого Президента* (УМ, 2006, 17.06, с.4). Постаня таких варіантів написання можна пояснити намаганням точніше в українських відповідниках звукової форми цього англійського слова – [mesidzh] – передати вимову приголосного s перед i, оскільки цей приголосний звучить як щось середнє між українським твердим або напівпом'якшеним s. У сучасній мовній практиці українських ЗМІ уживається і відповідник, транслітерований з графічної форми цього слова – **меседж**, пор.: *Це була, зрозуміло, спонтанна обмовка, а не продуманий ідеологічний "меседж"* (Критика, 2006, № 1-2). Для кожного з цих способів адаптації англійського **message** в українській мові можна знайти зразки вже усталених англіцизмів, пор.: **імідж** (image), **бридж** (bridge) чи

котедж (cottage, див. його транскрипцію [kotidzh]). Подані приклади вживання відповідників англ. *message* в текстах українських ЗМІ переконують у тому, що відбувається й детермінологізація семантики цього англіцизму, а саме: його усталення в значенні «будь-яке повідомлення, звістка, сповіщення» з експресивно-оцінною конотацією «важливе, непересічне, значуще» завдяки його іншомовній формі. Водночас поява нового типу спілкування сприяє усталенню й у семантиці самого англійського слова *message* нового спеціалізованого значення «висловлення з інформаційної точки зору; як тип мовленнєвого акту і як тип тексту», вже відзначеного лінгвістичними словниками [АРС 2001: 229]. Українські загальномовні та спеціальні словники поки що слів *меседж/месидж/месідж* не зареєстрували. В якому з трьох графічних варіантів цьому запозиченню судилося усталитися в українській мові і чи судилося взагалі, покаже час і розвиток його функціонального потенціалу. Поки що нам не вдалося виявити його похідних, творення яких завжди істотно впливає на закріплення форми (графічної та звукової) твірної одиниці. Досить пригадати три варіанти написання англійської словосполучки **on line** (буквально – на лінії, в інтерактивному режимі) – *он лайн*, *он-лайн* і *онлайн* [СІС 2000: 403] – і дедалі більше превалювання саме останнього варіанта завдяки появі прикметника *онлайнний* (*онлайнний режим*, *онлайнне спілкування*). Хоча вагання щодо написання цього англіцизму ще відчувають і самі мовознавці. Наприклад, укладачі щойно виданого «Словника іншомовних слів» О.І.Скопненко та Т.В.Цимбалюк віддали перевагу написанню *он-лайн* [СІС 2006: 498]. Обстежені нами тексти доводять наявність функціонально-стильового розшарування українських відповідників-графічних варіантів цієї словосполучки. Написання її транслітерованих складників через дефіс засвідчене здебільшого у її функціонуванні як прислівника способу дії, наприклад: *сексопатологія он-лайн* (ГУ, 2006, 17.06, с.11).

Спілкування за допомогою мобільного телефону стимулювало появу нових номінацій за участю англійського *message* на позначення текстів, обмін якими уможлиблюють компанії мобільного зв'язку, – так звані *SMS-повідомлень* (від англійської назви такої послуги – *Short Message Service* – служба коротких повідомлень). Спостерігаємо вживання цієї номінації як з першою основою-вкрапленням, так і з такою основою в транслітерованому її варіанті, пор.: *Вартість SMS-повідомлення - згідно з вашою тарифною моделлю* (Діалог: Новини для абонентів УМС, 2006, 06), ...*всі новини отримуватиме із смс-повідомлень, які мені відсилали мама та бабуся Дарії* (УМ, 2006, 30.08, с.2). У газетно-журнальних текстах з'явилася й згорнута форма цієї номінації, причому в обох можливих варіантах її написання – *SMS'ка* та *смс-ка*, до того ж з використанням не властивих українській орфографії способів відокремлення основи слова від його афіксальної, змінюваної, частини, що вказує на її належність до особливої мови користувачів, пор.: *Відтепер отримати інформацію про наявність вільних місць у поїздах, які вирушають зі станції "Київ-Пасажирський" по Україні, країнах СНД та Балтії, можна за допомогою простої SMS'ки з мобільного телефону* (УМ, 2006, 03.06, с.2) або *А в тих смс-ках хіба багато напишеш?* (УМ, 2006, 30.08, с.2). Часто обидва такі варіанти можуть співіснувати в просторі однієї газетної чи журнальної статті і писатися як з великої, так і з малої літери. У розмовному мовленні обертається й звуковий варіант цієї номінації – *есемеска* і навіть демінутив від неї *есемесочка*, хоча в доступних нам джерелах поки що не вдалося виявити їхню фіксацію. Зауважимо однак, що електронні перекладні словники, наприклад, LINGVO, та наукові тексти, присвячені мові Інтернету, фіксують такий російський відповідник – *эсмэска*. Конкурентоздатності обох типів номінацій – повної та згорнутої – сприяє подальша деталізація поняття, позначеного номінацією *SMS-повідомлення*, оскільки такі повідомлення можуть різнитися за своїм змістом, структурою, призначенням. З огляду на таку аспектуалізацію об'єкта номінації особливого значення набуває не основа-категоризатор поняття *SMS-* (*смс-*), а друга основа – специфікатор цього поняття, згортка якої затемнила б значущий, диференційний компонент семантики подібних номінацій, пор.: *SMS-інструкція: Дотримуючись SMS-інструкцій, збережіть необхідні настройки у своєму мобільному телефоні...* (Діалог: Новини для абонентів УМС, 2006.06); *SMS-відповідь: Впродовж хвилини абонент отримає SMS-відповідь з інформацією про наявність вільних місць на поточний та наступний дні у зазначеному напрямку;* *SMS-довідка: ...SMS-довідка виявилася дуже зручною та інформативною...* (обидва останні приклади – УМ, 2006, 06.03, с.2), *смс-голосування: Сьогодні ввечері... українські модники побачать унікальні сукні в номінаціях "прет-а-порте-де-люкс" (готовий одяг класу люкс) та "фентезі" і зможуть підтримати вбрання, що сподобалося, і його автора в інтерактивному смс-голосуванні* (ГУ, 2006, 17.06, с.5), а також *SMS-гра*, *SMS-вікторина*, *SMS-опитування* тощо.

Подібне співіснування номінацій, редукованої розмовної і повної, підтриманої професійними потребами в точному й деталізованому означенні об'єкта, спостерігаємо й на прикладі інших англіцизмів з першими аббревіатурними основами-вкрапленнями. Наприклад, у жаргоні користувачів комп'ютерів побуває номінація *сідюк*, розмовний варіант українського відповідника англійської аббревіатури *CD (Compact Disc)* на означення компакт-дисків для накопичення інформації, а також пристрою для запам'ятовування інформації на таких носіях – *CD-ROM (Compact Disc Read Only Memory)*, пор. транскрибований варіант цієї аббревіатури, поширений у мовній практиці, але в українських словниках ще не фіксований, - *сидиром*. Натомість «Толковий словарь русского языка конца XX в.: Языковые изменения» за редакцією Г.М.Скляревської (СПб, 2000) у спеціальному додатку нових іншомовних вкраплень в сучасній російській мові (переважно – з підмов сучасної інформатики та комп'ютерної техніки) фіксує аббревіатуру *CD-ROM* разом з її транскрибованим варіантом *сидиром* та синонімом *компакт-дисковод* [ТСРЯ 2000: 697]. Професійне мовлення підтримує функціонування англійської аббревіатури як такої, що краще у виразному означуваній об'єкт і зрозуміла всім користувачам, а не приховує його в номінації, навмисне наближеній до загальноновживаних українських слів, як вищезгаданий *сідюк* (пор. *бовтюк*, *борознюк*, *кашлюк*). Про це свідчать похідні від такої номінації, уживані в сучасних українських

газетно-журнальних текстах, пор.: *З першого погляду цей проект може видатися чимось на кшталт CD-ROMної гри...* (Нам потрібен Лютер Мерезі" – Інтерв'ю з Умберто Еко. – УУ, 1999, № 9-10, с.55). Теж саме спостерігаємо й з іншими номінаціями з вкрапленнями англійськими основами, наприклад, з основою **DVD-** (**Digital Versatile Disk** – цифровий багатофункціональний диск). У розмовному мовленні вже досить поширене згорнуте позначення таких компакт-дисків – *дівідішка*, пор.: *...упорядковували новий стос ще запакованих "дівідішок"...* (УМ, 2006, 20.06, с.13). Однак потреби професійного спілкування не дають зникнути з лексики складним номінаціям з першою основою-категоризатором **DVD-**, пор.: **DVD-програвач**: *...Віталій привіз додому не один десяток фільмів, але його DVD-програвач зміг прочитати лише кілька* (УМ, 2006, 20.06, с.13) і його абсолютний синонім **DVD-плеєр**.

Інший спосіб засвоєння вкраплень засвідчує англійська аббревіатура **PR**. Наприклад, академічний „Орфографічний словник української мови” 1994 р. ще не фіксує її відповідників. Нагадаємо, що в цій аббревіатурі згорнуто словосполучку **public relations** “громадські зв’язки, відношення з громадськістю”. Першим її у вигляді транслітерованої вихідної англійської словосполучки **паблік рилейшнз** у своєму „Російсько-українському словнику іншомовних слів” подала Т.П.Мартиняк (Харків, 1999). Лише пізніший, виданий 2002 р. словник Д.Мазурик „Нове в українській лексиці” паралельно з такою вихідною словосполучкою вмістив її звукову аббревіатуру **піар**, а також як окрему одиницю реєстру зафіксував цю аббревіатуру у функції активної основи складних слів зі значенням „який стосується зв’язків із громадськістю, цілеспрямовано формує такі стосунки”. Це підтверджують такі приклади з цього словника, як **піар-фахівці**, **піар-технології**, **піар-компанія**. Певний час у мовній практиці спостерігався досить широкий спектр варіювання форми цієї аббревіатури: **PR**, **Пі-Ар**, **пі-ар**, **піар**. За нашими матеріалами, сьогодні ця аббревіатура вживається переважно в написанні **піар**, що й доводить ціла низка похідних від неї на зразок **піарівець**, **піарник**, **піарівський**, **піарити**, **піар-акція**, **піар-служба**, **піар-структура**, **піар-хід**, **високопіарний**, **чорнопіарівець** та інші. Появу в текстах її нетранслітерованого написання можна розглядати нині скоріше як прагнення авторів до вживання номінації з певними конотаціями: підкресленням її належності до особливої професійної сфери, кола посвячених, а отже, зрозуміло автору та його адресатам, наданням їй певної оцінності, експресивності, пор.: **PR-агенція**, **PR-партнер**, **PR-хитрощі**, **політPR**, **політPRмен** тощо. В транскрибованому вигляді усталюються в сучасному українському лексиконі й інші англійські аббревіатури, наприклад, **D.J.** (ді джей). Саме в такому написанні – **діджей** – це слово – синонім складної номінації **диск-жокей** – фіксують у своєму словнику О.І.Скопненко та Т.В.Цимбалюк [СІС 2006: 235]. Таку ж тенденцію до морфологізації у транскрибованій формі виявляє й аббревіатура **VIP**, співвідносна з англійською словосполучкою **Very Important Person** «дуже важлива особа». Перекладні словники до кінця 80-х років минулого століття подавали цю англійську аббревіатуру як текстове скорочення, з крапками після кожної літери – скороченого члена її базової словосполучки, пор. **V.I.P.** у списку найуживаніших скорочень з «Англо-російського словника» В.К.Мюллера (М., 1988). Часом таке написання цієї аббревіатури може зумовлювати зв’язок з іншим, ігровим, її тлумаченням, пор. російську назву передачі на телеканалі «Україна» «**V.I.P.** – **выгодно, интересно, престижно**». Уже згадуваний електронний перекладний словник LINGVO подає саму аббревіатуру **VIP** і такі англійські композити з нею в мові сфери управління, вищих ешелонів влади, політичної еліти, як **VIP lounge** «кімната (дослівно – вітальня – Є.К.) для важливих персон, високопоставлених осіб (в аеропорту)» та **VIP treatment** «почесне, урочисте поводження; уважне ставлення» з таким його англійським синонімом, як **red-carpet treatment** (буквально – поводження на червоному килимі – Є.К.). Нормативні українські словники ще не реєструють номінацій з цим компонентом, натомість мова засобів масової інформації, реклами, сфери послуг охоче їх витворює і вживає, напр.: **VIP-зал** як еквівалент англ. **VIP lounge**, але і такі специфічно «наші» номінації, де **VIP** певною мірою замінює основу **спец-** з новомови радянських часів, як **VIP-таксі**, **VIP-вхід**, **VIP-вечірка**, **VIP-магазин**, **VIP-ескорт (-супровід)**, **VIP-запрошення**, назви передач на українському телебаченні «**VIP-жінка**», «**VIP-гість у програмі «Час»**. У публіцистичних текстах натрапляємо на експресивно-оцінні номінації з цим компонентом, причому в різному його написанні, напр., **VIP-в’язні**, **VIP-камери**, **гучні бенкети із «ві-ай-ні персонами»** (ПіК, 2003, № 32-33), *...квитки у ВІП-зоні – сидячі місця під парасольками в Arena Concert Plaza* (УМ, 6.06.2006, № 101, с.3). Натрапляємо в сучасних медіа-текстах на субстантивоване вживання цієї аббревіатури, а також на спроби знайти її українські відповідники, пор.: *Незважаючи на «непрезентабельну» погоду, надвечір до Національного заповідника «Софія Київська» з’їхалися кілька сотень «VIPів» усіх мастей; У прохолодний вечір «особливо поважні персони» грілися теплом президентського прийому у дворі Софії* (обидва приклади – з однієї статті в: УМ, 2006, 26.08, с.4). Наскільки стійкою виявиться мовна мода на це аббревіатурне вкраплення, покаже час. Сьогодні можна лише відзначити його конкурування в значенні «особливий, спеціальний, для обраних; першокласний, високоякісний, вибірний» з основами **спец-**, **еліт-**, **люкс-**, **зірк-**, **зорян-**, **культ-**, **престиж-**, **резонанс-**, **особ-**, **топ-**, **мега-**, **піар-** префіксами та префіксоїдами **над-/понад-**, **супер-**, **ультра-**, **зверх-**, часто в межах одного тексту. Спостерігаємо також здатність основи **VIP-** в певних контекстах вживання вступати в синонімічні відношення з новими основами, пор., зокрема, новотвори **VIP-камера** та «**бізнес-камера** (...камера для бізнесменів особливо зразка й комфорту... – ПіК, 2003, № 32-33). Лапки в даному разі вказують на вузький, контекстний ґрунт семантичного зближення цих основ у значенні високої міри якості.

Обстежений матеріал засвідчує складну взаємодію системних та комунікативних регуляторів стабілізації аббревіатур-вкраплень в сучасному українському лексиконі, закріплення їх у певних формі (графічній та звуковій) і значенні, побутування в певних функціональних стилях сучасної української мови. Наслідком цих

процесів є розширення чи звуження спектрів конкуретних номінацій з такими іншомовними компонентами, що, в свою чергу, засвідчує особливості перебігу процесів концептуалізації та категоризації світу на сучасному етапі розвитку української мови.

Умовні скорочення

- ГУ – газета «Голос України»
 ДТ – газета «Дзеркало тижня»
 ПіК – журнал «Політика і культура»
 УМ – газета «Україна молода»
 УУ – журнал «Урок української»

Література

- Арапов/Херц 1974: Арапов М.В., Херц М.М. Математические методы в исторической лингвистике. – М.: Наука, 1974.
- АРС 2001: Англо-русский словарь по лингвистике и семиотике / Под ред. А.Н.Баранова и Д.О.Добровольского. – М.: Азбуковник. – Изд. 2-е, испр. и доп., 2001.
- ВЗОС 2003: Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики / Голов. ред. В.Т.Бусел. – Київ, Ірпінь: Перун, 2003.
- Віняр/Шпачук 2002: Словник новотворів української мови кінця ХХ століття. – Кривий Ріг. – Вип. 2., 2002.
- Вокальчук 2004: Вокальчук Г.М. Короткий словник авторських неологізмів в українській поезії ХХ століття // Вокальчук Г.М. Авторський неологізм в українській поезії ХХ століття (лексикографічний аспект) / За ред. А.П.Грищенко. – Рівне: Перспектива, 2004. – С.94-523.
- ВТССУМ 2004: Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел. – К., Ірпінь: Перун, 2004.
- Дарчук/Грязнухіна 1996: Дарчук Н.П., Грязнухіна Т.О. Частотний словник сучасної української публіцистики // Мовознавство. – 1996. – № 4-5. – С.15-18.
- Колоїз 2003: Тлумачно-словотвірний словник okazіоналізмів. – Кривий Ріг, 2003.
- Мазурик 2002: Нове в українській лексиці: Словник-довідник. – Л.: Світ, 2002.
- Нелюба 2004: Лексико-словотвірні інновації (1983-2003): Словник. – Харків, 2004.
- Пригожин/Стенгерс 1986: Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой. – М.: Прогресс, 1986. – 432 с.
- Рудь 2001: Рудь О.М. Поетичне слововживання складних прикметників та дієприкметників. – Суми, 2001.
- РУСИС 1999: Русско-украинский словарь иностранных слов / Укл. Т.П.Мартиняк. – Харків: Прапор, 1999.
- СЖ 2003: Російсько-український словник. – За ред. В.В.Жайворонка. – К.: Абрис, 2003.
- СІС 2000: Словник іншомовних слів / Укл. С.М.Морозов, Л.М.Шкарапута. – Київ: Наук.думка, 2000.
- СІС 2006: Словник іншомовних слів / Укл. О.І.Скопненко, Т.В.Цимбалюк. – К.: Довіра, 2006.
- Ставицька 2003: Ставицька Л. Короткий словник жаргонної лексики української мови. – Київ: Критика, 2003.
- Тулдава 1987: Тулдава Ю. Проблемы и методы квантитативно-системного исследования лексики. – Таллин, 1987. – 204 с.
- УОС 2005: Український орфографічний словник. – Київ: Довіра, 2005.

Article considers the problems of new lexicon stabilization, in particular, assimilation of another language abbreviations and innovations with common object of nomination, but different onomasiological and/or word-formation structures. For the definition of status of derivatives' sets like месидж/месідж/меседж-SMS-повідомлення (-інформація,-довідка,-відповідь etc.)/SMS'ка/есемеска within language system and in speech practice, forecasting of their stability the concept functional potential of innovation is offered. It is determined as the sum of its paradigmatic, syntagmatic and epidigmatic (derivational) relations with the nominations already available in language. Its relations with other lexemes within language system are proposed for considering as one of the main regulators of its stabilization - system support of innovation, its relations with other text units or with the components of communicative situation - as its communicative support.

Keywords: language dynamics, neology, language innovation, functional potential of innovation, system support of innovation, communicative support of innovation.

Надійшла до редакції 4 липня 2006 року.

ББК Ш81=411.4*2
УДК 811.161.2

МЕХАНІЗМ ФОРМУВАННЯ СЛОВОТВІРНОЇ КАТЕГОРІЇ ІНСТРУМЕНТАЛЯ ЯК САМОСТІЙНОЇ КАТЕГОРІЇ НЕПРЕДИКАТНОГО ТИПУ

Стаття присвячена вивченню механізму формування словотвірної категорії інструменталія з позицій семантичного синтаксису. Процесуальний аспект словотворення нині є актуальним, оскільки дає можливість здійснити комплексний підхід до трактування мовних явищ.

Ключові слова: словотвірна категорія інструменталія, самостійна категорія непередикатного типу.

Різні аспекти проблеми встановлення, виділення й опису лінгвальних категорій взагалі та словотвірних зокрема залишаються актуальними в сучасному мовознавстві. Вони представлені у працях О.К.Безпояско [1978], О.В.Бондарка, К.Г.Городенської [1994], М.Докуліла, І.І.Ковалика [1980, 1987], Р.С.Манучаряна [1981], В.В.Мартинова [1982], О.І.Моїсеєва.

Їх актуальність визначається зосередженням уваги мовознавців на функціональному вивченні мовних одиниць і явищ. Інтерес лінгвістики до вивчення смислової сфери мови, синтаксичне пояснення природи дериваційних процесів уможливили вичленування словотвірних категорій іменника семантико-синтаксичного походження, серед яких виділяється категорія інструменталія.

Дана проблема має зв'язок із важливими теоретичними завданнями, а саме: з'ясування співвідношення формально-граматичної і семантико-граматичної структури морфологічних і синтаксичних одиниць, поглиблення знань про механізм відбору норм активних одиниць і варіантів; подальшого з'ясування проблем синонімії, омонімії, варіювання суфіксів; більш суворої формальної регламентації термінів на позначення знарядь дії; лексикографічної фіксації цих термінів.

Вивченням словотвірної іменникової категорії інструменталія займалися Л.І.Васильєва, І.Р.Вихованець, К.Г.Городенська, А.Дементьев, Є.А.Карпіловська, Н.Ф.Клименко, А.В.Мамрак, Л.А.Мурзіна, В.П.Олексенко, О.О.Погрібна, Л.О.Родніна, В.Д.Семиряк, Н.В.Снежко, В.П.Токар, Л.Г.Шпортько. У дослідженнях цих авторів розглянуто лексичну та граматичну семантику, словотвірний потенціал категорії інструменталія, подано її загальну характеристику.

Серед не вирішених частин загальної проблеми – аналіз умов і особливостей згортання семантико-синтаксичної структури речення у поверхневій структурі відповідних словотвірних дериватів, співвідношення їх семантичної і формально-граматичної структур.

Завдання дослідження становить аналіз механізму формування словотвірної категорії інструменталія як самостійної категорії непередикатного типу.

Поняття “словотвірної категорії” було введено в дериватологію чеським ученим М.Докулілом, який вважав, що ця одиниця більш загальна, ніж словотвірний тип, відрізняється від останнього відсутністю спільності форманта (дериватора), який служить засобом вираження словотвірного значення. Першим в україністиці, хто докладно дослідив словотвірну категорію як комплексну одиницю системи словотвору, був І.І.Ковалик [Словотвір СУЛМ:1979].

Учений запропонував власне визначення поняття “словотвірна категорія”: “таке загальне абстрактне поняття, до складу якого входить сукупність усіх підлеглих словотвірних розрядів, споріднених одним загальним значенням” [Ковалик 1958:12] або “сукупність словотвірних розрядів, які об'єднують “семантично однорідні словотвірні типи” [Ковалик 1961:11]. І.І.Ковалик виділив 7 іменникових словотвірних категорій: діяча (*nomina agentia*), носія ознаки (*nomina atributiva*), збірності (*nomina collectiva*), місця (*nomina loci*), дії (*nomina acti*) та її результату (*nomina resultatis*), знаряддя (*nomina instrumenti*). Словотвірні категорії назв знаряддя, діяча, дії, якісної абстракції і неживих предметів належать до первинних класифікуючих словотвірних категорій.

Р.С.Манучарян, значно розширюючи рамки словотвірної категорії, розуміє під словотвірною категорією “ряди похідних з різними формантами і способами словотворення на основі спільності словотвірного значення” [Манучарян 1981:201-202].

У 60-ті рр. усталився напрям дослідження явищ словотворення “від змісту до форми” мовних одиниць (структурно-семантичний підхід). У 70-ті рр. почав розвиватися напрям “від форми до змісту” мовних одиниць (морфологічний підхід). Згодом обидва підходи об'єдналися. У 80-ті рр. семантика і структура похідного слова виводяться з синтаксичної конструкції (словосполучення, речення), що лежить у його основі. Процес деривації супроводжується словотвірними змінами вихідної одиниці – її згортанням, конденсацією, скороченням і т.ін. (К.Г.Городенська, Н.Ф.Клименко). Морфеми при цьому виступають формальними представниками компонентів розгорнутих предикативно-аргументних структур.

Найпоширеніший у сучасному мовознавстві підхід до тлумачення граматичної категорії, основним критерієм якого є наявність опозицій, не можна вважати універсальним, оскільки він не може бути застосованим, зокрема, при виділенні словотвірної категорії. У словотворі опозиції дериватів за допомогою словотворчих засобів у межах спільного словотвірного значення не формуються. Саме тому актуальним стало

вироблення критеріїв виділення словотвірної категорії, що позначилося на розширенні означуваної поняттєвої бази терміна “словотвірна категорія” у сучасній лінгвістиці.

Становлення і розвиток мови завжди відбувається в мовленні, не виняток у цьому сенсі і процес словотворення. У мовленні постійно працює механізм дериваційної редуції, який дозволяє сконденсувати речення без суттєвих втрат інформації [Мартинів 1982:130]. Така парадигматична трансформація (ПТ) переходить у семантичну конденсацію (СК), що в свою чергу, супроводжується дериваційним процесом (ДП), який протікає відповідно до існуючих або потенційно можливих словотвірних моделей (СМ): МДР=ПТ+СК+ДП.

Будь-який процес номінації починається з утворення двокомпонентної одиниці (означення й означуваного). Соціально-психологічні причини виникнення двокомпонентної одиниці такі: нову реалію у відомій ситуації людина протиставляє відомій, тій, що зазвичай виступала в цій ситуації, й у відповідності до цього переносить на нову реалію назву старої, ускладнюючи її модифікатором, що сформувався у предикативному ядрі речення, котре відтворює дану ситуацію. При номінації нова номінативна одиниця зберігає інтегральну ознаку старої. На кінцевому етапі двокомпонентна одиниця конденсується в однокомпонентну (універбізується) і стару лексему репрезентує відповідний словотвірний засіб.

Таким чином, будь-який дериваційний процес, будь-яке утворення нової лексики відбувається за загальним принципом розвитку від дво- до однокомпонентності.

Якщо в традиційному афіксальному словотворі, як уже зазначалося, дериваційні процеси – це умотивовані поєднання твірної основи і словотвірчого форманта, то з позицій семантичного синтаксису вони ґрунтуються на складних взаємозв'язках предикатних і непередикатних знаків семантично елементарних речень, які самостійно або в сполученні з іншими семантично елементарними реченнями трансформуються в реальні деривати. Поява більшості з них зумовлюється відповідною семантико-синтаксичною позицією у структурі речення. Дериваційний процес починається саме з переведення базової синтаксичної одиниці у відповідну семантико-синтаксичну позицію [Мартинів 182:133]. На другому етапі перетворень відбувається вибір елементів із групи означення й означуваного, а на третьому (завершальному) етапі – кореляція означення й означуваного з відповідними лексичними і словотвірними морфемами та створення слова [Мартинів 182:134].

Вибір саме основної одиниці синтаксису – речення – вмотивовано тим, що спосіб організації семантики та її втілення у формально-граматичній структурі найпоказовіше відображається реченням. У семантичній структурі речення основна, організуюча роль відводиться значенням предиката, оскільки він визначає кількість непередикатних аргументів і характер їх семантичних функцій. Його центральна позиція в структурі семантично елементарного речення, здатність супроводжуватися певною кількістю аргументів свідчать про більш загальний характер значень предиката, ніж значень аргументів, що поширюють значення предиката. Семантичні функції аргументів породжені валентністю предикатів дії та стану семантично елементарного речення [Безпояско 1978:4,6].

Дериваційний афікс як формальний представник компонента семантичної структури елементарного речення – предиката або аргумента, який він заміщає, у формально-граматичній структурі деривата є формально-граматичною (поверхневою) репрезентацією певного типу семантичної структури.

Словотвірне ядро іменників формують категорії зі значенням власне-предметності, що корелюють із семантичними позиціями іменникових компонентів у семантично елементарних простих реченнях. Це категорії суб'єкта дії, об'єкта дії, адресата, інструменталія й локатива.

Інструменталь розглядається як специфічний тип денотативного значення, зумовленого ситуацією, у системі поняттєвих величин, об'єднаних за ознакою субстанціальності [Філлмор 1981:517]. Словотвірна категорія інструментальності виявляє тісні зв'язки із синтаксичною структурою мови: позиція інструментальної синтаксеми є вихідним пунктом формування іменників-інструментаріїв. Мінімальна семантична структура інструментальної ситуації вимагає предиката, суб'єкта дії, об'єкта дії та інструмента, який виконує функцію посередника між суб'єктом і об'єктом у конкретній дії і на рівні семантико-синтаксичної структури речення виступає предметним компонентом, підпорядкованим предикатові [Мурзіна 1996:517]. Для формування суфіксальних іменників з інструментальним значенням самодостатніми є два компоненти із значеннями предиката та інструменталія базового семантично елементарного речення. Суб'єктний і об'єктний компоненти базового семантично елементарного речення лишаються не реалізованими. Це спричинилося до того, що в українській мові деривати із значенням знаряддя та засобу дії ґрунтуються лише на одній акцентованій ознаці – передикатній, на відміну від інших похідних іменників, сформованих у непередикатних семантико-синтаксичних позиціях речення.

Займаючи в реченні периферійну формально-синтаксичну позицію, аргумент-інструменталь виконує функцію слабкокерованого придієслівного другорядного члена речення і супроводжує основні іменникові компоненти [Вихованець 1992:127].

Основним морфологічним варіантом нецентрального семантичних функцій знаряддя і засобу дії є орудний відмінок і неспеціалізовані сполуки родового, знахідного, місцевого відмінків з прийменниками, для яких ця функція є вторинною. Уживання прийменниково-відмінкових форм у реченнях з інструментальними відношеннями створює ґрунт для додаткових локативних відтінків значення: *забивати молотком цвяхи, молотити цепо́м зерно, очищати насіння тріскачко́ю, вистрелити із револьве́ра, подивитися в біно́кль, терти на тертці́, передавати по радіо́, кататися на велоси́педі.*

Спільне інваріантне значення інструменталія у назвах знарядь і засобів дії формується на основі однойменних відношень між компонентами семантичної структури.

Відповідно до варіантів інструментальної синтаксеми у межах іменникової словотвірної категорії інструментальності виділяються деривати на позначення знарядь і засобів дії, отже, інструментальна синтаксема репрезентує два типи предикатно-аргументних відношень, на основі яких вицленовуються її семантичні варіанти: варіант знаряддя дії і варіант засобу дії. Деривати на позначення знаряддя дії називають конкретні неживі предмети, за допомогою яких виконується дія та які використовуються для успішного завершення дії. Похідні зі значенням засобу дії також є найменуваннями неживих предметів, за допомогою яких реалізується дія, які використовуються як допоміжний матеріал для виконання дії або з яких щось виготовляють.

За обсягом лексичних значень найчисленнішою є варіантна функція знаряддя дії: *молоток, різець, ручка*. Центр її складають іменники, що називають предмети, призначені для виконання фізичної дії. Іноді, розширюючи лексичний набір назв конкретної предметності, орудний відмінок позначає поняття, ситуації, які в ролі знаряддя сприяють виконанню дій: *«Бджола жалить жалом, а чоловік словом»*.

Серед назв засобів дії виділяється група іменників із семою «засоби пересування і переміщення»: *автомобіль, велосипед, віз, літак, мотоцикл, пароплав*. Наступну групу назв засобу дії утворюють іменники із спільною семою «засоби передачі і зв'язку»: *радіо, селектор, телебачення, телеграма, телетайп, телефон*. Функція допоміжного матеріалу відтворюється іменниками, що називають конкретні предмети, речовини, рідини: *амідопінрин, завіса, запона, кришка, мотузок, настоянка, покривало, покрівля, ремінець, сповиття, чорнило* [Безпояско 1993:36, 37, 38].

Різні семантичні варіанти (знаряддя дії і засобу дії) відповідно до варіантів інструментальної синтаксеми у межах іменникової словотвірної категорії інструментальності творяться на основі різних типів семантично елементарних простих речень з аргументом-інструменталем.

У колі похідних іменників зі значенням інструментальності переважна більшість дериватів виступає як наслідок згортання семантично елементарного простого речення типу $P_{(дія)}+A_{об.}+A_{інстр.}$, яке є мінімально достатнім для вмотивування їх формально-граматичної структури. Найпоширеніші словотвірні типи іменників становлять похідні, поверхневі структури яких репрезентують: 1) предикат (корінь/основа) + аргумент-знаряддя/ засіб (дериваційний суфікс); 2) аргумент-об'єкт (корінь/основа) + аргумент-знаряддя / засіб (дериваційний суфікс); 3) предикат (корінь/основа) + аргумент-об'єкт (корінь) + аргумент-знаряддя / засіб (дериваційний суфікс) [Мурзіна 1996: 65].

Найповніше відбивають структуру інструментальної ситуації деривати, утворені відповідно до моделі $P_{(дія)}+A_{об.}+A_{знар./зас.}$: *бронхорозширювач, громопозначник, картонлесортувалька, касетотримач, льодоріз, міноноска, накипоутворювач, піскомийка, ракетносець, соковарка, струмопереривник, струмоподавач*. Складні іменники цього типу у формально-граматичній структурі об'єднують семантичні компоненти, які характеризують інструмент стосовно дії, учасником якої він виступає, і об'єкта, на який спрямовано дію.

Вихідною конструкцією для префіксально-суфіксальних іменників зі значенням засобу дії виступає трикомпонентне семантично елементарне просте речення типу $P_{(дія)}+A_{зас.}+A_{лок.}$; у складі якого локативна синтаксема виражає домінуючу ознаку інструмента дії, вказуючи на його місцезнаходження. Локативна синтаксема характеризується наявністю у її структурі локативного дієслівного постфікса [Вихованець 1992:130], який на етапі семантико-синтаксичної конденсації, змінюючи позицію, набуває статусу префікса у формально-граматичній структурі похідного слова: *заколесник, заплічник, надгратниця, наголовач, нагрудник, надрешітка, наперсток, обніжок, обніжжя, підручник (техн. підставка), підп'ятник, підсідельник, поручень, поруччя, черезсідельник*.

Суттєві характеристики знаряддя або засобу дії – акцентовані у висловленні постійні ознаки предмета або дії, що виконуються за допомогою певного інструмента, – закріплюються у формально-граматичній структурі деривата у вигляді предикатного компонента і словотворчого форманта у функції інструменталія: *бомбардувальник, вантажівка, гладилка, загортач, морозивниця, сортувалька, пробійник, упряж*. Якщо для мовця важливою є об'єктна характеристика інструмента, іменник фіксує лише аргументні компоненти семантичної структури речення – об'єкт та інструменталь: *борозник, вафельниця, димар, копичник, тортівниця, часничниця, шашличниця, шумівка*.

В основу номінації дериватів з інструментальним значенням може бути покладено як суттєву характеристику результатив: *блокування, заземлення, зчеп, зчеплення, кріплення, освітлення, підбій, пришивидшення, регулювання*.

Основою творення ряду іменників зі значенням знаряддя й засобу дії виступають підрядні іменникові словосполучення, що є продуктом згортання семантично ускладнених простих речень. Такі словосполучення формуються на основі речень і функціонують у їх складі. У процесі семантико-синтаксичної конденсації опорний (іменниковий) компонент словосполучення втілюється у дериватор з інструментальною функцією у формально-граматичній структурі слова: *багатолемішник, дрібнокаліберка, короткохвильовик, малолітражка, плоскодонка, чотиріполюсник, шестишаговик*.

Активізація вивчення смислової сфери мови шляхом дослідження способу організації семантики та її втілення у формально-граматичній структурі речення дало змогу застосувати семантико-синтаксичний критерій

виділення словотвірної категорії, що позначилося на розширенні означуваної поняттєвої бази терміна «словотвірна категорія» у сучасній лінгвістиці.

Комунікативно зумовлена словотвірна деривація підлягає дії механізму дериваційної редукції (парадигматичної трансформації), що завершується семантичною конденсацією, яка обов'язково супроводжується відповідним до існуючих (потенційних) словотвірних моделей дериваційним процесом.

Семантико-синтаксична позиція і значення відповідної синтаксеми у власне-семантичній структурі елементарного речення зумовлює іменникові словотвірні категорії непередикатного типу.

Словотвірна категорія інструменталія зумовлена семантико-синтаксичною інструментальною іменниковою позицією в структурі базового семантично елементарного речення, яке членується на означуваний і означальний компоненти. Семантичного акцентування найчастіше зазнає передикатна (рідше – об'єктна або локативна) ознака означального компонента, котра кладеться в основу найменування знаряддя або засобу дії.

У процесі зортання речень або словосполучень у реальне слово «організуючих властивостей набуває семантичний компонент зі значенням інструментальності, який представлений у формально-граматичній структурі дериватів» [Мурзіна 1996:66] словотвірними суфіксами із семантико-синтаксичною функцією інструменталія.

Прості і складні іменники на позначення знарядь і засобів дії утворюються на основі різних типів семантично елементарних простих речень з аргументом-інструменталем або похідних іменникових словосполучень, що функціонують у складі речення.

Визначальною особливістю дериватів із семою інструментальності є вторинний, похідний характер їх семантичних функцій, оскільки назви знарядь і засобів дії є вторинними щодо особи-діяча в актах деривації. Об'єктивна залежність між реаліями навколишнього світу – діячем та інструменталем – певною мірою знаходить відображення в граматичних формах: взаємодія значень агенса й інструмента дії виявляється у можливості функціональних зміщень інструментальної синтаксеми у суб'єктну позицію, а також у суфіксальному словотворенні: переважна більшість назв знарядь і засобів дії відтворює морфологічну будову найменувань діяча, але при іншій семантичній наповненості.

Категорія інструментальності, виявляючи певну спільність із категорією діяча щодо словотвірних ресурсів і механізмів конденсації, має ряд специфічних історично сформованих особливостей.

Семантичну функцію знаряддя виконують суфікси семантичної предметності, які репрезентують у формальній структурі іменників непередикатний аргумент із значенням знаряддя. Співвідношення формально-граматичної та семантичної структури іменників із значенням знаряддя дії має симетричний вигляд: обидва компоненти елементарного речення – $P_{(дія)}$ і $A_{знар.}$ – представлено у дериваті з інструментальним значенням. Зазнає змін лише характер зв'язку компонентів передикатно-аргументної структури: організуючу роль відіграють суфікси, передикат визначають ознаки-характеристики знаряддя. Суфікси – формальні представники значень непередикатних аргументів – виконують функцію заміщення, що є основною функцією суфіксів семантичної предметності.

Словотвірні категорії є надскладними одиницями граматики: з одного боку, «вони апелюють до позамовної дійсності, виявляючи зв'язок з лексичним рівнем», з другого боку, «спрямовані у внутрішню структуру мови, оскільки формування їх відбувається на синтаксичній основі, відповідно до чинних словотвірних моделей і за допомогою наявних у мові морфемних засобів». Утворюючи систему протиставлених за семантикою й набором дериваційних афіксів, словотвірні категорії іменника перебувають у стані тісної взаємодії, що виявляється у функціонуванні морфологічно еквівалентних дериватів з різним значенням або у виникненні похідних синкретичної (ускладненої) семантики [Мурзіна 1997:53].

Подальше вивчення особливостей механізму формування словотвірної категорії інструменталія як самостійної категорії непередикатного типу дозволить визначити дистрибутивні характеристики, взаємодію, особливості твірної бази, явище ізофункціональності типових і нетипових виразників цієї семантико-синтаксичної функції.

Література

- Безпояско 1978: Безпояско О.К., Городенська К.Г. Морфеміка української мови. – К.: Наукова думка, 1978. – 211 с.
- Безпояско 1993: Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. Морфологія: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
- Вихованець 1992: Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наукова думка, 1992. – 224 с.
- Городенська 1994: Городенська К.Г. Проблема виділення словотвірних категорій // Мовознавство. – 1994. – №6. – С.22-28.
- Ковалик 1961: Ковалик І.І. Вопросы словообразования имен существительных восточнославянских языков в сравнении с другими славянскими языками. – АДД: Львов, 1961. – С. 11.
- Ковалик 1987: Ковалик І.І. До питання про поняттєві і мовні категорії // Мовознавство. – 1987. – № 1. – С.16 – 20.
- Ковалик 1958: Ковалик І.І. Питання слов'янського іменникового словотвору в східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами. Ч.І. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1958. – 154 с.

Ковалик 1980: Ковалик І.І. Про лінгвальні категорії, їх властивості і види // Мовознавство. – 1980. – № 5. – С. 10-13.

Манучарян 1981: Манучарян Р.С. Словообразовательное значение и формы в русском и армянском языках. – Ереван, 1981. – С. 201 – 202.

Мартынов 1982: Мартынов В.В. Категории языка: Семиологический аспект. – М.: Наука, 1982. – 192 с.

Мурзіна 1997: Мурзіна Л.А. Взаємодія словотвірної категорії інструментальності та інших словотвірних категорій іменника // Актуальні проблеми граматики. Збірник наукових праць. – Вип. 2. – Кіровоград: КДП, 1997. – С. 53 – 56.

Мурзіна 1996: Мурзіна Л.А. Словотвірна категорія інструментальності у її зв'язках із синтаксичною структурою мови // Мовознавство. – 1996. – № 2-3. – С.64-67.

Словотвір СУЛМ 1979: Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 34.

Філлмор 1981: Филлмор Ч. Дело о падеже открывается вновь // Новое в зарубежной лингвистике. – 1981. – Вып.10. – С.517.

This article is devoted to the study of mechanism for formation word-building category set of instruments from a position of semantic syntax. Developing aspect of word-building is very actual now as far it gives an opportunity to accomplish the complex approach to interpretation of language units.

Keywords: word-building category set of instruments, independent category of nonpredicate type.

Надійшла до редакції 28 вересня 2006 року.

Галина Потапова

ББК Ш81=411.2*2

УДК 81'373.611

О MORFOLOGИИ РУССКИХ ОТГЛАГОЛЬНЫХ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ГНЕЗД (НА МАТЕРИАЛЕ СГ С ВЕРШИНАМИ ГЛАГОЛАМИ ЗВУКООБОЗНАЧЕНИЯ И ЗВУКОПОДРАЖАНИЯ)

Стаття присвячена вивченню актуального питання сьогодення морфології словотвірного гнізда. На матеріалі 61 словотвірного гнізда з вершинними дієсловами звукопозначення та звуконаслідування упорядковані та досліджені морфологічні операції. Зазначено, що однією з найбільш частотних морфологічних операцій є зміна акцентуації. Здійснений аналіз морфології словотвірних гнізд дав можливість встановити зв'язок між словотвірною активністю гнізда та її морфологічною маркованістю.

Ключові слова: морфологія, словотвірна гніздо, морфологічні операції, зміна акцентуації, чергування.

Специфика морфологии в ее «несамостоятельности». Это вспомогательный уровень языка, призванный объяснить связь «знаковых» единиц языка – морфем и слов с «незнаковыми» единицами – фонемами. Морфологические операции, сопровождающие словоизменение и словообразование, упорядочены морфологическими правилами, которые, в свою очередь, «служат для того, чтобы поддерживать и усиливать соответствующие грамматические оппозиции и, вместе с тем, отражать одновременно иерархию этих отношений и классов» [Stankiewicz: 505]. Исследователи, по-разному видящие связь фонемного и словообразовательного уровня в языковой системе, соответственно по-разному видят и определяют место морфологии в этой системе. Отличительной чертой морфологии является то, что в ней почти полностью отсутствуют теоретические положения, которые не вызвали бы разногласия. Ключевые вопросы морфологии: предмет и задачи этой науки, наличие у нее собственных единиц, существование особого морфологического уровня – все это темы постоянных дискуссий. В русистике основы морфологии были заложены Н.В.Крушевским и И.А.Бодуэном де Куртенэ. Н.Крушевский, находясь под влиянием философии и логики, не только наблюдал и описывал языковые факты, как делали многие до него, он впервые попытался раскрыть законы, управляющие языковой системой. Первыми среди таких законов стали законы морфологические. Он описал языковые явления в терминах ассимиляций, где среди прочих впервые выделил ассимиляцию морфологическую (морфонологическую) («Об аналогии и народной этимологии» [Крушевский: 48-71]), сформулировал закон о морфологической абсорбции («Лингвистические заметки» [Крушевский: 59-65]), предложил первую классификацию морфологических чередований («Очерк науки о языке» [Крушевский: 96-195]). И.А.Бодуэн де Куртенэ, работая параллельно и используя выводы своего ученика, описал морфологический характер звуковых изменений, которые он назвал альтернативами («Опыт теории фонетических альтернатив» [Бодуэн де Куртенэ: 1, 265-348]), объяснил, почему единицей морфологии необходимо считать алломорф (альтернирующую морфему), а не фонему [Бодуэн де Куртенэ: 2, 163 -175]

Задачи морфологии как науки были обобщены и сформулированы Н.С.Трубецким. Среди них он назвал изучение фонологической структуры морфемы, комбинаторных звуковых изменений в морфемных сочетаниях, звуковых чередований, выполняющих морфологическую функцию. Однако широта взглядов Н.Трубецкого на морфологию привела к концептуальному плюрализму в определении морфологии. Ее

считают частью морфологии (М.Хале, В.И.Залхоев), определенным кодом преобразования потока морфем (О.С.Ахманова), парадигматической морфемикой (Е.В.Клобукова), существуют и другие точки зрения. Над описанием морфонологических преобразований в разных частях речи работали Р. Якобсон, М. Панов, М.Хале, Н.Ильина и др. Дальнейшее творческое развитие получили и отдельные пункты программы Н.С.Трубецкого.

Одним из актуальных на сегодняшний день направлений в морфонологии стала морфонология словообразовательного гнезда (СГ). Основная задача исследования СГ – проследить общую направленность морфонологических процессов, что в дальнейшем позволит «не только дифференцировать корневые и аффиксальные морфемы, глагольные и именные корни, не только маркировать определенные морфемные швы, но и осуществлять целый ряд сложных функций – способствовать грамматической дифференциации классов и серий форм, проводить расподобление прагматических и синтагматических рядов» [Кубрякова, Панкрац: 13].

Для нашего исследования было отобрано 61 словообразовательное гнездо с вершинами глаголами звукообозначения и звукоподражания. Это составило 1524 производных. Выборка проводилась по «Словообразовательному словарю русского языка» [Тихонов] и «Толковому словарю словообразовательных единиц русского языка» [Ефремова].

Исходя из того, что морфонологическая структура СГ определяется фонологической структурой его вершины, для описания морфонологии СГ глаголов звукообозначения и звукоподражания, прежде всего, были исследованы фонологические структуры вершин СГ. При этом учитывалось: фонемный состав основы (в связи с тем, что согласные и гласные неоднородны в функционировании; слоговой состав основы (так как слог является носителем акцентуации, а смена акцентуации – одна из морфонологических операций [Редькин, Касевич]; акцентуационную позицию в слове; характер контактных зон при словообразовательной операции (граница основа-формант). Все гнезда были разделены на 14 классов. Отглагольные словообразовательные гнезда, мотивированные глаголами звукообозначения – 1-11 класс, гнезда, мотивированные глаголами звукоподражания – 12-14 класс. Соответственно к одному морфонологическому классу, были отнесены гнезда, вершины которых, которых имеют близкую фонологическую структуру, одинаковую контактную зону суффиксальной позиции: (стык корень-суффикс), идентичный слоговой контур и акцентную схему.

Словообразовательные гнезда с вершинами глаголами звукообозначения

Фонологическая структура основы вершины гнезда	Класс	Вершина гнезда	Количество производных (из них морфонологически маркировано)	Количество ступеней (из них морфонологически маркировано)
С С'	1	вы'ть, пéть	20 (2) 160 (31)	3 (2) 5 (4)
СГС	2	рыда́ть	17 (1)	3 (1)
СГС' СГС'	3	баси́ть, вопи́ть, гудéть, гуди́ть, мыча́ть, пища́ть, зудéть, сопе́ть, шумéть, шипéть, реве́ть, сипеть	9 (1) 11 (1) 11 (2) 9 (3) 9 (1) 31 (8) 9 (1) 13 (5) 42 (2) 15 (3) 20 (5) 23 (4)	1 2 (1) 2 (1) 3 (1) 2 (1) 3 (1) 3 (1,3) 2 (1) 2 (1) 2 (1) 2 (2) 5 (1)
СГСС СГСС, ССГС	4	визжа́ть, ропта́ть, шепта́ть, стона́ть	24 (7) 13 (1) 42 (9) 8 (4)	4 (3) 3 (1) 3 (3) 2 (1)
ССГС'	5	гласи́ть, звуча́ть, гремéть, звенéть, хрипе́ть, крича́ть, треща́ть	74 (12) 20 (2) 31 (6) 93 (28) 34 (4) 72 (17) 17 (4)	3 (3) 2 (2) 3 (2) 5 (4) 3 (1,3) 4 (3) 2 (1)
СГСГС	6/1	роко́тать,	7 (1)	3 (1)

СГСС	6/2	свистать,	36 (9)	3 (2)
СГ'СС' СССГ'	7/1	кряхтеть, свистеть, хрустеть, скрипеть	9 (3) 72 (21) 13 (5) 15 (5)	2 (1) 4 (2) 2 (1) 2(1)
СГСГ'	7/2	голосить,	60 (2)	2 (2)
ССС'ГСГС	8/1	скрежетать, стрекотать	6 (1) 10 (1)	1 1
СГСГСС	8/2	верезжать	4 (2)	2 (2)
ГСС'	9.	изречь, урчать	8 (1) 6 (2)	2 (1) 1
СГ'СС	10	гáркать, клíкать, плáкать, стúкать, хлóпать, хлúпать	6 (1) 87 (30) 50 (16) 74 (18) 40 (11) 13	2 (1) 3 (3) 3 (2) 4 (3) 3 (3) 3 (только 3)
СГj СГСС	11	лáять, кашля'ть	34 (7) 44 (4)	3 (2) 3 (3)

Словообразовательные гнезда, мотивированные глаголами звукоподражания

Фонологи- ческая структура основы вершины	Класс	Вершина гнезда	Количество производных (из них морфонологически маркированных)	Количество ступеней (из них морфонологически маркированных)
СГС, С'ГС,	12	бúхать, бякать фúкать, цóкать,	17 (3) 6 (2) 10 (1) 12 (3)	3 (3) 3 (1) 2 (1) 4 (2)
СГСС ССГС СС'ГС СГС'С С'ГСС	13	бúлькать, квáкать, крякать, тéнькать, тявкать, фыркать, хмыкать, хрюкать чмóкать шáркать,	8 (1) 12 (1) 24 (5) 4 (1) 10 (3) 23 (1) 5 (1) 10 (2) 15 (1) 46 (16)	1 3 (1) 3 (3) 2 (1) 1 3 (1) 1 2 (1) 3 (1) 4 (4)
СГСГС	14	чирúкать	9 (1)	2 (1)

Прежде всего, нами было обнаружено, что морфонологические операции в отглагольных словообразовательных гнездах строго регламентированы: 1) усечение производящей основы – это объясняется тем, что производящей основой является основа инфинитива, заканчивающаяся на тематический гласный, который при словообразовании усекается; 2) консонантное чередование на границе основа-формант – так это наиболее активная позиция локализации морфонологических процессов [Кретов: 3]; 3) вокальное чередование; 4) смена акцентуации – это можно объяснить суперсегментным характером этого явления.

Морфонологические характеристики производного слова определяются морфонологическими характеристиками, как производящей основы, так и словообразовательного форманта. В качестве такого форманта при отглагольном словообразовании способны выступать префиксы (*вышаркать, высвист, вышептать, вызвонить, высвистать посвист и др.*), суффиксы (*гаркúн, фыркúн, квакúша, подкрякнуть и др.*); конфиксы (*похмыкивать, похрюкивать, побúлькивать, пошáркивать. пофыркивать. потягивать, покрякивать и др.*) Изучение морфонологической структуры словообразовательных гнезд, мотивированных глаголами звукообозначения и звукоподражания показало, что использование в словообразовании морфонологически маркированных префиксов-формантов не зависит ни от словообразовательной ступени, ни от частиречной соотнесенности. Количество таких префиксов-формантов ограничено: при образовании имен существительных это префиксы *по, при* образовании глаголов – *вы*. Полученные нами результаты полностью подтверждают выводы о чрезвычайной устойчивости и неподвижности префиксов, отсутствия у них классифицирующего значения и их факультативной роли в морфонологических процессах. Использование префиксов как словообразовательных форматов при образовании имен существительных маркировано

сложными (в состав которых входит более одной) морфонологическими операциями $P_{no}N$ (7,II, КК+СА = *посвист*); простыми $P_{вы} V$ (4,I;5,III;6,I;10,I;10,II;12,I; 12,II;13,I; СА= *вышептать, вызвонить, высвистать, выкликать, выступить, выплакать, выхлопать, выкликнуть, выхлопнуть, выбухнуть, выбухнуть, вышаркать*); $P_{при} N$ (4,II,СА=*привизг*), (7,II, КК+СА= *присвист*). Префиксальный способ словообразования глаголов морфологически маркируется сменой акцентуации. Не использования усечения как морфонологической операции подтверждает агглютинативный характер префиксации как способа словообразования.

Количество суффиксов, принимающих участие в отглагольном словообразовании глаголов, ограничено. Все суффиксы в безударной форме морфонологически маркируются сменой акцентуации, кроме 10 класса, где представлены гнезда, у которых глаголы - вершины с ударной основой. Наиболее продуктивным является $S_{ну}$, он употребляется только на I ступени словообразования, независимо от класса глагола-вершины, морфонологически маркируется усечением производящей основы + консонантным чередованием + сменой акцентуации, кроме гнезда *лять* (11), в котором наблюдается лишь усечение производящей основы, так как производящая основа заканчивается на *j*. Интересно отметить, что в гнезде *кашлять* [кашл'ат] (11) в производном кашлянуть [кашл'анут'] возникает интерфикс [а]. На наш взгляд, его появление объясняется чисто фонетически (артикуляционно), соседством с сонорным [л'], [кашл'ат] - [кашл'нут] - [кашл'ануть]. Исход основы на [n], [m] сопровождается одинаковым набором морфонологических операций: усечением пр.о. + консонантным коррелятивным чередованием + сменой акцентуации (3,I) *сónнуть*, (7,I) *скрípннуть*, (5,I) *хрипннуть*; (7,I) *свiстннуть*, *хрúстннуть*. Если основа имеет исход на заднеязычные [g], [k], [x] - усечением пр.о. + консонантным некоррелятивным чередованием + сменой акцентуации *úркннуть* (9,I), *крiкннуть* (5,I), *кря'кннуть* (7,I), *вiзгннуть* (4,II), *кряхннуть* (7,I). Продуктивными так же являются $S_{ать}$, $S_{ивать}$, $S_{ывать}$. $S_{ать}$ независимо от ударения, морфонологически маркирован консонантными некоррелятивными чередованиями, так как используется в тех гнездах, где все процессы словообразования сопровождаются консонантными некоррелятивными чередованиями. Исключение составляет гнездо *выкликать* (10), так как вершинное слово *кликать* не требует консонантных некоррелятивных чередований и относится к классу ударных основ. Способен образовывать глаголы от именной основы *цокотать* (12). $S_{ивать}$ - употребляется на всех ступенях словообразования, преимущественно после финаля основы на [к'], маркируется традиционным для образования глаголов набором морфонологических операций: усечением производящей основы + чередованием + сменой акцентуации, исключение составляют гнезда 10 класса. $S_{ывать}$ - используется после исхода на [в], [м], употребляется только на II ступени словообразования, способен маркироваться вокальным чередованием. в производных 3 и 6 классов. $S_{ить}$ - используется после исхода на [н'], в исследуемом материале единственный глагольный суффикс, используемый для отыменного словообразования. Встречается лишь в пятом наиболее продуктивном классе, морфонологически маркируется наиболее частной операцией консонантным коррелятивным чередованием. Способен образовывать глаголы от именной основы (5, II КК= *звонiть*), (5, III КК= *трезвонiть*).

В образовании имен существительных в отглагольных словообразовательных гнездах принимает участие 23 морфонологически маркированных суффикса, происходит словообразование в 1 (особая группа-производящая основа С), 3 (СГС', С'ГС'), 5 (СГСС'), 7 (СС'ГСС', СССГС') и 10 (ударная основа СГСС) классах, наиболее частотны и регулярны они в 5 классе на 3 ступенях словообразования. Образования от именной основы происходят в первом и пятом классах с помощью S_J , $S_{ЕК}$ и морфонологически маркированы консонантными чередованиями: S_J (1,I КК=*певúнья*), $S_{ЕК}$ (5,IV КН = *звонóчек*), S_K (5,IV КК = *звонáрка*).

Все отглагольные словообразования морфонологически маркированы составными морфонологическими операциями, в состав которых входит усечение производящей основы. Словообразование в I классе морфонологически маркируется простой операцией-усечением производящей основы $S_{ой}$ (1,I У= *бóй*), $S_{ЕВАЛ}$ (1,II У = *запевáла*). Все суффиксы морфонологически маркированы составными морфонологическими операциями в состав которых входит консонантное коррелятивное чередованием, за исключением $S_{ЕЦ}$ (7,I У+СА= *певéц*), $S_{ИЦ}$ (5,III У+ СА = *звóница*) и в некоторых случаях $S_{УН}$ (1,I У+СА= *певúн*), (10,I У+СА= *гаркúн*, *кликúн*, *плакúн*), $S_{ЕВК}$ (1,II У+СА= *попéвка*), (1,III У+СА= *припéвка*), маркированных сменой акцентуации. В 3 классе образования с помощью суффиксов S_K , $S_{ОВК}$ морфонологически маркированы составными морфонологическими операциями в состав которых входит ВЧ S_K , (3,I У+ КК +ВЧ+СА=*рёвка*), $S_{ОВК}$ (3,I У+КК+ВЧ= *сипóвка*). Характер морфонологических операций, которые маркируют отглагольное словообразование с помощью суффиксов-омонимов S_K не зависимо от их семантики S_K (5,II У+КК= *оглáска*), (10,I У+ КН=*кличка*), (10,III У+ КН = *вы'кличка, переключка*), (3,I У+ КК +ВЧ+СА=*рёвка*), (10,II У+ КН=*заплáчка*).

Суффиксальный способ словообразования имен прилагательных в отглагольных словообразовательных гнездах чаще всего используется в 5 классе, на всех ступенях словообразования; в 10 классе на второй и третьей ступени словообразования; в 3 и 8 классе на второй ступени словообразования; в седьмом классе на первой ступени словообразования. Отглагольное словообразование маркировано составными морфонологическими операциями в состав которых входит усечение производящей основы + консонантное чередование: (5,I У+КН= *криклiвый*), (5,III У+КК+СА= *звóнчатый*), (7,I У+КК= *скрипúчий*), (7,I У+КК+СА= *хрúсткий*), исключение составляет гнездо *нёт* (1,I У = *пéвúчий*). Отыменное словообразование морфонологически маркировано простой операцией сменой акцентуации: (8,II СА *верезглiвый*), (5,II СА= *громовóй*), (10,II СА= *плачéвный*), (10,II СА= *плачевóй*), (10,III СА= *выхлопнóй*), исключение составляют гнезда *звенёт*, *гудёт* (5,3,II СА+ НЧ= *звонкóвый, гудкóвый*). Суффикс - *лив* используется при словообразовании как от глагольной производящей

основы, так и от именной. В первом случае его употребление морфологически маркировано усечением производной основы + консонантным некоррелятивным чередованием *крикли́вый* (5, I), во втором – сменой акцентуации *везе́зливый* (8, II).

Проведенный анализ конфиксального словообразования подтверждает выводы Е.А.Карпиловской о следующих признаках функционирования суффиксов в составе конфиксов: 1) отсутствие однокорневых слов, образованных суффиксом самостоятельно; 2) формировании у суффикса в составе конфикса нового значения, не присущего отдельному суффиксу в однокоренном слове категориально-разрядного значения [Карпиловская: 37]. Морфологически маркированное конфиксальное словообразование происходит в 1,3,4,5,10 классах на 3 ступенях словообразования, чаще всего в 4 классе. Наиболее частотны морфологически маркированные **К_{ПО+ЫВАТЬ}** – 10 производных в 1,3,4,5,7 классах, **К_{ПО+ИВАТЬ}** – 9 производных в 3,4,5,10 классах. Частотны – **К_{ПРО+ЫВАТЬ}**, **К_{ЗА+ЫВАТЬ}**. Использование **К_{ПО+ЫВАТЬ}**, **К_{ПРО+ЫВАТЬ}** ограничивается первой ступенью словообразования.

Смена акцентуации является одной из наиболее частотных морфологических операций, полученные морфологические модели, включающие в себя СА, целиком подтверждают правомерность выделения просодической морфологии [Касевич]. В исследованном лишь 10 СГ не маркировано сменой акцентуации: *голоси́ть, изре́чь, хлипа́ть, фу́кать, бяка́ть, хмыка́ть, чмо́кать, хрюка́ть, булька́ть, чирика́ть*.

При несовпадении морфемно-слогового контура в суффиксах слоговые границы совпадают с морфемными границами составного суффикса: **S_{ДР|Н}** (5, III У+КК = звона́р|ня); **S_{УЩ|К}** (5, I У+КК = грёмуш|ка), (5, II У+КН = погремúш|ка), **S_{ОВ|К}** (3, I У+КК+ВЧ = сипóв|ка).

S_{ЕВ|К} (1, II У+СА = попéв|ка), (1, III У+СА = припéв|ка).

S_{ОТ|Н} (5, I У+КН = трескот|ня'), (4, I У+КН = визгот|ня').

S_{ОТ|Н} (5, I У+КН = трескот|ня'), (4, I У+КН = визгот|ня').

S_{АТ|АЙ} (5, I У+КН = глаша́тай), кроме **S_{ЕЩ|Е}** (5, II У+КН = голоше́|ни|е, оглаше́|ни|е, проголоше́|ни|е, разголоше́|ни|е, возголоше́|ни|е), **S_{ЕВА|Л}** (1, II У = запевá|ла).

Таким образом, подводя итоги, проведенного исследования можно сделать выводы, что специфика отглагольных словообразовательных гнезд в том, что они менее сложны структурно, чем именные. Исследование морфологии словообразовательных гнезд дало основания сделать выводы о взаимовлиянии словообразовательного процесса и морфологических операций. Так из 1524 производных морфологически маркированы 345, причем в большинстве случаев (35) морфологически маркирована первая ступень словообразования. Четыре из пяти ступеней словообразования морфологически маркированы в двух гнездах: *звенеть, петь*. В двух гнездах морфологически маркированы первая и третья ступень: *хрипеть, зудеть*. В гнезде *хлипать* морфологически маркирована лишь третья ступень словообразования. В большинстве случаев, чем слабее словообразовательный потенциал гнезда, тем меньше морфологических операций сопровождает процесс словообразования. Наиболее морфологически активны гнезда: *визжать, звонить, свистать, свистеть, голосить, трещать, кричать, шаркать*.

Таким образом, связь морфологических и словообразовательных процессов заключается в том, что наиболее активной и в том и другом случае является первая ступень словообразования, по мере затухания словообразовательных процессов затухают и морфологические операции. Морфологические процессы в СГ глаголов звукообозначения более активны, чем в СГ звукоподражания. Скорее всего, это объясняется более частным употреблением глаголов звукообозначения.

Литература

Бодуэн де Куртенэ И.А. Законы и правила русского произношения В.Чернышова // Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – Т.2. – С.141.

Бодуэн де Куртенэ. О связях фонетических представлений с представлениями морфологическими, синтаксическими и семасиологическими. Перевод с польского 1908 г. // Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – Т.2. – С.163-175

Бодуэн де Куртенэ. Опыт теории фонетических альтернатив // Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – Т.1. – С.265-348.

Востоков А. Русская грамматика. – СПб, 1883. – С. 2-10

Грот Я.К. Замечания о спряжении русского глагола // “Материалы для сравнительного и объяснительного словаря и грамматики русского языка и других славянских наречий”, т.1, СПб.,1853, там же “О глаголах с подвижным ударением”.

Ефремова Т.Ф. Толковый словарь словообразовательных единиц русского языка. – М.: Астрель: АСТ, 2005. – 638 с.

Зализняк А.А. Условное ударение в русском словоизменении // Вопросы языкознания. №1, 1964, 15-16; Русское именное словоизменение. – М., 1967.

Карпиловська Є.А Суфіксальна підсистема сучасної літературної української мови: будова і реалізація. – К., 1999. – 294 с.

Касевич В.Б. Морфология. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1986. – 160 с.

Кретов А.А., Матешина А.И. Морфемно-морфологический словарь языка А.С. Пушкина. – Воронеж: Воронеж.гос. ун-т, 1999. – 208 с.

- Крушевский Н.В. Избранные работы по языкознанию. – М.: Наследие, 1998.
 Крушевский Н.В. Очерки науки о языке // Избранные работы по языкознанию. – М.: Наследие, 1998.
 Кубрякова Е.С., Панкрац Ю.Г. Морфонология в описании языков. – М.: Наука, 1983.
 Потехина А.А. Два исследования о звуках русского языка. I. О полногласии. – Воронеж, 1866. – С. 38-46.
 Редькин В.А. Построение раздела “Морфонология” // Основы построения описательной грамматики современного русского литературного языка. – М., 1966.
 Тихонов А.М. Словообразовательный словарь русского языка: В 2 тт. – М.: АСТ, 2005, Т.1. – 885с.; Т.2. – 886 с.
 Stankiewicz E. Slavic morphophonemics in its typological and diachronic aspect // Current trends in linguistics, The Hague-Paris, Mouton, 1966.

Условные сокращения, принятые в статье

- СГ – словообразовательное гнездо.
 СА – смена акцентуации.
 КК – консонантное коррелятивное чередование.
 КН – консонантное некоррелятивное чередование.
 ВЧ – вокальное чередование.
 1 – морфонологический класс основы.
 I – степень словообразования.
 P – префикс.
 S – суффикс.
 K – конфикс.

The article is dedicated to a topical issue of today's morfonology of wordbuilding nests. The morfonological operations with 61 wordbuilding nests with the verbs of sound imitation and verbs of sound have been described and researched. It was mentioned that the stress change is one of the most frequent morphonological operations. The conducted analysis of morphonology of wordbuilding nests gave possibility to determine the interconnection between the wordbuilding activity of nests and morphonological marking.

Keywords: morphonology, word-formation nest, morphonology operations, change of accentuation, alternation.

Надійшла до редакції 1 жовтня 2006 року.

Елена Семиколенова

ББК Ш81=411.2*2
 УДК 801.558

**ГРАММАТИКАЛИЗАЦИЯ КАК ПРОЦЕСС
 (НА МАТЕРИАЛЕ СУФФИКСАЛЬНЫХ ВИДОВЫХ ПАР РУССКОГО ГЛАГОЛА)**

Використання ідей сучасної теорії граматикизації дає можливість пояснити подвійний характер категорії виду російського дієслова. Аналіз видових пар суфіксального типу показує, що процес їхньої граматикизації не завершено, бо суфікси -ИВА- / -ЫВА-, -ВА-, -А- є синкретичними морфемами, які об'єднують у себе якості словотвірних та словозмінних афіксів. Тому видові пари російського дієслова – це одночасно об'єкт вивчення як граматики, так і лексикології.

Ключові слова: граматикизація, категорія виду, видова пара, суфікси вторинної імперфективації.

Значение термина «грамматикализация», на первый взгляд, не вызывает затруднений. Он включен в ряд словарей лингвистических терминов. В «Словаре лингвистических терминов» Ж. Марузо ему дается следующее толкование: «Грамматикализация – употребление значащего элемента в функции грамматического элемента (А. Мейе): это имело место, например, когда латинское слово *mente*, превратясь в наречный суффикс, было использовано для образования франц. *librement* [Марузо 2004, с.81]. В словаре О. С. Ахмановой понятие характеризуется более подробно: «Грамматикализация (грамматизация). 1. Обобщение, абстрагирование, отвлечение от конкретного лексического содержания. *Грамматикализация синтаксической структуры* <...>; 2. Утрата словом лексической самостоятельности в связи с привычным употреблением его в служебной функции. *Грамматикализация глаголов* <...>. *Грамматикализация предлогов* <...> 3. Превращение словосочетания в аналитическую форму слова (русс. *я буду читать*, англ. *I have written*)» [Ахманова 1969, с.114]. В «Базовом словаре лингвистических терминов» приводится только одно значение термина: «Грамматикализация – утрата знаменательным словом лексической самостоятельности в результате употребления его в служебной функции. □ Употребление глагола *быть* в качестве связки <...> и в качестве вспомогательного глагола <...> » [Базовый словарь лингвистических терминов 2003, с.31]. Это толкование почти дословно повторяет определение, данное в энциклопедии «Русский язык»: «Грамматикализация – утрата знаменательным словом лексической самостоятельности как результат употребления его в служебной функции». Далее следуют разнообразные примеры грамматикализации в русском языке [Русский язык.

Энциклопедия 1979, с. 61]. Однако в «Лингвистическом энциклопедическом словаре» (1990) словарная статья «грамматикализация» отсутствует, хотя статья «лексикализация» в Словарь включена.

Термин «грамматикализация» (франц. *grammaticalisation*) был впервые использован в начале XX века в одной из работ выдающегося французского лингвиста Антуана Мейе (1866-1936). В статье «Эволюция грамматических форм», опубликованной в 1912 году в журнале «Scientia», А. Мейе говорит о двух процессах создания грамматических форм: один из них – это возникновение новой формы по аналогии с другими, уже существующими формами. Другой процесс – переход самостоятельного слова на роль грамматического элемента; именно такой переход приводит к появлению в языке принципиально новых грамматических показателей, не существовавших ранее, для обозначения данного процесса А. Мейе и использует слово «грамматикализация». В этой же статье он описывает грамматикализацию как процесс «приобретения грамматического статуса словом, бывшим до этого автономным» [Майсак 2005, с.24].

Отметим, что во всех дефинициях, кроме определения А. Мейе, акцент делается на констатации некоего полученного результата, который обозначается как *употребление, утрата, превращение* и т.п. Напротив, в работе А. Мейе речь идет в первую очередь о процессе, который ведет к появлению грамматических форм. В этом плане грамматикализацию можно определить как «исторический процесс превращения неграмматической единицы языка в грамматическую или появления у некоторой единицы языка большего числа грамматических свойств... Простейшим примером грамматикализации является переход существительных, обозначающих части тела (типа 'лицо', 'голова', 'спина'), в пространственные наречия, предлоги или послелогов (типа 'сверху', 'вперед', 'сзади' и т.п.), и, далее, пространственных послелогов – в суффиксальные падежные показатели. Подобные переходы засвидетельствованы в огромном количестве языков мира» [Плунгян 2001].

Подход, в соответствии с которым грамматикализация определяется как «исторический процесс превращения неграмматической единицы языка в грамматическую», дал толчок к формированию направления, получившего название «теория грамматикализации». Зарождение этого подхода связывают с началом 1960-х годов, с исследованиями выдающегося американского лингвиста Джозефа Гринберга (1915-2001). В целом же «теория грамматикализации» восходит к двум лингвистическим традициям – индоевропейского сравнительно-исторического языкознания и типологии языков.

В современной западной лингвистике это направление представлено такими учеными, как Т. Гивон, У. Чейф, П. Хоппер, С. Томпсон, У. Крофт, Дж. Николс, Б. Комри, Дж. Байби, Э. Даль. Но фактически о явлениях грамматикализации лингвисты думали и писали на протяжении многих веков. Например, представление «о генетической взаимосвязи знаменательных и служебных слов впервые появилось в китайской лингвистической традиции в связи с обсуждением так называемых «полных» и «пустых» слов» [Майсак 2005, с.23].

В первой половине XX века вопросы развития грамматических показателей обсуждались в работах О. Есперсена, Э. Сепира, Л. Блумфилда. Так, о феномене неизбежного исторического изменения языков Э. Сепир писал: «Каждое слово, каждый грамматический элемент, каждое выражение, каждый звук и каждая интонация постепенно меняет свои очертания, подчиняясь незримому, но объективно существующему дрейфу, составляющему суть жизни языка. Все с очевидностью говорит за то, что этому дрейфу присуще некое постоянное направление [Сепир 1993, с.157]. Э. Сепира не оставляла мысль, что языковые изменения происходят не хаотичным, случайным образом, а регулируются некоторым механизмом, тесно связанным с внутренней структурой языка.

Развернутый анализ процессов грамматикализации содержится в статьях Е.Куриловича. Ему принадлежит знаменитое определение грамматикализации как «расширения сферы употребления морфемы при переходе от лексического к грамматическому или от менее грамматического к более грамматическому статусу, например, от словообразовательного форманта к словоизменительному» [Kuryłowicz 1965, с.69].

В России типологические исследования также имеют давнюю традицию и охватывают самый широкий круг явлений различных уровней языка. Развивая эту традицию В. В. Виноградов писал: «При классификации слов критерии лексические и грамматические должны играть решающую роль. Морфологические формы – это отстоявшиеся синтаксические формы. Нет ничего в морфологии, чего нет или прежде не было в синтаксисе и лексике. История морфологических элементов и категорий – это история смещения синтаксических границ, история превращения синтаксических пород в морфологические. Это смещение непрерывно. Морфологические категории неразрывно связаны с синтаксическими. В морфологических категориях происходят постоянные изменения соотношений, и импульсы, толчки к этим преобразованиям идут от синтаксиса» [Виноградов 1972, с.31].

Широкую известность получили работы по теории грамматикализации В. М. Жирмунского, в которых ученый высказывал мнение о том, что «грамматикализация словосочетания связана с большим или меньшим ослаблением лексического (предметного) значения одного из компонентов словосочетания, с последовательным превращением его из лексически значимого (знаменательного) слова в полуслужебное или служебное, в котором доминирует грамматическое значение, а всей группы в целом – в аналитическую форму слова» [Жирмунский 1963, с.24]. В. М. Жирмунский считал, что к рассмотрению явлений языка необходим «процессуальный подход», который предполагает установление «ступеней грамматикализации» и обращает особое внимание на переходные случаи. Другими словами, в каждый конкретный период конкретный показатель соответствует не отдельной «точке», а целому отрезку на пути развития и обладает набором

различных употреблений. В силу того, что процесс грамматикализации является длительным и градуальным, провести четкую границу между исходным состоянием и итоговым не всегда возможно: между любым источником и результатом всегда имеются промежуточные стадии.

В последнее время интерес к изучению процессов грамматикализации в российской лингвистике значительно возрос. См. прежде всего работы А. А. Холодовича, Г. А. Климова, В. П. Недялкова, В. С. Храковского, И. Ш. Козинского, А. Е. Кибрика, Я. Г. Тестелеца, В. А. Плунгяна, А. А. Кибрика, Т. А. Майсака и др. По мнению Т. А. Майсака, это связано с влиянием американской и европейской лингвистики [Майсак 2005, с.30]. Грамматикализация стала определяться в более общем виде как «непрерывный процесс усиления грамматичности языковой единицы, при котором неграмматическое превращается в грамматическое, а менее грамматическое – в более грамматическое» [Плунгян 2001].

Изучение различных языковых процессов в аспекте теории грамматикализации дает возможности для поиска новых путей решения проблем, которые до сих пор сохраняют свою дискуссионность. В этом плане несомненный интерес представляет категория вида русского глагола и в первую очередь основная форма ее реализации – видовая пара. В. М. Русановский подчеркивает: «У видовой парі переплелася взаємозалежність словотворення й морфології, що свідчить про незавершеність процесу граматикалізації категорії виду» [Русанівський 2000, с.64]. Эта позиция и определяет цель нашего исследования – показать, что даже в видовых парах суффиксального типа, образованных в процессе вторичной имперфективации, процесс грамматикализации не завершен.

Аспектологи неоднократно обращали внимание на «реальную двойственную природу категории вида в русском языке» [Зализняк, Шмелев 2000, с.164]. С одной стороны, в видовой паре глаголы противопоставлены друг другу как глаголы несовершенного (далее – НСВ) и совершенного (далее – СВ) вида. С другой стороны, они же соотносятся между собой как мотивирующее и мотивированное: при перфективации: НСВ => СВ, при имперфективации: СВ => НСВ. Отсюда следует, что перфективация и имперфективация – это одновременно процессы и грамматические, и словообразовательные. Любые пары глаголов, противопоставленных по виду, это одновременно продукт и словообразовательных процессов, и грамматических. Еще С. Карцевский отмечал: «Мы знаем, что отглагольное производство служит вместе с тем и видовым» [Карцевский 2000, с.172]. Именно поэтому «внутриглагольная деривация в славистике традиционно изучается и описывается с двух точек зрения: грамматико-аспектуальной (в связи с видовой парностью) и словообразовательной. Такая интеграция обусловлена спецификой категоризации протекания действия во времени в славянских языках» [Петрухина 2000, с.231].

«Двойственная природа категории вида» объясняется разной степенью грамматикализации отношений между глаголами в видовых парах. Наиболее грамматикализованными считаются видовые пары, возникшие в результате вторичной имперфективации. Имперфективация здесь служит в качестве чисто грамматического средства формирования видовых противопоставлений. «Она создает эти грамматические противопоставления в рамках одного и того же лексического значения» [Маслов 2004а, с.448]. Но оказывается, что даже в парах этого типа процесс грамматикализации не завершен. Цель данной статьи – выявить признаки незавершенной грамматикализации в глаголах вторичного НСВ.

Известно, что имперфективация по сравнению с перфективацией более регулярна и последовательна, что отмечают все исследователи (см., например, работы А. Н. Тихонова, М. А. Шелякина, Е. В. Петрухиной, Е. Н. Ремчуковой и др.). Кроме того, процесс имперфективации отличается от перфективации единообразием образования и – в большинстве видовых пар – устойчивой тождественностью лексического значения глаголов [Русская грамматика 1980, с.588]. Предмет нашего анализа – семантические особенности глаголов вторичного НСВ, мотивированных префиксальными глаголами СВ.

В отношении содержания видовых пар, образованных путем имперфективации, существует относительное единство мнений: это пара лексически тождественных глаголов СВ и НСВ, различающихся между собой только грамматической семантикой вида: *переписать* – *переписывать* [Русская грамматика 1980, с.583; Ремчукова 2004, с.68 и др.]. А так как в Грамматиках установлено, что видовые пары формируют только предельные глаголы [Русская грамматика 1980, с.584]: *выращивать* – *вырастить*, *продолбить* – *продолбить*, *подпудривать* – *подпудрить*, *намыливать* – *намылить*, *наслаивать* – *наслоить*, *закупоривать* – *закупорить* и многими другими, то отсюда следует, что все вторичные имперфективы в видовой паре предельны. «Глаголы предельной семантики выступают обычно, не меняя своего лексического значения, в обоих видах», – пишет Ю. С. Маслов [2004б, с.318]. Т. С. Сергеева отмечает: «... значение совершенного вида – это значение действия, достигшего одного из типов предела, значение вторичного несовершенного вида – это значение длительного или повторяющегося предельного действия» [Сергеева 1984, с.46].

Но вторичным имперфективам присущи все особенности семантики глаголов НСВ, которые, как известно, могут проявлять не только предельные, но и непредельные значения. Причем среди них есть немало число таких глаголов, которые совмещают оба значения (предельности и непредельности) в одном лексическом значении. По мнению М. А. Шелякина, «границы между предельными и непредельными значениями одного и того же глагола довольно подвижны» [Шелякин 1983, с.166]. К такому же выводу приходит А. В. Бондарко: «Между предельно-процессными и непредельно-процессными ситуациями нет резкой грани» [Бондарко 1983, с.137]. Следовательно, некоторые вторичные имперфективы, мотивированные предельными глаголами СВ, могут обозначать процессы, не связанные с какими-либо их изменениями по отношению к пределу, вне всякой направленности на предел. Ср. с наблюдением А. В. Бондарко: «... в семантике некоторых предельных глаголов

зложена и возможность неопредельного употребления глаголов вторичного несовершенного вида» [Бондарко 1983, с.137]. Это происходит в случаях, когда вторичные имперфективы:

- называют постоянное свойство субъекта или свойство, которым обладает субъект в определенный промежуток времени:
закинуть – закидывать: *Грушницкий закидывает голову назад, когда говорит* (Лермонтов); *перевалить – переваливать*: *Старик как-то переваливал на ходу и постоянно передергивал на голове свою высокую войлочную шляпу* (Мамин-Сибиряк);
- обозначают эмоциональное или психическое состояние субъекта:
захватить – захватывать: *Ее горячо, от самого сердца несущаяся молитва захватывала весь зал* (Гоголева); *заворожить – завораживать, оттолкнуть – отталкивать*: *Близость не получалась. «Восковая персона» (скульптура Петра I) завораживала и отталкивала* (Герасимов);
- называют физическую или умственную деятельность субъекта, с общим значением «быть занятым чем», «вести себя как» и т.п.:
уломать – уламывать: *Ведь я вас уже полчаса уламываю* (Булгаков); *вскинуть – вскидывать*: *Вдова вскидывала на майора удивленные глаза* (Салтыков-Щедрин);
- функционируют в текстах описательного характера:
расплескаться – расплескиваться: *Лунные тени расплескивались по песчаным дорожкам* (Шишков); *раскинуться – раскидываться*: *А деревья раскидывались густой листвой возле самых окон* (Бунин).

А. В. Бондарко, наблюдая аналогичные случаи, подчеркивает, что «неопредельность ничуть не ослабляет процессности. Отсутствие динамики движения к пределу восполняется сосредоточением внимания на самом процессе, на его течении, безотносительно к внешним элементам – цели, конечной точке» [Бондарко 1983, с.136]. Отличить предельные процессы от неопредельных иногда довольно трудно.

Все сказанное дает основание утверждать, что далеко не всегда можно говорить о полном лексическом тождестве, т.е. о полной грамматикализации отношений, между членами видовой пары суффиксального типа: чистовидовое соотношение между ними часто нарушается и осложняется примесью лексико-грамматических или лексических различий. И при имперфективации «тоже нередко возникают глагольные основы, в которых отмечаются какие-то лексические расхождения с их производящими» [Маслов 2004а, с.448; Гловинская 1982, с.49-50]. Процесс вторичной имперфективации обладает как грамматическими, так и лексическими особенностями. Следовательно, его нельзя однозначно определить как исключительно грамматический. Несомненно, он носит смешанный, синкретичный, характер.

При таком подходе по-иному освещается и природа суффиксов вторичной имперфективации -ЫВА-/ИВА-, -ВА-, -А-. При имперфективации суффиксы -ЫВА-/ИВА-, -ВА-, -А- замещают первичные глагольные суффиксы, не уничтожая их словообразовательного значения, а лишь трансформируя его. Происходит не просто мена морфем, а как бы их семантическое наложение (Е. А. Земская, О. М. Соколов). Причем суффиксы вторичной имперфективации могут вмещать в себя значения разных суффиксов. В этом своеобразно проявляется их функциональная приспособляемость – свойство, характерное для всех аффиксов. Наиболее яркой особенностью суффиксов вторичной имперфективации является их способность устранять значение СВ, которое очень часто мыслится как предел, достижение результата действия. Благодаря суффиксам вторичной имперфективации этот предел становится потенциальной величиной. Они способны сохранять реальные значения мотиваторов, не нарушая глубинную семантическую структуру глагольного слова. Это возможно вследствие наивысшей степени отвлеченности их значений. В таких случаях можно говорить о более завершенном характере процесса грамматикализации отношений между глаголами в видовой паре.

С другой стороны, в процессе имперфективации при определенных условиях суффиксы вторичной имперфективации нейтрализуют значение предельности, и глаголы в таких случаях приобретают оттенок неопредельности или другие дополнительные оттенки, которых не было у мотиваторов. В таких случаях суффиксы -ЫВА-/ИВА-, -ВА-, -А- не только сохраняют категориальное значение процесса, передаваемое первичными суффиксами, но и определенным образом взаимодействуют с мотиваторами, что отражается на лексическом значении вторичных имперфективов. Т. Д. Сергеева пишет: «Лексико-грамматический, деривационный характер категории вида проявляется и в том, что префиксы и суффиксы, присоединяющиеся к глагольным лексико-семантическим вариантам, с одной стороны, маркируют их в видовом отношении, а с другой стороны, вносят свою лепту и в изменение лексического содержания префиксального или суффиксального глагольного лексико-семантического варианта» [Сергеева 1984, с.45].

Суффиксы вторичной имперфективации, хотя и отличаются высокой степенью отвлеченности значения, но в то же время неразрывно связаны с лексической семантикой глагола. Как и другие глагольные суффиксы, суффиксы -ЫВА-/ИВА-, -ВА-, -А- реагируют на семантику глагольной основы: префиксов, корней. Например, неопредельное значение чаще возникает у вторичных имперфективов с количественными префиксами: *всхрапнуть-всхрапывать, переглянуться-переглядываться, подтаять-подтаивать*. Значение предельности, наоборот, чаще выражается вторичными имперфективами, префиксы которых имеют пространственно-результативное или общерезультативное значение: *пролезть-пролезать, оттащить-оттаскивать, обвязать-обвязывать, выбелить-выбеливать, дожарить-дожаривать* и т. п.

Кроме того, при сопоставлении многозначных глагольных мотиваторов и соотносительных с ними вторичных имперфективов выясняется, что характер многозначности этих глаголов не всегда совпадает, то есть

суффиксы -ЫВА-/ИВА-, -ВА-, -А-, как и другие глагольные форманты, принимают активное участие в развитии аспектуальной полисемии глагольного слова: *вытаскИВАть (машину и колючки), забрасЫВАть (листьями и голову), набрасЫВАть (платок и бумаги), вскидЫВАть (мешок и взгляд)*. При других условиях суффиксы -ЫВА-/ИВА-, -ВА-, -А- проявляют чисто словообразовательные свойства, т.е. выступают как словообразовательные аффиксы: *ходить-хажИВАть, сидеть-сижИВАть, думать-думЫВАть, обедать-обедЫВАть, слышать-слыхИВАть, танцевать-пританцовЫВАть, шалить-пошалИВАть* и т.п.

Все сказанное дает основание для следующего вывода: среди формантов глагольного слова суффиксы вторичной имперфективации занимают особое место: с одной стороны, обладая сходными чертами с первичными глагольными суффиксами, с другой стороны, проявляя специфические качества, свойственные только суффиксам данной разновидности. В их семантике имеется много общего с семантикой других аффиксов словообразовательного порядка. Поэтому суффиксы -ЫВА-/ИВА-, -ВА-, -А- должны рассматриваться не как словоизменительные грамматические форманты, а как синкретичные, полифункциональные морфемы особого типа. Необходимо признать, что процесс их грамматикализации не завершен, их «семантический дрейф» (Э. Сепир) продолжается.

Литература

- Ахманова 1969: Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Изд-во Сов.энцикл., 1969.
- Базовый словарь лингвистических терминов 2003: Базовый словарь лингвистических терминов. – Киев: Изд-во Государственной академии руководящих кадров культуры и искусств, 2003.
- Бондарко 1983: Бондарко А.В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии. – Л.: Наука, 1983.
- Виноградов 1972: Виноградов В.В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. – М.: Высш.школа, 1972.
- Гловинская 1982: Гловинская М.Я. Семантические типы видовых противопоставлений русского глагола. – М.: Наука, 1982.
- Жирмунский 1963: Жирмунский В.М. О границах слова // Жирмунский В.М., Суник О.П. Морфологическая структура слова в языках различных типов. – М.; Л.: Высш. школа, 1963.
- Зализняк, Шмелев 2000: Зализняк А.А., Шмелев А.Д. Введение в русскую аспектологию. – М.: Языки русской культуры, 2000.
- Карцевский 2000: Карцевский С.И. Из лингвистического наследия. – М.: Языки русской культуры, 2000.
- Майсак 2005: Майсак Т.А. Типология грамматикализации конструкций с глаголами движения и глаголами позиции. – М.: Языки славянских культур, 2005.
- Марузо 2004: Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов. – М.: Едиториал УРСС, 2004.
- Маслов 2004а: Маслов Ю.С. Роль так называемой перфективации и имперфективации в процессе возникновения славянского глагольного вида // Маслов Ю.С. Избранные труды: Аспектология. Общее языкознание. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – С.445-476.
- Маслов 2004б: Маслов Ю.С. К основаниям сопоставительной аспектологии // Маслов Ю.С. Избранные труды: Аспектология. Общее языкознание. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – С.306-364.
- Петрухина 2000: Петрухина Е.В. Аспектуальные категории глагола в русском языке в сопоставлении с чешским, словацким, польским и болгарским языками. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2000.
- Плунгян 2001б: Плунгян В.А. Грамматикализация // Электронная энциклопедия «Кругосвет» (www.krugosvet.ru) [<http://www.krugosvet.ru/articles/76/1007616/1007616a1.htm>].
- Ремчукова Е.Н. Морфология современного русского языка: Категория вида глагола: Учебное пособие. – М.: Флинта: Наука, 2004.
- Русановский 2000: Русанівський В.М. Вид // Українська мова: Енциклопедія. – Київ: Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М.П.Бажана, 2000. – С.64-65.
- Русская грамматика 1980: Русская грамматика. – Л. - М.: Наука, 1980.
- Русский язык. Энциклопедия 1979: Русский язык: Энциклопедия. – М.: Сов. энцикл., 1979.
- Сергеева 1984: Сергеева Т.Д. Вопросы семантической типологии глагольной лексики. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 1984.
- Сепир 1993: Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. – М.: Изд-во Прогресс, 1993.
- Шелякин 1983: Шелякин М.А. Категории и способы действия русского глагола. – Таллин: Валгус, 1983.
- Kuryłowicz 1965: Kuryłowicz J. The evolution of grammatical categories // Diogenes. 1965. 51. P.55-71.

Using ideas of modern grammaticalization theory allows us to explain the dual character of a Russian verb. Analysis of aspect pairs of suffix type shows that a process of their grammaticalization is not finished because such suffixes as -ИВА-/ -ЫВА-, -ВА-, -А- are syncratic morphemes that have both word-formative as well as word-changing affixes. That is why Russian verb pairs are the research subjects in both grammar and lexicology.

Keywords: grammaticalization, aspect, aspect pair, secondary imperfectivization suffixes.

Надійшла до редакції 2 жовтня 2006 року.

ББК Ш10*00
УДК 81'367.4: 81'373.611

ПРО МОЖЛИВІ РЕАЛІЗАЦІЇ БАЗОВОЇ ОНОМАСІОЛОГІЧНОЇ ОДИНИЦІ

Пропоновану статтю присвячено встановленню ознак базової номінативної одиниці (номінатема) та визначенню меж її варіювання. Автор встановлює, що номінатема, яка ототожнюється на рівні слова, може бути реалізована власне у слові, у сполученні службового та повнозначного слова та у вільному словосполученні.

Ключові слова: номінатема, повнозначне слово, службове слово, словосполучення, тотожність.

Метою запропонованої статті є встановлення парадигматичних меж базової ономасіологічної одиниці. Інакше кажучи, ми намагаємося з'ясувати, де знаходяться межі ономасіологічної комбінаторики: які мовленнєві синтагми можна вважати реалізацією однієї номінативної сутності, а які – різних.

Зазвичай базовою номінативною одиницею мови вважається слово. Як, маємо надію, покажуть ті аргументи, які будуть наведені нижче, є великі сумніви в тому, що слово має саме такий статус. Це дозволяє нам припустити, що позначення базової номінативної сутності терміном, який вказує на її моновербальний характер, тобто терміном „слово”, „лексема” тощо, буде не зовсім доречним, оскільки факт суперечливості статусу тієї чи іншої одиниці в мові не дозволяє термінологічно ототожнювати цей приписуваний їй в деяких концепціях статус з її назвою. Е.В. Кузнецова натомість запропонувала вживати в цій ситуації термін „ономатема” (правда, в юкстапозиті „слово-ономатема”) [Кузнецова 1982, с. 30]. Однак він є не дуже вдалим, тому що за своєю внутрішньою формою може бути неусвідомлено віднесений не тільки до ономасіології, але й до ономастики. Нам здається, що в цьому випадку більш доречним було б вжити використовуваний в деяких дослідженнях термін *номема* [Никітевич 1985] або *номінатема* [Солнцев 1987, 133; Залізняка 1973, 58]. Вибір першого чи другого з цих варіантів іменування в нашому випадку не може мати під собою якихось глибинних структурно-семантичних підстав. Тут головним чинником буде, без сумніву, лише свавільний смак науковця, який обирає той чи інший термін лише підкоряючись якимось власним міркуванням. Якщо говорити про нас, то ми ще задовго до того, як познайомились з дуже цікавою і в той же час суперечливою роботою В.М. Нікітевича [Никітевич 1985], почали вживати для позначення базової одиниці номінації саме термін **номінатема**, тому заміна його на термін *номема*, який, як це не неприємно для нас, все ж таки більше пов'язаний із тим змістом, який ми в цей термін вкладаємо¹, буде лише виявом нашої наукової невпевненості й нічим іншим. Ось чому надалі ми й будемо вживати термін, який вже мав місце в наших попередніх роботах, тобто вже згаданий тут термін *номінатема*. Зазначимо, однак, що його реальне наповнення в нашій концепції значно більше, ніж в роботах О.О. Залізняка та О.В. Солнцева, які обмежують зону його поширення лише словом.

Найбільш вивченою, все ж таки, є *номінатема*, яка ототожнюється зі словом. Тому саме відштовхуючись від цього різновиду номінатема, ми й будемо встановлювати найважливіші риси останньої, так би мовити, взагалі. Треба зауважити, що зазвичай синтагмні одиниці об'єднують у номінатему зі словесною домінантою на основі, на наш погляд, методологічно необгрунтованого апіорного обмеження її реалізацій лише однослівними одиницями. Як твердив В.М. Алпатов, «одиниця словника не тотожна словоформі, **але збігається з нею в довжині** (виділене нами – В.Т.)» [Алпатов 1982, с. 69]. При цьому основою для об'єднання мовленнєвих одиниць у єдину мовну сутність визнається фактор їхньої семантичної тотожності. Це ми знаходимо вже у В.В. Виноградова, який вважав, що єдність слова організується саме його "лексико-семантичним стрижнем" [Виноградов 1944, с. 31, 42]. До речі, з цим важко не погодитись, оскільки саме семантика є єдиною сутністю з всього різноманіття компонентів слова, яка не може отримати статус довільної структури! Всі її втілення мають під собою фактор взаємозумовленості, прогнозованості. В плані ж вираження різні глоси однієї номінатема можуть мати розбіжності, не зумовлені сучасними структурними закономірностями існування мови. Наприклад, в парі фонетичних дублетів *ангел* – *янгол*, розбіжність звучання не має статусу обов'язкової та необхідної з точки зору сучасного стану мови, а умотивована лише тим, що перша форма передає „класичний”, близький до грецького варіант іменування, а друга – з протетичним *ј* – „вульгарний” народний. При цьому обидва варіанти можуть вживатись в однаковому оточенні без розбіжності в значенні. Наприклад, фраза „*Шеф, таке відчуття, що в мені борються янгол і демон!*” [Газета по українськи. – №159 (07.07.2006)] абсолютно безболісно може бути трансформована у „*Шеф, таке відчуття, що в мені борються ангел і демон!*”. Так само і граматична дублетність може мати під собою не структурно-семантичні, а скоріше, соціальні підстави: нема ніяких внутрішньомовних закономірностей, які б зумовили, наприклад, розбіжність у граматичному значенні роду у дублетів *зал* (чол.р.) – *зала* (жін.р.). Остання форма виникла як рефлексія на фр. *salle*, яке належить в мові-джерелі до жіночого роду.

¹ Близькість концепції В.М. Нікітевича нашому уявленню про базу номінативну сутність реалізується, наприклад, у наступній сентенції: „не лише словотвірні форми типу *синій, синіти, синяв* входять в одну лексему, але і такі як *ставати синім*”. Однак далі, коли вчений уточнює свою думку надто парадоксальною та суперечливою фразою „разом з тим вони є різними номінативними одиницями, розрізняючись значенням частини мови” [Никітевич 1985, с. 19], вся близькість зникає – нам важко уявити, яким чином в межах однієї лексеми можуть співіснувати різні номінативні одиниці.

Більш того, навіть тоді, коли розбіжність в плані вираження глос має хоча б якусь структурну або комунікативну внутрішньомовну взаємну вмотивованість, причиною їхнього об'єднання в одну номінатему є все ж таки фактор взаємної вмотивованості їхніх планів змісту.

По-перше, при внутрішньомовній обумовленості формальної дублетності у випадках типу рос. *пр'одана* – *продан'а*, де перша модифікація лексеми виникає «під впливом внутрішньої аналогії і вирівнювання акцентної парадигми в коротких формах: *продан, продано, проданы*» [Горбачевич 1974, с. 81], підставою для визначення зазначених одиниць як актуальних дублетів є в першу чергу «збіг лексичного значення і можливість субституції у вільних сполученнях» [Горбачевич 1978, с. 9] – і *пр'одана* і *продан'а* означають «віддана комусь за плату» і можуть вживатися в тих самих контекстах: *книга пр'одана* і *книга продан'а*.

По-друге, при внутрішньомовній обумовленості граматичних форм «морфологічні зміни слова не торкаються його єдності як лексеми», оскільки «при **тотожності лексичного значення** (виділене нами – В.Т.) перформація вигляду слова свідчить про розходження граматичного значення, властивого тій або іншій формі» [Арсеньєва, Строева, Хазанович 1965, с. 59]. Інакше кажучи, й об'єднання різних словоформ у межах однієї лексеми базується на їхній семантичній тотожності.

Однак якщо саме семантична тотожність визнається нами базою тотожності номінатами загалом, тобто базовим чинником поєднання в неї різних глос, ми змушені будемо визнати, що та ж сама номінативна (мовна) сутність може мати як словесне, так і позаслівне втілення. І це підтверджує думку про те, що «пряме мовне вираження поняття – це не слово, а номінація» [Вахек 1964, с. 203], а «всі одиниці мовлення і мови <...> мають **лише властивість номінативності** (виділено нами – В.Т.)» [Солнцев 1987, с. 133].

Що ж саме мається на увазі, коли йдеться про семантичну тотожність? Ми виділяємо два рівні останньої – лексико-семантичний, тобто рівень саме предметного значення, та граматичний, тобто рівень узагальнення предметного значення, коли воно відноситься до певних класів за актуалізацією тих чи інших ознак цих класів. Вже не в одній нашій публікації (див., наприклад, [Теркулов 2006-1, 131-132; Теркулов 2006-2, 70-71]) ми звертали увагу на те, що тотожність може мати вигляд:

- 1) повної семантичної ідентичності,
 - a. коли лексичне значення глос одного слова збігається, наприклад у ситуаціях вживання слова *свіча* у значенні „паличка з жирової речовини з гнотом усередині, що служить джерелом освітлення”:
Запалю свічу з віком віч-на-віч.
Запалю свічу, щоб здолати ніч. [В. Шинкарук. Свіча], та
Знов мене у житті одурили,
Знов горить поминальна свіча. [В. Осадчий. „Знов тумани поля мої вкрили...”]
 - b. коли граматичне значення глос одного слова збігається, наприклад в ситуаціях вживання глоси *хліба* в значенні родового відмінка однини в реченнях *При виробництві хліба за стандартною технологією на густих або великих густих опарах склад рецептурної сировини не змінювався* та *Свято хліба розпочалося з богослужіння: після освячення водою розпочалися культурні заходи - концерти, конкурси, частування.*
- 2) семантичної варіативності,
 - a. коли різні лексико-семантичні варіанти однієї номінативної сутності об'єднуються завдяки наявності в них так би мовити точок збігу (перехресчуваних сем), наприклад в ситуаціях вживання слова *свіча* у значеннях „назва одиниці сили світла”: *Електрична лампочка в 100 свіч*, де причиною номінації стає еталонна сутність парафінової або стеаринової свічки (світить як сто свіч), та „крутий зліт, крутий підйом (спец.)”: „*Чомусь пригадався Гагарін із своїм «Поїхали!».* *Розбіг, злет — і відразу різка «свіча»* (фігура вищого пілотажу, коли літак підіймається прямо нагору, як свіча) [І. Бажал. „Екстремальна мрія — висота...”]. Ми завжди маємо справу з лексико-семантичним варіюванням, коли в основі внутрішньослівної епідигматики лежить образне об'єднання за схожістю та суміжністю різних позамовних реалій.
 - b. коли різні граматичні варіанти однієї номінативної сутності об'єднуються завдяки їхній віднесеності до стійких моделей належності до певних стереотипів реалізації приналежних тому чи іншому граматичному класу ознак, наприклад наявності суб'єктної реалізації в формі називного відмінку слова *кава* у реченні *Араби вважали, що кави — ліки* та партитивної реалізації в формі родового відмінку у реченні *Для багатьох випити кави* (тобто, не всю каву, яка є в домі, а лише частинку – філіжанку) *є не звичайною гастрономічною процедурою* є вираженням стереотипу реалізації відмінкових ознак, приналежного всім іменникам.

Якщо визнати істинність наведеного вище твердження про основу тотожності номінатами, то ми об'єктивно доходимо висновку про те, що в межах семантичної тотожності слова знаходяться не лише різні прояви останнього, але й сполучення повнозначних слів зі службовими та повноцінні словосполучення, а це і є підставою вважати останні так само, як і прості синтагмні слова, мовленнєвими реалізаціями однієї мовної сутності.

Сполучення повнозначного слова зі службовим визначаються нами як граматичні варіанти базового повнозначного слова. Абсолютно справедливою є думка В.В. Виноградова про те, що „службові слова

позбавлені номінативної функції і відносяться до світу дійсності за посередництвом слів-назв” [Виноградов 1944, с. 40]. Але ж у цьому випадку ми повинні констатувати монолітність у виконанні номінативної функції сполучення службового слова та повнозначного. Інакше кажучи, прийменник *за* самостійно не виконує номінативної функції. Він стає номінативною одиницею лише у сполученні з повнозначною лексемою, наприклад у сполученні *за домом, за сірниками* та ін. Тут, правда, є спокуса визначити службові слова як афікси, тому що вони „є фактором граматичної оформленості іншого слова, поряд з афіксами”, однак „вони не є в тому ж самому сенсі, що й афікси, факторами фонетичної оформленості слова. Це і дозволяє не вважати їх частиною даного слова. А їх «відокремленість» у потоці мовлення дозволяє також вважати їх словами, хоча й іншого «сорту»” [Шмелев 1973, с. 60]. Але з іншого боку, якщо ми погоджуємось з тим, що „службове слово самостійно або разом з афіксом повнозначного відбиває граматичне значення повнозначного” [Золотова 1973, с. 117-118], то ми й повинні визначити сполучення такого службового та такого повнозначного не як сполучення самостійних слів, але лише як аналітична граматична модифікація повнозначного слова. До таких варіантів належать, без сумніву, прийменниково-відмінкові сполучення, наприклад, *зі свічею, про свічу, для свічки*, що виражають відтінки відмінкового значення номінативи *свіча*. Якщо порівняти значення зазначених сполучень зі значенням безприйменникової одиниці, можна відзначити, що їхня лексична семантика абсолютно ідентична (*свіча*). Розбіжність відмінкових значень не торкається лексичної семантики і трактується тут нами як граматична варіативність слова. Також ми наполягаємо на віднесенні до граматичних варіантів однієї номінативи **сполучень повнозначних слів з займенниками у функції артиклів**, що мають базове значення визначеності-невизначеності, наприклад *ця свіча – якась свіча – будь-яка свіча*. Тут також відзначається відсутність лексико-семантичних розбіжностей між визначеною і невизначеною формами. Семантика „паличка з жирової речовини з гнотом усередині, що служить джерелом висвітлення” реалізується й у визначеному значенні (конкретна *свіча*) і в невизначеному значенні (*свіча* взагалі – якась / будь-яка *свіча*), однак у будь-якому випадку вона реалізується як семантика «свіча», що і дозволяє вважати зазначені сполучення граматичними модифікаціями однієї і тієї ж номінативи. До речі, зазначені вище значення можуть бути реалізовані і без займенників, наприклад в сполученнях *дай мені свічу* (визначене значення = *дай мені цю свічу*) – *свіча використовується для освітлення* (невизначене значення *будь-яка свіча використовується для освітлення*).² Чому ж ми беззайменникові вживання вважаємо варіантами однієї лексеми-номінативи, а займенникові, що мають тотожне значення з беззайменниковими, з тією лише різницею, що сему визначеності – невизначеності актуалізовано в займеннику, такими, що знаходяться за межами тотожності номінативи?

Отже лексична семантика автономних знаменних слів-синтагм і знаменних слів-синтагм у сполученні зі службовими словами абсолютно ідентична. І *свіча* і *на свічі* мають значення „паличка з жирової речовини з гнотом усередині, що служить джерелом висвітлення”. Розходження стосуються тільки граматичної семантики: *свіча* указує на те, що цей предмет є суб'єктом дії (*свіча горить на вікні*), а *на свічі* – на те, що названий предмет є місцем розташування чогось (*на свічі був нагар*). Однак якщо морфологічне варіювання автономних слів-синтагм (простих глос) відповідно до устояної думки «не порушує тотожності слова як лексеми», то й граматичне варіювання, реалізоване в сполученнях знаменних слів зі службовими, що мають таку ж природу, повинне бути визначене як варіювання, яке не порушує тотожності слова, вірніше – номінативи зі словесною домінантою. Ось чому, таким чином, трактування базової мовної номінативної одиниці як слова-ономативи не може бути визнано вдалим – в мовленні останнє реалізується не тільки як слово (слово-синтагма), але і як сполучення слів (дискретна синтагма). А це неминуче приводить нас до висновку, що мовна одиниця являє тут собою щось більше, ніж слово, а саме – комплексну сутність, яка ніколи в мовленні не обмежується словом, а може реалізовуватися в найрізноманітніших синтагмах. Тому для позначення зазначеної мовної одиниці більш вдалим буде саме термін **номінатива**, оскільки він звільняє нас від обмеження в трактуванні моделей модифікування номінації тільки словами.

Ця теза набуває ще більшої ясності, коли ми торкаємось сполучень повнозначних слів, тобто саме вільних словосполучень.

Зазвичай вважається, що з усього загалу словосполучень лише фразеологічні звороти цілком очевидно налаштовані на виконання номінативної функції, в той час як для вільних словосполучень ця функція не є очевидною. Більш того, достатньо широко в лінгвістиці поширена думка про те, що «якщо номінацію розуміти так, як вона зазвичай розуміється – як найменування предметів і явищ, відбитих у поняттях, а у зв'язку з цим і як найменування самих цих понять, то знайти номінативну функцію у словосполучень (у вільних, синтаксичних сполучень – не фразеологізмів) ніяк не можна» [Мойсеев 1977, с. 56]. При цьому вважається, що в мові відтворюється тільки модель вільного словосполучення, а саме вільне словосполучення «є одиницею не відтвореною, а довільною, тобто такою, що виникає й існує як реально відчутна, повнокровна величина лише в акті мовлення» [Белый 1960, с. 110]. Для доказу своєї правоти прихильники неномінативної природи вільних словосполучень приводять міркування на кшталт: навряд чи у того, хто говорить українською є поняття «купувати капусту», яке суттєво відрізняється від поняття «купувати буряк», поняття «купувати свіжу капусту»

² Так само трактуються і інші сполучення повнозначних слів зі службовими, наприклад сполучення повнозначних слів з модальними одиницями (частками, модальними дієсловами), сполучення невідмінюваних дієслівних форм із дієсловами-зв'язками, сполучення прикметників і прислівників зі словами ступеня, на опис яких в межах цієї статті ми, на жаль, не маємо місця.

на відміну від поняття «купувати квашену капусту», поняття «йти в ліс» і поняття «йти з лісу» тощо (див. такі роздуми с приводу співвідносних російських словосполучень в [Мойсеев 1977, с. 56]).

Нам здається, що в цьому випадку наявна серйозна методологічна помилка, сутність якої полягає в розгляді вільних словосполучень у тій самій площині, що і collocaцій, і фразеологізмів, тобто як розчленованих самостійних і, що найголовніше, цілісних у цій розчленованості найменувань.

Для нас більш переконливим є думка, відповідно до якої вільне словосполучення визначається «як складне найменування, яке будується за принципом семантичного поширення слова» [Кобрин, Авербух 1979, с. 86]. У цьому випадку, щоправда, ми вимушено приходимо до необхідності вирішення питання про те, як же співвідносяться вихідне слово та розгорнуте на його основі словосполучення. Як відомо, «якщо в окремії лексемі відчувається її сигніфікативний зв'язок з визначенням предметом, будь то найменування конкретних або абстрактних предметів (*будинок, число, час* і т.д.), то словосполучення служить **конкретним описом того чи іншого денотата** (виділене нами – В.Т.) (*висотний будинок, астрономічне число* і т.д.)» [Языковая номинация 1977, с. 123]. Як відомо, «кожне слово в кожній мові у визначений момент його розвитку входить в обмежену кількість більш-менш стійких сполучень слів і в кожній мові у визначений момент існує обмежене число таких сполучень» [Аничков 1992, с. 141]. Реєстр цих сполучень визначається, на наш погляд, саме особливостями семантики головного слова. При цьому продукування словосполучень має у своїй основі актуалізацію тих або інших семантичних множників останнього в залежному слові. Залежне ж слово при такому трактуванні стає, по суті, вербалізованим компонентом семантики головної лексики. Наприклад, у словосполученнях *зелена сорочка, сорочка без гудзиків, нейлонова сорочка, сорочка з яскравим візерунком* тощо, які мають тотожний денотат, слова *зелена, триповерховий, без гудзиків, нейлонова, з яскравим візерунком*, що вказують тільки на різні характеристики цього денотата, є, по суті, реалізаторами семного наповнення семантичних множників «колір», «наявність компонентів», «матеріал», «зовнішній вигляд» значення слова *сорочка* як базової в цьому випадку одиниці номінації. Це і дозволяє нам припустити, що зазначені словосполучення є багатослівними, так би мовити, аналітичними лексико-семантичними варіантами номінативи *сорочка*, а не самостійними мовними сутностями. Актуалізація сем номінативного центру абсолютно адекватна тут актуалізації сем монолексемних реалізацій номінативи. Як відомо, «оскільки прояви можуть бути в об'єкта позначення найрізноманітнішими, тому що він «повертається» до сприймаючої особи своїми різними боками, то за тим самим позначенням можуть ховатися різні аспекти поводження даного об'єкта» [Ахманова 1957, с. 87]. Ці «аспекти поводження об'єкта» реалізуються в процесі номінації у вигляді так званого «актуального змісту лексики», під яким розуміється «актуально значима частина системного значення мовного знака, актуалізована (через актуалізацію комунікативно значимих сем семіми — В.Т.) у цих комунікативних умовах» [Васильев 1990, с. 14]. Наприклад, значення слова *цегла* «брусок з обпаленої глини (також із сумішей деяких осадових порід, вапна, піску), що використовується для будівництва» може бути реалізоване в конкретних контекстах і з актуалізацією семи «уживаний для будівництва» (*передай мені цеглу, треба закінчити стінку*), і з актуалізацією семи «важкий предмет (вага)» (*не надірвється – в портфелі цегла*) і т.д. Такі семантичні варіанти Й.А. Стернін називає **семними варіантами слова** [Стернін 1985, с. 106]. Тут актуалізація змісту здійснюється через широкий контекст, інтонацію, ситуацію. У будь-якому випадку ми вважаємо такі реалізації номінативи *цегла* варіантами, що знаходяться в зоні тотожності останньої. Однак той самий зміст мають і сполучення *цегла для підлоги* (сполучення *для підлоги* актуалізує тут зміст «призначення»), і *важка цегла* (прикметник *важка* актуалізує тут зміст «вага»). Ми констатуємо, що ототожненню на рівні однієї мовної одиниці – слова *цегла* – цих словосполучень перешкоджає тільки устояна думка про те, що реалізації слова по довжині повинні з ним збігатися. Цю думку явно налаштовано на формальні ознаки ототожнення, і вона не має ніякого відношення до базової функції слова (у нашій термінології – номінативи з домінантою слово) – номінативної. Ми вважаємо традиційну теорію некоректною, оскільки визначення меж тієї або іншої мовної одиниці повинне бути релевантним її базовій функції. Інакше кажучи, вільне словосполучення знаходиться в сфері семантичної тотожності номінативи зі словесною домінантою, оскільки його значення являє собою саме уточнену семантику вихідної лексики, а це значить, що границі семантичної тотожності єдиної номінативної одиниці перебувають за межами реєстру однослівних синтагм, що з нею емпірично зв'язуються у свідомості носіїв мови.

М.В Нікітевич, правда, вважає, що творення словосполучень є проявом так званого „аналітичного словотворення” [Нікітевич 1985, 54-55], оскільки, на його думкою, ці словосполучення корелюють з синтетичними дериватами, наприклад *багата людина – багатий, послідовник Мічуріна – мічурінець*. Однак на наш погляд таке, м'яко кажучи, реляційне визначення не враховує зв'язку між відокремленим головним словом та головним словом в сполученні з залежним. Між ними дуже часто (якщо не завжди) семантичні розбіжності значно менші, ніж між різними лексико-семантичними варіантами одного слова. Наприклад, значення слова *морж* „тварина” та „людина, що захоплюється закалюванням” мають схожість лише в семах „істота” та „відношення до холоду”, а *морж* та *красивий морж* розрізняються лише неактуалізованістю – актуалізованістю семи „оцінка вигляду”. Нам здається, що значення наведеного словосполучення значно ближче до базового значення лексики *морж*, ніж наведені вище лексико-семантичні однослівні варіанти. Тому принцип послідовності суджень вимагає від нас трактувати вільне словосполучення не як аналітичний дериват від слова *морж*, а як аналітичний лексико-семантичний варіант номінативи зі словесною домінантою, який існує в межах тотожності останньої.

Таким чином, номінатема з базою слово може мати просте (однослівне), граматико-аналітичне (зі службовим словом), та лексико-аналітичне (вільне словосполучення) вираження. В кожному випадку тотожність номінатемами не порушується. Однак, в деяких випадках ідиоматизація того чи іншого сполучення може провокувати розпад тотожності і створення номінатемами вже на базі сполучення слів, про що й буде йти в наших наступних роботах.

Література

- Алпатов В.М. О двух подходах к выделению основных единиц языка // Вопросы языкознания. – 1982. – №6. – С. 66-74.
- Аничков И.Е. Идиоматика и семантика // Вопросы языкознания. – 1992. – №5. – С. 140-148.
- Арсеньева М.Г., Строева Т.В., Хазанович А.П. О тождестве слова // Научные доклады высшей школы. Филологические науки. – 1965. – № 2. – С. 59-68.
- Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии. – М.: Учпедгиз, 1957. – 291 с.
- Белый В.В. К вопросу о словосочетании // Научные доклады высшей школы: Филологические науки. – 1960. – № 4. – с. 107-112.
- Васильев Л.М. Современная лингвистическая семантика: Уч. пособие. – М.: Высшая школа, 1990. – 176 с.
- Вахек Й. Лингвистический словарь пражской школы. – М.: Прогресс, 1964. – 350 с.
- Виноградов В.В. О формах слова // Изв. АН СССР. Сер. ОЛЯ. – М., 1944. – Т. 3. – Вып. 1. – С. 31-44.
- Горбачевич К.С. Зоны вариативности слов и нормы русского литературного языка // Вопросы языкознания. – 1974. – №5. – С. 77-86.
- Горбачевич К.С. Вариативность слова и языковая норма. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1978. – 237 с.
- Зализняк А.А. О понимании термина падеж в лингвистических описаниях // Проблемы грамматического моделирования. М.: Наука, 1973. – С. 53-88.
- Кобрин Р.Ю., Авербух К.Я. Еще раз о словосочетании // Научные доклады высшей школы: Филологические науки. – 1979. – №5. – С. 86-90
- Кузнецова Э.В. Лексикология русского языка. – М.: Высшая школа, 1982. – 152 с.
- Моисеев А.И. Некоторые вопросы теории словосочетания // Научные доклады высшей школы: Филологические науки. – 1977. – №2. – С. 54-60.
- Никитевич В.М. Основы номинативной деривации. – Минск: Вышэйшая школа, 1985. – 158 с
- Солнцев А.В. Виды номинативных единиц // Вопросы языкознания. – 1987. – №2. – С. 133-137.
- Солодуб Ю.П. Типология значений языковых единиц докоммуникативного уровня (функциональный аспект анализа) // Научные доклады высшей школы. Филологические науки. – 1988. – №5. – С. 37-46.
- Стернин И.А. Лексическое значение слова в речи. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1985. – 171 с.
- Теркулов В.И. Еще раз об основной единице языка // Вісник Луганського нац. пед. ун-ту: Філологічні науки. – Луганськ: Альма-матер, 2006. - №11 (106). – С.127-137.
- Теркулов В.И. Слово-ономатема и номінатема: к статусу сочетаний знаменательных слов со служебными // Вісник Луганського нац. пед. ун-ту: Філологічні науки. – Луганськ: Альма-матер, 2006. – №14 (109). – С. 67-73.
- Шмелёв Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики. — М.: КомКнига, 2006. – 280 с.
- Языковая номинация: общие вопросы. – М.: Наука, 1977. – 360 с.

This article is dedicated to the determination of the attributes of the basic nominative unit, nominatheme, and to the definition of boundaries of its variation. The author establishes that nominatheme which is identified on the level of word can be realized in word, combination of functional and notional words and in free word-combination.

Keywords: nominatheme notional word, functional word, word-combination, identity.

Надійшла до редакції 1 вересня 2006 року.

Наталія Ярошенко

ББК Ш10*20

УДК 81'44=161.1=161.2=162.1=111

СТАТИСТИЧНА ФОРМУЛА СЛОВОТВІРНОГО ГНІЗДА В ЗІСТАВНОМУ АСПЕКТІ (на матеріалі російської, української, польської та англійської мов)

*Стаття продовжує цикл публікацій автора із зіставного вивчення структурно-семантичних параметрів сучасних словотвірних гнізд з вершинами **сажать**, **сади́ти** і **sadzić** у російській, українській і польській мовах у порівнянні з еквівалентами англійської мови. Виявляються й аналізуються деякі спільні й специфічні риси статистичних формул зазначених гнізд.*

Ключові слова: словотвірне гніздо, статистична формула, зіставна дериватологія.

Сучасній дериватології притаманна основоцентричність. Сьогодні увага дослідників спрямована на всебічне вивчення комплексних одиниць словотвору – словотвірних ланцюжків, словотвірних парадигм,

словотвірних гнізд (роботи І. Буркацької, В.В. Грещука, М.Ю. Казак, О.М. Тихонова, М.Ю. Федурко, І.О. Ширшова, Х. Ядацької та ін.). Разом з тим значно активізувався розвиток словотвірної лексикографії різних мов (О.М. Тихонов, І.О. Ширшов, Є.А. Карпіловська, О.В. Петров, Й. Пенчев, Х. Ядацька, Т. Вогельгесанг та ін.).

Необхідність переходу від формантоцентричного до основоцентричного напрямку дослідження (терміни В.В. Грещука) поширюється також і на зіставну дериватологію, у межах якої формується такий актуальний напрямок, як зіставне вивчення словотвірних систем кількох мов як систем словотвірних гнізд (далі – СГ). Передумови виникнення цього напрямку було закладено ще наприкінці 80-х рр. ХХ ст., але на сьогодні найбільш розробленим залишається дослідження СГ тієї чи іншої мови у суто синхронному аспекті. У той час як СГ, що є найскладнішою комплексною одиницею системи словотвору, – це показовий об'єкт зіставного аналізу.

У пропонованій статті ми ставимо за мету зіставити статистичні формули сучасних СГ з вершинами *sazhat'* (*sadit'*), *saditi* (*sadzhati*, *sadoviti*, *sazhati*) і *sadzić* (*sadzać*, *sadowić*) російської, української та польської мов у порівнянні із статистичними формулами їх англійських словотвірних еквівалентів. Як свідчить аналіз, еквівалентами зазначеного типу для досліджуваних слов'янських СГ в англійській мові виступають СГ дієслів *to set*, *to plant* та іменників *a seat*, *a garden*.

Отже, для унаочнення різноманітних параметрів СГ, насамперед структурного плану, послуговуємось поняттям статистичної формули СГ, що його вперше було використано в роботі О.М. Тихонова і Т.Я. Санаєвої, де проаналізовано дієслівні термінологічні СГ російської мови за такими показниками, як обсяг СГ, глибина СГ, ширина СГ, число словотвірних ланцюжків і словотвірних парадигм у складі СГ [Тихонов, Санаєва 1988]. Статистична формула СГ, що визначається за наведеним переліком параметрів, являє собою, так би мовити, класичний варіант цієї формули, який можна варіювати шляхом додавання інших ознак, які притаманні СГ загалом і його складовим зокрема (див., наприклад, [Гірняк 1999, с. 48, с. 53]). Так, за допомогою статистичної формули СГ можна відобразити особливості СГ як сукупності словотвірних ланцюжків і як сукупності словотвірних парадигм щодо різноманітних показників цих одиниць. Поняття статистичної формули СГ використовувалось під час синхронного і синхронно-діахронного вивчення СГ [Тихонов, Санаєва 1988; Гірняк 1999; Маторина 1994]. Як виявила практика систематизації й аналізу фактичного матеріалу, це поняття є зручним інструментом і для зіставно-типологічного дослідження СГ, оскільки являє собою один із шляхів виявлення й узагальнення спільного й відмінного у структурі зіставлюваних гнізд.

Певного уточнення потребують деякі параметри статистичної формули СГ, оскільки ці складові елементи по-різному визначаються дериватологами. Так, О.М. Тихонов і Т.Я. Санаєва вживають термін *обсяг гнізда* в широкому розумінні: “Лексичний і дериваційний, тобто кількість лексичних одиниць, що входять до складу гнізда, й реалізованих у ньому словотвірних типів” [Тихонов, Санаєва 1988, с. 90-91]. Описуючи СГ за допомогою статистичної формули, передусім визначаємо його лексичний обсяг, під яким розуміємо кількість лексичних одиниць у складі гнізда разом із лексею або лексемами, що репрезентують вершину СГ. Отже, використовуємо термін *обсяг гнізда* у вузькому значенні.

Видозмінюємо статистичну формулу СГ, виділяючи в окрему її позицію такий показник, як потужність СГ, тобто це “величина, що характеризує СГ за кількістю лексичних одиниць, не включаючи вихідне слово” [Лисицина 1985, с. 130]. Як правило, ознака потужності СГ у статистичній формулі СГ окремо не розглядається (див. [Маторина 1994, с. 115; Гірняк 1999, с. 32]). Різниця між показниками лексичного обсягу СГ і його потужності вказує на лексичну репрезентованість вершини СГ. Для нашого матеріалу цей параметр має принципове значення, оскільки кожне із слов'янських СГ є багатовершинним (детальніше див. [Ярошенко 2006]).

У дериватології існує й інше трактування терміна *потужність СГ*. Так, Н.Ф. Клименко і Є.А. Карпіловська, розглядаючи словотвірний ланцюжок як одиницю, що репрезентує розгортання СГ за лінійною віссю, відзначають: “Максимальна довжина ланцюжка є показником потужності гнізда й обчислюється в дериваційних кроках” [Клименко, Карпиловская 1988, с. 43].

З-поміж параметрів, сукупність яких утворює статистичну формулу СГ, найбільш дискусійними є поняття глибини і ширини СГ.

У дериватології можна виділити принаймні два підходи до визначення терміна *глибина СГ*:

1) глибина СГ – максимальна кількість ступенів похідності [Тихонов, Санаєва 1988, с. 91; Лесюк 1980, с. 78; Борисова 1989, с. 35; Маторина 1994, с. 115] – таке трактування цього поняття насамперед зустрічаємо в О.М. Тихонова (пор. це визначення глибини СГ із наведеним вище терміном *потужність СГ* у розумінні Н.Ф. Клименко і Є.А. Карпіловської);

2) розглядаючи словотвірну парадигму як розгортання СГ за вертикальною віссю, Н.Ф. Клименко і Є.А. Карпіловська визначають глибину СГ залежно від “максимальної за чисельністю парадигми у складі гнізда” [Клименко, Карпиловская 1988, с. 43].

Щодо ширини СГ, то найбільш загальноприйнятим є формулювання цього показника СГ, запропоноване О.М. Тихоновим: “Кількість дериваційних гілок, які виходять із вершини СГ, або кількість безпосередньо похідних вихідного слова, що відповідає лексичному обсягу словотвірної парадигми першого ступеня” [Тихонов, Санаєва 1988, с. 91]. На думку Н.Г. Іванової, таке розуміння ширини СГ є близьким до того визначення глибини СГ, яке належить Н.Ф. Клименко і Є.А. Карпіловській, проте не тотожне до нього. Н.Г. Іванова вважає за доцільне чітко розмежувати ці два поняття [Іванова 2001, с. 42].

У роботі, визначаючи й зіставляючи статистичні формули СГ, під глибиною СГ розуміємо максимальну кількість ступенів похідності у СГ, а під шириною СГ – лексичний обсяг словотвірної парадигми вершини гнізда.

Статистичні формули (у їх найбільш загальному вигляді) зіставлених СГ наведено в табл. 1.

Таблиця 1

Статистичні формули СГ дієслів *sazhatʹ*, *sadumu* і *sadzić* та їх англійських еквівалентів

СГ	Статистична формула гнізда					
	Лексичний обсяг	Потужність	Глибина	Ширина	Кількість СЛ	Кількість СП
СГ <i>sazhatʹ</i>	738	736	4	126	539	198
СГ <i>sadumu</i>	384	380	4	84	283	98
СГ <i>sadzić</i>	268	265	5	38	186	80
СГ <i>to set</i>	74	73	3	48	61	13
СГ <i>to plant</i>	60	59	3	16	52	8
СГ <i>a seat</i>	43	42	3	29	36	7
СГ <i>a garden</i>	57	56	2	50	52	5

Як видно з наведеної таблиці, статистичні формули аналізованих слов'янських СГ мають такий вигляд: 1) російське СГ: 738 – 736 – 4 – 126 – 539 – 198; 2) українське СГ: 384 – 380 – 4 – 84 – 283 – 98; 3) польське СГ: 268 – 265 – 5 – 38 – 186 – 80 (у кожному випадку в статистичній формулі СГ перша цифра відповідає його лексичному обсягу, друга – потужності, третя – глибині, четверта – ширині, п'ята – кількості словотвірних ланцюжків у його складі, шоста – числу словотвірних парадигм). Отже, найбільшими лексичним обсягом, потужністю, шириною, кількістю словотвірних ланцюжків і словотвірних парадигм характеризується російське СГ, хоча серед зіставлених багатoverшинних словотвірних гнізд словотвіре гніздо російської мови є лише двовершинним. Щодо глибини, то найбільшою вона є для польського СГ порівняно із зіставленими словотвірними гніздами російської та української мов. Звичайно, під час зіставлення статистичних формул треба зважати на рівень репрезентованості лексикографічних баз кожної з аналізованих мов. Проте попри наявність певної похибки в цілому картина є об'єктивною.

Що ж до словотвірних еквівалентів англійської мови (див. табл. 1), то укладені на підставі даних різноманітних лексикографічних джерел аналізовані словотвірні макрогнізда характеризуються такими структурними параметрами: а) СГ дієслова *to set*: 74 – 73 – 3 – 48 – 61 – 13; б) СГ дієслова *to plant*: 60 – 59 – 3 – 16 – 52 – 8; в) СГ іменника *a seat*: 43 – 42 – 3 – 29 – 36 – 7; г) СГ іменника *a garden*: 57 – 56 – 2 – 50 – 52 – 5. Як випливає із зіставлення показників лексичного обсягу і потужності англійських СГ, усі вони, на відміну від порівнюваних СГ слов'янських мов, є одновершинними. З-поміж аналізованих англійських СГ найбільші показники лексичного обсягу, потужності, кількості словотвірних ланцюжків і словотвірних парадигм має СГ дієслова *to set*. Найменшими показниками лексичного обсягу, потужності і кількості словотвірних ланцюжків у своєму складі характеризується СГ іменника *a seat*. Найменша ширина притаманна СГ дієслова *to plant*, а найменша кількість словотвірних парадигм властива СГ іменника *a garden*.

Якщо сума похідних у складі СГ дієслів *sazhatʹ*, *sadumu* і *sadzić* дорівнює 1381 лексичній одиниці (див. табл. 1), то сума показників потужності СГ дієслів *to set*, *to plant* та іменників *a seat*, *a garden* складає 230 лексичних одиниць (різниця є досить значною й за умови зіставлення потужності окремих СГ порівнюваних слов'янських мов). Варто зауважити, що В.Д. Аракін, зіставивши типологічні індекси англійської мови (зокрема індекс синтетичності й індекс деривації) із відповідними типологічними індексами російської мови, дійшов висновку, що, по-перше, російській мові властива більша кількість похідних слів, ніж англійській мові, а по-друге, деривація набагато більше поширена в російській мові, порівняно з англійською [Аракин 1989, с. 206] (пор. [Альтман, Шевчук 1987, с. 213]).

Зіставлення аналізованих СГ слов'янських мов, з одного боку, і відповідних СГ англійської мови, з іншого, в аспекті параметрів ширини і глибини гнізда дає змогу стверджувати, що загалом СГ англійської мови характеризуються більшою компактністю за глибиною, а СГ аналізованих слов'янських мов – за шириною.

Зазначимо, що зіставлення СГ *sazhatʹ*, *sadumu* і *sadzić*, з одного боку, та англійських СГ, з іншого, щодо рівня реалізації словотвірних процесів і щодо розподілу твірних за ступенями похідності також засвідчують більшу компактність слов'янських СГ за шириною, а СГ англійської мови – за глибиною.

Як уже зазначалось, поняття статистичної формули СГ є зручним інструментом зіставлення внаслідок своєї відкритості, тобто статистична формула СГ здатна до варіювання, що забезпечується шляхом репрезентації у формульному вигляді різноманітних ознак тих одиниць, які входять до складу словотвірного гнізда. Насамперед ознак словотвірних ланцюжків і словотвірних парадигм, що являють собою розгортання словотвірного гнізда за горизонтальною та за вертикальною віссю, забезпечуючи разом з іншими чинниками структурно-семантичну єдність словотвірного гнізда як найскладнішої комплексної одиниці словотвору.

Звичайно, здійснюючи зіставний аналіз СГ на рівні їхніх статистичних формул необхідно враховувати той факт, що зіставлення статистичних формул СГ, хоча й являє собою зручний інструмент виявлення

спільного й відмінного між гніздами за певними параметрами, все ж таки не є самоціллю чи вичерпним етапом аналізу СГ. Показовим у цьому відношенні є висловлення В.К. Харченко в передмові до монографії М.Ю. Казак, у якій підраховано частиномовні характеристики 300 найбільш розгорнутих СГ російської мови: “Комп’ютер у таких підрахунках не помічник, оскільки паралельно числам і цифрам відбувається зняття показників із семантики і стилістики слова, з його походження і частотності й далі «з усіма зупинками»” [Казак 2004, с. 7].

Отже, зіставлення СГ дієслів *сажати*, *садити* і *садzić* та СГ дієслів *to set* і *to plant* та іменників *a seat* та *a garden* щодо формального (структурного) і частиномовного рівнів аналізу словотвірних ланцюжків (далі – СЛ) у їхньому складі дає можливість систематизувати отримані результати у вигляді статистичних формул цих СГ як сукупності СЛ (див. табл. 2).

Таблиця 2

**Статистичні формули СГ дієслів *сажати*, *садити* і *садzić*
та їх англійських еквівалентів як сукупності словотвірних ланцюжків**

СГ	Статистична формула гнізда як сукупності словотвірних ланцюжків									
	Кількість СЛ	Кількість частиномовних структур	Бінарні СЛ		Полінарні СЛ		Кільцеві СЛ		Лінійні СЛ	
			кількість	%	кількість	%	кількість	%	кількість	%
СГ <i>сажати</i>	539	37	61	11,3	478	88,7	86	16	453	84
СГ <i>садити</i>	283	32	46	16,3	237	83,7	49	17,3	234	82,7
СГ <i>садzić</i>	186	28	11	5,9	175	94,1	43	23,1	143	76,9
СГ <i>to set</i>	61	7	37	60,7	24	39,3	41	67,2	20	32,8
СГ <i>to plant</i>	52	7	10	19,2	42	80,8	4	7,7	48	92,3
СГ <i>a seat</i>	36	7	24	66,7	12	33,3	28	77,8	8	22,2
СГ <i>a garden</i>	52	4	46	88,5	6	11,5	46	88,5	6	11,5

Зіставний аналіз статистичних формул аналізованих СГ як сукупності СЛ засвідчує, що на формальному (структурному) і частиномовному рівнях СЛ у складі зіставлюваних слов’янських СГ спільнослов’янські ознаки переважають над власне національними. Специфічні риси здебільшого полягають у заповнюваності окремих структур і в кількісній репрезентованості того чи іншого типу СЛ. У той час як СГ дієслів *to set* і *to plant* щодо структурного і частиномовного рівнів СЛ у їх складі відрізняються на тлі СГ дієслів *сажати*, *садити* і *садzić* передусім своїми відмінними ознаками (розбіжності рівня реалізації словотворчих процесів за ступенями деривації, різний набір частиномовних класів похідних, різна частотність частиномовних структур і категоріальних моделей СЛ). При чому СГ дієслова *to plant* на цьому рівні аналізу виявляє набагато більше спільних ознак із СГ дієслів *сажати*, *садити* і *садzić*, порівняно із СГ дієслова *to set*.

Щодо зіставлення структурного і частиномовного рівнів словотвірних парадигм (далі – СП) у складі СГ *сажати*, *садити* і *садzić* та у складі їх англійських словотвірних еквівалентів, тобто у складі СГ дієслів *to set* і *to plant* та іменників *a seat* та *a garden*, то відповідні дані у вигляді статистичних формул аналізованих СГ як сукупності СП систематизовані в табл. 3, при чому порівняння наведених даних також засвідчує діалектичну взаємодію спільних і специфічних ознак.

Проведене зіставлення статистичних формул СГ дієслів *сажати*, *садити* і *садzić* та їх англійських словотвірних еквівалентів накреслило певні шляхи аналізу зіставлюваних СГ та виявило певні спільні та специфічні риси між ними. Отже, наступний етап дослідження полягатиме у всебічному та детальному зіставленні статистичних формул аналізованих СГ як сукупностей СЛ і СП, а також різноманітних параметрів, що притаманні їм у складі СГ як найскладнішої комплексної одиниці словотвору.

Література

1. Альтман, Шевчук 1987: Альтман И.В., Шевчук В.Н. Некоторые результаты сопоставления словообразовательных гнезд с помощью искусственного языка-эталоны // Сопоставительное изучение словообразования славянских языков. – М.: Наука, 1987. – С. 212-215.
2. Аракин 1989: Аракин В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков. – М.: Просвещение, 1989. – 256 с.
3. Борисова 1989: Борисова Л.П. Развитие словообразовательных гнезд с синонимичными исходными словами (на материале гнезд с вершинами *питать* и *кормить*): Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01. – Донецк, 1989. – 246 с.
4. Гірняк 1999: Гірняк С.П. Структурно-семантична організація словотворчих гнізд з базовими дієсловами мовлення в українській мові ХІХ-ХХ ст.: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – Донецьк, 1999. – 262 с.

Таблиця 3

Статистичні формули СГ дієслів *sажать*, *садити* і *sadzić* та їх англійських еквівалентів як сукупності словотвірних парадигм

СГ	Статистична формула СГ як сукупності словотвірних парадигм											
	Кількість СП	Дієслівні СП	Субстантивні СП	Ад'єктивні СП	Дієприкметникові СП	Частині типові СП	Гомогенні СП	Гетерогенні СП	Відкриті СП	Закриті СП	Змішані СП	Структурні типи СП
СГ <i>sажать</i>	198	85; 42,9%	103; 52%	10; 5,1%	–	3	115; 58,1%	83; 41,9%	3; 1,5%	149; 75,3%	46; 23,2%	18
СГ <i>садити</i>	98	51; 52%	38; 38,9%	7; 7,1%	2; 2%	4	52; 53,1%	46; 46,9%	2; 2%	63; 64,3%	33; 33,7%	14
СГ <i>sadzić</i>	80	41; 51,3%	28; 35%	10; 12,5%	1; 1,3%	4	36; 45%	44; 55%	5; 6,3%	51; 63,7%	24; 30%	13
СГ <i>to set</i>	13	9; 69,2%	4; 30,8%	–	–	2	9; 69,2%	4; 30,8%	1; 7,7%	11; 84,6%	1; 7,7%	5
СГ <i>to plant</i>	8	4; 50%	4; 50%	–	–	2	6; 75%	2; 25%	–	7; 87,5%	1; 12,5%	6
СГ <i>a seat</i>	7	1; 14,3%	6; 85,7%	–	–	2	5; 71,4%	2; 28,6%	–	5; 71,4%	2; 28,6%	4
СГ <i>a garden</i>	5	1; 20%	4; 80%	–	–	2	4; 80%	1; 20%	–	4; 80%	1; 20%	3

5. Иванова 2001: Иванова Н.Г. Трехмерность словообразовательного гнезда // Записки з романо-германської філології. – Вип. 10. – Одеса: Одеський нац. ун-т ім. І.І. Мечникова, 2001. – С. 37-52.
6. Казак 2004: Казак М.Ю. Интегративная теория словообразовательного гнезда: грамматическое моделирование; квантитативные аспекты; потенциал; прогнозирование. – Белгород: Изд-во Белгородского гос. ун-та, 2004. – 300 с.
7. Клименко, Карпиловская 1988: Клименко Н.Ф., Карпиловская Е.А. Зона словообразовательного гнезда и принципы ее автоматизированного построения // Продуктивность, частотность и валентность деривационных моделей. – Владивосток: Дальневосточное отделение АН СССР, 1988. – С. 42-51.
8. Лесюк 1980: Лесюк М.П. Словотвірне гніздо з коренем *-вед-* у сучасній українській мові // Мовознавство. – 1980. – № 4. – С. 76-82.
9. Лисицина 1985: Лисицина Е.Н. Анализ словообразовательных гнезд с точки зрения их мощности и глубины // Актуальные проблемы русского словообразования. – Ташкент: Укитувчи, 1985. – С. 126-130.
10. Маторина 1994: Маторина Н.М. Эволюция словообразовательных гнезд с вершинами *делать* и *деять* в русском языке XI-XX вв.: Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01. – Донецк, 1994. – 352 с.
11. Тихонов, Санаева 1988: Тихонов А.Н., Санаева Т.Я. Структура глагольных словообразовательных гнезд в русской терминологии // Продуктивность, частотность и валентность деривационных моделей. – Владивосток: Дальневосточное отделение АН СССР, 1988. – С. 86-106.
12. Ярошенко 2006: Ярошенко Н.О. Структурно-семантичні особливості сучасних словотвірних гнізд з вершинами *сажать*, *sadytu* і *sadzić* у російській, українській і польській мовах у зіставленні з англійською мовою: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.17 / Донецький національний університет. – Донецьк, 2006. – 20 с.

*The article is the sequential of the author's series of publications on structural and semantic peculiarities of derivational families with base verbs *sazhat'*, *sadyty* and *sadzić* in the Russian, Ukrainian and Polish languages in comparison with the English derivational equivalents. Common and specific features of the statistical formulation of the mentioned derivational families have been established and traced.*

Keywords: derivational family, statistical formula, comparative word-formation.

Надійшла до редакції 7 вересня 2006 року.

РОЗДІЛ VI. ЛІНГВІСТИКА ТЕКСТУ

Виолетта Вуколова

ББК 81.23.4

УДК 811.161.1'42

ЗАГОЛОВКИ С ЛОГИЧЕСКОЙ И ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ ДОМИНАНТОЙ СМЫСЛА И ИХ РОЛЬ В ФОРМИРОВАНИИ ПОДТЕКСТА ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ

Статтю присвячено аналізу заголовків як сильних позицій тексту, а також вивченню їхньої ролі у створенні підтексту художнього твору. Схарактеризовано номінації книг роману Ф. М. Достоевського “Брати Карамазови” з логічною та емоційною домінантою змісту.

Ключові слова: Ф. М. Достоевський, “Брати Карамазови”, художній твір, підтекстова інформація, сильна позиція тексту, заголовок.

Лингвисты называют художественный текст наивысшей формой репрезентации текста, отмечая его особую эстетическую природу, идейно-художественную интенционность, ориентацию на морально-этическое воспитание и эмотивно-психологическое воздействие [Селиванова 2002]. Художественный текст является чрезвычайно сложной системой, в которой посредством художественного образа происходит органическое объединение различных миров (реального и виртуального, существующего в сознании художника), различных эпох, взглядов и мировоззрений. В свете последних исследований речевой деятельности, речевого воздействия и смыслового восприятия особую актуальность приобретают вопросы целостности текста, фоновых и энциклопедических знаний, пресуппозиции как дополнительных факторов, оказывающих влияние на восприятие текста (Н. Д. Арутюнова, И. Р. Гальперин, Т. М. Дридзе, Л. П. Иванова, В. В. Красных, В. А. Кухаренко, А. Ф. Папина, Н. В. Слухай). В процессе коммуникации художественный текст выступает как единство содержательно-смыслового и прагматического начал, это как бы пучок мотивов, целей, задач, реализуемых с помощью различных языковых средств. Поэтому представляется актуальным изучение проблем, связанных с выявлением и интерпретацией подтекстовой информации художественного произведения. В разное время особенности адекватного восприятия содержательно-подтекстовой информации изучали И. Р. Гальперин, Р. А. Киселева, Е. М. Коломейцева, Э. Б. Магазаник, Т. И. Сильман, Р. А. Унайбаева.

Как известно, смысл текста не является суммой смыслов составляющих его единиц, зависимость между ними значительно сложнее, а место тех или иных единиц в предложении влияет на их значение. Языковую единицу можно считать тем сигналом, который “порождает энергию, несоизмеримую с его собственным объемом, т.е. сообщает читателю нечто большее, чем то, что свойственно ей вне художественного текста, в системе языка” [Кухаренко 1988]. Дополнительные возможности единицы языка приобретают в условиях специально организованного окружения – контекста. Важнейшие элементы содержания занимают в тексте места, где они будут особенно привлекать внимание читателя. Именно на фоне контекста происходит выдвижение языковой единицы на передний план. Под “выдвижением” мы, вслед за И. В. Арнольд, понимаем “специфическую организацию контекста, обеспечивающую выдвижение на первый план важнейших смыслов текста как сложного единства суждений и эмоций, как сложной конкретно-образной сущности” [Арнольд 1978].

Общее понятие выдвижения охватывает такие разные типы контекстной упорядоченности, как сцепление, конвергенция, обманутое ожидание, сильная позиция и некоторые другие.

Одним из основных типов выдвижения выступает сильная позиция текста. Обязательными сильными позициями принято считать заглавие, начало и конец произведения, иногда – заголовки и подзаголовки его частей (книг, глав и т.п.), факультативными – эпиграф, посвящение, пролог, эпилог, то есть такие фрагменты, которые как-либо выделены графически.

Проблема заголовка в лингвистической литературе получила достаточно подробное освещение. Учеными изучены и описаны дифференциальные признаки, позволяющие рассматривать заглавие как сильную позицию текста, а также основные функции заглавия в тексте (И. В. Арнольд, А. И. Домашнев, В. А. Кухаренко, В. С. Мужев, М. А. Шамелашвили). Проблема актуализации подтекстовой информации при помощи заголовка частично затрагивалась в работах Т. В. Ковтун и Е. М. Коломейцевой, однако исчерпывающего исследования, посвященного детальному изучению заголовков как сигналов подтекстовой информации на материале конкретного художественного произведения, насколько нам известно, пока нет, что делает наши наблюдения актуальными.

Принимая за основу вывод, сделанный В. А. Кухаренко, что заголовок выступает актуализатором практически всех текстовых категорий, чем и объясняется множество его функций [Кухаренко 1988], мы хотели бы обратить особое внимание на роль заглавия в качестве актуализатора подтекстовой информации художественного произведения, так как в условиях компрессии информации в наименованиях возникают

объективные предпосылки для создания имплицированных смыслов. Исследователи выделяют по крайней мере две возможности появления такого рода смыслов. С одной стороны, как отмечает Т. В. Ковтун, любое наименование содержит подтекст в широком смысле в виде именуемого им макро- или микротекста. С другой стороны, наименования как относительно самостоятельные и коммуникативно сильные высказывания обладают глубиной и способны воздействовать на читателя. В этом случае под подтекстом понимается “рост, углубление, возможно, изменение семантического или эмоционально-психологического содержания высказывания без увеличения его длины” [Ковтун 1990].

Цель нашего исследования – изучить возможности реализации заголовком функции актуализатора подтекстовой информации на примере названий книг романа Ф. М. Достоевского “Братья Карамазовы”.

Обращает на себя внимание деление романа на 12 книг. В. Е. Ветловская, изучавшая символику чисел в романе, отмечает, что значение числа 12 прозрачно. По мнению исследователя, двенадцать человек на похоронах Илюшечки, двенадцать мальчиков, слушающих поучения Алеши в эпилоге, явно связаны ассоциациями с двенадцатью апостолами, учениками Христа [Ветловская 1971]. То, что Достоевский разделил роман на 12 книг и завершил его двенадцатым (последним) догматом символа веры, представляется далеко не случайным и имеет исключительно важное значение для понимания концепции романа.

С точки зрения характера представления информации заглавия 12 книг мы делим на две группы:

- 1) заглавия, задающие тематическую информацию (тематические заглавия);
- 2) заглавия, эксплицирующие только какую-то пропозицию (рематические заглавия).

Для заглавий первой группы основной функцией выступает номинативная, так как в них точно указывается объект, о котором пойдет речь в дальнейшем повествовании. Выполнение номинативной функции обуславливает и грамматическую структуру заглавий: все они представляют собой имя или именное сочетание. С точки зрения подтекстовой информации заглавия данного типа содержат подтекст в широком смысле в виде именуемого микротекста. Такие названия представляют собой “компрессированное” содержание текста.

Тематические названия книг романа “Братья Карамазовы” в свою очередь распадаются на две подгруппы в зависимости от характера имени в их грамматической структуре:

- а) заглавия, в состав которых входит имя собственное;
- б) заглавия, представленные нарицательными именами или именными сочетаниями.

Введение в заголовок имени собственного практически полностью снимает полисемантность. Читателю сразу становится ясно, о ком идет речь. Заглавие – имя собственное привлекает внимание читателя прежде всего к означаемому персонажу, способствует восприятию его в качестве выразителя содержательно-концептуальной информации. В романе Достоевского три книги названы именами братьев Карамазовых: кн. VII “Алеша”, кн. VIII “Митя”, кн. XI “Брат Иван Федорович”. Исследователи творчества писателя отмечают, что Достоевский предполагал назвать седьмую книгу “Грушенька” и включить в нее две “отдельные повести”, то есть события, описанные им в двух книгах “Алеша” и “Митя”. Подчеркивается, что окончательное название седьмой книге было дано не только потому, что Алеша является в ней центральным героем, но, очевидно, из-за того, что именно в этот момент работы Достоевский решил посвятить каждому из братьев особую книгу [Примечания 1976]. Заметим, что братьев Карамазовых тоже трое. В этом мы, вслед за В. Е. Ветловской, видим указание читателю на родственность художественной системы романа сказке. Число “три” подчеркивает некоторую сказочную условность событий и отношений (при всей их конкретности), за которыми следует искать самый общий, самый глубокий смысл [Ветловская 1971]. Имена собственные, представленные в заглавиях, позволяют с большой долей вероятности делать выводы (хотя и общие) о характере своих носителей. Имена старшего и младшего братьев употребляются в кратких формах: *Алеша*, *Митя*, что сближает их и создает у читателя впечатление о том, что он хорошо с ними знаком. Кроме того, такие формы личных имен эксплицируют позитивное отношение автора к соответствующим героям. Необходимо также отметить, что первые два заголовка противопоставлены третьему по двум признакам: 1) полная / краткая форма; 2) наличие / отсутствие идентификатора в виде нарицательного имени. Во-первых, двухчленная модель именования (имя + отчество) *Иван Федорович* противопоставляет героя двум его братьям, подчеркивает отчужденность, официальность отношений между ними. Кажется, что с первыми двумя персонажами Ивана роднит только указание автора, выраженное нарицательным существительным *брат*. Во-вторых, у читателя возникает ощущение, что речь идет о человеке, который по возрасту намного старше, чем Алеша и Митя. Наше предположение подтверждают выводы, сделанные В. Е. Ветловской: “Митя по возрасту старший, но в идейном плане он размещается между Иваном и Алешей, так как Иван и Алеша – полюсы. Митя, в сущности, есть брат средний” [Ветловская 1971]. Конечно, нельзя утверждать, что рассмотренные нами заглавия в корне меняют представление читателя о составе семьи Карамазовых, так как в первой книге романа Достоевский подробно описывает историю рода. Но в то же время в тексте произведения мы находим “*странные*”, но очень характерные оговорки героев романа, когда слово *старший* связывается не с Митей, а с Иваном: *Когда старший сын Федора Павловича, Иван Федорович, перед самой катастрофой уезжал в Москву...* [Достоевский 1982].

Таким образом, в тексте романа наблюдается эксплицитное подтверждение авторского видения проблемы, которое в названиях книг, содержащих антропонимы, представлено имплицитно.

Вторую подгруппу представляют заглавия, состоящие из нарицательного имени или именного сочетания.

От наименований первого типа данные заглавия отличаются меньшей степенью конкретизации и, соответственно, большей полисемией. Безусловно, такая полисемия снимается, когда реципиент сопоставляет заглавия с уже известной ему из предыдущего текста информацией. Так, название X книги *“Мальчики”* воспринимается ретроспективно, так как читатель в главе *“Связался со школьниками”* (IV книга) впервые знакомится с персонажами, которым позже будет посвящена книга X.

Что касается книги VI *“Русский инок”*, то даже без прямого указания на главного героя данного микротекста при помощи антропонима становится совершенно ясно, что речь пойдет о Зосиме. Интересно замечание Ф. М. Достоевского, относящееся к названию, которое он высказал в письме к Любимову 7(19) августа 1879 г.: *“Назвал эту 6-ю книгу “Русский инок” – название дерзкое и вызывающее <...>. Я же считаю, что против действительности не погрешил: не только как идеал справедливо, но и как действительность справедливо”* [Примечания 1976].

Третья книга имеет заглавие *“Сладострастники”*. Данное существительное восходит к слову *сладострастие* – склонность к чувственным наслаждениям, плотоугодие, плотская страсть, противоположному *“духовному”*, *“высокому”*, *“чистому”*. То, что имя употреблено во множественном числе, показательно с точки зрения понимания содержательно-концептуальной информации романа. Автор клеймит не только Федора Павловича, хотя к нему это относится в наибольшей степени, но и самих братьев за их бездуховность, безнравственность, склонность к плотским страстям. Слово *“сладострастник”* в некотором смысле расширяет свое значение. Оно ассоциируется уже не только с прелюбодеянием, но и с другими *“деяниями”*, которые разлагают личность, оказывают тлетворное влияние.

Таким образом, мы приходим к выводу, что тематические заголовки, выполняя номинативную функцию и раскрывая содержание соответствующей книги, также эксплицируют авторское отношение к героям.

В группу рематических заглавий включаются заглавия, выражающие только какую-то пропозицию без указания на *“героя”* повествования. Под пропозицией (в общем смысле) понимается та часть смысловой структуры предложения, которая отражает отношения реальной действительности. Основной отличительной чертой подобных заголовков, по мнению В. И. Юганова, является то, что в них больше представлен рематический элемент, поскольку для читателя неизвестно, о ком идет речь, но в нем представлен тот основной смысл, который заключен во всем тексте [Юганов 1983].

Содержательно-подтекстовая информация художественного произведения различается по своему характеру. Можно говорить о ее двоякой направленности: восполнять *“недостаток”* информации, по каким-либо причинам не представленной эксплицитно, и передавать разного рода эмоционально-оценочную информацию, которая соотносится с характеристиками персонажей, событий, даваемых как другими героями, так и самим автором произведения. Поэтому в художественном произведении наиболее ярко и четко прослеживается преобладание той или иной доминанты подтекстовой информации. Мы считаем возможным говорить о наличии логической или эмоциональной доминанты смысла заглавия, для чего распределим названия книг *“рематической”* группы на 2 подгруппы по характеру подтекстовой информации:

- 1) заглавия, содержащие подтекст с логической доминантой;
- 2) заглавия, содержащие подтекст с эмоциональной доминантой.

Подтекст с логической доминантой смысла возникает, когда заглавие содержит в себе информацию о каких-то проблемах, событиях, не упомянутых в эксплицитном слое данного высказывания. По мнению исследователей, здесь на первый план выдвигается познавательная функция подтекста: за изложением одной мысли содержится другая мысль, более значимая для понимания текста. В подтексте с логической доминантой смысла в равной мере могут быть представлены как мысль автора, так и мысли героев. Среди заглавий книг романа Ф. М. Достоевского *“Братья Карамазовы”* нами выделено два примера заглавий, содержащих подтекст с логической доминантой смысла: IX книга *“Предварительное следствие”*, XII книга *“Судебная ошибка”*.

В первом случае за емким юридическим термином скрывается множество процедур, цель которых состоит в воссоздании картины преступления и определении подозреваемых. Среди заметок к девятой книге есть записи вопросов, касающихся процессуальной стороны ведения следствия, ответы на которые Достоевский, вероятно, хотел получить от юриста. Здесь можно говорить о том, что имплицитное содержание придает заглавию глубину, многослойность, внутреннее смысловое богатство, делает его более сжатым, экономным, содержательным.

Во втором случае мы говорим о совпадении мысли автора и мыслей героев относительно того, кто на самом деле совершил убийство. Заглавие выполняет проспективную функцию, так как изначально настраивает читателя на определенный ход событий и финал книги.

Рассмотрим заглавия, содержащие подтекст с эмоциональной доминантой смысла. Психологами и лингвopsихологами давно уже доказано, что слушающий мгновенно, практически синхронно с речевым актом, осмысляет эмоционально – оценочную информацию. Такое восприятие возможно, в первую очередь, благодаря невербальному языку: выражение глаз, мимика, жесты имеют очень большое значение для слушающего. Необходимо отметить, что эмоционально–оценочное восприятие происходит еще до осмысления содержательно-фактуальной, рациональной информации. Это еще раз подтверждает исключительно важную роль эмоций в коммуникативной деятельности языковой личности.

В подтексте с эмоциональной доминантой могут быть представлены не только чувства и эмоции действующих лиц, но и автора художественного произведения. Эмоциональная информация, являющаяся содержанием эмоциональной доминанты смысла, - это информация об эмоциональном состоянии говорящего, его эмоциональном отношении к предмету, адресату, ситуации общения, к самому себе. Здесь возникает тесная связь двух категорий текста: подтекста и модальности. Модальность обязательна для любого художественного текста. Зачастую оценочное отношение автора к описываемому заключается “в обеспечении общей ценностной ориентации читателя, в создании определенного доминирующего настроения повествования, в соответствии с которым читатель должен ожидаемым, запрограммированным образом реагировать на описываемое, задуматься и попытаться осмыслить важные жизненные ситуации и проблемы, эмоционально откликнуться на мысли и переживания героев” [Змиевская 1981]. Обе категории играют существенную роль в передаче содержательно-концептуальной информации, причем, первая категория, если она есть в тексте, обязательна для выявления содержательно-концептуальной информации, а вторая - факультативна.

Основной функцией заглавий, содержащих подтекст с эмоциональной доминантой смысла, мы считаем экспрессивно-апеллятивную, что, безусловно, не исключает наличие и других функций.

Так, название первой книги “*История одной семейки*” имеет большое значение для понимания подтекстовой информации романа, а именно авторского отношения к героям и их оценки Ф. М. Достоевским. Авторская негативная оценка Карамазовых выражена номинацией “семейка”. Пейоративная оценка эксплицируется при помощи словообразовательного форманта -к- - одного из самых многозначных суффиксов - и выражается в принижении статуса референта, т.е. семьи Карамазовых. Тесную связь эмоции и оценки лингвисты объясняют тем, что одной из функций эмоций является оценка, а сама эмоция есть особая форма оценки.

Рассмотрим заглавие второй книги “*Неуместное собрание*”. Эмоциональное воздействие достигается автором при помощи прилагательного, входящего в состав номинации. И “Толковый словарь живого великорусского языка”, и “Словарь современного русского литературного языка” дают практически идентичные толкования данному слову: “несообразный с местом, с делом, с обстоятельствами; неприличный, не идущий к чему, все, что некстати”; “не соответствующий обстановке, являющийся некстати, не вовремя”. Читатель, опираясь на личный тезаурус, социальный опыт, проспективно настроен на то, что предполагаемое “собрание” завершится плохо. В то же время автор выражает и свое неодобрительное отношение к идее встречи в монастыре. Такие проспективные ожидания реципиента подтверждаются в конце второй книги. Причем, первым сигналом правильности первоначального предположения служит заголовок седьмой главы “Скандал”.

Очень ярким экспрессивным сигналом является заглавие книги четвертой - “*Надрыв*”. Семантика данного существительного обладает сильной эмоциональной составляющей: *надрыв* (в переносном значении) – возбужденность, неестественность, болезненность в проявлении какого-нибудь чувства. Заголовок прежде всего выполняет прогнозирующую функцию, так как готовит читателя к восприятию ярких, сильных, эмоционально насыщенных сцен, имеющих исключительно важное значение для понимания концепции художественного произведения в целом. Форма множественного числа предполагает, что *надрыв* будет не один, и, скорее всего, речь идет о разных героях романа и о разной эмоциональной информации. Действительно, в книге рассказывается о монахе Ферапонте, Федоре Павловиче Карамазове, Катерине Ивановне и семье Снегиревых. Как отмечает В. Я. Линков, совершенно разные лица и события связаны внутренним смыслом слова “надрыв”, которым Ф. М. Достоевский пользуется для определения ненастоящей любви. Исследователь творчества писателя приходит к выводу, что “надрыв – непосильное для человека чувство, которому он стремится быть верным во что бы то ни стало. Оно не первично, а обусловлено чем-то иным, более значительным, что составляет истинную суть и определяет поступки человека в решающую минуту” [Линков 2002]. Бесспорно одно: предстоящие сцены повествуют о событиях, которые повлияют на весь дальнейший ход сюжета романа.

В рассмотренных выше заглавиях книг эмоциональность и экспрессивность эксплицируются на словообразовательном уровне при помощи суффикса -к-, в семантике которого закреплена эмсема эмотивной пейоративной коннотации (семейка), а также на лексико-семантическом уровне при помощи слов, которые являются экспрессивными, так как они имеют семантический компонент, который вызывает наглядность, создает картину осуществления действия и, тем самым, усиливает воздействующую силу наименования, то есть придает этому наименованию “поражающий” прагматический эффект.

Заглавие пятой книги “*Pro u contra*” противопоставлено рассмотренным выше своей формой. Оно представляет собой аллюзию на известное латинское крылатое выражение *pro et contra* (за и против). На первый взгляд, подобное заглавие кажется неуместным в художественном тексте, так как данный тип заголовков прочно ассоциируется с текстами публицистического характера, которые предполагают полемику вокруг определенного вопроса общественно-политического или научного плана. И действительно, читатель становится если не участником, то свидетелем далеко не однозначных споров, дискуссий, исповедей глубоко философского содержания. В письме к К. П. Победоносцеву от 19 мая 1879 г. Достоевский сообщает: “...эта книга в романе у меня кульминационная, называется “Pro и contra”, а смысл книги: богохульство и опровержение богохульства. Богохульство-то вот это закончено и отослано, а опровержение пошло лишь на июньскую книгу <...> Опровержение сего (не прямое, то есть не от лица к лицу) явится в последнем слове

умирающего старца” [Примечания 1976]. Таким образом, можно предположить, что название книги обусловлено первоначальным замыслом автора выразить не только идеи Ивана, но и их опровержение. Эмоциональность и экспрессивность заглавия проявляются на графическом уровне при помощи латинского шрифта и усиливаются русским союзом *и*, который несколько преобразовывает устойчивое выражение. Именно в названиях, грамматической основой которых является сочетание слов с сочинительной связью, возникает импликация семантически значимых компонентов как предпосылка и средство создания подтекста. По мнению Т. В. Ковтун, союз *и* может “выступать в различных значениях, выполняя сугубо строевую роль, а также в соотносительном значении, эксплицируя скрытые, подразумеваемые связи между понятиями” [Ковтун 1990]. На наш взгляд, в представленном заглавии полисемантический союз *и*, в первую очередь, выражает отношение равноправия между компонентами сочетания, так как и богохульство, и опровержение его были реалиями общественно-политической жизни России того времени. Но в контексте романа у союза *и* возникает значение противопоставления. Таким образом, полная реализация смысла заглавия пятой книги “*Pro u contra*” происходит в макроконтексте романа, в процессе чтения текста, по окончании которого становится до конца ясен подтекст заглавия.

Необходимо подчеркнуть еще одну особенность, отмеченную нами, которая заключается в специфической последовательности заглавий, содержащих подтекст с эмоциональной доминантой смысла. Книги, обладающие такими заголовками, составляют первые две части романа. Степень эмоциональной напряженности, отмеченная в заглавиях, усиливается, идет по возрастающей от книги к книге, достигая кульминации в заглавии “*Pro u contra*”.

Таким образом, проанализировав заглавия книг в романе Достоевского “Братья Карамазовы”, мы приходим к выводу, что с точки зрения информативности выделяются две группы заголовков: тематические и рематические. Такое деление обусловлено также особенностями подтекстовой информации, содержащейся в них. Заглавия тематической группы, выполняя номинативную функцию, содержат подтекст в широком понимании, то есть указывают на героев соответствующей книги. Но нами были отмечены случаи совмещения в одном названии номинативной и прагматической функций. Заглавия рематической группы, выполняя оценочную и экспрессивно-апеллятивную функции, содержат подтекст другого порядка. Нами выделены заголовки, содержащие подтекст с логической доминантой смысла и эмоциональной доминантой. С точки зрения количественной характеристики заглавий, содержащих подтекст с эмоциональной доминантой, больше, что объясняется более широкими возможностями выражения авторской оценки и воплощения прагматических задач автора при помощи экспрессивно-эмоциональных средств языка.

Литература

- Арнольд 1978: Арнольд И. В. Значение сильной позиции для интерпретации художественного текста // Иностранные языки в школе. – 1978. - № 4. – С. 23-31.
- Ветловская 1971: Ветловская В. Е. Символика чисел в “Братьях Карамазовых” // Древнерусская литература и русская культура XVIII-XX вв.: ТОДРЛ. – Т. 26. – Л.: Наука, 1971. – С. 139-150.
- Достоевский 1982: Достоевский Ф. М. Собрание сочинений в двенадцати томах. – М.: Правда, 1982. – Т. 12. – 543 с.
- Змиевская 1981: Змиевская Н. А. Субъективно-оценочная модальность в художественном тексте // Лингвистические аспекты образности: Сборник научных трудов МГПИИЯ им. М. Горького. – Вып. 174. – М., 1981. – С. 112-127.
- Ковтун 1990: Ковтун Т. В. Типы наименований текстов в научно-популярном подстиле: Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01. – К., 1990. – 215 с.
- Кухаренко 1988: Кухаренко В. А. Интерпретация текста. – М.: Просвещение, 1988. – 192 с.
- Линков 2002: Линков В. Я. Мистика радости жизни. О романе Достоевского “Братья Карамазовы” // Русский язык за рубежом. – 2002. - № 4. – С. 111-117.
- Примечания 1976: Примечания / А. И. Батюто, В. Е. Ветловская, А. А. Долинин и др. // Достоевский Ф. М. Полное собрание сочинений в 30-ти томах. – Л.: Наука, 1976. – Т. 15. – С. 393-619.
- Селиванова 2002: Селиванова Е. А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации. – К.: Изд-во украинского филологического центра, 2002. – 336 с.
- Юганов 1983: Юганов В. И. Текст и его коммуникативная структура. – Калинин: Изд-во КГУ, 1983. – 50 с.

The article deals with the analysis of headlines as the strong positions of the text and studies their functions in creation of subtextual information. It characterizes logic and emotional headlines of books from F. Dostoyevsky's “The Brothers Karamazov”.

Keywords: F. Dostoyevsky, “The Brothers Karamazov”, feature work, subtextual information, strong units of the text, headlines.

Надійшла до редакції 22 вересня 2006 року.

ББК Ш 10: Ш 140
УДК 81'1= 1/2: 165.194

ЧАС І ПРОСТІР У СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКІЙ КОНЦЕПТУАЛЬНІЙ КАРТИНІ СВІТУ ТА ЇХ ВІДОБРАЖЕННЯ В РИТУАЛЬНОМУ ДИСКУРСІ

У статті розглядається проблема мовної репрезентації базових концептів “час” і “простір” у ритуальному дискурсі, аналізується їх аксіологічна поляризованість у межах концептуальної текстової картини світу. Як характерні властивості традиційного ритуального хронотопу виділяються його безперервність, лінійність і циклічність водночас, нелогічність і аморфність.

Ключові слова: час, простір, ритуальний хронотоп, східнослов'янські мови, ритуальний дискурс, концепт, концептуальна картина світу.

Більшу частину ХХ ст. лінгвісти вивчали мову як певну абстрактну сутність, яка має абсолютну соціальну вмотивованість. Проте бурхливий розвиток когнітології спровокував і новий підхід до аналізу мовних явищ, зокрема дискурсу як багатоаспектного утворення, яке претендує на статус системи найвищого рангу, основними ознаками якої є цілісність і зв'язність. Така багатоаспектність і системність дискурсу обумовила можливість різних підходів до його аналізу, серед яких виділяють когнітивний, логічний, прагматичний, семантичний, синтаксичний тощо [Филиппов 2003: 50-54; 80; 252-268].

У статті увага зосереджена на когнітивному аналізі одного з різновидів дискурсу – ритуального. Обсяг статті не дозволяє провести детальний аналіз ритуального дискурсу як системного утворення, тому *метою дослідження* є вияв і опис двох глобальних базових категорій цього типу дискурсу, а саме системо- і структуротвірних концептів часу й простору. Означена мета передбачає вирішення таких *завдань*: 1) з'ясувати роль концептів часу й простору в процесі сегментації дійсності в межах ритуального дискурсу в цілому; 2) виявити інтертекстуальний директивний характер ритуальних текстів як функціональних реалізацій ритуального дискурсу.

У представленій розвідці терміни “ритуальний” і “обрядовий” вживаються як синонімічні, адже синонімами є їхні твірні основи “ритуал” й “обряд”. Дослідники архаїчних стандартизованих форм поведінки людини (В.М.Топоров, А.К.Байбурін та ін.) неодноразово наголошували на цьому. Вважаємо таке семантичне зближення цілком коректним, оскільки і ритуал, і обряд виступають основними засобами контролю та регуляції внутрішніх і зовнішніх зв'язків колективу.

Навоколишня дійсність завжди мала і зараз має дискретний характер. У зв'язку з цим значний інтерес становить концепція розмежування мовних і текстових (точніше – дискурсивних) знань, яка була запропонована В.Б.Касевичем [Касевич 1996: 179]. Не можемо не погодитися з думкою цього вченого щодо правомірності виділення двох типів знань:

1) мовні знання, закодовані опозиціями словника й граматики; сукупність цих знань і становить мовну картину світу;

2) енциклопедичні знання глобального характеру, що закодовані в сукупності текстів (у тому числі й ритуальних), які відбивають усі аспекти пізнання світу людиною; ці тексти утворюють текстову картину світу [Касевич 1996: 179-180].

Розвиваючи думку В.Б.Касевича, слід звернути увагу на дискретний характер не тільки дійсності в цілому, а й на можливість сегментації текстової картини світу, одним із сегментів якої можемо вважати ритуальну картину світу, відбиту в сукупності ритуальних текстів як календарної, так і родинної обрядовості, а отже, відображену в ритуальному дискурсі.

Прийом концептуалізації передбачає подальше роздрібнення, виділення базових концептів ритуальної картини світу (текстової) – концептів “час” і “простір”. Предмет дослідження не є новим. Роль означених концептів у мовно-концептуальній картині світу людини й етносу досліджували М.І.Толстой та С.М.Толстая (члени авторського колективу етнолінгвістичного словника “Славянские древности”), Т.В.Цив'ян, О.Д.Шмельов, Т.В.Радзієвська, О.В.Тищенко та інші. Вплив міфопоетичного хронотопу як “результату взаємопроникнення часу і простору” на організацію міфопоетичної картини світу й деякою мірою – на профанну картину світу розглядала Н.В.Слухай [Слухай 2003: 12-17]. Пропонуємо розглянути концепти “час” і “простір” не послідовно, почергово деталізуючи їх, а в тісному зв'язку й взаємопроникненні, адже саме про мінливість, примарність меж між часом і простором свідчать ритуальні тексти, супроводжувані певними діями. Можливо, саме у дійовому супроводженні можна вбачати причину цієї рухливості меж та їхньої прозорості. Очевидно, що саме на таку категоризацію розглядуваних концептів свого часу вказував В.І.Даль (“Толковый словарь живого великорусского языка”): “Время ... длительность бытия; пространство въ бытіи; последовательность существования ... Время, сила въ своихъ развитіяхъ; пространство въ ея сочетаніяхъ ...” [Даль 2002: 260]. Про такий тісний зв'язок концептів часу й простору в межах народної ритуально-міфологічної текстової картини світу свідчать і народні прислів'я та приказки, наприклад, рос. “Время за нами, время передъ

нами, а при насъ его нѣтъ; Знай время и мѣсто” тощо [2: 260]. На такий міфопоетичний хронотоп, “результат взаємопроникнення часу й простору” вказує Н.В.Слухай [Слухай 2003: 12].

Народному традиційному ритуалу (і традиції взагалі) притаманне просторове сприйняття часу. Минуле сприймається як те, що знаходиться за спиною (позаду), майбутнє – як те, що чекає людину попереду, а теперішній стан подій сприймається як “відсутність часу”, стан спокою, своєрідне “безчасся”. У цьому випадку очевидно є асоціація *час – шлях*, в якій і відбивається ритуально-міфологічний хронотоп, що поєднує в собі риси лінійності й циклічності; таке поєднання доводить правомірність ідеї коловороту, тобто лінійної циклічності, що притаманна наївно-народній свідомості. Розглядувана ідея коловороту й покладена в основу народного календаря.

Поняття “час” і “простір” в межах народного ритуального календаря наділяються семантикою, певним чином символізуються і вводяться до системи цінностей людської спільноти. З огляду на це, у межах народного календаря виділяють “добрий час” і “поганий час”; ці поняття, як і поняття “чисте місце” й “нечисте місце”, впроваджуються у систему координат і починають асоціюватися із поняттями “життя” та “смерть”: *добрий час – чисте місце – життя, поганий час – нечисте місце – смерть*.

Уведення зазначених концептів-понять до системи координат ритуальної текстової картини світу обумовлює час, місце й семантику дій певного ритуалу (= обряду): добрий час і чисте місце зобов’язує учасників ритуалу оспівувати й славити об’єкт ушановування, умовляти, задобрювати дійктичні персонажі (Сонце, Вітер, Місяць, Воду, Вогонь, Бор, мавок, лісовика тощо), а поганий (недобрий) час і нечисте (дідькове) місце провокує учасників ритуалу на створення оберегів, установаження просторових меж, замикання часопросторового кола (згадаймо, наприклад, той факт, що українці оберегалися від русалок / мавок у Русальний тиждень після заходу сонця окроплюванням по колу свяченою водою обійстя та хати) [Килимник 1994: 357].

Така аксіологічна маркованість часу й простору обумовлює сакральний дійовий зміст ритуальних текстів. Так, в українських селах лише після заходу сонця та описаних вище ритуальних дій господар і господиня могли вдатися до ритуальних текстів охоронного змісту на зразок: “Русалоньки-мавоньки наші, русу-косу чешіть, росу пийте, у рясці купайтесь, квітами величайтесь, на вітах гойдайтесь, на межах-суловках грайтесь, наших хлопців-дівчат не чіпайте, жита не ламайте – живіть собі! І ви, дітяти-потерчата нехрещені, при місяці грайтесь, людей не чіпайте, в хату не ступайте, злиднів не водіть, лиха не чиніть” [Килимник 1994: 358].

Аксіологічна характеристика часопростору набула глобального характеру в народному світогляді: у народному календарі східних слов’ян чітко окреслилися добрі, гарні дні та злі, несприятливі дні, добрі, благодатні роки та важкі, чорні. Так, день святого Касяна (29 лютого за ст.ст.) у народі вважався найлихішим днем року. Порівняймо народні назви цього дня: укр. *Касян кривий* (а кривизна – це ознака потойбічного світу), *Касян Злий*, рос. *Касьян Немилостливый* (сибірське), *Касьян Грозный* (калузьке), *Касьян Завистливый*, *Касьян-недоброжелатель*, *Касьян Скупой*. Дитина, яка народилася в цей день, за народними віруваннями, буде нещасливою, безталанною: укр. “Касян оком поглянув – не буде з цього народженого добра” [СД 1995: 2, 477]. Такі уявлення про Касяна як демонічну істоту, хрому, косу, яка має “недобре, згубне око”, пояснюється негативним ставленням слов’ян (східних і південних) до високосного року, адже день святого Касяна припадав один раз на чотири роки, тим самим порушувався звичний часовий коловорот і тому просторові об’єкти набували небезпечного для людей і худоби змісту. У південних слов’ян навіть назва високосного року мала досить прозору внутрішню форму – *пре-ступна година* [СД 1995: 2, 477]. Це відбито і в ритуальних текстах-приповідках: рос. “Касьян на народ – народу тяжело; Касьян на траву – трава сохнет; Касьян на скот – скотдохнет; зинул Касьян на крестьян” [Даль 2002: 207].

Іншою недоброю годиною можна вважати Купальську ніч. Проте ставлення до цієї ночі у слов’ян неоднозначне, двоїсте: “у цю ніч ходить щастя людське по землі, але у цю ніч мають волю всі таємні й лихі сили лісу, поля, води, гір, скель та провалля” [Килимник 1994: 440]. Відбувається в Купальську ніч своєрідна боротьба добра і зла, а триває вона до третіх півнів. Очевидною є традиційна зооморфність ритуального часу. Отже, злі сили шугають усюди в цю ніч: вони сидять і на деревах, і на землі, й у воді, тому неабиякого значення набувають охоронні заходи, зафіксовані й відбиті в ритуальних купальських текстах (піснях). Основними охоронними заходами в Купальську ніч були очисні купання у воді та стрибання через вогонь: “Якби я знала, коли буде Яна, – Запала б я три багаття з верби: Одне запала б з того боку, де сонце сходить, Друге запала б з того боку, де сонце заходить, Третє запала б моему милому, Моему милому, хлопцеві вродливому [Максимович 2002: 103]; “Ой Івашко, Івась, та купався Івась, Та в воду упав, Купала на Івана” [Максимович 2002: 173].

Отже, у викладених вище текстах – реалізаціях ритуального дискурсу – відбите народне уявлення про якісну неоднорідність часу. Проте така ж неоднорідність характеризує і простір як один з фундаментальних концептів народної картини світу. Поняття простору відіграє значну роль у концептуалізації світу у слов’янських народів; воно є всеохватним, оскільки вміщує в собі всі види локусів: а) **напрямок** (схід і захід, верх і низ, праворуч і ліворуч тощо); б) **географічні об’єкти** (річка, озеро, джерело, болото, ліс, печера тощо); в) **приміщення, його частини** (ворота, двір, хата, покуть, вікно, горище, сходи, піч тощо); г) **ритуально**

значущі місця (церква, цвинтар, лазня, гумно, дорога, перехрестя, криниця тощо); д) **міфічні місця**, що існують лише в наївно-народній текстовій картині світу (пекло та рай, вирій, Татарські гори, той світ, край світу, Тридесяте царство, за три моря тощо) [Слухай 2003: 1, 10].

Неоднорідність простору в ритуальному дискурсі є поляризованою; така поляризованість, двоїстість протиставлень узагалі притаманна наївній картині (моделі) світу й на думку дослідників (К.Леві-Стросса, М.Еліаде, В.В.Іванова, В.М.Топорова, Т.В.Цив'ян, А.К.Байбуріна та інших) таке уявлення про навколишню дійсність на певному етапі історичного розвитку свідомості було не тільки доцільним, а й досить раціональним.

Поляризованість і неоднорідність часопростору, відбита в ритуальному дискурсі, передбачає наявність “точки відліку й виміру”, якою, на думку Н.В.Слухай, є Хаос. “Хаос не визначається через категорії часу і простору, – пише ця дослідниця, – і має дві іпостасі: це або спосіб буття ентропії як міри безкінечного вибору, часопростір потенційних можливостей (наприклад, у казкових формулах російською мовою “Пойди туди, не знаю куда, принеси то, не знаю что), або спосіб буття антисвіту як сфери анігіляції негативного, повернення до якого є зупиненням часу, деструкцією, відтворенням нестійких, нефіксованих форм” [Слухай 2003: 13].

Дійсно, як кожному типу культурного простору відповідає свій тип не-культурного простору (тобто Хаосу), який дорівнює сам собі і являє собою витвір людини, як і зона культурної організації [ТКСИК 1998: 10], так і ритуальному часу відповідає певний тип “без-часся”, а ритуальному простору – “не-простір” (тобто безодня, морок). Концепти *час* і *простір* мають **семіотичну маркованість** у ритуальних текстах. Так, місце проведення ритуалу вибирають заздалегідь і воно має знаходитися вище за буденні об'єкти, тобто ближче до Бога (така близькість полегшує контакт учасників ритуалу з божественними силами). У купальських піснях східних слов'ян є вказівки на таке місце проведення ритуалу очищення вогнем чи водою: російське “Как на *горушке*, ой на *горы*, На високою на крутой, на раздольницы широкой Там горит огонь високой”; білоруське “Иван да Марья На *горе* купалися. Где Иван купався, Берег колыхався, Где Марья купалася, Трава расцилалася” [Иванов, Топоров 1974: 220, 231].

Семіотична маркованість просторових об'єктів у межах концептуалізованої текстової картини світу є обов'язковою і незмінною. Спостерігаємо в ритуальному дискурсі чіткий поділ об'єктів на “чисті” й “нечисті” локуси, що актуалізується, певною мірою, і в бінарній опозиції “свій – чужий”. Такими “чистими”, сприятливими локусами у всіх слов'ян були *хата, покуть у хаті, двір, поле, гора*, а також напрямки *схід, верх, праворуч*, а “нечистими” вважалися такі локуси, як *баня, гумно, горище, ліс, болото, провалля*, а також напрямки *захід, низ, ліворуч*. Як епізодичний доказ поляризації локусів *поле (чисте) – ліс (темний)* можемо навести українську купальську пісню, що була записана ще в XIX ст. у Галичині: “Мій братчику, голубчику! Не вбивай мене в *лисочку*, Убий мене в *чистим поли*, Ой, як убієш, поховай мене, Обсади мене трема зільямы: Першым зільем – гвоздычкамы, Другым зільем – васьылкамы, Третим зільем – стрилочкамы” [Иванов, Топоров 1974: 229]. Про смерть сестри-згубниці як дар божий, яка спровокувала брата на інцестні стосунки йдеться і в російській купальській пісні: “Ой, братец мой, Иванушка! Не губи меня У *будённий день*, загуби меня У *воскресный день*...”, а також у білоруській: “Да брат сестру хоча забить, ана у яго просилася: Да, Иваночка, браточка, не бий мяне, Не бий мяне у *суботочку*, Да забий мяне у *неделячку*!...” [Иванов, Топоров 1974: 229].

Місця, що характеризуються як “нечистий, дурний простір”, наявні в будь-якій наївній текстовій картині світу, зокрема в слов'янських. Традиційно, щоб локалізувати несприятливу дію цих місць, слід скористатися оберегами або апотропеями, такими як підкова, хрест, молитва, ікона, осикова гілочка, певною рослиною (васильками, часником) тощо.

У деяких слов'янських народів алотропічними функціями наділялися звичні, часто використовувані в господарстві предмети, назва яких, як особливий сакральний код, обов'язково згадувалася в ритуальних текстах охоронної спрямованості; це робилося з метою встановлення балансу між світлими й темними силами. У зв'язку з цим, можна згадати обряд влаштування бані для породіллі (Російська Північ, частково Білорусь). Баня (лазня) традиційно вважається “дурним, нечистим місцем”, де мешкають банні духи (російське, західнобілоруське *банники*, російське смоленське *анчутики*, *мурмули*, *курдутики*; російське *обдериха* (район Пінєги)). І цей факт легко пояснити на семіотичному рівні, адже саме в бані відбувається очищення людського тіла й душі від усього дурного, лихого, мерзенного. Баня була місцем ізоляції породіллі; як апотропеї бабка-повитуха використовувала чотири камінчики, які спочатку вона розкалювала на вогні, охолоджувала в воді, а потім кидала їх у кути лазні, приказуючи: російське “Этот камешек в уголок – чёрту в лоб!” (вологодське) [СД 1995: 1, 139]. Негативна маркованість бані обумовлювала семантику дій, спрямованих на цей об'єкт; до бані не можна було вносити ікони, робити в ній хрести страшною свічкою, заборонялося входити туди у святкові дні, оскільки баня уявлялася слов'янами (передусім східними) як місце контакту з “нечистими”, демонічними силами, де завжди вдалою була ворожба та чарівництво. Проклятою була не тільки будівля бані, а й місце, де вона була побудована – там ніколи потім не зводили хат та інших помешкань. Цікаво, що аналогічну семіотичну маркованість (негативну, деструктивну) мав шинок в українській народній культурі.

Ритуальний часопростір є **аморфним, нелогічним**, адже існують відрізки цього часопростору, коли межа між поляризованими семіотичними поняттями стає прозорою, нестійкою, отже, її можна перейти. Багато дослідників традиційної культури (М.І.Толстой, С.М.Толстая, А.К.Бабурін, Н.В.Слухай, О.В.Тищенко та ін.) звертало увагу на той факт, що час і простір в актуальній парадигмі смислів поділяється на “свій” і “чужий”. А.К.Бабурін вважає, що поділ світу на дві сфери: своє і чуже є необхідною умовою для виникнення будь-якого

ритуалу [Байбурин 1990: 3]. Саме такий поділ і обумовлює сакральність ритуалу й має передусім операційне, дійове значення, хоча й виступає складовою частиною концептуальної картини світу.

Сакральна значеннєвість ритуалу (обряду), обумовлена особливостями ритуальної поведінки людини як представника конкретного культурно-мовного колективу, вимагає від тексту-супроводу цих дій особливої комунікативної спрямованості й структури. Сакральність ритуального дискурсу мотивується різними фоновими надтекстовими елементами з екстралінгвальної сфери.

“Свій” простір і “чужий” простір сприймається народною уявою як щось єдине, як певна антиномія, де відсутні протиріччя і зв'язок між зазначеними поляризованими поняттями є природним і звичним. У межах ритуального хронотопу спостерігаємо певну локалізацію “чужого” простору, “чужого” світу, оскільки в ритуальних текстах, як правило, вказуються їх чіткі координати: у купальських піснях – на те, що чужий, потойбічний простір знаходиться *в лісі й у воді*, у пісня-запрошеннях душ померлих родичів на “діди” (Духів день) – *за порогом хати*, взагалі, в буденні дні – *на небі* тощо. Отже, бачимо, що межа між “своїм” і “чужим” простором здатна пересуватися, а іноді (у свята) і взагалі зникати. Тому святковий час – це час, коли настає хаос – стан, обов'язковий для оновлення опанованого людиною простору. Стан тимчасової відсутності чи прозорості меж між “своїм” і “чужим” світом найрельєфніше відбитий у поховальних і поминальних ритуальних текстах. Так, на початку Зелених свят (Трійці) у Клечальну (Зелену) суботу після заходу сонця господар бере зелену гілку, найчастіше дубову, стає посеред двору (тобто відцентрованого простору) та промовляє до душ предків: “Сонце ясне, Сонце праведне, святі наші діди-лада, духи лісів, вод і полів, зустрічаємо вас, вітаємо з літом, шануємо вас і запрошуємо!” (подільське), або інший варіант: “Милосердний Боже, Сонце праведне, зорі красні, місяцю ясний, вітре буйний, дощу рясний, погода красна, діди-лади наші, гостимо ми вас, з літом вітаємо!” [Килимник 1994: 358]. Отже, бачимо, що прозорою стає не лише просторова межа, а й часова, бо у цей день по землі ходять як живі люди, так і душі померлих.

Стосовно уявлення про прозорість, перехідність межі між “своїм” та “чужим” простором у святкові дні (особливо на Трійцю, у Русальний тиждень, Великдень, Духів день) цікавими є спостереження О.Міллера та А.Бабуріна про те, що маски ряджених (різдвяні й масляничні) “об’єднує одна спільна ознака: всі вони тим чи іншим способом пов’язані зі сферою чужого й протиставлені своєму в усіх актуальних для даного колективу планах...” [Байбурин 1990: 7]. Маски ряджених – це своєрідні “відвідувачі, гості” з “чужого” світу, тому з ними слід бути дуже обережними.

Отже, концепти “час” і “простір” у концептуальній текстовій картині світу, що відбита в ритуальному дискурсі, відіграють неоднозначну роль: з одного боку, вони виконують роль консолідуючого, світотвірного початку, з іншого ж боку, деструктивно впливають на цю картину. Причина такого деструктивного впливу – нелогічність, аморфність, неоднозначність і разом з тим чітка поляризованість ритуального часу й простору (хронотопу). Поляризованість “свого” й “чужого”, “чистого” й “дурного” хронотопу є умовною, оскільки “чужий” світ розташовано в безпосередній близькості від людини, а тому для ритуальних текстів, що є реалізаціями ритуального дискурсу, основною, системоутвірною категорією виступає категорія “межа”. Звідси – ритуальне вшанування межі й межових знаків.

Представлене дослідження не вичерпує всього комплексу окресленої етнолінгвістичної тематики в слов'янському мовному просторі. Недостатньо опрацьованими залишаються інші культурні концепти (добра і зла, руху і спокою, позитивних і негативних емоцій, колористичне концептуальне поле тощо), які відбиті в ритуальному дискурсі і мають передусім операційне значення.

Література

- Байбурин 1990: Байбурин А.К. Ритуал: своє і чужое // Фольклор і етнографія. Проблеми реконструкції фактов традиційної культури. – Л.: Наука, 1990. – С.3-17.
- Даль 2002: Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. – М.: Русский язык, 2002. – Т. 1.
- Иванов, Топоров 1974: Иванов В.В., Топоров В.Н. Исследования в области славянских древностей. – М.: Наука, 1974. – 340 с.
- Касевич 1996: Касевич В.Б. Буддизм. Картина мира. Язык. – СПб: РАН, 1996. – 456 с.
- Килимник 1994: Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: У 3 кн., 6 т. – К.: Обереги, 1994. – 528 с.
- Максимович 2002: Максимович М. Дні та місяці українського селянина: Переклад з рос. – К.: Обереги, 2002. – 189 с.
- СД 1995: Славянские древности: Этнолингвистический словарь: В 5 т. / Под ред. Н.И.Толстого. – М.: Международные отношения, 1995. – Т. 1, 2.
- Слухай 2003: Слухай Н.В. Відображення уявлень про міфопоетичний хронотоп у східнослов'янському мовно-концептуальному просторі // Слов'янський вісник: Зб. наук. пр. Серія “Філологічні науки” Рівненського інституту слов'янознавства Київського слав'янського університету. Вип. 3. – Рівне: РІС КСУ, 2003. – С. 13-17.
- ТКСИК 1998: Тезисы к семиотическому изучению культур / В.В.Иванов, Ю.М.Лотман, А.М.Пятигорский, В.Н.Топоров, Б.А.Успенский. – Тарту: Изд. Тартуского ун-та, 1998. – 64 с.

Тищенко 2001: Тищенко О.В. Обрядова семантика слов'янських мов у зіставно-типологічному аспекті: Автореф. дис... д-ра філол. н.: 10.02.15 / Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2001. – 41 с.

Филиппов 2003: Филиппов К.А. Лингвистика текста: Курс лекций. – СПб: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 2003. – 336 с.

Цивьян 1990: Цивьян Т.В. Лингвистические основы балканской модели мира. – М.: Наука, 1990. – 432 с.

In this article, the ritual chronotope and its influence upon the concept of time and space in Eastern Slavic languages have been examined. The concepts of the ritual chronotope (chaos, cultural chronotope, bad time / space) have been briefly described.

Keywords: time, space, ritual chronotope, Eastern Slavic languages, ritual discourse, concept, conceptual world model.

Надійшла до редакції 5 вересня 2006 року.

Гриценко Галина

ББК 81.2-7(4 Укр)я73

УДК 81'42:811.161.2 (075.8)

РЕДУКЦІЯ ТА ЕКСПАНСІЯ СИНТАКСИСУ СУЧАСНОЇ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ У РОБОТІ РЕДАКТОРА

Стаття продовжує цикл публікацій автора з моделювання та монтажу викладових одиниць художнього тексту у роботі редактора. У ній розглянуто основні техніки монтажу художнього тексту на рівні композиційно-мовленнєвої форми – редукцію та експансію синтаксису.

Ключові слова: редукція, експансія, редагування, композиційно-мовленнєва форма, речення.

Сучасна художня постмодерністська література акцентуванням на виражальному, а не змістовому, аспекті викладу вимагає поглибленого дослідження тексту та текстових одиниць.

Текст – як «відтворення мовленнєвого процесу, який має завершеність, об'єктивовану у вигляді письмового документа, літературно опрацьовану відповідно до типу цього документа, що складається з назви (заголовка) і ряду особливих одиниць (надфразних едностей), об'єднаних різними типами лексичного, граматичного, стилістичного зв'язку, які мають певну спрямованість і прагматичну установку» [Гальперин 1981, с. 18], є об'єктом лінгвістичного дослідження лише останні п'ятдесят років (до цього часу він належав до сфери дослідження літературознавчих наук: текстології та герменевтики).

Дослідження творчості постмодерністів неможливе без лінгвістичного аналізу тексту, що полягає у членуванні тексту на дрібніші одиниці та детальному розгляді їх з метою виявлення специфіки та взаємозв'язків композиційно-мовленнєвих форм (видів викладу).

Актуальність обраної теми дослідження зумовлена складністю самого явища викладу тексту, недостатнім вивченням його різновидів, способів мовного вираження у них суб'єктивно-модальних, оцінних планів. До цього часу вчені (О. Гришина, Л. Лосева, В. Кухаренко, Г. Солганик та ін.) вивчали лише деякі аспекти цієї проблеми. Тому актуальним у дослідженні, з одного боку, є аналіз специфічної інформації, яку передає кожна одиниця членування тексту, а з іншого боку – аналіз їх взаємодій у тексті.

Таким чином, **об'єктом дослідження** є текст як лінгвостилістична категорія. Природа породження тексту передбачає дві взаємопротилежні тенденції – редукцію та експансію, які до цього часу не піддавались детальному дослідженню.

Отже, **предметом дослідження** є аналіз цих двох тенденцій (названих у праці монтажними техніками).

Метою дослідження є аналіз якісних характеристик редукції та експансії у художньому тексті, виділення основних механізмів їх появи у тексті, виявлення основних напрямків впливу на весь текст – монтажну роль.

Досягнення зазначеної мети передбачає реалізацію таких **завдань**:

- 1) здійснити аналіз сучасних художніх текстів з метою пошуку редукції та експансії викладу, виділити типові для них мовні засоби вираження;
- 2) виявити монтажні закономірності редукції та експансії викладу художнього тексту;
- 3) визначити основні напрямки редакторської допомоги автору для вдосконалення зрозумілості і логічності викладу художнього тексту.

Сучасна література – гіпермонтажна. С. Кормилов у статті «Література як вид мистецтва» зазначає: «Власне античний поетичний образ відзначався ретельністю, ренесансний – тонкощами психологічного нюансування, класицистичний – театральністю, просвітницький – публіцистичністю і дидактизмом, модерністський та постмодерністський – динамікою стрімких змін планів, їхнім *примхливим “монтажем”* (виділення наше – Г. Г.) [СС-СПЛ 2000, с.251].

Монтаж (фр. montage – збирання) як такий принцип побудови будь-яких повідомлень (знаків, елементів тощо) культури, який полягає в співрозміщенні у гранично близькому просторі-часі (хронотопі) двох чи більше

відмінних щодо денотатів чи структури зображень самих предметів (чи їхніх назв, описів і будь-яких інших словесних чи інших знакових співвідношень) або цілих сцен [Иванов 1988, с. 119.], – у сучасній художній літературі новий напрямок дослідження, який поєднує як літературознавчий (композиційний), так і мовознавчий (синтаксично-текстовий) аспекти.

Власне монтаж вимагає відбір та побудову як структурної схеми речення, моделі композиційно-мовленнєвої форми, так і змістове наповнення тексту.

Аналіз сучасної художньої літератури виявив дві взаємопротилежні тенденції у відборі та організації текстового матеріалу – редукцію та експансію викладу.

Як редукція (від лат. *reductio* – повернення, відновлення – тобто процес або дія, що спричинює зменшення, спрощення чогось [СІС 2000, с. 487]), так і експансія (від лат. *expansio* – розширення, поширення – тобто розширення чогось, вихід із початкових меж [СІС 2000, с. 191]) висвітлені оглядово як стилістичні прийоми на прикладі німецькомовних текстів М. П. Брандес у підручнику “Стилистика текста” [Брандес 2004, с. 304-313].

Тяжіння до редукційного чи експансивного викладу [Иванов 1978 та ін.] первісно пов'язане з домінуванням правої чи лівої півкулі головного мозку. У людей з домінуванням правої півкулі тексти характеризуються розвиненою логізацією, ритмікою викладу, переважанням абстрактних понять над конкретними, лаконізмом, а то і поверховістю суджень, що синтаксично виражається у редукції викладу; із домінуванням лівої півкулі тексти більш конкретні, деталізовані, що синтаксично виражається у експансії викладу. У більшості людей асиметрія півкулі незначна, тому такі особливості не надто виразні. Письменники мають більший відсоток асиметрії функціонування півкулі головного мозку, крім того, вони ще й намагаються надати вишуканості, оригінальності викладу, а отже, ще більше підсилюють навіть штучно, хоч і підсвідомо, свій виклад зумисними гіперредукціями чи гіперекспансіями. Є і ряд авторів, що зумисне стилізують свій текст лаконізуючи чи нагромаджуючи. Це дає право редукцію і експансію визначати як монтажні техніки зі своїми законами та принципами побудови. Розглянемо кожен з них.

Редукція тексту

Редукція (усічення) синтаксичної структури пов'язана з опущенням одного чи декількох необхідних членів речення. Усічені синтаксичні структури домінують у спонтанному усному мовленні як структури природного мовлення, їм притаманна природна виразність.

Редукція у художньому тексті з'являється в більшості за рахунок апозіопезису, еліпсису, парцеляції та сегментації.

Апозіопезис, як “раптове обривання думки в середині висловлення чи недоговорювання її до кінця, що викликане різноманітними обставинами – обережністю, небажанням підтримувати неприємну розмову, схвильованістю мовлення, невпевненістю, обережністю мовлення, недомовленістю з метою втриматися від грубощів” [Брандес 2004, с. 304] найчастіше використовується для редукції діалогемних композиційно-мовленнєвих форм:

– *Ні, ви мене не впізнали... ви не могли мене впізнати, - граф раптом затремтів і голос його при цьому змінився.*

- *Я впізнав тебе, ти...*

- *Ні, запевняю вас, це не я...*” (В.Стрижеус “Країна чорної землі”, с. 29).

Еліпсис, як зумисне опущення будь-яких (але легковідновлюваних) частин речення, незалежно від їхньої інформативної цінності [Брандес 2004, с. 305], **парцеляція** (виділення теми) та **сегментація** (виділення реми) активно побутують у будь-яких КМФ (і діалогічних, і недіалогічних) з використанням внутрішнього мовлення чи техніки “потоків свідомості” з активуванням правої півкулі головного мозку (парцеляція), лівої півкулі (сегментація) та звичайної увиразнювальної, лаконізуючої техніки скорочення (еліпсис).

Сегментовані тексти, зазвичай, аж занадто лаконізовані, вони підсилюють динамізм викладу за рахунок нагромадження дієслів:

– *...Жив собі. Працював, їв, спав... Випивав іноді. Як треба було брехав. Коли вдавалося любив чужих жінок. Не крав, правда. Але не тому, що закон любив, а просто гидувався. Він взагалі перестав щось любити, навіть своє дзеркало. Тако собі. Жив. Мав право.*” (В.Нечипоренко “Індикатор”).

Парцельовані та еліпсовані тексти несуть увиразнювальну функцію і примушують читача до активного додумування викладу:

– *Що бачив я? Йі! Така бліда...*

// *Все помідори чистила зі шкірки...*

// *І викидала просто у смітник...*

// *Так сумно це було – які сюжети...*

// *А сум оцей – якби він міг озватись...*

// *До каменів, то й тих прибив би смутком...*

// *Свій погляд відверни, бо я зірвуся і не дістану клятий димедрол.*

- *Дався тобі цей димедрол. О бідний Ездо, про безсмертну душу тобі подумать вже давно пора*" (Ю. Іздрик "Димедрол", с. 24).

Тут еліпсами автор увиразнює текст, одночасно редукуючи його; авторські розділові знаки (//, ...), як і розміщення кожного уривка з нового рядка, надає тексту дзеркальної симетрії та ризоматичності. Єдине, на що слід додатково звертати увагу редакторів, – це усунення аграматизму.

Редукований текст орнаменталізує прозу, надає їй рис гіперпоетизму:

"... і вітер... вітер... вітер... над ріками і долами, над землею і небом, над світом і космосом легенд про цей світ... що вишитий на сорочці чи рушнику був ще прекрасніший і світліший від того, що за плавною, теплою рікою протікав зовсім поруч – за рогом старої глиняної хати під буйною здичавілою бузиною на подвір'ї" (Маленький І. "Апологія міфу", с. 29).

Для увиразнення викладу скорочують дві чи більше КМФ з подальшим їх поєднанням в одну гібридизовану. У кожному редукованому тексті гібридизовані одиниці різні, але в одному і тому самому зустрічаються композиційно однакові, що зумовлено симетризацією викладу. Так, в оповіданні **В. Стрижеуса** "Країна чорної землі" за симетрію відповідає гібрид діалогемі з описовою монологемою, який у тексті зустрічається п'ять разів: чотири – (О+Д), п'ятий – (Д+О) – так звана вісь п'ятірки, яка відповідає за віртуальний розвиток, незакам'яніння тексту [Тарасов 2005, с. 61].

Редактору, що працюватиме над удосконаленням художнього тексту з редукацією викладу, слід звернути увагу на адекватність відновлення читачем скорочених елементів, логізацією викладу. У разі виявлення сумнівного місця можлива співпраця редактора з автором над його усуненням – шляхом перефразування або розширення викладу.

Експансія тексту

Брандес М. П. виділяє два види збільшення синтаксичних, а значить, і текстових структур [2004, с. 306]: експансію – розширення структури за рахунок лінійного збільшення кількості одиниць, що входять до неї, і експансію за рахунок ускладнення структури, шляхом введення додаткових одиниць. Якщо просте непоширене речення розглянути як неекспансивне, то введення другорядних, відокремлених, уточнювальних членів можна розглядати як первинну експансію. Так само можна глумачити появу ускладнених та складних речень. Такими є тексти: О. Гончара, П. Загребельного, Р. Іванчука та інших.

Розширення структури здійснюється також за рахунок повторів (простого контактного, повтору підхвату, анафоричного, епіфоричного, анепіфоричного, епанафоричного), плеоназму, як семантичного повтору однорідних слів та виразів, тавтологій тощо, які є присутніми майже у кожного письменника-прозаїка. Ускладнення КМФ може відбутися внаслідок **гіперноміналізації** – поширення складу частин мови за рахунок атрибутивних та адвербіальних груп, надання КМФ дзеркальної симетрії періоду (переповідання першої частини іншими словами в кінці як висновком) – Ю. Андрухович, Т. Прохасько, І. Карпа тощо.

Такі тексти є яскраво орнаментальними – образність згущена до мінімуму:

"...Найкраща поезія уміщається на кінчику голки.

Найкраща проза – виправлена і закреслена.

Найкращий Гончар – не Олесь.

Найгірший Назар – не Гончар.

Найкращий серед Назарів Гончарів – також академік, також Бу-Ба-Бу – Назар Гончар!" (Ю. Андрухович "Із циклу "Конферанси"). При цьому симетрія часто досягається шляхом окремого написання кожного рядка з повтором, як у зазначеному прикладі.

Найчастіше експансія викладу з'являється шляхом побудови надвеликого речення.

Стиль сучасних письменників-постмодерністів дозволяє розглядати надвелике речення у різних площинах сприйняття. Специфіка смислової структури надвеликого речення часто нагадує окремий літературний твір у складі великого твору, який має власний сюжет, отже, його компоненти можна розкласти в почерговості відносно сюжету описаної картини. Блоки речення-гіганта нагадують композицію прозового твору, мимохідь можна прослідкувати зав'язку, розвиток дії, кульмінацію, завершення. Однак таке речення зберігає особливості, притаманні звичайному реченню: предикативність, інтонацію, модальність.

Зрозуміло, що надвелике речення містить ті ж складники, що й звичайне просте чи складне речення. Перш за все, структура частин речення-гіганта відзначається різноманітними ускладненнями: як типовими (однорідні члени, відокремлені члени, звертання, вставні та вставлені синтаксеми), так і нетиповими (включення цілих КМФ в тканину речення).

Усі вони мають місце у синтаксичній структурі надвеликого речення, відіграють свою стилістичну роль. Ускладнення – дуже важливий чинник семантики й синтаксичної будови речення, що дає можливість використовувати його як стилістичний засіб.

Такий монтажний принцип експансії активно використовують у своїй творчості Ю. Андрухович, С. Пашковський, О. Забужко.

У надвеликому (67-компонентному) реченні Юрія Андруховича з роману «Дванадцять обручів» (Ю. Андрухович "Перверзія" зі с. 169 (зі слів "зовні не надто показний театр "Ля феніче"... по с. 171 (до слів "З першими ж тактами Доктор заснув...)) одну із ключових ролей відіграють однорідні головні члени речення.

Однорідні присудки створюють враження динамічності й напруги, надають оповіді яскравої емоційності, а підмети завжди роз'яснюють, уточнюють, розширюють, надають емоційно-експресивної забарвленості предмету. Так, однорідні підмети («позолота, ліпнина, розписи») використовуються у реченні для опису приміщення зсередини. Оскільки все речення складається з цих трьох підметів, вони, конкретизуючи предмет, розширюють уявлення про інтер'єр приміщення.

Це надвелике речення характеризується і розширеним вживанням однорідних другорядних членів речення, наприклад: *«декорація являла собою все на світі: площу Сан Марко, хвилі лагуни, Великий Канал, Золотий Палац і багато іншого»*. Це поживає виклад, деталізує опис, а отже, допомагає краще візуалізувати об'єкт.

Взагалі, структура простих речень у складі речення-гіганта досить розширена, з виражальною лексичною надлишковістю, що є загалом типовим для творчості Ю. Андруховича.

Крім того, у тексті Ю. Андруховича є значна кількість речень з відокремленими членами: *«зовні не надто показний, театр «Ля Феніче» просто спалахує зсередини, «це дуже високо, майже під склепінням», «Дежавю, цього разу одягнутий Арлекіном, тягнув за собою цілий Шлейф Старовини і Традиції», «настроєні вельми рішуче, вони щось там уже починали скандувати на знак протесту»*. Відокремлення відіграють важливу стилістичну функцію. Вони допомагають створити художній образ, оцінити явище, допомагають зорганізувати розповідь, уточнюють деталі, надають необхідних характеристик та ознак предметам. Окрім того, вони наділені специфічним інтонаційним виділенням, покращують сприйняття тексту, а це особливо важливо у надвеликому реченні, яке в собі може вмещувати кілька десятків компонентів. Тому інтонаційне членування, паузи допомагають сфокусувати увагу читача на окремих деталях, не «загубитися» в інформаційній насиченості надвеликого речення.

Це одним досить поширеним явищем у надвеликому реченні є вставні конструкції. Вони допомагають виразити ставлення мовця чи оповідача до висловленої думки, надають необхідних відтінків висловлюванням: *«певно, вибачився», «здалека махала Респондентові рукою й, можливо, запрошувала до своєї окремої ложі», «на щастя. Респондент не помітив цього розпусного жесту»*. Стилiстична функція вставних слів різноманітна. Вони передають ставлення мовців до висловленого, виражають припущення, ймовірність дії, характеризують висловлення, емоційно забарвлюють контекст.

У цьому ж надскладному реченні серед ускладнень зустрічається і вставлена конструкція: *«Доктор нібито випадково всівся поміж Респондентом і мною (а я так сподівалася ще однієї зустрічі з його віртуозними пальцями, з цим чардашем Монті!)»*. Така вставлена конструкція вживається для уточнення предметного змісту речення. Вона перериває хід оповіді особистою, паралельною думкою головної героїні. Це міркування виникло на основі головної події (чоловік сів поміж героїнею та Респондентом), читач має змогу простежити реакцію жінки, відчуті її настрої. У порівнянні зі вставними словами, вставлені конструкції є більш самостійними частинами речення, несуть більше інформації та передають значно сильніше емоційне навантаження. Отже, Ю. Андрухович у більшості будує експансивний виклад типовими засобами.

О. Забужко, Т. Прохасько, С. Жадан, Ю. Издрик, а особливо Є. Пашковський, найчастіше експансують виклад за рахунок поєднання багатьох КМФ в одне речення: самі КМФ найчастіше поєднуються послідовно, хоча часто можуть бути включеними до іншої КМФ. Кожен з них подає власний прийом монтажу надвеликого речення, наприклад, С. Жадан діалогічні КМФ вставляє без графічних виділень, тобто не за правописом, О. Забужко та Є. Пашковський трансформують їх як напівпрямую мову чи цитату.

Це так званий гібрид між складним реченням та текстом. Він на сьогодні потребує детального вивчення як зі структурного, так і зі змістового аспектів. Розглянемо як ілюстрацію перше речення з роману Є. Пашковського «Щоденний жезл» (2001). Речення-гігант складається з 297 простих речень. У речення включено 23 композиційно-мовленнєві форми (що складаються в середньому з десяти-дванадцяти простих речень), які поєднано між собою послідовним зв'язком за принципом нанизування. Самі КМФ можуть поєднуватися як послідовним («Похід із батьком по конюшину», «Опис телепередач»), так і змішаним послідовно-кущовим зв'язком («Запитання без відповіді про долю краю», «Ущільнення часу – наслідок чорнобильської катастрофи»).

Така монтажна техніка дає змогу уповільнити процес читання, включити читацьке обмірковування кожної деталі, змусити читача по декілька разів перечитувати певні місця з метою усвідомлення життєвих істин тощо.

Експансивні тексти надзвичайно складні для редагування, зв'язки часто губляться після перших семи КМФ. І якщо є очевидним, що читачеві такі зв'язки знайти занадто складно, то для відновлення логіки викладу редактору можна порадити спробувати скласти саму схему речення зі згрупованими КМФ і допомогти автору вдосконалити текст, вказавши на місце розсіювання читацької уваги. І хоча така робота заскладна, все ж вона допомагає не лише логізувати, а й симетризувати виклад.

І редуція, і експансія викладу, зважаючи на їхні виражально-стилістичні доміанти, на сьогодні є продуктивними монтажними техніками у художній літературі. Вони потребують детального вивчення як з боку лінгвістів-синтаксистів, літературознавців-монтажистів, так і з боку психологів, логікознавців тощо.

Література

- Андрухович 2003: Андрухович Ю. “Із циклу “Конферанси”” // www.literatura-plus.com.ua.
- Андрухович 2004: Андрухович Ю. Перверзія. – Л.: ВНТЛ-Класика, 2004. – 304 с.
- Брандес 2004: Брандес М. П. Стилистика текста. Теоретический курс: Учебник. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Прогресс-Традиция; ИНФА-М, 2004. – 416 с.
- Гальперин 1981: Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: Наука, 1981. – 139 с.
- Иванов 1988: Иванов В. В. Монтаж как принцип построения в культуре первой половины XX в. // Монтаж: литература, искусство, театр, кино / Отв. ред. акад. Б. В. Раушенбах. – М.: Наука, 1988. – С. 119-147.
- Иванов 1978: Иванов В. В. Чет и нечет: асимметрия мозга и знаковых систем. – М.: Наука. – С. 71-78.
- Іздрік 2005: Іздрік Ю. Димедрол // Іздрік Ю. АМTM. – Л.: Кальварія, 2005. – 260 с.
- Маленький 2004: Маленький І. Аполוגія міфу // Література. Сучасність. – 2004. - № 4. – С.28-34.
- Нечипоренко 2004: Нечипоренко В. Індикатор // <http://vesna.org.ua/txt/nechyporv/indikator.html>
- СІС 2000: Словник іншомовних слів / Уклад. С. Морозов, Л. М. Шкарапута. – К.: Наук. думка, 2000. – 680 с.
- СС-СПЛ 2000: Современный словарь-справочник по литературе / Сост. и науч. ред. С. И. Кормилов. – М.: Омега: ООО “Изд-во АСТ”, 2000. – 704 с.
- Стрижеус 2003: Стрижеус В. Країна чорної землі. – К.: Гопак, 2003. – С. 24-29.
- Тарасов 2005: Тарасов Л. В. Симметрия в окружающем мире. – М.: ООО “Издательский дом “Оникс 21 век”: ООО Издательство “Мир и образование”. – 2005. – 256 с.

The Article is the sequential of the autor`s series of publication on modeling and montage of the text units of the artistic text to editor work. This work is devoted to review main technology of montage of the artistic text at a rate of composite-speech form - a reduction and expansion of syntax.

Keywords: reduction, expansion, editing, composite-speech form, sentence.

Надійшла до редакції 2 жовтня 2006 року.

Юрій Дорофєєв

ББК А45=81-923
УДК 81'42:81-116.3

ИНТЕНЦИОНАЛЬНОСТЬ ГРАММАТИЧЕСКИХ ФОРМ И КОНСТРУКЦИЙ В ТЕКСТЕ

У статті розглядаються граматичні особливості побудови текстів з урахуванням того, як в них відображаються властивості і відношення фактів об'єктивної дійсності, а також комунікативні настанови автора тексту.

Ключові слова: семантичний зсув, інтерпретація тексту, синтагматика тексту, відображення досвіду.

В последнее десятилетие в лингвистике противопоставление семантики и грамматики утратило актуальность. С одной стороны, исследователи отмечают, что «в числе основных тенденций постструктуралистского этапа развития лингвистики можно назвать: 1) обращение к исследованию языковых единиц, больших чем слово, и 2) требование вполне эксплицитного и исчерпывающего характера лингвистического описания» [Булыгина, Шмелев 1997, с. 15]. А с другой стороны, «все чаще в работах, посвященных анализу грамматических категорий, начинают присутствовать такие когнитивные понятия, как «наблюдатель», «субъект восприятия», «экспериментер», «субъект сознания», «поле зрения», «перцептуальное пространство», «личная сфера» и т.п.» [Кравченко 2001, с. 221], то есть грамматика рассматривается с позиций использующего ее субъекта. Такой поворот во многом обусловлен тем, что лингвистика признала основным своим объектом **текст и дискурс**, которые выступают как форма существования языка. С этой точки зрения грамматика обладает самостоятельным значением, которое оказывает принципиальное влияние на формирование концептуальной информации в тексте. То есть выбор автором определенной грамматической конструкции обусловлен его целями в той же мере, что и выбор лексики. Таким образом, грамматика с точки зрения современной лингвистики должна рассматриваться не просто как набор абстрактных форм-конструктов, но как способ передачи определенного отношения к фактам и явлениям объективной действительности, и в конечном счете как отражение индивидуального опыта.

В связи с этим мы ставим перед собой следующую **цель**: на примере художественных текстов проанализировать роль грамматических конструкций в преобразовании семантики языковых единиц, составляющих текст.

Достижение этой цели предполагает решение следующих **задач**:

- выяснить, какую роль играют грамматические формы и конструкции в преобразовании семантики языковых единиц;
- определить, как соотносятся семантическая валентность и синтагматические свойства языковых единиц;
- описать грамматические особенности построения текстов, учитывая отражение в них свойств и отношений фактов объективной действительности и коммуникативные установки говорящего.

Лингвистами давно замечено, что лексически «пустая», но выстроенная по законам грамматики фраза обладает определенной семантикой. Так, Б.М. Гаспаров, анализируя известный пример Л.В. Щербы «Глокая куздра штеко будланула бокра...», отмечает: «несмотря на то, что нам заведомо незнакомы составляющие эту фразу “слова” и их предметное значение, говорящие по-русски не испытывают никаких затруднений в определении грамматических форм и синтаксической роли этих псевдослов и оказываются в состоянии представить себе общие смысловые параметры высказывания, вытекающие из его грамматической структуры. Мы понимаем, что 'глокая куздра' означает субъект женского рода, по-видимому, одушевленный, с неким атрибутом; 'будланула' — глагол, передающий однократное и интенсивное действие в прошедшем времени; 'штеко' — квалифицирующее наречие, относящееся к характеристике этого действия; 'бокр' — объект мужского рода, одушевленный, на который действие направлено. Все это так; вопрос лишь в том, откуда, на какой основе, возникает это наше понимание?»

Когда я представляю себе выражение 'глокая куздра ... будланула', в моем сознании возникает не чисто грамматическая, абстрактная идея об одушевленном субъекте женского рода, совершившем некое однократное действие, но более конкретизированный и осязаемый, жанрово и тематически окрашенный образ». [Гаспаров 1996, с. 95-96]. Именно этот образ во многом и определяет семантику приведенного примера, то есть он соотносится в сознании носителя языка не только с определенными грамматическими категориями, но и с типической семантикой, характерной для представленных в высказывании грамматических форм.

С другой стороны, семантическую природу грамматических форм можно продемонстрировать на противоположном примере. Для этого возьмем первое предложение из романа И. Ильфа и Е. Петрова «Двенадцать стульев» и запишем все составляющие его единицы в начальной форме и в алфавитном порядке (то есть вне грамматики): «быть, в, вежеталь, голова, город (2), же, житель, заведение, затем, и (2), казаться, лишь, много, освежить, остричься, парикмахерская, побриться, похоронный, процессия, родиться, сразу, так, уездный, умереть, что, чтобы, N». Общий смысл такого псевдовысказывания также поддается истолкованию в какой-то мере, однако очевидно, что этот смысл останется абстрактным в той же степени, в какой языковая система абстрактна по отношению к тексту.

Опираясь на работы М.А. Шелякина, мы разграничиваем области семантики и грамматики следующим образом:

1) «Семантическая система языка представляет собой информационную модель того или иного антропоцентрического отражения, измерения и интерпретации объективного и субъективного мира и различается от языка к языку в зависимости от жизненных обстоятельств и в соответствии с культурно обусловленной концептуализацией внутреннего и внешнего мира его носителями» [Шелякин 2005, с. 132].

2) «Грамматическая подсистема обозначает наиболее общие и существенные свойства и отношения событий, а также интерпретацию их говорящим, его коммуникативные установки и тем самым организует из слов сообщения о событиях» [Шелякин 2005, с. 148-149].

Такой подход обусловлен тем, что «сейчас хозяин-человек разными путями, в разных концепциях возвращается в науку о языке. Это важнейшая и нелегкая задача – вернуть человека в лингвистику на подобающее ему место» [Золотова 2001, с. 107]. В связи с этим грамматика языка должна рассматриваться «как знаковая система *представления знаний*, а каждая грамматическая категория соотносится с определенным существенным аспектом когнитивной обработки информации» [Кравченко 2001, с. 222]. В этом случае грамматика перестает быть автономной областью лингвистики, а включается в общий дискурсивный контекст, то есть становится одним из способов представления индивидуального человеческого опыта.

И здесь возникает проблема интенционального использования языковых единиц при продуцировании текста: «когда лингвист сталкивается с тем, что некоторое конкретное языковое выражение передает в некотором конкретном случае то или иное конкретное сообщение, он должен решить, передается ли данная информация конвенциональным или неконвенциональным способом» [Бульгина, Шмелев 1997, с. 254-255].

Не подлежит сомнению, что любой «говорящий, владеющий синтаксическими и семантическими правилами данного языка, способен отделить “правильные”, или “грамматичные”, высказывания на этом языке от “неправильных” (“неграмматичных”) на основании того, соблюдены или не соблюдены в них правила синтаксического и семантического построения» [Гаспаров 1996, с. 311]. Однако неверная с системно-языковой точки зрения форма может быть вполне уместной в тексте, более того, построение текста во многих случаях требует от говорящего неконвенционального использования языковых средств. Часто эта неконвенциональность, если она не выражена достаточно контрастно, остается за пределами внимания воспринимающего текст, однако лингвистический анализ конкретного высказывания, основанный на

дистрибутивном методе, позволяет определить отклонения от нормативного употребления и оценить их интенциональность.

Так, в сочинении на вступительных экзаменах в вуз нам встретилась следующая фраза: «Девушка, которой все равно куда выйти замуж». Очевидно, в рамках сочинения, предполагающего не только знание художественного произведения, но и умение выражать свои мысли, мы будем расценивать подобные случаи как речевые ошибки. Однако если мы поместим этот отрывок в иной контекст, то окажется, что перед нами непреднамеренно сформулированный афоризм, вполне уместный в других видах речи (в публицистике, в литературе). Автор расширил значение конвенциональной фразы «все равно, за кого выйти замуж», определив брак как понятие пространственное, то есть главным новоприобретением здесь оказывается смена места жительства.

Рассмотрим другие примеры.

Стихотворение В. Высоцкого «В дорогу живо...» завершается следующими строками:

Мы не умрем мучительной жизнью,

Мы лучше верной смертью оживем.

Неконвенциональность этой фразы сразу же воспринимается носителем языка. С точки зрения языковой системы здесь нарушена семантическая сочетаемость (глагол *умереть* обозначает процесс противоположный *жизни*, а глагол *ожить* противоположен по значению слову *смерть*) и грамматическая конструкция (в русском языке встречается только сочетание *умереть правильной смертью*, воспринимаемое как разговорное, а в приведенном примере для этой конструкции используется глагол *ожить*). Аномальность этого предложения состоит не в нарушении сочетаемостных ограничений лексем *умереть* и *жизнь*, а в нарушении наших представлений о мире. Следовательно, использование аномальной конструкции призвано отразить авторский опыт, индивидуальное восприятие мира, вступающее в противоречие с читательским опытом.

В приведенных строках, как видим, происходит семантический сдвиг, который обусловлен тем, что слова *жизнь* и *смерть* употребляются в сочетании с глаголами, которые вносят в их значение дополнительные семы. А в результате происходит переосмысление того, что представляют собой жизнь и смерть. С точки зрения автора, выбирать предстоит между будущей жизнью предателя и смертью, соответствующей моральным нормам общества (достойной). То есть люди сталкиваются с ситуацией, когда высшая ценность – человеческая жизнь – теряет свое значение, и предпочтительнее выбрать смерть.

Обратимся к примеру из стихотворения Е. Евтушенко «Непонятым поэтам»:

Я формалистов обожал,

глаза восторженно таращил,

а сам трусливо избежал

абракадабр и тарабарщин.

Неконвенциональным здесь является использование формы множественного числа от существительных *абракадабра* и *тарабарицина*, имеющих сходную семантику (нечто недоступное пониманию, бессмысленное). Использование здесь такой формы указывает не просто на количественные изменения, а подчеркивает распространенность бессмысленных по своей сути текстов.

Интересно использование разговорной формы родительного падежа *сапогов* в стихотворении И. Кормильцева «Железнодорожник»:

Последний поезд на небо отправится в полночь

С полустанка, покрытого шапкой снегов.

Железнодорожник вернется в каморку,

Уляжется в койку, не сняв сапогов.

Сама форма достаточно распространена, однако в данном контексте она соотносится с другими языковыми единицами, которые обозначают безразличие к происходящему. См. далее:

Посмотрит на чье-то увядшее фото,

Нальет и закусит соленой слезой,

Достанет берданку, раскроет окошко

И будет сшибать звезду за звездой.

Проанализируем пример из прозаического произведения: *Снимки его тех лет потеряли отчётливость, как будто камере передавалась какая-то странная нетвёрдость руки. Впрочем, критики объясняли эту нечёткость революционным волнением, этим необходимым компонентом соцреализма, а вовсе не злоупотреблением горячительных напитков* (В. Аксёнов). Здесь нарушены правила управления русского языка: существительное *злоупотребление* требует после себя творительного падежа. При нормативном использовании фраза имела бы количественное значение (*много выпивать*), а вместо этого автор подчеркивает самостоятельность двух корней, входящих в слово *злоупотребление*, то есть конструкция получает значение *употреблять во вред себе*.

Приведенные примеры убедительно свидетельствуют, что «акт употребления той или иной формы представляет собой акт утверждения определенного способа видения выражаемого опыта, определенной перспективы» [Гаспаров 1996, с. 242]. Семантические изменения, происходящие в рассмотренных языковых единицах, обусловлены грамматической конструкцией (ближайшим окружением, морфологическими

свойствами и т.д.). Соответственно, в таких случаях следует вести речь «о взаимодействии разных компонентов предложения, оказывающем влияние на каждый выбор из нескольких возможных толкований тех дополнительных (т.е. грамматических в широком смысле) характеристик, которые возникают в предложении» [Булыгина, Шмелев 1997, с. 39].

В рассмотренных выше примерах так называемая грамматическая аномалия присутствует в явном виде, однако с нашей точки зрения, любые приращения значений (гиперсемантизация, семантический сдвиг) формально обусловлены именно синтаксической конструкцией, избранной автором. Здесь вступает в действие синтагматика, то есть «сочетания языковых единиц в их временной последовательности в речи» [Шелякин 2005, с. 59]. При этом нужно учитывать, что синтагматика изучает «не только сочетаемостные свойства языковых единиц, но и преобразования, которым они подвергаются при соединении» [Шелякин 2005, с. 60]. Поэтому семантическая валентность в речи во многом зависит от грамматических свойств отдельных языковых единиц, и преобразование семантической структуры каждого слова, входящего в состав предложения, определяется его окружением в той же степени, что и парадигматическими отношениями в рамках отдельного текста.

Рассмотрим ряд примеров, иллюстрирующих взаимовлияние парадигматических и синтагматических отношений в тексте.

Афоризм *Чистую прибыль можно получать только грязными деньгами* строится с точки зрения языковой системы на употреблении в одном контексте антонимов. Однако, юмористический эффект здесь возникает не только благодаря контрастности двух прилагательных, он обусловлен и рядом других факторов. Во-первых, словосочетания *чистая прибыль* и *грязные деньги* выступают как цельные номинативные единицы. Во-вторых, они не противопоставляются в тексте, а соплагаются путем особого построения фразы. Таким образом, мы соотносим значения этих словосочетаний благодаря, прежде всего, синтаксической конструкции, указывающей на синтагматические отношения между этими языковыми единицами.

Другой пример, соотносительность рефренов в стихотворении И. Кормильцева «Крылья»:

Где твои крылья, которые
Так нравились мне?

Кстати, где твои крылья,
Которые нравились мне?

Мы погибнем без этих крыльев,
Которые нравились мне.

В этом примере обращают на себя внимание два момента: во-первых, использование вводного слова *кстати*, во-вторых, отсутствие вопроса в заключительной строфе. Слово *кстати* вследствие его употребления в данном контексте вносит дополнительное значение обычности, неважности, вопрос задается между делом. Отсутствие вопросительной интонации в заключительной строфе подчеркивает, что две приведенные строки являются не дальнейшим рассуждением о роли *крыльев* в жизни человека, а ответом на поставленные ранее вопросы.

Еще один пример из поэзии И. Кормильцева:

Но река широка, река глубока,
Река уносит нас, как облака.
Двадцать тысяч дней и ночей пройдет
Человек родился – человек умрет.

Использование тире в последней строке не обусловлено правилами пунктуации и является так называемым авторским знаком. Однако, ставя здесь тире, автор без сомнения вносит дополнительный оттенок в семантику синтаксической конструкции. Преобразование семантики становится заметно, если мы изменим пунктуацию и поставим вместо тире запятую. В этом случае мы получим последовательность определенных событий. Постановка тире вносит два оттенка значения: во-первых, внезапность смены одного процесса другим, во-вторых, указывает на причинно-следственную зависимость между рождением и смертью. Таким образом, вся конструкция указывает на неотвратимость и неизбежность *смерти*.

Возникновение любого переносного значения у слова также обусловлено его синтагматическими свойствами. Так, в стихотворении В. Набокова «Расстрел» в следующих строках находим метафорическое использование глагола *глядеть*:

Проснусь, и в темноте, со стула,
где спички и часы лежат,
В глаза, как пристальное дуло,
Глядит горящий циферблат.

Бесспорно, преобразование семантической структуры слова *глядеть*, благодаря которому оно может сочетаться с неодушевленными предметами, определяется именно синтагматикой. Но такое аномальное

употребление глагола оказывает влияние и на весь текст: циферблат выступает заместителем тех, кто расстреливает.

И еще один пример из стихотворения Е. Евтушенко:

О, непонятные поэты!

Единственнейшие предметы

белейшей зависти моей...

Я – из понятнейших червей.

Прилагательные, употребленные здесь в синтетической форме превосходной степени обычно либо образуют эту форму аналитическим путем, либо (*единственный*) вообще не могут ее образовывать. Благодаря этому форма превосходной степени вносит в текст дополнительный ироничный оттенок.

Итак, мы убедились, что грамматические конструкции отражают авторскую позицию, в не меньшей степени, чем номинативные компоненты текста, и, таким образом, говорящий и мыслящий человек, его отношение к другим людям проявляются в тексте через все многообразие языковых средств. Следовательно, взаимовлияние грамматики и семантики в тексте представляет собой закономерное явление и определяется интенциями автора, стремящегося запечатлеть в тексте свое видение мира, которое, в свою очередь, расширяет возможности использования языковой системы и влияет на ее развитие. При этом чем оригинальнее будет взгляд на мир, тем в большей степени автору необходимо будет прибегнуть к неконвенциональному использованию языковых средств.

Таким образом, дискурсивность (диалогичность, интертекстуальность) традиционно приписываемые словам и словосочетаниям, распространяются на грамматические конструкции в не меньшей степени. По убеждению Б.М. Гаспарова, «смысл каждой грамматической формы в каждом случае ее употребления лежит на пересечении множества разнонаправленных факторов. Характер предметного значения слова, выступающего носителем данной формы, его стилевая и жанровая принадлежность, образная яркость, эмоциональная заряженность, потенциальное его место в высказывании и характер других слов и выражений, с которыми оно может в этом месте сочетаться, ситуативные и тематические параметры высказывания, наконец, даже фонический облик словоформы (например, ее длина) — все эти факторы и их переплетения оказывают свое воздействие на характер смысла и потенциал употребления грамматической категории, реализуемой в данной словоформе в данном случае ее употребления» [Гаспаров 1996, с. 212].

На основании сказанного можно сделать следующие выводы.

Во-первых, грамматические особенности организации каждого конкретного текста играют важную роль в формировании общей концептуальной информации. В процессе восприятия текста происходит его реструктурирование: в сознании реципиента на образно-понятийном уровне вначале соотносятся друг с другом части, связанные синтагматически, а уж затем и единицы, расположенные дистантно. Перецентрировка, перемещение смыслового центра текста от одного отрезка к другому, проходит вслед за развитием мысли автора и влечет за собой сопоставление значимых частей произведения, вследствие чего в сознании реципиента появляются какие-то новые смыслы. Именно на этой основе происходит формирование концепта (идеи) текста.

Во-вторых, грамматические конструкции отражают свойства и отношения фактов объективной действительности, а также интерпретацию их говорящим. Такое понимание грамматики позволит лингвистам рассматривать организацию текста в тесной взаимосвязи с его содержанием, и, как следствие, объяснить, почему данное содержание требует именно такого способа выражения.

Литература

Булыгина, Шмелёв 1997: Булыгина Т.В., Шмелёв А.Д. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики). – М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. – 576 с.

Гаспаров 1996: Гаспаров Б. М. Язык, память, образ. Лингвистика языкового существования. – М.: «Новое литературное обозрение», 1996. – 352 с.

Золотова 2001: Золотова Г.А. Грамматика как наука о человеке. / Русский язык в научном освещении, №1, М. 2001., с.107-113.

Кравченко 2001: Кравченко А.В. Знак, значение, знание. Очерк когнитивной философии языка. – Иркутск: Издание ОГУП «Иркутская областная типография № 1», 2001. – 261 с.

Шелякин 2005: Шелякин М.А. Язык и человек: К проблеме мотивированности языковой системы. – М.: Флинта: Наука, 2005. – 296 с.

This present paper is limited to the particularity of the construction of the texts from the point of view of the reflection of the facts of the objective reality in it and an author's interpretation of them.

Keywords: semantic change, interpretation of the text, syntactic of the text, resistance of experience.

Надійшла до редакції 15 вересня 2006 року.

ББК 81.411.1 – 22
УДК 811.161. 2'367'3

ПРАГМАЛІНГВІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКИХ РЕКЛАМНИХ ТЕКСТІВ

Стаття присвячена дослідженню прагмалінгвістичних особливостей сучасних українських рекламних текстів. У роботі визначено стан досліджуваної проблеми та напрямки прагмалінгвістичного аналізу рекламних текстів; подано опис основних мовленнєвих актів на рівні рекламного повідомлення, з'ясовано спосіб презентації їх на формально-синтаксичному рівні.

Ключові слова: рекламний текст, мовленнєвий акт, ілокутивна сила, репрезентатив, директив, комісив, експресив, декларатив.

Комунікація в житті сучасної людини значною мірою пов'язана з мас-медіа і зокрема з рекламою, яка останнім часом стає важливим елементом суспільного життя сучасного розвиненого світу, висувається в ряд найважливіших видів комунікації. Реклама виходить за межі економічної сфери й стає явищем людської культури. Потужний розвиток реклами в українському інформаційному просторі породжує великий інтерес вітчизняних науковців до вивчення цього явища, зокрема це позначилося на активізації лінгвістичних досліджень рекламних текстів. Соціальне значення реклами, що стала важливим елементом суспільного життя, одним із найважливіших видів масової комунікації, суттєві мовні процеси, які у ній відбуваються, стали об'єктом уваги лінгвістики, психолінгвістики, соціолінгвістики.

У сучасній україністиці постає необхідність здійснення всебічного комплексного та системного аналізу текстів реклами, як особливого мовного феномена. У зв'язку з цим сучасні мовознавці все частіше звертаються до розгляду українських та іноземних рекламних текстів у різних лінгвістичних аспектах: загальний лінгвістичний опис особливостей рекламних текстів (Н.Л. Волкогон, Ю.Б. Корнєва, О.І. Зелінська); аналіз стилістичних, лексичних, морфологічних, синтаксичних та структурно-семантичних особливостей рекламного тексту (В.В. Мозгунов, І.О. Соколова, Л. М'ясянкіна, В.В. Зірка); дослідження соціолінгвістичних, психолінгвістичних та лінгвопрагматичних характеристик мови реклами (Ю.В. Сильвестров, Л.М. Киричук, І.П. Мойсеєнко, Н.С. Лиса) тощо.

Серед нечисленних досліджень реклами українськими лінгвістами особливо популярним виявляється аналіз рекламних текстів в аспекті їх прагмалінгвістичної організації (Ю.В. Сильвестров, Л.М. Киричук, І.П. Мойсеєнко, Н.С. Лиса, В.І. Охріменко, Ю.Б. Корнєва). Варто зазначити, що переважна більшість сучасних досліджень мови реклами українськими мовознавцями (зокрема це стосується й опису прагмалінгвістичних особливостей реклами) здійснюється на матеріалі іноземних рекламних текстів (англійських, іспанських, російських, французьких), в той час, як активно функціонує і розвивається український ринок рекламної продукції, що потребує окремого лінгвістичного аналізу. Таким чином, актуальність статті обумовлена відсутністю у вітчизняній мовознавчій науці аналізу текстів української реклами у прагмалінгвістичному аспекті.

Метою пропонованої статті є аналіз прагмалінгвістичної організації рекламних текстів, зокрема визначення та опис мовленнєвих актів в українській рекламі.

Сама сутність реклами, головними категоріями якої є інформативність і вплив, обумовлює розгляд її в аспекті лінгвістичної прагматики як науки, що вивчає використання та функціонування мовних знаків у мовленнєвій комунікації, формування мовних висловлень, що визначається функціональними особливостями партнерів у мовленнєвому акті, наприклад, комунікативними інтенціями мовця та характером мовних засобів, що він використовує, самою ситуацією спілкування тощо [Штерн 1998: 250]. При аналізі текстової діяльності у прагматичному аспекті в центрі уваги опиняються комуніканти як породжувальні фактори тексту, а саме дослідження рекламного тексту обов'язково співвідноситься з мотиваційними характеристиками продуцента та реципієнта тексту.

З погляду лінгвістичної прагматики мовна комунікація та мовленнєвий акт є яскравими виявами „поєднання мови та дії”, де актуалізується функція мови як вияву цілеспрямованої поведінки [Штерн 1998: 251]. З огляду на це твердження, природним та необхідним видається саме прагмалінгвістичний аналіз української реклами, оскільки основне її завдання полягає у тому, щоб у результаті передачі інформації здійснити вплив на адресата реклами, досягти бажаного комунікативного ефекту, тобто змінити поведінку, систему ціннісних орієнтацій адресата в потрібному для рекламодавця напрямку, добитися, щоб споживач віддав перевагу рекламованому товару перед будь-яким іншим. Реклама – одна із соціальних сфер, де природна мова та невербальні засоби комунікації використовуються з метою комунікативного впливу. Саме через мову (усну чи писемну її форми) реклама перш за все досягає своєї мети, знаходить споживача.

Зміст рекламного повідомлення виявляється похідним від відправника інформації, її адресата, від типу стосунків між комунікантами, від способу кодування інформації та від референта. Рекламний текст

інтерпретується як мовленнєва діяльність – як спосіб досягнення певної мети, як мовленнєвий акт, позначений безпосередньою орієнтацією на адресата [Сильвестров 1996: 15].

Беручи до уваги те, що передумовою мовленнєвих актів виступають 1) наявність двох осіб – партнерів по комунікації: мовця (відправника повідомлення) та слухача (адресата повідомлення), які виступають у певних соціальних ролях; 2) наявність спільного фонду знань і 3) наявність певного предмета мовленнєвої комунікації [Штерн 1998: 227], інтерпретація деякими лінгвістами рекламного повідомлення як мовленнєвого акту виявляється правомірною, оскільки рекламна комунікація обов'язково здійснюється за наявності продуцента (рекламодавця) та реципієнта (аудиторії, на яку розраховане рекламне повідомлення), що володіють спільним фондом знань, мають конкретно визначений предмет комунікації (об'єкт рекламування).

При інтерпретації рекламного тексту як мовленнєвого акту з його багатовимірною структурою (локуція – ілокуція – перлокуція) у центрі дослідження опиняється типологічна розробка ілокутивної сили рекламного повідомлення як втілення у висловленні, породжуваному у ході мовленнєвого акту, певної комунікативної інтенції, а зокрема її основного компоненту – ілокутивної мети висловлення, що надає останньому конкретної спрямованості. Як будь-який мовленнєвий акт, рекламне повідомлення детерміноване такими універсальними комунікативними параметрами: мета як смисл, що функціонально маркує ілокутивний акт; спрямованість акту (твердження спрямоване від слів до реальності, а обіцянки та вимоги – від реальності до слів); сила прагнення до досягнення мети (ступінь інтенсивності впливу); відмінності у статусах мовця та адресата (субординація або координація); зв'язок інформації з інтересами адресанта чи адресата; обумовленість мовленнєвої дії позамовними факторами [Сильвестров 1996: 21].

На думку дослідника Ю.В. Сильвестрова, перелічені параметри дозволяють виявити форми відображення ілокутивної мети в мовній структурі рекламного тексту та побудувати на цій основі типологію рекламних мовленнєвих дій. Як відомо, ще Дж. Серль, один із засновників теорії мовленнєвих актів, виділив п'ять типів ілокутивних актів: репрезентативи, директиви, комісиви, експресиви та декларативи.

Саме ці різновиди мовленнєвих актів, на думку Ю.В. Сильвестрова, презентують будь-які способи використання мови в рекламі. Результати наших спостережень дають підстави стверджувати, що український рекламний текст може бути презентований широким спектром мовленнєвих актів.

Розгляд мовленнєвих актів на рівні рекламного тексту у пропонованому дослідженні тісно пов'язаний з аналізом української реклами в аспекті її синтаксичної будови. Такий аналіз дає можливість встановити тип синтаксичних конструкцій, які співвідносяться з окремою ілокутивною силою. Результати дослідження вказують на загальну тенденцію до певної відповідності між типами повідомлень і мовленнєвим актом в рекламі, тобто реченнями з модальним значенням розповідності найчастіше презентовані репрезентативи, з питальним та спонукальним модальним значенням – директиви та експресиви, наприклад: *Мівіна. Вермішель швидкого приготування* (репрезентатив); *А ваші зуби готові до перевірки?* (директив); *„Ельдорадо”. Оце клас!* (експресив); *Снікерсни у своєму форматі!* (директив).

Отже, по-перше, український рекламний текст може бути представлений репрезентативом. Репрезентативи, або асертиви, покладають на мовця відповідальність за істинність висловлювання; являють собою повідомлення різного ступеня істинності про стан справ, наприклад: *Milka – найніжніший шоколад*; *Чай „Едвін” – класичний англійський чай*; *„Ельдорадо”. Країна низьких цін*; *Nestle. Золотий стандарт швейцарської шоколадної майстерності*; *Мівіна. Вермішель швидкого приготування*.

У ході дослідження виявлено, що в українських рекламних текстах асертивні мовленнєві акти можуть бути презентовані розповідними простими двоскладними повними (*Кожна мить має смак*; *Новий майонез Calve перетворить кожену страву на шедевр!*; *Гра почалась!*; *Прийшов час Даніссімо!*) та еліптичними реченнями (*В здорових яснах здорові зуби*; *„Кореспондент” – журнал нової епохи України*); односкладними номінативними (*Просто молоко*; *Молодість і свіжість*; *Мотояскравість*; *Досконалість...;* *Відчуття комфорту*), у меншій мірі дієслівними реченнями (*Про Fairy не сперечаються*; *Кожного дня в тебе закохуються заново*), а також складносурядними (*Блискуче білі зуби та захист від карієсу*; *Гарний настрій вдень та міцний сон уночі*) та складнопідрядними (*Є все, що доктор прописав*; *Я знаю, що буде завтра*; *Мінерали, які необхідні щодня!*) реченнями.

По-друге, український рекламний текст може бути оформлений як директивний мовленнєвий акт. Цей тип мовленнєвих актів має „імперативну” ілокутивну спрямованість, тобто намагається змусити слухача виконати певну дію і таким чином здійснює функцію регуляції поведінки реципієнта. До них належать питання, що можуть спонукати слухача до здійснення репрезентативного мовленнєвого акту, та команди, що змушують слухача виконати певний акт мовного або позамовного характеру [Штерн 1998: 229]: *Beeline. Живи на яскравій стороні!*; *Час перейти на „Ароматику”!*; *Купи та дзвони!*; *Що краще? Спитайте у носа!*; *А коли ти був у Фокстроті?*; *Просто добавь води...;* *Нам краще бути разом!*

У рекламній комунікації повідомлення рідко оформлюються репрезентативними мовленнєвими актами. Констатація існування певного товару чи послуги, навіть із вказівкою на їхні переваги, не може гарантувати потрібну для рекламодавця реакцію споживачів на рекламне повідомлення (купити товар або скористатися послугою). Реклама розрахована на максимальний вплив, оскільки являє собою пряму пропаганду певної продукції й послуг. Вона повинна викликати у споживача інтерес до відповідної продукції, збудити в ньому бажання мати саме цей товар, спонукати його до покупки.

Можна припустити, що кожний з наведених вище рекламних текстів, які презентують репрезентативний ілокутивний акт (виражений простими двоскладними розповідними реченнями, в деяких випадках – сегментованими), містить і імпліцитно виражену директивну ілокутивну силу. У пропонованих рекламних повідомленнях міститься інформація про позитивні властивості предмета рекламування. Імпліцитна ілокутивна сила спонукання репрезентована лише в глибинній структурі рекламного тексту і може бути легко відновлена при врахуванні семантики експліцитної частини рекламного тексту. Вказівка на позитивний імідж рекламованого товару стає спонуканням адресата рекламного тексту до купівлі об'єкта рекламування [Мойсеєнко 1996: 13].

Таким чином, у цьому випадку ми можемо спостерігати здатність розповідних асертивних висловлень транспонуватися в директивні, що в свою чергу породжує тенденцію не використовувати в рекламній комунікації прямих директивів, а намагатися максимально завуалювати акт спонукання. Водночас, не можна ігнорувати той факт, що і директивні ілокутивні акти несуть певну інформацію про об'єкт рекламування. У зв'язку з цим, правомірним видається думка дослідниці І.П. Мойсеєнко, яка говорить про те, що за своїм комунікативно-інтенціональним змістом рекламний текст являє собою складний комунікативний акт, який містить у собі дві ілокутивні сили – інформування (константивну ілокутивну силу) та спонукання (директивну ілокутивну силу), які можуть мати як експліцитну, так й імпліцитну форму вираження [Мойсеєнко 1996: 13].

Залежно від того, скільком учасникам та кому саме адресовані мовленнєві акти, останні поділяються на прямі та непрямі. У непрямих мовленнєвих актах адресат не є фактичним адресатом. У таких актах звернення до конкретної особи носить символічний характер. Це – лише спосіб вплинути на аудиторію у цілому або на одного із присутніх під час мовленнєвого акту [Штерн 1998: 231]. Непрямі мовленнєві акти є типовою ознакою реклами, де справжніми адресатами є не партнери безпосереднього спілкування, а широка аудиторія, що спостерігає за актом комунікації. Рекламні повідомлення часто мають пом'якшену форму, що зовсім не відповідає їх дійсному спрямуванню. Як зазначає дослідник В.В. Мозгунов, одна із маніпулятивних технологій полягає у початковому заохоченні до простих дій, які не пов'язані з великими зусиллями чи витратами [Мозгунов 2006: 99], наприклад: *Чай „Бесіда”. Побесідуємо?; Посміхайтесь, рідненькі!; Згадаймо минуле з „Чарочкою”!; Насолоджуйся новим!* На перший погляд, наведені рекламні тексти заохочують адресатів до елементарних, доступних всім дій, проте виявляється, що виконати їх неможливо без попереднього придбання об'єкта рекламування: вести бесіду можна тільки п'ючи чай, що має таку ж назву; приємні спогади про минуле асоціюються безпосередньо з назвою рекламованого об'єкта (*Згадаймо минуле з „Чарочкою”!*); насолоджуватися новим можливо лише з соком (великі літери ДЖ у середині слова „насолджуйся” асоціюються з англійським juice – сік) тощо. Таким чином, у подібних рекламних текстах пом'якшена форма повідомлення містить імпліцитно виражену вимогу купити певний товар чи скористатися послугою, що формує сталий взаємозв'язок бажаного для адресата задоволення та бажаної для мовця покупки.

На рівні рекламного тексту непрямі мовленнєві акти в основному являють собою нейтральні директивні мовленнєві акти. У функції непрямих мовленнєвих актів можуть використовуватися: пропозитиви (пропонуються певні послуги або повідомляється про нові пропозиції товаровиробників): *Купи холодильник NORD, обери свій приз!; Відкрий чарівну скриньку „Олейни”!*; рекомендативи (надається порада, рекомендація щодо рекламованого товару чи послуги): *Довір свою посмішку Colgate; В животі ураган? Приймай „Еспумізан”!*; інвітативи (спонукання споживача до співпраці): *Приєднуйтесь, нас обрали першими; Відзначаймо якість разом з лідером* тощо. Прямі директивні висловлення в українському рекламному тексті найчастіше репрезентовані імперативними реченнями-висловленнями, наприклад: *Астел клуб. Приєднуйся!; Давай ворушиш!; Тобі пора Nokia!; Почни день, насичений смаком!; Подбай про себе!*

Типовим для українських рекламних текстів є використання прямих директивних мовленнєвих актів, в яких директивна ілокутивна сила експлікується дієсловами у формі імператива, найчастіше 2-ї особи однини: *Відкрий нову якість життя з „Чернігівським”; Будь особливим; „Мягков” // настройся на душевність; Смакуй веселіше!* Це можна пояснити тим, що рекламний текст належить до текстів масового впливу, реципієнт якого – це широка аудиторія. Незважаючи на це, до реципієнта звертаються як до індивіда, як до доброго знайомого, якому дається порада, рекомендація у придбанні того чи іншого товару. Поліадресність не суперечить орієнтації кожного конкретного рекламного тексту на конкретного адресата, зацікавленого в одержанні відповідної інформації і здатного виконати, як це передбачено інтенцією мовця, відповідну немовленнєву дію – купівлю предмета рекламування [Мойсеєнко 1996: 8]. Таким чином, поліадресний за своєю природою рекламний текст штучно фокусується на окремій особі і стає квазімоноадресним [Ліса 2003: 11].

Вживання дієслова у формі імператива в рекламному повідомленні вважається досить ефективним і дієвим, оскільки рекламна комунікація відбувається в умовах, які можна назвати досить несприятливими: вона має місце за відсутності безпосереднього контакту між комунікантами (рекламна комунікація являє собою так звані „однобічний” тип комунікації, що певним чином звужує спектр можливих механізмів впливу на аудиторію), в умовах впливу на реципієнта через конкуруючі рекламні оголошення, інші потоки інформації, в умовах недовіри, неуважного, а іноді і відверто негативного ставлення з боку адресата [Пирогова 2002: 244]. У рекламному тексті імперативні речення-висловлення вживаються, як правило, в певному оточенні, а саме, в оточенні мовленнєвих актів констативів, комісивів, які є аргументами на користь каузованої дії, наприклад:

Якість гарантовано. Переконайся!; ПриКольна вишня! Спробуй!; Розслабся! Все буде SAMBA; Новий гель для душі Palmolive аромотерапія. Збагачений природними ефірними маслами лаванди, іланг-іланга та начулі. Подаруйте насолоду своїм почуттям і лагідність Вашій шкірі. Palmolive. Гармонія почуттів.

У зв'язку з тим, що директиви здебільшого експлікують інтенції адресанта та актуалізують чинник адресата, необхідно, на нашу думку з'ясувати питання особливостей реалізації категорії адресанта та адресата на рівні рекламного повідомлення. Чітка залежність змісту повідомлення від авторської установки й оцінки ним сподівань реципієнта обумовлює існування двох типів стосунків між адресантом та адресатом: кореляції та корекції. Стосунки кореляції полягають у відповідності мети породження меті сприйняття, довірі до установки реципієнта, а стосунки корекції – у прагненні змінити ціннісні установки адресата [Сильвестров 1996: 19]. Частіше в межах рекламної комунікації ми зустрічаємося саме з другим типом відносин, коли основним завданням комунікатора постає стимулювання нової поведінки, а точніше, активізація певних типів поведінки, притаманних одержувачу повідомлення. Адресант у цьому випадку має деякі переваги. Як зазначає Г.Г. Почепцов, комунікація як багатофакторний феномен дозволяє під час свого свідомого конструювання спиратися на ті чи інші характеристики. Комунікатор при цьому має можливість відбирати вигідні для себе характеристики, отже, веде одночасно комунікацію та метакомунікацію, в той час, як реципієнт бере участь тільки у комунікації [Почепцов 2001: 40].

Враховуючи тип відносин між продуцентом та реципієнтом, ми, підтримуючи погляд Ю.В. Сильвестрова, виділяємо такі комунікативні одиниці реклами: інформативні висловлення, які презентують відносини кореляції між адресантом і адресатом (*Мартіні...; Новий відбілюючий гель Colgate simply white; Журнал сучасного правника; Світ кухонь*) та прагматичні висловлення, що містять у своїй структурі імпліцитно або експліцитно виражені прагматичні механізми корекції цілей сприйняття, (*„Славутич”. Якість №1; ПриКольна вишня! Спробуй!; Смакуй щодня! Вигравай щодня!; „Балтика”. Знамените пиво Росії*).

Крім мовленнєвих актів репрезентативів та директивів на рівні українського рекламного тексту виділяємо також ілюктивні акти комісиви, експресиви та декларативи.

Комісиви накладають на мовця обов'язок виконати певні дії у майбутньому або дотримуватися певної лінії поведінки, наприклад: *„Магія рослин” зробить вашу оселю чарівною; Рахунок у нашому банку завжди на Вашу користь; „Телегид”. Ти завжди у +; Pronto. У ваших меблів красиве майбутнє; Людям з „Джинсом” – все й одразу!* Найчастіше комісиви на синтаксичному рівні репрезентовані розповідними двоскладними повними та неповними реченнями.

Експресиви виражають психологічний стан мовця щодо реального стану справ і часто виражені нечленованими синтаксичними конструкціями, наприклад: *„Ельдорадо”. Оце клас!; З чистим серцем!; З думкою про вас; З любов'ю до автомобіля.*

Мовленнєві акти декларативи встановлюють відповідність між пропозиційним змістом висловлення та реальністю, виражають оголошення про існування: *Mu - Cosmopolitan*. Якщо перші два типи мовленнєвих актів часто використовуються в українській рекламі як самостійно, так і в ролі оточення директивів, то декларативи зібраний нами фактичний матеріал практично не фіксує.

У сучасній лінгвістиці спостерігається підвищений інтерес до вивчення категорії мовленнєвих актів і споріднених з нею категорій мовленнєвих жанрів та дискурсу. Поява нових наукових досліджень в галузі української комунікативної лінгвістики, зокрема праць Ф.С. Бацевича, присвячених лінгвістичній генології, змушує звертатися до розгляду на рівні рекламного тексту не тільки мовленнєвих актів, але й мовленнєвих жанрів як перехідної категорії між мовленнєвим актом та дискурсом.

Теорія мовленнєвих жанрів ще недостатньо розроблена як в українській, так і в зарубіжній лінгвістиці, що відкриває широкий спектр діяльності для науковців. Однією з найголовніших проблем у цій сфері постає проблема розмежування та співвідношення понять **дискурс**, **мовленнєвий жанр** та **мовленнєвий акт**. Як зазначає Ф.С. Бацевич, мовленнєві акти знеособлені: в них відображені лише найтипівші інтенції мовців, але відсутні емоції, почуття, уподобання тощо, які виявляються в межах особистісного спілкування. Від мовленнєвих актів немає прямого переходу до дискурсу з його гнучкими стратегіями, тактиками учасників спілкування, увагою до зворотного зв'язку. Для адекватного розуміння природи і організації дискурсу необхідна ще одна категорія, яка б враховувала не лише найзагальніші інтенції учасників спілкування, а й інші складові й чинники комунікативної діяльності людей. Цю функцію, на думку Ф.С. Бацевича, виконує категорія мовленнєвих жанрів (заспокоєння, втішання, переконування, розповідь про подію, висловлення згоди тощо) [Бацевич 2006: 37]. Дослідник, підтримуючи погляди В. Дементьєва, А. Вежицької, Т. Шмельової, вважає, що між мовленнєвими жанрами і мовленнєвими актами наявні ієрархічні співвідношення: мовленнєві жанри складаються із сукупності мовленнєвих актів.

На нашу думку, зазначені положення будуть правомірними і у зв'язку з дослідженням рекламного дискурсу. Розвиток засобів масової інформації, рекламної комунікації має „величезний вплив на усне і писемне слово, на виникнення нових мовленнєвих жанрів, що характеризують культуру певної епохи” [Загнітко, Путіліна 2006: 277]. Зважаючи на відсутність комплексного аналізу в сучасній українській лінгвістиці рекламного дискурсу (останній можна трактувати як сукупність великої кількості різноманітних вербальних і невербальних засобів, що використовуються під час підготовки рекламних текстів [Булик 2002: 160]), а також

споріднених з ним категорій мовленнєвих жанрів і мовленнєвих актів, перспективним видається дослідження української реклами у цьому напрямку.

Таким чином, рекламний текст, що належить до текстів масового впливу, розв'язує комунікативно-прагматичне завдання, спрямоване на забезпечення надійності, тривалості та ефективності процесу комунікації. Рекламне звернення презентує комунікатора його цільовій аудиторії, потенційним покупцям. Саме в рекламному тексті фокусується більшість елементів рекламної комунікації: ідея комунікації і використані коди, які допомагають сприйняттю цієї ідеї одержувачем звернення. Метою реклами є залучити людину у свою структуру значень, спонукати її до участі в декодуванні своїх лінгвістичних і візуальних знаків і одержати задоволення від цієї діяльності декодування.

Література

- Бацевич 2006: Бацевич Ф.С. Вступ до лінгвістичної генології: Навчальний посібник. – К.: Видавничий центр „Академія”, 2006. – 248 с.
- Бацевич 2004: Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики. – К.: Видавничий центр „Академія”, 2004. – 342 с.
- Булык 2002: Булык Ю. К вопросу об аспектах изучения рекламного дискурса // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Вип.9. – Донецьк: ДонНУ, 2002. – С. 158-161.
- Загнітко, Путіліна 2006: Загнітко А.П., Путіліна О.Л. Проблеми і перспективи лінгвістичної генології. Рец. на кн.: Бацевич Ф. Лінгвістична генологія: проблеми і перспективи: Монографія. – Львів: ПАІС, 2005. – 264 с. // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Вип. 14. – Донецьк: ДонНУ, 2006.
- Лиса 2003: Лиса Н.С. Структурні та лінгвопрагматичні особливості рекламного знака: Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. філол. наук. – Львів, 2003. – 18 с.
- Мозгунов 2006: Мозгунов В.В. Особливості модальних значень у рекламному тексті // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Вип. 14. – Донецьк: ДонНУ, 2006.
- Мойсеєнко 1996: Мойсеєнко І.П. Прагмалінгвістична організація рекламного тексту: макро- і мікроаналіз (на матеріалі англ. мов. побут. реклами): Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. філол. наук. – К., 1996. – 24 с.
- Пирогова 2002: Пирогова Ю.К. Информационная безопасность и языковое манипулирование в рекламном дискурсе // Информационная и психологическая безопасность в СМИ: В 2 т. – Т.1. – М.: Аспект Пресс, 2002. – 335 с.
- Почепцов 2001: Почепцов Г.Г. Теория коммуникации. – М.: „Рефлбук”, – К.: „Ваклер”. – 2001. – 656 с.
- Сильвестров 1996: Сильвестров Ю.В. Семантико-стилістичні та прагматичні особливості російського рекламного тексту: Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. філол. наук. – К., 1996. – 25 с.
- Штерн 1998: Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. Енциклопедичний словник. – К.: „АртЕк”, 1998. – 336 с.

The article is devoted to pragmlinguistic peculiarities of modern Ukrainian commercial. The state of the researched problem and direction of pragmlinguistic analysis of commercial texts are given as the description of the basic speech acts on the level of advertising message, as the way of their presentation on the formally syntactical level.

Keywords: commercial text, speech act, illocutive power, presentative, directive, comissive, expressive, declarative.

Надійшла до редакції 2 жовтня 2006 року.

Любов Пац

ББК Ш12=411.4
УДК 81.367

ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНІ ВИЯВИ КАТЕГОРІЇ ЗВ'ЯЗНОСТІ В ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ

У статті розглядаються засоби граматичної й лексичної когезії та елімінація, функціонування яких у художньому тексті забезпечує його зв'язність як основну ознаку цілісної текстової величини.

Ключові слова: граматична когезія, лексична когезія, елімінація, заміщувально-вказівна лексика, лексичний повтор.

Займаючи вершинну позицію в ієрархії мовних одиниць, текст характеризується власною системою міжреченнєвих зв'язків, смислових відношень та відповідними засобами їхньої реалізації. Послаблення доцентрових тенденцій у розвитку лінійної структури речення позначається на способах організації текстових величин й на відборі різнорівнєвих мовних засобів, актуалізація яких є гарантом цілісності й зв'язності тексту. Визначення тексту І.Р. Гальперінім як витвору мовленнєвого процесу, що відзначається завершеністю,

об'єктивований у вигляді писемного документа, літературно опрацьований відповідно до різновиду документа, витвору, що складається з нафразних єдностей, об'єднаних різними типами лексичного, граматичного, логічного, стилістичного зв'язку, і має певну цілеспрямованість і прагматичну визначеність [Гальперин 1981, с.18] стало класикою текстової лінгвістики й досить вичерпно окреслює коло проблем, що вимагають якщо не нагального розв'язання, то хоча б чіткої постановки. У цьому ракурсі гідними уваги постають зовнішні засоби організації тексту, їхня варіативність, вплив на внутрішньотекстові міжреченнєві зв'язки, що є перспективним з огляду репрезентації ними формальної й змістової зв'язності тексту, що й визначило мету й завдання пропонованої статті.

Визначальне місце зв'язності у системі текстових категорій зумовило посилений інтерес до неї як вітчизняних, так і зарубіжних мовознавців, а відповідно спричинило термінологічні й змістові параметри як самого поняття зв'язності, так і реєстру текстових категорій. На з'ясування сутності тексту й вичерпного комплексу загальнотекстових категорій спрямовували зусилля В.В. Виноградов, О.О. Шахматов, О.М. Пешковський, І.Р. Гальперін, В. Дресслер, М.А.К. Холлідей, А.П. Загнітко, К. Кожевникова й багато інших учених, що й до сьогодні не призвело до їхнього викінченого опису, оскільки розгляд текстових категорій здійснюється в різних аспектах (лінгвістичному, літературознавчому, культурологічному тощо) з не завжди послідовним урахуванням самої специфіки системності тексту, його синтетично-аналітичного статусу в мовленнєвій комунікації [Загнітко 2001, с.474].

Незаперечною при цьому постає кваліфікаційно-деференційна сутність категорії зв'язності, що функціонує в субкатегоріях когезії й когерентності (за В. Дресслером), чи зовнішньої й внутрішньої злитості (у К. Кожевникової). Змістова зв'язність художнього тексту на формальному рівні репрезентується конкретними мовними одиницями, а відтак когезія й когерентність є формально-граматичним і семантичним аспектами одного явища – текстової величини.

Під когезією зазвичай розуміють особливі види зв'язку, що забезпечують континуум, тобто логічну послідовність (темпоральну і (або) просторову), взаємозалежність окремих повідомлень, фактів, дій [Гальперин 1981, с.74] і можуть бути як граматичними, так і лексичними. Активно представленим виявом граматичної когезії в художньому тексті є референція – семантичне відношення між мовними одиницями, коли семантична інтерпретація однієї з них здійснюється шляхом співвіднесення з референтним значенням іншої [Холлідей 1979, с.110]. Другий компонент опозитивної пари при цьому виконує заміщувально-вказівну функцію, постаючи засобом зв'язку окремих реченнєвих утворень у надфразну єдність. У такому складному синтаксичному цілому зазвичай реалізується послідовний, ланцюговий, текстотвірний синтаксичний зв'язок: *Ні, Саня не хоче розказувати казку. Тепер вона старша над ним, тепер її сила й влада. Але їй хочеться, щоб Гринь прохав її, їй любо безустанку відчувати, обмацувати цю силу, бачити владику на колінах перед собою* (В.Винниченко. “Віють вітри...”). У наведеному уривку послідовне відтворення подій відбувається як шляхом анафоричної текстуальної референції (Саня, вона, їй, їй), так і шляхом катафоричної (над ним – Гринь), менш уживаної в художньому тексті. Обидва способи референції в межах речення частіше забезпечують внутрішньореченнєвий синтаксичний зв'язок предикативних частин, рідше виявляють себе через напівпредикативний реченнєвомодифікуючий. Пор.: *Ніч, крізь яку вони їхали з “трофейним” майором, потопала в чорних потоках дощу, [...] (П.Загребельний. Юлія, або Запрошення до самовбивства). Вона ж, Іпатія, переповідає те, чого навчили інші, те, що вона переосмислила й доповнила* (О.Романчук. Слід Мнемозіни).

Текстуальна референція як різновид граматичної когезії реалізує міжреченнєві синтаксичні зв'язки й, маючи формальними репрезентантами займенникові форми особової, присвійної та вказівної семантики, прислівники займенникового походження та лексеми з семою порівняння чи зіставлення, забезпечує зв'язність, формальну, а відтак і змістову, текстового утворення. Найпродуктивнішим засобом текстової референції постають займенникові слова, узвичаєною для яких є постпозиція щодо заміщуваної лексеми. Постопорне речення не є семантично достатнім, що активно налаштовує його на попередній контекст: *Тепер вдома на селі Одісей раптом відчув, що все йому тут водночас і близьке, й чуже. Він почував себе чужинцем серед своїх, на душі було зимно й порожньо його ніщо не цікавило, він і не хотів нічим займатися, і не міг* (Ю.Покальчук. Одісей, батько Ікара); *Автовокзал замовкав лише тоді, коли хриплячий і кумкаючий динамік сповіщав про чергове прибуття автобуса. Він стихав, і люди відразу ж поновлювали гармидер, лайки, сновигання туди-сюди, заважаючи один одному* (А.Кокотюха. Шлюбні ігрища жаб). Особова референція не має обмежень щодо категорій істоти / неістоти, загальної / власної назв: заміщувальна функція займенникових слів реалізується у стосунку до будь-якого граматичного розряду іменників. Такого ж висновку доходимо й при аналізі референції, репрезентованої вказівними та присвійними займенниками, що виявляє себе пасивніше порівняно з особовою: *Лише за мостом, коли коні пішли повільною ходою під гору, Опанас несподівано заспівав. Голос його був м'який, басовитий, здавалося линув з самого серця* (В.Кучер); *На скелястому підвищенні, яке зі сходу підступало до самого моря, розкинулося багатолюдне місто. Його стародавня частина, заснована ще фінікійцями, лежала на острові Ортігія* (О.Романчук. Останній винахід Архімеда). Наявність у реченні прономінативів є свідченням його синсемантичності й налаштованості на текст, що безпосередньо або через надфразні єдності постає репрезентантом цілісного змісту.

Референція як вияв текстової когезії здійснюється й шляхом включення прономінативних адвербіативів, що є гарантом зв'язку постопорного речення з базовим у межах тексту. На тлі синтаксичних інновацій сучасного прозового тексту прономінативна й адвербіативна референція є традиційним засобом формування смислової й граматичної цілісності, що забезпечує поступальний, почасти оповідний характер текстових величин. Прислівники займенникового походження, функціонуючи як в статичних, так і динамічних описах, зазвичай є компонентами постпозиційних речень: *По якімсь часі вся валка спустилась на дно глибокого розпадку. Там панувала півтемрява і прохолода* (І.Багряний. Тигролови); *Григорій аж схопився. Захвилювався. Вп'явся молодим зором геть за падь, на стежку. Але там було порожньо* (Там само); *То чудесний, дивний палац. Впущені туди метелики стають з білих кольоровими, і, напевне, гарно там бавляться* (І.Багряний. Сад Гетсиманський).

У функціональному аспекті референція, представлена займенниковими й прислівниковими лексемами, співмірна: лінійне продовження речення визначається смисловою цілісністю складників надфразної єдності за умови виконання прономінативами й адвербіативами функцій зв'язку й заміщення.

До граматичної текстової когезії залучають також субституцію та еліпсис. Ґрунтовно проаналізовані М.А.К. Холлідеєм і Р. Хасаном в англійській мові, вони співвідносяться як загальне / часткове: заміна одного елемента тексту іншим (напр., іменна субституція – one, ones, same; дієслівна – do) є власне субституцією, а еліпсис – особливий різновид нульової субституції [Холлідей 1979, с.111-113]. В українській мові не видається можливим говорити про субституцію та еліпсис як граматичні різновиди когезії з ряду причин. По-перше, заміщувально-вказівними лексемами в східнослов'янських мовах є лише прономінативи та адвербіативи, що репрезентують референцію; по-друге, граматична будова простого українського речення виключає обов'язкову присутність допоміжного дієслова; по-третє, змістові параметри поняття “еліпсис” в англійській і українській мовах не збігаються. В англійській еліпсис виявляє себе в типовому контексті “питання – відповідь”, у прямій і невластивій мові, в реченнях, об'єднаних паратаксистом чи гіпотаксистом [Холлідей 1979, с.113], що в українській зазвичай кваліфікується як контекстуальна чи ситуативна неповнота речень. В українській мові під еліпсацією мається на увазі пропуск структурно й енергетично значущого компонента, який зумовлює ранжування аргументів, їх статус [Загнітко 2001, с.489], еліпсований компонент при цьому не має формального вираження в пре- чи постпозиційному контексті. Все це й визначає центральну і єдино можливу позицію референції в межах граматичної когезії цілісного тексту, а еліпсис українського речення, на нашу думку, на рівні з іншими виявами структурно-семантичної неповноти та членованості висловлювання є одним із способів організації цілісного тексту, що вимагає окремого дослідження.

На межі граматичного й лексичного різновидів когезії перебуває елімінація, під якою розуміється усунення відомого чи невідомого з граматично або стилістично значущою метою, внаслідок чого витворюється функціонально відмінна синтаксична одиниця, маркована внутрішньотекстовою висхідною або спадною валентністю [Загнітко 2001, с.488]. Елімінація постає засобом розгортання лінійної структури речення зазвичай у правобічному напрямі.

Прагматикою тексту й суб'єктивною модальністю зумовлюється посилення елімінації відповідним способом або/і засобом організації тексту, на відміну від елімінації в окремо взятому реченні. Елімінація як спосіб організації тексту виявляє себе в тому, що відсутній у базовому реченні компонент виявляє себе на формально-граматичному рівні постопорного. Елімінація в межах надфразної єдності найактивніше реалізується при наявності дієслівних форм, валентністю яких передбачена об'єктна синтаксема: *Якщо раптом... я б не хотів, але якщо так трапиться, що тобі знадобиться... Все про цю телекомпанію* (Я.Дубинянська. Лялька на гойдалці); адвербіальна синтаксема причинового змісту: *У голові Петрові помутилося. І від жалю. І від гіркоти на душі. І від болю власної рани, від гарячки, яку він мав теж, але якій досі протистояв силою волі* (І.Багряний. Огненне коло); *Я стрімголов кинулася до блискучих надр супермаркету, забороняючи собі озирнутися... Бо я була з Ромі* (Я.Дубинянська. Лялька на гойдалці). Елімінований у базовому реченні компонент у постпозитивному може реалізовуватися варіантно: *Я прийшла сюди, бо я мушу знати. Щоб убезпечити Ромі й себе* (Там само). Попри семантично-синтаксичну налаштованість дієслова *знати* на постопорний компонент об'єктного змісту, елімінований у базовому реченні, у наступному він реалізується предикативною частиною із значенням причини. У подібних конструкціях водночас виявляється тенденція до розгортання лінійної структури речення шляхом членування єдиного семантико-синтаксичного цілого, а отже йдеться про синкретизм сучасних мовних явищ, що виявляє себе в суміщенні елімінації й парцеляції.

Поруч з референцією й елімінацією як способами реалізації зовнішньо-реченневих зв'язків активно виявляє в себе художньому тексті лексична когезія. Організуючи текст лексико-семантичними засобами мови, що правомірно співвідносяться й з іншими мовними рівнями, лексична когезія видається нам вершинною у видовій ієрархії когезії.

Зовнішні засоби організації зв'язку, що є репрезентантами лексичної когезії, представлені лексичними повторами, експресивно-видільна функція яких реалізується як у межах речення, так і у межах мікротексту. Пор.: *Він не знав ніяких богів, крім жінки, якою був зачарований навіки, він творив для себе у цій жінці Бога, насправді ж творив себе Богом для неї, для них, щоразу вбиваючи їх тільки своїм доторком, бо кожен хто*

вбиває **Бога**, сам стає **Богом**, і хто творить **Бога**, теж стає **Богом**, а тоді рано чи пізно неминуче відомщення (П.Загребельний. Юлія або Запрошення до самовбивства); **Три роки** – це багато. Бо це ж не просто **три роки** лінійного ньютонівського часу. **Три роки** війни – *вважай, часова безконечність, справжній часовий жах* (Там само). Винесення повтору за межі базової конструкції служить, по-перше, засобом смислової актуалізації, по-друге, експресивізує текст, і, нарешті, визначає спосіб організації надфразної єдності шляхом семантико-синтаксичного членування цілісного висловлення на фрагменти.

Запропоноване С.І. Гіндіним визначення повтору як певної сукупності семантичних ознак [Гиндин 1977, с.350] уможливило включення до лексичного повтору різнорівневих мовних одиниць. За характером лінгвістичного вираження повторів нам видається правомірним їхній поділ на тотожні, нетотожні та повтори із синтаксичним поширенням. При тотожному повторі кількаразово уживаний компонент формальними засобами свого вираження має:

1) кореневу морфему, яка в різному афіксальному оточенні є повтором основного компонента лексичного значення ряду однокорених слів: *А весна, ой, підсувалася! От-от уже зовсім близько десь дихала. Та так часом дихала, що аж ніч трусилася від її **подихів*** (В.Винниченко. “Гей, не спиться...”); *Та не проста була та кішка, а **тримасна**: жовте, чорне і біле. А кішка на **три масті** щастя приносить* (Там само).

Лексична когезія у художньому мікротексті може виявитися як повтор тотожних афіксальних лексем, визначальною для яких постає функція смислової актуалізації й створення додаткових конотативних відтінків. Такий різновид тотожного лексичного повтору є периферійним порівняно з кореним, бо відбувається повтор додаткових емоційно-смислових відтінків, а не основного змісту: *Зінь – дуже слухняний та **лагідненький**. Він майже ніколи не сперечається, ні з ким не свариться, не верещить, не пацає ногами. А тим часом добивається всього, чого хоче. І тільки тим добивається, що дуже **ласкавенький**. Так же бо **сумирненько** схиляє голівку до плеча, так щиро-щиро дивиться **чорненькими** хитрими оченятами, так **ласкавенько** посміхається, що просто-таки соромно відмовити йому* (В.Винниченко. “Гей, хто в лісі, обізвся...”).

2) самостійне чи службове слово, що кількаразово повторюється в художньому мікротексті, уживаючись у післябазових реченнях без будь-яких формально виражених семантичних та синтаксичних нарощень: *І мені раптом стало цього досить, бо я був з ними разом, а тут всі на мене накинулись, я встав і кажу – Я **пішов** додому. І **пішов**. Ну, і **пішов*** (Ю.Покальчук. Одісей, батько Ікара). Такий різновид лексичного повтору як спосіб організації текстових величин фактично не є способом розгортання лінійної структури речення й не виводить внутрішньореченнєві зв'язки в площину зовнішньореченнєвих. До того ж значно менше функціональне навантаження порівняно з повтором із синтаксичним поширенням теж знижує уживаність повторів окремих слів;

3) словосполучення чи речення, повтор яких простежується як у межах одного складного синтаксичного цілого, так і поза ним, що забезпечує лексичну когезію у межах ширшого контексту: а) *Відігнавши худобу геть-геть за Копанки, вони сходяться посередині між двома чередами, виймають з торби хліб, розв'язують із хустинки бублики і починають обідати. В одній руці шматок хліба, вмошеного в сіль, рудого, як кізак, а в другій – **рожевенький та білесенький бублик**.*

Раз хліба, раз бублика. Раз хліба, раз бублика. Оце так обід! (В.Винниченко. “Гей, ти, бочечко...”);

б) *Марія намагалася бути **веселішою, більше говорила**. Часто у різних справах зверталася до Одарки, як до старшої.*

*Марія намагалася бути **веселішою, більше говорила**. Одарці децю не до вподоби, що Марія занехаяла старосвітські звичаї і не вбиралася до шлюбу, як це було прийнято, але такі вже настали часи* (У.Самчук. Марія). Експресивно-видільна функція повторів речень є виразнішою порівняно з повторенням тотожних морфем чи слів.

Структурно й семантично різноманітнішими в художньому тексті постають нетотожні повтори, які функціонують як ряди синонімічних слів, антонімічні пари, родо-видові чи тематичні групи тощо. Найчастотнішим виявом лексичної когезії є уживання синонімічного ряду, структура якого формально розірвана перебуванням у складі двох чи більше реченнєвих синтагм: *Колісниця зупинилася на краю майдану, не в силі пробитися крізь тужавий **натопн**. Скориставшись мимовільним ваганням і розгубленістю вороже настроєної **юрми**, Іпатія владно піднесла правицю вгору, готуючись мовити до обурених і наструнчених проти неї* (О.Романчук. Слід Мнемозіни). Специфіка художнього тексту робить можливим частотне уживання парафраз як формальних засобів забезпечення зв'язності в межах складного синтаксичного цілого: *Тим часом **річкове створіння**, що принадністю мало чим відрізнялося від справжніх жінок, продовжувало існувати. Русалка знову нахилилася до води і обхлюпувала собі тіло* (О.Жовна. Кульгава русалка); *Більмом на оці стала **фортеця** руська чужинським завойовником. Чого вони не робили, аби здолати **кам'яну твердиню*** (О.Романчук. Гуцульська легенда). Стилістична відзначеність парафраз часто використовується задля створення комічного ефекту, як-от: *Ось майнула серед куців **золоточервона стрічка**, як блискавка. Перша **горжетка** на вас іде* (Остап Вишня. Лисиця). Причому домінанта синонімічного ряду, позбавлена стилістичної маркованості, є назвою гуморески, а самі компоненти ряду функціонують впродовж всього твору, постаючи гарантом його смислової зв'язності.

Лексична когезія у текстах художнього стилю репрезентується також й антонімічними парами, члени яких у структурі свого лексичного значення містять спільні компоненти (окрім тих, за якими протиставляються), що,

власне, й забезпечує їм місце у парадигмі нетотожних лексичних повторів: *Мелодія була сумна, мов очі старого цигана. І лиш чоботи у нього блищали радісно, як у передчутті дороги* (Я.Лижник. Четверо за столом). Порівняно з синонімами, антоніми як засіб міжреченневого зв'язку уживаються значно рідше, бо зазвичай лежать в основі антитези, функціонування якої, як правило, простежується в межах речення, а не надфразної єдності.

Однією з ознак художнього тексту є залучення до парадигми засобів лексичної когезії одиниць, що складають одну родо-видову групу, входять до одного лексико-семантичного поля чи є компонентами тематичної групи. Зауважимо, що тематичне угруповання слів найчастіше забезпечує смислову зв'язність контексту: *Перетнувши грабовий ліс, вони заглибились у соснах. Десь перегукувалися люди. З корзиною білих грибів і сиріюжок ішла жінка. Згодом зустріли чоловіка з відром опеньок. А їм не траплялося жодної губ'яки* (В.Даниленко. Чорні хрящі). Функціональне навантаження аналізованого когезійного засобу в художньому тексті виявляється в смисловій актуалізації, тоді як у текстах іншої стильової приналежності це не є першорядним завданням.

Тенденції сучасного українського синтаксису, спрямовані на розрив внутрішньореченневих зв'язків шляхом членування цілісного висловлення, надають прозовому тексту асинтагматичності. Уникнути фрагментарності, зберегти цілісність і зв'язність тексту вдається за допомогою визначального на сьогодні лексичного повтору із синтаксичним поширенням, який коректніше вивести за межі як тотожного, так і нетотожного повторів з ряду причин: посилену експресивність, підвищену змістову актуалізацію, прирощення додаткових смислів, іноді вагоміших за сам повтор, тощо. Специфічною ознакою цього різновиду когезії є його співмірність із сегментованими конструкціями: *Марія посилила далі посилки. Посилала і відповіді чекала. Чекала довго і вперто. Вперто виглядала пошту* (У.Самчук. Марія). У наведеному контексті синкретично виявляють себе лексичний повтор із синтаксичним поширенням і членування як спосіб організації тексту, коли нарізно оформлені конструкції тільки сукупно витворюють цілісний зміст. Текстотвірний потенціал таких структурувань найвиразніше виявляє себе у невеликих за обсягом прозових текстах, коли повтор зазнає поширення і входить до складу членованих конструкцій впродовж усього розвитку сюжетної лінії. Таким є оповідання Ю.Покальчука "Перехожий", де кожен абзац починається або закінчується словами "Я довго йду", що поступово "обростають" глибшим смислом, деталізуються: *Я довго йду до відчуття твого тіла, до відчуття завершеності, наповненості, закінченості, єднання, якого я прагну над усе. Це прагнення проймає мене. Я вже давно йду, втомлений подорожній, що не знає чи далеко ще до кінцевої мети, [...] Я давно й довго йду до тебе, втомлений подорожній, який не знає кінця свого шляху [...]* (Ю.Покальчук. Перехожий). Більше половини всіх повторів художнього тексту – це повтори із синтаксичним поширенням, експресивно-видільна функція і текстотвірний потенціал яких є їхніми визначальними рисами.

Аналізуючи когезію, ми доходимо висновку, що в художньому тексті зовнішні засоби зв'язку репрезентують граматичну когезію (найчастіше у вигляді референції), лексичну когезію (в усьому розмаїтті лексичних повторів) та елімінацію, що перебуває на межі між ними. Перспективи дослідження полягають у з'ясуванні місця когезії з-поміж інших текстових категорій і визначенні площин перетину засобів реалізації цих категорій у художньому тексті.

Література

- Гальперин 1981: Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: Наука, 1981. – 139с.
- Гиндин 1977: Гиндин С.И. Советская лингвистика текста. Некоторые проблемы и результаты (1948 – 1975) // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. – 1977. – Т.36. – №4.
- Загнітко 2001: Загнітко А.П. Теоретична граматики. Синтаксис. – Донецьк: ДонУ, 2001 – 662с.
- Иванчикова 1969: Иванчикова Е.А. Лексический повтор как экспрессивный прием синтаксического распространения // Мысли о современном русском языке. – М.: Наука, 1969. – С.126-139.
- Пришляк 2000: Пришляк Л. Повтор як синтаксичний засіб експресії у поетичному мовленні Миколи Вінграновського // Лінгвістичні студії. Вип.6. – Донецьк: ДонУ, 2000. – С.156-162.
- Синиця 1994: Синиця І.А. Лексичний повтор як засіб реалізації семантичної зв'язності тексту // Мовознавство. – 1994. – №2-3. – С.56-62.
- Холлидей 1979: Холлидей М.А.К., Хасан Р. Когезия в английском языке // Исследования по теории текста. Реферат. сборник. – М., 1979. – С.108-115.

The means of grammatical and lexical cohesion and elimination which function in artistic texts serves its coherency as the basic sign of the integral textual value are considered in the article.

Keywords: grammatical cohesion, lexical cohesion, elimination, substitutionally-demonstrative vocabulary, lexical repetition.

Надійшла до редакції 1 вересня 2006 року.

ББК Ш12 = 411.4*50
УДК 811.161.2'42'367

ПРИСЛІВНІ СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ ЯК ДИФЕРЕНЦІЙНА ОЗНАКА ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ

З'ясовується структура, довжина, семантичні типи речень у художньому тексті, функціональне навантаження прислівних складнопідрядних речень.

Ключові слова: художній текст, прислівні складнопідрядні речення, довжина речення, складна синтаксична конструкція.

Художній текст як об'єкт лінгвістичних розвідок привертає увагу дослідників у різних аспектах. Найбільшою специфікою характеризується синтаксичний рівень тексту. А.П.Загнітко зауважує, що „саме в структурі речення його завершеності / незавершеності, довжині міститься основна різниця між усним і писемним мовленням. Писемне мовлення і відповідно речення писемного мовлення будуються: 1) за нормами літературної мови; 2) на індивідуальних особливостях мовця; 3) за урахуванням емоційно-стилістичних завдань. Поєднання цих трьох чинників і створює реальну картину будь-якого художнього тексту, їх роз'єднання можливе тільки за умови спеціального дослідження кожного з них, функціонального навантаження окремої форми” [Загнітко 2001].

Мова художнього тексту постає досить специфічною тому, що сполучникові сурядні, сполучникові підрядні і безсполучникові речення постають тут не в абсолютному вимірі, а в комбінації різних видів зв'язку. Тому вивчення прислівних складнопідрядних речень у співвідношенні з іншими типами речень у художньому тексті, їхнє функціонально-композиційне навантаження постає досить актуальним.

Мета дослідження полягає в з'ясуванні ролі прислівних складнопідрядних речень у художньому тексті, частотності їх вживання порівняно з іншими типами речень.

Для досягнення поставленої мети необхідно розв'язати такі завдання: 1) встановити номенклатуру структурних і семантичних типів речень у художньому тексті; 2) виявити функціонально-композиційне навантаження прислівних складнопідрядних речень; 3) зробити порівняльний аналіз досліджуваних конструкцій в ідіостилі А.Дімарова, В.Дрозда, П.Загребельного, І.Багряного.

У статті вперше з'ясовано особливості структурної і семантичної організації прислівних складнопідрядних речень як диференційної ознаки художнього тексту.

Матеріалом для дослідження стала загальна кількість фіксацій речень з художніх творів А.Дімарова, В.Дрозда, П.Загребельного і І.Багряного (загальною кількістю 4000 речень).

Проблема функціонування, структура, довжина речень у тексті привертала увагу багатьох мовознавців.

О.О.Леонтьєв розглядає лінгвістичні ознаки тексту, які зумовлені зв'язками речень між собою [Леонтьєв 1979, с. 18-36]. А.П.Загнітко підкреслює, що з-поміж синтаксичних одиниць текст найбільшою мірою наближений до речення, і тому доцільно розглянути співвідносність / неспіввідносність визначальних ознак речення і тексту: „Основною ознакою речення як синтаксичної одиниці є предикативність, модальність, темпоральність, загальнотекстовими ж категоріями постають континуумність, ...проспекція, ретроспекція, інформативність; мінімальним виявом для речення є певний контекст або ширше текст, а текст постає самодостатнім для власного розуміння. За семантикою речення може бути зрозумілим, оскільки достатньою мірою окреслює ситуацію..., або незрозумілим: його зміст вимагає ширшого контексту, оскільки в реченнєвій структурі наявні синсемантичні елементи, зміст яких розкривається завдяки іншим реченням... Текст є завжди семантично завершеним і вичерпно зрозумілим, в іншому разі він втрачає свою комунікативну і достатність, і цінність” [Загнітко 2001, с. 473-474].

М.Ю.Сидорова зазначає, що художній текст являє собою лінійну послідовність знаків – слів і речень, на основі якої читач реконструює фікційний світ, час і простір, систему персонажів, сюжет, ліричні переживання і образ ліричного героя [Сидорова 2000, с 9].

Питання довжини складнопідрядного речення досліджує Г.А.Лесскіс, який наголошує, що довжина речення залежить від стилістичного характеру відрізків тексту (оповідання, опис і т.д.) [Лесскіс 1964, с. 99-123].

Питання довжини синтаксичних структур у мовознавстві розв'язують по-різному. Дослідження цієї проблеми допомагає розкрити внутрішній механізм складних речень. В.Г.Адмоні довжину складного речення визначає за кількістю елементарних речень, які його формують. Чинники, які регулюють довжину речення, поділяють на дві групи: позалінгвістичного та лінгвістичного характеру.

В.Г.Адмоні підкреслює, що збільшення обсягу речення може відбуватися або шляхом розширення меж елементарного речення, або шляхом збільшення числа компонентів складного речення, або шляхом комбінування обох цих моментів [Адмони 1966, с. 115].

Системний аналіз складних конструкцій з послідовною підрядністю провела О.О.Кузьмич [Кузьмич 1995]. Специфіку складних структур з однорідною супідрядністю виявила Т.М.Шкарбан [Шкарбан 1996].

У сучасній лінгвістичній науці існує кваліфікація складнопідрядних речень з різними типами підрядності (однорідною, неоднорідною, послідовною – в різних їхніх поєднаннях) як контамінованих складнопідрядних багатокомпонентних речень [Шульжук 1986; Козицька 2005].

Ми підтримуємо погляди А.П.Загнітка про розмежування складних ускладнених речень (чи складних багатокомпонентних речень) та складних синтаксичних конструкцій [Загнітко 2005] і відносимо до складних ускладнених речень такі, що структуруються одним типом синтаксичного зв'язку у різних синтаксичних формах його вияву: 1) складносурядні речення з трьома і більше предикативними частинами, що виступають структурно автономними частинами; 2) безсполучникові складні речення з трьома і більше предикативними частинами; 3) складнопідрядні речення (СПР) з однорідною супідрядністю; 4) СПР з неоднорідною супідрядністю; 5) СПР з послідовною підрядністю змішаного типу.

3-поміж складних синтаксичних конструкцій (ССК) розрізняємо такі основні типи: 1) ССК з сурядним і підрядним синтаксичними зв'язками; 2) ССК з безсполучниковим і підрядним синтаксичними зв'язками; 3) ССК з сурядним і безсполучниковим синтаксичними зв'язками; 4) ССК з послідовним виявом безсполучникового, сурядного і підрядного синтаксичних зв'язків.

Складне речення, як і просте, обслуговує потреби мовно-виражальних засобів окремих письменників. У мові художніх текстів спостерігається перехід від простих речень до складних і, навпаки, від складних до простих, причому їх кількісне співвідношення в текстах суттєво різниться.

А.Дімаров на 1000 речень у художньому тексті використовує простих – 420 (42%) і складних – 580 (58%) (див. табл. 1). Серед складних речень найчастіше використовуються речення із безсполучниковим синтаксичним зв'язком – 158 (15,8%) і ССК з послідовним виявом безсполучникового, сурядного і підрядного синтаксичних зв'язків – 190 (19%).

Найбільш послідовно автор вживає ССК з сурядним і підрядним прислівним зв'язком – 32 (3,2%): *Він уже сам починав вірити, що не сам у себе вистрелив, а стріляв таки куркуль (А.Дімаров)*; з сурядним і безсполучниковим зв'язком – 33 (3,3%): *Хрест стояв, заново вкопаний, а поруч валявся затоптаний прапор: люди сунули до хреста, не дивлячись під ноги (А.Дімаров)*; з безсполучниковим і підрядним прислівним зв'язком – 30 (3%): *Відзначав про себе хати індусів, з яких треба й починати: шкури дерти, витрушувати все до зернини, незважаючи на сльози й плачі (А.Дімаров)*; з безсполучниковим, сурядним і підрядним зв'язком – 37 (3,7%): *Повар, щоправда, був скаженючий, як що, так і черпаком по голові, але Іван старався з усіх сил, тим більше, що годували од пуза: скільки живе, не їв Іван стільки м'яса та сала (А.Дімаров)*.

Менш вживаними є конструкції з безсполучниковим і підрядним детермінантним зв'язком – 20 (2%): *А поки коваль грів чуба, селом з краю в край від хати до хати котилася чутка: будуть трусити хліб! (А.Дімаров)*; з сурядним і підрядним детермінантним зв'язком – 16 (1,6%): *Засипали землю, і Петро щоразу спускався до ями, щоб добре втоптати (А.Дімаров)*; з сурядним і підрядним прислівним і детермінантним зв'язком – 12 (1,2%): *Данько відразу й повірив, що він таки герой, та й як не повірити, коли невдовзі йому запропонували вступити до партії і рекомендацію написав не хто-небудь, а сам секретар повіткому (А.Дімаров)*; з безсполучниковим і підрядним прислівним і детермінантним зв'язком – 10 (1%) (див. табл. 2).

У його стилістиці ССК складаються щонайменше з трьох предикативних одиниць – 104 (10,4%). Регулярними є і чотирикомпонентні конструкції – 50 (5%). Напіврегулярні конструкції з п'яти – шести компонентів – 29 (2,9%). Конструкції з семи і більше компонентів становлять периферію – 7 (0,7%) (див. табл. 3).

Складнопідрядні речення є також досить поширеними у творах А.Дімарова – 127 (12,7%) (див. табл. 1). Причому СПР прислівного типу і детермінантні мають приблизно однаковий кількісний вияв: прислівні – 69 (6,9%), детермінантні – 58 (5,8%).

Письменник використовує власне-прислівні з'ясувальні – 25 (2,5%) і присубстантивно-атрибутивні речення – 25 (2,5%): *Данькові здалося, що високий гість дивиться прямо на нього (А.Дімаров)*. *Було на Україні село, яке двічі зазнало страшиного спустошення (А.Дімаров)*.

Напіврегулярними є прислівно-кореляційні симетричної будови – 12 (1,2%): *Сидів перед начальником такий нещасний, що жалко було на нього й дивитись (А.Дімаров)*; до периферії за частотністю вжитку належать прислівно-кореляційні асиметричної будови – 4 (0,4%) і прислівно-кореляційні псевдосиметричної будови – 3 (0,3%): *Ліву руку відкинуло так, наче по ній щосили вдарило чимось важким (А.Дімаров)*.

3-поміж детермінантних переважають підрядні умовні – 13 (1,3%), місця – 10 (1%), часові 9 (0,9%), причинові – 5 (0,5%), цільові – 5 (0,5%), допустові – 5 (0,5%), порівняльні – 5 (0,5%), способу дії – 5 (0,5%).

Крім типових складнопідрядних конструкцій з мінімальною кількістю частин, А.Дімаров використовує також складні ускладнені речення – 61 (6,1%) (див. табл. 2).

Найбільш уживані СПР з послідовною підрядністю – 21 (2,1%): *І так заворожила та ваза Данила, так йому припала до серця, що він незчувся і сам, як зняв її обережно з підставки та й попер поперед себе додому (А.Дімаров)*; та безсполучникові речення з трьома предикативними частинами – 21 (2,1 %): *Вустя важко дихала, хустка збилася аж на плечі, очі горіли вже зовсім як у божевільної (А.Дімаров)*.

Менш уживаними в художній манері автора постають СПР із супідрядністю змішаного типу – 6 (0,6%), складносурядні речення з трьома частинами – 5 (0,5%), СПР з однорідною супідрядністю – 4 (0,4%) та з неоднорідною супідрядністю – 4 (0,4%).

Основними у мові художніх творів А.Дімарова є конструкції розповідного характеру – 941 (94,1%), рідше вживаними є моделі питального – 18 (1,8%) та спонукального змісту – 7 (0,7%).

За емоційно-експресивним забарвленням усі речення переважно неокличні – 966 (96,6%) й утворюють 460 абзаців.

Середня кількість слів у головній і підрядній частинах однакова – 6 слів.

Найбільш послідовно СПР прислівного типу А.Дімаров вживає під час опису характеру, вчинків героя, його внутрішнього і фізичного стану.

В.Дрозд у мові своїх творів на 1000 речень використовує 630 (63%) простих речень і 370 (37%) складних. Серед складних речень найбільш частотними виступають складнопідрядні речення – 173 (17,3%) з підрядними прислівними – 99 (9,9%), підрядних детермінантних дещо менше – 74 (7,4%).

Власне-прислівні СПР представлені підрядними присубстантивно-атрибутивними – 58 (5,8%) та з'ясувальними – 24 (2,4%): *Блокнотика з німецькими фразами, які треба було завчити на завтра, тримав у руках і, лежачи на черені, уперто їх бубонів (В.Дрозд). Я знав, що у видавництві готується збірник його доповідей та виступів, написаних, звісно, референтами (В.Дрозд).*

Інші різновиди прислівних СПР за частотністю вжитку є периферійними (див. табл. 1).

У письменника переважають з-поміж детермінантних підрядні часові – 17 (1,7%), причинові – 12 (1,2%), порівняльні – 10 (1%), місця – 9 (0,9%).

Напіврегулярним є вживання складносурядних – 58 (5,8%) і безсполучникових речень – 55 (5,5%), складних синтаксичних конструкцій – 62 (6,2%).

Найбільш типові ССК з сурядним і підрядним прислівним зв'язком – 17 (1,7%): *Моїм ідеалом був тоді слимачок. Він діткається ніжним тілом листя і стебелець, не цурається навколишнього світу, відчуває його, але живе осібно, у власній, затишно облаштованій хатинці, яку на собі і носить (В.Дрозд);* і ССК із сурядним і підрядним детермінантним зв'язком – 18 (1,8%). ССК реалізуються, як правило, у структурах лише з трьома – чотирма компонентами.

Ускладненість складних речень виявляється найбільш активно у послідовній підрядності – 11 (1,1%) (див. табл. 2). На комунікативному рівні основними є розповідні речення – 969 (96,9%), трапляються й моделі питального – 18 (1,8%) та спонукального змісту – 3 (0,3%). Інтонаційний малюнок рівний, функціонують здебільшого тільки неокличні речення – 990 (9,9%) (див. табл. 3).

Усі речення згруповані у 100 абзаців. Середня кількість слів у головній частині – 7, у підрядній – 8.

У тканину художнього тексту В.Дрозд влітає прислівні СПР в описи життєвого шляху героя, його портрету, характеру, внутрішнього стану.

В ідіотилі П.Загребельного також наявні прості – 482 (48,2%) та складні – 518 (51,8%) речення. Найбільш частотними є безсполучникові речення – 115 (11,5%) та ССК – 198 (19,8%) з 3-4 – 145 (14,5%) або 5-6 компонентами – 37 (3,7%) (див. табл. 3).

Регулярний вияв мають ССК із сурядним і підрядним прислівним зв'язком – 40 (4%): *І хоч класик казав колись, що людині не дано спурхнути й полетіти, але в мене завжди таке враження, що мій брат от-от спурхне й полетить (П.Загребельний);* з сурядним і підрядним детермінантним зв'язком – 40 (4%): *Коли б я мовчав, то вони б виявили милість і не помітили мене, але ж пролунав мій недоречний голос! (П.Загребельний);* з сурядним і підрядним прислівним і детермінантним зв'язком – 38 (3,8%): *В далеких віках, казано, був цар, який мав жон без одної тисячу і погинув через останню, наймолодшу і найгарнішу, але погинув, бо був мудрий (П.Загребельний);* з послідовним виявом безсполучникового, сурядного і підрядного зв'язку – 34 (3,4%): *Напинали для неї золоте шатро, встелене килимами та узороччям, до шатра з кувари не йшла, а несли її в золочених ношах, і тільки крізь прозорки видно було, як вигойдуються Анна в своїх просторих негнучких шатах, білолиця, білошия, зніжена й зманіжена (П.Загребельний).*

Менш частотними є складносурядні – 80 (8%) і складнопідрядні – 89 (8,9%) речення. Прислівні і детермінантні СПР за кількістю фіксацій майже однакові: прислівних – 47 (4,7%), детермінантних – 42 (4,2%). Власне-прислівні речення представлені з'ясувальними – 23 (2,3%) та присубстантивно-атрибутивними – 12 (1,2%) підрядними реченнями: *Кажуть, що по смерті душі возносяться на небо (П.Загребельний) Сліпа відвага і жадоба здобичі подвигали нас безжурно кидати домівку і йти світ за очі, вірячи в усьому князеві, який вів нас (П.Загребельний).*

Детермінантні речення репрезентовані підрядними причиновими – 8 (0,8%), умовними – 6 (0,6%), порівняльними – 6 (0,6%), часовими – 5 (0,5%), допустовими – 5 (0,5%), способу дії – 5 (0,5%) та іншими (див. табл. 1).

Ускладнення складних речень виявляється переважно в послідовній підрядності – 16 (1,6%): *Брат мій Несміян устроїв так, що я опинився серед тих многих-немногих у Корсуні, хто втаємничений був у освячення князя Володимира (П.Загребельний).*

Переважають розповідні речення – 903 (90,3%), неокличні за інтонацією – 974 (97,4%). 1000 речень структурують текст 423 абзацами. Середня кількість слів у головній – 7, а в підрядній – 8.

Синтаксис І.Багряного представлений переважно більшістю простих речень – 732 (73,2%). У ньому виокремлюються прислівні СПР – 56 (5,6%), безсполучникові складні речення – 56 (5,6%) та складносурядні – 54 (5,4%) (див. табл. 1). Наявні також ССК – 48 (4,8%) в основному із сурядним і підрядним прислівним зв'язком – 16 (1,6%), та з безсполучниковим і підрядним прислівним зв'язком – 11 (1,1), що нараховують в основному 3-4 предикативні частини у своїй структурі.

Детермінантні СПР вживаються із семантикою причини – 8 (0,8%), порівняння – 9 (0,9%), способу дії 7 (0,7%).

Складні речення репрезентовані ускладненими послідовною підрядністю 8 (0,8%) (див. табл. 2).

Комунікативний рівень речень, характеризують розповідні – 875 (87,5%), питальні – 49 (4,9%), спонукальні – 16 (1,6%) речення неокличні за інтонацією – 940 (94%).

На 1000 речень нами зафіксовано 265 абзаців. Середня кількість слів у головній частині – 5, у підрядній – 6.

І.Багряний найбільш послідовно використовує прислівні СПР в описах природи, внутрішнього і фізичного стану героїв.

Отже, якщо порівнювати синтаксис письменників через призму використання прислівних СПР як диференційної ознаки, то можна відзначити, що найбільш елементарний за вживанням складних речень ідіостиль І.Багряного – 268 (26,8%), а найбільш складний – А.Дімарова – 580 (58%).

Прислівні СПР є широко вживаними всіма письменниками і як окремі речення тексту, і як складні ускладнені речення, і як компоненти складних синтаксичних конструкцій.

СПР найчастіше ускладнюються послідовною підрядністю. Основними є речення розповідні, неокличні. Найкоротші СПР за довжиною у І.Багряного – 11 слів, а найдовші у В. Дрозда – 15 слів, у А.Дімарова і П.Загребельного відповідно 12 і 13 слів.

Усі письменники використовують прислівні СПР в описах природи, портрета, характеру героя, його внутрішнього і фізичного стану.

Ідіостиль автора залежить від творчої індивідуальності письменника, його світосприймання та світовідчуття, ставлення до явищ навколишньої дійсності та оцінки їх.

СПР прислівного типу виступають диференційною ознакою художнього тексту і здатні об'єднувати елементи тексту в єдине смислове й структурне ціле.

Література

Адмони 1966: В.Г.Адмони. Размер предложения и словосочетания как явление синтаксического строя // Вопросы языкознания. – 1966. – № 4. – С.111-118.

Загнітко 2001: Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.

Козіцька 2005: Козіцька О.А. Контаміновані складнопідрядні багатокомпонентні речення в сучасній українській мові. – К.: Інститут української мови НАН України, 2005. – 193 с.

Кузьмич 1995: Кузьмич О.О. Складні конструкції з послідовною підрядністю у сучасній українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1995. – 21 с.

Леонтьев 1979: Леонтьев А.А. Высказывание как предмет лингвистики, психолінгвистики и теории коммуникации // Синтаксис текста. – М.: Прогресс, 1979. – С.18-36.

Лескис 1964: Лескис Г.А. О зависимости между размером предложения и его структурой // Вопросы языкознания. – 1964. – № 3. – С.99-123.

Марченко 2003: Марченко Е.П. Полипредикативные сложные предложения как единицы текста // Филологические науки. – 2003. – № 5. – С.42-48.

Сидорова 2000: Сидорова М.Ю. Грамматика художественного текста. – М., 2000. – 416 с.

Шкарбан 1996: Шкарбан Т.М. Складні конструкції з однорідною супідрядністю в сучасній українській мові: Дис. ... канд. філол. наук. – К., 1996. – 170 с.

Шульжук 1986: Шульжук К.Ф. Складні багатокомпонентні речення в українській мові. – К.: Вища шк., 1986. – 183 с.

Список джерел

1. І.Багряний. Тигролови; Морітурі. – К.: Наук. думка, 2004. – 368 с.

2. А.Дімаров. Самосуд: Повісті. Оповідання. Етюди. – К.: Укр. письменник, 1999. – 221 с.

3. В.Дрозд. Убивство за сто тисяч американських доларів. – К.: „Укр. письменник”, 2003. – 255 с.

4. П.Загребельний. Тисячолітній Миколай: Роман: Ч.1. – Харків: Фоліо, 2003. – 399 с.

Тип речення	А.Дімаров		В.Дрозд		П.Загребельний		І.Багрянний	
	Кіль- кість	%	Кіль- кість	%	Кіль- кість	%	Кіль- кість	%
На 1000 речень								
Прості	420	42	630	63	482	48,2	732	73,2
Складні:	580	58	370	37	518	51,8	268	26,8
- Складносурядні	44	4,4	58	5,8	80	8	54	5,4
- Безсполучникові	158	15,8	55	5,5	115	11,5	56	5,6
- Складнопідрядні:	127	12,7	173	17,3	89	8,9	89Т	8,9
Прислівні:	69	6,9	99	9,9	47	4,7	56	5,6
Власне прислівні:	50	5	86	8,6	35	3,5	43	4,3
1. з'ясувальні	25	2,5	24	2,4	23	2,3	26	2,6
2. присубстантивно- атрибутивні	25	2,5	58	5,8	12	1,2	16	1,6
3. прикомпаративні	-	-	4	0,4	-	-	1	0,1
4. локативні	-	-	-	-	-	-	-	-
Прислівно-кореляційні симетричної будови:	12	1,2	8	0,8	8	0,8	10	1
1. субстанційні	7	0,7	6	0,6	2	0,2	4	0,4
2. ад'єктивні	3	0,3	2	0,2	5	0,5	3	0,3
3. адвербіальні	2	0,2	-	-	1	0,1	3	0,3
Прислівно-кореляційні асиметричної будови	4	0,4	4	0,4	2	0,2	3	0,3
Прислівно-кореляційні псевдосиметричної будови	3	0,3	1	0,1	2	0,2	-	-
Детермінантні:	58	5,8	74	7,4	42	4,2	33	3,3
Часові	9	0,9	17	1,7	5	0,5	1	0,1
Причинові	5	0,5	12	1,2	8	0,8	8	0,8
Цільові	5	0,5	7	0,7	3	0,3	3	0,3
Умовні	13	1,3	5	0,5	6	0,6	5	0,5
Допустові	5	0,5	5	0,5	5	0,5	-	-
Наслідкові	-	-	-	-	1	0,1	-	-
Порівняльні	5	0,5	10	1	6	0,6	9	0,9
Місця	10	1	9	0,9	2	0,2	-	-
Відповідності	-	-	-	-	1	0,1	-	-
Способу дії	5	0,5	8	0,8	5	0,5	7	0,7
Міри і ступеня	1	0,1	1	0,1	-	-	-	-

Таблиця 2

Тип речення	А.Дімаров		В.Дрозд		П.Загребельний		І.Багряний	
	Кіль- кість	%	Кіль- кість	%	Кіль- кість	%	Кіль- кість	%
На 1000 речень складні ускладнені речення:	61	6,1	22	2,2	36	3,6	21	2,1
- складнопідрядні речення:	35	3,5	17	1,7	26	2,6	15	1,5
• з однорідною супідрядністю	4	0,4	1	0,1	2	0,2	2	0,2
• з неоднорідною супідрядністю	4	0,4	5	0,5	2	0,2	2	0,2
• з послідовною підрядністю	21	2,1	11	1,1	16	1,6	8	0,8
• змішаного типу	6	0,6	–	–	6	0,6	3	0,3
- складносурядні речення:	5	0,5	3	0,3	9	0,9	3	0,3
- безсполучникові речення:	21	2,1	2	0,2	1	0,1	3	0,3
Складні синтаксичні конструкції:	190	19	62	6,2	198	19,8	48	4,8
- з сурядним і підрядним прислівним зв'язком	32	3,2	17	1,7	40	4	16	1,6
- з сурядним і підрядним детермінантним зв'язком	16	1,6	18	1,8	40	4	7	0,7
- з сурядним і підрядним прислівним і детермінантним зв'язком	12	1,2	3	0,3	38	3,8	1	0,1
- з сурядним і безсполучниковим зв'язком	33	3,3	8	0,8	21	2,1	3	0,3
- з безсполучниковим і підрядним прислівним зв'язком	30	3	7	0,7	6	0,6	11	1,1
- з безсполучниковим і підрядним детермінантним зв'язком	20	2	5	0,5	13	1,3	4	0,4
- з безсполучниковим і підрядним прислівним і детермінантним зв'язком	10	1	–	–	6	0,6	–	–
- з безсполучниковим, сурядним і підрядним зв'язком	37	3,7	4	0,4	34	3,4	6	0,6

Тип речення	А.Дімаров		В.Дрозд		П.Загребельний		І.Багрянний	
	Кіль- кість	%	Кіль- кість	%	Кіль- кість	%	Кіль- кість	%
На 1000 речень								
- кількість компонентів у складній синтаксичній конструкції:								
3	104	10,4	48	4,8	82	8,2	33	3,3
4	50	5	10	1	63	6,3	11	1,1
5	19	1,9	4	0,4	21	2,1	4	0,4
6	10	1	–	–	16	1,6	–	–
7	4	0,4	–	–	6	0,6	–	–
8	–	–	–	–	8	0,8	–	–
9	1	0,1	–	–	2	0,2	–	–
11	1	0,1	–	–	–	–	–	–
14	1	0,1	–	–	–	–	–	–
- середня кількість слів:								
• у головному реченні	≈6		≈7		≈6		≈5	
• у підрядному реченні	≈6		≈8		≈7		≈6	
- кількість абзаців	460		100		423		265	
- на комунікативному рівні:								
• розповідні	941	94,1	969	96,9	903	90,3	875	87,5
• питальні	18	1,8	18	1,8	64	6,4	49	4,9
• спонукальні	7	0,7	3	0,3	7	0,7	16	1,6
- за емоційно-експресивним забарвленням:								
• окличні	34	3,4	10	1	26	2,6	60	6
• неокличні	966	96,6	990	99	974	97,4	940	94

L'article scientifique determine la charge fonctionnelle des propositions subordonnées dans les textes d'arts, les particularités structurelles et sémantiques des propositions subordonnées.

Les mots clefs: le texts d'art, les propositions subordonnées, la construction composée syntaxique.

Надійшла до редакції 3 жовтня 2006 року.

Ілона Романюк

ББК 81.13

УДК 833+8-83+620.183

ДІАЛОГ ЯК СТРУКТУРНЕ УТВОРЕННЯ

Стаття є першою розвідкою автора, яка торкається не тільки структурної організації діалогу, а і його місця у міжкультурній комунікації. У статті розглянуто точки зору вітчизняних і зарубіжних мовознавців на природу діалогу і його роль у комунікативній інтеракції.

Ключові слова: діалог, комунікативний акт, вербальні регулятори, комунікативна інтеракція.

Останнім часом вітчизняні й зарубіжні лінгвісти багато уваги приділяють дослідженню діалогу. Особливу увагу діалог як метод посідає в дидактичній літературі. М. Бахтін зазначав, що діалогу як знаковій системі належить важлива роль. Представник структурної лінгвістики О.Ф. Лосєв взагалі не визначав поняття діалогу як предмета дослідження. І все-таки на сьогодні проблема діалогу посідає центральне місце в мовознавстві.

Метою нашої статті є виявлення структурної організації діалогу. Мета передбачила розв'язання таких завдань: 1) з'ясувати роль діалогу в комунікативному акті; 2) визначити умови структурування діалогу; 3) окреслити межі подальшого дослідження діалогу як предмета лінгвістики.

У сучасній дидактичній літературі діалог розглядають як обмін репліками двох і більше людей. Реплікою вважається відповідь у вигляді дії, жеста, міміки чи мовчання. Репліки слухача в діалозі відображають його ставлення до ініціатора розмови і можуть бути сигналами розуміння / нерозуміння інформації, яка, в свою чергу, може бути недостатньою або надлишковою. Покращує спілкування реакція мовця на репліку, в якій відбувається пояснення чи доповнення. Репліки можуть бути ініціальними і фінальними, які привертають увагу партнера, переривають чи закінчують діалог. Ініціальні репліки виконують функцію встановлення контакту в силу позиційної обумовленості й ситуаційної визначеності. Те саме стосується й фінальних реплік, які замикають текст структурно й тематично.

Варто зауважити, що ініціальні й фінальні репліки не завжди виражені етикетними кліше, які легко інтерпретувати і які мають семантичне значення початку й кінця. Як слушно зауважує Є.В.Бобирева [1996: 6], "висновок про виконання конкретною реплікою функцій ініціального або фінального висловлювання діалогу можна зробити лише на основі аналізу всієї комунікативної ситуації". Адже така структурна неформальність характерна в основному для непередбаченого, спонтанного мовлення, а не для соціокультурних контекстів.

Кожне висловлювання у загальній структурі процесу спілкування – це частина надто складного організованого ланцюга з інших висловлювань. Не можна розглядати кожне висловлювання ізольовано, тому що висловлювання (репліка в діалозі) будується і осмислюється в контексті цілого, яке складається зі своїх і чужих слів. І, звичайно, репліку не можна вилучити без втрати її смислу і тону.

Кожне повідомлення в діалозі чекає на свою інтерпретацію партнером по комунікації, яке повертається до співрозмовника у закінченому вигляді, збагаченому і трансформованому.

О. Селіванова [2006: 128] пропонує таке визначення діалогу: "Діалог (від гр. – розмова, бесіда) – форма мовлення, ситуаційно зумовлене спілкування двох або кількох (полілог) осіб, комунікативні ролі яких інверсуються (мовець стає адресатом, а адресат перетворюється на мовця, адресатом якого є перший мовець), за умови визнання учасниками спілкування спільної мети й напрямку комунікації". Це класичне визначення діалогу і на ньому ґрунтуються майже всі лінгвістичні дослідження, які розглядають діалог як предмет синтаксису, що базується на комунікативному акті.

У дидактичній літературі діалог розглядають як універсальну складову мовлення та спілкування, адже, передуючи онтогенетично внутрішньому мовленню, він накладає відбиток на його структуру та функціонування, а тим самим на свідомість загалом. Я. Яноушек наголошує, що така взаємна комунікація має специфічні риси: тематичну спрямованість чи проблемність, двосторонність інформації, сполученість тематичної цілеспрямованості з двосторонньою передачею інформації.

Діалог здійснює психологічний і сугестологічний вплив на комунікаторів з метою реалізації розвиваючої стратегії навчання. У такий спосіб комунікатори утворюють психологічне поле простору, межі часової взаємодії, емоційне навантаження. Все це створює спільну психолого-лінгвістичну єдність діалогу.

У комунікативному акті діалог є ефективним засобом вербальної інтеракції; спілкування відбувається вільно, у деяких випадках навіть із реалізацією власних стратегій взаємодії. Це дозволяє формувати комунікативні вміння (вербальні та невербальні), стимулює внутрішнє мовлення у комунікаторів, сприяє особистісному і психічному розвитку, удосконаленню мовленнєвого етикета та ін.

Проблема діалогу посідає центральне місце у лінгвістичному вченні М. Бахтіна [1986]. На його думку, передумовою виникнення діалогу є наявність діалогічних відносин, тобто наявність двох різних смислових позицій, що не збігаються. Діалогічні відносини можливі на трьох рівнях:

- не тільки між цілими висловлюваннями, але і між будь-якими значущими частинами висловлювань, навіть між окремими словами, якщо вони сприймаються не як безособові слова, а як знак чужої смислової позиції, як представники чужого висловлювання. Основною умовою розвитку діалогу є голос, який стає знаком чужої смислової позиції, вираження авторської позиції іншого суб'єкта, яке створює "напругу" між партнерами. З двох типів інформації – про предмет діалогу (об'єктивна інформація) та про позиції авторів висловлювань (суб'єктивна інформація) – для М. Бахтіна важливим є другий тип інформації, і саме він є предметом учення лінгвіста. Джерело діалогічних відносин – це точка зору, позиція автора певного конкретного висловлювання про певний предмет;

- між мовними стилями, соціальними діалектами, якщо вони сприймаються як деякі "смислові позиції";
- стосовно власного висловлювання в цілому і стосовно окремих його частин, і навіть окремих слів у ньому.

Отже, сутність трактування діалогу М. Бахтіним полягає в тому, що два суб'єкти обмінюються інформацією оцінного характеру з приводу деякого об'єкта, який є важливим для обох комунікаторів, і на основі цієї інформації вступають у комунікативну інтеракцію.

У структурі комунікативного процесу М. Бахтін [1986: 125] виділяє такі елементи:

- той, хто говорить, тобто суб'єкт, який передає інформацію;
- той, хто слухає, тобто суб'єкт, який сприймає інформацію та інтерпретує її;
- комунікативне поле, тобто ситуація спілкування;
- власне інформація.

У розумінні процесу спілкування ролі того, хто говорить, і того, хто слухає, у М. Бахтіна тісно переплітаються. Будь-яка особа, що говорить, тією чи іншою мірою й відповідає. Той, хто слухає, відіграє активну роль у процесі спілкування тощо. Сприймаючи та розуміючи зміст повідомлення, він одночасно займає стосовно неї активну позицію – відповідь: погоджується або не погоджується з нею, доповнює, застосовує її, готується до виконання. Така позиція – відповідь формується протягом усього процесу слухання та розуміння.

М. Бахтін також указує на важливу роль знань того, хто слухає: наскільки він обізнаний із ситуацією, чи володіє він спеціальними знаннями певної культурної галузі спілкування. Підхід М. Бахтіна до процесу спілкування відрізняється підкресленою активністю комунікантів, де ролі того, хто говорить, і того, хто слухає, чергуються і є взаємозалежними [Салуєвер 1987:101].

Висловлювання у межах діалогу групується певним чином, утворюючи одиниці іншого рівня.

М. Бахтін особливо підкреслював роль і відношення, які існують між репліками типу "питання – відповідь", "ствердження – згода", "прохання – відмова". Такі одиниці є органічним цілим, тому не можна відривати одну складову, не втрачаючи смислу цілого.

Будь-яке висловлювання того, хто говорить, на думку М. Бахтіна [1986:225] характеризується двома ознаками:

- активна позиція того, хто говорить, в тій чи іншій предметно-смісловій сфері, певний предметно-смісловий сенс;
- експресія, тобто суб'єктивне емоційно-оцінне відношення до предметно-сміслового змісту свого висловлювання.

Тут можна провести чітку аналогію з працями Ш. Баллі [1955], який у структурі висловлювання виділяв два основних елементи – диктум і модус. Диктум – це основний зміст висловлювання, інформація про об'єкт спілкування, якому у М. Бахтіна відповідають поняття "предмет" і "сюжет". Модус – це корелятивна операція, яка виконується суб'єктом, основний зміст якої зводиться до вираження модальності, або відношення суб'єкта до змісту свого висловлювання.

Диктум і модус доповнюють одне одного в описі висловлювання. Ш. Баллі стверджував, що не можна надавати сенсу будь-якому висловлюванню, якщо в ньому не виявлене значення модальності.

М. Бахтін зауважував, що в різних сферах мовного спілкування експресивний момент має різне значення і різний ступінь сили, але він наявний скрізь, оскільки абсолютно нейтральне висловлювання неможливе. Сама по собі інформація не є повноцінним висловлюванням. Система мови має необхідні мовні засоби для вираження експресії, але сама мова та її значеннєві одиниці – слова і речення – позбавлені експресії.

З точки зору психології у спілкуванні важливим є те, що модальна інформація є невід'ємним компонентом будь-якого спілкування, тому що передбачення можливої поведінки партнера спілкування дає людині можливість пристосуватися до нього, виробити подальшу стратегію досягнення поставленої мети.

Представники структурної лінгвістики та її напрямків до вирішення задач штучного інтелекту поняття діалогу не пристосовують. Під діалогом вони розуміють текст, що виникає у процесі спілкування двох співбесідників. Відповідно, головною особливістю такого тексту є динаміка інформації [Лосев 1983: 125]. Останнім часом діалогом почали називати навіть кілька реплік у взаємодії людини з комп'ютером. На відміну від таких діалогів, діалоги, що тривають, – значніші за довжиною. Прикладом таких діалогів стають тексти літературних творів.

Звернімо увагу на класифікацію діалогів, що базується на розгляді трьох бінарних ознак, які характеризують учасників діалогу:

- готовність до вираження думки;
- готовність до сприйняття;
- компетентність.

Зазначені ознаки характеризують ролі, які учасники діалогу виконують неусвідомлено (наприклад, в *дружній бесіді*) або усвідомлено (наприклад, *на іспиті*), виходячи з ситуації або взаємного вивчення, на весь час спілкування або на повну його частину. Так, складаючи екзамен, студент заздалегідь орієнтований на те, що його роль зводиться до вираження інформації, а не до її сприйняття.

Перша ознака визначає готовність учасника діалогу до досить розгорнутого викладу в ході бесіди думок та іншої інформації. Людина сприймає себе як активного учасника бесіди, не обмежуючи свою роль в ній питаннями та короткими репліками.

Друга ознака симетрична першій. Вона визначає готовність учасника спілкування слухати, тобто виявляти певні ознаки уваги до мови співбесідника: ставити питання, вставляти репліки, відображати в своїх висловлюваннях ставлення до висловлювань співбесідника (згода / незгода / цитування співбесідника / розвиток його думки та ін.).

Третя ознака базується на зв'язку діалогу з вербальним або невербальним спонуканням до спілкування й примушує комунікантів (адресата та адресанта) підтримувати розмову.

Діалог якнайповніше реалізується в мовній ситуації, яка співіснує з такими поняттями як "проблемна ситуація" та "ситуація спілкування". Отже, мовна ситуація зумовлена чинником підготовленості діалогу, а також тісно пов'язана з іншими прагматичними параметрами спілкування.

Тема діалогу, проблемна ситуація та ситуація спілкування становлять компоненти мовної ситуації. Мовна ситуація виступає в ролі середовища, в якому взаємодіють учасники комунікації. Важливість концепції мовної ситуації в діалозі впливає також з того, що в мовному плані діалог – це текст, який створюється в певній мовній ситуації. Він не може бути запропонований в готовому вигляді, а стає обумовленим складником процесу спілкування.

Проблема структурної організації діалогу є актуальною в сучасному мовознавстві. Тут під діалогом ми розуміємо "тематично цілісний складний ланцюжок висловлювань, які чергуються" [Нургожина 1999: 22], які створюють семантично зв'язну послідовність, що можлива між двома і більше комунікантами за певних умов. Отже, діалог – це зв'язний обмін висловлюваннями, для якого характерними є певна тематична заданість і фіналізованість.

Дослідження діалогу у проблемі комунікативної інтеракції дозволило зосередити увагу на функціональному взаємозв'язку всієї різноманітності засобів впливу комунікантів. До таких засобів належать вокально-акустичні сигнали (вербальні і паравербальні), а також невербальні сигнали, до яких відносяться засоби кінесики, міміки і проксеміки. Основним предметом такого дослідження стають вербальні сигнали, оскільки саме ця група відіграє значну роль у сприйнятті й інтерпретації вивчення інтеракцій, у яких візуальний компонент відсутній або не може бути відтворений (*радіопередачі, телефонні розмови, магнітофонні записи, газетні публікації та ін.*). Основним завданням вербальних регуляторів є забезпечення природного функціонування комунікативної інтеракції, дотримання всіх мовленнєвих норм і ритуалів, а також у тому, щоб сприяти реалізації комунікативних намірів партнерів комунікативної інтеракції, виходячи із загального характеру і прагматичної спрямованості діалогу.

Основним завданням у процесі діалогу є правильне визначення так званої "перехідної точки", коли учасники можуть обмінятися комунікативними ролями того, хто говорить, і того, хто слухає, без порушення системи і правил черговості висловлювань. Своєчасне вирішення цієї проблеми повністю залежить від компетенції комунікантів та їх здатності розшифрувати мовний код, розпізнати комунікативні наміри партнера. Комуніканти можуть не просто висловлюватися по черзі, а й, як вважає Ш. І. Нургожина, говорити одне з одним, запрошувати одне одного брати участь у спілкуванні, залучати їх до обміну, відтворювати різні знаки взаємного включення.

У результаті дослідження ми дійшли таких висновків: 1) діалог є найстарішою формою спілкування і як форма комунікативного акту заснований на постійній взаємодії між комунікантами і тим самим відсутністю інформаційного розриву чи непорозуміння; 2) у психології спілкування діалог має велике значення, оскільки діалог як витвір комунікативної інтеракції взаємодії з мисленнєвим процесом комунікантів та їх стосунків; 3) у процесі діалогу комуніканти намагаються досягти тематичної заданості і фіналізованості, у чому їм допомагають вербальні сигнали. Вербальні сигнали сприяють скорішому розкодуванню комунікантами, оскільки їхнє семантичне значення закріплене в мові; 4) у ході подальшого дослідження варто зосередити увагу на ролі лексичних засобів у механізмі регулювання вербальної інтеракції в діалозі.

Література

- Баллі 1955: Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М., 1955.
 Бахтін 1986: Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – 2-е изд. – М.: Искусство, 1986. – 445 с.
 Бобирева 1996: Бобырева Е.В. Семантика и прагматика инициальных и финальных реплик диалога: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Волгоград, 1996. – 21 с.
 Нургожина 1999: Нургожина Ш.И. Вербальный интеракт: теоретические основы, функционирование, структура: Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. – Алматы, 1999. – 38 с.
 Салуевер 1987: Салуэвер М.Э. М.М. Бахтин и проблемы моделирования естественного языка на ЭВМ // Модели диалога в системах искусственного интеллекта. Ученые записки Тартуского государственного университета. Вып. 751. – Тарту, 1987. – С. 96-112.
 Селіванова 2006: Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля – К., 2006. – 716 с.

The article is the first research work of the author. It is devoted not only to the structural organization of a dialogue but also to its place in the intercultural communication. The article analyzes the points of view of home and foreign linguists on the nature of the dialogue and its role in the communicative interaction.

Keywords: dialogue, communicative act, verbal regulators, communicative interaction.

Надійшла до редакції 12 вересня 2006 року.

ББК 81.2
УДК 808.03

РЕДАГУВАННЯ ПЕРЕКЛАДУ ТЕКСТІВ АНГЛОМОВНИХ ТЕЛЕВІЗІЙНИХ ПРОГРАМ НА ПРИКЛАДІ ПЕРЕКЛАДУ СЕРІАЛУ «БАФФІ – ПЕРЕМОЖНИЦЯ ВАМПІРІВ» ТА ЕМОЦІЙНО-ЕКСПРЕСИВНА ЛЕКСИЧНА ПАРАДИГМА

Дослідження присвячене проблематиці перекладу українською мовою текстів англomовних телевізійних програм та перекладу емоційно-експресивної лексики і емоційно-експресивних вигуків зокрема на прикладі перекладу «Новим каналом» серіалу «Баффі – переможниця вампірів». Роботу проілюстровано прикладами, подано практичні поради для перекладачів та редакторів.

Ключові слова: вульгаризм, вигук, внутрішня форма, емоційно-експресивна лексика, звуконаслідування, сленг, транскрипція, транслітерація.

Мова телевізійних програм, яка суттєво впливає на формування лексичного складу мови окремої людини, не досконала та потребує ретельного опрацювання фахівцями. Телебачення сьогодні стало одним із головних джерел інформації, що впливає не лише на психологію сприйняття людини, але й на її поведінку, мову та ставлення до світу і оточення.

На особливу увагу заслуговує переклад текстів телевізійних програм українською мовою, адже більшість продуктів сучасного телебачення виробляється в Сполучених Штатах Америки та потрапляє до глядачів після певної мовної обробки, яка далеко не завжди якісна та може не лише спотворити враження реципієнта від твору відеомистецтва, але й негативно вплинути на його мовний тезаурус. Робота редактора над телевізійними текстами наразі є однією з найменш досліджуваних галузей процесу редагування загалом. Зокрема опрацювання емоційно-експресивної лексичної парадигми потребує окремої уваги фахівців.

Об'єкт дослідження – український переклад телекомпанією «Новий канал» одного з кращих телевізійних продуктів сучасності – серіалу-феномену американського телебачення «Баффі – переможниця вампірів» та переклад емоційно-експресивної лексики зокрема.

Предмет дослідження – проблематика підготовки українського перекладу англomовних телепрограм та подальшого редагування перекладених текстів. Мова серіалу, який отримав велику кількість різноманітних нагород та премій, серед яких і премії за кращий сценарій, що визначають переможців за рівнем мовного наповнення текстів, була предметом дослідження багатьох фахівців провідних університетів світу і зараз має стати предметом дослідження і в Україні. На особливу увагу заслуговує аналіз емоційно-експресивної лексики, який буде запропоновано на прикладі вигуків.

Завдання дослідження. Тексти телевізійних програм, що проходять стадію опрацювання перекладачем і редактором на сучасному українському телебаченні, на нашу думку, варті детального мовознавчого дослідження для виявлення складностей під час перекладу, типових помилок та варіантів їх усунення. Це може допомогти перекладачеві та редактору під час роботи над текстами уникнути таких помилок у майбутньому та швидше віднайти відповідник.

Актуальність дослідження. Переклад українською мовою серіалу «Баффі – переможниця вампірів» ніколи не був об'єктом мовознавчого дослідження, але, на нашу думку, має обов'язково ним стати через складність лексичного наповнення та велику кількість проблем, з якими стикаються під час опрацювання текстів англomовних серіалів перекладачі та редактори.

Під час проведення аналізу використовувався **структурно-функціональний метод** дослідження.

У 1992 році один із талановитих сценаристів, номінант на найвищу кінопремію Сполучених Штатів «Оскар», Джосс Ведон створив сценарій до повнометражного фільму «Баффі – переможниця вампірів». Цей художній фільм виявився невдалим через брак фінансування, що не дозволило авторам створити якісний продукт. Проте ідея показати незвичайних людей у звичайних обставинах спонукала до створення у 1996 році тим самим автором серіалу «Баффі – переможниця вампірів» (далі – «БПВ»). Уперше серіал вийшов на екрани в 1997 році і за шість років став справжнім феноменом американського та світового телебачення. У метафоризованому середовищі вторинного всесвіту герої торкаються майже всіх проблем сучасного суспільства – від проблем із батьками у підлітків до релігійних конфліктів, расизму та війни в Іраку. Метафоризовані проблеми виглядають у серіалі як демони, яких можна і потрібно знищити. Ретельно розглядається становлення і розвиток особистості в період із 16 до 22 років, можливість власного вибору, психологічні аспекти і тенденції, що спричиняють той чи інший вчинок. На думку багатьох фахівців, «БПВ» – один з найцікавіших об'єктів для наукового вивчення: серіалу присвячено близько десяти докторських дисертацій із психології, релігієзнавства, філософії, літератури, серед яких праці Братана Волда та Майкла Кравта «Vampire Dialectics», Патріції Пендер «The Postmodern Politics in Buffy», Зое-Джейн Плейден «Feminism, Citizenship and the Divine», Енн Міллард Доерті «Buffy as a Cultural Icon», Карен Ілен Овербі та Ленні Престон-

Матто «Speech-Act as a Weapon in Buffy», Грегорі Еріксона «American Christianity, Vampires and Buffy», Девіза Лейвері «The Genius of Joss Whedon», «Buffy the Vampire Slayer and Philosophy» тощо.

Для ретельного аналізу в даному дослідженні взято лише 4 серії, тому що обсяг роботи не дозволяє проаналізувати особливості мови та перекладу всього серіалу. Оскільки над серіалом працювали близько 15 сценаристів, то для того, щоб дослідження мало однорідність, було вирішено взяти до розгляду чотири серії, написані одним сценаристом – автором ідеї серіалу Джоссом Ведоном, який традиційно пише в серіалі найважливіші та найскладніші з мовного боку тексти.

Серед серій, обраних для розгляду, перші дві серії серіалу – «Ласкаво просимо до Пекельної Брами» та «Жнива», що є основою серіалу, знайомлять із героями та подіями, містять пояснення багатьох реалій та становлять проблему для перекладу. Також для розгляду було взято найскладнішу серію у всьому серіалі – «Безсоння» (фінальна серія 4-го сезону), що є єдиною на сьогодні спробою екранізувати на телебаченні твори Джеймса Джойса. За структурою серія складається із чотирьох окремих снів, які містять алузії та ремінісценції до відомих творів мистецтва та серій самого серіалу, що були створені раніше або будуть створені пізніше. Широко використовуються посилання на літературні твори, серед яких вірші Сафо та Т.С. Еліота, роман Джозефа Конрада «Серце темряви» (одна з основ для серії), роман-релігійна казка Клайва Льюїса «Лев, відьма та шафа» (частина серії романів-казок «Хроніки Нарнії»), п'єса-алегорія Артура Міллера «Смерть продавця», класичний бродвейський мюзикл «Чикаго», серіал «Твін Пікс» тощо. Усі репліки персонажів – метафори, що становить надзвичайну складність для перекладу, адже потрібно передати не лише зміст, а й метафоричну складову кожного виразу. Частина серії написана французькою мовою із стилізуванням під касети із курсами французької мови для школярів. Четверта серія, взята до розгляду, – єдиний успішний мюзикл на американському телебаченні у серіалах, сьома серія шостого сезону «Ще раз, із почуттям», усі тексти пісень до якої та музику було написано саме Джоссом Ведоном. Серія містить кілька стилізацій під класичні американські мюзикли та велику кількість пісень, які становлять найбільшу складність для перекладу у цій серії – пісні насичені реаліями різного типу.

Найретельнішого вивчення, на думку фахівців, із якими не можна не погодитись, потребує мова серіалу «БПВ». За свідченням Майкла Адамса, автора дисертації та книги «Slayer Slang: Buffy the Vampire Slayer Lexicon» [Adams 2003], мова серіалу – одна із найскладніших для вивчення на сучасному телебаченні, цікава для спостереження за творенням нових мовних одиниць та характерних тільки для серіалу демонічних мов, підґрунтям для яких стають латина, давньогрецька, давньоанглійська мови, залишки санскриту тощо. Адамс наполягає на тому, що мова «БПВ» не лише стала базою для створення такого явища, як «сленг Переможниці», але й вплинула на формування сучасної англійської мови та сленгових одиниць у всьому світі.

Серіал перекладався 50-ма мовами світу, серед яких німецька, іспанська, італійська, португальська, французька, китайська, японська, російська тощо.

Перший переклад українською мовою створено телеканалом «Студія 1+1» 1998 року. Було опрацьовано перший та частину другого сезону – все, що вийшло на американському телебаченні на той момент. Переклад містив багато помилок, особливо у відтворенні реалій. Другий переклад українською мовою «БПВ» створено 2000 року телеканалом «Новий канал». Протягом чотирьох років перекладачі «Нового каналу» випускали нові серії, переклавши, таким чином, увесь серіал. Саме переклад «Нового каналу» було взято за основу даного дослідження.

В аналізованому випадку матеріалом дослідження став невдалий зразок опрацювання тексту із застосуванням суб'єктивно-інтуїтивного методу перекладу. Дослідження показало, що переклад здійснювався на так званому інтуїтивному рівні «на слух», тобто письмові тексти взагалі не бралися до уваги, що ускладнювало сприйняття всього серіалу реципієнтом. Письмовий варіант не використовувався навіть для перевірки певних реалій.

У багатьох випадках комунікативна функція людського мовлення вимагає не тільки нейтрального позначення певного предмета, але і його оцінки, яка виникає у зв'язку з виявленням почуттів, душевних переживань або настроїв людини. Багато фахівців вважають, що без почуттєвої оцінки дійсності людиною взагалі неможливе її існування, оскільки існування – це виявлення емоцій, почуттів, переживань, пошуку істини, який і спричиняє подальший розвиток як окремої людини, так і всього людства [Галь 1979].

Оцінка в мові виявляється в її емоційності та експресивності. Експресивність розглядають як засіб виразності, підкреслення якихось особливостей предмета та дійсності, а емоційність – як засіб виявлення почуттів мовця, його оцінного ставлення до реалії. Тому в лексичній системі сучасної української мови вичленюють стилістично відмічені шари експресивної та емоційної лексики [Зарицький 2001].

Експресивно забарвлена лексика – це лексика, яка характеризує та оцінює, а емоційно забарвлена лексика несе елемент відбиття почуттів мовця – його захоплення, симпатії, ласкавої прихильності, зворушеності, любові або, навпаки, ненависті, обурення, відризи. При цьому науковці розглядають емоційність як один із виявів експресивності, оскільки будь-яка емоційно забарвлена лексика експресивна, на відміну від експресивних лексичних засобів, що не завжди емоційні.

Категорія експресивності є надзвичайно об'ємною у стилістично-семантичному плані і має досить різноманітні вияви. Це пов'язано зі зміною тональності слова, з якісно-оціночною характеристикою предмета,

зумовлене сферою мовлення. Виразом експресії також є додаткове семантичне навантаження слова, пов'язане з реакцією на різні явища дійсності. Така реакція може бути як позитивною, так і негативною. Ступінь експресивності або емоційності в кожному окремому випадку залежить від стилістичного добору лексики відповідно до виявлення в слові оцінок і почуттів.

Індивідуальна манера добору емоційних та експресивних засобів у різних мовців неоднакова, що пояснюється індивідуальною психологією сприйняття дійсності людиною. Як зазначає Шарль Баллі, «мовець надає своїм думкам або об'єктивної, безпристрасної форми, яка максимально відповідає дійсності, або найчастіше вкладає у висловлювання різні порції емоційності» [Зарицький 2004].

У серіалі «БПВ» серед найяскравіших випадків вживання емоційно-експресивної лексики можна виокремити вживання сленгу, вульгаризмів і великої кількості вигуків, що є характерною ознакою мови персонажів і розмовного стилю сучасної англійської мови із нашаруванням американських реалій зокрема.

У поданому дослідженні немає змоги розглянути всі аспекти та проблематику перекладу емоційно-експресивної лексики українською мовою, адже така широка тема може стати об'єктом окремого мовознавчого дослідження, тому розглянемо лише переклад вигуків як виразників емоцій та експресії.

Визначень вигуків у сучасному мовознавстві дуже багато, але всі фахівці сходяться на тому, що це частина мови, яка служить безпосередньо для вираження емоцій, почуттів і волі людини. Вигуки, або інтер'єктиви, посідають проміжне місце між самостійними та службовими словами, вони незмінювані і не виступають членами речення, але на місці самостійного слова вигук набуває конкретного значення і виконує синтаксичну роль того слова, яке замінює [Зарицький 2001].

Фахівці розрізняють вигуки та звуконаслідування, тобто умовну імітацію звуків навколишнього середовища засобами мови. Сферою такої імітації виступають звуки природи, звукові сигнали тварин. Звуконаслідування формуються на основі своєрідної кореляції між сприйнятими людиною звуками і фонетично-виражальними можливостями мови. Якщо звуконаслідування орієнтовані насамперед на позначення засобами своєрідного запису не емоційних станів, а реалізованих у навколишньому середовищі дій і процесів, то вигуки функціонують як спонтанні одиниці, вживання яких у тій чи іншій мовленнєвій ситуації зумовлюється емоційно-психологічним станом або потребою цілеспрямованого волевиявлення [Влахов 1986].

Усі вигуки в серіалі «БПВ» можна поділити на три загальні блоки, що, у свою чергу, також можна поділити залежно від ситуації мовлення.

1. Вигуки, що виражають емоції та почуття людини або антропоморфізованої істоти. До таких вигуків можна віднести вигуки, які позначають страх, подив, біль, іронію та інші групи емоцій, кожен із вигуків може позначати в різних контекстуальних зв'язках різного роду емоції, наприклад, вигук «**wow**»:

- *What can I say? Wow!* – у поданому контексті позначає здивування.
- *Wow, that's hurts!* – виступає на позначення болю.
- *Wow, that's really, really bad, you know?* – виступає на позначення страху та занепокоєння.

Наведемо вигуки, які також можна віднести до поданої групи: *whoa, wow, oops, ouch, gee, gah, duh, huh*.

2. Вигуки, що виражають волевиявлення, спонукування до певної дії. До таких вигуків можна віднести, наприклад, *stop, hey, go, say* тощо.

З наведених прикладів видно, що це переважно повнозначні слова, що також вживаються в мові, але за певного контексту втрачають свою повнозначність та переходять у розряд вигуків.

3. Етикетні вигуки, тобто ті, що виражають подяку, вибачення, вітання, побажання тощо. До цієї групи можна віднести такі: *hi, bye, good morning, morning, good day, day, good afternoon, good night, night, sweet dreams, bless you, thank you, thanks, please, welcome*.

Ця група є найбільшою в серіалі, а наведені приклади – лише невелика частина загальної кількості вигуків цієї групи.

Серед фахівців немає спільної думки щодо перекладу вигуків. Дослідники С. Влахов та С. Флорін для перекладу ділять всі вигуки на такі, що є загальноновживаними для певної мовної спільноти, і такі, які можна віднести до індивідуально-авторських неологізмів [Влахов 1986]. Першу групу пропонується перекладати вигуками-еквівалентами, які наявні в мові перекладу. Проте не виключається і можливість, за якої для збереження колориту, так званої «атмосфери твору», ритмомелодійних та інтонаційних особливостей тексту оригіналу, використовується транскрибування і, якщо контекст залишається нерозкритим, а вигук – незрозумілим, то можна додати пояснювальну фразу. Індивідуально-авторські вигуки дослідники пропонують транскрибувати, за викнятком випадків, коли транскрибований вигук має в мові перекладу омонім, що є повнозначним словом, або має зовсім інше емоційно-експресивне навантаження.

Перекладачі серіалу «БПВ» не намагалися адекватно перекладати вигуки, що виражають емоції, волевиявлення, іронію та інші почуття еквівалентами, коли така можливість була. Такі вигуки або взагалі залишалися неперекладеними, тобто це можна віднести до повної невідповідності перекладу, коли частини першотвору немає в тексті друготвору, або транскрибували англомовні вигуки, для яких в українській мові можна і треба було віднайти еквіваленти.

Наведемо спочатку приклади повної невідповідності перекладу вигуків, які вживаються в різних контекстах:

1. Оригінал: *Huh, you know what I mean!* – Переклад: *Ти знаєш, про що мова. Вигук у поданому контексті можна було перекласти як «авжеж», «ага», «певно».*

2. Оригінал: *Oops! It wasn't me!* – Переклад: *Це не я! Варто було відшукати відповідник до типового англійського вигуку «oops», наприклад, замінивши його українськомовними «ой», «ай». Зараз цей вигук дуже часто транскрибується і реципієнт почав сприймати його в українській мові, але, на нашу думку, варто все ж таки його перекладати залежно від контексту і коли такий вигук не є характерною особливістю для певного персонажа.*

3. Оригінал: *Duh, I'm so tired.* – Переклад: *Я дуже стомився. Вигук «duh» в англійській мові використовується на позначення різних емоцій, у поданому контексті варто було його перекласти як «ох» для підсилення.*

Відсутність вигуків у перекладі обезбарвлює мову персонажів, призводить до логізації змісту.

Транскрибовані вигуки у перекладі представлені в аналізованих серіях двома прикладами:

1. Оригінал: *Wow! You will like it!* – Переклад: *Вау! Це тобі сподобається!* Вигук «wow» цілком можна було перекласти як «ого», який був би повністю зрозумілим реципієнту та передавав би емоції мовця.

2. Оригінал: *She was born, called, big fight, blah-blah-blah.* – Переклад: *Вона народилася, була обрана, велика битва, бла-бла-бла.* Вигук «бла-бла-бла» можна віднести до звуконаслідування та варто перекладати залежно від контексту, у поданому випадку можливим перекладом є «ля-ля-ля» або «і таке інше», хоча останній відповідник все ж таки не відтворює певного емоційно-експресивного навантаження, закладеного у вигук у тексті оригіналу.

Відшукування повних відповідників було проведено лише для етикетних форм, які також відносяться до вигуків. Цей різновид вигуків можна віднести до адекватного перекладу. Наприклад:

Good day – добридень.

Good morning – доброго ранку.

Hello / Hi – привіт / вітаю.

Bye – бувай / на-па.

See you – побачимось / бувай.

Bless you – будь здоровий (ва).

Thank you – дякую.

Sweet dreams – надобраніч / солодких снів.

У серіалі «БПВ» та в англійській мові загалом найбільша кількість вигуків є похідними від слів на позначення Бога. Ця група складає близько 50 форм, велика кількість з яких використовувалася й у серіалі, наприклад, *Jesus, Gee, God, Jeez, Boy, Lord* тощо. Такі вигуки або залишаються поза увагою перекладачів і не перекладаються, або перекладаються за допомогою засобів української мови та українськомовних форм таких вигуків, що є позитивним моментом у перекладі:

Jeez! – Господи!

Sweet Lord! – Боже милосердний!

Oh my God! – Боже мій!

Також у тексті серіалу «БПВ» використовуються так звані вокативні речення, що особливо притаманні мові Костиля. Серед найпоширеніших у серіалі, можна виділити три, що трапляються майже в кожній серії. Усі ці вигуки перекладачі намагаються адекватно передати засобами української мови. Проте переклад не залишається сталим, що шкодить сприйняттю, адже йдеться про мовну особливість персонажа і саме такі конструкції вирізняють його мову та стилістичні особливості мовлення серед інших. Тому варто зберігати сталі форми перекладу таких вигуків для кращого сприйняття тексту всього серіалу, наприклад, використовувати такі форми:

Bloody Hell! – Чорт забирай!

Bollocks! – Дурня!

Bugger this! – До дідька! / Грець із ним!

Таким чином, емоційно-експресивна лексика відображає в мові суб'єктивне ставлення людини до явищ, подій, персоналії, що її оточують, має компонент оцінки, який вирізняє людину серед інших, робить її ставлення до світу унікальним. Переклад емоційно-експресивної лексики та вигуків зокрема є недостатньо дослідженим питанням, яке потребує ретельного аналізу фахівцями та класифікації способів перекладу, що спростило б роботу перекладачів і редакторів. Першочергове завдання адекватного перекладу емоційно-експресивної лексики – не спотворити почуття, які передає така лексика, відтворити у мові перекладу емоції та думки, закладені автором оригіналу якомога точніше, але з урахування стилістичних особливостей мови перекладу.

Література

Бланшо М. О переводе // Иностран. лит. – 1997. – № 12. – С. 183–185.

Ваксмахер М. На страже двух богатств // Редактор и перевод: Сб. статей. – М.: Книга, 1965. – С. 23–32.

- Влахов С. Непереводимое в переводе / С. Влахов, С. Флорин. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Высш. шк., 1986. – 416 с.
- Гагечиладзе Г. Р. Художественный перевод и литературные взаимосвязи. – М.: Сов. писатель, 1980. – 256 с.
- Галь Н. Слово живое и мертвое. – М.: Книга, 1979. – 212 с.
- Жовтобрюх М. А. Курс сучасної української літературної мови: У 2 кн. / М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик. – К.: Вища шк., 1972. – Т. 1. – 496 с.; Т. 2. – 310 с.
- Зарицкий М. С. Переклад: створення та редагування. – К.: Парлам. вид-во, 2004. – 120 с.
- Зарицкий М. С. Стилистика сучасної української мови. – К.: Парлам. вид-во, 2001. – 156 с.
- Ковганюк С. П. Практика перекладу. – К.: Дніпро, 1968. – 274 с.
- Коптілов В. Теорія і практика перекладу: Навч. посіб. – К.: Юніверс, 2003. – 280 с.
- Новий англо-український словник / За ред. М. І. Балла. – К.: Чумацький шлях, 2000. – 700 с.
- Пономарів О. Культура слова. Мовностилістичні поради. – К.: Либідь, 2001. – 240 с.
- Райт-Ковалева Р. Нить Ариадны // Редактор и перевод: Сб. статей. – М.: Книга, 1965. – С. 3–23.
- Рецкер Я. И. Теория перевода и передодческая практика. – М.: Международ. отношения, 1974. – 216 с.
- Сегол Р. Сериал: Искусство или опиум для народа? // Публичные люди. – 2004. – №7. – С. 44–47.
- Словник української мови: У 11 т. / Голова ред. колегії І.К.Білодід. – К.: Наук. думка, 1970-1980.– Т.1–11.
- Adams M. Slayer Slang. A Buffy the Vampire Slayer Lexicon. – Oxford: Oxford University Press, 2003. – 310 p.
- Concise Oxford Dictionary. – Oxford: Oxford University Press, 2001. – 1728 p.
- Oxford Dictionary of Synonyms and Antonyms. – Oxford: Oxford University Press, 1999. – 572 p.
- Pateman M. You say tomato: Englishness in Buffy the Vampire Slayer // Circles. – 2003. – Vol. 8. – P. 103–113.

This scientific work deals with problems and conceptions that haven't been studied before – translation of television texts from English to Ukrainian based on Ukrainian translation of Buffy the Vampire Slayer TV-Show, editor's work with such kind of texts, the translation of modern emotional word and language names. This work includes examples of translation and practice advises for translator and editors.

Keywords: internal shape, interjection, emotions, expression, slang, transcription, transliteration.

Надійшла до редакції 25 вересня 2006 року.

Елена Скоробогатова

ББК Ш 12=81.411.2-21

УДК 81'36: 811.161.1

АКТУАЛІЗАЦІЯ СИСТЕМНИХ ОТНОШЕНИЙ ЕДИНИЦ МОРФОЛОГИЧЕСКОГО УРОВНЯ КАК АНТИЭНТРОПИЙНЫЙ МЕХАНИЗМ (НА МАТЕРИАЛЕ ПОЭТИЧЕСКОГО ТЕКСТА)

Стаття продовжує цикл публікацій автора з морфології поетичного тексту. У ній розглянуті можливості актуалізації морфологічних значень при зі- та протиставленні морфологічних одиниць та форм як механізму зниження ентропії шляхом створення додаткових ланцюгів зв'язку в структурі тексту.

Ключові слова: морфологічний рівень, антиентропійний механізм, синтагматичні та парадигматичні відношення, граматична атракція.

Рассматривая понятие «система языка», М.В.Панов выделяет три подхода к описанию его сущности:

1. Системность является проявлением «антихаоса» (снижения энтропии – тенденции, диалектически противоположной принципу повышения энтропии, – Е.С.).

2. Системность «проявляется в том, что единицы одного класса варьируются, выступают в разных оттенках в зависимости от того, с какими единицами соотнесены, связаны» [Панов 1992, с. 21].

3. «Само существование каждой языковой единицы определяется ее связью с другими единицами той же системы» [Там же, с. 21].

В данной работе мы предполагаем рассмотреть на примере одного из уровней языка (морфологического) антиентропийные возможности актуализации системных отношений между языковыми единицами в структуре поэтического текста.

Энтропийные и антиэнтропийные механизмы текста рассматривал Ю.М.Лотман, в частности, в работах «Структура художественного текста» [Лотман 1970], «Анализ поэтического текста» [Лотман 1972]. Ю.М.Лотман, вслед за акад. А.Н.Колмогоровым, выделяет три основных компонента энтропии словесного художественного текста: «разнообразиие возможного в пределах данной длины текста содержания (исчерпание его создает общезыковую информацию), разнообразиие различного выражения одного и того же содержания

(исчерпание его создает собственно художественную информацию) и формальных ограничений, наложенных на гибкость языка и уменьшающих энтропию второго типа» [Лотман 1970, с. 39].

Поэтический текст [ПТ] является более формально организованным, количественно и качественно, структурированным и, следовательно, менее хаотичным, чем проза («...либо проза, принявшая обязательную количественную меру, тем самым перестала бы быть прозой» [Аверинцев 2004, с.217]). Ритмическое начало, присущее поэзии онтологически, служит одним из средств преодоления хаотичности, так как создает количественную упорядоченность. Многочисленные средства версификации (рифма, звукопись, синтактико-стилистические фигуры – перечень средств может занять не одну страницу) являются также средствами снижения энтропии.

Что же произойдет, если в антиэнтропийный механизм стихоустройства вторгнутся внесистемные языковые элементы или возникнут внесистемные смысловые отношения между этими элементами? Противоречие вызовет взрыв, который либо разрушит текст как таковой, либо станет источником экспрессивной напряженности, породив уникальные поэтические артефакты. И первое и второе наблюдаем, к примеру, в стихотворной практике футуристов и обэриутов. Нарушение нормы, в том числе грамматической, как прием повышения экспрессивности ПТ, известен и исследователям и поэтам:

1. телефон – № 2^е – 128

ррьррррррррррррррррр

кто А да --- 38 и 5

что – в – 415 – 07 – 14 – 9

и 03__ 67 – я улица шум

Весна

Где то -----

далеко

покой

и поля

(Вас.Каменский. Телефон №2^в 128)

[Каменский 1914, с. 7]

Отсутствие семантических и синтаксических связей между элементами первой части фрагмента (1-5 стихи) резко повышает энтропию текста.

Данный текст трудно определить как связный, написанный на русском языке (наши полиграфические возможности не позволяют передать различные графические, цветовые и шрифтовые характеристики знаков, которые, по мнению автора, важны для текста). Не зная авторского кода, читатель не способен адекватно декодировать информацию, заложенную в данном фрагменте, варианты прочтения бесконечны, ибо максимально разнообразие возможного содержания (в том числе, и вариант его отсутствия).

Иное наблюдаем в следующем примере:

2. Потому что сажень

Есть косая инструмент

И способна прилагаться

Где угодно хорошо.

(Д.Хармс. Измерение вещей)

[Хармс, 1991, с. 75]

Дистантное расположение элементов фразеологизма «косая сажень» и локализация относящегося к подлежащему прилагательного в группе сказуемого повышает энтропию, так как разрушает лексические и грамматические связи между этими элементами, но нарушенные в данном отрывке связи можно восстановить, обратившись к предыдущему фрагменту текста:

Ну нет,

Простите.

Я знаю косую сажень

И на все ваши выдумки мне наплевать!

(Д.Хармс. Измерение вещей)

[Там же, с. 74]

В семантическом пространстве целостного текста связи восстанавливаются, но с возможными вариантами прочтения: ср.<косая сажень есть инструмент> либо <сажень есть косая> и <сажень есть инструмент>. Частичное разрушение системных языковых связей здесь (при филигранном авторском использовании его возможностей) создает многозначность текста.

Внесистемные элементы и отношения даже в поэтическом тексте имеют достаточно ограниченный репертуар. Как правило, это окказионализмы, иногда – единичные нарушенные связи (либо избыточные, создающие в поэтическом тексте второй план). И именно они обычно становятся объектом внимания исследователей.

Здесь мы попытаемся решить задачу противоположную: рассмотреть не те случаи, когда нарушение языковой нормы повышает энтропию поэтического текста, а примеры того, как контактное или близкое соположение элементов морфологической оппозиции в поэтическом тексте реализует антиэнтропийный потенциал языковой системы, как актуализация системных парадигматических языковых отношений и перевод их в синтагматическую плоскость влияет на упорядоченность последнего и повышает «заораживающий» эффект.

Как мы показывали в работе [Скоробогатова 2006], морфологическое соположение основывается на отборе и близкой локализации противопоставленных морфологических форм и единиц, однородных форм и единиц и грамматической аттракции. Наиболее типичны следующие случаи морфологического соположения: грамматическое со- и противопоставление, морфологическое (общеграмматическое) сгущение однородных форм и единиц, морфологическое чередование, категориальное сгущение и грамматическая аттракция.

Самый простой и распространенный случай соположения – со- и противопоставление элементов грамматической оппозиции. Различается соположение межчастеречное и внутривчастеречное.

Межчастеречное соположение актуализирует обобщенные грамматические значения оппозиции, например, предметности и признаковости:

что я знаю?

Лишь на ваше удивленье

Удивленными глазами погляжу

(Б.Окуджава. Песенка Фонтана)

[Окуджава 2004, с. 45].

В некоторых случаях соположение окказионализмов подчеркивает одновременно и значение корней слов-опозитов и частеречные грамматические значения:

Немь лукает луком немным

В закричальности зари

.....

Лук упал из рук упавном,

Прорицает тишина...

(В.Хлебников. Птичка в клетке)

[Хлебников 1986, с. 42]

Здесь абстрактное значение существительного *немь* актуализировано за счет сопоставления с адъективным значением прилагательного *немным*, конкретно-предметное значение слова *лук* усилено за счет контактной локализации с окказиональным глаголом *лукает*, а нормативный глагол *упал* соположен с окказионализмом *упавном*, который может быть охарактеризован и как творительный падеж существительного, и как наречие. Именно актуализированные обобщенные грамматические значения здесь являются основным средством связности текста, не позволяя ему «рассыпаться» на ряд непонятных читателю лексем, а эта актуализация достигается благодаря соположению однокоренных единиц, различающихся частеречной отнесенностью.

Лексико-семантическая размытость, усиливающая энтропию текста, компенсируется за счет актуализации морфологических значений, которая снижает энтропию и позволяет тексту «читаться по-русски».

Соположение однокоренных слов, относящихся к разным частям речи, служит мощным средством актуализации внутренней формы слов как с очевидными, так и со стершимися этимологическими связями:

Я листаю страницы, листаю,

Иступленно листаю листы...

(Б.Окуджава. «Раскрываю страницы ладоней...»)

[Окуджава 2004, с. 61]

И за голубями голубыми

Больше не уходят ястреба

(Б.Окуджава. «И когда под вечер над тобою...»)

[Окуджава 2004, с. 65].

Связь между словами «голубь» и «голубой» сегодня не ощущается, в то время как в словаре Даля они расположены в одной словарной статье [Даль 2005, с. 370].¹

Может быть актуализирована и «народная» этимология в том случае, когда сопоставляются слова, исторические изменения в структуре которых привели к возможности выделения мнимых деривационных отношений:

Опята возле пня, в лесу чужом

Звенели на морозе под ножом (А.Межиров «Опята возле пня в лесу чужом...») [Межиров 1989, с.71].

¹ Мы разделяем мнение В.Н. Топорова, согласно которому необходимо считаться с тем, «что любая этимология, даже общепринятая, относительна в том смысле, что она зависит от данного круга сопутствующих материалов. От периода, которому сопоставляется данное этимологическое решение (так применительно к периоду *x* этимология может быть верна, а к периоду *y* (post *x*) ошибочна) ...» [Топоров 2004, с.140-141].

«Мифопоэтическая этимология» (термин В.Н. Топорова [Топоров 1989]) становится значимой в пространстве лирического текста. Возникновение при этом дополнительных линий связности понижает энтропию, так как выявляемая соположением этимологическая и/или деривационная системность, как и морфологическая, является проявлением «антихаоса».

Крайне интересны примеры соположения в одном тексте слов, относящихся к нескольким частям речи (существительное – прилагательное – глагол или существительное – прилагательное – глагол – наречие, числительное – существительное – прилагательное и под.). Например, в стихотворении И.Бродского «В тот вечер возле нашего огня...» одновременно используются прилагательные *черный* в полной (мужского и женского рода) и краткой (мужского и среднего рода) формах, в форме сравнительной степени, существительное *чернота* и глагол *чернел*. Всего слова с корнем *черн-* в тексте повторяются 15 раз. Здесь актуализируются переносные значения «мрачный, безотрадный, тяжелый» и «преступный, злостный» [Ожегов 1984, с.765] и в конце «нечистый, диавол, чорт» [Даль 2005, с.594], хотя начинается текст стихами:

*В тот вечер возле нашего огня
Увидели мы черного коня
Не помню я чернее ничего,
Как уголь были ноги у него.*

(И. Бродский. «В тот вечер возле нашего огня...») [Бродский 1992, т.1, с. 35],

т.е. реализовано значение слова «*черный*» «цвета сажи, угля» [Ожегов 1984, с.765], но повторы и частеречная полнота – реализованы значения предметности, признаковости и действия – создают эффект всеохватности, неизбежности происходящего. Соположение основных знаменательных частей речи создает впечатление полноты (грамматическая полнота отражает пугающее поэта ощущение неотвратимости зла).

Соположение однокоренных слов, относящихся к разным частям речи, с отрицательными частицами, префиксами и т.д. создает катахрезу:

*Где все покой, я буду беспокойно
Ловить твой взор.*

(М.Цветаева. В раю)

[Цветаева 1980, т.1, с. 91].

Между словами не возникают истинные антонимические отношения, т.к. они выражают категориально разные значения, но соположение создает эффект противоречия, иногда возникает оксюморон, в других случаях – подчеркивается разность позиций участников ситуации и под. При парном симметричном использовании антонимов могут возникать различные фигуры параллелизма или, в более сложных случаях, хиазм:

*Научил не хранить кольца, –
С кем бы жизнь меня не венчала!
Начинать наугад с конца
И кончат еще до начала.*

(М.Цветаева. «Легкомыслие – милый грех...»)

[Цветаева 1980, т.1, с.45]

Соположение слова с однокоренным производным способно усиливать антонимические отношения, возникающие у производящего с третьим элементом:

*Но в вашей любви любовной
Стократ – моя нелюбовь!*

(М.Цветаева. «И все вы идете в сестры...»)

[Цветаева 1980, т.1, с.47]

Эти и многие другие примеры показывают, что при соположении в поэтическом тексте однокоренных слов, относящихся к разным частям речи, кроме актуализации парадигматических связей морфологических единиц происходит оживление деривационных, этимологических, лексических связей. Связность текста становится «многоканальной», что приводит к резкому снижению энтропии – при множественности возможных вариантов передачи содержания избирается тот, который реализует многоуровневость и разноканальность языковых связей.

Другая разновидность соположения – соположение морфологических единиц и форм в рамках одной части речи: например, существительных разного рода или разных форм числа и падежа одного слова. Рассмотрим следующий пример:

*В Барабанном переулке барабанички живут.
Поутру они как встанут, барабаны как возьмут,
как ударят в барабаны, двери настезь отворяя...
где же, где же, барабаничик, барабаницца твоя?*

(Б.Окуджава. «В Барабанном переулке...»)

[Окуджава 2004, с.93]

Соположение грамем является доминантой не только этой строфы, но и всего текста стихотворения. Сопоставление производящего существительного *барабан* и производного *Барабанный* создает эффект однородности фона, на котором выделяется категориальная оппозиция мужской/женский род (*барабанищик/барабанищица*), служащая грамматическим воплощением идеи текста.

Противопоставление категориально-грамматическое может подчеркивать противопоставление лексическое:

Старый дож плывет в гондоле

С догарессой молодой

(А.С.Пушкин. «В голубом небесном поле...»)

[Пушкин 1974, т.2, с. 502].

Грамматическая оппозиция *дож / догаресса* накладывается на антонимическое противопоставление *старый / молодая*.

Одновременное использование противоположных элементов оппозиции может указывать на исчерпанность вариантов: в таком случае реализуется принцип дополнительности:

Капли Датского короля

Или королевы –

Это крепче, чем вино, слаще карамели.

(Б.Окуджава. Капли Датского короля)

[Окуджава 2004, с.178]

Числовая оппозиция форм одного слова обычно противопоставляет общее и единичное, подчеркивает единственность, индивидуальность одного на фоне многих:

Сердце – любовных зелий

Зелье – вернее всех.

(М.Цветаева. «В гибельном фолианте...»)

[Цветаева 1980, т.1, с.49]

или

Каких присяг я ни давал, какие ни твердил слова,

Но есть одна присяга – кружится голова

(Б.Окуджава. Песенка о присяге)

[Окуджава 2002, с.83].

У прилагательного сопологаются различные варианты форм степеней сравнения, а также краткие и полные формы:

До чего ж кровавая война, нет ее кровавей.

(Б.Окуджава. «Вот король уехал на войну. Он Москву покинул...»)

[Окуджава 2002, с.254].

Блаженный, вечный дух унес твоё

мученье!

Блажен утративший

создание любви!

(А.Блок. «Мне снилась смерть любимого создания...»)

[Блок 1960, т.1, с.12].

Подчеркивание категориальных отношений, как и другие средства реализации системности, служит проявлением «антихаоса». Морфолого-семантический вектор связности может быть направлен как по горизонтали (1-й пример), так и по вертикали (2-й пример).

Самым сложным соположением среди именных категориальных оппозиций является соположение падежных форм. В силу своей многочленности падежная парадигма может как структурировать целое стихотворение (например, стихотворение Марины Цветаевой «В гибельном фолианте...» [Цветаева 1980, т.1, с. 49], где четыре падежных формы слова *женщина* (формы родительного, дательного, именительного и творительного падежей) служат смысловым «каркасом» текста), так и образовывать внутрстиховую цепочку или мозаику форм:

Дочь дочери дочерей дочери Пе

(Д.Хармс. Вечерняя песнь с именем моим существующей)

[Хармс 1991, с.90].

По Фонтанке, по Фонтанке, по Фонтанке

Лодки белые холёные плывут.

На Фонтанке, на Фонтанке, на Фонтанке

Ленинградцы удивленные живут

(Б.Окуджава. Песня о Фонтанке)

[Окуджава 2004, с.44].

Потенціально сополагаться могут от двух до двенадцати падежных форм (6 единственного и 6 множественного числа), на нашем материале зафиксировано одновременное соположение в тексте от двух до пяти форм:

*И все-таки я жду от тишины
(как тот актер, который знает цену
чужим словам, что он несет на сцену)
каких-то слов, которым нет цены.*
(Б.Окуджава. «На белый бал берез не соберу...»)
[Окуджава 2004, с.35]

*Сладострастная отравка – золотая Брич-Мулла,
Где чинара притулилась под скалою –
Про себя жужжит над ухом вечная пчела:
Брич-Мулла, Брич-Муллы, Брич-Мулле, Брич-Муллу, Брич-Муллою*
(Дм.Сухарев. Брич - Мулла)
[Сухарев 1994, с.97]

Как и во всех примерах, описанных выше, в последнем случае мы наблюдаем переход парадигматических отношений в синтагматические, на примере падежных форм этот переход более наглядно. Наблюдаемый здесь прием категориального сгущения является важнейшей приметой фасцинативных (термин В.И.Карасика) текстов², в том числе поэтических. Для нашего разбора важно то, что в этом случае кроме обычных для любого текста синтагматических связей между элементами актуализируются парадигматические, то есть происходит выделение системных отношений как по горизонтали, так и по вертикали, как в синтагматике, так и в парадигматике.

Системность как антиэнтропийный механизм здесь усиливается, так как ее проявление становится многокоординатным. И при описании грамматического ритма (неоднократного закономерного чередования грамматических форм) и грамматического отбора однородных форм, и при грамматической аттракции мы наблюдаем актуализацию языковых системных отношений.

Грамматическая аттракция проявляется как в отборе подобных форм, передающих исходно разные, но в результате уподобления – сближающиеся значения, так и при приобретении формой (формами) несвойственных ей черт, возникающих «по смежности», под влиянием находящейся рядом единицы. Например:

*И за ваш уют радея,
Как у нас теперь в ходу,
Я вам буду за лакея
И за повара сойду.*
(Б.Окуджава. «Чувствую, пора прощаться...»)
[Окуджава 2004, с. 226]

*Надену крест серебряный на грудь,
Перекрещусь – и тихо тронусь в путь
По старой по дороге по Калужской.*
М. Цветаева («Над синевою подмосковных рощ...»)
[Цветаева 1980, т.1, с. 61]

В первом примере форма «за лакея» заменяет продуктивную *лакеем*, (ср. в том же тексте: *просто может и потом /вам при этом послужу*) по сходству с формой *за уют*; во втором избыточный предлог *по* возникает перед существительным и вторым прилагательным по смежности, создавая эффект ритмичности и завораживания.

Аттракция может быть ступенчатой – например, в стихотворении Б.Окуджавы «От войны войны не ищут...» [Окуджава 2004, с.392] соположение предложной и беспредложной форм родительного падежа является уподоблением форме фразеологизма «От добра добра не ищут», которая сама служит примером аттракции, где совпадающие падежные формы подчеркивают бессмысленность стремления к переменам). Грамматическая аттракция, как правило, актуализирует языковую потенцию или реализует возможности различных типов языковой неоднозначности:

*Рабочие столовые
Столовые рабочие, –
Кончатся супы,
Перловые и прочие.*
(А.Межиров «Рабочие столовые...») [Межиров 1989, с.31]

² «С точки зрения получателя речи, диада «перформативные и креативные тексты» может быть выражена как «информативные и фасцинативные тексты». Под информацией понимается сообщение (субъективно) новых данных о чем-либо, под фасцинацией (*fascinatio* – лат. «околдовывание, очаровывание, завораживание») – эмоциональное воздействие текста, заставляющее адресата вновь и вновь обращаться к этому тексту [Карасик 2004, с. 51].

В словосочетаниях полное прилагательное + отадективный субстантиват частеречная принадлежность компонентов определяется только порядком слов: обычно главный компонент словосочетания находится в постпозиции, а зависимый – в препозиции; в то же время, учитывая, что поэтический текст легко допускает инверсию, словосочетания в 1 и 2 стихах могут рассматриваться как синонимичные. Языковая игра возникает благодаря морфологической двойственности субстантиватов – их способности выполнять функцию существительного, сохраняя формоизменение прилагательного. Адективная форма свою потенцию (быть определяющим или быть определяемым) реализует в зависимости от сочетаемости с другими элементами предложения.

Грамматический отбор (назывные и глагольные ряды и стихотворения, одночисловые, однородные и т.п. поэтические тексты) экспрессивно работает только на фоне среднестатистического категориального разнообразия; семантически значимым сгущение категориальных значений становится при отсутствии противоположных членов оппозиции.

Подводя итог описанию различных случаев морфологического соположения в тексте, мы можем сделать следующие выводы.

Морфологическое соположение в тексте языковых единиц и форм одной единицы является примером актуализации парадигматических отношений и перехода их в синтагматические. Такая актуализация повышает связность поэтического текста, благодаря чему снижается энтропия текста как целого;

Отбор однородных языковых единиц осуществляется благодаря их связям с другими единицами системы, отсутствие которых является семантически и грамматически значимым.

Фасциативность (способность завораживать, очаровывать) поэтического текста связана в том числе и с отбором, чередованием и уподоблением морфологических единиц в тексте. Этот отбор является мощным антиэнтропийным механизмом, и мы можем утверждать, что поэтический текст с активным соположением морфологических элементов является более упорядоченным и менее «хаотичным» чем текст, лишенный такого соположения.

Литература

- Аверинцев 2004: Аверинцев С.С. Поэтика ранневизантийской литературы. – СПб.: Азбука-классика, 2004. – 480с.
- Даль 2005: Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка в четырех томах. – Т.1. – М.: Русский язык – Медиа, 2005. – 702с.; Т.4. – 684с.
- Карасик 2004: Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – М.: Гнозис, 2004. – 390с.
- Лотман 1970: Лотман Ю.М. Структура художественного текста. – М.: Искусство, 1970. – 384с.
- Лотман 1972: Лотман Ю.М. Анализ поэтического текста. Структура стиха. – Л.: Просвещение, 1972. – 272с.
- Ожегов 1984: Ожегов С.И. Словарь русского языка / Под ред. Ю.Ю. Шведовой. – 16 изд., испр. – М.: Рус.яз., 1984. – 797с.
- Панов 1992: Панов М.В. Позиционная морфология русского языка. – М: Наука, Школа «Языки русской культуры», 1992. – 275 с.
- Скоробогатова 2006: Скоробогатова Е.А. Синтагматический подход к описанию морфологии поэтического текста / Русская филология. Украинский вестник – Харьков. – 2006. – №1. – С.5-8.
- Топоров 1989: Топоров В.Н. Миф о Тантале (об одной поздней версии – трагедия Вячеслава Иванова) // Палеобалканистика и античность: Сб. науч. тр. / Отв. ред. В.П. Нерознак. – М.: Наука, 1989. – С. 61-110.
- Топоров 2004: Топоров В.Н. Река и речь / речка (из области мнимых этимологических парадоксов) // Теоретические проблемы языкознания: Сб. статей к 140-летию кафедры общего языкознания филологического факультета Санкт-Петербургского государственного университета / Гл. ред. Л.А. Вербицкая. – СПб.: Филологический факультет, 2004. – С.138-162.

Источники

- Блок 1960: Блок А.А. Собрание сочинений: В 8-ти томах. – Т. 2. Стихотворения 1897-1904. – М.: Худож. лит., 1960. – 716 с.
- Бродский 1992: Бродский И. Форма времени: Стихотворения, эссе, пьесы: В 2-х томах. – Т. 1. Стихотворения. – Минск: Эридан, 1992. – 478 с.
- Каменский 1914: Каменский В. Железобетонныя поэмы. – М.: Изд. Д.Д. Бурлюка, 1914. – 36 с.
- Межиров 1989: Межиров А.П. Избранное: Стихотворения / Вст. статья А. Истогиной. – М.: Худ лит., 1989. – 575 с.
- Окуджава 2004: Окуджава Булат. Лирика. Проза. – Екатеринбург: У-фактория, 2004. – 672 с.
- Пушкин 1974: Пушкин А.С. Собрание сочинений. В 10-ти томах. Т. 2 Стихотворения 1825-1836 / Примеч.Т. Цявловской. – М.: Худож. лит., 1974. – 688с.
- Сухарев 1994: Сухарев Д. Стихотворения. – М.: Феникс, 1994. – 211с.
- Хармс 1991: Хармс Даниил. Полет в небеса: стихи, проза, драма, письма. – Л.: Сов. писатель, 1991. – 560с.

Хлебников 1986: Хлебников Велемир. Творения. – М.: Сов. писатель, 1986. – 736 с.
 Цветаева 1980: Цветаева М.И. Сочинения в 2-т. – М.: Худож. лит., 1980. – Т.1. – 575 с.

Morphological co-position of the language units and forms in the text is an example of the actualization of the paradigmatic relations and their transition into syntagmatic ones. This kind of actualization maximizes the connection of the poetic text and minimizes its entropy.

Keywords: morphological level, anti-entropic mechanism, syntagmatic and paradigmatic relations, grammatical attraction.

Надійшла до редакції 27 вересня 2006 року.

Галина Тищенко

ББК Ш81.411.1+Ш81.032
 УДК 81/42

ДИРЕКТИВНІ ВИСЛОВЛЕННЯ ЯК ЗАГАЛЬНИЙ ІНТЕНЦІОНАЛЬНИЙ ТИП ДИСКУРСИВНОГО ПРОСТОРУ

У поданій статті здійснено спробу встановити статус директивних одиниць у сучасній лінгвістиці, дослідити еволюцію поглядів на директивні висловлення, виявити основні диференційні ознаки та встановити місце директивних висловлень у системі перформативних висловлень.

Ключові слова: комунікативна інтенція, прагматичний тип висловлення, іллокутивний акт, директив.

Категорія директивності як універсальна комунікативно-прагматична категорія широко виявляється в усіх мовах. Феномен такого типу висловлень досліджувався в лінгвістиці, філософії та логіці. Актуальність нашого дослідження пояснюється відсутністю систематичного опису з позицій активного синтаксису функціонального класу директивних одиниць в українській лінгвістиці.

Метою роботи є визначення та встановлення статусу директивних висловлень як загального інтенціонального типу дискурсивного простору.

У зв'язку з поставленою метою в науковому дослідженні вирішуються наступні **завдання**:

- 1) дослідити еволюцію поглядів та визначити основні підходи до витлумачення директивних мовленнєвих актів у дискурсивному просторі;
- 2) визначити статус директивних висловлень у дискурсивному просторі;
- 3) виявити основні диференційні ознаки директивних висловлень та встановити їх місце в системі перформативних висловлень;
- 4) проаналізувати директивні висловлення як самостійні синтаксичні факти, що характеризуються специфічним набором прагматичних та семантичних ознак.

Різні аспекти дослідження директивів висвітлені в наукових працях Е. Бенвеніста, Д. Вундерліха, Х. Ессена, Е. Кошмідера, Дж. Остіна, Г. Пауля, Дж. Серля, І. Хайзе, О. Падучевої, Г. Почепцова, А. Романова, Г. Яковлевої та інших вчених, які досліджували мовленнєві акти.

Дискурсивне висловлення як мовний знак здійснюється в потоці мовленнєвого спілкування та як “індивідуальний вияв” дорівнює мовленнєвому акту [Бенвеніст 1974, с.312]. Комунікативно-функціональне призначення висловлень у мовленнєвих актах спілкування обумовлене цільовим використанням їх мовцем для планування тієї чи іншої форми впливу на слухача, бо будь-який акт комунікації являє собою мовленнєву дію “заради впливу мовця на слухача в процесі предметно-практичної та теоретико-пізнавальної діяльності” [Сусов 1984, с.8-10]. Комунікативна інтенція таким чином визначає не лише роль мовця як безпосереднього актанта мовленнєвого акту, але й окреслює конкретну мету висловлення. Комунікативна інтенція тісно пов'язана з мотивом мовленнєвої дії. У цій єдності мотив пояснює безпосередньо характер конкретного висловлення, у той час як комунікативна інтенція вказує на мету мовця в даному висловленні. Комунікативна інтенція мовця, мотив у поєднанні з домінуючою властивістю висловлення як знака, тобто його властивістю номінувати не лише факти, події, процеси об'єктивної дійсності, але й комунікативну мету мовця, утворюють інформативну значущість висловлення. Вона містить у собі зазначені аспекти та певні відомості про мовця, слухача та мовленнєву ситуацію. Комунікативна значущість висловлення відіграє важливу роль при використанні висловлень у мовленнєвому спілкуванні. Мовець, формуючи висловлення, прагне враховувати конкретного адресата з тим, щоб той міг зрозуміти комунікативну сутність спрямованого на нього висловлення, відреагувати на неї. Саме тому, виражаючи комунікативну інтенцію, мовець повинен враховувати “оціночне сприйняття слухача”, бо дійсною реальністю мовленнєвого спілкування є “соціальна подія мовленнєвої взаємодії, що здійснюється висловленням” [Волошинов 1930, с.96-97].

Комунікативна інтенція може бути виражена повністю або частково. Та незалежно від форми вираження, вона завжди наявна та складає сутність вербальної комунікації [Яковлева 2005, с.49]. У процесі мовленнєвого спілкування висловлення, що являють собою певні мовленнєві дії, можуть виражати однакову комунікативну інтенцію, не маючи при цьому ідентичної маніфестаційної структури, інформативної значущості та смислу. У той час, ідентичні за своєю семантико-синтаксичною характеристикою висловлення можуть виражати різні комунікативні інтенції мовця та, як мовленнєві дії, можуть здійснюватися різними операціями. Наприклад, висловлення *Чи не підкажете, котра зараз година?* за певних обставин може виражати прохання *Я прошу Вас повідомити точний час* або запит *Мені б дуже хотілося дізнатися точний час*. Таким чином, комунікативна інтенція має прагматичний характер, який визначає той чи інший прагматичний тип висловлення.

В існуючих класифікаціях прагматичних типів висловлень дослідники по-різному підходили до визначення змісту комунікативно-функціонального характеру типу залежно від критеріїв, покладених в основу тієї чи іншої класифікації. Так, відомий філософ Оксфордської школи лінгвістів Джон Остін у лекціях, прочитаних ним у 1955 році в Гарвардському університеті та оприлюднених під назвою "How to do things with words" (1962), виокремлює п'ять найбільш загальних типів висловлень, що різняться між собою комунікативно-інтенціональним змістом:

а) **оціночні висловлення (verdictives)**, типу: *Я гадаю, що; Я вважаю, що*. Цей прагматичний тип висловлень репрезентує у своїй більшості суддівські акти (оголошення звинувачення тощо), а також можуть виражати суб'єктивну оцінку мовця на певні події. Висловлення цього типу можуть бути істинними або неістинними [Остін 1986, с.120-122];

б) **спонукальні висловлення (exercitives)**, що виражають волевиявлення, накази, поради, попередження тощо. Висловлення цього типу відрізняються від вердиктивів тим, що вони виражають бажання мовця змінити існуючий стан речей. Такі висловлення зорієнтовані на поведінку слухача. Прагматичне призначення цих висловлень виявляється у вираженні:

- різного роду настанов, закликів, призначень, звільнень тощо;
- порад, попереджень, прохань;
- рішень суду, вираження повноважень, настанов, звільнення від повноважень та прав;
- зборів та переговорів;
- скарг, звинувачень, претензій тощо, наприклад: *Оголошую війну. Відмовляюся від винесення вироку. Я схвалюю це рішення. Оголошую засідання відкритим* [Остін 1986, с.122-124];

в) **висловлення-зобов'язання (comissives)** типу: *Я зобов'язуюсь, я обіцяю, я даю слово* тощо. Цей граматичний тип висловлень характеризується тим, що мовець зобов'язується здійснити певний вчинок, наприклад: *Я обіцяю (я беру зобов'язання), що прийду до тебе*;

г) **висловлення-реакції на поведінку інших людей (behabitives)**: *Я вітаю, я вибачаюсь, я висловлюю співчуття*. Висловлення цього типу виражають, головним чином, форми соціального етикету. Вони пов'язані з поведінкою іншої особи та повністю обумовлені такою поведінкою. Наприклад: *Вітаю з днем народження; Щасливої дороги* [Остін 1986, с.126];

г) **експозитивні висловлення (expositives)**, що експлікують функцію репліки в комунікативних актах: *Я стверджую, я пропоную* тощо. Висловлення такого типу виражають точку зору мовця або його конкретні наміри: *Я повторюю, я цитую, я питаю, я нагадую, я маю намір* тощо, наприклад: *Я стверджую, що цей факт дійсно реальний* [Остін 1986, с.126-129].

Виділені комунікативно-інтенціональні типи висловлень репрезентуються відповідними дієсловами, покваліфікованими Джоном Остіном як перформативні. Перформативними учений-лінгвіст називає такі дієслова, які під час свого виголошення не лише та не стільки описують будь-яку дію, а самі є дією, здійсненою мовцем шляхом проголошення цього дієслова [Остін 1986, с.27]. Наприклад, *Я заповідаю цей годинник своєму брату. Я називаю це судно "Королева Єлизавета". Оголошую вас чоловіком та дружиною*.

Розробляючи поняття перформативності, Джон Остін виходив з того положення, що "сказати що-небудь дорівнює здійсненню будь-якого вчинку" [Остін 1986, с.27-28]. Поглиблюючи цей тезис, учений дійшов висновку, що перформатив має власну функцію та слугує для здійснення дії. Вимовлення перформативного висловлення дорівнює здійсненню дії, яку, на думку вченого, неможливо було б здійснити, принаймні з тією ж точністю.

Поглиблюючи власні погляди на феномен перформативності, Джон Остін намагається виділити характерні риси такого типу висловлень. Учений зазначає, що при визначенні цього поняття не варто шукати якийсь граматичний або лексичний критерій, який дозволив би встановити різницю між перформативними та всіма іншими (за термінологією Дж.Остіна – констативними) висловленнями (відповідно, дієсловами) [Остін 1986, с.61]. Незважаючи на власне ствердження, Дж.Остіну вдалося виділити деякі загальні ознаки перформативності у висловленнях:

1) наявність перформативного дієслова у формі першої особи однини теперішнього часу дійсного способу. Наприклад: *Я згоден взяти цю жінку дружиною. Я присягаюся говорити правду*;

2) окреслення перформативними висловленнями лише тих подій, які іменуються перформативними дієсловами: *Оголошую перерву*;

3) перформативні висловлення не мають істинного значення, бо вони нічого не констатують: *Я дякую Вам. Я стверджую, що він шарлатан*. Виявляючись як дія або вчинок на момент свого виголошення, вони єдині, унікальні у своєму роді. Форма першої особи однини теперішнього часу дійсного способу є найбільш типовою формулою для вираження ознаки перформативності у висловленні [Остін 1986, с.25-39, 61-62].

Варто зазначити, що останнім часом у русистичі та вітчизняній германістиці виявляється тенденція розглядати як перформативні дієслова з негативністю, наприклад: *Я не запевняю Вас, що замовлення буде виконано в зазначений термін; Я не дозволяю...*, що виводить категорію перформативності за межі істинності / неістинності, тобто робить її за термінологією Дж. Остіна констативною. І. Міляєва в кандидатській дисертації зазначає: “Ми розглядаємо негативні директиви, тобто директиви, що містять заперечення або в перформативній, або в пропозиційній частині речення як експліцитно, так й імпліцитно” [Міляєва 2004, с.7]. У нашому дослідженні ми погоджуємося з думкою Г. Яковлевої про те, що в цьому випадку мова про перформативність практично не йде. У перформативного висловлення, якщо воно протиставляється констативному в розумінні Дж. Остіна та послідовників теорії перформативності, немає поділу на перформативні та неперформативні частини: висловлення є або перформативним, або констативним, тобто описовим [Яковлева 2005, с.53]. Перформативним висловленням властива “аутореферентність” [Бенвеніст 1974, с.308], яка виявляється в тому, що висловлення одночасно є фактом мовної дійсності, бо його вимовляють, та фактом дійсності, бо воно – здійснення дії, що стає рівноправним з висловленням про дію. Констативні висловлення такої властивості не мають.

Послідовник Дж. Остіна Дж. Серль в основу своєї класифікації прагматичних типів висловлень покладає зв'язок комунікативної інтенції мовця із значенням самого висловлення та іллокутивним ефектом (“іллокутивною силою” – illocutionary force, “іллокутивною точкою” – illocutionary point), спрямованого на слухача. Вплив іллокутивного ефекту змушує слухача прийняти комунікативну інтенцію мовця з необхідними для нього наслідками [Серль 1986б, с.156-157]. Оголосивши мовленнєвий акт основною комунікативною одиницею, Дж. Серль пропонує таку його символічну структуру: **F(p)**, де **F** є показником (індикатором) іллокутивної сили, а **p** означає пропозиційний зміст, що вміщує референцію та предикацію [Серль 1986а, с.171].

Говорячи про пропозиційний зміст, автор вважає, що пропозиція являє собою те, що повідомляється в акті ствердження (Assertion). Акт ствердження є необхідним у структурі висловлення, бо він надає пропозиційному змісту істинного значення. Показник пропозиційного змісту та індикатор іллокутивної сили (комунікативної інтенції), що витворює висловлення, знаходять своє відображення в синтаксичній будові такого висловлення. Іллокутивна сила у висловленні виражається просодикою (наголосом, інтонацією) та перформативним дієсловом, яке Дж. Серль називає іллокутивним [Серль 1986б, с.156-157].

Піддаючи критиці класифікацію прагматичних типів висловлення Дж. Остіна через недостатньо чітке розмежування комунікативно-інтенціональних типів висловлень, Дж. Серль пропонує розрізняти висловлення не лише за іллокутивними показниками, але й за наступними ознаками:

- а) мета висловлення (пор. різницю іллокутивної мети в наказі та скарзі);
- б) спрямованість відношення між словами та реальним світом;
- в) вираження психічного стану мовця (наприклад, присяга говорить про намір здійснити що-небудь, а вибачення засвідчує факт каяття тощо);
- г) сила, що виражає прагнення досягнути мовленнєву мету (пор. дієслова віддавати перевагу та наполягати репрезентують різне прагнення мовця до досягнення мети);
- г) різниця в статусі мовця;
- д) відношення мовця та адресата до інтересів один одного (пор. вітання та висловлення співчуття, обіцянка та погроза) [Серль 1986а, с.172-177].

Відповідно Дж. Серль виділяє наступні прагматичні типи висловлень:

1) **репрезентативні (representatives)**, які описують певний стан речей або повідомляють про такий стан: *Я констатую, що йде дощ; Я пророкую, що він прийде*;

2) **директивні (directives)**, що виражають спонукання адресата до здійснення певної дії: *Я наказую тобі піти*;

3) **комісивні (commissives)**, коли мовець зобов'язується здійснити будь-який вчинок або дотримуватись певної поведінки: *Я обіцяю сплатити тобі гроші; Я присягаюся помститися*;

4) **експресивні (expressives)**, що передають психологічний стан мовця, почуття, вибачення, привітання, співчуття: *Я прошу вибачення за свою поведінку*;

5) **декларативні (declarations)**, що виражають заяву мовця з гарантією їхнього успішного виконання: *Я призначаю Вас директором; Оголошую збори закритими; Вас звільнено* [Серль 1986а, с.180-188].

Як бачимо, класифікація Дж. Серля в основному лише модифікує класифікацію Дж. Остіна. Проте існує й різниця між ними. Цільове призначення того чи іншого прагматичного типу висловлень обумовлене у Дж. Серля не іллокутивними дієсловами, як це пропонує Дж. Остін, а деяким загальним знаком, що виражає комунікативно-функціональне використання цього типу мовцем. Тип директивних висловлень у Дж. Серля

символічно представлений схемою: ! W (Н робить А), де символ (!) виражає знак іллокутивного характеру директивних висловлень. Символ W виражає бажання мовця, а символи Н та А означають слухача та дію. Формула читається: “мовець бажає, щоб слухач здійснив у майбутньому деяку дію” [Серль 1986а, с.182]. Символ W у конкретному мовленнєвому акті може замінюватися такими іллокутивними дієсловами: *наказувати, командувати, просити, благати, звертатися з проханням, запрошувати, спонукати, дозволяти*. Сюди ж відносяться дієслова, які Дж.Остін зарахував до розряду спонукальних: *викликати на (бій), ігнорувати, кидати виклик* [Серль 1986а, с.182]. Конкретні директивні виявлення, включені автором у єдиний директивний тип, не розглядаються.

Цікавим виявляється співвідношення класифікації прагматичних типів висловлень Дж.Серля та Дж. Остіна, яке лінгвіст А. Романов подає у вигляді матриці [Романов 2005, с.30].

Таблиця 1

Дж. Р. Серль	Дж. Л. Остін
1. Репрезентативні висловлення	Експозитивні висловлення Оціночні висловлення
2. Директивні висловлення	Спонукальні висловлення Висловлення-реакції
3. Комісивні висловлення	Висловлення-зобов'язання
4. Експресивні висловлення	Висловлення-реакції
5. Висловлення-декларації	Спонукальні висловлення

Класифікації прагматичних типів висловлень, запропоновані Ю.Габермасом, Б.Фрезером, Д.Вундерліхом модифікують одна одну, відрізняючись між собою певними аспектами залежно від інтерпретації кожним з учених мовленнєвого акту.

Заслуговує на увагу класифікація прагматичних типів висловлень, запропонована Г.Почепцовим. Описуючи прагматичні типи висловлень на основі спільності реакції на них адресата, учений виділяє такі типи висловлень:

- а) **констатив**, комунікативно-інтенціональний зміст якого полягає у ствердженні: *Земля обертається*;
- б) **промисив**, зміст якого вміщує компонент із значенням *Я обіцяю*;
- в) **менасив**, комунікативно-інтенціональний зміст якого виражає погрозу: *Вб'ю; Я тебе вижену*;
- г) **перформатив**, інтенціональний зміст якого виражено дією: *Вітаю; Я гарантує Вам, що вартість цих книжок буде сплачено*;
- г) **ін'юктив**, що виражає пряме спонукання адресата до дії (за новою класифікацією [Почепцов, с.276] цей тип висловлень називається **директивом**): *Читай книгу*;
- д) **реквестив**, що вживається лише для вираження прохання: *Йди, будь ласка; Зроби це, прошу*;
- е) **квеситив** – це питальне речення в його традиційному трактуванні [Почепцов 1981, с.272-278].

Як бачимо, класифікація прагматичних типів висловлень Г.Почепцова побудована з урахуванням комунікативно-інтенціонального змісту висловлень, у семантичній структурі яких комунікативна інтенція виражається прагматичним компонентом. Вирішальним фактором для віднесення висловлення до того чи іншого типу є характер прагматичного компонента, зміст якого умовно представлено у вигляді сполучення **J (hereby) + дієслово**, що визначає іллокутивну силу висловлення. У класифікації враховується також реакція адресата на відповідну іллокутивну силу висловлення. Висловлення-прохання виділені автором в окремий тип, якому протиставляються ін'юктиви та частково директиви. Виділення перформативного типу висловлень у класифікації Г.Почепцова передбачає те, що решта типів висловлень є констативною. Саме таке розуміння перформативності й обумовило зарахування таких висловлень як “*Прохання зачиняти двері*”, “*Просимо вас зачиняти двері*” до перформативів [Почепцов 1981, с.276], хоча в комунікативно-інтенціональному плані такі висловлення корелюють з реквестивним типом.

Таким чином, у запропонованих класифікаціях комунікативно-прагматичних типів директивні висловлення розглядалися по-різному, залежно від вихідних критеріїв визначення інтенціонального

(іллокутивного) типу. Основним показником інтенціонального змісту висловлень визнається іллокутивний характер дієслівної лексеми, що базується на перформативному або констативному використанні конкретних висловлень. Враховується також різниця у статусі комунікантів, обов'язковість-необов'язковість дії для адресата. У запропонованих класифікаціях окремі директивні висловлення з власною іллокутивною силою не витворюють певного комунікативно-інтенціонального типу, а включаються дослідниками в більш загальний комунікативно-прагматичний тип директивних висловлень, про що свідчить таблиця 1. Таким чином, інтенціональний зміст директивних висловлень (прохань, наказів, порад, рекомендацій тощо) полягає в спонуканні мовцем адресата повідомлення до дії.

Інтенціональний тип директивних висловлень відрізняється від інших прагматичних типів у семантичному та прагматичному аспектах.

У семантичному плані директивні висловлення виражають спробу мовця примусити слухача здійснити будь-яку дію.

У комунікативно-функціональному плані директивні висловлення слугують для спонукання мовця до здійснення зазначеної дії. Директивні висловлення завжди вводять нові умови акту взаємодії та тим самим починають (ініціюють) ряд послідовних дій: Спонукає (М, С, р) → намагатися (М, cause (С, р)) → С (р), де М і С – мовець та слухач, а р – каузована дія.

Ряд послідовних дій обумовлюється певними умовами функціонування директивних висловлень, серед яких можна виділити наступні:

а) попередні умови, що характеризують соціальний аспект конкретного цільового використання – хто спонукає кого (їх соціально-рольовий статус);

б) умова істинності інтенціонального вираження, що репрезентує іллокутивний характер висловлення та відношення мовця до нього;

в) умова очікуваної дії, що конкретизує характер цільового призначення висловлення.

В основу виділення директивних реплік покладено ряд критеріїв, як наприклад, спрямованість очікуваної дії з боку адресата, ієрархічний характер відношень між адресантом та адресатом, а також бенефактивність каузованої дії для мовця та для адресата. За цими показниками директивні висловлення поділяються на накази, вимоги, розпорядження, прохання, поради, рекомендації, застереження, запрошення. Так, наприклад, директивні висловлення із значення наказу, вимоги, розпорядження характеризуються ієрархічними відношеннями між комунікантами; відповідна дія здійснюється на користь мовця. Обов'язкове дотримання наказу, вказівки, розпорядження обумовлене можливістю застосування санкцій до адресата у разі невиконання зазначеної дії. Наприклад: *Я наказую тобі зараз же виконати цю роботу.*

Щодо висловлень-прохань, то пресупозиційна основа функціонального використання цих висловлень виражає можливе виконання прохань слухачем. При цьому відмова адресата від здійснення зазначеної дії не викликає застосування санкцій по відношенню до нього. Відповідна дія виконується на користь адресанта. Наприклад: *Зараз, сьогодні ж я прошу це обговорити.*

Функціонування висловлень-порад пов'язане з пресупозицією можливості наслідування даній пораді, коли виконання очікуваної дії відбувається на користь адресата, наприклад: *Вам, пане Іванов, раджу бути акуратнішим.*

Висловлення-речення співпадають з порадами, але відповідна дія на відміну від порад здійснюється як на користь мовця, так і на користь слухача, наприклад: *Я пропоную заспівати пісню в клубі.*

Щодо висловлень-рекомендацій, для них характерна не лише можливість наслідування висловленої рекомендації, але й компетентність особи, що дає рекомендацію, наприклад: *Я рекомендую Вам прочитати цю книжку.*

Директивні типи реплік, за О.Беляєвою, можна подати у вигляді функціонально-прагматичного поля. Структура плану змісту функціонально-прагматичного поля визначається прагматичними чинниками, орієнтованими на взаємовідношення між учасниками, та можуть значним чином змінюватися залежно від фактора адресата. Авторка подає наступні прагматичні чинники: пріоритетність одного з комунікантів, облігаторність каузованої дії та інші, що утворюють типи прагматичних контекстів директивів, відповідно до яких виділяються три типи директивних реплік: прескриптиви, реквестиви, сугестиви. На основі інших диференційних прагматичних ознак у межах кожного типу можна виділити різні види директивів, що утворюють у своїй сукупності мікрополе цих типів. Наприклад, мікрополе прескриптива включає вимогу, розпорядження, наказ, заборону, а мікрополе реквестива – прохання, благання, запрошення. Між окремими мікрополями можливі пересічення, що проявляються у наявності таких видів директивів, які поєднують ознаки різних типів. Наприклад, інструкція поєднує ознаки облігаторності, виконання, властиві прескриптивам, та ознаку бенефактивності для адресата, властиву сугестивам [Беляєва 1990, с.5-8].

Таким чином, директивні висловлення виражають спонукання адресата до здійснення дії. Вони поділяються на різні підтипи на основі іллокутивності, статусно-рольових відношень, спрямованості очікуваної дії з боку адресата, облігаторності та необлігаторності виконання дії адресатом, бенефактивності дії для мовця та адресата. Директивні репліки являють собою комплексну дію: мовленнєву дію мовця та дію слухача, що

очікується мовцем та повинна найти своє вираження за умови виявлення комунікативного ефекту. Кожен з типів директивних реплік характеризується специфічним поєднанням семантичних функцій.

У подальшому дослідженні планується здійснити детальний опис функціонального класу директивних одиниць на семантико-синтаксичному та прагматичному рівнях.

Література

- Беляева 1990: Беляева Е.И. Грамматика и прагматика речевых актов: предмет и задачи исследования // Прагматика этноспецифического дискурса. Материалы симпозиума. – Бэлць, 1990. – С.5-9.
- Бенвенист 1974: Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М.: Прогресс, 1974. – 447 с.
- Волошинова 1930: Волошинов В.Н. Марксизм и философия языка. – Л.: Прибой, 1930. – 157с.
- Миляева И.В. Отрицательный директив в коммуникативно-целевом аспекте: Дис. ...канд.филол.наук: 10.02.01, 10.02.19. – Тула, 2004. – 143 с.
- Остин 1986: Остин Дж.Л. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике. Вып.17. Теория речевых актов. – М.: Прогресс, 1986. – С.22-129.
- Серль 1986а: Серль Дж. Р. Классификация иллокутивных актов // Новое в зарубежной лингвистике. Вып.17. Теория речевых актов. – М.: Прогресс, 1986. – С.170-194.
- Серль 1986б: Серль Дж.Р. Что такое речевой акт? // Новое в зарубежной лингвистике. Вып.17. Теория речевых актов. – М.: Прогресс, 1986. – С.151-169.
- Почепцов 1981: Почепцов Г.Г. Прагматика предложения // Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. – М.: Высшая школа, 1981. – С.271-278.
- Романов 2005: Романов А.А. Семантика и прагматика немецких перформативных высказываний-просьб. – Москва: Институт языкознания РАН, 2005. – 153 с.
- Сусов 1984: Сусов И.П. Коммуникативно-прагматическая лингвистика и ее единицы // Прагматика и семантика синтаксических единиц. – Калинин: Калининский ун-т, 1984. – С.3-12.
- Яковлева 2005: Яковлева Г.Г. Директивный дискурс в диалогическом пространстве разных языков (строевые и функциональные аспекты описания). – М.: Институт языкознания РАН, Тверской государственный университет, 2005. – 187 с.

In this article the author tries to set the status of directive units in the modern linguistics, to analyze the evolution of looks on directive utterances, to find out basic differential features and to set the place of directive utterances in the system of performative units.

Keywords: communicative intention, pragmatic type of utterances, illocutive act, directives.

Надійшла до редакції 18 вересня 2006 року.

Ольга Трішук

ББК Ш12=411.4

УДК 655. 535.5: 165.172 (048.3)

ЦІЛІСНІСТЬ РЕФЕРАТИВНОГО ТЕКСТУ

Досліджуються визначальні властивості та шляхи досягнення цілісності реферативного тексту. Аналізується характер членування тексту на частини і те, з якими намірами воно здійснюється.

Ключові слова: цілісність, дискретність, реферативний текст.

Більшість лінгвістів визнають цілісність центральною текстовою категорією, підкреслюючи іноді [Матвеева 1990, с. 9] її особливий онтологічний статус як гіперкатегорії, неспівмірної відносно тих текстових категорій (зв'язності, завершеності, членованості тощо), які зазвичай розглядаються в одному ряду з нею. Причому одні вважають цілісність особливою аструктурною смисловою категорією, що не співвідноситься з лінгвістичними одиницями й категоріями [Леонтьев 1976; Сахарный 1989; Сорокин 1985] і не визначається лінгвістично [Леонтьев 1979], але такою, що може бути „осмислена, актуалізована шляхом виявлення деяких субцілісностей, які її характеризують” [Сахарный 1994, с. 21-22]. Інші, намагаючись описати структурування цілісного тексту, розглядають її як структуровану текстову категорію, яка в процесі дискурсивної діяльності набуває властивостей упорядкованості й дістає мовленнєве втілення.

Метою нашого дослідження є вивчення прояву даної категорії в реферативному тексті. Текст при цьому розуміється водночас і як продукт, і як „образ і об'єкт мотивованої і цілеспрямованої комунікативно-пізнавальної діяльності” [Дридзе 1984, с. 47], а цілісність – як „комунікативно-орієнтоване, структуроване представлення задуму в тексті; принципи експліцитної структурної впорядкованості, що застосовуються не тільки відносно до продукту, а й до процесу його формування в комунікації” [Борисова 2005]. Цілісність тексту розглядається у двох аспектах – власне текстовому, що стосується архітектонічних закономірностей його

організації, і дискурсивному, який передбачає, що сама поява тексту, його внутрішня структура й зовнішня форма детерміновані умовами спілкування, і це спілкування „стосовно до тексту відіграє роль інтерпретативної, пояснювальної системи” [Общение 1989, с. 5].

Зміст цілісного реферативного тексту повинен відповідати його формі „в обсязі, встановленому автором тексту і його адресатом для реалізації певних комунікативних цілей” [Богданов 1990, с. 18]. Для досягнення основної мети реферату – донести до колег корисний досвід, нові ідеї і методи, висвітлені в першоджерелі, необхідно досить чітко усвідомлювати загальний задум первинного твору. Водночас у референта обов’язково повинен також сформуватися і основний задум вторинного твору – те найбільш суттєве, але ще не оформлене вербально, про що йтиме мова в рефераті. Забезпечуючи цілісність реферативного тексту, задум прогнозує „узгодження початку та кінця тексту за рахунок відбору тих підтем, за допомогою яких буде розгортатися майбутній текст” [Новиков 1983, с. 107]. Водночас він і керує процесом розподілу підтем. Якщо задум, покладений в основу реферативного твору й розгорнутий у низці описів і констатацій, дістав вичерпне вираження, то цей твір можна вважати завершеним.

Цілісності реферативного тексту передусім вдається досягти шляхом збереження в ньому смислової тотожності з основними аспектами змісту первинного твору та відмови від другорядних, необов’язкових смислових компонентів, які відволікають читача від головного. Не менш важливим у цьому сенсі є забезпечення єдності всіх компонентів змісту з основною темою, зокрема – відсутності в тексті таких мікротем, що порушують логічність висловлювання й спричиняють труднощі у сприйманні змісту. Тематична направленість реферативного тексту повинна жорстко узалежнюватися принципом логічного розвитку кожної теми, тому калейдоскопічна зміна тем у ньому є неприпустимою.

Реферативний текст повинен бути й цілісним композиційно. Для цього інформація в ньому подається двома способами: або конспективно, відповідно до композиції першоджерела, за його головними рубриками, – або аналітично, за певним планом, незалежно від рубрикації першоджерела. У першому випадку референт іде за логікою автора, у другому – спостерігається відхід від прийнятої в першоджерелі послідовності викладу. Такий відхід зумовлений намаганням референта: а) так розмістити інформацію, щоб відразу ввести читача в атмосферу найбільш суттєвого; б) відобразити в одному або декількох сусідніх реченнях тематично поєднані фрагменти первинного твору, які розміщено в ньому на певній відстані один від одного. Аналітичне подання інформації вимагає від референта критичного підходу і вміння виділити важливі положення й найціннішу інформацію. Спочатку в рефераті подають нові важливі дані, далі – встановлюється оптимальна послідовність смислових блоків у порядку їх інформаційної значущості, що дозволяє поліпшити смислове сприймання реферативного тексту. При такому поданні матеріалу максимально враховуються потреби читача і рівень його знань у висвітлюваній проблематиці. Тому, залежно від потреб і рівня знань, одному читачеві достатньо буде ознайомитися тільки з першим текстовим блоком і не витратити часу на перечитування решти матеріалу, іншому для усвідомлення прочитаного необхідно отримати додаткову інформацію, що міститься в другому текстовому блоці, або переглянути всі без винятку блоки реферату.

Незалежно від способу подачі інформації, реферат завжди має заголовок, з яким співвідноситься текст реферату, бо інакше він втратить свою цілісність. Добротний реферат складається із зачину, основної й завершальної частин. Зачин (перше речення) завжди продовжує заголовок і передає узагальнену інформацію анотативного характеру. У ньому проявляється векторна направленість перспекції з погляду фактуальної та змістовно-концептуальної інформації. Узагальнюючи основний зміст і центральну думку реферату, зачин налаштовує читача на сприймання інформації, вміщеної в основній частині, і при цьому перегукується з уміщеними в завершальній частині узагальненнями, висновками та рекомендаціями, які увиразнюють центральну думку. Незважаючи на відсутність спеціальних структурних засобів виділення частин, що використовуються в первинних творах (наприклад, підзаголовків), реферати мають для цієї мети певні індикативні засоби. Зокрема, заключна частина нерідко містить власне текстові індикатори – словосполучення *розроблено рекомендації, наведено пропозиції, подано висновки* або особливу конструкцію – складнопідрядне речення, головна частина якого не несе ніякого смислового навантаження, окрім маркування висновку, наприклад:

Зроблено висновок, що тромбоектомія з нижньої порожнистої вени за умов штучного чи допоміжного кровообігу є ефективним методом лікування її тромбозу [РЖ “Джерело”, 2005, сер.4, №1, с. 39].

Індикатор „*зроблено висновок, що*” інформує читача про те, що за ним іде висновок, пришвидшуючи в такий спосіб пошук даних тим читачам, які звертаються до реферату саме за висновковою інформацією. Проте іноді його текст може мати яскраво виражені граничні ознаки й при цьому не сприйматися як цілісний. І навпаки, цілісним може бути реферат, який не має чітко виражених формальних показників його початку і кінця, – звичайно, крім розташування в тексті на першій та останній позиції. Тобто індикатори початку й кінця тексту не є невід’ємними характеристиками його як цілого, і тому самі по собі, без урахування інших засобів цілісності, не можуть виступати її показниками.

Цілісність реферативного тексту формується також завдяки дотриманню стилістичної єдності тексту, проявляється в його граматичній одноманітності, зокрема, в наративних дієслівних формах. Вона маркується

формальними показниками задля відображення того, що окремі підтеми цілого тексту у своїй сукупності утворюють структурну єдність.

Як зазначає А. І. Новиков, цілісність тексту – це властивість не стільки самого тексту, скільки його сприймання [Новиков 1983, с. 109]. Причому вона може бути уявною як з погляду референта, який вважає текст цілісним, а насправді він не є таким, так і з погляду читача, коли той, виходячи із власного розуміння цілісності, виявляє її поза мовленнєвим повідомленням, тобто орієнтується на цілісність не всередині самого тексту, а суто на власні знання щодо підпорядкування і взаємозалежності текстових частин та власне уявлення цілісності поза текстом. Іноді референт може вважати нецілісний реферативний текст абсолютно природною комунікативною ситуацією, що нерідко спричиняє наявність смислових прогалин або навіть розрив змісту і, як наслідок, призводить до часткового чи повного його нерозуміння, тобто до конфлікту між текстом і читачем. З точки зору розуміння тексту в реферативному дискурсі можливі такі комунікативні парадигми:

- **сильний конфлікт** – референт, зорієнтований на цілісність поза повідомленням; нецілісне повідомлення; читач, зорієнтований на цілісність всередині повідомлення;
- **слабкий конфлікт** – референт, зорієнтований на цілісність поза повідомленням; нецілісне повідомлення; читач, зорієнтований на цілісність поза повідомленням;
- **відсутність конфлікту** – а) референт, зорієнтований на цілісність всередині повідомлення; цілісне повідомлення; читач, зорієнтований на цілісність всередині повідомлення; б) референт, зорієнтований на цілісність всередині повідомлення; цілісне повідомлення; читач, зорієнтований на цілісність поза повідомленням.

Незважаючи на те, очікує конкретний читач цілісності всередині тексту чи ні, референт завжди повинен бути зорієнтованим на створення якісного цілісного реферативного тексту, який би сприймався читачем як завершений твір.

Цілісність тексту пізнається через категорію дискретності. Остання передбачає, що на значеннєвому рівні реферативний твір, незважаючи на малий розмір, членується на завершені в смисловому відношенні фрагменти, які виступають опорними точками для побудови цілісної картини повідомлення. Зазначені смислові фрагменти створюються в такий спосіб, щоб „повідомлення, яке служить кінцевою метою мовленнєвого акту, могло бути сприйняте читачем і перероблене його свідомістю в уявлення, що відповідає комунікативному наміру” [Реферовская 1989, с. 41] референта та автора первинного твору. Специфічною рисою реферативного тексту є те, що цілісною, відносно незалежною від контексту текстовою одиницею в ньому може виступати й доволі часто виступає окреме речення, що зазвичай компактно висвітлює ту чи іншу тему, яка в межах первинного тексту виражена їх поєднанням або навіть підрозділом чи цілим розділом. Таке речення порівняно з тими, що входять до структури дво-чотириреченнєвих текстових одиниць реферативного тексту, є більш самостійним, а також і більш значущим. Функціонально і за сутнісними характеристиками воно нічим не відрізняється від складного синтаксичного цілого (ССЦ) – конститuenta первинного тексту, що його зазвичай визначають як групу об’єднаних спільністю значення та певними синтаксичними зв’язками речень, що утворюють відносно незалежні від контексту смислові єдності [Солганик 1973; Серкова 1978; Зарубина 1973; Фридман 1975]. Так само, як і ССЦ, це речення характеризується відносною семантичною незалежністю, смисловою і функціональною завершеністю.

За реченнями, які входять до складу текстової одиниці, тут зберігається той самий статус, який вони мають у первинному тексті, – служити основним її конститuentом. Для того, щоб кожна така одиниця сприймалася дискретно під час читання реферативного твору, референт використовує спеціальні мовні засоби призупинення даного процесу з метою надати сприймачеві тексту можливість проникнути в суть тільки-но прочитаного, усвідомити його значущість. Таким розгортанням основної теми референт спрямовує процес читацького сприймання. І щоб максимально конденсовану інформацію, що подається логічними блоками, читач зміг сприйняти та осмислити без зайвих зусиль, тут широко використовують референтські конструкції, які розмежовують смислові аспекти зі збереженням безабзацної структури. Вони не тільки ділять текст, а й заставляють читача на мить зупинитися і сфокусувати свою увагу на тому, що саме в цьому місці відбувається зміна мікротеми, починається виклад іншого, нового аспекту змісту першоджерела. У такий спосіб актуалізуються всі важливі аспекти змісту, що дозволяє під час перегляду реферативного твору не оминати читацькою увагою жоден із них.

Вживанням референтських конструкцій референт добивається плавності, неперервності тексту. Оскільки в короткому реферативному тексті, де діє провідний принцип „мінімумом слів передати максимум інформації”, кожен фрагмент, усередині якого проявляється властивість нерозривності компонентів, зазвичай розглядається як доволі самостійна підтема, зв’язок якої з іншими підтемами може не відзначатися особливою міцністю, то цей зв’язок може бути й рубаним. Тому для досягнення „неперервності і взаємозв’язку складових частин, які утворюють смисл” [Гаузенблас 1978, с. 75] не варто економити на мовних засобах, а потрібно супроводжувати переходи від однієї підтеми до іншої сполучними словами і конструкціями.

Оскільки, як показав аналіз реферативних текстів, поєднання речень у текстові одиниці нехарактерне для індикативних рефератів, де кожне речення висвітлює окрему тему, то наявність у них структурно-семантичних одиниць, сформованих на основі поєднання двох і більше речень, може служити формальним показником віднесеності реферату до класу інформативних.

Одним із засобів дискретності короткого реферативного тексту на вербальному рівні є абзац. Поабзацне оформлення використовується, зокрема, в рефератах РЖ Книжкової палати України „Політика. Політичні науки”, „Економіка. Економічні науки”, де інформація, що стосується деяких смислових аспектів першоджерела, подається досить детально у вигляді чітко вираженого логічного блоку і в такий спосіб набуває особливої значущості. Наприклад:

04.11.33.62 Адаптивні моделі вибору рекламної кампанії підприємства: Автореф. дис. ... канд. екон. наук / Тонєва К. В. – Харків: Харк. нац. екон. ун-т, 2004. – 20 с. – Укр.

У дисертації розглянуто актуальну проблему розроблення комплексу економіко-математичних моделей вибору рекламної кампанії, яка повинна враховувати, з одного боку, досягнення маркетингових цілей підприємства та його фінансові можливості – з другого.

Проведений аналіз рекламного ринку України дозволив дійти висновку, що він знаходиться на етапі свого становлення. Це зумовлює необхідність удосконалення моделі планування рекламної кампанії. Запропоновано модифікацію цієї моделі, що поєднує в собі стадії планування з ефектами рекламних комунікацій.

Розроблено механізм вибору рекламної кампанії, заснований на принципах адаптації підприємства до зміни зовнішніх та внутрішніх умов його функціонування, що дозволяє підвищити обґрунтованість управлінських рішень щодо формування рекламної кампанії. Запропонований комплекс адаптивних моделей розроблено на підставі теоретико-ігрового підходу з використанням критеріїв вибору, методів експертних оцінок, аналізу ієрархії та завдання лінійного програмування.

Параметрична й структурна адаптації механізму підтримуються розробленими моделями вибору ефективного обсягу асигнувань на рекламу та розподілом витрат між відповідними засобами [РЖ “Економіка. Економічні науки”, 2004, № 11, с. 25].

Оформленням текстових одиниць в окремий абзац референт передбачає, що читач оцінить їхню значущість так само, як це зробив і він сам. Проте основними мотивами абзацного членування в наведеному реферативному тексті є не тільки намагання актуалізувати значущі частини тексту. Шляхом підкреслення за допомогою абзацного поділу переходів від однієї мікротеми до іншої референт прагне пришвидшити процедуру пошуку в ньому необхідної читачеві інформації й зробити реферат зручнішим для сприймання – адже відсутність абзаців, які, по суті, є дрібними рубриками, могла б спричинити притуплення уваги і можливу втрату інтересу до подальшого читання тексту, нерідко перевантаженого сильно конденсованою інформацією.

Виділяти частини реферативного тексту в окремі абзаци можна також і з іншими цільовими установками, про що свідчить наступний реферат:

04.11.33.74 Сучасна теорія сегментації ринку: короткий огляд основних положень. Современная теория сегментации рынка: краткий обзор основных положений / Зозулев А. // Маркетинг и реклама. – 2004. – № 7-8 (95-96). – С. 26-32. – Рос.

Автор аналізує фактори, що зумовлюють важливість сегментації ринку для вітчизняних підприємств, пропонує авторську модель сегментації споживчого ринку.

Підкреслено, що вона є особливо актуальною в умовах постсоціалістичних країн, де недосконалі ринкові відносини. Сегментація є найбільш критичним елементом у маркетинговій стратегії підприємства й основою для розроблення маркетингу, виступає як один із головних методів конкурентної боротьби. Показано, що сегментація ринку передбачає проходження двох основних етапів: макросегментації і мікросегментації. На етапі макросегментації підприємство визначає свій базовий ринок. На етапі мікросегментації ринку проходить розподіл споживачів у рамках потенційного ринку. Розглянуто підходи, моделі і методи, що застосовуються в сегментації ринку.

Автор дійшов висновку, що сегментація ринку – формалізована процедура, що базується на об'єктивних даних, отриманих у ході маркетингових досліджень математичними методами. Застосування цієї методики дозволяє підприємству чітко, однозначно визначити цільовий ринок, розробити стратегію позиціонування, яка створює об'єктивну основу для розроблення комплексного маркетингу [РЖ “Економіка. Економічні науки”, 2004, № 11, с. 29].

Окрім зазначених вище мотивів, референт використовує абзацне членування також і для підпорядкування тексту реферату одному з головних законів: позначати початок і кінець тексту. Виділенням речення-зачину, що є згортком структури реферату, узагальненим концентратом усього змісту реферату та завершального речення, що передає висновкову інформацію, тісно пов'язану зі змістом першого, він добивається того, що в мисленні читача текст постає як єдине ціле.

У рефератах, опублікованих в РЖ „Джерело” і Медичному, в якому подаються здебільшого розширені реферати, текст власне реферативної частини зазвичай представляє весь свій обсяг одному абзацу, де вміщуються різнопланові положення первинного твору. Частину з них можна було би представити окремим абзацом, що допомогло б відразу помітити початок нової теми і надало сприймачеві короточасний

відпочинок при переході від однієї конденсованої думки до іншої. Позначення переходів від однієї думки до іншої допомагає стежити за логікою думки референта і, створюючи відчуття цілісності викладу, помітно полегшує сприймання тексту. Відсутність поділу реферативного твору на абзаци свідчить про те, що редакції зазначених видань вважають конденсованість інформації основною його рисою, яка повинна превалювати навіть над здатністю тексту бути зручним для сприймання.

Іноді може скластися враження, що абзац служить вираженням закінченості частини цілого, як „окремої ланки в загальній динаміці думки” [Головин 1980, с. 154] також і в плані змісту. Проте це є можливим лише у випадках збігу абзацу, як структурної одиниці, із ССЦ, яке є одиницею плану змісту, коли при описі смислових аспектів первинного тексту дається розгорнутий аналіз одного з них, наприклад:

У дисертації досліджено сутність інституту парламентаризму як суб'єкта демократичної політичної системи. Обґрунтовано детермінізм щодо форм демократичного представництва інтересів і типів політичної культури населення. Виявлено загальні функції парламентів у демократичній і недемократичній політичних системах та спеціальні функції парламентаризму в державах оригінального та вторинного розвитку, ефектне виконання яких забезпечує підтримку стабільної еволюції політичного розвитку.

Доведено, що для політичної системи України характерний розрив між інтересами парламентарів та інтересами широких мас, що свідчить про невиконання ВРУ як інституційних функцій (артикуляції, агрегації й інтеграції соціальних інтересів), так і спеціальної функції узгодження суспільних інтересів. Зазначено, що для підтримки демократичного характеру політичної системи країни необхідне удосконалення парламентського представництва і подальша демократична соціалізація населення, процес якої повинна прискорити запроваджена в Україні політична реформа [РЖ “Політика. Політичні науки, 2005, № 11, с. 18].

Оскільки смисловий аспект „Стан і шляхи демократизації політичної системи України” сприймається як розвиток самостійної важливої, на думку референта, теми, йому він відвів окремих (другий) абзац. Проте зазвичай у реферативному тексті абзац уміщує декілька ССЦ. Більшість із них представлені або одним реченням, або одним стрижневим (у тематичному, логічному, змістовому плані) і одним-двома реченнями, які його конкретизують.

Аналіз того, з якими намірами референт членує текст, показує, що всюди спостерігається одна й та сама тенденція: зупинитися, щоб продовжити виклад, переключивши його на інший аспект змісту першоджерела. У такий спосіб референт відтворює перед читачем процес власної праці над створенням реферативного тексту. Спочатку він перечитує весь первинний текст з метою збагнути основний його зміст. Далі, під час повторного читання, зупиняється перед певними його частинами, щоб ще раз упевнитися в їхній значущості й виявити зв'язок з іншими частинами, і тільки після усвідомлення їх як таких, що передають суттєву інформацію, відтворює їхній зміст у реферативному творі. В одних випадках більш компактно – одним реченням, в інших, якщо інформація, на його думку, є дуже важливою і тому такою, що потребує ширшого висвітлення, – використовує декілька речень. Тобто розмір частини в реферативному тексті є відображенням її значущості. Проте не тільки він. Про важливість структурно-семантичної одиниці тексту свідчить уже сам факт її виділення в ньому.

Отже, на тлі цілісності реферативного тексту членованість відтворює дискретність свідомості комунікантів, полегшує процеси його породження та сприймання. Цілісність і можливість членування тексту не тільки не заперечують, а, навпаки, передбачають одна одну. Членованість тексту служить одним із засобів забезпечення його цілісності, а цілісність передбачає об'єднання його частин. Обидві вони, як справедливо зазначає О. О. Селіванова, актуалізують відцентрові та доцентрові сили тексту [Селіванова 1999, с. 113]. Їхня взаємодія пояснюється „онтологічно притаманною тексту невідповідністю між його послідовним розгортанням, що має лінійний характер, та відображеною дійсністю, що є багатоплановою” [Кухаренко 1988, с. 72].

Реферативний текст повинен бути доцільним мовленнєвим твором, який несе читачеві цілісну інформацію. Цілісність тексту має психолінгвістичну структуру і не співвідноситься безпосередньо з лінгвістичними одиницями. Досягти її можна: єдністю задуму; змістовною тотожністю з первинним твором шляхом включення в нього всього суттєвого і відкидання маргінальних, неважливих елементів змісту; точністю будови тексту; стилістичною єдністю тексту.

Визначальними властивостями цілісності реферативного тексту є смислова єдність, композиційна і структурна завершеність, що свідчить про те, що він будується за законами великого тексту. Смислова єдність полягає в наявності смислового зв'язку між усіма підтемами тексту. При цьому тема цілого реферативного тексту не виступає простою сумою його підтем – дрібних тем, уособлених у текстових одиницях, що відповідають ССЦ у рамках первинного тексту. Носієм окремої підтеми в реферативному тексті, на відміну від першоджерела, виступає окреме речення, і це є його специфічною рисою. У таких випадках речення не входить до складу ССЦ, а є самостійним реченням-висловлюванням. Структурна і композиційна завершеність передбачає подачу змісту в строгій логічній послідовності відповідно до композиції першоджерела або з відходом від прийнятої в першоджерелі послідовності викладу.

Специфіка реферативного викладу полягає в тому, що референт намагається чітко членувати текст на частини, використовуючи для цього спеціальні формальні показники, які служать не тільки для окреслення меж

даних одиниць, а й для їхньої ієрархізації. Завдяки такій роздільності основних одиниць тексту стає осяжною внутрішня організація тексту і в такий спосіб прискорюється процес його сприймання читачем.

Характер членування в реферативному тексті має свою специфіку, оскільки підпорядковується водночас і прагматичній установці, і обмеженню місця. Останнім можна пояснити відсутність абзацного членування в багатьох реферативних текстах, коли в одному абзаці містяться різні мікротемати, які характеризують загальну тему з різних боків, за різними властивостями й параметрами, і тому за змістом могли б бути представлені в роздільному вигляді.

Реферативний текст може оформлюватися двоєю: у вигляді одного абзацу або вміщуватися в декілька абзаців, залежно від того, де опубліковано реферат.

Основною текстовою одиницею в індикативному рефераті виступає речення, в інформативному – речення і ССЦ.

Література

Богданов 1990: Богданов В. В. Речевое общение. Прагматические и семантические аспекты. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1990. – 88 с.

Борисова 2005: Борисова И. Н. Русский разговорный диалог: структура и динамика. – Екатеринбург: Изд-во УРСС Едиториал, 2005. – 320 с.

Гаузенблаз 1978: Гаузенблаз К. О характеристике и классификации речевых произведений // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1978. – Вып. VIII. Лингвистика текста. – С. 57-77.

Головин 1980: Головин Б. Н. Основы культуры речи: Учеб. пособие. – М.: Высшая школа, 1980. – 335 с.

Дридзе 1984: Дридзе Т.М. Текстовая деятельность в структуре социальной коммуникации. – М.: Наука, 1984. – 268 с.

Зарубина 1973: Зарубина Н. Д. Сверхфразовое единство как лингвистическая единица: Автореф. дис. канд. филол. наук, – М., 1973. – 21 с.

Кухаренко 1988: Кухаренко В. А. Интерпретация текста. – М.: Просвещение, 1988. – 192 с.

Леонтьев 1979: Леонтьев А. А. Высказывание как предмет лингвистики, психолінгвистики и теории коммуникации // Синтаксис текста. – М., 1979. – 348 с.

Леонтьев 1976: Леонтьев А.А. Признаки связности и цельности текста // Лингвистика текста / Отв. ред. И.И. Чернышева. – Вып. 103. – МГПИИЯ им. М. Горького, 1976. – С. 101-111.

Матвеева 1990: Матвеева Т.В. Функциональные стили в аспекте текстовых категорий. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1990. – 172 с.

Новиков 1983: Новиков А. И. Семантика текста и ее формализация. – М.: Наука, 1983. – 216 с.

Общение 1989: Общение. Текст. Высказывание. – М.: Наука, 1989. – 175 с.

Реферовская 1989: Реферовская Е. А. Коммуникативная структура текста в лексико-грамматическом аспекте. – Л.: Наука, 1989. – 167 с.

Сахарный 1989: Сахарный Л.В. Введение в психолінгвистику. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1989. – 180 с.

Сахарный 1994: Сахарный Л.В. Человек и текст: две грамматики текста // Человек-Текст-Культура / Под ред. Н.А.Купиной, Т.В.Матвеевой. – Екатеринбург: Институт развития регионального образования, 1994. – С.7-59.

Селіванова 1999: Селіванова О. О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд). – К.: Вид-во Укр. Фітосоціологічного центру, 1999. – 148 с.

Серкова 1978: Серкова Н. И. Предпосылки членения текста на сверхфразовом уровне // Вопросы языкознания. – 1978. – № 3. – С. 75-82.

Солганик 1973: Солганик Г.Я. Синтаксическая стилистика (сложное синтаксическое целое). – М.: Высшая школа, 1973. – 214 с.

Сорокин 1985: Сорокин Ю.А. Психолінгвистические аспекты изучения текста. – М.: Наука, 1985. – 168 с.

Фридман 1975: Фридман Л.Г. О принципах выделения и характерных особенностях сверхфразовых единиц // Проблемы синхронного и диахронного описания германских языков. – Пятигорск, 1975. – Вып. 1. – С. 146-174.

Governing features of integrity for abstract texts and its fulcrums are researched. Character of text parting and the aims it was done for are analyzed.

Keywords: integrity, text parting, abstract text.

Надійшла до редакції 15 вересня 2006 року.

РОЗДІЛ VII. ОСОБЛИВОСТІ ГОВОРІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Іліана Білик

ББК Ш 12 =411*671

УДК 81'28

СЕМАНТИКА І ФУНКЦІЇ ДІЄСЛІВНИХ КОНСТРУКЦІЙ З ПРИЙМЕНИКОМ *ДО*
У СХІДНОСТЕПОВИХ ГОВІРКАХ

Стаття присвячується розгляду дієслівних конструкцій з локативними і темпоральними семантичними відношенням з прийменником *до* і залежним родовим відмінком у східностепових говірках Донеччини.

Ключові слова: локативні дієслівні конструкції, темпоральні дієслівні конструкції, дієслівні словосполучення з прийменником, дієслово, відмінок, функція, рух, сполучення.

Серед актуальних проблем теорії синтаксису досі посідає важливе місце і становить значний інтерес як у теоретичному, так і у практичному плані проблема словосполучення. На діалектному рівні, зокрема у східностепових говірках, синтаксис залишається ще недостатньо описаним. Як необхідність визначається поглиблене вивчення дієслівних конструкцій, встановлення їх семантики та структури. Питання функціонування дієслівних словосполучень з локативними і темпоральними відношеннями в різних говірках деякою мірою були центром уваги дослідників. Помітні деякі спроби детально описати синтаксичні особливості локативних і темпоральних словосполучень як прийменникового типу, так і безприйменникового у слобожанських говірках [12], деякі особливості синтаксису українських говірок Нижнього Подністрів'я [4]. Розглядалися прийменникові конструкції українських східнополіських говірок [6], прийменникові конструкції напрямку руху з прийменником *до* в українських говірках Буковини [15], особливості говірок східних районів Харківської області [10], Брюховицького району Львівської області [11] та Чорнобильської зони [3].

Локативні та темпоральні дієслівні конструкції у східностепових говірках залишаються недостатньо вивченими.

Метою статті є опис дієслівних словосполучень з локативними і темпоральними семантичними відношеннями з прийменником *до* + *род.відм.* східностепових говірок Донеччини у структурно-семантичному та функціональному аспектах.

Завдання статті – подати структурно-семантичну та функціональну характеристику словосполучень з іменним компонентом у родовому відмінку з прийменником *до* у говірках Донеччини.

Локативна синтаксема переважно вживається при дієсловах власне-локативних, локативних дієсловах процесу і локативних дієсловах дії. Характерну рису цих дієслів становить "наявність у їх структурі локативного постфікса (прийменника), який диференціює лексичні значення дієслів і викликає семантичну й морфологічну варіантність локативних субстанціальних синтаксем" [2, с. 130]. Морфологічними варіантами локативної синтаксеми є місцевий, знахідний, родовий, давальний і орудний відмінки.

Опорними членами словосполучень із прийменниками просторового значення виступають дієслова різних лексичних груп, серед яких особливо активні дієслова руху, фізичної дії, місцезнаходження, перебування, стану. Залежні їх компоненти – іменники просторової і конкретно-предметної семантики, значно рідше в цій функції використовуються особові займенники і субстантивні прикметники.

Окремим типам досліджуваних словосполучень притаманний синкретизм значень. Поєднання просторових і об'єктних відношень спостерігається, наприклад, у словосполученнях із залежним іменником – назвою істоти або із займенником, який вказує на такий предмет, напр.: *при'її'ж'айут' до 'Мар'їїні'х бат'к'ів* (н.п.70); *у поне'д'ілок при'вод'ат' до 'матер'і 'сн'ідат'* (н.п.26); *по'їїхали до 'неїї* (н.п.41); *приї'шов до нас* (н.п.12); *'встройіс'а до 'н'іміц'ів пол'і'цаїем* (н.п.102) і т.п. Такі конструкції можна віднести до об'єктно-просторових відношень з функцією межі поширення дії, як це робить В.І.Добш. Конструкції, у яких виражається межа поширення дії, дослідник відносить також до об'єктно-просторових [5, с. 19]. Але, на нашу думку, у подібних словосполученнях переважають просторові відношення, хоча специфічні, невід'ємні від об'єктних відношень. Форми залежного іменника і займенника (з прийменником) виступають у позиції обставини.

Сполучення *до* + *Р.в.* поєднується зв'язком керування майже виключно з дієсловами і вступає з ними головним чином в об'єктні та об'єктно-просторові відношення, рідше в часові та способові відношення з цілим рядом часткових значень та їх семантичних нюансів. Існує погляд, що словосполучення типу *йти до міста* (*квіти в росі*) утворені зв'язком прилягання, оскільки форма залежного компонента не вимагається лексико-семантичним змістом, природою (валентністю) опорного компонента, коли під неї підводиться форма будь-якого відмінка поза його семантичним навантаженням у межах реченнєвої одиниці, а зв'язок між компонентами виникає на основі їх взаєморозташування, пор.: *пішов до лісу* = *пішов туди/ до лісу* – синтаксичний прислівник [7, с. 14]. Основна функція прийменника *до* при цьому зводиться так чи інакше до засобу дооформлення, увиразнення межі поширення дії, позначуваної іменником у родовому відмінку.

Локативні словосполучення “дієслово + іменник у Р.в. з прийменником до” досить продуктивні в досліджуваних говірках. Вони виражають два основних відтінки локативних просторових відношень:

- спрямування дії до меж певного простору або предмета без проникнення в їх середину: *приход'ят' до двору* (н.п.31); *приход'ят' до порога* (н.п.13); *бігала до колод'аз'а* (н.п.60); *нід'ход'у до дво'ра* (н.п.24); *до'їхали до се'ла* (н.п.66);

- спрямування дії в межі якогось простору чи всередину предмета (ілативне значення): *по'в'ів до хати* (н.п.56); *по'їхали до брата* (н.п.46); *во'зили до церкви* (н.п.74); *вискочу до гурту* (н.п.60) тощо.

Для підсилення значення крайньої точки, межі дії чи руху в конструкціях з прийменником до використовується означальний займенник *самий* або частка *аж*, напр.: *ход'или аж до мос'та* (н.п.24); *їїздили аж до Мар'їупол'а* (н.п.89); *во'зили до самого й'ару* (н.п.45); *оста'валис' до самого л'їта* (н.п.69) і т.п.

Опорними членами словосполучень аналізованого типу виступають дієслова руху, переміщення, спрямованої дії, значно рідше вживаються дієслова інших функціонально-семантичних груп: *нідб'їжат' до в'їк'на* (н.п.61); *їдут' до бат'ка моло'дойі* (н.п.31); *ход'їмо до д'ів'чат* (н.п.4) і т.ін.

До локативних словосполучень з просторовими відношеннями належать також часто вживані конструкції з *до + Р.в.* іменників – назв населених пунктів, причому як без ілативного значення, тобто на позначення напряму до початкової точки або наближення в певний бік якоїсь території, так і з ілативним значенням – проникненням в середину об'єкта. Такі конструкції утворюються з дієсловами на позначення руху, переміщення до визначеної межі або до вихідного пункту, напр.: *до'вели до Костан'їновки* (н.п.22); *на'в'їдувалис' до Бер'д'анс'ка* (н.п.10); *їїхали до Гли'бокоїї балки* (н.п.15) тощо. Сюди ж належать конструкції з *до + Р.в.* загальних назв населених пунктів (*се'ло*, *м'їсто* і т.п.), назв країв і країн: *їїздила до д'ругого се'ла в'щиц'а* (н.п.34); *виру'шали до Заходу* (н.п.2); *ви'возили до хутору* (н.п.9); *приїжд'жала до нашого м'їста* (н.п.11); *їїхали до г'орода* (н.п.19).

До конструкцій такого типу відносяться й такі, які мають залежні іменники на позначення просторових назв типу *долина*, *до'рога*, *св'їт* тощо, які не виявляють у досліджуваних говірках територіальної диференційованості, тобто у функції власне межі і з додатковим значенням ілативності вони простежуються на всій території: *вийшла до до'роги йак до'мовилис'а* (н.п.12); *вийшли до до'лини* (н.п.27); *викинули гет' до ст'єпу* (н.п.44); *до'ход'їли до пол'а* (н.п.4); *ви'ходили до л'їсу гу'лат'* (н.п.32); *ви'возили до р'їчки* (н.п.46); *вийїхала од:и'хат' до мор'а* (н.п.10).

У конструкціях з просторовим відношенням функція межі поширення дії найвиразніше передається *до + Р.в.* іменників (займенників) різних лексико-семантичних розрядів при дієсловах з найчастіше вживаними префіксами *при-*, *нід-*, *по-* типу *приїшли*, *приход'ят'*, *нідб'їжат'*, *нідвод'ят'*, *по'в'ів*, *по'їхали* і т.п.: *приб'їзиз'їлис'а до се'ла При'вол'а* (н.п.66); *нідїїжд'же'їе до його* (н.п.101); *нідвод'ят' до столу* (н.п.70); *ніт'качувала до ву'л'а* (н.п.58); вужче – *до-*, *ви-* типу *до'ходили*, *до'їхали*, *ви'ходити*, *вийїж'али*.

У дієсловах активного руху доконого виду з префіксами *по-*, *ні-* широко вивлене видове значення початку дії, яке поєднується із значенням спрямування в тих дієсловах, які передають рух посередньо. А в дієсловах, які у безпрефіксній формі виражають цілеспрямовану дію, префікси *по-*, *ні-* посилюють й увиразнюють це значення. Відтінок просторової спрямованості, який вноситься в дієслово префіксами *по-*, *ні-*, зближує його з прийменником досяжного відношення *до*: *по'їхали до св'єкр'ів* (н.п.68); *попли'вли до тих ками'ш'ів* (н.п.21); *нід'їїшов до мага'зина* (н.п.13); *нішли до церкви ра'нен'ко* (н.п.74); *нід'н'авс'а до хл'їва* (н.п.9).

Одним з найбільш типових значень дієслів з префіксом *при-* є вираження наближення дії або руху до певного об'єкта чи місця, спрямування її до меж або межі простору: *приїшли до сус'їд'ів* (н.п.42); *приїхали до Розовк'ї* (н.п.12); *приїхала до рай'центра* (н.п.99); *прибу'ли до сана'тор'їїа* (н.п.37); *приходили до клуба* (н.п.58). Префікс *в-* так само вступає у співвідношення з прийменником *до*, якщо він вказує на спрямування дії в межі якогось простору або в середину об'єкта: *в'їхали до Дн'їпропет'ровс'ка* (н.п.29); *в'їїшла до школи* (н.п.14); *вдерлас'а до ку'ми* (н.п.71). Дієслова з префіксом *за-* означають рух, спрямований у межі певного простору або в середину об'єкта: *зайшов до двору* (н.п.64); *зайїхав до ферми* (н.п.13). Так само й дієслова з префіксом *пере-* часто виражають рух, спрямований всередину об'єкта чи в межі простору, хоча можуть бути випадки, коли дієслова можуть виражати спрямування дії до меж якогось простору без проникнення в його середину: *перен'їс до дв'єрей* (н.п.72); *перейшов до на'в'їсу* (н.п.33); *переставив до крана* (н.п.98). Відтінок спрямування руху до меж якогось простору, середовища або предмета у більшості випадків вносять у дієслова префікси *нід-*, *про-*: *нід'їїшов до хати* (н.п.55); *нід'їхали до церкви* (н.п.17); *проїїшлас' до ст'єпу* (н.п.88); *прод'винула до в'їк'на* (н.п.32); *пропус'кали до сад'ка* (н.п.79).

Виразна функція межі *до + Р.в.* простежується і при дієсловах руху та спрямованої чинності без префіксів, зокрема, коли в родовому вживаються іменники на означення осіб і взагалі істот. У таких конструкціях залежний іменник-назва істоти або особовий займенник сприймається і як об'єкт, і як певне місце, до якого спрямовується дія, наприклад: *од'воз'ят' до моло'дого* (н.п.31); *їїхала до чоло'в'їка до'дому* (н.п.3); *с'їдайє до моло'дойі* (н.п.2); *ход'ї до Клави* (н.п.4) тощо.

Прийменникові форми *Р.в.* іменника-назви істоти та особового займенника, вживаючись у словосполученнях, які виражають просторові відношення, дещо своєрідні, невіддільні від об'єктних відношень,

виступають у позиції придієслівної обставини і можуть при тому уточнювати попередню обставину місця або й самі уточнюватися [9, с. 17], напр.: *можна було вискочити до одного моста на глухий шлах* (н.п.42); *возила до церкви за п'ят' к'ілометрів* (н.п.45); *ходила до роботи в колхоз* (н.п.40). Конструкції такого типу В.І.Добош відносить до об'єктно-просторових [5, с. 19].

Локативні словосполучення з прийменником *до* + *Р.в.* щодо спрямування дії до певного простору, який виступає об'єктом дії, можуть набувати об'єктно-просторових відношень, якщо залежними компонентами виступають іменники на позначення різних споруд, приміщень, предметів будь-якої форми й об'єму, напр.: *йдуть увечері до церкви* (н.п.70); *станов'уса до пліти* (н.п.27).

Для передачі локальних відношень між дією і предметом або місцем, до якого спрямовується дія, зрідка використовується прийменниковий зворот *в* *напр'амі до*: *йїздит в напр'амі до Будапешта* (н.п.90); *поїхала в напр'амі до города* (н.п.12); *повернула в напр'амі до свого села* (н.п.8), а також *в б'ік*: *п'ішов в б'ік Н'інк'іноії хати* (н.п.7); *ходив у б'ік л'ісу* (н.п.43). Лише деякі мовознавці розглядають сполучення *в (у) б'ік* як прийменник, зокрема Є.Т.Черкасова зазначає, що сполучення в російській мові *в сторону* виступає як прийменник при залежних іменниках, які називають просторовий орієнтир напрямку дії [14, с. 119].

Кілька прикладів, переважно фразеологізованого типу, зустрічаються з прийменником *к* із залежним *Д.в.* у розмовному мовленні, зокрема при прокльонах, замовляннях і т.ін.: *їди к лих'ій годині* (н.п.9); *закин'с'а к ночі* (н.п.14); *вертайс'а к лихо'д'ійам* (н.п.21); *їди к чорту* (н.п.2); *ходила к берегу* (н.п.7). У досліджуваних говірках названі конструкції можуть бути континуантами відповідних словосполучень південно-західних і північних говірок, для яких характерне вживання словосполучень з варіантами прийменника *к* як (*ік, ок, ко, ку*) та ін., які зустрічаються переважно у фольклорі [4, 71].

Конструкції з аналізованим прийменником *до* і залежним *Р.в.* властиві більшості говірок української мови на позначення напрямку, зокрема межі руху – в східнополіських говірках, де поряд з цією синтаксемою функціонує *к* + *Д.в.* [6, с. 14]. Прийменник *к* (*ік*) знаходимо і в північній частині поліських говірок [1, с. 159]. Конструкції з *до* + *Р.в.* на позначення руху, спрямованого в бік певного предмета, поширені у східнословобжанських [12, с. 67], буковинських, подільських говірках [15, с. 173], закарпатських [5, с. 15-16] та багатьох інших говірках.

У досліджуваних говірках конструкції на вираження часових відношень з прийменниками досить широко використовуються, на відміну від безприйменникових і за своїм значенням дієслівні словосполучення із прийменниково-відмінковими поширювачами значно різноманітніші. У таких конструкціях прийменники виступають важливим засобом оформлення різноманітних відтінків часових відношень. Роль прийменників у різних типах словосполучень неоднакова.

Значення означеної тривалості часу, тобто повне охоплення явищем проміжку часової попередності, виражається за допомогою форми *до* + *Р.в.*, у якій домінує значення кінцевої часової межі.

Прийменник *до*, як зауважує І.Слинько, найширше окреслює передування в часі та має виразне значення спрямування до часової межі. Для вираження передчасу до XVIII ст., за його спостереженнями, як правило, вживався прийменник *передъ*, а не *до* [13, с. 23, 29].

Темпоральні дієслівні словосполучення з прийменником *до* виражають:

- кінцевий момент дії, яка виконується або виконувалась до початку певного часового відрізка: а) доби, добового часу: *робили до ночі* (н.п.60); *їдуть до об'їду* (н.п.24); *лежит до утра* (н.п.53); *наш'і бебехи'є посушили до утра* (н.п.41); *гуляли до самого вечера* (н.п.24); *танцювали часом до дес'ати/од'інац'ати* (н.п.26); б) року: *там проработала до осен'і* (н.п.97); *робила до неї'с'ат второго году* (н.п.74); в) часового періоду: *змашчували далеко до війни* (н.п.77); *готувели простоквашу до війни* (н.п.82);

- дію, яка відбувається чи відбувалася до конкретного, визначеного моменту або часового періоду з акцентом на його кінцевій межі: *св'атиц'а до тр'ох час'ов'і* (н.п.43); *некли до дванац'ати час'ов'і* (н.п.77); *до празника нам куп'али нов'і бот'іночки* (н.п.76); *стоїт до Р'зд'ва* (н.п.107); *до колектив'ізац'ії у нашой с'ім'ї було пара коней* (н.п.86);

- кінцевий момент стану або дії, в якому знаходиться певна особа чи предмет: *жила до н'інац'ати год* (н.п.58); *служила (церква) до ш'її'с'ат п'ятого году* (н.п.77); *до ч'іт'вертого класа учивс'а у своїом сел'і* (н.п.76); *бол'ів до осен'і то'д'і* (н.п.55); *бо'йавс'а аж до ранку* (н.п.7);

- невизначений відрізок часу, до початку якого відбувається чи відбувалася дія або стан, в якому знаходилася людина: *а иче до ц'ого йак приїж'д'айут до мол'одой/так викуп'л'айут' іїї* (н.п.26); *до ц'ого були сиредн'аками* (н.п.76); *до того не хот'іли при'ходити* (н.п.19); *прац'ували до тих н'ір* (н.п.5);

- кількісно-часові відношення: *оставели робит до к'інц'а/поки не'з'ірвуц'а шахти* (н.п.41); *чекала до весни* (н.п.23); *хот'іла робит до посл'едн'его дн'а* (н.п.35); *про'їдувала до з'їми* (н.п.15).

Відзначимо, що вживання конструкції “дієслово + до + *Р.в.*” іменників чи кількісно-іменних сполучень із значенням часової кількості (*р'ік, тижден', м'іс'ац'* тощо) для позначення часу, повністю охопленого дією, у досліджуваних говірках розвинулось на ґрунті сполучення дієслова з *до* + *родовий часової межі*. Така конструкція притаманна, в основному, мовленню представників старшої генерації діалектоносіїв: *проїде до двох тижн'ів* (н.п.21); *до року приїж'ала на мо'гилку* (н.п.19); *до двох рок'ів були з'ними* (н.п.33).

Такі конструкції маловживані і ненормативні з погляду української літературної мови. Це специфічна діалектна риса і, крім того, такі конструкції зустрічаються і в деяких південно-західних говорах [5, с. 21]. У буковинських говірках відома також структура *до + Р.в.* із значенням часу, на тривалість якого вказує іменник чи сполучення іменника з числівником [10, с. 7]. Такі словосполучення характерні й для говірок Брюховицького району Львівської обл. [11, с. 116 – 117].

Для підсилення значення кінцевого моменту часу в конструкціях з прийменником *до* використовуються означальний займенник *самий* або частка *аж*, напр.: *зул'али аж до ночі* (н.п.32); *проробила саме до того літа* (н.п.87); *трудилися аж до вечора* (н.п.53). Займенник *кожний* (*кожний*), який входить до аналізованих словосполучень, нейтралізує значення виокремленого часу: *сходимося до кожного заст'їля* (н.п.90); *принесимо до кожного св'ята все що в кого йесць* (н.п.78); *вип'їкаємо до кожного іменини* (н.п.16). Семантика означеної та неозначеної попередності частково може нейтралізуватися за допомогою займенників *цей, вес'*, напр.: *до цього місяця працюю на заводі* (н.п.37); *до сих пір не побудували школу* (н.п.100); *до всієї землі готуємося* (н.п.40). Вибір займенників залежить від специфіки лексико-семантичних груп залежних іменників та морфологічного типу означень: *не бачила її до цієї середи* (н.п.10) – *звали усіх до другої вечери* (н.п.49).

У середньополіських говірках конструкції *до + Р.в.* з часовим значенням представляються у суто говірковому плані [3, с. 80].

Залежними членами таких конструкцій виступають іменники часової семантики та числівниково-іменні сполуки у родовому відмінку: *дають пшеницю до неділі* (н.п.28); *боліла до самої зими* (н.п.14); *гадала до трох часів ночі* (н.п.46); *входила до двох тижнів минулого року* (н.п.85).

Прийменникові форми *Р.в.* іменників та числівників, що означають певний час або явища природи, а також особового займенника, вживаючись у словосполученні на позначення темпоральних відношень, можуть виступати у позиції придієслівної обставини часу: можуть уточнювати попередню обставину часу або й самі уточнюватися: *їздила до сорок дев'ятого року до літа к знахарам* (н.п.45); *не їли до неділі до вечора* (н.п.43).

Також часові відношення кінцевого моменту часу на наддіалектному рівні у східностепових говірках можуть передаватися словосполученнями з прийменником *к*. Але діапазон вживання таких словосполучень вузький. Конструкції з прийменником *к* зустрічаються у селі Володимирівка Волноваського району, у селі Торське Костянтинівського району.

Темпоральні словосполучення з прийменником *к* у досліджуваних говірках означають:

- кінцевий момент дії, яка виконується або виконувалась до початку часового відрізка: *зробили к п'ятій ранку* (н.п.12); *доробили к осені хату* (н.п.70); *вихор'їлас'я к Рожест'ву* (н.п.2);
- дію чи стан особи, яка знаходиться чи знаходилася у певному часовому проміжку: *дойшли к пенсії* (н.п.108); *принесли к іменини* (н.п.10).

Опорними виступають префіксальні особові дієслова доконаного виду, переважно на позначення стану або дії. Проте такі словосполучення із залежним компонентом у *Р.в.* майже витіснені структурами типу “дієслово + *до + Р.в.*”.

Конструкції з прийменником *до + Р.в.* на позначення часу у східностепових говірках найбільш поширені. Це викликано великою їх функціональною активністю в літературній мові, а також в інших говірках, зокрема середньонадніпрянських, південнополіських, східнословобожанських [12, с. 116].

Отже, аналіз показав, що дієслівні конструкції з *до + Р.в.* досить продуктивні в досліджуваних говірках. Вони виражають два основних відтінки локативних просторових відношень:

- спрямування дії до меж певного простору або предмета без проникнення в їх середину: *приход'ят' до двору* (н.п.31);
- спрямування дії в межі якогось простору чи всередину предмета (ілативне значення): *пов'їв до хати* (н.п.56) тощо.

Кілька прикладів, переважно фразеологізованого типу, зустрічаються з прийменником *к* із залежним *Д.в.* при прокльонах, замовляннях і т.ін.: *їди к ліх'їй годині* (н.п.9).

Конструкції з *до + родовий часової межі* з іменниками чи кількісно-іменними сполученнями із значенням часової кількості (*п'яті, тижден', місяць'* тощо) для позначення часу, повністю охопленого дією, напр.: *пройде до двох тижнів* (н.п.29); *були з ними до двох років* (н.п.11), на відміну від інших прийменникових сполучень, є маловживаними, проте це специфічна діалектна риса досліджуваних говірок.

Вузький діапазон уживання словосполучень з *к + Р.в.*: *зробили к п'ятій вечора* (н.п.69). Такі конструкції майже витіснені структурами з *до + Р.в.* Виняток становлять структури з *в (у) + М.в.* залежних компонентів, це стосується переважно числівників, зокрема їх другої половини: *вийшла зам'їж у триціят' шостому годі* (н.п.104), оскільки конструкції з *в (у)* на позначення часу в більшості випадків мають форму *З.в.* залежних компонентів в значенні *М.в.*: *установка у чотир'ї ранку* (н.п.39).

Список населених пунктів

1. м. Артемівськ; 2. Авдотіно, м. Донецьк ; 3. Антонівка, Мар'їнський р-н; 4. с. Билбасівка, Слов'янський р-н; 5. с. Благодатне, Амвросіївський р-н; 6. с. Богданівка, Красноармійський р-н; 7. с. Бойове, Володарський р-н; 8. с. Василівка, Новоазовський р-н; 9. с. Васюківка, Артемівський р-н; 10. смт. Велика Новосілка; 11. с. Веселе, Великоновосілківський р-н; 12. с. Вільне, Волноваський р-н; 13. с. Вільховчик, Шахтарський р-н; 14. с. Войківське, Амвросіївський р-н; 15. с. Володимирівка, Волноваський р-н; 16. смт. Гольмівське, м. Горлівка; 17. с. Грабове, Шахтарський р-н; 18. с. Гранітне, Володарський р-н; 19. с. Гришине, Красноармійський р-н; 20. м. Дебальцеве; 21. с. Дмитрівка, Шахтарський р-н; 22. м. Добропілля; 23. с. Донське, Волноваський р-н; 24. с. Сторівка, Волноваський р-н; 25. с. Єлизаветівка, Мар'їнський р-н; 26. с. Захарівка, Першотравневий р-н; 27. с. Званівка, Артемівський р-н; 28. с. Зелений Яр, Володарський р-н; 29. с. Землянки, м. Макіївка; 30. с. Землянки, Ясинуватський р-н; 31. с. Золотий Колодязь, Добропільський р-н; 32. с. Зоряне, Мар'їнський р-н; 33. м. Зугрес, Шахтарський р-н; 34. с. Зуївка, Шахтарський р-н; 35. с. Ілінка Великоновосілківський р-н; 36. с. Іскра Великоновосілківський р-н; 37. с. Калініне, Артемівський р-н; 38. с. Катеринівка Мар'їнський р-н; 39. с. Кленівка Амвросіївський р-н; 40. х. Карлівка, Волноваський р-н; 41. с. Колодязі, Краснолиманський р-н; 42. с. Комишівка, Волноваський р-н; 43. с. Красновка, Волноваський р-н; 44. с. Краснопілля, Старобешівський р-н; 45. Куйбишевський район, м. Донецьк; 46. м. Курахове, Мар'їнський р-н; 47. с. Мала Шишівка, Амвросіївський р-н; 48. м. Макіївка; 49. с. Макіївка, Гірняцький р-н, м. Макіївка; 50. с. Микільське, Волноваський р-н; 51. с. Миколаївка, Волноваський р-н; 52. с. Мирна Долина, Олександрівський р-н; 53. с. Михайлівка, Красноармійський р-н; 54. с. Мічуріне, Тельманівський р-н; 55. с. Муравка, Красноармійський р-н; 56. с. Несвітай, Амвросіївський р-н; 57. х. Несвітай, Новоазовський р-н; 58. с. Нікішине, Шахтарський р-н; 59. с. Новоандріївка, Волноваський р-н; 60. с. Новогнатівка, Волноваський р-н; 61. с. Новгородське, Шахтарський р-н; 62. с. Новомихайлівка, Мар'їнський р-н; 63. с. Новопетриківка, Великоновосілківський р-н; 64. с. Новоселівка, Ясинуватський р-н; 65. с. Новосілка, Старобешівський р-н; 66. с. Новотроїцьке, Волноваський р-н; 67. с. Новоукраїнка, Мар'їнський р-н; 68. с. Октябрське, Добропільський р-н; 69. с. Олександрівка, Мар'їнський р-н; 70. с. Ольгинка, Волноваський р-н; 71. с. Осикове, Старобешівський р-н; 72. с. Орлово-Іванівка, Шахтарський р-н; 73. с. Пантелеймонівка, Ясинуватський р-н; 74. Петровський район, м. Донецьк; 75. с. Петропавлівка, Шахтарський р-н; 76. с. Предтечине, Костянтинівський р-н; 77. с. Привілля, Слов'янський р-н; 78. с. Приморське, Новоазовський р-н; 79. с. Прохорівка, Волноваський р-н; 80. с. Райгородок, Слов'янський р-н; 81. с. Рідкодуб, Краснолиманський р-н; 82. с. Роздолівка, Артемівський р-н; 83. с. Роздольне, Старобешівський р-н; 84. с. Роя, м. Курахове, Мар'їнський р-н; 85. с. Русин Яр, Костянтинівський р-н; 86. с. Рясне, м. Горлівка; 87. с. Самсонове, Тельманівський р-н; 88. м. Селидове; 89. с. Сергіївка, Слов'янський р-н; 90. с. Серебрянка, Артемівський р-н; 91. с. Седово-Василівка, Новоазовський р-н; 92. с. Старий Караван, Краснолиманський р-н; 93. с. Старомихайлівка, Мар'їнський р-н; 94. с. Старченкове, Володарський р-н; 95. с. Срібне, Красноармійський р-н; 96. с. Терни, Краснолиманський р-н; 97. м. Торез, Шахтарський р-н; 98. с. Торське, Костянтинівський р-н; 99. Трудівські, м. Донецьк; 100. с. Удачне, Красноармійський р-н; 101. с. Улянівка, Красноармійський р-н; 102. с. Успенівка, Амвросіївський р-н; 103. с. Успенівка, Красноармійський р-н; 104. с. Хлібодарівка, Волноваський р-н; 105. с. Шевченко, Красноармійський р-н; 106. с. Широкине, Новоазовський р-н; 107. с. Яківлівка Ясинуватський р-н; 108. с. Ямпіль, Краснолиманський р-н; 109. с. Ясинівка, м. Макіївка; 110. с. Ясинівка, Ясинуватський р-н.

Література

1. Бевзенко С.П. Українська діалектологія. – К.: Вища шк., 1980. – 245 с.
2. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 224 с.
3. Говірки Чорнобильської зони: Системний опис / П.Ю.Гриценко, Г.В.Воронич, Л.І.Дорошенко та ін. – К.: Довіра, 1999. – 271 с.
4. Дзендзелівський Й.О. Спостереження над синтаксисом українських говірок Нижнього Подністров'я // Діалектологічний бюлетень. – К., 1955. – Вип. 5. – С. 71-73.
5. Добош В.І. Синтаксис українських південнокарпатських говорів (прийменникові конструкції): Текст лекцій. – Ужгород, 1972. – 44 с.
6. Железняк Н.Г. Предложные конструкции в украинских восточнополюских говорах: Автореф. дис. ... канд. филол. наук.: 10.02.02 / АН УССР. Ин - т языковедения им. А.А. Потебни. – К., 1989. – 17 с.
7. Загнітко А.П. Український синтаксис (науково-теоретичний і навчально-практичний комплекс). – Ч.1: Навч. посібник. – К.: ІЗМН, 1996. – 202 с.
8. Колодяжний А.С. Прийменник. – Х.: Вид-во ХДУ, 1960. – 165 с.
9. Кротевич Е.В. Члены предложения в современном русском языке. – Л., 1954.
10. Лисиченко Л.А. Особенности говоров восточных районов (Купянского и Двуречанского) Харьковской области: Автореф. дис ... канд. филол. наук: 10.02.01. – Х., 1955. – 14 с.
11. Приступа П.І. Говірки Брюховицького району Львівської області. – К., 1957. – 136 с.

12. Сердюкова Т.І. Локативні та темпоральні синтаксеми в українських східнословобожанських говірках: Дис ... канд. філол. наук: 10.02.01 – Запоріжжя, 2002. – 197 с.
13. Слинко І.І. Историчний синтаксис української мови за пам'ятками XIV – XVIII ст. (часові звороти): Навч. посіб. – Чернівці, 1968 – 88 с.
14. Черкасова Е.Т. Переход полнозначних слов в предлоги. – М., 1987. – 119 с.
15. Юрценюк В. Прийменникові конструкції напрямку руху з прийменником *до* в українських говірках Буковини // Науковий вісник Чернівецького університету. Сер. Слов'янська філологія. – 1997. – Вип. 18. – С. 173-175.

The article is dedicated to consideration of verbal structures with locativ and temporary relations with preposition to (at)+ genitive: semantic and syntactical functions in eastern-steppe dialects of Donbass.

Keywords: locativ verbal constructions, temporary verbal constructions, verbal word combination with preposition, verbal, case, function, motion, combination.

Надійшла до редакції 30 серпня 2006 року.

Лілія Гажук-Котик

ББК Ш 12 =411*671
УДК 81'282

СЛОВОЗМІНА ІМЕННИКІВ III ТА IV ВІДМІН У БУКОВИНСЬКИХ ГОВІРКАХ

Стаття продовжує цикл публікацій автора з діалектної словозміни української мови. У лінгвогеографічному плані розглянуто діалектні особливості відмінювання іменників третьої та четвертої відмін у буковинських говірках.

Ключові слова: словозміна, варіант, діалектна форма.

Матеріал, який аналізується в статті пройшов тривалий і дуже складний шлях розвитку. “Історико-археологічні дослідження показують, що з найдавніших часів рівнинна частина Північної Буковини була заселена племенами тиверців. Це були їхні північні землі, які входили до території формування говірок цього племені.

Виділення буковинських говірок в окремий діалектний тип зумовлене, насамперед, історичними факторами – входження земель до складу Молдавського князівства з 1499 періодично по 1774 р. Північні кордони цієї держави до Дністра стали певним бар'єром, який відмежовував українські говірки Буковини від галицьких та подільських. З півдня вони межують із румунськими та молдавськими діалектами. Ця вимушена ізоляція говірок Буковини протягом багатьох століть і стала причиною консервації деяких діалектних рис та розвитку локальних інновацій, а також лексичних запозичень зі східнороманських мов, що й визначило своєрідне обличчя цих говірок” [Герман 1995, с. 292].

Сучасна українська діалектна субстантивна словозміна буковинських говірок, як і сучасна українська літературна, пройшла тривалий історичний розвиток. Розгалужена система давньоукраїнських словозмінних типів (класів іменника), визначених за кінцевим приголосним основи, зазнала відчутної уніфікації. Родова ознака як визначальний фактор встановлення сучасних словозмінних типів зумовила спрощення граматичної структури, хоч більшість морфологічних явищ успадковано від різних етапів еволюції типів відмінювання іменника. Так, наприклад, описуючи субстантивну словозміну в українських говірках румунської Добруджі, І.Робчук виділяє три типи відмінювання “у I тип входять іменники переважно жіночого роду і лише деякі іменники чоловічого та подвійного роду; у II тип – іменники чоловічого та середнього роду. У III типі відмінювання об'єднуються іменники жіночого роду, але не всі”. Що ж до іменників середнього роду на – а, які в літературній мові утворюють четверту відміну, у досліджуваних говірках їх відмінкові флексії “настільки зблизились з флексіями іменників II типу, що можуть розглядатися не як окремий тип відмінювання, а лише як різновид його” [Робчук 1999, с.89].

Система словозмінних типів у говірках Північної Буковини відзначається більшою розгалуженістю й динамікою порівняно зі словозміною іменника сучасної української літературної мови. Словозміні досліджуваних говірок притаманні чітко організовані парадигми, яким властиві внутрішньо парадигматичні та міжпарадигматичні взаємовпливи, варіантність словозмінних афіксів тощо. У попередніх публікаціях ми розглядали діалектну субстантивну словозміну говірок Північної Буковини. Поданий матеріал є продовженням нашої роботи.

© Гажук-Котик Л.Г., 2007

III Відміна

До третьої відміни належать іменники колишніх **-й-** основ, які після занепаду зредукованого голосного [ь] у кінці слова мають у сучасних буковинських говірках м'який кінцевий приголосний основи: *т'і^н, си^л, н'іч', раг'іст'*, а також іменники колишніх **-ї-** основ такі, як *кроў, лу'боў*.

У гуцульських та буковинсько-покутських говірках іменники III відміни мають три різновиди відмінювання: тверду, м'яку та мішану групи.

1. Тверда парадигма відмінювання – після втрати зредукованого [ь] губні приголосні стверділи; до того ж після голосного губний приголосний [в] змінився на [ў]: *кровь, кров, кроў; любовь, любов, лу'боў*.
2. М'яка парадигма – шиплячий [ч'] послідовно зберіг м'якість після втрати зредукованого [ь]: *ночь, печь → н'іч', п'іч'*.
3. Мішана парадигма – передньоязикові приголосні в кінці основи зберегли м'якість: *'раг'іст', с'іл', т'ін'*. У непрямих відмінках перед голосними переднього ряду [е], [и] вони стверділи, що спричинило чергування м'яких і твердих приголосних в основах слів: *с'іл', соли^е, солеў*.

В іменниках жіночого роду **однини** з основою на шиплячий приголосний спостерігається варіативність у родовому відмінку форм – *'ноч'і, 'печ'і* та *'ночи, 'печи*. Найбільш поширеним варіантом буковинсько-наддністрянського регіону, а саме міжріччя Прут-Дністер, є форми із закінченням **-і**, що менш активно використовується в інших регіонах досліджуваної території (нас. п. 20-23, 26-30, 34, 43, 46, 48, 51-53, 59, 60, 62, 65, 68-70, 72а, 75, 80, 90, 101, 115, 117, 129) [Герман 1998, к.36].

На території гуцульських, буковинських та подільських говірок домінуючими є форми із закінченням **-и**, подекуди фіксованими вони є в наддністрянських (нас. п. 24, 25, 31-33, 35-37, 39-42, 45, 47, 49-51, 54-56, 61, 63-64, 66-67а, 71-74, 76-79, 81-82, 86-89, 91-93а, 98-100, 109-114, 116, 118-128а, 130-136) (там же) досліджуваної території. Використання аналогічної форми можна простежити у Бричанському та Окницькому районах республіки Молдова, Хмельниччині (Кам'янець-Подільський, Новоушицький райони) та Гуцульщині (Косівський, Верховинський райони), тобто на території, що межує з буковинськими говірками. Вживання таких форм фіксується і в інших південно-західних говірках, зокрема гуцульських, закарпатських, подільських [АУМ, к.174], південно-східних [Ващенко 1957, с.105-110], [Нагін 1956, с.187-188] та північних [Жилко 1950, с.19].

У родовому, давальному та місцевому відмінках однини досліджуваних говірок простежується послідовне вживання флексії **-и^е**: *'соли^е, 'в'істи^е, 'радости^е, 'печ'и^е* (нас. п. 20-27, 29, 30, 33-36, 39-46, 48-53, 55, 59-67, 68-72а, 74-82, 86-88, 89а-93а, 98-103, 109-136) [Герман 1998, к.37].

Побутування форм із таким закінченням (тільки давальний та місцевий відмінки) ми бачимо й у полтавських актових книгах II пол. ХУІІ століття [Москалева 1965, с.19].

Літературно-нормативний варіант, із закінченням **-і**, менш поширений, використовується паралельно до першого варіанта в подільських та наддністрянських говірках, маргінально й у буковинських (нас. п. 25, 28, 31-33, 37, 54, 56, 73, 75, 89, 99, 123, 124) [Герман 1998, к.37].

Тут спостерігається вплив сучасної літературної мови. Варіативність у іменниках жіночого роду з основою на шиплячий приголосний зазначає й Л.В.Рябець у середньополіській говірці центральнополісько-середньонаддністрянської суміжності [Рябець 1999, с.11].

В орудному відмінку **однини** іменники III відміни охоплюють шість ареалів: *'т'ін:у, 'с'(о)іл:у; 'т'іне^у, 'соле^у ('си^ле^у); 'т'ін'у, 'с'і(о)л'у; 'т'іне^{ју}, 'соле^{ју}; 'т'ін'оў, 'сол'оў; 'т'ін':оју, 'с(о)іл'оју*. На території подільських говірок та де-не-де у міжріччі Прут-Дністер, а також один раз на території буковинсько-гуцульських говірок (с.Банилів-Підгірний Сторожинецького району) засвідчуються форми з флексією **-у** та подовженим (подвоєним) м'яким приголосним перед нею: *'т'ін:у, 'с'іл:у* (нас.п. 33, 35, 37, 39, 42, 49, 50-53, 55, 56, 60, 67а, 73, 76-78, 82, 89, 93) [Герман 1998, к.38].

На решті території, крім подільських говірок, де ця форма використовується поодинокі, найбільш уживаним є варіант форми з флексією **-у** та не подвоєним м'яким приголосним: *'т'ін'у, 'с'іл'у* (нас.п. 20-23, 25, 26, 28, 32, 44-46, 59, 61, 62, 64, 66, 68, 69, 72а, 74, 79-81, 86, 91, 92, 93а, 98, 99-103, 109, 114, 119, 120, 124, 125, 127, 128а, 129, 132, 133, 135, 136) (там же).

Менш поширеним є варіант форм *'т'іне^у, 'соле^у ('си^ле^у)*, який використовується також по всій території (нас. п. 24, 27, 30, 41, 41а, 42а, 43, 48, 63а, 70, 75, 88-90, 100, 110-113, 115, 116, 118, 121, 122, 126, 130, 131) (там же). Інші варіанти форм засвідчуються маргінально в досліджуваному ареалі Північної Буковини:

- 1) *'т'іне^{ју}, 'соле^{ју}* такі форми фіксуємо 3 рази на території буковинських говірок, що межують з подільськими говірками (нас.п. 31, 47, 65) [Герман 1998, к.38].
- 2) у межах цієї території, а саме Кельменецький, Сокирянський та Хотинський райони (також 3 рази) засвідчено форми *'т'ін':оју, 'сіл'оју*;
- 3) у населених пунктах 29, 63, 71, 72, 117, 128 зазначається варіант форм *'т'ін'оў, 'сол'оў* [Герман 1998, к.38].

У сусідніх районах Хмельницької області (Новоушицький район) побутує форма *'t'in'uju*, *'sol'oju*, яка не зареєстрована на досліджуваній території. Щодо варіантів форм *'t'ine'ju*, *'sole'ju*; *'t'in'oju*, *'sil'oju*; *'t'in'uju*, *'sol'oju*, то, на думку С.П.Бевзенка, ці форми “підпали під вплив іменників I відміни з -ею, які зустрічаються й у волинсько-подільських, волинсько-поліських, а також у ряді південно-східних говорів” [Бевзенко 1980, с.100].

М.в. однини в гуцульських та буковинських говірках має закінчення -и^е: (на) *'радости^е*, (на) *'не^учи^е*, (у) *'крови^е*, (при) *'любви^е*, (у) *'напасті^е*. У подільських говірках Північної Бессарабії в М.в. найпоширенішим є закінчення -і: (у) *'t'in'i*, (на) *'ne^уч'i*, (у) *'к'ров'i*, паралельно можуть виступати й форми із закінченням -и^е (на) *'не^учи^е*, (у) *'к'рови^е*.

Форми Кл.в. іменників III відміни в побутовому мовленні не засвідчено, у фольклорних текстах можливі форми такі, як: *'n'ich'ko* (*'n'ich'en'ko*), *'n'ich'ko*. Ці форми поширилися під впливом іменників I відміни. Порівн.: *'сестро*, *'матко*. Закінчення -и в Кл.в. на території не фіксовані, наприклад, *ночи*, *печи*, *части*.

Іменник *'mat'ir* (*'мати*) в українській літературній мові, має індивідуальну словозмінну парадигму, успадковану ще з давньоукраїнської іменної системи відмінювання, коли він належав до групи іменників г-основи; у родовому, давальному та місцевому відмінках однини та у формах всіх відмінків множини іменник *'мати* зберігає давній формант -ер-, а в знахідному та орудному відмінках однини внаслідок вторинної зміни е>і: -ір: *'mat'ir*, *'mat'irju*. На досліджуваній території така форма не вживається. Для значення цього слова використовується інше слово – *мама*, яке належить до I відміни твердої групи. На думку К.Ф. Германа, ця форма французького походження й запозичена в українських говірках Північної Буковини з румунських. Дослідник вважає, що слово *mat'ir* в українській мові запозичене з латинської (*māter* ‘жінка, яка має дітей’), а слово *мама* (фр. *ma'ma*, рум. *'тата* ‘жіночі груди, пипка’, перен. ‘жінка, яка має дітей’) [Герман 2005, с.113]. У буковинських та буковинських з деякими рисами гуцульських говірок ця форма може замінюватись суплетивною *'нєня* (батько *'нєньо*), або й *мама*.

Множина

У буковинських та гуцульських говірках у Н.в., З.в. та Кл. в. мн. іменники III відміни мають закінчення -і: *'ноч'і*, *'печ'і*, *'тін'і*, *'сол'і*, *'радост'і*. Таке закінчення характерне для всієї досліджуваної території.

У родовому множини буковинських та гуцульських говірок зазначаємо флексію -і^у, що є запозиченням від іменників II відміни: *'ноч'і^у*, *'печ'і^у*, *'сол'і^у*, *'меж'і^у*, *'т'ін'і^у*.

Давальний множини іменників III відміни зберігає флексію -ам (-ам): *'печ'ам*, *'ноч'ам*, *'сол'ам*, *'меж'ам*. Таких форм, як *'ноч'ем*, *'меж'ем*, коли -емь←-ьмь, не засвідчено, що є характерним для закарпатських, лемківських та бойківських говірок.

В орудному множини фіксована на всій досліджуваній території флексія -ами^е (-ами^е): *'ноч'ами^е*, *'сол'ами^е*, *'радоск'ами^е*, *'подорож'ами^е*, *'віс'т'ами^е*. Давнє закінчення -ми виявляємо тільки від іменника *кость*→*к'іст'ми*.

Місцевий відмінок множини представлений флексією -ах (-ах): (у) *'сол'ах*, (по) *'ноч'ах*, (у) *'роскош'ах*, (на) *'печ'ах*.

IV Відміна

До IV відміни належать тільки іменники середнього роду, які в непрямих відмінках утворюють суфікс -'ат-, що дало в багатьох говірках -'е^т-.

У називному-знахідному відмінках однини відмінності між говірками досліджуваної території зводяться до фонетичної видозміни флексії (літературно-нормативного варіанту) -а. Так, у буковинських говірках правобережжя Прута та буковинських, що межують з гуцульськими флексія -а після м'яких приголосних перейшла в -і: *'ви^емн'і*, *'тел'і*, *'порос'і* (нас.п. 62, 87, 88, 89, 90, 98, 100, 109, 110, 112, 114, 120, 121, 122, 127, 128а, 129, 130, 132, 133, 134-136) [Герман 1998, к.40], причому в буковинсько-надпрутських говірках ця форма може паралельно використовуватись із формами *'ви^е(і)мн'е*, *'тел'е*, *'порос'е*; *'вимн'а*, *'тел'а*, *'порос'а* (див. нас. п. там же 62, 89, 90). У наддністрянських та деяких районах буковинських говірок, а також у гуцульських говірках, основним варіантом є форма із закінченням -е: *'ви^е(і)мн'е*, *'тел'е*, *'порос'е* (там же нас. п. 20, 21, 23-29, 41-46, 59-66, 68, 86, 89а, 91, 99, 101-103, 111, 113, 115-119, 123-125, 131). Паралельно до цього варіанта може вживатися й форма *'вимн'а*, *'тел'а*, *'порос'а*. На території подільських говірок Північної Бессарабії, а також буковинських говірок з перехідними рисами до подільських, послідовно засвідчується форма із закінченням -а (нас.п. 30-33, 35-37, 39, 40, 47, 67, 67а, 69-82, 92, 93) [Герман 1998, к.40].

У деяких говірках, зокрема у “волинсько-поліських і зрідка в полтавських, під впливом іменників II відміни типу *'л'іто* появились форми називного-знахідного відмінка однини на -о і від окремих іменників IV відміни: *'вим'ю*, *'тел'о*, *'ло'шо*; а також у волинсько-подільських говірках і форми із збереженням суфікса: *'ме'но*, *'тил'ето*, *'лу'ш'ето*, *'пурус'ето* та ін.” [Бевзенко 1980, с.100]. Варіанти таких форм на досліджуваній території не зафіксовані.

У родовому відмінку однини в іменниках IV відміни від колишніх -t- основ засвідчується флексія -'ети^е: *'тел'ети^е*, *'ло'ш'ети^е*, *'поро'с'ети^е* у всіх гуцульських говірках, буковинських, крім перехідних до подільських. Хоч вона може виступати і в іменниках колишніх -n- основ: *'племени*, *'імени*. Щоправда, в іменниках останньої групи маємо й флексію -і: *'племен'і*, *'імен'і*, але найчастішою формою в родовому відмінку цих іменників є

форма з флексією **-а** із втраченим суфіксом **-ен-** у називному відмінку: *ім'я* (*мн'а*), *'плем'я* (*'племн'а*). Два останніх варіанти, коли *а* переходить в *е*: *мн'е*, *'племн'е* переважають на всій досліджуваній території.

Закінчення **-'ати'** характерне для подільських говірок Північної Бессарабії, буковинських з перехідними рисами до подільських та частини буковинсько-надпрутських говірок: *'тел'ати'*, *ло'ш'ати'*, *поро'с'ати'*.

В орудному відмінку **однини** іменники від колишніх **-т-** основ представлені в таких варіантах:

1. Із закінченням **-ам**: *те'л'ам*, *јаг'н'ам*, *поро'с'ам*. Характерне для буковинських говірок з перехідними рисами до подільських, а також частково для буковинсько-надпрутських.
2. У буковинських говірках, крім перехідних до подільських зазначаємо форми з флексією **-ем**: *те'л'ем*, *'јагн'ем*, *лу'ш'ем*, хоч можливі форми *те'л'ом*, *јаг'н'ом*, *'порос'о(е)м*, *ло'ш'ом*. Можливі форми із флексією **-ом** та суфіксом **-а(е)т-**: *те'л'а(е)том*, *јаг'н'а(е)том*, *'порос'а(е)том*, *ло'ш'а(е)том* і т.д.
3. Закінчення **-ом**: *те'л'ом*, *'јагн'ом*, *поро'с'ом* тільки в подільських говірках Північної Бессарабії.
4. У гуцульських говірках та буковинських правобережжя Прута фіксовані форми з флексією **-ім**: *те'л'ім*, *'јагн'ім*, *поро'с'ім*.

За АУМ (карта №188) досліджувана територія чітко поділяється на два ареали із закінченнями **-'ам** (майже вся територія, крім подільських говірок Північної Бессарабії) та **-'ом** (подільські говірки Північної Бессарабії). Вкрапленням, а саме поодинокі випадки фіксуємо в формах: *поро'с'ате(у)м*, *те'л'ате(у)м* (Нижні Станівці Кіцманського району) та форму *поро'с'атом* (Атаки Хотинського району та Вартиківці Кельменецького). Ареалів з поширеними формами *порос'у'ком*, *тел'у'ком* не зазначаємо на відміну від інших говорів української мови [Бевзенко 1980, 102].

Давальний-місцевий відмінки **однини** іменників IV відміни колишніх **-т-** основ характеризуються різноманітністю форм. Подільські говірки Північної Бессарабії та буковинські говірки виділяються широким уживанням форми із флексією **-і**, суфіксом **-ат'і**: *ло'шат'і* – (на) *ло'шат'і*; *те'л'ат'і* – (на) *те'л'ат'і* (нас.п. 29-33, 35-37, 39, 42а, 46-53, 56, 62, 64, 65, 67а-74, 76, 78, 79, 80а-82, 91-93а, 99, 100, 115, 117, 119) [Герман 1998, к.41]. Окремо (один раз) ця форма засвідчується у Путильському районі Гуцульщини (с. Довгопілля).

Іншою формою, яка є також найбільш уживаною на досліджуваній території у буковинських говірках, крім перехідних до подільських, та в гуцульських, де суфікс **-ат-** переходить в **-ет-** із закінченням **-и'**: *ло'ш'ети'* – (на) *ло'ш'ети'*; *те'л'ети'* – (на) *те'л'ети'* (нас.п. 20, 22, 24, 26-28, 41, 41а, 43, 61, 88, 89, 90, 98, 101, 102, 109, 112, 114, 121-123, 127-129, 132, 136) (там же). Окремим острівцем така форма фіксується в подільських говірках (див. нас.п. 75), де вона використовується паралельно з таким же суфіксальним варіантом, але із закінченням **-і**: *ло'ш'ет'і* – (на) *ло'ш'ет'і*, *те'л'ет'і* – (на) *те'л'ет'і*. На території буковинських говірок, що межують з гуцульськими та певною мірою у буковинських з деякими рисами надністрянських говірок, фіксуємо останню форму як окремий варіант без паралельного, форми (на) *ло'ш'ет'і*, (на) *те'л'ет'і* (нас.п. 23, 25, 42, 46, 59, 63, 87, 110, 113, 123, 124, 125, 130, 132, 133, 135, 136) [Герман 1998, к.41]. Три рази цю форму зафіксовано й у подільських говірках (див.нас. п. 39, 75, 80).

У буковинських говірках засвідчені форми з суфіксальним елементом **-ат'и**: (на) *ло'ш'е(а)ти*, (на) *те'л'е(а)ти*.

Закінчення **-ови**: *те'л'ови*, *'порос'ови* засвідчене у подільських говірках Північної Бессарабії, що є впливом закінчення іменників II відміни твердої групи на IV відміну.

Маргінально по всій території можуть засвідчуватися й інші варіанти форм. Так, 1) форми *ло'шати'* – (на) *ло'шати'*; *те'л'ати'* – (на) *те'л'ати'* засвідчені у двох сусідніх районах – Заставнівському та Кіцманському (див. нас. п. 44, 45); 2) розкидано по всій території, у різних місцях (Хотинський, Сокирянський та Глибоцький райони) фіксуємо форми з флексією **-ови'** та суфіксом **-ат-**: *ло'шатови'* – (на) *ло'шатови'*; *те'латови'* – (на) *те'латови'* (нас.п. 66,67, 77,131, карта № 41);

Варіанти закінчень у таких формах **-ов'і**, **-ев'і** фіксуються у південно-східних говорах, як зазначає Ф.Т. Жилко, а також форми типу *те'л'а(е)ту*, *ло'ш'а(е)ту* [Жилко 1966, с.79], які на досліджуваній території не зазначені.

Безсуфіксні форми із флексією **-е**, що є своєрідним відбиттям давнього звука, що позначався літерою **ѣ**, у ненаголошеній позиції, фіксуються варіанти типу *лош'е* – (на) *лош'е*; *тел'е* – (на) *тел'е* тільки у говірці села Старі Бросківці Сторожинецького району паралельно з формами *ло'шат'і* – (на) *ло'шат'і*; *те'л'ат'і* – (на) *те'л'ат'і*.

Отже, кількість закінчень **-и'г'і**, **-и'ти'** зменшується в міру просування на схід; кількість форм **-ат'і** навпаки зростає в міру просування на схід. Інші закінчення характерні для більш обмеженої місцевості, виявляються маргінально: **-'ови'**, **-'атови'**.

Множина

Називний – знахідний відмінки представлені закінченнями **-'ета**, **-'ата** у таких формах: *порос'е(ат)а*, *лош'е(а)та*, *те'л'е(а)та*, *голд'бе(а)та*, *'гус'е(а)та*.

Закінчення **-'ета** характерне для гуцульських та сусідніх з ними буковинських говірок, крім перехідних до подільських, а закінчення **-'ата** вживане у подільських говорах Північної Бессарабії, буковинських

перехідних до подільських та в частині буковинсько-надпрутських говірок. Ця аналогія зберігається і в непрямих відмінках.

Родовий відмінок закінчується чистою основою з суф. **-'ет, - ат**.

Форма **-'ет**: *порос'ет, лош'ет, те'л'ет, голо'бет, 'зус'ет*.

Форма **- ат**: *порос'ат, лош'ат, те'л'ат, голо'б'ат, 'зус'ат*.

Давальний відмінок закінчення **-'ет(ам), -ат(ам)**. Форми із закінченням **'ет(ам)**: *порос'етам, лош'етам, те'л'етам, голо'бетам, 'зус'етам*. Закінчення **- 'ат(ам)**: *порос'атам, лош'атам, те'л'атам, голо'б'атам, 'зус'атам*.

Орудний множини в формах з **-'ет(ами)**: *порос'етами, лош'етами, те'л'етами, голо'бетами, 'зус'етами* вживається у гуцульських та буковинських говірках, крім перехідних до подільських. Такі форми, як *порос'атами, лош'атами, те'л'атами, голо'б'атами, 'зус'атами*, характерні для подільських говірок Північної Бессарабії та в буковинських перехідних до подільських.

Місцевий відмінок представлений формами: (на) *порос'етах, лош'етах, те'л'етах, голо'бетлах, 'зус'етах*; (на) *порос'атах, лош'атах, те'л'атах, голо'б'атах, 'зус'атах*.

Іменники третьої та четвертої відмін залишків форм **двоїни** не зберегли.

При системному аналізі словозміни іменників III та IV відмін, робимо висновок, що в буковинських говірках постійно відбувається процес становлення відмінкових закінчень. Це зазначено впливом сучасної літературної мови, а також зберігаються залишки архаїчних форм у закінченнях іменників.

Література

1. Атлас української мови. У 3-х т. Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. – К.: Наукова думка, 1988. – Т. II: Карти №174, 188. – 520 с.
2. Бевзенко С. П. Українська діалектологія. – К.: Вища школа, 1980.
3. Ващенко В. С. Полтавські говори. – Харків, 1957.
4. Герман К. Ф. Атлас українських говірок Північної Буковини. Словозміна. Службові слова. – Чернівці: Прут, 1998. – Т. II. – 215 с.
5. Герман К. Ф. Система відмінювання іменників III відміни в українських говірках Буковини // Діалектологічні студії. 5 / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2005.
6. Герман К. Ф. Українські говірки Північної Буковини в історичному та лінгвогеографічному аспекті: Фонетика, фонологія. Монографія. – Чернівці: Рута, 1995. – 391 с.
7. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови. – К.: Рад. школа, 1966.
8. Жилко Ф. Т. Сучасні зміни в говірках Козелецького та Остерського районів Чернігівської області. – Діалектологічний бюлетень. Вип. II. – К., 1950.
9. Москалева Н. П. Словообразование и словоизменение имен существительных в полтавских актовых книгах II половины XVIII века: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Днепропетровск, 1965.
10. Нагін Я. Д. Відмінювання іменників у степових херсонських говірках // Наукові записки Херсонського педінституту. – Вип. 6, 1956.
11. Робчук І. Студії і статті. – Бухарест: Мустанг, 1999.
12. Рябець Л. В. Словозміна іменників в говірках центральнополісько-середньонадніпрянської суміжності: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1999.

The article continues the cycle of the author's publications in dialectic word-alteration of the Ukrainian language. The dialectic peculiarities of declension of the nouns of the third and fourth declension in the idioms of Bucovina is considered in the linguistic geographical.

Keywords: word-alteration, variant, dialectic form.

Надійшла до редакції 26 вересня 2006 року.

Оксана Костів

ББК Ш 12+411.4*671

УДК 811.161.2'28

ЗОНА ВІБРАЦІЙ НА НАДДНІСТРЯНСЬКО-ПОДІЛЬСЬКОМУ ДІАЛЕКТНОМУ СУМІЖЖІ

Стаття продовжує цикл публікацій автора про динаміку і статику в діалектних просторових конструкціях на матеріалі Атласу української мови. Розглянуто зону вібрацій на наддністрянсько-подільському діалектному суміжжі, виявлено тенденції та явища на різних мовних рівнях.

Ключові слова: діалект, діалектне мовлення, зона вібрацій, зона змішаності, зона перехідності, діалектна просторова конструкція.

© Костів О. М., 2007

Інтерпретація даних лінгвістичних карт АУМ (Атласу української мови), що після картографування є наступним етапом лінгвогеографічного вивчення діалектного простору, дає дослідникам відомості різноманітного характеру. Це передусім дані про синхронне розташування, взаємодію та взаємозумовленість діалектних рис у просторі; про хід історичного розвитку окремих діалектних особливостей (історизм властивий легендам багатьох карт АУМ); про міграційні процеси та інші історичні та демографічні явища, які впливають на стратиграфію ареалів; про зумовлені позамовними чинниками осередки діалектотворення та ін.

Лінгвогеографічний аналіз карт АУМ та додаткових матеріалів дозволяє, з урахуванням здобутків діалектології останніх років, визначати в українському діалектному просторі центри, в яких діалектні риси, налягаючи комплексно в ядрі просторової діалектної конструкції, створюють умови для сприймання цього ядра як виразника стану спокою. Периферія діалектної просторової конструкції, тобто ареали, які концентруються в ядрі, але мають різну стратиграфію на околицях, виражає динаміку на всіх структурних рівнях.

Насамперед це виявляється на значних обширах з їх чіткою структурою і властивою їм вібруючою периферією, особливо в латеральних частинах ареалів та в маргінальних (острівних, мозаїчних) ареалах. У випадку, коли в ядрі накладаються риси різних рівнів діалектного мовлення, формуються подібні за організацією діалектні просторові конструкції. Сила вібрацій на їхній периферії має дещо інший характер, ніж у просторових виявах однієї діалектної риси. Вона здатна творити в межових зонах вібрацій зародки нових конструкцій з максимальною концентрацією. В ядрі локалізуються максимально повні і послідовні вияви різних рис чи комплексу рис. На периферії також формується комплекс діалектних рис, але з урахування результатів інтерферентних процесів, виражених більшою чи меншою мірою. Рельєф діалектного простору виявляє чергування діалектних просторових конструкцій з їх трьома типами вираження – ядрами, периферіями і зонами зіткнення периферій різних ареалів.

Сучасна лінгвогеографія оперує низкою терміносполук на позначення території міждіалектного та міжмовного контактування: „зона вібрацій” [Коць-Григорчук 2002, с. 13] „зона перехідності”, „зона змішаності”, „зона інтерференції”, „зональні ареальні елементи”, „зональні ареальні утворення” (нові мовні компоненти, зумовлені локальним контактуванням) [Жилко 1990, с.19], „інтерферовані ареали” як результат міжмовного чи міждіалектного контактування [Назарова 1970, с.22]. Враховуючи те, що межі між діалектними просторовими конструкціями нечіткі та розмиті, в лінгвогеографії використовують термін „зона”. Якщо ареал – це територія поширення окремих мовних явищ, ізоглоса визначає його межі, то зона, часто як неповний синонім ареалу, – це діалектний обшир, що об’єднує декілька подібних мікроареалів, основною ознакою якої є неточність, приблизність меж [Бородіна 2002, с.137].

Мета статті – виявити та проаналізувати одну із специфічних зон вібрацій в українському діалектному просторі – наддністрянсько-подільську діалектну межу, виявити елементи динаміки та статичності на всіх рівнях мовної системи.

Отже, територію зіткнення просторових конструкцій, яким властивий комплекс рис, називають зоною вібрацій, або зоною інтерференції, де налягання, взаємопроникнення і взаємодія рис особливо виразна, як вияв значної динаміки розвитку мовлення. Зона вібрацій є складовою частиною комплексного аналізу діалектного континууму, який вміщує також центр та периферію. Зіткнення латеральних частин ареалів діалектних рис, властивих суміжним діалектним просторовим конструкціям, – місце творення зон вібрацій, у межах яких можуть формуватися зони змішаності (з їх паралелізмами) чи зони перехідності (відповідно, з контамінаціями, архаїзмами, розщеплюваннями значень слів, гіперизмами тощо).

Необхідно розрізняти відповідні терміни „зона вібрацій”, „зона інтерференції”, „зона змішаності”, „зона перехідності”. Засоби лінгвогеографії дозволили визначити, що мовна або діалектна межа не є лінійною, а перехідною зоною, а діалект – це ядро, оточене перехідними зонами, що вібрують [Бородіна 1966, с.6], або „зонами вібрацій” у вигляді жмутків ізоглос різної конфігурації [Лингвистический энциклопедический словарь, с.133]. Поняття „зона вібрацій” використовує та теоретично обґрунтовує Л. Коць-Григорчук, відзначаючи, що на периферії суміжних діалектних просторових конструкцій формуються проміжні смуги – зони діалектних вібрацій, у межах яких частини ареалів стикаються або накладаються, творячи в другому випадку зони змішаності (з їх паралелізмами, розщеплюваннями значень елементів діалектного мовлення, транссемантизацією) і зони перехідності, які можуть ставати зародками нових конструкцій (з гіперизмами, контамінаціями, архаїзмами й уже оформленими семантичними трансформаціями) [Коць-Григорчук 2002, с.222].

Зона вібрацій – це надрядне поняття до зони інтерференції, змішаності, перехідності, основними ознаками яких є нестабільність одиниць, викликана як безпосередньою віддаленістю від ядра просторової діалектної конструкції, так і близькістю периферійних ареалів сусіднього обширу; співіснуванням паралельних діалектних структур, часто із семантичним розрізненням, гіперизмів, контамінованих сполук, збереження архаїзмів. Виникнення зони вібрацій можливе за умови зіткнення частин суміжних діалектних просторових конструкцій. У такому випадку можна констатувати взаємодію ареалів, але важко передбачити характер і наслідки цієї взаємодії.

Отже, в місцях зіткнення чи накладання латеральних частин ареалів діалектних рис, властивих суміжним діалектним просторовим конструкціям, творяться зони вібрацій, і, як наслідок, – зони інтерференції, площі поширення яких формуються в різних місцях зони. Зона змішаності – обшир, де помітні вже результати накладання, існують паралелі (часто зафіксовані в записах і коментарях до карт відмінності в мовленні молодшого, середнього та

старшого покоління або ремарки „старе” / „нове”). Окрім того, на зіткненні периферійних ареалів суміжних діалектних просторових конструкцій існує взаємодія та водночас прагнення до самозбереження, що приводить до витворення специфічних діалектних рис перехідності. Зіткнення ареалів часто передбачає мовотворення, яке й виявляється в зонах перехідності. Дослідники зазвичай зазначають на названій території системний і асистемний характер результатів контактування – своєрідний опір системи кожного діалекту прониканню невластивих йому елементів. Часто виявом такого опору є виникнення в говірках, що взаємодіють, особливих, властивих лише їм рис, які формують зони перехідності. Таким чином, зона перехідності – обшир з проявами нової мовотворчості.

У межах зони вібрацій (як поняття надрядного) можуть витворитися внаслідок дії інтерференції зони змішаності та перехідності, як результат співіснування суміжних діалектних просторових конструкцій. Змішаність не завжди приводить до витворення зони перехідності, яка у свою чергу має низку ознак, що характерні саме для такої території. Зони перехідності – це вже результат взаємодії (співдії, опору систем) суміжних діалектних просторових конструкцій.

Макродослідження українського діалектного простору (карти АУМ) поставило перед сучасною лінгвогеографією низку проблем, однією з яких є виявлення зон змішаності та перехідності в смузі міждіалектних (і міжмовних) контактів. Атлас показав, що межі між діалектними просторовими конструкціями неоднакові, одні з них досить виразні, інші виявляють розмитість, лінгвістичні ареали часто охоплюють територію кількох говорів.

Наприклад, наддністрянсько-подільську межу описують як компактну, „гостру” порівняно з подільсько-середньонаддніпрянською. „Цю межу творить широка смуга говірок, яким притаманна різнодіалектна аплікація та, зрідка, наявність специфічних локальних явищ, що не сягають жодного із взаємодіючих діалектів” [Гриценко 2000, с.4]. Ізглови, що розділяють говірки, які контактують, утворюють широку смугу змішаних говірок наддністрянсько-західноподільського типу. Перехрещення гетерогенних ареалів, внаслідок чого наддністрянський ареал накладається на західноподільський, детермінує утворення й співіснування паралельних форм на різних структурних зрізах, а це в свою чергу приводить до виникнення зон змішаності (з частими паралелями). Згідно з даними АУМ, якраз на цьому діалектному просторі своєрідність взаємодії проявляється найвиразніше, бо на суміжжі говірок Наддністрянщини з північними говірками у зв'язку з історичними подіями сформувався своєрідний опір наддністрянським рисам. У цьому специфіка досліджуваної зони вібрацій. На матеріалі карт II тому АУМ можемо виявити ті риси, які свідчать про змішаність та, імовірно, за попередніми даними, про перехідність на наддністрянсько-подільському діалектному суміжжі. Умовні межі зони можна окреслити так: на заході – р. Серет, на сході – р. Збруч, на півночі – витоки р. Горині, на півдні – р. Дністер, а також прилеглі території. Вибір для дослідження саме наддністрянсько-подільського діалектного суміжжя зумовлений лінгвістичними і позалінгвістичними факторами, зокрема тим, що обрана зона вібрацій лежить на території, яка впродовж століть вважалася межевою в політичному плані, що позначилося і на мовних рисах цього діалектного обширу.

Подільський діалектний обшир сформувався на території Теребовлянської землі, пізніше це була територія Подільського та Брацлавського воєводства [Жилко 1990, с.26] із центром у Брацлаві (XVI-XVII ст.). Наддністрянський діалект сформувався на території Львівської області (окрім північної її частини) та західних районів Тернопільської області (по річці Збручі) завдяки діалектотворчим процесам спочатку на території Звенигородської землі, а пізніше Руського воєводства [Жилко 1970, с.11]. По території виявленої зони пролягала східна межа Галицько-Волинського князівства за часів Романа Мстиславовича, Данила Романовича. Густе пасмо ізглов діалектних рис різних рівнів по р. Збруч розмежовувало Руське і Подільське воєводства (XV ст.). Поділля було об'єктом зацікавлень і тривалої експансії з боку монголо-татарських завойовників. Крім того, після падіння Галицько-Волинського князівства тут проходила межа Великого Литовського князівства. На цих теренах існувала довготривала – від останньої чверті XVIII ст. до першої світової війни – межа між Австрією, згодом Австро-Угорщиною, та Росією, а після першої світової війни – між Польщею та СРСР (до 1939 р.). Усі ці фактори не могли не вплинути і на характер мовлення діалектоносіїв даної території.

У верхів'ях Бугу, за свідченням історичних джерел, пролягав так званий „чорний шлях” – один із шляхів, якими користувалися кримські татари для набігів на Україну. Він до об'єднання на Поділлі був розділений на три частини, а після об'єднання проходив на захід до м. Тернополя. У зв'язку з цим землі, які спустошили татари, тривалий час дозаселювалися, а тому на території західного Поділля можемо знайти окремі елементи різних говірок, особливо волинських та наддністрянських [Жилко 1990, с.26; Жилко 1972; Ткачук 1975, с.164,165]. Адже саме Волинь була складовою частиною найбільшої в Україні зони міграцій [Коць-Григорчук 2002, с.115-138].

Волинські риси на території Поділля зафіксовані на карті ізглов №398 „Волинські ареали” II тому АУМ (автор Ф.Жилко). Вони простягаються, часто перериваючись, з північного заходу на південний схід до подільського діалектного обширу. Це дає підстави припускати, що саме в такому напрямі здійснювалося значне переселення людності із західної Волині на Поділля. Тому на Поділлі є позиційно вираженими типово волинські морфологічні та лексичні діалектні риси [Ткачук 1975, с.8], зокрема:

- флексія –*ові* (братові) (карта № 177, автор П. Приступа);
- лексема [кача¹ни] „кукурудза” (карта № 327, автор Я. Закревська);
- лексема [боц'ун] „чорногуз” (карта №339, автор Я.Закревська);
- відповідники лексеми „мурашки” – [ко¹мах'і], [комаи¹н'а] (карта № 340, автор Я. Закревська).

Основний напрям дозаселення – діагональний: з Володимир-Волинщини на південний схід через зону вібрацій між р. Серетом та р. Збручем. Сильний вплив цього історичного явища на специфіку говірок Поділля виявляється в тому, що він витворив особливий тип контакту наддністрянських та подільських говірок. Про волинські риси в зоні подільсько-наддністрянського суміжжя згадує О. Горбач, відзначаючи на цій території типово волинські особливості, зокрема, ствердіння [p] у кінці складів, у групах [p'e], [p'o], [p'ý], [p'a] – [¹бура], [¹бу́рія] [Горбач 1969, с.177].

Переселенці, які заповнили територію на схід від Збруча, не витворили власного активного діалектотворчого ядра (імовірно, причина може бути в тому, що міграція проходила не лише з території Волині, а й з інших діалектних обширів), а латеральні частини подільських ареалів у зоні вібрацій включають архаїзми різних рівнів. Крім того, смуга безпосереднього контакту подільських говірок з південноволинськими не дозволила витворити особливих антиволинських рис, що свідчить про існування зони межових діалектних контактів.

Діалектологи та лінгвогеографи по-різному трактували діалектну специфіку говірок між Серетом та Збручем східного й західного периферійного подільського обширу. Так, наприклад, К. Михальчук [Михальчук 1877] на „Карті южнорусских нарѣчій и говоров” виділяє в межах червононоруського наріччя значну територію – подільсько-холмський або власне русинський говір, що охоплює територію по обидва боки Збруча. Західну межу цієї території автор проводить по лінії Заліщики – Чортків – Тернопіль – Золочів (по обидва боки р. Серет (в автора – р. Серед), а східну – через н.п. Нова Душиця – Проскурів – Чорний Острів (в основному – це сучасні межі подільського діалектного обширу). На карті українських говорів І. Зілинського [Зілинський 1933] межа між наддністрянськими (опільськими) говірками та подільськими проходить уздовж р. Серету. А вже на карті українських говорів Ф.Жилка [80] східна межа наддністрянських говірок – це густе пасмо ізоглос, які ідуть приблизно по р. Збруч на схід чи на захід від неї – від м. Гусятина (Тернопільська обл.). Аналогічною є межа між наддністрянськими та подільськими говірками на вміщеній в третьому томі АУМ карті говорів І. Матвіяса [Атлас української мови 2001], що її [межу] автор визначає по ріці Збруч.

Отже, територію зіткнення наддністрянських та подільських говірок визначали неоднаково, виділяючи зону вібрацій, яка сьогодні пролягає умовно між р. Серетом та Збручем. Саме тому цей, по-різному інтерпретований, діалектний обшир викликає особливе зацікавлення. Для говірок між р. Серетом та Збручем поряд зі спільними рисами характерна ціла низка специфічних, відмінних від наддністрянських ізолекс. Зокрема подільському „ремінець” відповідає наддністрянське „ремін” (різні словотвірні структури), под. „сором” – наддністр. „стид”, под. „придане” – наддністр. „віно”, под. „драговина” – наддністр. „трясовина”, под. „кавалок” – наддністр. „кусок”, под. „гладуцак” – наддністр. „горнец” [Бичко 1997, с.15].

Постійна і тривала смуга контактів неминуче привела до формування низки специфічних рис, ареали яких зображені на картах АУМ. Зона вібрацій, яка знаходиться з боку Наддністрянщини і простягається уздовж р. Збруча з півночі на південь, виявляє особливості на всіх рівнях діалектного мовлення. Паралелізми на картах та в коментарях до II тому АУМ, ремарки „молодше / старше покоління”, „часто вживане / рідко вживане”, „давню вживали / тепер вживають” свідчать про витворення на цій території зони змішаності.

Зона на схід від Збруча з уваги на специфіку прикордоння не дала виразних ознак вібрацій. Тому й кількість типово подільських ареалів, які заходять у зону вібрацій, на карті ізоглос Ф.Жилка №398 незначна. Часто тут відбито паралельне співіснування різних лексичних відповідників, зокрема:

- ареал лексеми [чорно¹суз^с] „лелека” (карта № 339, автор Я. Закревська);
- ареал структури [за¹вод¹ам] „про вовків” (карта № 341, автор М. Онишкевич).

Враховуючи ту обставину, що державні кордони кінця XVIII – першої половини XX століть стримували інтенсивний рух населення на схід, можемо спостерігати лише за занепадом у просторі окремих наддністрянських рис, які не зустрічали опору з боку говірок Поділля. Периферія наддністрянського обширу – це межа важливих для цієї території явищ різних структурних зрізів. За свідченнями сучасних лінгвогеографічних досліджень, Наддністрянщина вміщує одне з найбільших на українській території мовотворчих ядер, „активна дія наддністрянського мовотворчого ядра поширюється деякими рисами на схід (майже по р. Збруч)” [Коць-Григорчук 2002, с.45, 223]. Саме тому особливо важливо зрозуміти напрями й силу поштовхів, які воно здійснює.

Карта № 402 „Наддністрянські ареали” (автор Ф. Жилко) та окремі карти фонетичних, морфологічних, лексичних, синтаксичних рис дозволяють виявити межі поширення імовірно найдавніших наддністрянських рис (подаємо від максимальної віддаленої, а отже, найдавнішої східної межі на території Поділля, – до новіших рис, східна межа яких міститься в зоні вібрацій):

- ареал лексеми [оди¹на¹йц¹им¹] (карта № 229, автор М. Онишкевич);
- ареал протези [в] в структурі [во¹п¹іх] (карта № 125, автор Я. Закревська);
- ареал звукової будови іменника ‘віім’ – [в¹ім] (карта №101, автор Д.Бандрівський);
- ареал форми називного відмінка складних числівників ‘два з половиною’, ‘три з половиною’ – [¹n¹йтрет¹а], [¹n¹йчверта] (карта № 228, автор М. Онишкевич);
- ареал форми давального відм. однини [me¹л¹ам¹у], [me¹л¹ату] (карта № 187, автор М. Онишкевич);
- ареал прислівника [краду¹йемци] ‘крадькома’ (карта № 167, автор Л. Григорчук);

- ареал дієслівних форм [дас' '], [йіс' ']' 'даси', 'іси' (карта № 243, автор Я. Закревська);
- ареал лексеми [мако¹г'ін] (карта № 289, автор П. Приступа);
- ареал лексеми [стрих] 'горище над хатою' (карта № 279, автор П. Приступа);
- ареал лексеми [ка¹ц'уба] 'кочерга' (карта №282, автор Л. Григорчук);
- ареал структур із переголосом [¹саж'е], [¹саж'і] (карта № 48, автор А. Залеський).

- ареал тенденції вимови [a^o] перед [y] – [¹ла^oўка], [¹зоўкаўт], [ўноў], [доў] (карта № 50, автор А. Залеський). У зоні вібрацій зафіксовано паралельні форми з [a] та [o], що відзначив, описуючи говірки Тербовлянщини, О.Горбач [49:178] – [проў¹да], але [лаў¹ка], [лу¹саў].

Говірки Наддністрянщини характеризує найбільша кількість своєрідних фонетичних діалектних рис, властивих більшості діалектним просторовим конструкціям південно-західного наріччя: тут акумулюються і переголос [ʼa] > [ʼe], і нейтралізація /o/ – /y/, оглушення дзвінких консонантів перед наступними глухими, обниження наголошених голосних переднього ряду, парокситонічний наголос та ін. Значна їх кількість зумовлена акцентуаційними особливостями говірок Наддністрянщини – збільшенням експіраторної сили наголошеного складу. З уваги на те, що на Поділлі розпочинається рівномірний розподіл наголосової сили [Коць-Григорчук 2002, с.35-50], для території, східною межею якої є наддністрянсько-подільське порубіжжя, характерний поступовий занепад ареалу збільшення експіраторної сили наголошених складів, що приводить до різних асимілятивних змін.

Накладання ареалів синтаксичних конструкцій типу 'у хлопця немає грошей' – не¹має у х¹лопц'а г¹ро¹шей і х¹лопец^(ʼ) не^uмає г¹ро¹ше^uй у зоні наддністрянсько-подільського міждіалектного суміжжя приводить до розщеплення в значенні: 'він взагалі не має' – х¹лопец^(ʼ) не^uмає г¹ро¹ший і 'він тепер не має' – у х¹лопц'а не¹має г¹ро¹шей.

Однією з істотних рис зони вібрацій на наддністрянсько-подільському діалектному суміжжі є наявність полонізмів та слів, запозичених з інших мов, які ввійшли в українську через посередництво польської. Північна частина (до витоків р. Горині) відображає тривалі контакти з польською мовною стихією: на цій території проходила активна колонізація українських земель з боку польського населення, про що свідчить ареал, який можемо виявити на картах II тому АУМ. Передусім це риси фонетичного, морфологічного та лексичного рівнів. До особливо виразних полонізмів на наддністрянсько-подільському порубіжжі належить закінчення орудного відмінка однини –ом на місці –ею чи –ою іменників та займенників жіночого роду голо¹вом, до¹лон'ом, том, н'ом, ¹нейом. Ареал цієї риси, який на півдні межує з ареалом флексії –оў, відображено на таких картах другого тому АУМ: № 170 „Орудний відмінок однини іменників жіночого роду колишніх -ја-, -а- основ (наголошені закінчення)”; № 171 „Орудний відмінок однини іменників жіночого роду колишніх -ја- основ (долоня)”; № 209 „Орудний відмінок займенника вона”; № 213 „Орудний відмінок однини займенника та”. Автор усіх названих карт – М. Онишкевич. Ареал флексії –ом охоплює населені пункти Козівського, Підволочиського, Ярмолинецького, Гусятинського, Тербовлянського р-нів Тернопільської області, Хмельницького, Дунаєвицького р-нів Хмельницької області. О.Горбач уважав це закінчення надсянсько-лемківським, перенесеним із закінчень іменників чоловічого та середнього родів [Горбач 1969, с.156].

Умовну ізоморфу проводить К.Дейна, відзначаючи, що між ареалами закінчення –ою чи –оў перебуває велика група говірок, де формам орудного відмінка однини іменників та займенників жіночого роду властиве закінчення –ом. На думку дослідників, на формування та існування цього обширу всередині української території певний вплив (окрім польського) могла мати аналогія до закінчень орудного відмінка чоловічого та середнього родів [Dejna 1957, с. 95]. На межі названого ареалу К.Дейна виявив контаміновані сполуки (часто паралельно з основними), утворені внаслідок злиття –оў та –ом: ру¹коў^u, тоў^u, доро¹гоў^u, б'і¹доў^u // б'і¹доў, що може бути свідченням формування ознак перехідності. Польський вплив в існуванні флексії –ом очевидний, проте збереглася вона якраз завдяки уподібненню до закінчень орудного відмінка чоловічого та середнього родів.

Вивчення зони вібрацій на межі наддністрянських та подільських говірок, яку досліджувано у вертикальному та горизонтальному планах методом накладання ареалів, дозволяє стверджувати, що цей тип зони вібрацій між діалектними просторовими конструкціями відрізняється від більшості зон особливими виявами динаміки діалектного мовлення. На цій території рідко відбувається співдія та взаємовідштовхування рис суміжних говірок – подільських та наддністрянських у зв'язку з односторонньою експансією наддністрянських рис. Територія подільських говірок не змогла витворити значного опору наддністрянським говіркам, хоча й на цьому діалектному обширі засвідчено поодинокі гіперизми та контамінації (К. Дейна). П. Ткачук виявив на території західно-подільських говірок (східна межа зони вібрації) фонетичні гіперизми – гіперистичне „окання” – со¹с'іда, мо¹ка 'борошно', бо¹рак, бора¹ч'інка (Городоцький та Волочиський р-ни Тернопільської області) [Ткачук 1975, с.22].

На цій діалектній території, на відміну від суміжної з північно-східної сторони (найбільшої зони вібрації [Коць-Григорчук 2002, с. 115-138]), менш виразна є зона перехідності як вияв співдії чи взаємовідштовхування на зіткненні латеральних частин ареалів суміжних діалектних просторових конструкцій. Динаміка діалектного мовлення проявляється тут передусім у силі імпульсів з боку говірок Наддністрянщини з їх діалектним розмаїттям.

Згідно з сучасними лінгвогеографічними дослідженнями, наддністрянські говірки є важливими елементами в сучасному діалектотворчому процесі, адже „активна дія цього [наддністрянського] мовотворчого ядра поширюється

деякими рисами на схід (майже по р. Збруч), на півночі сягає Нововолинська, на заході – схематично визначених меж Наддністрянщини, а на півдні поступово охоплює, зокрема явищами переголосу, північні говірки Бойківщини” [Коць-Григорчук 2002, с. 223]. Окрім того, як зазначив Ф. Жилко „мовна комунікація в межах Галицько-Волинського князівства сприяла поширенню наддністрянських ареальних елементів на територію сусідніх ареальних утворень”. [Жилко 1990, с.24]. Специфіка сили імпульсів з боку Наддністрянщини дозволяє простежити історичний процес формування та занепаду окремих діалектних рис, властивих наддністрянським говіркам (часто й іншим діалектним одиницям південно-західного наріччя).

Латеральні частини суцільних ареалів, острівні, маргінальні та мозаїчні ареали, співіснування різних морфологічних форм, семантичне розщеплення словотвірних та лексичних одиниць засвідчують існування на території між річками Серетом та Збручем в основному зони змішаності, своєрідної щодо розташування і конфігурації латеральних частин периферійних ареалів суміжних просторових діалектних конструкцій.

Література

- Атлас української мови 2001: Атлас української мови: В 3 т. – К.: Наукова думка, 2001. – Т.3: Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянина, Причорномор’я і суміжні землі. – 856 с.
- Бичко 1997: Бичко З. Діалектна лексика Опілля. – Львів: Фенікс, 1997. – 137 с.
- Бородина 1966: Бородина М. А. Проблемы лингвистической географии (на материале французского языка). – Москва-Ленинград: Наука, 1966. – 219 с.
- Бородина 2002: Бородина М. А. Пространство, территория, зона и ареал как лингвогеографические и ареалогические термины // Вопросы языкознания. – 2002. – №2. – С. 135-141.
- Горбач 1969: Горбач О. Говірки Тербовляничини // Наукові Записки Технічно-Господарського Інституту в Мюнхені. – Мюнхен, 1969. – Т.19. – С. 147-183.
- Гриценко 2000: Гриценко П. Ю. Мікроконтинуум як предмет ареалогії // Лінгвогеографія Черкащини: Збірник матеріалів міжвузівської науково-практичної конференції. – Умань, 25-26 травня 2000 р. – К.: Знання, 2000. – С. 3-7.
- Жилко 1970: Жилко Ф. Т. Ареальные единицы украинского языка // Общесловянский лингвистический атлас. Материалы и исследования. – М.: Наука, 1970. – С.5-16.
- Жилко 1990: Жилко Ф. Т. Ареальні системи української мови // Мовознавство. – 1990. – № 4. – С.18-27.
- Жилко 1972: Жилко Ф. Т. Походження південно-західних діалектів української мови. (У світлі даних лінгвістичної географії) // Праці XIII Республіканської діалектологічної наради. – К.: Наукова думка, 1972. – С. 3-14.
- Зілинський 1933: Зілинський І. Карта українських говорів з поясненнями // Праці Українського Наукового Інституту. – Серія Філологічна. – Варшава, 1933. – Кн. 3, Т. XIV. – 20 с.
- Коць-Григорчук 2002: Коць-Григорчук Л. М. Лінгвістично-географічне дослідження українського діалектного простору. – Нью-Йорк – Львів: Вид-во НТШ, 2002. – 267 с.
- Лингвистический энциклопедический словарь 1990: Диалектология // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – С.133.
- Михальчук 1877: Михальчук К. П. Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край / Под ред. П. Чубинского. – СПб, 1877. – Т.VII. – Вып. 2
- Назарова 1970: Назарова Т. В. Інтерферентні ареали як об’єкт історичної діалектології (волинсько-поліські *tot^(c), *tet) // Праці XII Діалектологічної наради. – К.: Наукова думка, 1970. – С.15-28.
- Ткачук 1975: Ткачук П. Є. Фонетична система західноподільських говірок української мови (вокалізм і консонантизм): Дис. ... канд. філол. наук. – К., 1975. – 190 с.
- Dejna 1957: Dejna K. Gwary ukraińskie Tarnopolszczyzny. – Wrocław: Zakład Narod. in. Ossolińskich, Wydwo PAW, 1957. – 164 s.

The article is a continuation of the author's series of publications on Dynamics and Statics in Dialectal Space Construction found in the contents of the Atlas of the Ukrainian Language. The author describes the vibration zones discovered in Volyn' and Naddnistryanshchyna inter-dialectal territories, and explains the special features of different language levels (lexica, morphology, syntax).

Keywords: dialect, area, dialectal space construction, mixed dialects, transitive dialects, vibrations zone.

Надійшла до редакції 28 серпня 2006 року.

ББК Ш 12=411.4*67

УДК 81'373.21

ФОНЕТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МОВЛЕННЯ МЕШКАНЦІВ МАЛИХ МІСТ ДОНЕЧЧИНИ: СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ

У статті розглянуто фонетичні особливості мовлення мешканців малих міст Донеччини, простежено основні етапи заселення Донецького степу, заснування міст Амвросіївки, Сніжного, Шахтарська, визначено етапні моменти динаміки національного складу мешканців малих міст Донеччини.

Ключові слова: говірка, фонетика.

Дослідження на фонетичному рівні мовлення мешканців малих міст Донеччини є досить складною проблемою, що мотивується відсутністю викінчених теоретичних напрацювань вітчизняних лінгвістів у цій галузі і водночас недостатнім аналізом специфіки донецьких східностепових говірок, їх співвідношення з літературно-нормативною базою, з одного боку, і корелятивністю / некорелятивністю з особливостями говірок південно-західного, північного наріч, з іншого (див., наприклад, праці Н.Б.Клименко, В.Ю.Дроботенко, Н.П.Сіденко, З.Л.Омельченко, Л.Д.Фроляк та ін.). Не менш важливою постає відсутність прикладного опрацювання особливостей мовлення малих і/або великих міст Донеччини.

Незаперечним постає той факт, що труднощі насамперед визначаються загальними питаннями дослідження говірок на фонетичному рівні. Складно аналізувати говірки, які мають елементи, що виникли внаслідок міждіалектних контактів або під впливом сусідніх мов та їхніх діалектів. Розірваність території українського народу протягом його історії між різними державами сприяла посиленню впливів сусідніх мов і їхніх говорів не тільки на українські діалекти, але й на саму літературно-нормативну практику (пор. погляди на цю проблему І.Я.Франка, І.Огієнка та ін.). Ця обставина зумовила, певною мірою, консервацію давніших діалектних елементів. Значна діалектна диференціація української мови виявляється в різноманітності діалектних фонетичних відмінностей. Кожний діалект має свої фонетичні особливості, проте діалектні фонетичні риси можуть бути настільки спорідненими, що відрізняються тільки окремими елементами, але це не зменшує функціональної ваги того чи того діалекту.

Останнім часом з огляду на те, що східностепові говірки дуже мало досліджені, помітно активізоване їхнє вивчення. Описи різних структурних рівнів східностепових говірок здійснювали науковці кафедри української мови Донецького національного університету. Ф.Горчевич проаналізував фонетичні й граматичні вияви говірок Ольгинського району Донецької області; З.Омельченко в дисертаційному дослідженні розглянула особливості морфологічної системи східностепових говірок; В.Познанська простежила склад і функціонування антропонімів у східностепових говірках; Л.Фроляк встановила специфіку ботанічної лексики Північного Надазов'я; Н.Клименко проаналізувала групи найменувань одягу, взуття й прикрас; В.Дроботенко розглянув лексику сімейних обрядів Донеччини; Л.Білик з'ясувала закономірності творення дієслівних словосполучень східностепових говірок Донеччини; Н.Сіденко охарактеризувала географічну апелювативну лексику східностепових говірок Центральної Донеччини. Мовознавці кафедри української мови Донецького національного університету під керівництвом доктора філологічних наук, професора Загнітка А.П. активно працюють над укладанням повного Словника східностепових українських говірок. У 2006 році вийшли „Матеріали до словника східностепових українських говірок”, які охоплюють записи з 46 обстежених пунктів Донецької області й уперше відображають частину основного лексичного складу одного з новостворених говорів української мови.

Актуальність порушеної теми зумовлена маловивченістю особливостей мовлення мешканців малих міст Донеччини, еволюції таких мовленнєвих особливостей та їх співвідношення з динамікою освітнього рівня, поширення певних виробничих процесів у таких малих містах та корелятивністю / некорелятивністю з національно-мовними типами загальноосвітніх шкіл різних форм власності, віросповідуванням тощо.

За мету нашої роботи ми ставимо відстеження й аналіз основних фонетичних явищ мовлення мешканців малих міст на загальному тлі східностепових говорів і виявлення їх якісного і кількісного зрізу та простеження відносної динаміки кількісного складу мешканців малих міст Донеччини з окресленням статусу на лінгвістичній мапі Донеччини.

Завдання роботи мотивовані поставленою метою й охоплюють: 1) охарактеризувати етапи заселення Донецького краю; 2) користуючись попередніми й сучасними напрацюванням у соціолінгвістиці, лінгвогеографії, діалектології, розглянути лінгвістичний статус мовлення мешканців малих міст Донеччини на діалектологічній і мовній мапі Донецького краю; 3) описати найуживаніші фонетичні риси мовлення мешканців малих міст Донецького краю з виявом ядерних / півпериферійних / периферійних змін з окресленням причин таких змін.

Матеріалом дослідження послужили архівні напрацювання та польові записи, здійснені в трьох н.п. (м. Амвросіївка, м. Сніжне, м. Шахтарськ) протягом 2004-2006 рр.

Існування мови на будь-якій території загалом і на досліджуваній зокрема неминуче веде до її діалектної диференціації.

„Поняття діалектної диференціації вживається, з одного боку, як структурне, з іншого, як територіальне. Проте в першому випадку ми моделюємо приватні діалектні системи (мікросистеми) як діалектні типи, тобто поза територіальною проекцією, а в другому – конфігурацією і типологією ізоглос, лінгвістичний ландшафт. Лише розмежовуючи ці аспекти, ми можемо їх синтезувати, враховуючи не лише характер ізоглос, їхню конфігурацію, а й те, що під цим розуміється (явище загальне або приватне – конкретний факт; те, що належить до певного рівня системи мови; структурне або позаструктурне тощо)” [Аванесов 1965, с. 35].

Найменший територіальний різновид мови – говірка, яка вживається в одному чи декількох населених пунктах. Говірки об'єднуються в говори (діалекти), а говори – у групу говорів чи наріччя [Жилко 1966 та ін.].

У діалектологічній методології Р.І.Аванесова основним є поняття діалектної мови, оскільки „діалектна мова – це перш за все певна структура, проте для діалектології важливим є те, що як структура загалом, так і її окремі елементи проєкціюються на територію. До того ж структура діалектної мови може вивчатися поза її територіальною проекцією” (цит. за: [Кривіцькі 2004, с. 198]).

Усі ці поняття розрізняються за величиною території, на якій вони поширені, і за кількістю мовців. На межі говорів виникають зони перехідних діалектів, у яких переплітаються ознаки обох діалектних типів.

Основною причиною виникнення територіальних різновидів мови є ускладнення і послаблення зв'язків між різними місцевими угрупованнями мовної спільності, що зумовлюється географічними, політичними, релігійними, демографічними й іншими обставинами. Межі між окремими діалектами дуже нечіткі, окремі мовні риси охоплюють різну територію, їхні кордони, які в картографічних зображеннях називаються ізоглосами, перетинаються, і лише досить приблизно можна встановити територію поширення мовного явища (яка називається ареалом), як і межі самих діалектів. За ступенем стійкості при визначенні діалектних ареалів найбільше важать фонетичні явища, після них ідуть морфологічні, а лексичні ізоглоси найрозмитіші.

Орієнтація на фонетичну й морфологічну системи діалектів (основна увага приділяється фонетиці) зумовлена їхньою більшою стійкістю. Саме ці особливості дозволяють визначити генетичний і системний характер певного наріччя, надають дослідникам можливість говорити про діалект як про реальну, історично утворену, просторово-структурну одиницю з певним центром діалекту й прикордонними зонами, які відділяють один діалект від іншого.

В одній із праць Р.І.Аванесов констатує, що „початково діалект розумівся як географічно замкнена мовна спільність з конкретними межами... Однак вже наприкінці 19 століття з'ясувалося, що межі розповсюдження окремих діалектних рис дуже часто не збігаються одна з одною. З цього деякі вчені зробили помилковий висновок про те, що діалектів не існує, а є лише окремі мовні явища, кожне з яких має свої власні межі... не збігаючись повністю, часто групи ізоглос проходять близько одна до одної, утворюючи пучок ізоглос. Між такими пучками ізоглос виділяють центральні області, які здебільшого тяжіють або тяжіли в минулому до певного культурно-етнічного центру. Наявність таких центральних областей надає можливість говорити не лише про окремі діалектні мовні риси, але й про діалекти як певний тип, що характеризується своєрідною мовною системою” [Аванесов 1949, с. 291 - 292].

Свого часу Ф.Т.Жилко резюмував, що українська мова „має такі діалекти, що вони становлять ніби окремі місцеві системи, які проте генетично і за своєю історичною функцією є виявами мови нашого народу. Такі, наприклад, карпатські говори стосовно до північних і південно-східних або північні відповідно до південно-східних” [Жилко 1964, с. 4]. Розвитком цієї тези може бути думка С.П.Бевзенка про те, що з-поміж діалектів української мови „за генетичною ознакою, тобто враховуючи походження й історичний розвиток їх, розрізняють два основні види: давні (старожитні), або основні, що функціонують на територіях давнього заселення українського народу, і новостворені, які виникли внаслідок порівняно пізніх переселенських рухів української людності і дозаселення новоосвоєних земель” [Бевзенко 1980, с. 9]. В українській мові усталеним є розрізнення трьох наріч: північного, південно-західного й південно-східного. Північне охоплює східнополіський, середньополіський, західнополіський говори. До південно-західного належать волинський, подільський, наддністрянський, надсянський, північно-підкарпатський (бойківський), закарпатський (середньозакарпатський), східно-карпатський (гуцульський), буковинський говори. Південно-східне наріччя охоплює середньонаддніпрянський, слобожанський, степовий говори.

Як відомо, „східностепові українські говірки належать до новостворених говірок південно-східного наріччя й виникли внаслідок пізнього заселення й дозаселення, яке найбільш інтенсивно проходило в кінці 18 – першій половині 19 століття” [Омельченко 2006, с. 3]. Підтвердженням цього і постає простеження особливостей заселення тих чи інших територій Донецького краю і постановня малих міст, які, власне, є трансформами попередніх суто або сільських, або напіввиробничих поселень.

Оскільки будь-які мовні та позамовні процеси, пов'язані з різними змінами – соціальними (міграціями, завоюваннями), фізико-географічними (стихійними катастрофами тощо), – призводять до історичного перерозподілу мовних елементів у просторі, лінгвістична географія має синхронний і діахронічний плани дослідження. Синхронний план полягає у вивченні просторового розташування мовних явищ певного

хронологічного рівня; діакронічний – у вивченні руху цих явищ у просторі. Синхронний і діакронічний аспекти пов'язані між собою єдиним об'єктом і основними методами, проте кожний з них має свою проблематику.

„Дослідження мовних елементів в їх територіальному виявленні дає можливість глибше усвідомити їх особливості, структурні й системні взаємозв'язки, виявити різні ланки територіальних мовних утворень (давніші й сучасні), їх центри й периферію, вивчити міждіалектні й міжмовні контакти. У такий спосіб розкриваються особливості народної мови в її територіальному виявленні, а разом з тим і процеси формування та розвитку мови і її діалектних утворень. Лінгвогеографічний аспект допомагає розкрити структуру мовних (діалектних) елементів на різних рівнях у її становленні й сучасному виявленні” [Жилко 1966, с. 285].

Отже, будь-яке мовне явище, якщо його розглядати як сукупність різних діалектів, має територіальні межі. Територіальна обмеженість мовних явищ, може бути використана задля розв'язування різних лінгвістичних проблем, вирішення яких є основним завданням лінгвістичної географії.

Якщо мова буде йти про вивчення діалектів, то перш за все треба звернути увагу на такі питання: вибір населених пунктів; принцип відбору пунктів; визначення характеру опитування інформантів (пряме або анкетування), добір інформантів за такими критеріями як вік, соціальний статус, професія, походження, термін проживання у даній місцевості тощо; принципи створення фонетичної транскрипції; методика використання різних джерел; методика збору матеріалу в районах пізньої колонізації; проблема системного опису діалектних явищ; принципи паспортизації діалектного матеріалу і под.

Для нашого лінгвістичного дослідження було відібрано такі міста: Амвросіївка, Сніжне, Шахтарськ, що мотивується їхнім концептуальним статусом як містечкових. Щодо заселення цих міст, то первісні люди селилися на території нашого краю і в період палеоліту, неоліту (недалеко від Амвросіївки, поблизу Казеної балки, знайдено ручне рубило доби раннього палеоліту – одну з найстародавніших пам'яток України). Проте постійне стає населення появилось в основному з 17 століття.

„У заселенні нашого краю, за словами професора Р.Д.Ляха, розрізняється кілька напрямків. Це державне заселення. Далі – вільне заселення. Щодо державного заселення, то перша компактна група переселенців з'явилась у 1752-53 році – це східніше Бахмута. Хто ці були поселенці? Це солдати двох сербських і хорватських полків. Два полки під керівництвом Шевича і Прюдовича в 1752-53 році одержали тут земельне пожалування і поселились ротами... Населені пункти, колишні роти, одержали свої назви залежно від угідь: Калинівське, Троїцьке, Серебрянка, Кам'янка і так далі.

Наприкінці 18 століття до донецьких степів розпочали переселятися греки з Криму. Ось так у наших донецьких степах з'явилися села з незвичайними назвами: Ялта, Урзуф, Мангуш, Старобешеве та інші.

У 1734 році було дозволено запорізьким козакам, що знаходилися в районі Цурупинська в Олеках, повернутися на свої попередні місця проживання. Так було створено нову Запорізьку Січ... Той запорізький козак, який уже не мав змоги, чи через хворобу, чи з яких інших причин брати участь у походах, облюбовував місце і засновував там земельник, хутір.

Ось так на карті нашого краю з'явилися Іванівка, Олексіївка, Петрівка. Все це у своїй основі поселення, засновані запорізькими козаками. Біля них тулилися й інші люди. Це, як правило, ті, хто тікав від панської сваволі” (цит. за: [Загнітко 1997, с. 46]).

Місто Амвросіївка виникло у зв'язку з будівництвом Курсько-Харківсько-Азовської залізниці у 1869 році. Історія міста Сніжного розпочалася з корчми, яку було відкрито старшиною Іваном Васильєвим у 1784 році біля „Сніжного місця”. Щодо Шахтарська, то місто виникло на території селищ Олексіїво-Орловки, яке належало поміщику Орлову, і селища Ольховчик, яке належало старшині Васильєву.

Жива народна мова Амвросіївки, Сніжного, Шахтарська являє собою своєрідний діалектний масив, який серед інших виділяється лінгвістичними ознаками.

Характеризуючи мовлення цих міст, зауважимо, що внаслідок переселенських рухів на досліджуваній території сформувалися різні типи говірок за їхнім походженням та ступенем однорідності. Серед східностепових говірок Донеччини виділяються говірки з середньонадніпрянською (північнополтавською, східнополтавською), нижньонадніпрянською, слобожанською, північноукраїнською та південно-західною діалектною основою. Гетерогенні говірки характеризуються наявністю різних комплексів діалектних рис: середньонадніпрянська та лівобережнополіська, середньонадніпрянська та подільська, середньонадніпрянська та волинська, середньонадніпрянська та північнослобожанська. Окремий тип складають говірки „новітнього формування з найменшим ступенем однорідності, які склалися з різних за походженням говірок у 20 столітті переважно у малих містах та на околиці Донецька” [Фроляк 2003, с. 11 - 21].

Дотримуючись наукового опису східностепових говірок, порівнюватимемо їх з українською літературно-національною мовною нормою.

За генетичною однорідністю виділяємо два типи говірок досліджуваного регіону: моногенна говірка – часткова діалектна система, яка є континуантом однієї з говірок давнішого говору; та гетерогенна говірка – частково діалектна система, утворена одночасним змішуванням або поступовим накладанням двох чи кількох говорів різного походження.

До моногенних говірок відносимо говірки населених пунктів відносно однорідного заселення, оскільки незначне вкраплення носіїв говірок іншого типу або носіїв інших мов не впливає суттєво, як показує дослідження, на функціонування основної говірки населеного пункту.

Серед говірок моногенного типу виділяємо три основні типи: говірки з південноукраїнською середньонаддніпрянською основою, говірки з південноукраїнською слобожанською основою, говірки з північноукраїнською основою. Континуанти говірок південно-західного наріччя переважно входять до складу гетерогенних говірок [Фроляк 2000, с. 24].

До найнижчого рівня елементів (рис) діалекту належать фонемні особливості. У кожному діалекті є власні фонемні розрізнення, на основі яких виділяються певні звукові одиниці будови морфем і слів (їх форм). Фонемними розрізненнями називаємо об'єктивно наявні в мові (діалекті) взаємозв'язки між звуковими одиницями (фонемами), які виявляються в наявності або відсутності певних артикуляційно-акустичних сигналів (диференційних, або фонемних рис). Саме в цьому найбільш виразно виступає знаковий бік мови. У діалектах фонемні мають досить виразні відмінності в складниках своїх звукових рядів.

Фонетичні відмінності діалектів виявляються: 1) у складі фонем; 2) в особливостях виявів фонем (основний вияв і звуковий ряд); 3) у фонемних мікроструктурах (характер мікроструктури і особливості системних зв'язків); 4) у взаємозв'язках між фонемними мікроструктурами (наприклад, наголошеного і ненаголошеного вокалізму і т. ін.); 5) у взаємопереходах і чергуванні фонем, що якою мірою характеризують взагалі фонетику діалекту [Жилко 1964, с. 4-5].

Досліджуваний колектив мовців складався з 84 осіб, які володіють українською мовою, з-поміж них: Амвросіївка – 39 осіб, Сніжне – 27 осіб, Шахтарськ – 20 осіб. Середній вік – 52 роки. Більша кількість мовців, а саме 69 %, має середньо-спеціальну, середньо-технічну освіту.

Уміщені в статті записи окремих речень подаються спрощеною фонетичною транскрипцією.

До фонетичних рис належить, насамперед, вживання фрикативних з, з', ж замість африкат дз, дз', дж: [ходіли ми з д'івчатама на колгоспному полі кукурузу шарувати] (Записано від Луцької Ольги Пилипівни, 1949 р.н., м. Сніжне). [це ж ворожили ми під Крещчен'їе // ворожили / у зєркало дивилис' //] (Записано від Загородньої Галини Данилівни, 1944 р.н., м. Шахтарськ). [маї навар'ат' мамаліги з кукурузи / ми рад'ї //] (Записано від Костенко Лідії Миколаївни, 1953 р.н., м. Сніжне). [в нед'їл'у так гэрно у цєркв'ї звон'ат' / ми з'ї старім шотїжн'а ходимо //] (Записано від Гейченко Ольги Петрівни, 1934 р.н., м. Шахтарськ). У цьому, очевидно, позначився асимілятивний вплив російської літературної мови. Водночас варто констатувати, що ця риса може бути кваліфікована як ознака східностепових говірок, оскільки в цьому русі наявна тенденція до спрощення: складний звук (африкат) → простий звук.

Досить поширене виступає оглушення дзвінких приголосних у кінці слів і перед глухими: [пбмн'у одін рас посла менє ма́чу́ха по сн'їх //] (Записано від Рокоман Тетяни Микитівни, 1937 р.н., м. Шахтарськ). [п'їшли ми на горбт п'їдривати картошку та варїт' їїсти //] (Записано від Колесникова Олексія Олександровича, 1947 р.н., м. Сніжне). [ва́шко було́ жїти // гóлот скр'їс' / їїсти н'їчого //] (Записано від Коваленка Максима Овдійовича, 1926 р.н., м. Сніжне). [шч'ас їа роскажу́ / їак ми на веч'їрки молод'ї собїралис' //] (Записано від Чередниченко Варвари Пилипівни, 1933 р.н., м. Амвросіївка). [мин'ї п'їшбв пїа́тий гот / колї зак'їнчїлас' в'їйна́ //] (Записано від Коваленка Миколая Архиповича, 1940 р.н., м. Амвросіївка). [Роска́зуйут' / шо м'їй прапрад'їт був во́л'ний коза́к //] (Записано від Головка Сергія Карповича, 1937 р.н., м. Сніжне). [колі мен'ї було́ восемна́ц'ат' гот / то їа вїйшла зám'їш // жїла́ у свєкр'їф //] (Записано від Бейко Олени Олександрівни, 1957 р.н., м. Шахтарськ). [навчїлас' шїти / шїла їу́пки / плáт'а / р'їзний бд'ах //] (Записано від Семенюк Тетяни Пилипівни, 1948 р.н., м. Амвросіївка).

Говорячи про оглушення приголосних як про тенедецію консонантизму південно-східного наріччя, учені зазначають, що така тенденція характерна для слобожанських говірок, а зрідка й для степових, де дзвінкі приголосні часто втрачають дзвінкість перед глухими та в середині слова, між словами і в абсолютному кінці слова [Жилко 1958, с. 145].

Очевидно, до вторинних рис фонетичного ряду належить „акання” в ряді випадків. Його особливість полягає в заступленні **о** в ненаголошеній (перед- і післянаголошеній) позиції звуком **а**. Серед говірок Донеччини виразно виділяються акаючі говірки північноукраїнського типу. Щодо досліджуваної фонетичної риси ці говірки виявляють неоднорідність. Ступінь „акання” у цих говірках залежить від кількох чинників: загальної збереженості системних рис говірки-основи, від часу функціонування говірки в умовах новоствореного масиву, від віку діалектоносія тощо. Наявність акаючих говірок чи спорадичного „акання” є характерним для усіх новостворених говірок: південностепових, слобожанських, східностепових [Фроляк 2000, с. 243]. [на рабóту н'ї в чом хадїти було́ / дра́нт'а ла́тане даду́т' //] (Записано від Ткач Марії Іванівни, 1924 р.н., м. Сніжне). [ми тад'ї вже худобу паслі́ / ма́тир'ї памага́ли //] (Записано від Пипенко Ніни Миколаївни, 1954 р.н., м. Амвросіївка). [була́ вайна́ / приїшли красні́ і переначува́т' / вс'ї ха́ти по́вн'ї //] (Записано від Фоменка Петра Вікторовича, 1938 р.н., м. Шахтарськ). [хадїла їа в шко́лу в дру́ге село́ / бо ж в на́шому шко́ли не було́ //] (Записано від Чумакової Катерини Олександрівни, 1946 р.н., м. Сніжне). [по́саг ран'їше гатува́ли вс'ї д'ївча́та / за по́сагом дивїлис' / бага́та нарече́на чи б'їдна́ //] (Записано від Мостових Ганни Василівни, 1923 р.н., м. Амвросіївка).

Сюди ж слід віднести заміну звука **ф** звуками **хв, х**. Такий фонетичний процес властивий південно-східній групі говорів: [йак упала бѳмба/ туди за шахванѳр і пагар'їло все в нас //] (Записано від Усенко Катерини Йосипівни, 1927 р.н., м. Шахтарськ). [Почалас' в'їйна / бѳт'ка п'їшов на хронт //] (Записано від Чередниченка Георгія Трохимовича, 1939 р.н., м. Амвросіївка). [пазнайѳмилас' з пѳрубком / гѳрний вес' такий / і хв'їгура гѳрна / висѳкий / чорн'ѳвий / пол'убїла //] (Записано від Назаренко Марії Володимирівни, 1950 р.н., м. Шахтарськ). [ѳце карабѳл'ноїу хвѳрбойу забѳр красїли / бѳчте йак гѳрно //] (Записано від Пекельної Антонїни Ілїівни, 1927р.н., м. Амвросїївка).

Східностепові донецькі говїрки привертають увагу дослідників історїєю формування та розвитку, своєрїдною мовною структурою, особливостями фонетичного і граматичного типів.

Східностепова група говорів, історично пов'язана з південно-східним діалектом, дуже варіативна. Варіативність новостворених східностепових говїрок виникла внаслідок змішування рїзних за своєю будовою говорів. У східностепових говїрках переважають полісистемні варїанти, запозичені з рїзних говорів, а саме, слобожанських, говїрок північноукраїнського типу, російської мови. Це виявляється у лексикалізації багатьох фонетичних і граматичних явищ. До того ж, співїснуючи з рїзними говїрками, вони набувають коло лише їм притаманних діалектних особливостей, що надає можливість вважати їм новим діалектним типом.

Проблема вивчення мовлення мешканців малих мїст Донеччини вимагає глибокого дослідження динаміки національно-кїлькісного і національно-якісного складу населення, освітнього рївня та наявності / відсутності відповідних національно-мовних шкїл, що дозволить глибоше простежити видозміну загального тла мовлення мешканців малих мїст не лише в суто адміністративно-офіційному вимїрі (рїзні переписи населення), але й встановити ступїнь репрезентативності українського мовлення в домашніх умовах, спілкуванні на вулицї тощо. Водночас це дасть можливість досконаліше вивчити східностеповї українські говїрки, простежити загальні тенденції розвитку відповідних явищ на діалектологічному тлі загальної лїнгвістичної української карти з ґрунтовним розглядом цих процесів не тїльки в сїльській місцевостї, але й на теренї малих мїст.

Лїтература

- Аванесов 1949: Аванесов Р.И. Очерки русской диалектологии. М.: Учпедгиз, 1949. – 336 с.
- Аванесов 1965: Аванесов Р.И. О двух аспектах предмета диалектологии // Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования. Сб. научных трудов. М.: „Наука”, 1965. – С.24 – 35.
- Бевзенко 1980: Бевзенко С.П. Українська діалектологія. – К.: Вища школа, 1980. – 245 с.
- Жилко 1964: Жилко Ф.Т. Фонологїчні особливостї вокалізму українських діалектів // Українська діалектологія і ономастика. – К.: „Наукова думка”, 1964. – 226 с.
- Жилко 1966: Жилко Ф.Т. Нариси з діалектологїї української мови. – 2-ге вид. – К.: Вид-во „Радянська школа”, 1966. – 307 с.
- Загнїтко 1997: Загнїтко А.П. Слово у душі – душа у словї. – Донецьк: Академія, 1997. – 434 с.
- Кривїцкі 2004: Кривїцкі А.А. Дыялекталагїчная метадалогія Р.І.Аванесова і лїнгвагеаграфїчны этап развїцця дыялекталогїї беларускай мовы // Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования. 2001-2002: Сб. научных трудов. – М.: Институт русского языка им. В.В.Виноградова РАН, 2004. – С.198 – 204.
- Омельченко 2006: Омельченко З.Л., Клименко Н.Б. Матерїали до словника східностепових українських говїрок. – Донецьк: Вид-во ДонДУ, 2006. – 114 с.
- Фроляк 2000: Фроляк Л.Д. Реалїзація фонеми /o/ як типологїчна ознака говїрок Донеччини // Лїнгвістичні студїї: Зб. наук. праць. Вип. 6 /Укл.: Анатолїй Загнїтко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2000. – С. 241-246.
- Фроляк 2003: Фроляк Л.Д. Етномовні факти в основї генетичної класифїкації новостворених східностепових говїрок // Дїалектні студїї 2: Мова і культура. – Львів, 2003. – С. 11-21.

Phonetic particularity of speech of small towns townsman's of Donetchina is consider in the article, it is trace general stages of populating Donetsk steep, of founding of such town as: Amvrosievka, Snezhnoe, Shachtyorsk it is determinant stage moments populating of small town of Donetchina.

Keywords: phonetic, local dialect.

Надїйшла до редакції 2 жовтня 2006 року.

РОЗДІЛ VIII. ПРОБЛЕМИ ОНОМАСТИКИ

Тетяна Буга

ББК Ш12=411.4*671

УДК 81'373.23

ВАРІАНТНІСТЬ ЧОЛОВІЧИХ ІМЕН ГОВІРКИ
С. МІЧУРИНЕ ТЕЛЬМАНІВСЬКОГО РАЙОНУ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті розглядається проблема варіантності особових імен в українській мові на матеріалі чоловічого іменника говірки с. Мічуріне Тельманівського району Донецької області, визначаються основні способи творення варіантів чоловічих імен, продуктивні і непродуктивні словотвірні моделі імен.

Ключові слова: іменний варіант, спосіб творення особових імен, словотвірна модель.

Варіантність властива й апелятивній лексиці, і власним назвам. Як підкреслює О. В. Суперанська, оніми варіюються частіше, ніж загальні назви. Власні назви, що не мають такого тісного зв'язку з поняттям, закріплені за окремими суб'єктами чи об'єктами, можуть варіюватися і фонетично, і акцентологічно, і морфологічно, і навіть лексично в дуже широкому діапазоні [Суперанская 1969, с. 10]. Однак вивчення варіантів особових імен української мови розпочалося недавно. У працях XIX – поч. XX ст. із слов'янської ономастики є чимало фактів, цікавих спостережень, але в одних із них український матеріал зовсім відсутній, а в інших особові імена навіть не подаються. Уперше до словотвору українських імен спеціально звернувся В. Симович, який на багатому документальному матеріалі висвітлив історичний розвиток деяких типів чоловічих особових імен. Вагомим внеском у розробку словотвору староукраїнських особових імен є праці Л. Л. Гумецької та Д. Богдана.

У другій половині XX ст. з'явилися роботи, в яких варіантність імен розглядалася з погляду структурних та функціонально-стилістичних особливостей оніма. На історичному матеріалі особові імена та їх варіанти успішно вивчали М. Л. Худаш, Р. Й. Керста, В. О. Шевцова, Р. І. Осташ, М. О. Демчук, С. Є. Панцьо, М. І. Сенів та ін. Ґрунтовно досліджені й далі продовжують вивчатися сучасні особові імена окремих регіонів України: Закарпаття (П. П. Чучка), Буковини (Л. В. Кракалія), Півдня України (О. Ю. Касім, Т. Д. Космакова, О. Ю. Карпенко), Сходу України (В. Д. Познанська, Г. І. Лазаренко, Л. О. Кравченко, Г. В. Кравченко), Гуцульщини (С. П. Павелко) та деякі інші. Проведені дослідження доводять важливість вивчення словотвору особових імен і в загальнотеоретичному, і в практичному відношеннях. По-перше, “творення особових імен має ряд специфічних особливостей, якими істотно відрізняється як від творення власних назв інших ономастичних категорій, так і від творення апелятивів” [Чучка 1970, с. 57]. По-друге, глибоке вивчення словотвірної структури різних іменних варіантів та їх стилістичного навантаження в загальнонаціональному масштабі могло би внести певні корективи в український іменний репертуар, уточнити деякі випадки літературного слововживання і цим самим зробити вагомий внесок у врегулювання сучасної мовної практики українців.

Незважаючи на певні досягнення, особові імена української мови ще мало вивчені, а варіантність антропонімів залишається і в теоретичному, і в практичному планах недостатньо дослідженою. На думку вчених, роботу щодо вивчення особових імен слід починати із збирання матеріалу на обмеженій території, у певній діалектній зоні, тому що “дане середовище має ще й свої культурно-історичні особливості. І тільки на основі зібраного матеріалу з різних діалектних зон можна буде зробити певні висновки щодо територіального поширення окремих типів, продуктивності окремих формантів тощо” [Шило 1970, с. 68].

Зважаючи на викладене, метою запропонованої статті стало визначення типів словотвірних варіантів чоловічих особових імен, що побутують у говірці с. Мічуріне Тельманівського району Донецької області.

Як відомо, село Мічуріне було засноване у 1862 році німецькими колоністами, що виїхали із Запоріжжя, і спочатку являло собою німецьке поселення Grün Tal (Зелена Долина). У ньому також мешкало кілька родин росіян, які переселилися сюди з сусідніх сіл. Свою нинішню назву населений пункт одержав у 1943 р., після звільнення від німецько-фашистської навали. У перші десятиліття XX ст. з півдня України до села переїхало близько десятка сімей греків, а в 1950-х роках – багато вихідців із Західної України, зокрема з тих районів, що межують з Польщею. Нині національний склад мешканців села неоднорідний: 79,98% українців, 13,08% росіян, 2,28% греків, 2,31% німців, 2,04% поляків, 0,21% молдован, 0,10% грузинів, що зумовлює специфіку говірки та її іменника. Так, до іменної системи с. Мічуріне увійшли імена, властиві німцям (*Франц, Юз*) та полякам (*Тадей*). Деякі особові імена виробили похідні варіанти, які й досі дуже близькі до варіантів тих територій, звідки прибули переселенці. Наприклад, варіант *Романеїшта* (від імені *Роман*) характерний для говірок Закарпаття та Буковини [Чучка 1970, с. 69; Кракалія 1974]; варіанти *Стасік, Шурік* притаманні російській мові.

Іменник живого мовлення сучасних мешканців с. Мічуріне значно відрізняється від списку офіційних імен. Ця відмінність полягає не стільки у складі імен, скільки в наявності варіантів майже до кожного особового імені. Варіанти особових імен утворюють іменні гнізда (ряди). До них входять: 1) повне офіційне паспортне ім'я, що є домінантою або стрижнем, навколо якого об'єднуються всі інші члени гнізда: *Артем, Іван*,

Михайло; 2) словотвірні варіанти: *Васько́, Сашу́ня, Рома́нчик*; 3) фонетичні: *Микі́та – Никі́та, Нікі́та*; 4) акцентуаційні: *Васько – Васько́*. Кількість варіантів в іменному гнізді буває різною, що залежить від багатьох чинників, але найперше від впливу певних ознак місцевої говірки.

У досліджуваному іменнику найбільшу кількість варіантів зареєстровано від старих традиційних, але популярних і в наш час імен. Так, ім'я *Олександр*, яке впродовж ХХ ст. очолювало частотний десяток чоловічих імен, має 64 варіанти: *Олекса́ндр – Са́ша, Са́шка, Са́шик, Сашко́, Сашу́ня, Сашу́нька, Сашу́ля, Сашу́лька, Шу́ля, Шу́лька, Шу́ня, Шу́нька, Шу́ша, Са́ня, Сан, Саньок, Санька, Саньчо, Санько́, Сашу́ра, Шу́ра, Шу́рик (Шу́рік), Шу́рка, Шу́рок, Оле́сь, Лесь, Оле́сько, Лесько́, Сани́ч, Саньочік, Саньочок, Саньчик, Санечка, Саска, Сасик (Сасік), Лесик (Лесік), Олекса, Олекса́ш, Олександр та ін.*

Деякі популярні в українців, але маловживані в говірці імена виробили значну кількість варіантів. Наприклад, ім'я *Андрій*, надане в 1950-1990-х роках лише 6 новонародженим, має 52 варіанти: *Андрі́й – Андрéй, Андрéй, Андрі́йко, Андрі́йка, Андрéйка, Андрéйка, Андрю́ша, Андрю́шка, Андрю́шенька, Андрю́шечка, Андрю́шинічка, Андрю́шенечка, Андрю́нь, Андрю́ня, Андру́ня, Андру́нька, Андру́нька, Андру́нічка, Андру́ньчик, Андри́к, Андрéйчик, Андро́н, Андро́нчик, Дю́ша, Ду́ша, Дю́ха, Ду́ся, Ду́ська, Ду́ня, Ду́нька, Дрю́н, Дрю́ньчик, Андрéяш, Андрі́яша, Андрéяшка, Андрі́яшка, Андри́ан, Андри́ян, Дрон, Андри́ано, Андру́сь, Андру́ся, Андру́сік, Андру́сик, Андру́ська, Андру́с та ін.*

Найменше варіантів зафіксовано від нових у говірці імен, а також рідкісних та запозичених онімів. Ім'я *Марко* з'явилося в с. Мічуріне у 2002 р. і має 7 варіантів: *Марко, Марко́, Марк, Марчі́к, Марі́к, Марку́ша, Марку́ня*; рідкісне ім'я *Дем'ян* нараховує 6 варіантів: *Дем'я́н, Дем'я́нко, Дем'я́нчик, Дьо́ма, Дьо́мка, Демко́*; запозичене *Франц* – 5: *Франц, Франі́к, Фра́нік, Фра́ничок, Фра́нічек*.

У наш час функції антропонімних варіантів розширюються: вони не тільки використовуються в усному мовленні, але можуть виступати в ролі офіційної назви. Так, варіант *Оле́сь* від імені *Олександр* фіксується в актових записках с. Мічуріне як повне офіційне ім'я.

Іменні варіанти, що функціонують у говірці с. Мічуріне, утворюються різними способами, однак найбільш продуктивними є словотвірні варіанти, які мають емоційне забарвлення, здебільшого зменшено-пестливе. Їх уживають найчастіше, коли звертаються до дітей або молодших за віком людей. Значна кількість цих варіантів побутує в сімейному колі. Такі варіанти утворюються чотирма способами: суфіксальним, усичувальним, усичувально-суфіксальним, редуплікацією.

I. Суфіксація – найбільш продуктивний спосіб творення варіантів особових імен в антропонімії досліджуваної говірки. Суть його полягає у приєднанні до твірної основи суфіксів суб'єктивної оцінки. Залежно від типу твірної основи у межах цього способу виділяємо кілька моделей.

1. До першої моделі належать похідні, утворені від повних імен: *Андрі́й – Андрі́йко, Ваді́м – Ваді́мчик, Васі́ль – Васі́льок, Марко́ – Марку́ня, Павло́ – Павлу́сь, Петро́ – Пётри́к, Руслан – Русланка*.

Найпродуктивнішими у цій моделі виявилися суфікси -чик, -ик (-ік), -к(о), -к(а).

-ик, -чик. Найчастіше це пестливі утворення, які використовуються при зверненні до дітей, молодших за віком: *Арте́мчик, Анто́нчик, Арту́рчик, Богда́нчик, Ваді́мчик, Васі́льчик, Владисла́вчик, Дем'я́нчик, Дми́трик, Євге́нчик, Іва́нчик, Макси́мчик, Оле́жик, Па́влик, Пётри́к, Рома́нчик, Руслан́чик, Сергі́йчик*. Іноді такі імена втрачають відтінок здрібнілості чи пестливості і виступають як нейтральні, наприклад, *ді́д Олексі́йчик*. Під впливом російської мови в говірці села вживаються паралельні варіанти: *Павли́к – Па́влік, Дени́сик – Діні́сік, Сергі́йчик – Сергі́йчик, Оле́жик – Оле́жик, Оле́жік*.

-к(о). Варіанти з суфіксом -к(о) функціонують як зменшено-пестливі. Основна норма їх уживання – найменування дітей або молодших за віком чоловіків: *Андрі́йко, Арте́мко, Дем'я́нко, Іва́нко, Макси́мко, Семенко, Сергі́йко*. У мовленні переселенців із Західної України та поляків такі утворення піддаються нейтралізації, стають звичайними найменуваннями представників старшого покоління: *Богда́нко, Таде́йко*.

-к(а). Іменні варіанти з цим суфіксом, як правило, пестливі і найчастіше вживаються у зверненні до дітей, підлітків, юнаків: *Арте́мка, Ваді́мка, Макси́мка*. У випадках використання їх до літніх людей вони набувають фамільярного забарвлення: *Віта́лька, Оле́жка*. Цікаво, що в російських родинах вони виступають як нейтральні найменування: *Андрéйка, Артё́мка, Бори́ска, Ваді́мка, Макси́мка*.

Значно рідше функціонують імена з суфіксами **-ць(о), -ан, -ок, -ець, -очок, -аш(а), -ешт(а), -ушк(а), -ульк(а), -унь(о), -а, -ечк(о), -очк(о), -оньк(о), -усик, -уш(а)**: *Іва́нцьо, Андрі́ян, Васі́льок, Адаме́ць, Васі́льочок, Андрі́яша, Рома́нешта, Макси́мушка, Вадиму́лька, Петру́ньо, Вадима́ (Ваді́ма), Андрі́єчко, Іва́ночко, Дени́сонько, Дми́трусік, Павлу́ша*. Імена з суфіксом -ць(о) вживаються переважно у мовленні переселенців зі Львівщини та поляків як зменшено-пестливі, рідше – нейтральні: *Богда́нцьо, Васі́льцьо, Іва́нцьо, Таде́йцьо*. Привертають увагу варіанти з суфіксом -ешт(а), привнесені в антропонімію с. Мічуріне вихідцями з західноукраїнських областей: *Романéшта, Степанéшта*. Як зазначає П. П. Чучка, такі варіанти згрубіло-зневажливі [Чучка 1970, с. 69]. Цікаво, що на досліджуваній території ці імена втратили пейоративний відтінок і вживаються як нейтральні, а в мовленні корінного населення навіть як пестливі.

У говірці села рідко вживаються згрубіло-зневажливі варіанти, утворені від основ повних імен за допомогою суфіксів **-шц(е), Петри́ще, -яр(а), Богданя́ра, -юр(а), Іваню́ра, -уш(а), Петру́ша, -ух(а), Петру́ха**. Два останні іменні варіанти найчастіше вживаються у російських або російсько-змішаних сім'ях.

2. До другої моделі належать похідні варіанти, утворені додаванням суфіксів до усічених імен, які існують у говірці як самостійні імена. Такі варіанти зустрічаються нечасто, переважно це утворення з суфіксами *-ик* (*-ік*), *-чик*, *-к(о)*, *-ух(а)*, *-ох(а)*, *-уш(а)*/ *-юш(а)*, *-ан/ -ян*: *Лесик*, *Олесик*, *Владік*, *Едік*, *Тончик*, *Митруха*, *Митроха*, *Костян*.

3. До третьої моделі належать варіанти, утворені шляхом повторної суфіксації: *Ваня* – *Ванька*, *Ванюша*, *Ванюшка*, *Ванюшечка*, *Ванюшенька*, *Ванюшик*; *Павлуша* – *Павлушечко*, *Павлушечок*.

Як правило, повторна суфіксація особових імен використовується носіями говірки с. Мічуріне для вираження вищого ступеня пестливості або ж згрубілості, зневажливості, а тому такі імена функціонують у мовленні близьких родичів або друзів. В інших випадках використання їх вважається “сюсюканням” і сприймається несхвально. У місцевій антропонімії найуживанішими є імена з суфіксами *-уш(а)*, *-ушк(а)*/ *-юшк(а)*, *-к(а)*, *-еньк(а)*, *-ик*, *-очк(а)*, *-ус(я)*, *-ун(я)*, *-ут(а)*/ *-ют(а)*, *-к(а)*, *-ул(я)*, *-ичок/ -ічок*: *Вітюша*, *Дімушка*, *Ванюшка*, *Васька*, *Андрюшенька*, *Сашик*, *Дімочка*, *Толюся*, *Сашуня*, *Васюта*, *Васютка*, *Сашуля*, *Дімусичок*, *Толічок*. Ці форманти приєднуються безпосередньо до будь-якої основи – повної чи усіченої. Можна виділити такі різновиди повторної суфіксації:

а) повторно-суфіксальні варіанти, утворені від повних імен: *Андрій* < *Андреяша* < *Андреяшка*, *Андреяшенька*; *Іван* < *Іванюра* < *Іванюрище*; *Ігор* < *Ігорюша* < *Ігорюшка*, *Ігорюшечка*, *Ігорюшенька*;

в) повторно-суфіксальні варіанти, утворені від усіченого імені: *Рост* < *Ростюша* < *Ростюшик*, *Ростюшечка*, *Ростюшенька*; *Макс* < *Максюша* < *Максюшка*;

г) повторно-суфіксальні варіанти, утворені від усічено-суфіксального імені: *Толь* < *Толька*, *Толюся*, *Толюсик* (*Толюсік*); *Діма* < *Дімон* < *Дімочик* (*Дімоньчик*); *Ваня* < *Ванюша* < *Ванюшка*, *Ванюшенька*, *Ванюшечка*; *Вася* < *Васюта* < *Васютка*; *Юра* < *Юрка*, *Юрик* (*Юрік*), *Юрчик*; *Міша* < *Мішка*, *Мішаітка*.

Процес нанизування здрібніло-пестливих суфіксальних елементів на словотворчу основу особових імен з метою вираження вищого ступеня здрібності чи пестливості у говірці с. Мічуріне відбувається досить активно: *Микола* < *Коля* < *Колюня* < *Колюнька*. Значно менше серед варіантів, що виникли в результаті повторної суфіксації, згрубіло-зневажливих утворень: *Іван* < *Іванюра* < *Іванюрище*, *Петро* < *Петрун* < *Петрундель*. Варіанти чоловічих імен *Ванючка* та *Сашуня*, вживані по відношенню до літніх людей невеликого зросту, з певними психічними чи фізичними вадами, набувають іронічного, глузливого відтінку.

II. Усічення. Цей спосіб творення іменних варіантів полягає в усіченні основи імені: *Владислав* > *Влад*, *Володимир* > *Володь*, *Федір* > *Федь*. Серед дослідників немає єдиної думки щодо усічених варіантів імен. Одні вчені розглядають їх як словотвірні варіанти (А. М. Думбровяну, Л. В. Кракалія), інші – як фонетичні (О. В. Суперанська, В. О. Шевцова). П. П. Чучка, враховуючи набутки українських ономастів, вважає такі варіанти імен словотвірними, але зауважує, що в окремих випадках цей спосіб словотворення майже нічим не відрізняється від таких фонетичних процесів, як редукція, гаплогогія та інших [Чучка 1970, с. 78-87].

У говірці села Мічуріне усіченням підлягають різні частини імені. Залежно від того, яка частина імені усічується, виділяємо три основні моделі: афери, синкопа та апокопа.

Афери – це такий тип усічення, при якому відкидаються початкові ненаголошені склади імені. При цьому усічуватися може один, два або три склади твірного імені, що залежить, як правило, від того, на який склад падає наголос: *Антон* > *Тон*, *Дмитро* > *Митро*, *Ярослав*, *В'ячеслав*, *Владислав* > *Слав*.

Іменні варіанти, утворені шляхом афери, лише іноді мають емоційне забарвлення та диференціюють людей за віком. Наприклад, варіант *Митро* вживається як нейтральне найменування лише до найстаріших чоловіків, а утворення *Тон* функціонує серед підлітків як фамільярне.

Апокопа – досить поширений тип усічення, який полягає у відкиданні одного чи кількох кінцевих складів імені: *Владислав*, *Владлен* > *Влад*, *Едуард* > *Ед*, *Максім* > *Макс*, *Ростислав* > *Рост*, *Федір* > *Федь*, *Юрій* > *Юр*. Більшість таких утворень стилістично нейтральні, однак деякі з них можуть виражати фамільярність: *Макс*, *Ед*.

Зауважимо, що апокопа проявляється в говірці не тільки при словотворенні, а й при словозміні, зокрема при творенні кличного відмінка: *Володь!* *Вась!* *Вадь!* *Віталь!* *Ген!* *Гриш!* *Жор!* *Йось!* *Мить!* *Тьом!* *Слав!*

Синкопа – це такий тип усічення, при якому усувається серединна частина імені. Порівняно з апокопою та афери, цей тип усічення діє дуже рідко і, як правило, є продуктом дитячого мовлення: *Андрій* > *Андій* (*Андей*), *Олександр* > *Олеандр*.

Іноді іменні варіанти виникають в результаті одночасного усічення різних частин оніма: *Олександр* > *Олесь* (синкопа та апокопа), *Володимир* > *Лодь* (афери й апокопа); *Олексій* > *Лесь* (афери, синкопа й апокопа).

Усічуватися можуть не тільки повні чоловічі імена, але й варіанти їх. В іменнику села активно використовується ім'я *Льоша*, що утворилося усіченням варіанта *Альоша*. У родинному колі при зверненні до малолітніх хлопчиків вживається ім'я *Дюша* (звідка *Душа*), утворене усіченням варіанта *Андрюша*.

Загалом усічувальний спосіб творення непродуктивний, однак зауважимо, що найпоширенішими в говірці села Мічуріне виявилися варіанти, які виникли шляхом апокопи.

III. Усічувально-суфіксальний спосіб. Цей спосіб полягає в утворенні варіантів шляхом одночасного усічення імені і додаванням до такої його частини суфікса: *Петро* – *Петя*, *Віктор* – *Вітя*. Зауважимо, що в

таких випадках усічена частина імені не вживається як реальне ім'я. При усіченні від повного імені здебільшого залишається лише перший склад, відкритість чи закритість якого залежить від характеру додаваного до нього суфікса. Наголос при цьому, як правило, пересувається на перший склад.

Для творення таких варіантів найчастіше використовуються суфікси *-а (-я)*, *-ик (-ік)*, *-чик*, *-ш(а)*, *-нь*, *-ць*, *-к(о)*, *-к(а)*, *-х(а)*, *-н(я)*: *Боря, Валера (Валєра), Валя, Ваня, Вася, Вітала, Вітя, Гена, Гєра, Діма, Мітя (Мітя), Дьома, Женя, Жора, Коля, Петя, Руся, Ярик (Ярік), Ярчик, Антоша, Гриша, Міша, Паша, Саша, Гринь, Гриць, Омелько, Паха, Саня*. Серед найпродуктивніших формантів виділяється синкретична морфема *-а (-я)*, що поєднує функції закінчення та суфікса. Найчастіше вона приєднується до апокопованої основи (*Вася, Валєра, Вітала, Дьома, Петя*), рідше – до інших (*Толя, Діма, Женя, Коля, Мітя*). Такі іменні варіанти в говірці села дуже активні, що може пояснюватися великим впливом російської мови.

IV. Редуплікація. Редупліковані варіанти утворюються шляхом подвоєння частини імені, переважно складу. Цей спосіб творення непродуктивний на всій території України, і в говірці села зафіксовано лише кілька таких імен: *Володiмiр < Во́ва, Мико́ла < Ко́ка, Олександр < Са́са, Ся́ся, Сосо́, Ша́ша*. Варіант *Во́ва* є нейтральним і широко вживається при найменуванні людей різного віку, інші – це дитячі імена, тому цілком можна поділити думку Л. В. Кракалії, що однією з причин їхнього виникнення є орієнтація на дитячу мову, а творцями їх могли бути діти [Кракалія 1974].

Отже, іменник говірки с. Мічуріне характеризується великою кількістю варіантів особових імен, які функціонують у живому розмовному, рідше – в офіційному, діловому мовленні. При цьому інвентар суфіксів та основні різновиди усічення у говірці села близькі до загальноукраїнських. Однак виявлені і локальні особливості іменного словотворення, зумовлені взаємопроникненням іменних репертуарів різних національних меншин. На подальших етапах наукової роботи планується дослідження словотвірних варіантів чоловічих і жіночих особових імен Центральної Донеччини.

Література

- Гумецька 1958: Гумецька Л. Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV-XV ст. – К., 1958. – С. 13-14.
- Думбрэвяну 1980: Думбрэвяну А. Н. Исследование молдавской диалектной антропонимии (Личные имена: лексико-грамматические особенности, словообразовательная структура, динамика): Автореф дис. ... канд. филол. наук. – Ленинград, 1980. – 20 с.
- Карпенко 1980: Карпенко А. Ю. Деминутивное антропонимическое словообразование (на материале русских говоров юга Украины)// Вопросы ономастики: собственные имена в системе языка. – Свердловск, 1980. – С. 99-110.
- Керста 1978: Керста Р. И. Украинская антропонимия XVI в. (мужские именованья): Автореф дис. ... канд. филол. наук. – Ужгород, 1978. – 17 с.
- Керста 1984: Керста Р. Й. Українська антропонімія XVI ст.: Чоловічі іменування. – К., 1984. – С. 75-85.
- Ковалик 1965: Ковалик І. І. Словотвір особових імен в українській мові (здрібно-пестливі утворення) // Територіальні діалекти і власні назви. – К.: Наук. думка, 1965. – С. 216-225.
- Кракалія 1974: Кракалія Л. В. До питання класифікації українських антропонімічних варіантів // Мовознавство. – 1974. – № 2. – С. 53-58.
- Лазаренко 1999: Лазаренко Г. Словотвірні типи особових неофіційних імен в антропонімії Південно-Східної України// Лінгвістичні студії: Зб. наук. пр. – Вип. 5. – Донецьк: ДонНУ, 1999. – С. 214-216.
- Осташ 2003: Осташ Р. І. Лінгвогеографічний погляд на однофемні суфікси в українській історичній антропонімії// Магічне світло імені. – Ужгород, 2003. – С. 114-138.
- Павелко 2004: Павелко С. П. Розмовно-побутові варіанти імен у говірках Гуцульщини (чоловічі найменування) // Студії з ономастики та етимології 2004. – К., 2004. – С. 126-139.
- Познанська 1992: Познанська В. Д. Словник варіантів особових імен Південно-Східної України // Структура і функції ономастичних одиниць. – Донецьк: ДонДУ, 1992. – С. 111-138.
- Познанська 2003: Познанська В. Д. Усічені особові імена в сучасній антропонімії Донеччини // Лінгвістичні студії: Зб. наук. пр. – Вип. 11, ч. 1. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – С. 317-321.
- Суперанская 1969: Суперанская А. В. Структура имени собственного: Фонология и морфология. – М.: Наука, 1969. – 207 с.
- Сухомлин 1975: Сухомлин І. Д. Питання антропоніміки в українській мові. – Дніпропетровськ, 1975. – 110 с.
- Фроляк 1999: Фроляк Л. Д. Типологія українських говірок території пізнього заселення (на матеріалі говірок Донеччини) // Вісник Луганського держ. пед. університету. – 1999. – № 10. – С. 99-104.
- Чучка 1970: Чучка П. П. Антропонімія Закарпаття (Вступ та імена): Конспект лекцій. – Ужгород, 1970. – 101 с.
- Шило 1970: Шило Г. Ф. Власні особові імена в усному мовленні // Усне побутове літературне мовлення. – К., 1970. – С. 68-81.

The paper considers a problem of Ukrainian personal names variance on the basis of corpus of male subsystem of name system of Michurino village dialect at Telmanovo region of Donetsk province. The main ways of male names variants producing and productive and nonproductive name derivation models are determined.

Keywords: name variant, way of personal name derivation, derivation model.

Надійшла до редакції 22 серпня 2006 року.

Юлія Кравченко

ББК Ш 1.41.4 – 314

УДК 811.161.2' 373.21 (477.6)

АД'ЕКТОНИМИ В ТОПОНІМІЧНІЙ СИСТЕМІ НИЖНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ

У статті розглянуто відприкметникові утворення – ад'ектони, здійснено спробу проаналізувати особливості відповідних топонімів у системі нижньонаддніпрянських говорів, виявлено найпродуктивніші способи творення розглянутих ад'ектонімів.

Ключові слова: діалектна сфера, лексика, топоніми, відтопонімічні похідні, ад'ектони, словотвір, семантика, афіксація, субстантивізація, композиція.

Топонімія та система її похідних є спільним продуктом діалектної й наддіалектної сфер національної мови. Співвідношення сфер формування топонімів (Т) і їх похідних (ТП) історично змінюється. Т і ТП, що сформувалися в діалектній чи міждіалектній сферах, входять у систему лексики діалектного мовлення. Переважна більшість топонімів діалектного чи міждіалектного походження переходить у лексичну систему літературної мови й поступово освоюється нею. Щодо відтопонімічних похідних (прикметників, іменників – назв жителів та ін. груп слів), то лише частина їх освоюється літературною мовою, а інші назавжди лишаються фактором діалектного мовлення [Горпинич 1978, с.112].

Об'єктом цього дослідження є топоніми прикметникового типу, що функціонують у лексичній системі говорів Нижньої Наддніпрянщини. Робота виконана в аспекті досліджень кафедри загального і слов'янського мовознавства Запорізького державного університету (шифр 7/06). Завданням дослідження є аналіз найпродуктивніших способів творення топонімів прикметникового типу.

Актуальність роботи зумовлена відсутністю праць, присвячених вивченню ад'ектонімів у топонімічній системі зазначеного регіону, хоча існує ряд робіт із проблем ономастики в цілому та деад'єктивного словотворення. Так, дослідженню відприкметникового словотвору української мови присвячена монографія В.В.Грещука; вивченням ономастики в поетичному ідіолекті Яра Славутича займалася Л.І.Селіверстова; проблемам гідронімії присвячені роботи В.С.Олексійовича, В.В.Лучика, М.Д.Матіїва, Л.Б.Костика; словотвірна синонімія і словотвірна варіантність прикметників української мови були об'єктом дослідження І.Т.Вербовської; семантико-словотвірні типи ойконімів Прикарпаття (XII-XX ст.) розглядав М.М.Габорак; Т.В.Громко досліджувала семантичні особливості народних географічних термінів Центральної України (на топонімічному матеріалі Кіровоградщини); О.К.Данилюк обстежував географічну термінологію Волині тощо.

Усі ад'ектони в топонімічній системі Нижньої Наддніпрянщини можна поділити на дві підгрупи: 1) власні назви, які вказують на конкретний об'єкт зазначеної території і не вимагають пояснень або уточнень, наприклад: *Брязкуче* (озеро), *Водянські* (плавні), *Виноградна* (балка); 2) топоніми з прикметниковим компонентом, які вимагають обов'язкового уточнення, наприклад: *Микитин Ріг*, *Артемове Плесо*, *Галина Яма* і т.д.

Топоніми прикметникового типу становлять важливу частину словникового складу мови: ці назви містять цінну історичну, етнографічну та лінгвістичну інформацію [Горпинич 1976, с.3].

Оскільки за початкову одиницю словотвірного аналізу ад'ектонімів береться не словотворчий суфікс або формант і не значення утворюваних слів, а мотивуючі слова, то виникає потреба у їх поділі на групи – семантичну та структурну.

За семантичною ознакою досліджувані лексеми можна поділити на такі розряди: 1) топоніми, які виражають зовнішні ознаки об'єкта: *Кривий* (лиман), *Круглий* (лиман) і т.д.; 2) топоніми, які виражають внутрішні, фізичні якості об'єкта: *Сухий* (лиман), *Мокрянський* (блід), *Голий* (узвіз), *Кисле* (тирло) і т.д.; 3) топоніми, які виражають ознаки за відношенням до краю, країни, етносу: *Французька* (правобережна затока), *Турецький* (вал) тощо.

Семантична класифікація топонімів дає мало матеріалу для вивчення системи ад'ектонімного словотворення, бо ні вибір словотвірної моделі, ні структура твірної основи, ні морфологічні процеси на межі основи і форманта безпосередньо не залежать від того, яке значення має етимон топоніма, наприклад: *Біла*, *Білицький*, *Біленьківські*, *Довге*, *Довгенька*, *Довгинське*. До того ж, семантична класифікація передбачає ґрунтовні етимологічні дослідження, яких не можна провести побіжно при словотвірному аналізі

відтопонімічних прикметників [Горпинич 1976, с.5], наприклад: *Ба́бина* – річка, ліва притока Дніпра між рр. Бистрою Карайтебенню й Татарською Підпільною. В основі назви, очевидно, тюркізм “баба”, що значить “предок”, “батько”, “високоповажний старий чоловік” [Чабаненко 1999, с.11]. Укладач етимологічного словника російської мови пояснює походження цієї назви так: *Ба́бине*, а – баба, кам’яна баба – назва колишніх ідолів на півдні Росії. Запозичена з тюркського *babà* “статуя”, що сягає до *baba* “батько”. Наголос російського слова говорить, скоріше, на користь його походження від *ба́ба* “жінка, бабуся” [Фасмер 1986, I, с.100].

Стосовно топонімів поняття “семантика” досить часто включає такі категорії, як етимологія, мотивованість назв, синхронічна диференціація топонімів тощо. Насправді топонім не має іншої семантики, крім називання (ідентифікації) об’єкта.

Отже, вивчення семантики топонімів лексико-граматичної лексики не є самоціллю в топонімічних пошуках. Знання семантики слів, які лежать в основі топоназв, дозволяє більш якісно виконати структурний аналіз топонімічного масиву; знання закономірностей, тобто те, що може бути, і того, чого не може бути в топонімії, спрямовує в потрібне русло етимологізацію субстратних та інших “темних” назв, а також дає необхідне спрямування для пошуку та виникнення нових топонімічних назв [Литвин 1990, с.50].

Давнім принципом номінації в топонімії було відображення в назві властивостей і якостей будь-яких наземних об’єктів. Лексико-граматичним засобом вираження цього була ад’єктивна форма прикметникових основ як означень з розрізнявальною семантикою щодо загальних назв об’єктів. Одним із найархаїчніших топонімічних утворень і є ад’єкстони.

В.О.Горпинич [1976, с.5] зазначає, що структурна класифікація топонімів (групування за формантами) дає змогу простежити, як фонемна будова топоніма трансформується під час дериваційного акту в ад’єкстони, зумовлює модель і словотворчий суфікс, морфологічні процеси, які відбуваються на міжморфемному шві.

Є дві основні класифікації способів словотворення: а) за лексико-граматичним характером словотвірної бази та словотворчих засобів (словотвірних ресурсів) (вона називається традиційною); б) за видом словотворчих формантів, точніше, за основними компонентами словотворчих формантів.

За лексико-граматичним характером словотвірної бази та словотворчих засобів розрізняють морфологічний, морфолого-синтаксичний, лексико-семантичний, лексико-синтаксичний способи творення.

Існує практика поділу всіх способів словотворення на морфологічні й неморфологічні. До морфологічних, як відомо, відносяться всі способи творення похідних слів за допомогою морфем (суфіксальний, префіксальний, нульсуфіксальний, постфіксальний, суфіксально-префіксальний, або конфіксальний, аббревіація, флективний, основоскладання). Усі інші способи деривації є неморфологічними.

Значна частина досліджуваних топонімів утворюється морфолого-синтаксичним та лексико-семантичним способами.

Морфолого-синтаксичний спосіб словотвору характеризується тим, що в ньому шляхом граматико-лексичного доосмислення або переосмислення того чи іншого слова відбувається його перехід з одного розряду слів у інший, тобто перехід даного слова з розряду однієї частини мови в іншу. До цього способу належить субстантивація – перехід прикметників, дієприкметників, числівників, займенників в іменник; ад’єктивізація – перехід дієприкметників у прикметники тощо [1979, с.30]. При цьому способі похідне слово нічим не відрізняється зовні від мотивуючого, але дістає нового значення [1994, с.159]. У досліджуваній топонімічній мікросистемі цим способом утворюються відприкметникові іменники (субстантиви), які охоплюють назви територій: *Ба́бине* (село, мис), *Берестова* (балка), *Біленьке* (село, урочище), *Висока* (гряда), *Дубова* (балка), *Рогові* (кручі), *Жовті* (кручі), *Кисла* (балка), *Козлячий* (один із островів у Каховському водоймищі), *Курячий* (невеликий острів) *Красний* (острів), *Крутий* (яр), *Куца* (балка), *Лиса* (гора), *Переможний* (зупинка приміських поїздів), *Плавневий* (острів), *Сліпа* (гряда), *Солона* (балка), *Червона* (балка); назви акваторій: *Бакланове* (озеро), *Бандурине* (озеро), *Бідне* (озеро), *Бокові* (лимани), *Брязкуче* (озеро), *Буруватий* (лиман), *Велике* (озеро), *Вербове* (озеро), *Волове* (озеро), *Верхній* (лиман), *Вовче* (озеро), *В’язове* (урочище), *Гадючі* (два невеликих озера), *Глибокий* (рівчак), *Глухе* (озеро), *Гниле* (озеро), *Гниленька* (криниця), *Горіле* (озеро), *Гусине* (озеро), *Густий* (лиман), *Димна* (невелика протока), *Дівчачий* (пляж), *Хлопчачий* (пляж), *Дідове* (озеро), *Дурна* (яма), *Жовте* (озеро), *Заклятий* (лиман), *Закутне* (озеро), *Кисленький* (рівчак), *Красне* (озеро), *Крива* (протока), *Криничувате* (річка), *Куца* (балка), *Лопухувате* (озеро), *Лямувате* (озеро), *Мокрянський* (брід), *Нижнє* (озеро), *Острівне* (озеро), *Очеретувате* (озеро), *Піскувата* (ділянка пр.Підпільної), *Паристе* (озеро), *Ракове* (озеро), *Рівне* (озеро), *Рясне* (озеро), *Сапате* (лівий рукав Дніпра), *Святе* (озеро), *Спірне* (озеро), *Судакове* (озеро), *Сухий* (лиман), *Тихе* (озеро), *Харчове* (озеро), *Холодне* (озеро), *Хмільне* (озеро), *Щуче* (озеро) та багато інших.

М.Я.Плющ [1969, с.18] пише: “Субстантивація прикметників на певному етапі розвитку мови може бути завершеною і незавершеною. Це особливо помітно на прикладах прикметникових назв річок, озер, селищ, хуторів, сіл, станиць і т.ін., при яких (назвах) іменник не називається, але ще підсвідомо розуміється, наприклад: *Глибока* (річка), *Червоне* (село) тощо”.

Лексико-семантичний (семантичний) спосіб словотворення виявляється в тому, що внаслідок додаткового навантаження лексичним значенням існуючого в мові слова утворюється нове слово [1979, с.31]. При цьому способі словотворення в будові як похідного, так і твірного слова не відбувається ніяких змін,

змінюється лише лексичне значення. Словотвірне значення похідних слів виражається в контексті через співвідношення омонімії. Формантом у похідних цього типу є процес переосмислення, процес зміни лексичного значення наявних у мові слів.

Цей спосіб творення слів у топонімічній системі нижньонаддніпряньського регіону виявляється у таких випадках:

а) коли загальна назва стає власною (онімізація), наприклад: *Гнила* – протока, *Грузьке* – озеро, *Довге́нька* – протока, *Васю́рине* – лиман, *Дібро́вські* – болота, *Лозуватий* – лиман, *Ба́бине* – озеро і т.д.;

б) коли одна власна назва виступає в ролі іншої (вторинна номінація), наприклад: *Атали́кова* (річка) → *Атали́кова* (балка); *Білозерська* (річка) → *Білозерська* (балка); *Закітне* (протока) → *Закітне* (урочище); *Запорізька* (атомна електростанція) → *Запорізька* (державна районна електростанція); *Кі́нська* (ріка) → *Кі́нська* (колишня переправа, перевіз); *Томаківський* (острів) → *Томаківський* (хутір); *Златопільські* (плавні) → *Златопільські* (луки).

Семантичний спосіб творення слів у топонімічній деривації часто виступає в синтезованому вигляді, супроводжуючи морфолого-синтаксичний спосіб творення топонімів.

До морфологічних, як відомо, належать усі способи афіксального творення простих слів, а також способи творення складних і складноскорочених слів.

У межах афіксального способу творення топонімів найбільш поширеним є суфіксація. Префіксально-суфіксальні утворення типу *Просередівська* (забора), *Несватівський* (колодязь) є поодинокими.

В українській літературній мові існує ціла низка продуктивних суфіксів, за допомогою яких утворюються прикметникові форми. Однак не всі вони виступають дериваторами при творенні ад'ектонімів у нижньонаддніпряньській топонімічній системі.

Серед морфологічних формантів основою ад'ектонімічної системи топонімів досліджуваного регіону є простий суфікс **-ськ-ий**: *Грушівська* (криниця), *Грушівське* (озеро), *Ольховський* (острів), *Водянські* (луки), *Затонський* (бакай), *Златопільські* (плавні), *Знам'янські* (плавні), *Кам'янські* (плавні), *Канкринівські* (луки), *Матяшівська* (струмок), *Палковське* (тирло), *Покровські* (плавні), *Покровське* (село), *Ушкальські* (луки), *Шахівське* (озеро). Для загальнослов'янської ад'ектонімічної системи характерний єдиний словотвірний тип (чи модель) – основа топоніма (прикметника) + суфікс **-ськ-ий** = ад'ектонім. Він характерний і для кожної слов'янської мови зокрема. Деякі дослідники вважають, що слов'яни запозичили цей формант з давньовірхньонімецької мови разом з відтопонімними утвореннями.

У зв'язку з тим, що суфікс **-ськ-** (давній **-*ьскь-**) наявний у слов'янських, балтійських і германських мовах і виник на базі суфікса **-*ko** при іменах з основами на **-*s-**, його розглядають як спільний для трьох груп індоєвропейських мов [Горпинич 1976, с.81,87].

Суфікс **-ськ-** і його варіанти **-зьк-**, **-цьк-** (а в нашому випадку тільки **-ськ-** і **-цьк-**) широко використовуються в деад'ективах, які формують систему топонімів Нижньої Наддніпрянщини, є продуктивними, нейтральними щодо стилістичних відтінків, наприклад: *Боровицька* (правий рукав Дніпра), *Городицький* (лиман), *Плетеницький* (великий лиман), *Сулицький* (лиман), *Чортотлицький* (лиман).

Продуктивний суфікс **-івськ-** означає приналежність або відношення певного об'єкта до іншого і здебільшого використовується для творення ойконімів, а також відойконімічних назв: *Іванівський* (хутір), *Іванівське* (село), *Грушівські* (запорозькі козацькі зимівники), *Олексіївський* (хутір) і т.д.

Серед продуктивних суфіксів слід відзначити й такі:

-анськ-(-инськ-): *Бабинські* (плавні), *Балчанський* (яр), *Калитинський* (бхід), *Кам'янське* (городище), *Прихожанська* (балка), *Скелянська* (балка), *Маячанський* (бхід), *Широчанський* (яр);

-ин-: *Бандурине* (озеро), *Карпине* (ділянка пр.Кушугуму), *Кислицина* (гряда), *Лизине* (озеро), *Окишине* (болото);

-н-: *Кропивне* (озеро), *Скарбна* (протока);

-ов-: *Аталикова* (річка), *Балабанове* (озеро), *Байова* (гряда), *Горбова* (озеро), *Квакове* (озеро), *Сакове* (озеро);

-уват-: *Комишуватий* (яр), *Вилувате* (озеро), *Кам'янувате* (озеро), *Клинувате* (озеро), *Корчакувате* (озеро), *Кушурувата* (протока), *Лозуватий* (лиман), *Мухувате* (озеро), *Осинувате* (озеро), *Скотувата* (балка).

Суфікс **-уват-** указує на неповноту ознаки, на менший її вияв порівняно з іншими об'єктами і використовується при творенні здебільшого топонімів на позначення якоїсь поширеної ознаки, переважно назв гідрооб'єктів.

До непродуктивних суфіксів належать:

-ич-: *Невістиче* (озеро);

-иськ-: *Лободиський* (острів);

-ев-: *Карандашева* (ділянка рукава). Цей суфікс використовується при творенні топонімічних назв на позначення якоїсь властивості, якості різних типів об'єктів.

У слов'янських мовах усі твірні основи топонімів закінчуються на приголосний, а словотвірні суфікси починаються голосним звуком: **-овськ-**, **-анськ-**, **-инськ-**, **-енськ-**, **-ецьк-**, **-ицьк-**, **-ацьк-**, **-еськ-**, **-иськ-**, **-ець-**, **-анин-**, **-ак-**, **-ик-**, **-ун-**, **-уч-**, **-ин-**, **-ач-**, **-ич-**. Тому комбінація “приголосний + голосний” на міжморфемному шві, відповідаючи дуже давній слов'янській комбінаторній традиції, забезпечує безперешкодну сполучуваність

морфем. Винятком є ад'ектонімний суфікс **-ськ-**. Початковий приголосний **с** не викликає перешкод у сполучуваності й легко взаємодіє з усіма іншими слов'янськими приголосними [Горпинич 1973, с.82-83].

Ад'ективний компонент може входити й до складу топонімів-комполітів.

Не є винятком і ад'ектоніми в системі Нижньої Наддніпряни, які утворені способом композиції. Виділяються три моделі таких похідних: 1) утворення на базі сурядних синтаксичних словосполучень; 2) утворення на базі підрядних синтаксичних словосполучень; 3) утворення на базі слів, що безпосередньо не поєднуються в синтаксичні словосполучення. Відзначимо й той факт, що розрізняється чисте основоскладання, тобто поєднання лише основ, і основоскладання, що супроводжується суфіксацією. Слід зазначити, що поєднання основ може відбуватися за допомогою сполучних морфем **-о-**, **-е-** або без них. Дослідження топонімів прикметникового типу дає підстави вважати продуктивним другим способом композиції, який супроводжується інтерфіксацією та суфіксацією. Усі найменування, що є наслідком цього способу, розглядаємо залежно від морфологічного вираження кожної з частин **складної** назви, наприклад, прикметник + іменник: *Кам'янозатонський* (перевіз), *Чорнокриничні* (луки). Морфологічні явища: 1) чергування **ц/ч** (*криниця* – *Чорнокриничні*); 2) інтерфіксація (звук **о** між частинами комполітів у всіх випадках). У наведених прикладах основоскладання ускладнюється суфіксацією

В українській мові, як і в інших слов'янських, двочленним топонімам притаманні всі основні ознаки, якими характеризуються апелятивні фразеологічні одиниці, та ряд специфічних, тільки їм властивих особливостей [Горпинич 1976, с.108].

Складені топоніми мають два компоненти, які, утворюючи семантичну єдність, означають певний об'єкт. Перша частина цих назв становить собою прикметниковий компонент зі значенням кольору, місцезнаходження, часу виникнення об'єкта, розміру, а другий – апелятив на позначення виду топоніма. Вони мають таку структуру:

1) прикметник + іменник, який може бути:

а) номенклатурним терміном: *Біле Озеро* (ухід), *Великий Затін* (урочище), *Кам'яний Затон* (пристань), *Свиняче Море* (озеро), *Старе Річище* (лівий рукав рук.Річища), *Чорна Криниця* (урочище) і т.д. Щодо першої частини назви, то семантика її різноманітна: вона може позначати колір, розмір, ознаку, людську діяльність, наприклад: *Вантажні Плавні*;

б) прикметник + іменник нетермінологічного характеру: *Бездонна Ямка* (озеро), *Бурчакова Яма* (озеро), *Бузьська Плетениха* (одна з численних плавневих проток), *Велике Ямувате* (озеро), *Кінська Промойна* (гідрооб'єкт у Великому Лузі), *Орлова Яма* (бакай), *Сомова Яма* (тоня), *Плетеницький Ріг* (мис), *Силчина Плетениха* (протока), *Вищий Просеред* (острів), *Межова Лопушка* (рукав пр.Лопушки), *Польова Грушівка* (річка), *Старий Шарай* (протока), *Нижня Хортиця* (пристань), *Поперечна Плетениха* (протока), *Старий Прогній* (протока), *Старий Ревун* (протока);

2) відантропонімічний прикметник + іменник, який виражений:

а) номенклатурним терміном: *Артемове Плесо* (озеро), *Шваччине Гирло* (озеро);

б) відантропонімічний прикметник + іменник нетермінологічного характеру: *Бугайв Полой* (озеро), *Галина Яма* (рибальська ділянка), *Ковалева Ямка* (озеро), *Микитин Ріг* (річка), *Ребровий Ріг* (піщана коса), *Тарасівський Кут* (мис). У таких топонімічних назвах друга частина уточнює першу, наприклад: *Микитин Ріг* – перший компонент назви утворено від імені запорожця *Микити*, другий є синонімом до слова “мис” [Чабаненко 1999, с.153]; *Бугайв Полой* – від прізвища рибалки *Бугая* та слова “полой”, що в місцевій говірці означає “дно високого озера” [Чабаненко 1999, с.33]; *Ребровий Ріг* – перший компонент утворено від прізвища *Ребро* (місцевий житель), другий – є метафоричною назвою об'єкта [Чабаненко 1999, с.203].

3) прикметник + прикметник (субстантивований): *Велике Дубкувате* (озеро), *Велике Закітне* (озеро), *Велике Криве* (озеро), *Велике Піскувате* (озеро), *Велике Ямувате* (озеро), *Вузьке Святе* (протока), *Мокра Шабельна* (протока), *Велике Котове* (озеро), *Велике Свірівське* (озеро), *Верхня Дмитрівна* (протока).

Отже, досліджуваний матеріал дає підстави зробити такі висновки: 1) найпродуктивнішим способом творення ад'ектонімів у топонімічній системі Нижньої Наддніпряни є морфолого-синтаксичний, зокрема субстантивація (*Глухе*, *Гниле*, *Гниленька*); 2) активно виявляє себе й лексико-семантичний спосіб, який часто виступає паралельно з морфолого-синтаксичним; 3) досить поширеним способом творення відприкметникових топонімів досліджуваного регіону є суфіксація (продуктивними є суфікси **-ськ-**, **-ов-**, **-уват-**): *Аталикова*, *Водяньські*, *Лозуватий* і т.д.; 4) складені топонімічні назви з ад'ективним компонентом утворюються за моделлю: прикметник+іменник і прикметник+прикметник (субстантивований), які є досить продуктивними у процесі творення ад'ектонімів зазначеного регіону. Слід відзначити, що семантична класифікація топонімів дає недостатньо матеріалу для вивчення системи ад'ектонімного словотворення.

Результати цієї роботи можуть бути використані для подальшого дослідження актуальних проблем ономастики, словотвору тощо.

Література

Горпинич 1973: Горпинич В.О. Відтопонімічні похідні як реальні й потенційні утворення // Мовознавство. – 1973. – №3. – С. 81-87.

- Горпинич 1976: Горпинич В.О. Відтопонімічні прикметники в українській мові. – К.: Вища школа, 1976. – 139 с.
- Горпинич 1977: Горпинич В.О. Будова слова і словотвір. – К.: Радянська школа, 1977. – 117 с.
- Горпинич 1978: Горпинич В.О. Діалектне і наддіалектне в топоніміці // Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови. – Ужгород, 1978. – С. 112-114.
- Горпинич 1998: Горпинич В.О. Українська словотвірна дериватологія: Навчальний посібник (текст лекцій). – Дніпропетровськ, ДДУ, 1998. – 184 с.
- Литвин 1990: Литвин И.П. Семантическая организация топонимических систем // Теоретична та історична ономастика. Літературна ономастика. – Одеса, 1990. – 184 с.
- Плющ 1969: Плющ М.Я. Словотворення та вивчення його в школі. – К.: Радянська школа, 1969. – 132 с.
- СУЛМ 1979: Сучасна українська літературна мова / За ред. М.А.Жовтобрюха. – К.: Наукова думка, 1979. – 406 с.
- СУЛМ 1994: Сучасна українська літературна мова / За ред. М.Я.Плющ. – К.: Вища школа, 1994. – 414 с.
- Чабаненко 1999: Чабаненко В.А. Великий Луг Запорозький. Історико-топонімічний словник. – Запоріжжя, 1999. – 331 с.
- Фасмер 1986: Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – М.: Прогрес, 1986. – Т.І. – 576 с.

The article is devoted to the adjective derivatives in a Low Dnieper region toponymical system. Some specific features of their are analyzed, the most productive ways of their formation are determined. Special attention is given to the motivation of which all adjectonyms are divided into two groups: which denote some object of the ants, which have an adjective component and have to be detailed. Both types constitute an important part of the dialect and Ukrainian language.

Keywords: dialect sphere, lexics, toponym, toponymical derivatives, adjectonyms, derivatology, semantics, affixation, substantivisation, composition.

Надійшла до редакції 29 серпня 2006 року.

Ольга Марочкіна

ББК Ш12=411.4*671

УДК 81 373. 23

ВІДАПЕЛЯТИВНІ ІМЕНА ТА ПІЗНІШІ ІНДИВІДУАЛЬНІ ПРІЗВИСЬКА В ОСНОВАХ ПРІЗВИЩ РОЗТОЧЧЯ

У статті аналізуються прізвища Розточчя, в основах яких відображені назви звірів, птахів, риб, комах та прізвища з основами назв рослин, їх частин та плодів.

Ключові слова: відапелятивні імена, прізвища, особове власне ім'я.

У „Географії України” та в „Енциклопедії українознавства” назва Розточчя подається як звужене горбисте пасмо 15-20 км завширшки і до 400 м заввишки, яке простягається у напрямі зі Львова на південному сході до Томашова, Щебрешина і Красніка на північному заході. Північно-західне Розточчя є на польській етнічній території, середнє Розточчя до 1946р. було на українсько-польській етнічній межі – на Холмщині, майже все південне Розточчя становить і тепер частину української етнічної території [Енциклопедія українознавства 1998; Заставний 1994]. Кандидат географічних наук Львівського національного університету імені Івана Франка Роман Гнатюк поділяє цей регіон на дві однакові за розмірами частини: північно-західну (Західне Розточчя) і південно-східну (Південне Розточчя) [2002, с. 43-53]. Автор дисертації зауважує, що виділені ділянки височини суттєво різняться у геолого-геоморфологічному аспекті. За орографічними ознаками Південне Розточчя Р. Гнатюк поділяє на три головні геоморфологічні регіони: Равське, Янівське і Львівське Розточчя. У примітці читаємо, що у польській науковій і науково-популярній літературі Західним Розточчям називають фізико-географічний (геоморфологічний) регіон, розташований західніше від долини Вепру; друга назва цього регіону – Горайське Розточчя. Інший фрагмент північно-західної частини височини має назву Середнього (Томашувського) Розточчя. Автором першої згадки про Розточчя є Станіслав Стасіч. У своїх “Записках про подорож по Розточчю” дослідник північних схилів Карпат окреслив Розточчя як пасмо гір, яке простягається від Львова, біля Завадова, на Краснобрід, Фрампіль, Горай, Краснік. Назва регіону, яка з’явилась у кінці XIX ст., походить від слова “розтока”, тобто “вододіл”. Пасмо на північному сході відділене річками Вепр та Буг, а на південному заході – річковими системами Сяну та Дністра [Бурачинський 1997, с.11]. У історії географічного вивчення Розточчя виділяють три періоди. Перший період охоплює другу половину XIX ст. та першу половину XX ст. (праці С. Рудницького, А. Ломницького та інших). Другий період (після II Світової війни) спричинений розгортанням геологічних досліджень, зокрема проведенням наприкінці 40-х та у 50-ті – 60-ті роки XX ст. геологічного знімання. У цей період з’являються публікації Я. Бурачинського, К. Геренчука, І. Гофштейна, Л. Кудріна, Г. Марущака, А. Михайлова, Д. Найдіна, В. Палієнко, І. Соколовського

та ін. Початок сучасного етапу вивчення регіону базується на матеріалах детальних морфотектонічних досліджень (Я. Бурачинський, Т. Войцік-Бжезінська, А. Коваль) [Гнатюк 2002, с. 4-5]. Антропонімія Розточчя предметом дослідження не була.

Важливою проблемою у вивченні українських та взагалі слов'янських прізвищ є їх класифікація. У слов'янській ономастиці маємо багато таких спроб, але загальноприйнятої класифікації, на жаль, немає. Так, І. Железняк поділяє прізвища за лексико-семантичним принципом [Железняк 1962, с. 77-93], С. Илчев, М. Худаш – за мотивами номінації [Илчев 1969, с. 9-37; Худаш 1977, с. 163-176], інші розглядають обидва принципи [Демчук 1988; Селищев 1948]. Польські дослідники С. Роспонд [Rospond 1977], М. Чаплицька [Chaplicka 1988], Х. Борець, У. Шумська [Borek, Szumska 1976] поєднують структурний та лексико-семантичний аспекти аналізу.

Основна проблема при дослідженні слов'янських автохтонних імен відапелятивного походження полягає в розмежуванні відапелятивних слов'янських автохтонних імен від прізвищ. М. Демчук, досліджуючи слов'янські автохтонні особові імена в побуті українців XIV-XVII ст., робить висновок про те, що головним критерієм віднесення українських антропонімів до відапелятивних особових власних імен, а не до вуличних прізвищ, є їх загальнослов'янське поширення. Важливим доповненням до вищезгаданого критерію, вважає мовознавець, є вживання більшості антропонімійних утворень такого типу в ролі особових власних імен і в інших слов'янських народів [Демчук 1988, с. 195].

У структурі сучасних прізвищ Розточчя з відапелятивними іменами та пізнішими індивідуальними прізвищами закріпилися основи різних лексико-семантичних груп слів. Серед них:

а) Прізвища, в основах яких відображені назви звірів, птахів, риб, комах.

Знання українців завжди були багатими про оточуючий тваринний світ, про специфічні особливості конкретних птахів та комах. Серед хижих звірів найбільш улюбленими були ведмідь, вовк, лисиця. М. Худаш стверджує, що прізвища, в основах яких відображені подібні лексеми, були спрямовані на збереження дитини від смерті, нечистої сили, наврочень, зачарувань. Дослідник відносить такі антропоніми до групи охоронно-відстрашувальних [Худаш 1977, с. 163-176; Худаш 1980, с. 114-119]. Із птахів люди симпатизували соколу, орлу, лебедю, чайці, лелеці. Багато видів птахів отримали самобутні народні назви [Наулко 1993, с. 240]. Так, наприклад, лелеку називали ще й чорногуз, гайстер, бусол, бузько тощо. Священними тваринами на Русі були кінь, корова, бугай, вівці, кури, півні, свині [Лозко 1995, с. 290].

Співвідносними з основами прізвищ цього розряду виступають:

• **назви домашніх і диких тварин:** *Баран*, *Бараненко*, *Баранюк* (пор. баран – “самець вівці” – ЕСУМ I, 138), *Валах* (пор. валах – “кастрований баран або кінь” – ЕСУМ I, 323), *Ведмедик*, *Ведмедь* (*ведмідь* = *ведмедь*; пор. ведмедик – “молодий ведмідь; (ент.) вовчок, капустянка; вид напою” – ЕСУМ I, 343), *Галяс* (пор. галяс – “назва чорного собаки” – ЕСУМ I, 462), *Дереш* (пор. дереш – “чалий кінь або віл” – ЕСУМ II, 38-39), *Жеребух* (пор. жеребець – “самець кобили” – СУМ II, 520), *Засць*, *Зайченко*, *Заяць* (пор. заєць = заяць – “невеликий полохливий звірок родини гризунів, з кудим хвостом, довгими задніми ногами і довгими вухами” – СУМ III, 120), *Ішак* (пор. ішак – “розм. назва віслюка в тюркських народів” – СУМ IV, 58), *Кабан* (пор. кабан – “самець свині” – СУМ III, 63), *Кизик* (пор. кизик – “овечий послід” – ЕСУМ II, 430), *Крисова* (пор. криса – “пацюк” – ЕСУМ II, 94), *Крілик*, *Кріль*, *Кролик* (пор. кріль – “невелика тварина-гризун родини заячих; розводиться на м'ясо та для хутра” – СУМ IV, 356), *Лебеда* (пор. лебеда – “біла коза” – ЕСУМ III, 205), *Лилик* (пор. лилик – “діал. кажан” – СУМ IV, 485), *Лис*, *Лисенко* (пор. лис – “хижий ссавець родини собачих з цінним рудим або сріблястим хутром і з довгим пухнастим хвостом” – СУМ III, 489), *Магола* (пор. магола – “безрогий віл” – ЕСУМ III, 355), *Мануляк* (пор. манул – “хижак родини котів із цінним пухнастим хутром; живе в Закавказзі та Середній і Центральній Азії” – СУМ IV, 624), *Оленець*, *Оленьяк* (пор. олень – “велика жуйна тварина (свійська і дика) родини оленевих з гілчастими рогами і коротким хвостом” – СУМ V, 688), *Паук* (пор. павук – “членистонога тварина з отруйними залозами, що звичайно живиться дрібними комахами, вловлюючи їх у виткану нею самою павутину” – СУМ VI, 8), *Поросюк* (пор. поросюк – “велике поросся” – ЕСУМ IV, 525), *Равлик* (пор. равлик – “зоол. молюск, який має черепашку, дуже повільно пересувається і живе перев. у болотах” – СУМ VIII, 426), *Русак* (пор. русак – “сірий заєць, у якого взимку і влітку колір шерсті не змінюється” – СУМ VIII, 910-911), *Свинчук* (пор. свинча – “діал. поросся” – СУМ IX, 72), *Серна* (пор. серна = сарна – “гірська коза з невеликими, загнутими на кінцях рогами” – СУМ IX, 59-60), *Соболь* (пор. соболь – “невелика хижа тварина родини куницевих із темно-коричневим або темно-бурим шовковистим пухнастим хутром” – СУМ IX, 433), *Телиця* (пор. телиця – “молода корова, яка ще ні разу не телилася” – СУМ X, 64), *Теличко* (пор. теличка – “зменш.-пестл. до телиця” – СУМ X, 64), *Трусяк* (пор. трусь – “діал. кріль” – СУМ X, 302), *Трухан* (пор. трухан – “діал. індик” – СУМ X, 303), *Тур* (пор. тур – “вимерлий дикий бик; гірський кавказький козел” – СУМ X, 323), *Хорт* (пор. хорт = хірт – “тонконогий, з видовженим тулубом і довгою гострою мордою, з прямою шерстю мисливський собака” – СУМ XI, 131), *Хробак* (пор. хробак – “те саме, що черв'як” – СУМ XI, 150), *Худоба* (пор. худоба – “чотириногі свійські сільськогосподарські тварини” – СУМ XI, 167), *Щур* (пор. щур – “те саме, що пацюк; співочий птах родини в'юркових; те саме, що стрижд” – СУМ XI, 611), *Щурко* (пор. щурка – “те саме, що бджолоїдка” – СУМ XI, 611).

• **назви домашніх і диких птахів:**

Балабан (пор. балабан – “різновид сокола; велика квасоля; вид печева; бот. гадючник шестипелюстковий” – ЕСУМ I, 121-122), *Верхоляк* (пор. верхоляк – “орн. щеврик лісовий” – ЕСУМ I, 361), *Ворона, Вороняк* (пор. ворона – “хижий птах із чорним або сірим пір’ям, що живе на деревах поблизу населених пунктів” – СУМ I, 740), *Галан, Галанюк, Галань* (пор. галан – “півень особливої породи” – ЕСУМ I, 457), *Галич* (пор. галич – “збірн. до галка” – СУМ II, 20), *Гоголь* (пор. гоголь – “водоплавний дикий птах родини качиних” – СУМ I, 102), *Деркач* (пор. деркач – “невеликий перелітний птах з жовтувато-бурым оперенням, який відзначається характерним скрипучим криком; стертий віник” – СУМ II, 252), *Довбуш* (пор. довбош = довбуш – “дятел” – ЕСУМ II, 99), *Дрозд, Дрозда, Дроздяк* (пор. дрізд = дрозд – “невеликий співучий птах, що живе в лісах, гніздиться на деревах, кущах, землі” – СУМ II, 418), *Дроф’як* (пор. дрохва = дрофа = драфа – “птах” – ЕСУМ II, 133; дрохва – “великий перелітний птах степових і пустельних місць, з сильними ногами, прямим дзьобом, захисним забарвленням” – СУМ II, 422), *Зозуля* (пор. зозуля – “корисний перелітний птах-самка з світло-сірим чи бурувато-сірим оперенням; поширений у Європі і Азії; кладе яйця в чужі гнізда; живиться комахами, зокрема волохатою гусінню” – СУМ III, 678), *Кавка* (пор. кавка = кава – “діал. галка” – СУМ IV, 65-66; “чорна вівця” – ЕСУМ II, 335), *Кіс* (пор. кіс – “орн. чорний дрізд” – ЕСУМ II, 449-450), *Когут, Козутайло* (пор. когут – “півень; орн. тетеря; орн. чорна жовна” – ЕСУМ II, 489), *Косач* (пор. косач – “те саме, що тетерів” – СУМ IV, 304), *Крак* (пор. крак – “ворон; діал. куц” – СУМ IV, 322), *Крук* (пор. крук – “великий хижий птах із блискучим чорно-синім пір’ям, що живе подалі від осель (переважно в лісі); ворон” – СУМ IV, 372; “назва звичаю, за яким здебільшого на маслянку співають пісню про крукання журавля і про крука” – ЕСУМ III, 109), *Кулик* (пор. кулик – “невеликий болотяний птах з довгими ногами та довгим дзьобом” – СУМ IV, 390-391; “варений коржик з гречаного борошна; слимак” – ЕСУМ III, 132-133), *Курах* (пор. курах – “півень” – ЕСУМ III, 150), *Курка* (пор. курка – “свійська птиця, яку розводять на м’ясо і для одержання яєць; самка півня” – СУМ IV, 410), *Куркан* (пор. куркан – “індик” – ЕСУМ III, 155), *Курчак, Курчик* (пор. курча – “пташа курки” – СУМ IV, 414), *Лебедович, Лебідь* (пор. лебідь – “великий перелітний дикий водоплавний птах з довгою, красиво вигнутою шиєю і білим (рідше чорним) пір’ям” – СУМ III, 458), *Луц* (пор. луц – “орн. костогриз; бот. дзвінець, півнячий гребінь” – ЕСУМ III, 317), *Повзик* (пор. повзик – “маленька лісова пташка ряду горобцеподібних, яка добре лазить по деревах вверх і вниз головою; поповзень” – СУМ VI, 646), *Рябець* (пор. рябець = рябчик – “лісовий птах родини тетерукових з рябим оперенням” – СУМ VIII, 921), *Сениця, Синиця* (пор. синиця – “маленька співуча пташка з різнобарвним оперенням ряду горобцеподібних” – СУМ IX, 182), *Сич* (пор. сич – “хижий нічний птах бурого кольору родини совиних” – СУМ IX, 209), *Снігур* (пор. снігур – “невеликий співучий птах родини в’юркових з червоним оперенням грудей у самців і бурувато-сірим у самок” – СУМ IX, 425), *Соловій* (пор. соловій – “діал. соловей” – СУМ IX, 445), *Сова, Сови, Сов’як* (пор. сова – “хижий нічний птах з великою круглою головою, великими очима й коротким гачкуватим дзьобом” – СУМ IX, 434), *Сорока* (пор. сорока – “лісовий птах родини воронових з довгим хвостом і чорно-білим пір’ям, що видає характерні звуки – скрекотіння” – СУМ IX, 463), *Чайка* (пор. чайка – “морський водоплавний птах родини сивкових; перев. наземний денний птах ряду сивоподібних, що селяться на узбережжі річок, озер, зрідка живе також у чагарниках та лісах; бойовий довбаний човен запорізьких козаків з вітрилами та веслами, обшитий зовні дошками або очеретом для кращої плавучості й захисту від ворога” – СУМ XI, 264-265), *Чапля* (пор. чапля – “болотний дикий перелітний птах з великим дзьобом, довгою шиєю і довгими ногами, який живиться комахами, рибою, земноводними, плазунами та дрібними ссавцями” – СУМ XI, 268), *Чиж* (пор. чиж – “невеликий співучий птах родини в’юркових” – СУМ XI, 322), *Шпак* (шпак – “невеликий перелітний співучий птах ряду горобиних з коротким хвостом, прямим дзьобом і великими крильми” – СУМ XI, 513), *Щигол* (пор. щиголь – “невеликий співочий птах родини в’юркових, який має яскраве строкате оперення; розм. різкий удар пальцем (перев. середнім або вказівним), зігнутих за допомогою великого пальця” – СУМ XI, 583), *Яструб* (пор. яструб – “хижий птах з коротким гачкуватим дзьобом, гострими загнутими пазурами, що водиться в лісах різних частин світу” – СУМ XI, 658), *Удуд* (пор. удуд – “діал. одуд (невеликий птах з довгим чубом, тонким загнутим донизу дзьобом і яскравим строкатим забарвленням)” – СУМ X, 399).

• **назви риб і земноводних:** *Бобир* (пор. бобир – “діал. дрібна прісноводна риба з великими колочними плавцями; йорж” – СУМ I, 205-206), *Гадьо* (пор. гад – “земноводна тварина або плазун” – СУМ II, 9-10), *Жовтобрюх* (пор. жовтобрюх – “велика неотруйна з жовтуватим черевом змія; жовточеревий полоз” – СУМ II, 541), *Карплюк, Карпляк* (пор. карп – “іхт. короп”; карпали – “дерев’яні вила”; карпель – “бот. бруква” – ЕСУМ II, 395 або ім’я Карпо), *Кобрин, Кобринець* (пор. кобра – “очкова змія”; кобри – “вид козлів на солом’яній покрівлі для захисту від вітру” – ЕСУМ II, 478), *Короп* (пор. короп – “прісноводна (переважно ставкова) костиста риба родини корошових, що має темно-золоту луску” – СУМ IV, 298), *Косік* (пор. косіка – “іхт. колючка триголкова” – ЕСУМ III, 50), *Лин* (пор. лин – “іхт. прісноводна риба родини корошових з товстим слизьким тілом; захід сонця” – ЕСУМ III, 234-235), *Окунь* (пор. окунь – “прісноводна хижа риба родини окуневих зеленувато-жовтого кольору, з чорними поперечними смугами і червонуватими нижніми плавниками” – СУМ V, 686), *Пунь* (пор. пунь = пунька – “жаба джерелянка” – ЕСУМ IV, 634), *Рибаченко, Рибачук, Рибка* (пор. риба – “водяна хребетна тварина з непостійною температурою тіла, яка дихає жабрами і має плавці та шкіру, звичайно вкриту лускою” – СУМ VIII, 526-527), *Сарган* (пор. сарган – “промислова риба

родини сарганових” – СУМ ІХ, 58), *Шука* (пор. шука – “хижа прісноводна промислова риба, що має видовжене тіло із сплющеною зверху витягнутою головою” – СУМ ХІ, 609).

• **назви комах:** *Білан* (пор. білан – “шкідник садових і городніх культур – білий метелик з чорними жилками або плямами на крильцях” – СУМ І, 180; “біла корова, кобила; вкрита снігом полонина” – ЕСУМ І, 195), *Бздель* (пор. бздила – “жук вонючка” – ЕСУМ І, 180), *Брянчик* (пор. брянчик – “джміль” – ЕСУМ І, 273), *Гедз*, *Гедза* (пор. гедзь = гедз – “велика муха, що живиться кров’ю тварин і соком рослин” – СУМ ІІ, 46), *Гнида*, *Гнидик* (пор. гнида – “яйце воші” – СУМ ІІ, 92-93), *Головчак* (пор. головчак – “ент. метелик” – ЕСУМ І, 550-551), *Дзидз* (пор. дзиз – “гедзь, овід”; дзижчати – “бриніти”; дзизкати – “швидко проноситись, пролітати з дзижчанням” – ЕСУМ ІІ, 59), *Зазуля*, *Зазулькевич* (пор. зазуля – “ент. сонечко” – ЕСУМ ІІ, 274), *Зеленюх* (пор. зеленюх – “золотий жук” – ЕСУМ ІІ, 257), *Кук*, *Кукацук* (пор. кука – “воша; дит. лялька” – ЕСУМ ІІІ, 127), *Манджак* (пор. манджак = манджак – “ент. тарган”; манджати – “поспішати, квапливо йти” – ЕСУМ ІІІ, 379), *Мотиль* (пор. мотиль – “яскраво-червона личинка комара-дзвонарика, що є цінним кормом для риб, смикунчик; діал. метелик” – СУМ ІV, 811), *Нетлюх* (пор. нетля – “ент. невеликий нічний метелик” – ЕСУМ ІV, 79; нетлінний – “який не тліє, не розкладається” – СУМ V, 395), *Рій*, *Роїк*, *Рой* (пор. рій – “сім’я бджіл або інших подібних комах, які з маткою утворюють окрему групу” – СУМ VІІІ, 573), *Саранчук* (пор. саранча = сарана – “комаха, схожа на коника, яка перелітає величезними зграями, знищує посіви і рослинність; небезпечний шкідник сільського господарства” – СУМ ІХ, 58), *Хрущ* (пор. хрущ – “ент. жук родини пластинчастовусих, який має червоно-буре забарвлення; шкідник лісу й саду” – СУМ ХІ, 160), *Шершень* (пор. шершень – “велика перетинчастокрила жалача комаха родини ос перев. жовтого забарвлення з червоно-бурым відтінком” – СУМ ХІ, 446). Всього 365 прізвищ.

б) Прізвища, в яких відображено назви рослин, їх частин та плодів.

Шанування рослин бере свій початок з сивої давнини, коли наші предки поклонялися їм, як богам, вірили в їх магічну силу. До прийняття християнства були навіть священні гаї. Люди ходили туди на поклоніння богам природи. Там стояли ідоли, відбувалися народні гуляння. В Україні особливою популярністю користувались такі дерева, як верба, калина, дуб, береза, вишня, яблуня, ясен, клен, терен. Серед квітів найбільше полюбляли рожу, чорнобривці, барвінок, мак. Про рослин, які широко застосовувались в обрядах, побуті, складали легенди, пісні, перекази [Лозко 1995, с. 280-285]. “Деревопокінство, цебто поклонення “рашенням”, було в нас загальне; гаї та дерева вважались священними, але про наш культ деревопокінства знаємо мало” – пише митрополит Іларіон [Огієнко 1992, с. 52]. В основах сучасних прізвищ Розточчя зустрічаємо такі назви рослин, їх частин та плодів: *Берладин* (пор. берладинка – “бот. братки” – ЕСУМ І, 175), *Бібік*, *Боб*, *Боба*, *Бобак*, *Бобик* (пор. біб – “однорічна городня рослина, що має в стручках поживні плоди” – СУМ І, 172), *Бубісь* (пор. буба – “зерно гороху, бобів (розм’як); ягода; рана, нарив; сліди удару; біль; болячка, нарив; ранка, хвороба”; буб – “крик” – ЕСУМ І, 274), *Будак* (пор. будак – “бот. волошка ворсита” – ЕСУМ І, 277), *Буз* (пор. буз – “бот. бузок” – ЕСУМ І, 281), *Бук*, *Бука* (пор. бук – “листяне дерево з гладкою сірою корою і міцною деревиною; діал. ціпок, палиця, кий” – СУМ І, 251), *Букета* (пор. букет – “пучок зірваних або зрізаних і складених до купи квітів; кущик молодих рослин” – СУМ І, 252), *Бурак*, *Бурачок* (пор. буряк = бурак – ЕСУМ І, 305; буряк – “городня рослина, однорічний і багаторічний овочевий коренеплід” – СУМ І, 262), *Вельган*, *Вельгун* (пор. вельган – “великий льон”; вельгий – “великий” – ЕСУМ І, 348), *Вербець* (пор. верба – “дерево або кущ з гнучким гіллям, цілісними листками і зібраними в сережки одностатевими квітками” – СУМ І, 325), *Гдуля* (пор. гдуля – “сорт довгастих груш” – ЕСУМ І, 487), *Горуна* (пор. горунка – “бот. гірчиця польова; ріпак” – ЕСУМ І, 573), *Грушка* (пор. грушка = груша – “садове і лісове фруктове дерево з темно-зеленим цупким листям та плодами, що перев. мають форму заокругленого конуса” – СУМ ІІ, 183), *Деревенко* (пор. дерево – “багаторічна рослина з твердим стовбуром і гіллям, що утворює крону” – СУМ ІІ, 246), *Древко* (пор. древко – “гниле дерево” – ЕСУМ ІІ, 124), *Дуб*, *Дубей*, *Дубик*, *Дубік*, *Дубова* (пор. дуб – “багаторічне листяне дерево з міцною деревиною та плодами – жолудями” – СУМ ІІ, 428-429), *Жмак* (пор. жмак – “оберемок, пучок; макуха” – ЕСУМ ІІ, 201), *Капуста*, *Капустяк* (пор. капуста – “городня рослина родини хрестоцвітих, листя якої використовують для виготовлення різних страв” – СУМ ІV, 98), *Качан*, *Качанова*, *Кочан* (пор. качан – “головка капусти” – СУМ ІV, 123), *Кокорович* (пор. кокора – “нижня частина стовбура хвойного дерева разом із перпендикулярним до нього великим коренем, що використовується для будівництва дерев’яних суден” – СУМ ІV, 215), *Кореневич*, *Корінь* (пор. корінь – “частина рослини, що міститься в землі й за допомогою якої рослина всмоктує з ґрунту воду з поживними речовинами” – СУМ ІV, 292-293), *Корнага* (пор. корнага – “сукуватий кусок дерева, сукуватий пень” – ЕСУМ ІІІ, 31), *Кріп* (пор. кріп – “однорічна городня рослина родини зонтичних, що її використовують як ароматичну приправу для страв, а також для соління огірків і помідорів” – СУМ ІV, 356), *Легін* (пор. легінь = легін – “бот. тополя пірамідальна” – ЕСУМ ІІІ, 209; легінь – “діал. юнак, парубок” – СУМ ІV, 461), *Магонь* (пор. магонь – “бот. червоне дерево” – ЕСУМ ІІІ, 355), *Малина* (пор. малина – “багаторічна чагарникова ягідна рослина з кисло-солодкими запашними ягодами, звичайно темно-червоного кольору” – СУМ ІV, 607), *Нетриб’як* (пор. нетреба – “бот. бур’ян” – ЕСУМ ІV, 80), *Олива*, *Оливенко*, *Оливко* (пор. олива – “вічнозелена субтропічна рослина родини маслинових з їстівними плодами, з яких одержують харчову і технічну олію; маслина” – СУМ V, 688), *Пасемко* (пор. пасемок – “боковий пагін рослини; нерідний син одного з членів подружжя” – ЕСУМ ІV, 304; пасмо – “пучок волосся, часом довгого, переплутаного або кошлатого” – СУМ VІ,

88), *Піляк* (пор. *пиляк* – “верхня частина тичинки квітки, в якій утворюється пилок” – СУМ VI, 353), *П’ядик* (пор. *п’ядик* – “бот. плаун булавовидний” – ЕСУМ IV, 649), *Рис* (пор. *рис* – “трав’яниста рослина родини злакових, зерна якої є цінним харчовим продуктом, а солома використовується як сировина у легкій промисловості” – СУМ VIII, 538), *Смерека* (пор. *смерека* – “багаторічне вічнозелене хвойне дерево з конусоподібною кроною; ялина звичайна” – СУМ IX, 397), *Сонях* (пор. *сонях* – “розм., те саме, що соняшник (однорічна трав’яниста рослина родини складноцвітих з високим грубим стеблом і великою жовтою квіткою (суцвіттям))” – СУМ IX, 461), *Суничук* (пор. *суниця* – “трав’яниста багаторічна рослина, яка цвіте білими квіточками й дає їстівні соковиті ягоди червоного або рожевого кольору” – СУМ IX, 842), *Табак* (пор. *табак* – “розм. нюхальний тютюн” – СУМ X, 8), *Хмелик*, *Хмельнюк*, *Хміль* (пор. *хміль* – “однорічна або багаторічна витка рослина родини шовковицевих, деякі види якої використовують у пивоварінні” – СУМ XI, 97), *Хмиз* (пор. *хмиз* – “невеликі тонкі гілки, відділені від дерева” – СУМ XI, 96), *Цибуляк* (пор. *цибуля* – “овочева городня рослина з їстівною цибулиною і їстівним трубчастим листям” – СУМ XI, 206-207), *Черемха* (пор. *черемха* – “невелике дерево або кущ з рясними, зібраними в китиці запашними білими квітками й чорними їстівними ягодами” – СУМ XI, 306), *Шандра* (пор. *шандра* – “трав’яниста культура родини губоцвітих, стебла й листя якої містять у собі ефірні олії, що використовуються в медицині” – СУМ XI, 403), *Шишка* (пор. *шишка* – “суцвіття хвойних та деяких інших рослин, перев. круглої чи овальної форми, вкрите лусочками” – СУМ XI, 466), *Ягелович* (пор. *ягель* – “бот. кущистий сірувато-білий лишайник, який є основним кормом для північних оленів узимку; оленьчий мох” – СУМ XI, 622). Всього 230 прізвищ.

Проаналізований матеріал показує, що відапелятивні імена та пізніші індивідуальні прізвиська стали основою для творення 595 прізвищ Розточчя. Найпродуктивнішою виявилась апелятивна лексика, що відображає назви звірів, птахів, риб, комах. Антропоніми з основами назв рослин, їх частин та плодів становлять меншу кількість. В основах досліджуваних прізвищ Розточчя зафіксована переважно пасивна лексика.

Література

- Гнатюк 2002: Гнатюк Р. М. Структурний рельєф південного Розточчя: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата географічних наук: 11.00.04. – геоморфологія і палеогеографія. – Л., 2002. – С. 11-53.
- Гнатюк 2002: Гнатюк Р. М. Структурний рельєф південного Розточчя: Автореф. дис. ... канд. географ. наук: 11.00.04. – Л., 2002. – С. 4-5.
- Демчук 1988: Демчук М. О. Слов’янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV- XVII ст. – К.: Наук. думка, 1988. – 172 с.
- Енциклопедія українознавства. – Т. 7. – Л., 1998. – С. 2555.
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови. – Т. I-IV. – К., 1982-1989.
- Железняк 1962: Железняк І. М. До семантичної характеристики сербохорватської антропонімії XII-XV ст. // Дослідження з мовознавства. – К.: Наук. думка, 1962. – С. 77-93.
- Заставний 1994: Заставний Ф. Д. Географія України. – Л., 1994. – С. 72.
- Илчев 1969: Илчев С. Речник наричнителни фамилии имена у българите. – София, 1969. – 626 с.
- Лозко 1995: Лозко Г. С. Українське народознавство. – К.: Зодіак-ЕКО, 1995. – 368 с.
- Наулко 1993: Наулко В. І. Культура і побут населення України. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
- Огієнко 1992: Огієнко І. Дохристиянські вірування українського народу. – К., 1992. – 421 с.
- Селищев 1967: Селищев О. М. Происхождение русских фамилий, личных имен и прозвищ // Ученые записки Московского университета. Труды кафедры русского языка. – М.: Изд-во МГУ, 1948. – Вып. 128. – Книга 1. – С. 128-152.
- СУМ – Словник української мови. – Т. I-XI. – К., 1970-1980.
- Худаш 1977: Худаш М. Л. З історії української антропонімії. – К.: Наук. думка, 1977. – 236 с.
- Худаш 1980: Худаш М. Л. До питання класифікації прізвищевих назв XIV- XVIII ст. // З історії української лексикології. – К., 1980. – С. 96-160.
- Borek, Szumska 1976: Borek H., Szumska U. Nazwiska mieszkancow bytomia od konca XVI wieku do roku 1970. – Warszawa, 1976. – 264 s.
- Buraczynski 1997: Buraczynski Jan. Roztocze: budowa – rzezba – krajobraz. – Lublin, 1997. – 189 s.
- Czaplicka 1988: Czaplicka M. Z problematyki kształtowania się nazwiska polskiego na przykładzie materialu z bydgoskich ksiąg miejskich od drugiej połowy XIV wieku do pierwszej połowy XVII w. // V ogólnopolska konferencja onomastyczna. Poznan, 1988. – S. 91-98.
- Rospond 1967: Rospond S. Słownik nazwisk śląskich. Cz. 1: A-F. – Wrocław. Warszawa. Krakow. Gdansk, 1967. – 265 s.

The article deals with Roztochia surnames where the names of animals, birds, fish and insects are reflected and with surnames where the names of plants and their parts are reflected too.

Keywords: apeliativ names, surnames, proper names.

Надійшла до редакції 14 вересня 2006 року.

ББК Ш12=411.4*316
УДК 81'373.2

ОСОБЛИВОСТІ НАЙМЕНУВАНЬ ПІДПРИЄМСТВ М. ДОНЕЦЬКА ТА М. МАКІЇВКИ

У статті висвітлюються актуальні питання ергонімної бази Донецької області (м. Донецьк та м. Макіївка). Комплексний характер дослідження дав змогу окреслити структурні моделі ергонімів, з'ясувати основні принципи номінації у сфері сучасної ергонімії, дослідити мотиваційні аспекти формування назв підприємств, виявити частотність вживання певних структурних моделей.

Ключові слова: ергоніми, структурні моделі, мотивація, номінація.

Економічна трансформація українського суспільства 90-х рр. XX ст. – початку XXI ст. зумовила різке збільшення та структурне урізноманітнення типології українських ергонімів, однак кількість досліджень, присвячених даній темі залишається незначною, що зумовлює актуальність нашого дослідження.

На сьогодні в українській мові склалася багата і розгалужена система ергонімів, тому необхідність вивчення структурних та лексико-семантичних особливостей, виявлення загального та індивідуального в принципах номінації даних лексичних одиниць не викликає сумнівів. Комплексне дослідження сучасної української ергонімної бази є, на наш погляд, одним з актуальних завдань мовознавчих студій.

Метою нашого дослідження є вивчення лексем на позначення назв підприємств, визначення їх типології на структурно-семантичному та логіко-граматичному рівнях. Мета роботи зумовлює розв'язання таких завдань:

1. Окреслити структурні моделі лексем, на позначення назв підприємств.
2. З'ясувати основні принципи номінації у сфері сучасної ергонімії.
3. Дослідити мотиваційні аспекти творення ергонімів.

Об'єктом дослідження стали власні назви підприємств м. Макіївки і м. Донецька (за винятком російськомовних) у кількості 530 одиниць. Джерельною базою дослідження є ергоніми, що зафіксовані в Макіївському (2004 р. видання) та Донецькому (2002 р. видання) телефонних довідниках.

Питання дослідження власних назв підприємств у сучасній українській лінгвістиці є недостатньо опрацьованим. У вітчизняних і зарубіжних дослідженнях ергоніми аналізуються переважно на лексико-семантичному рівні (праці З.І. Бузиної, Ю.О.Карпенка, Є.М. Белицької та ін.). Проте комплексний підхід до вивчення ергонімів, що має на меті всебічне й ґрунтовне висвітлення особливостей їх семантики, структури, мотивованості й функціональних характеристик лише започатковується.

Питання ергонімії вивчають у різних областях України з різною інтенсивністю. Здійснюється вивчення ергонімії Закарпаття (О.О. Белей), Києва (Л.Н. Соколова), Одеси (Н.В. Кутуза, А.В. Беспалова), Харкова (С.О. Шестакова).

У зазначених працях акцентовано на дослідженні лінгвістичного статусу ергонімів, семантичних особливостях цих ономастичних одиниць, класифікації ергонімів, яка ґрунтується на врахуванні внутрішньої лінгвістичної природи твірного слова. Також представлений психолінгвістичний аналіз ергонімної лексики [Кутуза 2003].

Окреслено теоретичні проблеми сучасної української фірмоніміки, проаналізовано репертуар мотиваційних ознак, що лежать в основі сучасних власних назв фірм [Белей 1999].

Досліджено лексико-семантичні інновації в системі номінації власної назви: акцентовано на лексико-семантичній системі словотворення, здійснено розподіл ергонімів на мотивовані та рецесивні [Шестакова 2002].

У Донецькому регіоні питання ергонімії досліджують такі мовознавці як Є.С. Отін, Г.П. Лукаш, Б.І. Маторін та ін. Розглядалися переважно питання конотаційного аналізу онімів, їх мотивованість (Г.П. Лукаш). Також приділено увагу розгляду російської ергонімії, питанням семантичної характеристики терміна, конотації власних імен (Є.С. Отін).

Однак, слід відзначити, що більшість дослідників обирає провідною темою дослідження семантичну класифікацію ергонімів. Наше дослідження присвячено розгляду типології ергонімів на структурно-семантичному, лексико-семантичному та мотиваційному рівнях.

Особливу увагу приділено класифікації назв за джерелами виникнення. Здійснений нами аналіз дозволяє розподілити ергонімну базу м. Донецька та м. Макіївки на:

- 1) ергоніми відонімного походження;
- 2) ергоніми відапелятивного походження.

1. Твірною базою ергонімів відонімного походження найчастіше виступають антропоніми.

Похідною основою подібних ергонімів виступають імена, прізвища власників підприємств: "Діана", "Адрова" та подібні. Відантропонімні ергоніми представлені власне українськими прізвищами: "Беденко", "Бондарчук", "Тимошенко" та ін. (всього 17 одиниць), а також іншомовними: "Каба",

“Симонова”, “Маркович” (13 одиниць). Також похідною основою назв підприємств виступають загальновідомі імена, прізвища історичних осіб та інших відомих особистостей: “Мономах”, “Ширак”, “Герц”, “Колумб”, “Монро” та ін. Широко використовується іншомовна форма імені: “Алекс”, “Брюс” тощо. На словотвірному рівні виокремлюємо зменшувальну форму імені: “Ліза” або дериваційну форму з емоційним забарвленням та зменшено-пестливим значенням “Ганка”. Скороченою формою імені представлені ергоніми: “Вітал” – Віталій, “Владіс” – Владислав.

У багатьох випадках назвами підприємств виступають топоніми, вказуючи в основному на місцезнаходження підприємства. За цим показником та за іншими принципами відтопонімні ергоніми можна розподілити на ті, що відображають назву регіону: “Донеччина”, назву міста: “Прага”, “Макіївка-Онлайн”, назву країни “Україна”, “Корея”. Також як назви представлені й інші географічні об’єкти. Наприклад, частина материка, мис, гори: “Європа”, “Казантип”, “Арабат” та інші.

Серед топонімічних назв, що функціонують як назви підприємств, в окрему групу варто виділити гідроніми: “Дніпро”, “Рось”, “Славутич-Інвест” (давня назва Дніпра + Інвест). Характерно, що серед гідронімів, які виступають назвами підприємств, не зафіксовано назв озер та морів.

Досить продуктивним джерелом найменувань є міфологія. Так серед назв міфологічного походження виділяємо лексеми на позначення міфічних об’єктів: “Олімп”; богів: “Гефест”, “Юпітер”, “Геліос”, “Уран”; персонажів: “Дракон”, “Фенікс”, “Пегас” та под.

Також у невеликій кількості серед ергонімів зафіксовано назви – зооніми. Їх можна розподілити на дві групи: тварини: “Барс”, “Дельфін”; птахи: “Колібри”, “Ворона”, “Чайка”.

Таким чином, серед досліджених ергонімів антропонімічне походження мають 58 одиниць, що становить 11% від опрацьованої нами кількості фактичного матеріалу. Топонімічні – 9 одиниць (1,6%), гідронімічні – 3 (0,5%), міфонімічні – 14 (2,6%) назви обираються власниками підприємств у меншій кількості випадків. Назви, що походять від зоонімів, представлені лише у п’яти випадках, що становить 0,9% від загальної кількості назв.

2. Ергоніми відапелятивного походження найчастіше відбивають характер діяльності підприємства: “Агроторг-3”, “Автодеталь”, “Діагностика”, “Українська торгівельна компанія”, “Копіцентр” та ін. Специфіка ергонімів відапелятивного типу полягає в тому, що ці назви відбивають реальні явища або реальні риси того чи іншого об’єкта [Соколова 1993, с. 13].

Не менш важливе місце займає лексика рекламного характеру, спрямована на виникнення певних асоціацій, які, у свою чергу, зумовлюють відповідні дії з боку споживачів, клієнтів, відвідувачів: “Бест” (з англ. - найкращий), “Браво”, “Ваш юрист”, “Гарант”, “Добра справа”, “Еталон”, “Люкс”, “Hi-Fi” (вища якість), “Берегиня”, “Мода” тощо.

Певний психологічний вплив мають назви з елементом “+”, який представлений у літерній чи знаковій формі: “Люкс+”, “2000+”, “Плюс”, “Стар+”, “Старт+”. Знак має певний візуальний вплив на людину і дає установку на додаткові пропозиції.

Специфічні якості психологічного впливу мають двокомпонентні назви, одним компонентом яких є займенник “ваш”. Наприклад, “Ваша аптека”, “Ваш стиль”, “Ваш юрист”. Вже сама назва “запрошує” звернутися саме в це підприємство, бо воно ніби створено спеціально для “Вас”. Подібні ергоніми характеризуються позитивним емоційним забарвленням. Однак, серед досліджених нами назв зафіксовано такі, що викликають неприємні асоціації, наприклад: “Холод”, “Торнадо” та под.

Каузальну побудову виявлено у досить цікавій з погляду походження назві автомобільного салону “Шкода”. На перший погляд – це типово українське слово, що означає певні збитки або жаль. Але насправді це слово є транслітерацією від назви автомобіля “Skoda” (Шкода).

Досліджені нами назви підприємств м. Донецька та м. Макіївки можна розподілити за структурними моделями на: 1) однослівні; 2) словосполучення; 3) складні поєднання.

Слід зауважити, що переважають однослівні назви (475 один. – 89% від загальної кількості): прості та складні.

Прості поділяються на назви іншомовного та українського походження. Так, нами був здійснений розподіл однослівних назв на основі походженням лексем. Окрім питомих українських слів, у лексичному складі сучасної української мови певне місце займають запозичення з інших мов, які в свою чергу використовуються власниками для найменування підприємств. Зазначимо, що близько 80% однослівних назв (135 одиниць) представлені запозиченими лексемами. Першість належить латинським лексемам: “Кредо”, “Форум”, “Магістраль” і т. д. та грецьким лексемам: “Синтез”, “Ритм”, “Панорама” тощо. Також серед назв функціонують варваризми як адаптовані (фонетично), так і неадаптовані (ті, що пишуться латиницею). Наприклад, адаптовані: “Бест”, “Драйв” та ін. Неадаптовані варваризми використовуються власниками всупереч чинному законодавству. Це зумовлено певним рівнянням на Захід. Наприклад: “Auto”, “City” та інші.

Складні назви представлені іменниково-цифровими утвореннями: “Пошук-97”, “Союз-1”, “Ліберті-95” та аббревіатурами, які розподілено за способом творення на усічені (усічені всі компоненти): “Донмет” (26 одиниць, що становить 23% від загальної кількості аббревіатур); складноскорочені (один компонент має повну

форму): “Укрспецодяг” (68 одиниць – 67%); ініціальні: “ТНК”, “О.Д.” (10 одиниць – 10%). Також існують назви з буквеним компонентом: “Універсал-П”, “Вест-К”.

Назви-аббревіатури “Санава” та “Юнна”, утворені okazіональним способом. Обидві назви утворені від складових частин імен власників. У назві “Санава” зашифровано аж чотири імені та їх мовні варіанти: Саша, Наталія, Влад, Анна.

Незрозумілим є утворення назви фірми “Юнна”. Як нам повідомили працівники підприємства, назва складається з двох жіночих імен – Юлія та Надія. Але, зважаючи на принципи словотвору, видається нелогічно наявність двох літер Н. Звичайно, власник має право називати своє підприємство як забажає, але варто дотримуватись елементарних правил словотворення. У такій справі лише фантазії недостатньо.

Як на наш погляд, серед складноскорочених аббревіатур варто виокремити такі словотвірні моделі: 1) **імен. + імен.**: “Альфаком” (альфа + компанія) та ін. (3 одиниці); 2) **прикм. + імен.**: “Промресурси” (промислові ресурси), “Пожтехніка” (пожежна техніка) та под. (35 одиниць); 3) **прикм. + прикм. + імен.**: “Укрспецодяг” (український спеціальний одяг), “Донбудсервіс” (донецький будівельний сервіс) і т. п. (26 од.); 4) **прикм. + імен. + імен.**: “Донаудитконсалт” (донецький аудит + консалтинг) і таке ін. (4 од.).

Характерно, що серед двокомпонентних моделей аббревіатур переважають побудови на зразок **прикметник + іменник**, а серед трикомпонентних **прикметник + прикметник + іменник**. Назв-аббревіатур (серед 530 найменувань) зафіксовано 104 одиниці, що становить 20 %.

Зафіксовано назви, які, на наш погляд, обрано невдало, з метою економії мовних засобів. Проте, вони лише ускладнюють вимову, тому не відбиваються у пам’яті носіїв: “Агропромкомплект”, “Східукртеннт” та под.

Назви зі складним поєднанням слів розподіляємо на кілька груп за походженням їх компонентів: 1) **укр. + укр.**: “Безпека-Схід”, “Гетьман-Донецьк”, “Мак-Дон” (Макіївка-Донецьк) – 4 одиниці; 2) **укр. + іншомов.**: “Лелека-колер” (англ. адаптоване), “Агро-союз”;

“Дон-Кар”, “Друк-Інфо”, “Славутич-Інвест” та ін. (всього 6 одиниць); 3) **іншомов. + іншомов.**: “Бон-Контакт”, “Норд-Маркет” (21 назва).

Досить багато назв становлять лексеми, які адаптовані в українській мові, однак мають іншомовне походження: “Контроль-Аудит”, “Агро-Нафта”, “Документ-Центр”, “Еліт-Таксі”, “Парк-Авеню” та ін. Такі назви, утворені складним поєднанням слів, становлять приблизно 7% від кількості зібраного нами фактичного матеріалу (31 одиниця). Більшість назв обрано власниками, посилаючись на рекламні аперцепції.

Продуктивною моделлю побудови ергонімів є словосполучення. Серед назв-словосполучень (24 одиниці) виявлено: 1) двокомпонентні безсполучникові моделі: “Ваш стиль”, “Новий дім”, “Світ канцелярії”, “Центр моди” та под. Зафіксовано одне словосполучення, що має сполучниковий зв’язок – “Податки і аудит”, а також одне адаптоване – “Фудз-н-Гудз”. Незначну кількість (2 одиниці) становлять словосполучення, представлені словами іншомовного походження: “Liberty company”, “Magic clean” та адаптовані: “Юнайтед Форест”.

Трикомпонентні і чотирикомпонентні моделі утворені безсполучниковим зв’язком: “Східний видавничий дім”, “Українська торгівельна компанія”, “Індустріальний союз промисловості Донбасу”. Серед трикомпонентних моделей зафіксовано одну адаптовану назву – “Кампус Коттон Клуб”.

Абсолютна більшість належить двокомпонентним моделям (20 одиниць). Нами були виокремлені такі моделі двокомпонентних словосполучень:

1) моделі **імен. + імен.** реалізуються таким чином:

Називн. відм. + називн. відм.:

Чол. рід + чол. рід: “Старт Плюс”.

Множ. + чол. рід: “Податки і аудит”.

Називн. відм. + родов. відм.:

Жін. рід + родов. відм.: “Формула ремонту” та под.

Чол. рід + родов. відм.: “Світ канцелярії”, “Центр моди” і т. д.

Множ. + родов. відм.: “Дарунки природи”.

Називн. відм. + інші відмінки – не зафіксовано.

2) також зафіксовано моделі **займен. + імен.**:

Займ. + жін. рід: “Ваша аптека”, “Медицина для Вас”.

Займ. + чол. рід: “Ваш стиль”, “Ваш юрист”.

3) зафіксовано одну назву, побудовану за моделлю: **числ. + імен.**: “Три мушкетери”.

4) **прикметниково-іменникові** моделі ергонімів структуруються з прикметника та множини чи однини іменника:

Прикм. + імен.множ.: “Нові технології” та под.

Прикм. + імен.жін. рід: “Добра справа”, “Модна циркульня”, “Нова канцелярія” та ін.

Прикм. + імен.чол. рід: “Новий дім”, “Торгівельний центр”, “Маленький принц” і т. д.

Прикм. + імен.сер. рід: “Нетрадиційне лікування”.

Трикомпонентні моделі будуються за принципом **прикм. + прикм. + імен.**: “Східний видавничий дім”. Чотирикомпонентні – **прикм. + імен. + імен. + імен.**: “Індустріальний союз промисловості Донбасу” тощо.

У дослідженні ергонімів особлива увага приділяється питанням мотивації, яка є важливою ознакою аналізованих номінацій. Мотивованою вважаємо таку власну назву, яка має прозору семантичну структуру, що допомагає розкрити мотив номінації – понятійний чи асоціативний блок лінгвістичної та екстралінгвістичної інформації, закріпленої в індивідуальному чи колективному знанні про світ, традиції, досвід, на чому й ґрунтується той чи інший вибір ознаки, покладеної в основу найменування [Соколова 1993, с. 6].

Нами здійснено класифікацію ергонімів за функціональною ознакою підприємства, що є одним з провідних мотиваційних чинників для формування назви. Як на наш погляд, можливо виокремити: 1) торговельні підприємства, 2) виробничо-торгівельні, 3) підприємства невиробничої діяльності, 4) посередницькі, 5) промислові (харчові/ інші), 6) будівельні, 7) транспортні, 8) сільськогосподарські, 9) лізингові (обладнання), 10) туристичні.

Зазначимо, що особливою мотиваційною ознакою, яка є найбільш впливовою, є характер діяльності підприємства. Серед зібраного нами фактичного матеріалу найбільшу кількість становлять назви торговельних підприємств 194 – назви (36%) та підприємства невиробничої діяльності – 124 (23% від загальної кількості).

Опрацьований фактичний матеріал дозволяє стверджувати, що універсальними чинниками, які лежать в основі мотивації ергонімів, є: 1) належність підприємства певному власникові, 2) місцезнаходження підприємства, 3) його зв'язок з іншими об'єктами, 4) специфіка діяльності тощо. Узагальнюючи мотиваційні ознаки, виділяємо три основні принципи номінацій, які слід розглядати як ономастичні універсали: а) відантропонімний: “Вероніка”, “Адрова” та ін.; б) відтопонімний: “Гетьман-Донецьк”, “Казантип” і под.;

в) відапелятивний (назви відбивають реальні явища або риси об'єкта): “Мода”, “Колос”, “Педіатр” і т. д.

Урахування чи неврахування ознак об'єкта у назві зумовлює виділення двох основних груп ергонімів: 1) **мотивовані**; 2) **рецепивні**.

Відповідно до цього за способом втілення ознаки у назві **мотивовані** ергоніми розподіляємо на: 1) **реально мотивовані**; 2) **умовно мотивовані**.

1. Реально мотивовані ергоніми безпосередньо вказують на реальний факт, пов'язаний з характером діяльності підприємства та продукцією, яку воно випускає, з його місцезнаходженням, з приналежністю окремії особі чи групі осіб. Таких назв досить багато: “Автодеталь” – автозапчастини, “Педіатр” – лікарські послуги, “Закон” – юридичні послуги, “Мода” – ательє, “Вояж” – туристичне агентство, “Торгівельний центр”, “Нетрадиційне лікування”, “Меблі”, “Артем”, “Якубенко”.

Умовно мотивовані ергоніми ґрунтуються на асоціативних зв'язках, які містять лише натяк на ознаки чи характеристики назви: “Пам'ять” – ритуальні послуги, “Право” – юридичні послуги, “Гефест” (бог вогню) – заправочна станція, “Арніка” (“лікарська рослина” – аптека), “Норд” (англ. “північ”) – завод холодильників, “Вінтер” (англ. “зима”) – фабрика морозива, “Ширак”, “Монро” – мотиваційний акцент за відомим прізвищем.

Рецепивні ергоніми не містять інформації про предмет номінації і найчастіше репрезентовані штучно утвореними словами, побудованими шляхом механічного поєднання або комбінацією літер. Вони характеризуються не відсутністю мотиву номінації, а його прихованістю: “О.Д.” – спортивний клуб, “Апельсин” – рекламні послуги, “Авіс”, “Алвема”, “Алет”, “Талт”, “Ок-2”, “Моріон”, “2000+” та інші.

Ті підприємства, які за формою власності є приватними, мають певну специфіку найменувань. У переважній кількості випадків подібні назви утворені від антропонімів, а саме – від прізвищ власників: “Адрова”, “Загоруйко”, “Анненко”, “Каба”, “Вареник”, “Бондарчук” та ін. Для надання підприємству назви ім'я обрано власниками у 26 випадках.

Таким чином, слід зауважити, що більшість назв обирається власниками не випадково. Найчастіше мотиваційним чинником для надання назви виступають продукція чи послуги, які підприємство пропонує споживачам, клієнтам. Однак, створення назв потребує відповідальності й уваги з боку мовців, які обирають різноманітні джерела їх творення, щоб назви не створювали якихось негативних асоціацій чи не завдавали незручності при використанні.

Перспективним напрямком майбутніх досліджень з ергонімії вважаємо здійснення контекстуального аналізу насамперед на матеріалі публіцистичних текстів.

Література

Белей 1999: Белей О.О. Джерельна база сучасної фірмонімії Закарпаття // Проблеми слов'янської ономастики. Збірник наукових праць. – Ужгород, 1999. – С. 12-32.

Ковалик 1997: Ковалик І.І. Про власні і загальні назви в українській мові // Мовознавство. – 1997. – №3. – С.13-18.

Кутуза 2003: Кутуза Н.В. Структурно-семантичні моделі ергонімів // Записки з українського мовознавства. – Вип. 13. – Одеса: Астропринт, 2003. – С. 91-95.

- Лукаш 1999: Лукаш Г. П. До питання про класифікацію назв магазинів // Лінгвістичні студії. –Вип. 5. – Донецьк, 1999. – С. 191-195.
- Соколова 1993: Соколова Н. Типи мотивованості ергонімів // Мовознавство. – 1993. – №6. – С.65-69.
- Стишов 2001: Стишов О.А. Нові аббревіатури в мові мас-медіа кінця ХХ ст.// Мовознавство. – 2001. – №1. – С. 33-40.
- Шестакова 2002: Шестакова С.О. Лексико-семантичні інновації у системі сучасної української номінації: Автореф. дис. ... канд. філол. наук / Харк. нац. ун-т ім. Каразіна. – Харків, 2002. – 17 с.
- Отин 1997: Отин Е. С. Номинационные процессы в русской эргонимии ХХ в.// Актуальные вопросы теории языка и ономастической номинации: Сб. науч. тр./ Сост. Е. С. Отин и др. – Донецк: ДонГУ, 1993. – 186 с.
- Бузинова 1991: Бузинова З. И. Из истории развития русской эргонимии // Восточноукраинский лингвистический сборник: Сб. науч. тр. / Редкол.: Е. С. Отин и др. – Донецк: Донеччина, 1997. – С.83-94.
- Телия 1986: Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – М.: Наука, 1986. – 143 с.
- Суперанская 1973: Суперанская А.В. Общая теория имени собственного – М: Наука, 1973. – С.173-213.

The most expressive questions bases of names of business house are considered in article. The Complex nature of the study enabled to outline the structured models of ergnames, realize the cardinal principles of the denomination in sphere modern names of business house, account the structured models.

Keywords: ergnames, structured models, cause, denomination.

Надійшла до редакції 11 вересня 2006 року.

РОЗДІЛ ІХ. Рецензії та анотації

ПОМІТНИЙ ВНЕСОК У ВИВЧЕННЯ ТЕОРЕТИЧНИХ ОСНОВ СИНТАКСИСУ

- Загнітко А.П. *Основи українського теоретичного синтаксису: В 3 частинах.* – Горлівка: ГДПШМ, 2004 (Ч.1. – 246 с.; Ч.2. – 254 с.; Ч.3. – 266 с.);
 Загнітко А.П. *Теорія сучасного синтаксису.* – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 378 с.;
 Загнітко А.П. *Лінгвістика тексту.* – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 289 с.

В останнє десятиріччя теоретичне мовознавство позначилося появою серйозних праць з синтаксису – однієї з найбільш складних, а тому суперечливих ділянок у вивченні граматичної організації мов. Складність синтаксису зумовлена належністю до нього таких мовних одиниць, які як комунікативні елементи безпосередньо співвідносять повідомлюване з дійсністю. Пошуки адекватних відповідей на це співвідношення супроводжуються висуненням різних підходів до пояснення цих зв'язків.

В осмисленні спільного і відмінного в поглядах дослідників синтаксису велику роль відіграють теоретичні праці узагальнюваного спрямування. Їх цінність не тільки у всебічному тлумаченні набутих наукових даних, а й в окресленні перспективних напрямів і визначенні результативних методів у знаходженні нового.

Серія праць з теоретичних засад синтаксису поповнилася книгами, які привертають увагу і назвами, і сутністю, і розв'язанням поставлених для висвітлення і теоретичного осмислення питань. Це – опубліковані в останні три роки праці А.П. Загнітка "Основи українського теоретичного синтаксису: В 3 Ч. – Горлівка: ГДПШМ, 2004", "Теорія сучасного синтаксису. – Донецьк: ДонНУ, 2006", "Лінгвістика тексту. – Донецьк: ДонНУ, 2006", об'єднаним мотивом яких є проблеми теоретичного синтаксису.

Названі видання належать до тих, які не можуть бути непоміченими: на широкому тлі сучасних студій вони вирізняються викінченою концептуальністю, глибиною осмислення загальнотеоретичних і загальноприкладних питань. У кожній з книг автор намагається не просто дати максимально повний опис аналізованих наукових позицій в освітленні відповідних мовознавчих проблем, а прагне змоделювати логічну систему скурпульозного розгляду кожного з синтаксичних явищ, що робить виклад легким для сприйняття і зрозумілим у доведенні.

Порушені в працях питання настільки різнобічні й інформативні, що проаналізувати всю повноту їхнього наукового змісту в одній рецензії неможливо. Для того щоб надати їм більшої конкретності, зупинимось на розгляді провідних, методологічно значущих у синтаксичній науці, зокрема: типах синтаксичного зв'язку, словосполученні, простих і складних реченнях, актуальному членуванні речення і тексті. У їхньому аналізі автор застосовує метод діалектичного взаємозв'язку універсального і специфічного. Цей загальнофілософський принцип вимагає від нього шукати у зовні різних фактах глибинні закономірності більш загального характеру, аналізуючи матеріал будь-якої мови як своєрідний прояв універсальних властивостей природної мови. Для підтвердження цього залучаються міжмовні зіставлення. Наприклад, своєрідність універсальності синтаксичного зв'язку (узгодження, керування, поєднання узгодження і керування) в мовах світу продемонстровано на прикладах різних мов із зазначенням своєрідності його вияву: у більшості індоєвропейських мов показник зв'язку знаходиться в залежному слові, як-от: укр. *бажати колезі щастя*; нім. *Er liebt seine Neimat*, у тюркських, зокрема, азербайджанській, – у головному: *ат баши* – 'коня голова' (*ат* – 'кінь' у наз. в. і *баши* 'голова' з показником зв'язку – *и*) (Теорія: 24). Подібні приклади супроводжують усі розділи книг і надають спостереженням і узагальненням впевненої доказовості і теоретичної вагомості.

Як вченому А.П. Загнітку притаманне прагнення не тільки розкрити становлення і сутність надактуальних проблем сучасного синтаксису, але й запропонувати власне бачення місця кожної з висвітлюваних теорій, їхньої значущості й можливості розвитку. Здійснюється це в органічному поєднанні набутих попередніх дослідників з власними розробками наукових проблем.

Так, заслуговує поцінування розгляд типології синтаксичних зв'язків, поміж усього загалу яких автор виділяє реченневотвірні, реченневомодифікаційні, словосполученневотвірні й окреслює специфічні форми їхнього вияву. При цьому привертає увагу детальна характеристика співвідношення/неспіввідношення сурядного, підрядного зв'язків як реченневотвірних і реченневомодифікаційних зі з'ясуванням особливостей відповідних їм синтаксичних форм.

Помітним внеском у синтаксичну науку є запропонована автором теоретично обґрунтована концепція форм підрядного прислівного синтаксичного зв'язку, а саме: закономірності вияву узгодження (формального, смислового, асоціативного), керування (сильного, напівсильного, слабкого), прилягання (власне прилягання та відмінкового), кореляції й інтеграції (як поєднання в межах одного словосполучення двох і більше форм зв'язку). Є всі підстави сподіватися, що висловлені з цього приводу ідеї знайдуть місце у вишівських навчальних посібниках і стануть у нагоді майбутнім дослідникам синтаксису.

Істотним у наукових працях А.П. Загнітка постає встановлення корелятивності синтаксичних зв'язків і синтаксичних одиниць. В їх аналізі констатується: характер синтаксичних зв'язків в одиницях різних мовних рівнів неоднаковий, що й уможливило послідовний коментар прикмет інтродуктивного, приєднувального, модального та інших виявів синтаксичного реченнєвомодифікаційного зв'язку.

Уперше окреслена площина міжреченнєвих внутрішньотекстових зв'язків зі встановленням їхнього співвідношення/неспіввідношення зі смисловими відношеннями.

Чільне місце в аналізованих книгах посідає огляд різних тлумачень словосполучення як непередикативної одиниці. Крім цього, висловлене нове розуміння ряду теоретичних положень, пов'язаних із синтаксичною природою словосполучення. На переконання автора, до словосполучень слід відносити лише такі поєднання слів, які пов'язуються підрядним прислівним субординативним синтаксичним зв'язком. Для обґрунтування наводяться відповідні докази, які, поза всяким сумнівом, позитивно вплинуть на подальше осмислення теоретичних засад цих синтаксичних одиниць. До цього слід додати, що вперше в українському мовознавстві визначені закономірності видозміни форм підрядного прислівного синтаксичного зв'язку в словосполученні.

Науково вираженою є також авторська позиція в дискусійній проблемі розмежування простих і складних словосполучень на ґрунті специфіки вияву синтаксичних форм прислівного підрядного зв'язку і кількості повнозначних слів у їхній структурі. У коментарі ж словосполучень за ступенем злитості компонентів сформульована оригінальна думка про корелятивність словосполучення з відповідною синтаксичною внутрішньореченнєвою позицією й ідея про розмежування морфологічного, синтаксичного і функціонального аналізу. Це дозволяє кваліфікувати значну частину словосполучень як цілісних, оскільки вони постають нерозкладними в реченнєвій структурі.

У рецензованих працях належно висвітлено проблему співвідношення позиційної моделі речення та валентності дієслова, що розвиває загальнотеоретичні постулати автора, викладені в працях "Теоретична граматика української мови: Морфологія" (Донецьк, 1996) та "Теоретична граматика української мови: Синтаксис" (Донецьк, 2001). У нових виданнях на особливу увагу заслуговують спостереження щодо лінгвокогнітивних параметрів предикативного ядра.

Аналіз кваліфікаційних і класифікаційних ознак підмета і присудка як граматичних категорій ґрунтується на концептуальному підході до розгляду українського речення крізь призму співмірності/неспівмірності й односкладності структурної схеми, що збагачує арсенал теоретичних засад головних членів речення.

У з'ясуванні поняття структурного мінімуму речення і розгляду ряду визначальних чинників теоретичного тлумачення головних і другорядних членів речення закономірним виявилось виділення синкретичних членів речення із зосередженням уваги на корелятивності/некорелятивності проблеми синтаксичного і морфологічного синкретизму. Внесок автора – у сформулюванні закономірностей його вияву в синтаксичній структурі простого речення.

Дослідницька ретельність виявлена також і до встановлення загальнотеоретичних позицій сучасної синтаксичної класиології на основі аналізу різних концептуальних підходів до класифікації речень. Спираючись на застосовуваний у сучасній українській синтаксичній класиології розподіл об'єктів на класи, що уможливорює систематизацію досліджуваних об'єктів, А.П. Загнітко пропонує особливий класифікаційний метод, сутність якого виявляється у вивченні специфіки досліджуваного об'єкта, встановленні його диференційних ознак і визначенні параметрів розподілу об'єктів за симетрією й асиметрією. З певністю можна сказати: перспективність цього методу незаперечна.

Заслугове поцінування детальний аналіз типів речень за структурою, модальністю, експресією, особливостями ускладнення простого речення і типами мовленнєвої членованості/нечленованості, повноти/неповноти речень, за співвідношенням із судженням, співвідношенням з об'єктивною дійсністю. Особливого відзначення заслугове те, що дослідником уперше встановлено граматичні типи речень української мови з простеженням особливостей їх репрезентації та корелятивності з відповідними комунікативними інтенціями. Є всі підстави сподіватися, що ці дані стануть надбанням вишівських підручників і предметом аспірантських і студентських досліджень.

Те, що розгляд будови і типів формального ускладнення простого речення ґрунтується на принциповому розмежуванні семантичної елементарності/ неелементарності і формальної елементарності/неелементарності, дозволило авторові аналізованих видань не тільки з'ясувати статус напівпредикативних, уточнювальних, вставних, вставлених конструкцій, але й чітко диференціювати функціональне навантаження власне апелятивних і відносно апелятивних компонентів, поняття ряду й однорідності. У зв'язку з останнім переконливим видається визнання речень з однорідними присудками як перехідних між простими і складними.

У роботах цікавими є спостереження над семантикою і прагматикою вставних одиниць, особливо переконливими постають ілюстрації і коментарі до них, що свідчать про нові підходи до тлумачення цих структур. Аргументованим виступає визначення рівнів внутрішньореченнєвого вставлення, підтверджувани відповідними зразками й аналізом наявних у цьому разі відношень. На позитивну оцінку заслуговують міркування про звертання, різновиди напівпредикативності (статичної і динамічної), зіставлення лінійного, семантичного і функціонального статусу вставних і вставлених елементів.

У світлі сучасних підходів розглянуто і семантико-синтаксичну структуру речення: особливості типології предикатів, актантів, детермінантів. Щодо останніх дослідник пропонує розмежовувати структурні і семантичні типи і простежувати їхні особливості в лінійному і семантичному аспектах. Такий підхід дозволив подати обґрунтований коментар рамкових детермінантів, який суттєво доповнює наші уявлення про ці синтаксичні одиниці.

У виданнях широко представлена характеристика складного речення: висвітлюються дискусійні потрактування граматичної природи речень з кількома присудками, з порівняльними зворотами, щодо яких подано переконливі пояснення. Поряд з цим аналізуються різні погляди на природу складносурядних речень, окреслюється місце українських синтаксичних теорій у слов'янському лінгвістичному світі, що важливо для усвідомлення теоретичних здобутків лінгвістичної україністики. Своє слово до голосу дослідників А.П. Загнітко додає, не тільки вказавши на перехідні типи складносурядних речень, але й охарактеризувавши синкретичні утворення типу протиставно-допустові, єднально-умовні, єднально-причинові, раніше не відзначувані в наукових джерелах з синтаксису.

Грунтовно проаналізовано природу складнопідрядного речення, особливості синтаксичних зв'язків у їх різних типах; з'ясовано основні принципи класифікації складнопідрядних речень: логіко-граматичний, формально-граматичний, структурно-семантичний. Докладний виклад цих класифікаційних підходів супроводжується уточненням ряду положень, традиційно відзначуваних у підручниках і посібниках з синтаксису української мови.

Заслугує відзначення розгляд регулярності/нерегулярності підрядності в системі складного речення та окреслення можливого вияву імпліцитного антецедента *той, та, те/мі* в структурі складнопідрядних речень, що дозволяє дещо по-іншому кваліфікувати усталені різновиди складнопідрядних речень. Тим самим переконливо аргументується співмірність імплікації й експлікації в структурі різних синтаксичних конструкцій. Виклад у цих розділах, як і в багатьох інших, може служити прикладом реалізації принципу єдності форми і змісту, що становить одну з методологічних засад лінгвістики.

Позитивну роль в осмисленні класифікаційних прикмет простих і складних речень відіграють наявні в книгах схеми і таблиці, наприклад: "Структурні типи українських речень" ("Основи", ч.1, с.15), "Диференційні ознаки другорядних членів речення" (Там само, ч.1, с.175), "Типологія внутрішньореченневих синтаксичних зв'язків у складнопідрядному реченні" ("Основи", ч.2, с.206).

Проблему тексту в більшій чи меншій мірі учений заторкує в різних виданнях. Але найгрунтовніше вона охарактеризована в посібнику "Лінгвістика тексту". Теоретичне і практичне його значення не можна переоцінити, оскільки в ньому вдало поєднано виклад історії вивчення і теоретичні засади тексту з рекомендаціями щодо практичного їх освоєння.

Із суттєвих засадних положень тексту, репрезентованих у книзі, правомірно виділити те, що текст розглядається в ономасіологічному і семасіологічному вимірах, розкривається теоретичне підґрунтя дослідження тексту в сучасній науковій парадигмі, з'ясовуються проблеми суб'єктно-об'єктних і об'єктно-суб'єктних відношень у текстовій структурі з окресленням особливостей співмірності/неспівмірності симетрії й асиметрії.

Окремо розглянуто закономірності актуального членування речення: його бінарність, співвідношення з формально граматичним і власне семантичним структуруванням речення. Не менш важливими є коментування особливостей поетапного актуального членування формально неелементарного простого і складного речень (прийом так званого "ешелонування"). Практична цінність висвітлення цих теоретичних ознак тексту в тому, що вони кладуться в основу цілого комплексу проблемно-пошукових завдань, розв'язання яких вимагає від молодих дослідників знання викладених у книзі теорій і концепцій.

На завершення критичних оглядів за традицією прийнято висловлювати міркування, зауваження щодо окремих положень рецензованих видань. У нашому випадку доведеться порушити цю традицію. Недоліків як таких надзвичайно мало. Трапляються друкарські помилки (Теорія, с.25, 26), недогляди стилістичного плану, коли на одній сторінці ужито п'ять разів слово *пропонувати* (Основи, ч.1, с.5), повтор того самого тексту в різних параграфах (Теорія, с.23, 37, 39), неточності в передачі іншомовних написань (Теорія, с.26), невдала будова зразка речення української мови: *Прийди б він вчасно, все було добре* (умовність змісту такого висловлення можлива лише за наявності частки *б* в другій частині складного речення). Однак подібні неточності нечисленні і практично не заважають сприйняттю думки, оскільки легко розпізнаються і можуть бути скориговані відповідно до тексту.

Що ж до змістового боку, то слід говорити скоріше не про недоліки, а про дискусійність деяких лінгвістичних проблем або про можливість альтернативного потрактування окремих мовних фактів. Проте розміри рецензії не дозволяють вдатися до такої дискусії. У межах даного огляду це і не є необхідним з огляду на стратегічну спрямованість видань: подати синтез різноманітних теоретичних вимірів функціонування синтаксичних одиниць, вказати на необхідність нових підходів до аналізу особливостей граматичного ладу української мови. Ця спрямованість робить рецензовані книги корисними для освоєння методології синтаксичних досліджень. Спостереження й узагальнення, що містяться в працях, є помітним внеском у теорію синтаксису і ширше – граматичної теорії української мови. Глибина й актуальність їх змісту, простота й ясність викладу, аргументованість і наукова цінність пропонованого автором розв'язання дискусійних теоретичних

проблем дозволяють сподіватися, що книги знаного граматиста стануть затребуваними викладачами вищих навчальних закладів, науковими працівниками, аспірантами, студентами.

Сергій Дорошенко

Надійшла до редакції 18 жовтня 2006 року.

УВЕСЬ ОБШИР МОВОЗНАВЧОЇ АКТУАЛЬНОСТІ

Rozprawy Komisji Językowej XXXIII / Red. W. Wysoczański. – Wrocław: Wrocławskie Towarzystwo Naukowe, 2006. – 306 s.

Рецензований збірник наукових праць присвячений шістдесятиріччю від дня народження відомого польського лінгвіста, професора, доктора філологічних наук, редактора досліджень Мовознавчої Комісії Вроцлавського Наукового Товариства Яна Мйодека. Уже в передньому слові до збірника Моніка Зашко-Зелінська, Кжиштоф Врублевський, Томаш П'єкот наголошують на тому, що проф. Я.Мйодек „кільканадцять років є господарем вроцлавської полоністики”, що мотивовано не тільки вагомістю і значущістю праць самого професора, його активними науково-популярними студіями з проблем культури мовлення, утвердження нормативності, але й умінням Я.Мйодека бути у вирі мовознавчих проблем: брати участь у різноманітних теле- і радіопередачах, виступати у прямому телеєфірі і прагнути якомога доступніше пояснити, обґрунтувати свою думку. Про це досить переконливо зауважує редактор тому В.Височанський („Z okazji jubileuszu sześćdziesięciolecia urodzin Prof. Jana Miodka – Redaktora rozpraw Komisji Językowej WTN i jego dwudziestoletniej pracy redakcyjnej”), наголошуючи, що том складають тридцять вісім статей, написані учнями професора і колегами (przujacíoł) з філологічного факультету Вроцлавського університету „як вираження пошани та найсердечніших побажань”. Водночас редактор тому подає короткий огляд найважливіших життєвих і творчих віх проф. Я.Мйодека – директора Інституту польської філології, завідувача кафедри історії польської мови Вроцлавського університету, автора цілої низки одноосібних монографій, лексикографічних праць, значної кількості наукових статей, науково-популярних студій і виступів, авторитетного науковця з різних проблем польської мови.

Загалом науковий збірник містить тридцять вісім статей, що упорядковані в п'ять тематичних розділів – ономастика (с. 11-48), культура мови, дидактика мов (с. 49-108), проблеми когнітивні, переклад, фразеологія, термінологія (с. 109-188), різновиди і стилі мови (с. 189-258), порівняльне мовознавство, зовнішнє (zewnętrzne) мовознавство (с. 259-304).

Розділ з проблем ономастики („Onomastyka”) містить цілком оригінальні наукові статті, що прямо чи опосередковано пов'язані із самою постаттю ювіляра. Так, Р.Лободзинська з'ясовує статус імені Ян у сфері назовництва і культури (Romana Lobodzińska. Imię *Jan* w nazewnictwie i kulturze (с. 11-18)), а Л.Томчак простежує особливості функціонування прізвища Мйодек у польській антропонімії, з'ясовуючи його етимологію і подаючи специфіку самого прізвища Мйодек та його різноманітних похідних, пов'язаних з ним тими чи іншими моделями, ступінь репрезентативності таких утворень у словниках різних типів (Lucyna Tomczak. Nazwisko *Miodek* w polskiej antroponimij (с. 19-24)). У ґрунтовній розвідці В.Дунака говориться про специфіку власних назв мисливських псів з простеженням їхньої „умонтованості” в польську культуру (Dynałk Władysław. Nazwy własne psów myśliwskich. Przyczynek do dziejów polskiej kultury i leksykografii lowieckiej (с. 33-47)), а І.Сейферт розглядає типи давніх назв нижньосілезьких аптек. Водночас авторка окреслює різноманітні екстралінгвістичні причини динаміки найменувань аптек цього регіону (Seiffert Irena. Dawne nazwy górnośląskich aptek (с. 25-32)). зокрема

Розділ „Kultura języka, dydaktyka języków” розпочинається статтею Я.Цигана з проблем вимови тих чи інших іншомовних висловів, зокрема тих, що складають особливості сучасного загальнокультурного простору і які особливо актуалізованими виступають в епоху загальної глобалізації (Cygán Jan. Kilka uwag o wymawianiu wyrazów obcych (с. 49-53)), а дослідження полоністки А.Добровської не тільки оригінально називається (Dobrowska Anna. *Ja się chcę pilniuchno po polsku uczyć. – Czy mówish pan po polsku – Cokolwieczek, proszę Pana.* Opinie i uwagi o uczeniu się języka polskiego zawarte w dawnych podręcznikach dla cudzoziemców (с. 55-62)), але й містить цікавий матеріал з історії методики викладання польської мови для іноземців. Авторка з позиції того часу і бачення сьгоднішніх набутків методичної науки подає кваліфікаційну характеристику застосовуваних прийомів і форм у цих підручниках і водночас подає досить викінчений аналіз застосовуваної діалогічної форми в цьому разі. Дослідження виконано на широкому фактологічному тлі і тому викінченою постає характеристика тяглості застосовуваної методичної практики. Питанням особливостей певних аспектів засвоєння польської мови іноземцями та простеженню відповідних помилок у їхньому мовленні присвячена праця М.Пасеки (Pasięka Malgorzata. „Polski nie jest językiem, którego szybko i bez ambicji się uczy”, czyli o niektórych błędach w języku polskim popełnianych przez cudzoziemców (с. 83-89)). Авторка окреслює типи таких

помилки і встановлює їхню співвідносність з рідною мовою того, хто вивчає польську мову. Проблеми мовних порад в інтернеті розглядає Т.Пекот (Piekot Tomasz. Poradnictwo kulturalnojęzykowe w internecie. Sprawozdanie z działalności Poradni Językowej IFP UW r (с. 69-73)). Тут слід наголосити, що „в 1973 році у Вроцлаві з ініціативи З.Антков'яка, В.Сіцінського, Ф.Нецкулі та Я.Мйодока було започатковано другий у Польщі мовний poradnik за телефоном...”, а в січні 2005 року з ініціативи двох ад'юнктів М.Засько-Зелінської і Т.Пекоти знову ж таки Вроцлавського університету започатковано інтернетовий варіант такого poradnika. Саме цей poradnik, його репрезентативна частина (куди звертаються мовці з відповідними питаннями) і став опертям для написання цієї праці, в якій автор аналізує різновиди питань і подає їхню ґрунтовну характеристику. У статті „*Ochędórz mi bóty! czyli Jak rozmawiam z moimi polskimi robotnikami rolnymi*” (с. 63-67) простежено особливості побудови діалогу із польськомовними аграрними працівниками. Матеріалом для статті стало досить оригінальне видання „*Wie spreche ich mit meinen polnischen Landarbeitern. Deutsch-polnischer Sprachführer bearbeitet von Joh. Malcher. Lehrer an der städtischen Volksschule und der Landwirtschaftlichen Winterschule in Glatz. – Deutsche Verlags-Gesellschaft m.b. H. Berlin*”, у якому подано рекомендації щодо побудови діалогів із сільськими працівниками, наведено приклади з відповідними перекладами (ґрунтуються на транслітераціях та ін.), констатовано певні ситуації і запропоновано відповідну мовленнєву поведінку комунікантів. А.Журек (Żurek Anna) у статті „*Odpowiednie dać rzeczy słowo – o wyłowice, przepisowni i jezoznawstwie Juliusza Osterwy*” (с. 75-81) аналізує неологічну творчість Юліуша Остерви з погляду вимови, правопису і граматики; польська палатальність та її особливості у процесі навчання студентів-іноземців стала предметом розгляду А.Маєвської-Творек (Majewska-Tworek Anna. Polska palatalność w procesie przyswajania polszczyzny przez studentów obcojęzycznych (с. 91-97)); співвідношення ж віку і методики викладання іноземної мови коментує у своєму дослідженні А.Міхонська-Стадник (Michońska-Stadnik Anna. Wiek i nauka języka obcego – komentarz do współczesnych badań (с. 99-107)).

Насиченим за виміром висвітлюваних проблем постає розділ „Zagadnienia kognitywne, przekład, frazeologia, terminologia” (с. 109-187), в якому запропоновано контрастивний розгляд поняття *med* у польській і сербсько/хорватській мовах (Wysoczański Włodzimierz. Profilowanie pojęcia *miód* w języku polskim i serbsko/chorwackim (с. 115-121)). М.Сарновський (Sarnowski Michał) у статті „O jednym zdaniu ze spuścizny Mikołaja Gogola” (с. 109-114) розглядає особливості прецедентних текстів на матеріалі спадщини М.Гоголя. Характеризуючи лексикографічні видання, в яких наявні ті чи інші крилаті вислови, почерпнуті з творчого доробку митця, автор переконливо стверджує, що вони не охоплюють усього загалу тих одиниць, що сьогодні постають і поза контекстом як самодостатні з художньо-мистецької спадщини Миколи Гоголя. Для цього цілком логічно М.Сарновський диференціює два типи прецедентних ситуацій – реальні й уявні (с. 112), що робить логічним наступний аналіз образів Чичикова та Собакевича, особливо використовуваних ними реплік у відомому діалозі з „Мертвих душ”. Особливості поняття *wolność* та його функційні виміри в „Naszym Dzienniku” досліджує М.Засько-Зелінська (Zaško-Zelińska Monika. Profile pojęcia *wolność* w „Naszym Dzienniku” (с. 123-129)), зіставляючи його навантаження в інших періодичних виданнях і подаючи певні кількісні, конотативні характеристики. А.Лібура (Libura Agnieszka) у статті „Kompresja istotnych relacji w amalgamatach pojęciowych” (с. 131-137) крізь призму когнітивного мовознавства як різновиду концептуалізму простежує співвідношення „функція прагматична – конектори когнітивні – суттєві реляції” з виявленням особливостей компресії дійсних відношень, а П.Левінський (Lewiński Piotr. Czy istnieje fleksja kulturowa? (с. 139-146)), аналізуючи особливості флексій різних частиномовних форм, констатує, що флексія виступає досить архаїчним явищем, підтвердженням чого є, певною мірою, факт її втрати значною кількістю індоєвропейських мов. Розбудова флексійного апарату засвідчує сильний консервативний вияв польської мови (с. 145). Про особливості мовчання та його мовні і немовні вияви говориться в статті „O milczeniu” (с. 147-152). Її авторка (Musiolek-Choinski Karina) простежує специфіку психолінгвістичного, комунікативного, когнітивного навантаження мовчання і водночас з'ясовує замкнутість мовчання на загальноєвропейську і національно-польську культуру, виявляє статус мовчання в різних ситуаціях. Проблеми співвідношення національно-своєрідного і загальних тенденцій сучасної глобалізації стали в центрі уваги Е.Скібінської (Skibińska Elżbieta. Polszczyzna i globalizacja. Uwagi przekładoznawcy (с. 153-159)), а Л.Березовський (Berezowski Leszek. Tłumacz przekłada, Pan Bóg słowa nosi (с. 161-165)) на матеріалі освоєння студентами десяти англійських слів, що не мають належних польських відповідників, простежує особливості тлумачення таких лексем та можливості входження в мовленнєвий вжиток студентів, які опановують англійську мову. У статті з досить своєрідною назвою „Czego się Jaś nie nauczył...” (с. 167-171) Maria Pasert розглядає різні типи прислів'їв і характеризує специфіку їх алегоричності, синтаксичної будови та ін. Своєрідним розвитком цього постає наступна студія про фразеологію в повісті В.Кучока „Гній” (Nowakowska Alicia. Frazeologia w powieści Wojciecha Kuczoka *Gnoj* (с. 173-178)), у якій прокоментовано внутрішньотекстовий статус і функції фразем та охарактеризовано їхні типи із заглибленням в особливості авторського освоєння фразеологічного багатства. Рівень засвоєння термінів та ступінь їхнього освоєння є предметом уваги В.Жарського (Żarski Waldemar. *Genre, gatunek, wzorzec gatunkowy, typ, rodzaj ... czyli o odmiennym rozumieniu podobnych terminów* (с. 179-187)).

У розділі „Odmiany i style językowe” розглядаються: а) проблеми риторичної інтерпретації тієї чи іншої біблійної розповіді (Bartoszewicz Iwona. Trzej Królowie. Retoryczna interpretacja pewnej biblijnej opowieści (с. 197-203)); б) питання функційного і стильового навантаження відповідних типів похідних іменників (Kamińska-Szmaj Irena. Rzeczownik z przyrostkiem *-izm* // *-yzm* w języku polityki (с. 205-209)); в) особливості мовної реалізації

образи в політичних дебатах (Poprawa Marcin. Środki obrażania przeciwnika w telewizyjnych debatach polityków (с. 211-217)); г) специфіка мовної гри у внутрішньотекстовій структурі та її стилетворчий потенціал (Tarajio-Lipowska Zofia, Lipowski Jaroslaw. Gry językowe w „trylogii kryminalnej” Josefa Škvoreckiego i Jana Zabranу (с. 219-225)); г) тенденції вираження дотепності з опертям на омоніми, евфемізми тощо (Wróblewski Krzysztof. Dowcip oparty na homonimy oraz żartobliwe eufemizmy w tekstach Jeremiego Przybory (с. 227-231)); д) художньо-естетичні інтерпретації репрезентації індивідуальних особливостей мовлення як самохарактеристика персонажа (Rzymowska Luiza. Indywidualna jakość głosu ludzkiego jako szczegóół biograficzny w *Żywotach Cezarów Swetoniusza* (с. 233-239)); е) різновиди релігійного мовлення в діахронічному аспекті (Burzyńska-Kamieniecka Anna. Gatunki języka religijnego w perspektywie diachronicznej. Z dziejów modlitwy przed i po jedzeniu (с. 241-246)); е) закономірності вияву певного соціолекту та його диференційні ознаки в умовах білінгвізму (Obara Jerzy. Słownictwo sprzedawców bazarowych z Gubina jako przykład socjolektu w środowisku bilingwalnym. Cz. I. Funkcje i sposoby adaptacji germanizmów (с. 249-256)). Lucyna Stankiewicz у статті „*Życie ludzkie jest jak żelazo jeśli używaz go, ściera się, jeśli nie używaz, pokrywa się rdzą*” (с. 189-196) розглядає життєвий і творчий шлях Катона, зупиняючись на його риторичній спадщині.

Розділ „Językoznanstwo porównawcze, językoznanstwo zewnętrzne” містить оригінальні дослідження з проблем 1) порівняння функціонування сполучників у слов'янських мовах (Pisarek Larysa. Białoruski spójnik *aby* na tle polskiego *aby* (с. 259-264)); 2) аналізу функціонування польської і чеської мов на півдні Нижньої Сілезії в середні віки (Malicki Jaroslaw. Język polski i język czeski na południowej rubieży Dolnego Śląska w wiekach średnich (с. 281-288)); 3) екології мов та очевидних форм їхнього захисту (Misiak Malgorzata. Wokół ekologii języków (с. 289-296)); 4) міждисциплінарних зв'язків лінгвістики й математики (Pawlowski Adam. Związki lingwistyki i matematyki z perspektywy filologicznej na przykładzie prac Jana Czekowskiego i Jerzego Woronczaka (с. 297-304)), де продовжено попередні фундаментальні студії автора з проблем квантитативної лінгвістики з опертям на аналіз праць відомих учених. Stanislaw Prędota у статті „Zur Wiedergabe russischer Einschlāge im Deutschen” (с. 265-272) простежує особливості вияву національно своєрідного в іншій картині світу та закономірності відображення такої специфіки в різних перекладах, а Piotr Sawicki в дослідженні „Od Norwida do... (I) Poczет Don Kiszotów polskich dalece niepełny” (с. 273-280) подає інтерпретацію відомого образу М.Сервантеса і найбільш інтенційно навантажених сцен роману із заглибленням в особливості еволюції поглядів учених на цей образ та його висвітлення у своїх студіях.

Рецензований том постав викінченим і цілісним – у ньому уміщено наукові матеріали з різних проблем, але вони досить уміло об'єднані тематично. Водночас збірник засвідчив актуальність і ємність лінгвістичних питань. Самі студії і рівень аналізу заявлених проблем засвідчують, що це не буденний ювілейний збірник, а оригінальна праця, адресована усім, хто цікавиться сучасними проблемами лінгвістики в широкому сенсі слова.

Анатолій Загнітко

Надійшла до редакції 12 вересня 2006 року.

ТРАДИЦІЙНА І НОВА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

Дорошенко С.І. *Загальне мовознавство: Навчальний посібник.* – К.:
Центр навчальної літератури, 2006. – 288 с.

Рецензована навчальний посібник С.І.Дорошенка “*Загальне мовознавство*” присвячений аналізу основних проблем мовознавства як науки й адресований насамперед студентам вищих навчальних закладів. Автором зокрема з'ясовано місце і значення науки про мову як універсальну невід'ємну належність людини, як загальнолюдське явище, що служить засобом спілкування людей, знярядям оформлення думок.

Актуальність з'яви навчального посібника мотивована активними процесами реформування вищої школи і підвищенням ролі і статусу самостійної роботи студентів. У цих умовах над важливою постає мотивація студентів на здобуття знань, пріоритетним є не репродукування прослуханого, а реферування, інтерпретація, узагальнення й інтерпретація.

Рецензована праця охоплює шість розділів. Перший розділ „*Предмет, завдання, місце і значення науки про мову. Галузі мовознавства*” (с. 3-21) зосереджує увагу на аналізі часткового та загального мовознавства; в ньому визначається об'єкт загального мовознавства, що полягає у виокремленні законів будови мов світу в їх давньому і сучасному стані. Значна увага приділена трактуванню проблематики загального мовознавства, яка включає: „проблему предмета мовознавства, тобто сутності мови як засобу спілкування, співвідношення мови і мислення, походження мови, зв'язку історії мови з історією суспільства; проблему місця мовознавства в системі наук; проблему методів дослідження складових елементів мови; проблему встановлення і наукового пояснення звукових, словесних, граматичних структурних одиниць і виокремлення мовознавчих наук,

присвячених їх аналізу; проблему класифікації мов, що існують на сьогодні; проблему виникнення й розвитку письма” (с.5).

Автор досліджує і місце мовознавства з-поміж інших наук, акцентуючи на тісному зв'язку мовознавства та природничих наук (с.6-8), мовознавства і гуманітарних (суспільних) дисциплін. Окремі параграфи в навчальному посібнику С.І.Дорошенко, зокрема, відводить ґрунтовній характеристиці соціолінгвістики як цілком самостійної мовознавчої науки („вивчає широкий комплекс проблем, пов'язаних з суспільною природою мови, з її функціями і з механізмом взаємодії мови і суспільства” (с.9)) та психолінгвістики („науки, яка вивчає закономірності породження і сприйняття мовних висловлювань у їх співвіднесеності до системи мови” (с.10)).

Виваженим і необхідним є також розгляд і коментування в навчальному посібнику методів дослідження мови (параграфи 8-10), під час якого охарактеризовано філософський, описовий, зіставний, статистичний, історичний, порівняльно-історичний методи та робочі прийоми дослідження мовних явищ. У цьому розділі варто було б об'єднати в один параграф всі аналізовані методи дослідження, доповнивши матеріал з'ясуванням інших методів і прийомів, з якими студенти працюють, починаючи вже з перших днів навчання на першому курсі.

У другому розділі „*Мова, її природа і функції*” (с.22-38) аналізується природа мови як суспільного явища; характеризуються дві форми існування конкретних мов (усної та писемної); розглядаються мова і мовлення, взаємодія суб'єктивних та об'єктивних факторів у мові; визначається загальнонародний характер мови шляхом окреслення територіальних та соціальних діалектів. Важливим для адекватного сприйняття II розділу є також дослідження С.І.Дорошенко функцій мови (параграф 15), стильової диференціації мов (параграф 21) та розуміння норми в мові (с.37). Однак засвідчено, що аналіз співвідношення мови і мислення, розкриття поняття паролінгвістики та характеристика інших засобів спілкування людей можна було б об'єднати в один параграф, оскільки дослідження цих понять скероване на розуміння загальних процесів, що відбуваються у мовленнєвій діяльності, тобто підпорядковане єдиній меті – аналізу комунікативних явищ. Разом з тим, видається необхідним подати у праці більш детальне трактування понять „прагматика”, „семіотика”, оскільки побіжне (у заголовку) згадування про них ускладнює засвоєння студентами відповідних процесів у мові.

У третьому розділі „*Походження мови. Історичний розвиток мов*” (с.39-53) йдеться про проблему походження мови як засобу спілкування, виникнення конкретних мов. Автором зокрема подаються гіпотези походження мови разом з детальним обґрунтуванням сучасного погляду на зазначену проблему.

„*Структурні одиниці мови. Система мови. Розділи мовознавства*” – четвертий розділ навчального посібника С.І.Дорошенка (с.54-241) – є найбільш ємним, оскільки містить і характеристику одиниць мови, мовних рівнів, парадигматичних та синтагматичних відношень, і глибинний аналіз найосновніших розділів мовознавства – фонетики, лексикології та граматики. Саме розуміння мовних рівнів, парадигматичних і синтагматичних зв'язків на початку ознайомлення з лінгвістичними процесами дасть можливість чітко усвідомити студентам, у якому розрізі необхідно будувати майбутнє дослідження різних мовних явищ, знаючи найосновніші мовознавчі поняття.

Найбільш яскраво заявлений матеріал з фонетики. Автор акцентує увагу на розгляді фізичного (акустичного), анатоомо-фізіологічного та лінгвістичного аспектів у характеристиці звуків мови (с.62). Таке дослідження не є повним без розгляду понять фонетика та фонологія, а також без уведення в аналіз фонетичних явищ понять „фонема”, „фонетична та фонематична транскрипції”. Безперечно, цікавим є трактування автором експериментального вивчення звуків мови, оскільки такі „прийоми аналізу „механіки” артикуляції звуків дають можливість скласти певне уявлення про роботу коли не всіх, то принаймні більшості органів мовного апарата, і, отже, встановити артикуляційну природу звука, знайти і пояснити причини можливих змін” (с.83). Окремо необхідно виділити аналіз С.І.Дорошенко класифікації звуків, з'ясування основ поділу звуків на голосні та приголосні, їх детальну характеристику (с.84-104). Автор зупиняється також на характеристиці змін звуків, розрізняючи з-поміж них фонетичні та нефонетичні процеси.

У параграфах, присвячених лексикології (с.124-182), міститься послідовний, цілісний і водночас детальний аналіз засобів вираження лексичного значення слів. С.І.Дорошенко детально характеризує проблеми лексикології; визначає напрямки дослідження у семасіології; окреслює лексикологію у вузькому розумінні терміна, аналізуючи склад і функціонування різних шарів словникового складу мови; пояснює завдання ономастики, фразеології та етимології; знайомить читачів з типами словників.

Грамматика презентована у рецензованій праці аналізом двох її розділів – морфології та синтаксису (с.183-241). Автор свідомо подає матеріал у такий спосіб, оскільки „форма слова виникає у зв'язках слів у реченні, коли слово функціонує в ньому як його складова одиниця. Тому в граматиці вивчаються форми слів і їх функціонування в їх зв'язках з іншими формами в реченні для вираження думки” (с.183). У параграфах, що охоплюють аналіз морфологічних процесів у мові, С.І.Дорошенко трактує такі поняття, як граматична форма слова, словоформа, форманта, форми словозміни та форми словотворення, подаючи разом з тим і формулювання явища деривації. Безперечно, заслуговує на увагу й аналіз автором синтаксичних та несинтаксичних форм. Однак, на наш погляд, тлумачення несинтаксичних форм потребує доповнення, детальнішого пояснення. У рецензованому навчальному посібнику подано також аналіз такого розділу

мовознавства, як морфеміки. Автор праці аналізує опрощення, процес ускладнення морфологічної будови слова, перерозклад як активні морфологічні процеси і подає їх ґрунтовну характеристику, зазначаючи, що ці процеси „зумовлюють деетимологізацію слів, що також ураховується в проведенні етимологічних досліджень” (с.222).

Четвертий розділ монографії містить також розвідки в дослідженні синтаксису – розділу „граматичної науки, який вивчає різні конструкції: прості і складні речення, правила їх утворення і функціонування” (с.229) (зазначимо лише, що предметом синтаксису є і словосполучення як окрема синтаксична структура, яке автор аналізує у своїй праці, але не зазначає у вказаній цитаті). До уваги дослідника потрапили такі поняття синтаксису: „структурна схема речення”, „предикативність”, „актуальне членування речення” (с.231); „словосполучення” (с.233); „синтаґма” (с.235); „замінність граматичної будови” (с.236); „причини і темпи зміни мов і мовних рівнів” (с.239).

П'ятий розділ „Загального мовознавства” – „Класифікації мов світу” – охоплює дослідження мов світу та проблеми їх класифікації (с.242-253). Автор подає генеалогічну класифікацію мов за допомогою схеми, зазначаючи при цьому, що „Ця схема дозволяє пояснити різний ступінь спорідненості мов, який залежить від історичної заглибленості доби, коли існував протодіалект... чи протомова, з якої пішли споріднені мови” (с.244). Глибинним і викінченим у роботі є потрактування сімей мов (індоєвропейської, фінно-угорської, монгольської та ін.), з якою поряд подається типологічна класифікація мов, що полягає у поділі мов на кореневі, аглютинативні, флективні та полісинтетичні (інкорпорувальні) (с.249).

Шостий розділ (с.254-268) – „Письмо” – містить ґрунтовні і, безумовно, необхідні для студентів відомості про значення письма та науки, що його вивчають; типи начертального письма; предметне письмо. С.І.Дорошенко подає визначення графіки та алфавіту, транслітерації; знайомить читача з принципами орфографії, які допомагають у визначенні єдиних норм передачі на письмі звуків, їх сполучень і тим самим полегшують письмове спілкування.

Дослідження, в якому автор вирішує цілу низку актуальних проблем загального мовознавства, пропонує своє бачення аналізованих фактів, ілюстративного матеріалу, неминуче викликає в рецензентів зауваження, міркування, пропозиції. Нижче зупинимося докладніше на деяких з них.

Наші міркування передусім стосуються: 1) обсягу розділів. Одні з них мають 12, 19 сторінок, інший (4-ий) – 188 сторінок; 2) в окремих місцях необхідно, на наш погляд, подати детальне трактування тієї чи тієї проблеми, залучаючи більше прикладів для підтвердження фактів.

Загалом висловлені міркування є дискусійними і не впливають на загальну оцінку навчального посібника, що виконаний кваліфіковано з належними теоретико-концептуальними узагальненнями і висновками. Відчувається уміння автора висловлювати думки чітко, доступно і переконливо. Таке уміння є наслідком тривалої педагогічної праці, уміння бачити студентську аудиторію, відчувати її пульс, знати потреби студентів і вирізнити те основне, що постає найбільш необхідним при опрацюванні відповідної проблеми. Рецензований навчальний посібник належить до актуальних і вкрай необхідних для розв'язання цілого ряду питань загального мовознавства.

Анатолій Загнітко, Ірина Домрачева

Надійшла до редакції 20 вересня 2006 року.

КОМУНІКАТИВНА КОМПЕТЕНЦІЯ ТВОРЧОЇ ОСОБИСТОСТІ

*Космеда Т. Комунікативна компетенція Івана Франка:
міжкультурні, інтерперсональні, риторичні виміри. –
Львів: ПАІС, 2006. – 326 с.*

Івана Франка сьогодні немає з нами, але з ним і сьогодні розмовляють і молоді, і люди зрілого віку. І всі вони мають те спілкування, яке потрібне кожному з них, на кожного з них Франко може впливати, кожного може переконувати, виховувати, бо він усім цікавий, до всіх дібрав свій ключ мистецтва спілкування ... (Космеда, 244).

Структура аналізованої монографічної праці відображає найважливіші аспекти аналізу рівня мовної компетенції видатних людей, що заявлені авторкою у вступі. Зміст її логічно і послідовно викладений у трьох основних розділах, перший («Мовна особистість Івана Франка в комунікативній парадигмі сучасної лінгвістики» (с. 19-142)) з яких присвячено основним чинникам формування і становлення комунікативної компетенції Івана Франка. У другому («Іван Франко як ритор» (с. 143-262) розділі подається характеристика риторичних здібностей Івана Франка. Третій («Ідеї І.Франка і проблеми прагматично зорієнтованої лінгвістики:

загальні зауваги» (с. 263-305) розділ висвітлює погляди Івана Франка на актуальні проблеми й питання мовознавства, лінгвофілософії, гендерної лінгвістики тощо.

У першому розділі „**Мовна особистість Івана Франка в комунікативній парадигмі сучасної лінгвістики**” Іван Франко постає як сильна мовленнєва особистість з високим рівнем комунікативної компетенції: особистість, наділена „енергією” думки, що втілена в „енергію” слова, широтою мовленнєвої діяльності, здатністю йти до мовленнєвої стратегії через гнучкість мовленнєвих тактик, умінням висловлювати інтелектуалізований зміст у демократичній формі, тобто враховувати „живу” реакцію на „живе” слово, розвинутою рефлексивністю, що виявляється у послідовності плину власної думки тощо. Тому висвітлення в дослідженні основних віх життя і творчості І.Франка підпорядковано окресленню домінуючих чинників у процесах формування та становлення комунікативної компетенції вченого. Одним з таких найважливіших чинників постає *міжкультурна комунікація* – „комунікація (вербальна і невербальна), що відбувається між представниками різних культур, які належать і до однієї, і до різних національностей; це комунікація, яка підпорядкована впливу різних культурних цінностей, стосунків, уявлень” (23). Для І.Франка актуальними виявляються такі її аспекти: родовід та ранній білінгвізм письменника, українська мова і література та перекладацька діяльність, міжособистісні контакти І.Франка із земляками-українцями та представниками інших народів.

Важливу роль відіграв і *чинник зовнішності* І.Франка, що розкривається авторкою через спогади сучасників (В.Дорошенка, С.Єфремова, В.Сімовича, Р.Смаль-Стоцького, М.Мочульського, М.Вороного, Б.Лепкого, Д.Лук’яновича та ін.).

Значне місце у комунікативній практиці І.Франка належить і *категорії адресатності*, адже відомо, що письменник розрізняв адресатів за кількісним показником, віком, статтю, соціальним станом, національністю, рівнем освіти, об’єктивними та суб’єктивними чинниками. Тому цілком доречно Т.Космеда вводить характеристику аксіологічної шкали щодо адресатів (1.2.3.3. „Особливості спілкування з дітьми”; 1.2.3.4. „Спілкування з молоддю”; 1.2.3.5. „Спілкування із жінками”; 1.2.3.6 „Спілкування в товаристві друзів, знайомих, приятелів, малознайомих людей”), яка визначалася принципами, моральними настановами, симпатіями й антипатіями І.Франка.

З погляду комунікативної лінгвістики особливо цікавим і цінним постає підрозділ про невербальну комунікацію (1.4. „Невербальна поведінка І.Франка в проекції на його дискурс. І.Франко про невербальне спілкування”), в якому розглядаються такі паралінгвістичні явища, як: мовчання (с.133) та його дискретні одиниці – паузи (с.134), так звані „заповнювачі пауз” – кивки головою, інтенсивний погляд, сигнал „гм” (с.135), міміка обличчя, рухи голови і тіла (с.135-136), жестикуляція (с.137) тощо.

Отже, Т.Космеді вдалося переконати в тому, що І.Франко продемонстрував основну і найбільш давню функцію міжкультурної комунікації – *синергію*, тобто „здатність сприймати досягнення всіх культур, з якими він знайомився, збільшивши свої знання, що ґрунтуються на рідній культурі” (с.141), а творчість і діяльність І.Франка виступає благодатним матеріалом для досліджень з теорії міжкультурної комунікації.

Другий розділ „**Іван Франко як ритор**” розпочинається історичним екскурсом та окресленням сучасного стану риторики: увага заакцентовується на синтетичності риторики, її антропоцентричному характері, подається диференціація стилістики та риторики, висвітлюються завдання риторики у баченні І.Франка, зокрема „1) подавати матеріал вибірково, продумано; 2) говорити живою мовою; 3) формулювати думки так, щоб люди хотіли слухати” (с.145).

Домінуючу позицію у риторичному мистецтві посідає особистість ратора, його індивідуально-психологічні якості. Досить вдалою, на нашу думку, виступає побудова розділу у висвітленні цього питання: спочатку авторкою подається погляд самого Івана Франка на промовця („дзеркало свого часу”, носій і „рефлектор” суспільних відносин, оптиміст з гуманним серцем, високими моральними якостями, наділений емоційністю та живою фантазією, здатний спостерігати, аналізувати, синтезувати, швидко реагувати на реакції слухачів і т.ін.), потім аналізуються його відомі виступи, доповіді, промови, наводиться їхня оцінка сучасниками і як підсумок розглядаються типові ознаки Франкового дискурсу (діалогічність, контрасти, художні паралелі, метафоризація, символізація, типізація тощо).

Значно доповнюють сучасне знання про риторику як окремих розділ мовознавства концептуальні засади риторики І.Франка й думки вченого про юридичну риторику, педагогічну риторику та майстерність, виокремлені Т.Космедою з численних статей І.Франка, лекцій, бесід. Крім того, завдяки вдало підібраним авторкою спогадам В.Дорошенка, М.Чикаленка, С.Барана, П.Карманського, Я.Остапчука, І.Кобилецького та ін., перед нами постає видатний педагог, талановитий викладач, знавець правознавства і правозахисник українських селянських мас, справжній ритор – Іван Франко.

У третьому розділі „**Ідеї І.Франка і проблеми сучасної прагматично зорієнтованої лінгвістики: загальні зауваги**” заслуговує на увагу аналіз праць І.Франка щодо розв’язання проблем аксіологічної прагмалінгвістики, зокрема відомої праці І.Франка „Із секретів поетичної творчості” щодо відображення однієї з головних категорій прагмалінгвістики – категорії оцінки, і висвітлення конкретних типів оцінки: 1) психологічного типу – тип, у якому виявляється особливе світосприймання людини (с.269), через особливості її психіки, темпераменту; 2) емоційно-чуттєвого типу – тип, за допомогою якого визначається

духовність людини, духовність нації і виявляється ціла гама почуттів та емоцій; 3) культурно-естетичного типу – тип, коли можна простежити становлення культурно-естетичних цінностей.

Вражає і кількість опрацьованих автором джерел (праці О.Сербенської, І.Галенко, І.Ковалика, Я.Закревської, М.Булахова, В.Абашиної, Н.Науменко, Р.Зорівчак, В.Грещука та ін.), в яких йдеться про значущість поглядів І.Франка на певні актуальні питання лінгвістики: розуміння комунікативної функції мови та функціонального підходу в дослідженні мовних питань (с.270), значення мови для розвитку мислення та пам'яті (с.271), зацікавлення живими мовами та діалектами (с.272; 285-286), внесок у трактування сучасних термінів *рідна мова* (с.274), *мовленнєва діяльність* (с.279), *інтерференція* (с.282-283), опрацювання фонетико-граматичних проблем перекладу із врахуванням концептуальної своєрідності мовної свідомості (с.278-279), проблем підсвідомого в мовленні людини (с.281), проблем українського правопису та чинного алфавіту (с.284), внесок у розбудову й збагачення лексики української літературної мови (с.298) та методологію наукових досліджень, вдосконалення навчальних програм у вищій школі (с.302) тощо.

Своєрідно охарактеризовані в дослідженні дискусії І.Франка з іншими вченими та діячами культури на різні лінгвістичні теми: полеміка між І.Франком та Т.Флоринським, М.Костомаровим щодо сфери функціонування української мови (с.266-267), Й.Лозинським – щодо письма слов'янського народу (с.289-291).

Як слушно зазначає авторка, на сьогодні залишається ще багато невивченого в науковій і творчій спадщині І.Франка: лексикографічний аспект діяльності, лінгвістичні студії власних особових назв як „своєрідної частини лексичного складу мови творів І.Франка” (с.300) та низки нових смислів, „що з'явилися у франковому дискурсі” (с.300), аналіз праць І.Франка щодо гендерних особливостей І.Котляревського, Марка Вовчка, І.Нечуя-Левицького, М.Старицького та Лесі Українки (с.302).

Монографічне дослідження є цілісним і змістово викінченим. У таких студіях, що торкаються діткливого матеріалу творчої особистості, можливо варто було компактніше згрупувати підрозділи, в яких говориться про безпосередній виклад думок І.Франка (2.6. „І.Франко про педагогічну риторичку та майстерність”; 2.7. „І.Франко про юридичну риторичку”; 3.1. „І.Франко про значущість української мови, її спроможність оновлювати філософську думку”; 3.5. „І.Франко про роль лексикографії у житті суспільства”; 3.10 „Іван Франко про деякі перспективні методи наукового дослідження, вдосконалення навчальних програм у вищій школі та проблеми вишколу студентів-філологів”), і підрозділи, в яких простежуються особливості аналізу лінгвістичної концепції І.Франка, його праць, принципів та поглядів авторкою або іншими дослідниками (2.5. „І.Франко – декламатор”; 2.8. „І.Франко як академічний ритор”; 3.2. „Обриси аксіології у лінгвофілософській концепції І.Франка”; 3.3. „Мовознавці про роль І.Франка у розв'язанні деяких актуальних проблем лінгвістики”; 3.6. „Єдність філології – один із головних принципів наукової концепції І.Франка”).

Останнім часом у лінгвістичних студіях почастишало використання тих чи тих дослідників, називання їхніх прізвищ без ініціалів, у чому, очевидно, легко простежити вплив європейських відповідних досліджень. У цьому разі варто послідовно застосовувати заявлений принцип, в іншому разі створюється певна недоречність, тому що, наприклад, прізвища українських і російських вчених вживаються з ініціалами, а всесвітньо відомі класики без: „Як справедливо зазначав І.Франко, поняття оцінки складається історично, він порівнює оцінки, що їх дали Аристотель, Гомер, Данте, Шекспір та Гете в проекції на художні тексти” [курсив наш] (с. 268). Це, поза всяким сумнівом, тільки дотичні міркування щодо монографічної праці, виконаної на високому рівні. Дослідження Т.А.Космеди є новітнім не тільки за аналізованою проблемою, аде й за специфікою свого виконання. Його необхідність мотивована актуалізацією в сучасному вимірі питань психолінгвістики, комунікативної лінгвістики (див. праці Ф.С.Бацевича та ін.), прагмалінгвістики тощо. Т.Космеді вдалося простежити динаміку комунікативної компетенції Івана Франка і розкрити особливості його комунікативної компетенції в загальному контексті епохи митця.

Анатолій Загнітко, Жанна Краснобаєва-Чорна

Надійшла до редакції 1 серпня 2006 року.

НАРИСИ З ІСТОРІЇ МОВОЗНАВСТВА

Рагаўцоў В.І. Гісторыя мовазнаўства: вучэб. дапам. – Магілёў: МДУ імя А.А.Куляшова, 2005. – 496 с.

Сучасний стан мовознавства – результат складного процесу розвитку й удосконалення наукових знань про людську мову, неоднозначність і певна нерівномірність якого обумовлюються багатьма факторами, з-поміж яких різний рівень розвитку цивілізації, загострення соціальної боротьби у суспільстві, національні традиції розвитку самої науки, панування тих чи інших філософських концепцій, наукові інтереси окремих вчених тощо. Не останню роль у цьому відігравав і статус самого мовознавства як науки серед інших сфер людських знань, що розглядалося і як відносно самостійний напрямок знань, і як відгалуження інших наук (філософії, психології

і под.). Істотно вплинули на процес формування і розвитку науки про мову і внутрішні чинники, у тому числі відмінності між напрямками наукових пошуків, коло інтересів яких могло включати в себе винайдення і удосконалення систем письма, тлумачення і коментування наукових текстів (Стародавня Греція, Китай), усне (звукове) мовлення (Індія). Ці інтереси могли також бути нерозривно пов'язані з лексикографічною практикою (Китай) чи з граматичними дослідженнями (Стародавня Греція і Рим, подальші європейські мовознавчі традиції). Розбіжності могли стосуватися і структури лінгвістичних дисциплін та їх ієрархії, основних принципів аналізу, методів і прийомів дослідження, що врешті призвело до неоднакового розуміння і трактування як мови загалом, так і окремих її елементів (ознак, категорій).

Водночас у розвитку лінгвістичних ідей у різних мовознавчих традиціях, школах, напрямках є спільне, насамперед, пильна увага до деяких “вічних” проблем, що стосуються мови, а саме: походження мови і її сутність, зв'язок мови і мислення, мови і мовлення, назви і предмета, розуміння мови як системи, класифікація мов, методи дослідження мови тощо.

Рецензована праця має на меті ознайомлення студентів з розвитком знань про мову і їх теоретичним обґрунтуванням, найважливішими традиціями, напрямками і школами, поглядами провідних учених і їх внеском у мовознавство не тільки з позицій сучасної лінгвістики, а й з урахуванням тогочасної ситуації у науці, проблемами новаторства і традиції у лінгвістиці.

Актуальність цього навчального посібника обумовлена тим, що до сьогодні розвиток лінгвістичних ідей до XIX століття у працях з історії мовознавства недостатньо повно і послідовно розглянуто. Враховуючи той факт, що в історії науки про мову був період з кінця XIX до початку XX століття, коли домінувальною була концепція, згідно з якою поява мовознавчої науки відносилася до першої половини XIX століття у зв'язку зі становленням порівняльно-історичного мовознавства, а весь попередній етап розвитку (до початку XIX ст.) розглядався як ненауковий, можна зрозуміти, чому досі не було цілісного, послідовного і вичерпного посібника з історії мовознавчої науки.

Як позитивне слід відзначити те, що 9 розділів, з яких складається посібник, включають у себе параграфи, кожен з яких обов'язково супроводжується питаннями для самоконтролю – перевірки рівня знань студентів, отриманих на лекційних заняттях з цього курсу чи при самостійному опрацюванні відповідної літератури, а також систематизації цих знань. Крім того, подається перелік навчальної літератури (до всіх тем загалом і до кожної з них зокрема), корисної для студентів при підготовці до практичних (семінарських) занять, і показчик термінів, що значно спрощує процес пошуку потрібного матеріалу.

У першому розділі “Лінгвістичні погляди на Сході у стародавній і середньовічній період” систематизовано уявлення про мову і вказано основні причини виникнення інтересу до неї на Близькому Сході у давні часи, зокрема в Єгипті, де було винайдено письмо ще близько IV тис. до н. е., починаючи з “Мемфійського філософсько-богословського трактату” (сер. III тис. до н. е.) і версії створення мови загальноєгипетським Богом Птахом до зацікавлення фонетичним боком мови, її лексичним складом і укладання анамастигонів, що стали підґрунтям для майбутніх словників; у Вавілоні, де з II тис. до н. е. з'являються своєрідні словникові допоміжники з шумерської мови (зі зразками відмінювання) для використання в юридичних документах; у Хетському царстві, де вже у стародавні часи було створено двомовні тексти, перекладні словники (близько XVІІ ст. до н. е.); у Фінікії, де з другої половини III тис. до н. е. почалося емпіричне пізнання мови (сс. 8-12). Крім того, розглядаються основні етапи виникнення ієрогліфічного письма, лексикографії, “загальної” (під впливом індійської мовознавчої науки) та історичної фонетики, граматики. У центрі уваги В.Рагавцова опиняються також загальнофілософські проблеми мови у Китаї, особливістю якої є її ізоляційний тип, а, отже, неможливість китайського мовознавства впливати на загальний розвиток світової мовознавчої думки, а тільки на становлення науки про мову в Кореї, Японії та В'єтнамі (сс. 13-19).

У цьому ж розділі подається характеристика рівня розвитку описового і теоретичного мовознавства, пов'язаного зі збереженням первинних текстів вед 2,5 тис. років тому в Індії та першого найбільш повного опису мовної системи на фонетичному і граматичному рівнях – граматики Паніні та її коментарів (сс. 20-27); здобутків арабського мовознавства, зокрема у царині синтаксису, фонетики, лексикології і лексикографії; трьох основних етапів розвитку японської мовознавчої традиції (сс. 34-39); науки про мову в Індонезії, Малайзії, Ірані, Тибеті, Бірмі.

Другий розділ цілком присвячений здобуткам лінгвістики, що розвивалася у тісному зв'язку із поезикою, риторикою, філософією, у Стародавніх Греції та Римі, зокрема двом основним етапам давньогрецького вчення про мову (філософському й олександрійському, або граматичному) і двом підходам до вивчення мовних явищ – дедуктивному та емпіричному відповідно, аналізу концепцій Геракліта, Демокрита, Платона, Арістарха Самофракійського, Арістотеля, стоїків (Зенона, Хрисіпа та ін.), Епікура, Арістафана Візантійського, Діонісія Фракійського, Аполонія Дискола, які зробили граматику самостійною наукою, заклали основи фонетики, морфології, синтаксису, етимології тощо (сс.46-59). Щодо Стародавнього Риму, який успадкував грецьку лінгвістичну традицію, то особлива увага приділяється самостійному розвитку граматики, насамперед, завдяки дослідженням Марка Теренція Варона і “Курсу граматики” Прісциана (сс. 61-65).

У третьому розділі рецензованого посібника подається характеристика стану розвитку мовознавства у середньовічній Західній Європі, яке завдячує своїми досягненнями богословам і філософам того часу, оскільки і сприймалося як відгалуження теології та філософії, а власне історію середньовічної науки прийнято починати із

вчення християнських теологів (патристики) і праць таких вчених, як Климент Олександрійський, Василій Кесарійський, Григорія Богослова, Августина Блаженного, Іоана Дамаскіна та ін. Основними проблемами, на яких акцентує увагу автор посібника, у цей період є розуміння сутності мови та її функцій, зв'язок мовлення і мислення, поняття мовного знака на тлі поширення на всій європейській території вже мертвої на той час латинської мови, а з нею – зацікавленість працями давньоримських вчених, та розвитку граматики як прикладної дисципліни, що займалася коментуванням текстів античних авторів (с.с. 69-71).

Починаючи з періоду пізнього Середньовіччя (XI – XIV ст.ст.) “обов’язок” активного вивчення мови перебирає на себе схоластика, серед найвидатніших фігур якої у розділі називаються П’єр Абеляр, Фома Аквінський і Вільям Окам. Окремо розглянуто перші спроби вивчення рідних мов Юка Файдзіта, Жофре де Фуша, Гільєма Маліньє та ін. (с.с. 78-82), а також вчення модистів, котрі вперше задекларували (але ще не довели) універсальність граматики, яка, як мислення і логіка, “спільна для носіїв усіх мов” (с. 76).

У розділі “Мовознавство у середньовічній Східній Європі” окреслюється лінгвістична ситуація у Візантії, де на ґрунті античної мовознавчої думки активно розвивалися лексикографія, граматики, лексикологія, орфографія, орфоепія, риторика, теорія і практика перекладу. Також стисло подається характеристика визначальних для південнослов’янської і західнослов’янської наук про мову досліджень у Болгарії, Сербії, Чехії, Польщі (с.с. 89-96), розвиток знань про мову у східних слов’ян (с.с. 97-99), у Вірменії і Грузії, де мовознавство почало формуватися під греко-візантійським впливом (с.с. 100-108).

Черговому етапу (XVI – XVIII ст.ст.) у формуванні європейського мовознавства присвячено *п’ятий розділ* посібника, що містить перелік й аналіз основних лінгвістичних західноєвропейських і східноєвропейських концепцій, з-поміж яких на особливу увагу заслуговують такі гіпотези, як: звукопереймальна (звуконаслідувальна), вигукова (с. 113), звукоцимволічна, гіпотеза соціальної домовленості (с. 114), а знаковими явищами у Західній Європі стають формування і розвиток національних мов, повернення до античної спадщини, створення граматики рідних мов, багатомовних словників і каталогів мов, нормативних словників, перші спроби класифікувати мови І.Скалігера, Г.Лейбніца, а також намагання створити штучні міжнародні мови Ф.Лабе, Ю.Крижаніча, І.Шипфера (с.с. 116-118), створення універсальних граматики (“Мінерва, або Про причини латинської мови” Франсіско Санчеса, “Загальна і раціональна граматики Пор-Рояля” Антуана Арно і Клода Лансло) (с.с.119-121) тощо.

Водночас у Східній частині Європи разом із становленням національних держав (XVІст.) створюються розглянуті у цьому розділі перекладні граматики (“Адельфотіс”, граматики Максима Грека, Лаврентія Зизанія, Мілетія Смотрицького, Івана Ужевича, Михайла Ломоносова тощо) і словники (Лаврентія Зизанія, Памви Беринди та ін.), в яких знаходять відображення норми церковнослов’янської мови, яка все більше починає віддалятися від живої народної мови (с.с. 122-130).

Продовжуючи тему розвитку європейського мовознавства у розділі “Європейське мовознавство першої половини XIXст.”, автор докладно простежує етапи формування, становлення і розвитку порівняльно-історичного мовознавства у Західній Європі та Росії, починаючи з виникнення порівняльно-історичного методу (с.с. 133-134) і закінчуючи розглядом праць найвідоміших його представників: Ф.Бопа, Р.Раска, Я.Гріма, А.Ф.Пота, А.Куна, Ф.Діца, Г.Курцевса, Ф.Міклошича у західноєвропейській традиції (с.с. 135-143) та О.Х.Востокова, І.І.Срезневського, М.О.Максимовича, Ф.І.Буслаєва у східноєвропейській (с.с.145-150). Як позитивне слід відзначити аналіз основних проблем, розв’язуваних у своїх працях, одним з основоположників порівняльно-історичного мовознавства Вільгельмом фон Гумбольтом, що стосуються зокрема функцій мови, співвідношення понять “мова” і “дух”, сутності мови, розуміння мови як системи, поняття мовного знака, походження і розвитку мови, мовних контактів, типологічної (морфологічної) класифікації мов, досконалих і недосконалих мов, антиномій (дійсність і продукт дійсності, завершене і змінне, мова і мислення, колективне (соціальне) та індивідуальне, мова і мовлення, усвідомлюване і неусвідомлюване, стійкість і мінливість, об’єктивне і суб’єктивне, ідеальне і матеріальне) (с.с. 151-166).

Говорячи про другу половину XIX ст. (розділ *сьомий*), В.Рагавцов зацентровує увагу на чотирьох визначальних для цього періоду напрямках: натуралістичному, психологічному, молодогораматичному і логіко-граматичному. При цьому натуралістичну (біологічну) концепцію мови автор посібника пропонує вивчати на матеріалі теорій її засновника А.Шлейхера, виділяючи основні тези, а саме: зв’язок мови і мовлення, (індоєвропейська) прмова та її реконструкція, теорія родовідного дерева індоєвропейських мов, закони розвитку мови, створення морфологічної класифікації мов, природознавчий та історичний характер лінгвістики і філології (відповідно) (с.с. 170-180). Важливим є те, що В.Рагавцов вказує також на недоліки концепції А.Шлейхера і порівнює її з концепцією М.Мюллера, прагнучи надати в такий спосіб дискусійного характеру викладу матеріалу (с.с. 180-182).

Психологічний напрямок у посібнику презентований вченням Г.Штайнталя про “мовне мислення”, внутрішню форму мови, психологію народу (етнопсихологію), походження і сутність мови і його критикою логічного напрямку (с.с. 185-188) та поглядами В.Вундта щодо предмета і завдань психології народу, сутності мови, її походження, а також його вченням про синтаксис (с.с. 189-193).

Молодогораматизм як один з найбільш впливових напрямків в європейським порівняльно-історичним мовознавстві кінця XIX – початку XX ст.ст. характеризується у рецензованому посібнику послідовно і вичерпно: від передумов виникнення і критики компаративістів старшого покоління до аналізу методологічних

принципів молодограматистів, зокрема принципів Г.Пауля: принцип історії мови, принцип індивідуального психологізму, співвідношення понять “індивід”, “суспільство”, “мова”, розуміння об’єкта мовознавства, принцип історизму, вчення про змінне значення слова, двочленний характер синтаксису, зміни у мові, звукові закони та їхня сутність, причини звукових змін, запозичення і фонетичні закони, зміни за аналогією (сс. 199-213). Так само, як і щодо психологічного напрямку, виклад основних теорій молодограматистів супроводжується переліком їхніх досягнень і недоліків, що сприяє вдумливому сприйняттю викладеного матеріалу.

Логіко-граматичний підхід до тлумачення мовних явищ проаналізовано на прикладі вчення засновника цього напрямку у мовознавстві Ф.І.Буслаєва, який виходив з розуміння того, що в мові відображається все життя народу, а отже, існує нерозривний зв’язок між мовою і мисленням, наголошував на системному характері мови, використовував історичний та описовий методи дослідження, зокрема при вивченні синтаксису російської мови (сс. 218-221).

Окремо у сьомому розділі розглядаються здобутки Харківської лінгвістичної школи і безпосередньо вчення О.О.Потебні, філософські витоки його лінгвістичної концепції, розуміння ним співвідношення мови і мислення, поняття і слова, визначення рушійних факторів розвитку мови, розуміння сутності слова, відмова від полісемічного характеру слова, розмежування найближчих і найвіддаленіших значень слова, з’ясування внутрішньої форми слова, вчення про граматичну форму, класифікація частин мови, синтаксичні погляди (сс. 222-245).

Розділ восьмий “Європейське мовознавство другої половини XIX – початку XX ст.ст.” містить детальну характеристику теорій представників Казанської лінгвістичної школи, зокрема І.О.Бодуена де Куртене, Московської лінгвістичної школи, представленої П.Ф.Фортунатовим, і вчення Ф. де Соссюра. Щодо Казанської школи, яку презентує І.О.Бодуен де Куртене, то В.Рагавцов вказує, насамперед, на вихідні принципи концепції його та його учнів (В.О.Богородицького, М.В.Крушевського та ін.): прагнення до узагальнення й об’єктивності, виходячи з яких і визначається сутність мови (з урахуванням статичного і динамічного її аспектів і хронологічного принципу), її системний характер, формуються вчення про фонему, теорія чергування (в межах якої розглядаються дивергенція і кореляція), генеологічна і морфологічна класифікації мов, висувається питання про мовні союзи (сс. 249-263).

З тією ж послідовністю розглядається і вчення П.Ф.Фортунатова, в особі якого представлена у посібнику Московська лінгвістична школа, зокрема його підхід до проблеми мови і мислення, до визначення слова (за семантичним критерієм), (граматичної) форми слова, граматичних класів слів (повних і часткових, вигуків), до створення морфологічної класифікації мов, вчення про словосполучення, реконструювання прамови (з урахуванням діалектів), акцентологічні дослідження цієї прамови (сс. 278-292), а також подається стислий огляд наукового доробку інших представників цієї школи: О.О.Шахматова та М.М.Покровського (сс. 292-298).

Окремо у восьмому розділі розглядається внесок Ф. де Соссюра у розвиток світової лінгвістичної думки, а саме: його теорія мовленнєвої дійсності, нове бачення антиносії “мова і мовлення”, вчення про мовний знак, про синтагматичні й асоціативні відношення, про синхронію і діахронію, мову як систему, розмежування зовнішньої і внутрішньої лінгвістики (сс. 302-317).

Останній розділ посібника названий автором “Європейське мовознавство XX ст.”, що є, на наш погляд, не зовсім коректним, оскільки він присвячений останнім тенденціям у розвитку не тільки європейського мовознавства, а й американського. Загалом він розкриває ситуацію, що склалася у кінці XIX – на початку XX ст.ст. у мовознавстві разом із початком періоду кризи молодограматизму, обумовленого деякими недоліками, в першу чергу, вивченням мови відокремлено від життя народу, від процесу користування нею (с. 320). Тому весь дев’ятий розділ становить аналіз системи різних лінгвістичних концепцій, напрямків як реакції на молодограматичне вчення, зокрема лінгвістичної школи “Слова і речі” (Р.Мерінгер, Г.Шухард), що займалася дослідженням семантики у зв’язку з позамовними реаліями, а лексики – з культурою та історією народу, тобто наукові інтереси якої стосувалися проблем етимології, лексикології та семасіології у контексті історичних і культурних умов існування речей, назви яких досліджуються (с. 321). Прикладом такого підходу є теорія змішування мов Г.Шухарда, засновника цієї школи, згідно з якою не існує жодної мови, позбавленої чужих елементів, запозичених з інших мов (сс. 324-325).

Іншою школою, що виникла внаслідок кризи тих же молодограматичних концепцій, є охарактеризована у посібнику італійська школа неолінгвістики, презентована вченнями М.Барталі, Дж.Бертоні, Дж.Банфанте, В.Пізани, котрі заснували ареальну (просторову) лінгвістику (с. 329), ставили собі за мету вийти за межі граматики у вузькому розумінні і вивчати складний комплекс фактів мови (с. 327), не обмежуватися дослідженням тільки фонетичних змін і давніх періодів розвитку мови, забуваючи при цьому про сучасний стан розвитку мов і окремих діалектів, як робили це молодограматисти.

З-поміж інших шкіл і напрямків, що з’являється в той самий період і з тих же причин, що і “Слова і речі” та школа неолінгвістики, В.Рагавцов розглядає естетичний ідеалізм (засновником якого є Карл Фослер), який ґрунтувався на критиці позитивізму, на прагненні досліджувати мову не як певне завершене, статичне явище, а як процес у його розвитку, як “індивідуальну духовну творчість” (сс. 332-336). Також аналізуються здобутки Петербурзької (Ленінградської) лінгвістичної школи на чолі з Л.В.Щербою, внесок якого полягав у сприйнятті окремого факта як вияву загальномовних закономірностей, зацікавленості, насамперед, живою

мовою, а не письмовими текстами, розмежуванні мовленнєвої дійсності, мовного матеріалу і системи мови, трактуванні змін у мові як наслідків дії соціальних чинників і змішування елементів різних мов, встановленні співвідношення між словом і синтагмою, характеристики мовних категорій і принципів їх виявлення, розробці теорії двох аспектів граматики (активного і пасивного), теорії фонемі (сс. 338-344).

Окрему увагу приділено Женевській лінгвістичній школі, що сформувалася на основі власних університетських традицій і цікавилася переважно проблемами мовної системи, знака, синтагми, індивідуального і соціального у мові й мовленні, діахронії і синхронії, означального і означуваного, мови і мислення, семасіології, семантики, фразеології, синтаксису, стилістики (Ш.Баллі, А.Сеше, С.В.Карцевський, А.Фрей, Р.Гадель) (сс. 351-354).

Як суспільне явище мова трактується представниками Французької соціологічної школи: А.Мейє, Ж.Вандрієсом, Е.Бенвеністом, М.Кайєном, а зміни у мові, як правило, зводяться до трьох процесів, а саме: спонтанний розвиток, запозичення, зміни мови під впливом екстралінгвістичних чинників, наприклад, прийняття мови колоністів, мови людей, що вважається особливо престижною, тощо (А.Мейє) (с. 357). Крім того, представники цієї школи вивчають мовну норму, запроваджують теорію стадіальності мови (Ж.Вандрієс) (с.358), простежують вияв суб'єктивності у мові, наголошують на необхідності мовної форми для реалізації думки (Е.Бенвеніст) (с. 360), досліджують проблему білінгвізму (М.Кайєн) (с. 361).

Позитивним є послідовний аналіз структуралізму як одного з найбільш значущих явищ у мовознавстві ХХ ст., включаючи простеження специфіки чотирьох його різновидів: Празької школи структуралізму (сс. 365-376), Глоссематики (Копенгагенської школи структуралізму) (сс. 378-388), дескриптивної лінгвістики (американського дескриптивізму) (сс. 389-404) і Лондонської школи структуралізму (сс. 414-420), а також пов'язаних зі структурною лінгвістикою досліджень Е.Сепіра у царині етнолінгвістики (сс. 407-413). Вказані причини виникнення структурної лінгвістики, визначені етапи її розвитку та їх особливості, охарактеризовані найважливіші методологічні положення структуралізму, зокрема мова як об'єкт лінгвістики, мова як системно-структурне утворення, пріоритет синхронічного вивчення мови, розмежування мови і мовлення, пошук докладних, чітких методів лінгвістичного аналізу, визнання синтагматичних і парадигматичних відношень між одиницями усіх мовних рівнів як універсальних (сс. 362-364). Проте не зовсім коректним, на нашу думку, постає твердження автора щодо структуралістського характеру генеративної лінгвістики (с. 403), особливо якщо взяти до уваги подальші, цілком справедливі, міркування В.Рагавцова, що стосуються методів і принципів дослідження мовних явищ у працях представників породжувальної граматики, протилежних методам і принципам структурної лінгвістики (сс. 403-404).

Радянське мовознавство представлено в двох періодах свого розвитку: 20-50-х років ХХ ст. у працях М.Я.Мара ("яфетична теорія", вчення про стадіальність у розвитку мов) (сс.421-425), І.І.Мещанінова (теорія про поняттєві категорії, типологічна концепція мов, вчення про частини мови, про види синтаксичного зв'язку) (сс. 425-429), В.В.Виноградова (систематизація розділів і підрозділів російського мовознавства, теорія мови художньої літератури, теорія стилю і стилістика, граматичне вчення, семантична класифікація фразеологізмів, система частин мови і принципи їх класифікації, заснування лінгвістичної історіографії) (сс. 429-433) і 50-90-х роки у сфері порівняльно-історичного, загального мовознавства, соціальної лінгвістики, славістики, ареальної лінгвістики, ономасіології, лексикології, фразеології, словотворення, граматики, фонетики, фонології, контрастивної лінгвістики, психолінгвістики, функціональної лінгвістики, лінгвістики тексту, прикладної лінгвістики (сс. 433-445).

До рецензованого посібника додається програма, укладена В.Рагавцовим (*Рагаўцоў В.І. Гісторыя мовазнаўства: Праграма для філ. фак. ун-таў па спец. 1-21.05.01 "Беларуская філалогія". – Мадзілёў: МДУ імя А.А.Куляшова, 2005. – 38 с.*), якої цілком дотримується автор.

На жаль, чомусь поза увагою В.Рагавцова залишається подальший розвиток генеративістики, психолінгвістики, лінгвістики тексту не тільки на пострадянському просторі, а й західній Європі та Америці, а також не згадуються ні теорія референції, ні прагматика, ні формальна семантика, ні теорія засвоєння мови. Досить побіжно сказано про соціолінгвістику та її витоки, не включені до матеріалів посібника відомості про герменевтичний напрям розвитку лінгвістики, етапи становлення когнітивізму, теорію мовленнєвих актів.

Загалом навчальний посібник "Історія мовознавства" характеризується творчим підходом до відбору і упорядкування матеріалів і серйозним рівнем методичного обґрунтування. Усі висловлені зауваження аж ніяк не знижують загального позитивного враження від рецензованого посібника, що, без сумніву, стане підґрунтям для свідомого засвоєння студентами курсу "Історія мовознавства".

Анатолій Загнітко, Оксана Путіліна

Надійшла до редакції 5 травня 2006 року.

ПРОБЛЕМИ КОМУНІКАТИВНО-ПРАГМАТИЧНОГО ОПИСУ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

Абашина В.И. Вопросы коммуникативно-прагматического описания сложного предложения в русском языке: аспект актуального членения. – Львов: Издательский центр ЛНУ им. И. Франко, 2006. – 344 с.

Однією з особливостей сучасної науки, у тому числі й лінгвістики, є прагнення встигнути охопити й осмислити якомога більше нових явищ (або тих, що внаслідок появи нових методів дослідження постають у новому освітленні), що, на жаль, часто призводить до того, що більшість з тих питань, на які не було знайдено відповіді, так і залишаються нерозв'язаними. Саме така ситуація спостерігається в сучасному мовознавстві щодо теорії актуального членування речення, кульмінація розвитку зацікавленості якою припала на кінець 80-х – початок 90-х років ХХ століття. Відтоді інтерес до неї поступово згасав, що обумовлено цілком природними, на той час, чинниками, насамперед, домінуючим уявленням про неприйнятність, із суто лінгвістичного погляду, звернення до розгляду таких явищ, як комунікативні інтенції мовця або чуттєві образи, що виникають у свідомості адресата, як речей, що виходять за межі лінгвістичних напрямків досліджень.

Натомість для сучасної науки про мову однією з визначальних стає широка сфера проблем, пов'язаних з психологічними, соціальними, прагматичними чинниками організації мовленнєвої діяльності, з динамічними процесами породження і сприйняття мовлення тощо, внаслідок усвідомлення того, що мова не може сприйматися як замкнута самодостатня система поза її функціонуванням у процесі комунікації.

Тому вивчення актуального членування речення в ролі одного із сукупності засобів, призначених для успішної реалізації мовленнєвої діяльності, й становить мету рецензованого дослідження, що є прикладом результату наукової рефлексії, методологічною домінантою якої є прагнення виявлення нового знання в добре пізаному об'єкті. Актуальність рецензованої монографії пояснюється також і тим, що увагу дослідниці привертає не стільки текст як основна форма передачі інформації, скільки власне речення, зокрема складне з усіма його структурно-семантичними типами (на матеріалі прозових текстів класичної російської літератури), специфіка якого, порівняно з текстом, полягає у здатності презентувати окреме судження і його співвіднесеність з дійсністю.

У першому розділі *“Актуальне членування: історія й персоналії. Ідеї і результати”* (с. 17-53) простежується історія виникнення, становлення і розвитку вчення про актуальне членування речення, формування його теоретичного і поняттєвого апарату, обґрунтовується необхідність його подальшого науково-практичного пізнання і залучення для цього дотичних до нього сфер лінгвістичних знань, щодо яких разом із тим визначається його місце. Крім того, наголошується на потребі включення основоположних елементів теорії актуального членування в навчальні курси й посібники для вищих навчальних закладів (філологічного спрямування) з метою донесення студентам важливої функціональної здатності основної мовної одиниці – речення, а саме: здатності формально-логічних властивостей різних моделей речення актуалізуватися за мовленнєвої реалізації останніх (с. 19), що, в свою чергу, пояснює навчально-методологічне підґрунтя рецензованої монографії. У цьому контексті В.М. Абашина цілком слушно наголошує на тому, що усвідомлення того, що в побудові мовлення тематична і рематична інформація не можуть лінійно поєднуватися як в межах кожного із елементарних щодо тексту висловлень, так і в тексті як смислового цілому в довільній послідовності, є ключовим, оскільки порушення законів поєднання в тексті тематичних і рематичних компонентів обов'язково призводить до побудови аномальних текстів (с. 21).

Узагальнюючи відомі дослідницькі напрями актуального членування і принципи, на яких вони ґрунтувалися, В.М. Абашина пропонує виділяти два головних шляхи, якими еволюціонувало вивчення сутності актуального членування речення залежно від тлумачення останнього як розчленування речення-висловлення на тему і рему, опертям якого є розмежування того, про що повідомляється, і того, що повідомляється (**перший напрям**), або як нерівномірного розподілу інформативного навантаження між компонентами речення-висловлення (**інший напрям**) (с. 22).

Перший напрям у рецензованій праці презентований аналізом вчення В. Матезіуса, який заклав теоретичні основи актуального членування (його вивчення реалізувалося на тлі формально-граматичного розуміння природи комунікативних мовних одиниць незалежно від статусу їх в синтаксичній ієрархії (просте або складне речення) (с.25)), поглядів І.П.Распопова, який виділив спеціальний комунікативно-синтаксичний рівень (аспект речення), де, на його думку, реалізується актуальне членування, В.З. Панфілова, який зазначав, що відношення членів цього рівня не обов'язково повинні відповідати типу синтаксичних відношень членів речення, Н.Д. Арутюнової щодо асиметрії у співвідношенні означуваного й означувального (с. 23-25), П. Адамца про співвідношення актуального і формально-синтаксичного членування простого розповідного речення і роль порядку слів, О.О.Крилової з акцентуванням на зв'язку актуального членування з формально-граматичними показниками структури речення (с. 26-27). Загалом у межах аналізованого напрямку розглянуто питання про природу актуального членування (с. 27-29), виявлення мовних засобів його вираження у слов'янських і романо-германських мовах (виходячи із засад теорії синтагматичного членування речення

О.С.Мельничука) (сс. 30-33), порядку слів, фразової інтонації (сс. 33-36), створення поняттєво-термінологічного і метамовного забезпечення цієї сфери лінгвістичних досліджень (сс. 36-41).

Другий напрям пов'язаний з дослідженнями Я. Фірбаса, засновника теорії комунікативного динамізму, в основі якої – уявлення про те, що елементи висловлення є носіями різної кількості інформації, що і визначає динаміку висловлення, його функціональну перспективу, а також його послідовників М.Ю. Федосюка й О.Є. Рунової, які пропонують увести цифрові показники ступеня комунікативного динамізму компонентів формованого висловлення, Т.Є. Янко, яка виділяє чотири комунікативні статуси складових (тему, диктальну рему, так/ні рему (модальну, або верифікативну), парентезу) (сс. 41-43).

Позитивним, на наш погляд, є послідовне розмежування В.М. Абашиною сутності теорії актуального членування і функціональної перспективи висловлення з урахуванням основних принципів і методів дослідження (сс. 44-48) і накреслення перспектив подальшого їх розвитку (сс. 52-53).

Крім того, окремо у першому розділі як спроба об'єднати два підходи до онтологічної природи досліджуваного явища розглядається концепція І.І. Ковтунової щодо чергування в мовленні явищ динамічного наростання (переходу від теми до реми), динамічного спаду (перехід від реми до теми) і динамічної рівноваги (зупинка руху, коли розташовані поруч слова мають однакову динамічну вагу), а також багатоступеневості актуального членування в простих поширених і складних реченнях, розгляду категорій дане/нове у співвідношенні з темою і ремою, правил порядку слів у словосполученні й реченні в прозовому і поетичному мовленні (сс. 48-51).

Дещо несподіваним видається, що В.М. Абашина, аналізуючи погляди ключових постатей в історії формування теорії актуального членування речення, зовсім не згадує про внесок у розвиток цього напрямку лінгвістичних досліджень Ш. Бато, Аделунга, з іменами яких безпосередньо пов'язують перший етап цього напрямку, і лише подекуди посилається на науковий доробок А. Вейля.

Другий розділ „Актуальне членування у психолінгвістичній парадигмі” (54-110) присвячений простеженню специфіки вивчення актуального членування в межах психолінгвістичної парадигми: від індивідуально психологічного мовознавства другої половини XIX століття (теорії Г. Штейнталя щодо універсального порядку слів, Г.Габеленца, який увів поняття психологічного суб'єкта і психологічного предиката (сс. 54-56), Г. Пауля, котрий наголошував на необхідності розмежовувати в організованому в процесі мовленнєвої діяльності реченні поряд із граматичними психологічні підмет і присудок (с. 63)) до сучасної психолінгвістики (І.П. Сусова, О.О. Леонтєва, Г.В.Колшанського та ін. з урахуванням психолінгвістичних методик у тлумаченні актуального членування речення (сс. 72-102)), зокрема йдеться про його безпосередній зв'язок з динамічною системою мовленнєвої діяльності, коли виникає потреба у формуванні й розмежуванні теми і реми як основних блоків інформації (сс. 69-73), про правомірність синонімічного заміщення понять “актуальне членування” і “комунікативне членування” (сс.65-68). Важливим є те, що на основі здійсненого аналізу подається розуміння В.М.Абашиною природи і призначення актуального членування і робиться спроба охарактеризувати тему і рему як його компоненти (сс. 102-110), хоча, на жаль, дослідниця чомусь не говорить про можливі формальні (граматичні) маркери останніх, побіжно згадуючи тільки частки (не вказуючи, які саме) як показники теми (с. 88).

Окрему увагу в цьому розділі приділено вченню О.О.Потебні, котрий висловлювався на підтвердження вихідної ідеї теорії актуального членування, сутність якої полягає в тому, що будь-яке висловлення не існує поза актуальним членуванням, що розмежовує у складі цього висловлення те, що стало предметом думки і мовлення (тему), і повідомлення про нього (рему) (с. 57), причому двочленність акту мовлення, що відображає двочленність акту думки, він вбачає навіть в однослівних реченнях (с. 58), а для аналізу природи явища членованості мовлення і процесу його створення вводить поняття аперцепції (сс. 59-62).

У *третьому розділі* “Складне речення як когнітивна структура” (с. 111-150) йдеться про наділення когнітивним потенціалом і, відповідно, призначення для вербалізації та об'єктивації певного змісту складного речення (з мінімальною кількістю предикативних частин), що зіставляється з лінійною послідовністю простих речень (з включенням до аналізу як складника референтної співвіднесеності цих синтаксичних конструкцій і залученням результатів досліджень Т.А. ван Дейка) (сс. 111-135) і багатокомпонентним складним реченням, починаючи з визначення статусу складного речення в синтаксичній системі (у зіставленні з текстом, періодом) і закінчуючи аналізом рівня актуального членування складносурядних і складнорідрядних речень розчленованого і нерозчленованого типу (за структурно-семантичною класифікацією) (сс. 135-150). Позитивним і важливим видається врахування можливих розбіжностей (насамперед, термінологічного характеру) у розумінні й тлумаченні тих чи інших когнітивних структур (що часто ототожнюються з фреймами, сценаріями тощо) і подання власного цілком мотивованого визначення останніх (с. 116).

Четвертий розділ “Теорія актуального членування і складне речення: комунікативно-прагматичний підхід” (с. 151-272) охоплює аналіз комунікативної структури основних структурно-семантичних типів складного речення, зокрема складносурядних (з урахуванням значень відповідних сполучників) (сс. 172-188), складнопідрядних (з різними типами підрядних, визначеними за структурно-семантичним принципом класифікації) (сс. 188-259) і безсполучникових відкритої і закритої структури (з обґрунтуванням статусу безсполучникового речення як одного з різновидів складного речення) (сс. 259-271), з описом кожної комунікативної моделі, її семантики, місця серед інших комунікативних одиниць, а також містить огляд

основних теоретичних і методологічних проблем опису комунікативної структури складного речення (починаючи з 60-х років ХХст.) (сс. 151-161), характеристику такого явища, як поліпредикативність складного речення (сс.165-171) і висновки до розділу (сс. 271-272).

У *п'ятому розділі „Складне речення як складник тексту: особливості актуального членування”* (с. 273-300) складне речення розглядається як складник тексту, оскільки мовно-динамічна структура його функціонує в певному текстовому оточенні, а не ізольовано від нього, зокрема встановлюється роль актуального членування у процесі формування тексту на матеріалі досліджень М.А.К. Геллідея, Р. Барта, Т.М. Ніколаєвої, Л.В. Сахарного, О.Є.Кібріка, Н.Д. Арутюнової, М.Ю. Федосюка (сс. 273-284), визначається вплив комунікативного регістру тексту на рівень актуального членування (сс. 286-300), але чомусь В.М. Абашина аналізує тільки тексти генеритивного регістру, а інші регістрові типи залишає поза увагою, хоча якраз зіставлення особливостей актуального членування речень у різних комунікативних регістрах дозволило б зробити цілком мотивовані і викінчені висновки про специфіку актуального членування речень та залежність останнього від таких комунікативних регістрів.

У *Висновках*, якими завершується монографія, викладені результати проведеного аналізу і визначені перспективи їх застосування для подальшого розвитку лінгвістичної думки (сс. 301-308).

Загалом рецензована монографія написана цілком оригінально, відчувається творчий підхід до відбору й упорядкування матеріалів і високий рівень осмислення й наукового опрацювання мовних фактів, що, до речі, належно оцінено у *Вступному слові* д-ра філол.наук, проф. М.Ю. Федосюка. Монографічне дослідження В.М.Абашиної розвиває вчення про актуальне членування складного речення в комунікативно-прагматичному вимірі. Дослідниця цілком мотивовано у назві використовує емне слово „*питання*”, акцентуючи тим самим надзвичайну складність заявленої проблеми і наголошуючи на можливості концентрації уваги на найбільш важливих напрямках. Рецензована праця на значною мірою спрямована в майбутнє, оскільки в ній охарактеризовано і прокоментовано перспективи комунікативно-прагматичного розгляду складного речення. Знайомство з нею буде корисним не тільки синтаксистам, але й усім тим, хто цікавиться питаннями сучасної лінгвістичної теорії, кого хвилюють проблеми прагматики, комунікативної організації складного речення.

Анатолій Загнітко, Оксана Путіліна

Надійшла до редакції 5 вересня 2006 року.

СИНТАКСИС УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У ВИЩІЙ ШКОЛІ

*Мойсієнко А.К. Структурно-семантична організація простого ускладненого речення. – К.:
Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2006. – 167 с.*

Рецензований навчальний посібник Анатолія Кириловича Мойсієнка “Структурно-семантична організація простого ускладненого речення” (Київ: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2006. – 167 с.) присвячений актуальній проблемі сучасної лінгвістики – аналізу особливостей структурно-семантичної організації простого ускладненого речення. Не можна сказати, що ця проблема була обділена увагою у мовознавчих пошуках, але, незважаючи на велику кількість праць з цього питання, його вичерпний розгляд залишається актуальним. І хоча вже існує певна традиція у вивченні ускладненого речення, розвиток підходів до аналізу тих самих мовних явищ становить ґрунт для подальшого дослідження природи цих синтаксичних одиниць, особливостей функціонування, зведення різноманітних тлумачень мовного факту до його єдиної сутнісної характеристики.

Синтаксис сучасної української мови характеризується значною кількістю дискусійних питань, що вимагають чіткішого окреслення, викінченого дефінування, однозначного тлумачення при підготовці спеціалістів. До такого типу праць належить й аналізований посібник, автор якого намагався представити різні погляди на проблему ускладнення, як може видатися на перший погляд, достатньо вивченої, і внаслідок цього і не надто перспективної з огляду на можливі теоретично та практично значущі результати. Враховуючи новітні тенденції в розвитку теоретичної та навчальної граматики та беручи за основу традиційний підхід до аналізу таких структур, автор переконливо спростовує недалекоглядні гіпотези і змістовно заповнює прогалини традиційного вчення щодо так званого злиття речень, складна природа яких дає підстави одним дослідникам розглядати їх як ускладнені прості речення, іншим – як складні синтаксичні конструкції.

Увесь матеріал А.К.Мойсієнко об'єднав у вісім розділів (“Типологія ускладнення в простому реченні” (с. 5-23), “Однорідні член речення” (с. 23-37), “Відокремлені члени речення” (с. 37-49), “Відокремлено-уточнювальні члени речення” (с. 49-56), “Відокремлена прикладка” (с. 56-69), “Звертання” (с. 69-101), “Вставні конструкції” (с. 101-129), “Вставлені конструкції” (с. 129-155)), в яких сконденсовано подано аналіз різних концепцій і підходів, почасти суперечливих, але дослідник, зіставляючи й порівнюючи їх, врешті-решт

пропонує власний погляд на проблему, цілком своєрідний та обґрунтований. Завершується навчальний посібник іменним покажчиком (с. 155-166).

Особливо слід відзначити чітку структуру рецензованої праці, уміння оперувати теоретичним матеріалом, простежувати еволюцію поглядів на певну синтаксичну категорію, продуману систематизацію термінологічного апарату. Приваблює у посібнику й той факт, що кожний розділ містить рекомендації автора щодо кращого засвоєння специфіки ускладненого речення.

Простежуючи типологію ускладнення простого речення, автор, беручи до уваги всю різноманітність, різномірність ускладнень, виділяє два основних типи, а саме (с.7):

а) ускладнення, що характеризується додатковою предикативністю;

б) ускладнення, що характеризуються внутрішньорядним відношеннями.

Цілком слушним у цьому розрізі є зауваження про синкретизм відношень, що передбачає а) функціонування компонентів із додатковою предикативністю в межах однорідності; б) однорідність усередині того чи іншого напівпредикативного звороту.

Не залишилося поза увагою автора поняття ряду, в розумінні якого автор спирається на позицію А.Ф.Прияткиної та визначає його як структурно-синтаксичну одиницю з певним паралелізмом її компонентів, що перебувають у відносно незалежних позиціях один щодо одного і взаємопов'язані на основі співвідношень з тим самим словом або на ґрунті будь-яких інших взаємовідношень у синтаксичній системі речення.

Схвально, що під час аналізу внутрішньорядних смислових відношень дослідник не обмежується єднальними, протиставними та розділовими, які завдяки формальним засобам організації лежать начебто на поверхні, а й зважає на ускладнення семантики як наслідок здатності сполучника у межах ряду поєднуватися з деякими частками та займенниками та як результат асемантичності окремих сполучних засобів (с.14-22).

Цілком правомірно в роботі наголошується, що чільне місце в організації ряду посідають однорідні члени речення, наділені такими ознаками як:

- семантична схожість;
- наявність рівноправних синтаксичних відношень сурядності;
- підрядний зв'язок зі спільним членом речення морфологічна однотипність;
- членореченнєва тотожність у синтаксичній структурі (с.23).

З'ясовувані факти змістовно заповнюють лакуни традиційного вчення про однорідні члени шляхом розкриття специфіки синтаксичного покваліфікування конструкцій з узагальнювальними словами при однорідних членах, з'ясування семантики та функцій однорідних означень, додатків, обставин; визначення статусу і структурних різновидів речень з узагальнювальними словами при однорідних членах. У цьому аспекті варто було б детальніше зупинитися на встановленні різновидів синтаксично нерівноправних компонентів однорідного ряду, простеженні специфіки різнофункціональних комплексів.

Наявність різних підходів до опису відокремлених конструкцій у сучасній синтаксичній науці, на думку А.К.Мойсієнка, зумовлені багатогранністю семантико-функціональної природи речення, дослідження якої на різних етапах розвитку мовознавства послуговувалися такими критеріями, як пунктуаційно-інтонаційний, синтаксичний, синтагматичний, комунікативний тощо. Окреслюючи різні підходи до розгляду таких одиниць, покликаючись на певні положення відомих граматик, авторитетних лінгвістів, автор таким чином вияскравлює сучасне тлумачення цих мовних одиниць.

Досить продуманим і коректним постає в посібнику підхід автора до відокремлено-уточнювальних (опосередкованих) компонентів речення, які відрізняються від власне відокремлення тим, що, крім опосередкованого відношення до ядерної структури, вони характеризуються пояснювальними, уточнювальними відношеннями до іншого сурядного компонента, з яким перебувають у позиції співвіднесеності щодо предикативного центру. Заглиблюючись у функціональну семантику відокремлено-уточнювальних компонентів, автор визначає спектр їхніх різновидів, тим самим виявляючи її своєрідність і потенціал у площині семантико-синтаксичних відношень.

Авторові вдалося ґрунтовно простежити функціонально-стилістичні властивості звертання в системі речення, яке, за переконаннями А.К.Мойсієнка, проектується на власне текстову структуру, здатне постати в новій якості – емоційно-смислової домінанти, що виконує роль структурно-організаційного, композиційно-об'єднувального, образно-динамічного чинника в загальнотекстовому (художньому) континуумі.

У сучасній лінгвістиці спостерігається заживований інтерес до одиниць комунікативно-синтаксичного рівня мови, що витворюють інфраструктурне реченнєве тло. З огляду на це, детальний аналіз вставних та вставлених одиниць зумовлений неоднорідністю ускладнювального статусу, текстотвірному потенціалу цих конструкцій, а подекуди неможливістю чіткої диференціації вставних і вставлених структур.

У посібнику послідовно й аргументовано доводиться, що такі одиниці виступають ускладнювачами формального і семантичного рівня простого речення; розглядаються особливості структури функціонально-семантичного навантаження вставлених одиниць.

Особливо мотивованим постає детальний усебічний розгляд речень, ускладнених вставними одиницями. Заглиблюючись у функціональну семантику цих компонентів речення, автор вдало визначає спектр його різновидів, висвітлює структурно-морфологічну природу і семантичне наповнення вставних одиниць (с.111-128).

Навчальний посібник вирізняється чіткою структурованістю, виваженим та вдумливим аналізом функціональної семантики розгляданих одиниць у руслі сучасних засад синтаксичної науки, вдалим поєднанням теоретичної та практичної частин, чіткою деталізацією змісту.

Простежуючи різні підходи до певної проблеми, автор пропонує власне тлумачення того чи іншого мовного явища і пропонує при цьому цілком переконливі аргументи. Лише в окремих моментах хотілося б чіткішою бачити позицію автора щодо власного тлумачення і кваліфікації статусу тих чи інших одиниць.

Навчальний посібник засвідчує високий теоретичний рівень наукової думки дослідника і їхню прикладну орієнтованість. Водночас робота відображає рівень творчого пошуку автора і неординарність бачення ним новітніх підходів до проблеми ускладнення та активізації пошуково-творчого духу студентської аудиторії. Такого типу навчальні посібники активізують творчу уяву студентів, сприяють поглибленому з'ясуванню аналізованих питань, дозволяють правильно і концептуально викінчено організувати самостійну роботу студентів в умовах сучасної вищої школи.

Анатолій Загнітко, Тетяна Радіонова

Надійшла до редакції 20 жовтня 2006 року.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Адінцова Юлія Анатоліївна – аспірант Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов (м. Горлівка, Україна).

Александрова Вікторія Георгіївна – викладач кафедри граматики англійської мови факультету романо-германської філології Одеського національного університету ім.І.І.Мечникова (м. Одеса, Україна).

Балко Марина Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства Донецького юридичного інституту Луганського університету МВС України (м. Донецьк, Україна).

Баранівська Оксана Степанівна – кандидат філологічних наук, лектор кафедри україністики Інституту східнослов'янської філології Ягеллонського університету (м. Краків, Польща).

Битківська Ярина Володимирівна – аспірант кафедри українського та загального мовознавства Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (м. Тернопіль, Україна).

Бичкова Тетяна Сергіївна – кандидат філологічних наук, асистент кафедри історії та культури української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (м. Чернівці, Україна).

Білик Іліана Степанівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства та гуманітарних дисциплін Донецького університету економіки та права (м. Донецьк, Україна).

Буга Тетяна Володимирівна – молодший науковий співробітник науково-дослідної частини Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Важнік Сергій Олександрович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри сучасної білоруської мови, заступник декана філологічного факультету Білоруського державного університету (м. Мінськ, Білорусь).

Венжинович Наталія Федорівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Ужгородського національного університету (м.Ужгород, Україна).

Верста Ірина Михайлівна – аспірант кафедри загального мовознавства Львівського національного університету імені Івана Франка (м. Львів, Україна).

Ветрова Ельвіра Сабірівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри педагогіки Макіївського економіко-гуманітарного інституту (м. Макіївка, Україна).

Виноградова Катерина Миколаївна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри російської мови для іноземних студентів гуманітарних факультетів Московського державного університету імені М.В.Ломоносова (м. Москва, Росія).

Виноградова Ольга Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Всеволодова Майя Володимирівна – доктор філологічних наук, професор кафедри російської мови для іноземних студентів природничих факультетів Московського державного університету імені М.В.Ломоносова (м. Москва, Росія).

Вуколова Віолетта Олександрівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри гуманітарних наук Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету (м. Вінниця, Україна).

Гажук-Котик Лілія Георгіївна – асистент кафедри історії та культури української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (м. Чернівці, Україна).

Герасименко Ірина Анатоліївна – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри германських мов Горлівського педагогічного інституту іноземних мов (м. Горлівка, Україна).

Глуценко Володимир Андрійович – доктор філологічних наук, професор кафедри загального і російського мовознавства і теорії й історії літератури Слов'янського державного педагогічного університету (м. Слов'янськ, Україна).

Голі-Оглу Тамара Войцехівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства, заступник декана з навчальної роботи гуманітарного факультету Приазовського державного технічного університету (м. Маріуполь, Україна).

Гринишин Марія Михайлівна – аспірант кафедри загального мовознавства Львівського національного університету імені Івана Франка (м. Львів, Україна).

Грицаєнко Людмила Михайлівна – керівник навчально-методичного відділу навчально-методичного управління Київського національного університету технологій та дизайну, пошукач кафедри української мови Ужгородського національного університету (м. Київ, Україна).

Гриценко Галина Миколаївна – аспірант Видавничо-поліграфічного інституту Національного технічного університету «Київський політехнічний інститут» (м. Київ, Україна).

Данилюк Ілля Григорович – асистент кафедри української мови Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Дзюба Іван Михайлович – академік НАН України (м. Київ, Україна).

Домрачева Ірина Романівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови

Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Дорофєєв Юрій Володимирович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри російського та загального мовознавства Таврійського національного університету імені В.І.Вернадського (м. Сімферополь, Україна).

Дорошенко Сергій Іванович – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Харківської національного педагогічного університету імені Г.Сковороди (м. Харків, Україна).

Дубова Олена Анатоліївна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української філології і світової літератури Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв, Україна).

Дяговець Іван Іванович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри журналістики Донецького інституту соціальної освіти (м. Донецьк, Україна).

Жижома Оксана Олександрівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства Приазовського державного технічного університету (м. Маріуполь, Україна).

Журавльова Наталя Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри української філології Дніпропетровського національного університету (м. Запоріжжя, Україна).

Загнітко Анатолій Панасович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Загнітко Надія Геннадіївна – пошукач кафедри української мови Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Іваницька Наталя Борисівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри гуманітарних наук Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету (м. Вінниця, Україна).

Каламаж Марія Андріївна – доктор наук (Опольський університет, м. Ополе, Польща).

Каленич Володимир Миколайович – асистент кафедри української мови й загального мовознавства Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (м. Вінниця, Україна).

Кардашук Олена Василівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри сучасної української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (м. Чернівці, Україна).

Карпенко Надія Олександрівна – аспірант кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету імені Г.С.Сковороди (м. Харків, Україна).

Карпіловська Євгенія Анатоліївна – доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства імені О.О.Потебні НАН України (м. Київ, Україна).

Климова Поліна Ігорівна – аспірант кафедри германської філології Запорізького національного університету (м. Запоріжжя, Україна).

Кобченко Наталя Віталіївна – аспірант кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (м. Кіровоград, Україна).

Коваленко Євгенія Сергіївна – вчитель української мови і літератури загальноосвітньої школи I-III ступенів № 96 м. Донецька, пошукач кафедри української мови Донецького національного (м. Донецьк, Україна).

Ковальова Наталя Олександрівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри прикладної лінгвістики та етнології Донбаської національної академії будівництва та архітектури (м. Макіївка, Україна).

Ковтун Альбіна Анатоліївна – аспірант кафедри історії та культури української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (м. Чернівці, Україна).

Колган Олена Володимирівна – аспірант кафедри української мови та літератури Слов'янського державного педагогічного університету (м. Слов'янськ, Україна).

Конюшкевич Марія Йосипівна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри російської мови Гродненського державного університету (м. Гродно, Білорусь).

Коробко Тетяна Олександрівна – викладач кафедри українознавства Одеського національного морського університету (м. Одеса, Україна).

Костів Оксана Миколаївна – кандидат філологічних наук, асистент кафедри української мови Львівського національного університету імені Івана Франка (м. Львів, Україна).

Кравченко Юлія Володимирівна – пошукач, старший лаборант кафедри загального і слов'янського мовознавства Запорізького національного університету (м. Запоріжжя, Україна).

Краснобаєва-Чорна Жанна Володимирівна – аспірант кафедри української мови Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Кудрейко Ірина Олександрівна – пошукач кафедри української мови Донецького національного університету (м. Макіївка, Україна).

Кульбаська Олена Валентинівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри сучасної української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (м. Чернівці, Україна).

Кутня Галина Василівна – кандидат філологічних наук, асистент кафедри української мови Львівського національного університету імені Івана Франка (м. Львів, Україна).

Куц Наталія Валеріївна – аспірант кафедри української мови Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Ландер Майя Анатоліївна – старший викладач кафедри української мови Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського (м. Миколаїв, Україна).

Луценко Микола Олексійович – доктор філологічних наук, професор кафедри загального мовознавства та історії мови Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Лешкова Наталія Вікторівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов (м. Горлівка, Україна).

Луцшай Валентина Василівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри російської мови Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Ляхур Чеслав – доктор філологічних наук, професор Опольського університету (м. Ополь, Польща) і Вищої школи маркетингового управління та іноземних мов (м. Катовіце, Польща), завідувач кафедри російсько-польського порівняльного мовознавства в Опольському університеті.

Марочкіна Ольга Олександрівна – аспірант Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка (м. Тернопіль, Україна).

Мінчук Інна Іванівна – аспірант Гродненського державного університету (м. Гродно, Білорусь).

Мусатова Алла Олександрівна – аспірант кафедри української мови Донецького національного університету, асистент кафедри технічної іноземної мови Донецького національного технічного університету (м. Донецьк, Україна).

Назаренко Інна Олександрівна – пошукач Запорізького національного університету, вчитель української мови та літератури Запорізького обласного ліцею з посиленою військово-фізичною підготовкою «Захисник» (м. Запоріжжя, Україна).

Наумук Ольга Василівна – аспірант кафедри англійської філології Волинського державного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк, Україна).

Ніколаєнко Оксана Георгіївна – студент 4 курсу філологічного факультету Гродненського державного університету (м. Гродно, Білорусь).

Овчаренко Вадим Миколайович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального і російського мовознавства і теорії й історії літератури Слов'янського державного педагогічного університету (м. Слов'янськ, Україна).

Онищенко Ірина Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри теорії та практики дошкільного виховання й початкового навчання Криворізького державного педагогічного університету (м. Кривий Ріг, Україна).

Панков Федор Іванович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри російської мови для іноземних студентів філологічного факультету Московського державного університету імені М.В.Ломоносова (м. Москва, Росія).

Пац Любов Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, декан гуманітарного факультету Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов (м. Горлівка, Україна).

Пацаранюк Юлія Михайлівна – науковий співробітник кафедри сучасної української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (м. Чернівці, Україна).

Пилипак Валерія Павлівна – аспірант кафедри загального мовознавства та історії мови Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Піддубська Інна Валентинівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української філології і культури Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Полосіна Марина Олександрівна – студент 3 курсу спеціальності «Українська мова і література» філологічного факультету Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Поперечна Олена Анатоліївна – аспірант кафедри української мови Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Попович Наталія Михайлівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри історії та культури української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (м. Чернівці, Україна).

Потапова Галина Миколаївна – аспірант кафедри російської мови Київського національного університету імені Тараса Шевченка, методист кафедри елліністики Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна).

Приходько Анатолій Миколайович – доктор філологічних наук, професор кафедри германської філології Київського міжнародного університету (м. Київ, Україна).

Пустовар Ольга Вікторівна – аспірант кафедри німецької філології Запорізького національного університету (м. Запоріжжя, Україна).

Путіліна Оксана Леонідівна – аспірант кафедри української мови Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Радіонова Тетяна Михайлівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов (м. Горлівка, Україна).

Романюк Ілона Валентинівна – аспірант Південноукраїнського державного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського (м. Одеса, Україна).

Романюк Юлія Віталіївна – кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства імені О.О.Потебні НАН України (м. Київ, Україна).

Сальникова Ольга Олександрівна – аспірант кафедри загального мовознавства і російської мови Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов (м. Горлівка, Україна).

Сегол Радміла Ігорівна – аспірант Національного технічного університету «Київський політехнічний інститут», асистент кафедри видавничої справи та редагування НТУУ «КПІ» (м. Київ, Україна).

Семиколосова Олена Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри міжмовних комунікацій і журналістики Таврійського національного університету імені В.І.Вернадського (м. Сімферополь, Україна).

Сентябова Анастасія Володимирівна – аспірант Гродненського державного університету (м. Гродно, Білорусь).

Сидельников Валентин Павлович – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри російської мови Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Ситар Ганна Василівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Скаб Марія Василівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри історії та культури української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (м. Чернівці, Україна).

Скаб Мар'ян Стефанович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри історії та культури української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (м. Чернівці, Україна).

Скоробогатова Олена Олександрівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри російської мови Харківського національного педагогічного університету імені Г.Сковороди (м. Харків, Україна).

Смичек Габриєла – учитель російської мови Технічної школи (м. Рибнік, Польща).

Таукчі Олена Федотівна – старший викладач кафедри граматики та практики англійської мови Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов (м. Горлівка, Україна).

Теркулов В'ячеслав Ісайович – кандидат філологічних наук, доцент, проректор з наукової роботи Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов (м. Горлівка, Україна).

Тесленко Наталя Олександрівна – аспірант кафедри української мови Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Тищенко Галина Іванівна – викладач кафедри української мови Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов (м. Горлівка, Україна).

Тріщук Ольга Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри видавничої справи та редагування Видавничо-поліграфічного інституту НТУУ «КПІ» (м. Київ, Україна).

Тукова Тетяна Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри російської мови Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Чекаліна Валерія Львівна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри російської мови для іноземних студентів гуманітарних факультетів Московського державного університету імені М.В.Ломоносова (м. Москва, Росія).

Шевчук Ольга Василівна – студент 4 курсу спеціальності «Українська мова і література» філологічного факультету Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Шептуха Олена Валеріївна – пошукач кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету імені Г.Сковороди, викладач української мови і літератури Коледжу харчової і переробної промисловості (м. Харків, Україна).

Яковець Руслана Петрівна – аспірант кафедри історії та культури української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (м. Чернівці, Україна).

Ярошенко Наталя Олександрівна – старший викладач кафедри загального мовознавства та історії мови Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

CONTENTS

INTRODUCTION

Dzuba Ivan The Donetsk Component of the Ukrainian Culture

SECTION I

Theory of Language

Vynogradova Olga, Shevchuk Olga Bilingualism: Causes and Consequences (on the Ukrainian Press Material of Donetsk)

Vsevolodova Maya Functional-Semantic Fields and Functional-semantic Categories (On Structure of Language Content Space)

Glushchenko Volodymir, Ovcharenko Vadim, Kalamazh Maria The «Family Tree» Theory and the «Wave» Theory in the European Linguistics of XIX century – 30-ies of XX century

Krasnobaeva-Chorna Zhanna Classification Parameters of the Concept LIFE

Lutsenko Nikolaj From the Latest Etymologies

Naumuk Olga Cognitive peculiarities of producing advice

Pilipak Valeriya The Expression of the Lexico-Semantic Opposition 'there' – 'here' in Advertisements

Skab Maria Grammatical Means of Expression of the Concept

Taukchi Olena The Diachronic Aspect of Predicative Units Containing the Element «soul»/«душа»

Yakovets' Ruslana The Features of the Ukrainian Linguopurism (the Syntactic Aspect)

SECTION II

Current Problems of Morphology

Baranivska Oksana, Bychkova Tetyana Comparative Analysis of Some Polish and Ukrainian Prepositions
Tradition and Folk-spoken Influence in the Adjectives' Word Changing System of the Hand-written Apocryphal Collections of the XVII – XVIII Centuries

Danyliuk Illya The specificity of Syncretic Phenomenona within Semantic approach to the Parts of Speech

Domracheva Irina Qualitative-Quantitative Analysis of the Functional-Semantic Field of Quantity

Dubova Olena The Semantic Structure of Morphological Categories

Zahnitko Anatoliy Prepositions in the Text Structure: Primary and Secondary Manifestations

Zahnitko Anatoliy, Zahnitko Nadiya Sintagmatics of Prepositions with Meaning of Intention

Koniushkevich Maria Belarusian Prepositions and their Analogues: Principles of Attribution when Forming the Register

Kushch Nataliya The Semantic Evolution of Functional Words: on the Basis of Modern Ukrainian Prepositional Equivalents

Lyakhur Cheslav On the Semantic Structure of Polish Prefixal Prepositions (in Comparison with the Russian Language)

Lushchay Valentyna From the Syntactical Construction to the Word

Nazarenko Inna The Grammatical Transposition of the Number Category of Singularia Tantum Nouns and the Language Norm

Nikalayenka Aksana The Space Relations in the Range 'near-far' Expressed by Prepositional Combinations in the Belarussian Language

Pankov Fedor The Morpho-Syntactic Types of Russian Adverbs

Piddubaska Inna Transposition of the Imperative Mood Forms into the Indicative

Romanyuk Julia Formation of Past Tense Parallel Verb Forms in the Ukrainian Language

Sentyabova Anastasiya The Case-and-Preposition Syntaxemes with Numerative Nominal Lexical Component in the Russian and the Belarussian languages: Similarities and Distinctions

Teslenko Natalya The Status of Pronoun Semantics in the Linguistic System: Evolution of Views

Tukova Tatiana The Morphological Variation as a Linguistic Problem

Chekalina Valeria Some Aspects of the Description of Prepositions within Diachronic and Synchronic Approaches

SECTION III

Theoretical Issues of Syntax

- Alexandrova Victoria Ellipsis in the System of Close and Related Syntactic Phenomena in Modern English
 Adintsova Yuliya Typology of Verbal Components of Analytical Verbal-Nominal Predicates
 Balko Marina Syntactical and Phraseological Variation: the Peculiarities of Formation and Functioning of Variants
 Vazhnik Sergei Attempt of Typology of Syntactic Dictionaries of Slavonic Languages
 Vynogradova Kateryna, Ukrainian and Russian Modal Models Expressing Possibility in Sentences Containing
 Sytar Hanna Predicates of Action
 Hrynyshyn Mariya Vocative Sentence in the Asymmetrical Communicative Situation
 Djagovets Ivan The Deep Sources of the Syntactic Process of Parcelation (the Level of the Subordinated Sentence)
 Kalenykh Volodymyr Situational One-Valency of Verbal Predicates
 Karpenko Nadiya The Distinction of a Descriptive and a Phraseological Word Combination
 Klymova Polina Infinitive Constructions as a Syntactical Structure Complicator of the Coordinative-Subordinative Polinom in the German Language
 Kobchenko Natalya Weak Government and Free Case Combination in the Case System as the Realization of Valency and Non-Valency Combinability
 Kovalyova Natal'ya The Syntactical Forms of One-subject and Two-subject Concessive Sentences
 Korobko Tatiana Semantically-Syntactical Analysis of the Religious Holidays Names
 Kulbabska Olena «...Using without losing the essence of language...» (Ravljuk's Points of View on Additional Predicativeness in Sentences with Participial Forms)
 Kutnia Halina Semantic Attributes of Statics and Dynamics in the Context of Predicate Typology
 Leshkova Nataly Modus-dictum Structure of Determining Compound Sentences and its Correlation with Rules of Actual Division of Such Sentences
 Minchuk Inna The concept of «Conversive» in Linguistics
 Musatova Alla Paradigmatics of the Ukrainian inductive sentence
 Onishchenko Iryna The Units of Text Infrastructure as a Means of Expressing Assessment in Publicistic and Informative Texts
 Patsaraniuk Yulia Parenthetical Construction in the Structure of Irony Sentence: the Main Functions and Features
 Popovych Nataliya Numeral-Noun Combinations in the Function of Determinants with Causal and Purposive Meaning
 Prikhod'ko Anatolij, The Lingual-Synergetic Mechanism of Parcelled Syntactical Utterances
 Pustovar Olga
 Putilina Oksana The Accusative Case Used to Represent the Deep Object Meaning in the Present-day Ukrainian Language in Comparison with the English Language
 Skab Maryan On Semantic-Syntactic Variety of the Vocative in the Ukrainian Language
 Sheptuha Olena One-member Personal Sentences in Publicistic Texts of the Ukrainian Language

SECTION IV

Functional Semantics of Lexical and Phraseological Units

- Bytkivska Yaryna Slang-Words of English Origin in the Ukrainian Grammatical System
 Venzhynovych Natalie Basic Problems of Idiomaticity Studies in Modern Linguistics
 Versta Iryna Collocations as the Means of Nomination of Hypero-Hyponymic Sociolinguistic Notions
 Vetrova Elvira The Address Forms *пане, пані, добродію, добродійко* in the Ukrainian Linguistic Etiquette
 Gerasimenko Irina The Semantic Meaning of the Adjective *red* in Folk and Old Russian Texts
 Hrytsayenko Ludmyla Undeclined Names of Money Banknotes in Ukrainian
 Zhuravliova Nataliya The Lexico-Phraseological Microfield of Communicating Epistolaric Politeness in XIX – the Beginning of XX Century
 Ivanytska Natalia On the Problem of Speaking Processes Ontology and Their Verbal Nomination in Ukrainian and English
 Kalamazh Maria, Distribution of Russian-Polish Phraseological Homonyms into Thematic Groups
 Smychek Gabriella
 Kovtun Albina The Semantic Change of Ecclesiastical-Religious Word *Cross* in a Literary Text

Kolgan Olena Sidelnikov Valentin	Structural Peculiarities of Term Word Combinations in Mine Terminology From «agreement» to «consensus», from «face» to «image», or how synonymic sets are enlarged
-------------------------------------	---

SECTION V Word-Formation: Trends, Aspects of Study

Zhyzhoma Oksana Kardashchuk Olena Karpilovska Ievgeniia Lander Maya	Textforming Fncions of Occasional Words in the Poetic Discourse Lexico-Grammatical Means of Expression of Objection in Modern Ukrainian The Functional Potential and Support of Language Innovations The Mechanism of Formation of the Word-building Category of Set of Instruments as Independent Category of Non-predicate Type
Potapova Galina	On Morphonology of Russian Verbal Wordbuilding Families (on the Basis of Wordbuilding Family of Sound Indicating and Sound Imitating Verbs)
Semikolenova Olena	Grammatization as a Process (Based on Suffix Aspect Pairs of the Russian Verb)
Terkulov V'jacheslav	On Possible Ways to Realize the Basic Onomaseological Unit
Yaroshenko Nataliya	The Statistical Formula of Derivational Family in the Comparative Aspect (on the Material of Russian, Ukrainian, Polish and English Languages)

SECTION VI Text Linguistics

Vukolova Violetta	Titles with the Logical and Emotional Dominant of Meaning and their Role in Forming the Subtext of a Fiction Text
Goli-Oglu Tamara	Time and Space in the Eastern Slavik Conceptual World Model and their Reflection in the Ritual Discourse
Grytsenko Galyna Dorofeev Yuri	Reduction and Expansion of Syntax of a Fiction Text in the Editor's Work Intentionality of Grammatical Forms and Constructions in the Text
Kovalenko Yevgeniya Patz Ljubov	Pragmalinguistic Peculiarities of the Modern Ukrainian Commercial The Functional-Semantic Means of the Category of Coherence in Fiction Texts
Poperechna Olena Romanyuk Iлона Segol Radmila	Prepositional Subordinated Sentences as Specific Indication of Belles-lettres text Dialogue as a Structural Formation Editing of Translation TV Programs Texts from English to Ukrainian on Example of Buffy the Vampire Slayer TV-Show and Emotional-Expressive Lexical Paradigm
Skorobogatova Elena	Actualization of the System Relations of the Units of the Morphological Level as Anti-entropic Mechanism (Based on the Poetic Material)
Tischenko Galina Trishchuk Olga	Directive Utterances as a General Intentional Type of Discursive Space Integrity of Abstract Text

SECTION VII Peculiarities of the Ukrainian Language Dialects

Bilyk Iliana	Semantics and Functions of the Verbal Constructions with the Preposition «до» in the Eastern-Steppe Dialects
Gazhuk-Kotyk Lilia	Word Change of the Nouns of the Third and Fourth Declension in the Idioms of Bucovyna
Kostiv Oksana Kudreiko Irina	The Vibration Zones in Volyn' and Naddnistryanshchyna Inter-dialectal Territories Speech Phonetic Features of the Habitants in Small Cities of Donetsk Region: modern tendencies

SECTION VIII Problems of Onomastics

Buga Tetyana	Variants of Male Names in the Dialect of Michurine Village, Telman District, Donetsk Region
Kravchenko Yulia Marochkina Olha Polosina Marina	Adjectival Place Names in the Toponymical System of the Low Dnieper Region Appellative Names and Later Individual Nicknames Used to Form Roztochia Surnames Names of Enterprises in Donetsk and Makiivka

SECTION IX Reviews and Summaries

Doroshenko Sergiy	A Remarkable Contribution into the Theoretical Studies of Syntax. Review of the book: Zahnitko A.P. Basics of the Ukrainian Theory of Syntax: 3 Parts. – Gorlivka: Gorlivka
-------------------	---

- Zahnitko Anatoliy State Pedagogical Institute of Foreign Languages, 2004 (Part 1. – 246 p.; Part 2. – 254 p.; Part 3. – 266 p.); Zahnitko A.P. Theory of Modern Syntax. – Donetsk: Donetsk National University, 2006. – 378 p.; Zahnitko A.P. Text Linguistics. – Donetsk: Donetsk National University, 2006. – 289 p.
- Zahnitko Anatoliy All expanse of linguistical actuality: Review of the collected volume of scientific works: Rozprawy Komisji Językowej XXXIII / Red. W. Wysoczański. – Wrocław: Wrocławskie Towarzystwo Naukowe, 2006. – 306 s.
- Zahnitko Anatoliy, Domracheva Irina Traditional and New Interpretation. Review of the book: Doroshenko S.I. Basic Linguistics: Teaching Aid. – Kyiv: Centre of Educational Literature, 2006. – 288 p.
- Zahnitko Anatoliy, Krasnobaeva-Chorna Zhanna The Communicative Competence of an Artistic Personality. Review of the book: Kosmeda T. The Communicative Competence of Ivan Franco: intercultural, interpersonal, rhetorical dimensions. – Lviv: PAIS, 2006. – 326 p.
- Zahnitko Anatoliy, Putilina Oksana From the History of Linguistics. Review of the book: Ragavtsov V.I. The History of Linguistics: Teaching Aid. – Magilev: Magilev University named after Kuljashov A.A., 2005. – 496 p.
- Zahnitko Anatoliy, Putilina Oksana Problems of the Communicative-Pragmatic Description of a Composite Sentence. Review of the book: Abashina V.I. Issues of the Communicative-Pragmatic Description of a Composite Sentence in the Russian Language: actual division. – Lvov: Publishing Centre of Lvov National University named after I. Franco, 2006. – 344 p.
- Zahnitko Anatoliy, Radionova Tetyana Syntax of the Ukrainian Language in Higher School. Review of the book: Moisienko A.K. Structural-Semantic organization of a Simple, Extended Sentence. – Kyiv: Publishing Centre «Kyiv University», 2006. – 167 p.

**INFORMATION
ABOUT THE
AUTHORS**

CONTENTS

**REQUIREMENTS TO
THE ARTICLES
PRESENTATION**

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

Статті подаються в електронному вигляді (на дискеті 3,5 дюйма) в редакторі Word 97-2000 для Windows 98-2000, збереженому у двох форматах *.doc і *.rtf разом із двома примірниками роздрукованого тексту. Назви файлів (тільки латиницею) мають відповідати прізвищу автора, напр.: petrenko.doc і petrenko.rtf. Обсяг статті – від 15000 друкованих знаків (разом з пробілами) (Меню – Сервіс – Статистика).

Параметри сторінки: всі поля 2 см. Розмір паперу – А4.

Шрифт Times New Roman, розмір 12, стиль “нормальний” (“звичайний”). Якщо використано інший шрифт, необхідно подати його на дискеті.

Міжрядковий інтервал – 1,5.

Абзацний відступ 1 см.

Текст друкується без переносів.

Сторінки рукопису нумеруються олівцем на звороті.

На першому рядку у правому куті друкуються ім'я і прізвище автора напівжирними літерами.

На другому рядку у лівому куті – шифр ББК (звичайний шрифт). На третьому – шифр УДК (звичайний шрифт).

На наступному рядку друкується назва статті (відцентрована, великими напівжирними літерами).

Через один рядок курсивом подається реферат українською мовою (до 10 рядків). На наступному рядку з абзацу наводяться ключові слова (шрифт – курсив).

Зразок оформлення початку статті:

Віктор Шульгач

ББК Ш12=411.4*316

УДК 801.311

УКРАЇНСЬКА ЕТИМОЛОГІЯ

Стаття продовжує цикл публікацій автора з етимології діалектної лексики української мови. У ній розглянуто походження слів: казьма, наральник, гамесло, х'ізок, сніс/зніс, дрягом, чоўмак, одбайсат, футіт, воду, зрун.

Ключові слова: діалектизм, етимологія, праслов'янський.

Через один рядок після реферату подається основний текст статті (вирівнюється за шириною). Ілюстративний матеріал друкується курсивом. Покликання у тексті публікації оформлюються за допомогою квадратних дужок [] із вказівкою прізвища автора, року видання (за потреби – сторінки), наприклад:

“...у праці З. Вендлера [Vendler 1972]....”;

“Фреге [1977, с. 264] увів поняття” або “Фреге [1977: 264] увів поняття”.

„Л. В. Борте трактує транспозицію як початковий етап переходу слова з однієї частини мови до іншої, що полягає у зміні словом синтаксичної функції [Бортэ 1977, с. 103-104]”.

Треба розрізняти тире (–) і дефіс (-): відмінність полягає у розмірі і наявності пробілів до і після тире.

Скорочення типу т. п., т. д., XVI ст., ініціали при прізвищах (напр., Н. Л. Іваницька), назви населених пунктів типу м. Київ, с. Іванівка друкуються через нерозривний пробіл (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+пробіл). Скорочення типу 90-ті, 1-го – з нерозривним дефісом (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+дефіс).

Примітки (виноска) робляться автоматично (Вставка – Виноска).

Якщо у статті наводяться схеми, їх необхідно групувати (Вид – Панель інструментів – Малювання – Вибір об'єкта. Тримаючи кнопку “Вибір об'єкта”, виділіть об'єкти, які треба об'єднати у групу, на панелі інструментів “Малювання” натисніть кнопку “Дії”, виберіть команду “Групувати”).

Список літератури подається в алфавітному порядку з дотриманням державного стандарту. Назва “**Література**” друкується через один рядок після основного тексту (напівжирним шрифтом посередині рядка). Зразок:

Література

Вихованець 1980: Вихованець І.Р. Прийменикова система української мови. – К.: Наукова думка, 1980. – 288 с.

Ильенко 1975: Ильенко С.Г. Персонализация как важнейшая сторона категории предикативности // Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. – Л.: Наука, 1975. – С. 154-160.

СУЛМ 1969: Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969. – 583 с.

Завершує публікацію резюме англійською мовою (до десяти рядків, шрифт звичайний). Резюме подається через один рядок після списку літератури: прізвище та ім'я автора, назва статті, текст резюме, ключові слова. Зразок:

Shulgach Victor

Ukrainian etymologie

The article is the sequential of the author's series of publications on etymology of dialectal vocabulary of the Ukrainian language. The author considers origin of the words: *казьма, наральник, гамесло, х'ізок, сніс/зніс, дрягом, чоўмак, одбайсат, футіт, воду, зрун.*

Keywords: dialecticism, etymology, protoslavonic.

В окремому файлі у форматі *.doc подаються відомості про автора: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, звання, місце роботи, посада, домашня адреса, телефон, e-mail. Назва файла (латиницею) має складатися з прізвища автора і слова "vidomosti", між ними Shift+дефіс, напр.: retrenko_vidomosti.doc

Необхідно також подати роздрук з відомостями про автора (окрема сторінка).

Статті, які не відповідають вимогам оформлення, до друку не приймаються.

Наукове видання

ЛІНГВІСТИЧНІ СТУДІЇ

Збірник наукових праць

Випуск 15

Підписано до друку 10.01.2007 р.
Формат 60x90/16. Папір офсетний.
Гарнітура „Times”. Друк лазерний.
Умовн. друк. арк. 69,44
Наклад 500 прим. Замовлення № 10

Адреса редакції: 83055, м. Донецьк, вул. Університетська, 24, корп. І,
кафедра української мови, „Лінгвістичні студії”, тел. (+38 062) 381 70 06

Видавництво Донецького національного університету,
83055, м. Донецьк, вул. Університетська, 24